

HATALOM ÉS KULTÚRA II.

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST 2004

HATALOM ÉS KULTÚRA

HATALOM ÉS KULTÚRA

Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.)
előadásai
II.

Szerkesztette
JANKOVICS JÓZSEF
NYERGES JUDIT

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

2004

Megjelent

az Oktatási Minisztérium és
az Illyés Közalapítvány
támogatásával.

ISBN 963 216 747 9 (2. Kötet)

ISBN 963 216 742 2 Ö

TARTALOM

A magyar nők írása.....	8
Benyovszky Tóth Anita (<i>Cluj</i>) Kisebbségben a kisebbség: A női költészet helyzete a romániai magyar irodalomban	9
Juliane Brandt (<i>Berlin</i>) Nők a magyar református imádságoskönyvekben 19. század második felében	16
Horváth Györgyi (<i>Pécs</i>) A női irodalom fogalma Magyarországon. A történeti megértés szerepe a magyar nőirodalmi kutatásokban	22
Marcella Husova–Milan Hlavacka (<i>Praha</i>) Irodalom felügyelet alatt	31
Jolanta Jastrzębska (<i>Groningen</i>) Az „écriture féminine” jellegzetességei Szabó Magda prózájában	37
Kádár Judit (<i>Budapest</i>) „Imádság és harisnyakötés”	44
Máthé Andrea (<i>Szeged</i>) Hímnem? Nőnem? Semlegesnem?.....	48
Reinhart Erzsébet (<i>București</i>) A reformkor két nőírójának nevelési elvei	59
Klasszikusok kiadása	69
Bessenyei József (<i>Miskolc</i>) A Miskolci Egyetemen akkreditált szövegtudományi PhD (doktori) program rövid ismertetése	70
Heltai János (<i>Miskolc</i>) A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején	74
Horváth Júlia (<i>Székesfehérvár</i>) Egy klasszikus magyar költő kultusza	88
Kabdebó Lóránt (<i>Miskolc</i>) A Szabó Lőrinc-szövegkiadás múltja és jövője.....	91
Kiss Katalin (<i>Miskolc</i>) Bio- és bibliográfiai adatbázisok szerepe a tudományos szövegkiadásban ..	102
Kiss Noémi (<i>Miskolc</i>) A szerző alakzata – Paul Celan(é) és Szabó Lőrinc(é)	105
Kovács Béla Lóránt (<i>Miskolc</i>) Klasszikusok napjaink távlatából	110
Szőke György (<i>Budapest</i>) Cenzúra és textológia	113
Hatalom és sport	118
Kertész István (<i>Budapest</i>) A hatalom viszonyulása az olimpiai mozgalomhoz a 19–20. századi Magyarországon	119
Szikora Katalin (<i>Budapest</i>) Sport és politika Magyarországon az 1930-as években	126
Nemzeti mítoszok és sztereotípiák Közép-Európában	132
Elżbieta Artowicz (<i>Warszawa</i>) A lengyel–magyar barátságról kialakult sztereotípiák a rendszerváltás előtt és után	133
Bányai János (<i>Novi Sad</i>) „Franz Kafka kivégző-masina”, avagy mítosznyomok elbeszélhetősége...	141
Benő Attila (<i>Cluj</i>) A hatalom metaforái	147
Huttererné Pogány Irén (<i>Graz</i>) Adalékok az auto- és heterosztereotípiák problematikájához osztrák–magyar viszonylatban	159
Mann Jolán (<i>Zágráb</i>) Nemzeti mítoszok a 20. század első felében a magyar és a horvát irodalomban	168
Máté Zsuzsanna (<i>Szeged</i>) Egy Szent István-i mitológéma értelmezés-sorozata	175
Pál Judit (<i>Cluj</i>) Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza	182

Hermeneutika és fordítás	190
Fehér M. István (<i>Budapest</i>) A megtört tradíció	191
Tamás Attila (<i>Debrecen</i>) Magyar versek németre fordításával kapcsolatos problémák	203
Nemzeti kisebbségek és a hatalom	206
Carla Corradi Musi (<i>Bologna</i>) Shamanic culture, ethnic identity and power among the Finno-Ugric and Siberian peoples.....	207
Fedinec Csilla (<i>Ungvár</i>) Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között	213
B. Kovács András (<i>Sepsiszentgyörgy</i>) Egy erőszakos disszimilációs kísérlet kudarca	232
Szász Alpár Zoltán (<i>Cluj</i>) The Share of Power Held by Ethnic/National Minorities.....	243
Közgyűjtemények, képzés, oktatás	250
Ioan Chiorean (<i>Târgu-Mureş</i>) A bécsi udvar iskolapolitikája a felvilágosodás kori Erdélyben.....	251
Káich Katalin (<i>Novi Sad</i>) Szabad liceumok a 19–20. század fordulóján a magyarosodás szolgálatában, különös tekintettel a Délvidéken	260
Olga Khavanova (<i>Moscow</i>) Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige?.....	265
Köpeczi Béla (<i>Budapest</i>) Mi a hungarológia?	271
Papp Árpád (<i>Subotica</i>) A közgyűjtemények és a hatalom.....	273
Szijártó Imre (<i>Maribor</i>) Hungarológiai tevékenység a Maribori Egyetemen.....	278
Várhelyi Ilona (<i>Debrecen</i>) A lokalitás mint irodalmi érték.....	283
Politika és társadalom Magyarországon.....	290
Mari Vares (<i>Jyväskylä</i>) A Territorial Question in the Context of National and International Policy	291
Murber Ibolya (<i>Graz</i>) Arcok a tömegből.....	297
Vallás és hatalom.....	304
Kiss Antal (<i>Debrecen</i>) Pap, közösség, hatalom.....	305
Észtország, Finnország és Magyarország kulturális kapcsolatai a II. világháború előtt.....	318
Anna-Liisa Mattila (<i>Jyväskylä</i>) A Lotta Svärd Szervezet magyarországi kapcsolatai	319
A. Molnár Ferenc (<i>Debrecen</i>) Rényi Ferenc, egy magyar szabadsághős legendája Európában, Finnországban és annak történelmi-politikai vonatkozásai	324
Piret Norvik (<i>Tallinn</i>) Aleksander Veiderma, a rokonnépi mozgalom kezdeményezője	331
Anu Nurk (<i>Tartu</i>) Ants Murakin a magyar irodalom közvetítője.....	336
Raija Oikari (<i>Jyväskylä</i>) The Kinship Ideology as War-propaganda during the Second World War	339
Révay Valéria (<i>Nyíregyháza</i>) A finn kultúra az 1900-as évek elején Nyíregyházán	342
Szopori Nagy Lajos (<i>Budapest</i>) Ambivalenciák az 1930–1940-es évek magyar–finn kapcsolataiban.....	349
Voigt Vilmos (<i>Budapest</i>) Kustaa Vilks and Gyula Ortutay and Finnish-Hungarian Cultural Connections during Kekkonen–Kádár’s Rule	353
Zaicz Gábor (<i>Budapest</i>) Zsirai Miklós <i>Finnugor rokonságunk</i> című kézikönyvének fogadtatása Magyarországon, Finn- és Észtországban	356

A latin nyelvű műveltség Magyarországon.....	365
A. Molnár Ferenc (<i>Debrecen</i>) A Halotti Beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere.....	366
M. Nagy Ilona (<i>Debrecen</i>) A latin és a magyar egyházi nyelv viszonyáról a középkorban egy stílussajátság kapcsán.....	382
Richard Pražák (<i>Brno</i>) A Szent László-legenda	389
Irányított irodalom	395
Cseke Péter (<i>Cluj</i>) A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989).....	396
Fedinec Csilla (<i>Ungvár</i>) A magyar irodalom a kárpátaljai oktatásban 1944-től napjainkig	409
Györffy Gábor (<i>Cluj</i>) Kommunista cenzúra a XX. században	423
Schulcz Katalin (<i>Budapest</i>) Irányítókról és irányítottokról	429
Standeisky Éva (<i>Budapest</i>) A népi írók és a kultúrpolitika az 1950-es években.....	434
Alexandr Stykalin (<i>Moscow</i>) The Moscow's official image of György Lukács. 1945–1985.	440
Varga László (<i>Budapest</i>) A hetvenes–nyolcvanas évek irodalmi élete	445
Veres András (<i>Budapest</i>) Irányított irodalom, 1945–1989	450
A nemzeti irodalom paradigmái a 18–19. században	459
Dávidházi Péter (<i>Budapest</i>) „Édes eleink” útja „ditső Honnyunk” „boldog földjére”	460
Debreczeni Attila (<i>Debrecen</i>) Nemzet- és nacionalizmus-diszkurzusok	469
Magyar nyelvészeti technológiák.....	478
Kiss Gabriella–Kiss Margit–Pajzs Júlia (<i>Budapest</i>) A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről.....	479
Művészetek	485
Gergely Katalin (<i>Budapest</i>) Villatelep az 1910-es évek Budapestjén	486
Harkai Imre (<i>Novi Sad</i>) A vajdasági magyar építészet irányítása a XX. század második felében	498
Rita Honti (<i>Helsinki</i>) Tarasti's theory of musical semiotics	504
Máté Zsuzsanna (<i>Szeged</i>) A művészet hatáshatalmának néhány kérdése a klasszikus esztétikákban	511
Edit Rózsavölgyi (<i>Padova</i>) The Change of the Hungarian Political System in the Documentaries of the <i>Fekete doboz</i> (Black Box)	521
A szemiotika fellendülése Magyarországon és Finnországban.....	531
Katona Edit (<i>Novi Sad</i>) Felemás terminológiai rendszerváltás	532
Olga Murvai (<i>București</i>) Metaphors of Time and Space in political language	538
Okamoto Mari (<i>Osaka</i>) A mai magyar gimnazisták köznyelv és nyelvjárás közötti kódválasztása... 544	
Diákszimpózium	552
Kálai Sándor (<i>Debrecen</i>) Között.....	553
Salo, Henna (<i>Helsinki</i>) A város mint téma Heltai Jenő és Kosztolányi Dezső költészetében.....	559
Stachó László (<i>Budapest</i>) Közép-Európa lélektana: egy <i>normatív</i> program.....	565
Pieta Voipio (<i>Helsinki</i>) Pelikán elvtárs és a rendszer visszasságai.....	583
Utószó	589

A magyar nők írása

Benyovszky Tóth Anita (Cluj)
Kisebbségben a kisebbség: A női költészet helyzete a romániai magyar irodalomban

(A csend megláttatása Hervay Gizella költészetében)

1. mottó *HATÁRÁTLÉPÉS MINDEN VERSEM*
határsértés az életem
határsértés az életem
egymás szavába vágva mondjuk
magunkat a fulladásig
sorsunk kiásva – jeltelen
katonasír – történelem
(Hervay Gizella)

(Bevezető) A határon túli magyar lét, a kisebbségi helyzet és a benne felnövekedő és kiteljesedő költészet vizsgálata elsősorban a peremhelyzet problematikusságát vagy éppen ennek dacára kialakult zsenialitását helyezi előtérbe. Ennek a szükségszerű fókuszálásnak a háttérében, azt gondolhatjuk, elsikkadnak olyan lényeges viszonyítási pontok, amelyek természetükből adódóan megbonthatnák ezeket az elhatárolásokat, és olyan lényeges problémát vetnének fel egy újbóli vizsgálathoz, amely ugyanúgy felvetődik határon innen és határon túl. A kisebbségi magyar irodalmak közül az erdélyi az, amelyik a legszámottevőbb és amelyik a leginkább ismertté vált Magyarországon. Az 1900-as évek elejétől számos korszakot különíthetünk el alakulásában. Feltűnő azonban, hogy csupán a Forrás első nemzedéke lesz az, ahol egy költő is jelentős szerepet vállalhat. Ez a nemzedék már háttérbe szorította, nem tartotta olyan kirekesztően fontosnak a politikum, az ideológiai elvek és a társadalmi meghatározottság által uralt lírai beszédhelyzetét. A formai megújulás mellett fontossá vált azonban a személyiség pontos lélekrajza, filozófiai indíttatású értelmezése és etikai megközelítése. Nem biztos azonban, hogy Hervay lírájának vizsgálatakor elsikkad a nőiség problematizálása a „lírai megújulás”, illetve a „lírai forradalom” háttérében, bár a legtöbb esetben úgy tűnik, nem ez kerül előtérbe a recepcióban. Ami végeredményben nem is baj, hiszen Hervay Gizella költészetének kétségtelenül legszimpatikusabb és legeredményesebb megítélései azok, amelyek párhuzamba állítják és egyenrangú félként kezelik, elemzik életművét vagy egyes köteteit az első Forrás-nemzedék többi tagjával.

Az „újtipusú avantgárd” tárgyalásakor Széles Klára a romániai magyar irodalom ezen nemzedékének előkészítőjeként például Székely János és Kányádi Sándor líráját, majd a lírai „újhullám” betetőzéseként Hervay Gizella mellett Páskándi Géza, Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár költészetét tekinti irányadónak. Összefoglalóan megjegyzi „(h)a a legközösebb összegeznivalót keressük, paradox módon az egyediséget kell kiemelnünk.”¹ Azonban elemzéseiben mégsem teszi meg azt az összehasonlító gesztust, amelyet majd Bertha Zoltán visz véghez az egész nemzedékre kiterjedően.² Sándor György, Hervay életművét végigtekintve, felvázolja azt az egyenes utat, amely „az utolsó években egyre magasabbra ívelt és líránk élvonalába emelkedett,” és láthatóan nem tartja lényegesnek a versek megítélésében az összehasonlító gesztust.³ Olasz Sándor viszont a posztumusz kötet elemzésekor a kései József Attila hangjával rokonítja ezt a rendkívül szuggesztívnek és szubjektívnek ítélt kötetet. E néhány megítélés tanulságaként levonható, hogy egyrészt olyan,

¹ SZÉLES Klára, *Újtípusú avantgárd a romániai magyar irodalomban*, Kortárs, 1971/4. 655–664.

² BERTHA Zoltán, *Az első Forrás nemzedék*, in *Gond és mű*, Budapest, 1994.

³ SÁNDOR György, *Növekszem felnőtt halálra (Hervay Gizella lírája)*, Forrás 1983/6. 72–76.

egyediségében és színvonalában jelentős költészetről van szó, amely megállja a helyét mind önálló elemzésekben, mind kortársi, nemzedéki összehasonlításban, és így egyrészt nincs szüksége a női költészet megkülönböztető jelzőjére, másrészt pedig első költőnként nincs is nemzedékében és elődei közül kihez hasonlítani.

Így általában már sokkal kevesebb eredményhez vezető kritikák, tanulmányok igyekeznek kiemelni Hervay „asszonyorsának” költészetében megjelenő, kissé tárgyiasult elemeit, és mindebből messzemenő következtetéseket levonni, mint például Szakolczay Lajos egyik tanulmánya,⁴ vagy elkülöníteni Hervay költőnként és férfimód írt verseit, mint ahogy Fábíán Sándor⁵ teszi. Az egyetlen összegző, ezen állásfoglalásokat fölülvizsgáló tanulmány Balázs Imre József írása, amely bár pontosan járja körül a kérdést, de olyan szempontot közelít meg, a női írás témakörét, amely a recepció egészéhez képest eltörpülő és erőteljesen reflektálatlan problémának bizonyul Hervay lírájával kapcsolatban.

Ami azonban a leginkább érthetetlen a recepcióban, az az a nagyfokú biográf igény, amely minduntalan előtérbe állítja vagy a volt férj, vagy a költő-kortárs, Szilágyi Domokos alakját, és háttérbe, árnyékba vonja mögötte Hervay Gizella költészetét, vagy éppen Hervay személyiség-jegyeivel, elszenvedett veszteségeivel, mindennapjainak kikövetkeztetésével próbálja magyarázni verseit. Hiszen Hervay Gizella költészete a mai napig is elsősorban Szilágyi Domokos lírája mellett (annak árnyékában?) tárgyalatik, verseiben állandóan az örökös fájdalom, a keserűség alakzatait tárják fel, a hallgatás rétegeiből feltörő halott-síratást értelmezik. Bár a Szilágyi-recepció is bővelkedik tisztán motivikai centrumú elemzésekben, mégis úgy tűnik, Hervay Gizella költészetét, bár tiszta hangú költészetnek ismerik el, mégsem kísérlik meg feltárni ennek a nyelvi szituációnak rétegzettebb sajátosságait.

Hervay Gizella költészetéről nehéz összefoglalóan beszélni, annak ellenére, hogy az eddigi recepciónak túlságosan csábító volt, hogy a pár mondatos összefoglalás túlságosan is adja magát. „Zavar, társvesztés, földre szakadt ég, talán ezek jelzik e költészet vonatkoztatási pontjait. S a mindöket bilincsként átfogó magány”⁷ – írja Szakolczay Lajos, aki összevonja ezt az állapotmeghatározást, a „védtelen asszonyköltő” kiszolgáltatottságával. Ez az általánosítás arra vonatkozik, hogy boldog költőnőket Psychén kívül alig találunk. „Annál több a zárdahangulattól, magánytól, saját csúnyaságától és legfőképp a meg nem értéstől sebzett nőalak.”⁸ A példa itt Czóbel Minka elzárkózása, megretentsége és Kaffka Margit kemény fegyelmező zárkózottsága. Tematikus szempontból tehát ez a sor bővíthető Hervayval is, ám ez az igen egyszerű, hangulati besorolás nagyon gyanús. Azonban amikor kortárs erdélyi költőnőket olvasunk, és ha nem is elsősorban a fájdalomtól való átitatottság, a magány, a boldogtalanság a kizárólagos verseikben, azért elgondolkozunk, hogy vajon a közös történelmi-társadalmi határvesztettség, vagy inkább női mivoltuk szabadítja fel ezt a negatív univerzumot bennük. Az erdélyi magyar líra újabb nőalakjai csak a harmadik Forrás-nemzedéktől, vagy más néven Echinox kortól indultak útnak. A második nemzedék erős népi indíttatása után az új elméleti iskolák, az „esztétikai radikalizmus” és a neoavantgárd színezetű kísérleti, játékos felszabadultság térhódítása Balla Zsófia költészetében például a szürrealisztikus, tudatalatti rétegek feltárását helyezi előtérbe. Hervayhoz képest „visszafogottabb, kevésbé áradó a fájdalom, a keserűség megszólalása, amely az én és a másik között húzódó feloldhatatlan személyiséghatár, »testhatár« gyötrelmeiből fakad.”⁹ Adonyi Nagy

⁴ SZAKOLCZAY Lajos, *Hervay Gizella lírája*, Tiszatáj, 1980/6.

⁵ FÁBÍÁN Sándor, *A női önkifejezés szabadságáért*, Igaz szó, 1974/6.

⁶ BALÁZS Imre József, *Hervay Gizella és a Canon típusú fénymásoló*

⁷ SZAKOLCZAY Lajos, *Hervay Gizella lírája*, In *Dunának, Oltnak*, Budapest, 1984, 191.

⁸ Uo. 190.

⁹ BERTHA Zoltán, „Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években,” in *Gond és mű*, Budapest, 1994.

Mária „objektív”, „tárgyas-metafizikai” költészete „csupa szomorúság, csupa rettenet, megriadás, és dermedtség,”¹⁰ Hervay lírájától képiségének erőteljesebb metszésében, személytelenségében és a versformáinak törékenységében mondható erősen különbözőnek. Végül például még Gál Éva Emese líráját állíthatjuk ebbe a sorba, aki a „magányt és kiúttalanságot erős létezőképekbe foglaló költő”.¹¹ Azonban mindez kevésnek bizonyul egy általános női hangulat definiálására, hiszen elég a Hervay-költészet mélyére hatolnunk, és feleslegessé válik a hangulat-elemzés és a másokkal való összehasonlítás kényszere. Egy másik megközelítés talán több eredményhez vezethet, amikor is nem a nőiségben keressük ezt az általánosítható jelleget, hanem a csend versteremtő erejében, amelynek eredményeképpen, Susan Sontag szavaival élve, létrejön „egy olyanfajta művészet, amelyet sokan illetnek elítélően a néma, bágyadt, megadó, hideg jelzőkkel.”¹²

Előadásomban erre próbálok meg kísérletet tenni a Hervay-líra, véleményem szerint, leglényegesebb poétikai szervezőelvének, a csendnek szövegszintű kimutatásával. A költészetbe beíródó csend azonban nem női sajátosság, hanem egy már igen korán megindult, a huszadik századtól pedig fölerősödő költői folyamat, amelynek Hervay költészete kiemelkedő darabja.

2. mottó

“Itt
viszont vannak csendek, és a
csenda szavak segítségével születik
meg.
Nincs mit mondanom,
és ezt mondom, de
vágyom rá, és ez a költészet.”
(John Cage: Előadás a semmiről)

(A csend megláttatása) Hervay Gizella költészete az egyik legjobb alkalom arra, hogy a csend versépítési lehetőségeinek egy szeletét feltérképezzük. Ez a motívum azonban nem csupán motívum. Lényeges feltárni azokat az eljárásokat, amelyekkel a csendet ki lehet emelni a csupán tartalmi pozícióból, és mélyen be lehet építeni a versszerkezetekbe. Ahogy végighaladunk az életművön, szinte egy pillanatra sem veszítjük el az alakulás útját. A csend retorikája belsővé válik ebben a folyamatban és körülírni ezt a fejlődést vagy csak nagyon sok szóval, vagy sehogy sem lehet. Már maga az elgondolás is paradox: a csendről írni. Teljes joggal egy zeneszerző teheti csak ezt meg, ahogy John Cage is tette *A csend* című könyvében.

Hogy be tudjunk vonódni a csendről való gondolkozásba, mindenképpen kérdésekkel kell kezdenem. Mik a csend testrészei? Hogy a Hervay-versek motivikáját még így „látatlanban” feltérképezzük, elég ezt a kérdést feltennem. Mi az, ami bennünk a csendet megteremti? Mi kell a csendhez? Két tenyér. Amit a füleinkre tapasztathatunk. Mi az, ami mégis a csendből is jeleket, néma szavakat küld? Két tenyér és az arc. Kézjelek és mimika. A tenyereinkkel eltakarhatjuk az arcunkat is, és akkor nem küldünk több jelet. Csak egyet. A csend és a fájdalom jelét. Ez a befelé sírás jele. Az igazi csendet a magányban találhatjuk meg? A kívülálló számára igen. Azonban befelé hangok vannak. Bent soha sincs csend, mint ahogy a kívülvilágban sem. „CSEND NEM LÉTEZIK. HA SÜKETSZOBÁBAN VAGY IS, MEGHALLOD A LÜKTETÉSÉT A TE IDEGREND-SZEREDNEK, LÜKTETÉSÉT A TE VÉRKERINGÉSEDNEK” – idézhetjük John Cage híres

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Susan SONTAG, *A csönd esztétikája*, in *A pusztulás képei*, Budapest, 1970. 13.

mondatát.¹³ Tehát egy állandó mély és egy állandó magas belső hang és a körjük szövődő külvilág hangjai. Ez a csend.

“Békák egymással feleselnek,
repülő bűg, sír egy gyermek:
az új ház első újszülöttje.
E hármassal zajban úgy ülök le
verset írni, hogy fülemben
kalapál a zajban rendet
teremtő csend, s meglepetten
hallgatom ez összhangon át
hármassal csendben az éjszakát:
a hangok úgy feleselnek
egymással, ahogy a gyermek
a világgal, ahogy én a
megzendülő éjszakával.”

(Hangok)

Egy vers a „csendre-ítélt” első kötetből, a Forrás-sorozatban megjelent 1963-as *Virág a végtelenben* versei közül. A megtagadás oka, hogy színvonalban alatta marad a későbbi köteteknek, itt még nem találta meg a hangját. Azonban nemcsak az életmű kezdete, hanem a végpontja is mesterséges, önmegtagadó gesztus.

A Hervay-költészet történetét olvasását én nem az egyéni értelem-konstrukciók önkényes linearitásában látom, „a bizonyosságtól a kétely felé halad(ásban)”, ahogy Balázs Imre József említi az 1999-es válogatott kötet előszavában.¹⁴ Amennyiben ezt tesszük, elhamarkodottan egyszerűnek ítéltük ezeket a verseket. Inkább egyfajta belső olvasásfolyamatot, retorikai, strukturális fejlődésképet érdemes feltárni ezekben a versekben.

Az életmű egészében körkörös áramvonalak működnek, két szint örökös egymásra épülése spirálisan tör a cél felé. Az örökös megvonás és hozzáépítés dialektikája egyenes vonalban vezet az életmű megszakadásáig. Képletesen értve, kissé romantizálva, az életmű önkéntes végpontja, Hervay öngyilkossága, a teljes csöndhöz való megérkezés maga a költészet negációja. „A csönd a legvégső következménye a kommunikációtól való vonakodásnak, a közönséggel való kapcsolat-teremtést illető ambivalenciának, amely vezérmotívuma a modern művészetnek.” Susan Sontag szerint tehát ez az egyik formája a művészetben megjelenő csöndnek, a hivatás megtagadása.¹⁵ Azonban sem ez, sem az örület, sem a közönség esetleges hallgatása nem elég ahhoz, hogy egy költészetet a csend költészeteként karakterizáljunk. Ennek igen sok formája lehetséges, kezdve a legapróbb részletektől a legátfogóbb értelem-konstrukciókban fellelhető üresedésekig. „Megjelenési formái közül megemlíteném az ütem és a ritmus részeként: a hangokat, szótagokat, a szavakat elválasztó szünetet, a sormetszetet, a sorvéget, vagy a mondatokat befejező, elválasztó és összekötő szünetet, az írásjeleket követő szünetet, a kihagyást, az elhallgatást, Jakobson „zérus-jel”-eit, a verset szakaszokra tagoló sorkihagyást”.¹⁶ Kuczka Péter meghatározásában mint „negatív forma” tehát csak strukturális mikro-elemként tételezhető fel, illetve olyan erőteljes megoldásokban, mint például a kipontozott szövegrészek, üresen hagyott oldalak, szótagokra töredezett szavak, vagy éppen szünet nélküli, összetapasztott szósorok, központozás nélküliség, vagy éppen notációs,

¹³ John CAGE, *Az experimentális zene*, in *A csend*, Pécs, 1944. 36.

¹⁴ HERVAY Gizella, *Az idő körei (Összegyűjtött versek)*, Bukarest–Kolozsvár, 1999. *Ki emlékszik a holnapi napra?* BALÁZS Imre József előszava

¹⁵ Susan SONTAG, *A csönd esztétikája*, in *A pusztulás képei*, Budapest, 1970, 12.

¹⁶ KUCZKA Péter, *Negatív formák a költészetben*, in *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, Budapest, 1971.

grafikai jelzések használata. Hervay lírája ebből a strukturális szempontból nem jellegzetes. A semmiből való teremtés retorikája viszont, mintegy ráolvasásszerűen, kényszeres ismétlődésekben újra és újra visszatér verseiben.

“Teremtek tájat magamnak. Szavakból
természetesen. Jó tartós szavakból.”

(*Úrlap*)

Ezt nem gyónásként, hanem inkább „megszabadulás(i), önsanyargatási gyakorlat(ként)” aposztrofálhatjuk, amelyen keresztül „a művész megtisztul önmagától és végül a művészettől is”.¹⁷ A sokszor már kényszeresnek tűnő beszéd azonban a csönd egy megvalósulása, amely panaszként, vádként válik hallhatóvá. A semmi ebben az esetben mint a vers eleme rögzíthető, melyet vagy „metaforikus csönd”-ként értelmezünk, mikor is a tárgyiség minimumát alkalmazza a költő, vagy pedig minimális formaként vizsgálhatjuk. Mindkét lehetőség igen hangsúlyosan jelen van Hervay Gizella költészetében, az általában rövid szabad versek mellett fontosak a már a nőiséggel kapcsolatban megemlített lecsupaszított tárgyi viszonyok.

“Meglóbálom piros nylonszatyromat,
benne a ma esti parizer-adag
elszédül. Ragyog a kirakatüveg.
Indulok. Népdalt énekelek.”

(*Kirakat*)

A tematikus elvárásrendszer azonban Szokolczay Lajossal ellentétben, aki az asszonyi teendőket, mosogatást, bevásárlást, kézimunkát látta meg benne, másik oldalról is megközelíthető. A tárgyasulás, tehát kijelölése egyetlen pontnak a végtelenben, amit ebben a lecsupaszított figyelem-centrumban a semmi vesz körül, így nem töltődik fel külső értelemmel. A hétköznapi tárgyak preferálása eggyé válik magának a szótöveknek, képi töveknek, azaz a költői képek leépítésének, az asszociáció tövének, a cselekvés tövének végletes használatával.

A második kötet (*Reggeltől halálig*) kiindulási alapjához képest a harmadik (*Tőmondatok*) negatív elmozdulása tehát a teljes lecsupaszítás, a hasonlatok kivonásának irányában jelent végpontot, a csend elérésének módja a teljes retorikai leépítés lehetősége. George Steiner szavait idézve „(s)ok modern költészetben a csönd az eszményi célt jelenti. Beszélni annyi, mint kevesebbet mondani.”¹⁸ Az érzékelés teljes beszűkülését jelzik tematikus szempontból az állandóan előbukkanó, érdektelennek tetsző életképek, mint például *Gyerekek a rendelőben*, *Lifteslány*, *Két nő*, *Mosónők*, *Villamosban*, és a minimál-környezet észlelésének kizárólagossága, a test határainak felülvizsgálása, a naplószerű mindennapok költészete, a befelé beszélés, önmegszólítás retorikája és a talán éppen emiatt a kényszeresen a hétköznapiakra koncentráló, állandósult fájdalom, szerelmi veszteség, és hazátlanság élettérzése.

“Tőmondatokban gondolkozom.
A kanálnak nincs fénye, csak fogása van.
A kásás hó nem emlékeztet semmire.
Belelépek.
Nincs szeme a holdnak.
A fák ágai nem nyúlnak utána.
Nincs emberi mozdulata a tájnak.
(....)
De a csend se emlékeztet
Se szorongásra, se félelemre.

¹⁷ Uo. 8.

¹⁸ George STEINER, *A költő és a csönd* (1966), in *Egyre távolabb a szótól*, Budapest, 1970, 72.

Csend csak csend.
Csak emberi szó.”

(..)

“nem a dolgokat nevezték meg a szavak,
csak azt. Ami az emberiből hozzájuk tapadt.
Nem lényegükről szól a szó,
Csak arról, mire használhatók.”

(*Tőmondatokban*)

Magának a tevékenységnek az állandó reflektáltsága, tételes, pontos kimondása is alátámasztja a semmiről való beszéd retorikáját, hiszen a gondolatról gondolkodni, maga az abszolút csönd, mint maga a versírás folyamata. Viszont az asszociáció tagadása csak az asszociáció létrejötte után lehetséges. A kifejtés fázisa, a költői teremtésnek ez az érdekes módon negatív irányba való építkezése egészen a negyedik (*Űrlap*) kötetig tart.

“Ősz van.
És semmi más.
Semmi dolgom az ősszel,
mióta nem írok hasonlatokat.
Semmi sem szép önmagában,
Az ősz sem.
Nincs tája a fájdalomnak.”

(*Ősz*)

A központi mag az ötödik kötetben, a *Zuhanásokban* fedezhető fel. Itt érik be igazán a szűkszavúság, de a fordulat, disszimuláció azonban most egyrészt pozitív irányban, a szétforgácsolódott értelem-egységek egyfajta összegződésében, ösztönszerű építkezésében, „emeletek” egymásra épülésében mutatkozik meg, másrészt a versek határtalanságával, kezdet és vég nélküliségével összefonódó egység megvonja a címet, azaz csupán eggyel szolgál. A csend beiktatása eddig a rövidebb, de összefüggő versek gondolatnyi egységeit forgácsolta visszafordíthatatlanul szét, az egymástól elszeparálódott versek között egyfajta végtelen nyugalom képzetének megteremtésével. Itt azonban már a lehető legkisebb gondolat-elemek töredékeinek egymáshoz illesztésével, zaklatott, ütemes ritmussal találkozunk. A ciklussá szerveződés itt elmarad, egyetlen végtelen folyamát, egyetlen végeláthatatlan verssé szerkesztve az egységeket. A legjobb elnevezés a vers-tömb gondolat-vezérlésére talán az „asszociációs-roham”. Érdekes megfigyelní a gondolat-átkötések önkényességét vagy éppen teljes hiányát. A szétszabdalt verstöredékek, néha rendszeresen vagy rendszertelenül ismétlődő sorokkal, az alcímbe *Oratórium három hangra* megjelölés miatt, tehát elkülöníthető beszélőket feltételez. A szerepek mégsincsnek kiosztva, hiába az egymásnak való felelgetés képze. Mintha elbeszelnének egymás mellett ezek a hangok, egy testbe tételezve, mintha egy örült visszatérő emlékfoszlányaival keveredett gondolatalkazatait hallanánk. A stílusrétegek egységenkénti keveredése, sirató, vallomás, mesés bibliai motívumok, gyerekvers, az eddig megszokott egyoldalúságot, tényszerűséget emeli összetettségében magasabb szintre, mégis megtartja az ötletszerű, kétsoros gondolatokat a maguk elkülönültségében. Ebből a huszonöt oldalas versből nem lehet idézni. Bármilyen kiszakított részlet óriási hiányt hagy maga után.

A tetőponttal egy időben következett be az életmű folyamán az összegzés két állomása, a hatodik kötet (*Kettészelt madár*) halottai emlékére ajánlott versei és az eddigi kötetekből válogatott és újrendezett hetedik (*A mondat folytatása*) versei. „(A) cím nélküli versek első sorai kerülnek a tartalomjegyzékbe, s a helyenként töredékes, de gondolatrítmust, rímeket is tartalmazó tartalomjegyzékek önálló műalkotássá lesznek.” A szavak megvonása, a vers-egység megvonása után most következik be tehát a cím teljes megvonása, majd ez egészül ki az utolsó két kötetben a teljes formai leegyszerűsődéssel.

Az életmű lezárását képező két kötet közül az egyik megelőzi Hervay Gizella halálát, a másik csak utána jelenik meg. Valóban „a peremlét, a sehova sem tartozás, a betegségig fokozódó érzékenységgel megáldott-megvert költő idegenségtudata” mellett az elviselhetetlen szeretetéttség, agresszív barát-keresés, családi tragédiák sora, a kelet-közép európai valóság¹⁹ az, ami meghatározza ezt az idáig megtett költői utat? A csönd megidézésének végállomásán a teljes központosatlanság, kisbetűs sorkezdetek egyszerűsége mellett újra csak Susan Sontag szavait idézhetem. „(A)hogy a misztikusok tevékenységének végeredménye szükségképpen via negativa, Isten nélküli teológia, sóvárgás a tudás mögötti tudatlanság felhője után és a beszéd mögötti csönd után, úgy a művészet is szükségképpen a nem-művészet, az »alany« (a »tárgy«, a »kép«) megszüntetése, a véletlennek a szándékkal való helyettesítése és a csönd kergetése felé törekszik”.²⁰ Isten-nélküliség! Ez a gesztus már nem is tagadás, hanem megírása a nem létnek, az ősi hitetlenség modern kifejeződésének. „Amikor a hazájából s szerelméből kilakoltatott már alig hisz a környékben, és megunván a szolgálai alázatát, ha mással nem, legalább az Úrral egy szintre akar kerülni.”²¹ Isten tagadása mintegy a halálon túlról. Ez ennek a költészetnek, a hiány verseinek legpörébb, de mégis leggazdagabb, méltó lezárása:

“hányszor meghaltál Uram
a feltámadás csak játék
mezítláb zavartál
a boltba pálinkáért
Mária hanyattzuhant
a kútnál vödörre fagyva
visszakézből ütött József
zsoltárt káromkodva
hányszor meghaltam Uram
a feltámadás csak játék
felzavarlak az égre
szilvapálinkáért”

(IX. gyalogzsoltár)

¹⁹SZAKOLCZAY Lajos, *Harmadik honfoglalás, Hervay Gizella posztumusz könyvét olvasva*, in *Ötágú síp*, Budapest, 1989. 132.

²⁰Susan SONTAG, *i. m.*, 6–7.

²¹Uo. 142.

Juliane Brandt (Berlin)

Nők a magyar református imádságoskönyvekben 19. század második felében²²

„A házasság rendelésében Istennek különösen két célja volt: a szaporodás és a segítség. Úgy rendelte pedig, [...] hogy a férfi az asszony feje, az asszony pedig a férfinak társa és segítője legyen.” „A hajadon leánynak nem is szabad, nem is illik férjet keresni magának. Illetlen rútság az [...] [ehelyett] tiszta és szemérmes magaviseletével kedveltetve magát Isten és emberek előtt, bizza magát az Isten gondviselésére, amely alkalmas időben elvezérli hozzá azt, akit neki férjül rendelt.” De: „[...]akármilyen különbség legyen is férfiak és asszonyok között, csak ez életre nézve van, de a jobb és valóságos életre nézve nincsen semmi különbség, mert azokat is szintúgy megváltotta Krisztus, mint a férfiakat, és azáltal szintúgy beállítottak Isten kegyelmébe, szintúgy joguk van az örök élethez [...]”²³ – írta Szikszay György *Keresztyén tanítások és imádságok* című művében, amely 1786-ban jelent meg és amelyik azóta, így a kiegyezés és az első világháború között is, közkézen forgott, és ugyanakkor számtalan új kiadást is kapott.

„Ismét szabad vagyok”, mondja Medgyes Lajos imádkozó hölgye 1859-ben, „Itéletes elválás után” „visszanyertem függetlenségemet, kimenekültem a gyűlölt láncok közül – s megkönyebbült szívvel emelem hozzád hála-imámat oh nagy Isten!” [...] „áldj meg szenvedéseim után állandó örömmel – állandó boldogsággal! Amen.”²⁴

„A nő elhagyja atyját, anyját és követi a férfiút, kihez esküje köti. Jól tudom, hogy így van, és még sem bírok belenyugodni végzetembe. ...elhagyni mindent, mihez szívem egész bensőségével ragaszkodom, s követni egy férfiút, [...] kihez szívem legcsekélyesebb vonzalma sem köt. [...] és mégis, szülőimnek engedelmeskednem kell. [...] Áldj meg a lemondás szent nyugalmaival, világítsd meg elmémet; hadd lássam be, hogy jó szüleim ezúttal is javamat óhajtják, jövőmet kívánják megállapítani. [...] legyen erőm szívem mélyébe zárni fájdalmamat [...]”,²⁵ fogalmazza meg Barkóczy Dömök Antónia 1900-ban egy fiatal nő számára.

Vajon az idézetek egy fejlődési vonal egyes állomásait jelölik meg? Bizonyos tekintetben inkább pontok egy tágas mezőn, bár kivethető egy általános fejlődési folyamat, amely körül elhelyezkednek, és amelyet a következőkben rekonstruálni igyekszem. Előrebocsátok néhány szót a műfajról, illetve a megfigyelések forrásbázisáról.

Alapul a dualizmus korában olvasott protestáns imádságoskönyvek szolgálnak, elsősorban reformátusok, amelyek a felekezetek eltérő nagysága miatt nagyobb számban jelentek meg, s jobban is hozzáférhetők; de evangélikusok is, amelyeket egyelőre kisebb számban sikerült csak összegyűjteni, és amelyek, ahogy még részletezni fogom, e tekintetben kevésbé beszédesek is. A vizsgált korban használt ilyenmű könyvek nagy része régebbi keletű – sok régi példányt is használtak tovább, de sok régebbi keletű könyv került újrakiadásra is. Szikszay György már idézett *Keresztyén tanításai* csak a legmarkánsabb példa erre; mellette állnak olyan művek, mint amelyeket Révész Bálint, Fördös Lajos, Csiky Lajos részben már a század közepén írtak, vagy a női olvasók számára Szász Károly, Tompa Mihály, Csiky Lajos kötetei. Székács József, Bierbrunner Gusztáv,

²² Szerző ezt a tanulmányt egy átfogóbb kutatási projekt keretében írta meg („Kisebbségi protestantizmus és felzárkózó fejlődés: A magyarországi protestantizmus 1867–1914”), amit a német Volkswagen-Stiftung támogat.

²³ Szikszay György: *Keresztyéni tanítások és imádságok a keresztyén embernek külömb-külobb-féle állapoti és szükségei szerint készítette, és a' vélek élni akaróknak lelki hasznokra ki-adta* - - Po[z]sony 1786; idézetek: U.ő, u. az, Budapest, 1993, 197

²⁴ Medgyes Lajos: *Protestáns nők imakönyve*. Pest 1859, 245, 147

²⁵ B. Barkóczy Dömök Antónia: *Az én imáim. Imák és elmélkedések protestáns lányok és fiatal hölgyek számára*. 2. kiad. Budapest 1900, 42–45

Gyurácz Ferencz vagy Sántha Károly evangélikus imakönyvei hasonlóképpen több kiadásra tettek szert.²⁶ Velük olyanokat lehet összehasonlítani, amelyek – kiadásokban mérve – nem arattak oly mértékű közönségsikert.

Az imádságos könyvek különleges, és pedig a korviszonyokra nézve ambivalens helyzetet foglalnak el normatív irányítás és konkrét viszonyokkal való érvelés között. Egy szakemberek által szisztematizált és továbbadott tanon alapulva, annak dogmatikai tételeit a mindennapi életre vonatkoztatva és ahhoz alkalmazva adják elő, a hívek mindennapi életének kihívásaival, csábításaival szállnak szembe, elmagyarázzák nekik kötelelességeiket. Azt, hogy ezeket a tanácsokat a hívek mindennapi életükben mennyire szívlelték meg, érdekes lenne behatóbban vizsgálni. Itt csupán a korszakban forgalomban levő szövegek kerülnek szemlére arra nézve, hogy milyen felfogásokat képviselnek a nő szerepéről és nőkre vonatkozó viselkedési normákról. Milyen helyre állítják őket? Milyen sztenderdizált szerepmintákat rögzítenek meg? Milyen más szerepekkel függnek össze? Mennyire egyenlőek vagy nem egyenlőek ezek a szerepek? Milyen nőspecifikus csábításokkal, kísértésekkel számolnak? Megfigyelhetők-e eltérő irányzatok e tekintetben vagy pedig átfogó trendek? És hogy viszonyulnak ezek a jelenségek a másutt megfigyelt európai trendekhez?

Kulcsszavakban bocsátom előre megfigyeléseimet, azután kicsit részletesebben mutatom be, s próbálok magyarázatot nyújtani a megfigyeltre.

1. Van egy feltűnő különbség az evangélikus, illetve református imádságoskönyvek között – a vizsgáltak közül az előbbiek sokkal kevésbé térnek ki a nők által betartandó normákra, mint a reformátusok. A kíváncsú magatartás inkább általános keresztyén normaként jelenik meg. Ugyanakkor a szövegek általánosabban vett társadalmi helyzetekre is kevésbé térnek ki. Amennyire mégis normákat, útmutatásokat fogalmaznak meg a nők számára, szintén a reformátusoknál is meglevő, engedelmes, szelíd, vallásos, inkább belső jó tulajdonságokkal mint külső szépséggel, gazdagsággal kitűnő nő képe rajzolódik ki, a gyöngéd feleség és szerető anya képe.

2. Van egy különbség az általános és a nők számára íródott művek között. Az előbbiekből növekvő mértékben visszaszorulnak a nők helyzetére, kíváncsú viselkedésére vonatkozó specifikus részek. Elvben a nők előfordulhatnak mint hajadon, feleség, terhes, szülés előtt álló, majd mint gyermekágyas asszony, később özvegy; férfiakkal együtt továbbá mint szülő, boldogtalan házastárs, gyermektelen

²⁶ Révész Bálint: *Imakönyv protestáns keresztyének számára magános használatul*. Debrecen, 1851; 13. k. Debrecen 1916; uő: *Isten az én szívemnek kösziklája, és az én örökségem mindörökké! Imakönyv református keresztyének számára magán használatul*. Debrecen 1859; 9. Debrecen én. [1907]; Fördös Lajos: *Buzgóság szárnyai melyeken a kegyes lélek istenhez emelkedik. Imádságok reformált keresztyének számára*. Kecskemét 1852. 7. kiad. Budapest 1894; 15. u.o. 1909; Dobos János: *Keresztyén imák. A Házi ajtosság növelésére, és a protestáns keresztyén felekezetek használatára*. Pest 1855; 5. Budapest 1890; Csiky Lajos: *Hit, remény és szeretet könyve. Az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmélkedések a magyar protestáns nép számára*. Budapest 1884; 3. u.o. 1914; Szenci Fördös Lajos/ Szivós Mihály: *Ájtatos hölgy. Elmélkedések és imák művelt protestáns hölgyek használatára*. Kecskemét 1846. 3. Pest 1867; 4. kiadás Budapest 1897; Szász Károly: *Buzgóság könyve. Elmélkedések és imák protestáns nők számára*. Pest 1855; 8. Budapest 1908; Csiky Lajos: *Az imádkozó nő. Imádságok és elmélkedések protestáns nők számára*. Budapest 1900; 3. u.o. 1912; 4. uo. 1917; Székács József: *Imádságok és buzgólkodások. Evangyéliumi-prot.-keresztyének számára*. Pest 1845. Harmadik kiadás. Pest 1866, 4. kiad. 1892; Bierbrunner, Gustav: *Christlicher Hausaltar. Ein Andachtsbuch für alle Lebensverhältnisse evangelischer Glaubensgenossen*. Budapest 1878. 2. kiad. Budapest 1899; Sántha Károly: *Buzgóság könyve*. Budapest 1888; Gyurácz Ferencz: *Lelki vezér. Imakönyv*. Pápa 1894. 10. jav. és bőv. kiad. Budapest 1913. A műfajról és dualizmus kori fejlődéséről ld. bővebben: Brandt, Juliane: *Rövid fohászok. A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint*. In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Esztergom (Megyei Önkormányzat levéltára) 2000, 366–386; illetve Brandt, Juliane: „*Sziksai utódjai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás*”. – I.–II., I. Ráday Évkönyv IX (1999), 111–141; II. u.o. X, (2000) [saját alatt].

házas, illetve külön említést kaphatnak a szolga/szolgálonak illetve a gazda/gazdaasszonynak szóló passzusokban.

3. Szikszay *Keresztyén tanításait* mint a korban használatos legrégebbi művet, kiindulópontnak lehet venni, ugyanakkor állandó normatív ajánlat is marad. Nála a nő alá van rendelve férjének vagy más gyámjának, a bibliai tekintélyre hivatkozva éppúgy, mint természetes tulajdonságnak beállított (szerepbeli és testi) adottságai miatt. Férfi és nő normatív és elérendő kapcsolata a házasság, a szaporodás céljával. E kapcsolat ésszerű, valláserkölcsei normatívákat követő döntésen alapul (a férfi oldaláról), felbonthatatlan, a felek keresztyén emberként viselkedjenek egymással szemben.

4. A Szikszay-féle alárendeltségi képletből az idő folyamán női illetve férfiúi életszférák elkülönítése lesz. A nőé a ház, a magánszféra, a férfié a kinti élet, a nyilvánosság. A Szikszaynál is meglevő aszkriptív elemek ebben a folyamatban messzemenően megmaradnak, a besorolás az új képletbe is úgy jelenik meg, hogy természetes adottságokból következik.

5. Változik viszont a házasság feltételezett vagy kívánatosnak tekintett bázisa; az ésszerű, objektív döntés helyébe, valamint a szeretet mint általános viselkedési norma helyébe a „szerelem” lép, a szerepminták leírása érzelmi motívumokkal töltődik fel.

6. Átmenetileg a megszünnhetetlen házasság is felbonthatóvá válik, ezért is lehet nyugodt szívvel Istenhez folyamodni – de ez nem marad így, inkább a Szikszay-féle, sok emberismeretről tanúskodó tanácsok maradnak ki, hogy mitévő legyen egy nő vagy házastárs, ha nem működik jól a kapcsolat, illetve a nő feladatává válik az objektív problémák lelkiekként való megemésztése. A fent említett beletörődés – még az elutasított házasságkötésbe is – ebben a direkt formában kivételt képez, de ez talán inkább a szöveg szókimondása, mint ténylegesen eltérő vélemények következménye.

7. A nők szerepbeosztása nem a cselekvési kör beszűkítéseként vagy csupán hiányosságaikból, természetes adottságaikból következő kényszermegoldásként jelenik meg, hanem felértékelődik, mint saját léttér és feladatkör, sőt, mint azoknak a jogoknak az eredménye, amelyekkel a keresztyénség ruházta fel a nőket.

8. Már Szikszay után, bár az egyes teológiai-mentalitásbeli irányzatoknál nem azonos mértékben, a női szerepkör a honleány szerepével egészítődik ki. A haza majdnem olyan közösség, mint a vallási, a strukturális párhuzamokat a kettő között nem lehet nem észrevenni.

Még egyszer az egyes pontokhoz:

Az 1. ponthoz, az evangélikus művek sajátosságához itt röviden csak a felekezet más kegyességi hagyományára, de más társadalmi összetételére, előtörténetére és így kialakult történettudati és mentalitásbeli hagyományára lehet utalni.²⁷

A 2. ponthoz ebben a vázlatos bemutatásban főleg azt érdemes hozzáfűzni, hogy a női szerepkör bemutatásánál elsőrangú fontosságú, és terjedelmében is általában a legkiemelkedőbb a biológiai funkciókra, azaz az anyaságra, terhességre, szülésre vonatkozó rész. Ezek a passzusok maradnak meg leginkább, akkor is, ha a század folyamán, a századközepi konzervatívoknál szintén, nő és férfi éppen mint házastársak vagy szülők is, együtt kerülnek bele imákba, tanításokba. Ugyanakkor a református könyvek pont a terhességgel, szüléssel járó testi jelenségeket részletezik, a szülés fájdalmát nagyon kifestik, mint bibliai átkot említik, de abban az értelemben is, hogy a szövegek alkalmat adnak kiélni azt, ami úgyis történik. Az evangélikus könyvekben ez nincsen meg, éppúgy, ahogy kevésbé részletezők a betegségről szóló passzusokban is. Ugyanakkor a század közepe körül egy mentalitásában, hangulatában (ha nem is feltétlenül teológiailag) az eddig uralkodó konzervatív beállítottságú és hangnemű irányzattól eltérő új áramlat lép fel, amit ebben a tekintetben liberálisnak lehet körülírni, és ami a racionalizmus és

²⁷ Példákat a történeti öntudat köréből ld. pl. Brandt, Juliane: *Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der Tausendjahr-Feiern der Landnahme*. Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas 1(1999) 57–93.

szenzimentalizmus örökségéből is merít. Ott a betegség, halál, szülés testi oldalának kifestése jobban háttérbe lép, részben a szülés is csak megtörtént faktumként és anyai boldogságként jelenik meg. Ez az irányzat a másikat azonban nem váltja fel, hanem melléje lép, és ugyanakkor lassan mérséklődik. A szenvedés kifestése viszont, azt egy előző vizsgálat megmutatta, arányos viszonyban áll a könyvek közönségsikerével.

A 3. ponthoz: A nő kíváncsi jelenségei Szikszaynál – és többé-kevésbé utódainál: legyen alázatos, szelíd, engedelmes. Ne legyen indulatos, haragos, kemény, kegyetlen, s ne bántson másokat. Készülve a házasságra, ezeket az erényeket már előbb is fejlessze, gyakorolja. Legyen szemérmes, becsületes és tiszta – minden szemérmetlen, vagy „buja” gondolatot, beszélgetést, olvasmányt ezért kerüljön. Ne sminkelje s ne szépítse magát, ne táncoljon, mert az csak alkalmat ad a bűnre, nyelvét zabolázza, legyen jótékony. Megfenyíteni lehet, bár a férj gondoljon arra, hogy a verésből sok jó nem szokott származni.

A fel-alárendelésből – ami mellett a szerző arra utal, hogy a megváltás ígérete a nőkre is vonatkozik, és így a feleséggel is úgy kell bánni, ahogy általában keresztyén emberrel – az idő folyamán a szférák elkülönítése lesz. Erre a 4. ponthoz sok szép szakaszt lehetne idézni. Legtömörebben talán Csiky fogalmazza meg azt a század végén, hogy „az legyen a legnagyobb büszkeség, hogy miként a bibliai Mártha, ő is rendben tartja a maga otthonát, s feledteti férjével az élet küzdelmeit, melyekkel neki kinn az élet mezején, férfiúi hivatása szerint folyton csatáznia kell.”²⁸ A terep e felosztását nem is lehet kicserélni, hiszen „illető és természetes körének határát senki, a nő pedig legkevésbé lépheti által úgy: hogy visszas helyzetbe ne jusson, hogy lépéséből kellemetlen következtetések s veszély ne származzanak. Én, nem akarok több lenni a *háznál*, mint annak *asszonya*; szép nevezet és hivatás ez!” emlékeztet ezért Tompa Mihály. És tovább: „Nő akarok lenni a legnemesebb értelemben, háznak s kedveseimnek, örömben és fájdalomban, életben és halálban őrző anyja! A szeretett férfiúnak, ki közös boldogságunkért fárad, letörlöm orszájaról a verejtéket, elsimítom gondterhelt homlokáról a redőket.” A szeretett férfiú pedig csak olyan lehet, aki a hont is megfelelő mértékben szereti, és a honért való munkájában is támogatja őt felesége. ...”kik hatáskörömbe esnek, [...] figyelmeztetve, buzdítva s vonatra legyenek a hon iránti kötelesség- és szeretetre; meghitt barátságomban s meleg érzelmeimben ne részesüljenek a hidegek vagy hűtlének.”²⁹

A 8. ponthoz: Ha viszont nem sikerül ilyen ideális, „erőt és gyöngédséget” „szövetség”-be integráló kapcsolatot létrehozni (ahogy Tompa álmodozik), mitévő legyen? Szikszay még kitér arra, amit valószínűleg utolsó kiútként figyelt meg kortársainál – és eltanácsolja őket ettől: a férj ne hagyja el azt a feleséget sem, „aki miatt nagy keresztye van”, mert egy életre tett esküt, és a feleség hasonló helyzetben ne legyen öngyilkos, mert így elvesztené lelki üdvösségét – ezzel szemben az evilági élet és a rossz házasság is csak átmeneti dolog.³⁰ Később a szerzők ilyesmire már nem térnek ki, kivéve a rövid epizódot, amikor liberális szempontból a rossz házasság felbontható – bele is ütközne a gondviselés tervébe, ami az emberek boldogságát tűzte ki célul éppúgy, mint az emberi- és polgári jogok megvalósítását.³¹ Ezután bár imádkoztatnak boldog házasságért, az egymással való bánásmódhoz még a Szikszay-féle józan tanácsokat sem adják már. A „szerelem”, ami racionális döntés és isteni gondviselés helyett, vagy az utóbbi megnyilatkozásaként most a házasság alapja lett, arra kötelezi a nőt, a maga házi, a férjről és családjáról gondoskodó szerepében, hogy áldozatot hozzon, hogy – megfelelő mértékben szeressen. Tompánál különösen jól lehet megfigyelni, ahogy a külső konfliktusból belső, pszichés probléma, illetve szenvedés lesz, amit a magányban kell megemészteni: „A magány hozzád férni engedi a békítő gondolatokat, amelyeket a heves izgatottságban visszautasítottál.” „Hadd álljon helyre

²⁸ Csiky: *Az imádkozó nő*. 4. kiad. 1917, 182

²⁹ Tompa 1867, 34/35, 36/37, 24/25

³⁰ Szikszay 1993, „*Tanítás az olyan férjnek, akinek rossz felesége miatt nagy keresztye van*”, illetve „*Tanítás az olyan feleség számára, akinek rossz férje miatt nagy keresztye van*”, 200, 205

³¹ Különösen jó példa erre Medgyes, ld. Brandt 2000.

érzelmedben az egyensúly”.³² Az érzelmi szálak felértékelése potenciálisan a felek növekvő egyenlőségét jelenthetné, de összekapcsolódik egy másik folyamattal, amelyben a felek növekvő mértékben különböző javakkal rendelkeznek, s ezekkel kapcsolatba s cserébe lépnek – a szerelem, az odaadás és a házimunka az, amivel a nő fizet, aki – főleg, ha polgári nő, aki számára sok imádságoskönyv íródik – munkaerőként ezen túl már nem jön számításba. Ez a háttér viszont szükséges ahhoz, hogy a férfi vállalni tudja szerepét a nyilvánosságban, a gazdaságban. Ez a konstrukció – és ez már a 7. pontra vonatkozik – a szerepkör átléphetetlensége és kicserélhetetlensége, viszont úgy értékelődik át a teológus szerzőknél, hogy ebben a „saját” hatáskörben a saját, a különleges női kötelesség teljesíthető, amit, mint a női jogok velejáróját, vállalni kell.³³

Összefoglalás

I. A korszak elég tetemes imakönyvtermését, a műfaj viszonylag intenzív művelését nézve nem éppen magától értetődik a nők helyzetét részletező, az ő életükre vonatkozó szövegek viszonylagos csökkenése, sőt eltűnése, bizonyos sztereotípiáktól eltekintve – miután legalább a műfaj református változata valamikor nagyon részletesen a vallási normák evilági követelményeit is bemutatta olvasóinak. A sztereotipizálás részben még nőknek írt könyvekben is megfigyelhető (Barkócziné idézett szövege példa erre), amivel az esélyt mellőzi a célcsoport vallásos szellemben való befolyásolására. Nem tudni, hogy a szerzők miért jártak el így. Egyelőre e jelenségre csak hipotézis kínálható: Alapjában a folyamatot szekularizációs jelenségként lehet leírni, a Luhmann-féle értelemben. A társadalom strukturális differenciálódása folyamán a vallás, a maga specifikus funkciójával, a társadalom egyik részrendszerévé, alrendszerévé válik (Subsystem), más alrendszerek mellett.³⁴ Ebben a folyamatban szükséges elvészíti értelmezési hatalmát a többi alrendszer felett, már nem képes vagy jogosult ezekre vonatkozóan is cselekvési normákat vagy útmutatókat adni. Reflexiói témájává emiatt növekvő mértékben az ember Istenhez való viszonya válik, ezekből gyakorlati normák és irányelvek már csak egyes esetekre vonatkozóan vezethetők le – ha egyáltalán. (Mivel Luhmann maga az egyes társadalmi alrendszerekben történő fejlemények interdependenciáját tételezi fel, nem kötelességünk megkeresni társadalmi kiváltókat a megfigyelt jelenségre, vagy pedig a vallási rendszer képviselőinek tudatos koncepcionális döntését erre az eljárásra.) Mindenesetre a vizsgált művekben a 19. század folyamán nemcsak a nőkre, hanem egyáltalán a konkrét társadalmi helyzetekre vonatkozó útmutatók tűnnek el vagy lesznek szűkebbé.³⁵ Pontosan azok a szövegek, amelyek modern szóhasználat szerint a társadalmi struktúrára vonatkoznak, alig reagálnak az új jelenségekre, sőt inkább egész életszférákat is kihagynak. Ha Szikszay még egy egész rendi társadalmat írt le, jellemző képviselőiben, és azoknak tanításokat adott mind evilági életükre, mind lelki üdvösségükre nézve, utódainál, bár még kitérnek egyes fontos pozíciókra, beszűkül ezeknek köre. Új pozíciókat – ami elvben elképzelhető lenne, a társadalmi változás láttán – nem is vesznek fel. Inkább a hatalomgyakorlással járó helyzetek maradnak ki, de továbbra is szemlére kerülnek az alsóbb pozíciók – a kézműves, a földműves, a szolga/szolgálo, a „szegénységben” élő. Ezeknek létezése, úgy látszik, külön magyarázatot követel, szemben egy olyan helyzettel, amit általában „jólétben” levőként írnak le (a skála másik végén). A társadalom diverzifikációja és a rendi normák feloldása, amelyek közepette még világos volt, kinek mi a feladata, azzal jár együtt, hogy az egyes társadalmi helyzetekben alkalmazandó közvetlen magatartási tanácsok is ritkulnak. E fejlődés menetében a „nő” mint életszerep még gyorsabban marad ki, mint a földműves vagy a szolgáé. Ami megmarad az imádságos könyvekben, ez egy szűkebb szövegállomány, amelyet a vallásról, Istenről, az egyházi év állomásairól, az évszakok változásáról, valamint az általános emberi helyzetekről – boldogság és boldogtalanság, szegénység és jólét – való megfontolások tesznek ki.

³² Tompa 1867, 72, 71

³³ Ld. pl. Csiky, *Az imádkozó nő*, 1917, 263–264

³⁴ Luhmann, Niklas: *Funktion der Religion*. [1977] 3. kiad., Frankfurt a.M.1992

³⁵ Ld. részletesebben: Brandt 2000

II. A magyar protestáns, és főleg református imádságoskönyvekben megfigyelhető fejlődés nagy vonalakban a más európai országokban is megfigyelt tendenciákat követi. Esetleg némi fáziskéséssel, de erről nehéz végleges ítéletet fogalmazni, mivel a megfelelő, pl. német vizsgálatok főleg világi tanácsadó könyvekből vagy világi irodalmi, sőt elméleti szövegekből indulnak ki. Utalni lehet pl. Ulrike Döcker összefoglaló munkájára a német nyelvű Benimmbücher-ről (ami nem csak a nőkről alkotott képet követi nyomon) vagy Karin Hausen, Gisela Bock, Barbara Duden, Stefanie Ernst megfigyeléseire.³⁶ Ezek szerint az 1800-as években Európában a nemi jellemek (Geschlechtercharaktere) polarizációjára kerül sor. Ezek viszont természetes adottságként jelennek meg. Különválnak az illető életszférák, a nemek oda való besorolása pedig természetes adottságaikból következik. Ez a különválás és a „szerelem” felértékelése, így Duden és Bock, előfeltétele annak a munkamegosztási és gazdasági rendszernek, amit az iparosodás hoz létre. Bár magam az okot és az okozatot kevésbé merném elválasztani egymástól ebben a folyamatban, szerintem az éppen bemutatott anyagon nagyon világosan lehetett megfigyelni egy párhuzamos folyamatot.

Ugyanakkor ebben az európai fejlődésben is egy átmeneti liberalizáció konstatalható, ami a nőknek, legalább a felső osztálybeli nőknek nagyobb cselekvési teret enged, és nagyobb döntési lehetőségekkel ruházza fel őket saját életvezetésükre, illetve birtokuk használatára nézve. A folyamat a késő udvari, nemesi kultúrával kapcsolódik össze, mind francia, mind német viszonylatban a polgári magatartásforma ehhez való oppozícióban mint ennek tagadása fogalmazódik meg. A felvilágosodásbeli művelt hölgy, a szalonokat vezető nő, aki egyenjogúan vitatkozott férfiakkal – más és másképp mint a férfiak, de mint azoknak kiegészítése, és másféleségében elismert partnere – eltűnik. Pont a polgárosodás ad haláldöfést e relatív haladásnak.³⁷ Hasonlóképpen a jogi szférában is visszaszorulnak a házassági és tulajdonjog egyes, a nőknek kedvező szabályozásai. Az általános porosz országos jog (Allgemeines Preußisches Landrecht, 1794) pl. egy házasság felbontását többféle okból engedte meg, lényegében akkor, ha a házastársak elidegenedtek egymástól, és a házasságba lépő nőnek is rendelkezést adott behozott birtoka felett, illetve a vagyoni okból csalással létrehozott házasságot eleve semmisnek tekintette, mindezek a lehetőségek a későbbi német jogszabályozásban eltűnnek, a nő legfeljebb jogi személy marad, de mindenben férjétől függ, és ami övé volt, azé lesz.³⁸ Úgy vélem, a liberális kitérő, amely Medgyes esetében megfigyelhető, hasonló fejlődésre utal. Vele szemben Tompáék és Csikiék felfogása – ha nem is Bárkócziné elvárása – az, ami a késő 19. századi polgári református nőképet jellemzi.

³⁶ Döcker, Ulrike: *Die Ordnung der bürgerlichen Welt. Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*. Frankfurt a.M.–New York 1994, kül.: Bürgertum, Bürgerlichkeit, bürgerliche Kultur. Bürgerlichkeit als soziale Praxis. 9–18; uő: *Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. Eine Einführung*. In: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Szerk. Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch. Wien–Köln 1990, 95–104; Hausen, Karin: *Die Polarisierung der Geschlechtscharaktere. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben*. In: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Szerk. Werner Conze. Stuttgart 1976, 363–393; Duden, Barbara: *Das schöne Eigentum. Zur Herausbildung des bürgerlichen Frauenbildes an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. In: *Kursbuch 47. Frauen*. Szerk. Karl Markus Michel, Harald Wieser. Berlin 1977, 125–140; Bock, Gisela–Duden, Barbara: *Arbeit aus Liebe – Liebe als Arbeit. Zur Entstehung der Hausarbeit im Kapitalismus*. In: *Frauen und Wissenschaft. Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen Juli 1976*. Berlin 1977, 118–199; Ernst, Stefanie: *Machtbeziehungen zwischen den Geschlechtern. Wandlungen der Ehe im „Prozeß der Zivilisation“*. Opladen 1996; Uő: *Machtbeziehungen zwischen den Geschlechtern in der bürgerlichen Ehe. Sozio- und psychogenetische Perspektiven*. In: *Zivilisierung des weiblichen Ich*. Szerk. Gabriele Klein, Katharina Liebsch. Frankfurt a.M. 1997, 154–184. A viták mostani állásáról, a kutatásban képviselt mai pozíciókról ld. Daniel, Ute: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt a. M. 2001, kül.: Frauen- und Geschlechtergeschichte. 313–330.

³⁷ Döcker, *Die Ordnung...* 1994, kül. 220, Ernst 1997, 164/65, 171.

³⁸ Ernst 1997, 178/79, u.ő. 1996, 126–155

Horváth Györgyi (Pécs)

A női irodalom fogalma Magyarországon. A történeti megértés szerepe a magyar nőirodalmi kutatásokban³⁹

A női irodalom problematikája, úgy tűnik, távol áll a magyar irodalomtudomány által relevánsnak tekintett kérdésfelvetésektől, főleg amennyiben – megszokott módon – az említett problematikát kitüntetett témaként kezelő feminista irodalomtudomány hazai recepciójával összekötve tárgyaljuk: ez a recepció meglehetősen gyérnek mondható, az ezzel az irányzattal szimpatizáló magyar irodalomtudósok száma csekély, az intézményi háttér nem adott, a diszkurzusalapító feminista szövegek fordításai hiányoznak, ahogy hiányoznak a magyar nyelvű irodalmi szövegekről készített feminista szempontú elemzések is. Igaz ugyan, hogy mindezen hiányok ellenére széles körű konszenzust élvez az a megállapítás, mely szerint a női irodalom kérdésköre – párhuzamosan a feminista szemszögnel a szövegelemzés során történő érvényesítésével – egyre divatosabb témává (illetve megközelítéssé) vált immár Magyarországon is, de erősen valószínű, hogy a két vélemény közti ellentét pusztán egy, a magyar irodalmi közegtől hagyományosan idegennek tekintett, de ma már nálunk is lassanként teret hódító beszéd – és látásmód –, a feminista irodalomtudomány ambivalens hazai megítélését példázza, ellenben a női irodalom problematikájáról magáról igen keveset mond. Az az igen gyakori, hallgatólagos előfeltevés ugyanis, mely meghatározni látszik a női irodalom hazai megközelítését, mely szerint az kizárólagosan feminista kontextushoz kötött szakterminus, s ezért hazai tematizálása is kizárólagosan a feminista irodalomtudomány recepciójának eredménye, mindenféleképpen korrekcióra szorul. Ez a megközelítés hallgat ugyanis arról, hogy a női irodalom tematizálására szolgáló elméleti keret történetileg nem egyedül a feminista irodalomtudomány volt, még a magyar irodalomkritikai gondolkodás esetében sem, ahogy hallgat arról is, hogy a női irodalomnak a modern által, azon belül is elsősorban az esztétikai modernség által meghatározott, igen komplex eszmetörténeti vonatkozásai, kötődései vannak, melyek mindmáig meghatározzák a női irodalommal kapcsolatos előfeltevéseinket.

Úgy gondolom, a női irodalom ezen, a feminista irodalomtudomány kialakulását vagy recepcióját megelőző tematizálására irányuló figyelem alapvető jelentőségű bármilyen nőirodalommal (így a magyar nőirodalommal is) kapcsolatos vizsgálat elvégzésének szempontjából. Ennek a figyelemnek valószínűleg több, a magyar nőirodalom speciális helyzetét érintő vonatkozása is lehet (így például érvénytelenítheti azt a vádat, mely szerint a női irodalom kérdésköre tulajdonképpen idegen a magyar irodalomtudományos közegtől, külföldi hatásokra jelentkező, teljességgel új jelenség, s a vele való foglalkozás a centrum és periféria vonatkoztatási keretén belül működő önkolonizáló gesztus lenne), de a legfontosabbnak azt tartom, hogy képes rámutatni arra, hogy a „női irodalom” *történeti fogalom*, s mint ilyen, szükségszerűen foglal magába időben és térben változó, különféle diszkurzív meghatározottságok elrendeződésétől függő, egymással összeegyeztethetetlen, mindmáig ható jelentéseket. A női irodalomnak mint a feminista diszkurzusok egyik kitüntetett tárgyának, alapfogalmának történeti meghatározottságára való rámutatás az ún. *posztmodern*, avagy Georgia Warnke szavával élve, *hermeneutikai* feminizmus jellemzője, mely a hatástörténeti tudat jelentőségét ismeri fel a feminista szubjektum pozícióját, valamint a feminista kritika (és elmélet) alapfogalmait illetően, szemben a feminista kutatások korábbi fázisaival, melyek egy radikálisan új, eszmetörténeti meghatározottságoktól majdhogynem függetlennek tételezett kritika kivitelezőjeként értették meg magukat.⁴⁰ A hatástörténeti tudat jelentőségének talán legszemléletesebb példája a

³⁹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, a pécsi Sensus Csoport és a PTE-BTK Irodalomtudományi Doktori Programja által nyújtott anyagi segítségért, valamint Márk Tamásné, Orbán Jolán és Thomka Beáta támogatásáért, melyek mind jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a konferencián részt vehettem.

⁴⁰ Georgia WARNKE: *Hermeneutics, Tradition and the Standpoint of Women*. In: Brice R. WACHTERHAUSER (szerk.): *Hermeneutics and Truth*, Northwestern University Press, Evanston, Illionis, 1994. 206–220.

feminista diszkurzusok tételezett alanyának, a *nő* fogalmának problematikussá válása lehet: a *nő* és a *nem* önkényes (azaz annak történeti közvetítettségével nem számoló) meghatározása, újabb és újabb, egyetemes érvényű tartalmakkal telítésének igénye a fogalom normatív természetűvé válását vonta magával, s gyakorta a feminista elméleten belüli szakadásokhoz vezetett – hasonló problémákhoz, melyek egy feminista esztétika megalapozásának igényét is kísérték. A fenti problémákat elkerülni látszik a Warnke által elsősorban Nancy Fraser és Linda Nicholson nevéhez kötött ún. *posztmodern feminista* álláspont, mely közvetlen megoldást ugyan nem kínál az objektív értelmezési sémák előállításmódjának tekintetében, azonban éppen a hatástörténeti tudat jelentőségét felismerve a feminista elmélet alapfogalmainak – mint amilyen a *nő*, a *nőiség*, a *nem*, az *igazság* és a *női irodalom* is – a problematizálására vállalkozik. Ez a megközelítés egyrészt – éppen történeti közvetítettségük miatt – a gondolkodás számára adottnak tételezi ezeket a kategóriákat, másrészt nem adja fel az igényt, hogy felülvizsgálat tárgyává tegye őket, mégpedig oly módon, hogy nem teszi fel a kérdést a fogalmak jelenkori érvényességét illetően (hiszen nyilvánvaló, hogy éppen mint meghatározó értelmezési sémák működésben, és így bizonyos tekintetben érvényben vannak), hanem azokat azzal a társadalmi-történeti kontextussal együtt vizsgálja, melyből erednek, illetve amely által számunkra közvetítődnek. A kritika lehetőségének terét így éppen a fogalmak történeti meghatározottságára és közvetítettségére való rámutatás nyitja fel. Annak a radikális kételynek, mely a feminista álláspontot artikuláló alany autonómiájának és integritásának kétségbevonása révén bevezetődik a feminista diszkurzusokba, Nancy Fraser és Linda Nicholson szerint az az egyik meghatározó következménye, hogy a feminista kutatásoknak *történetivé* kell válniuk, s ezzel párhuzamosan le kell mondaniuk mindenféle, az alapfogalmaikat is illető egyetemességigényről.

Eme nagyon rövid elméleti bevezető fényében talán érthetővé válik, miért tartom alapvető fontosságúnak azokat a vizsgálatokat, amelyek a feminista irodalomtudomány megképződését megelőző, nőirodalommal kapcsolatos elképzelésekre és állásfoglalásokra, illetve azok esztétörténeti kontextusának feltárására irányulnak: ezek a nőirodalom-koncepciók ugyanis mindmáig meghatározzák a női irodalommal kapcsolatos előfeltevéseinket – az előfeltevések reflektálatlanul hagyása pedig nemcsak hogy kétségbe vonhatja bármilyen kutatás tudományosságra vonatkozó igényét, de problematikussá teheti magának a kategóriának a történeti kutatásokban való alkalmazhatóságát is. (Kivált, hogy az egyik legtartósabb előfeltevés éppen a női irodalom történetileg változó tartalmainak és jelentéseinek tagadása – ennek legkézenfekvőbb módja a biológiai meghatározottságoknak magyarázóerőre emelése a női irodalom mibenlétének taglalásakor). Mielőtt egy konkrét magyar irodalmi példával is szemléltetném a kérdés relevanciáját, nagyon röviden és utalásjelleggel szeretnék néhány olyan megközelítési lehetőséget felvázolni, melyek a női irodalom esztétörténeti beágyazottságának feltérképezésekor kulcsfontosságúak lehetnek, melyek részletes kifejtésére azonban az előadás szűkre szabott időkerete miatt nem vállalkozom.

Mindenekelőtt vizsgálunk kell vagy kéne azt a módot, ahogy jelenleg a modernséget mint történeti kort, a modernizációt és a modernitást értjük. A modernség vizsgálata alapvető kell legyen minden feminista kutatás számára, amennyiben önnön előfeltevéseire reflektálni kíván, tekintve, hogy maguk a feminista diszkurzusok is a modernség örökösei, alapfogalmaikat és önértelmezésüket ebből a kontextusból merítik. A feminista diszkurzusok önmegértése nagyon sokáig ráhagyatkozott a modernség egy olyan értelmezési hagyományára, mely azt elsősorban a felvilágosodással azonosítja, s jelentésének hordozójául a bevett intézményi és családi kötöttségektől függetlenedő, autonóm szubjektumot tette meg – egy olyan szubjektumtípust, melyet hagyományosan nem nőiként értelmeztünk –, s ennyiben a modernt alapvetően mint maszkulin kort értette meg, melynek a nők sokkal inkább elszenvedői, mintsem cselekvői voltak. A fenti értelmezéshagyomány ellenében azokra a kutatásokra szeretnék itt utalni, amelyek más-más módon ugyan, de egyaránt a nőiként felfogott szubjektivitásnak a modern társadalmi, illetve irodalmi folyamataiba történő visszairását segítették elő, amennyiben olyan folyamatokra hívták fel a figyelmet, melyek a függőségi viszonyokba bonyolódott, decentrált szubjektumfelfogást középpontinak tekintették a modernség

önmegtapasztalásában és rámutattak annak nőiként történő reprezentációjára.⁴¹ A modernség ilyen átértékelése döntő változásokat okozhat a modern szubjektum, s vele párhuzamosan a szerzői és az olvasói pozíció megítélésében is, mely nem független a nőirodalom kérdéskörétől sem. A műalkotással, illetve az annak megfelelő adekvát befogadási móddal szemben támasztott modern kori követelmény (mely szoros kapcsolatban áll az esztétikai diszkurzus megképződésével, a művészeti autonómia állításával), azaz az életvilág hatásösszefüggéseitől való függetlenség (mindmáig ható) követelménye ugyanis éppen a modern kori szubjektivitás feltételezett milyenségének tematikáján keresztül válhatott a nemi különbözőségekre vonatkozó diszkurzív meghatározottságokkal terheltté – azaz a magas irodalomvá válás kritériumai eleve hordoztak (és hordoznak) egy nemi szubtextust.⁴²

A jelenkori magyar irodalomértés nemcsak hogy eltekint a női irodalom fogalmának történeti közvetítettségétől és eszmetörténeti meghatározottságaitól, amikor a női irodalmat tematikussá teszi, de a jelenkori magyar irodalomelméleti irányzatok, melyek megegyeznek a szövegjelentéseknek a szerzői tudattól való eloldottsága kérdésében, magát a fogalmat sem tudják koherensen összedolgozni saját elméleti belátásaikkal, tekintve, hogy a női irodalom terminus éppen a szerzői szubjektumnak az esztétikai ítéletbe való bevonását kényszerítené ki. Márpedig a női irodalom mint irodalomtörténeti kategória mindmáig bizonyos fokú érvényességgel bír, melynek legfeltűnőbb példája talán az lehet, hogy Kaffka Margit munkái ma is a „legnagyobb magyar nőíró” értelmezési kerethez kötötteen kerülnek elénk. A direkt értékelmutatás funkcióját „a legnagyobb magyar nőíró” címkéje ma már nem tudja elvégezni – a megváltozott elméleti háttér, valamint a magyar nőírók táborának jelenkori hiányos ismerete miatt –, ugyanakkor jelzi azt, hogy feltehetően egy olyan kontextusból származó megállapítással állunk szemben, mely – a jelenkortól eltérően – Kaffka értékelésében meghatározó viszonyítási pontként kezelte a nőirodalom mibenlétéről alkotott vélekedéseket, s a mindmáig ható címke egy ilyen kontextusba való visszahelyezésből nyerheti el tartalmát. A címke eredeti kontextusának feltárása több okból is szükségesnek látszik: egyrészt fontos belátásokkal szolgálhat Kaffka értékelésekor, hiszen Kaffka munkásságának eme nőírósághoz való (részleges) kötöttségének ránk hagyományozott értelmezési kerete mindeddig nem problematizálódott, s hovatovább kérdésessé vált, ki mit ért rajta. Másrészt – s általánosabb érvénye miatt ez talán fontosabb, mint az előző szempont – alapját kell képezze minden olyan nőirodalmi kutatásnak, mely a magyar irodalomtudományos közegen belül zajlik, tekintve, hogy Kaffka példáján keresztül fokozatosan feltárhatók azok az előfeltevések, melyek az említett irodalomtudományos közegnek (melytől természetesen maga a vizsgálatot végző kutató sem független) a nőirodalomhoz való viszonyulását tudattalanul is meghatározzák. Az elkövetkezőkben ezt a két szempontot fogom szem előtt tartani. A *női irodalmat* mint szövegjellemzők illetve szövegszervező eljárások összességét a továbbiakban egy konkrét kor, hely és olvasótábor *elváráshorizontjának* avagy értelmezési sémájának tekintem – ez a megközelítésmód természetesen önmagában még nem zárja ki azt, hogy ez az elváráshorizont mint egy, csakis feltételezetten női szerzők esetén működésbe lépő mutakozzék meg, hiszen – mint azt majd látni fogjuk – épp arról van szó, hogy a *női irodalom* fogalma által ma implikált kettősség (mely egyesít egy szociológiai aspektust, mely *nők írta irodalomként* viszonyul a szövegekhez, illetve a *női írásmód* poétikai szempontját) sikeresen feloldható, amennyiben feltételezzük, hogy a jelenkori kétértelműség a terminus egy olyan korábbi használatából eredeztethető, melyben a szerző neme és a szöveg

⁴¹ A teljesség igénye nélkül Rita Felski, Gail Finney, Michel Foucault, Andreas Huyssen, Janet Wolff munkáit említem.

⁴² Lásd például Andreas HUYSEN: *Mass Culture as Woman: Modernism's Other*. In: *After the Great Divide*, Macmillan, London, 1986. 44–64.; Griselda POLLOCK: *Modernity and the Spaces of Femininity*. In: *Uő: Vision and Difference. Femininity, Feminism and the Histories of Art*, Routledge, London&New York, 1988.; Christine BATTERSBY: *Gender and Genius*, The Women's Press Ltd., London, 1989.; Christa BÜRGER: *A nők dilettantizmusa*. Helikon 1994/4. 510–518.; Rita FELSKI: *The Gender of Modernity*, Harvard UP, Cambridge, Massachusetts, 1995.; Martha WOODMANSEE: *Engendering Art*. In: *The Author, Art, and the Market*, Columbia UP, New York, 1995. 103–111.

milyensége közti szoros (kauzális) viszony tételezése legitim megközelítésnek számított, s ebből következően az olvasás-megértés aktusa során ezen szövegek jellemzői a szerzői név alapján valószínűsíthető nemi hovatartozás révén eleve egy, következésképpen csakis rájuk vonatkoztatott előzetes elváráshorizonton jelentek meg. Természetesen ebben az esetben is megmarad a kérdés, hogy vajon mi módon történt meg ezen elváráshorizont megképzése, hiszen annak – bizonyos értelemben – *már mindig is* működésben kellett lennie ahhoz, hogy a nők által írt szövegek az irodalmi termelésbe való első tömeges beléptükkor – Magyarországon a 19. század ötvenes-hatvanas éveiben, mikor is „amazonaink tömör falanxban nyomulnak előre, elfoglalni a tért”⁴³ – ezzel a horizonttal szembetalálkozhassanak. Tekintve, hogy egy ilyen elváráshorizont nem rekonstruálható teljes mértékben, ezért az előadás későbbi részében – az elváráshorizont tényleges meglétét firtató kérdésre adott igenlő válasz után – egy, a Kafka-értékelés szempontjából az egyik legrelevánsabbnak tűnő határkonstituáló – azaz a női irodalom megképzésére és más szövegektől való elhatárolására szolgáló – mozzanatot kívánok majd vizsgálni, a szubjektivitás szempontját (mely nagyban támaszkodik a modernség átértékelésének a bevezetőben már érintett tágabb kontextusára), végül pedig a női irodalom tartalmainak és jelentéseinek kor- és helyfüggő mivoltára való rámutatással szeretném előadásomat zárni.

Amennyiben áttekintjük a mindmáig a Kafka-életmű csúcsának tartott *Színek és évek*re adott legelső kritikai reagálásokat és ismertetéseket, szembeötlő egy meglepődéssel és elismeréssel elegyes gesztus, mellyel a recenzensek egy része emancipálni igyekszik egy olyan irodalmi hagyományt/szövegcsoporthoz, melynek a *Színek és évek*et evidensen részének tekinti:

“Kafka Margit asszony a Vasárnapi Újságban megírt egy regényt, [...] s az én érzésem szerint ezzel a regénnyel ő eddigi írói útjának a csúcsára ért, s egyszersmind olyan magaslatra, ahova asszony-író minálunk még soha. [...] A Kafka Margit regénye után látom csak, hogy az írás: az életnek írásban kiélése éppen úgy lehet asszonyi lehetőség, mint férfiúi.” (Móricz Zsigmond)

“Egy asszonyi sors regénye ez a könyv, oly művészettel megírva, amint ezt még magyar nyelven nem hozta nekünk író. [...] [A]z ember tűnődve s értetlenül áll meg, hát egy asszony írhatta mindezt csakugyan?” (Tóth Árpád)

A recenziók alapján úgy tűnik, hogy a századelő első évtizedeiben határozott elképzelés uralkodott a nőírók feltételezhető művészi kvalitásairól, mégpedig azokat a *Színek és évek* színvonala alá helyezve. A fent idézettek közül az is kitűnik, hogy a regény valószínűsíthetően nem kérdőjelezte meg teljességgel azon határvonalak jogosultságát, melyek alapján a korban a női irodalmat körülrajzolták, inkább az így kijelölt szférát emancipálta.

Ahhoz, hogy az így hivatkozott női irodalom mibenlétét legalábbis megközelítően körülhatárolhassuk, szükségesnek látszik azon előzmények vázlatos áttekintése is, melynek révén a *Színek és évek* korabeli olvasó a magyar női irodalmat illetően egyáltalán tájékozódhatott: milyen objektíválódott művészi teljesítmény alapján juthatott a századelő ilyen véleményre a női irodalmat illetően, mennyiben volt sikeresnek tekinthető a nők addigi szerzői szerepvállalása. Amennyiben áttekintjük a 19. század közepi kritikai megnyilatkozásokat, egy, következésképpen csakis a nők által írt szövegekre alkalmazott elváráshorizontnak már ekkor igen határozott jeleivel szembesülünk: a nők szerzői szerepvállalásának és a nők irodalmi képességeinek kérdéséről alkotott vélemények a szövegek tömeges (és ennyiben tényleges) megjelenése után rövid idővel már mint nem a korra vonatkoztatott, átmeneti érvényű, hanem általános érvényességre igényt formáló kijelentéseként

⁴³ ARANY János: *Malvina költeményei*. [1861] In: Uő: *Válogatott művei*, III. kötet, Szépirodalmi, Budapest, 1975. 735.

hangzottak el.⁴⁴ A nők szerzői szerepvállalása és irodalmi képességeik tehát több vitának is tárgyát képezték; ez a tárgy azonban nem az irodalmi szférán belül lett megkonstruálva, hanem oda már készen érkezett, hiszen a nők „okoskodáshoz” és íráshoz való joga kezdetektől fogva a nőnevelés és nőemancipáció kérdésével fonódott össze, s ennek megfelelően a nők által írt irodalmi alkotások, recenziók, tanulmányok korántsem csak irodalmi vagy tudományos értékeik alapján bíráltattak el, hanem gyakorta sokkal inkább a nőnevelés és nőemancipáció véleményezéséről szóltak, egy-egy – különféle szemszögből tekintett – ideális, kinevelendő nőtípus mellett érveltek, s alaposabb vizsgálatuk már egy tágabb kulturális kontextus beható vizsgálatára szorulna. A mi szempontunkból mindenesetre az a fontos, hogy a nőirodalom és nőíróság körüli vita dokumentumaiból, valamint a recenzált női alkotások révén rekonstruálható egy törekvés a nők irodalmi tevékenységének korlátozására, pontosabban normalizációjára.⁴⁵ Észre kell ugyanis vennünk, hogy a nők szerzői szerepvállalásának magyar megítélésére nem a tiltás, hanem a normalizáció jellemző, azaz a nők irodalmi termelése *meghatározott korlátok között* kifejezetten kívánatosnak minősül.⁴⁶ Így – hogy egy konkrét példát is adjak – Arany János (is) feltételez egy, a női lélek természetes és *normális* megnyilatkozási formájának tekintett „finomabb” női írásmódot, s egy Malvina nevű hölgy költeményeinek egy részétől is azon az alapon vitatja el a „költőiséget” (irodalmiságot), hogy nem szól belőlük valódi ihletettség, hiszen Malvina „férfias” és „tárgyias”, „emelkedettebb” műfajokban próbálkozik; így többek közt például azért pirongatja meg a hölgyet, mivel az honleányi érzelmeinek a *bordal* kereteit tartotta a legalkalmasabbnak:

„Példái vagy hajlamai okozzák-e, Malvina szeret férfias érzelmeket zengeni. [...] *Álom* című költeményét férfiasan tartja; bor, leányok, csibuk jelennek meg eldorádói képek közt; a *Huszáréletet* is szeretné tárgyiasan fogni fel, de nemigen megy; végre a *Környezetemhez* című főntebb már említett versben oly fiús makranc nyilatkozik, hogy szinte megrestellnök, ha nem tudnók, hogy Petőfi súgja azt neki. De ama lemondást, a »Ne bántsátok...« kezdetű dalban csak nő írhatta úgy meg, s az érzelem igazsága meg is illet abban minden érző szívet. [...] Valóban *így szép* a nő. Nem deklamálva a haza javáért, hanem keblére kulcsolva gyöngye kezét s imádkozva mint egy Madonna.”⁴⁷

⁴⁴ Így például Madách az 1864-ben tartott akadémiai székfoglaló beszédét szentelte a nő írói alkalmatlansága bizonyításának, Gyulai Pál pedig 1858-ban háromrészes cikksorozatban értekezett a kérdésről a Pesti Naplóban, hogy majd Arany János védje meg a *Családi Kör* szerkesztője és olvasótábor felháborodásától egy újabb, szintén a nőíróknak szentelt cikkben. Szükségesnek tartotta véleményezni a nőíróság kérdését már Petőfi, de Jókai és Erdélyi János is. (MADÁCH Imre: *A nőről, különösen esztétikai szempontból*. [1864] In: M. I.: *Összes művei*, Révai, Budapest, 1942. 583–603.; GYULAI Pál: *Írónőink*. [1858] In: GY. P.: *Kritikai dolgozatok*, Franklin, Budapest, 1910.; ARANY János: *A nőírókról*. [1863] In: A. J.: *Válogatott művei*, III. kötet, Szépirodalmi, Budapest, 1975. 798–802.) Ezen a ponton jegyezném meg, hogy a 19. századi források közti tájékozódásban nagy segítségemre volt Fábri Anna könyve: FÁBRI Anna: *A szép tiltott táj felé. A magyar író nők története két századforduló között (1795–1905)*, Kortárs, Budapest, 1996.

⁴⁵ A normalizáció konkrét példájául: Gyulai Pál „a családi kör egyszerű viszonyait” és „a szív gyöngéd titkait” tartotta nőhöz illő témának, a lírában „pár gyöngédebb húr” megszólaltatását, valamint az útirajz, a „tárcai csevegés”, a fiatal leánykákhoz szóló mesék és beszélykéek, valamint a női és a családi élet témáját taglaló, közhasznú cikkek műfaját ajánlotta. (GYULAI Pál: *Írónőink*. [1858], idézi Fábri Anna: *i. m.*, 99.)

⁴⁶ A nőknek az irodalmi termelés rendjében történő első helyfoglalása, mely még az olvasó szerepére irányult (s a művelt honleány és honanya szerepének felértékelésével állt kapcsolatban), azaz a nők olvasóvá válásának szorgalmazása is elsősorban a normalizációnak való alárendelés miatt történhetett meg. A nők tehát már legelső megjelenésükkor mint normalizálandó szubjektumok szerepelnek az irodalom színpadán, s szerzőként is ugyanezen törekvések centrumába esnek. A női olvasmányok normalizációjával kapcsolatban lásd Fábri Anna: *i. m.*

⁴⁷ ARANY János: *Malvina költeményei*. [1861] In: A. J.: *Válogatott művei*, III. kötet, Szépirodalmi, Budapest, 1975. 728–729.

A nők irodalmi tevékenységének normalizációja tehát szoros kapcsolatban állt a szerzői szubjektum normalizációjával (a normalizáció természetesen nem kizárólagosan a női szubjektumokra irányult). Amennyiben azokra a kritériumokra vagyunk kíváncsiak, melyek alapján eme, a női irodalmi szövegektől sem független hipotetikus női szubjektum tartalommal telítődött, egy időbelileg konstans jellegű formációra bukkanhatunk; értem ezen azt, hogy időben távol álló, így az 1860-as évekből származó, illetve az 1930-as évekre tehető, a női lélek mineműségét taglaló áltudományos szövegek, illetve szövegrészletek szinte minimális eltéréssel ugyanazokat az észrevételeket ismétlik meg nemcsak a női lélek, hanem az ebből dedukálható női írói képességek kapcsán is – annak ellenére, hogy időközben teljesen új nőtípusok és nőirodalmi alkotások jelentek meg.⁴⁸ Az ezekben leírt feltételezett női szubjektivitás igen radikálisan azzal áll szemben, amit egészen tömören *autonóm* szubjektumként nevezhetünk meg. A nők által írt szövegek körét a kritika a női szubjektivitáshoz illő irodalmi megnyilatkozási formák körére kívánta korlátozni; a kor esztétikai értékítéletét jelentősen befolyásolta a megnyilatkozás alanyának és a valószínűsíthető szerző személyének „egymáshoz illése”, mely – itt legalábbis – összefüggésben áll az alkotás feltételezhető élményhátterét adó érzelmek *igazságával* (avagy valószínűségével, hitelességével) mint esztétikai követelménnyel.⁴⁹ A megnyilatkozás alanyának mindig összhangban kell lennie a valószínűsített szerzői szubjektummal; a szövegben beszélő alanyoknak így egy szelekciós aktuson kellett átesniük.⁵⁰ Mindaddig azonban nem állíthatjuk, hogy ez a szelekció meghatározta volna a kor irodalom- (és nőirodalom-)szemléletét, amíg nem találjuk nyomát annak, hogy a (magas)

⁴⁸ Madách már említett akadémiai székfoglalója mellett Kornis Gyulának egy 1925-ben a Napkeletben írt vitaindító cikke vagy Bánhegyi Jób e tárgyat illető, egy évtizeddel későbbi véleménye is kellő illusztráló erővel rendelkezik. Az időnként a végtelenbe vesző tulajdonság-sorolásokat lerövidítendő, csak – a mindenkinél kulcsfontosságú – a nőknek a férfiakkal szembeni fokozottabb emocionalitását, valamint a nők passzív princípiumként való felfogását emelem ki, mivel ezek lesznek közvetlen hatással a nők írói képességeiről alkotott vélemények megformálására: „[A nő] teremő gényusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedhetik. Ő mindig csak szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli. [...] [N]em valami konvencionális megállapodás, de nemi viszonyai okozzák, hogy a nő a család alkotója, a házi kör összetartója.” és: „Ilyen a nő minden erényeivel és hibáival, ilyennek kell lennie.” (Madách Imre); „Bár ezzel a tulajdonsággal [az emocionalitással] együttjár a képzelet élénkebb tevékenysége is, ami magában véve fontos és értékes feltétele a művészkedésnek, mégis épen az érzelmeknek ez az erősebb tónusa gátolja a nőt a műalkotó tevékenységben. [...] A nőkben emocionalitásuk miatt erősebb a közlő és kifejező tendencia, mint a mértéktartást, önfegyelműzést és korlátozást kívánó alakító, vagy ábrázoló tendencia, amely nélkül nincs művészi formaadás és nem keletkezhetik harmonikus műalkotás” (BÁNHEGYI JÓB: *A magyar nőírók*. Pannonhalma, 1936.); „Mi az oka annak, hogy a nők [a művészetben] nem tudtak a férfi-klasszikusok magaslatára emelkedni, jóllehet e téren semmi sem korlátozta őket? A művészi tevékenység legfőbb rugója az érzelmek; azonban ez önmagában nem elegendő. Ehhez az a törekvés is szükséges, hogy az érzelmek magát külsőleg objektívnál akarja. [...] A nők ezen kettős működés közül a másodikra a férfiakénál jóval nagyobb emocionalitásuk miatt kevésbé képesek. Énjük szubjektív állapotai, az érzelmek, annyira igénybe veszik tudatuk energiáit, [...] hogy az objektívációra, a valósággá alakításra már nincs hajlandóságuk.” (KORNIS Gyula: *Nők az egyetemen*. Napkelet 1925. 60–69. és 149–184.)

⁴⁹ Retrospektív megközelítésben teljességgel érthető, hogy egy önnön autonómiáját, egyediségét és integritását tételező és értékelő szubjektumfelfogást preferáló irodalomszemlélet nagy hangsúlyt fektet az irodalmi megnyilatkozási formák hitelességének kérdésére is.

⁵⁰ A hitelesség, a szövegnek a nőiség hiteles önkifejezéseként történő kezelésmódja a *Színek és évek* értékelése során is meghatározó momentum: „Nem ismerjük az író, nem tudunk semmit egyéni és családi viszonyairól, de könyvét olvasva, az az érzésünk, mintha valami egészen bizalmas, teljesen őszinte naplóban lapoznánk. Egy női lélek nyílik meg előttünk, a maga igazi valójában.” (CSÁSZÁR Elemér: *Kaffka Margit: Színek és évek*. In: Cs. E. (szerk.): *A XX. század magyar irodalma kritikákban*, Pallas, Budapest, 1926. 20–23.); „A magyar irodalomnak vannak nagyszabású regényei, de egy női lélek ily mélységesen, ily gazdagon történő megjelenítését Kaffka adja először.” (TÓTH Árpád: *Kaffka Margit regénye*. In: T. Á.: *Összes művei*, 3. kötet, Akadémiai, Budapest, 1969. 375–377.)

irodalommá válás kritériumai oly módon lettek felállítva, hogy implicite magukba foglalták volna a nemi különbözőséget is; azaz hogy az irodalmiság körülhatárolásában ugyanazon faktorok játszottak volna meghatározó szerepet, amelyek a nemi különbözőség felállítását is megalapozták.

Amennyiben visszaemlékezünk arra, hogy az ebben az írásban korábban már idézett részletben Arany János mint hiteltelen és közhelyes megnyilatkozási formáktól, pontosan mitől óvta Malvinát, feltűnhet, hogy épp ott érezte sikerületlennek, amely műfajokat maga is magasabbra helyezett az általa a költő személyiségéhez illőként ajánlottaknál. Arany János ugyanezen cikkében – Malvinát felvilágosítandó – az alábbi meglepő hasonlat révén szemlélteti az irodalmiság („költőiség”) mibenlétét:

“Semmi mással nem bírom oly érthetőleg kifejezni az alapeszme jóságának föltételét, mintha azon darab élesztőhöz hasonlítom, mely áthatja az egész süteményt: *erőt, emelkedést, gömbölyűséget, s úgyszólván életet adván neki. Minden attól függ, hogy ez az élesztő jó legyen: ne régi, ne gyöngé, ne kevesebb, mint szükséges.*”⁵¹

Amennyiben ezt a definíciót egybevetjük az alábbi ítélettel, miszerint

“Legkevésbé sikerültek Malvinánál az oly költemények, melyekben politikai gondolatot vagy lelkesedést vagy általában ódaszerű magasb emelkedést akar kifejezni.”⁵²

egyértelmű az ítélet: Malvina épp azon költeményeivel vall kudarcot, melyek az „erő” és „emelkedés” követelményének leginkább eleget tehetnének. Arany azonban ezen a ponton Malvina sikertelenségét a *hiteltelen* előadásmóddal indokolja, s Malvina költeményeit egy tíz-tizenkét éves, nemzeti érzésektől dagadó, de a hazafias költemények átérzett előadására képtelen iskolásgyerek komikus szavalatához hasonlítja – ezzel tovább erősítve a gyanút, hogy az őt elsősorban zavaró tényező a költemények mögé képzelhető feltételezett szerző személy(iség)e. Arany az „erő”, „emelkedettség” kívül azt a „tárgyiasságot” is az alkotásfolyamat és az irodalmi megnyilatkozás férfias jellemzőinek körébe sorolja, melyet a kor legtöbb szerzője a nőíróktól elvitat.

Noha bizonyára sok más opposíció is szolgált a női irodalomnak a (magas) irodalomtól történő elhatárolására, a tárgyiasság, azaz az objektivitás–szubjektivitás ellentétpár további vizsgálatát az indokolja, hogy a *Színek és évek* értékelésekor is mint a szöveg „hiteles nőiségének” releváns vonatkoztatási pontja bukkan fel. Így Móricz Zsigmond, a regény legelső méltatója is ezen opposícióra támaszkodik, mikor a regény elbeszélő technikájának női jellege mellett érvel,⁵³ a másik korai méltató, Schöpflin Aladár szintúgy az objektivitás kérdését helyezi előtérbe a regény értékeinek elbírálásakor;⁵⁴ de az objektivitás méltatása későbbi recenzióknak és tanulmányoknak is kiemelt pontja, Császár Elemértől egészen Fülöp Lászlóig. A *Színek és évek* egyik igen hatásos, és a korabeli kritika által nagyra értékelt prózapoétikai megoldása ugyanis egy olyan elbeszélői pozíció alkalmazása volt, melyet a női szubjektivitásnak az autonóm szubjektummal szembeni megképzésén keresztül be lehetett illeszteni az akkor uralkodó nőirodalom-koncepció keretei közé (a narrátor és a szerző egybecsúsztatása révén), ugyanakkor ez a megoldás egybeesett a korabeli

⁵¹ ARANY János: *i. m.*, 731.

⁵² *i. m.*, 720.

⁵³ „[A] karakterisztikum a férfiúróra az, hogy valami magasabb szempontból akarja bevilágítani az életet s elejétől végig bizonyos távlatokat ad s egymáshoz való arányaiban óhajtja beállítani az embereket s dolgokat. [...] [Ezzel szemben a *Színek és évek* előadásmódja] minden szavában, minden gondolatában, helyzetében annyira magában viseli az asszonyesélő általános egyéniségét, hogy a nagy általánosságban is föltétlenül kell, hogy jellemző legyen az asszonyíróra. Előre elképzelem, hogy lesznek kritikusok, akik megfogják róni a regény konstrukcióbeli lazaságát, ahelyett, hogy [...] szerető melegséggel néznék az asszony lelki teremtettségének másféleségét. Egy női Herkules nem lehetne borzalmasabb szörny, mint egy női művész, aki a leghatalmasabb férfikvalitásoktól duzzad.” (MÓRICZ Zsigmond: *i. m.*, 213–214.)

⁵⁴ SCHÖPFLIN Aladár: *Szépirodalmi szemle*. Huszadik század, 1913. I. 494–502. (Főleg 501.)

domináns irodalmi beszédmód által legitimált poétikai újításokkal.⁵⁵ A szöveg ugyanis a kor több elvárásának is szerencsésen meg tudott felelni – így a regény műfajától a nagyobb közösségeket érintő problémák felvetését igénylő kíváncsiságra szerencsésen rimelt a századelő kitüntetett rétege, a dzsentrí helyzetének dezillúziós ábrázolása⁵⁶ –, de az egyik legfontosabb hozadéka az volt, hogy a hagyományos cselekményszövéssel szemben az előző évtizedek novellisztikájában már kikísérletezett új megoldásmódokat a regény sűrítetten tudta felhasználni-egybeépíteni, ily módon elkerülve az ekkor már egyszerűsítő látásmódként érzékelt, auktorális elbeszélésmód és hagyományos cselekményszöveg csapdáit. A *Színek és évek*ben az alapvető regénykonstruáló elemek újszerűségének tartópillére ugyanis az a sajátos elbeszélői helyzet, melynek során az én-elbeszélő az elbeszélés jelenének és az elbeszélés tárgyát képező múltbéli történeteknek a síkjait az emlékezés dekomponáló-újraépítő, értelmező-számvető jellege révén egymásra vetíti. Az én-elbeszélő női mivolta a sajátos elbeszélői helyzet által egyszerre tudott megfelelni az objektivitás és szubjektivitás fogalmak által jellemezhető megnyilatkozás-típusoknak: a női én-elbeszélő ugyanis egy olyan elbeszélői helyzetet explicál mindjárt a regény kezdő fejezetében, mely bevallottan korlátozott érvényű látószöveget von magával; ugyanakkor tárgyhöz képest mégis a lehető legkülsőbb pozíciót foglalja el. Az elbeszélő így oly módon képes az objektivitás érzetét felkelteni, hogy objektivitását expliciten kontextualizálja, megvonja érvényességének határait. Mindemellett a – már Gyulai és Arany által is képviselt – hiteles jellemábrázolás követelményét is sikeresen egyeztette össze egy olyan témával, mely nemcsak viszonylagos újdonságával hathatott, hanem a kor érdeklődésének centrumában is állt: a nő, a házasság, az intim szféra olyan látásmódjával, mely mindaddig csupán az irodalmi termékek szabadpiaci versenyén sikereket elérő, az aktuális kritikai normákat figyelmen kívül hagyó/azoknak megfelelni nem tudó szövegeknek volt sajátja.

Az eddig bemutatottak alapján amellet szeretnék állást foglalni, hogy a *Színek és évek* nemcsak hogy két, egymástól eltérő alapelvek révén szerveződő irodalmiságnak – a női irodalomnak és az aktuális kritikai normák mentén kikristályosodott irodalmi értékeknek – felel meg, hanem az új narrációtípus alkalmazása révén felülírta a magas irodalom és a női irodalom viszonyát, mégpedig éppen az elválasztás egyik strukturális alapelveként funkcionáló objektivitás-szubjektivitás fogalompár oppozicionális viszonyának kiiktatása, összedolgozása révén. Az elbeszélőhelyzet újszerűségének a női irodalom határait felülíró funkcióját látszik támogatni az is, hogy a századelő próza-poétikai újításainak normává válása után az auktorális és szereplői beszédmód többé már nem volt képes betölteni a női- és férfi írásmódok megkülönböztetésére szolgáló faktor szerepét.

A *Színek és évek* nőirodalmissága így legalábbis kettős példa: egyrészt példa arra, hogy a női irodalom fogalma csakis akkor válhat a jelenkori kutatások számára is jelentéssé és

⁵⁵ Ez az egybeesés is indokolhatja azt, amiről a *Színek és évek* recepciótörténete is tanúskodik – a két világháború közti bizonytalanságtól eltekintve egyenletes értékelésű, végig nagyrabecsült szöveggel állunk szemben, s a releváns szövegjellemzők mibenlétét tekintve is egyetértés uralkodik a kritikusok és értelmezők körében –, hogy a szöveg a női irodalom bélyege ellenére is képes volt a magas irodalmiság korabeli kritériumainak megfelelni. Kaffka értékeléséhez lásd: ÁGOSTON Julián: *Kaffka Margit*, Budapest, 1934.; BÁNHEGYI Jób: *Kaffka Margit*, Pannonthalma, 1932.; BODNÁR György: *A Nyugat folyamatos poétikai forradalmának jellegzetes elbeszélője: Kaffka Margit*. In: B. Gy.: *A »mese« lélek-vándorlása. A modern magyar elbeszélés születése*, Szépirodalmi, Budapest, 1988. 181–263.; CSÁSZÁR Elemér: *Kaffka Margit: Színek és évek*. In: Cs. E. (szerk.): *A huszadik század magyar irodalma kritikákban*, Pallas, Budapest, 1926. 20–23.; FÖLDES Anna: *Kaffka Margit*, Kossuth, Budapest, 1987.; FÜLÖP László: *Kaffka Margit*, Gondolat, Budapest, 1987.; MÓRICZ Zsigmond: *i. m.*; NAGY Péter: *Kaffka Margit*. In: N. P.: *Rosta*, Szépirodalmi, Budapest, 1965. 18–22.; RADNÓTI Miklós: *Kaffka Margit művészi fejlődése*. [1934] In: R. M.: *Művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1978. 577–656.; RÓNAY György: *Kaffka Margit*. In: R. Gy.: *A regény és az élet*, Magvető, Budapest, [1947] 1985. 345–359.; SCHÖPFLIN Aladár: *Szépirodalmi szemle. Huszadik század 1913. I.* 494–502.; SCHÖPFLIN Aladár: *Szépirodalmi szemle. Huszadik század 1913. II.* 74–80.; TÓTH Árpád: *Kaffka Margit regénye*. [1912] In: T. Á.: *Összes művei*, 3. kötet, Akadémiai, Budapest, 1973. 375–377.

⁵⁶ Lásd Bodnár György, Schöpflin Aladár, Sötér István és Ágoston Julián idézett írásait.

dialógusképpé (azaz nem pusztán normatív fogalommá vagy a kritika tárgyává, hanem jelentéspotenciálja több-kevesebb teljességében megmutatkozóvá), ha feltárjuk azt a közeget, mely által a jelenkor felé közvetítődött. Másrészt példa arra is, hogy a női irodalom a mindenkor domináns irodalmi beszédmódhoz *képest* határozódik meg, nem egyetemes, hanem történetileg és helyileg változó tartalmakkal telítődő kategória – Kaffka nőirodalmisságának megértése feltételezi az annak megképzésére szolgáló kritériumok és elválasztások alapjául szolgáló diszkurzív meghatározottságok *történeti* elrendezettségével és hierarchiájával való számvetést is.

Marcella Husova–Milan Hlavacka (*Praha*) Irodalom felügyelet alatt

*Božena Němcová és Magyarország
(Élet rendőri, férji felügyelet alatt)*

Mottó: „Én életemben átéreztem sok fájdalmat, keserű álmodást,
a kétségbeesés peremén vagyok – ámde mindezek ellenére
nem vesztettem el a bizalmat és az ember szeretetét!”

A 19. század 50-es éveinek atmoszférája

A forradalom győztese a Habsburg-monarchiában a paraszt és a bürokrata volt, illetve az új centralizált állam. A paraszt megkapta a földet, az állami bürokrata a nemes (arisztokrata) helyett a község fölötti végrehajtó hatalmat. A liberális társadalom az állam elnyomó funkcióját többé-kevésbé akceptálta, benne látta ugyanis a politika nemzetiségi és szociális biztosítékát. Nehezen bár, de megbékélt a teljes politikai csőnnyel, amely 1850 után következett be. A bürokráciának és a rendőrségnek az 1848/49-es forradalomból levont tapasztalatai a szupraetnikai és neoabszolút, konszolidálódó Ausztriának a valódi és vélt potencióális „ellenséggel” szembeni fokozott elővigyázatosságában és prevenciójában (megelőzésében) tükröződtek.

Új rendőri szervek alakultak, amelyek az ambíciózus, kétméteres, pardubicei születésű Johann Kempen rendőrfőnök vezetése alatt felügyelték az értelmiség, és egyáltalán mindazok viselkedését, akik részt vettek az 1848-as politikai eseményekben.

Az állam elnyomó és egységesítő hatalmát elsősorban a nem német nemzeti társadalmak (elsősorban a cseh és a magyar) értelmiségi elitje érezte meg. Nagy többségükben – legalábbis, ami a cseh társadalmat illeti – engedtek a nyomásnak, és egy évtizedre félretették a forradalomban felébredett nemzeti és államjogi törekvéseiket, és egyben antiklerikális érzelmeiket is. Azokat, akik nem voltak hajlandók alávetni magukat, üldözték, kiközösítették, rendőri felügyelet alá helyezték, becsukták, esetleg emigrációba kényszerítették. Cseh vonatkozásban a politikai üldözés legfontosabb esetei ismertek ebből a korszakból és fel vannak térképezve. Példaként Karel Havlicek Borovsky újságíró esetét említjük, aki – miután két bírósági pert nyert az államhatalommal szemben, öt évet (1851 és 1855 között) a tiroli Brixenben kényszerült eltölteni. Így tudták őt távol tartani veszélyes prágai és Kutna Hora-i működési helyétől. Említést érdemel a radikális Emanuel Arnold esete is, akit büntetése letöltése után, amellyel a sikertelen, úgynevezett 1849. májusi összeesküvésben való részvételéért sújtották, a karintiai Villachba távolították el. Kevésbé ismeretes a magyar származású Bedrich Vilem Kosút lelkész esete. (II. József türelmi rendeletének kihirdetése után apja, miként generációjának más képviselői, Csehország keleti és középső részébe költözött evangélikus lelkészi hivatását gyakorolni.) Bedrich Vilem Kosút 1849-ben Prágában olyan népszerűségere tett szert, hogy lenyűgöző beszédei hatására a hívő emberek százai tértek át a katolikus hitről a luteránus felekezetbe. A katolikus klérus fellépése következtében 1849 végén minden indoklás nélkül letartóztatták, és ítélet nélkül két évig fogva tartották, végül kiutasították a Rajna-vidékre. Itt a 60-as évek elején egy súlyosan leleplező írást írt az akkori osztrák rendőrség és igazságszolgáltatás ellen. Az ún. *Kéziratok*, a vélt ócseh emlékek elleni 1858-es rendőri támadásra elég itt pusztán utalást tenni. Ezek autentikusságában a cseh értelmiség és köznép megingathatatlanul hitt.

Az új abszolutizmus, amelyet kissé leegyszerűsítően Bach nevével szokás jelölni, a régi, metternichivel szemben némileg más arculatot mutatott. A forradalom utáni társadalommal szemben sokkal ambíciózusabb és kifinomultabb volt. Terebélyes bürokrata és rendőri–csendőri apparátus segítségével valósította meg preventív, elfojtó szándékait. Ugyanakkor differenciáltabb arculata a társadalom gazdasági szükségleteihez illő, lényegében liberális közelítésében jutott

kifejezésre. A neoabszolút állam a maga egyenruhás bürokratája közvetítésével a társadalom lojális rétegeinek ezt üzentte: „Uraim, gazdagodjanak, de ne avatkozzanak bele a politikába!” Az ilyen egyensúlyt, mértéket tartó rendőri politika, amely a liberális gazdasági közeg fölött gyámkodott, egy egész évtizedig működött. Aztán a külső és belső események hatására ezt a rendi alkotmányos kormányzás váltotta fel. Benne azonban – legalábbis ami a cseh társadalmat illeti – legalább még egy nemzedékkel tovább éltek a Bach-korszakból eredő igen óvatos gondolkodásbeli, lélektani, társadalmi és magánéleti viselkedési modellek.

Božena Němcová – az első cseh írónő

Ilyenfajta társadalmi és politikai környezetben élte át a maga alkotó korszakát az első igazán nagy cseh írónő, Božena Němcová. Érdekességgént említjük, hogy 1820-ban kelt bécsi keresztlevelében a neve: Barbara Pankl, egyáltalán nem cseh hangzású. 1837-ben Josef Nemecnek, az újonnan alakuló pénzügyőrség tisztviselőjének felesége lett. Csak ekkortól, a 19. század negyvenes éveitől, Polnában és Domazlicében, cseh környezetben való tartózkodásától fogva írja alá nevét Betty asszony Boženaként. Személyes arculatának jellemzéseként érdemes megemlíteni, hogy kortársai (különösen a férfiak) számára igen vonzó nőnek számított, feltűnt nagy szociális érzékenységgel és rettenthetetlen, nyílt és emancipált viselkedésével. Jan Ignác Hanusnak, barátjához, Jan Helcelethez Brünnbe írt levelében azt olvashatjuk, hogy ilyen „objektív asszonyságot” még nem látott, és hozzátette: „ha meglátod őt, egészen belebolondulsz.” Ez csakhamar valóban meg is történt.⁵⁷ Němcová házassága Josef Nemeccel soha nem volt boldog. Éltes, tizenöt évvel idősebb, hazafias lelkületű katona volt a férj, aki a Ceská Skalice nevű városkában szolgált, ahol akkor Betty élt. A „házassággal hozományba kapta egy gyönyörű tizenhét éves szűz testét”⁵⁸ és merengő, törekény lelkét. Betty Panklová anyja parancsára ment férjhez. „Senkit nem szerettem, mikor férjhez mentem, csak a szabadságomat sirattam...” – így foglalta össze később, szinte férfias mélabúval, a korban legkevésbé sem kivételes házasságkötésének kezdetét.⁵⁹ Férje iránt, legalábbis eleinte természetes tisztelettel viseltetett, hiszen ő csak tizenhét éves volt, s a férje tizenöt esztendővel idősebb nála. Négy gyermekük született, s ez arra kötelezte őt, hogy a házasságban huszonnégy évig kitartsa. Később – első prágai tartózkodása alatt, 1842-ben – az ő „sivár szívébe” kezdtek belopózni mások, „érzékenyebb” férfiak, és a „nem egyenrangú partnerek” között fokozatosan bekövetkezett az elhidegülés. Az 50-es évek végén már nem tudta tovább elviselni férje patriarkális despotizmusát. A munkanélküli Josef Nemec sem volt többé tekintettel irodalmi becsvágyára, elégedetlen volt a feleség rendetlen háztartásával. A házasság felbomlásához hozzájárult legidősebb fiának, Hyneknek a halála 1853-ban, és férje hosszantartó szolgálati tartózkodása 1850 és 1855 között Magyarországon, és 1856–1857-ben Villachban. A házasságból a szó szoros értelmében elszökött, amikor férje tetteleg bántalmazta, és amikor saját előrehaladott betegsége következtetésében már nem volt képes magáról gondoskodni. 1862 januárjában méhrákban halt meg.

Az újjászülető cseh társadalom több évtizeden át várt egy írónőre. Ezért a kínos várakozásáért a 30-as években a férfiak misztifikációkkal kárpótolták magukat (pl. Frantisek Ladislav Celakovsky). A cseh Szappho nem érkezett meg, s így hamisítványokhoz folyamodtak. Ezek csakugyan meg is tévesztették a be nem avatott külső megfigyelőt. (Így lett misztifikáció áldozata az a John Bowring, aki 1830-ban *Poetry of Magyars* címmel adott ki antológiát, s 1832-ben cseh irodalmi versgyűjteményt jelentett meg *Cheskian Antology* címmel, amely tele volt romantika kori hamisítványokkal, többek között egy képzeletbeli Zofie Jandová költőnő műveivel.) Ezek a hamisítványok az újjászülető cseh kultúra teljességét és kiegyensúlyozottságát voltak hivatva szemléltetni.

⁵⁷ IVANOV, 1992, 170.

⁵⁸ POLÁK, 1996, 98.

⁵⁹ POLÁK, 1996, 99.

Amikor a cseh újjászületés szorgalmazói belefáradtak egy tehetséges költőnő vagy írónő húszévi hiábavaló keresésébe, hirtelen és váratlanul megjelent Betty asszony, aki nemcsak hogy meséket és mondákat kezdett írni a legkülönbözőbb folyóiratokba és kalendáriumokba, hanem tulajdonképpen biedermeier színezetű, de realiztikus karcolatokat rajzolt azokról az emberekről, akikkel férje szolgálati állomásain találkozott. Ez volt az ő biedermeier, kritika nélküli realizmusa. A megsejtett vagy meg is látott személyes és társadalmi ellentéteket írásaiban mindig lekerekítette, harmóniává oldotta, noha Nêmcová valóságos életében ez egyáltalán nem így volt. Házassági konfliktusában a hitvesi ágyban és családi asztalnál való biedermeier kibékülés története csak írásaiban végződött boldog esküvővel. Őt a halál érte utól és – bár erről sejtelve sem volt – a rendőri bürokrácia.

Nêmcová élete, amelyben korán felismerték művészetének különleges értékeit, egy másik monográfia tárgya lehetne. Nemcsak női szenvedése vált mítosz tárgyává. Magatartásának nonkonformizmusa idővel politikai dimenziókra is kiterjedt, különösképpen annak a spontán, rettenthetetlen viselkedésnek következtében, amelyet a fentebb említett Karel Havlicek Borovsky, a cseh politikai újságírás atyja temetésén tanúsított. Ez a magatartás Božena Nêmcovát, mint Havliceket is, a cseh történelem nehéz pillanataiban mementóként mutatta fel, a cseh (hazafias) elit gyáva alibizmusa ellenében. Božena Nêmcová úgy került be a pozitivista korszak cseh iskolai tankönyveibe, mint „a legnagyobb cseh nő a 19. században”, s öntudatos női magatartását pedagógiai okokból mindmáig elválasztják sajátos irodalmi műveitől. Holott ezek a legnagyobb életválságok és egyéni csalódások idején vigasztalásként születtek és egyben segítettek neki a mindennapi anyagi gondokat is áthidalni.

Rendőri felügyelet alatt

Sokáig nem volt ismeretes, miért és hogyan kerülhetett ez a szépséges, szabálytalan biedermeier irodalmi tehetség a 19. század 50-es éveiben rendőri felügyelet alá. Csak majd száz év múltán, a 20. század 50-es éveiben, Otakar Matousek professzor, Jan Evangelista Purkyně életének és művének kutatása közben talált rá véletlenül a prágai rendőrigazgatóság bizalmas levéltári anyagaira, amelyekből kitűnt, hogy Božena Nêmcovára 1854-től kezdve egy rendőri besúgónő volt ráállítva. Hogyan kerülhetett a cseh írónő már ettől az évtől a rendőrség látókörébe, amikor Nêmcová csak két évvel később, egy komoly politikai ügyben hívta fel magára a figyelmet? Erre csak az Állami Központi Levéltár 1996-ig feltáratlan anyagaiból derül fény.⁶⁰

Ezeknek az adatoknak időbeli és okozati egyeztetéséből következik, hogy a rendőrség Božena Nêmcovára először a férje 1848-as politikai tevékenysége miatt figyelt föl, és csak később a 48-as forradalmi radikálisokkal (pl. a politikailag súlyosan kompromittált Josef Václav Friccel, vagy Karel Havlicek Borovsky száműzött bátyjával, vagy a szabadlábra helyezett Jan Ignác Hanus hegelianus professzorral) való kapcsolata miatt. A cseh nyelv propagálása részéről ugyancsak kiváltotta a rendőri szervek érdeklődését. Kempen bécsi rendőri hivatala, az Országos Pénzügyi Igazgatóság és végül a hadsereg is először Josef Nemecet kezdték ellenőrizni és megfigyelni. Ez nem a forradalom alatt történt, hanem 1853-ban. A Libényi-féle, I. Ferenc József ellen elkövetett sikertelen merénylet után parancsolta meg Johann Kempen, hogy meg kell tisztítani a fegyveres testületeket és az állami hivatalokat a politikailag megbízhatatlan személyektől. Azt, hogy a Nemec elleni vizsgálat és az állami szolgálatból való elbocsátása összefüggött a besúgással, mint ahogyan ő maga és felesége vélték, forrásokkal nem lehet bizonyítani. Bizonyos, hogy Nemecet a forradalom alatt, a Domazlice vidéki országos választások idején kétszer is áthelyezték cseh nemzeti agitációja miatt. Végül, az 1850-es években, nymburki szolgálata után hivatalnoki pályáját a tiszta német nyelvű Liberechen (Reichenbergben) fejezte be. Itt valóban semmilyen agitációt nem tudott kifejteni. Ez a hely nem tetszett neki, s ezért, meg pénzügyi okokból is, Magyarországra való

⁶⁰ L. erről Gustav Hofmann kutatónak a nyugat-csehországi történelmi tanulmánykötetben „Josef Nemec bűne és bűnhődése” című tanulmányát, In: MATOUSEK 1951, 200–213., HOFMANN 1996, 193–207., NOVOTNY 1959.

áthelyezését kérte, ahol akkoriban az osztrák korona alá tartozó országok mintáját követve egy új, centralizált pénzügyi igazgatóságot hoztak létre. Nemec kérelmének helyt adtak, és ő a pénzügyőrség főbiztosi rangjában átvette Miskolcon a pénzügyőrség VI. szekciójának vezetését, majd később ugyanezt Balassagyarmaton. Ekkor és itt érte őt utol a bürokrácia gépezete. Először szolgálatából felfüggesztették, voltaképpen Balassagyarmatra száműzték, végül, a vizsgálat 1853-as befejezése után lefokozták és pusztán „élelmezési fizetéssel” elbocsátották. A Nemec család levelezése már Balassagyarmaton ellenőrzés alatt állt, később el is kobozták. Božena Nêmcová, aki férjét Magyarországon néhányszor meglátogatta, ilyen úton került a titkosrendőrség látókörébe.

A rendőrség kezdte rendszeresen figyelemmel kísérni Nêmcová köztevékenységét, levelezését és magánéletét, sőt 1854-től irodalmi műveinek tartalmát is. Ráállítottak egy fiatal besúgónőt, aki Nêmcová közeli baráti köréhez tartozott: Viktoria (Vítezska) Paulovát, aki Antoinetta, vagyis Antonia Zaleski besúgóí álnevén juttatta el bizalmas jelentéseit Prágába, a rendőrfőkapitányságra Nêmcová tevékenységéről, személyes véleményeiről és terveiről. Csakis ilyen jelentésekből volt képes a rendőrség teljes képet összeállítani Nêmcováról és otthoni körülményeiről. Leopold Sacher-Masoch von Kronenthal prágai rendőrfőnök, továbbá Anton von Paumann és Bedrich Necásek felügyelő Nêmcovát jelentéseikben „emancipált nőnek” tartották, „aki teljes elszántsággal védelmezi a nők jogát ahhoz, hogy részt vegyenek a férfiak által kisajátított tudományos, irodalmi és politikai tevékenységben, mindenestre igen figyelemre méltó személyiség, aki bizonyos körülmények között igen veszedelmessé válhat”. Nemecet és feleségét a prágai rendőrség „tökéletes forradalmároknak” tartotta, és „a kormánnyal szemben legellenségesebb szekta tagjainak” tekintette. Josef Nemec vizsgálati iratában feleségét úgy minősítik, mint „közismert egzaltált cseh nőt, és a nép bujtogatóját”.⁶¹ Nêmcová Paulovával szemben teljesen jóhiszeműen, hiszékenyen és nyíltan viselkedett. 1855 márciusában fejezte be *Az anyó* című regényét, hogy könnyítsen a fia halála után érzett fájdalmán. Paulová azt is jelentette, hogy Nemec balassagyarmati száműzése végén, 1855 februárjában Prágába történt megérkezése után „Nêmcová útját igen kellemetlenül keresztezte”. Mielőtt Paulová 1856-ban tüdőbajban meghalt, még jelentést tett arról, hogy Nêmcová egyedül készül Magyarországra. A prágai rendőrség ezt a jelentést úgy értékelte, hogy férje nélkül az író gyanús utazásokat tesz Magyarországra. Ezért Prágát jelölték ki számára állandó tartózkodási helyül, hogy közvetlen megfigyelés alatt tarthassák. Férje elbocsátása az állami szolgálatból és hazatérése, mint már említettük, hozzájárult a család anyagi nyomorához és a házassági válság elmélyüléséhez is. Nêmcováék a vizsgálati személyek listáján maradtak az alkotmányosság megújulása, azaz 1860 után is, éppúgy, mint Frantisek Palacky, a történész.

Božena Nêmcová Magyarországon

Magyarországot 1851-ben, 1852-ben, 1853-ban és 1855-ben látogatta meg. Másodlagosan itt gyűjtött anyagot a szlovák mesékhez és a *Pohorská vesnice* (Hegyalatti falu) című kisregényéhez. Férje Balassagyarmaton bérbe vett számára egy kertet, amit Nêmcová 1853. május 17-én Sofia Rottovához írott levelében így magyarázott: „Férjuram egy kis munkát akart nekem adni, hogy ne szomorkodjam és ne fogjon el a honvágy...”⁶² Nêmcová „magyarországi” (po Uhrích) utazásainak irodalmi eredményei igen érdekes útijegyzetek lettek, amelyekben a kulturális, gazdasági, természeti és egészségügyi viszonyok leírása mellett a miskolci, egri és balassagyarmati egykorú társadalmi életre, a szlovák–magyar nyelvi határ jelenségeire vonatkozó érdekes lélektani észrevételek olvashatók. Az író magyarországi megfigyelései az ismert bibliográfiai adatokhoz képest sokkal bővebb tanulmányt érdemelnének. (Ízelítőül: „Szó eset egyről-másról: és a páni barátóvé, amikor tűzbe jöttek, összekeverték a szlovákokat a magyarral, a németet a latinnal, hogy talán maguk sem tudták igazán, miről van szó...”)⁶³

⁶¹ IVANOV, 1992, 361.

⁶² IVANOV, 1992, 206.

⁶³ NÊMCOVÁ, 1911, 12.

Nêmcová három magyarországi utazása semmiféle gyanút nem keltett a rendőrségben, hiszen férjét ment meglátogatni. Negyedszerre más lett a helyzet. Az útlevelet megkapta, úgyszólván egészségügyi okokból: a szliácsi fürdőkbe utazott, amelyeket már előbbi utazásai során megismert. Utazását Hanus Kolovrát, a különc gróf 250 arannyal támogatta, de a költségek egy részét Nêmcová maga fedezte az éppen kiadott *Az anyó* honoráriumából.

1855 augusztusában Nêmcová Bécsen keresztül érkezett Magyarországra. Bécsben, a Pénzügyminisztériumban tárgyalt férje ügyében. Egy Neuwall nevű hivatalnok közölte vele, hogy Nemec 1848-ban „kissé ügyetlenül” viselkedett. Most már ideje lenne abbahagyni mindenféle cseh, magyar és más mániákat – tanácsolta –, mert „most mi mindnyájan osztrákok vagyunk”. Nêmcová ezután gőzhajóval Pozsonyba utazott. Esztergomban fölmászott a dóm kupolájába, ahonnan pompás kilátás nyílt előtte. Majd Besztercebányán, Zólyomon keresztül Szliácsra érkezett. Itt elfoglalta szállását és tizennégy napos gyógyfürdőt vett. Kirándulásokat tett Besztercebányára, itt Rimai Ferencsel (Francisci Rimansky) találkozott. Radványban vásáron is volt. Szeptember 6-a óta tudtak róla a megye minden hivatalában. Innen sok levelet írt Prágába, amelyeket természetesen felnyitottak. Nêmcová bennük elővigyázatlan kijelentéseket tett. Johann Kempen azzal gyanúsította őt, hogy irodalmi munkáihoz való anyaggyűjtés helyett a férje fegyelmi eljárásához gyűjt adatokat, hogy meghiúsíthassa annak eredményét. Ezért a következő utasítást küldte Magyarországra: „Mivel a két házastárs ebben az ügyben olyan kitartóan keresi a kibúvókat, ajánlatosnak tűnik, hogy Nêmcová asszony lépéseit ebben az irányban is figyelemmel kísérjük.” A gyógyfürdői kezelés után – az ottani fürdői felügyelői hivatal írt róla egy jelentést Pozsonyba – Nêmcová Besztercebányára utazott és kirándulásokat tett a hegyekbe, meglátogatta a havasi pásztorkunyhókat. Valószínűleg észrevette, hogy folytonos megfigyelés alatt áll. Besztercebányáról ezt írta Prágába: „De van itt néhány cudar spicli is,... akik mindenben a pánszlávizmus kísértetét látják, és akik azt gondolják, hogy ha egy szlovák egy csehvel beszélget, már kész az összeesküvés.” Majd Breznára utazott és ott mindenütt – a szlovák fogalmazás szerint – „kegyelmes zsandár tekintete követte”. Kempen úgy vélte, hogy Nêmcová újtának támogatása pánszláv üzemekkel kapcsolatos (találkozott Samo Chalupkával), és 1855. október 3-án úgy rendelkezett, hogy vissza kell őt küldeni illetőségi helyére.

Nêmcovát nemcsak az osztrák rendőrség üldözte, hanem férje is, akinek Prágában egyedül kellett a családról gondoskodnia, s aki szemrehányó, goromba levelekkel üldözte őt. 1855. október 22-én többek között ezt írta neki: „... de te a saját mulatságodra szaladgálsz a hegyekben, és a fenét se törödsz az otthonoddal, és azokkal a dolgokkal, amelyek elsősorban kellene, hogy a te gondod legyenek (értsd: a háztartásoddal).”⁶⁴ Nêmcová közben megérkezett a Gömör megyei Tiszolcra, s ott egy gazdag földbirtokos vendége volt. Találkozott a szláv himnusz szerzőjével, Samo Tomásikkal. Majd visszatért Besztercebányára, ahol a megyei előljáró várt rá a paranccsal, hogy azonnal térjen vissza Prágába. Pozsonyon keresztül utazott, s itt 1855. október 22-én hajnali fél négykor vonatra ültették, és Bécsen át tért vissza Morvaországra. Az eddigiekből látható, hogy Nêmcová az egyszerű emberekkel érintkezett, így a szlovák értelmiséggel is. Gondolom, hogy a szlovák föld és a szlovákok iránti érdeklődése mentes volt bármilyen felsőbb politikai érdektől. Arról az „ösztönösen felfogott politikai aktivitásáról” sem volt szó, amelyről Mojmir Otruba beszélt Božena Nêmcováról írt monográfiájában, a forradalom utáni reakciós korszakban. Állítólag így értékelhető agyaggyűjtése, amellyel Josef Krejci természettudósna és Martin Hattala filológusna Szlovákiáról készült összefoglaló munkájához járult volna hozzá. Ez a munka a kölcsönös értelmiségi kapcsolatok elhidegölése utáni korszakban, a cseh nyelv stúri nyelvi elválasztása után hozzájárulhatott a cseh–szlovák közeledéshez.⁶⁵ Úgy vélem, hogy Nêmcová ilyen összefüggéseket sohasem mérlegelt. Csak nyersanyagot gyűjtött, és csakis a maga irodalmi műveihez. Ez tartotta őt életben szellemileg, de fizikailag is. Azon, hogy éppen szlovák meséket gyűjtött, nincs mit csodálkozni, hiszen magyarul nem értett.

⁶⁴ IVANOV, 1992, 362–363.

⁶⁵ OTRUBA, 1962, 134 ff.

Befejezés helyett

Nêmcová irodalmi csúcsteljesítményét kétszeresen kedvezőtlen korszakban hozta létre. Ekkor élt át egy házassági válságot, amelyhez további személyes tragédiák kapcsolódtak. Ekkor következett be az új prágai rendőrfőnök, Sacher-Masoch és utána von Paumann szolgálatba lépése. Ez egyet jelentett az állami elnyomógépezet működésbe lépésével, amely offenzívába kezdett az „ultracseh pártnak”, a republikánus összeesküvőknek és híveiknek (elsősorban az értelmiség és az úgynevezett firkászok, vagyis a Tintenleute) leleplezése érdekében. A levelezés ellenőrzése, a rokonok és ismerősök megfigyelése, vadászat a valódi és a vélt pánszlávizmus ügynökeire és a magyar forradalom vezéreire, éles küzdelem a nem lojálisnak ítélt legcsekélyebb megnyilvánulás ellen is (főleg a katonai és egyenruhás bürokrata államapparátus szerveiben, íme, ennek a korszaknak a tipikus külső jelei.

Ez a Božena Nêmcová számára fojtogató légkör és a családi harmónia hiánya világos irodalmi kifejezést is kapott. Magyaroszágról való visszatérése után egy kéziratos gyűjtőkönyvecskébe, amelyet Helena Ritterberg rendelkezése akkoriban írt, Nêmcová a női életsorsot a saját maga életéhez szabva így foglalta össze: „A világot lángoló szeretettel megöleltem, szeretetemet embereknek adom – de ők – gombostűvel a szívemet szurkálják! Azt, hogy szerelemmel hódolok, bűnnek nevezik, az, hogy a szabadságot szeretem – emiatt keresztre feszítenek – s amikor igazságot beszélek, baj van, ha pedig hazudok, akkor is engem szidnak! – Hogyan lehet ezt elviselni? Az én karom nem a titáni!”

Irodalom

HOFMANN Gustav, 1996, *Zlocin a trest Josefa Nemce*. Ke 190. výroci narozeni, In: *Zapadocesky sbornik historicky* című gyűjteményes kötetben, kiad. Statni oblastni archiv v Plzni, Plzen

IVANOV Miroslav, 1992, *Zahrada zivota pani Betty (pozdejsi Bozeny Nemcove)*, Praha

MATOUSEK Otakar, 1951, *Božena Nêmcová a Jan Ev. Purkyne v boji s rakouskou policii*, In: *Slovesna veda* című gyűjteményes kötetben, IV. köt., kiad. Československa akademie ved, Praha

NÊMCOVÁ Božena, 1911, *Z Uher. Vzpominky z cest po Uhrich, Uherske mesto (Darmoty), Obrazy ze zivota Slovaku, Kraje a lesy ve Zvolensku*, In: *Sebrané spisy Bozeny Nêmcová* (N. B. összes művei, X. köt., szerk. Vlcek Jaroslav), Praha

NOVOTNY Miroslav, 1959, *Zivot Bozeny Nêmcove*. Dopisy a dokumenty, Praha

OTRUBA Mojmir, 1962, *Božena Nêmcová*, Praha

POLAK Josef, 1996, *Detstvi a mladi Bozeny Nêmcove*, Praha

Jolanta Jastrzębska (*Groningen*) Az „écriture féminine” jellegzetességei Szabó Magda prózájában

A feminista irodalomelmélet már több mint negyven éve hangoztatja, hogy az írásmód mibenléte és az abból fakadó értékrendszer szükségszerűen nemhez kötött. Ez a belátás sok fontos átértékelést hozott létre az irodalomtörténetre és az irodalmi kánonra vonatkozólag. A „gender” megközelítés több esetben meggyőzően kimutatta a férfi alkotóknak a patriarkális rendszerhez való ragaszkodását, amelynek főpillérei a közösség, a társadalom, a nemzet. Az ezeket az érdekeket szolgáló irodalom eleve elismerésben részesült, mialatt az egyént előtérbe állító művek kevésbé fontosnak számítottak; a magyar irodalomtudomány kevés kivétellel a mai napig ezt a szemléletet képviseli.⁶⁶ E megítélésben jelentős szerepet játszik a férfiak uralta irodalomkritika és kulturális intézményrendszer (irodalmi díjak, irodalomoktatás), amelyek hosszú távon megszabják és érvényesítik a nemzeti kánont, amely szinte észrevétlenül, nemzedékről nemzedékre meghatározza a közízlést és műértékelést. E folyamatról, illetve állapotról való kritikus gondolkodás a feminista irodalomelmélet egyik vívmánya, amely abból indul ki, hogy a nők által írt szövegek mássága gátolja befogadásukat, lehetetlenné teszi elismerésüket, hiszen ellentmond az általánosnak vélt értékrendszernek.

Hozzá kell tennem, hogy a női írás – „écriture féminine” – mássága még a feminista irodalomelméleten belül sem vált magától értetődővé, elfogadottá. Úgy tűnik, könnyebb volt leírni a maszkulin diszkurzus jellegzetességeit, feltárni a mögötte rejlő értékeket, mint a női írás jellemzőit feltérképezni. A feladat nehézségeit az a tény is fokozza, hogy egy író nő nem szükségszerűen alkot „női” szövegeket, hanem egyfajta maszkulin beszédmódot is teremthet. Ráadásul az ellenkező lehetőség is okozhatja a zavart: a kulturális interferencia eredményeként férfi szerzők szintén képesek elsajátítani az „écriture féminine” jellemzőit. Itt elsősorban azokra a szerzőkre gondolok, akik női én-elbeszélőként szólnak meg, mint ahogy azt Németh László, Weöres Sándor és Esterházy Péter tette egyes műveiben.

Kutatásaimban, amelyek eddig a lengyel íróknak összpontosítottak, Elaine Showalter, Luce Irigaray és Hélène Cixous írásai biztosítottak számomra elméleti háttérrel. Arra a következtetésre jutottam, hogy igenis létezik egy sajátos női irodalmi hagyomány, amely stílusban, nyelvezetben, hangnemben és különösen a mű struktúrájában nyilvánul meg. A feminista irodalomtudomány úgynevezett biológiai változatából kiindulva én is azon a véleményen vagyok, hogy a test *lehet* a képzelet és a mű struktúrájának forrása. Ennek következtében úgy vélem, hogy a specifikusan női biológiai adottságok egy sajátos irodalmi modellhez vezetnek, amelyre a valóság egy férfietől különböző szelektálása jellemző. Alapgondolatom tehát, hogy a jellegzetesen női világlátásban a bezártság, a beláthatatlanság, a titokzatosság és a hallgatás a meghatározó jellemzők. A továbbiakban igyekszem bebizonyítani e tételek érvényességét Szabó Magda egy választott regénye alapján.

Szabó Magda gazdag életművéből *Az ajtó* (1987) című regényt választottam. Tudatosan figyelmen kívül hagytam az olyan alkotásokat, melyekben az író nő mindentudó elbeszélőt léptet fel; mivel sokkal inkább érdekelt a női én-elbeszélő, éspedig a „legHITELESEBB”, „legTERMÉSZETESEBB” formá-

⁶⁶ A kritika minden áron, azaz a szövegek bizonyos részei mellőzésével, az alakok egyéni problémáit csupán társadalmi ellentétekre vezeti vissza. Legkirívóbb példa a móríci hősök értelmezése, akikben a kritikusok hol a paraszt, hol a dzsentrí réteg képviselőit látják, nem törődve azzal, hogy az író feltűnően nagy figyelmet szentelt alakjai szerelmi-szexuális érzelmeinek, vágyainak. (lásd a „Szentek, prostituáltak, öngyilkosok” című fejezetet in: KEMENES GÉFIN László, JASTRZĘBSKA Jolanta, *Erotika a huszadik századi magyar regényben*, Budapest 1998, 27–44). Ebből kifolyólag az egyik legérdekesebb modern magyar pszichológiai regény a következő „elismerést” kapja: „[Szabó Magda] *Az őzben* a belső monológ epikus eszközeit használta fel a vidéki dzsentrí-értelmiség rajzához.” (*Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, 1875.)

jában, hiszen egy író nő teremtette. A női én-elbeszélő mint narratív lehetőség roppant népszerű a magyar irodalomban, mégis kezdettől fogva nem kizárólag női alkotók találmánya, hiszen Bethlen Kata és Kaffka Margit közé Kármán József nevét is be kell illeszteni, ráadásul teljes elismeréssel. Szabó Magda regényeiben, az előbb említett férfi szerzők megoldásaival szemben, éppenséggel az imént felsorolt női írásban megtalálható jellegzetességek érvényesülnek.

Szabó Magda női én-elbeszélője *Az ajtóban* egy író nő, aki egy másik nőalakra összpontosítja a figyelmét. Az író nő (most és a továbbiakban nem a szerzőre, Szabó Magdára, hanem a regénybeli alakra utalok) olyan érzelmi kötöttségbe kerül a nála háztartási munkát végző Szeredás Emerencsel, hogy saját magáról is sokat kénytelen elárulni. Ezáltal az elbeszélő egyenrangúvá válik regénye alakjával. A regény önvallomás, majdnem gyónás jellegű, mivel a beszédkényszer büntudatból ered. Az elbeszélő mélyreható elemzést végez saját magán, visszatekintve töpreng vágyain, ártelmesei tetteit, magyarázza viselkedését. A mű annak a magyar lélektani regénynek a hagyományát folytatja, amelyben az én-elbeszélő teljes narratív hatalma és feltételezett őszintesége révén finoman manipulálhatja az olvasót, elhiteti vele, hogy amit saját sorsáról és karakteréről állít, az „tiszt igazság”. Az önsajnáló Bethlen Kata, Pórtelky Magda és Kárász Nelli után azonban Szabó Magda éppen az ellenkező, az önvádoló nő típust teremtette meg.

Az ajtó szerkezete a hagyományos, lineáris és teleologikus narrációt követi, egy-egy előremutató megfigyelésen kívül szinte teljesen kronologikus. A regény központjában Szeredás Emerenc, a bejárónő élete áll, azaz életének a rekonstruálása úgy, ahogy az elbeszélő képes ezt megismerni, megérteni, feltárni. Első pillanatra semmi sem okolja az író nő mélyebb érdeklődését cselédje iránt, ugyanakkor Emerenc rendhagyó viselkedése és titokzatos múltja felkelti kíváncsiságát, annál is inkább, mert olyan személyiségre talál, aki hol vonzódást, hol ellenszenvet vált ki belőle. A regény egy húsz évig tartó, nehezen kialakuló kapcsolatnak a krónikája, amely Emerenc halála előtt egy váratlan drámai fordulattal bővül. Az öregasszony agyvérzést kap, bezárja magát a lakásába, tehetetlenségében a legelemibb tennivalót sem képes elvégezni. A lakásból áradó bűz arra készteti a ház lakóit, hogy törjenek be, az író nő sem lát más megoldást, ő az egyetlen azonban, akinek Emerenc hajlandó saját kezűleg kinyitni az ajtót. Csak az író nő tudja, hogy Emerenc kilenc macskát rejt a lakásában, és elképzei az ott levő állapotokat; de miután Emerenc kinyitja neki az ajtót, nem vesz részt megmentésében, nem is várja meg a házfelügyelő és az orvos beavatkozását. Ehelyett az érte küldött és rá türelmetlenül dudáló autóval a televízió-stúdióba siet egy interjúra, mivel éppen Emerenc betegsége alatt derült ki, hogy fontos állami kitüntetésben részesül. A két nő sorsa az utolsó pillanatig össze van fonódva: mialatt Emerenc a kórházban fekszik és nagy nehezen magához tér, az író nő Görögországba megy egy békekonferenciára, ott szinte összeesik, pár napot pihen a tengerparton. Visszatérése után Emerenc látni sem akarja, de az író nő azt hazudja neki, hogy megmentette a macskáit, kitisztította a lakását, és azzal biztatja a megbénult öregasszonyt, hogy ápolni fogja. Mindenki belátja, hogy Emerencet a kórházból való elbocsátás előtt be kell avatni a történetbe, el kell mondani neki, hogy miután először elvitték a Fertőtlenítő Intézetbe, majd a kórházba, a tárva-nyitva maradt lakásból szétszaladtak a macskái, magát a lakást is alaposan fertőtleníteni kellett, legtöbb holmiját elégetni. Az igazság elmondását azonban nem az író nő, hanem a tárgyilagos rendőr alezredes vállalja. Emerenc számára a külvilág előtt megőrzött méltósága a legfontosabb: amikor megtudja, mi történt otthonával, minek lett tanúja az egész utca, szívrohamot kap és belehal. Az író nő pár perccel Emerenc halála után érkezik a kórházba, idegösszeroppanást kap és néhány napig a kórházban marad.

Ez a történet, amelynek csak egy-egy aspektusát emeltem ki, tartalmi szinten nőközpontú, anélkül, hogy olyan „megszokott” női témákat tárgyalna, mint például a női sexualitás vagy anyaság. Illetve, ezek a témák a mű mélystruktúrájában fellelhetők, különösen az anya–leány viszony, amit a feminista kritikusok a női írásokban kulcsjelentőségű témának tekintenek. Ami azonban kimondottan nőközpontúvá teszi a regényt, az az elbeszélő valóságszelektálása, aki a női sorsokat, a női mellékfigurákat részesíti előnyben a férfialakokkal szemben. Az elemzésnél külön figyelmet érdemelne például a szomszédban lakó magányos Polett sorsa és öngyilkossága. A regény mintha Hélène Cixous biztatására keletkezett volna: „a nők saját magát kell írnia: a nőkről kell írnia és

serkentenie kell a nőket az írásra. A nőnek saját magát kell beletennie a szövegbe – úgy, mint a világba és a történelembe – a saját erejéből.”⁶⁷ Az elbeszélőnek azonban konkrétabb, személyesebb okai voltak, amelyek írásra serkentették, erről számol be a regény első fejezetében. Feltárja saját eszmevilágát is: az egyik a keresztény hit, amely arra készteti, hogy az emberek előtt bevallja bűnét, a másik a tudatalatti ellenőrző, büntető nyomása, amely alól éppen vallomása révén remél felszabadulni. Ugyanis az elbeszélő szóba hozza egy visszatérő rémálmát, amelyben képtelen kinyitni egy ajtót: „Forog a kulcs, de hiába küszködöm, nem tudom kinyitni a kaput, pedig nekem be kell engednem a mentőket [...]”⁶⁸ A „valóságban” a nő megnyitotta egy ajtót, amelynek talán zárva kellett volna maradnia. E magyarázat által a cím szimbolikus jelentéssel bővül, és elvárható, hogy a konkrét/szimbolikus ellentét nyomait a regény egészen végigkövethetjük. A bevezető magasztos, szinte patetikus stílusú, amelynek hatását egy olyan kép fokozza, amely sem a kereszténység, sem pedig a tudatalatti nyelvhasználatára nem jellemző: az író a rémálmokat az Erinnüszek kardjaival hasonlítja össze.⁶⁹ A keresztény és a mitológiai motívumok keveréke a modern irodalomban inkább váratlan, előrejelzi a szöveg toposzait.

Az író Emerenc életét és azon belül személyiségét próbálja rekonstruálni és leírni. E kettős feladatban többször is kudarcot vall. A rekonstrukció folyamatából egy-egy példát érdemes kiemelni. Emerenc meglehetősen zárt egyéniség, mind a külsejét, mind a bensőjét takarja. Mindig kendőt visel, senkit sem enged a lakásába, csak kivételes pillanatokban hajlandó elárulni valamit a múltjáról. Bizonyos megfigyelésekből, ajándékba kapott tárgyakból az író azt feltételezi, hogy Emerenc a háború alatt egy elhurcolt zsidó család vagyonából meggazdagodott. Azt hiszi továbbá, hogy a talált kutya, Viola iránti szeretete abból ered, hogy soha nem volt gyereke. Az író nagy meglepetésére az Emerenc szülőfalujában tett látogatása alkalmából olyasmit hall, hogy az asszonynak törvénytelen leánya volt. A falubeliek azt mesélik, hogy „Emerenc a háború utolsó évében egy karon ülő kislánnyal jelent meg, aki aztán ott élt vagy egy esztendeig a dédapánál.”⁷⁰ Emerenc csak az írónőnek mondja el, hogy a lány Grossmann Évike volt, akinek ő mentette meg az életét, és ezért a Grossmann család megajándékozta egy antik szobaberendezéssel; az Amerikába kivándorolt Évike pedig még mindig támogatja pénzzel. A fenti beszámoló azt szemlélteti, hogy az író azért téved, mert a látszatra figyel. Emerenc sokkal okosabb nála, ő kijátssza a látszatot. Egy alkalommal az öregasszony fel is rója az írónőnek, hogy csak nézni tud, de nem lát. Aki nem lát, hogyan lesz képes leírni azt, amit néz? A regény egyik legnagyobb érdeme, hogy ennek a leírásnak a kudarcait szemlélteti.

Szabó Magda Emerenc személyében olyan irodalmi alakot teremtett, aki szinte modellként képviseli a beláthatatlanságot, a titokzatosságot és a hallgatást. Ezek a jellemzők a női testtel, pontosabban a női nemi szervvel hozhatók kapcsolatba, amely léttel lüktető hely, zárt és nyílt egyaránt. A regényben fontos helyet kap a zárt helyek szimbolikája. Emerenc méhe érintetlen maradt, ő nem adott, hanem „csak” mentette az életet, mindenfajta üldözöttségét: egy zsidó kislányét éppen úgy, mint kóbor macskákét. Lakásán belül egy zártsági hierarchia is érvényesül: van egy szobája, amelybe az öregasszony se megy be: a páncélszekrényvel eltorlaszolt, spalettákkal elsötétített helyiségben van elrejtve a Grossmannéktól származó barokk bútorgarnitúra, amelyet Emerenc végrendeletében az írónőnek hagyott. Ráadásul az asszonynak van egy terve, amely halála után is eleget tesz zártsági hajlamainak: családi kriptára gyűjti a pénzt, melyben vele együtt fognak nyugodni a szülei és testvérei. Jóllehet az írónőnek valami figyelmet kellene szentelnie a felsorolt

⁶⁷ H. CIXOUS, „*The Laugh of the Medusa*”, in: EAGLETON, M. (Ed.) *Feminist Literary Theory. A Reader*. New York 1987, 225.

⁶⁸ SZABÓ Magda, *Az ajtó*, Budapest, 1999, 5.

⁶⁹ „Hát jöjjenek időnként koturnussá magasztott egészségügyi cipőikben a tragikus álarcon a mentők sapkáját viselő Erinnüszek, és sorakozzanak fel az ágyam körül, kezükben mindkét élükön kifent kardokkal, az álmaikkal.” *i. m.*, 6.

⁷⁰ *I. m.*, 123.

zárt helyek funkciójára és szimbolikájára, ehelyett túlzásos, szinte gúnyos neveket illeti őket: Emerenc lakását többször a „Tiltott Város”-nak nevezi, a tervezett kriptát pedig „Tádzs Mahal”-nak. Amikor Emerenc lényét igyekszik megragadni, össze nem illő képeket helyez egymás mellé, irodalmi mintákban keresve a hasonlóságokat. Első találkozásuk alkalmából azt állapítja meg, hogy Emerencnek „nem volt közege a rózsa, a majdnem szemérmetlen kármin tárulkozás”.⁷¹ A Walkürhöz való hasonlat után⁷² az író az általánosabb jellegű, saját bevallása szerint a klasszikusoktól kölcsönzött hasonlításhoz folyamodik: „Emerenc arca egyszerűen nem volt máshoz hasonlítható, mint a sima, jelzéstelen, hajnali víztükörhöz.”⁷³ A regény folyamán az ógörög és római irodalomból való alakok és helyzetek összehasonlítási alapként szolgálnak, esetenként a bibliai személyek is, „olyan erős volt, mint egy mitológiai figura”,⁷⁴ a bibliai Márta, egy abszurd Madonna.⁷⁵ Nyilvánvaló, hogy az író látásmódját az elsajátított kulturális tudat szabja meg, ezzel nemcsak elhagyja a női látás lehetőségeit, eredetiségét, hanem most már nyelvi szinten bizonyítja, hogy csakis sémákban képes gondolkodni. Erre egy-egy példát érdemes idézni, az első azt az eljárást mutatja, hogy egy bizonyos helyzetben Emerenc egy ógörög alakra emlékezteti az írót. Amikor egy fontos személy (csak később tudjuk meg, hogy Évikéről volt szó) nem jön a megbeszélt találkozásra, Emerenc, magán kívül a dühtől a kutyának adja a különös gonddal elkészített ebédet. Az író némi gondolkodás után „egyfajta emberáldozatot” lát a jelenetben, „mintha Emerenc emlékeivel és jó szándékával együtt azt a valakit etette volna meg a kutyával, aki nem jött el azon a délutánon. [...] Viola volt a gyanútlan Iáson, Medeia-Emerenc kendője alatt az alvilág üszke parázslott.”⁷⁶ Egy másik példa a fordított asszociációt szemlélteti: az írót annyira foglalkoztatja az öregasszony, hogy eléggé váratlan helyzetekben is rá gondol: „nem akárkivel tanulta az asztalnál való viselkedést. Egyszer Shaw-premier volt, híres színésznő alakította Blanche-t a *Tanner John*-ban, egész előadás alatt töprengtem, kire emlékeztet a teajelenetben a szép fiatal művésznő, aztán rájöttem, Emerence, [...]”⁷⁷ Az író bevallja: „Világom talapzatát könyvek alkották,”⁷⁸ hogy többnyire könyvekből merítette tudását és az Emerenc jellemzéséhez előhívott irodalmi mintákat mint bevált módszert, más alakok leírására is kiterjeszti (pl. egy bódétulajdonosnőről azt állítja, „Sutu úgy vonult el, mint Korjolán”,⁷⁹ ami, figyelembe véve a nő foglalkozását, szinte nevetséges). A kritika nemcsak nem vette észre ezt a modorosságot, hanem különösen értékelte a mitológiai utalásokat, és Emerenc alakját mitikus figurává emelte fel. Pomogáts Béla még Németh László artemiszi figuráját is (azaz Kárász Nellit) emlegette, ami nagy elismerésnek számít.⁸⁰ „Szeredás Emerenc titokzatos és szenvedélyes alakját mitikus fény övezi, [...] nemcsak egy antik végzetdráma eszelős heroinája, hanem a gyakorlati szeretet szentje és vértanúja is – írja Pomogáts.⁸¹ Az elismerés nem meglepő, ugyanis a maszkulin látásmód kedveli az általánosítható modelleket, és így az író narratív eljárásai éppenséggel erénynek számítanak, hiszen maszkulin beszédet folytat. Egy

⁷¹ *I. m.*, 8.

⁷² „Tűz sugározta körül, magas volt, csontos, öregnek is valahogy hatalmas, nem kövér, de izmos, erősugárzó, mint egy Walkür, a kendője is olyanforma volt a fején, mint egy harci sisak.” *I. m.*, 10.

⁷³ Uo.

⁷⁴ *I. m.*, 56.

⁷⁵ *I. m.*, 43.

⁷⁶ *I. m.*, 68.

⁷⁷ *I. m.*, 51–52.

⁷⁸ *I. m.*, 106.

⁷⁹ *I. m.*, 119.

⁸⁰ Az Artemisz–Kárász Nelli hasonlósága meglehetősen problematikus, lásd ennek elemzését „A borzadály angyala” című fejezetben KEMENES GÉFIN–JASTRZĘBSKA, *i. m.*, 169–187.

⁸¹ POMOGÁTS Béla, *Szabó Magda: Az ajtó*. Kortárs, 1988, 5. sz. 156–157.

másik kritikus ugyanúgy készpénznek veszi az író mitológiai sztereotípiákra szorítkozó eszköztárát, és idéz belőle. A regényről pedig azért is pozitív véleménye van, mert társadalmi problémák feltárását véli megtalálni benne: „Az a válság, amelybe a magyar társadalom a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján jutott, nem kizárólag gazdasági diszfunkció, erkölcsi-tudati identitászavar egyszersmind. Emerenc tragédiája tehát – noha nem kis mértékben ő maga is előidézője – az objektív társadalmi-érintkezési viszonyokban keresendő, [...]”.⁸² Az „elismerés” semmivel sem indokolt, tudniillik Szabó Magda alakjai annyira kivételesek és rendkívüliek, hogy sorsuk, viselkedésük semmiképpen nem mondható jellegzetesnek, nemhogy tipikusnak valamely társadalmi rétegre. Sőt, a szövegben van egy-egy részlet, amely arra mutat, hogy Szabó Magda tudatában van elbeszélője fogyatékoságainak. Emerenc, aki nem is tudhatja, hogyan láttatja őt az író, egy alkalommal nagyon fontos megfigyelést tesz, mintha ösztönösen érezné, hogy munkaadója szinte foglya a saját műveltségének, amely éppen őt akadályozza meg a tiszta látásban. Azt mondja neki: „maga meg bár egyszer megtanulna már felejteni, mert olyan az agya, mint a gyanta, ami egyszer beleragadt, ki nem jön onnan”.⁸³ A regényben az igazi női hang a nem sokat beszélő Emerencé, aki néha olyan találóan, eredetien tudja visszaadni a dolgok lényegét – például a gyanta hasonlat – és aki néha keresi a szavakat, amelyekkel le tudná írni a körülötte levő emberek jellemét és a hozzájuk való viszonyát. A regény elején az író panaszodik is: „Emerenc csak a férjem számára talált megszólítást, én nem voltam sem író, sem asszonyom, nem szólított sehogy sem addig, míg végképp el nem tudott helyezni az életében, míg rá nem jött, neki, az ő viszonylatában, ki vagyok [...]”⁸⁴ Csak Emerenc halála után tudja meg, hogy a külvilág előtt lánynak nevezte, és a kórházi ágyon egyetlenegyszer Magdikának merte szólítani. Ez az egyszerű megszólítás, amely megrázta az írót, mivel csak a szülei használták, azt szemlélteti, hogy Emerenc többet akart jelenteni az író számára, mint a bibliai Márta, de többet igényelt is. Az író tragédiája az – mert ha tragédiáról beszélhetünk, akkor ő a tragikus alak, nem pedig Emerenc –, hogy összeegyeztethetetlen feladatok elé van állítva: vagy az alkotómunkájáért végül megkapott elismerést fogadja el, minden ezzel járó ügyintézéssel együtt, vagy pedig a haldokló Emerenc életét menti meg. A hivatalos külvilág konfliktusba kerül az intim világgal, s majdnem végzetesnek mondható az a tény, hogy a díjkiosztásra akkor kerül sor, amikor Emerencnek leginkább a „lányára” lett volna szüksége. A díj jelentősége egy író számára nyilvánvaló, de a szövegben ez a díj még egy jelentéssel bővül, az író intim világában, a férjével való viszonyában is rendkívüli értéket jelent. Sokatmondó az az „ösztönös”, azaz nem az irodalmi mintákon alapuló leírás, amely visszaadja a férj elismerését: „Soha, sem azelőtt, sem azután az *esküvőnk utáni órák kivételével* [kiemelés, J. J.] nem láttam azt a fényt az arcán, mint akkor. A díj.”⁸⁵ Minden hangsúlyozás nélkül az író most megragadja a férfivilágban érvényesülő értékeket: a szexualitásban és a társadalmi életben szerzett örömek egyenrangúak, annak következtében az intim világ és a hivatalos külvilág nem kerülhetnek ellentétbe. Hogy mit jelentettek a nő számára ezek az esküvő utáni órák, titok marad. Lehet, hogy férje annak idején is biztatta, hogy a felesége örüljön élete új szakaszának, mint most is teszi: „Örüljek, örüljek, hiszen évtizedekig tartó küzdelemnek és ellenállásnak lett most vége. Örüljek már!”⁸⁶ De az író nem tud feltétlenül örülni, és a következő, jól ismert női panasz következik, amely valami fényt vet élettársa szerepére is: „Én csak azt éreztem, holtfáradt vagyok, minden átmenet nélkül közéletivé alakult és szinte állandó nyilvánosság előtt folyó új életem kimerít, amellet otthonunk rendje felborult: nincs Emerenc. A Viola ellátásával, a fűtéssel, főzéssel, vásárlással, takarítással, Patyolatba futkosással nehezen volt szinkronba hozható az a voltaképpen

⁸² BAKÓ E., *Szabó Magda: Az ajtó*. Alföld, 1988, 10. sz. 75.

⁸³ SZABÓ M., *i. m.*, 157.

⁸⁴ *I. m.*, 13.

⁸⁵ *I. m.*, 176.

⁸⁶ Uo.

boldogító hintaélet”.⁸⁷ A nő számára társadalmi sikere a díjkiosztástól a békekonferenciáig gyötrelmet, lelkifurdalást, kudarcot, sőt fizikai összeomlást jelent. A szöveg ironiája abban rejlik, hogy az a bölcs, aki kioktatja az írónőt és ítéletet mond felette, az éppen a férje. Amikor már nem lehet változtatni az eseményeken, a férj, aki sohasem törődött Emerencsel, most hirtelen pártfogójaként nyilatkozik: „Kiszolgáltattad őt, a tiszták tisztáját, titkaival együtt, holott védened kellett volna bármi áron, hisz te vagy a földön az egyetlen, aki szava rábírta, hogy kinyissa az ajtót. Judás vagy, elárultad.”⁸⁸ A közhely értékű Judás-hasonlat megrendítő hatással van az írónőre, kérdés azonban, hogy jogosult-e. Nézzük meg a drámai jelenet leírását, amelyet rövidítve idézek. Magyarozatként hozzá kell tennem, hogy az írónő elvállalta, kiviszi Emerenc lakásából a döglött macskát. Az ajtó előtt készen állt már az orvos, a házmester és Emerenc rokona, Józsi: „a megmoccanó ajtókeretet figyeltem, és Emerenc kezét, amely megjelent, az arcából nem látszott semmi, [...]. Beadtam a koffert, a tévés megint dudált. Emerenc behúzta az ajtót, hallottam, kattan a villanykapcsoló. Az orvos kilesett a sarokból, intettem, maradjon. A tévés új jelzésére megint megnyílt a rés, Emerenc nem a koffert, a tetemet adta ki, valami rossz kiskabátba takarva, a koffer kicsinek bizonyult, nem fért el benne a kimúlt állat, úgy tartottam a karomon, mint egy meggyilkolt csecsemőt. Csukta volna be azonnal az ajtaját, de az orvos akkorra már a résbe szorította a lábát, Józsi öcsém fia is előrohant, hogy bementek-e, vagy Emerencet rántották ki ezermesterékkel, ahogy megbeszéltük, nem tudtam már ellenőrizni, csak futottam a macskatetemmel a házunk felé, kinn, a Brueghel-figurák sorfala közt hányinger fogott el, a tetemet bedobtam a kukába.”⁸⁹

Ebben a leírásban az írónő nemcsak zaklatottságát (a sofőr dudálása), kétségbeesését és büntudatát érzékelteti, hanem szinte akaratlanul egy megerőszakolás metaforáját teremti meg. Az Emerenc lakásába való betörés az előbb említett zárt helyek szimbolikája értelmében a legbelsőbb nemi szervbe való behatolással egyenlő. Az írónő szerepe pedig nem Judással, hanem egy kerítőnő szerepével hasonlítható össze, aki Emerenc ajtajához vezeti a férfiakat, beengedi őket, aztán nem törődik az asszonnyal. A szöveg csak később árulja el, hogy milyen elszántsággal védte magát Emerenc, de ez, természetesen, már nem tartozik a „kerítőnőre”, nem az ő dolga. A meggyilkolt csecsemőhasonlat pedig még erősíti a borzalom hatását, mintha olyan helyen lennénk, ahol szörnyű dolgok történnek a nőkkel, titokban végzett terhességmegszakítás, illetve a törvénytelen gyerekek legyilkolása. Egy másik részletnek az idézése is indokoltá válik, mert nyilvánvalóvá teszi azt, hogy az Emerenc mentését szorgalmazó akció a közösség jóváhagyásával történik; Emerenc az egyetlen, aki nincs beavatva, ez pedig éppen a Judás cselekedetével való összehasonlítás ellen szól: „Egyébként az egész utca tudta már, mire készülünk, nemcsak az illetékesek; mint Brueghel képein, tarka csoportba verődtek, mindenki ismert mindenkit, és elégedett volt a végre megtalált megoldással.”⁹⁰ E regényrészletek összetettsége, sűrűsége, szerteágazó utalásai (nyilvánosház, csecsemők legyilkolása, erőszak), sőt az írónőnek az elvállalt szereppel való ellentétes érzései („csukta volna be azonnal az ajtaját”), nagyon közel állnak a Luce Irigaray megfogalmazta női írás modelljéhez. A francia kritikus a női szexualitásból, illetve a női nemi szervből kiindulva a következőket állítja:

“A nő meghatározhatatlanul más önmagában. Bizonyára ezért mondják el a nőt hóbortosnak, érthetetlennek, ingerlékenynek, szeszélyesnek. Nem is beszélve nyelvéről, ahol a nő több irányban is elindul, s amelyből a férfi képtelen valami összefüggő értelmet kihámozni. Ellentmondásos mondatai kissé esztelenek az ész logikájával mérve, hiszen aki előregyártott sémák/kódok szűrőin át hallgatja őket, nem hall belőlük semmit. [...] Mert amit a nő kimond, már többé nem azonos azzal, amit mondani akart. Mert különben sem azonosul soha semmivel, inkább »csak« mindenhez

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ *I. m.*, 220.

⁸⁹ *I. m.*, 185–186.

⁹⁰ *I. m.*, 185.

közelít. *Érint. Tapint.* S ha túlságosan eltávolodnék e közelségtől, akkor megfordul, s mindent újramez a nullapontból, ami az ő teste/nemiszerve.”⁹¹

Nyilvánvaló, hogy az általam javasolt interpretáció a feminista kritika szemléletéből ered, amelynek egyben igazolása is. A Judás-hasonlat egy férfialak szájából hangzik el, a megszokott férfigika egyik komponense, a szöveg viszont megcáfolja, és egy különleges, eredeti és a női világhoz kapcsolódó metaforikus jelentést ad a jelenetnek és a benne szereplő nőalaknak. A regényben ugyanis két beszédmód ütközik össze: az elsajátított, tudatosan használt maszkulin beszédmód és az „ösztönös”, majdnem tudatalatti szintű női látásmód és annak elbeszélői stratégiája.

⁹¹ L. IRIGARAY, *Ce sexe qui n'en est pas un*, Paris 1977. E mű részleteinek magyar fordítása: KEMENES GÉFIN László, *E nem{iszerv} amely nem egy*. *Arkánium*, 1992, 10. sz., 54.

Kádár Judit (Budapest) „Imádság és harisnyakötés”

*Az Új Idők nőképe a huszadik század hajnalán*⁹²

Magától értetődő, hogy a nőkkel szemben támasztott elvárásokat (a foglalkozási struktúrában betöltött szerepüket, erkölcsüket, viselkedésüket szabályozó normákat) a nőolvasóknak szánt lapok jelenítették és jelenítik meg a legsokrétűbben. Írásomban a múlt század első felének egyik legnépszerűbb, női olvasókat megcélzó képes hetilapjának, az Új Időknek⁹³ 1900. évi számait áttekintve azt kívánom vizsgálni, hogy milyen volt a lapban az ideális nő képe, a női szerepmódel, miként alakultak a sztereotípiák.

Az úri-hivatalnoki középréteg köreiben kedvelt, több mint tízezer példányban kiadott „szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap” megjelenésének ötvenedik évfordulóján a szerkesztő⁹⁴ a „családi lap” férfi olvasókat is feltételező kategóriájába sorolta az Új Időket. Mégis, a szinte a kezdetektől kizárólag női kozmetikai cikkeket, nők által használt és vásárolt háztartási eszközöket, varrógépeket, zongorákat, bútorokat reklámozó hirdetések azt bizonyítják, hogy főként női olvasókra számított. A lapban közreadott, eleinte igényes szépirodalom,⁹⁵ az ismeretterjesztő és művészeti írások, a publicisztika, de még a szerkesztői üzenetek is nyilvánvalóan a korabeli nőképet és előítéleteket tükrözték, egyben más-más mértékben (a szépirodalom deskriptívan, a szerkesztői üzenetek preskriptívan) ennek a nőképnek befolyásolására, alakítására is kísérletet tettek.

Az Új Időket az ország írófejedelmének tartott, jelentős politikai karriert is befutott (évtizedeken át konzervatív kormánypárti országgyűlési képviselő, majd felsőházi tag) Herczeg Ferenc (1863–1954) szerkesztette. Saját lapjában rendszeresen publikált: a magazinban ötven év alatt több mint kétszáz elbeszélése, huszonkilenc regénye és több száz publicisztikai írása jelent meg. Novelláinak (prózájának) nőábrázolásáról, az író nőkről vallott felfogásáról – nyilvánvaló egyetértéssel – így írt pályatársa, Schöpflin Aladár:

„[Herczeg] szereti őket [a nőalakjait], érdeklik, vonzzák és mulattatják, de fölényel és rendszerint iróniával szól róluk, jól látja megbízhatatlanságukat, következtelenségüket, a szerelmi kapcsolatokban való magatartásukat, ismeri cselekedeteik és elhatározásaik rugóit, nem rajong értük, nincs túlságosan elragadtatva tőlük, jóindulatú, hűvös tárgyilagossággal áll velük szemben. [...] Ez az elnézés azonban nem erkölcsi közömbösséget jelent, hanem a férfiember férfias fölényéből táplálkozik, aki a nőt nem tekinti teljesen felelős teremtnak, mert természetadta alkata szerint inkább játékszere ösztöneinek, jobban ki van téve pillanatnyi felhevüléseknek, nem tudja úgy ellenőrizni önmagát és életét, mint a keményebb anyagból alkotott férfi, jobban uralkodik rajta a hangulat, inkább impresszionista természet. Nőalakjainak ábrázolásában körülbelül ez a kép keveredik ki: kedvesek, bájosak, gyönyörködni kell bennük, ők teszik széppé, érdekessé, izgalmassá a férfi életét, de egészen komolyan, vagy tragikusan nem kell őket venni.”⁹⁶

⁹² Az írás a huszadik századi magyar képes női hetilapok nőképét bemutató tanulmány része.

⁹³ Az 1894-ben alapított Új Idők 1944 decemberében szűnt meg.

⁹⁴ „Lapunkat mi köztudottan a magyar családok számára alapítottuk. Tehát nem valamely politikai vagy irodalmi közvélemény, hanem az ország százezer városi és falusi otthonában virágzó családok számára.” HERCZEG Ferenc, *Az olvasóhoz*. Új Idők, 1944. karácsony, 51. sz., 517.

⁹⁵ Fénykorában, mely indulásától az első világháborúig tartott, a lap többek közt Ambrus Zoltán, Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Jókai Mór, Krúdy Gula, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc írásait közölte.

⁹⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *Herczeg Ferenc elbeszélései*. In: *Herczeg Ferenc-[emlékkönyv]*. Szerk. KORNIS Gyula. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet Rt., 1943. 35.

Az 1900-ban a lapban megjelent Herczeg-novellák bizonyítják, hogy íróársának megállapítása helytálló volt. Példa rá *Az asszonyok* című elbeszélésének vagyonos kereskedőcsaládból származó hősnője, aki hajdan azért kosarazta ki kérőjét, mert szegény kőfaragó fia, majd később azzal indokolta döntését a híressé és gazdaggá lett szobrásznak, hogy nem érezte magát méltónak „egy hírneves ember”-hez – tehát az író témája itt a női képmutatás.⁹⁷

Bár Herczegnek és a lap többi férfi munkatársának nézetei a nőkről alkotott korabeli sztereotípiákat tükrözik, szerkesztőként teret engedett a 19. század végétől egyre nagyobb számban jelentkező női szerzőknek is, a konzervatív Tutsek Annától a feminista Szikráig és a férfiakat szarkazmussal kezelő Czóbel Minkáig. Főként az általuk képviselt, korábban ismeretlen női nézőpont megjelenésének köszönhető, hogy a lap hasábjain a férfi–nő kapcsolat nem a szokásos sémákba öntött, hagyományos sztereotípiák szerint felépített viszonyként jelenik meg, hanem megmutatkozik válsága is.

Szikra (gróf Teleki Sándorné, 1864–1937) az 1900. évfolyam első számának első oldalán induló, folytatásokban megjelenő regényének, az *Ugody Lilának* például már nyitó fejezetében az úri középosztálybeli nők kiszolgáltatott helyzetét, férfiaknak való alávetettségét bírálta. A középbirtokos családból származó címszereplő, az önálló gondolkodású, művelt és feltűnően csinos lány olyan férjre vágyik, akinek a házasságban egyenrangú társa lehet. Mivel kérői egytől-egyig a férjnek alárendelt, tradicionális feleség és anyaszerepre kárhoztatnák, a család rosszallása ellenére sorra kikoszarazza a férjjelölteket. A regény végén Ugody Lila, bár egy jóképű, fiatal földbirtokos országgyűlési képviselő személyében huszonnyolc évesen rátalál végre az igazira, a boldognak ígérkező házasság helyett – özvegyen maradt bátyja kedvéért és anyja nyomására – az utolsó fejezetben váratlanul mégis testvére árván maradt gyermekei nevelésének és az Ugody család háztartásának szenteli életét. Környezete szemében Lila tette azért méltó az elismerésre, mert a gyerekszülésről lemondva, saját vagyónrésze bátyjának már megszületett gyermekeire száll. Szikra korai műve⁹⁸ azt sugallta, hogy a női sors kiteljesedésének rovására, a patriarchális szerkezetű család fenntartása érdekében meghozott áldozat nagyobb érték, mint az egyénnek a házasság párkapcsolatában elért boldogsága, mert csak így érhető el az úri középosztály széthullásának megakadályozása.

A fennálló rend védelmében a nő házasságra lépése tehát az összes szereplő számára a legkívánatosabb cél (amint azt Lila anyja megfogalmazza: „hiába minden rossznak kútforrása a férj, de azért minden bajnak egyedüli orvossága a házasság”).⁹⁹ Ennek ellenére a műben kivétel nélkül minden házasság boldogtalan, anyjáé éppúgy, mint bátyjáé vagy nőrokonaié. A regény egyik nőalakja így foglalja össze a nők házasságban szerzett tapasztalatát: „a férfiak közt lehet, hogy van különbség, de a férfiek mind egyformák!”¹⁰⁰

A nőkkel kapcsolatos férfi sztereotípiák évszázadok óta áthatották az irodalmat; a Szikra által, igaz, a mű témájának kidomborítása érdekében ábrázolt előítéleteknek – az úri középosztálybeli nők férfiak iránt táplált, már-már gyűlöletbe csapó ellenérzésének – megjelenítése azonban szokatlan és meglepő. Az ellenszenv, a férfigyűlölet fő kiváltó oka a kényszerből, a szülők választása alapján kötött házasság, amelynek létrejötténél az elszegényedő középosztály számára a döntő tényező a kiszemelt fél anyagi helyzete volt.

⁹⁷ HERCZEG Ferenc, *Az asszonyok*. Új Idők, VI. évf. 1900. 37. sz. szept. 9. 215. Kissé megértőbben, de szintén a női tettetésről szól az ugyancsak ebben az évben a lap hasábjain megjelent *A művész felesége* című novella is. 18. sz. április 8. 321–323.

⁹⁸ Szikra később a polgári-liberális irányzathoz tartozó nőszervezet, a Feminista Egyesület 1914-ben induló *A Nő* című feminista folyóiratának szerkesztője lett.

⁹⁹ SZIKRA, *Ugody Lila*. Új Idők, 1900. 1. sz. 2.

¹⁰⁰ SZIKRA, *i. m.* Új Idők, 1900. 5. sz. 94.

Az általános tökehiány, pénztelenség nemcsak az úri középosztály (magán)életét tette tönkre. A kor másik népszerű írónőjének, az elszegényedő erdélyi gyáros családból származó Tutsek Annának (1865–1944) a lapban megjelent elbeszéléseiben a dzsentrimentalitáshoz igazodó kispolgárság szintén az előnyös házasság által igyekszik jobb anyagi helyzetbe jutni. Az író, annak ellenére, hogy maga kénytelen volt szerkesztői-írói munkájából megélni, elvetette a női egyenjogúságot, s novelláit a represszív szexuális morál helyeslése jellemzi. A két nem kapcsolatának válsága mégis, akaratlanul is tükröződik műveiben. *Ébredés* című elbeszéléseben például a narrátor-főszereplőt egy gazdag zálogház-tulajdonos lánya kedvéért elhagyja vőlegénye. Márta, részben mert követi a nők elé állított normát: a nő csak egyszer szerethet életében, másrészt mert az eset csökkentette értékét a házassági piacon, magára marad. Tizennégy év múlva egy vonaton összetalálkozik hajdani vőlegényével, akiből közben mankóval vándorló emberi roncs lett. A vagyonáért elvett feleség szavaiból a kor szexuális szokásait ismerő olvasó a férfi betegségében az akkor még gyógyíthatatlan szifiliszre ismerhetett:

“Az orvosok eleinte nem akarták megmondani, mi baja van; de én sok orvosi könyvet olvastam össze és kitaláltam. Hátgerinc-sorvadás. Óh, gyógyíthatatlan, tudom. [...] Lelketlenség volt tőle, hogy megházasodott... ő már akkor is tudta, hogy beteg. És a gyermekeink.... mind meghaltak kicsiny korukban....”,¹⁰¹

Bár Tutsek Anna témája itt, akárcsak Szikránál, a nők házasságról-szexualitásról való lemondása, s ennek az önkorlátozásnak erkölcsi értéké magasztosítása volt, az elbeszélés többet, a nők teljes fizikai kiszolgáltatottságát tükrözi: „az orvosok” a női szemérem tisztelőben tartása árán a feleség életét kockáztatták (a nők előtt a nemi betegségeknek még a létezéséről sem illett beszélni).

A mozdulatlan társadalomszerkezet és a fenntartását szolgáló merev erkölcsi normák következtében kátyúba jutott házasság gyógyításának férfi receptje (a nőírókéhoz hasonlóan) a normák még szigorúbb betartása és a női alávetettség megerősítése volt. Benedek Elek *A vén papné* című elbeszélése fiatal jegyespárja meghatódva teszi magáévá a férje halála után az élettől visszavonult özvegy papné értékrendjét (“Imádság és harisnyakötés; e kettő közt oszlanak meg az ő napjai”), aki a tradíciókra hivatkozva óva inti őket még az esküvő előtti csóktól is. Az özvegy követendő normaként állítja eléjük fiatalkorának erkölcsi szabályait: ha egy lány a „titkos szerelem”-ről akár egy népdalt énekelt volna „[a]z én időmben kivágták volna a nyelvét, pellengérré állították volna, tyuktollas koszorút tettek volna a fejére s úgy kergetik ki a faluból”.¹⁰²

Az égető problémákra, így a férfi–nő kapcsolat válságára rávilágító irodalmi alkotásokat a szerkesztők az illusztrációkkal igyekeztek semlegesíteni: a Tutsek Anna novellájához tartozó rajzon például a városligeti jégpályán békésen korcsolyázó fiatalok láthatók. Az Új Időkben közölt festmények, rajzok, fényképek egy része ismeretterjesztő jellegű volt: az olvasók többsége számára elérhetetlen távoli tájakat, embereket ábrázoltak; más részük – a Habsburg-család tagjairól, a főúri családokról, az egyházi méltóságokról készült képek az általuk képviselt kíváncsi magatartás, értékrend, szokások követésére ösztökéltek.

A nőideál alakításának leghatékonyabb eszközei a rendkívül népszerű szerkesztői üzenetek voltak. Az 1900-ban küldött jó tanácsok a nőnek a családi hierarchiában betöltött alárendelt szerepe megerősítését szolgálták: „Philoktea”-nak például felhívták a figyelmét arra, hogy „a fiatal lányok asztalbontáskor kezet csókolnak a háziasszonynak”.¹⁰³ Szinte minden számban előfordult az alábbihoz hasonló üzenet: *Stella és Etus*. Sokkal helyesebben cselekszik minden fiatal leány, ha

¹⁰¹TUTSEK Anna, *Ébredés*. Új Idők, 1900. 6. S. 123.

¹⁰²BENEDEK Elek, *A vén papné*. Új Idők, 1900. 48. sz., nov. 25. 464., 465.

¹⁰³Új Idők, 1900. szept. 2. 204.

nem viszonozza fiatal embereknek a képes levelezőlapokat és egyáltalán csak az édes anyja beleegyezésével és csak a vőlegényével levelezik.¹⁰⁴

Mivel a házasságkötések többnyire a vagyoni és/vagy társadalmi helyzet stabilizálását, illetve javítását szolgálták, a lányokat viszont az eladhatóság érdekében érzelmességre nevelték, ám a szexualitás terén tudatlanságban tartották, a házasság sikere eleve kétséges volt. A szerkesztők, akárcsak a női önmérsékletet, lemondást követendő ideállá emelő folytatásos regényekben és novellákban, a nők erkölcsére való apellálással próbálkoztak. Akár az öngyűlölet felkeltése árán is, a fenyegetéstől sem visszariadva próbálták a lányokat rávenni, hogy a nekik kiválasztott férfit szeressék is: *Gondolkozó*. Teljesen igaza van. Az a leány, ki úgy megy férjhez, hogy *csak az érdek* vezérli, nem pedig a tiszta érzés, előbb-utóbb arra a föltételezésre jut, hogy szíve üres, a lelke sivár és bizonyára megadja az önzésének árát. Az a házasság, melynek alapja *csakis* a vagyonszerzés, nem lehet boldog.¹⁰⁵ (Kiem. – K. J.)

Az Új Időkben 1900-ban közreadott regények és elbeszélések férfi- és nőalakjainak egymás iránti meghatározó érzései a gyanakvás, félelem és lenézés. A női (és férfi) szerep válsága ellenére is a konzervatív nőideál követésére ösztönző didaktikus szépirodalom és a gyakran represszív célú szerkesztői üzenetek egyaránt azt támasztják alá, hogy az egyéni felemelkedést gátló feudális társadalmi struktúra a 19–20. század fordulóján, a 20. század elején megmérgezte a középosztálybeli férfi–nő kapcsolatot, és súlyosan megterhelte a magánszférát.

¹⁰⁴ Új Idők, 1900. 4. sz. jan. 21. 90.

¹⁰⁵ Új Idők, 1900. 20. sz. máj. 13. 459.

Máthé Andrea (Szeged) Hímnem? Nőnem? Semlegesnem?

(Nőként írni?)

A gondolatról és a testről, avagy
„Mondjátok meg, emberek, mi az, amit
egymástól kívántok?”¹⁰⁶

Lehetséges-e gondolat test nélkül? – teszi fel a kérdést (nem egyedülként) J-F. Lyotard egy 1988-ban írt könyvében.¹⁰⁷ Az ember (human) fogalma – mint érték/es – eddig még soha nem kérdőjeleződött meg, s ehhez az értékes emberfogalomhoz hozzátartozik a gondolat, amelyet a test közvetít: megjelenéséhez/megjelenítéséhez – jelenlegi tudásunk szerint – elengedhetetlenül szükség van a testre. De elképzelhető-e a gondolat test nélkül? Mondjuk, az univerzum eltűnése után lesz-e gondolat, mely rögzíti ezt a véget? – kérdezi megint csak Lyotard.

A gondolatot közvetítő test az ember teste, amely férfi teste és nő teste. Az ember teste absztrakció, a férfi és a nő teste konkrét és empirikus, a priori és a posteriori különbségeként is felfogható.¹⁰⁸ A gondolat azonban emberi gondolat, a human(itás)hoz, az ember fogalmához kapcsolódik, és nem beszélünk külön a nő/i- és a férfigondolatról, hanem emberi gondolatról. A nemek különbsége nem csak a test befejezetlenségének paradigmájaként értelmeződik – Platónról Nietzsche át felbukkanva Gehlenig¹⁰⁹ –, de az értelem [mind] befejezetlenségének paradigmájaként is. Felmerül az ember mint nem tökéletes, ezért befejezetlen lény problémája, és ehhez kapcsolódóan a nő nélkül hiányos férfi és a férfi nélkül hiányos nő elképzelése is, melynek egyik első megfogalmazását Platón *A lakoma* című dialógusából, az Arisztophanész elmondotta androgün-mítoszból ismerjük. Ez az elbeszélés férfit és nőt önmagában hiányosként, ebből következően egymást kiegészítőként feltételezi; kérdéses azonban, hogyan alkot fogalmat az egyik nem a másiról, hogyan jön létre a hiány és a tökéletlenség érzése és érzete, s ebből az egészre való vágy/akozás? A gondolkodás és a test rejtélyéből és a részlegességük, be nem fejezettségük érzetéből adódó szenvedés átfedi egymást: a gondolkodás az idő, a megtörténtnek, a visszahozhatatlanságnak és a visszafordíthatatlanságnak a fájdalma, mely a testbe is beleíródik, de a test szenvedését a gondolat rögzíti. Nincs szenvedés, ha nincsen meg a szenvedés gondolata. A gondolkodáshoz hozzátartozik a szenvedés/szenvedély, ami emberi szenvedés/szenvedély, bár a férfi és a nő viseli terhét. A hiány érzete szenvedés, a hiányzóra vágyás szenvedély. A hiány mélyen van jelen, beleíródik és nyomokat hagy a testben vagy a testen, az értelemben és a gondolatban.

Nem tudni – folytatja Lyotard –, hogy a nemek különbsége ontológiai-e. Ez a különbség nemcsak a testre vonatkozik úgy, ahogyan a test érzi befejezetlenségét, hanem a tudattalanra is mint testre. A gondolat elválaszthatatlan a fenomenológiai testtől, habár a nemmel rendelkező test mégiscsak elválasztott a gondolattól, s ezt a különbséget nem tudjuk ellenőrzés alatt tartani. A test, amennyiben korlátozó és behatároló a gondolat számára, ugyanannyira a lehetőségek birodalma is. A köztük érezhető szakadék állandóan áthidalásra törekszik. Azonban az ember testisége „nem tud feloldódni a gondolkodásban, és nem redukálható a ‘diszkurzus’ szintjére sem. A test diszkurzív vagy textuális konstrukciói ugyanis arra vonatkoznak, hogy miként látjuk és hogyan fogalmazzuk

¹⁰⁶ PLATÓN: *A lakoma*, 192d. In PÖM. I. Telegdi Zsigmond fordítása.

¹⁰⁷ J-F. LYOTARD: *The Inhuman Reflection on Time*, Polity Press, 1993.

¹⁰⁸ Ezt valójában még pontosabbá lehetne tenni: hiszen empirikus értelemben mindig egy, adott, egyedi testről kellene beszélni.

¹⁰⁹ B. S. TURNER: *A test elméletének újabb fejlődése*. In: FEATHERSTONE–HEPWORTH–TURNER: *A test*, Józsoveg, 1997. ERDEI Pálma fordítása.

meg a testet, nem pedig arra, hogy miként vesz részt az emberi tényező létrehozásában, hogyan jelenik meg a történelemben és az átélésben, az élményben...”¹¹⁰ Mindez valószínűleg annak köszönhető, hogy a diszkurzivitás mellett van egy olyan – s talán lényegibb – dimenziója is a testnek, mely kicsúszik a kimondhatóság keretei közül.

A platóni írásokra hivatkozva egy diszkurzív vagy textuális konstrukciót szeretnék megvilágítani a test/nemek/gondolkodás problémakörében. Az utalások terét a szövegeken belül úgy határolom be, hogy azokat a helyeket vizsgálom, melyek a nőkre vonatkoznak. Segítségemre volt ebben Luce Irigaray könyve, *A másik nő tükre*, amelynek egyik fejezete megadja a platóni írások nőkre utaló részeit.¹¹¹ Irigaray szerint a filozófiában elgondolt szubjektum mindig férfi/maszkulin szubjektum volt, s ez olyan szubjektivitás, mely tagadja a nőt és a nőit. Számomra azonban Platón írásainak olvasása során az derül ki, hogy paradoxonok és ambivalenciák, s ebből következően eldöntetlenségek, kételyek és kétségek jellemzik a nemekre vonatkozó diszkurzusát. Ami test/nemek/gondolkodás kapcsolatát illeti, egyrészt közelítenék Thomas M. Robinson álláspontjához, amely szerint Platón „(M)indvégig azzal a problémával birkózik, amely a pszichofizikai dualizmus minden fajtájának lényegéhez tartozik, tudniillik hogy miképpen hozzunk kapcsolatba egy fizikai szubsztanciát egy anyagtalannal, és mindvégig nyíltan megvallja zavarát...”¹¹² másrészt ezek a szöveghelyek ahhoz szólnak hozzá, hogy a befejezetlenként feltételezett ember/i mind teoretikusan, mind empirikusan miként feltételez egy egységet, s törekszik a kiegészítésre, és az egységében különböző és a különbségeiben egységes megértésére, amint ezt nyelvi szinten maga az emberfogalom is mutatja. Olvasatomban éppen az a nehézség jelzi a problémát és a kihívást, melyet egy paradoxonra épülő szinkronitás-igény mutat meg: egyrészt, hogy a férfi és női különbségét és egyezését vagy hasonlóságát egyszerre gondoljuk el, másrészt, hogy ne hierarchikusan, hanem mellérendeltként, az ember/i, a human/itás fogalmán belül, vele egységben tudjunk megszólalni róla/róluk. E témakör leírásához – a túlzott bonyolultságot elkerülendő, bizonyos egyszerűsítések sem látszottak elkerülhetőnek, emiatt egyetlen szempontot tartok szem előtt: a test/nemek/gondolat témakört a nő szerepének leírása és megkonstruálása felől próbálom meg leírni. Nem kapcsolódom a test és lélek/értelem régi és régóta folyamatosan vitatott filozófiai problémájához,¹¹³ hanem szövegelemzésen keresztül szeretnék néhány problémát megvilágítani és kérdéseket újrafogalmazni.

A platóni dialógusokban a nő és férfi kapcsolatára vonatkozóan három különböző diszkurzus látszik körvonalazódni: az elsőként feltételezett diszkurzus szintjén – mely elszórt szöveghelyek utalásaiból állítható össze – a női szerepek ambivalens megítélése mellett a férfi javára hierarchikus a viszony; a másodikként *Az állam* V. könyve fed fel egy sajátos diszkurzust, amelyben egy hipotetikus beszéd sikertelenül kísérletezik a férfi és nő közötti ekvivalencia megalkotásával, majd harmadikként *A lakoma* képvisel egyfajta koncepciót, ahol nő és férfi egymást megszólító párbeszéde egy egyenlőségen alapuló kapcsolat lehetőségét mutatja meg. Mindezt azonban a

¹¹⁰ CSABAI M.–ERŐS F.: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, Jószoveg, 2000. 16.

¹¹¹ L. IRIGARAY: *Speculum of the Other Woman*, trans. by G. C. GILL, Corneille U. P., Ithaca, N. Y., 1987.

¹¹² Th. M. ROBINSON: *Test és lélek dualizmusának főbb vonásai Platón írásaiban*. In: Gond, 1999/20. BENE László fordítása.

¹¹³ Néhány a (body/mind) problémára vonatkozó utóbbi években megjelent írás, pl.: COLIN MCGINN: *Megoldható-e a test-lélek dualitásának rejtélye?* In: Gond, 1999/20.; *Dimensions of Mind A Symposium*, Ed. by S. HOOK, Collier Books, New York, N. Y., 1961.; JOHN HEIL: *The Nature of True Minds*, Cambridge U. P., 1992.; LYNNE R. BAKER: *Explaining Attitudes Approach to the Mind*, Cambridge U. P., 1995; *Theories of Theories of Mind*, ed. by P. CARRUTHERS and P. K. SMITH, Cambridge U. P.; F. DRETSKE: *Naturalizing the Mind*. A Bradford Book, The MIT Press, 1997.; CYNTHIA MACDONALD: *Mind-Body Identity Theories*, Routledge, London and New York, 1989.; G. CANGUILHEM: *Az agy és a gondolkodás*. Vulgo, 2000. február.

feltételezés szintjén szükséges megfogalmazni, mert a témát érintő szöveghelyek majdnem mindegyike az idézet vagy az idézett moduszában van. Az első részben legtöbbet a *Phaidonra* hivatkozom, mely a Szókratész halálát megelőző körülmények leírásának dialógusa: elbeszélője, Platón nem volt jelen, hanem mások emlékezetéből gyűjti össze a leírtakat. Az állam a leginkább hipotetikus beszédek könyve, amennyiben arról szól, ami nincs, csak lehetne: egy utópisztikus állam képében elképzelt jövőt idéz meg; *A lakoma* is visszaemlékezés-töredékekből keletkezett, Platón itt is fel/idéző-lejegyzőként tünteti fel magát, s ezt keresztezi egy többszörözött idézet is, amennyiben az idézett Szókratész-beszéd maga is megidézettként tüntet fel egy másik (fiktív) beszédet: a Diotimával folytatott dialógust.¹¹⁴

Szerepek, avagy „ha valaki elvétí életét”¹¹⁵

Kiindulópontunk szerint a gondolat a test közvetítésével nyilvánul meg: akár hanggal, akár egy néma gesztusnyelv révén, bár sem a testben létezés, sem a milyen/melyik testben létezés nem választható. De vajon a testen áttörő gondolat választható-e? A beszéden átszűrődő gondolat vajon férfibeszéd-e, női beszéd-e, vagy emberi beszéd? Tudhatunk-e egyáltalán valami bizonyosat férfi és nő gondolatainak különbségéről, amikor magáról a gondolatról és a saját gondolatainkról sem tudhatunk bizonyosat? Eldönthető-e, hogy van-e külön női, illetve férfibeszéd, és ha igen, vajon genetikusan kódoltak-e vagy társadalmilag konstruáltak, konstruálódnak? Csak közvetítéseken és közvetettségeken keresztül szerezhetünk tudomást nemcsak a másokban, de a bennünk lévő gondolatokról is.¹¹⁶ Úgy tűnik, aszimmetria áll fenn az értelmünkön átfutó, konkrétabbnak, valóságosabbnak vélt tudás és a mások értelmében felbukkanó tudás között; hogy megtudjam, hogy a másik mit gondol, érez, remél, mitől fél, arra nemcsak megszólalásából következtethetek, hanem testének jeleit, mozdulatait és gesztusait is értelmezésbe kell vonnom. Ez a nem verbalizálódó rész, a néma beszéd birodalma a bennem lévő néma és látens tudást és ismeretet szólítja meg. Ez a „néma diszkurzus” bizonyos esetekben többet és mélyebbet fed fel, mint a verbalizált. Úgy tűnik, Platónnál is az írás sorai közé íródott be – akár a szerzői szándék ellenére – az a különbség, mely szótlanul tárja fel az ellentmondásokat a nemekről szóló diszkurzusban.

Az elsőként vizsgált szöveghelyeken – a fentebb már említettek szerint – a férfiről és a nőről szóló beszéd a férfihierarchia szempontjából textualizálódik. Platón írásainak nagy részében különválasztja a férfi és a női beszédmódot;¹¹⁷ a női beszédről férfi diszkurzuson keresztül szólal meg,¹¹⁸ magától értetődő hierarchiát feltételezve, melyben a férfi megnyilatkozás kerül az uralkodó

¹¹⁴ Az idézet sajátos helyzetet konstruál meg: beszélője eltávolítja magától a mondottakat, arra hivatkozva, hogy nem közvetlen, hanem csak közvetett beszélőként nyilatkozik meg, s ezzel egy „eredeti” elbeszélőt vél megkonstruálni, akinek az a szerepe, hogy mintegy átvállalja a beszédre háruló felelősség terhét. Ez az áthárítás a szöveg verifikálhatóságát ingatja meg. Ugyanakkor az idézet közelkerülés/közelebb-hozás is, mivel egy nem jelenlévő szavainak ad jelenléte, vállalva a más-beszédűség saját-beszédűséggé változtatását. Így állandóan egy olyan szakadék áthidalására törekszik, mely szakadékot mindig újra is teremti. Az idézetnek különleges a státusa és elválaszthatatlan az emlékezéstől: így az anamnetikus tudáshoz kapcsolódik. A visszaemlékezésben a tudás fókuszja nem a precizításra, hanem egy általánosabb, átfogóbb ismeretre esik: egy – a felidéző-beszélő – által tulajdonított jelentést és értelmet próbál megfogalmazni. Az anamnetikus diszkurzus tehát kiszolgáltatott az időnek, az emlékezés folyamatának, a visszaemlékező értelemadásnak, s így a szubjektivitásnak is; ekként lesz az idézet, a függő beszéd a hipotetikus diszkurzus kitüntetett formája, s ilyen értelemben nevezhetjük a hipotézis beszédének vagy hipotetikus beszédnek, mely felfüggeszti az igazságfogalom működését-működtethetőségét.

¹¹⁵ PLATÓN: *Timaios*, 42c. In: PÖM. III. KÖVENDI Dénes fordítása.

¹¹⁶ André GALLOIS: *The World Without, the Mind Within*, Cambridge U. P., 1996. 1.

¹¹⁷ L. Irigaray kutatásai szerint is létezik férfi beszédmód és női beszédmód, vö: *A nők diszkurzusa, a férfiak diszkurzusa*, In: *Sétáló agyak*, Kijárat, 1998.

¹¹⁸ Kivéve Diotima – aki fiktív alak, az egyetlen női megszólaló a platóni szövegekben, erről a későbbiekben lesz szó.

pozícióba: „Az üres beszéd..., amely szerint a gazdagságban rejlik a boldogság, ez az esztelen asszonyi és gyermeki fecsegés, nemcsak önmagában véve nyomorúságos dolog, hanem azokat is megnyomorítja, akik hallgatnak rá.”,¹¹⁹ vagy: „azért küldtem el az asszonyokat, hogy ne csapjanak lármát”,¹²⁰ vagy: „...elvetjük a hírneves férfiak siránkozásait, s inkább asszonyok szájába adjuk őket – sőt még ezekébe sem, ha tartjuk őket valamire.”¹²¹ Ezek a szöveghelyeken az autentikusként elgondolt, értelmesnek feltételezett megszólalás képessége megvonódik a nőktől, egy infantilisként elgondolt beszédmóddal jellemzi őket a szöveg, míg az értéktelített, „valódi” beszéd a férfiakhoz rendelődik. A szöveghelyek szerint az előbbi mondandóban gazdagként, a verbalizációt teljesen kimerítőként mutatkozik, utóbbiban az üresség és a fegyelmezetlenség nyilvánul meg. De ugyanakkor a „ha tartjuk őket valamire” kitétel megingatja mindezt, amennyiben a közös emberire utal, mely nőben és férfiban egyaránt megtalálható, s amely egyfajta elvárást fogalmaz meg mindkét nem számára, tudniillik önuralmat (enkrateia), mely mind a megszólalás, mind a test szabályozására vonatkozik.

A szabályozott, a külső előírások elvárásait követő testnek „[A] fájdalom és öröm túlzó kitöréseit meg kell tiltani.”¹²² Maga Szókratész meglehetősen averzióval viseltetik például a sírással szemben. Akik kevésbé felelnek meg az önuralom és önszabályozás elvárásainak – Platón szerint –, azok a nők, de nem egyértelműen, hiszen a halálba készülő Szókratész – még egyszer utoljára – megfeddi a síró Apollodóroszt és más jajgató férfiakat is.¹²³ Érdeemes megfigyelni, hogy milyen tiltásokat vezet be a férfi és női testre vonatkozóan: [ne utánozzanak a költők] „asszonyt, akár fiatal, akár öreget, akár olyat, aki a férjét szidalmazza, akár olyat, aki nagy kevélyen istenekkel vetélkedik, mert boldogságában elbízta magát, vagy aki sorscsapások közt bánatban és siralomban vergődik; még kevésbé egy beteg, szerelmes vagy szülő asszonyt!”, valamint „hitvány férfiakat sem, a gyávákat,... akik egymást rágalmaznak és kicsúfolják, akik mocskos szavakat mondanak akár részegen, akár józanul; s általában semmit, amit az ilyen emberek szóban vagy tettben önmaguk vagy egymás ellen vétenek,”¹²⁴ – az érzelmeket szabadabban és kontrollálatlanul kifejező testet Platón a nőhöz kapcsolja, míg az érzelmeit uralni tudó test inkább a férfihoz társul. A testre vonatkozó társadalmi korlátozások alapján a fegyelmezett test pozitív értékelést kap, míg a fegyelmezetlen negatívát: ez a testtel kapcsolatban egy olyan ítélkező folyamat kezdetét jelenti, melynek a történelem folyamán előforduló variációit Michel Foucault munkáiból ismerhetjük.¹²⁵

A deviancaként megítélt beszéd- és viselkedésmódok leírásán azonban áttűnik az elvárt és elfogadottnak tartott, azaz fegyelmezett magatartásmód is: a szélsőségek elutasítása – melyet később Arisztotelész foglal össze – jelenti a harmónia, a mértékletesség (szophroszüné) megkívánt elérését. Mi nevezhető szélsőségnak? Az ember egymás és önmaga elleni vétke, mondja az idézett platóni rész: de míg a férfiaknál a vétkek nem érintik egzisztenciájukat, létük alapját vagy még pontosabban lényegüket/lényegiségüket, addig a nőknél igen: például a szülő asszony ábrázolása is tiltás alá esik. A női test egyik alapvető fontosságú megnyilvánulása (a reprodukcióhoz tartozó

¹¹⁹ PLATÓN: *VIII. levél*, 355c. In: PÖM. III., Európa, 1984. FARAGÓ László fordítása.

¹²⁰ PLATÓN: *Phaidón*, 60a. In: PÖM. I. KERÉNYI Grácia fordítása.

¹²¹ PLATÓN: *Az állam* I. könyv, 388a. In: PÖM.

¹²² PLATÓN *Az állam* I. könyv, 387c. In: PÖM. II. SZABÓ Miklós fordítása

¹²³ PLATÓN: *Phaidón*, 117e. i. m.

¹²⁴ PLATÓN: *Az állam* V. könyv, 395e. i. m.

¹²⁵ Például M. FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Gondolat, Bp., 1990. Itt most nem részletezem ezt a problémakört, mert kitérőt jelentene. Lényegében Foucault megvizsgálja azokat a társadalmi szinten állandóan meglévő, de fokozatosan változó szabályozásokat, melyek az embert mint az állam polgárát teszik hasznosíthatóvá egy csoport számára, s ennek eszköze egy olyan szabályozási rendszer, mely a történelem folyamán egyre elfedettebbé, manipuláltabbá, észrevétlenebbé vált/válik.

életfunkció) válik nem kívánatossá, s így mintegy a vétkek közé soroltatik.¹²⁶ Talán itt van az a pillanat, amikor a nyugati kultúrában megjelenik a „tökéletes nő” ideája: a bizonyos előírásoknak megfelelő, problémamentesen működő női testhez kötődő elképzelés, mely elsősorban a női test látványára épít, és egy bizonyos – mindig korszaktól függő – ideálisnak vélt kép megalkotására törekszik, s így szükségképpen el kell fednie a test működéséből eredő eltérést, mely ennek következtében elhajlásnak minősül.¹²⁷ Ez pedig rávilágít az ellentmondásoknak egyikére, melyek végigkísérik a test/gondolat/nemek problémakörét a platóni szövegekben; kétségtelen, hogy nem juthatnak „végleges” vagy eldöntött megoldáshoz, hiszen kérdés, hogy tökéletlenül – nem kiszámíthatóan – működő test képes (lehet)-e a (tökéletesnek feltételezett) gondolat közelébe jutni?

Differenciálják ezt a felfogást Platónnál azok a szerepek, melyek a nőhöz és a nőihez kapcsolódnak, s melyek jól elkülöníthetők: a legkiemeltebb és legellentmondásosabb helyre a nő mint anya kerül. A *Timaioszban* nyilvánvaló, hogy az anya, a dajka, a befogadó szerepe mind a kozmológiai teremtés, mind az emberi folytonosság szempontjából nagy jelentőségű és pozitív megítélés alá esik, bár a szöveg hozzáteszi, hogy bizonyos „fattyúhajtások” is lehetségesek e folyamatban.¹²⁸ A *Menexenosz* című dialógus az anyát magasztalja, de oly módon, hogy csak a „hős” (férfi) szülött igazolhatja valódi anya voltát, hiszen a reprodukció szintjén „hasznos” feladatot tölt be. A gyermek mintegy bizonyítékul szolgál az anya számára és viszont: az anya a táplálékkal és a táplálással bizonyítja (kell, hogy bizonyítsa) anyja voltát. Míg a *Timaioszban* befogadói és elfogadói anyaszerepen van a hangsúly, a *Menexenoszban* az adományozói-adakozói anyaszerepen. Mindkét dialógusban ugyanaz a metafora jelenik meg, a föld/a kozmosz és az anya hasonlatosságára irányítva a figyelmet. Az asszony utánozza termékenységben, szülésben, gyümölcsözésben a földet.¹²⁹ Anyaként a nő/i (test) értéket képvisel. A *Kratülosz* még a nő szó eredetét is a termékenységgel hozza kapcsolatba (güné – szülés), míg a férfi szó eredetét egy a nemet jellemző külső attribútummal (arren, anér – felfelé áramlás).¹³⁰ Itt az előzőeknek ellentmondóan – nem a (de)formálódó testre tekintve, hanem – a szerep végeredményét és hasznossági szempontjait előtérbe helyezve az anya pozitív megítélést kap. Luce Irigaray erre utalva és Platónnak ellentmondva egy másik szempontot vet föl: érdemes lenne végiggondolni az anyai test toleranciáját, mely nemekre való tekintet nélkül mind a fiúnak, mind a lánynak egyenlő esélyeket ad.¹³¹ Vagy másként: nem a természetből fakadó a nemek közti hierarchizálás, hanem emberi konstrukció eredményeként működik, hiszen az anyai test nem válogat: az embernek ad helyet.

A következő szerep a feleség (és közel álló) rokon szerepe, melyben a nő zavaró és terhet jelentő a férfi számára: a *Phaidónban* Xantippét, Szókratész síró feleségét egyszerűen kivezetteti férje, s

¹²⁶ Ugyanennek a problematikus voltáról majd két évezreddel később Montaigne így ír: „Vajon mi bajuk az embereknek a nemzéssel, e természetes, szükséges és értelmes aktussal, hogy csak pironkodva mernek beszélni róla, és száműzik a komoly és illedelmes társalgásból? Ölni, lopni, csalni: ezt bátran kimondjuk; s amazt miért csak a fogunk között szűrve?” Vö.: *Vergilius néhány verssoráról*, In: *A kegyetlenségről*, Európa, Bp., 1997., 100., ANTAL lászló fordítása.

¹²⁷ Vö. erről például Jane M. USSHER: *The PerfectBody: Achieving theImpossible*. In: *The Psychology of the Human Body*, Routledge, 1989.; Gail WEISS: *Body Images Embodiment as Intercorporeality*, Routledge, 1999., vagy Francis PACTEAU: *The Girl of the Golden Mean*, In: *The Symptom of Beauty*, Cambridge, Massachussets, 1994.; J. BUTTLER: *Bodies that Matter On the Limits of „Sex”*, Routledge, 1993. Lehetne még sorolni az ehhez tartozó irodalmat, de itt lényegében csak jelzem, hogy a feminista diszkurzus egyik fontos témája a testről szóló beszéd elindítása és (főként a női) testhez kapcsolódó ideák kritikája, mely mind a nő idealizációját, mind hiszterizálását és dehonesztálását elutasítja.

¹²⁸ A *Timaiosz* című dialógust itt nem részletezem, vö. erről a könyvben található másik írást: Befogadni.

¹²⁹ PLATÓN: *Menexenosz*, 238a. In PÖM. I. KÖVENDI Dénes fordítása.

¹³⁰ PLATÓN: *Kratülosz*, 414a. In PÖM. I. SZABÓ Árpád fordítása.

¹³¹ L. IRIGARAY: *The Culture of Difference*, In: *Je, tu, nous, Toward a Culture of Difference*, Routledge, 1993., trans. by Alison MARTIN, 45.

amikor rokonságának asszonyai látogatják meg halála előtt, Kritón jelenlétében beszél velük, rendelkezik, majd elküldi őket,¹³² és átmegy a férfitársaságba. A szabad nő pedig egyenesen veszélyesként aposztrofálódik: „meg kellene tiltani, hogy szeressék”, hiszen asszony és szerelem „örült, kegyetlen úr”;¹³³ egyébként is, szabadság és nő kizáró viszonyban van egymással: *Az állam* I. könyve azért tiltaná a költői szövegek hallgatását férfiak és (fiú)gyermek számára, mert tőlük azt várják, hogy „a szabadságot szeressék”,¹³⁴ a nő számára ez csak zavart okozna. A szabadság itt a megadás-kizárás dichotómiájára épül: a férfiak számára megadatik, a nőket kizárja.

A nő istennőként tiszteletben részesül, de ebben is paradoxon válik nyílttá: *A lakomában* a szerelem istennőjének kettős természetére hívja fel a figyelmet Pauszanasz: Aphrodité az égi és Erósz pedig a közönséges, s ennek megfelelően ellentétes attribútumok társulnak a női(istenség)hez is. Mindkét szerep a távortartásra épül, hiszen a tisztelet éppúgy megteremti a maga üres hatalmi terét, mint a közönséges/ség. A távolság ismeretlenséget feltételez, ez pedig a félelem előhívója lehet: így tehát az idealizálás és annak lerombolása közötti ingadozás figyelhető meg ebben az esetben is.

Az említett négy nő/i szerep – anya, feleség, szabad nő, istennő – gondolati és nyelvi térben jött létre, de nem választható el a testben való megjelenülés kérdésétől: úgy tűnik, megkonstruált szerepek, megítélésük ellentmondásos, a szélsőség attribútumai keverednek benne, és ellene szólnak a mértéknek és a harmóniának: feltételezhető, hogy éppen azért problematikus a platóni szövegekben a nőről szóló beszéd, mert nem lehet bevonni egy vágyként létező tökéletesség-, harmónia- és mértékfogalom alá. A gondolat és a test szétválása, a szellemi és az anyagi szubsztancia különbsége a férfi számára legnyilvánvalóbban a nőben látható, és ilyen módon az emberi létezés paradoxonai tűnnek fel számára a Másikban mint tükörképben. De minden, amit a Másikban látunk, önmagunk képe is; ezt a képet azonban – ahogy Bacon megállapítja – nem egyenes és tiszta felület tükrözi vissza, hanem egyenetlen és göröngyös, és ezért nem is lehet pontos. Ez a pontatlanság teremt meg a fent idézett szöveghelyeken egy olyan diszkurzust a nőről Platónnál, mely egy feltételezett tiszta tükörkép (férfi által elképzelt) narrációjába próbálja bevonni a nőről szóló diszkurzust, amely azonban egyenetlen tükörképként elsiklik előle, s szükségképpen tökéletlennek mutatkozik, így elillan az igazságszemponthoz megközelítés elől, ezért is, hogy annyi ellentmondás és következetlenség kerül felszínre a vizsgált szövegekben.

Az egyenlőség megkísértéséről, avagy „akiktől azt várjuk, hogy a szabadságot szeressék...”¹³⁵

Az állam V. könyve a leggyakrabban idézett platóni szöveg a férfi és női egyenjogúságra vonatkozóan, hiszen itt Platón férfiak és nők azonos – csak fokozati különbséget mutató – képességeiről beszél, felveti azt, hogy vannak kiváló tulajdonságokkal rendelkező nők, akik túlszárnyalják a gyenge férfiakat, megengedi ugyanazon tevékenységek végzését mindkét nemnek, s a férfiak és nők egyforma alkalmazásáról beszél: „a természetadta alkalmasság mindkét nemben egyformán van elosztva, s a nő éppen úgy kiveszi részét mindenből, mint a férfi, csak ő gyengébb, mint a férfi.”¹³⁶ Ugyanakkor ez a szövegrész is paradox beszédet tart fenn a nemek egyenlőségének vonatkozásában: hiszen a férfi–nő egyenlőségéről való beszéd egy utópia része, s így abszolút hipotetikus megszólalás: nem ismeret (episztémé), hanem vélemény (doxa) és elképzelés/kép (eidosz) keveréke, melynek lehetnek érintkezési pontjai a valósággal, de csak mintegy véletlenszerűen. Másrészt részleges: például csak a társadalom egy bizonyos csoportjára – az örökre – vonatkozik. Harmadrészt az elmélet kifejtőjének, Szókratésznek a beszéde is

¹³² PLATÓN: *Phaidón*, 116b. i. m.

¹³³ PLATÓN: *Az állam*, I./329c. i. m.

¹³⁴ PLATÓN: *Az állam*, I./387b. i. m.

¹³⁵ PLATÓN: *Az állam* V. könyv i. m.

¹³⁶ PLATÓN: *Az állam*, 455e. i. m.

elbizonytalanított, hiszen kijelenti, hogy „készakarva mellőzte”¹³⁷ kifejtését, és e témára vonatkozóan inkább megmaradna az utalásos megszólalás szintjén.

Jelentőséget kap az a hely is, ahová a nemek egyenlőségéről való beszéd beilleszkedik. Az illeszkedés helyét az igazságról (IV. könyv vége) és a filozófusról mint az igazság ismerőjéről (VI. könyv eleje) közötti szövegtérben találjuk meg. Ez azért sem elhanyagolható, mert *Az állam* értelmezése alapvetően két fő verzió mentén rajzolódik ki napjainkig érvényesülön: vajon államelmélet-e vagy erkölctan? Ilyen értelemben az igazság/osság mint etikai kategória és a filozófus mint feltételezett államvezető, hangsúlyos státussal rendelkeznek. Maga a szöveg is kitüntettként bánt mindkét kifejezéssel, s feltételezhető, hogy a közük illesztett és a velük kapcsolatos diszkurzus is kiemelt jelentőségű.

Már a kiindulópont ellentmondásos: egy hipotetikus beszédhez próbálja hozzárendelni az igazság fogalmát, mely így töréseket szenved. Az első törés ott található, hogy Platón kisajátítja az igazságot a filozófusok számára: csak ők tudhatják, mi a helyes és követendő az állam vezetésében; a következő (kettősnek is nevezhető) törés akkor történik meg, amikor a kisajátítást kiforgatás követi: az igazságot átfordítja a manipuláció, a becsapás eszközévé, de úgy, hogy közben fenn akarja tartani az igazság látszatát: „Azért, mert a vezetőknek az alárendeltek érdekében valószínűleg igen sok hazugsággal és fortéllyal kell élniük. Hiszen mondtuk, hogy ilyesmi gyógyszer gyanánt használva igen hasznos.”¹³⁸ Ily módon az igazság a hazugság, a fortély, a megtévesztés fogalmaival kerül egy szintre, összeszővődik, összemosódik velük: és mindez akkor és aközben történik, amikor a nemek egyenlőségének lehetősége lesz a beszéd tárgya. Az igazságot egy „elmés sorsolási módszer”¹³⁹ hivatott fenntartani, mely őrzi az egyenlőség és a szabadság látszatát. Ugyanakkor ennek teljesen ellentmondóan azt is kijelenti, hogy „kisebb bűnnek tartom azt, ha valaki egy embert akaratlanul megöl, mintha valakit a szép, jó és törvény szerint igazságos dolgok kérdésében megtéveszt.”¹⁴⁰ Úgy tűnik, hogy maga a szöveg is a manipuláció eszközével dolgozik, és így a logikai következetlenség labirintusába juttat: Szókratész elveszti a logoszra épülő beszéd fölött az uralmat, s ezzel azt látszik felvetni, hogy nem csupán a logika vagy a ráció útja az, mellyel férfi és nő egyenlőségének és egyenjogúságának kérdése megközelíthető.

Így fölmerül a kérdés, vajon nem a csak az egyik nemhez – a férfihoz – kötött gondolat útvesztőiről és kitéréseiről van-e szó? Vajon nem arról-e, hogy a gondolat nemhez köthetetlen (nem-telen), s amikor nem-hez kötötté (nem-essé) akarja tenni a beszéd, akkor törik meg áramlása? Hisz amíg emberekről van szó, az igazság működik fortélyok nélkül is, és a filozófus sem kényszerül gyógyszer-méreg farmakonhoz¹⁴¹ folyamodni. Nem arról van-e szó, hogy le kellene mondani a test különbözőségét középpontba helyező manipulációs stratégiákról és hagyni, hogy legyen a test olyan férfiként és nőként, amelyeket áthat az igazság kisajátítását visszautasító emberi gondolat? Az a manipulatív stratégia, mely a véletlen szimulációjára épülne Platón elképzelt államában, kisajátítja mind a férfi, mind a nő testét, de a gondolatát is, azonban ezzel kitalálójának helyzetét is aláássa: az igazságot fokozatosan eltávolítja magától, s magát az igazság fogalmát is – melyet neki kellene képviselnie – a becsapással és visszaéléssel keveri hírbe. Bár Aletheia az igazságosság és halhatatlanság istennőjeként – Zeus vagy Kronosz lányaként – a meztelen jelzőt viseli, de Platón ezzel a retorikai fogással az el nem rejtettség jelentésből az elfedésbe, elrejtettségbe fordítja azzal, hogy férfi és nő egyenlőségét a szöveg úgy tudja elképzelni, mint amit elfed egy fortélyos játék, melyet manipuláltként, szimulációként, uraltként, irányítottként feltételez; de ennek tarthatatlanságát és elfogadhatatlanságát is felfedi ugyanez a szöveg: hiszen leleplezi beszélője

¹³⁷ PLATÓN: *Az állam*, 450b. i. m.

¹³⁸ PLATÓN: *Az állam*, 459d i. m.

¹³⁹ PLATÓN: *Az állam*, 460a. i. m.

¹⁴⁰ PLATÓN: *Az állam*, 451b. i. m.

¹⁴¹ Erről: J. DERRIDA: *Platón patikája*, In *A disszemináció*, Jelenkor, 1998., BOROS J. et al. fordítása.

elbizonytalanodását, ellentmondásait és így önmaga beszélői pozíciójának megrendülését: Aletheia istennő nem hagyja elfedni magát, hisz alapvető attribútuma nem az elfedés, hanem a felfedés, a feltárulás.

Diotima, avagy „engem is ő tanított”¹⁴²

Ez az el nem rejtettség látszik érvényesülni akkor, amikor *A lakomát* vetjük alá test/nemek/gondolat szempontú olvasásnak: itt egy nő(ként beszélő) kap elsődleges szerepet, habár rövid, de a dialógus szempontjából mégis kiemelkedő helyen. Bizonyára Diotima Platón dialógusainak legszembe-tűnőbb és egyik leghalhatatlanabb alakja: az egyetlen nő, aki beszélgetőtársként, a dialógus résztvevőjeként, tehát alanyként szólal meg, nem pedig tárgyként, a róla való beszédben jelenik meg.¹⁴³

A dialógus alaphangját is Diotima szólama adja meg azáltal, hogy a szélsőségek kerülésére szólít fel, óvja Szókratészt attól, hogy a világot csupán feketeként vagy fehéreként nézze, s felhívja figyelmét az árnyalatokra, és így a köztes lehetőségekre világít rá: tehát eleve szembehelyezkedik azzal, hogy az igazságot bármelyik beszélő kisajátíthassa. Amikor felidézi az általa ismert Erósról szóló eredetmítoszt, akkor férfit és nőt az ember/i/be, a testet és a lelket egy közvetítettségbe illeszti be, a halandóság és a halhatatlanság között feltételez egy köztes létet. Beszélgetőtársaként Szókratészt is kísérti¹⁴⁴ úgy, hogy Szókratész rá hivatkozva a „maga módján”, tehát dialógusban beszélhet, az általa megszokott retorikai fogásokkal élhet, s így mondandója kikerülheti a versenyhelyzetet, hiszen összemérhetetlen lesz az előtte elhangzott szónoklatokkal. De mihamar segítettül hívja Diotimát, rögtön át is adja neki a saját helyét, vagyis rábízva a bábáskodás, a maieutika mesterségének gyakorlását: a gondolatokat előhívó tanítómester Diotima lesz. Ez a csere egyben lemondás is Szókratész részéről, a kérdezve vezetést adja át Diotimának, maga pedig a válaszoló pozíciójába helyezkedik.¹⁴⁵ Mindez értelmezhető úgy is, hogy Szókratész egy kivetített belső dialógust ad elő, melynek egyik szolamát egy fiktív nőalakra, Diotimára bízva, de valójában saját kétszolamát zengi. Számunkra azonban most az az érdekes, hogy Szókratész megszólaltat egy női hangot, s az, hogy ez feltételezhetően a belőle szóló és a benne lévő nő/i, még differenciáltabbá teszi ezt a megszólalást. Azt látszik bizonyítani – ahogy az idézett előző hivatkozások is –, hogy Szókratész, s így Platón is tudott az emberben lévő férfi és nő/i összetartozásáról és együttes jelenlétéről (animusról és animáról). Tudott a férfi és női egymást tükrözéséről, és arról, hogy ez a tükrözés az embert magát tükrözi vissza, s a torzulásos reflexiók egy hármasság következményei: mindegyik helyzet – férfi, nő, ember – köztes helyzet, részesedő pozíció, a Másik kettő közti helyzet, ezért nem juthat nyugvópontra és nem lehet egzisztenciális megoldása, csak egy esztétikai-etikai cél felé futhat ki Platón–Szókratésznel: ez a teleologikus gondolatmenet egy feltételezett, egyetlen és egységes, ontológiaiilag megfogalmazott szépségfogalom felé halad;¹⁴⁶ hiszen a szépséget „az önmaga által egyetlen formájú örök létezőben”¹⁴⁷ szemlélni: ez lesz minden tanulásnak és felfelé haladásnak a célja, s ennek elérése mindkét nem számára lehetséges; éppen akkor és azáltal, amikor nem csak férfiként vagy csak nőként, hanem egyszerre férfiként és nőként

¹⁴² PLATÓN: *A lakoma*, 201e. i. m.

¹⁴³ Másrészt a leghíresebbé vált platóni szereplő, akinek nevét nemcsak a filozófia, hanem az irodalom is őrzi: Hölderlin múzsa vagy Musil nagyregényének egyik szereplője is róla kapta nevét. Ez azért is érdekes, mert Diotima fiktív alak, s így nem ugyanabban az ontológiai szférában mozog, mint a dialógus többi szereplője.

¹⁴⁴ Diotimáról annyit árul el Szókratész, hogy egy mantineai asszony, aki „ebben [Erósról való ismeretében] és sok másban is jártas volt, az athénieket is megsegítette...” PLATÓN: *A lakoma*, 201d.

¹⁴⁵ PLATÓN: *A lakoma*, 204c, 206b, 207c,

¹⁴⁶ Vö.: E. GRASSI: *A szépség ókori elmélete*, Tanulmány K., 1997., 76. PONGRÁCZ Tibor fordítása.

¹⁴⁷ PLATÓN: *A lakoma*, 211b. i. m.

gondolkodik és létezik, így utalva az egységesként értett ember/i/re; hiszen ha valaki „eljutott magának a szépnék a szemléletéig, akkor él emberhez méltó életet”¹⁴⁸ – csendesíti le a szöveget Plátón.

A lakomának ez a részlete olyan dia-logosz, mely manipulációtól mentes, tiszta beszédet jelenít meg anélkül, hogy pusztán a logika szigorú következtetéséhez ragaszkodna, sőt Diotima kérdései és állításai mindig ennek a szigorú logikának a zsákutcájára világítanak rá. Megközelítései az asszociációk, a metaforák, az érzéki, asszociatív beszéd lehetőségeit is alkalmazzák; ilyen értelemben (is) meggondolandó Nietzsche Szókratész-kritikája *A tragédia születésében*, mely a ráció és a logosz előtérbe és túlsúlyba kerülését bírálja az ókori gondolkodónál. Maguk a fentiekben vizsgált Plátón–Szókratész-szövegrészek bizonyítják a két beszédmód meglétét és lehetséges kifutásuk eredményét.

Epilógus, avagy „csakugyan így volna mindez?”¹⁴⁹

Plátón–Szókratész kérdésfelvetése láthatóan kapcsolódik Lyotard-éhoz, s az ő 1988-as kérdésfelvetését pedig megelőzi egy másik: 1928. október 26-án Virginia Woolf így ír: „Miért van az az érzésem, hogy a szellemnek éppúgy lehetnek törései, feszültségei, ahogyan a testnek is adódhatnak nyilvánvaló okokból származó torzulásai? Mit értünk azon, hogy a szellem egysége?... létezik-e a szellem világában is két nem, amely megfelel a testi nemeknek, s hogy a teljes kielégülés és boldogság érdekében ezek is igénylik-e vajon az egyesülést?”¹⁵⁰

A Platónról Woolfon át Lyotard-ig és Irigaray-ig felmerülő kérdés maradandósága mutatja, hogy e kérdésekre csupán a hipotetikus és tentatív válaszadás lehetősége adatott meg számunkra, és azt, hogy meg kell hajolnunk a biztos és végleges válaszüggyítés lehetetlensége előtt. A lehetséges feleletek afelé hajlanak, hogy a különbségeket az egységes elgondolásával párhuzamosan lehetne fenntartani: a nő/i a férfiban és a férfi a nő/i-ben szükséges a szellem működéséhez és alkotóképességéhez.¹⁵¹ „Az emberi test reálisan teret foglaló, kézzelfogható – farigcsálható, manipulálható, eladható. Ám az ember testisége, a test léte ehhez képest transzcendentális különbség. A testiség önmagunk – self-ünk – megtestesülésében jut érvényre... a testet át kell járnia a szellemiség formáló erejének. ... Az emberi test léte tehát nem gondolható el az őt szervező autopoietikus szellemiség feltételezése nélkül.”¹⁵² Utolérhetetlen, leírhatatlan és megfoghatatlan marad egymáshoz kötődésük milyensége, egymáson és egymásba áttűnésük, egymáshoz viszonyított arányuk: nem tudni, hogy a testet uraló nem dominanciája uralja-e a szellemet vagy fordítva; azt sem, hogy a szellem nem nélküli vagy rendelkezik nemiséggel; vagy csak a testben létezés kényszerít arra, hogy egyáltalán fölmerüljön a nemtől függő gondolkodás kérdése? Vagy valóban bizonyítható a nemek által meghatározott, nemspecifikus diszkurzus?¹⁵³ Ferdinand Ebner írja, hogy „a szellemi sem nem férfi, sem nem nő, ‘egyik sem e kettő közül’, hanem *neutrum*,” amiképpen egy „nem kevésbé jelentős nyelvi mozzanatban is kifejeződésre jut a szellemnek nembéli semlegessége: a Gott szó északi formája – *gudh*, *godh* –, csakúgy, mint a gót guth alak, semleges, nyelvtani

¹⁴⁸ Vö.: PLATÓN: *A lakoma*, 211d. i. m.

¹⁴⁹ PLATÓN: *A lakoma*, 208c. i. m.

¹⁵⁰ V. WOOLF: *Saját szoba*, Európa, 1986., 136–138., BÉCSY Ágnes fordítása.

¹⁵¹ „A tisztán hímnemű szellem talán éppúgy képtelen alkotni, mint a tisztán nőnemű, gondoltam.” In V. WOOLF, i. m., 138

¹⁵² JÁDI F.: *Sol indiget luna (Testiségek)*. In Ex-Symposion, 1998/21-22. 74.

¹⁵³ Nyilvánvalóan nem lehet mellőzni itt azokat a természettudományos kutatásokat, melyek a jobb és a bal agyfélteke vizsgálatával foglalkoznak, és ebből vonnak le következtetéseket a nemspecifikus viselkedésre, illetve beszédmódra vonatkozóan. Ennek alapján azonban még nem lehet egyértelműen megválaszolni a kérdést.

besorolását tekintve ugyanakkor hímnemű; amivel kapcsolatban Kluge azt jegyzi meg, hogy a *Gott*nak egyáltalán mint ‘megszólitott lényt’ (szanszkrit *hu*) jelölő szónak eredetileg semleges volt az alakja.”¹⁵⁴

Nyilvánvaló, hogy végleges válaszhoz nem juthatunk, mindezek dilemmaként, meggondolkodtatóként maradnak fenn, és csupán annak megfontolására irányulnak, hogy a beszédmódok differenciáját kiemeljék a hierarchizáló megkülönböztetésből és az ekvivalencia területére helyezték; hogy a logikán alapuló beszédmód mellett hangsúly kerülhessen – nevezzük így – az asszociáción alapuló beszédmódra is, s így a racionalitás mellett *philia* és *aphrodiszia*¹⁵⁵ se essen korlátozás alá. Ezt a kétfajta attribúciót pedig nem külön férfi és nő/i beszédmód szétválásaként kellene felfogni, hanem általában a megszólalás jellemzőjeként, melyben átszövődik és átjárja egymást logika és asszociáció – az érvelések következtető rendje, de a képzettársítások szétszóródóbb rendezettsége is –, és nem a hierarchia, hanem az ekvivalencia alapján, szituációtól függően kerül előtérbe hol egyik, hol másik.

Végül visszatérve a kiindulópontához: mintha a felvetett kérdések és ellentmondásaik még szembe-tűnőbbé válnának; a testre vonatkozóan az említett szerzők a nemek különbségét univerzálisnak és alapvetőnek tekintik: nemi különbségek nélkül nem lenne élet a földön, férfi és nő különbsége az élethez szükséges két dimenzió. Az a platóni gondolat, hogy a két nem egyike sem tudja önmagában az élet totalitását megtapasztalni, hanem csak egy részét birtokolja ennek a totalitásnak,¹⁵⁶ egyszerre magától értetődő és idegen a gondolkodás számára. A nő és a férfi morfológiája különbözik, s ebből következik, hogy tapasztalataik és érzékenységük sem azonos, és ezt a különbséget nem szabad abszolutizálni, de figyelmen kívül hagyni és eltörlésével kísérletezni sem, állítja Irigaray.¹⁵⁷ Szerinte a humanitás jelenlegi modellje elidegeníti a nőket és a férfiakat önmaguktól,¹⁵⁸ olyan értelemben, hogy ebben a modellben eltűnik a nemek különbsége, holott az ember fiúnak és lánynak születik, és feladata, hogy férfivá, illetve nővé váljon. Feltételezése szerint azonban a jelenlegi modell a férfiakat preferálja, amennyiben a nyilvános szférában a férfi diszkurzust részesíti előnyben, s ezzel háttérbe szorítja más szférák beszédmódját – például a privát szféráét, mely jelenleg inkább a nők szférája –, s ezzel elzáródik a két nem közötti valódi dialógus létrejöttének lehetősége. Irigaray az egyoldalú beszéd – el/beszélés – helyett az *egymáshoz beszélésnek, egymás megszólításának* alternatíváját látja követhetőnek;¹⁵⁹ érvelése arra vonatkozik, hogy az ember fogalmát a nyelven keresztül a nemek különbségének és egyenlőségének fenntartásával pontosítsa, és az egyenlőséget szem előtt tartva bevonja a női diszkurzust a férfi/é mellé.¹⁶⁰

Láthatóan azonban a megrendült ember/human fogalmat lenne szükséges újra leírni, hiszen mind Lyotard, mind Irigaray a szó kimerüléséről ad hírt. Lyotard az intézményes oktatás által konstruált humán-fogalmat bírálja, mely szerinte inhumán(us), s amelynek eredménye eltünteti a valóban ember(i)t, melyet célul tűz maga elé, mivel lehetetlen kényszer nélkül megvalósítani.¹⁶¹ Eltüntetni

¹⁵⁴ F. EBNER: 15. töredék. *Ami emberi és ami isteni. Isten mint képzet és valóság.* In: *A szó és a szellemi valóságok. Pneumatológiai töredék,* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995., 214., HIDAS Zoltán fordítása.

¹⁵⁵ Ezt a kifejezést M. FOUCAULT: *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása,* Atlantisz, 1999. ALBERT Sándor et. al. fordítása című könyve alapján próbálom meg alkalmazni: 44–45. A szűkebb jelentésében, az öröm, a vágy és a szenvedélyek értelmében használom itt.

¹⁵⁶ Vö.: újra a platóni androgün mítosz interpretálása kerül elő.

¹⁵⁷ Ebben a részben L. IRIGARAY: *i love to you. Sketch of a Possible Felicity in History,* Routledge, 1996., trans. by Alison MARTIN című könyvében található írások gondolataira hivatkozom.

¹⁵⁸ L. IRIGARAY: *i. m.*, 37.

¹⁵⁹ L. IRIGARAY: *i. m.*, 44.

¹⁶⁰ Itt persze még mindig az absztrakciók (a nyelv absztrakciójának?) a foglyai vagyunk, hiszen (‘a’) férfi és (‘a’) nő szintén elvont fogalmak.

¹⁶¹ J-F. LYOTARD: *i. m.*, 3–5.

igyekszik a nemek közti különbséget azáltal, hogy egy absztrakt emberfogalmon alapul, figyelmen kívül hagyva az ember nő és férfi voltát, ugyanakkor – közvetetten mégis – a férfi-dominancia mellett érvel. Így valójában mind a nő, mind a férfi, mind az ember fogalmát, reális és érzéki testiségét, de a hozzá tartozó gondolkodás tisztaságát is aláássa, s esetenként le is rombolja. Ha felvetéseiket (hozzátéve V. Woolfét is) átgondoljuk, kiderül, hogy az ember/human fogalmának újraértelmezésekor mindegyik szerző a nő és férfi különbségének fenntartása mellett feltételezi a közös és egynemű?/semlegesnemű?/androgün? gondolatot, mely az egymást-megszólítás modelljének alapja: így az ember fogalma a férfi/nő különbségét és azonosságát egyként magába kell, hogy foglalja, hogy az aszimmetria feloldásával az inhumánust (inhuman) ilyen módon is elkerülje. Az egymást-megszólítás diszkurzusának milyenségétől és minőségétől függ, hogy tiszteletben tartja-e – tapintattal van-e – mind a különbségekre, mind az azonosságokra. Ez a tapintat és egymásra figyelés csak a kölcsönösen előfeltételezett ekvivalenciát kiindulópontul tekintve jöhet létre, és nem jelent konfliktusmentességet vagy mindenben meg/egyezést: csupán egy kölcsönös diszkurzus megindulásának lehetőségére nyílik rá. Platónnál a nemekkel kapcsolatban felmerülő paradoxonok, kételyek és megoldatlanságok kérdései az ember kételyei, és ma is kijelölhetik egy egymást megszólító és egymásra figyelő párbeszéd kezdőpontját, mely nem a végleges válaszadás, hanem az egymáshoz közelítés s az egymás közelében lét megteremtésének véget nem érő folyamatába léphetne be. Ez pedig utat nyithatna nemcsak a nemek, de a szellem és test közti hierarchia és hierarchizálás megszüntetése felé, és az ekvivalencia alapján egy differenciáltabb emberfogalom és ember-érzék(elés) létrejöttét mozdítaná elő. Mindez pedig rávilágítana arra, hogy a test/nemek/gondolat körében felvetődő kérdések közül melyek lesznek a következőkben a leglényegibbek.

Reinhart Erzsébet (București)

A reformkor két nőírójának nevelési elvei

A 19. század mozgalmas, politikai és társadalmi törekvésekkel teli időszakában a liberális reformpolitikások egy része érzékelte, hogy a nemzeti-polgári fejlődés csak a népoktatás kiteljesítésével érhető el, amely a nőnevelést is magában foglalja. Ez a kérdés és maga a hosszú folyamat rengeteg vitát kavart, többek között éppen a nők elméleti és szakmai felkészítését illetően. Dolgozatunk a nagyterjedelmű, szerteágazó vita kezdeti fázisának két úttörő személyiségével foglalkozik: Brunszvik Teréz és Takáts Éva munkásságának főbb vonásait elemzi és hasonlítja össze. Azért kínálkozott e két (tágabb értelemben vett) reformkori személyiség a vizsgálódáshoz, mert ők merészeltek a legkorábban, az 1820-as évektől közölt írásokkal és tettekkel beleszólni, azaz „belekontárkodni” a férfiak tevékenységi területének revindikált nevelést, leány- és nőnevelést tervező-szervező elméleti és gyakorlati tevékenységbe. Gróf Brunszvik Teréz (Pozsony, 1775–Pest, 1861) arisztokrata nő, a filantropista tudósok, Pestalozzi, Salzmann, Wilderspin, Reed tanítványa, ismerőse, Magyarország és Közép-Európa viszonylatában a legelső kisdedóvók szervezője, sokféle képzést nyújtó magyar elemi iskolák megszervezője. A szintén pestalozziánus Karacsné Takáts Éva (Rákospalota, 1779–Pest, 1845) kisnemesi származású, magát polgárnak nevező református papleány, aki mind a művelődés, mind a fizikai munka szeretetét otthonról hozta, s gyermekeit is ilyen szellemben nevelte. Karacs Ferenc mérnök, híres térkép- és rézmetsző, művészetpártoló, modern értelmiségi feleségeként férje munkájából részt vállalt. Fehérneművarrással is besegít a család fenntartásába, s elveihez híven kora egyik leghaladóbb szellemű asszonyaként, az őket látogató (Kulcsár, Virág Benedek, Fáy, Döbrentei, Bajza, Ferenczy István stb.) és az általuk látogatott értelmiségiek vitáiban is részt vesz. Az első közírónő, aki 1822-ben, negyvenkét éves korában színikritikát merészel írni és közölni, s bátor hangú, bíráló publicisztikával folytatva, főként a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelentetett három nagyobb értekezésével (a nőnevelésről, a házasságban élő asszonyok kötelességeiről és a földművelő nép állapotáról) megindítja az első, 1824-től 1827-ig lavinaszerűen hömpölyögve dagadó nővitát, amelyben nagy hangsúlyt kap az ő nevelési elvrendszere is. A nemzeti szellemű, magasabb fokú művelődést adó nőnevelés és a nők közéleti szerephez való jogának első és leglelkesebb harcosa, aki a modern nőmozgalmat száz évvel megelőzve a (leánygyermek) nők nemzeti szellemű, sokoldalú képzését kívánta. Szembeszállt az olyan „felvilágosodott” férfiak véleményével, hogy „ami egyiknek virtus, az a másiknak véték”. A jó házi rendtartáson, tisztaság és udvariasság szabályain, más apróságokon kívül a nőnek is a felvilágosult elme a legfontosabb, hogy ne csak szórakoztasson, de boldoguljon és boldogítson is.

Brunszvik Teréz naplósorozata, feljegyzései, cikkei, tervei, javaslatok, kezdeményezései, kérvényei, hivatalos beadványai, folyamatos okos érvelése, az óvodák és elemi szintű nevelőintézetek sorának létesítése elméleti és gyakorlati bizonyítéka történelmi, művelődés- és nőtörténeti jelentőségének. Mindketten rendkívül logikusan, az egyén, a család, a nemzet (a családok konglomerátuma) boldogulásával, haladásával szoros összefüggésben vetették fel a női emancipáció és a hozzá szükséges művelődés hogyanját és milyenségét. Merész hangon képviselték a nemük frusztrációit megszüntető érdekeket, életük, művük – már koraisága miatt is – nagyon fontos anyag lehet több diszciplínának, a gendertanulmány-íróknak is, ha a két művet teljes egészében elemzik, hogy azok belső ellentéteit, különböző fázisait figyelembe véve egyéni véleményt alkothassanak, s ne az ismert kis részleteket dicsérő és magasztaló enoncé-kat, az ismétlődő beszédelemeket és topikus minősítéseket rögzítsék, hanem a mű rétegzett, tárgyilagos megismerését segítsék.

A történelmileg behatárolt reformkor előtti írásaik is – akárcsak a reformkor nőírói által művelt irodalom általában – az *utile et docere* kánontípusába, illetve a nemzeti kánonba helyezkednek bele. A kor felhívásaihoz alkalmazkodva többféle műfajban a köz javára történő hasznos gyarapító, alkotó cselekvésre bátorítanak, tanítanak, az erkölcsös életet, az erkölcstudományra épülő műveltséget népszerűsítik, és megpróbálják a kánon és a fejlődés eszményét összeháttéríteni.

Már a 17. században felemlítették, s a 18. században sűrűbben felvetették, de nem oldották meg a nők oktatási-nevelési lehetőségeinek megfelelő szintű biztosítását, és az ezzel összefüggésben lévő élettevékenységüknek, a szakadatlan feleség, anya, gazdasszony szerepnek a bővítését. Brunszvik Antal (Teréz apja) hivatalosan is felvetette az *educatio nationalis* szükségességét. Az 1791–1792-es országgyűlés tanügyi albizottságának vezetőjeként reformtervezet formájában javasolta az állami leányiskolák felállítását. De ez ügyben előbbrelépés a reformkorig nem történt, botrányt sem kavart a tény, hogy az ügy „megnyugtatóan” stagnál. Viszont az, hogy maguk az érdekeltek publikálni kezdtek e kérdés megoldását sürgetve, s felhívták a közvélemény figyelmét a magyar nők műveletlenségére, erőteljesen felbolygatta a 20-as évektől a kedélyeket. Még azt is megvitatták, hogy egyáltalán publikálhat-e a nő?!

A leányintézetek és iskolák ügye Magyarországon szoros összefüggésben állt a 18. század utolsó negyedében meginduló polgári nőmozgalommal, amely – a természetjogra hivatkozva – próbálta a női nem feudális kötöttségeit megszüntetni. E nőemancipációs törekvések átmeneti gyengülése után, a 19. század második évtizedében fölélénkültek a nőkérdéssel, különösképpen a nőnevelési törekvésekkel kapcsolatos viták. A magyarországi mozgalom ugyanis éppen abban különbözött a fejlett európai polgári országok vagy az Egyesült Államok emancipációs nőmozgalmaitól, hogy azok abban az időben már nem voltak súlypontosan művelődésközpontúak, mint a magyarság körében. (A franciáknál már 1791-ben megjelent például Olympe de Gouges: *Droit de la Femme* című kiadványa és Condorcet, valamint Talleyrand nők számára jogokat követelő művei.) Ez a fent említett lemaradásunk végre előrelendítette nálunk is az intézményes nőnevelés hálózatának többszöri és sokféle tervezését, amelynek kiépítését előbb a polgári életminta szükségletei, majd a fejlettebb önálló nemzetté váláshoz szükséges magyar szellemű nevelés tettek szükségessé. Brunszvik Teréz szervezőtevékenysége, cikkei, röpiratai, Karacsné Takáts Éva értekező prózájának, beszélyeinek közlése, és ezek hatása nemcsak tanügyi intézményteremtő úttörő tevékenységüket, hanem a nőmozgalom markánsabb kibontakozását is jelzi. Mindketten hiteles érvekkel bizonyítják a gyengébb nem polgári, erkölcsi, hivatalviselési egyenjogúságára való alkalmatosságát, azt, hogy a nő szellemi képességei azonosak a férfiakéval, végső soron azonos szintű iskolák illetik meg őket, illetve a „babonás illendőség” félretevésével részvétel a koedukációs oktatásban, ami szerintük egyáltalán nem lenne lehetetlen. A nők képesek a polgári tudósok legjobbainak teljesítményeire, ha megfelelő iskolába járnak, írja Takáts Éva *Barátnémhoz írt második levelem, ismét nemünk ügyében* című eszmefuttatásában, a Tudományos Gyűjteményben 1826-ban.

Mindketten terjesztenek egy új gondolatot, miszerint a nők taníttatásának az egyéninél nagyobb a közhaszna erkölcsi, szellemi, anyagi szempontból, valamint a magyarságról külföldön alkotott kép, vélemény szempontjából. Az asszonyokkal való bánás mutatja egy nemzet pallérozottságát, állítja Brunszvik. Új gondolata Karacsnénak, hogy az erkölcsi, gazdasági, politikai válság megoldására a nők józan irányítású nevelése alkalmas. Brunszvik Teréz főként a gazdasági válság enyhítését és a különböző osztályok közötti szakadékot, a polgári nemzet tagjainak tömeges kiművelés útján történő minőségi változásával kívánja áthidalni a művelődési lehetőséget biztosító óvodától (óvóiskolától) kezdődően a különböző szintű és profilú oktató és nevelőintézetek megszervezésével és működtetésével. Mindkét nőírónk – akárcsak a jelentős reformgondolkodók – oktatási-nevelési elméletüket már a történelmi évek közé szorított reformkor előtt (!) a modern polgári „hasznosság”, és az arisztokratikus neohumanista szellemi központúság harmóniájának pilléreire építették. Szociális elvárásként hangoztatták, hogy főrangú ember ne alamizsnával segítse szegény sorú polgártársát, hanem tanítsa őt a szükséges javak megszerzésére. Tegye ezt elsősorban képzéssel, a különböző szintű elméleti oktatást kapcsolja össze változatos gyakorlati oktatással. Mert „a nevelés teremti az embert és az ember a hazát” – fogalmazta meg 1820 körül egyik kedvenc mondását Brunszvik Teréz, akit nem mint Beethoven kedvesét (mert nem volt az), hanem mint önértékében maradandó személyiséget, és „a Haza leánya”-ként (Hornyák Mária) illene (a mai kánon szerint is) tisztelnünk. A grófnő szentháromságaként Czeke Marianne kutató a következőket sorolja fel: szolgálni az Istent, szolgálni a hazát és nevelni. Nevelési elveit Brunszvik Teréz kezdetben nővére gyerekein, később a házába fogadott martonvásári gyerekeken, pártfogoltjain gyakorolta. Ezek

közül elveinek helyességét, törekvéseinek hasznosságát bizonyítja Erdélyi (Bernvallner) Erzsébet sorsa, aki okleveles magyar nevelőnő lesz, s a kereki alapnevelőt vezeti majd. Unokahúgai, a két Teleki lány tevékenysége: Blanka az első nemzeti leánynevelő intézet megalapítója, Emma pedig tankönyvíró lesz párizsi száműzetésében. Karacsné Teréz nevű lányának előkészítésével – akiből a század egyik legnagyobb vezérnevelőnéje lesz – bizonyítja hangoztatott nézeteit, hogy nem alamizsnát kell osztogatni, hanem megtanítani mindenkit, mit kell cselekednie, hogy megszerezze az ön maga (és családja) számára szükségesekeket.

Az intézményes oktatást-nevelést szubsztanciális személyes adományokkal, az általa elsőként szervezett nőegyesületek segítségével, a tehetősök jótekonkodásával, propagandával, az állami szervektől segítséget igénylő beadványokkal, majd 1830-ban ugyancsak az általa szervezett kisdédóvó ügyet támogató Nemzeti Egyesület tevékenységével, támogatásával tudta megvalósítani. Takáts Éva hangoztatta, de nem foglalta írásba, hogy a 30–50 év közötti agglégények, a katolikus papság és a hadsereg tisztjeinek adójából jól kitelt volna a polgári szerkesztésű középszintű állami leányiskolák, és a felsőbb szintű nőneveldek fenntartása, amelyek „kiművelik az elmét”, értenek a szív formálásához, a helyes ítélethozatalhoz, a művészi ízlésfejlesztéshez, s a belső értékek tisztelésének jogosságát tudatosítják a közvéleményben. Véleménye szerint az ő idejében valamire való leányiskola, amely bár a számadó könyv vitelére, levélírára, egy kis földrajzra, egy kis fizikára, kertészetre stb. megtanítson, az egész hazában nem volt. Hiányolja szóban forgó kortársnője is (de ez utóbbi csak élete második felében) a magyar tudományos munkákat. *A barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotáról* című értekezésében pedig (1824-ben, jóval Széchenyi előtt) jognak hangoztatja (archaikusabb gondolatmenettel, paradoxális módon mégis a később fellépő radikális forradalmárok mentalitásához közelítve), hogy a parasztság nevelését mindenestől a föld tulajdonosainak kell felvállalniuk. Nem csak a férfiak, de a főrangú hölgyek, földbirtokos asszonyok természetes kötelessége a jobbágy- és zsellérgyermekek taníttatása tizenkét éves korig, az iskola emelése és karbantartása, a becsületes, erkölcsös, felelősségteljes, nemzeti karakterű magyar tanítóról és tanítónőről való gondoskodás, nemkülönben a mezőgazdasági munkára alkalmatlan, gyenge vagy nyomorék gyermekek megfelelő mesterségre való kiképeztetése is. Széchenyivel, Brunszvikkal egybehangzóan mondja: „Ha engemet, úgymond, a szerencse gazdasággal vagy nagy titulusokkal ajándékozott volna meg, akkor nem írnék, hanem cselekednék, mert... minél többre méltóztatott a sors, annál nagyobbak a kötelességei. Az újabb mezőgazdasági módszereket, amelyek ismerete nélkül parasztságunk szegény marad, minden községben fogadott mezőgazdasági tanácsadóval kellene rendszeresen taníttassák, mivel az intéző nem ért a mezőgazdasághoz.” Karacsné a nemzeti kánon értelmében állandóan összekapcsolja a nőemancipációt a nemzeti irányú polgári fejlődéssel: itthon termelni a jó minőségű terményt, és itthon feldolgoztatni a hazai gyárakban, írja többek között az *Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében* című cikkében. Ezzel mind a mezőgazdaságot, mind az ipart fejleszteni, mind pedig a munkalehetőséget bővíteni lehet.

Korukat mindketten megelőzték azzal is, hogy a közoktatás és népnevelés kiterjesztésének a hívei, noha csak az 1840-es években kerekedik majd igazán parázs vita reformkori nagyjaink (Széchenyi, Kossuth, Eötvös stb.) között a közoktatás és népnevelés hasznos vagy veszélyes voltáról, s a konkrét tananyag és iskolaszervezet megalkotására is ekkor tették az első kísérletet a nemesi reformmozgalomhoz csatlakozó pedagógusok. Brunszvik habitusa leginkább a Széchenyiével vonható párhuzamba, de óvodaszervezési, leányoktatási, magyar nevelőnőképzési kérdésekben nemigen értettek egyet. „A legnagyobb magyar”, akit Brunszvik jóval Kossuth előtt emleget „a magyarok legnagyobbika”-ként, később öniróniával nyugtázza, hogy élete nagyobb felében általában nem értett egyet a hölgyek nevelési elveivel, tevékenységével, ami nevetséges oktalanság volt. Ennek ellenére 1830-ban Széchenyi tisztelete jeléül a *Hitelből* egy-egy példányt ajánl Brunszvik Teréznek is, Takáts Évának is mint „Honunk szebbkeblű asszonyainak”. Egyik késői hírlapi cikkében így ír korábbi elfogultságáról: „Jóllehet jajt mondok ott, ahol a konty uralkodik, azért százszorta fájdalmasabb jajt harsogok az egekbe a haza felett, ahol a nők idegenek a hontól, maguk nem lelkesednek érte, s másokat sem lelkesítenek iránta.” Elismeri, hogy a nyelv életében és

a nemzetiség megmaradásában nagy a nők és nőnevelők felelőssége. Más műveiben is panaszkodik, hogy sok a műveletlen magyar nő, akikből sem jó anya, sem jó feleség, sem jó honleány nem lehet.

Gróf Brunszvik Teréz arra int a *Hang Münchenből egy honleánytól* című fejtegetésében (1834), hogy a magyarság túl sokat költ pompára, vendégeskedésre, ruhákra stb., s túl keveset népnevelésre, pedig a népnevelés a nemzetalakítás legfontosabb tényezője. Pestalozzitól tanulta, hogy tanítással, tevékenységgel lehet megmenteni népet „az elnyomástól, a tompaságtól, a szolgaságtól, a tudatlanságtól.” A zsenge korban elkezdett nevelés-oktatás szándéka jelenik meg mint a népnevelés első lépcsőfoka, a magyarság lakta területeket (a vidéket is) átfogó óvodahálózatának a tervében, amely többé-kevésbé egységes szervezettel és nevelési programmal rendelkezik. Brunszvik óvodái jellegükben az angol infant school mintáját követik, érzelmi, szellemi, jellembeli és testi fejlesztéshez megfelelő módszerei vannak, s (ahogy Wilderspin javasolta) rendszeres tervet követve működnek, a Lancaster módszert alkalmazva oktatnak, és a fokról fokra, erőszakmentes haladás elvének beiktatásával kiküszöbölik a visszaeséseket. Nem egészen magánjellegű, hanem az államhatalom szervei támogatását is élvező intézmények. Az édesanyja Mikó utcai házában berendezett első magyar óvodája (1828) státusz szerint inkább a dame schoolokhoz hasonló, mert államilag nemigen segítette. Inkább magas rangú személyekhez fordult, számos közéleti személyiséghez, arisztokrátahoz szóló beadványa ismeretes. A *Levélfogalmazvány X herceghez*ben a pallérozottságot és hazafiságot elengedhetetlen polgári vonásként jellemezve kér hozzájárulást, kezdetben százötven szegény gyermeket váró nevelő iskolájának felállításához, majd újabb s több hasonló intézet szervezéséhez és fenntartásához, amelyek fellendítik az erkölcsi, a vallásos, a tudományos nevelési-oktatási tevékenységet, és olyan képességeket, készségeket, érzelmeket tudnak kifejleszteni, mint a helyes gondolkodás és ítélet, a hazafiság, a hűség, a becsület stb. Kemény öt éven át próbálja kiragadni a rossz szociális és az immorális környezetből – szavaival szólva: a bűnnel, bánattal, keserűséggel és elhagyatottság érzésével küszködő gyermekeket. Nézetei szerint célszerűen berendezett teremben, árnyékos, száraz játszótéren, alkalmas személyek vezetésével kell a kellemes foglalkoztatásnak végbemennie, mert a szeretettel való neveléssel és óvással rendes, jámbor és fejlett boldog gyermekek lesznek még a nyomorgó kis csavargókból is. Az 1830-as lipótvárosi kisdédóvó- és képző intézet tantárgyai (Benes Piroska leírása szerint) nagyon hasonlítanak egy mai elemi (I–IV. osztály) anyagához. Komplex közoktatási terve a vallástól, a betűismerettől a számoláson keresztül a természetrajz és elemi anatómiai ismeretekig, a hallás és memória fejlesztéséig vezet. A közoktatás a társadalom percepciójában az iskolarendszer képében jelent meg az oktatói-nevelői diszkurzusban. A reformkori óvoda célja és mibenléte az aktuális társadalmi szándékok kifejezőjeként jobban hasonlított az iskolához, mint a mai óvodához. Azért veszi ki József nádor Teréz asszony kezéből az óvodaügyet, az egyesületi munka vezetését, azt a tevékenységet, amelyhez Magyarország és egész Közép-Európa viszonylatában is elsőként fogott hozzá, s amelyre kitűnő képzettsége feljogosította, amely élete értelmét adta, mert véleménye szerint a népet nem felvilágosítani kell, hanem engedelmességre nevelni. A nádor talán nem figyelte fel arra, hogy a grófnő elképzelése az ismeretek és jártasságok elsajátításánál jobban hangsúlyozta a nevelést: a csendre, szelidségre, rendszeretetre és tisztaságigényre, engedelmességre, tevékenységre, jóindulatra, szeretetre való szoktatást, amely nem tartozik feltétlenül „a kis carbonarik” vagy bűjtogatók jellemzői közé.

Georg Wirth az óvodai nevelés kezdeteiről írott munkájában jegyzi fel Brunszvik Terézről, hogy érdemekben gazdag, a jóért szívesen tevékenykedő, így neve méltán tartozik az európai kisdédóvó intézetek történetéhez (1840. Augsburg). Nálunk a hatalomtól – s munkájában részben a szülők részvétlenségétől gátolt –, főnemességtől, arisztokráciától 1839-ben, természetes történelmi fejleményként, a polgárság veszi át az óvodaszervezés szerepét. A polgári óvodaterjesztő egyesület alapító levelét Brunszvik Teréz is aláírja (ismerte, teljes erőből támogatta kora haladásának irányát, az új polgári társadalom létrejöttének szükségességét, céljait), de az fájt neki, hogy az emberi hiúság valamely névtelen akarnoka rosszindulatúan éppen őt „felejtette ki” az 1839-es választmányi névsorból, s csak 1852-ben választják ismét e szervezet tiszteletbeli tagjává! Önfeláldozó tevékenységéről végleg le nem mondva, de arcucsapásként élve meg a peremre szorítást,

Európában önképzéssel „kompenzálja” a minősíthetetlen sértést. Hazatérve, 1840-ben ismét az oktató-nevelő tevékenységet sürgeti, mert meggyőződése, hogy akár forradalom jön, akár nem, „a társadalmi változás nem emeli ki az embereket az állati állapotukból, és ameddig ez nem történik meg, semmi sem fog jobbra fordulni”. Ehhez pedig vallási, erkölcsi, esztétikai alapra helyezett felső tagozatos óvodák, iskolák kellenek, amelyek az elméleti oktatással párhuzamosan gyakorlati, kenyérkereseti képzéssel megtanítják az embereket „szeretni a hivatásukat és a munkát”.

Takáts Éva a pesti nőegyletbe, amely a háziasszonyokat és anyákat közhasznú tevékenységre, filantropikus munkára és pedagógiai intézmények támogatására mozgósította, nem lépett be: „Tagja leszek e jeles egyesületnek – úgymond – mihelyt magyarul szerkeszti jegyzőkönyveit”. Brunszvik Teréz szerte az országban több mint száz nőegyletet alapított. Takáts Évát jeles kortársától megkülönbözteti demokratikus, öntudatos magyar volta, a magyar nyelv és kultúra fejlesztése halaszthatatlanságának hangoztatása (végső soron az erősödő nemzet létkérdései), amelyeket az általános emberi kérdések elé helyez. Az ő publikációs korszaka 1827-ben lezárul. Isák Teréz 1828-ban és 1829-ben jelenteti meg Takáts Éva munkáit: *Feleletek a Szent Gellért Hegye mellől*. Buda, 1828., *Takáts Éva munkái, Gondolatok a nap alatt*. I–II. Buda, 1829.

Karacsné szerint a legnagyobb hatású nevelői közeg a család, ezzel foglalkozik legtöbb. Brunszvik Terézt mint a rég magyarrá lett apa s a német anya gyermekét megzavarta neveltetésének, környezetének német vagy francia nyelve, amelynek szelleme a kozmopolita-humanizmus, ezért kereste identitását, és magyarságtudatának fokozatos de erőteljes vállalásához, hirdetéséhez fokozatosan jutott el. Ettől kezdve szívvel-lélekkel a magyarság, a haza javáért való tevékenykedésnek szentelte vagyonát és erejét, tudását. Bánhatta, hogy csak értett, olvasott magyarul, naplójába verseket, mondatokat írt, de alig-alig beszélt magyarul, noha többszöri nekifutással igyekezett elsajátítani a nyelvet, s fokozatosan ismerkedett szépségével, büszke lett rá, s alkalmasnak látta különböző tudományok művelésére is. Bánhatta Kossuth állítása, miszerint „Teréz grófnő a kisdédóvóiból a nemzetiség tekintetét kirekesztette”, amikor a krisztinavárosi, jórészt németek lakta óvoda 1828-ban – bizonyíthatóan – kétnyelvű volt, a magyar nyelv tanítására külön nevelőnőt alkalmazott, a pesti kisdédóvókban pedig kezdettől magyar volt a tevékenységek nyelve. 1832-es magyar nyelvű beadványával egyenesen azt bizonygatja a pesti vármegyének, hogy az óvoda „a nemzetiség terjesztésének különösen célirányos eszköze”, érdemes tehát felkarolni, s a negyvenes évekig fokozatosan felépítette nemzeti nevelői koncepcióját is. Frusztrációját időlegesen feloldotta Széchenyi 1842-es *Akadémiai Beszéde*, amelyben többek között elhatárolva a magyar nyelvismeretet a magyar identitástudattól, azt nyilatkozta, hogy a legékesebben magyarul beszélő sem feltétlenül magyar, de a magyarsággal való összeforrás nyelvi beolvadás nélkül is lehetséges.

Az anyaszereppel kapcsolatban mindkettőjük megfogalmazza nézeteit. A reformkorban általános a nemzet jövőjét szavatoló anya képének kijáró tisztelet. Takáts Éva a gyermeket szülő, tápláló, óvó, jókedélyű, dolgos, önfeláldozó, családot összetartó, meleg fészket biztosító, felvilágosult, nyitott, erkölcsös polgárt nevelő erőt látja az anyában. Brunszvik is a fentiek miatt tartja a nőket az emberiség jobbik felének. A szellemi anyaság sokrétűségét boncolgatva a jellemnevelő erőre összpontosít, mert szerinte jellem nélkül a tehetség, az ész, még a lángész sem érték. Mindketten az anyaföld jóságának képzetével kapcsolják össze az anya képét. A rossztól való védelem, szeretettel való és gazdag testi, lelki, szellemi táplálás forrásaként méltatják. Takáts Éva sokgyermekes édesanyaként a praktikusabb gondozási teendőkre figyelmeztet, a csecsemővel való állandó testi-lelki törődésre, annak állandó felügyeletére. Takáts Éva is, Brunszvik Teréz is felhívják a figyelmet, hogy szükség esetén az anyák értelmes, tiszta, hozzáértő dajkát, gondozónőt, cselédet alkalmazzanak, ne bízzák gyermekeiket könnyelműen akárcikre. Takáts Éva megállapítása szerint a tízéves korig való bánásmód alakítja ki a gyermek erkölcsét. A jó erkölcsű ifjakkól lesznek a közösségi emberek, akik képesek nemzetté ötvözni a népet. A művelődés, olvasás, emberekkel való érintkezés összefér a nő hivatásával, az anyával is. A társadalom művelt családanyákkal való megnemesítését, amely a polgári pedagógiai rendszerek gerince lett, nyilvános közleményben valószínűleg elsőként Karacsné próbálta bevinni a köztudatba. Azt is hangsúlyozta, hogy a férj munkájának eredményességét is befolyásolja hitvestársa műveltségi szintje.

Mindketten sokat időznek az anyák nevelésének kérdésénél, a művelt anya művelt gyermekeket és jó hazafiakat nevel. A neveletlen anya „vadócot”, azaz neveletlen nemzedéket „terem” – állapítja meg Brunszvik. Az embernevelés mint tudomány és művészet, fő feladata a (leendő) anyáknak és a hivatásos nevelőknek. Az óvodák rendkívül alkalmasak a nevelésre, ha erre valamilyen okból (munkavállalás, időhiány, megfelelő játszóhely és környezet hiánya stb.) képtelenek az anyák. Akkor is óriási segítséget jelentenek, ha az anya kénytelen magának szabadidőt biztosítani valamilyen okból, mert másfél-kétéves kortól olyan fejlődésre alkalmas helyre vihetik gyermeküket, ahol a már említett szakértelemmel és szeretettel fogadják őket.

Hamvas Béla ír munkáiban a szellem éberségéről, a spirituális tudatban felébredő lélekről, Brunszvik Teréz ezt a transzcendens találkozást érte meg, s Isten nevében a másokért végzett munkára szánta életét, elfogadta „az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés neki szán.” Így konkretizálódott benne életfeladata, a szellemi anyaság, az óvodásokról való gondoskodás és az elméletet és gyakorlatot összekapcsoló – lehetőleg nőpedagógusok általi – leány- és nőnevelés.

Takáts Éva a polgárság leányainak a főrendűekkel közös és azonos középszintű és a női hivatásra előkészítő nemzeti szellemű, intézményes keretben történő nevelését követeli, sőt a jobbágysággal való érintkezést is ajánlja mint egymás megismerésének útját. Nem köti a nőnevelést kizárólag a nőpedagógusok tevékenységéhez, de szorgalmazza a nevelőnők képzését. A pedagógus legfontosabb feladata szerinte a józan ítélőképességet és lelkiismeretességet, az erkölcsi szilárdságot, az őszinteséget, a nemes érzelmeket és az ízlést fejleszteni, valamint okos, nyájas, az újra nyitott feleséget és anyát felnevelni, mert a családi és a nemzeti élet kézben tartója az öntudatos, magát becsülő nő. Véleménye szerint az elméleti oktatás, „a világos elme” mellé tanácsos életrevalóságot nevelni a fiatal nőkbe, s valamilyen szakmai oktatással mesterséget is kell nyújtania az iskolának.

A nőnevelés reformjának kérdése Brunszvik Teréz 1820 körüli feljegyzéseiben, vázlaiban már megjelenik (a *Három magyar asszony levélváltásában*, a *Nőképzés és nőnevelésben*). Akárcsak Takáts Éva, a női egyenjogúság híve. Nőneveléssel kapcsolatos reformtörekvéseiben főhelyet kapott a szegények lányainak főlemelése, a leendő anyák nevelése és a nőemancipációs törekvésekkel indokolt nőnevelés. Takáts Évával egybehangzóan állítja, hogy a nők kulturális, tudományos fejlődése éppen olyan fontos, mint a férfiaké. A nőnevelés közérdek, többek között azért is, mert a felkészült leendő anya a jobb nemzedékek letéteményese, s a nők tudományos-szakmai ismerete a polgári társadalom természetes velejárója, szélesebb, értelmesebb tevékenységi körre biztat, és sokszor a nyomortól mentheti meg a családot.

A lányok munkaoktatásának megszervezése a század elején Szarvason és Keszthelyen, a Tessedik Sámuel illetve a Festetics György-féle koedukációs iskolákban sarjadt ki, és hangsúlyosan mezőgazdasági (lányok számára „háztartástudományi” jellegű is) volt, majd a húszas évek végén megjelentek a budai és pesti Brunszvik-féle szorgalomiskolák, ipariskolák, kézimunkaiskolák, cselédiskolák, amelyek leginkább az óvodák felsőbb tagozataként vagy kisiskolaként működtek, s az elméleti oktatás mellett kézmű(ipari) felkészítést biztosítottak. Ezek az intézmények a csavargástól, nyomortól óvták meg a szegények gyermekeit, esetenként a mezőgazdasági és céhes ipari válság okozta szegénységet is enyhítették, s ezek az iskolák önfenntartókká is válhattak. Az idős Brunszvik Teréz a legmerészebb álmát *Terv és felhívás... magyar nevelőnők képzésére* című cikkében közölte a Világ 1844. április 24-i számában. Ez egy komplex nemzeti leánynevelő intézet terve volt, amely a Ludoviceum épületében működött volna, s többféle oktatási egységet fogott volna egybe: egy nevelőnőképzőt (ahol az elszegényedett nemesek lányaiból nemzeti érzéstől áthatott nevelőnőket képeztek volna az arisztokrácia lányainak nevelésére), egy mintaóvodából, egy főként kézügyességre alapozó iskolából és egy főrangú lányok számára felállítandó intézetből. Tervében keményen bírálta „a nyelvben, szokásban idegen”, csak „névre magyar” nőket, akik nem tudnak „hazafiúi lelkes polgárokat” nevelni a hazának, s közel hetvenévesen az ország minden körzetét be akarta hálózni nevelőintézetekkel.

Kevés liberális reformpolitikus vette figyelembe e két józan asszony nézeteit, társalogtak, vitatkoztak velük, de nemigen tekintették őket teljes jogú állampolgárnak. Pedig néhány egyszerű, mindenki által elfogadott oknál fogva Brunszvik Teréz naplójában „az emberiség nemesebb fele”-ként emlegeti a nőket, ugyanis: „Isten az emberi nem testi és lelki fennmaradását – a gyermekek által – az asszonyszívbe és -lélekbe plántálta”, továbbá, a magyarság körében döntő jelentőségük volt a kereszténység elterjesztésében, s több tényező által ők a nemzetiség továbbörökítői a honfoglalástól kezdve egészen máig. Ezek a klasszikus okok indokolták teszik, hogy Brunszvik Teréz a szellemileg egyenlő félként való elismerésért szálljon síkra, az ismeretek megvonása ellen érveljen és a négy fal közé zártság okozta frusztrációnak, valamint az ebből eredő egyfajta ismeretszegénységnek, élettapasztalat-hiánynak a megszüntetéséért emeljen szót. Takáts Éva közíró női érvei (amelyek koraiságuk okán művelődéstörténetileg különösen értékesek) Brunszvikéival nagyrészt egyeztek, beleértve az akarattal vagy kényszerűségből önálló életet választó/vállaló méltó női élet lehetőségét is. Takáts Éva iparendedélyt kívánt, de csak az önálló nők számára. Például takácsmesterségre, könyvkötésre, női szabóságra, kosárkötésre gondolt. Felismerte, hogy a szaktudás és ennek gyakorlása megmenthetné az özvegyeket és egyedül élőket a megalázó segítségkéréstől, szűkölködéstől. Brunszvik Teréz is már egész fiatal korában elmélkedik naplójában a nők bővebb, társadalmi, politikai, szakmai tevékenységi körének lehetőségéről. Mindketten terjesztik a jó magyar asszony és használni tudó ember mintaképét. Karacsné egy ideig radikálisabb követelésekkel sokkolta a konzervatív gondolkodásúakat, felvetette például „a szív megegyezésével” kötött házasság méltányosságát, a gyermektelen, s egyben boldogtalan kényszerházasság felbontásának logikus voltát. Az általa sokat hangoztatott házastársi hűség kérdése, ennek betartása mindkét fél részéről igen gyakran és hangsúlyosan szerepel végig a reformkorban. Nőíróként első a nemzeti érzések és szokások újraélesztésének, újrachonosításának nemzetmentő feladatként való sürgetésében, valamint az ehhez elengedhetetlenül szükséges magyar nevelő(nők) – tanítónők, tanárnők – képzésének nyilvános, publicisztikai hangoztatásában. Intézményteremtésben viszont Brunszviké volt a pálmája, s ha tételelesen nem fogalmazta is meg kortársnője minden nemzeti jellegű elvét, ezeket jórészt óvodáiban, elemi- és kézimunka-iskoláiban magától értetődőként alkalmazta. Az óvodapedagógiát már az első óvodák esetében egyetemes érvényűvé fejlesztette, s a negyvenes években, mint láttuk, a felsőbb szintű, osztálytagozódású kozmopolita humanista pedagógiai elképzeléseit is egyfajta demokratikusabb nemzeti nevelési elmélet váltotta fel az oktatás minden fokára kihatóan. Ekkor ismerte fel igazán, hogy a sokszor hozzá nem értő idegenek által gyakorolt oktatási-nevelési mód felszínessé, hazafiatlanná teszi a legmagasabb körök leányait is. Ekkor tiltakozik az elnemzetlenítő intézetek ellen.

A reformpolitika nem osztogatta a nőknek könnyen a korszakhoz illő jogokat. E tekintetben a liberálisok konzervatív elveket vallottak, inkább a részben tanulással, mű- és iparpártolással modernizált hagyományos szerepkörre és hazafiságra lelkesítettek. Nem mondtak le a kizárólag férjét kiszolgáló, szórakoztató, és a családfő főségét jó kedéllyel nyugtázó feleségről. Nem vonzotta még a 30-as évek liberális reformpolitikusait sem az alaposan felkészült, intézményes nevelésben részesülő, publikáló közíró, tudós asszony, a fontos politikai és társadalmi szerepeket játszó hölgy. A nőmozgalom radikális változatától pedig nemcsak a nemzeti érzelmű nemesség és arisztokrácia polgárosodást sürgető széles rétege, de a magyar polgári forradalom vezérkara is elzárkózott, inkább csak az őket támogató honleányok szózatait hallgatták szívesen. A nők „lovagjainak, prókátorainak” modern, értelmiségiekből álló vékony rétege volt az, amelyik jogosnak minősítette, hogy a hölgyek az addiginál szélesebb tevékenységi területet igényelnek, elismerte a férfiakkal egyenlő szellemi kapacitásukat, alkotási készségüket, helyeselte sajtóvitáikat, mert ahogy később, 1837-ben az Athenaeumban Hetényi János érvelt, a magyarok asszonyaikat éppen azért nevezik *feleség*nek, mert őseink híres anyáktól születtek. Állítása beleillett a korfelfogásba. A korukat megelőző nőírók is emlegették a történelem nagyasszonyainak testi, szellemi, jogi fölényét. A romantikus eposz szerepének analógiájára, meggyőző érvként minden műfajban több céllal volt előhívható a történelmet a férfiakkal együtt alakító, sokoldalú, tehetséges, okos, széles tevékenységi körrel felruházott, fontos politikai és társadalmi funkciójú régi nagyasszonyok sora: Sarolt, Gizella, Szilágyi Erzsébet, Zrínyi Ilona stb. Nőíróink azt hangoztatták, hogy a későbbi korok változó jogi

viszonyai, a latin nyelvű tanítás, majd a német és francia drága magánoktatás, és a más szerepkörbe merevítő mentalitás megfosztotta őket az örökölt sokrétű élettevékenység jogától, s az elemi fokúnál magasabb szintű tanulástól. Sajnos ellenük szóltak még az olyan, közvéleményt irányító jelentős személyiségek is, mint Gyulai Pál vagy Madách Imre, akik merev előítéleteik, egyéni csalódottságuk, hiúságuk miatt a reformkor után is hol a nők absztraháló képességét, hol „teremtő génusz”-át vonták kétségbe. Sok jeles személyiség a nőknek adagolandó kulturális jogok és lehetőségek mennyiségének és milyenségének a problémáját boncolgatva ingadozott a nőpártoló és az emancipációt ellenző szerep között, anélkül, hogy gyakorlatilag lépett volna. A kritikusok jó része azt hangsúlyozta, hogy a nőirodalomnak kompenzatorikus jellege van, amely mint emancipációs megnyilvánulás e formában nem éppen szerencsés módon csapódik ki.

Az előítéletek miatt kevés irodalomkritikus vagy szakember tartotta méltónak egy-egy író nő irodalmi munkáját beemelni a szép- és szakirodalom második-harmadik-sokadik vonalába. A reformkor körül és a későbbi időszakokban is a részben és ímmel-ámmal, ideig-óráig elismert nőírók közül néhányan (általában rendszerváltásokkor, a jó értelemben vett liberálisabb, de mindenképpen polgáribb berendezésű társadalmi rendszerekben) kerültek/nek ismét szóba. Más kor alkotása más olvasásmódot igényel. Új korok szakemberei megpróbálják értésmódjukat bővebb emancipációs törekvésekkel és művelődéstörténeti szempontokkal gazdagítani. Rövid ideig jelen maradnak a szakmai köztudatban, elindulnak a kanonizáció felé, de a kritikai hagyomány által örökségül kapott kanonizációs elvek felülvizsgálata nélkül műveik elemzése nehezen vezet lényegesen kedvezőbb és meggyőző eredményekhez, művük elismertetéséhez. Sajnos maga a nőirodalom klasszikus módszerrel történő felleltározása, leírása is még csak részben történt meg. Rengeteg a számba nem vett, elfekvő, elkallódó mű, ki nem nyomtatott, elporladó kézirat. Ez a fajta számbavétel manapság – szerencsére – araszolgat. Az utóbbi időben Fábri Annának köszönhetően éledt újra. A hiányzó új kánonok miatt ez a vizsgálódás inkább a személyiség izgalmas lényének, érdekes sorsának felmutatása irányába, nem a mű belső rétegei felé halad. Az itt bemutatott két nőíró esetében sem született a mű egésze ismeretében alkotott értékítélet, sem elég próbálkozás, amely bevallaná, hogy egy szerencsés író nő (szabadságában csak kissé akadályoztatva) meg is ismerhette saját/sajátosan női életén kívül a sorsát, nemzete sorsát meghatározó erők működését, összetételét. Megnevezhette-e, minősíthette-e erkölcsileg és gondolatilag azokat vagy sem, elég képzett volt-e ehhez, mert ha ezekre a kérdésekre egészükben vagy többségükben nemleges választ kapunk, akkor a vizsgált illető irodalmi anyaga is érvénytelen, posztulatív értéke hitel nélküli, munkája nem lehet remekmű, még akkor sem, ha alkotóképessége erre alkalmassá tette volna. Az általunk tanulmányozott két nőíró esetében a helyzetük, forrásaik megengedték, hogy az említett kérdések egy részére igennel válaszoljunk. Az egyik arisztokrata, független nőként utazott a világban, tanult, Takáts Éva pedig Karacsneként az akkori értelmiség színe-javát látta vendégül (néha évekig, például Katona Józsefet 1811–1813 között, aki házukban írta a *Bánk bánt*), mindketten sokat olvastak.

Sok a köztiszteltben álló nőírók elfeledett pedagógiai és publicisztikai műve, amelyekben elsőként hangoztattak olyan elveket, amelyekért mások aratták le a babért, s amelyeknek helyességét, hasznát a századvég ismerte fel igazán. A távlat változásával talán állandóbb kanonizációhoz juthat Széchenyin és követőin kívül az egy lépéssel előttük járó egy-két nőíró is, azok, akikre szintén illik Németh László megállapítása, hogy ezek egy platonista indíttatású társadalomszervezési ideálforma gyakorlati megvalósításában bíztak.

Romain Rolland Czeke Mariannéhoz szóló levelei szerint „Brunsztat Teréz is mint pedagógus, nemzetközi nagyságként belépett a történelembe, hogy elfoglalja végre helyét az őt megillető első sorban, és kilépett abból a szerény anekdotikus szerepből, amelyet eddig tulajdonítottak neki”. A vele egy időben és hasonló célokért bátran kiálló Takáts Éva a pedagógia- és publicisztikátörténetben is az őt megillető helyre kellene hogy kerüljön. A polgári nőmozgalomban is rendkívülívé teszi mindkettőjüket már az a közös vonásuk is, hogy az 1820-as években – nálunk még fehér hollóként – más jogokkal (alkotási, erkölcsi, hivatalviselési stb.) kötötték össze a nevelés és a tanítás kérdéskörét. Nevelői-oktatói koncepciójukban sok a hasonló elem, noha különbözik

származásuk, neveltetésük, környezetük és életvitelük, de a gondolkodásukban fellelhető különbségek nem rontották egyikük hitelét sem, hanem kiegészítették egymás elképzeléseit. Lesz-e a mai korszakban kánon, amely a megérdemelt jobb helyezést megadja nekik?¹⁶²

Irodalom

A Kisdédóvó Intézetek Magyarországon Terjesztő Egyesület Évkönyve. Pest, 1839.

A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből (1777–1865). (Szerk, előszó és a fejl. bev. FÁBRY Anna.) Bp., 1999.

BALLAI Károly: *A magyar kisdédnevelés fejlődéstörténetének vázlata 1843–1914.* Bp., 1916.

BENEDEK Marcell: *Romain Rolland levelei Beethoven halhatatlan kedveséről.* In: Nagyvilág Bp., 1957/6.

BROWN J. R.: *An Essay of Infant Cultivation.* London, 1827.

Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései 1808–1814. (szerk. bev. CZEKE Marianne.) I. Bp., 1938.

Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. (sajtó alá rendezte, bev., tan., jegyz., HORNYÁK Mária, előszó JÓKAI Anna, ford. RÁKÓCZI Katalin, SOÓS István.) Bp., 1999.

Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. (bev. JAUSZ Béla, VÁG Ottó, OROSZ Lajos, ZIBOLDEN Endre tan.) Bp., 1962.

CZEKE Marianne: *Brunszvik Teréz kiadatlan naplói és egyéb hátrahagyott iratai.* In: Kisdédnevelés, 1926./11 sz..

CZEKE Marianne–H. RÉVÉSZ Margit: *Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza.* Bp., 1926.

ECSEDI István: *Karacs Ferenc térképész élete és művei.* Debrecen, 1912.

Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Bp., 1957.

EVVA Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője, Karacs Ferencné és Karacs Teréz nézetei.* Szeged, 1933.

FÁBRI Anna: „Szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* Bp., 1996.

FARKAS József: *A pesti református egyház 101 éves története.* Kecskemét, 1898.

FEKETE Antal: *Széchenyi István vallásossága.* Bp., 1936.

FESZT Sándor: *Angolok Magyarországon a reformkorszakban 1825–1848.* Bp., é. n.

HORNYÁK Mária: *Brunszvik Teréz naplói.* In: Szabó Ervin könyvtár évkönyve, Bp., 1994.

KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei.* Bp., 1927.

L. ERDÉLYI Erzsébet: *A kereki alapnevelde.* In: Alapnevelők és Szülők Lapja, 1870./6. sz.

LA MARA: *Grafib Therese Brunsvik und ihre Memoiren.* Leipzig, 1909.

MAYO, Charles: *Observation of the Establishment and Directions of Infants-schools, Being the Substance of Lecture Delivered at the Royal Institutions.* London, 1826.

MÉSZÁROS István: *A „nemzetnevelés.”* In: Magyar Tudomány, 1992/3.

„Nőttön nőtt tiszta fénye.” *Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére.* (Szerk. HORNYÁK Mária.) Martonvásár, 1996.

¹⁶² Az adatgyűjtést az MTA Domus Hungarica ösztöndíja tette lehetővé

- OROSZ Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői*. Bp., 1962.
- RAPOS József: *Brunswik Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve: vagyis a köz- alapnevelés-ügy múltja és jelene hazánkban*. Pest, 1868
- Rapos József: *A nőnem befolyása az emberi társaság polgárosodására*. In: Családi Lapok, 1852. II.
- SÁFRÁN Györgyi: *Romain Rolland levelei Czeke Mariannehoz*. Bp., 1966.
- Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. (Szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit.) Debrecen, 1997.
- Széchenyi István intelmei Béla fiához*. Bp., 1962.
- Széchenyi István: *Közjóra való törekvések*. (Összeáll. BENKŐ Samu.) Bukarest, 1981.
- SZÉCHENYI István: *Napló*. Bp., 1978.
- Széchenyi István Naplói*. (Bev. VISZOTA Gyula.) Bp., 1925–1939.
- Széchenyi István válogatott munkái*. Bp., 1903.
- TAKÁCS Éva: *Feleletek a Szent Gellért Hegye mellől*. Buda, 1828.
- Takács Éva munkái. Gondolatok a nap alatt*. I–II. Buda, 1829.
- VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés kialakulása*. Bp., 1959.
- VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés története Magyarországon*. Miskolc, 1994.
- VÁRADI József: *Széchenyi nacionalizmusa és ennek neveléstani következményei*. Bp., 1941.
- VÁRADI József: *Széchenyi és a magyar nőnevelés*. Bp., 1942.
- WILSON, William: *The System of Infant-schools*. London, 1826.
- ZIBOLEN Endre: *Johann Heinrich Pestalozzi*. Bp., 1984.

Klasszikusok kiadása

Bessenyei József (Miskolc)
A Miskolci Egyetemen akkreditált szövegtudományi PhD (doktori) program
rövid ismertetése

A program témája a szöveg mint a tudományos kutatás tárgya és eszköze a történelemtudomány, az irodalomtudomány és a rokon tudományok (művelődéstörténet, tudománytörténet stb.) területén. A szöveg keletkezésének, fennmaradásának, feltárásának, közzétételének és felhasználásának története, elmélete és gyakorlata. Vezetője Kulcsár Péter professzor.

A történelem- és irodalomtudomány számára a kezdetektől, e diszciplínák létrejöttétől a legfontosabb eszköz és egyben a kutatás egyik legfontosabb tárgya a szöveg. Ennek megfelelően mindkét tudományág különös gondot fordít a szöveg mint forrás megismerésére és közzétételére, ezzel párhuzamosan a szövegekkel és tudományos igényű kiadásukkal kapcsolatos textológiai problémák feltárására és megoldására.

Noha tehát a szövegkiadás gyakorlata és elmélete, a textológia több ezer éves múltra tekint vissza, és roppant mennyiségű eredményt produkált, a szöveg sajátképpen tudománya mind a mai napig világszerte is gyermekcipőben jár, Magyarországon pedig a szöveg keletkezésének, fennmaradásának, feltárásának, közzétételének és tudományos célú alkalmazásának komplex kutatására még kísérlet sem történt soha. A részmunkálatok egymástól elszigetelten vagy alkalmi kapcsolatban folynak, az elmélet a gyakorlati tevékenység mellékterméke. Az oktatás hagyományosan szétszórt és esetleges, intézménnyel nem rendelkezik, többnyire egy-egy konkrét szövegkiadáshoz kötött. Ennek következtében az eredmények és tapasztalatok általánosításához szükséges át- és kitekintésnek még a reményét sem nyújtja, az igényét sem kelti fel. Még a kritikai igényű kiadások sajtó alá rendezője is minden egyes alkalommal előlről kezdi a közlés elméleti alapjainak lefektetését, módszereinek kidolgozását, véletlenszerűen követve egy-egy mintát. Ilyen körülmények között magától értetődik, hogy a kiadványok színvonala egyenetlen. Nem alakult ki összhang a szövegre mint forrásra irányuló kutatások és teóriák, meg az utóbbi évtizedekben rohamléptekkel előrehaladó szemiotika között sem. E külső és belső szeparálódáshoz járul az informatikától való különállás, mely pedig elméleti téren új megközelítési módokat, gyakorlati téren új lehetőségeket biztosíthatna a forrásszövegek történelem- és irodalomtudományi hasznosításához. Ezenközben szórványos kísérletek jelzik az ifjabb generációknak azt a kívánságát, amely a forrásszövegnek mint tudományos objektumnak több oldalú megközelítésére, modernebb eszközökkel történő kezelésére, a textológia tágabb környezetbe való beillesztésére irányul.

E széttagoltság és elszigeteltség felszámolása olyan szakemberek kiképzése útján valósítható meg, akik a szöveg komplex vizsgálatához szükséges valamennyi fontosabb elméleti és gyakorlati eszközzel rendelkeznek, látják azt a fizikai, társadalmi és történeti teret, amelyben a szöveg keletkezett, elhelyezkedik és hasznosul, ismerik azokat az utakat, amelyeken megközelíthető, azt a technikát, amellyel kezelhető, és tisztában vannak azzal, hogy a szövegvizsgálat eredményei hogyan plántálhatók bele a tudomány egyetemébe. Az így képzett szakember előtt út nyílik a szöveghez kapcsolódó bármely hagyományosan gondozott részterület magas szintű, elméletet és gyakorlatot egybefogó művelésére. Ennek következtében a textológia praktikuma a jelenleginél összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalra emelkedik, másik oldalról viszont lehetővé válik az alapképzésben megszerzett ismereteknek egy különös szempontból való megközelítése, a történelem- és irodalomtudomány más szemszögéből nem látható belső és külső összefüggéseinek felismerése és feltárása. A speciális képzés tehát hasznosan járul hozzá a történelemtudomány, az irodalomtudomány és rokon tudományai (a művelődéstörténet, a tudománytörténet és a többi) magas szintű és új eredményeket teremtő műveléséhez.

E koncepció társadalmi támogatottsága is érzékelhető. Az utóbbi két évtizedben – mintegy százéves szünet után – nagy erővel tört fel az igény a történelmi és irodalmi szövegek színvonalas kiadása iránt. Ennek több egybejáró oka van. Ez természetes reakciója a legutóbbi hosszú időszak

ideológiára orientált szellemiségének, amely nagyobb gondot fordított a szövegek értelmezésére, mint pontos közzétételükre. Ezzel egyidejűleg a 19. század jelentős eredményei (impozáns forráskiadvány-sorozatok stb.) elavultakká váltak. Ugyanakkor megszorodott a közreadandó szövegek száma, mert kül- és belföldön jó néhány korábban hozzáférhetetlen dokumentumörző intézmény megközelíthető lett. Megnyílt továbbá a lehetőség arra, hogy a hazai szakembergárda nemzetközi vállalkozásokba is bekapcsolódjék, illetve nemzetközi érdeklődésre számot tartó szövegeket publikáljon. Mindez a szövegkiadás iránti érdeklődés élénküléséhez és a textológiai tevékenység felértékelődéséhez vezetett, úgyannyira, hogy ma már nemcsak egyes intézmények tekintik ezt fontos feladatuknak, hanem kifejezetten erre szakosodott, üzleti vállalkozásként működő kiadók is alakultak, jelezvén a társadalmi igényt. A tudományos minősítés történetében első ízben az 1990-es évek elején sor került kritikai kiadás elismerésére. Ezzel együtt azonban a másik oldalon egyre jobban lábra kap a dilettantizmus.

Felvetődött tehát az igény a szövegtudomány hazai centrumának megteremtésére, amely elméleti szinten kapcsolódik a textológia magyarországi és nemzetközi vállalkozásaihoz, és egyben olyan posztgraduális képzési hely, amely a gyakorlati munkát elméleti alapokon végző szakembereket felkészíti.

A szövegtudomány oktatása iránti igény szerencsésen esik egybe a hazai tudósképzés új szervezeti kereteinek kialakulásával, ugyanis a szövegtudomány oktatása csak posztgraduális formában oldható meg. A kurzust azok a hallgatók végezhetik el sikerrel, akik a magyar múlt kulturális értékei fölött egyetemi szintű áttekintéssel és bizonyos fokú nyelvismerettel rendelkeznek, akik legalább tanulmányaik során találkoztak már forrásszöveggel, és akik a kutatói pályát életcéljuknak tekintik.

Ennek a képzési központnak mind idehaza, mind a nemzetközi mezőnyben jelentőséget ad az a tény, hogy a szövegtudományi kutatások a világon mindenütt a gyakorlat mellékágaként folynak, Magyarországon pedig egyáltalán nincs olyan intézmény, amely ezt a feladatot a maga komplexitásában ellátná, és egységes rendszerben oktatná az alább bemutatásra kerülő oktatási koncepcióban meghatározott szakterületeket.

A program oktatási koncepciója a magyarországi írásbeliség különböző szövegtípusainak megismerésére és kezelésére irányul, az elméleti képzés és a gyakorlati alkotómunka szoros egységére és egyidejűségére épül. A történeti, teoretikus és módszertani ismereteket eredetükben és alkalmazásukban mutatja és gyakoroltatja be, a hagyományos és modern technika használatával együtt.

A kurzus tantervben rögzített előadásokból és gyakorlatokból, valamint egy-egy kérdéskör meghívott szakemberei által tartott speciálkollégiumokból (szeminárium) áll, hat félévben, félévenként 12 óra elméleti és 30–42 óra gyakorlati foglalkozással, különös tekintettel a számítógép alkalmazására.

A kurzus indulásakor minden hallgató kap egy magyar és két, választhatóan latin vagy német nyelvű szöveget, amelyet a gyakorlati órákon és önálló munkája során kiadásra alkalmas, „nyomdakész” kéziratrá kell kidolgoznia. A tantervben rögzített előadásokon, a speciálkollégiumokon, valamint a magyar tárgyú gyakorlatokon való részvétel kötelező, a latin vagy német tárgyú gyakorlat kötelezően választható. A kis létszámra való tekintettel a később felvételt nyerő hallgatók a soron levő tanegységnél kapcsolódnak be a tanfolyamba.

A program részletes tanterve a következő:

I. félév

Szövegismeret I.		12 óra előadás
Nyomtatványolvasás	– magyar	12 óra gyakorlat
	– latin	
	– német	12 óra gyakorlat
Speciálkollégium		6 óra szeminárium

II. félév

Szövegismeret II.		12 óra előadás
Kéziratolvasás	– magyar	12 óra gyakorlat
	– német	12 óra gyakorlat
	– latin	12 óra gyakorlat

Kodikológia, diplomatika

Speciálkollégium		6 óra szeminárium

III. félév

Szövegismeret III.		12 óra előadás
Nyomtatványmeghatározás		12 óra gyakorlat
Könyvtár- és levéltárhasználat		12 óra gyakorlat
Speciálkollégium (szövegismeret)		6 óra szeminárium

IV. félév

Textológia I.		12 óra előadás
Textológia	– magyar	12 óra gyakorlat
	– latin	
	– német	12 óra gyakorlat
Speciálkollégium		6 óra szeminárium

V. félév

Textológia II.		12 óra előadás
Textológia	– latin	
	– német	12 óra gyakorlat
Számítógépes szövegfeldolgozás		12 óra gyakorlat
Speciálkollégium		6 óra szeminárium

VI. félév

Textológia III.		6 óra előadás
Szövegkiadás		6 óra előadás
Szövegkiadás		12 óra gyakorlat
Szerkesztés		12 óra gyakorlat
Speciálkollégium		6 óra szeminárium

Kurzusleírások:

I. Szövegismeret

A jel, az üzenet (message), az írás, a szöveg, a szövegmű. Az irodalmi forma. Szövegelmélet. Irodalomszociológia. A forrásszöveg tipológiája és formái. Fennmaradásának módjai és eszközei. Könyv- és írástörténet, a helyesírás története, a nyelvjárás. A kézírás (paleográfia, történeti grafológia), a kézirat (kodikológia, diplomatika). A nyomtatás és a nyomtatvány. Egyéb információhordozók és médiumok. A szöveg tárolása és lelőhelye (könyvtár, levéltár). A felkutatás módszerei és eszközei. A szövegismeret segédletei.

II. Textológia

A filológia és története. A szöveg olvasása, megértése, értelmezése, minősítése (a forráskritika), magyarázata, javítása, a segédletek kezelése. A textológia története és iskolái. Intézmények és orgánumok. A szöveg reprodukálásának lehetőségei, formai megoldásai és tartalmi követelményei. A reprodukálás technikai eljárásai és eszközei.

III. Szövegkiadás

A publikálás története, elvei, formái, technikája, intézményei, szervezése. A szöveg számítógépes feldolgozása, tárolása, publikálása. A szerkesztés. A kiadói tevékenység. A szövegtudomány etikai és jogi vonatkozásai.

Speciálkollégiumok

Kódextöredékek, nyomtatványok meghatározása, grafológia, papír, könyvkötés, nyomdai ismeretek, indexelés, kiadói tevékenység.

A vizsgák

A kurzus folyamán a hallgatónak a Szövegismeret és a Textológia tantárgyak III. részének befejezése után kell vizsgát tennie az illetékes előadók egyike előtt, ekkor az elsajátított elméleti ismeretekről ad számot. A VI. félév végére latin vagy német, valamint angol és egy világnyelvből középfokú nyelvvizsgával kell rendelkeznie, és be kell nyújtania a disszertációját. Ezután kerül sor a doktori szigorlatra, amelyen a szövegtudomány teljes elméleti, történeti és metodológiai ismeretanyagának kellő mérvű elsajátítását kell bizonyítania.

A kurzus a disszertáció megvédésével fejeződik be. A disszertáció minősítése, illetve megvédése során az elkészített kritikai szövegkiadás színvonala, valamint a csatlakozó szövegtudományi feldolgozás (értekezés) önállósága és tudományos újdonságértéke kerül mérlegelésre.

A program tudományos célja magyar és latin vagy német nyelvű történelemtudományi, irodalomtudományi, művelődéstörténeti, tudománytörténeti és rokon területekhez tartozó közép- vagy újkori kézíratos vagy nyomtatott forrásszövegek kritikai kiadásának sajtó alá rendezése a szöveg elolvasásától a nyomdakész kézirat elkészítéséig, a szövegkiadás szövegtudományi tanulságainak tanulmány szintű, és az „értekezés” műfajának formailag is megfelelő feldolgozásával.

A konkrét szövegek a hallgató felkészültségétől, nyelvtudásától, érdeklődési körétől és távlati terveitől függően kerülnek kiválasztásra, figyelemmel a szaktudományosság szükségleteire is.

A kurzus infrastrukturális feltételeit részben a Karon működő textológiai műhely biztosítja, s annak keretei között lehetőség nyílik a legjobb munkák publikálására, és a szélesebb körű szakmai közvélemény elé terjesztésére. Ennek visszhangjából a kurzus eredményessége lemérhető lesz. Emellett a publikálás lehetősége minden bizonnyal ösztönözní fogja a hallgatókat.

A program személyi feltételei az indulástól fogva többször változtak. A program vezetője Kulcsár Péter egyetemi tanár (DSz). A programban résztvevő vezető oktatók: Bessenyei József, Heltai János, Tóth Péter.

Heltai János (*Miskolc*)

A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején

Exordium

Előadásom előre megadott rezüméjében a szövegtisztelet jelenségeinek, valamint a szöveg és gondozója kapcsolatának vizsgálatát ígértem. A feldolgozni kívánt forrásanyagon való töprengés közben egyrészt meggyőződtem arról, hogy jó irányban tettem föl az eredeti kérdést, másrészt be kellett látnom, hogy a szövegtisztelet kérdéséről nehéz lenne úgy beszélni, ha nem látjuk magunk előtt a tisztelet okát, a szöveg tekintélyét és a tekintély forrásait. Előadásomban tehát azt vizsgálom, hogyan alakul a szöveg tekintélye a XVII. század eleji magyarországi nyomtatott nyilvánosságban, illetve milyen tényezőkben ismerhetjük föl ennek a tekintélynek a forrásait.

A probléma

Kérdésfeltevésemben Richard H. Rouse és Mary A. Rouse *A kéziratos irodalom hét évszázada*¹⁶³ és Bernardo Cerquiglini: *Szerzői variánsok és másolói variencia*¹⁶⁴ című tanulmányaiból indultam ki. Nem konkrét mondanivalójukra támaszkodom, sokkal inkább saját tapasztalataimat próbálom elhelyezni a két tanulmányból adódó gondolkodási keretben, anélkül, hogy a továbbiakban ismételt hivatkoznék rájuk.

A kora újkori szövegek létezési módja átmenetet képez a középkori kéziratos szöveg és az újkori, szerzői, irodalmi szöveg között. A középkori szöveg és szerzője kisebbségnek érezte magát a megelőző korok árnyékában. A szövegek a Biblia, az egyházatyák és az ókori klasszikusok mindenki által elismert tekintélyének gyámsága alatt keletkeztek. A szerzők érdemüknek azt tekintették, hogy a múlt örökségét képesek számba venni, és saját korukra alkalmazni. A szövegek pedig, nem utolsósorban előállításuk technikai lehetőségeinél fogva, egyfajta nyitottságban éltek: kitéve a másolás mindenkor esetlegességeinek, az elírásoknak, a nem jól értett helyek önkéntelen vagy tudatos átértelmezésének, azaz a másoló hatalmának.

A romantika korára alakult ki az a típusú irodalmi szöveg, amelynek tekintélye csak a legutóbbi évtizedekben kezd meginogni, amely zárt individuális szubsztanciaként létezik, s amely fölött a hatalmat a szerző óhajtja birtokolni, illetve pontosabban fogalmazva, amelynek tekintélye az autentikusságban, azaz a szerző perszonalitásában, intellektuális, érzelmi, alkotói teljesítményének önértékében gyökerezik.

Előadásomban arra figyelek, hogyan alakul a szöveg létezési módja e két sarokpont között. Természetesen nem terjeszkedhetem ki az összes lehetséges kérdésre. Egyetlen aspektust tartok szem előtt, egyetlen koherens, később ismertető forrásbázis alapján. Választott kérdésről írányom a következő, milyen eszközök segítségével próbálják a XVII. század első felében Magyarországon tekintéllyel felruházni a szöveget létrehozói: a szerzők, fordítók, kommentátorok, kiadók, nyomdászok. Mit véltek, illetve mit kívántak felmutatni a szöveg tekintélyének forrásaiként.

Excursio: A régi könyvek bibliográfiája és a kánon

Mielőtt rátérnék az imént vázolt kérdés tárgyalására, nem is rövid kitérőt szeretnék tenni, hogy a felvetett probléma vizsgálatát a mai irodalomtudomány egy többé-kevésbé látens vitájának

¹⁶³ Helikon, 1989, 351–362.

¹⁶⁴ Helikon, 1989, 363–377.

kontextusába állíthassam.¹⁶⁵ Előadásom ugyanis egy szakadék megszüntetésének irányába kíván lépéseket tenni. Ez a szakadék természetesen csak virtuálisan létezik a filológia és a szövegek értelmezését végző, valamint az értelmezői eljárások elméleteit kezelő irodalomtudományi mezők között. Virtuális szakadékról beszélek, mivel a problémakört kicsit is közelebből ismerők előtt nem lehet kérdéses, hogy már a szöveg genezise is hozzátartozik az értelmezői folyamathoz, s ebben a szöveg technikai-műszaki rögzítési módjának, később a szöveg filológiai átörökítése során feltárt információknak, segédanyagoknak, egyáltalán annak a kontextualitásnak, amelyet a szöveg műszaki és filológiai közvetítése és közvetítettsége teremt, alapvető szerep jut. Nemcsak a fordítás értelmezés ugyanis, hanem a leírás, a kinyomtatás, a bibliográfiai számbavétel, a kiadás, újrakiadás által is új és új értelmezéseken megy át a szöveg, sőt radikálisabb felfogás szerint minden ilyen aktus, minden ilyen irodalmi cselekvés egyenesen új szöveget hoz létre. Nem akarok azonban itt a szöveg metamorfózisának ontológiai vonatkozásaival foglalkozni, hanem visszatérek szorosabban vett tárgyamhoz és célomhoz.

A filológiai és értelmezői teljesítmények közti hierarchia feltételezése mindenképpen jelen van az irodalommal foglalkozóknak az irodalom léhelyzetéről s főként az irodalomtudósi szerepről szóló elképzeléseiben, néha hivatalos, akadémiainak tekinthető, sőt jogszabályokban is manifestálódó álláspontokban, máskor a szakmai közvélekedés bizonyos regisztereiben, néha csupán látens, de mégis makacsul létező magatartási attitűdökben. Egyrészt, például, mint legutóbb Szilágyi Márton utalt rá, a filológusok önlebecsülésében, amely komoly és indokolatlan önbizalomhiányról árulkodik, másrészt az értelmezői szerepkörök körül kialakult tekintély-mítoszokban.¹⁶⁶ Szilágyi az idézett tanulmányban komoly lépéseket tett abba az irányba, hogy bevonja a filológiai munkát és teljesítményt az irodalomtörténeti és irodalomértelmezési folyamat, ezen belül különösképpen a kánonképző és kánonképződési eljárások és történések eseményei közé. Filológia fogalmán pedig főként a szöveggondozás, kommentálás és magyarázás aktusait értette.

A régi irodalomra nézve (a régi szó értelmezésétől itt most praktikus okokból eltekintek) azonban a kánonképzés egyik legfontosabb eszköze a bibliográfiai számbavétel. A régi könyvek bibliografizálásának hatalmas és sokrétű gyakorlati eszköztára, és nem kisebb elméleti háttér-irodalma alakult ki az idők folyamán. Anélkül, hogy ezek részleteire most a legrövidebb pillantást is vetném, néhány illusztratív mozzanatra hadd hívjam föl a figyelmet. Például az évszázadokban megállapított korszakhatárolási elvek, valamint a bibliográfiáknak az egyes példányok egyedi jellegzetességeiig lehatoló leírási módszerei alakították ki a régi könyvek muzeális értékét, s ehhez kapcsolódva folyamatosan emelkedett kereskedelmi értékük, s mára már gazdaságilag is jelentős teauráló szerepük.¹⁶⁷ Hasonló folyamatok mentek végbe a szellemi szférában is. A retrospektív bibliográfiákba bekerült művek körül már pusztán régiségük tudata is kialakított egyfajta tekintélyt, amelyet akár prekanonikus állapotként is értékelhetünk. Nemcsak a tudományos kézikönyv funkcióit töltötték be a nemzeti retrospektív bibliográfiák, hanem a nemzeti reprezentáció, sőt a

¹⁶⁵ Ebben a törekvésemben nem titkoltan közrejátszik az a szándék, hogy a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfiai vállalkozás (amelynek a közelmúltban, 2000-ben megjelent harmadik kötetének szerkesztője voltam) jelentőségét az irodalomelméleti kutatások szempontjából is átgondoljam és tudatosítsam.

¹⁶⁶ SZILÁGYI Márton: *Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszertudat és új kihívások között*. Helikon, 2000, 564–572; Fontos írás ugyanitt e kérdésben: HÁSZ FEHÉR Katalin: *A filológia diszciplináris helyzete*. Helikon, 2000, 469–480. Mondanivalóm kialakításában támaszkodtam még: DÁVIDHÁZI Péter: *A hatalom szétesztása. Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában*. In: DÁVIDHÁZI Péter: *Per passivam resistentiam*. Bp. 1998, 209–225; HORVÁTH Iván: *Szöveg*. 2000, 1994, november, 42–53.

¹⁶⁷ A XV. századi nyomtatványokat incunabulumnak, ősnymtatványnak nevezi a szakirodalom, a XVI. századiakat antiquáknak. Országonként, régióként, könyvtáranként bibliográfiák sokaságában tartják őket nyilván. Ma már mind a két régi könyvkategória piaci értéke vetekszik a műtárgyakkal.

nemzeti önmeghatározási folyamatok nélkülözhetetlen, nagy kedvvel és eredményességgel épített eszközeivé váltak Közép- és Kelet-Európában több helyen.¹⁶⁸

Nyilvánvaló, hogy a magyar nemzeti retrospektív bibliográfia megszületését és sorsának további alakulását is hasonló folyamatok kísérték, és reményeim szerint kísérik a jövőben is. Szabó Károly XIX. század végén megjelent bibliográfiájának hatására alakították ki nagyobb közkönyvtáraink muzeális különgyűjteményeiket.¹⁶⁹ Ezek a gyűjtemények ma hozzátartoznak egy-egy régió kulturális arculatához, művelődése, műveltsége reprezentatív tezauruszainak számítanak. Sőt, ismét csak mellékesen jegyzem meg, az idegenforgalomban kommerciális funkciójuk is kezd kialakulni.

Szabó Károly kronológiai, nyelvi, területi és személyi kategorizálási elvei¹⁷⁰ a tudományos gondolkodásban komoly kánonképző szerepet játszottak, például hosszú időre az ő bibliográfiája szabta meg a régiség 1711-es időhatárát. Ugyanakkor ezek az elvek tükrözték is a kor tudományos és közgondolkodását. Nyelvi kategóriái kifejezték a magyar nyelv privilegizált helyzetét a magyar állam területén, területi elve az itthon nyomtatott műveket hozta prekanonikus állapotba, hiszen bibliográfiájának megjelenése óta egy határainkon belül nyomtatott néhány lapos iskolai disputáció sok tekintetben nagyobb értéknek számít, mint például egy Bázelen közrebocsátott bibliai lexikon. Személyi elve pedig, amellet, hogy az anyagot gyakorlatilag kezelhetővé tette, rendkívüli mértékben kiterjesztette a magyar kultúra területét, s olyan szerzőket és műveket vont be ezáltal a kanonizációs folyamatokba, amelyek másképp teljesen figyelmen kívül maradtak volna.

Amennyiben a Szabó Károly munkáinak átdolgozására vállalkozó újabb nemzeti retrospektív bibliográfia¹⁷¹ módosít Szabó rendszerezési elvein és metódusán, akkor egyrészt nyilvánvaló, hogy abban is – túl az anyag természetében immanensen benne lévő lehetőségeken (elsősorban a mennyiségi kezelhetőség szempontjaira gondolok) – a tudományos gondolkodás újabb paradigmái tükröződnek. Például az irodalmi rendszer különböző nyelvű elemeit Magyarországon belül természetes egységként kezeli, nem állít fel a magyar és a többi nyelv között értékítéletet involváló hierarchiát. Meggyőződésünk, hogy Szabó Károlyt sem a magyar nyelv primátusának gondolata vezérelte kategóriái felállításában, hanem egyszerűen a praktikum, és természetes érdeklődési iránya. Felállított kategóriái minden különösebb hátsó szándék nélkül fejezik ki azt az érzületet, hogy Magyarországon a magyar nyelvűség megkülönböztetett figyelmet érdemel. Mint ahogy az új feldolgozás szerkesztési elveiből sem feltétlen következik az, hogy a magyar nyelvű emlékek a magyar tudományosság számára ne jelentenének kiemelkedő értéket, hanem egyszerűen annak hatása, hogy a magyar nyelvű emlékek egy több nyelvű, természetes rendszer részeként születtek

¹⁶⁸ Az e tekintetben számunkra legfontosabb művek a következők: BIANU, Ioan–HODOȘ, Nerva (SIMONESCU, Dan): *Bibliografia românească veche* I–IV. București 1903–1944; ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Diel 1., 2. Martin 1972 és 1984; MIŠIANIK, Ján: *Bibliografija slovenského písomníctva do konca XIX. stor.* Bratislava 1946; *Knihopis českých a slovenských tisků 1501–1800*. I–IX. Praha 1939–1967; RIZNER, Ludovít V.: *Bibliografija písomníctva slovenského... do konca r. 1900*. I–IV. Turčiansky Sv. Martin 1929–1934; ESTREICHER, Karol: *Bibliografija Polska* 1–33. Kraków 1875–1939; BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC*. Baden-Baden 1966; KUKULJEVIĆ SAKČINSKI, Ivan: *Bibliografija hrvatska*. Zagreb 1860–1863.

¹⁶⁹ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I (1531–1711. megjelent magyar nyelvű nyomtatványok)*. Bp. 1879; SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok)*. Bp. 1885; SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III (magyar szerzőktől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok, 1–2)*. Bp. 1896–1898.

¹⁷⁰ Az RMK I. kötetébe kerültek a ma nyelvi hungaricumnak nevezett dokumentumok, azaz a magyar nyelvű művek, az RMK II. kötetébe a ma területi hungaricumnak nevezett dokumentumok, azaz a (történelmi) Magyarország területén bármely nyelven nyomtatott művek, az RMK III. kötetébe a ma személyi hungaricumnak nevezett dokumentumok, azaz a magyar(országi) szerzőktől külföldön, bármely nyelven nyomtatott művek.

¹⁷¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* I–III. Bp. 1971–2000.

meg, s ezt a természetes rendszert nyelvi kategóriák szerint nem volna helyes utólag mesterségesen széttagolni. Másrészt nyilvánvaló az is, hogy az új feldolgozás változó szempontjai és metódusa is módosítani fogja bizonyos elemeit az irodalmi és kultúrhistóriai értékstruktúráknak, kánonképződési folyamatoknak. Például, az új feldolgozásnak, az RMNy-nek az a más bibliográfiákban majdnem példa nélküli gyakorlata, hogy nem csupán a máig megőrződött kiadványokat írja le, hanem azokat is, amelyek egykori létezéséről megbízható adat maradt fenn, vagy egykori létezésük szilárdan kikövetkeztethető. Ez a gyakorlat, vagyis bizonyos szövegek egykori létezésének tudatosítása, sok esetben erősen befolyásolhatja az értelmezés feladatát vállaló irodalomtörténész befogadói horizontját. Vagy különböző irodalomszociológiai kérdésfeltevésekre egészen más válaszok születhetnek a valóságosan létező, illetve a valóságos és ma már csak virtuálisan létező (mert fizikai valóságukban elveszett vagy megsemmisült) szövegek adta két eltérő korpusz elemzésekor. Például a korábbi bibliográfiák Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* 1655-ig hat kiadását tartották számon, ezekből azonban csupán két valóságos szöveg volt ismert. Az újabb feldolgozás, az RMNy, figyelembe véve a szakirodalom újabb megállapításait, a kiadások számát négyre redukálta, miközben a valóságosan fennmaradt szövegek száma nem változott.¹⁷² Ezek az eltérő számok nagy valószínűséggel egészen más válaszokat, sőt esetleg eleve más kérdésfeltevéseket kényszerítenek ki Balassi recepciójának időbeli alakulásáról, mint ha pusztán a ténylegesen meglévő szövegeket veszi tekintetbe a kutatás.

Végső soron azt állítjuk, hogy a nemzeti bibliográfia új módszerű átdolgozása olyan filológiai teljesítmény, amely pusztán létezésével is jelentős alakítója az irodalmi rendszer egészének. Anyaggyűjtési módjától kezdve leírási gyakorlatának számos részletéig részt vesz az egész rendszernek nemcsak rögzítésében, deskripciójában, hanem értelmezésében is. Ugyanakkor a feltárt és rendszerezett adattömeg önmagában is értelmezésre szorul. Irodalomelméleti, textológiai stb. szempontokból is komoly kihívást kell jelentenie. Csak példaképpen említek néhány kérdést. Az RMNy, miközben szándékolta szigorúan fakticista, azaz a pusztán tények rögzítését szem előtt tartó gyakorlatot követ, közben mégis igen sok szempontból jelentős mértékben értékeli a feldolgozott időszak, „korszak” irodalmának komoly hányadát. Először is eldönti, hogy mi számít egy kiadványnak, azon belül mi tekinthető egyetlen műnek, egyetlen szövegegységnek. Továbbá az egyetlen egységen belül melyek a struktúra lényeges elemei, milyen ezek hierarchiája, mi tartozik a praelimináriába, melyik a főrész, mi ennek belső struktúrája, hol kezdődnek és végződnek a postlimináriák stb. Továbbá minden egyes művet műfajilag külön-külön minősít. Itt nem lehet részletezni az ebből következő gyakorlati és elméleti problémákat. Továbbá megállapítja, hogy mi az, ami a művel kapcsolatban említésre méltó a szakirodalomból, és milyen mélységig. Továbbá számtalan műnek feltárja különböző kontextuális viszonylatrendszerét: előző és későbbi kiadások, válaszok, viszontválaszok, fordítások, sorozatok stb. Azaz néhol akarva, néhol akaratlanul az anyag strukturált feltárásának igen mélyreható következményei vannak az értelmezés tekintetében is.

Előadásom tehát konkrét célján túl olyan irodalmi tett kíván lenni, amely a filológiai teljesítmény pozícióján is változtatni szándékozik, az irodalomtudományi rendszeren belül kíván tenni egy lépést a filológia rehabilitációja irányában. Ugyanakkor a filológia szokásos fogalmkörét is bővíteni szeretné, amennyiben a bibliográfusi munkát a szöveggondozói, kommentálási, értelmezési feladatokkal egyenrangúnak tekinti. Úgy gondolom, különösen igaz ez egy olyan bibliográfia esetében, amely egy korszak egész nyomtatott írásbeliségét mélyen strukturáltan írja le, a könyvek fizikai megjelenésétől kezdve tartalmukig, a lényeges szakirodalom teljes annotációjával, ennek hiányában önálló kutatásokon alapuló minősítésekkel, összefüggésekkel.

¹⁷² RMNy 2619. Vö. SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. A kolozsvári 1701. évi kiadás hasonmásának kísérő tanulmánya. Bp. 1983 és VADAI István: ItK, 1991, 62–73.

Az elemzés alapjául szolgáló forrásbázis

E kitérő után kanyarodjunk vissza mostani előadásunk szűkebb témájához. A szöveg tekintélyének kora újkori forrásai természetesen igen sok szempontból közelíthetők meg. Most a kérdés vizsgálatában kizárólag csak az RMNy XVII. századi köteteinek címleírásaira támaszkodunk¹⁷³ annak illusztrálására, hogy milyen elméleti kérdéseket indukálhat egy ilyen kézikönyvben felhalmozott adattömeg.

Minden bibliográfia alapja természetesen a címleírás. Ennek elvégzése számos gyakorlati, technikai és elméleti kérdést vet föl. Itt egyetlen, a mostani vizsgálat szempontjából lényeges problémát kell kiemelni. A címleírás bizonyos értelemben szövegkiadás is, s ha több ezer régi könyv címéről van szó, az már el nem hanyagolható méretű szövegkorpuszt is jelent. Ugyanakkor ennek a szövegkiadásnak a szokásos esetekhez képest van egy különös funkciója: a bibliográfiai azonosításra való alkalmasság. Komoly viták folytak arról az RMNy szerkesztőségében, hogy a hosszú barokk címeknek csupán a bibliográfiai azonosításhoz szükséges részletei kerüljenek be a címleírásokba, vagy a címeket szerzői szövegnek, önmagunkat pedig szövegkiadónak tekintve minden esetben közöljük a teljes címszöveget. Elhagyva a részleteket, kompromisszumos megoldás született: megadjuk a tényleges címet (a fogalom értelmezése alább következik) és a címszöveg minden adatszerű elemét. Ezek után természetesen meg kellett állapodni abban is, hogy mi tekintendő adatszerű elemnek. Az eredményt remélhetőleg az előadás további része tükrözi majd. Mindenesetre ennek, a szerkesztőségen belül kiterjesztőnek számító álláspontnak az elfogadása tette lehetővé, hogy mostani kérdésfeltevésem egyáltalán megfogalmazhatóvá vált, és a válasz is megkísérrelhető. Vagyis a retrospektív bibliográfia elkészítése és recepciója elméleti megalapozás és elméleti reflexió nélkül nem lehetséges.

A címszöveg a kora újkorban sokkal több információt sűrít magába, mint a mai címek, ezért gyakorlatilag akár önálló műfajnak is tekinthető. Szerkesztésének szabályait nem rögzítik az egykorú retorikák, de állandó strukturális elemei alapján könnyen leírhatók inventiójának és dispositiójának legfontosabb törvényszerűségei. A címszöveg élén többnyire egy-két-három szóban megfogalmazva áll a *tényleges cím*, amely a könyv tartalmának szimbolikus, aforizmatikus vagy logószerű megfogalmazása, retorikai tekintetben akár *textus*nak is nevezhetjük. Pl. *Praxis pietatis, azaz kegyesség gyakorlás*,¹⁷⁴ vagy *Csecsemő keresztyén*.¹⁷⁵ Néha ezt a tényleges címet hosszabb-rövidebb felhívó szakasz, nevezzük *exordium*nak, előzi meg: pl. *Isteni igazságra vezérlő Kalauz*¹⁷⁶ vagy *Az egész esztendő által való vasárnapokra... rendeltetett Evangéliumok és epistolák*.¹⁷⁷

A tényleges cím után következik annak értelmezése, vagyis az *explicatio*, a nyomtatvány tulajdonképpeni tartalmának kissé közelebbi megvilágítása, összefoglalása. Példánknál maradvá: *Praxis pietatis, kegyesség gyakorlás, melyben befoglaltatik, mint kelljen a keresztyén embernek Isten és a maga igaz ismételten nevének stb...* Az *explicatio* után tér ki a cím a kiadványban található szöveg keletkezésére, céljára, történetére, megszerkesztésére, gondozására, mellékleteire, részleteire, vagyis a szöveg tekintélyét megalapozó és megerősítő körülményekre, azaz eddigi gondolatmenetünk szerint haladva az *explicatio*t követi a *confirmatio*. Példánk esetében: *Praxis pietatis... fordítottat angliai nyelvből a magyar keresztyéneknek ez gonosz és szomorú utolsó időkben*

¹⁷³ A két kötet: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635*. Szerkesztette BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983 és *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655*. Szerkesztette HELTAI János. Bp. 2000.

¹⁷⁴ RMNy 1639, 1735, 1817, 1895

¹⁷⁵ RMNy 1721

¹⁷⁶ RMNy 1059

¹⁷⁷ RMNy 1637

*kiváltképpen való maguk megóvására, vigasztalásokra és boldogságokra, Medgyesi Pál, Úr Jézus Krisztus edgyügyű szolgálja által, és most harmadszor uyjonnan kibocsáttatott és nyomtattatott.*¹⁷⁸

A következő rész általában nem tartozik szorosan a címszöveghez, és nem is feltétlenül megkövetelt elem. Egy-egy bibliai ige, egyházatyától vagy más tekintélytől vett bölcs mondás, aforizma vagy disztichon alkotja. Ez a rész kerülhet a címlap hátára is, azaz kapcsolata nem szoros a tulajdonképpeni címmel, de értelmezi azt, sőt magát a művet is, mivel szimbolikus kapcsolatot teremt a szöveg címe és a szövegtest között, illetve a szöveg és a világ valamely más dimenziója között. Retorikai tekintetben tehát megfelel a prédikációk *applicatio*jának vagy *usus*ának.

A cím utolsó eleme az impresszum. Ez a ma szokásos idő, hely, kiadói adatokon túl csaknem mindig közli a nyomdász, és egyre gyakrabban a költségeket viselő személy nevét, az esetleges cenzúraadatokat, privilegiumokat.

A középkori szövegnek valójában még nem volt címe, s ismeretlen volt a címlap fogalma is. Többnyire egyszerűen csak bejelentette a másoló, hogy valamilyen új téma következik, és már kezdődött is maga a szöveg. Azaz a leírt szövegnek, mint bevezetőkben is kitűnt, egy régebbi, magasabbrendűnek tartott időszak emlékeként eleve adott tekintélye volt. A kora újkor hosszú címeiben, amelyek számtalan információt tartalmaznak a szöveg genezisére, tartalmára, funkciójára nézve, az fejeződik ki, hogy már nem feltétlenül tartják önmagában adottnak a szöveg tekintélyét, nem tartják többé önálló szubsztanciának, nem magánvalóságában létezik, hanem keletkezés-történetének egy pontján, egy konkrét szituációban, konkrét szövegösszefüggések gyűjtőpontjában, megragadható és leírható szerzői, előállítói, olvasói viszonyok között manifesztálódik.

A ma használatos rövid cím, amely lényegében a szerző nevéből, és az általunk tényleges címnak nevezett szimbolikus részből, s legfeljebb még igen ritkán ennek explicatiójából áll, azt jelzi, hogy a szöveg ismét magánvalóságában létezik, tekintélye viszont nem eleve adott, hanem perszonalifikálódott, a szerző tulajdona.

Előadásom befejező része főként az RMNy-ben foglalt címszövegek confirmatióinak elemzésén alapul, mivel e részek tartalmán át ragadható meg, hogyan alakult a szöveg tekintélye a középkori és újkori állapot közötti átmeneti időszakban.

A szöveg és a Biblia kapcsolata

Előljáróban megállapítható, hogy a szöveg tekintélye a vizsgált forrásbázisban műfajonként eltérő módon alakult ki. Éppen ezért vállalható lenne a kérdésnek egy olyan irányú megközelítése, amely az egyes műfajok, műfaji csoportok tekintélyképző eszközeit tekinti át. Most azonban, terjedelmi okoknál fogva, ez nem lehetséges, hanem az általában előforduló, fontos tekintélyképző körülményeket próbáljuk meg vázlatosan leírni, s közben csupán futólag utalunk arra, hogy mely eszközök, milyen műfajcsoportban érvényesülnek leginkább, mivel előzetesen az feltételezhető, hogy a romantika utáni korszak irodalmi szövegeinek immanens értéke nem egyetlen műfajcsoport tekintélyképző eszközeire vezethető vissza, hanem a legkülönbözőbb tekintélyképző elvek sajátos variációjából alakult ki.

Mint bevezetőkben kitűnt, a kéziratosság korának végén a szöveg tekintélyének fő forrása a Bibliához és a régiséghez való viszony. Ne kutassuk most ennek okát, és mellőzzük a Szentírás hagyományozásához kapcsolódó kérdéseket is, fogadjuk el adottságként, hogy a bibliai szöveg az az első számú tekintély, amely átsugárzik más szövegekre, s ennek lehetséges módozatait vegyük szemügyre első lépésként.

¹⁷⁸ RMNy 1816. Címleírási kompromisszumunk lényege ennyi volt: a tényleges címen és annak explicatióján kívül, az általam confirmatióknak nevezett rész minden önálló információt nyújtó eleme kerüljön be a leírásba, csak a többletinformációt nem nyújtó részletek (többnyire jelzők) maradhatnak ki.

A Bibliával való szoros kapcsolat nyilvánvalóan a vallásos szövegek tekintélyének fő forrása. Ennek a kapcsolatnak három alaptípusa fordul elő. Elsőként említjük a prédikációt, amelynek tekintélyét a textusként szolgáló ige, bibliai részlet teremti meg. Az egész szöveg lényegében ennek bővített parafrázisa. A textusból származó tekintély azonban már nem olyan értelemben immanens, mint magáé a bibliai szövegé, tudniillik az egyházi tanítás apodiktikus retorikai alapszituációjának csak egyik pillére a hiteles bibliai szöveg, másik pillére a magyarázó, értelmező személyének papi jellege. Lehetetlen lenne itt akárcsak utalni is a papság kérdése körül felbukkanó számtalan olyan problémára, amely szorosan összefügg a szöveg tekintélyének kérdésével. A lényegre szorítkozva, az állítható, hogy a bibliamagyarázat prédikációs formájában a textus sugalmazottsága, és a magyarázónak tulajdonított papi jelleg egyaránt a szöveg tekintélyének transzcendens forrására utal. De a papi jelleg ehhez már egy más minőségű elemet is társít, az igényes retorikai megformáltságét, ugyanis a pap az értelmezés folyamatában mozgósítja a retorika koronként és felekezetenként változó, de mindig jól kidolgozott eszköztárát. A címek confirmatiói általában a magyarázat értelmének a Szentírással megegyező voltára utalnak.¹⁷⁹ Azaz a szöveg tekintélyének genezise ebben az esetben a következő: egy feltétlen tekintélyű alapszövegből, egy megkülönböztetett, felkent, kiválasztott személy megfelelő eljárások segítségével teljesen új szöveget generál, amelynek értelme azonban saját deklarált szándéka szerint megegyezik az alapszövegével. Nyilvánvaló, hogy az új szöveg tekintélye közvetítettségénél fogva már nem közelíti meg az alapszövegét, belőle újabb tekintélyt levezetni már sokkal nehezebben volna lehetséges, de megcélzott közönsége számára mégis egyértelmű tekintélyként funkcionál.

Közvetlenül a Szentíráshoz kapcsolódó, komoly tekintéllyel felruházott szövegek létrehozásának következő módja, ha annak igazságtartalma bibliai idézetek sokaságával van megerősítve, azaz a mondanivaló *sacrarum litterarum testimoniis confirmatus*, *Szentírásból vött feleletekkel győzedelmeskedik* vagy *a Szentírás igaz magyarázattal való helyeivel erősített meg*.¹⁸⁰ Ez a szöveg-generálási eljárás a katekizmusokra, teológiai értekezésekre, hitvallásokra jellemző. E típusban egészen más a szerző szerepe a szöveg létrehozásában, mint a prédikációkban. Míg az előző esetben főként papi szerepe, feladata, helyzete képesítette az új szöveg megalkotására, addig itt az elvégzett munka: teológiai állítások levezetése, kikövetkeztetése a bibliai szövegből, illetve azok megerősítése, helytálló voltuknak bibliai citátumokkal való demonstrálása, vagyis intellektuális, racionális, kritikai tevékenység. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy amíg a prédikációk szerzője papi attitűddel közelít a Bibliához, addig a citátumos műfajok szerzője inkább tudósi viszonyban áll vele. Megjegyzendő, hogy az ilyen „értelmezés” útján létrejött szövegek jobban képesek a tekintély továbbadására, mint a magyarázatot tartalmazók.

A szöveg régisége és újdonsága

A szövegek tekintélyének következő alaprincípiuma a szöveg régisége. Ez bizonyos szálon összefügg a biblikusság kérdésével, de természetesen élesen különbözik is tőle. A régiség tekintélyképző ereje két dimenzióban fontos. Egyrészt, mint Cerquilini gondolatait idézve kiinduló tételként megfogalmaztuk, a középkori tudat a biblikus és ókori kultúra fölényének érzetében élt. A Biblia mellett tekintéllyel rendelkezett minden szöveg, amely ebből a korszakból származott. Másrészt a vallási vitákban az igazság egyik fő bizonyítékává az egyház Krisztustól számított időbeli folytonossága vált, amit a katolikusoknál a látható egyház intézményi permanenciája garantált, a protestánsoknál a tanításnak a krisztusi időktől folyamatosan azonos értelme. Ezért minél közelebb állt egy (vallásos) szöveg keletkezési időpontja Krisztus földi életének idejéhez, a közvetlen

¹⁷⁹ Tyukodi Márton József életének *Szent Írás szerint való magyarázatát* adja prédikációiban Váradon 1641-ben (RMNy 1915). A továbbiakban is egy-egy jelenség illusztrálására egy-két kiragadott példa szolgál.

¹⁸⁰ Sorrendben: ALSTED, Johann Heinrich: *Catechismus religionis Christianae*. Gyulafehérvár 1636 (RMNy 1640); SIBOLTI Demeter: *Lelki harc*. Gyulafehérvár 1643 (RMNy 1995); PATHAI István: *A sakromentumokról közönségesen*. Gyulafehérvár 1643 (RMNy 1998)

hagyományozódás folytán annál bizonyosabban tekintették megegyezőnek az ő tanításával. A Krisztus földi életéhez és az egyházhoz kapcsolódó elképzelések a régiség transzcendens dimenzióját hordozzák magukban. A régiség tekintélyének az ókori klasszikusokhoz kapcsolódó része pedig egy, a természetjoghoz közelálló dimenziót jelent a hitújítás évszázadaiban. Mivelhogy a pogány bölcsek írásai azért hordoznak tekintélyt, mert a pogány bölcsek bölcsességüket az Isten által teremtett természetből, a kinyilatkoztatás e másodlagos formájából, a teremtés könyvéből merítették, és ezért írásaik valójában az isteni bölcsesség szikráját rejtik magukban.

Az általunk vizsgált anyagban alig-alig találhatók olyan szövegek, amelyek tekintélye ebből a „természetjogi” dimenzióból származna.¹⁸¹ A régiség transzcendens dimenziójának tekintélyi forrásként való használata két műfajnál feltűnő. Az imádságoskönyvek általában a régi írásmagyarázó doktoroknak és atyáknak írásaiból szedeggettettek össze. A másik műfaj az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira rendelt evangéliumi és apostoli levélrészleteket tartalmazó úgynevezett perikópáskönyv, amelyeket a protestánsok „a régi keresztyének” által szokásos beosztásban, a katolikusok a „római rend” szerint állítanak össze.

Idővel azonban megjelent a régiségnek egy merőben eltérő szemlélete is, amely egészen más értelmezésben, de mégis az időbeli keletkezetségből származtatja a szöveg tekintélyét. A szöveg régisége ugyanis a kora újkorban, az előbb elmondottaknak megfelelően, a klasszikus ókorhoz, illetve az ókeresztyén kultúrához való tartozásból adódott. A mai ember számára viszont a felvilágosodás és romantika kora után keletkezett szövegek keltik az új, mai szöveg érzetét, és az számít réginek, amelyeknek uralkodó gondolati, filozófiai szemléleti alapjait már nem érezzük azonosnak a magunkéival. Ilyen pszichikai határérzet már a barokk korszakban is kialakult. Nyugodtan állítható, hogy ebben az értelemben a reformáció kezdete előtt keletkezett szövegeket, és az azelőtti szerzőket tekintették réginek, a reformáció utániakat újabbaknak. Ebben az értelemben kerülnek egymás mellett említésre a címek confirmatióiban a régebbi és új auktorok írásai.

Az idő múlásával azonban a régiség érzete már az új korszakon belül is megjelent. Ha valamit többször is kiadtak, először, másodszor, harmadszor nyomtattak ki, sőt editio quarta, quinta, nona stb. is napvilágot látott, az már ismét a közreadott szöveg régiségét bizonyította.¹⁸² Ennek a régiségnek a tekintélyképző fogalmi jegyei viszont már egészen mások. Egyrészt a kipróbáltság, megbízhatóság, beváltság bizonyítéka a régiség, másrészt bármilyen paradoxonként hangzik, magába olvaszt valamit az újság fogalmi jegyeiből is. Ugyanis, ami sokadszor jelenik meg nyomtatásban, az már bizonyára meg van fosztva a középkor mocskától. Sőt a sokadik kiadások gyakori módosító szava a mostan *újonnan* nyomtatva.¹⁸³ Ha *újonnan* jelent meg valami, az gyakran jelenthetett mechanikus utánnyomást is, gyakran azonban olyan műveletre utal e szócska, amelyet a legutóbbi megjelentetés óta végeztek el a szöveggel, vagyis a régiséghez közvetlenül hozzákapcsolja az újság, újdonság értékét. Azaz a „mostan sokadszor újonnan” formula összeköti a

¹⁸¹ Magyarországon ugyanis alig-alig nyomtattak ki ókori klasszikusoktól származó szövegeket. Megemlíthető azért Marcus Wendelin 1641-ben Gyulafehérvárott közzétett latin kifejezésgyűjteménye, amelynek tekintélye sok más körülmény mellett abból származik, hogy anyagát „*e... scriptoribus, quorum in scholis admittitur autoritas*” merítette, azaz az iskolákban tekintélyesnek tartott szerzőktől, vagyis az aranykori irodalom legjelesebbjeitől. Egyébként a Magyarországon nyomtatott művek intertextualitásának, pontosabban a szövegek közti citátumok kezelési módjának, valamint a sententia használatnak, vagyis a retorizált szövegszervezés e két alapvető eszközének vizsgálatával gazdag forrásanyagot nyerhetnénk e tekintetben is.

¹⁸² Comenius *Januárjának* 1644. évi kiadása például *editio nona* = RMNy 2064. Nyéki Vörös Mátyás 1644. évi pozsonyi *Dialógusa harmadszor való kinyomtatás* = RMNy 2077(2) etc., etc.

¹⁸³ Medgyesi Pál: *Praxis pietatis* Bártfán 1640-ben *most harmadszor újonnan* jelenik meg = RMNy 1817. Konrad Dieterich 1645. évi trencsényi *Epitome catechetica*ja pedig *editio nova renovata* = RMNy 2115 etc., etc.

múltat és a jelent, az időbeliség különböző dimenzióit, s ezzel új tekintélyképző elemet rendel a szöveg mellé.

A fordítás, mint a szöveg genezisének egyik eleme

A szöveg régisége tehát, mivel a szöveg genezisének egyik legfontosabb jellemzője, alapvető eleme a szöveg tekintélyének. A magyar nyelv sajátos helyzetéből adódóan még egy lényeges eleme van a genezisnek. A nyomtatott írásbeliség szövegeinek nagyobb része ugyanis fordítás. A címek confirmatiói arra vallanak, hogy a magyar, de más vulgáris nyelvek esetében is az idegen nyelvű eredet tekintélyképző tényező. Például az 1642-ben Preszákában nyomtatott román nyelvű, református katekizmus címszövege szerint deák és szláv nyelvből fordítottatott.¹⁸⁴ Világos, hogy a nyugati és keleti egyház szent nyelvére való utalással próbálták a különben román részről erős gyanakvással fogadott kálvinista tanítások tekintélyét megalapozni. Annál is inkább nyilvánvaló ez, mivel a tüzetes szövegösszehasonlításból kiderült, hogy a román fordítás az eredetileg latinul írt katekizmus magyar fordításából készült. Szláv, vagyis óegyházi szláv változata pedig sohasem létezett. A címszöveg tehát nem a valóságot tükrözi, hanem kifejezetten csak a szöveg tekintélyét óhajtja létrehozni.

Legtöbbször a szent latin nyelv, amely egyben a tudományok hordozója is, áll a magyar nyelvű szöveg genezisének élén.¹⁸⁵ Az idők folyamán, különösen a puritanizmus korában, két vulgáris nyelv is hasonló rangra tesz szert, az angliai és belgiomi vagy „belga” nyelv. Ezek mintegy a kálvinizmus szent nyelveiként kezdenek funkcionálni, s említésük a címszövegekben megerősíti a már a protestantizmus múltjából táplálkozó tekintély-elemet.¹⁸⁶

A címekben szereplő nevek

Tágabb értelemben a következő résztémák is a szöveg geneziséhez tartoznak, a jobb áttekinthetőség kedvéért azonban célszerűbb külön tárgyalni őket.

A szöveg létrehozásában eltérő formákban és eltérő tartalommal közreműködő személyek nevei különböző módon sugároznak tekintélyt a szövegre.

Először természetesen a szerzői neveket kell szemügyre venni, anélkül, hogy elidőznénk annál az igen bonyolult kérdésnél, hogy mi tekinthető szerzői névnek. A mai címlapok élén többnyire a szöveg alkotójának tekintett szerző neve áll. Jól tükrözi ez a gyakorlat azt a sokszor emlegetett romantika kora utáni gondolkodást, amely a szöveget a szerző tulajdonának tekinti, s tekintélyét is főként a szerző személyéből származtatja. A barokk korszak elején ezzel szemben a szerzői név helye általában a címszöveg confirmációjában van, kivéve a fordítás alapjául szolgáló eredeti művek szerzőjét, akinek neve, az idegen nyelvű eredet tekintélyképző szerepének hangsúlyozása céljából, a leggyakrabban már az explicatióban olvasható, kiegészítve a doctor, igen tudós és más hasonló jelzőkkel vagy értelmezőkkel, amelyek a tudományokban való jártasságára, vagy ritkábban

¹⁸⁴ Vö. RMNy 1958

¹⁸⁵ Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusát* (Várad 1642, RMNy 1978) *régenten Sz. Bernard doctor... írta volt deákul*. Illésházy Gáspár: *Kézben viselő könyvét* (Debrecen 1639, RMNy 1763) *először Beust Joachim deakul írta*. Etc., etc.

¹⁸⁶ Medgyesi Pál: *Hénapoki együtt beszélgetések... William Cowper gallaway-i püspök... Scotiában angliai nyelven írta*. Debrecen 1637 (RMNy 1670). A sokszor emlegetett *Praxis pietatis* című szövege is hangsúlyozza, hogy *angliai nyelvből* készült a fordítás. Comenius *Januaja* 1643. évi kiadásának (RMNy 1983) az kölcsönöz tekintélyt, hogy *juxta Belgarum editionem postremam készült*. Etc., etc.

társadalmi pozíciójára utalnak: főpap, egyetemi tanár stb.¹⁸⁷ A többi szellemi közreműködő neve, szerkesztők, kiadók, kommentálók, és akik Magyarországon a legfontosabbak, a fordítók nevei gyakorlatilag mindig a confirmatiókban találhatók. Az ő nevükből származó tekintély megerősítése szintén a tudományban való jártasságukra és társadalmi státuszukra utaló jelzőkre, értelmezőkre támaszkodik. A szerzői, közreműködői nevek tekintélykölszönző szerepe azonban még nem a szerzői személyiségben eleve meglévőként feltételezett adottság – ezért kell a megfelelő jelzőkkel megtámogatni –, hanem főként azokból a szellemi, intellektuális tevékenységekből ered, amelyet a szöveg létrehozása során ezek a személyek elvégeztek. Minthogy ezeket tartjuk a kora újkori szöveg új típusú tekintélyében alapvetőnek, külön alponthan vesszük sorra, milyen műveletek elvégzésével lehetett növelni a szöveg tekintélyét.

A szerző, fordító és más szellemi közreműködők nevén kívül gyakran olvashatók a címekben különböző világi és egyházi hatalmasságok, testületek nevei is. Ez különösen az alkalmi nyomtatványokra jellemző. Az ilyen esetek azonban többnyire a reprezentáció témakörében lennének tárgyalhatók, csakúgy, mint a használati irodalom egyes műfajainak, prédikációk, alkalmi versek, színelőadások, iskolai disputációk stb., közönségére, elhangzási helyszínére való utalások (pl. előkelőségek koronája, fényes udvari gyülekezet, nagy templom stb.).¹⁸⁸ Ha azonban az erdélyi fejedelem, a nádor vagy más igazán főrangú személy kívánságára vagy támogatásával jelenik meg egy-egy énekeskönyv, teológiai traktátus, akkor ennek a címlapon való jelzésével vitathatatlanul a szöveg tekintélyét kívánják emelni, csakúgy, mint az esztergomi érsek, a Jézus Társaság, a szuperintendens, a zsinat approbációjának föltüntetésével. Azaz a szöveg tekintélyének forrásai között ilyenkor közvetlenül is megjelenik a hatalom.¹⁸⁹

A szöveg létrehozása során elvégzett intellektuális műveletek

A címszövegek confirmációinak a szöveg létrehozását segítő műveletek felsorolása a lényegi része. A kor szemléletében ugyanis a szöveg sohasem ex nihili keletkezik, nem a szerző alkotja, teremti meg, hanem a régiség–újdomság dialektikájában jön létre, s ebben a dialektikában (legalábbis kimondva) mindig a régiség a domináns, az újdomság a régi szövegekkel elvégzett műveletekből adódik, ezek megújítják a szöveget.¹⁹⁰ Az idevágó megjegyzések alapján, amelyek éppen ezért

¹⁸⁷ Medgyesi imént idézett műve eredetijének szerzője *galloway-i püspök* (RMNy 1670). Konrad Dieterich, kátémagyarázatának címe szerint *sacrosanctae theologiae doctor... practicae philosophiae pedagogiarcha Gissae* (Vö. RMNy 2115). Madarász Márton *Elmélkedések...* Lőcse 1641 (RMNy 1894) címében az alapmű szerzője: *Bóldisár Meisnerus... a sz. theol. d(ocor) és a Wittenberg. Akad. p. professora*. Veresmarti Mihály: *Az eretnekeknek adott hit megtartásáról*. Pozsony 1641 (RMNy 1902) című vitairata *egy tudós ember írásából... fordítottatott*. Siderius János katekizmus Váradon 1642-ben (RMNy 1980) *egynéhány tudós ember javallásából nyomtatott ki*. Etc., etc.

¹⁸⁸ Pl. Tiszabecsi P. Tamás: *Két halotti prédikációkja* (Gyulafehérvár 1638, RMNy 1723) a túrterebesi kastélyban lévő nagy palotában... sok nevezetes rendek előtt hangzott el. Az ifjú Rákóczi Zsigmond iskolai záróvizsgálja in... *Transylvaniae principum..., regni... legati Polonici, procerum omnisque ordinis spectantium et auditorum* folyt le. Vö. *Pallas Dacica...* Gyulafehérvár 1640, RMNy 1727(2). Etc., etc.

¹⁸⁹ Hutter, Leonard: *Compendium locorum theologicorum...* Lőcse 1641 (RMNy 1892) című műve *jussu et auctoritate... electorali Saxoniae... collectum et... facultate theologica Lipsiensi et Wittebergensi approbatum* jelent meg. Kopcsányi Mihály: *Narratio rei admirabilis...* Pozsony 1642 (RMNy 2019) *auctoritate et jussu Georgii Lippai... archiepiscopi Strigoniensis* bocsátott ki. Nádas János: *Maria aeternitatis beatae portae...* Pozsony 1645 (RMNy 2112) *a Jézus társaságának gondviselése alatt látott napvilágot*. A *Canones ecclesiastici...* Várad 1642 (RMNy 1975) *suffragio ministrorum Dei in synodo Comjathini congregatorum*, az *Öreg Graduál...* Gyulafehérvár 1636 (RMNy 1643) *Bethlen Gábor... gondviseléséből... s... Rákóczi György keresztyéni szorgalmatoskodásából*. Etc., etc.

¹⁹⁰ Még az olyan alapvetően fikciós művek is, mint pl. az Árgirus história, hangsúlyozottan utalnak rá, hogy korábbi szövegekből, „olasz krónikák”-ból építkeznek. Korszakunkba eső nyomtatott kiadása Lőcse 1630 körül = RMNy 1480

gazdag forrásanyagot képeznek, négy csoportba sorolhatók ezek a műveletek: a *gyűjtés*, *bővítés*, *megjobbítás* eljárásai, és valamennyi magával vonhat bizonyos *szerkesztési* feladatokat is. A megjegyzések ötödik típusa pedig az e műveleteket, eljárásokat végrehajtó személy teljesítményének, a szerkesztői-szerzői munkának az értékelését tartalmazza.

A *gyűjtés*, az *egybeszedegetés* általában a régiség tekintélyét ruházza a szövegre, mivel forrása többnyire a Szentírás, a szent atyák, a régi írásmagyarázó doktorok, ritkábban az újabb teológusok művei és az ókori klasszikusok.¹⁹¹ Az *undique, mindenfelől*¹⁹² megjegyzéstípus viszont már azt is jelzi, hogy lassanként a *gyűjtés*, a *collectio* önmagában is kezd értékképző elemmé válni.

A *bővítés*, *megőregbítés* a régiség és újdonság értékvilágának határán áll. Számtalan fajtája két alapváltozat körül rendezhető el. A kanonikusnak tekintett szövegeket (biblia, egyházatyák, klasszikusok, alapvetőnek tartott dogmatikai művek, vallási tanítások) glosszák kommentálják, magyarázzák. A fejezetek élére argumentumokat fogalmaznak. Példákkal illusztrálják értelmüket, használatukat, áttekinthetőségüket mutatók, táblázatok készítésével segítik. Mindezek a műveletek szorosan kapcsolódnak a szöveghez, de magát az alapszöveget nem érintik. A használati szövegek bizonyos műfajai esetében, mint például az énekes- és imádságoskönyvek, prédikációk és a tankönyvek, szótárak, nyelvtanok, retorikák esetében a bővítés az alapszöveg módosítását is magával vonja. Növelik a példák, a címszavak számát, új énekeket, imákat, beszédeket illesztenek a többi közé, új fejezeteket, társműveket, ajánlásokat, előljáró beszédeket, használati útmutatót készítenek az új kiadáshoz.¹⁹³

A *megjobbítás*, a *recognitio* fogalomköre már erősebben köti össze az újdonság érzetével, az újdonság tekintélyépítő erejével a szövegeket. Legelőször is az *innumeris mendis repurgata*, az elébbeni nyomtatások vétkeiktől kitisztítván típusú megjegyzések tartoznak ide, vagyis a sajtóhibák kijavítása. Éppen a kéziratos szöveg esetlegességeivel szemben a nyomtatott szöveg stabilitása iránti igényből hangsúlyos ez a ma természetes, meg sem említendő körülmény. Talán ez a döntő

¹⁹¹ Mihálykó János imádságoskönyve (Bártfa 1640, RMNy 1818) *a régi írásmagyarázó doktoroknak és szent atyáknak írásokból egyben szedegettetett és szép rendre helyezettett.* Az 1640. évi debreceni álmoskönyv (RMNy 1822) *a régi és mostani álommagyarázó könyvekből... öszveszedegettetvén ez rövid rendre hozattatott.* Etc., etc.

¹⁹² Pl. az 1638. évi bártfai latin nyelvtan (RMNy 1708A) *undique... collectis illustrata* készült.

¹⁹³ Szenci Molnár 1612. évi oppenheimeri Biblia-kiadásának (RMNy 1037) címlapján az alábbi szöveg jelzi a bővítést: *a franciai nótákra... rendelt Soltár könyvel... az palatinatusi catechismussal, egyházi könyörgéseknek és ceremóniáknak formáival egyetembe.* Vergilius *Bucolicája* Lőcse 1642 (RMNy 1949) *argumentis breviusculis illustrata ac diligentissime recognita* jelent meg, egyébként nyilvánvalóan tankönyvnek szánva. Werbőczy *Decretuma* 1642. évi debreceni kiadásának címében (RMNy 1922) a következő tekintélyképző elemek fordulnak elő: *Mostan... deákul és magyarul, két hasznos regestrumnak és egynehány regulákkal... az elébbeni nyomtatások vétkeiből ujonnan kitisztítván, illendőbb és világosb magyar szókkal.* Kopcsányi Márton imádságoskönyve Bécsben 1637-ben (RMNy 1666) *a boldog emlékezetű Pázmány Péter esztergomi érsek engedelmeiből... mostan harmadszor valamennyi jobbítással és szaporítással* jelent meg. Mihálykó János imádságoskönyve Bártfán 1640-ben (RMNy 1818) *a régi írás magyarázó doktoroknak és szentatyáknak írásokból egyben szedegettetett és szép rendre helyezettett.* *Mostan ujonnan szép könyörgésekkel, hálaadásokkal és psalmusokkal megőregbítettett...* Az 1642. évi lőcsei énekeskönyv *mostan ujonnan, de mértékletesen és helyesen megőregbítettven* és *illendőbb rendben, hogy nem mint azelőtt az keresztyéneknek épületekre hatodszor jelent meg.* A tankönyvek közül is lássunk néhány példát: Az 1638. évi bártfai *Donatus* (RMNy 1708/1) címében a következők olvashatók: *De octo partibus orationis methodus quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata... revisa et diligenter recognita... additis formulis faciendae orationis.* Comenius *Januájának* 1638. évi brassói kiadása (RMNy 1717) *editio quarta, prioribus sesquimile circiter vocabulis auctior cum versione Germanica et titulorum indice...* Sebastian Castellion *Dialogorum sacrorum libri quattor...* Lőcse 1641 (RMNy 1889) című művét, *qui nunc postremo... recognovit: argumenta singulis dialogis praeposuit et sententius subjecit...* Etc., etc.

lépés az újkori szöveg megszületésében. Többé nem alakítható, formálható, értelmezhető szabadon a hagyományozandó szöveg, hanem zárt, kanonikus szubsztanciává kezd válni. De a sajtóhibák javítása ebben a korszakban még csak egy lépés ebben az irányban, mert a *purgatio* műveletéhez többnyire még a *revisio* is társul. A szöveg nemcsak mindennemű hibától *megettisztultan*, hanem egyúttal *meg is jobbulttan* jelenik meg, azaz világosb, illendőbb magyar szókkal, hogynemmint azelőtt, s ezért világosabb értelemmel is. Azaz a megjobbítás teljes stilisztikai és tartalmi átdolgozást is magában foglalhat. Ez paradox módon, de mégis újabb lépés a szöveg zártabbá válása felé, hiszen az ismételt *revisio* már igen ritka.¹⁹⁴

A szerkesztői munkának két egymással némileg ellentétben álló értékjelzője fordul elő: *compendiose*, azaz *tömören*, vagy *perspicue*, *világosabb rendben* készül el a munka. A rövidséget, *compendiosusságot*, *comprehensitást* nem szabad összekeverni a „kisded formában”, „manuale gyanánt”-szerű, a formátumra vonatkozó megjegyzésekkel. A *compendiose* tartalmi határozó, amelyben a tömör formához egyben a mindent tartalmazás és áttekinthetőség mozzanata is hozzájárul. A kisded formában, manuale gyanánt kifejezések viszont kereskedelmi, használati, funkcionális tulajdonságot fejeznek ki: a mindig rendelkezésre állást és könnyen forgathatóságot, azaz nem a tekintélyképzés szolgálatában állnak.¹⁹⁵

A világosabb rendben való közreadás szerkesztői értékjelzője viszont többnyire éppen a bővítés különböző változataihoz társul. A bővítés valójában lerombolja a tömörség értékét, ezt kell újjáépíteni a világosabb renddel, az új, áttekinthetőbb szerkezettel.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Hogy a megjobbítás (*recognitio*) a *revisio*val és *collectio*val gyakran együtt történik, már az előző jegyzet példái is illusztrálták. Nézzük most a megjobbítást és a megjobbítás és *purgatio* kapcsolatát néhány példában. Telegdi Miklós *Postilláját* Bécsben 1638-ban (RMNy 1714) *világosb magyarázattal megjobbítván* másodszor kibocsátott(a) Telegdi János, kalocsai érsek. *Nota bene*: e kiadás csupán helyesírásában különbözik az előzőtől! Medgyesi *Praxis pietatisa* Lőcsén 1638-ban (RMNy 1735) *másodszor az nyomtatás szennyeitől tisztán, sok helyen mind szóval illendőbbel, s mind világosb értelemmel újulttan kibocsáttatott*. Debreceni Péter–Deselvics István *Kegelius fordítása* 1639. évi lőcsei kiadásának (RMNy 1772) címlapján a következők olvashatók: *elsőben... Kegelius által... öszveszedettétvén együvé szörköztöttek... némely részbul magyar nyelvre fordítottak mostan... ujobb revisioval... az deákkal egybevettétvén megjobbítottak*. Az 1643. évi gyulafehérvári *Disticha de moribus* (RMNy 1996) *studio et opera Erasmi Roterod. Diligenter a mendis repurgata* jelent meg. Molnár Gergely latin nyelvtana Brassóban 1643-ban (RMNy 1988) *in breve compendium contracta... singulari studio et plurimis mundis purgata et locupletata* készült. Ovidius *Tristiája* Lőcsén 1642-ben (RMNy 1943) *ex accuratissima Andreae Naugerij castigatione* látott napvilágot. Etc., etc.

¹⁹⁵ A Károli Gáspár által fordított Új Testamentum 1646. évi 12° amszterdami kiadása (RMNy 2133) címében az *e kisded formában* kitétel nyilvánvalóan a formátumra vonatkozik. Értékképző elem viszont a rövidség, pl. a következő esetekben. Samarjai János: *Az helvetiai valláson levő ecclésiáknak egyházi ceremonijokról... való könyvecske. Az együgyűeknek rövid tanításokra...* Lőcse 1636 (RMNy 1654). Tyukodi Márton: *József pátriárka életének magyarázatja... rövid prédicatiokban...* Várad 1641 (RMNy 1915). Medgyesi Pál: *Égő szövetnek, avagy egy nehéz kérdésnek, mely a Szent Írásnak isteni méltósága felől vagy on világos és rövid megfejtése...* Várad 1645 (RMNy 2130). Alsted, Johann Heinrich: *Catechismus religionis Christianae compendiose propositus et sacrarum litterarum testimoniis confirmatus...* Albae Juliae 1636 – *Catechismus, az az a keresztyéni Vallásnak rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott, s szentírásbéli bizonyságokkal megerősített summája avagy veleje...* Fejérvárat 1636 (RMNy 1640). Comenius, Ján Amos–Szilágyi Benjámin István: *Janua... sub titulis centum, periodis mille comprehensa...* Bartphae 1643 (RMNy 1983) ld. még a 31. jegyzetben RMNy 1988 címét. Etc., etc.

¹⁹⁶ Az itt felsorakoztatandó példák többsége már más jelenségek illusztrálására is előfordult. Medgyesi Pál: *Praxis pietatisa* Lőcsén 1638-ban (RMNy 1735) *a nyomtatás szennyeitől tisztán... szóval illendőbbel, s mind világosb értelemmel... kibocsáttatott*. Kecskeméti C. János: *Imádságos könyvecskéje* (Lőcse 1640, RMNy 1835) *a régi írásmagyarázó doktoroknak... írásából egybeszedegettetett és szép rendben helyezettetett*. Etc., etc.

A szerkesztői munka harmadik értéktartománya a módszerességre utal: *methodice concinnata; brevi, facili, perspicua atque accurata methodo, per principia methodica* stb. Ez a jelzőcsoport a tudós jellegű munkákhoz tartozik. Nem egyszerűen a világosságra, áttekinthetőségre, lényegre törekvésre utal, mint az eddigiek, hanem a tudományos közlés, a gyűjtés, bővítés következetességét, rendszerességét fejezi ki.¹⁹⁷

A *szerzői teljesítmény* legtöbbször értékelt eleme a szorgalom: *diligenter, singulari studio, mit höchsten Fleiß* készülnek a művek. A szerzői individuum egyetlen egyszer kerül tekintélyképző szerepbe.¹⁹⁸ De még Miskolci Csulyak István posztumusz életrajzának címében is a *propria opera conscripta* kitétel inkább a történeti hűséget, az életrajz hitelességét garantálja, azaz itt sem a szerző individuális teljesítménye, hanem a szöveg valóságreferenciája a tekintély valódi forrása.¹⁹⁹

A szöveg valóságreferenciája különben más történeti, politikai, jogi jellegű munkákban is megjelenik tekintélyképző tényezőként. Esterházy Miklós I. Rákóczi Györgyhez intézett politikai leveleinek *igaz paríáját*,²⁰⁰ azaz hiteles másolatát nyomtatják ki. Kopcsányi Márton *Narratiója*, a pozsonyi szellem jelenéseiről *ex juratis testibus et actis publicis decerpta est*.²⁰¹ A bécsi és zsitvatoroki béke Bártfán megjelentetett szövege pedig *convenit in omnibus cum priore excussione Pragensi ac originalibus*.²⁰² Az idézett példákban részben az események hiteles rögzítéséből, részben korábban is abszolút zártnak, kanonikusnak tartott szövegek hibátlan hagyományozódásából adódik a tekintély. Ez utóbbi már tulajdonképpen szövegtisztelési jelenség.

A természettudományi tekintély

Természettudományi munka csak elvétve akad az általunk vizsgált anyagban. Egy-két igényesebb tartalmú kalendárium és David Frölich néhány földrajzi műve tartozik ide. A szöveg tekintélyének megalapozását a *Medulla geographiae practicae* 1639. évi bártfai kiadása címéből néhány részlettel könnyen illusztrálhatjuk: ... *compendiosa methodo... partim experientia atque oculari observatione, partim lectione neoticorum geographorum... cum duobus elenchis copiosissimis...* készült a mű.²⁰³ Az *experientia, observatio, lectio* szavakban foglalható legtömörebben össze a természettudományi tekintély. Megjegyzendő azonban az is, hogy Geleji Katona István *Magyar grammatikácskájának* címében is ott található az *observatiok* kitétel.²⁰⁴

¹⁹⁷ Mautner, Johann: *Tabellae logicae... universam bene disserendi artem brevi, facili, perspicua atque accurata methodo comprehendentes...* Leutschoviae 1640 (RMNy 1836). Alsted, Johann Heinrich: *Prodromus religionis triumphantis, in quo methodice repetuntur... libri sex de vera religione...* Albae Juliae 1641 (RMNy 1877). Piscator, Ludovicus Philippus: *Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata...* Albae Juliae 1642 (RMNy 1927).

¹⁹⁸ Pl. *New und alter Calender auff... 1643... mit höchsten Fleiß calculieret von Davide Frölichio...* Cronstadt 1642 (RMNy 1920). *Froelich Dávid... kalendáriuma 1643. esztendőre... Magyarországra és Erdélyre nagy figvelmetességgel alkalmaztatott...* Várad 1642 (RMNy 1976). A prognosztikont ugyancsak Frölich Dávid, immár 20 esztendei practicus astronomus állította össze. Szikszai Fabricius Balázs: *Dictionarium... diligenter et accurate secundo editum*. Viennae 1641 (RMNy 1871). Etc., etc.

¹⁹⁹ RMNy 2131

²⁰⁰ RMNy 2075, 2096, 2097

²⁰¹ RMNy 2019

²⁰² RMNy 2092

²⁰³ RMNy 1758

²⁰⁴ RMNy 2103(2)

Összefoglalás helyett

A mostani alkalommal természetesen nem lehetett a bevezetésben vázolt problémára részletes, mindenre kiterjedő választ fogalmazni. Remélhetőleg azonban sikerült bizonyítani, hogy a kora újkori címszövegek megfelelő forrásbázist képeznek a kérdés vizsgálatára. A jelen tanulmányban figyelembe vett két kézikönyv rendszeresebb vizsgálatával és a forrásbázis tetszőleges szélesítésével (hiszen szinte korlátlanul állnak rendelkezésre az erre alkalmas bibliográfiák) sokkal teljesebb képet lehet festeni arról, hogyan alakul a reneszánsz és barokk szöveg tekintélye a középkori tekintélytől való elszakadás folyamatában, hogyan alakulnak át és épülnek be a szöveg középkori és kora újkori tekintélyének forrásai a romantika utáni zárt, individuális szubsztanciaként működő irodalmi szövegek tekintélyébe, és hogyan alapozzák meg a mai tudományos szöveg tekintélyét, amelyet a tudás ellenőrzöttségének és rendszerezettségének fogalmi jegyei biztosítanak.

Megfigyelésünket egyelőre a következőképpen összegezhethetjük. A XVII. század első felében Magyarországon nyomtatott szövegek különböző típusaiban egymástól eltérő tekintélyképző elemek figyelhetők meg. Továbbra is igen fontos a Szentírással, az ókori irodalommal és az ókeresztény szöveg hagyománnyal való kapcsolat. Mindez azonban már nem egyszerűen csak mint mindenek felett álló és megőrzendő hagyomány jelenik meg, hanem mint megtisztítandó, magyarázatra szoruló, értelmezendő, bővítendő szövegegyüttes. Sőt ezen túlmenően az egész anyag viszonylag szabadon kezelhető forrásként viselkedik, nemcsak a kompiláció számára, mint a középkorban, hanem önállóan létrehozott új szövegek szubsztrátumaként, nyersanyagként vagy egyszerűen csak megerősítésükre, illusztrálásukra alkalmas materiaként is használható. A magyarázó-értelmező hagyományozás, a gyűjtés, bővítés, megjobbítás műveletei fokozatosan alkalmazhatóvá válnak a régi és az újonnan létrehozott szövegek vonatkozásában is, ezáltal a szövegek tekintélyképző elemei közül lassanként túlsúlyra jutnak a régiség értékét képviselőkkel szemben az újság értékét megjelenítők. A természettudományi művekben pedig a tudományosság ma is alkalmazott eljárásai, a megfigyelés (olvasás), módszeresség jelennek meg tekintélyképző elemként.

A szöveg régiségének-újságának bonyolult kapcsolatrendszer mellett egyre fontosabbá válik a szerző személyisége is. A szerzői tekintély, amely rávetül a szövegre, két forrásból kezd kialakulni. Sok műfajnál fontos körülmény a szerző papi jellege, aki számára „a szólás hatalma” elsősorban mondanivalójának – amely az isteni üzenet továbbadása vagy interpretálása – apodiktikus mivoltából adódik. Más műfajoknál a szerző tudós volta hangsúlyozódik, tekintélyét főként a szöveg létrehozásában elvégzett intellektuális teljesítmény alapozza meg, járulékosan pedig, és ritkábban is, a hatalomban (lelki, egyházi, világi hatalomban) elfoglalt pozíciója. Néha még olyan külsődleges körülmények, mint a mecénás és a közönség is belejátszhatnak a szerzői és ezen keresztül a szöveg tekintélyének kialakulásába.

Végül meg kell jegyezni, hogy az általunk áttekintett anyag egy ponton bizonyosan torzítja a vizsgált folyamat valóságos képét. Ugyanis az eredetiség gyakorlatilag sem a szövegek, sem a szerzők tekintetében nem jelenik meg tekintélyképző elemként. Ennek oka főként az lehet, hogy olyan irodalmi szöveg, amelynek létrejöttében a szerző egyéni invenciója, elokúciója vagy fikciós mozzanatok lennének döntőek, Magyarországon a vizsgált időszakban csak ritkán jelent meg nyomtatásban.

Horváth Júlia (Székesfehérvár) **Egy klasszikus magyar költő kultusza**

Beszámoló a Vörösmarty-bicentenáriumról

Az évfordulók mindig kettős hatásúak: egyrészt aggodalmat keltenek, nehogy egyszerre túl sokat beszéljünk a jubilánsról, másrészt örömet, mert az elmulasztott köteleességekkel történő szembenézés után törlesztünk adósságainkból.

A Vörösmarty-évfordulón az első buktatót sikerült elkerülni. Magyarázható ez azzal, hogy a költő – bár érettségi tétel – a mai napig nem eléggé ismert és olvasott, drámáit a *Csongor és Tünde* kivételével alig játsszák színházaink; az írott és az elektronikus sajtó pedig keveset foglalkozott a jubileummal. Köszönhető annak is, hogy a Vörösmarty Emlékbizottság már 1999 áprilisában megalakult Kápolnásnyéken, s úgy határozott, hogy a megemlékezéseket egy teljes évre tervezi, nem csupán néhány napra vagy hétre.

Az emlékévként hosszabbra nyúlt 365 napnál. Kezdődött 1999 novemberében, amikor Székesfehérvárott a Vörösmarty Társaságban – az utószó írója – Kabdebó Lóránt bemutatta Rajnai László Vörösmarty-könyvét. A kötet érdekessége, hogy szerzője negyven évvel ezelőtt írta, azóta nem javította, így kortörténeti dokumentum is.

1999. december 1-jén a székesfehérvári városházán – Fehérvár a Vörösmarty-kultusz központja szinte a költő temetése napjától – került sor az emlékévként országos megnyitására. Szabó Magda, az emlékbizottság díszelnöke is jelen volt. Sajnos az ő szubjektív, lenyűgöző vallomását nem olvashatjuk abban a kötetben, melyet szintén a Vörösmarty Társaság adott ki *Vörösmarty mai szemmel* címmel, s amely az emlékülésen elhangzott előadásokat tartalmazza.

Az emlékévként nyitányára két sorozatban elkészült „A polgári méltóság romantikus költője” című vándorkiállítás. December 15-én Kolozsvárott a Babeş–Bolyai Egyetemen rendezett nemzetközi konferencia keretében mutatták be elsőként, második példányát pedig január 11-én Bonyhádön a Völgységi Múzeumban állították ki, s nyitotta meg a kiállítás forgatókönyvírója, Kerényi Ferenc. Innen Szekszárdra, aztán Budapestre került. Itt először a Vörösmartyról elnevezett gimnáziumban, majd az általános iskolában ismerkedhettek anyagával a diákok. Innen Szombathelyre, Székesfehérvárra, Kecskemétre, Érdre, Kiskőrösre, majd Fóttra vitték.

A másik példány útvonala Kolozsvár után: Nagykároly, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy.

A budapesti IX. kerületi Lobogó utcai általános iskola felvette Vörösmarty nevét.

Az emlékévként emlékülések, konferenciák sorát szervezték. A Magyar Tanárok Egyesülete ötödik konferenciáját „A kétszáz éves Vörösmarty” címmel tartotta Budapesten a Vörösmarty Gimnáziumban. Érden „Az élő szobor” címmel rendeztek konferenciát. Pécsen a Művészetek Házában a Magyar Tudományos Akadémia Irodalmi Szakbizottsága tanácskozott Vörösmarty költészetéről. Székesfehérvárott „Hommage à Vörösmarty” címmel Bécsy Tamás és tanítványai, a Veszprémi Egyetem Színháztudományi Tanszékének hallgatói tartottak előadásokat, azután bemutatták a *Szép Ilonka* zenés színpadi változatát. Emlékülést tartottak Szombathelyen, Bonyhádön, Kápolnásnyéken, emléknapot szerveztek Pincehely-Görbön és Kecskeméten, rendhagyó irodalomórát Kiskőrösön.

Népszerűek voltak a versmondó versenyek. Fejér megyében már hagyomány, hogy általános iskolások számára Székesfehérvárott, középiskolások és felnőttek számára Kápolnásnyéken rendezik meg azt. Volt versmondó verseny Fóton, Budapesten és Kecskeméten is. Kecskeméten nagyon érdekes volt az Emlékbeszéd verseny, Vörösmarty, a *Szózat* költője tiszteletére. Az

általános és középiskolai kategóriában a versenyzők a maguk által kiírt pályázatban meghatározott követelményeknek megfelelően összeállított emlékbeszédeiket mondták el.

Másutt a szavalóestek vonzották a hallgatóságot. Uzonban, Kovásznán, Sepsiszentgyörgyön és Kecskeméten hangzottak el Vörösmarty-versek.

A programokat színesítette a fehérvári Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár műveltségi vetélkedője, a velencei Bence-hegyi Vörösmarty-pincénél rendezett bordalverseny (melyet 2001-ben is megismételtek), s a Vörösmarty-emlékhelyeket felkereső túrák, melyeket a bonyhádi Völgység Turista Egyesület szervezett a Cikó–Börzsöny–Bonyhád útvonalon.

Képzőművészeti kiállítások sora idézte Vörösmarty műveit. 1999. december 1-jén Székesfehérvárott a Szent István Király Múzeumban nyílt kiállítás a költő műveihez készített illusztrációkból. Látható volt itt – a Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő rajzokon túl – a *Szép Ilonka* című elbeszélő költeményhez Orlay Petrich Soma által készített, magántulajdonban levő sorozat is. Ugyancsak Fehérvárott, a Vörösmarty Színházban Farsangné Guthy Anzselika Vörösmartyt idéző munkái voltak láthatóak. Bonyhádon az „In memoriam Vörösmarty Mihály” című tárlat megnyitására került sor. Kéziratokból nyílt kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A PIM verspályázatot hirdetett „Ment-e a könyvek által a világ elébb” címmel, s arra lehattunk kíváncsiak, hogy a mai költők erre a kérdésre miként válaszolnak. A díjnyertes versek: Jász Attila: *Egy fáradt tükör monológjai. Mégis fáradozni kell?* alcímmel, Tandori Dezső: *A könyv-virág*; Lackfi János: *Mentem elébb* és Tözsér Árpád: *Ezredévi sorok a könyvről* című munkái.

Az emlékév alkalom volt az emléktábla- és szoboravatásra is. A Kerekegyházán élő Vörösmarty Imre kerámiából elkészíttette a Vörösmarty család címerét és Kápolnásnyéknak ajándékozta. Jelenleg a Polgármesteri Hivatal falán látható. Kerekegyházán a református templom előtt állítottak egész alakos szobrot a költőnek a Vörösmarty-leszármazottak adományaiból.

Mellszobrot avattak Nadapon, ahol Vörösmartyt keresztelték, és egy felismerhetetlen műalkotást Baracskán, ahol a szabadságharc bukása után három esztendeig élt a költő.

Szeptember 29-én Kápolnásnyéken „Mihály-napi örömnep” volt. Ennek keretében rendeztek tudományos emlékülést, s mindenféle népi vigasságot. Többek között szivarsodró- és halászléfőző versenyt. Ezen a napon leplezték le a költő életnagyságúnál nagyobb szobrát, Szabó György alkotását, s adták át az esztétikusan kialakított emlékparkot.

November 9-én Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken Vörösmarty-emléknap volt. Találkoztak mindazok az intézmények, melyek a költő nevét viselik. Iskolák, a megyei könyvtár, a színház és a Vörösmarty Társaság. Koszorúzás volt Nyéken és Fehérvárott, kiállítás nyílt a művelődési házban, este pedig emlékműsor keretében arról vallottak a résztvevők, mint jelent számukra Vörösmarty költészete.

A diákszínpadok mindenütt a *Csongor és Tündét* mutatták be vagy abból játszottak részleteket. A költő születésnapján a Magyar Színház is ezzel a remekművel tisztelgett Vörösmarty emléke előtt. A Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasó Színpada Győrei Zsolt– Schlachtovszky Csaba *A Rom* című jelenetsorát mutatta be.

2000. november 30-án ösbemutató volt a székesfehérvári Vörösmarty Színházban. Szabó Magda *Sziluett* című drámája került színre. A darab a költő halála napján játszódik, néhány óra leforgása alatt. Helyszín: Pest belvárosa, Kisfaludy egykori otthona, ahova most költöztek Vörösmartyék Nyékről. Feltáruznak a költő életének eseményei, mozzanatai jelenetek, betétrészek – ahogy Szabó Magda nevezi – „medajjonok” formájában.

A bemutatón már árulta az Európa Kiadó az író életműsorozatának legújabb kötetét, mely a drámán kívül Szabó Magda egy már korábban megjelent művét is tartalmazza, *A lepke logikáját*. Ebben Vörösmartyt egészen új nézőpontból mutatja be, versértelmezései szakítanak a hagyományokkal.

Az évforduló alkalom arra is, hogy az irodalomtudomány szembenézzen saját adósságaival. Két Vörösmarty-életrajz számottevő: Gyulai Pálé és Tóth Dezsőé. Az utóbbi adataiban megbízható, következtetései azonban keletkezési idejének kötelező módszerével fogalmazottak.

Gyulai Pál munkamódszere – noha az ő érdeme vitathatatlan – szükségszerűen pontatlansághoz vezetett, mert nagyon sok mindenben az emlékezetre hagyatkozott. Az a könyv, amelyet most jelentetett meg a Vörösmarty Társaság, a költő öccséhez, Jánoshoz írott leveleket ad közre. Családi levelezés ez. A testvérek és Csajághy Laura is a legidősebb Vörösmartyhoz fordultak gondjukkal-bajukkal. Talán ezért kérte Gyulai is Jánost, hogy minden gyermekkori emlékét vesse papírra. Az életrajz családi vonatkozásai ezen a visszaemlékezésen alapulnak. Mindezeket valaki – valószínűleg egy későbbi leszármazott – gondosan bemásolta egy füzetbe, s ez a füzet került Zsoldos Sándorhoz, aki felajánlotta kiadásra a Vörösmarty Társaságnak.

Kupi László nyéki helytörténeti kutató megjelentette Kápolnásnyék történetét, melyben új adatokkal egészíti ki a család történetét.

2000. december 1. Az utolsó pillanatban, hosszú huzavona után elkészült Kápolnásnyéken a Vörösmarty Emlékmúzeum felújítása – az a ház, ahol a leendő költő 1801–1811 között élt –, s benne az újjárendezett kiállítás. A megnyitó ünnepségen Rockenbauer Zoltán miniszter emlékezett a költőre. Délután Fehérváron a megyeházán fejeződtek be a Vörösmarty-év eseményei.

A program gazdag és színes volt; az irodalomtudomány azonban adós maradt a kritikai kiadás befejezésével és egy új életrajz megjelentetésével.

Kabdebó Lóránt (*Miskolc*)

A Szabó Lőrinc-szövegkiadás múltja és jövője

A legtöbb finnugor nemzet irodalma nem kellőképpen feltárt. Történelmük során számos csapás érte őket, ezért sokszor legfontosabb alkotásaik sem jelenhettek meg, abban az esetben pedig, amikor ezek mégis hozzáférhetővé váltak, nem a megfelelő gondozást kapták. A magyar irodalom klasszikusai között is találhatunk olyat, amelyik méltatlanul elhanyagolt vagy pedig csupán cenzúrázott formában férhető hozzá mind a mai napig. Fontos költői és írói hagyatékok lettek az enyészete miatt, hogy nem a kellő időben és nem a kellő módon kerültek publikálásra, ha egyáltalán kiadásra kerültek. Kevés a szakértelemmel összeállított kritikai kiadás, a szép nyomdatechnikával kivitelezett fakszimile, gyakran bibliográfiák, forráskiadások hiányoznak. Ennek okai leginkább politikatörténetünkben gyökereznek, ám ezek az okok mára elhárultak. Sőt mostanra olyan technikai eljárások jelentek meg, amelyek segítségével túl lehet lépni a hagyományos szövegkiadási módokon, a digitalizáltság segítségével a szövegvariánsok és fogalmazványok hiteles írásképpükkel is beléphetnek a sokszorosítás munkájába. Mindez a kritikai kiadások formalizálásának újragondolását is megkívánja.

Napjaink filológiájának épp ezért az a feladat jutott, hogy kellő alaposággal lásson hozzá ahhoz a munkához, amelyet az előző korszakok idején nem végezhetett el a megfelelő módon: *klasszikusaink kiadásához*. Ez elemi feltétele annak, hogy saját nemzeti irodalmunk az oktatás, a tudományosság és a szélesebb olvasói rétegek számára is hozzáférhetővé váljon. A jól megcsinált szövegkiadások ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy a klasszikusok kanonikus helye a magyaron kívül más népek irodalmában is módosuljon. Idegen nyelvekre ugyanis csak azokat a műveket lehet valamiképpen lefordítani, amelyek ehhez eredeti nyelvükön már a megfelelő formában megjelentek. Szimpóziumunk célja ezért az, hogy mindazokat az elméleti és gyakorlati kérdéseket megvitassa, amelyek az egyes szövegek kiadása során felmerülhetnek. Alkalmat teremthet ez a műhely arra is, hogy a klasszikus szövegek helyzetét megvitassa, a kanonikus pozíció és a szövegkiadások kölcsönviszonyát megvizsgálja.

1990 Pécs: a Janus Pannonius Tudománytem Magyar Irodalmi Tanszéke és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezésében elkezdődött egy konferenciasorozat, amely új kérdezőhorizontot nyitott a hazai irodalomtudomány történetében. A huszadik század végének horizontjáról visszatekintve a modernség jellemzőit és periódusait tekintette át. A modernséget – első fázisában: a művek monologikus megalkotottság-eszményét beteljesítő, második fázisában: az ettől az eszménytől elvezető dialogikus poétikai gyakorlatot – hangsúlyossá tevő és klasszicizálódáshoz segítő folyamatként írta le; a folyamatot a zárt kompozíció megalkotásának igényétől az önmagában ellentmondásokkal telítődő szöveg megnyílásának mozzanataiig vezetve vizsgálta meg – az imigyen értelmezhető szövegek összeszerkesztődéséhez vezető folyamatként olvasva újra a század irodalmi termékeit. Ennek az – azóta már a Miskolci Egyetemen folytatódó – újraolvasásnak során a korábban kompozícióba zárt, különböző jelentésekkel megterhelt, célképzetes szöveg felszabadult: az írói önkény ellenében keresni kezdte előbb a szövegek jelentésektől elváló intertextuális előéletét, utóbb különböző művészetben belüli, majd azon mindinkább túlvezető antropológiai kapcsolódásait. Paradox helyzet állott így elő: a vélt vagy valós alkotói retorika megszüntetése végül egy hasonlóan meghatározott, gazdag kiterjedettségű antropológiai jellegű olvasói retorikával helyettesítődik. Esterházy Péter szlogenné vált metaforájával: „a posztmodern kelgyó önfarkába harap.”

Egy évtized elméleti kutakodása olyan kérdések feltételéhez adta meg az alapozást, amely az irodalomtörténetet visszavezette a társadalomtudományok szférájába – természetesen elkülönözve minden ezt megelőző praktikus és politikai, tehát ideologikus jellegű kapcsolatkeresési módtól. A poétikával foglalkozó olvasó filológusként kezdi ismét definiálni önmagát: egyszerre keresi a

szöveg hiteles formáltságát, intertextuális paramétereit és a megszólalási módjába kódolódó coincidentiákat.

Ebben a magát filológiaiként definiáló antropológiai olvasói retorikában jelenhet meg a *régió* mint olyan *mező*, amely egyrészt történeti keretként szerepelhet, másrészt éppen történetiségéből következően a jelenben olyan befogadóként funkcionálhat, amely az alkotói retorika fókuszában összegyűlt textusokat hitelesen tudhatja közvetíteni az olvasói retorikához: antropológiai meghatározottságú kérdéseket inspirál. A régió ezzel olyan szűrőként szerepelhet, amely az egybeszerkesztődött és újraolvasható textusokat-szövegeket sajátos kérdésekkel tudja az olvasás során feldúsítani. A szövegek létében az olvasó (pontosabban: az ezáltal meghatározódó olvasó) mikéntjére képes rákérdezteni.

Természetesen, amikor a régióról mint mezőről beszélünk, nem a leszűkítés – nevezzük nevén: a provincializmus – megjelenési formájára gondolunk, hanem éppen arra a *megkérdendő és megkérdendő* másságra, amelyben – Goethe terminológiájával élve – a kisvilág rekonstrukciója egybeolvasható a nagyvilág felismerésének folyamatával.

Előadásomban a továbbiakban ebből a szempontból egyetlen magyar klasszikus szövegkiadásainak, illetőleg az irodalmi értékrendbe emelésének történetével és távlataival szándékozom foglalkozni. Szabó Lőrincről beszélek.

Mi sem lehet alkalmasabb a fentebb felvázolt mező létrehozására, mint egy univerzitás helykereső törekvése a számára adott régióban. Bár minden egyetemalapítás személyes ambíciók és politikai aktualitások következménye, hatásában mégis a régió mező-jellegének kifejeződése. A mi esetünkben konkrétan fordítva a szót: a Miskolci Egyetem több mint harmadfélszázados honkeresése, ma véglegesnek tekinthető honfoglalása Miskolcon, egy valaha nemzetközileg is frekvenciált kereskedelmi, utóbb vasúti csomópontként és ipari központként, politikatörténetileg pedig kül- és belpolitikai „átjáróházként” funkcionáló városban; az egyértelmű műszaki jelleg önmagából gerjesztett fokozatos kiegészülésiigénye humán vonatkoztatottsággal; és legújabban egy másik, az utóbbi válságos évszázadok magyar történelmének szinte minden eseményével kapcsolódott tájegység – Sárospatak – bekapcsolódása a maga hagyományosan kikísérletezett pedagógiai meghatározottságával – talán a legizgalmasabb mező lehetőségét kínálhatja fel annak antropológiai végiggondolására, hogy a történelmi kényszerűségek és utóbb – nem egyszer erőszakos – politikai akaratok milyen összeszerkesztődésében fogalmazható meg a Miskolci Egyetem valójában posztmodern jelleget felmutató mai konglomerátuma. [A definíciót nem divatból használom, modell értéként kezelem: hiszen ez az egyetem – minden világbanki- és kormánykényszert megelőzve – önmagát a legszorosabban követett hagyományos keretek között, a szertartások, kari önállóságok-másságok egymás megismerésén alapuló tiszteletben tartása által szerkesztette magát univerzitássá – ugyanakkor éppen az így született önálló egységek (karok) olyan önmagukban is ellentmondásos jelleget hordozó, az összegésben egymástól elkülönülő sajátos „szöveggént” jelenhetnek meg, amelyek ugyanakkor ugyanennek a szerkezetnek állandó szakításpróbáját is folyamatosan létrehozzák.]

Coincidentia oppositorum. Csak egyetlen, véletlenül adódott példával jellemzem ezt az alaphelyzetet! Szinte egyszerre emelkedik két név az egyetem kétféle meghatározója irányából: a Gépész Kar hangsúlyosan logisztikai jellegzetessége a Bay Zoltán névvel dicsekvő országos alapítványhoz kapcsolódik, a mi Bölcsészettudományi Karunk pedig első akadémiai támogatottságú kutatóhelyét Szabó Lőrinc munkássága filológiai feltárásának és poétikai kérdésének szentelheti. Bay Zoltán és Szabó Lőrinc gimnazista koruktól a legbensőbb barátságban éltek, a *Tücsökzene* emlékeztetése figurálisan kapcsolja össze személyüket, az 1945 utáni Szabó Lőrinc-líra kozmikus ihletettsége pedig poétikailag kapcsolódik a világhírnevet biztosító Bay-féle holdradar kísérettel. De legyenek itt teljesen személyes is: nagybátyám, a korán elhalt Dr. Papp György Bay tanársegédjeként részese volt a nagyszerű kísérletnek, Amerikába is követte munkatársaként mesterét; én magam pedig életemet szentelem a barátság másik ágán alkotódó Szabó Lőrinc-életmű

kutatásának. Annak a Szabó Lőrincének, aki éppen egy évszázaddal ezelőtt ebben a városban látott napvilágot, mindmáig a város történetének legkiemelkedőbb személyiségeként. Ezzel alkalmat szolgáltatva egy olyan kérdező-kutató hely megalapítására, amely a régióba helyeződő bölcsészet egyik legfontosabb legitimációs pontja.

Egy posztmodern módon magát újjászervező egyetem és az *Örök barátaink* köteteit (igaz még a klasszikus modernség teljesre alkotottságának keretei között) posztmodern módon nem szerzőkként, de szövegekként összeszerkesztő költő jelenléte egy univerzitást szinte a semmire szervező városban – kell ennél izgalmasabban összeolvasható-kérdezhető mező? Filológus legyen a talpán, aki az imígyen önmagát szervező mezőben feladatra találva közel tud férközni a művekként összeálló szövegekhez. Ha jól készült, és ha jól kérdez, otthont tud számukra itt teremteni: olyan kérdéseket feltéve, amelyek a szövegekben mindenféle újdonságra képesek rámutatni; itt és most, vissza a történelemben és előre az időben.

Már Erasmus – ma úgy fogalmaznánk, a filológiát és antropológiát példásan kapcsoló előkép – úgy gondolta, hogy két ütköző igazság közül igazság lehet mind a kettő, bár elménk nem tudja egyszerre befogadni. De a költő képzelete igen! Ehhez kapcsolja a maga következtetését Cs. Szabó László: „minden időben omló és épülő korok határmezsgyéjén élünk, belső ellentéteinkkel.” Az a Cs. Szabó László, aki az amszterdami Mikes Kelemen Kör számára – úgymond: a nyugati világ főhajtásaként a hazai kimagasló teljesítmények előtt – javaslatot fogalmazva, a párizsi *Irodalmi Újságban* véleményét nyilvánosan is publikálva, 1983-ban éppen a Szabó Lőrinc-kutatás – akkor még egyszemélyes – eredményének ítélte a kör emléklaplettjét. Akkor a plakettet és adománylevelét a határon átcsempészve lehetett csak ebbe a hazába juttatni. De ne csak rá hivatkozzam, megelőzőleg Sötér István²⁰⁵ *Szabó Lőrinc és összegezője* címmel itthon is méltatta a műhelyteremtés lehetőségét. De mindkettőjüket előzte még a hatvanas évek vége felé, éppen miskolci, az akkori egyetemet is bevonó látogatásainak emlékeztetőit ihletődötten is a nagy programtervező, Németh László. Két levelében is hangsúlyozta a feladat fontosságát, nemzeti értéként kezelését: „Látom, hogy Szabó Lőrincel foglalkozol. Ő is egyike azoknak, akiket szép csendesen ki akarnak iktatni a köz-emlékezetből. Nehéz, de szép feladat e könnyelmű feledés s bűnös feledtetés ellen dolgozni.” (1966. november 17.); „Örülök annak is, hogy Szabó L.-könyved halad... hiszem, hogy a társadalmilag hálátlan téma ebben az esetben is nagy szellemi s mesterségbeli gazdagodással fog járni: hisz a kritikus pályája a tehetsége mellett elsősorban a szegődésétől függ – hogy mire teszi fel magát.” (1967. szeptember 15.)²⁰⁶ De visszaigazolást kaptam másik oldalról is a rendszerváltás pillanatában, amikor egy – akkor politikai szerepet is vállalt – filozófus ekként vélekedett Szabó Lőrinc-kiadásomról: „K. L. – aki már a *Napló, levelek, cikkek* 1974-es kiadásával és azóta a *Harminchat év* lenyűgöző leveleskönyvének, a *Bírákhoz és barátokhoz* megdőbbséget vallomásainak sajtó alá rendezésével óriási szívességet tett minden magyar irodalombarátnak – tavaly megmutatta az olvasóközönségnek, hogyan változtathatja meg egy filológus az irodalomtörténetet.”²⁰⁷

Új vendég a fogó, mondja a gyermekjáték a maga bölcs tapasztalatával. Új vendégek vagyunk, új szempontok szerint próbálunk kérdezni. „Táj épül, omlik” a szövegben, de a régióban is: olyan környezetbe helyezettünk, amely – higgyük – alkalmas mezőt szervezhet a szöveg köré, és a szöveg olvasásához ihlető régiót társíthat.

Szabó Lőrinc indulásakor a Nyugat első nagy nemzedéke (Adytól Móriczig) még csakis úgynevezett „mai magyar irodalom” szinten volt befogadva, mint ahogy a magam ifjúságában, közvetlen a költő halála után ugyanezzel a megnevezéssel szerepeltettük még Szabó Lőrincet is

²⁰⁵ Kortárs, 1981, 4. sz.

²⁰⁶ Németh László *élete levelekben*, II, 1042., III, 170.

²⁰⁷ TAMÁS Gáspár Miklós: *A rendszerváltás zimankója. Szabó Lőrinc: Bírákhoz és barátokhoz, Vers és valóság; Élet és Irodalom*, 1991. április 5. 10.

kortársi rendezvényeken. Az azóta eltelt időben csak a magam munkásságában egy háromkötetes nagymonográfiát²⁰⁸, két kismonográfiát²⁰⁹ valamint a poétikai helyzetét bemérő monográfia két kiadását²¹⁰ jelentettem meg, és közreadtam tizenkét kötetnyi dokumentumot, utóbb pedig egyik doktoranduszunk társaságában két kiadásban is verseinek definitív gyűjteményét (1998., 2000.). A Pécsen, majd a Miskolci Egyetemen évente megrendezésre kerülő szakmai kollokviumok során pedig mindez az eddig alapkutatóként megjelenő eredmény a szakma kutatásfejlesztése során alkalmazott kutatási eredményekként rögzült. Beleszámítva Steinert Ágota, Rába György, valamint Lászlóffy Aladár hetvenes években megjelent monográfiáit (1971., 1972., 1973.), valamint a részben a magam kutatásain, és az általam egy cikluson át szerkesztett Irodalomtörténet, azt követően pedig a Ferenczi Lászlóval közösen szerkesztett Irodalomtudomány című folyóirat publikációs lehetőségeit kihasználóan felnőtt, ma már PhD-s szintet elért fiatal kutatók eredményeit: Szabó Lőrinc azon nagyságrendű költőként tudatosodott a nemzeti irodalomtörténeti kánonban, hogy költészete a legjelentősebb magyar klasszikusok között tartandó számon. Mindez a kanonizált helyzet megköveteli a költő életének, életművének, poétikai újdonságainak mind a *teljességre törekvő* alapkutatósi feltárását, mind pedig annak a kutatásfejlesztési feladatnak a kiteljesítését, amely az alapkutató *alkalmazását* bevezeti az irodalomtudomány egészének továbbfejlesztésébe.

Mindennek szervezeti keretet biztosít a Miskolci Egyetem, amely a költő szülővárosában a Bölcsészettudományi Kar megalapításával egy időben létrehozta az OTKA és az MTA TKI támogatásával, illetőleg a doktori program – utóbb pedig a doktori iskola – bevezetésével a Szabó Lőrinc Kutatóhelyet. Ez a szervezeti keret a Szabó Lőrinc-kutatást összekapcsolja az MTA Irodalomtudományi Intézete Elméleti Osztályán folyó irodalomelméleti kutatással, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirat-, Hang- és Művészeti Tárában, az MTA Könyvtára Kézirattárában, illetőleg a Szabó Lőrinc Alapítványban lévő kéziratos, könyv, kép és egyéb tárgyi hagyatéktárgy felhasználásával, a Magvető Kiadó, utóbb pedig az életmű teljességét felölelő sorozat felvállalásával az Osiris Kiadó publikálási hozzájárulásával. Ezeknek a tudományos műhelyeknek az együttműködésére támaszkodva a Kutatóhely elvégzi a költő életműve felkínálta alapkutatókat, az arra épülő alkalmazott kutatások szervezését és az ezzel járó kutatásfejlesztési feladatokat.

A személyi feltételeket a felsorolt műhelyek részfeladatokat vállaló kutatóinak kiválasztásával biztosítjuk. A különböző pályázati támogatások elnyerésével (időrendi sorrendben: OTKA, MTA TKI, Széchenyi Terv) mód nyílik a négy évtizede egyszemélyes feladatként funkcionáló Szabó Lőrinc-kutatás tapasztalatainak átadására, módszereinek elsajátíttatására. A magam részéről eddig megtettem, amit egyetlen ember kutatóként megtenni képes. Az egyes ember létezése és munkabírása véges, Szabó Lőrinc nemzeti értéke, nemzetközi összehasonlíthatósága és klasszikus poétikai eredményei szükségessé tették az egyszemélyes folytatás helyett a team-munka megszervezését: ez a nemzeti kulturális értéknek megjelenő Szabó Lőrinc-életmű feltárásának elengedhetetlen feltétele.

A továbbiakban a Szabó Lőrinc-szövegkiadás múltjába szöve a készülő munkákat ismertetem.

Jellegében meghatározóan *alapkutatói* feladatok:

1. *Szabó Lőrinc-bibliográfia*. A költő minden publikációjának feltárása, és minden, a költőre vonatkozó recepció számbavétele. Eddig a huszadik századi írók közül ez Krúdy Gyula, Radnóti

²⁰⁸ *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, 1970.; *Útkeresés és különbség*, 1974.; *Az összegezés ideje*, 1980.

²⁰⁹ 1985, 2001.

²¹⁰ „*A magyar költészet az én nyelvemen beszél*”. *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*. – 1992., 1996., ez volt a nagydoktori disszertációm.

Miklós, Németh László, Szerb Antal és Pilinszky János esetében készült el megnyugtató módon,²¹¹ a mi számunkra a példamunka pedig Stauder Mária és Varga Katalin *Babits Mihály Bibliográfiája*,²¹² amelynek létrejötte két szerzővel majd tíz évet vett igénybe. A munka két típusú feladatot elégíthet ki: *alapkutatásként* a Szabó Lőrinc-szövegek, -receptió és -könyvészet megbízható adattárát biztosítja; *alkalmazott kutatásként* pedig a huszadik század irodalmának kutatása számára olyan szakmai eligazítást, kontrollt jelent, amely nagymértékben felhasználható a tágabb értelemben vett szakma egésze számára. Meggyőző példaként említem, a példaként jelzett Babits-bibliográfia nemcsak a Szabó Lőrinc-kutatásnak, hanem a színháztudománytól a zenetörténeten át a történettudományig terjedő szakterület számára jelent hasznosítható adattárat. A Széchenyi Tervbe épülő projektünk számára sikerült az ezt a munkát hazánkban leghíresebben megvalósító Varga Katalint megnyerni, aki a bibliográfiakészítés részfeladatának tervezését, szervezését, irányítását elvállalta, munkatársaiként Parraghy Mártát és Nyerges Juditot választva.

2. *Szabó Lőrinc-naptár*. A Babits-naptár lassan évtizede készül Róna Judit munkájaként, a Kölcsény-naptár munkálatait Várhelyi Ilona után Debreczeni Attila vette át. Mi ezt a munkát három éve kezdtük, a 2001-es évvel befejeződő MTA TKI fiatal kutatói ösztöndíj egy ciklusra való megítélésének segítségével. Kiss Katalin tanársegéd-doktorandusz készíti. Az eddigi példától eltérő módon, saját adattári program kialakításával. A bevitt adatok magukba foglalják a költőre vonatkozó összes személyes és közéleti életrajzi, publikációs és receptiós vonatkozásokat a minden irányú visszakerdezhetőség biztosításával. A program az irodalomtörténeti szakmában *kutatásfejlesztési* érdekességű újdonságot jelent, például szolgálhat más klasszikus írók hasonló jellegű életrajzi feltárásánál. Mivel az ilyen adatbázis hosszú távú kutatómunkát feltételez, publikálása interneten való megjelentetést és CD-Romon való kiadást feltételez. Mindkét publikálási mód előnye a továbbírhatóság és a korrigálás lehetősége. Az eddigi hagyományos jellegű adatgyűjtés (pl. a Babits-kutatás esetében) könyvben való publikálást igényel, amely éppen a munka szükségszerű továbbírási lehetőségét szünteti meg. A minden irányú visszakerdezés lehetősége biztosítja a kutatás *alkalmazott* jellegét is: a huszadik század középső harmadának irodalmi és történelmi feldolgozásában is felhasználható adatokat, sőt adatcsoportokat tartalmaz.

3. *A Szabó Lőrinc-könyvtár adatolt feldolgozása*. A Szabó Lőrinc-kutatás megkezdése óta talán ezt a munkát tartottam a legfontosabb feladatnak. A könyvtár a költő halála óta a család őriző munkájának eredményeként változatlan állapotban megmaradt. Tudjuk, milyen nehézségekkel jár nagy íróink széthordott-elpusztult könyvtárainak utólagos rekonstrukciója Zrínyitől József Attiláig, illetőleg a háborúban elpusztult Baumgarten-könyvtárral elveszett Babits- és Tóth Árpád-könyvtár darabjainak számbavétele. Szabó Lőrinc számára a könyvtár alkotóműhely volt, amelyet 1944-ben három irodalmi díj pénzügyi segítségével építtetett fel végleges formában. Az ostrom megkímélte. A könyvtár különbözik – és ezt mindig hangsúlyoztam – íróársainak gyűjteményétől. Nála a legkevesebb és legötletszerűbb a magyar anyag. A legfontosabb a német, majd az angol és francia, valamint a latin és görög nyelvű gyűjtemény. A könyvek beszerzésének datált adatait maga a költő jegyezte be, és munka közben számtalan glosszával és egyéb bejegyzéssel látta el a műveket. Ebből a szempontból könyvtára leginkább Szentkuthyéhoz hasonlítható: mindkét esetben a könyvtár része az életmű teljességének. Korábban hol a feldolgozást végző alkalmas személyt nem tudtunk találni, ha pedig jelentkező vállalkozó, akkor személyes okok (előbb az özvegy idős-beteges volta, utóbb Lóci betegsége) akadályozták a munka elkezdését. Négy éve mindkét akadály elhárult, OTKA pályázat (T 025486) segítségével egyik doktoranduszunk (Forgács Anita) áldozatos munkájával megszerveződött az adatok xeroxos rögzítése. Jelenleg a könyvtár könyveinek azonosítását biztosító dokumentáció a rendelkezésünkre áll, és a könyvtári szakmában is jártas irodalomtörténész (Buda

²¹¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek sorozatban GEDÉNYI Mihály, 1978.; NAGY Mariann, 1989.; HARTYÁNYI István–KOVÁCS Zoltán, 1992.; NAGY Csaba 2001., illetőleg az Osiris Kiadó gondozásában BENDE József–HAFNER Zoltán, 2001.; a Radnóti- és a Németh-bibliográfia végleges formába öntése és mutatóinak elkészítése Varga Katalin szakavatott és lelkiismeretes munkáját dicséri.

²¹² 1998. Argumentum, Magyar Irodalom Háza, MTA Irodalomtudományi Intézete kiadásában

Attila) készíti az adatok publikálását: a magyar nyelvű anyaggal 2002-ben, az idegen nyelvűekkel 2003-ban készül el. Az életrajzzal ellentétben ez a munka végleges eredménnyel járván, könyvben is publikálható (az Irodalomtudományban, illetőleg a *Szabó Lőrinc Füzetek*ben). A könyvtárjegyzék lényegi fontosságú a Szabó Lőrinc-művek létrejöttének követése, a fordítások nyomon kísérésének szempontjából – de igen fontos hozzájárulást jelenthet költészete és gondolatrendszere elméleti és poétikai feltárásakor is. Szabó Lőrinc századunk költői gondolkozásában egyik paradigmaalkotó személyiség, tehát a könyvtár ismerete, a költő tájékozódásának azonosítása kutatásfejlesztési szolgálattal jár, a modernség egészének poétikai és eszmetörténeti vizsgálatánál a könyvjegyzék nélkülözhetetlen kézikönyv lesz. (Anekdotikus elemként jegyzem meg, hogy a hatvanas évek végén Rába György azért hagyta abba Szabó Lőrinc-kutatásait, mert nem tudott hozzáférni a könyvtár adataihoz, és ezek ismerete nélkül nem tartotta lehetségesnek a munka folytatását. Én, szerencsésebb helyzetben lévén, bármikor megnézhettem a könyveket, áttekintésem is van róluk, de kézikönyvben rögzített adatismeretem nekem sem lehetett.)

4. *Szövegkiadások*. Eddig *Napló, levelek, cikkek* címmel 1974-ben megjelent a Szépirodalmi Könyvkiadónál a költő levelezésének válogatása, életrajzi cikkeinek és a vele készített interjúknak néhány darabja és 1945-ös *Naplójának* töredéke (az életrajz kikerekítése célzatával); a Magvető Kiadónál 1989-ben és 1993-ban *Harminchat év* címmel két kötetben a költő összes, feleségéhez írott levele, 1990-ben *Birákhoz és barátokhoz* címmel a teljes 1945-ös *Napló*, két igazolási védőbeszéde; 1990-ben összes verseinek és versmagyarázatainak gyűjteménye *Vers és valóság* címmel az én sajtó alá rendezésében, 2000-ben *Huszonöt év* címmel a Korzáti-szerelem teljes dokumentációja a magam és egyik doktoranduszunk, Lengyel Tóth Krisztina sajtó alá rendezésében. A Szabó Lőrinc-centenárium nagy eseménye volt *Szabó Lőrinc összes verseinek* kétkötetes gyűjteménye az Osiris Kiadónál, amely közreadta a költő eddig ismert verseit. Ehhez kapcsolódik 2001-ben a *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, az 1990-ben megjelent szöveg revideált és jegyzetelt kiadása, a világirodalmi ritkaságszámba menő szöveg, amely a költő élete vége felé lediktált versmagyarázatait foglalja magában, megvilágítva minden versének keletkezés- és problémátörténetét; ezt követi az új kiadásban a *Vers és valóság* címmel ismert szöveg eddig ismeretlen folytatása, a *Bizalmas adatok és megjegyzések* címmel elmondott emlékezés, amely ifjúkori szerelmeit beszéli el egészen házasságáig, illetőleg bemutatja *A huszonhatodik év* szonettjeiben meggyászolt szerelme történetét. A két szöveget Kiss Katalin és Lengyel Tóth Krisztina rendezte sajtó alá (Jávorka Gabriella közreműködésével), és látta el magyarázó jegyzetekkel. A költő ifjúságának és pályakezdésének éveit két dokumentumkötet összegezte eddig: a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadásaként 1979-ben jelentettem meg az *Érlelő diákevek* kötetet, ennek felújításaként 2000-ben a Debreceni Irodalmi Múzeum kiadványaként a Csokonai Kiadónál Bíró Éva doktoranduszunk készítette *Az ígéret városa (Szabó Lőrinc Debrecen-élménye)* című gyűjteményt, benne publikálva a fiatal Szabó Lőrincnek iskolatársával, Juhász Gézával folytatott levelezése sértetlen szövegét, valamint a Dienes Kató által megőrzött, *Szerelmi naplónak* elnevezett 1917-es szöveget. Külön kiemelem – kiadáspolitikai okokból: mivel a kiadásunk után is egy újabb kiadásban „ismeretlen műfordítóval” feltüntetett – 1920-ban megjelent Verlaine-fordítás történetének feltárását és publikálását: *Paul Verlaine: Nők* (Helikon, 1983.).

Bár korábban megjelentek a költő tanulmányaiból, cikkeiből válogatások, de ezeknek műfaji tisztázatlansága megkívánja az újabb, teljességre törekvő, műfajilag elkülönített kiadásokat. A szövegkiadás során, a szöveghitelesség biztosításával, a lehető teljesség igényével az Osiris Kiadó gondozásában a következő köteteket készítjük.

a. *Összes prózai művei*. Riportok, színes írások, útirajzok, publicisztikai írások, előadások. Készíti Kemény Aranka doktorandusz, a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárának munkatársa. A kötet tervezett megjelenési ideje: 2003. Könyvhét.

b. *Összes irodalmi tanulmányai*. Az *Összes prózai műveit* kiteljesítő második kötet. Készíti Kemény Aranka. Tervezett megjelenés: 2005.

c. *Örök barátaink*. A költő által halála előtt összeállított gyűjteményt egységes egésznek tekintjük, a költő látomásaként kezeljük a világirodalomról. Éppen ezért az összeállítás sértetlenül hagyásával jelentetjük meg a szöveget, az életrajzi jegyzetanyag felfrissítésével. Utóbb a kutatás előrehaladásával pótkötetben közöljük a költő többi versfordítását. Készíti Kabdebó Lóránt. Megjelenés 2003.

d. *Összes naplói. Összes interjúi*. Szabó Lőrinc élete válságos idejében mindig naplót készített: diákkorában, pályakezdésekor, 1945-ös igazolási eljárása idején. Sajtó alá rendezi Kabdebó Lóránt. Interjút pályakezdése pillanatától élete végéig számtalanszor készítettek vele. Összegyűjtését és sajtó alá rendezését Herpai Zoltán középiskolai tanár és doktorandusz készíti. A kötet megjelenési ideje 2004.

e. *Összes levelei*. Eddig Szabó Lőrinc nevét viselő kötetben csak a feleségéhez és szerelméhez írott levelei, valamint a Juhász Gézával, illetőleg Kodolányi Jánossal váltott levelezése jelent meg.²¹³ Az összegyűjthető összes levelét sajtó alá rendezi Horányi Károly. A családnál és a gyűjteményekben szereplő hívó- és válaszlevelek segítségével már az elmúlt évtizedekben feltérképezhetjük az elérhető levelek lelőhelyeit. A digitális fényképezés segítségével mostantól a levelek hiteles képét is rögzíteni tudjuk. Szabó Lőrincnek a vers és műfordítás mellett a naplóírást kiegészítő műfaja a levélírás volt. Történelmi, irodalomtörténeti és szociológiai érdekességű alkotások, a költő az utókorra tekintve készített minden egyes levelet. A kötet előkészítése folyamatos.

5. *Kortársak Szabó Lőrincről*. A Magyar Rádió és a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára az elmúlt félszázadban jelentős mennyiségű, hiteles értékű (természetesen a közlés során kritikai vizsgálat tárgyává teendő) emlékeztetést készített. Ezek megjelentetése feltétlenül szükséges, hasonlóan a Petőfi- és Ady-emlékeket összegyűjtő úgynevezett „tárak”-hoz. Előkészítés alatt. Készíti Kemény Aranka.

6. *Drámafordítások*. A debreceni Csokonai Kiadó számára készül, éppen a jyvaskylái kongresszuson előkészített sorozat. Szabó Lőrinc máig kiadatlan műfordításainak kis kötetenként való megjelentetése. A köteteket egy-egy doktorandusz, illetőleg már minősített kutató kíséri tanulmányával és sajtó alá rendezésében jelentetjük meg. A köteteket az adott irodalom vezető szaktekintélyei vezetik be. A sorozatot Bíró Éva szerkeszti.

a. *Shakespeare: Vízkereszt, vagy: amit akartok*. Sajtó alá rendezi, a fordítás elemzését készíti: Szele Bálint. Az 1954-ben készült kiváló fordítás mindmostanáig nem jelent meg nyomtatásban. Bevezeti Bécsy Tamás.

b. *Catherine Turney: Keserű aratás*. Sajtó alá rendezi, a fordítás elemzését készíti: Szele Bálint. A szóban forgó mű a világirodalom egy kevésbé ismert alkotása. Írója, Catherine Turney 1905-ben született, és ismert forgatókönyvíró volt; számos sikeres film fűződik a nevéhez. Életének utolsó éveiben romantikus regényeket, életrajzokat írt, többek között Elizabeth Medora Leigh, Byron lányának életrajzát. 1998-ban halt meg Los Angelesben. A négyfelvonásos színmű Lord Byron és féltestvére, Augusta Leigh szerelmének történetét viszi színre. Szabó Lőrinc 1938-ban fordította le a darabot, melyet a Nemzeti Színház Kamaraszínháza ugyanebben az évben be is mutatott. A háború után a darab többek között a scarborough-i Stephen Jones Színházban is műsorra került. A tanulmányban szó esik a darab korabeli előadásairól, fogadtatásáról is. Bevezeti: Bécsy Tamás.

c. *Zygmunt Krasinski gróf: Pokoli Színjáték*. Drámai költemény négy részben, Franz Theodor Csokor német fordítása alapján. Sajtó alá rendezi és a fordítást elemzi: Simonyi Zoltán. Zygmunt Krasinski Mickiewicz és Słowacki mellett a világirodalmi rangú lengyel romantika legismertebb alakja. A Nagy Emigráció írója, és mint említett kortársai, állam nélküli nemzete

²¹³ BÍRÓ Éva közreadásában a megjelent *Az ígért városa* című kötetben 2000-ben, illetőleg HORÁNYI Károly sajtó alá rendezésében és jegyzetelésével az Argumentum Kiadó önálló köteteként 2001-ben

sorskérdéseinek megszólaltatója. A vátesz költőknek nevezett triász tagjaként Krasinski életét is meghatározta a leverett 1830-as nemzeti felkelés. Paradox módon úgy, hogy elmenekült előle, és úgy, hogy kínzó kételyeivel együtt beleírta legjelentősebb munkájába, a magyar nyelvű megjelenésre váró *Pokoli Színjáték*ba. Krasinski műve (eredeti címe: Nie-Boska Komedia, 'Istentelen színjáték') a XIX. századi világdrámák és emberiségköltemények sorába tartozik. Kérdései és poétikája a *Faust*hoz, *Az ember tragédiájához* és a *Per Gynthő*hez teszi hasonlatossá. Világköltemény, egyetemesen emberi igényű dráma, wagneri értelemben: Gesamtkunst. A négyrészes *Pokoli Színjáték* két drámát foglal magában, egy családi és egy társadalmi drámát, ugyanannak a főhősnek, Henryk grófnak, a költőnek kettős tragédiáját. Mindkét dráma a szeretet kérdéseit boncolgatja. Krasinski poétikája egyszerre modern és mélyen romantikus. Művében a hamis, önzően individualista romantika veszélyeit mutatja fel a szeretet, alázat, közösségi szellem romantikájának továbbélése reményében. Szabó Lőrinc fordítását a Németh Antal-féle Nemzeti Színház (1936), majd hangjáték formájában a Magyar Rádió (1979) mutatta be. Nyomtatásban viszont ez idáig nem jelent meg, miközben a drámai költemény már minden európai nyelven olvasható. A könyv a lengyel romantika sajátos kontextusának megértését, a dráma történelmi és poétikai kódjainak felfejtését segítő jegyzetekkel ellátva jelenne meg. Neves polonisták, irodalmárok tollából kíséző tanulmányokkal, amelyek egyfelől a mű lengyel irodalmi kontextusára, keletkezési, történelmi körülményeire helyezik a hangsúlyt, másfelől magyar fordításának alakulás- és befogadástörténetére. A kötet bevezető tanulmányát Kiss Gy. Csaba készíti.

d. *Hanns Johst: Thomas Paine*. Sajtó alá rendezi és a művet bemutatja: Kontor István. Furcsa bemutatóra került sor 1937. november 12-én a budapesti Nemzeti Színház 100., jubileumi évadán: a magyar–német kulturális együttműködés keretében az expresszionistaként induló Hanns Johstnak (1890–1978) Thomas Paine-ről szóló színművét játsszák Szabó Lőrinc fordításában, magyar rendezésben, csupán a németországi kísérőzenét (Mark Lothar) véve át. Az érdeklődés hiánya miatt a mindössze hat előadást megérő darab címszereplője Jávör Pál. A szabadon kezelt életrajzi elemekből építkező, nyolc képre tagolt expresszionista szöveg nem a lélektani motiváció, hanem jelszavak („szabadság”, „Amerika”) és – a rövid jelenetekben – élesen exponált helyzetek segítségével mutatja fel az ismeretlenségből előbukkanó prófétát, lánglelkű agitátort, a szellemi népvezért, a független Amerika „kitalálóját” és a francia forradalom ünnepezt szabadsághősét, a konvent tagját, majd annak – a darab második részében – tizenhét éven át (!) foglyát, a szegényen, ismeretlenül Amerikába visszaérkezőt, a partraszállás első kiábrándulásainak hatása alatt öngyilkos Paine-t. Nem a politikai gondolkodót, politikafilozófiai eszmék közvetítőjét, hanem az újságíró, a forradalmi dalszerzőt, az éles elméjű vitázót és nagyhatású agitátort formálja Johst a történelmi személyiség alakjából. Szereplőit, helyszíneit tekintve teljesen független Németországtól, független[íthető] az aktuálpolitikától, s megtartható a (magányos) forradalmár sorsszerű tragédiájának szintjén. A budapesti színrevitel ambivalens voltát szövegszinten egyrészt a depolitizálás (és a politikai tendenciával röviddel Gömbös halála után szembehelyezkedő), irodalmi igényesség jelzi a fordító személyének kiválasztásával és a már említett műsorrenddel; másrészt a közönség bojkottja egyértelmű állásfoglalásként értelmezhető a hivatalos német [kultúr]politikával szemben. A fordítás – miként az eredeti – átlagos kvalitású szöveg; nem emelkedik ki az expresszionista alkotások sorából. Kiadása – megfelelő adatolással és kommentárral – mégis számottevően járulhat hozzá a kultúrtörténeti diszkurzushoz: elsősorban a recepciókutatásnak kínál többféle olvasatot. E megkésve bemutatott expresszionista darab a (kényes helyzetű) Nemzeti Színház játékpolitikájának színvonal-őrző, politikamentes, olykor konfliktusvállaló törekvéseit is reprezentálja.

e. *Strindberg: A csöndes ház*. Előkészületben.

7. *Ikonográfia*. Hasonlóan a Babits-, Krúdy- vagy a József Attila-ikonográfiához, össze kell gyűjtenünk Szabó Lőrinc összes fellelhető fényképét, és a digitális fényképezés segítségével a Kutatóhelyen archívumot létesíteni. A gyűjtemény – hasonlóan a felsoroltakhoz – alkalmazott

kutatási feladat is, hiszen a korszak történelmi és irodalomtörténeti feltárásának is megteremti a műhelyét.

8. *Hazai és külföldi Szabó Lőrinc-helyszínek dokumentálása.* A helyszínek állandó változásnak vannak kitéve. Kérésemre örökítették meg fényképsorozattal annak idején a költő szülőházának bontási folyamatát. Elkészítettük 1980-ban Vékes Endrével beszélgetés és fényképezés (Flesch Bálint) rögzítésével a Korzáti-szerelem budapesti helyszíneit (megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum Hang- és Művészeti Tárában). A centenárium évében magam jártam végig Szabó Lőrinc 1942-es háromnapos bulgáriai utazásának színhelyeit. A továbbiakban az ötletszerű rögzítést szisztematikus felmérésnek és feldolgozásnak kell követnie. Szabó Lőrinc kevés külföldi utazását partnereivel írásban is rögzíttette, s ha egyedül járt, levelekben pontosan leírta, rajzban megörökítette, képeslapon megjelölte a meglátogatott helyszíneket. Feltérképezzük a hazai és külföldi helyszíneket. A legfontosabbak: a Korzáti-szerelemben kulcsfontosságú Entchede-beli tartózkodás színhelyének, Szabó Lőrinc és Korzáti Erzsébet cseh-morvaországi utazásának, Szabó Lőrinc és felesége észak-olaszországi utazásának, Szabó Lőrinc többszöri dalmáciai utazásának dokumentálása. Eredményei a Szabó Lőrinc-kultusz külföldi kiterjesztését jelenthetik: a magyar irodalom értékeinek emléktáblával is megjelölhető helyszíneinek feltárását. Leletmentést és nemzeti értékeink külföldi tudatosítását jelenti a feladat.

Az 1956-os miskolci szerzői est történelemformáló eseményeivel foglalkozik Fazekas Csabának a Bíbor Kiadónál 2000-ben megjelent *A ciklon szélcsendjében* című történelmi és dokumentumkiadványa. Ezzel egy időben avattak emléktáblát a Kossuth utca 11-es épületen.

A *Huszonöt év* dokumentumkötet népszerűvé tette Vékesné Korzáti Erzsébet személyét is. A keszthelyi Kastélymúzeum tervezi a Városház utca 5. számú házon a hősnő születését megörökítő emléktáblát.

Különös színfoltja a kutatásnak a Titisee-Neustadtban élő Schneider Alfréd munkássága: kikutatta Szabó Lőrinc 1938-as titiseei tartózkodásának adatait és helyszíneit, publikációja²¹⁴ alapján 2002 tavaszán emléktáblával ékesíthetjük fel a régebbi épület helyén álló újabb szállodát, amerre a költő járt, és ahol Kleist *Amphitryonját* és Shakespeare *Ahogy tetszik* című vígjátékát fordította.

„Finnország jutott eszembe és Kangas Helena: talán oda mehetnék, ha jobb világ lesz” – írja *Naplójában* Szabó Lőrinc élete talán legválságosabb pillanatában, 1945 júniusában. De mit keres ebben a naplóban Finnország, ahol a költő sohasem járt, és ki lehet az ismeretlen finn asszony, akinek legfeljebb két levele található a költő hagyatékában. Kangas Helena alakja mindaddig rejtély maradt, amíg Labádi-Bertényi Gizella, a turkui egyetem magyar lektora több hazai folyóiratban be nem mutatta a Magyarországon ismeretlen finn újságírónt. Helena Kangas (sz. 1913. június 10. Turku, lánykori neve: Helena Kulovaara) első férje, Einar Kangas halála után férjhez ment az ismert színházi rendezőhöz, Wilho Ilmarihoz, és ettől kezdve Leena Ilmari néven vált hazájában neves újságíróvá, színházi kritikussá és szerkesztővé. 1943 áprilisától a magyar állam újságíró-ösztöndíjasaként egy teljes évet töltött Magyarországon, ahol sokhelyütt megfordult, de legjobban a fővárosban érezte magát. A finn nagykövetség, illetve gyorsan növekvő ismeretségi körének segítségével, valamint jó ízlésének és máig megőrzött fogékonyságának köszönhetően fel tudta térképezni a magyar kulturális és művészi élet aktuális problémáit. Az irodalom, a művészet nem egy nagy alakját meginterjúvolta, s ismereteiről, észrevételeiről a finn közönséget is tájékoztatta a turkui Uusi Aura vasárnapi leveleiben. Labádi-Bertényi Gizella fordításában most magyarul is olvashatóvá válnak az 1943–1944-ben Finnországba küldött magyarországi riportok. Az Argumentum Kiadó 2001-ben *Az én Magyarországom* címmel jelentette meg a kötetet, amelynek a Hungarológiai Kongresszuson történő könyvpremierjén és sajtóbemutatóján a fordító Labádi-Bertényi Gizella is megjelent, tolmácsolva az idős íróntő üdvözlését. A könyv előkészítése során

²¹⁴ Erdélyi Gyopár, 2001. 3. szám 21–23.

végiggondoltuk Szabó Lőrinc finnországi kötődését, Koskenniemi- és Kettunen-fordításait, és megtaláltuk tervezett – de végül a háború fejleményeként elmaradt – finn és svéd hivatalos utazásának néhány dokumentumát.²¹⁵

Kritikai kiadás elkezdése. Mindezek a munkálatok a kritikai kiadás megindítását célozzák. Az utóbbi két OTKA pályázati ciklus (OTKA T 013884 és T 25486) azt a nevet viseli: *a kritikai kiadás előkészítése*. A feladat – a tudományos előkészítés mellett – egy új technológiai megvalósítás elgondolása. A digitális fényképezés és a CD-Rom eljárás segítségével első megjelenítésben a variánsok képi egymás mellé tételét szándékozunk elkészíteni. Az ismert mennyiségű és formátumú kéziratok a pálya 1945 előtti korszakára indokoltá teszik ezt a megjelenítést, ugyanakkor kiegészítésként lehetővé teszik a hagyományos típusú kiadásforma párhuzamos létrehozását. Problémássá a két kései ciklus (a *Tücsöközene* és *A huszonhatodik év*) fogalmazványainak száma és írásképe teszi a hagyományos leírási formátumot.

A kritikai kiadás e bonyolultabb feladatának kutatásfejlesztési módozata megvalósításával Kovács Béla Lóránt doktorandusz foglalkozik. Feladata *A huszonhatodik év* kötet-ciklus teljes variánsanyagának összegyűjtése (90%-a az MTA Könyvtára Kézirattárában), digitalizálása, a variánsok olvashatóvá tétele, jegyzetelése, sajtó alá rendezése.

Szabó Lőrinc német műfordításainak kritikai antológiája. Kontor István PhD-dolgozatának melléklete ma már kéziratos voltában is kézikönyvként funkcionál. A költő összes német fordításának a költő által használt fellelhető német szövegeit, a fordítás fogalmazványait, variánsait egybegyűjtötte, és összehasonlításul melléjük helyezi a versek egyéb magyar fordításait is.

II. Alkalmazott kutatás

Szakmai konzultációk. A Szabó Lőrinc-életmű feltárása olyan feladatokat tartalmaz, amelyek – túl az alapkutatások megvalósításán – a szakma egészének is szolgálatára állhatnak. Éppen ezért szükségesnek látszik az egyes feladatok szakmai konzultáció keretében történő továbbvitele. Két programalakítási módszerünk kidolgozása mindenképpen szükségessé teszi a hasonló feladatokat vállaló kollégák egybehívását:

A Szabó Lőrinc-naptár (életrajz) adatbázisának megvitatása.

A Szabó Lőrinc kritikai kiadás formátumának végiggondolása.

A Szabó Lőrinc életmű poétikai tanulságainak átgondolása szükségessé teszi a filológia és a korszerű adatfeltárás általános problematikájának konzultáció keretében való felvetését.

A Műfordítások – világirodalmi összemérhetőség témája már pécsi egyetemi oktatásom részét képezte, ezt folytattuk Miskolcon is. Szabó Lőrinc műfordításait alapul véve főként az angol, a német a francia és a latin–görög fordítások elemzésében az életmű poétikai újdonságaira figyelhettünk fel Kulcsár Szabó Ernő, Ferenczi László, Tatár Sándor, Kurdi Mária, Pethő Sándor, Zsélyi Ferenc és Kontor István kollégáimmal tartott közös óráinkon. Ennek eredményeként már elkészült Kontor István PhD-dolgozata a költő német fordításainak kézikönyvszerű összegyűjtésével és poétikai tanulságainak felmutatásával.

Szabó Lőrinc Füzetek. Szabó Lőrinc költészetének világirodalmi kontrasztív bemutatása. A sorozat felvezetése a *Tanulmányok Szabó Lőrincről. Újraolvasó* című kötet 1997-ben. A kötet Szabó Lőrinc poétikai pozícióját gondolta végig a modernség hazai körülményeivel egybevetve. A *Füzetek* ugyanezt a feladatot a világirodalmi kitekintéssel és összemérhetőséggel köti össze. Első kötete Kiss Noémi tanulmányát és dokumentumkiadását tartalmazta: Szabó Lőrinc és Carl Rothe

²¹⁵ Ezekről a tényekről két tartui – észtországi – kontrasztív konferencián, 1996., 1997. számoltam be; megjelent: az *Észt hungarológia 77/ Eesti hungaroloogia 75.* című kötetben [szerk: Anu NURK, Tõnu SEILENTHAL], Tartu, 1998. 43–57.

kapcsolatának bemutatásával. A kötet tanulmánya Konstanz egyetemén hangzott el nagy visszhangot kiváltó posztgraduális szemináriumi témaként.

Irodalomtudomány. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán az Összehasonlító Világirodalmi és Művészettörténeti Tanszék, valamint a Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék közös kiadványaként 1999 óta megjelenő időszakos folyóirat, amely graduális és posztgraduális szinten a fiatal kutatók tudományos fóruma. Szerkesztik: Ferenczi László és Kabdebó Lóránt. A Szabó Lőrinc-re vonatkozó adatközlő tanulmányok különlenyomataként jelenik meg a *Szabó Lőrinc Füzetek* sorozat.

Összegzésül elmondhatom: az irodalomtudománynak – mint megjelenési formájában történeti jellegű stúdiumnak – minden időben szembe kell néznie azzal a tudományfejlesztési feladattal, hogy az időben létrejövő újabb és újabb klasszikus értékű eredményeket, életműveket beemelje a nemzeti és világirodalmi kánonba. Ehhez elengedhetetlen fontosságú az adottan megjelenő életmű alapkutatásban teljességre törekvő feltárása (szövegkiadás, életrajz, bibliográfiai paraméterek megalkotása), valamint az általa megjelenő elméleti újdonságok (poétikai, ideológiai, történelmi jelenségcsoportok) kutatásfejlesztési bemutatása. Mindezeket az alapkutatási és kutatásfejlesztési eredményeket ugyanakkor alkalmazni kell az irodalomtudomány egészében való tudatosításra, annak továbbfejlesztésében, hazai és nemzetközi szintjének esetleges módosításában. A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy, a klasszikusok kánonjába újonnan helyet igénylő világirodalmi formátumú költő életművének ilyen értelmű feldolgozásával és bemutatásával tudományos alázattal szolgálhatja a magyar nemzeti irodalom történeti stúdiumainak továbbfejlesztését. Azt hiszem, a feladat elvégzése nemzeti kulturális értékeink megmentésének és támogatásának egyik legaktuálisabb része. Hiszek a munka szükségességében és értékében – ezért is tettem fel erre a feladatra kutatói életemet.

Kiss Katalin (*Miskolc*)

Bio- és bibliográfiai adatbázisok szerepe a tudományos szövegkiadásban

„Byron *Fare Thee Well...* (Isten veled) című költeménye sem nem jobb, sem nem rosszabb vers attól, hogy a költő és felesége tényleges kapcsolatát dramatizálja, viszont az sem »sajnálatos« – ahogy Paul Elmer More véli – , hogy nincs nyoma a kézíraton a Thomas Moore *Memorandája* (Emlékezései) szerint ráhullott könnycseppeknek. A költemény megvan; a könnyek – akár hulltak, akár nem – eltűntek, el a személyes érzelmek is, s nem lehet, de nem is szükséges őket rekonstruálni.” (René Wellek: *Az irodalom és az életrajz*)²¹⁶

A számítástechnika rohamosan bővülő új lehetőségeit számba véve aligha kétséges, hogy a digitális formátum egyes bibliográfiai, lexikográfiai stb. műfajok vagy éppen a bőséges jegyzetapparátussal, a vonatkozó dokumentumokról készített fakszimilék képeivel és konkordanciákkal (mutatókkal) ellátott tudományos szövegkiadások prezentálásához a papír formátumnál jobban idomul. A digitális formátum a hozzáférhetőség, a mindenkori korrigálhatóság és továbbírhatóság lehetőségeivel kecsegtet, és megoldásokat kínál a könyvformátum áthidalhatatlan terjedelmi és logikai problémáira is. A lezáratlanság és lezárhatatlanság e műfajok lényegi tulajdonsága, ugyanakkor az „online” irodalmi adatbázisok, szövegközlések folyamatosan változó (bővülő) adat- és szövegállománya nemcsak a szerkesztő, hanem az olvasó részéről is folyamatos kontrollálást igényel, és mivel „online” publikációk esetében a kritikai megnyilvánulások tárgyát legfeljebb egy-egy „állapot”, „verzió” képezheti, ezért meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy az „online” publikáció a(z „offline” megjelenéshez és a) könyvpublikációhoz viszonyítva mérsékeltebb kritikai fogadtatással jár együtt.

A hálózaton keresztül ma elérhető szövegközlések formátumok tekintetében alapvetően kétfélek: formázó parancsok alkalmazása nélkül szerkesztett (pl. *Magyar Elektronikus Könyvtár*²¹⁷) vagy az Internet-böngésző számára html tag-eket és egyéb dokumentumba ágyazott programokat (pl. *JavaScript*) tartalmazó oldalak (pl. *Digitális Irodalmi Akadémia*).²¹⁸ Az ilyen dokumentumokba beágyazott szerveroldali programok a szerveren, a kliensoldaliak pedig a felhasználó számítógépén indulnak el. Mivel alapkiépítésben a böngésző egyes állományformátumok (pl. PDF) felismerésére nem képes, különféle segédalkalmazások teszik lehetővé, hogy a HTML-dokumentumokban hivatkozott állományokat értelmezni tudja és azokat a felhasználó számára megjelenítse. A jól bevált platformfüggetlen formátumoktól (pl. HTML) eltérően (amelyek a legegyszerűbb szövegszerkesztőkkel – *notepad*, *vi* – is közvetlenül „restaurálhatók”) a PDF biztosítja a már felépített szöveget mindennemű (speciális) karakter- vagy bekezdés-szintű módosulás eshetősége ellen is, sőt a hordozható formátum előállítására szolgáló programok (pl. *Adobe® Acrobat®*) „helyből” támogatnak olyan dokumentumvédelmi megoldásokat, mint pl. a nyomtatási funkció letiltása.

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Szabó Lőrinc Kutatóhely eddigi kutatási eredményei várhatóan a 2002-es év második felében a <http://www.me-szabolorinc.hu> oldalon kerülnek publikálásra. (A Kutatóhely honlapja az egyetem Bölcsészettudományi Karának internetes oldaláról²¹⁹ is elérhető.) A Kutatóhely „online” (bio- és bibliográfiai) adatbázisaihoz, primer és szekunder szövegközléseikhez (Szabó Lőrinc-opusok és -tanulmányok), valamint a Szabó Lőrinc-

²¹⁶ René WELLEK, *Az irodalom és az életrajz*, in: René WELLEK–Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, ford., SZILI József, Gondolat, Bp., 1972, 114.

²¹⁷ <http://www.mek.iif.hu>

²¹⁸ <http://www.irodalmiakademia.hu>

²¹⁹ <http://www.bolcsweb.hu>

levelek, -naplók, -visszaemlékezések stb. autográf kéz- és gépiratairól, az egyes verskötetek első kiadásainak nyomdai levonatairól vagy a versek és publicisztikai írások publikált változatairól stb. készült digitális faksimilekhez való hozzáférés minden érdeklődő számára egy elektronikus úton lebonyolítható, előzetes regisztrációt követően válik lehetségessé.

A Szabó Lőrinc kritikai kiadás előkészítő munkálataként is értelmezhető életrajzi és bibliográfiai adatbázis összeállítására irányuló jelen törekvéseinket a kritikai jegyzetapparátusok újratervezésének ahhoz hasonló elképzelései hívták életre, amelyeknek markáns megfogalmazására a digitális feldolgozás jelentőségét méltató tanulmányában Hans Walter Gabler tett kísérletet: „A jegyzetek és magyarázatok [...] a kiadott mű szövegétől világosan elkülönülő szövegekként jelennek meg. A számítástechnika alkalmazása ezen a területen van a legjobban lemaradva. A szövegszerkesztő gépeknek elegendőnek kellene lenniük a megszerkesztésükhöz, de elképzelhető lenne adatbankokat is hozzájuk csatlakoztatni, melyek automatikusan biztosítják az utalások folytonosságát (pl. jegyzetekre utaló jelek).”²²⁰ Noha az „időtálló” archiválási megoldásokat illetően időről időre megfogalmazódnak is kételyek,²²¹ az *apparatus variorum* digitális kivitelezését célzó saját elképzeléseinknek jelenleg nem annyira a technikai, mint a finanszírozási keretek szabnak határt, a feltételes módú megszorítások („elképzelhető lenne” stb.) kitételét sok esetben a költségvonzatok számbavétele indokolja.

Egy mindenkor aktuális ajánlások figyelembevételével megvalósuló digitális kritikai életműkiadás és a kiadást előkészítő munkafolyamatok informatizálása nem csupán a feldolgozás megkönnyítése és az eredmények jobb megjelenítési lehetősége miatt bírhat különös jelentőséggel, hanem azért is, mert egy olyan virtuális archívumból, amely egybegyűjti az összes elérhető szerzői kéziratról, hivatalos okmányról, üzleti feljegyzésről stb. készült digitális faksimileket, dokumentálható publikációs stb. tényeket, és azokat mindenféle rangsorolási szempontot nélkülöző elrendezésben is (pl. betűrend) megjeleníteni képes, egy-egy kívánt *opus*-nak akár digitális, akár nyomtatott formátumú (tudományos igényű vagy népszerűsítő) kiadásváltozata (aktualizációja) is létrehozható. Elképzelhető volna például a Szabó Lőrinc szerkesztésében készült *Pandora* (1927) folyóirat hat megjelent számának digitális reprintkiadása CD ROM-on vagy hálózaton, ahol az új kiadás egy nyomtatható változatban, az eredeti megjelenés szedési sajátosságait (betűtípus, tördelés stb.) megőrizve képformátumban prezentálná a folyóiratszámok oldalait, melyet egy minden szükséges keresést biztosító „átírt” változat, továbbá a folyóirat történetét dokumentáló közel háromszáz – eddig nagyobb részben publikálatlan, kisebb részben a *Napló*, *levelek*, *cikkek*²²² kötetben közzétett – levél és egyéb (fennmaradt) vonatkozó dokumentumok „átírt” változata és faksimile képe egészítené ki. A digitális faksimile közzétételével az olvasó számára is biztosítható volna a „kvázi autentikus” dokumentumokkal való szembesülés lehetősége, és mivel a virtuális archívum elemei között a különféle lekérdezések révén a felhasználó által is mindig rengetegféle kapcsolat létesíthető, lehetőség adódna a szerkesztő által javasolt olvasási utasítások mellőzésére (de esetleges korrekciójára), sőt „saját” kiadások összeállítására is.

Szabó Lőrincnél bőségesen el vagyunk látva egy életrajzi kronológia összeállításához felhasználható „adálékanyaggal”, mivel nemcsak levelek, naplók (*Kisnapló* [1919 decemberétől 1920. május 29-ig], *Napló* [1945]), visszaemlékezések formájában rendelkezünk tényanyagokkal,

²²⁰ Hans Walter GABLER, *A kiadói szöveg születése: számítógép bába-szerepben*, ford. FARKAS Ildikó, Helikon, 1989/3–4, 428.

²²¹ „[...] a sumér agyagtáblák még mindig olvasható állapotban vannak, a digitalizált szövegek hosszú távú fennmaradása azonban nem garantálható. A könyvtárak és egyéb gyűjtőhelyek a digitális formában történő tárolást nem tekinthetik archiválási megoldásnak, ahogy a mikrofilm sem bizonyult helymegtakarító megoldásnak, csupán hagyományos működésű kiegészítőjének. A digitális jövőbe való átmenet éppen elég bizonytalansággal jár. De ez nem szolgálhat ürügyül a Gutenberg-korszak örökségének elherdálására.” Jason EPSTEIN, *A könyv digitális jövője*, BUKSZ, 2001/3, 302.

²²² SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Szépirodalmi, Bp., 1974.

hanem a szerző maga is több, bizonyos vonatkozásban az önéletrajzi nyilatkozatok műfaji kategóriájába utalható írásművet hagyott hátra. És itt most nem a *Tücsökzenére* gondolunk (melynek biográfiai jellege egyébként kétségtelenül bizonyítható), hanem a *Vers és valóságra* vagy a *Bizalmas adatok és megjegyzések* visszaemlékezéseire, mert e művek koncepcióihoz kiválogatott életesemények (reflektált emlékek) tisztázhatják egy-egy mű megírás körülményeit, s ezáltal anyagot halmozhatnak fel biográfiai kronológiánkhoz, ugyanakkor annak kontroll-dokumentumaiként²²³ is működtethetőek.

Végezetül nagy vonalakban vázolnám, melyik ismertebb adatbáziskezelő-rendszerek lehetőségeit érdemes fontolóra venni egy fent körvonalazott életrajzi és bibliográfiai adatbázis megvalósítása esetén. Egy következő írásomban teszek kísérletet a digitális életrajzi kronológia szerkezeti felépítésének bemutatására. Ez a tanulmány az átláthatóság kedvéért a *Pandora* folyóirat szerkesztésével kapcsolatos (még kezelhető terjedelmű) dokumentumok adatait és „metaadatait” használja fel, mely anyag már eddig is több felvetett probléma „próbapadjául” szolgált.

Ma már nyugodtan állítható, hogy az adatszervezésben alkalmazott adatbázis szemléletű megközelítés előnyei a humán tudományok területén sem ismeretlenek. Adatbázisrendszerek megvalósításához sokféle modell alkalmazható, melyek közül az alábbiakban technikai szempontból a „relációs” és az „objektumorientált” megközelítést tartjuk fontosnak kiemelni. A relációs megközelítés szerint az adatok sorokból és oszlopokból álló kétdimenziós táblázatokban (relációkban) helyezkednek el. Ez az adatbázis-technológia igen elterjedt, az utóbbi évek adatbázis-kezelő rendszerei kisebb-nagyobb mértékben ezt a modellt alkalmazzák. Ugyanakkor a multimédia-objektumok (képek, hangfelvételek stb.) kezelésére jobb lehetőséget kínálnak az objektumorientált technológiák. A kifejezés definíciójától – mivel a relációs adatbázis meghatározásával ellentétben szabatos megfogalmazása nem áll rendelkezésünkre (de nem is igen adható)²²⁴ – ezúttal eltekintén, vele kapcsolatban az egyszerűség kedvéért csupán annyit jegyezni meg, hogy a multimédia-adatokon végrehajtható műveletek jóval összetettebbek, mint a hagyományos adatformák műveletei, objektumorientált rendszerek esetében az adatok és az adatokra vonatkozó eljárások társítva vannak egymáshoz.

A biográfiai és bibliográfiai adatbázisok előkészítő munkálatainak digitalizálása idő- és költségigényes munka – az esetek többségében olyan programokat igényel, amelyek meghaladják a kereskedelmi forgalomban lévő termékek lehetőségeit –, de hosszú távon a befektetések megtérülését ígéri mind a szövegiadás, mind az irodalomtörténet területén.

²²³ Például a *Tíz éve, Vereség és fájdalom, Mint járvány vagy zsarnok látogató* című versekkel kapcsolatban: „Azokat a verseket nagyrészt megsemmisítettem (gögből, dachból), csak három maradt meg, a maguk helyén majd kitérek rájuk, az 1943-as kötet kapcsán, mert ez a három vers is csak akkor, vagyis további 15-20 év múltán jelent meg. Összesen mintegy 20 ilyen versem volt 1926–28 tájékáról. Ez a három darab 1943-as megjelenésű vers is csak azért maradt meg, mert az általam szerkesztett *Pandora* folyóiratban az első hármat kiadtam. Apósom, Mikes Lajos nevetségesnek találta ezt a szerelmi hűhót; ez is sértett és kényszerített az elégetésre.” SZABÓ Lőrinc, *Bizalmas adatok és megjegyzések*, III. B. G., In: Uő, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, Osiris, Bp., 2001, 292.

²²⁴ „A szabványosítási törekvések ellenére az »objektumorientált adatbázis« kifejezés definíciója hiányosságoktól szenved a relációs adatbázis precíz meghatározásával szemben.” FRED ROLLAND, *Adatbázisrendszerek*, ford., LIPÓTH András, Panem, Bp., 2002, 23.

Kiss Noémi (*Miskolc*) A szerző alakzata – Paul Celan(é) és Szabó Lőrinc(é)

Hatástörténetileg látszólag két össze nem „mérhető” szerzőről fogok beszélni. Mégis van egy olvasási allegória, méghozzá egész pontosan a történelem allegóriája, amely összekapcsolhatja a poétikailag és nyelvileg is különböző költőket. Mindkettőjük recepciójában világosan látszik, hogy filológusaik hivatottnak érezték magukat arra, hogy a versek értelmezésébe a szerző alakzatát is előszeretettel becsempésszék. Ennek nem ők, vagyis nem feltétlen a filológusok az okai, hanem az a különös tény, mely Szabó Lőrinc és Paul Celan olvasásában is jelentős szerepet tulajdonít a háborúnak. Am például James Clifford *Az etnográfiai allegóriáról* írt tanulmányában egyszerre teszi összetéveszthetetlenné, ugyanakkor világossá az összefüggést az értelmezői allegória és a kulturális tény között, amikor azt mondja, az allegóriák éppúgy lehetnek igazak, ahogy a tények is hamisak. Előadásomban nem e két alakzat, tény és allegória értelmezésben betöltött retorikai szerepéről szólok, hanem alapvetően arról a felelős irodalomtörténeti munkáról, melyben a történelem narratívája némi bizonytalanság kockázatával is jár.

Paul Celan, csernovici születésű költő verseinek értelmezése immáron legalább három évtizede a német irodalomtudomány és a hermeneutika több irányzatának is egyik legizgalmasabb kihívása. Már csak a szokatlanul nagy – ma sem szűnő, sőt növekvő – interpretációmennyiség is mutatja, milyen egyedülálló irodalomról van szó. Alig találni máshol példát rá, hogy ennyi neves irodalomtörténész akár egész életművét is egy költő szövegeinek szentelte volna. A germanisták között talán még Goethe hatott hasonló módon. Paul Celan azonban a szó „szoros értelmében” nem német költő. Csak figuratív értelmében lehetne az, ha egyáltalán... A név hallatán bizonyára nem, vagy nemcsak a német költészet területén járunk, hanem egy geográfiailag és a szimbólumaiban is tágabb lírakultúrában. Mégis: Goethe és Celan nemcsak két korszak neves jelölői, hanem két nagy nyelvi fordulaté a lírában, a vers eredeti nyelve – bár merőben eltérő okokból – mindkét esetben a német. Akkor is, ha Celan esetében ez a nyelv egy önreflexív alakzata a verseknek és már csak inverzió kérdése marad. (Paul Celan költészetének nyelve modern és posztmodern határán áll. E hely esztétika- és poétikatörténeti megalkotásából a 20. század legnagyobb gondolkodói vették ki részüket mint a költő értelmezői. Heidegger, Gadamer, Derrida és Paul de Man is adott támpontokat Celan költeményeinek interpretációjához. Munkáikban a celani nyelv minimális szintaxisa, metaforarengetege, kiaknázhatatlan intertextuális dialógusa a líra- és mítosztörténettel; a Dunkelheit, a hermetizmus és az ironia költészeteként fogalmazódott meg. Illetve többnyire ezen verstörténeti irányzatok és kategóriák egyikébe sorolódtak be a versek, melyek nem egyszer meglehetősen szűkszavúan a versírás határait kutatják.)

A kihívás, mely kezdetben olyan izgalmas „döntések” elé kényszerítette az olvasókat, ma már más természetű, mint a 80-as években. Ugyanis ma egyre inkább úgy tűnik, nem egy költemény megértési lehetőségeire, nyelvi karakterére kerülnek a hangsúlyok, hanem inkább egy szigorú filológiai hermeneutika eredményeire. Ezért – ahogy a Barbara Wiedemann könyve²²⁵ is mutatja – az utóbbi években a költő életrajzának írói és a kritikai kiadások szerkesztői dolgoztak a legtöbbet az életművön. Többen közülük éppen a tradicionális hermeneutikai alapú, a költeményeket viszonylag szabadon kezelő interpretációk ellen szolgáltatták az ellenbizonyítékokat, és a szövegek valóságának rekonstrukcióján dolgoztak. Így például többen kritikával illették Gadamer *Wer bin ich und wer bist Du* könyvében írt híres Celan-interpretációit. Ő ugyanis tanulmányában azt a (túl progresszív?) neves kijelentést tette, hogy „aki ismeri a német nyelvet, az képes minden segítség nélkül Celan verseit megérteni”. Ennek ellenére a napjainkban egyre szimpatikusabban újrafogalmazódó filológia (a progresszivitás érdekében) a költemények „szoros olvasása” közben,

²²⁵ Paul Celan – Die Goll-Affäre. Dokumente zu einer <Infamie>. Hg. von Barbara Wiedemann. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2000, 926.

úgy tűnik, valójában be/megtartja, amit Gadamer mondott. A korábbi interpretációk során nyitva tartott kérdéseket ugyanis nem tudja érdemben lezárni. Hiszen, abban a pillanatban, hogy egy-egy kéziratot lezártnak tekint a filoszok többsége, nem felejtethi el azt a Celanról előzetesen megalkotott erős tudást, miszerint a költemények éppen „megfejtethetlen” nyelvi utalásrendszerükkel és önreflexív szerkezeteikkel – az értelmezéseket a végtelenbe tartó „olvashatatlanságukkal” írták be magukat az irodalom történetébe.

Barbara Wiedemann a Claire Goll és Paul Celan között indult plágium-vita dokumentumait olvasta össze és jegyzetelte meg. Az archívum anyaga nála éppen ellentétesen, nem döntő bizonyítékként szolgál egy már előzetesen eldöntött értelmezői állásponthoz. Ellenkezőleg: könyve izgalmas olvasmány, filológiai bravúr és szinte páratlan, ugyanakkor „rég” hagyományokat ébresztő munka. A szerzői alakokat és a kapcsolat jellegét az olvasó tulajdonképpen maga, szabadon állítja össze, miközben az olvasás folyamán az archívumból felépül egy sokjelentésű diszkurzív monumentuma a ténylegesen megtörtént eseményeknek. Az eredmény persze kétségtelen: Celan esetében nem plágiumról van szó, hanem becsületsértésről. Kisebb intertextuális átfedések ellenére a csernovici költő tehát nem Goll-epigon. De valójában egy komolyabb poétikai dialógust sem lehet megállapítani a két szerző szövegei között. A Claire Goll (Yvan Goll költő özvegye és Rilke egykori szerelme) és Celan között zajló ügyből Celan etikai és irodalmi győztesként kerül ki. Bár győztesnek aligha lehet nevezni őt, hiszen életművén és öngyilkossággal végződő életrajzán is „keserű nyomokat” hagyott a majd tíz évig tartó történet.

Mikor Paul Celan 1961-ben átveszi a Büchner-díjat – megtartja *Meridian* címmel a háború utáni irodalom egyik legfontosabb poétikai beszédét, mely Gottfried Benn beszédeinek hatásával ér fel –, már kirobbant a plágium-vita. (A *Meridian* poétikai programja nemcsak a „homályos nyelv” termékeny topikus és újraretorizált költészethez, a szó poétikájához való visszatérést hangsúlyozza, hanem kétségtelenül a beszélő személy életének „tájtait” is, vagyis az életrajz történeti jelentőségét a költészetben.) Claire Goll, aki indulatos „irodalom-menedzserként” tűnik fel, és aki elhivatottan gondozta férje örökségét, férje sorainak és metaforáinak ellopásával (nem idézésével!) vádolja az egy ideje franciául író, amúgy elzászi származású Goll német fordítóját, Paul Celant. (A két költő között még korábban barátság szövődött.) A bizonyíték az 1952-ben publikált *Mohn und Gedächtnis* kötet. Végül Claire Goll vádjait elutasítja a Német Irodalmi Akadémia etikai bizottsága, azzal az indokkal, hogy a kötet verseinek nagy része, így a *Halálfüge* is, az 1948-ban megjelent *Der Sand aus den Urnen* válogatása. Vagyis korábbra datálódna, mint Goll *Traumkraut* címmel megjelent német kötete, az csak 1951-ben, egy évvel Goll halála után jelent meg. Goll özvegye, a költő és költőfeleség azonban minden tőle telhetőt megtett az ellenkező bizonyításáért: ezt a dokumentumok hamisítása és eltüntetése is bizonyítja. De hogy hogyan fordult át rajongása a Párizsban fiatal idegenként bolyongó Celan iránti haraggá, nem igazán lehet megtudni. Bár a rekonstrukció és Wiedemann érzékeny filológusi munkája mindent elkövet, hogy fény derüljön az okokra. Ez esetben a hiányzó iratok lehetnének a döntő bizonyítékok, de épp az ilyen, Gollné által tudatosan eltüntetett adatok, ezen „lyukak” miatt maradnak a kérdések végül nyitva.

Barbara Wiedemann utószavának egyik alaptézise szerint az affér már a *Meridian* szövegezésén is nyomokat hagyott. Még inkább azonban a költő versein. A *Die Niemandrose* (1963) címmel megjelent kötetébe explicit módon beleíródtak a plágiummal kapcsolatos vádak és a meghurcoltatás. Majd ettől kezdve tulajdonképpen a költő elkövetkező kötetein is találhatók nyomok. Az alapos jegyzetelés és a szövegváltozatok felkutatása kellőképpen dokumentálja az eseményeket, melyeket a versek is megénekelnek. Sőt, nem kizárható, hogy Celan öngyilkosságában is szerepet játszottak az incidens körüli, az akkori irodalmi életet megmozgató események. Peter Szondi például a Neue Zürcher Zeitung-beli hozzászólásának végén felteszi az alapvető kérdést: plágium vagy rágalmozás történt-e? Szerinte nem kétséges a válasz, a bizonyítékot maguk az irodalmi szövegek és keletkezésük adják majd a filoszok kezébe.

Szondi Celan költészetéről írott, s sok vitát megélt hermeneutikai tanulmányában, melyet a költő halála utáni évben befejezetlenül hagyott, maga tette fel a Celan-olvasás legizgalmasabb kérdését

versinterpretáció és a szerzői életrajz viszonyára vonatkozóan. Talán nem kevésbé a plágium-afférnak köszönhetően. A kérdés ugyanis úgy hangzik, mennyiben módosul a versek jelentése az egyik komponenst figyelmen kívül hagyva? Ez kísértetiesen hasonlít Derrida *Schibboleth*-ben megfogalmazott gondolatára. Ő ugyanis azt kérdezi, miként kell olvasnunk a költeményekbe írt dátumot? Kettejük válaszai megegyeznek abban, hogy a dátum nem „üres hely” (leere Stelle), hanem betöltendő hely. Amit az értelemtulajdonító olvasásnak és nem a konkrét életrajznak kell betöltenie. Az olvasásban a szignifikáció végtelenjei és az eldöntetlenség kétségtelen következménye a traumát idéző költeményeknek. Ezek többségében döntő szerepet játszik az ember, méghozzá egy úgynevezett negatív antropológiája, mely az őt kijátszó történelmet csak figuratív alakzatok formájában képes átültetni a versbe. A szövegbe írt dátum is ilyen inverz szerepet tölt be. A vers olvasásában tehát a dátum mozgó alakzata egyben már egy új filológia „megfordított” előjele is, mely úgy hagyja nyitva a jelentést, hogy végtelenbe „zárja”. Ezzel nem „zárja ki” sem a véletlent, sem az élet dokumentumaiban talált ellentmondásokat. Az affér tanulsága szerint Celan költeményeit olvasva mégiscsak rá vagyunk utalva az élet dokumentumaira, ezért a lehető legtöbb momentumot tárolni kell az archívum rejtekében, akkor is, ha ezek soha sem valamiféle lezártágot vagy megfejtettséget fejeznek ki.

Ahhoz az irodalmi térképhez szeretnék ez alkalomból visszatérni, melynek alakulását és végső formáját többen írtuk egyszerre, és amennyiben igaz, hogy a filológia véletlenek sorozata, a szöveg, illetve a térkép íródik tovább. Kabdebó Lóránt hívta fel immáron két éve a figyelmemet egy német íróra, aki a háború idején többek között Szabó Lőrinc levelezőpartnerre volt.

Carl Rothét, a Bodeni tó franciás regényíróját, és kapcsolatai európai mozgásirányát kellett feltérképeznem. Szerencsés helyzetben voltam, mivel magam is a kartográfia részeseként jártam be a tájat, bejutottam német archívumokba is, illetve felvettem a német író fiával a kapcsolatot, aki rendelkezésemre bocsátott néhány dokumentumot. Rothe a Harmadik Birodalom európai írószövetségének elnöke volt. Ez bizonyos. Míg Szabó Lőrinc az egyesülés tagja. Egészen jó, már-már baráti viszonyba kerültek egymással, ez érezhető a levelek hangoltságán is [megtekinthetők: www.kakanien.ac.at]. Rothe kétszer is járt Budapesten, 1943 decemberében és 1944 telén. A két szerző viszonyát kellett (volna) tehát rekonstruálnom, összeállítanom. Mikor levelezésüket összegyűjtöttem, már tudtam, nemcsak a szövegeket, hanem a szerzőket, a biográfiákat is össze kell illesztenem. Vagyis a második hangoltságot. A történet tehát elkezdte írni magát. Nem kevés ellentmondással tűzdelt viszonyrendszer került elő az archívumból, amikor találkozások, emberek és helyek kapcsolódási pontjairól kellett a monumentum-történet számára gondoskodnom. Ebbe a „kételtű” – túlélő – diszkurzív tudásrendszerbe próbáltam meg beírni a különböző jelentéseket.

Azóta eltelt egy kis idő, és beigazolódott a bizonytalanságom, mely tulajdonképpen az egész „irodalmi térképet” alapvetően jellemezte. Arról van szó ugyanis, hogy Rothe a 40-es években Szabó Lőrinc segítségével, de tudta nélkül vette fel a kapcsolatot magyar ellenállókkal. Méghozzá John Dickinson angol úriemberrel. Az írószövetségi utazgatásait ilyen „tudás” szétszórására is használta tehát. De nemcsak Budapesten, Szófiában és Weimarban is csupa retorikai félreírás, bizonytalanítás az a beszéd, amelyet az utazások alkalmával tartott. A „második valóságot” ezek a szónoklatok tehát már tartalmazták. Akkor azt állítottam – ugyanolyan merészen támaszkodva és kapaszkodva egy értelmezői toposzba, mint ahogy Kabdebó Lóránt is többször megjegyeztelte Szabó Lőrinc „életét” a „ténnyel” –, hogy az angol Dickinson család tulajdonképpen Raoul Wallenberg köréhez tartozott. A „tény” nyilván Szabó Lőrinc politikai ügyének javára válik, és elbizonytalanít bizonyos vádakát. Így nevesítve a dolgot, kiválóan lehetett a két történetet, az ismeretlen Rothe látogatását és kapcsolatát, az ismert és kanonizált személy nevével, vagyis a Wallenberg név mögött megbújó jelentéssésséggel erősíteni. Bár a történetet mindmáig nem tudtuk lekerekíteni, hiszen Rothe majd egy fél évvel korábban járt Magyarországon, mint Wallenberg. (Bár, ki tudja, később jött-e még. Wallenberg is már korábban hallatott magáról Budapesten, mint 1944. július 9-e.) Pedig a filológia megkívánja a tényeket. Rothe és Szabó Lőrinc esetében, mint

annyi másikban, úgy látszik, az archívum nem hagyja magát „lezárni”, tovább írónak a monumentumok a dokumentumok „dialógusai” alapján.

Ám lehet mondani, hogy ötven évvel a háború után egyre több olvasmány kerül elő arról, hogy Rothe is, ahogy Dickinson és Wallenberg is, egyazon háló emberei voltak. Nemrég megjelent Ember Mária könyve *Wallenberg Budapesten* (2000, Városháza) címmel. Ebben a könyvben temérdek kapcsolatszemély- és helynév szerepel. A svéd diplomata 1944 végi budapesti tartózkodását ezek segítségével készíti el a szerző. Tulajdonképpen ő is egy térképet csinál. A könyvben – és ez az én szempontomból az egyik legfontosabb adat – kiemelt hangsúllyal szerepel a Gyopár utcai ház, mely svéd védelem alatt állt akkoriban. Ebben dolgozott ugyanis a Dickinson család, mégpedig emberek mentésén. Gratz Dóra ostromnaplója (1944. 12. 24.–1945. 4. 7.), melyet Kabdebó Lóránttól kaptam, és amelyet Teleki Ella (Ella Dickinson) őriz még rajtunk kívül Baden-Badenben, ugyanennek a háznak a látogatóiról és történeteiről tudósít.

A napló egy Gyopár utcai jelenettel indul. Itt ugyanis megannyi más menekülő társaságában, megpróbálták a háborút átvészelni az angolok, a Dickinson család, valamint magyarok, Gratz Gusztáv egykori miniszter családja, „zsidók és nem zsidók egyaránt”, ahogy a naplószöveg többször hangsúlyozza. A családoknak és a menekülőknek végül el kell hagyniuk az épületet, mert elkezdődtek a németek utolsó razziái, bejöttek az oroszok, az ostrom veszélyeztette a házakat, és a követségek sem voltak biztonságosabbak, mint bármi más hely a városban. Wallenberg is többször járt a Gyopár utcában, állítja Ember Mária könyve. Az utca neve többször is szerepel mint találkozóhely a svéd diplomata noteszában. Az ostrom naplójában ugyan nem szerepel Wallenberg személye, de a német nyelven írt szöveg folyamatosan a menekítésen dolgozó csoportokról számol be, arról, mit csinálnak éppen a finn követségen, a Vöröskeresztnél, az angolok, így szót ejt a „Wahlenberg Abteilung-ról” is. (A szövegben persze sok az álnév és a tudatos elírás, valamint a mondatismétlések. Inkább tudósításról és tényközlésről van szó, mint elbeszélésről. Abban sem vagyok igazán biztos, hogy egy szerző írta a szöveget, vagy hogy nem utólag lett összeszerkesztve az anyag.) Mindenesetre több személynév és helynév is megegyezik a naplóban és Ember Mária rekonstruáló történészi munkájában. Gondolok itt többek között olyan fontos szereplőire az eseményeknek, mint Lars Gustafson Berg attasé, aki Wallenberg közvetlen munkatársa, később könyvet írt róla; vagy Dessewffy Gyula, aki a magyar ellenállók vezető személyisége, lakása az ellenállás centruma, nála lakott egy ideig a Dickinson család, amikor a Gyopár utcai svéd házat el kellett hagyniuk; de említhetném Yngve Ekmarkot, a zágrábi svéd konzult, aki Wallenberg noteszában is szerepel, és a napló szerint többször ült Dickinsonék társaságában; vagy Asta Nilsont, a Svéd Vöröskereszt Gyermekvédő Akciójának vezetőjét, mert róla is folyamatosan tudósít a napló szövege. Márpedig, ha ez a hálózat így működött és terjeszkedett, akkor a Dickinson család és Raoul Wallenberg (kultikus) személye és (misztikus) története közötti kapcsolat biztosan állítható. Ehhez a történethez egy másik szálon, méghozzá a Szabó Lőrinc és a német írószövetség szálán hozzáfűzhetjük Carl Rothét is. Még akkor is, ha csak az utalások, a nevek és a földrajzi helyek alapján tudunk – egyelőre – rekonstruálni. (Lehetőleg úgy, hogy ne kelljen semmit retusálni.)

A bizonytalanság mégis néhány bizonyossággal dialógusban írja tovább a történeteket. Az egyik ilyen bizonytalanító tényezőt nemrég a *Népszabadság* (2000. december 2., 24.) közölte az *Aki letartóztatta Wallenberget* című cikkben. M. Lengyel László, az írás szerzője ugyanis az Ukrajnában élő, ma 78 éves Bogdan Tarnavszkij vallomástételére hivatkozik, aki azt állítja, hogy ő tartóztatta le Raoul Wallenberget. Az ő vallomása nem 1945. január 17-ről beszél, amely időpontot az oroszok épp nemrég ismertek el végre mint Wallenberg elhurcolásának dátumát – tegyük hozzá, a letartóztatást Ember Mária könyve is így dátumozza –, szóval Tarnavszkij szerint ő 1944 novemberében Zólyom közelében tartóztatta le a svéd diplomatát. Annyi bizonyos, M. Lengyelt Wallenberg kevésbé érdekli, mint inkább az orosz veterán viselkedése, kifizetetlen számlái, és az így alakuló vallomás „posztmodern” jellege. Nehéz is eldönteni, hogy a vallomástevő, vagy a hívószó, Wallenberg neve az ügy valódi érdekessége. A kérdés mégiscsak az, hogyan fest az archívum képet a szereplőkről? És egyáltalán: ki fest? Összeállnak-e szimbólumok annyira, hogy beszélni lehessen egy zárt egészeiről, a tényekről? A háborút és archívumát, úgy gondolom, az eredet

visszakeresése folyamán mégiscsak a tragikus történelem iróniájára írják át egyre inkább mai értelmezői. Hiszen egyre több szubverzív tudást derítenek fel benne. Az irónián itt az ellentmondásos narratív beszéd és emlékezet alakzatán megkövetelt egységet értem. A biográfiák íróinak mégsem egy egység, az igaz tény marad örökölni, hanem olvasási allegóriák. Az irónia már csak azért is halálosan komoly adaléka a biográfia (nyilván romantikus) szellemének, hisz az önmagából kilépő szubjektum nélkül nem írható le (a történelem sem). De akkor hol van az egész ember (der ganze Mensch) ezekben az (embertelen) történetekben megírva? Vagyis hogyan van beleírva az ember a noteszekbe, dokumentumokba, levelekbe, történelemkönyvekbe? Talán annyi bizton állítható: Szabó Lőrinc és Carl Rothe levelezése, irodalmi kapcsolatuk részesül a „Wallenberg diszkurzusból”. Ennyiben része a történelemnek az, amit ír a notesz és a levél, még akkor is, ha a nagy európai epizódhoz képest kis mozaikkörül van szó. Bár ki tudja, hol volt a háló kezdete és hol a vége, ki mozgatta végső soron a fontos szálakat. Vagyis: melyik végül a nagyobb epizód?

Kovács Béla Lóránt (*Miskolc*) Klasszikusok napjaink távlatából

Az eredet fogalmának rendkívüli bűvereje van a modern kor embere fölött, aki úgy véli, hogyha megérti valaminek a létokát, akkor magát a dolgot érti meg vagy legalábbis a dologhoz kerül közelebb. Ezzel nincs másképp a modern kor filológusa sem. Ez a szelíd aszkéta is azáltal kívánja megérteni az általa gondozott szövegek javát, hogy megpróbálja megfejteni eredetüket. Arra persze nem szívesen gondol, hogy – miként a nagy folyók – a régi szövegek sem egy forrásból fakadnak. Szeretné azt hinni, hogy van egy szöveg, ami legközelebb áll ahhoz az eredeti szándékhoz, ami életre hívta, és ez a szöveg fellelhető. Hiába mondanánk neki, hogy a Duna sem azért olyan szép, mert egyetlen forrásból fakad, hanem épp azért, mert ezernyi apró ér vizét gyűjti össze, nem hinne nekünk. Ő a forrást kutatná, hogy megértse, honnan buzdul fel annyi erő, amennyi távoli népeket és korokat képes összekötni. Végül, ha megtalálja is a forrást, csalódnia kell. Bevallva vagy bevallatlanul. Ettől a csalódástól függetlenül azonban a folyó tovább gyarapodik. A régi szövegek is csak gyarapodnak azáltal, hogy egyre újabb változataikat adják közre, minthogy a modernség előtt született szövegek egykori olvasói az eredetről feltételezhetően nem ugyanúgy gondolkodtak, ahogy a maiak. Balassi és Rimay szövegeinek értői sem.

E két költő nem is biztos, hogy létezett mai értelemben a modern filológia megjelenése előtt. Neveik évszázadokon keresztül hagyományozódtak ugyan, de valószínűleg nem töltötték be azt a funkciót, amit napjainkban. Nehéz persze ezt belátni. Ma már Balassira és Rimayra is úgy gondolunk, mint modern szerzőkre. Tőlük származtatunk számos műalkotást, főleg költeményeket, és ezekben a művekben az ő eredetiségüket csodáljuk, azt az összetéveszthetetlenül csak rájuk jellemző hangot, amely mind a mai napig elbűvöli olvasóit. Ritkán jut eszünkbe, hogy lehetséges, az a hang, amelyet évszázadok távolából hallunk visszhangozni, nem tőlük származik, hanem mi kölcsönözzük azt szövegeiknek. Pedig már Rimay is tudhatta ezt, és valószínű, hogy költői életművében azért próbált Balassinak emléket állítani, hogy egy nagy elődöt alkosson, akinek saját hangját kölcsönözve önnön költészetének eredetét hozhatja létre. Miért volt szüksége az íráshoz ilyen eredetre? Azért, mert imitáló költő volt. Olyan, aki nem saját magát tartotta művei létokának. Olyan, aki a költészetet együttalkotásnak gondolta a hagyománnyal. Számos jel utal erre. A ránk maradt mintegy hetvenöt költeménye közül például több mint tíz valamilyen formában Balassit imitálja. Ezek közül a művek közül ma az *Epicédium* tűnik a legjelentősebbnek. Rimay gyászköltemény-ciklusa azonban úgy állít emléket Balassi Bálintnak, hogy a modern értelemben vett szerzői jogra fittyet hány. Alkotója gátlástalanul átírja mestere verseit a saját szája íze szerint, majd sajátként adja közre azokat. Az *Ihon, édes hazám* kezdetű darabjának első tizenegy strófája például szinte csak versformájában különbözik Balassi *Ó, én édes hazámjától*. Néhol még a rímek is kölcsönöztek. Részben ez lehetett az oka annak, hogy a modern irodalomtörténet Rimayt epigonnak tartotta, és nem értékelte túl sokra. Pedig már az *Ihon, édes hazám* kezdetű vers alaposabb olvasása elbizonytalaníthatta volna azokat, akik epigonsággal vádolták Rimayt. A tizenkettedik strófától kezdve a huszonharmadikig ugyanis a költemény magában foglal egy önállóan is értelmezhető verset. Ez az *LI. zsoltár*, amely a közvélekedés szerint Balassi utolsó, életében megírt műve, és egyben az első nyomtatásban megjelent szövege. Az *Epicédium* vizsolyi kiadásának margóján gondosan jelölve is van, hogy „Ezt a psalmust az Béza verseiből ő maga (tudniillik Balassi) fordította ki csak halála előtt való betegségébe.” Az *LI. zsoltár* olvasása során azonban már Klaniczay Tibor is gyanúsna találta a verset, poétikai megoldásai ugyanis szerinte nem reneszánsz, hanem manierista szerzőre vallanak. Balassi utolsó verse mintha Rimay stílusában született volna. A dolog azonban másként is történhetett. Például úgy, hogy Balassi ugyan elkezdte a zsoltárt, de teljesen lefordítani váratlan halála miatt már nem tudta. A művet később Rimay fejezhette be, saját igényeihez igazítva, hogy az *Epicédiumban* kiadhassa. (Hasonlóképpen járt el Dobokai a *Tíz okokkal*.) Az is megtörténhetett, hogy a psalmust Balassi ugyan teljesen lefordította, de Rimay átigazította, hogy jobban illeszkedjék saját művéhez. Sőt, az is lehet, hogy Balassi

betegségében nem tudott írni, s már csak Rimay gyászkölteményében „szólalt meg”, s a művet fiatal tanítványa azért tulajdonította neki, hogy halála után kedvezőbb képet alkosson róla, mint amilyet korábban rajzoltak. Mindebből sejthető, hogy a szerzőiségről a XVII. században másként gondolkodtak, mint napjainkban (így epigonokról is történetietlen a korszakban beszélni). Ennek pedig a régi szövegek kiadásánál nagy jelentősége lehet, hiszen napjainkban a szépirodalmi alkotásokat leggyakrabban egy szerzői név segítségével határoljuk körbe, csoportosítjuk és adjuk ki. Mit lehet azonban kezdeni azokkal a szövegekkel, amelyek több szerzőtől is eredhetnek?

Az egyik legkézenfekvőbb válasz az, hogy megpróbáljuk valamiképpen eldönteni, ki is ezeknek a műveknek a *tényleges* szerzője, vagyis a korábbi elvek keretei közt próbáljuk meg értelmezni a szövegeket. Az *LI. zsoltár*ról például mondhatjuk azt, hogy Balassi műve, mert valószínűleg javát ő készítette el, vagy azt, hogy Rimay műve, mert végső formáját ő hozta létre. Mindkét állítás mellett és velük szemben is felsorolhatunk érveket. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a vita nem a szöveg igényére fog odahallgatni, hanem egy tőle független kiadási gyakorlat szándékaira. A szerzőiségről szóló vita tehát nem az *LI. zsoltár*ról árul el valamit, hanem a saját irodalomértési gyakorlatunkról. Jellemző, hogy az *LI. zsoltár* a XVII. és XVIII. században kétféleképpen is hagyományozódott, ráadásul ugyanabban a könyvecskében, a *Balassi és Rimay istenes ének*inek különb-különbféle kiadásaiban. Itt a szerzőiség kérdése nem került szükségképp döntésre, ugyanis a zsoltár az *Epicédium* kontextusában és azon kívül is olvasható minden esetben, ami változó pragmatikai szituációt teremt értelmezésekor, ezáltal is gyarapítva a vers jelentését. Ez pedig fenti kérdésünkre egy újabb válasz lehetőségét teremti meg. Megtehetjük ugyan, hogy nem kíséreljük meg eldönteni, ki volt a vers szerzője. Így nem arra kezdünk el figyelni, hogy *honnán ered* a szöveg, hanem arra, hogy *mivé válik* az évszázadok hosszú során át. Ma Magyarországon azonban nincs olyan kiadás, ami az *Epicédium*mal kapcsolatban erre a kérdésre akár egy pillanatra is hallgatott volna. A tanácskozás során derült ki, hogy a nagy nyilvánosság számára ugyan még nem hozzáférhetően, de Horváth Iván és kutatócsoportja előállított olyan számítógépes szövegkiadást, amely az említett kérdés némely vonatkozásával már számot vet.

A művet Radvánszky Béla 1904-ben, Eckhardt Sándor pedig 1955-ben még érthető okokból elsősorban az eredet kérdésre figyelve jelentette meg. A kiadásokhoz kapcsolódó viták is erre vigyáztak leginkább, például Klaniczay Tibor *Hozzászólása*. A nyolcvanas években azonban már voltak olyan filológusok – például Szigeti Csaba vagy Imre Mihály –, akik a versek hagyományozódásának különféle problémáit is figyelembe vették. Ennek ellenére Ács Pál 1992-ben olyan hipotetikus *Epicédium*-kiadást alkotott meg *Rimay János írásai* című könyvében, amelyik a versciklus eredetét anélkül kutatja, hogy akárcsak egy pillanatra is odasandítana későbbi hagyományozódására. 1994-ben végül ez a kiadvány lesz az *Epicédium* fakszimiléjének alapja. (Innen nézve talán nagyon is árulkodó, hogy a fakszimile jegyzetei szükségesnek látják tisztázni, a szövegbe ékelődött *LI. zsoltár* Balassi műve.) Nyilvánvaló, hogy Ács Pál a XVII. és XVIII. századi *Epicédium*-variánsokra úgy tekintett, mint szövegromlásokra, amelyek egyre távolabb kerültek az eredet(i)től. Pedig lehet, jobban jár, ha nem a talán sohasem volt forrást próbálta volna hozzáférhetővé tenni, hanem azt mutatta volna meg, miképp módosul és gyarapodik a versciklus az évszázadok során.

Az *Epicédium* szövege többször is változott a XVII. és XVIII. században. Én itt most ezek közül a változások közül idő hiányában csupán háromról beszélek. Az első módosulás a műnek azzal a gyakorlati vonatkozásával hozható összefüggésbe, hogy az a könyv, amelyben az *Epicédium* hagyományozódott, elsősorban hitéletbeli funkciókkal bírt. Az *Epicédium* szinkretikus jellege ennek következtében fokozatosan háttérbe szorult az évek során. Az a gyászköltemény-ciklus tehát, amely eredetileg a keresztény vallás elemeit az antik mitológiával elegyítette, fokozatosan veszített latinos és pogány jellegéből, bár attól teljesen nem távolodott el. A különböző kiadások nem voltak tekintettel az eredeti szerzői szándékokra. Nem az érdekelte őket, hogy milyen célból írták a művet, hanem az, hogy mire lehet felhasználni. A szöveg egyes részeit, illetve a körülötte lévő paratextusokat ennek megfelelően átírták. Sőt, olyasmire is akadt példa, hogy a latin nyelvű bevezetőket teljesen elhagyták, és helyükre más értelmű magyar verseket tettek. A paratextusok

változása nem csupán értelmüket, hanem tipográfiai kivitelezésüket is érintette. Ez a második módosulás furcsamód még komolyabban átalakította az *Epicédium* szerkezetét, mint az első. Azáltal például, hogy a margináliákat bevonták a főszövegbe, nem csupán státusukat és eredeti funkciójukat változtatták meg, hanem a kezdetben hét hosszú versből álló alkotást is kilenc részre osztották fel. Ennek során a kiadók arra is törekedtek, hogy a versek a közönség számára minél inkább átláthatóvá váljanak. A helyesírási és központosítási változtatásokon kívül tehát magyarázó részeket is beiktattak. Ezek a magyarázó részek vagy bevezették az egyes verseket, vagy a szövegen belül segítettek az olvasónak eligazodni, elsősorban abban, hogy épp ki is beszél az adott helyen. A mű bonyolult narratológiai összetettségét ennek megfelelően a különféle kiadások igyekeztek kiismerhetőbbé tenni azáltal, hogy az olvasást irányító jelzéseket helyeztek el benne. Néhány könyv azonban még radikálisabban járt el. Míg a *Balassi és Rimay istenes énekinek* protestáns kiadásai csupán az említett módosításokat hajtották végre, addig a katolikusok tovább mentek. Nemcsak a kísérszövegeket, illetve azok tipográfiai helyét változtatták meg, hanem a versciklust is felbontották. Emiatt a költemények egyik fele Balassi művei közé keveredett. Döntően azok a részek kerültek oda, amelyek testvére halálát beszélik el – ami egyébként még megrendítőbbé teszi a verseket –, de olykor azok is, amelyek őt magát siratják. Ennek következtében van olyan *Epicédium*-kiadás, ami nem veszi tekintetbe a verseknek sem az eredeti formáját, sem sorrendjét, sem szerzőiségét. Ez az átváltozás azonban nem érinti negatív értelemben a mű esztétikai teljesítményét. Valójában nem romlott, hanem gyarapodott azáltal a szöveg, hogy az évszázadokon át sokak formálták tovább a legjobb tudásuk szerint. Amennyiben a XIX. és XX. században nem azon igyekeztünk volna, hogy ezt a munkát eltüntessük, sokat tanulhattunk volna belőle. Mi azonban az eredetet kerestük, azt a helyet, ahonnan az egész hagyomány fakadt. Tartok azonban tőle, hogy e művet végzése közben éppen a hagyományoktól kerültünk a legtávolabb. Amíg a forrást kerestük, addig a folyót szem elől tévesztettük.

A helyzet persze nem tragikus, hiszen a modernség horizontján megjelent kiadások nem szüntették meg a korábbiakat, hanem csak elfedték azokat szemünk elől. Az *Epicédium* legújabb kiadásai így valójában ugyanazt a hagyományt folytatták, mint amit a modernség előttiak, azaz saját igényeik szerint átalakították a szöveget, majd megjelentették. Ennek során azonban vélhetőleg több mindent árultak el saját korszakuk jellegzetességeiről, mint magáról az *Epicédium*ról. Ez viszont csak a modern ember szemszögéből nézve veszteség. Később épp ez segítheti hozzá az újabb generációkat ahhoz, hogy saját múltjukat megképezzék, és hogy tanuljanak belőle. Az eredet illuzórikus csábítása számukra talán így már enyhülni fog. A jövőben emiatt pedig akár olyan kiadványok is szülehetnek, amelyek a régi szövegek kiadásakor nem a vélhetően soha nem is létezett eredeti újranyomtatására törekszenek, hanem a szövegek alakulására lesznek figyelmesek, tudva azt, hogy ehhez az alakuláshoz ők maguk is hozzájárulnak. Később talán már úgy fogjuk gondolni, hogy a régi szövegek sem azért szépek, mert egy forrásból fakadnak. Ahogy a nagy folyók, ezek is ezernyi apró ér vizéből gyarapodnak és nyerik el méltóságukat. Talán egykor majd belátjuk: a forrás jelentősége a folyó jelentőségéből fakad, s ahhoz, hogy a forrást méltóképp értékelhessük és jelentőségét megértsük, előbb a folyót kell megismernünk.

Szőke György (Budapest) Cenzúra és textológia

József Attila verseinek kritikai kiadásairól

Vagy húsz éve többen is, főként szülők, fordultak a József Attilával foglalkozó szakemberekhez, miután a gyerek iskolai füzetének elejére illett biggyeszteni azt a József Attila-idézetet, amelyet sem a gyerekek, sem ők nem találtak a verskötetben. Ami nem is volt csoda: a két sort kiragadták szövegkörnyezetéből, a kezdő sorok mintha nem is lettek volna: „Ne légy szeles. / Bár munkádon más keres –, / dolgozni csak pontosan, szépen, / ahogy a csillag megy az égen, / úgy érdemes.” Az ilyesfajta szövegkiherélés nem is volt annyira ritka: magát a jelenséget és annak feltárását Szörényi László keresztelte el delfinológiának. A kis töredék első két sora nyilván sehogy sem fért bele a szocialista kánonba.

Egy kritikai kiadás egyik alapvető jellemzője, hogy a szerző mindegyik szövegét közzéteszi. Így az ötvenes években kiadott szabályzat. Ha mégsem – mint látni fogjuk –, annál rosszabb a szabályzat számára. Az alábbi kis epizód a szöveg és a hatalom konfliktusát példázza, eddig nem publikált források alapján. Afféle bevezető a József Attila-versek új, Stoll Béla szerkesztette kritikai kiadása problematikájához. A Stoll gondozta kiadás előtt a Waldapfel–Szabolcsi-féle József Attila kritikai kiadás állt rendelkezésre. Az 1952-es megjelenés után annyi új anyag, vers került elő, hogy 1955-ben egy erősen átdolgozott új kiadást rendeztek sajtó alá. Történetünk éppen ennek a kiadásnak egy eleddig nemigen ismert mozzanatával kapcsolatos.

A készülő kiadás hírére a román kulturális szervek közölték, hogy a két ország közötti kulturális egyezmény keretében igényt tartanak kb. 500 példányra, és várják a két kötet hasáblevonatát. Amit kézhez is kaptak, s nem sokkal ezután a legfelsőbb pártszinten tiltakoztak – nem akárkinél: Rákosi Mátyásnál –, hogy a készülő kiadásban két, erősen irredenta szellemű költemény (*az Esik eső magyar földre*, és a *Nem! Nem! Soha*) is szerepel. (Az utóbbi ezekkel a sorokkal kezdődik: *Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége/ Nem lehet! Nem, soha! Oláhország éke!*)

Rákosi Simó Jenőtől, az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának helyettes vezetőjétől kért azonnali tájékoztatást. Simó „Feljegyzése Rákosi elvtárs részére” érdekes részleteket tartalmaz. Kiderült, hogy az első kiadás fogadtatásának, bírálatának figyelembevételével minden (rendelkezésre álló) verset fel kívántak venni a szerkesztők. Biztos, ami biztos, szovjet szaktekintélyre, a textológusként is ismert Dmitrij Blagojra hivatkoztak a teljesség szempontjának érvényesítése során. Simó tájékoztatójából az is megtudható, hogy akadt azért olyan is, aki az első kiadásról írt bírálatában hiányolta a *Nem! Nem! Soha* című verset, nevezetesen Fövény Lászlóné, őt pedig – idézzük – „elvileg támogatja ebben a kérdésben Komlós Aladár az MTA Osztályközleményeiben.”

A szerkesztőknek sikerült valami módon bizonyítani, hogy ők a kritikai kiadások (akkor már megjelent) szabályzata alapján jártak el, és legfőként, hogy tudtuk nélkül küldték el a hasáblevonatot Bukarestbe. És most idézünk Simó referátumából: „A szerkesztés körüli probléma és vita elhallgatásáért elsősorban az Akadémiai Kiadót, név szerint Vezér Erzsébet belső munkatársat és Bernáth György igazgatót terheli a felelősség.” Rákosi pár nap múltán a következő széljegyzettel látta el Simó feljegyzését: „Fegyelmi vizsgálatot kell sürgősen indítani Vezér Erzsébet és Bernáth György ellen. Meg kell nézni, kicsodák. A dolog sürgős, mert nekem választ kell adnom. 55. aug. 9. Rákosi.”

Viszonylag hamar, szeptember 3-án – nyilván Simó, vagyis a Pártközpont felkérésére – a kiadó felettes szerve, a Magyar Tudományos Akadémia, illetve annak akkori főtitkára, Bognár Rezső tájékoztatta a történekről a Párt vezető szervét. Miszerint a kiadónak 1955 januárjában leadott anyagban „az akkor ismert összes József Attila vers szerepelt, így az említett három problematikus vers (*Esik eső magyar földre*, *Áldott légy, jó Magyarország*, *Szép kincses Kolozsvár*) is. A

versekhez tartozó jegyzet – folytatja Bognár – egyébként közli, hogy azokat 15 éves korában, önképzőköri rendelésre írta József Attila.” Ezt egy kissé zavart – és zavaros – magyarázat, egyfajta megideologizálás követi: „Ezzel kapcsolatban alkalom nyílt volna arra – írja teljes komolysággal –, hogy a Horthy fasizmus iskolarendszerének sovinszta szellemét kihangsúlyozzuk, amely a proletársorban lévő gyereket ennyire tudta fertőzni.” De úgy látszik, még ez az önkritika sem elegendő: „Egyben pedig mód lett volna rámutatni József Attila hatalmas ívű fejlődésére a sovinszta verstől a proletár internacionalizmus szellemének kialakulásáig.” Majd pedig következik a nehézkes magyarázkodás, illetve a felelősség áthárítása: „Zavart okozott, hogy azok a politikai fórumok, amelyekhez az ügy Romániában, vagy nálunk elkerült, összecserélték a Szépirodalmi Kiadó matricában megküldött imprimált kiadványát a mi, imprimatura előtt, tájékoztatás céljából küldött levonatunkkal.”

Pár héttel ezután, szeptember 27-én, Fogarasi Béla, az Akadémia akkori alelnöke tájékoztatta Andics Erzsébetet (aki a magyar kultúra irányítóinak egyik legdogmatikusabb és legerőszakosabb képviselője volt), az MDP Tudományos és Kulturális Osztályának vezetőjét, miszerint „Bernáth György és Vezér Erzsébet elvtársakat írásbeli figyelmeztetésben részesítettem az általuk elkövetett mulasztás miatt.” Persze, az Akadémia portáján belül is meg kellett találni a kötelező éberség mulasztóit: „úgy látjuk – folytatja Fogarasi –, hogy az I. Osztály (vagyis a MTA I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Sz. Gy.) elmulasztotta a kritikai kiadásoknál felmerülő szempontok tisztázását és ezért felhívjuk az I. Osztályt, hogy ebben a kérdésben elvileg foglaljon állást.”

És végül, igaz, megkésve, október 31-én Andics Erzsébet tájékoztatta Rákosit. És itt már a kritikai kiadás szerkesztői sem ússzák meg szárazon, bár – mint Andics írja – „Waldapfel József, a kötet egyik szerkesztője revideálta nézeteit a problematikus versek közléséről. Így történt, hogy ezek a versek a legújabb magyar kiadásból is kimaradtak.”

Ezek után következik a dörgelem és az ideológiai tanulságok megvonása. „Ebből a botrányos esetből – summázza mondandóját Andics Erzsébet – a fegyelmi határozaton kívül az is következik, hogy figyelmeztetni kell az Akadémiát a szövegkritikai kiadások terén képviselt álláspontjának elvtelensége miatt.”

A régmúlt felidézését a közelmúlt és a jelen, az újabb kiadásokkal, elsősorban az új, 1984-ben megjelent, József Attila kritikai kiadással, de tágabban a XX. századi költők eljövendő kritikai kiadásaival is kapcsolatos – textológiai és azon túl is mutató – kérdések és problémák felvázolása követi.

A látszat csal: „az újabb irodalmi szövegek reprodukálása sokkalta nagyobb pontosságot kíván, mint a régieké” – olvashatjuk az egyik legkiválóbb orosz textológusnál. A szövegkiadás, a kritikai kiadások vitatható kérdéseivel kezdeném, majd pedig arról szólok, mind negatív, mind pozitív példákat felvonultatva, hogy van-e, lehet-e szerepe az intuíciónak egy ilyen korpusz összeállítása során.

Az időrendről. Természetesen a lehetőség szerinti pontos kronológia a cél. A kritikai kiadások általában évekre bontva közlik a költeményeket. Ez a módszer mégsem egészen problémátlan. Egyik hátulütője, amit nagyon is érzékelhetünk, hogy ezzel a bontással óhatatlanul korszakolunk: nem kevés olvasó lát, illetve érez cezúrát ott, ahol mindössze az évszám, a megírás éve más, teszem azt, József Attila 1934 végén és 1935 legelején keletkezett versei között. Talán nem is lenne szerencsés változtatni ezen a – kezelhetőséget nyilván megkönnyítő – gyakorlaton, viszont nem árt valami módon, akár utószóban, akár a jegyzetek bevezetésében felhívni erre az olvasó figyelmét. Az időrend követése sajnálatos módon kizárja, illetve kizárhatja a költő által kialakított ciklusok, kötetek reprodukálását. Ennek esik áldozatul például Petőfi költészete. Ady Endréét pedig el sem tudjuk képzelni ciklusai, kötetei figyelembevételével. Gondoljuk csak el, milyen is lenne Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjének* szigorúan a megírás kronológiájához kötött közlése. József Attila esetében érzékelhetők is ennek a módszernek a hátulütői: jó néhány évtizede már nem derül ki a kiadásokból,

hogy első verseskötete, a *Szépség koldusa* egyetlen, „cím nélküli” költeménye, az „Ó, zordon Szépség” kezdetű, voltaképpen a kötet nyitó költeményeként a kötettel azonos című. A *Versek vége* című versből pedig megintcsak nem derül ki, hogy azért ez a cím, mivel a költemény az utolsó, záró verse a *Szépség koldusa* kötetnek.

Feloldható-e valamiképpen ez az egymást kizárni látszó kettősség? Panacea magnával ugyan nem szolgálhatunk, de elképzelhető és kivitelezhető, hogy a kötet végén, akár a jegyzetekben, akár – népszerű kiadások esetén – a tartalomjegyzék, a versek betűszerinti mutatója előtt vagy mellett felsoroljuk a költő által rendezett, megjelentetett ciklusok, kötetek címeit és az oda tartozó verseket. És még egy másik lehetőség is van. Nevezetesen a kronologikus elvű kiadások mellett, fakszimilében (ahogy ez újabban szerencsére egyre több költő esetében szokásos), akár egybekötve, akár külön kis tartóban, dobozban újra közölni (miként ez például Csokonai kötetei esetében történt) a köteteket. Lehet, hogy ez csak félmegoldás, és borsosabb árakat is jelent. Mégis ajánlható. Számítógépes megoldás is elképzelhető.

Ide, az időrendhez kapcsolódik – nem kevésbé fontos és nem kevésbé problematikus – egyes versek keletkezése, a megírás idejének, a vers születése körülményeinek kiderítése. Nyilván összehasonlíthatatlanul könnyebb, de mégsem problémamentes a Szabó Lőrinc-versek időrendbe sorolása, mivel a költő versei tekintélyes részéhez kommentárokat fűzött, ahol is általában megadja a vers keletkezésének pontos vagy körülbelüli idejét. A József Attila-versek keletkezése idejét meghatározni bonyolultabb, összetettebb feladat. Két példát idézünk: az első esetben a kritikai kiadás szerkesztője borította fel a megszokott időrendet, míg a második esetben éppen a kritikai kiadás általi datálás lett kétségbe vonva.

A *Szürkület* című verset – a címet nem a költő adta – következetesen a legutolsó, 1937-ben írt (megintcsak naptári év mint korszakhatár...) József Attila-versek közé sorolták, a kései versekhez kapcsolódó motívumvilága alapján. Stoll Béla azonban igen meggyőzően bizonyította, hogy ez a motívikus háló már jóval előbb, 1934 táján megjelenik. Nehezen hittek neki, még azután is, hogy egy nem könnyen cáfolható külső érvet is felhozott: a kézirat oldalán a Rábaközi Nyomda telefonszáma található, márpedig ezzel a nyomdával József Attila 1934 tájt állt kapcsolatban. Végül is egy – tudományon kívüli – érvel, amely végképp eldöntötte a vitát, én álltam elő. Nevezetesen: a vonatkozó telefonszám ötjegyű. Budapesten pedig 1936 őszén tértek csak át a hatjegyű telefonszámok használatára. (József Attilának mind 1936-os, mind 1937-es noteszében megtalálható Bartók Béla telefonszáma: az előbbiben ötjegyű, az utóbbiban hatjegyű számot láthatunk.)

A *Díványon fekszem* kezdetű rövid verssel kapcsolatban viszont én szálltam vitába a kritikai kiadás összeállítójával. Datálása azért is tűnt fontosnak, mert ugyanezen a lapon található a *Falu* című vers fogalmazványa is. Idézem a vers kezdősorait:

Diványon fekszem, sziszegek:
„Na várjatok!...” S egyszerre hallom
– gyötrően munkát! kenyeret!
kiabálnak az uccasarkon.

Stoll arra kért, hogy segítsék kideríteni, milyen tüntetés is lehetett – és főleg, mikor –, amit a költő (Korong utcai díványán) hallhatott. A vonatkozó (munkásmozgalmi) kronológiát forgatva találtam is egy tüntetést a Keleti pályaudvarnál, „Le Gömbössel!” jelszóval. Az adatot közöltem Stollal, de hozzátettem, hogy a magam részéről több szempontból is valószínűtlennek tartom, hogy a tüntetés és a vers között valamiféle összefüggés lehetne. Ugyanis, mint látható, egészen másfajta jelszavakat kiabáltak. Továbbá: a Korong utcáig vajmi nehezen jutott volna el a Keleti pályaudvartól egy tüntetés zaja. És végül: elég nehéz elképzelni, hogy valaki a saját fekhelyét említene így: „*Diványon fekszem.*” Nagyon is elképzelhető viszont, hogy nem a Korong utcai lakás fekhelyéről, hanem az analitikus orvos klasszikus díványára gondolt a költő, ahol is a szabad asszociálás folyamán felidézett emlékeiből egy valamikori tüntetést. (A kritikai kiadásban Stoll példászerű kollegialitással megemlíti a maga koncepciója mellett az enyémet is.)

A példa azt is bizonyítja, hogy a vers keletkezése, megírásának ideje gyakran nem esik egybe az azt kiváltó élménnyel. „Azon nyersen – írja Kosztolányi – sohasem vehetjük hasznát annak, amit láttunk, tapasztaltunk, fölraktározottunk agyunkban. Az élményeket el kell felejtünk, hogy megint életre keljenek.” Hasonlóképpen foglal állást Weöres Sándor is: „Az élményeknek érési idő, rendeződés és lehiggadás kell ahhoz, hogy költeménnyé alakuljanak.” Mindezt illusztrálандó, illetve bizonyítandó, egy József Attila-vers keletkezésének problémakörét idézzük. A *Magad emész-tő*... keletzése során a vers egyik részletéből indultak ki:

villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.

A költő nővére írta a *József Attila életében*, hogy a költő „egyszer a Japán kávéházban elmondotta, hogy egy téli estén a Széna téren felszállt a villamosra és a peronon Babits Mihállyal találkozott.” Ezzel a tényként kezelt feltételezéssel vette kezdetét a legenda. A következő szerző, Basch Lóránt, akit mint a Baumgarten-díj egyik kurátorát ismerjük, ebből kiindulva folytatja: „A téli esti találkozás 1934 elejére eshetett. A vers maga az izgalmas találkozás eleven hatása alatt íródott.” És így tovább, szerzőről szerzőre. Ha egy kicsit is figyelmesen olvassák a vers idézett sorait, fel kellett volna neszelnük, hogy az „egy este a Széna téren” nemigen vonatkozhat közvetlen, előző napi vagy aznapi élményre. (Egyébként a vers nem 1934-ben, hanem 1933-ban, nem télen, hanem nyáron, és nem Pesten, hanem Lillafüreden, az *Ódával* egy időben íródott.)

Külön problémát jelent egy vers változatainak, előzményeinek közlése. Mikor és miért tekinthető egy (korai) változat önálló versnek? A gyakorlatban, legalábbis a József Attila-kiadás gyakorlatában az egyes sorok szövegvariánsai a főszöveg alatt, a lap alján találhatók. (Piros pont jár ezért az összeállítónak: az olvasó nem kényszerül állandóan a kötet végére, a jegyzetekhez lapozni.) Csak-hogy... egyes versek korábbi (önállóan is tekinthető) variánsait az olvasó kénytelen kihüvelyezni a soronként megadott szövegváltozatokból. Így például az *Ars poetica* korábbi, önmegszólító változatát a vers végleges szövegével egybevetve, az egyes szám első személyűvé alakított szöveg valamiféle műfaji váltást (is) jelenthet. (Miként erre nem olyan régen Kabdebó Lóránt utalt, ebből műfaji következtetések is levonhatók.)

Ha a kritikai kiadást követő József Attila-köteteket kézbe vesszük, láthatjuk, hogy számos esetben Stoll Béla önálló változatokként kezel olyan költeményeket, melyek mindeddig a sorvariánsok között bujkáltak. És még egy igen érdekes példa. József Attila Cserépfalvi Imrének írt búcsúleveléhez mellékelte *Meghalt Juhász Gyula* című versét, pontosabban annak két első szakaszát, egy igen jelentős módosítással. A kritikai kiadásban Stoll ezt kései variánsként méltatta, illetve kezelte. Nemrég megjelent tanulmányában módosítja véleményét, és a levélhez mellékelte nyolc sort önálló költeménynek, sőt, József Attila legutolsó költeményének minősíti. Nem utolsósorban egy aprónak tűnő, de annál jelentősebb, kulcsfontosságú változtatást is figyelembe véve: a közvetlenül halála előtt álló költő a „mely békén nyitja *ím* a sírt” képét „mely békén nyitja *most* a sírt” szövegre változtatta.

Nehezen dönthető el nem egyszer, hogy mi is minősül töredéknek, illetve alkalmi versnek. „Irgalom, édesanyám, jaj, mama, nézd, kész ez a vers is!” Töredék lenne, mely mindössze egyetlen sorból áll? No de ott van a sorban a „nézd, kész ez a vers is”, ami mégiscsak befejezett alkotásra utal.

Kedves, vidám vers a *Párizsi anxi*, mely az alkalmi versek közé került, feltehetően csupán azért, mert a költő azt elküldött levelének borítékjára írta: nyilván a levél leragasztása után ötlötte. Vajon ha a borítékba kerül, már nem is számítana alkalmi költeménynek? (Szerencsére később, a kritikai kiadást követően rehabilitáltatott: a teljes jogú versek között szerepel.)

És végül valami a filológusi, illetve olvasói intuícioról. Két negatív és két pozitív példa. Ahol is a kritikai kiadás összeállítása, vagyis nem utolsósorban a szöveg figyelmes olvasása módosította, illetve igazolta az előzetes feltevéseket.

Néhány évtizede zajlott egy tanulságos vita, elsősorban a nyelvészek jóvoltából, József Attila *Születésnapomra* című verse, pontosabban annak egyetlen írásjele kapcsán. Idézzük fel a vers első szakaszát:

Harminckét éves lettem én –
meglepetés e költemény
csecse
becse:

A csecse szó után egy írásjel volt látható, illetve nem is egy, hanem kettő: a kereszt formájú jelről nem tudták sehogysem megállapítani, hogy egy áthúzott vesszőről, vagy pedig egy áthúzott kötőjelről van-e szó. Az ominózus sorokat fakszimilében a Magyar Nyelvőr le is közölte. Az sem segített. A vers értelme, értelmezése szempontjából egyáltalán nem tűnt mindegynek, hogy milyen írásjel volt, illetve maradt a *csecse* szó, illetve verssor után: csecsebecséről van-e szó, vagy netalántán a *csecse* a *becse* jelzője kíván-e lenni. A kézirat figyelmes szemlélése után a kritikai kiadás szerkesztője megállapította, hogy sem-sem: mindkét írásjel idegen kéztől eredt, nevezetesen Ignótus Pálétól, aki először nyilván javítani akarta a sort, majd belátta, hogy a költőnek van igaza.

A másik példa: „Én ámulok, hogy elmulok.” Összesen ennyi a vers, illetve töredék. Egy jótollú nyelvész hosszasan bizonygatta, hogy a verssor eklatáns példája a költő egyes szám első személyű névmáshasználatának, mely külön, jellegzetes funkcióval bír. Mígnem a kritikai kiadás összeállítása során ki nem derült, hogy az első szót következetesen félreolvasták, valójában így hangzik: „És ámulok, hogy elmulok.”

És most következhetnek a pozitív példák. Az egyikről már szó is esett a *Szürkület* című vers datálása kapcsán, amikor is a szerkesztő (intuitív) feltételezését nemcsak a vers szövege, helye az életműben igazolta, hanem a gondos textológiai vizsgálat is. A másik példa Nagy László feltételezésével, illetve meggyőződésével kapcsolatos. Az Ős patkány terjeszt kórt kezdetű vers egyik versszakán, annak négy során akadt meg Nagy László szeme. Idézzük:

S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jogokat,
hát egymás ellen uj gyalázat
serkenti föl a fajokat.

Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy a második sort következetesen félreolvasták: *a nedves jogokat* képnék nemigen van értelme, nem szólva arról, hogy a *jogokat* – *fajokat* rím sem nevezhető sikeresnek: a helyes olvasat – a *jogokat* helyett –*jajokat*. Így már más. Nagy Lászlót is a rím, pontosabban a rím hiánya tette gyanakvóvá: a vers következetes keresztrímeiből kirí a *szellem* – *gyalázat* suta rímtelensége. Éppen ezért az ő olvasatában a harmadik sor szórendje megfordul: *hát uj gyalázat egymás ellen!* „*Akasszanak fel, ha József Attila nem így gondolta!*” – tette hozzá. A kéziratban az ominózus harmadik sor így festett: *hát egymás ellen uj gyalázat egymás ellen* (sic!). A verssor mellett egy hullámvonal látható: József Attila akkor használta, amikor egy-egy sort, részletet nem érzett, nem tartott még véglegesnek, és módosítani kívánt rajta. Vagyis: Nagy László feltételezése teljes mértékben beigazolódott. Néha azért a költőnek is lehet igaza.

Hatalom és sport

Kertész István (Budapest)
A hatalom viszonyulása az olimpiai mozgalomhoz a 19–20. századi
Magyarországon

1. A MOB a nemzeti törekvések támogatója

A társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség magyarországi harcosai már a 19. század első felében jó eszközt láttak a testi nevelés fejlesztésében és az olimpizmus népszerűsítésében ahhoz, hogy a nemzeti öntudatot megerősítsék. A költő Berzsenyi Dániel például javasolta az antik olimpiai versenyek hazai felélesztését, és úgy gondolta, hogy ezek szervezésének munkáját a reformmozgalom megindítójára, gróf Széchenyi Istvánra kell bízni.²²⁶ Ilyen előzmények után érthető, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia keretében élő magyarság, amely az 1896-os millenniumi ünnepségeken sokoldalúan kívánta kifejezni a maga identitását, saját, önálló olimpiai mozgalom kialakítására törekedett. E törekvés élharcosa Kemény Ferenc matematika-fizika szakos tanár volt, aki az 1880-as évek során Párizsban folytatta tanulmányait, és ott barátkozott össze Pierre de Coubertinnel.²²⁷ Kemény informálta Coubertin olimpiákkal kapcsolatos elképzeléseiről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárát, Berzeviczy Albertet, és az információ kedvező fogadtatásra talált a miniszternél, gróf Csáky Albinnál is. Utóbbi 1888-tól volt tagja Tisza Kálmán kormányának, majd Szapáry Gyula és Wekerle Sándor első kormányában vezette ugyanezt a tárcát egészen 1894-ig.²²⁸ Az ő agyában fogant meg a terv, hogy a millenniumi ünnepségeket össze lehetne kötni a hazánkban megrendezendő olimpiai játékokkal.²²⁹

A 1894-es esztendő döntő fontosságú év volt a nemzetközi és a magyar olimpiai mozgalom szempontjából. A júniusi párizsi testnevelési kongresszuson megalakították a Nemzetközi Olimpiai Bizottságot (NOB), és annak tagjai közé beválasztották a kényszerűen távol lévő Kemény Ferencet is.²³⁰ Ugyanakkor az újonnan hivatalba lépő kultuszminiszter, báró Eötvös Loránd kétséget kizáróan ellene volt az első olimpia magyarországi rendezésének, mivel ahhoz hiányoztak az anyagi eszközök. Párizsban egyébként is úgy döntöttek, hogy Athén rendezze meg az újkor első olimpiai küzdelmeit, és emiatt is a görög Vikelaszt választották meg a NOB elnökének. Csak amikor úgy tűnt, hogy belpolitikai okok miatt Athén esetleg visszalép, akkor merült fel újra Coubertinben Csáky egykori ötlete nyomán a budapesti helyszín gondolata. Taktikai megfontolásból és azért, hogy a görögökre így nyomást gyakoroljon, Keményhez fordult, akit azonban az újabb kultuszminiszter, Wlassics Gyula visszautasított. Utóbb maga Coubertin írta le, hogy soha sem gondolt komolyan az első játékok magyarországi rendezésére.²³¹ Noha a magyar kormányzat az olimpia megrendezésétől idegenkedett, magát az olimpiai mozgalom újjáéledését szimpátiával fogadta, és lehetőség szerint támogatta önálló magyar csapat indulását az 1896-os athéni versenyen. A kedvező hazai légkör tette lehetővé azt is, hogy 1895. december 19-én létrejöjjön a Magyar

²²⁶ KUTASSI László, *Az olimpiai gondolatok Magyarországon, a Szalkai-kódextől a NOB megalakulásáig (1489–1894)*, in: *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve*, Bp., 1994, 64–69.

²²⁷ KOZÁK Péter, *Dr. Kemény Ferenc és a magyar olimpiai mozgalom kezdetei (1894–1907)*, in: *Olimpiatörténeti tanulmányok*, szerk. SOM Ferenc és SZAKÁLY Sándor, Bp., 1989, 67–93.

²²⁸ BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848–1975*, Bp., 1978, 32, 50–52, 136, 144–145, 186, 222.

²²⁹ KUTASSI László, *A magyar olimpiai mozgalom 1918 előtt*, in: KUTASSI László–Erwin NIEDERMANN, *A magyar és az osztrák olimpiai mozgalom története 1918 előtt*, Bp., 1990, 28–29. Ld. KUTASSI László (4. Jegyzet) 29.

²³⁰ KUTASSI, uo. 28–29.

²³¹ A párizsi kongresszusról ld. KERTÉSZ István, *A görög sport világa (A jelenbe tekintő múlt)*, Bp., 2001, 62; D. C. YOUNG, *The modern Olympics. A Struggle for Revival*, Baltimore–London, 1996, 13–52.

Olimpiai Bizottság (MOB) Berzeviczy Albert elnökletével, a titkár pedig Kemény Ferenc lett. Ezzel ötödikként a világon hazánkban alakult nemzeti olimpiai bizottság!²³²

A MOB első elnöke 1895 júniusában már kapott egy igen fontos sportmegbízatást. Ő lett az elnöke a millenniumi ünnepek Országos Torna- és Sportbizottságának. Jelentős részt vállalt abban, hogy 1896. május 15-én felavatásra került a Millenáris Sporttelep, a főváros első modernnek mondható versenypályája. A sikeres olimpiai szereplés után, melynek során 7 versenyzőnk két első, egy második és két harmadik helyezést szerzett, ez a nap jelentette az újkori magyar sport csúcspontját. Pentathlon (távolugrás, súlydobás, futás, gerelyhajítás, birokverseny), összetett tornaverseny (műszabadgyakorlat, nyújtó és „ló szélében”), magasugrás, súlydobás magasba, magaskorlát, súlyemelés két karral, 804 méteres (fél angol mérföld) síkfutás és kalapácsdobás szerepelt a programban. Ezt követően még a jubileumi év folyamán vívásban, úszásban, evezésben és kerékpározásban, valamint céllövészetben rendeztek versenyeket. A kardversenyben tűnt fel az olasz Italo Santelli, a magyar kardiskola megalapítója, míg Horthy Miklós kiváló vívásáért aranyérmet kapott a zsűritől.

A millenniumi sportrendezvények közel vitték a magyar sportot a nagyvilághoz. Egyrészt sok nemzetközi jellegű verseny szerepelt a programokban, másrészt a széles körben elterjedt versenyszabályok is ekkor kerültek kipróbálásra. Először ugrottak hazánkban távolba földbe húzott vonalról, első ízben lőttek körös céltáblára stb.²³³ De ami talán mindennél fontosabb volt, kiderült, hogy a sport fejlődését a kormányzat nemzeti ügynek tekinti. Ez a MOB létrehozása mellett a második komoly jelzés volt arra, hogy a hatalom nemzeti identitásunk kifejezési formáját látja általában a sportban, és speciálisan az olimpizmusban. Nem elhanyagolható történelmi tény az, hogy az Ausztriától független olimpiai bizottság létrehozása megelőzte az önálló Magyarország 1918-as kikiáltását.

A magyarral ellentétben az osztrák kormányzat közömbösen viszonyult az újjáéledő olimpiai mozgalomhoz. Csak néhány magánkezdeményezésnek köszönhető, hogy az első újkori olimpiák nem maradtak osztrák résztvevők nélkül. A helyzetet jól jellemzi az Allgemeine Sportzeitung 1904. szeptember 25-i számának egyik írása: „Ausztriát hiába keressük a nemzetek képviselői között. [A NOB londoni ülészakáról van szó – K. I.] »Ausztriának, a régi császárságnak, a nagyhatalomnak« semmi nyoma! Jegyezzük meg jól, Ausztria nem képviselteti magát, Magyarország azonban igen, s ami a legnagyobb szerűbb, »Bohémé«, Csehország mint önálló hatalom vesz részt a többi nagy- és világhatalom között, mint például Franciaország, Anglia, Németország és Oroszország! – A »csehországi küldöttet« dr. Jiri Guthnak hívták. Mit szólnak mindehhez az osztrák miniszter urak?»²³⁴ Ausztriának csak 1905-ben lett szabályosan megválasztott NOB-tagja Solms-Braunfels herceg személyében, aki 1908-ban bízta meg Gustav Maggot, a WAC elnökét az Osztrák Olimpiai Bizottság megalapításával.²³⁵ A magyar és cseh viszonyulás az olimpizmushoz és vele ellentétben az osztrák közömbösség jól mutatja, hogy az identitásukért harcoló nemzetek új lehetőséget fedeztek fel Coubertin mozgalmaiban.

2. Budapest az olimpia helyszíne?

Most, amikor hivatalos bejelentés adta tudtul a világnak, Budapest megrendezné a 2012. évi olimpiai játékokat, indokolt utánajárni, vajon korábban is született-e komoly formában ilyen elképzelés. Tulajdonképpen két alkalommal volt esély arra, hogy fővárosunk adjon otthont az

²³² Uo. 26.; KERESZTÉNYI József, *A MOB története*, I., Bp., 1971, 15 skk.

²³³ SEIFERT Tibor, „A testi nevelés nemzeti ügy”. *Sportélet a millennium évében*, História 1996, 5–6. sz., 59–62.

²³⁴ Erwin NIEDERMANN, *Az osztrák olimpiai mozgalom története 1918 előtt*. Ld. a 4. jegyzetben szereplő művet, 107.

²³⁵ Uo. 119–120.

olimpiai (természetesen nyári olimpiai) versenyeknek. A MOB első ízben az 1920-as olimpia megrendezésére nyújtott be pályázatot. Amikor 1914-ben erről határozat született, még a Monarchia keretein belül, akkor e határozat politikai háttérében nyilvánvalóan a korábban már általunk hangsúlyozott nemzeti törekvések álltak. Budapest és a másik esélyes jelölt, a belgiumi Antwerpen között dült a harc a rendezés jogáért, és a NOB párizsi ülésén elhalasztották az ezzel kapcsolatos döntést. A MOB korábban pályázatot írt ki egy Olimpiai Stadion építésére, de a megvalósítás körüli huzavonák elbizonytalanították a NOB-tagokat. Végül magyar nyomásra egy nem kötelező érvényű próbaszavazást tartottak, amely 21:7 arányban Budapest esélyeit növelte.²³⁶ Az I. világháború kirobbanása, a Monarchia felbomlása és hazánk Trianonban bekövetkező tragédiája azonban semmivé foszlatta rendezési terveinket. Mint köztudomású, az 1920-as antwerpeni játékokon Magyarország sportolói nem is vehettek részt.²³⁷

1944-re és 1948-ra megújított rendezési igényeinket is elsöpörte a háború, sőt sokáig az is kétséges volt, vajon egyáltalán részt vehetünk-e az 1948-as londoni játékokon,²³⁸ mivel „sikerült” ismét a vesztes oldalán hadba lépünk. A II. világháború után sajátosan fellendülő sportélet – erről később részletesebben lesz szó – lehetővé tett egy újabb sikerrel kecsegtető kandidálást. 1953. augusztus 20-án felavatták a Népstadiont, és azt követően a MOB célba vette az 1960-as olimpiai játékok megrendezését. 1954-ben egy MOB-iroda jött létre azzal a céllal, hogy ezt az ügyet propagálja. Ám a NOB párizsi kongresszusa Róma mellett tette le voksát. Mint MOB-tagunk, Mező Ferenc nyilatkozta: „Fővárosunk Párizsban nem kapta meg a maga igazát.”²³⁹

3. A Magyar sportirányítás 1945 után²⁴⁰

A háború után a londoni olimpián érte el a magyar sport első kiugró eredményét. Minden addigi olimpiai szereplésünket sikerült felülmúlni. Ez persze korántsem a „szocialista társadalom” sikerének volt tekinthető. A háborút követő első években ugyanis a magyar sportélet igen gyorsan regenerálódott, és a londoni eredmények éppen azt igazolták, hogy a sport szocializmus nélkül is életképes. A sportélet ezt követő államosítása és a szovjet típusú sportszervezés mechanikus átvétele ennek az egészséges folyamatnak az erőszakos megszakítását jelentette.

1946–47-ben a kommunista párt tudatosan törekedett a sport kulcspozícióinak megszerzésére is.²⁴¹ Ennek háttérében az a felismerés állt, hogy a sportsikerek népszerűséget hozhatnak a mozgalom számára. Így a sport területén a „fordulat éve” jellemző események hamarabb következtek be, mint a nagypolitikában. E felgyorsulást legfőképp a londoni olimpia közeledése gerjesztette, ahol az esetleges jó szereplést a kommunista propaganda a saját javára fordíthatta. A Hegyi Gyula elnöklétével létrehozott OSH (Országos Sporthivatal) feladata lett a sportpolitikai fordulat levezénylése. Az ország anyagi erői felett fokozatosan ellenőrzést nyert kommunista párt azután képes volt olyan felkészülési körülményeket biztosítani a sportolók számára (tatai edzőtábor, kiemelt étkezés stb.), amelyek tovább növelték a spontán önszerveződés által amúgy is meglévő esélyeinket.

A szovjet modell átvétele után a sportban is megszüntették a polgári civil szerveződést. Feloszlatták azokat az egyesületeket, amelyek részben települési, részben munkahelyi alapokon vagy az

²³⁶ KUTASSI László (4. jegyzet) 69.; KERESZTÉNYI József (7. jegyzet) 48 skk.

²³⁷ MEDOVARSKI János, *Az olimpiai játékok és a háborúk*, in: *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve*, Bp., 1994, 77–83.

²³⁸ *Magyarok az olimpiai játékokon*, főszerk. AJÁN Tamás, Bp., 2000, 21.

²³⁹ Idézet KERESZTÉNYI József (7. jegyzet) 139. 304. jegyzet.

²⁴⁰ A következőkre alapvetően ld. FRENKL Róbert–KERTÉSZ István, *A magyar sportirányítás*, História 1995, 5–6. sz., 65–66.

²⁴¹ KUTASSI László, *A Magyar Kommunista Párt sportpolitikája*, Bp., 1987.

iskolákhoz kötődve alakultak ki. A centralizálás jegyében országos sportközpontokat hoztak létre, amelyek egyrészt szakszervezeti szakmák szerinti felosztásban, másrészt fegyveres testületek szerint szerveződtek, és ezeknek az egyes sportkörök mintegy alapszerveiként működtek. A területi szintű alapszerveknél csak minimális sportolási feltételeket biztosítottak, az ezekben felfedezett kiugró tehetségeket azonnal valamelyik központba irányították. Önkényes döntésekkel elvágták a nagy hagyományokkal bíró sportegyesületek társadalmi gyökereit is, csak hogy besorolhassák őket az előbb vázolt rendszerbe. Szovjet mintára megalkották a honvédség, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és a Belügyminisztérium klubjait. Bástya néven egy ideig az MTK lett az ÁVH, Dózsa néven az Újpest a Belügyminisztérium és Honvéd elnevezéssel a Kispest a honvédség egyesülete. A többi régi sportegyesület korporációs beosztást kapott. Így megszorodtak a vasas és a bányász sportklubok. A Kinizsivé keresztelt Ferencvárost az élelmiszeripari szakszervezetre osztották. Legjobb labdarúgó játékosaitól megfosztották, klubszíneit elvették, mivel önkényesen reakciónak bélyegezték az egyesületet és népes szurkolótáborát.

Noha az 1950-es évek első felének minden korábbit felülmúló élsportbeli sikereiben kétségkívül részes volt az új sportirányítási rendszer, a magyar sport egészét és kiváltképp távlatait tekintve káros hatása ma is érezhető. A direkt irányítás megtörte a háború utáni sportfejlődés folyamatosságát, a sport élmezőnyét leszűkítette, a sportágak és versenyzők favorizálásában a szubjektív szelekciót érvényesítette. Hogy a sport végül is „sikerágazattá” nőtte ki magát, abban szerepet játszott az, hogy a gazdasággal ellentétben, itt a rendszer nem bizonyult önvesztélyesnek. Megengedték a régi szakemberek működését, aki sporttehetség volt, az megkapta az esélyt arra, hogy sportoljon. Persze nagy hajtóerő volt az, hogy sportolóként el lehetett jutni külföldre, itthon beszerezhetetlen árucikkeket lehetett megvásárolni, sőt még a kitelepítést vagy a politikai üldöztetés egyéb csapásait is el lehetett kerülni. Alapvetően hagyták érvényesülni a szakmai szempontokat. Az eredmény a Helsinkiben 1952 során megszerzett 16 aranyéremben csúcsosodott ki.

1953 és 1956 között a politikai nyomás enyhülése a magyar sportban is érződött. Ez a rendszernek a sportot támogató értékeivel együtt ideális helyzetet teremtett a magyar sportolók melbourne-i olimpiai felkészülése számára. Az a tény, hogy a különleges politikai helyzetben a csapat 9 aranyérem megszerzésére volt képes, ezt mindennél ékeesebben bizonyítja.

Melbourne alighanem választóvonal volt a II. világháború utáni magyar sport történetében. Ezután az önmaga legitimizálásával elfoglalt Kádár-rezsim már nem tudott vagy nem akart közvetlenül beleszólni a sportügyekbe. E kedvező lehetőséget kihasználva alakulhattak újjá a régi hagyományokra visszatekintő patinás sportegyesületek, amelyek szabadon eleveníthették fel népszerű tradícióikat, de társadalmi szervezetekhez való tartozásukat továbbra is megőrizték. Így lett a Honvéd ismét Kispestté, de maradt meg ugyanakkor a Honvédelmi Minisztérium irányítása alatt. Újra lett Ferencváros, ám továbbra is kötődött az élelmiszeriparhoz, míg ismét egymásra talált az angyalföldi munkásság és a Vasas. Az MTK a textiles szakszervezet, az Újpesti Dózsa a Belügyminisztérium égisze alatt gyűjthette maga köré terézvárosi, illetve újpesti híveit.

A magabiztossá vált politikai rendszer 1962 novemberében deklarálta, hogy Magyarországon „befejeződött a szocialista társadalom alapjainak lerakása”.²⁴² *A magyar testnevelés és sport története* című egyetemi tankönyv így nyugtatja meg olvasóját afelől, hogy a változások a sport területét sem hagyták érintetlenül: „A sportmozgalomban 1962 végére–1963 elejére létrejöttek a szocialista alapok. A sportvezetők és sportolók túlnyomó többségének szemlélete – lényegét tekintve – szocialistává formálódott.”²⁴³ Hogy ez a hivatalos értékelés mennyire fedte a valóságot, azt ki-ki megítélheti, aki kortársként átélhette az 1960-as és 1970-es évek csodálatos sportsikereit és keserű kudarcait. Mert volt részünk mindkettőben. Ám az tagadhatatlan, hogy azok a „60-as évek” nagy generációkat teremtettek ebben az országban. Illésék, Zoránék meg az Omega. Házy Erzsébet

²⁴² FÖLDES Éva–KUN László–KUTASSI László, *A magyar testnevelés és sport története*, Bp., 1989, 321 skk. Az előadás ezen része „Olimpiák és focisikerek” című cikkemen alapszik: *História* 1996, 9–10. sz., 32–35.

²⁴³ Uo. 374 (a Kutassi László által írott részben).

és Ilosfalvy Róbert, Jancsó Miklós és Kovács András, Huszti Péter meg Kálmán György – nevek, amelyek a politikai olvadás következtében kibontakozó tehetségek bő áradásának csak egy részét villantják elénk. És ki tagadhatná, hogy Varga–Albert–Rákosi vagy Balczó–Török–Móna alakja méltán sorakozik emlékezetünkben az előbb felsoroltakhoz? A fellélegző társadalom értékeket hozott létre az élet minden szférájában.

Az „enyhülés szele” elsodorta a központi állami irányítást megtestesítő Magyar Testnevelési és Sport Tanácsot, és helyén megalakult a Magyar Testnevelési és Sportszövetség. Ez „kezdetben tömegszervezetként, majd... 1967 után társadalmi szervezetként működött. Bár... felruházták... elnökét állami hatáskörökkel is...”²⁴⁴ Az új szervezet valójában közvetettebb módon gyakorolt fennhatóságot a sportélet felett, mint azt elődje tette. Ennek a fejleménynek meghökkentő összefüggései voltak. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1962. január 22-én határozta el a Magyar Testnevelési és Sportszövetség felállítását – és 1963-ban, másfél évtized után, ismét bajnok lett a Ferencváros.

Az 1960-as olimpia, melyet „helyettünk” az „örök Város” rendezett meg, volt az első, amelynek eseményeit a televízió jóvoltából a magyar lakosság közvetlenül is figyelemmel kísérhette. Mindenki láthatta a lassan nyugdíjas korú kardcsapat utolsó nagy megvillanását, a magyar kardhegemónia fináléját. És a figyelmes sportrajongók tanúi lehettek annak is, miképp veszi kezdetét egy új hegemónia a hatvanas években magyar sportággá változott öttusában. Rómáé volt talán az utolsó régi vágású olimpia. Mint a kitűnő sportújságíró, Zsolt Róbert írta: „az utolsó vérbeli amatőr, aki olimpiai bajnokságot nyert, alighanem Konstantin görög trónörökös, a későbbi görög király volt. Ő 1960-ban, Rómában vitorlázásban szerzett aranyérmet.”²⁴⁵ Valóban, ezután aligha lehetett az amatőrszabály szigorú figyelembevételével sportolni.²⁴⁶ Az, hogy Nyugaton eddig valóban az amatőrizmus követelményei szerint gondolkodtak az olimpiai sportokról, némi előnyt biztosított ideiglenesen a „szocialista álamatőrizmusnak”,²⁴⁷ hiszen az atyáskodó állam a maga érdekét szem előtt tartva és a „jó elvtársak” személyes kötődéseit sem figyelmen kívül hagyva kiemelten támogatta a kiválasztott sportolókat. Nyugaton csak némi késéssel sorakozott fel az állami, majd az üzleti háttér a sport mögé. Jellemző, hogy Rómában Nagy-Britannia mindössze két aranyat nyert, Svédország egyet, Franciaország egyet sem. Így aztán dacára a megnövekedett mezőnynek, a magyar sport egy ideig nemhogy versenyképes tudott maradni, hanem még erősíthette is pozícióit.

Magyarországon a statisztikák a sportegyesületi tagok számának állandó gyarapodását mutatták. 1963 és 1973 között ez a szám 913 373-ról 1 146 079-re nőtt.²⁴⁸ De a nemzetközi mércével is komolyan számba vehető élsportolók mezőnye fokozatosan leszűkült. A sportlétesítményi helyzet állandó romlása, a sportolók státuszával kapcsolatos bizonytalanságok (a félprofi vagy álamatőr nem hivatalos besorolás és az avval járó átmeneti megoldások az élvonal egzisztenciájának biztosításánál), valamint a sportba pumpált pénz viszonylagos csekély volta csak egy vékonyodó sportelit kielégítő menedzselését tették lehetővé. Így a mélyben, az alapoknál a magyar sport komolyan meggyengült, amit azonban az 1970-es évek elejéig, a nyugat-európai sport és az NDK látványos előretöréséig a kiemelkedő tudású versenyzőknek köszönhetően sikerült eltakarni.

²⁴⁴ Uo. 388.

²⁴⁵ ZSOLT Róbert, *Labdarúgók, sportolók*, Bp., 1978, 17–18. (Magyarország felfedezése)

²⁴⁶ Vö. KERTÉSZ István, (5. jegyzet) 53 skk.; FÖLDESINÉ SZABÓ Gyöngyi, *Félamatőrök, félprofik. Magyar olimpikonok (1980–1996)*, Bp., 1999. (Olimpiai szakkönyvtár 4.)

²⁴⁷ Erről ld. a 20. és 21. jegyzetben idézett munkákat, valamint ZSOLT Róbert, *Sportolók, sporterkölcsök*, Bp. 1983, különös tekintettel a „Profizmus vagy valami egészen más” című fejezetre.

²⁴⁸ Ld. a 17. jegyzetben i. m., 388.

Az 1970-es évek elején²⁴⁹ már szemmel látható válságjelenségek az ezt követő időszak hazai sportját is döntően befolyásolták. A magyar sportéletből kezdett kiszorulni az anyagi eszközök elégtelensége miatt a tömegsport és az utánpótlás-nevelés, az élvonal pedig lassan hajszálvékonyra zsugorodott. A kormányzat úgy vélte, a sport társadalmi irányítása mondott csődöt, ezért 1973. április 1-jei hatállyal létrehozta az új központi sportvezetést, az Országos Testnevelési és Sport Hivatalt (OTSH). Mivel azonban a gazdasági szerkezet modernizálása nélkül már lehetetlenség volt megoldani a sport finanszírozási gondjait, az új bürokratikus szervezet csak a nagyobb ellenőrzés lehetőségeit adta meg az állami és pártszerveknek, viszont az alapproblémákon nem tudott segíteni. Természetesen voltak igen pozitív kezdeményezések. Tekintettel a demográfiai dagályra, az óvodai, iskolai testnevelés és a diáksport területén sok minden történt. A Művelődésügyi Minisztériumban Testnevelési és Sport Önálló Osztályt hoztak létre és megalakult a Magyar Diáksport Tanács. Mindez 1974-ben történt, miután 1973-ban a gimnáziumok heti kötelező testnevelési óraszámát háromra emelték fel. Azután beindult az Edzett Ifjúságért Mozgalom is, és 1976-ban miniszteri rendelet született az általános iskolai és gimnáziumi testnevelési osztályokról. Statisztikák szerint nőtt az iskolai sportlétesítmények száma is.

Az alsóbb szinten eredményes fejlődés azonban megrekedt, mire a diákok főiskolákra, egyetemekre kerültek. 1975-ben az Oktatási Minisztérium miniszteri értekezlete megállapította, hogy a felsőfokú intézmények a kettős feladat (tömegsport és élsport) közül egyiknek sem tudnak megfelelni. A megrekedés az élsportot is jellemezte. Az OTSH hiába jelentette meg irányelveit 1974-ben az atlétika és a labdarúgás, 1975-ben az úszás és 1977-ben a torna fejlesztéséről. Eredmények csak ott születtek, ahol fanatikus hitű sportemberek függetleníteni tudták magukat „szocialista” környezetüktől: Vigh László és lólengő fenomen tanítványa, Magyar Zoltán, Széchy Tamás és fiai, Berczik Zoltán és három aranykézü asztaliteniszezője: Jónyer, Klampár, Gergely stb.

Az 1976-os montreali olimpia a maga negatív csúcsot hozó 4 aranyával jelezte a magyar élsport, és persze ezen keresztül az egész sportélet gyengülését. Az 1980-as moszkvai olimpián ugyan már 7 első hely jutott sportolóinknak, ám úgy, hogy az afganisztáni szovjet beavatkozásra történő hivatkozással több mint hatvan ország távol maradt a versenyektől. Ezzel elkezdődött, és 1984-ben Los Angelesben folytatódott a csonka olimpiák újabb korszaka.

4. A bojkott²⁵⁰

A moszkvai olimpia után tovább nőtt a nemzetközi feszültség. Már 1982-ben, amikor a Los Angeles-i Olimpiai Szervező Bizottság (LAOOC) elnöke, Peter Ueberroth megkereste a nemzeti olimpiai bizottságokat az igények előzetes felmérése céljából, felmerült két probléma. Az egyik a szmog kérdése volt – ezt kiváltképp az NDK sportvezetői tették szavá. A másik gondot a biztonság kérdése jelentette. Noha ezek az aggályok nem voltak igazán megalapozottak, felmerülésük már önmagában jelezte, hogy az 1984-es olimpiai játékok megrendezése nem lesz problémamentes. Az események ezután drámai gyorsasággal követték egymást. 1984 márciusában az Egyesült Államok megtagadta a vízumot Oleg Jermiskintől, akit a Szovjetunió diplomáciai mentességgel olimpiai attasénak akart delegálni. Áprilisban a Los Angeles Times több ízben közölte a „Tiltsák el a Szovjetuniót” nevű koalíció vezetőjének, David Balsingernek az írásait, amelyek azt részletezték, miképp lehetne az olimpián résztvevő szovjet sportolókat rávenni arra, hogy kérjenek politikai menedéket. Ilyen és hasonló, valóban az olimpiai eszmétől idegen történések ürügyet adtak a Szovjetunióknak arra, amit esetleg amúgy is megtett volna. 1984. május 8-i ülésén a Szovjet Olimpiai Bizottság egyhangúlag a távolmaradás mellett szavazott.

²⁴⁹ A következőkre alapvetően ld. KERTÉSZ István–SEIFERT Tibor, *A Magyar-vándortól a bojkottig*, História 1977. 9–10. sz., 60–64.

²⁵⁰ Uo. a Seifert Tibor által írott rész. A Magyar Kézilabda Szövetség Fegyelmi Bizottságának egy tagja – nevét nem tudtam fellelni – tartózkodott a bojkottról történő szavazásnál. (Dr. Takács Ferenc egyetemi tanár szóbeli közlése.)

A szovjet döntést követően sorrendben a következő országok olimpiai bizottságai határoztak hasonlóan: Bulgária, NDK, Vietnam, Mongólia, Csehszlovákia, Laosz, Afganisztán, Magyarország, Lengyelország, Kuba, Jemeni NDK, Koreai NDK, Etiópia, Angola és Felső Volta. Az indoklásban mindenhol – Magyarország kivételével – a biztonság veszélyeztetésére hivatkoztak. Ezek szemmel láthatóan szovjet nyomásra hozott döntések voltak, hiszen a negatív USA-beli jelenségek kifejezetten csak a Szovjetuniót sérthették, ám a felsorolt államok egyikét sem. Mindenesetre a Los Angeles-i olimpiával szembeni rosszakaratot jól jellemzi az a „sporttudományos” tanácskozás, amelyet 1984. március 17–18-án Moszkvában rendeztek a szocialista országok részvételével. Például a bolgár előadás címe ez volt: „A sportolók pszichofizikai állapota az amerikai civilizációval való találkozás következtében”. Az előadó szerint óvni kell a sportolókat az ezen találkozás által bekövetkező sokktól. A csehszlovákok azt javasolták, hogy ki kell dolgozni a sportolók számára a helyi lakosokkal való érintkezés szabályait, meg kell szervezni a versenyzők szabadidejének pontos eltöltését. Magyar részről ilyesmi nem hangzott el.

Három nappal a szovjeteknek a távolmaradásról meghozott döntése után Kádár Jánoshoz megérkezett az SZKP PB távirata Csernyenko aláírásával, amelyben felszólítják hazánkat, ne vegyen részt az olimpián. Kádár – aki márciusban fogadta J. A. Samaranchot, a NOB elnökét, és a kiadott kommuniké szerint teljes egyetértés volt közöttük az olimpiai mozgalom fejlesztését illetően – még aznap közölte ezt az MSZMP PB tagjaival, de döntést nem kért tőlük. Ő maga pedig elutazott Balatonaligára, hétvégi pihenésre.

Maróthy László, aki ekkor a Budapesti Pártbizottság első titkára és a PB tagja volt, informálta a történetekről egyik helyettesét, Békesi Lászlót, abban az időben a Magyar Atlétikai Szövetség elnökét. Békesi ellenezte az olimpia bojkottját, és mivel tudta, hogy Maróthy Kádár kedvencei közé tartozik, megkérte őt, utazzanak le a Balatonra Kádárhoz. „...tudtuk – írta Békesi 1994-ben –, hogy Kádár sportbarát, szereti a sportolókat, büszke a magyar sportsikerekre, és híve az olimpiai eszmének. Azzal is tisztában voltunk, hogy nagy taktikus, keresi a legkisebb feszültséggel járó kompromisszumokat... Kifejtettük érveinket. Próbáltuk meggyőzni a bojkott morális és politikai káráról. Érveltünk Magyarország sajátos helyzetével, szerény világpolitikai súlyával, önálló döntésének jelentőségével... Kádár figyelmesen meghallgatott minket, nem volt elutasító vagy ellenséges. Megosztotta velünk dilemmáit, aggodalmait, látszott, hogy vívódik. Nem adott választ kérésünkre. Nem ígérte meg, hogy felhívja Csernyenkót, de nem is utasította el javaslatunkat. Időt kért, mondván, gondolkodik még a dolgon.”

Ez utóbbit nem sokáig tette. Ahogy visszatért a fővárosba, PB-ülést hívott össze, ahol közölte, Magyarország nem vesz részt az olimpián. A Magyar Olimpiai Bizottság pedig – bár nem egyhangúlag – szót fogadott. 1984. május 16-án az elnök, Buda István javaslatára úgy döntött, nem megyünk el Los Angelesbe. De túl azon, hogy volt olyan bátor ember a testületben, aki nem szavazott a bojkottra, sokat mond a kiadott közlemény szövege is. Magyar részről nem hivatkoztak a sportolóinkat fenyegető bármely veszélyre, inkább a szolidaritásra helyezték a súlyt. A veszély nem is Los Angelesben leselkedett versenyzőinkre. Sokkal inkább idehaza, ahol sportolói álmok dőltek össze, életpályák mentek tönkre, nehéz felkészüléssel eltöltött évek veszttek kárba, és politikai illúziók mentek veszendőbe a ránk kényszerített szolidaritás miatt. Az öttusázó Fábian László az 1988-as szöuli olimpia előtt Tatán megrendezett utolsó ünnepélyes csapatgyűlésen ezen írás szerzőjének füle hallatára összegezte ezt jogos keserőséggel. Azután Szöulban aranyéremmel kárpótolta magát a rendszerváltás előtti utolsó olimpián, melynek csodálatos magyar sportsikereiben a szabadság közelségét érző hazai sporttársadalom felszabadult alkotókedve mutatkozott meg.

Szikora Katalin (Budapest)

Sport és politika Magyarországon az 1930-as években

A Gömbös-kormány sportpolitikája

A Bethlen-kormány lemondásával az új, Károlyi Gyula gróf vezette kabinetben előbb Ernst Sándor, majd Karafiáth Jenő vette át a kultuszminiszteri tárcát.²⁵¹ A sporttársadalom elsősorban Karafiáth Jenő tevékenységéhez fűzött nagy reményeket, hiszen az OTT elnöki tisztségét váltotta fel a miniszterséggel, és a neve egyértelműen összeforrott az 1921-es testnevelési törvénnyel, az 1920-as évek sportpolitikai koncepciójának kidolgozásával. A gazdasági válság utóhatásai nem sok mozgásteret engedtek rövid, alig egy éves tevékenységének, de a Los-Angeles-i olimpiai kiküldetés megvalósításában (1932), az anyagi feltételek bizonyos mértékű biztosításában érdemeit a sportközvélemény is elismerte.²⁵²

Az 1932-es kormányváltással Gömbös Gyula került a miniszterelnöki székbe, a sport vonatkozásában döntéshozói pozícióba, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium élére pedig Hóman Bálint.

Az új kormányprogram, a Nemzeti Munkaterv 95 pontja a testnevelés és sport vonatkozásában elég szűkszavúan fogalmazott. A X. fejezetben belül, a 90. pontban „A népművelési és testnevelési intézmények átszervezése” cím alatt a következő olvasható: „A nép széles rétegeinek művelődését és nemzeti nevelését erőteljes közművelődési politikával kívánjuk előmozdítani, s evégből a népművelési és testnevelési szervezetünket az e körbe tartozó intézmények korszerű átszervezésével és fejlesztésével kapcsolatban szélesebb alapokra helyezzük”. A munkaterv kezdő, illetve záró sorai szintén jelezték a Gömbös-kormány szándékait e tekintetben is: „A magyar faji sajátosságokban gyökerező, keresztény erkölcsön és világnézeten felépülő nemzeti kultúrát akarunk”, illetve „Minden program és így a munkaterv is annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. Erős elhatározásunk, hogy célkitűzéseinket szem előtt tartva tervszerű munkával a nemzet javára mielőbb valóra váltjuk”.²⁵³

Gömbös katonai neveltetése során – pécsi hadapródiskola növendékeként – ismerkedett meg az egyes sportágakkal, vívás, úszás, labdarúgás, melyek gyakorlása kedvelt időtöltésévé vált. 1908-tól a bécsújhelyi katonai akadémián a torna és vívóoktatói tanfolyam hallgatójaként elsősorban vívástudását fejlesztette.²⁵⁴ Talán a sporthoz, testneveléshez való személyes kötődése innen is származtatható. A Leventetörvény megalkotáskor (1921. 53. tc.), illetve az 1920-as években a testnevelés és sportkérdésekben vallott álláspontját – más területekhez hasonlóan, pl. „fajpolitikai kérdések” – is revideálta miniszterelnöki tevékenységének megkezdésekor. Azon az állásponton, hogy a testnevelés és a sport a „nemzetnevelés” egyik eszköze, nem változtatott, de a „szélsőséges”, a fajvédő párt politikáját, programját tükröző álláspontján igen. 1920-tól 1930-ig az Országos Testnevelési Tanács tagja volt, s tagságát honvédelmi minisztériumi államtitkársága alatt is megtartotta.²⁵⁵

Az 1920-as években a Fajvédő Párt vezetőjeként többször hangoztatta, hogy az olimpiai mozgalomban való részvétel hangsúlyozása helyett a „nemzeti” sportot kell támogatni, „nemzeti”

²⁵¹ BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1975*. Bp., 1978. Akadémiai Kiadó. 66–67.

²⁵² Testnevelés, 1932. V. 1–2. sz. 1.

²⁵³ BALOGH Sándor–FÖGLEIN Gizella: *Magyarország története 1918–1975*. (Szöveggyűjtemény.) Bp., 1986. Tankönyvkiadó. 369.

²⁵⁴ GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula*. 1999. Elektra Kiadóház. 19.

²⁵⁵ Testnevelés, 1936. IX. 10–11. sz. 738.

játékokat kell rendezni, az ún. „magyar” sporttudat megteremtése az elsőrangú cél. Miniszterelnökként azonban már lelkesen üdvözölte a Los-Angelesből hazatérő magyar olimpikonok teljesítményét, nagy figyelemmel kísérte az 1935-ben Budapesten zajló főiskolai világbajnokság eseményeit, s már (még) beteg is kérte Kelemen Kornélt, az OTT elnökét, hogy látogassa meg, s számoljon be a berlini olimpia eseményeiről. Álma miniszterelnökként is „a magyar sportmező” (a német Reichssportfeld mintájára) kiépítése volt, amelyet mindenképpen a Duna-parton képzelt el, előbb a Népsziget (Óbudai sziget) majd a Lágymányos magasságában.²⁵⁶

Kormányfői működése alatt a stadionkérdés többször szerepelt a parlament napirendjén, felépítését minden párt támogatta, a helyszín kérdésében azonban nem tudtak megegyezni. 1935-ben parlamenti megnyitó beszédében Horthy Miklós kormányzó, majd a sportért felelős kultuszminiszter, Hóman Bálint és Kelemen Kornél OTT elnök is az elkövetkezendő sikeres olimpiai szereplés és az esetleges olimpiai rendezés indokával hangsúlyozta a beruházás szükségességét. A sportkérdésekért felelős kultuszminiszter, Hóman Bálint – talán tudós voltából is adódóan – nem olyan elkötelezettséggel és érzelmi kötődéssel foglalkozott a testnevelési és sportkérdésekkel, mint elődje, Klebelsberg Kuno. Konceptióját sem a liberális elvekre építette – s így természetesen megfelelő gondolati partnerre talált Gömbös Gyulában –, hanem a tekintélyelvűségen alapuló, hierarchikus felépítésben működő, az etatista politika jegyeit mutató művelődéspolitiká híve volt. „Hivatali életünk és vele a nemzeti kultúrfejlődés alapja a lelkiismeretes kitartó munka, a szigorú fegyelem és a tekintélytisztelet. Aki ezek ellen vét... ellensége a magyar kultúrának” – írta.²⁵⁷

Felfogása a katolikus, keresztény, nemzeti értékrendet képviselte. A Klebelsbergnél testnevelési és sportszempontról szinte mindig megjelenő angolszász orientáció nem jellemző Hómanra, ő az említett tekintélyelvűségen alapuló, a „rendet” mindenekfelett értékelő „nyugati” minta (nála ez a „németet” jelentette) híve volt.

Így, ahogy a Bethlen–Klebelsberg kettős „tökéletes párost” alkotott az 1920-as években a konszolidációs politikát szolgáló liberális, gyakorlatias (ebben a testnevelés és a sport fontos szerepet kapott) elveket valló felfogásukban, hasonlóan elmondható ez 1932–1936 között Gömbös Gyula és Hóman Bálint együttműködéséről, akik a konzervatív totalitarizmus művelődési eszményét előtérbe helyezve, a testnevelés vonatkozásában az iskolai testnevelésre és a sport külföldi propaganda-szerepére helyezték a hangsúlyt. Gömbös távlati terveiben az úgynevezett vállalati „tömegsport” is egyre nagyobb szerepet kapott – olasz mintára –, a munkavállalók és a munkaadók közös érdekképviselői tevékenységének egyik fontos elemeként.

A magyar sport nemzetközi sikerei a Los Angeles-i (1932) és a berlini (1936) olimpiai játékok időszakában

A magyar sportélet nemzetközi kapcsolatai az 1930-as években is szorosan összefüggtek az ország diplomáciai lehetőségeivel. Összességében megállapítható, hogy a trianoni békeszerződés következtében a kisantant kialakulásával (1921) az ország külpolitikai kapcsolatait egy bizonyos „kényszerpályán” való mozgás jellemezte. Az 1920-as évek végére enyhült valamelyest a nemzetközi helyzet: Bethlen római útja (1927), Magyarország csatlakozása a Briand–Kellog szerződéshez (1928). A magyar politikai vezetőket, s a nyomukban járó, a magyar művészetet, tudományt, sportot népszerűsítő szakembereket, sportolókat már szívesen – nem ellenségesen – fogadták Európa országaiban.

A sport vonatkozásában a külkapcsolatok fejlődését nagyban gátolták azonban az 1930-as évtized elején a gazdasági válság következtében az országra nehezedő pénzügyi gondok. Az első nagyobb

²⁵⁶ Vö. ZEIDLER Miklós: *A Nemzeti Stadiontól a Népstadionig*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXVI. 40–41.

²⁵⁷ HÓMAN Bálint: *Művelődéspolitiká*. Bp., 1938. 606.

sportesemény az 1932-es Los Angeles-i nyári olimpia volt, amelyre a gazdasági helyzet miatt rendkívül nehéz körülmények között készültek a magyar versenyzők.

1932. január 5-én a Károlyi Gyula elnökletével összeült minisztertanács úgy határozott, „hogy az ország súlyos pénzügyi és gazdasági helyzetére való tekintettel mégis arra az álláspontra volt kénytelen a mai minisztertanácson helyezkedni, hogy Magyarország az 1932. évi olimpiai mérkőzéseken nem vesz részt”.²⁵⁸

A Magyar Olimpiai Bizottság ennek hírére még január 11-én, az amerikai magyarsághoz intézett felhívásában segítségüket kérte az olimpián való részvétel anyagi támogatásához. A felhívásban a sportvezetők a magyar sportmúlt dicsőséges eredményeinek felsorolása mellett megértést tanúsítottak a kormány valuta-intézkedései iránt, tehát hogy a gabonaárak zuhanása miatt az ország valutaállománya csökkent, s emiatt volt kénytelen az olimpiai játékokra való kiutazáshoz szükséges „idegen valuta” kiutalását elutasítani. A MOB tehát azt kérte az amerikai magyarságtól, hogy az amerikai tartózkodás költségeit vállalják át bizonyos mértékben.²⁵⁹

Az olimpiai válogatóversenyek után az Olimpiai Válogató Bizottság 1932. július 4-én hozta nyilvánosságra a kiutazók névsorát; akiknek olyan tartalmú nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy az olimpiai faluban saját költségre kapják a teljes ellátást, szállást.²⁶⁰

Nem részletezve az olimpiai versenyek lefolyását, a magyar versenyzők az addigi olimpiák legsikeresebb eredményét érték el. Minden nehézség ellenére Los Angelesben 6 aranyérem (4 egyéni, 2 csapat), 5 ezüstérem, 5 bronzérem, 4 negyedik, 5 ötödik és 2 hatodik helyezéssel az országok közötti nem hivatalos pontversenyben Magyarország a 8. helyet szerezte meg.

Az 1932-es és az 1936-os olimpiák között Magyarország nemzetközi sporteseménye – amelyet a szervezők és a hivatalos politika is úgy értelmezett, hogy az ország „kitört” a nemzetközi elszigeteltségből – a VI. Főiskolai Világbajnokság volt. Az 1935-ös Főiskolai Világbajnokság rendezését a Budapesti Tudományegyetem alapítása 300 éves évfordulójára való hivatkozással kapta meg Magyarország, s a házigazda így természetesen a BEAC volt. (A Pázmány Péter alapította jogelőd nagyszombati egyetem alapítási éve: 1635.) A társrendező, a Magyar Főiskolai Sport Szövetség külpolitikai jó hírnévre hivatkozva, a propaganda fontosságát kiemelve állami támogatást is kért, melyet meg is kapott 65 000 pengő értékben. Az egyetem is biztosított e célra külön összeget, így a látványos BEAC pálya korszerűsítését is meg lehetett oldani, itt tartották ugyanis a nyitó- és zárőnnepséget. A versenyre kb. ötvenféle kiadványt készítettek, s nagy népszerűsége tett szert az esemény a már meginduló rádióadások útján is. A rendezvény fővédnöke Horthy Miklós kormányzó volt. Az augusztus 10–18. közötti versenysorozaton a magyar versenyzők 24 arany, 13 ezüst és 20 bronzérmet nyertek.²⁶¹

Az 1936-os berlini olimpiára a magyar versenyzők az előző, Los Angeles-i olimpia szellemében, az ottani eredmények túlszárnyalására készültek. A magyar sportvezetés is nagyon nagy reményeket fűzött a szerepléshez, hiszen a Gömbös-kormány sikeres gazdasági szerződése révén az ország kilábal a gazdasági válságból, s már érződött valamennyire a magyar gazdaság stabilizálódása, amely szociális téren is éreztette hatását.

Az 1933-as berlini hatalomátvétel, Adolf Hitler és pártja kormányra kerülése azonban már megelőzően bizonyos politikai viharokat kavart a rendezendő olimpia körül. Hitler ugyanis a NOB által megbízott szervezőbizottsági elnököt, Theodor Lewaldot (aki egyébként NOB-tag is volt) le kívánta váltani a szervezőbizottság éléről, s helyére a „Reichsportführer”-t, Hans von Tschammer

²⁵⁸ MTI kiadvány. O. L. Sajtóleváltár, MTI iratok, K 428265. k.

²⁵⁹ KERESZTÉNYI József: *Iratok a MOB történetéhez*. Bp., 1970. OTT. 392.

²⁶⁰ KERESZTÉNYI József: *i.m.*, 402.

²⁶¹ KUTASSI László: *100 éves a Budapesti Atlétikai Club*. Bp., 2000 80.

und Ostent kívánta helyezni. A NOB elnöke a belga Henri de Baillet-Latour Berlinbe utazott, s a források szerint a következő beszélgetés zajlott le Hitler és Baillet-Latour között: Baillet Latour: „Kérem, tartsa szem előtt, hogy ön (Hitler) itt az olimpián – és ez Berlinben is így lesz – vendég, nem pedig rendező. A rendező a NOB, amely ügyelni fog arra, hogy az olimpián minden politikai propaganda nélkül és az alapelveknek megfelelően menjen végbe. Kérem, azt is vegye tudomásul, hogy az olimpián Önnek az ünnepélyes megnyitón egyetlen mondatot kell elmondania”. (S átnyújtotta egy papírlapon a kérdéses mondatot, amely a NOB-protokoll szerint a mai napig annyi: „A játékokat ezennel megnyitom.”) Hitler válasza így hangzott: „Gróf, majd igyekszem kívülről megtanulni”.²⁶²

A berlini olimpia szervezőbizottsága a technika összes vívmányát igyekezett felhasználni egy addigi legnagyobb méretű olimpia érdekében. Népes német delegáció utazott már 1932-ben Los Angelesbe is, hogy minden apró részletre kiterjedő megfigyelés után tökéletes olimpiát rendezzenek. A német rádió fokozott figyelmet fordított az eseményre. 1936. július 5-én húsz nemzet képviselői nyilatkoztak nemzeti és német nyelven a részvételükről. Kelemen Kornél nyilatkozatát a magyar rádió rögzítette, s viaszlemezen került ki a német követség útján Berlinbe. A nyilatkozat így hangzott: „A magyar nemzet az emberi együvé tartozás kifejezőjének tartja az olimpiai eszmét, a magyar zászló tehát Athéntól Los Angelesig ott lobogott az olimpiai stadionok árboain. Berlinben is megjelenik a felkészült magyar versenycsapat, amely az olimpia eszméje iránti lelkesedéssel az emberiség megértésébe, a magyar nemzet jövőjébe vetett hittel mutatja be ezúttal is tiszta, nemes áldozatát.”²⁶³

A versenyek részletes leírását ismét mellőzve: a magyar csapat az addigi legsikeresebb olimpiáját zárta, a Los Angeles-i eredményeket messze túlszárnyalta. A 10 olimpiai aranyérem (közte először 2 női: Elek Ilona, vívás, Csák Ibolya, magasugrás), 1 második, 3 harmadik, 8 negyedik, 6 ötödik, és 4 hatodik helyezés révén Magyarország a nemzetek között a győzelmek alapján számított sorrendben a 3. helyet szerezte meg Németország (33) és az USA (24 aranyérem) mögött. Az olimpiáról készült jelentésben a sportvezetők leginkább azt emelték ki, hogy a magyar csapat „sokszínű” lett, tehát növekedett az eredményes sportágak száma. A női versenyzők eredményei messze felülmúlták a várakozásokat. A magyar sportdiplomácia is komoly sikereket ért el az olimpián, a nemzetközi szövetségekben már több, a döntéshozói körhöz tartozó magyar sportvezetőt lehetett találni: Sztankovits Szilárd a Nemzetközi Atlétikai, Donáth Leó az Úszó, Kankovszky Arthur az Ökölvívó Szövetség főtitkáráként vett részt a versenyeken.

A korábbi olimpiákon sikeres versenyzők több esetben versenybíróként szerepeltek, pl. Bárány István úszás, Jekkelfalussy Piller György vívás sportágakban. Ifj. Horthy Miklós, aki szintén jelen volt Berlinben, a Magyar Úszó Szövetség elnökeként, a versenybírárság tagjaként tevékenykedett az úszóversenyeken. A Berlinből hazatérő csapatot a szokásos ünneplés fogadta, azonban a tapasztalatok levonása után már a következő olimpia került az érdeklődés középpontjába. (1940, Tokió, amely a második világháború kitörése miatt nem került megrendezésre.)

A sportvezetők szerint a legtöbb problémát Budapest túlsúlya jelentette, vidéki versenyzők szinte alig szerepeltek az olimpiai csapatban. Véleményük szerint tehát fejleszteni kellett a vidéki, a középiskolai és a főiskolai, egyetemi sport utánpótlásbázist jelentő sporttevékenységet. A legfontosabbként azonban továbbra is a hiányzó létesítmények: stadionok, sportszarnokok felépítését szorgalmazták.²⁶⁴

²⁶² MAYER, Otto: *Az olimpiai ötkarikán át*. Genf, IOC (TF könyvtár, fordítás) 173. A NOB az 1936. február 11-én tartott ülésén kizárta az amerikai NOB-tagot, Lee Jahncke-t azzal az indokkal, hogy a zsidókérdés miatt az USA-ban erős kampányt szervezett a berlini olimpia bojkottja érdekében. Helyére azt az Avery Brundage-t választották, aki később, 1952–1972 között a NOB elnöki tisztségét is betöltötte.

²⁶³ Testnevelés, 1936. IX. 3. sz. 390.

²⁶⁴ MOLDOVÁNYI István: *Magyarország a berlini olimpiai játékokon*. Bp., 1936. OTT. 39.

1938. augusztus 29-én elhunyt gróf Andrassy Géza, aki 32 esztendőn keresztül volt a NOB magyar tagja. (1909 és 1934 között két magyar tagja volt a NOB-nak, Muzsa Gyula és Andrassy Géza.) 1939 júniusában Andrassy megüresedett helyére ifj. Horthy Miklóst választotta be tagjai közé a NOB. Az ajánlást maga Henri de Baillet-Latour NOB-elnök terjesztette elő, s azt vita nélkül fogadta el a testület. Ifj. Horthy Miklós 1929-ben kapcsolódott be a magyar sportélet irányításába. Saját sportolói karrierjét két baleset törte ketté (1926-ban motor-, majd 1929-ben lovaspóló balesetet szenvedett). Sportvezetői tevékenységét előbb a Magyar Ökölvívó Szövetség társelnökeként kezdte, majd 1932-ben a Magyar Úszó Szövetség elnökének választották meg. 1934-től az OTT tagjaként is képviselte a magyar sportot, igaz, szerepe elsősorban protokolláris jellegű volt. Feladata az anyagi lehetőségek keresése volt, amellyel az uszodaépítési programot kívánták elősegíteni, s ebben az 1930-as években valóban komoly sikereket is értek el (Margitsziget, Eger). Sok „pletyka” keringett magánéletéről, a baleseteiből származó esetleges maradandó sérülésekről. Szegedy-Maszák Aladár és Kádár Gyula visszaemlékezéseikben azonban egyöntetűen pozitívan nyilatkoztak róla. „Az úton elég gyakran voltam együtt az ifjú Horthyval és kimondottan jó benyomást szereztem róla. Jó eszű, jó ítéletű ember volt, igen gyorsan kapcsolott...” írta Szegedy-Maszák Aladár memoárjában.²⁶⁵

Mikor 1939 májusában külügyminiszteri előterjesztésre az ifjabb Horthy Miklóst brazíliai nagykövetnek nevezték ki, a magyar sportvezetők ezt úgy értelmezték, hogy a hazai sportéletből ugyan hiányozni fog, de nemzetközi tisztsége, NOB-tagsága továbbra is garancia aktív sporttevékenységére.²⁶⁶ Erre azonban a második világháború kitörése után már nem kerülhetett sor. A NOB szüneteltette működését, s így 1939–1948 között Horthy aktivitására sem sikerült semmilyen forrást felkutatni (napjainkig), azonkívül, hogy a tagdíját rendszeresen befizette. 1948-ban pedig arra hivatkozva, hogy NOB-feladatát nem tudja teljesíteni, hiszen nem léphet be Magyarország területére, a NOB kizárta tagjai közül.²⁶⁷

Összegzés

Az első világháborút követő forradalmak, majd a trianoni békefeltételek „sokkhatása” a magyar társadalmi és gazdasági életre, arra kényszerítette a hatalomra kerülő új konzervatív politikát, hogy a feszítő, társadalmi bizonytalanságot előidéző kérdésekre hatásos megoldást keressen és valósítson meg. A hivatalos politika számára a stabilizáció megvalósításához olyan új „eszközök” voltak szükségesek, amelyek valamennyi osztály, réteg számára elfogadhatónak bizonyultak, viszonylag kis anyagi befektetést jelentettek, s mindenkire kiterjeszthetően hatásos megoldással kecsegtettek a trianoni béke igazságtalanságát mindig is hangsúlyozó és a revíziót követelő, az 1920-as években még csak erőgyűjtő periódusban levő magyar kormányok számára. Ez a társadalmi reformok látszatát is keltette, anélkül, hogy gyökeres társadalmi változások valóban bekövetkeztek volna.

Az eszközök tárházából kiemelve a testnevelést és sportot, nagyon jól érezték rá és ismerték fel a Horthy-korszak kormányai politikai koncepciójukban azt a nagyon jelentős szerepet, amelyet a kultúra ezen területe a modern korban, a XX. században – s ezt napjaink még egyértelműbben bizonyítják – játszott, játszik. A testnevelés elválaszthatatlan része és feltétele az egészséges életmódnak, de a katonai előképzésnek is. A sport révén nagy tömegekhez lehet közelebb férközni, az egyes társadalmi rétegeket a sport hallatlan népszerűsége miatt bizonyos célokra megnyerni, és nem utolsósorban mozgósítani. Ahogy ezt Klebelsberg Kunó meg is fogalmazta: „a sport az a csodaszer, amivel minden ifjút erőszak és büntetés nélkül is meg lehet a mozgalom céljaira nyerni”,

²⁶⁵ Vö. SZILÁGYI Ágnes Judit: *ifj. Horthy Miklós, magyar királyi követ Brazíliában*. In: Világtörténet, 1998. tavasz-nyár, 56–62.

²⁶⁶ *Ifj. vitéz nagybányai Horthy Miklós a NOB tagja*. in: Testnevelés 1939. XII. 6.sz. 440–442 Vö. ifj. HORTHY Miklós: *A magyar sport fejlődésének útja*. In: Testnevelés, 1939. XII. 1.sz. 10–12.

²⁶⁷ 1894–1994. The International Olympic Committee – One Hundred Years. Vol. 2. 1994. Lausanne. IOC. 58.

valamint „hatalmas világmozgalommal állunk szemben, a testnevelés kérdése a modern ember érdeklődésének előterében áll” – írta a Nemzeti Újság 1928. április 26-i számában. Ezért irányult tehát a figyelem a testnevelésre és a sportra, ezért próbálták azt beemelni és beépíteni az addig bizonyos fókig csak „mentális” értelmiségi kultúra egészébe. A bethleni konszolidáció liberális politikai felfogását valló 1920-as éveket követően, az 1930-as években egy erősen központosított, militarizálás irányába mutató, de a diktatórikus elemektől visszariadó, a szélsőjobbboldali rétegeket is háttérbe kényszerítő központosított, államilag irányított testnevelés és sportpolitika kialakítása volt a cél. Tekintetbe kellett venni azonban a különféle testületek, egyetemek, egyletek, klubok konzervatív, angol mintájú önkormányzatának az érzékenységet. Az 1932-től bevezetett gömbösi új irányvonal kétségtelenül egyfajta dinamizmust vitt a kissé megcsontosodott, megmerevedett „bethleni hierarchiába”, új társadalmi rétegek kaptak a politika, a kultúra minden szintjén közéleti szereplési lehetőségeket.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a Bethlen–Klebsberg és a Gömbös–Hóman-féle kultúrpolitika sportkonceptiója csak úgy értelmezhető a maga realitásában, ha meglátjuk benne, hogy a nyugati (angol) demokratikus minta helyi lehetőségekhez mért kibontakoztatásának alternatívája éppúgy megvan, mint a totalitarizmus felé hajló, militarizáló tendenciák. Alapjaiban azonban a testkultúrát a régi alapstruktúra megsértése nélkül kívánta a kormányzat fejleszteni, s konzervatív politikájának szolgálatába állítani. Az alapvető társadalmi problémák megoldása nélkül azonban ennek a törekvésnek is csak tiszavirág-életű és felszínen lévő sikerei lehettek.

Az eredmények, mint például az egyes sportlétesítmények építése, a Testnevelési Főiskola létrehozása azonban valóban jelentősek voltak, de csak kiragadott feladatokat oldottak meg. Természetesen az első világháború lezárását követő trianoni béke az országra egy sokszor emlegetett gazdasági, politikai kényszerpályát jelölt ki, s a mindenkori kormányok is csak ennek függvényében cselekedhettek. A magas szintű élsport-tendencia erősítése pedig a kultúrfölény politikájának egyik reprezentatív formáját jelentette, s jó propagandaeszköznek bizonyult a trianoni magyar sérelmekre való figyelem felkeltésére, hangoztatására.

A sportélet azonkívül lehetőséget teremtett mind a régi konzervatív arisztokrácia, mind az új, a különböző területeken (kereskedelem, ipar, értelmiségi pályák, katonaság, de a művészet és a sport stb.) „felemelkedett” rétegek társadalmi státuszának elfogadtatására is. Közös célt jelentett, látszólag áthidalta, de ugyanakkor nyilvánvalóvá is tette, konzerválta a társadalmi különbségeket.

Elsősorban ebben, valamint annak felismerésében rejlett tehát a Horthy-korszak valóban nagyon hatásos testnevelés- és sportpolitikájának a „titka”, hogy a XX. században a sport egy új „tömegmánia” kialakulását jelentette és jelenti – hogy „milliók” üzik aktívan minden szinten, tehát egyrészt cselekvő részesei, másik oldalon pedig a „milliók” a sportesemények vevői, befogadói, így mind gazdasági vonatkozásban (reklámok), mind a politikai propaganda jó alanyai lehetnek valamennyi politikai rendszer esetében.

Nemzeti mítoszok és sztereotípiák Közép-Európában

Elżbieta Artowicz (Warszawa)

A lengyel–magyar barátságról kialakult sztereotípiák a rendszerváltás előtt és után

(Magyar sajtószövegek alapján)

Előadásom témája a lengyel–magyar barátságról kialakult sztereotípiák utóbbi húsz év alatti változásainak bemutatása a megváltozott szocio-politikai kontextusban. Csak látszólag egyszerű a téma – mivel már több mint 150 éve él a lengyel és a magyar társadalmi tudatban a jól ismert a mondás: *Polak Węgier dwa bratanki – Lengyel, magyar két jó barát*. Ez a mondás mára már gyökeret vert a lengyel nyelvben és számos pozitív asszociáció fűződik hozzá.

1. Lengyelnek barátja csak magyar lehet, bár a *bratane* szó *unokaöcsöt/a fivér fiát* jelenti. A szó szerinti értelmezés logikátlansághoz vezet, mert a rokonság aszimmetrikus viszonyát jelenti. A *magyarnak* egy más nemzetiséggel való helyettesítése: *lengyel, X, két jó barát*, megváltoztatja a mondás értelmét és stilisztikai funkcióját, pl. ironikussá teszi, megfosztja szimbolikus jelentésétől.
2. E sztereotípiák általánosított invariáns jelentése a következőképpen értelmezhető: *bratane* barát – valaki, akire számíthatunk bajban/vészhelyzetben. Ezzel magyarázható a *bratane* barát metafora igen gyakori használata a lengyel politikai publicisztikában.

Az enciklopédikus meghatározások szerint a sztereotípiák – az emberek (pl. etnikai, társadalmi) csoportjának leegyszerűsített, értékelő színezetű képe/ábrázolása. Egy adott környezetben elterjedt vélemények elfogadásának eredményeként keletkezik. Könnyen hozzáférhető, „kényelmes” kognitív séma, de meglehetősen felületes tájékozódást tesz lehetővé a társadalmi kommunikáció különböző helyzeteiben. Különösen hasznosnak bizonyulnak a sztereotípiák információ hiányában, mert lehetővé teszik a tudat kiegészítését, de az információ bőségében is – mert elősegítik, hogy a befogadó figyelme a fontos/releváns információra irányuljon. Ily módon a helyzet leegyszerűsödik.²⁶⁸

A sztereotípiák segítségével az emberek vagy kiegészítik, vagy szelektálják az információt, és így módon megerősítik önértékelésüket. Saját csoportjuknak pozitív jelleget tulajdonítanak, de lebecsülik az idegen csoportok státusát.

Módszertani alapelvek

A sztereotípiák fent megfogalmazott értelmezésénél az elemzett mondás mindkét csoport önértékelésének megerősítését segíti elő – a lengyelekét és a magyarokét is, akik mint két (kivételes) közösség, kölcsönösen támogatják egymást nehéz helyzetekben.

Mielőtt rátérek a feltételezés sajtószövegek általi igazolására, érdemes még hozzátennem, hogy:

- a barátság sztereotípiája már másfél százada funkcionál a változó történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági kontextusokban, tehát
- valószínű, hogy azok a jegyek, amelyek a barátság viszonyát leírják, nem lehetnek abszolúte állandóak. Lehet, hogy kontextustól függően változik a sztereotípiák értelmezése, azaz a kontextustól függő jelentése. Hiszen változnak a nyelvi nyilatkozatok adói és címzettjei/vevői, akik a barátság sztereotípiájára hivatkoznak.

Változik a referenciája (az aktuális vonatkozása) és a pragmatikai funkciói is.

²⁶⁸ Nowa encyklopedia powszechna, 1997, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 5: 47

Így az elemzés legfőbb eszközévé a kommunikációs kontextus összetevőinek pontos leírása válik, amely befolyásolja a nyilatkozat szemantikai interpretációját.

A kontextus leírásának alapjául a M. A. K. Halliday-féle jelentés funkcionális (úgynevezett szisztemikus) elmélete szolgál. Ezen elmélet hívei a szöveget dinamikusan fogják fel – mint egy megvalósított (beszélt vagy írott) társadalmi interakciót. Dinamikus jellegű a szöveg jelentése is, mert kontextustól függően változik. Halliday megkülönbözteti a nyilatkozat belső kontextusát (ezt nyelvi kontextusnak hívják) a külső kontextusától (amelyet helyzettől függő kontextusnak hívnak). A helyzettől függő kontextussal a regiszter- (ang. register) elmélet foglalkozik. Ennek keretében a kontextus három alapvető paraméterét különbözteti meg:

- az úgynevezett *mode* – a visszacsatolás megléte a kommunikációs folyamatban (a partner visszajelzése a kapott közlésre; jelen van a közvetlen beszélgetésben, de hatása kisebb, pl. az e-mailben, viszont hiányzik az írott szövegekből),
- *tenor* – az alárendeltség viszonyai a közlésben résztvevő partnerek között (az egyenlőségtől kezdve (szolidaritási viszony) a teljes alárendeltségig (hatalom-viszony)
- *field* – a kommunikáció tárgya,

A regiszter-elméleten kívül ebben az elemzési módszerben fontos szerepet játszik a *genre* – a kulturális kontextus által determinált szövegfajta, valamint a tág értelemben vett ideológia, amely lehetővé teszi a (tudatosan vagy tudatlanul) bevallott értékeknek, előítéleteknek, magatartásoknak a jelzését. Halliday azt állítja, hogy a felsorolt kontextus paramétereinek minden szövegben vannak mérhető és előre látható lexikális és grammatikai hordozói.²⁶⁹

A felhasznált források

Az elemzés forrásaként az utóbbi 20 év alatt a magyar sajtóban publikált több mint 150 szövegrészlet (címek, alcímek, közlések, kommentárok) szolgált, amelyeket a Népszabadságból, a Magyar Hírlapból és a Népszavából válogattam. Különös figyelmet fordítottam azokra a kifejezésekre és nyilatkozatokra, amelyek a nagy fordulópontok idejében jelentek meg:

- a nyolcvanas évek elején, pontosabban 1980 augusztusától – a gdański hajógyárban és az úgynevezett Augusztusi megállapodás aláírásától a szükségállapot bevezetéséig tartó időszakban
- a rendszerváltás alatt és után (a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején).

Az elemzés módja

A szelektált szövegek elemzésében a külső kontextus azon összetevőire hivatkozom, amelyek elősegítik az interpretáció pontos irányítását. Mivel az összegyűjtött anyag több tekintetben is különbözik egymástól, csoportokra osztottam fel őket.

Az első felosztás az időrendre vonatkozik, és ez nem kizárólag formális megoldás. Azok a szövegek, amelyek 1989-ig jelentek meg, a kommunista ideológia szerint megfelelően cenzúrázott sajtót képviselik, míg a rendszerváltás után publikáltak a szabad sajtót. Ebből a tényből adódik egy sor alapvető nyelvi sajátosság, amelyek jól ismertek a szakirodalomból.

Françoise Thom, az újbeszély (úgynevezett fanyelv) elemzésének kiváló szakértője azt állítja, hogy a kommunikáció Jakobson által megkülönböztetett hat funkciója közül: – referenciális/szemantikai (az, amire a közlés vonatkozik), emotív/expresszív (az, aki beszél), esztétikai/impresszív (az, akihez beszélnek), metanyelvi funkció (közös kód a címzett és az adó számára), fatikus (az, ami lehetővé teszi a kapcsolat fennállását és fenntartását) – a kommunista újbeszélyben alig két funkció realizálódik: a fatikus és a metanyelvi funkció. A közlés címzettjét ritkán határozzák meg. Az adó személye legtöbbször lényegtelen, mert a párt, a kormány vagy a nép nevében beszélnek. A vevő

²⁶⁹ EGGINS, Susan, *An Introduction to Systemic Functional Analysis*, London, 1994, Pinter Publishers. 62.

szintén meghatározatlan marad: a közlést/nyilatkozatot a nép vagy a haladó emberiség felé irányítják.²⁷⁰

A fanyelv/újbeszély megtilt konkrét témákat, és ennek megfelelően kerüli az igéket. Tehát a metanyelvi funkció dominál, a kódra való összpontosítás, mert ő a hatalmat képviseli és a hatalomnak való alárendeltséget. A hatalom az, aki/ami „felállítja” a kódot, és arról akar megbizonyosodni, hogy megtartják-e alattvalói az aktuális politikai vonalat vagy sem.

A metanyelvi funkció megvalósítása elindítja a kód fatikus funkcióját. Ennek a funkciónak a hordozói a vezető szervek által használt rituális formulák, amelyek igazolják, hogy „folyik az ideológiai áram” és „a doktrínával való kapcsolat nem szakadt meg”. A fatikus funkció hordozói varázslatokként hatnak: a diszkurzus elénk varázsolja (azt, aminek lennie kell).²⁷¹ A szövegek második felosztása a stilisztikai regiszterek megkülönböztetésére vonatkozik. Az anyag egyik része hivatalos dokumentumok, közlemények (a párté, a kormányé), a másik pedig újságírói szövegek: riportok, hirdetések, tudósítások, amelyeket – röviden – nem-hivatalosaknak nevezek.

A harmadik megkülönböztetés azzal kapcsolatos, hogy milyen módon evokálják elő a lengyel–magyar barátságot: expliciten vagy impliciten. Ez utóbbi akkor jelenik meg, amikor implikációként vagy előfeltevésként a lengyel–magyar viszonyokra vonatkozó (pozitív vagy negatív) asszociációkat használnak.

És végül, a negyedik aspektus (amely különösen fontos a cenzúrázott sajtó esetében) a szisztematikus elemzésben alkalmazott „tenor” paraméterrel kapcsolatos, mely a kommunikáló résztvevők közötti viszonyokat határozza meg.

A hivatalos szövegek esetében a magyar hatalom (párt, kormány) bonyolult hatalmi kommunikációs összefüggésekbe lép:

- ő a feljebbvaló a magyar olvasóhoz/vevőhöz viszonyítva – a közlés azt jelenti, hogy: úgy/az legyen! (Halliday felfogásában ez az úgynevezett power: a hatalom-viszony),
- a lengyel párt/kormány (címettként és vevőként egyaránt) – ő többé-kevésbé egyenlő partner (Halliday felfogásában ez az úgynevezett solidarity: egyenlőségi viszony),
- a legfőbb címzett, a szovjet hatalom. (Halliday felfogásában ez az úgynevezett power: a hatalom-viszony, erősebb mint a magyar társadalom esetében.)

Ezeket az összefüggéseket veszem figyelembe az alább idézett szövegek elemzésében.

Az elemzés

A lengyel–magyar barátságra igen szívesen hivatkoznak azokban a hivatalos közleményekben, amelyek a nyolcvanas évek első felében jelentek meg. Elemzésüket Kádár János beszédének egy jellegzetes részletével kezdem. Alcíme „Ésszel és szívvel lengyel barátaink mellett állunk”. (Népszabadság 1980. 09. 27.)

„...Mi szolidárisak vagyunk a testvéri lengyel néppel, lengyel testvérpártunkkal, s ennek több oka is van. Egyrészt a történelmi, hagyományos lengyel–magyar barátság, amely az utóbbi évtizedekben szocialista alapon tovább erősödött és szilárdult. A lengyel nép nehéz útján – a *mi népünkhöz hasonlóan – sokat szenvedett*, és alapvető törekvése, hogy a megtalált igaz úton, a szocialista építés úján békében haladjon előre. (...) A társadalom fejlődési problémáit a lengyel népnek magának kell megoldania, a Lengyel Egyesült Munkás Párt vezetésével”.

E szöveg az újbeszély/a fanyelv tipikus vonásait mutatja: a két fő címzett a szovjet és a lengyel párt vezetősége (a fatikus funkció realizálódik), valamint a határozatlan lengyel nép. A vevők – a két

²⁷⁰ THOM, Françoise, 1990, *Drewniany język (La langue de bois)*, Warszawa: Wydawnictwo CDN. 52.

²⁷¹ Thom, i. m., 62–63.

párt és a magyar olvasó. A nyilatkozat adója – „mi”, „a baráti pártokat képviselő” elvtársak. Egy határozatlan múlt időben két momentumot különböztet meg (a múltban volt valami pozitív, de általában a múlt rendszerint rossz):

- „a történelmi, hagyományos barátságot” (a vevő nem tudja, hogy milyen hagyományról és melyik történelmi eseményről van szó), és
- a „nehéz utat”, meg „az igazi, szocialista utat”.

Mindkét momentum az elkerülhetetlen determinizmus elve alá esik: most csak erősíteniünk, meg előrehaladnunk kell. Ily módon két funkció realizálódik: a metanyelvi (a fő címzetthez viszonyítva) – „tartjuk a kódot”, meg a fatikus – „folyik az ideológiai áram”, az esetleges lázadókat figyelmeztetjük!

Másrészt, meg kell jegyezni, hogy ez a szöveg, mint a később publikáltak közül egy se, dramatikus terhet hordoz, mely a kód látható bővítésének és eltörésének eredménye. Maga a cím „Ésszel és szívvel lengyel barátaink mellett állunk” igen ügyesen implikálja, hogy (az akkori) lengyelországi helyzet két módon fogható fel – racionálisan (azaz a kötelező ideológia értelmében), és emocionálisan. Az érzelmekre való hivatkozás a lengyel barátok támogatását és megértését jelzi. Mi több, jelzi ennek a megértésnek az okát is – „a hagyományos barátságot és szenvedést”, amely a magyar nép tapasztalatához hasonló. Ezért, a jellegzetes voluntarisztikus *kell*-et használva, az adó megállapítja: A társadalom fejlődési problémáit a lengyel népnek *magának* kell megoldania (azaz a Lengyel Egyesült Munkás Párt vezetésével – A. E.). Ennek előfeltevése a következőképpen összegezzük: köszönjük a fő címzett „baráti segítségét”, mi már tudjuk, hogy ez mit jelentett a magyar népnek. A későbbi közlemények már szigorúbban tartják a kódot.²⁷²

Fokozatosan, ahogy a lengyelországi helyzet egyre bonyolultabbá válik, a hivatalos magyar közlemények türelmetlenséget és figyelmeztetéseket jeleznek: „Növekvő aggodalommal figyeli a legutóbbi hetek lengyelországi eseményeit a magyar közvélemény”,²⁷³ amelyeknek jelentése a következőképpen fogható fel:

- a lengyel elvtársaknak – „Vigyázzatok! Elfogy a ‘big brother’ türelme! Igyekszünk, de...” „Addig jár a korszak, amíg ...”
- a szovjet elvtársaknak: – „Nem felejtettük el!” „Figyelmeztetjük őket!” „Tartjuk a vonalat!”

„A hagyományos barátság” aszemantikus jellegét a szocializmus idejében többek között az 1987-ben a Népszavában publikált következő közlemény illusztrálja:

„Lengyel–magyar kormányfői tárgyalások Varsóban” – Messner: Új formákkal és új tartalommal gazdagítjuk barátságunkat. Grósz: Országunk együttműködésében még jelentős tartalékok vannak. (...) a megbeszélések nyílt, baráti légkörben, a teljes nézetazonosság jegyében folytak.” (Népszava, 1987. 10. 28.)

²⁷² Március 20. 1981, Kádár János és Stanisław Kania budapesti megbeszélése „őszinte, elvtársi légkörben, a kölcsönös megértés szellemében tájékoztatták egymást országuk helyzetéről, pártjaik politikájáról, és áttekintették a nemzetközi helyzet időszerű kérdéseit”. (Népszabadság 1981. 03. 20.) „A két külügyminiszter megbeszélései szívélyes, baráti légkörben, a kölcsönös megértés és nézetazonosság jegyében zajlottak le és hozzájárultak a magyar és a lengyel nép hagyományos barátságának erősítéséhez”. (Népszabadság 1981. 04. 16.)

²⁷³ „...ami a magyar dolgozókat illeti: az aggodalom mellett a segíteni akarás és az együttérzés jellemzi közvéleményünk reagálását; népeink barátsága, amely a felszabadulás óta eltelt évtizedek alatt tovább mélyült, éppúgy kifejeződik ebben, mint sorsközösségünk a szocializmusban. Szolidárisak vagyunk lengyel barátainkkal, elvtársainkkal, akik harcolnak a szocialista kibontakozásért, támogatjuk küzdelmüket.” (Népszabadság 1981. 06. 06.)

Azt, hogy mennyire változott meg ugyanennek a barátságnak a felfogása a rendszerváltást követően, 1989-ben Tadeusz Mazowiecki miniszterelnök budapesti látogatása után, a következő hivatalos közleménnyel illusztrálom (ugyanebben az újságban jelent meg): „Magyar–lengyel kapcsolatok – Sallangok nélkül”.²⁷⁴

Az általam idézett szöveg adói konkrét emberek vagy más esetekben a saját érdeküket képviselő felek (egyenjogú partnerek). Konkrét elintézendő ügyekről beszélnek (kellemetlenekről is). A barátság az embereket összekötő viszony, melyet élő emberek példáznak, akik ténylegesen „megvalósítják” a sztereotípiát a konkrét történelmi események vonatkozásában: „Antall József magyar miniszterelnököt – akinek édesapjáról, a lengyel menekültek 1939 utáni mentésében kiemelkedő szerepet játszó idősebb Antall Józsefről utcát neveztek el Varsóban – a lengyel–magyar barátság elkötelezett híveként ismerik a Visztula partján”.

Az 1989 előtti és utáni újságírói szövegeket (tudósításokat, riportokat, kommentárokat) külön kommunikációs interakciók csoportjának tartom, mert más a szerepük. Feladatuk a valóságról való tájékoztatás, tehát ennek valamilyen tükrözése.

Várható, hogy a Jakobson-féle hat funkció közül a referenciális (szemantikai) funkció (a valóság ábrázolása), az impresszív (emotív), meg az expresszív funkció fog előtérbe kerülni. Felmerül a kérdés, realizálódik-e, és ha igen, akkor milyen mértékben, a fatikus funkció? A fent áttekintett hivatalos deklarációk szellemében a valóságra vonatkozik a barátok világa (ez mindkét időszakban érvényes). A szövegek vevője – pártokon, kormányokon kívül – a magyar társadalom, a lengyel barátok.

Mind a cenzúrázott sajtószövegek, mind a szabad sajtó a valóság különböző elemeiről tájékoztatnak: eseményekről, állapotokról (rendszerint azok értékelésével), más forrásokra, szövegekre utaló metainformációt adnak.

A cenzúrázott tudósításokban, amelyek a lengyelországi eseményekről tájékoztatnak, rendszerint jól szelektált tényekről van szó és látható, hogy még „klasszikus fanyelven” munkálták meg őket. Gyakran elhallgatnak valamilyen fontos információt, és más eseményeket csak előfeltevések segítségével közölnek. „Ismét folyik a munka Gdańskban és Szczecinben. Közzétették a megállapodás részleteit.” (Népszabadság, 1980. 09. 03.) „A lengyel közvélemény támogatja a párbeszédet.” (Népszava 1980. 08. 24.) Tehát sztrájkoltak, volt valamilyen konfliktus, miért? Párbeszédet folytatnak/tárgyalnak. Megegyezésre jutottak, de milyen ügyben? Milyen engedményeket tett a hatalom? „Sziléziában is létrejött a megállapodás” (Népszabadság 1980. 09. 04.): tehát több helyen is sztrájkoltak és létrejött valamiféle megállapodás. „A gdański szerződések évfordulóján” – „Nem volt semmi (sajtó)bojkott Varsóban” (Népszava, 1983.09.01.): tehát volt olyan szándék.

A nyolcvanas évek végére a tudósítások pontosabbakká/konkrétabbakká válnak: „A Sztalowa Wolai Kohászati üzemekben sztrájk robbant ki” (Népszabadság 1988. 04. 30.), „Tart a sztrájk Gdańskban és Nowa Hutában”, (...) „Újabb sztrájkok Szczecinben, Gdańskban, Varsóban.”²⁷⁵ (Népszabadság 1988. 05. 05.)

Abban a világban, ahol először csak „munkabeszüntetések” fordultak elő, világosan osztályozott „szereplők” cselekednek. Ez a nyomorúság országa, ahol az ellátás egyre rosszabb: *Csodák*

²⁷⁴ „A folyamatos kapcsolattartást, a két nép közötti hagyományos barátság mellett, országaink hasonló helyzete, de az előttünk tornyosuló feladatok is indokolják. Mindkét állam nehéz adósságterheket hordoz, jelentős struktúraváltási tervvel él és piacorientált gazdaság megteremtésén fáradozik. (...) A lengyel–magyar viszony rövid elemzése sem képzelhető el az *emberi kapcsolatok* említése nélkül. Mindkét ország vezetésének célja, hogy ez a sok évszázados történelmi barátság ideológiai sallangok nélkül a maga természetes lendületénél fogva fejlődjön tovább, s hogy kiszűrjék belőle a manapság sajnálatosan megerősödött zavaró körülményeket: a csencselést és a bűnözést.” (Népszabadság 1990. 06. 08.)

²⁷⁵ Ez idő alatt „Moszkvában megkezdődött a negyedik Gorbacsov–Reagan találkozó”.

nincsenek című cikkében Terényi Éva tudósít: „Könnyebb felsorolni azt, ami a sarki boltban éppen van, mint azt, ami nincsen... jegyre adják a vajat...” (Népszabadság, 1981. 06. 04.)²⁷⁶

A nagylelkű lengyel hatalom (párt/vezetőség) és a (még nagylelkűbb) szovjet elvtársak gondoskodnak a népről, és iparkodnak, ahogy tudnak: „Kormányintézkedések az ellátás javítására”, „Szovjet pótszállítások Lengyelországnak” (Népszava 1980. 09. 28.).

A szerencsétlenség és az ország romlásának valódi „okozói” a magyar olvasó azokból a riportokból ismerheti meg, amelyeket „realisztikusan” stilizáltak, és azokból a párbeszédkekből, amelyeket igazi „hősökkel” folytattak.²⁷⁷

A látszat ellenére az idézett szövegek nem a valóság leírásai. Mind szókinsükben, mind a narráció és a dialógusok felépítésében ismét megnyilvánul a klasszikus, szocreál irodalomból ismert kód. Ugyanakkor a lengyelekre vonatkozó régi sztereotípiákat idézik fel (lusta, részeges, bujtogató), plusz még „a polnische Wirtschaft”. Ezeknek nincs semmi közük az igencsak szívesen használt jelszavakhoz, „a hagyományos történelmi lengyel–magyar barátsághoz”. Egészen más közlés rejlik a két címzettnek küldött, idézett szövegekben:

- a magyar társadalomnak: Vigyázzatok az (össz)komfortotokra/kényelmetekre! Láthatjátok, hová vezet a politikai lázadás, felelőtlenség? Mi, magyarok, okosabbak, ügyesebbek, jobbak vagyunk, mint ezek a hülye lengyelek! (Ez a sztereotípiák tipikus hatása.) Ismerjétek el a vezetőség okosságát/ügyességét!
- a szovjet elvtársaknak: (mint szokásos) tartjuk a kódot! Folyik az ideológiai áram!

Természetesen, az 1989-ig publikált, Lengyelországról szóló tudósításokban a már jól ismert jelzők fordulnak elő: *ellenforradalmi erők, Kuroń és társai, anarchia, terror*. A helyzetkép alaposan megváltozik a szükségállapot kihirdetésével: „Lengyelországban ütött a cselekvés órája. ... Az ellátás normális, sőt jobb, mint az elmúlt napokban” (Népszava 1981. 12. 15.), „Rend, nyugalom, folyamatos munka az üzemekben” (Népszabadság 1981. 12. 17.).

Az 1989 utáni sajtóban előtérbe kerülnek a rendszerváltással kapcsolatos, politikai és társadalmi intézkedésekről szóló tudósítások. Normális (tehát unalmas) lett az élet Lengyelországban. „Elsőpró parlamenti támogatással hivatalba lépett az új lengyel kormány” – A döntés azt jelenti, hogy a háború óta először, és a szocialista táborban elsőként, Lengyelországban nem kommunista kormányfő vezette kabinet jön létre (Népszava 1989. 06. 13.). „Bonn elismeri a lengyel határt” (Népszabadság 1990. 03. 27.). „A lengyel kormányfő Budapesten. Fókuszban a gazdasági együttműködés” (Népszabadság 1990. 06. 09.), „Január 1-jétől magyar–lengyel dollárelszámolás” (Népszabadság 1990. 06. 11.).

Némely tudósítók (metaforás) szellemességgel sziporkáznak, vagyis iróniával „fűszerezik” riportjaikat: „Walesa–Kwaśniewski döntő” (Népszabadság 1995. 11. 06.), „Walesa és Kwaśniewski

²⁷⁶ „Minden munkabeszüntetés *tovább* rontja a gazdasági helyzetet” (Népszava 1980. 10. 04.), „A munkabeszüntetések okozta veszteségekről még nincsen pontos adat, annyi azonban már ismeretes, hogy a károk óriásiak” (Népszava 1980. 09. 02.).

²⁷⁷ „A szocialista Lengyelország *büszkeségén* (a katowicei után), amely 90%-ban a Krivoj Rogból, a Szovjetuniótól kapott ércet redukálja színvassá, nem lobog a nemzetközi *munkásmozgalom zászlaja*. A Szolidaritás, amely azt mondja magáról, hogy szakszervezet, leszdedte azokat, és *hazafiság* címén – de valójában a sztrájkfeszültség jeleként – *nemzeti színű, fehér–piros zászlócskákkal* rakta tele Huta-Katowicét. Ha a nagyhatalmú Kilian Jacek, a Szolidaritás helyi vezetője *kiadja a parancsot*: „leállni”, abbamarad az oxidáló pörkölés, a klórozás, az elektrolitikus finomítás. Az irodaépületben akkor megjelennek a Szolidaritás *fehér–piros karszalagos bizalmi emberei*. Az emberek körükük tódulnak. Béremelési követelésről beszélnek újra, mintha nem nyomott volna még elég papírt a bankjegynyomda. A *demagóg Szolidaritás vezető* bejelenti: négyórás figyelmeztető sztrájkot hirdet az áremelések miatt. Ki nem ért egyet a figyelmeztető sztrájjal? *Senki nem mer* jelentkezni.” (Népszabadság 1981. 11. 24. Máté György)²⁷⁷

fej, fej mellett. Rendkívül szoros küzdelem a lengyel elnökválasztáson” (Népszava 1995. 11. 20.), „Kwaśniewski az új lengyel elnök. Walesa 3 százalékkal maradt alul”.

Végül megjelenik egy új sztereotípiát – a lengyel példa –, az úttörő, aki megbuktatja a régi rendszert, s létrehozza az új alapjait. „Minthogy mifelénk kényszeresen, bár sohasem indokolatlanul, szokás hivatkozni a lengyel példára vagy lengyelországi párhuzamokra”. (Népszabadság, Aczél Endre)²⁷⁸

És még az újságírói tájékoztatás utolsó fontos dimenziója – a metainformáció. Itt az információ forrásaira vonatkozó olyan jelzésekről van szó, amelyek a szavahihetőséget garantálják. Ez a közös újságírói gyakorlat egyfajta biztosításként szolgál, s a szakirodalomban „kerítésnek” (ang. hedges) hívják.

Tekintettel a kommunikációban részt vevők politikai alárendelésére, a tájékoztatási összefüggések sokkal bonyolultabbak voltak a rendszerváltás előtt. A magyar újságok állandóan idézik a szertartásos, hivatalos közleményeket, meg a pártvezetők beszédeit. A lengyel pártfunkcionáriusok közül Wojciech Jaruzelskit, Mieczysław Rakowskit, Stefan Olszowskit, meg a lengyel közönség „kedvencét”, az akkori kormány szóvivőjét, Jerzy Urbant idézik. Az idézett közlemények mindenekelőtt a fatikus és a metainformációs funkciót töltik be az egyenlő partnerek közti kommunikációban. Az alapvető nyilatkozat a lengyelek részéről egyszerű: elvtársak, tartjuk magunkat, a magyarok részéről: értünk benneteket. Közvetve ennek az információnak is el kell jutnia a magyar olvasó/vevőhöz a kellő módon átalakított (lusta, részeges, lázadó) lengyel- és Lengyelország-képpel együtt.²⁷⁹

A lengyelországi információ közlését rendszerint a mellette elhelyeztetett, a szovjet sajtóból (pl. Pravdából, Literaturnaja Gazetából) idézett (vagy összegezett) nyilatkozatok követik. A fatikus és metainformációs funkció kívül fő szerepük a magyar olvasó szigorú figyelmeztetése: „Ennek rossz vége lesz”. Vigyázzanak! Látják, nem megmondtuk?!²⁸⁰

A rendszerváltás után mentesítették a szabad sajtót ezen kellemetlen kötelezettség alól, amely az ellenőrző, lojális ideológiai közlések küldésében állt. Ma a hírügynökségekre való hivatkozás főleg rutinyakorlat lett, amely az információ forrását jelzi. Mégis van egy jelenség, amelyre érdemes felhívni a figyelmet. A rendszerváltás alatt (a 80-as/90-es évek fordulóján) publikált cikkekben

²⁷⁸ *Hasonlóságok és különbségek. Fejti György nyilatkozata a magyar és lengyel tapasztalatokról.* „Hangsúlyozta, hogy igen hasznosak a tapasztalatok a lengyel kerekasztal-megbeszéléseket illetően. Hogyan lehet a bizalmatlanság eloszlatására, a félelmek csökkentésére párbeszédet folytatni – e tekintetben a lengyelországi gyakorlat modellértékű lehet, számunkra igen tanulságos, hiszen Magyarországon keressük egy hasonló érdekegyeztető fórum kereteit.” (Népszabadság 1989. 03. 20.)

²⁷⁹ „Jaruzelski kijelentette: az ország gazdasági helyzete továbbra is igen nehéz” (Népszabadság 1981. 03. 14.), „A LEMP PB nyugtalanítónak tartja, hogy több mint 26%-kal nőtt a bűncselekmények és 66%-kal a magánlakásokba való betörések száma az elmúlt év első négy hónapjához képest. Lavina sebességgel terjed a spekuláció” (Népszabadság 1981. 11. 08.), Żołnierz Wolności: „Ami az országban folyik, már nem a kormány és a Szolidaritás közti vita, hanem nemzeti tragédia” (Népszabadság 1981. 12. 03.). Mint a lengyel távirati iroda jelentette, csütörtökön Bydgoszczban egy csoport elfoglalta a vajdasági tanács épületét (Népszabadság 1981. 03. 29.), „A PAP hivatalos hírügynökség megjegyzi: az illegális gyűlések (KPN) azt jelzik, hogy a szervezet egykori aktivistái felújították tevékenységüket, amely a belpolitikai stabilitás megingatására, a közrend megzavarására irányul” (Népszabadság 1981. 11. 10.).

²⁸⁰ „Moszkvai tudósítónk, Kis Tibor jelenti: A TASZSZ megállapítja (meta-meta információ), hogy Lengyelországban az elmúlt hetekben megélenkült a revizionista elemek tevékenysége”. (Népszabadság 1981. 05. 12.) A Pravdát idézik: „Lengyelországban ma *lopakodó ellenforradalomról* beszélnek – Kuroń és társai arra törekednek, hogy a szakszervezetet szocialistaellenes irányzatú politikai szervezetté változtassák.” (Népszava 1981. 05. 21.)

Lengyelországot és Magyarországot „primusokként/az osztály legjobb tanulóiként emlegetik”, pl. a Finacial Timesra hivatkozva: „Mi ketten, barátok, élen járunk a rendszer átalakításában.”²⁸¹

Helyszűke miatt referátumomban a gazdag forrásanyagnak csak egy kis hányadát használtam fel. A kiválasztott anyag elemzése így is alátámasztotta előzetes feltevésünket, miszerint a lengyel–magyar barátságról kialakult sztereotípiát az újbeszély és a szabad sajtó diszkurzusai alapján nem más, mint egy absztrakt séma, mely különféle valóságszeletekre vonatkozik és különböző kommunikációs funkciókat lát el. A kommunista sajtóban egy kód része, melynek segítségével a hatalom képviselői a rendszer és az ideológia iránti hűséget jelzik. Az utóbbi tíz év szabad sajtójában visszatér eredeti jelentése – és egy tényleges, egymást kölcsönösen támogató emberek közötti viszonyt jelöl.

²⁸¹ „Különleges japán segély Lengyelországnak és hazánknak” (mi ketten!) (Népszava 1989. 10. 09.), „Budapest és a lengyel példa” (Népszabadság 1989. 11. 03.), „A magyar és a lengyel vezetőkkel folytatott júliusi megbeszélések indították G. Bush amerikai elnököt arra, hogy nem hivatalos csúcstalálkozót kezdeményezzen M. Gorbacsovval (Népszava 1989. 11. 02.).

Bányai János (*Novi Sad*)

„Franz Kafka kivégző-masina”, avagy mítosznyomok elbeszélhetősége

Darvasi László *Szerezni egy nőt* (Jelenkor, Pécs, 2000) című kötetében, alcíme szerint, „háborús novellák” olvashatók. Az alcím legalább kettőt jelent: azt mindenképpen, hogy Darvasi novellái a háborúról szólnak, ám azt is, hogy kötete háború ihlette novellákat tartalmaz. A kettő nem ugyanaz. A különbség a két (lehetséges) jelentés között abban áll, hogy a háborúról szóló novellák szerzője szemtanúként, akár átélőként és résztvevőként is, novellában *tudósít* a háborúról, másrészt viszont a szerzőnek a háború, egészen pontosan az 1999. évi tavaszi bombázás, mint sok minden más az életben, megmozgatta a képzeletét és (ihletett, valóságyszerű) háborús történeteket *ír*, mert abba az irányba vitte nyelvi kompetenciája. Darvasi nem tudósít, történetei nem azonosíthatók vélt vagy valóságos (háborús) történetekkel és helyszínekkel, még akkor sem, ha könnyen kideríthető, hol van Jakulevó, ez az óriás kiterjedésű tömegsír, ahol ásatások folynak, és ahová a kötet legtöbb novellahőse valamilyen módon, gyilkosként vagy áldozatként, fegyverrel, ásóval vagy kamerával kötődik, mert a háborúban nincsenek ártatlanok, meg más helyszínek is könnyen azonosíthatók, a határ például, vagy a szerb néven Segedinnek mondott város, nem beszélve a földrajzi térségben azonosítható helynevekről, Szarajevó, Priština, a Tašmajdán... A kitalált vagy hivatalos nevükön szereplő helynevek gyakorisága sem jelenti azt, hogy Darvasi tudósítana a háborúról és bombázásról. Sokkal hitelesebben építheti mítosztörténetek szilánkjeiből, művelődési és antropológiai ismeretekből, a tematizált szövegköziség sok változatából azt a háborús szövegformát, amit részben történetnek, részben pedig novellának mond. A háború a „szerzés” művelete. Ezért a látszólag léha kötet cím sokfelől telítődik jelentéssel.

Mindaz, amit Darvasi az elbeszéléskötet címébe és alcímébe írt, az olvasói elvárást határozza meg. Az olvasó és a szerző közötti íratlan „szerződés” pontjai olvashatók ki a címből és az alcímből is. Darvasi nem szegi meg ezt az előzetes megállapodást, de túl is lép rajta. A novellák szövegének szerveződése más szinteken is történik, nemcsak a kötet paratextusába foglalt „megállapodás” szerint. Ami azonban biztos, hogy Darvasi nem szünteti meg a képzelt és a valóságos kettősségét: novelláskötetében a képzelt háború azonos a valósággal, és fordítva, a valóságos azonos a képzelttel. Ebből következően lehetséges a kötet referenciális és nem referenciális olvasata, anélkül, hogy az egyik kioltaná a másikat. Darvasi úgy lépett a háború talajára, hogy eközben nem a háborút, hanem az irodalmat, a történetmondást, a novelláírást szólította meg. Ebből a mozdulatból természetesen nem töröltődött sem az etika, sem a történelem.

A *Szerezni egy nőt* bevezetőnovellát és novellákat tartalmaz. Fontos szerepe van a tizenhét írást tartalmazó elbeszéléskötet bevezetőjének, amelyben Schreiber fejti ki véleményét a háborúról. Schreiber, aki, miután megírta a kötet bevezetőjét, az *Elena Snee* című novella hőseként mutatkozik meg. Az *Elena Snee* a kötet közepe táján található, ezért akár a novellasorozat középpontjának is vehető. Nemcsak azért, mert a tizenhét írás sorozatosságát erősíti meg, hanem azért is, mert a novella Schreiber elbeszélőként és megélőként egyidőben mutatja meg. Schreiber szerepe Darvasi elbeszéléseinek hitelesítése. Ő az, aki a kötet bevezetőjének szerzőjeként és novellahősként is azt sugallja az olvasónak, megerősítve a címbe és alcímbe írt jelentés valóságvonatkozását és etikai dimenzióját, valamint nyelviségét, hogy „így volt, így igaz”.

Kérdés, miért volt szüksége Darvasinak Schreiberre, az elbeszélő és az elbeszélés megkettőzésére? Mert a háború, amelyről a novellák szólnak, mégis inkább a képzelet, mint a valóság terméke? Vagy azért, mert az elbeszélő pozíciója a háborús történetmondásban mindvégig homályos? Ezért kellett az elbeszélőt fiktív hősként is nevesíteni, egyúttal a novellák más hőseivel egyenrangúvá tenni, valójában lefokozni? Bármilyen szerepet szánt is a szerző Schreibernek, Schreiber nem a szerző megmintázott mása. Sokkal inkább a szövegbe épített ironikus távolságtartás alakzata. Nem résztvevő, sem kívül, sem belül nem áll az eseményeken, belesodródik valamibe, mint Elena Snee ölébe, de nem mond véleményt, mindenre történetekkel válaszol. Haditudósítók, szomszédok,

barátok és ismeretlenek kérdéseire egyaránt. „Nem értették ezek az emberek az én történeteimet” – írja Schreiber a kötet idézőjelbe tett bevezetőjében.

Schreiber mondatainak idézőjelezése a teljes novellasorozat „visszavonása” és „stabilizálása” is egyúttal, mert a történetmondásról beszél, a kérdésekre adható válaszok helyett mondott történetekről, a történetek pedig, természetük szerint, sohasem egyetlen kérdésre válaszolnak, mert mindig több olvasatuk lehetséges. Ezáltal az alcímben jelölt „háború” helyszíne és ideje is viszonylagossá válik – nemcsak *erről* a háborúról és bombázásról van itt szó. Schreiber idézőjelbe tett bevezetése a novellasorozat előtt tehát azon kívül, hogy az elbeszélő pozícióját írja le, a történetek idejének és helyszíneinek relativizálása mellett, a történetmondás irányát a fikció, még határozottabban a (látszólagos) mitologizálás felé nyitja meg. Látszólagos, mert Schreiber nem mond fel mitologikus történeteket, de minden történetbe mitológiai jeleket és szituációkat ír be. A mitológia és mitologikus történetek (és minden történet) megértése befejezhetetlen, ezért élhet minden történet, akár fiktív, akár referenciális történet, végtelen számú változatban. Ebből következően látható be, hogy nemcsak „az emberek” nem értik Schreiber történeteit, hanem ő maga sem: „Én sem értettem magamat, s főként nem értettem azokat a történeteket, melyeket a háborúval kapcsolatban barátoknak és ismeretleneknek elmondtam. Talán mert író vagyok.”

Annak, hogy Schreiber „író”, külön jelentősége van. Ezt írja a bevezető utolsó bekezdésében: „Író vagyok, azaz tehát embereket akarok látni a mondataimban.” Az *Elena Snee* című novellában: „Író vagyok, mert annak tartom magam, és jó ideje már mások is annak tartanak.” Az író önértelmező nézőpontja akár közhelynek is vehető. Az író embereket akar látni a mondataiban. Mi mást akarhatna? Ezen kívül írónak tartja magát, ami nem kevés, de nem is elég. Kell hozzá, hogy mások is annak tartsák. Erre utal a novellamondatban a „jó ideje”. De miért ő akarja látni az embereket a mondataiban? Nyilván azért, mert kívül van a mondatokon, van egy nézőpontja, ahonnan rálát a leírt mondatra. Schreiber úgy beszél magáról, mintha önmagán, mint történetmondón állna kívül. Nem bele akarja mondani, „beleírni” a mondatba az embereket, hanem látni akarja őket a mondatokban. Fontos különbség, ami arra utal, hogy bármennyire is közel került Schreiber történetmondása a délszláv háborúkhöz mint valóságrefereciához, s nyilván így is olvashatók ezek a történetek, el is távolodott a valóságvonatkozásoktól a „nyelvi megelőzöttség” irányába. Ezért tekinthető az *Elena Snee* elbeszélés egyik epizódja, amelyben légitámadás éri Jakulevón a filmesek stábját, és a film rendezője (Elena Snee amerikai filmrendező), miközben „bombatölcsér tátongott a lába mellett”, bőszen lapozgatta a forgatókönyvet, és „ez nem volt benne a forgatókönyvben, ingatta elmerengve a fejét.” Schreiber történetei és az elbeszélő novellái ugyanígy utalnak a délszláv háborúkra – a háborúk úgy történtek, hogy nem voltak benne az irodalom, a film, a művészetek forgatókönyveiben.

De ez nem Schreiber nézőpontja. Schreiber a *Szerezni egy nőt* kötet egyik, bár kitüntetett szereppel rendelkező hőse. Bevezetőt ír a kötethez. És meg is jelenik a kötet legfontosabb novellájában. Hogy kérdésekre válaszolva történeteket mond, azt jelenti, vannak kérdések, léthelyzetek és történelmet egyaránt számontartó kérdések, de nincsenek válaszok, csak van valami – történet – a válaszok helyett. Csakhogy a történet nem helyettesítheti a háborúra és körülményeire adható válaszokat, mert azon kívül, hogy csupán változatokban (leírva, elmondva, továbbadva) létezhet, önálló életet is él, mely élet független az előzményektől és a körülményektől, kilép tehát a történet referenciális meghatározottságának kereteiből. E kimozdulás nyomán azonban műfajfüggővé válik. Minden sok-sok változatban élő történet szöveggé formálásának alapfeltétele a műfajjá válás és a műfaji meghatározottság. Ezért áll Darvasi elbeszélés-sorozatának alcímében az, hogy „háborús *novellák*”. (Kiemelés B. J.) Más szóval, a novella Schreiber történeteinek műfaja. Hogy mégsem novellákkal, hanem történetekkel válaszol a nekiszegezett kérdésekre, azt is jelenti, hogy az irodalom, az irodalmi műfajok nem a legmegbízhatóbb válaszadók a történelem kérdéseire. A létezés kérdéseire válaszolnak elsősorban. Az irodalom nem ismer műfajfüggetlen történetmondást. Ezt sugallja Schreiber íróból való lefokozása történetmondásra, a valóság által szétbombázott forgatókönyv írójának ironikus epizód szerepére. Az *Elena Snee* novellában Schreiber, azon kívül, hogy a

sikertelen forgatókönyv szerzője, írószerepet alakít. Megjátssza az író, miközben a valóság másként történik.

A történetmondás elvének újrafelismerése a mai magyar prózaírásban Darvasi László „háborús novelláin” is, miként a kvázitörténelembe és magánmitológiába ágyazott hosszú *Könnyemutatványosok* szövegformálásán is jól látható. Más szóval, a történetmondás nem lehet műfajfüggetlen, ám aki válaszok helyett történeteket mond, mint Schreiber, aligha lehet tekintettel akár műfajteremtő szövegformálásra, akár a nyelviség irodalmi irányultságára. A valóság által örökösen megcáfolt történetíró szerepében Schreiber groteszk alak – neve első jelentésében írnokként, másolóként olvasható, és csak utólag íróként. Ezért is mondható, hogy Schreiber kötetbevezető szavainak idézőjelezése az „irodalmiság” részbeni visszavonása Darvasi novelláiban, és ez a visszavonás mindenképpen az irónia felé nyitja meg a megértés lehetőségeit. Miként az irónia választja le egymásról Schreibert (az írnokot, a másolót) és az elbeszélőt. Schreiber novellahős, aki történetesen író, és a *Szerezni egy nőt* (történetei) novellái az ő prózaírói (vagy forgatókönyv-írói, másoló) gyakorlatának („embereket akarok látni a mondataimban”) termékei.

Ezek a szövegek áll kívül, majdhogynem mint semleges szemlélő, az elbeszélő. Az elbeszélő rejtett pozíciója azonban nyomban előtérbe kerül, amint a történet műfajfüggősége feltűnik; a kötet alcímébe írt műfajnév („háborús novellák”) az elbeszélő jelenlétét közli. Schreiber történeteket, az elbeszélő novellákat közöl. Nincs abban semmi rendkívüli, hogy a „két szöveg” szó szerint megegyezik, hiszen funkciójuk alapvetően különböző. A történet válasz a háború kérdéseire, akár „publicisztikai” is lehet, a novella viszont a háborús történet formája és ennyiben, mint irodalmi örökség, megelőzi magát a történetet. Bele van írva az elbeszélő pozíciójába, még mielőtt Schreiber, az író, megszólalna, illetve másolóként másolni kezdene, ugyanakkor mint egyedi műfajt, a kanonizálttól legalább minimálisan eltérő novellaformát Schreiber történetmondása teremti meg. Ezáltal el is rejtí az elbeszélőt, akit Darvasi Schreiberrel is azonosítva „afféle történelmi humorista”, „kelet-európai viccmester, udvari bolond, vérhumorista” jelmezébe öltöztet. Az *Anna-Mária Mohács* című novellának az elején áll ez a leírás. A novella a kötet legjobb darabja, mert a háború valahol messze zajlik, és ezáltal az idő a „kelet-európai” tájak és a „kelet-európai” történelem, a „kínzás” és „kivégzés” minden változata felé teljesedik ki. Ebben a világban minden „kínzó és életkioltó” eszköz megtalálható. Anna-Mária Mohácsnál „volt nyaktiló, régies kivitelezésű pallos, kerékbetörő szerkezet, kereszt és karó, *Franz Kafka kivégző-masina*, villanyszék és méreginjekció, egyszemélyes gázkamra és medence a vízbefojtáshoz”. (Kiemelés B. J.) Mindez működik, annak ellenére, hogy „ezekben az években már nem tartottak hivatalos kivégzéseket Magyarországon”. Vagy lehetséges, éppen ezért működik a „kínzó és életkioltó” eszköztár?

Láttuk, Darvasi írásainak, az „egyszövegű”, mégis különböző történetek és novellák helyszínei valahol a Balkánon megvannak, meg akik benépesítik ezeket a helyszíneket, a tizenhat novellacímmel megnevezett nő, kurvák és martalócok, írók és filmesek, gyilkosok és áldozatok, gyerekek és felnőttek, furcsa nevű élők és holtak, élő halottak és holt élők, törpék és behemótok, nyomozók és próféták szintén mind „megvannak”, de másként vannak meg, mint a helyszínek: hátterük nem a geográfia és a (valóságos vagy képzelt) térkép, hanem a jórészt ortodox bizánci művészetre alapozó szerbiai (új)szürrealista festészet, leginkább a nemrégiben elhunyt Milić od Mačve ikont imitáló festészete. Vár- és kolostorromok, füstölgő tájak, üszkös falak, rejtélyes ösvények, égi jelek és jelenségek, bibliai és apokrif jelképek, szentek és hősök, angyalok és sátánok, képzeletbeli lények, mitikus figurák, vásári és templomi pillanatképek gyülekezőhelyei a nagyméretű és mindig ködös ezüstben meg aranyban ragyogó festmények, a mácsvai illetőségű festő munkái, amelyek történetté alakítva, akár Schreiber történetei és Darvasi novellái, eltüntetik a határt reális és irreális, köznapi és álombeli között. A rejtélyes szürreális képalkotás szavak útján éppúgy megteremti ezt a homályos ragyogást, mint a színek és formák játéka, azzal az alapvető különbséggel, hogy Darvasi történetei, a „történelmi humorista” szójátékaival együtt rendre szenvedés- és hiánytörténetek: a kötet címbe írt „szerezni egy nőt”, szintén hiányt jelöl, a nő, az el nem érhető nő hiányát, és ezért szenvedést is, sohasem oktalant, míg Milić od Mačve képei a bizánci hagyomány és a szerb múlt (sokszor íratlan) mitológiai dicsőségére születtek, a kollektív

kiválasztottság, a mennyei nép harsányan közölt jelképei. A másik oldalon vannak tehát, a háborúnak a másik oldalán, semmiképpen sem ott, ahol Darvasi novelláinak Schreiber történetmondásával szőtt (szöveg)világa. Amott a kiválasztottság mély hite, emitt a kiválasztottság tudatának árnyoldala és veszedelme. A novellákba másolt bizánci ihletésű festmények világa történetté alakítva, szándéka ellenére, hatástörténetileg a túloldalon ért partot.

A „Franz Kafka kivégző-masina” képen át alakul olvashatóvá Darvasi szövegvilágának és a szerb (új)szürrealista festő munkáinak rejtélyes kapcsolata. A Franz Kafkára utaló Darvasi annyiban épít Kafka beszédmódjára, hogy a mitikusba hajló „valószínűtlen” valóságként adja elő, míg Milić od Mačve a valószínűtlen valószínűtlennek is festi, mert ezáltal a mitikus emlékezetet példaként időszerűsítheti. Nem a művészet, sokkal inkább az ideológia diktátumára hallgatva áldozza fel a festői képalkotást az aktualizáció oltárán. Amennyire közel van Darvasi diszkurzusa, de nem szövegformáló gyakorlata a Kafkáéhoz, olyan messzire esik innen az (új)szürrealista festő „írásmódja”. Darvasi mítoszszilánkokból alkot szürrealisnak is mondható képeket, a szerb festő a kollektív emlékezetből alkot koherensnek látszó, ám csupán időszerűsítésre szolgáló (teljes) kvázi mitológiát.

A *Szerezni egy nőt* kötet novelláinak a szerb irodalomhoz fűződő kapcsolatai is felismerhetők, leginkább Milorad Pavić a mácsvai festőéhez hasonló (prózai) fantasztikumával. A fantasztikumnak már a húszas évek belgrádi szürrealista iskoláját megelőzően számottevő hagyománya van a szerb irodalomban. Erre a hagyományra építette Borgesszel is gazdagított szövegformáló gyakorlatát Milorad Pavić. Prózájában, regényeiben és elbeszéléseiben, de a XVIII. századot idéző irodalomtörténeti munkáiban is a bizánci hagyományok, a megnevezetlenül is rejtélyes kolostortörténetek, a szerb mitologikus önismeret megannyi jele függ össze a fényesre és ragyogónak tetszőre formált szürrealis képalkotással és álmokképekkel. Azzal a nem kevésbé fontos hasonlósággal, hogy Pavić történetei is, a mácsvai szürrealista festő munkáival egyetértésben, mind sorra mintha az égi megnyilatkozás semmiképpen sem frivol, és aligha intellektuális lenyomatai lennének egy íratlan nemzeti mitológiának, ismét a nemzeti kiválasztottság alig rejtett dicsőítésére, funkciója szerint pedig aktualizálására. Ezért mondható, hogy a fantasztikumban rejlő közös vonások ellenére Milić od Mačve kései szürrealizmusának és Milorad Pavić nehezen értelmezhető csupaötlet kultikus fantasztikumának motívumai és narratívái Darvasi László történeteinek (háborús novelláinak) azonos alakú ellenpontjai. Míg a szerb festő és író mennyországot, de mindenképpen dicső mennybemenetelt ígérnek, addig Darvasi novellái a pokol és a pokoljárás történeteit közlik, ami alapvetően befolyásolja mind olvashatóságukat, mind hatástörténetüket. Milić od Mačve és Milorad Pavić egészében a legendák és (kvázi)mítoszok festői illetve irodalmi „elbeszéléssel” kitérnek a történeti értelmezés lehetősége és ellenőrzése elől, míg Darvasi novellái éppen legendák és (kvázi)mítoszok, szürrealis mozgó- és állóképek, a fantasztikum megformálásával és váltig tartó ismétlésével a történelem, a történeti értelmezés irányába mutatnak, még akkor is, ha földrajzilag és történetileg alig igazolhatók. Amott a kitérés a történelem tekintélye elől egészében ideológiai (?) üzenetformát ölt, ezért „felzabálja” a művészetet, emitt az utalás a történelemre a lehetséges üzenetek (és ítéletek) törlése. Amott a háborúhoz „jelzőket illesztenek”, emitt „a háborús jelzők inkább seggtörőlkendők”. Schreiber nyilatkozik így a novellasorozat bevezetőjében, mielőtt közölné, hogy a háborúra vonatkozó kérdésekre „csak” értelmezhetetlen történetekkel tud válaszolni, hiszen írónak tartja magát, és „jó ideje” mások is írónak tartják. Ezzel maradhat Darvasi szövegvilágának értelmezése, eltérően ismert vagy kevésbé ismert irodalmi és művészeti előzményeitől, láthatatlan forrásaitól és mintáitól, irodalom- vagy művészetközelen.

Arról sem lehet megfeledkezni, hogy az intertextuális és interkulturális kötődések, szoros összefüggésben, mégis eltérően a szerb irodalmi és művészeti szövegek köziségek példáitól, Darvasi háborús novelláinak helyszíneit az újabb magyar irodalom két domináns térleírásával – Krasznahorkai László *Sátántangójával*, valamint Bodor Ádám *Sinistra körzetével* – hozzák kapcsolatba. Krasznahorkainál a telep, Bodor Ádámnál Sinistra, Darvasinál az egész kötetet uraló Jakulevó, ahol a tömegsírok rejtőznek, leginkább azonban a Grábtelep kapcsolódik egymáshoz sárban és piszokban, lepusztultságban és reménytelenségben. A Grábtelep (das Grab) magyarul

sírtelepnek (is) mondható, sőt a szó hangzása szerint szerbül (grob) ugyanígy értelmezhető. Úgy látszik, a visszatérés a történethez nem lehet meg a térszerkezetek hangsúlyos kiemeltsége nélkül. Mint ahogyan nem lehet meg a névadás rejtélyes jelentésformái nélkül sem.

A *Lyubisa Babuszov* (a Ljubisa végződése alapján női, a névadás gyakorlatában férfinév) című novella egyik jelenete – „Akkor tíz éve valaki a kocsmá félhomályában háborús verseket szavalt a hős Marko királyfiról” – átvezet a szövegköziségnek egy másik, nem kevésbé szembetűnő változatába. Abba a változatba, amelyben a múlt, a hősi emlékek, a vélt és valóságos történelmi események és hősök, legendák és mítosztöredékek időszerűsödnek a napi politikai elvárásoknak és igényeknek megfelelően. Nemcsak az irodalom, nemcsak a művészet egészében, festészet és színház, zene és film élt a folklorizáció gyakorlatával, hanem a háborús propaganda, a politika és publicisztika egyaránt. Ivan ^olovi} *Bordel ratnika* (Beograd, 2000) egész könyvet írt a közélet folklorizálódásáról, arról, hogy a hősi múlt valós és fiktív eseményei miként legitimizálták a nacionalista és populista ideológiát, hogy gengszterek és kétes múltú nemzetközi körözöttek hogyan öltöztek át nemzeti hősök szerepébe, hogy miként vált a Másik, az Idegen gyűlölete és üldözése napi gyakorlattá, hogy milyen módon sajátította ki a politika a népi bölcsesség bon mot-ait, szólásokat és szófordulatokat, hogy mindezt milyen „paraliteráris” formák és műfajok – sírfeliratok, gyászjelentések, emlékművek – kísérték. Arról végső soron, hogy miként hangolódott egybe az etnikai identitás az új nacionalista és populista ideológia diszkurzusával. A fent idézett mondatnyi novellajelenet ezt a szemantikai átváltást fogalmazza meg. Valójában azt a meggyőződést, hogy a délszláv harci tradíció szerint a hadba indulók és harcolók segítségére sietnek a harci kiáltásokban megszólított múltbeli hősök, Marko királyfi és mások. Ugyanebben a novellában egy „Zeusz nevű cigány” jövendőli, hogy „az Apokalipszisben Szerbia megsebzett öléből virág hajt ki, és már soha többé nem fog elhervadni”. Darvasi a háborús propaganda nyelvi gyakorlatát úgy írja bele novelláiba, hogy vélt és valós mítoszszilánkokat, legendatöredékeket formál át retorikai alakzatokká és képekké, jelezve, hogy a háborúnak külön nyelve és szóhasználat van, és hogy a háborús nyelvi alakzatoktól semmi sem idegen, a mítosz, a legenda és a hit alakzatai semmiképpen sem idegenek. Ám e nyelvi alakzatok mindig a banalizáció kereteiben jelennek meg, és képtelenek mindenféle dialógusra. Magukba zárkóztak, semmit, csak önmagukat hallják és hallgatják meg. Zárt kört képeznek, amilyen az a háborúra felkészítő kör volt, amin Lázár kenéz földi maradványait hordozták végig a „szerb földeken”, kijelölve azokat a területeket, amelyeken az elkövetkező évek háborúi zajlanak majd. Innen származtatható a háborús publicisztika és irodalom, a háborús művészet és történelemtudomány minden külső felé zárt beszédmódja. Ennek a beszédmódnak csak két minősítő jelzője van, a múlt dicsőítése és az ellenségkeresés.

Darvasi szövegformálása és diszkurzusa, minthogy *irodalmi* szövegalkítás és beszédmód, alapvetően eltér a háborús propaganda önlegitimáló beszédmódjától, formai és tartalmi önidentifikálásától. Sohasem mond fel teljes történetet, de mítoszok és legendák részleteit rendre beépíti novelláinak jeleneteibe. Nem rekonstruálja tehát a legendás és mitikus múltat, nyomait és jeleit lebegtetve helyezi át egyik novellából a másikba, felmutatva, hogy ilyen mozgó, megmozgékony részletek mind sorra jelentésalakító kontextus után sóvárognak, és e vágyakozás közben ki is ürülnek, mert elveszítik eredeti helyüket, miként a Marko királyfiról szóló ének a kocsmái pálinkabűzben, és miként az egész novellasorozaton átvonuló, a háborúzó országot szimbolizáló Milenka Carica nevű asszony óriás testéből szivárgó vér, mely egyformán itatja át a múltat és a jelent, mintegy igazolva a Zeusz nevű cigány jövendőmondását.

„Legendák mindig maradnak, és akármi mozdulatból születnek” – áll a *Petrusa Carica* című novellában. Mintha éppen ez indokolná és igazolná Darvasi szövegformálását és képalkotását. Schreiber, még ha jelen van is a filmforgatás közben Jakulevót ért légitámadáskor, nem szemtanú. Schreiber mint Darvasi elbeszélője, aki különbözik a novellák elbeszélőjétől, szövegek tanúja: neve első jelentésének megfelelően mítoszt idéző festményeket másol, mások beszédét és szavait idézi. Úgy beszél, ahogyan a háborús évek „beszéltek”. Miközben nem is gondol arra, hogy lerántsa a leplet erről a beszédmódról. Úgy teremt irodalmat, hogy történetrészeket és motívumokat, jeleket és jelentéseket lebegtet át egy mélységesen elbizonytalanított én-elbeszélés beszélője és elbeszélője

diszkurzusán, amit végső soron tiszteletre méltó következetességgel konzervatív módon tesz műfajfüggővé. Ezért mondható, hogy a *Szerezni egy nőt* elbeszélései a *A könnyemutatványosok legendája* árnyékában született mű ugyan, de ezen túlmenően az intertextuális és kultúraközi pozíció tematizálásának és ezzel összefüggésben a referenciális olvashatóságnak példája is.

Benő Attila (*Cluj*) A hatalom metaforái

I.

Dolgozatomban egyrészt az 1947-es romániai rendszerváltást követő több mint négy évtizedes (1989 végéig terjedő) időszak politikai nyelvhasználatának néhány jellegzetes metaforáját vizsgálom a korszak sajtótermékeiben tallózva, másrészt azt elemzem, hogy az 1989-es változásokat követő években hogyan jelennek meg vagy élnek tovább ezek a metaforák az erdélyi magyar sajtó nyelvezetében. A totalitárius rendszer nyelvhasználatát vizsgálva figyelmemet elsősorban a vezércikkekre összpontosítottam, úgy ítélve, hogy bennük ölt testet legrelevánsabban a politikai nyelvezet.

Mindkét tanulmányozott korszak esetében arra teszek kísérletet, hogy az elemzésre kiválasztott metaforákat a kognitív nyelvészet értelmezésében vizsgáljam. Pontosabban Lakoff–Johnson metaforaelméletét próbálom alkalmazni a politikai metaforák elemzésében. A kommunista diktatúra nyelvezetét tanulmányozva arra vagyok kíváncsi, hogy mennyiben hordozza a metaforahasználat a korszak „hivatalos” gondolkodásmódját. A 90-es évek nyelvhasználatában azt keresem, hogy a továbbélő metaforák mennyire általánosak, milyen írott nyelvi rétegekben, milyen szövegkontextusban használatosak.

Mindkét esetben bevallott szándékom rámutatni arra, hogy a metafora nem pusztán nyelvi jelenség, hanem, amint azt a kognitív nyelvészek vallják, legalább annyira gondolkodási művelet, világképformáló erő is.

II.

A metaforát hosszú ideig csupán mint nyelvi jelenséget, mint stilisztikai díszítőelemet tartották számon. Pusztán nyelvi vonatkozásokat véltek benne fölfedezni, és rendszeresen nem vizsgálták, hogyan függ össze a gondolkodással.

Ez azért sem történhetett meg, mert a stilisztika, a retorika kutatói többnyire az egyszeri megjelenésű művészi metaforákra korlátozták figyelmüket, és nem vizsgálták tüzetesebben a mindennapi nyelv metaforáit, vagy ha felfigyeltek rájuk, pusztán nyelvi vonatkozásait emelték ki. A hetvenes évek végén olyan metaforakutatások kezdődtek el a kognitív nyelvészetben, amelyek a köznyelv metaforáinak gondolkodásformáló erejét hangsúlyozták. Ebből a szempontból úttörő kísérletnek számít George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent műve.²⁸²

Az amerikai szerzőpáros érdeme, hogy a megkívánt rendszerességgel és meggyőző erővel érvelnek amellett, hogy a metafora nemcsak nyelvi sajátosság, hanem gondolkodásunk mélyén gyökerező jelenség, és mint ilyen szabályozza a világhoz való viszonyulásunkat.

Lakoff szerint fogalmi rendszerünk alapjaiban metaforikus, bár mi nem vagyunk ennek tudatában; a mindennapi nyelvhasználat során nem tűnik föl, hogy mennyi metaforával élünk gondolataink kifejezésére, holott irodalmi és köznyelvünk mintegy önmagán bizonyítja, hogy gondolkodásunk alaptermészete a metafora.

Szemben a klasszikus arisztotelészi hasonlósági elmélettel, Lakoff és Johnson többnek tartja a metaforát nyelvi jelenségnél, és a gondolkodással szoros összefüggésben vizsgálja. Amíg a komparisztikus metafora-elméletben az úgynevezett elszigetelt hasonlóságok szolgálnak a metaforák

²⁸² *Metaphors We Live By – Éltető metaforák.* Megjegyzendő, hogy a nyelv metaforarendszerének és a gondolkodásnak az összefüggéseiről már a 18. és a 19. században írtak európai tudósok (Giambattista Vico, Alfred Biese, Rémy de Gourmont stb.), de az amerikai szerzőpáros nemigen tud ezekről, és emiatt úgy mutatják be elméletüket, mintha az teljes egészében új volna, előzmény nélküli.

alapjául, addig az amerikai szerzőpáros úgy tartja, hogy a hasonlóságok nemcsak reális adottságokban, hanem a tudatban már meglévő konvencionális metaforákon is alapulnak. És ezek a konvencionális metaforák épp oly reálisak kultúránkban, mint a tárgyi realitások.

A kognitív nyelvészet másik, a hagyományos gondolkodással szembenálló nézete az, hogy a metafora nemcsak előzetesen meglévő hasonlóságokat írhat le, hanem teremthet is hasonlóságokat.²⁸³

A metafora lényege, hogy egy dolgot egy másik dolog tulajdonságain keresztül próbál meg értelmezni, megismerni. De nemcsak arról van szó, hogy egy más nyelvi jelet használok fel a dolog leírására, hanem hogy a dolog valóban úgy él a gondolkodásomban, mint aminek a természete a másikéval egyezik.

Lakoff–Johnson e jelenség magyarázatára a VITA: HÁBORÚ (ARGUMENT IS WAR) metaforát hozzák fel példaként. A magyar nyelvben is megtalálható e metafora,²⁸⁴ illusztrálásként ezért mindössze néhány példát hoznék fel:

Érveid **megtámadhatatlanok**.

Megtámadta érvelésem **gyenge pontjait**.

Ő **legyőz** téged, ha ezt a **stratégiát** alkalmazod a vitában.

Megvédtem az álláspontomat.

Sohase **nyertem csatát** a vele való vitatkozásaim során.

Lakoff az ilyen típusú metaforákat *strukturális metaforáknak* nevezi. Sajátságuk abban áll, hogy a két fogalom (a hasonló és a hasonlított) belső struktúráját összefüggésbe hozza, egyeztetni.

Részletesebben kitérnék e metaforafajtára, mert az általam elemzendő metaforák is ebbe a kategóriába sorolhatók.

A VITA: HÁBORÚ metaforafogalmainak belső struktúrája a következőképpen írható le: a vitában résztvevők viszonya ugyanolyan, mint a háborúban az ellenségeké; véleménykülönbségük megfelel a *háborús konfliktusnak*; a kritika, a bírálat *támadás*; a vélemény megőrzéséért felhozott érvek a *védekezést* szolgálják; a vélemény megváltoztatása *feladást*, *kapitulációt* jelent; az érvrendszer felépítése a *stratégia kidolgozása* stb.²⁸⁵ Ezek a strukturális megfelelések rejtik magukban azt a lehetőséget, hogy a ki nem mondott, csupán sugallt szóképet (háború) összekapcsoljuk és azonosítsuk a fogalom tartalmi jegyeivel (vita).

Ez a metaforikus látás bizonyos mértékben befolyásolja, hogy hogyan észleljük az adott jelenséget. Észlelésünk pedig megszabja a dologhoz való viszonyulásunkat. Mégpedig azáltal, hogy a metaforák a beszéd tárgyának bizonyos aspektusait megvilágítják és másokat eltakarnak. Így például a VITA: HÁBORÚ metafora azt hangsúlyozza (úgy is mondhatnám: túlhangsúlyozza), hogy a vitapartnerek között nézetbeli különbségek vannak, amelyek szembeállítják őket, másrészt elrejtí azt, hogy a vitában lehetséges baráti együttgondolkodás, kooperáció, egy olyan viszony, amelyben mindkét fél csak nyerhet, és tulajdonképpen egyik sem veszít.

Ilyen értelemben a metaforák állandó használata oda vezet, hogy egy idő után hajlamosak lehetünk úgy gondolkodni a szóbeli dologról, ahogy a metafora sugallja: a vita háború, és megfelelkezhetünk a metafora tárgyának más vonatkozásairól. Ezért mondható, hogy minden metaforikus struktúra szükségszerűen részleges és a tapasztalásnak csak bizonyos vetületeit emeli ki.²⁸⁶

²⁸³ LAKOFF–JOHNSON, 1980. 153–154.

²⁸⁴ FERENCZI, 1992. 26.

²⁸⁵ Günter RADDEN, 1991. 15.

²⁸⁶ LAKOFF–JOHNSON, 1980. 13.

A metaforának mint episztemológiai eljárásnak az a lényege, hogy számunkra ismeretlen és így áttekinthetetlen dolgokat (idő, érzelmek, gondolat, viszonyok) olyan fogalmak szerint próbál megérteni, melyekről közvetlen tapasztalásunk van. Az idő például megfoghatatlan számunkra, nincs olyan érzékszervünk, mely az idő múlását érzékelni tudná, és ezért rávetítjük az idő fogalmára azt a tudást, melyet közvetlen tapasztalatból szereztünk, például térbeli tájékozódás során.

Az elvont fogalmakról szólva, mivel nem tudjuk úgy megtapasztalni őket, mint az érzéki dolgokat, állandóan ki vagyunk téve annak a kísértésnek, hogy metaforákban fejezzük ki őket.

Nyelvünk, kultúránk, amelybe beleszülettünk, mintegy kínálja és elfogadtatja velünk azokat a metaforákat, amelyek mindennapi beszédünk részei, és amelyekre sohasem kérünk rá, úgymond nem értelmezzük „szó szerint”, és mégis ott van a tudatunkban, szelektálja számunkra a dolgok aspektusait azáltal, hogy a dolgok bizonyos tulajdonságait kiemeli, megvilágítja, míg másokat háttérben hagy, elhomályosít.

Egyszóval: világképünk formálói a metaforák.

Ebben az összefüggésben szeretném feltárni az általam vizsgálandó metaforák ezen belső strukturális megfeleléseit, és legalább vázlatyszerűen utalnék arra, hogy a metafora használata milyen szemléletbeli, ideológiai vonásokat hordoz.

III. A hatalmi viszonyok éppoly ismeretlenek, nehezen megragadhatók a nyelv által, a gondolkodás segítségével, mint más elvont fogalmak. Ezért, ha hatalmi viszonyokról szólnak, gyakran metaforikusan fejezzük ki gondolatainkat egy másik fogalommal, fogalomkörrel egybekapcsolva.

Lakoff a VITA: HÁBORÚ metaforát elemezve például azt vallja, hogy a háború mint jelenség belső viszonyrendszerét jobban érteni véljük, kézzelfoghatóbbnak tűnik, mint az, hogy mi zajlik tulajdonképpen a vita során. Az is ismeri a háború fogalmának jelentésmezőjét (stratégia-kidolgozás, támadás, nyereség, veszteség, kapituláció stb.), aki sohasem volt háborúban. A háborúról alkotott fogalmunk része kultúránknak, akárcsak az, hogy a vita folyamatát a háború metaforájával próbáljuk értelmezni, leírni.²⁸⁷

A fenti gondolat analógiájára azt is mondhatnánk: az is tudja, mi a hadsereg, aki sohasem volt katona. Mindenki számára világos, hogy a hadseregben kiélezetten érvényesülnek a szerepek, funkciók, hatalmi viszonyok. Ha egy fogalmat a hadiszótárból vett közismert szóképpel fejezek ki (hadsereg, parancs, katona stb.), akkor a befogadó tudatában van annak, hogy az a fogalom, amiről szó van, milyen vonatkozásban kerül összefüggésbe a metaforával, megtalálva a hasonló és a hasonlított lényeges jelentésbeli összefüggéseit, mint ahogy történik ez a VITA: HÁBORÚ metafora esetében. Ezért is szolgálhatnak a hadiszótárból vett fogalmak szóképp gyanánt reális politikai viszonyok kifejezésére.

1. A vizsgált időszak sajtókiadványaiban tallózva feltűnő gyakorisággal talákoztam (majdnem minden egyes lapszámban) a NÉP: HADSEREG metaforával. E metafora erejét, jelenlétét ilyen állandóan visszatérő mondatok példázzák, mint az alábbiak:

„Minden okunk megvan rá, hogy bízzunk **pártvezette**²⁸⁸ népünk **harcának** sikerében.”²⁸⁹

„Forradalmárnak lenni annyit jelent, mint mindig **az első sorokban** küzdeni a régi ellen.”²⁹⁰

„Fejlesszük erőteljesen a **kombattív** fellépést.”²⁹¹

²⁸⁷ LAKOFF–JOHNSON, 1980. 61–65.

²⁸⁸ A kiemelések tolem valók.

²⁸⁹ Igaz Szó, 1975. 7. (vezércikk; a továbbiakban: V.)

²⁹⁰ Igaz Szó, 1989. 2. (V.)

²⁹¹ Igaz Szó, 1984. 4. (V.)

„...nagyszerű **erőfeszítések** révén **győzelmek születnek**”, és „a napjaink kommunista emberének **önfeláldozó tettei** nyomán formálódik az új élet.”²⁹²

„...mindnyájan ott **sorakozunk** pártunk és elnökünk körül, s mindnyájan tudjuk, hogy hazánk ereje ma egységünkben van.”²⁹³

„A mi ünnepünk a **győzelem seregszemléje**.”²⁹⁴

„A nemzeti kisebbségek a román néppel **vállvetve harcolnak** közös hazánk felvirágoztatásáért.”²⁹⁵

„Szervezett munká[val] és **csatarenddel** indul az új esztendő.”²⁹⁶

A NÉP: HADSEREG metafora állandó használata lehetővé teszi, hogy a nép fogalmának olyan tulajdonságokat tulajdonítsunk, amelyek a hadseregre jellemzőek.

De vizsgáljuk meg, hogy mi van e metafora mögött. Melyek a két fogalom belső szemantikai struktúráinak közös vonásai? Milyen szemléletet takarnak ezek a metaforák?

Ha a népet hadsereggént fogom fel, akkor ilyen tulajdonságokat láthatok benne: uniformizált egész, egységes és homogén. Nem oszlik osztályokra, rétegekre, egy kompakt tömbnek tekinthető, melynek csak egy és közös érdeke lehet. Nincs, és nem is lehet önálló akarata. Parancsra vár, irányítani kell. Alárendeltje a vezérkarnak (vö.: a PÁRT: VEZÉRKAR metaforával) és a hadsereg főparancsnokának. Hierarchikus felépítettségű és minden hierarchikus szintnek engedelmességni kell a fölötte álló hatalmi egység parancsának.

A nép ezért odaadással és hűséggel tartozik a vezérkarnak, amelynek parancsát teljesítenie kell minden körülmények között. A vezérkar parancsa így nem lehet alku tárgya. Máskülönben is a hadsereget feltétlen engedelmesség jellemzi. Így hát bármikor mozgósítani lehet a parancsok révén.

MOZGÓSÍTANI – egyike a leggyakrabban előforduló szavaknak az általam tanulmányozott vezércikkekben. Mozdósítani kell a népet, hiszen a nép hadsereg, és a hadsereg olyan, mint egy mechanikus szerkezet, melyet be kell indítani, ki kell adni a parancsot, és máris „működik”.

Mozgósítani – működtetni. Ezek a szavak ebben a jelentés-összefüggésben szinonimáknak tekinthetők. A *mozdósítani* ennek a politikai nyelvezetnek a jelszava volt, a *működtetni* a Harmadik Birodalomé. A Harmadik Birodalom ugyanúgy értelmezte a nép fogalmát, mint a kommunista diktatúra: könnyűszerrel irányítható, mozgásba hozható, működtethető szerkezetnek.²⁹⁷ A működtetés azt a mechanikus tevékenységet jelöli, amelyet egy ellenállás nélküli, élettelen tárgyon hajtanak végre. Mozdósítani pedig annyi, mint külső beavatkozással mozgásba hozni egy rendszert, ellenőrzés alatt tartva „működését”.

De egy rendszert akkor lehet mozgásba hozni, ha ismerem működési elvét. A mozgósítók úgy tartották magukról, hogy birtokolják ezt az ismeretet. Ismerni vélték a lét objektív törvényeit. Úgy gondolták, rendelkeznek a világ egyetlen helyes magyarázatával, és pontosan meg tudják határozni a jövő alakulását, mert minden cselekvésnek, jelenségnek pontosan ki tudják számítani a következményeit; vagyis csalhatatlanok. „A csalhatatlan előrelátás fontosabbá vált, mint a tartalom. A tömegek vezetőjének fő tulajdonsága a csalhatatlanság lett. A csalhatatlanság feltételezése nem annyira valamiféle magasabb rendű intelligencián alapszik, mint inkább a történelem vagy a természet lényegi mozgató erőinek helyes felismerésén – ezek az erők pedig sem vereség, sem

²⁹² Igaz Szó, 1976. 1. (V.)

²⁹³ Igaz Szó, 1976. 1. (V.)

²⁹⁴ Utunk, 1967. 17. (V.)

²⁹⁵ Utunk, 1957. 3. (V.)

²⁹⁶ Korunk, 1967. 1. (V.)

²⁹⁷ KLEMPERER, 1984. 49–51.

pusztulás esetén nem bizonyulnak tévesnek, mivel igazságuk hosszú távra van méretezve” – írja Hannah Arendt a totalitárius társadalmak vezetőiről.²⁹⁸

Amint a fentiekből kitűnik, a nép a diktatúra politikai nyelvezetében egy ilyen katonailag szervezett rendszer. A metafora azt emeli ki, hogy a nép egy egységes és irányítható egész, és mellőzi azt a gondolatot, hogy a nép valóban nem homogén tömeg. A metafora ugyanakkor azt is eltakarja, hogy az embereknek nem csak köz-, de magánérdekeik is lehetnek, az állampolgárok nem csak katonák, de magánemberek is. Nem csak folytonos erőfeszítéseket akarnak tenni és szüntelenül áldozatokat hozni.

Máskülönben az ÁLLAMPOLGÁR: KATONA metafora is kimutatható a korszak hivatalos nyelvében, és logikusan is következik az előbbi metaforából (NÉP: HADSEREG). Ha pedig az állampolgár katona, akkor készen kell lennie bármikor életét adni a vezérkar által nemes ügynek nevezett ismeretlen célért. Az ÁLLAMPOLGÁR: KATONA metafora létének bizonyítására a fenti példamondatok is meggyőzőek, de leírok egy olyan részt egy „vallomásból”, ahol szó szerint is előfordul (nem voltak ritkák az ilyen vallomások):

„Mint a párt régi **katónája**, mélységes meggyőződéssel vallom...” (a főtitkár újraválasztásának szükségességét).²⁹⁹

Az állampolgár katona, tehát lojális, engedelmes a hatalom irányában. És a hatalomnak ilyen egyénekre van szüksége, ilyeneket akar látni maga körül. Hiszen „a hatalom nem csupán az elnyomás viszonya, mivel aktívan formál olyan egyéneket, akik megfelelnek az általa alkotott rend követelményeinek.”³⁰⁰

Mint látható, a NÉP: HADSEREG metafora arról árulkodik, hogy a népet kompakt tömegnek akarták látni, és ekként is igyekeztek viszonyulni hozzá. Hogy a nép ilyen egy tömbből álló tömegként van jelen a korszak politikai nyelvezetében, annak politikai, ideológiai okai vannak, bár ez a magatartás nemcsak a kommunista diktatúrákat jellemzi, hanem általában a totalitárius mozgalmakat. Hannah Arendt a következőket írja ezzel összefüggésben: „A totalitárius mozgalmak arra törekcsenek – mégpedig sikeresen –, hogy tömegeket szervezzenek. Tömegeket, nem pedig osztályokat [...], s nem is a közügyek vitelével kapcsolatosan véleménnyel s egyben érdekeltséggel rendelkező állampolgárokat.”³⁰¹

A nép hadsereg. A hadsereg szervezett, fegyelmezett, engedelmes tömeg, amellyel a vezérkar tetszése szerint rendelkezik, hiszen mindenkor azonosnak tartja magát a hadsereggel. „Mi vagyunk a nép.” Tulajdonképpen a nép fogalmának kisajátításáról van itt szó. És ez nem csupán a kommunista rendszerek sajátja. A mindenkori hatalom azzal legitimálja magát, hogy azt tartja: ő a nép érdekeinek a képviselője: De lehet-e képviselni valamit, ami heterogén, differenciált és plurális? A nép fogalma végső soron absztrakció – írja D. T. Rodgers és Sean Willent, ironikusnak tartva azt, hogy az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát a nép nevében szerkesztették a kor vezető politikusai (We, the people), és hogy a nép fogalmát olyannak tekintik, melynek tartalma tetszés szerint szűkíthető és tágítható aszerint, hogy a megnyilatkozó politikus érdekei hogyan kívánják meg.³⁰²

2. Az előbbi metaforákból logikusan következik, hogy A PÁRT: VEZÉRKAR; ennek a metaforának ilyen változatait lelhetjük fel a korszak sajtótermékeiben:

²⁹⁸ ARENDT, 1992. 432.

²⁹⁹ Igaz Szó, 1984.

³⁰⁰ HOFER, 1990. 42.

³⁰¹ ARENDT, 1992. 379.

³⁰² RODGERS–WILLENT, 1990. 210–241.

„Pártunk **parancsa** szerint valóra váltjuk az ötéves tervet.”³⁰³

„A párt áll a **parancsnoki hídon**.”³⁰⁴

„A dolgozó nép **vezérkari posztján** a párt áll.”³⁰⁵

„Az R. K. P. **stratégiája, taktikája** a marxista–leninista filozófiára épül.”³⁰⁶

„A párt a béke nagy **arcvonalának** forradalmi **osztaga**.”³⁰⁷

„A párt Iránytervezete **harci program**.”³⁰⁸

A PÁRT: VEZÉRKAR metafora azt a gondolatot viszi tovább, amit a NÉP: HADSEREG metafora tárgyalásakor már felvázoltam.

Ha a párt vezérkar, akkor természetes, hogy döntési joga van az egész hadsereg fölött, és ezt a jogát senki sem kérdőjelezheti meg, hiszen hatalmi pozíciójából következik. Szabadon választhatja stratégiáját, taktikáját, melyet a hadsereg majd kötelezően végrehajt, hiszen a döntés parancsként hatol a köztudatba, és a parancs teljesítése katonai kötelesség. Aki nem teljesíti a parancsot, az hazaáruló; mert megszegi a katonai szabályzatot, és ezáltal elárulja a hadsereget, a nemzetet.

Amint volt már szó róla, a hadi helyzetet egyedül a vezérkar látja tisztán, csalhatatlanul. Ezért dolgozhatja ki szabadon és önkényesen a harci programot, amely a lehető legnagyobb mértékben szolgálja a hadsereg győzelmét. Ebből következik, hogy nincs semmi szükség dialógusra az aktuális helyzetet illetően, hiszen a vezérkar úgyis „jobban tudja”, mikor mit kell tenni. Ilyenképpen a népnek mint hadseregnek nem kell mást tennie, csupán maradéktalanul teljesíteni a vezérkar zseniális programját.

A metafora által kifejezett hatalmi viszony, amint azt a fentiek is mutatják, mereven egyoldalú kommunikációt feltételez. A vezérkar parancsaival vezérli a hadsereget, és az szótlanul és engedelmesen cselekszik a kijelölt irányban. Amint látható, a metafora elemzése olyan gondolkodásmódról tesz tanúbizonyságot, mely a diktatórikus államformákat, a kommunista rendőrállamokat jellemzi. Ha egy hatalom úgy gondol a népére mint hadseregére, akkor természetes, hogy parancsokat osztogat, és a hozzá való viszonyulásban „vezérkari” jogait érvényesíti.

Elmondható, hogy a metafora gondolatformáló, hasonlóságokat teremtő és fenntartó ereje mutatkozik meg itt is. Attól a gondolattól, hogy a párt szerepe olyan a társadalomban, mint a vezérkaré a hadseregben, már csak egy lépés addig, hogy a párt vezérkar.

3. Ha a nép hadsereg, akkor természetes, hogy tevékenysége abban a harcban áll, amelyet a vezérkar irányításával folytat.

A pártállam szinte valamennyi sajtókiadványának vezércikkében megtalálható a *harc*, *harcol* szavunk. Gyakorisága elsősorban azzal magyarázható, hogy minden tevékenység jelölésére szolgálhatott. Mert a TEVÉKENYSÉG: HARC. Íme, néhány példa a metaforára:

A párt külpolitikája „a békéért **vívott** világméretű **harc** szolgálatában áll”.³⁰⁹

³⁰³ Utunk, 1966. 33. (V.)

³⁰⁴ Utunk, 1969. 22. (V.)

³⁰⁵ Utunk, 1968. 18. (V.)

³⁰⁶ Utunk, 1974. 40. (V.)

³⁰⁷ Igaz Szó, 1984. 10. (V.)

³⁰⁸ Igaz Szó, 1984. 10. (V.)

³⁰⁹ Utunk, 1968. 47. (V.)

„Az ország elnöke **harcol** a nemes eszmények valóra váltásáért.”³¹⁰

„Nagy **győzelmeket aratunk** az élet minden területén.”³¹¹

„Új **ostromra indulunk** a holnapért.”³¹²

„A haza minden fia **hősies munkát** folytat.”³¹³

A két fogalom, amit e metafora egybekapcsol (tevékenység, harc) legalább egy lényeges jegyben különbözik egymástól: a tevékenység valamilyen tárgyra irányul; harcolni valami vagy valaki *ellen* kell. Ha a tevékenység harc, akkor valaki vagy valami *ellen* irányul, tehát feltételez egy ellenséget. Egy tevékenységet el lehet végezni békében, nyugodt légkörben. A harc feltételezi az erőfeszítést, az önfeláldozást, a „szükségállapotot”. Ezért lesz a korabeli sajtó nyelvezetében a munkahely megnevezése: *front, csatatér*.

Ez a metafora is jól illeszkedik az eddig említett metaforák jelentésmezejébe: ha a tevékenység harc, akkor kötelező az önfeláldozás, hiszen az állampolgárok katonák és a nép hadsereg.

A harcban nem az egyes egyének a fontosak, hanem a hadsereg mint egész és annak végső diadala. A harcban felfüggesztődnek a normális, megszokott polgári élet szokásai, és a háborús körülmények közepette az egyén áldozatokra van ítélve. És ezt lelkesültséggel kell elviselnie az állampolgár-katonának, hiszen egy nagy győzelemért küzd, bár ez a győzelem időben nagyon messze van, és nem is valósul meg a katona életideje alatt, de ez nem kisebbítheti a cél nagyszerűségét. Csak közös erővel lehet kivívni ezt a végső győzelmet, és így jogos követelmény az, hogy az állampolgár, aki katona, rendelje alá az életét, egyéni szabadságát a hadi szolgálatnak, annak az osztagnak, amelyben „harcol”. Hiszen a nagy cél, az „emberiség aranyalma” csak így érhető el: évtizedekre nyúló folytonos áldozatvállalással. A harcnak, mint minden rendkívüli eseménynek, vannak hősei. Hősök azok, akik a legtöbb áldozatot hajlandók hozni a vezérkarért és a hadseregért, és minél inkább megfelelnek a fentebb vázoltaknak. A munka is harc, és így természetes, hogy vannak hősei. A hősokeket pedig ki szokás tüntetni érdemrenddel (lásd: Szocialista Munka Hőse Érdemrend). Így lesznek a harcnak kitüntetett hősei azok, akik hűséges és odaadó katonák.

A vezérkar igyekszik kisajátítani a polgárkatonák magánéletét, sőt mi több: elvárja, hogy áldozza azt fel a közösségért. És Hannah Arendt szerint ez is a totalitárius hatalom ismertetőjegye: „A totalitárius hatalom természetéhez tartozik a korlátlan hatalom igénye. Ilyen hatalomra csak úgy lehet szert tenni, ha szó szerint kivétel nélkül minden embert, élete minden szegletében biztos uralom alá lehet vonni.”³¹⁴

Hogy hordozza mindezt magában a metafora? Amint az eddigiekből is kitűnhetett, a TEVÉKENYSÉG: HARC metafora a tevékenység harcias, áldozatvállalással járó aspektusát helyezi éles fénybe, és elrejtje azt, hogy a tevékenység lehet önmagára irányuló, mely nem valaki ellen folyik, és a „szükségállapot” légköre el is maradhat.

A metafora a vizsgált fogalomnak csak egy bizonyos aspektusát (aspektusait) emeli ki, és így korlátozó erővel hat a dologról kialakuló képünkre. De a korszak politikai nyelve a maga egészében

³¹⁰ Utunk, 1974. 3. (V.)

³¹¹ Igaz Szó, 1975. 7. (V.)

³¹² Utunk, 1968. 18. (V.)

³¹³ Utunk, 1974. 33. (V.)

³¹⁴ ARENDT, 1990. 548. Ugyanitt írja Hannah Arendt: „A totalitárius állam »mintapolgára« pavlovi kutya, a legelemibb reakciókra korlátozott emberpéldány, az a reakcióköteg, amely mindenkor megsemmisíthető és azonosan viselkedő más reakcióköteggel helyettesíthető.”

korlátozó erővel bírt, és az emberi lényeknek kizárólag egyik oldalát juttatta kifejezésre (az akarat ereje, az áldozatvállalás képessége stb.), akárcsak a Harmadik Birodalom agitatív nyelvezete.³¹⁵

4. A nép hadsereg, az állampolgárok katonák. Tehát fel kell fegyverezni őket. Mivel? A dialektikus materializmus ismereteivel, az egyetlen igaz világnézettel, propagandaerővel bíró művészettel, irodalommal. Egyszóval: kultúrával. Mert a KULTÚRA: FEGYVER (HARCI ESZKÖZ), amint azt az alábbi mondatok példázzák:

„A materialista dialektikus filozófia a nép fő ideológiai **fegyvere**.”³¹⁶

„A kultúra, a civilizáció csúcsait akarjuk **meghódítani**, erre kell **mozgósítanunk** valamennyiünk képességét hozzáadva, amit a kultúra **fegyvertárából** hozzáadhatunk.”³¹⁷

„Társadalmunk megköveteli a fiataloktól, hogy tudományos szempontból alaposan fel legyenek **fegyverezve**.”³¹⁸

„Tanárok, diákok [...] az eddigi tapasztalatokkal **felvértezve** [...] látnak munkához.”³¹⁹

A KULTÚRA: FEGYVER metafora előtérbe állítja a hasonlított fogalomnak (kultúra) azon jegyeit, amelyek eszközjellegét hangsúlyozzák. Akárcsak a TEVÉKENYSÉG: HARC metafora esetében, itt is arról van szó, hogy a cselekvés (a kultúra művelése) nem önmagában értékes, hanem eszközjellegénél fogva; azáltal, hogy valaki vagy valami ellen irányul. Hiszen mit ér önmagában a fegyver, ha nem használják? A művészet, a tudomány nem lehet öncélú – sugallja a metafora. Valamit szolgál, valamilyen cél (politikai cél!) győzelemre jutását segíti elő. Így, ha a kultúra eszköz, olyan mértékben fontos, értékes, amilyen mértékben jelentős az általa végrehajtott cselekvés. Nem önmagában hordozza értékeit, hanem abban a cselekvésben, társadalmi ráhatásban, amellyel instrumentális jellegénél fogva él. Így egyetlen kritériumként értékelhető igazán: mennyire tesz eleget propagandajellegének, mennyire képes mozgósítani, politikai célokat szolgálni.

Csak ebben a metaforikus gondolkodási mezőben maradvá értelmezhetők az ilyen mondatok, mint az alábbiak:

„Több szilárdság, **harcosabb, elkötelezettebb** szellem szükségeltetik az írói munkában.”³²⁰

„Az irodalomnak és művészetnek **harcolni kell** minden forradalmi erő összefogásáért.”³²¹

„A legjelentősebb írók írásukat **harci fegyverré** tették.”³²²

Ha a kultúra fegyver, akkor a hadsereg (a nép) nem használhatja tetszése szerint, hanem a vezérkar megszabta feltételek között, és csak az ő irányítása által:

„A művészet párt általi **vezetése és irányítása parancsoló szükségszerűség** annak biztosítására, hogy az irodalom a haladás ügyét szolgálja.”³²³

³¹⁵ KLEMPERER, 1984. 27.

³¹⁶ Utunk, 1968. 17. (V.)

³¹⁷ Utunk, 1968. 17. (V.)

³¹⁸ Utunk, 1966. 40. (V.)

³¹⁹ Utunk, 1967. 5. (V.)

³²⁰ Igaz Szó, 1975. 1. (V.)

³²¹ Igaz Szó, 1976. 3. (V.)

³²² Utunk, 1968. 47. (V.)

³²³ Uo. (V.)

A kultúra fegyver, tehát veszélyes. Ezért folytonos ellenőrzés alatt tartandó. Ezt szolgálja a cenzúra, amelynek nincs metaforája a kor sajtójában, mert hivatalosan nem létezett. (Ha írtak volna róla, minden bizonnyal a fegyverellenőrzési intézmény fogalmával fejezték volna ki.)

A metafora egyértelműen utal arra, hogy a kultúra a korszak hivatalos nyelvhasználatában politikai eszközzé degradálódott. És ha valamit politikai eszköznek tekintenek, akkor politikai jellegű elvárásokkal fordulnak feléje.

Hogy e metaforák elemzésekor felmerült gondolatok mennyire felelnek meg az akkori valóságnak, azt a korszakról szóló történelmi adatokkal, szociológiai tényekkel való egybevetés dönthetné el; én úgy gondolom, hogy az itt bemutatott metaforák a vizsgált korszak hivatalos gondolkodásmódját tükrözik, és közvetett módon a belőle következő magatartásról is árulkodik a lehetséges cselekvésmodellek szintjén.

5. A fentebb vizsgált metaforák nem kizárólag a korszak termékei. Legtöbbjük évszázados hagyományokra tekint vissza. Így például a TEVÉKENYSÉG: HARC vagy a KULTÚRA (SZELLEM): FEGYVER metaforák több évszázados előzményekre utalnak. Erre csupán egy példát hoznék fel. Pál apostol az efézusbeliékhöz írt levelében így biztatja a keresztényeket (Károli Gáspár fordításában):

„...Öltözzétek fel Istennek minden **fegyverét**...”

„Álljatok hát elő körül **övezvén** derekatokat igazlelkűséggel, és felöltöztvén az igazságnak **mellvasába**, és **felsaruzván** lábaitokat a békesség evangéliomának készségével.”³²⁴

Annak ellenére, hogy e metaforák nem kizárólag az adott korszak termékei, a korabeli politikai nyelvezet kisajátította őket. És az a mód, ahogyan ezek a metaforák (NÉP: HADSEREG, ÁLLAMPOLGÁR: KATONA, PÁRT: VEZÉRKAR, KULTÚRA: FEGYVER) logikusan következnek egymásból, ahogyan egymásra utalva egymást erősítik, mindenképpen a kor szelleméről vallanak, a hivatalos gondolkodásmódot „leplezik le”. Mert arról is szólnak ezek a metaforák, ahogyan a hatalom látni vagy láttatni kívánta magát.

Világképformáló erejük összefüggésében említeném meg, hogy a metaforák nemcsak a sajtóban fordultak elő, hanem általában a politikai diszkurzusokban, sőt, a nem kimondottan politikai tárgyú megnyilatkozásokban is, és így valószínűleg – még ha észrevétlenül is – hatottak a nyelvhasználatra és ezáltal a közgondolkodásra.

Azt is mondhatni: e politikai nyelvezet közvetett módon a hatalom önlegitimációja volt. A hatalom szándékai nyilvánultak meg az ilyen típusú metaforákban. Mert a hatalom nem csak politikai, társadalmi, gazdasági vezető erő, de „strukturális hatalom” is, amely az emberek öntudatát kormányozza.³²⁵ Hofer Tamás írja ezzel kapcsolatban Wolf Eric 1990-es tanulmányára utalva: „A strukturális hatalom képes strukturálni másokban a cselekvés mezőjét oly módon, hogy a viselkedés egyes módjait lehetségessé, míg másokat kevésbé lehetségessé vagy lehetetlenné tesz. A strukturális hatalom így uralma alatt tartja a *világészlelést*.”³²⁶

Úgy gondolom, az elemzett metaforák is igazolják azt, amit Klemperer megfogalmazott a nyelvről a Harmadik Birodalom kommunikációjáról elmélkedve: a nyelv úgy rejti el a dolgokat, hogy minduntalan felmutatja őket. „Amit valaki szándékosan el akar rejteni akár mások, akár saját maga elől, mégha öntudatlanul is hordozza magában, a nyelv azt is napfényre hozza.”³²⁷

³²⁴ Pál apostol levele az efézusbeliékhöz. 6. rész. 11–15. vers.

³²⁵ HOFER, 1992. 42.

³²⁶ WOLF, 1990. 586–596.

³²⁷ KLEMPERER, 1984. 14.

6. A fentebb elemzett metaforák élő volta természetesen az 1989-es rendszerváltás utáni években is megfigyelhető, mivel, ahogy fentebb említettem, elterjedtségük nem korlátozódik egy adott politikai rendszer időbeli hatáira. A Kolozsváron megjelenő Szabadság című napilap 10. és 11. évfolyamának (1999, 2000) újságcikkeit tanulmányoztam a hatalomra és általában a hatalmi viszonyokra utaló strukturális metaforák szempontjából. Megfigyeléseim szerint elsősorban, de nem kizárólag a politikai tárgyú cikkekben jelentkezik nagyobb gyakorisággal ezek a metaforák. A metaforák mindig értelmezési keretet biztosítanak a beszéd tárgyának. A politikai és általában az emberi viszonyok a valóságnak egy olyan gyorsan változó rendszerét jelentik, amelyek állandó értelmezésre szorulnak. Így egyáltalán nem meglepő a metaforák nagyfokú elterjedtsége az ilyen típusú diszkurzusokban.

A véleménykülönbségek kifejezése, az eltérő cselekvési módok és általában valamilyen kitűzött cél érdekében való cselekvés a *HARC* metaforájával értelmeződik. Így *harcba* kell szállni a *főtéri gödrökért*, *saját nézőpontjainkért*, az RMDSZ-t *harcba* kell küldeni a *kisebbségi jogok tiszteletben tartásáért*. Ennek a metaforának az elterjedtségét mutatja az, hogy a harc metaforája szerint értelmeződnek olyan helyzetek is, amelyek esetében nem igazán látni, hogy ki is az ellenség: így például az igazgató nem vezet és intéz, hanem harcol: *az igazgató nem harcolt eléggé annak érdekében, hogy az intézet további pénzhez jusson*, a kormány sem csupán igazgatja az ország sorsát az állampolgárok érdekében, hanem *ádáz harcot folytat az országot megbénító pénzügyi zárlat ellen*. A harc metaforája annyira elterjedt, hogy már-már mindenféle célirányos cselekvés harcként értelmezhető.

Ha valóban két konkrét személy vagy csoport véleménykülönbségéről van szó, akkor a metaforahasználat ezt a helyzetet *HÁBORÚ*vá növeszti. A Szabadság egyik alkalommal a kolozsvári Mátyás király-szoborhoz fűződő helyi adminisztratív intézkedéseket és az ezzel egyet nem értő kolozsvári polgárok helyzetét *szoborháború*ként minősítette. Sőt, két közéleti személy kifejezett véleménykülönbsége, ellentéte is háborúként értelmeződik (*Kiújult a háború Funar és Medrea között*), és ez a metaforahasználat a helyzetnek rendkívüli súlyt ad, a valóságbeli kicsinyes közéleti torzsalkodást kozmikus méretűvé növeszti.

Számos cselekedet harcként vagy háborúként való megelevenítésének az a következménye, hogy mindenféle cselekvés végkimenetele a nyereség és a veszteség, a támadás és a védekezés kizárólagos kettősségében értelmeződik. A *TÁMADÁS* metaforája annyira elterjedt, hogy már-már nehéz meghatározni, hogy hol a határa a verbális megnyilatkozások viszonylatában. Támadni nem csak embereket lehet, hanem törvényeket, szabályokat is.

Traian Băsescu támadássorozatot folytat Mugur Isărescu ellen.

Ne használja fel az ország elnöke kivételes helyzetét politikai ellenfeleinek támadására.

Csak összefogással lehet a xenofób, antiszemita támadásokat legyőzni.

A területi nyugdíjpénztár döntését a bíróságon támadhatja meg az érintett.

A prefektúra támadja a taxik viteldíjának szabályozását.

A román kormánypárt alaptalanul támadta a státustörvényt.

A törvények, szabályozások támadása szerencsésebb eset, hiszek ezek még csak védekezni sem tudnak. Jó, hogy vannak, akik vállalják a védő, védekező szerepét, hiszen annyi minden szorul védelemre ebben a világháborús létezésben. Védni kell a természetet, a környezetet, az emlékműveket (*műemlékvédelem*), a titkot (*titokvédelem*), az adatokat (*adatvédelem*), a gyermekeket, a fogyasztókat (*fogyasztóvédelem*), az érdeket (*érdekvédelem*), a kultúrát, a nyelvet, az RMDSZ pozícióit (*P. Z. védte az RMDSZ pozícióit*), a sírokat (*A törvény nem védi a sírokat*), a holtakat (*A holtak védelmében*).

Nem szabad ám csak úgy vágtában támadni és védekezni: *stratégia*ra van szükség. A *stratégia* eredetileg katonai terminus, amint ez a Bakos Ferenc *Idegen szavak és kifejezések szótárából* is kitűnik: *stratégia* 1. hadászat, hadjáratok és háborúk vezetésének tudománya 2. szervezett, nem

fegyveres küzdelem tervezésének és irányításának tudománya 3. hadművelet során alkalmazott eljárás vagy eljárások összessége. A tanulmányozott napilapban nagyon gyakran olvashatunk gazdasági stratégiáról, fejlesztési stratégiáról, sőt nemzeti stratégiáról is.

A politikai cselekvések tere egyértelműen *HARCTÉRK*ént jelenik meg a sajtó nyelvezetében. Nem csak azért, mert az emberi viszonyok a harc, a háború, a nyelés és a vesztes kettősségében értelmeződnek, de azért is, mert a cselekvéssor valamennyi eleme a katonai műveletekhez fűződő jelentésmező szerint értelmeződik. Hogy mennyi minden minősül fegyvernek, arra elég néhány adatot idéznem:

A másság kipellengérezése hatékony politikai **fegyvernek** bizonyul.

A zsidózás politikai **fegyver**.

A nagy- és kispolitikának rafinált **fegyvertárai** vannak.

A humor az értelmiség legjobb **fegyvere**.

Napjainkban **szellemi és morális fegyverre** van szükség, ez a fegyver pedig a magyar nemzeti irodalom.

Ha háború van, fegyvereket használnak, akkor két tábor áll konfliktusban egymással, és szükségszerűen mindenki besorolódik a két tábor valamelyikébe:

Döntsétek el, hogy melyik **táborhoz** tartoztok! (Az RMDSZ elnökének kijelentése.)

Két **tábor** alakult ki, akik arról kezdtek vitatkozni...

G. E. fiatalon a baloldal **táborába** került.

A nyugdíjasok fegyelmezett választói **tábort** alkotnak.

A táborral rokon fogalom a *sereg*. Ennek használata annyira elterjedt, hogy mindenféle kisebb vagy nagyobb embercsoport seregnek minősül. A vizsgált sajtótermékben nemcsak a *politikusok seregéről* olvashatunk, de a *világ sportolóinak olimpiai seregszemléjéről*, sőt a színházak kisvárdai találkozója is *seregszemleként* értelmeződik.

Ha van hadsereg, akkor vezérkarnak is kell lennie. Nem véletlen, hogy ez alkalommal is egy párt vezetőségét nevezik vezérkarnak: *Kolozsváron az SZDSZ vezérkara* – olvasható az egyik cikk címében.

A választások közeledtekor felerősödik a politikai rivalizálás, és ennek a helyzetnek egyfajta szükségállapotként való ábrázolása még erőteljesebbé válik. A tanulmányozott magyar sajtóban többször is előfordul a *választási hadjárat* szókapcsolat. Ne higgyük, hogy csak a politikai pártok között folyik a háború! Egy adott szervezeten belül is harcok dúlnak, hiszen *elnökválasztási előcsatározásokról* is tudomást szerezhetünk az említett napilapban.

Ha a párt vezérkar, akkor kutyakötelessége szükség esetén felszólításokkal *mozgósítani* a tömeget, hiszen a vezérkar mindig csalhatatlanul tudja, mit kell tenni és hogyan:

*Célunk: a választók valamennyi rétegének a **mozgósítása**.*

*A lakosságot **mozgósítani** kell a szavazásra.*

A *mozgósítás* metaforája azt a mechanikus szemléletet tükrözi, amellyel a néptömeget egyfajta könnyen kezelhető, homogén tárgyként tételezi, és amely – mint láttuk – a totalitárius rendszerek hivatalos nyelvhasználatára jellemző. Ugyanakkor ez a metaforahasználat eszközként láttatja a tömeget, amelyet tetszés szerint lehet használni bizonyos célok elérése érdekében.

7. A metafora azáltal, hogy a jelöltet egy másik jelölt viszonylatában láttatja, olyan viszonyrendszerbe helyezi a beszéd tárgyát, amely bizonyos értelemben minősíti, jónak vagy rossznak tekinti, és ezáltal mintegy kategorizálja a jelöltet. A kategóriák pedig aktívan irányítják viszonyulásainkat, cselekvéseinket. A metafora ilyen értelemben kiválóan alkalmas a manipulációra,

a különböző cselekedetek megindoklására, hiszen a strukturális metafora azonossági viszonyt teremt a hasonló és a hasonlított között. De a metaforahasználat nem szükségszerűen tudatos. Mivel gondolkodásunk alapjaiban metaforikusnak minősíthető, elkerülhetetlenül metaforikus lesz beszédünk és cselekedetünk is, hiszen gyakran úgy is viszonyulunk a dolgokhoz, ahogy azt a metafora képisége sugallja. Ilyen értelemben a metaforák, bármennyire is elkapottak, megkövültnek vagy áttetszőnek látszanak, mint valami vírusok ott élőködnek észlelésünkben, kész sémákra, sztereotípiákra egyszerűsítik a valóság bonyolult viszonyait, és eszerint láttatják őket. Így egyáltalán nem meglepő, hogy ismétlődnek, hogy különböző korokban, politikai rendszerekben újra meg újra felbukkannak.

Felhasznált irodalom

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp., 1992.

FERENCZI Judit: *A kognitív szemantika lehetőségei*. (Kézirat) 1992.

HOFER Tamás: *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*. Politikatudományi Szemle. 1992. 1. 29–51.

KLEMPERER, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Bp., 1984.

LAKOFF, George: *Metaphor and War. The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf*.
FORRÁS: [gopher://ftp.std.com/00/obi/book/Desert.Storm/George.Lakoff.Z](http://ftp.std.com/00/obi/book/Desert.Storm/George.Lakoff.Z)

LAKOFF, George–JOHNSON, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.

RADDEN, Günter: *The Cognitive Approach To Natural Languages* In: *Gleanings in Modern Linguistics*. Comp. by. Béla KORPONAY and Péter PELYVÁS. (Kézirat) 1991.

RODGERS, T. D.–WILLET, Sean: *Language of Power in the United States*. In: *Language, History and Class*. Ed. by Penelope I. CORFIELD. Chicago, 1990.

WOLF, Eric: *Distinguished Lecture: Facing Power – Old Insights. New Questions*. American Anthropologist vol. 92.

Huttererné Pogány Irén (*Graz*)

Adalékok az auto- és heterosztereotípiák problematikájához osztrák–magyar viszonylatban

1. Osztrák–magyar kapcsolatokról kívánok beszélni, mert 1972 óta Ausztriában élek, és több mint tíz éve tanítok a grazi Károly Ferenc Egyetemen.

2000. aug. 20. előtt néhány nappal véletlenül láttam Magyarországon az ORF egyik műsorát, „Az osztrák kultúra 100 éve” címmel. Arra lettem figyelmes, hogy az adásban sok közismert magyar személyiség mellett még Teller Ede és Szent-Györgyi Albert is „Altösterreicher”-ként, Erdély pedig „Altösterreich”-ként szerepelt. A pillanatnyi felháborodást félretéve azonban megfontolandó, hogy ha a közép-kelet-európai (és nem *csak* az osztrák) kultúra utolsó 100 évéről van szó, akkor az említettek valóban jelentősen hozzájárultak a térség fejlődéséhez.

Tény, hogy a közös kultúra közös örökség, és csak részben osztható fel. Az egyes nemzeti tudatokban sok eleme *saját*ként jelenik meg. Jó példa erre a kérdés, ki is volt Európában a kereszténység védőbástyája a török ellen? Szinte minden nép magának tulajdonítja ezt a szerepet, és egyáltalán nem veszi figyelembe a szomszéd nép álláspontját, történelem-értelmezését. Természetesen az osztrákok is önmagukat tekintik a nagy „védelmező”-nek. Tankönyveik „A magyarok és Magyarország részvételét csekélynek ítélik meg, illetve ezt elhallgatják, és a magyarokat a törökökkel való együttműködésre hajlóknak tartják. A magyar rendek részvételét, a végvárok szerepét... éppoly kevésbé említik, mint a kimagasló magyar személyiségeket a török elleni védekezésben, mint pl. Hunyadi Jánost, Kinizsi Pált és Zrínyi Miklóst” – írja Horst Haselsteiner, osztrák történész.³²⁸

Ellenkező irányú példát is találni szép számmal, nálunk is csak az utóbbi időkben született meg a belátás, hogy a Monarchia nem csak a népek börtöne volt, de a kulturális és gazdasági fejlődés közvetítője és ösztönzője is. „Tagadhatatlan előnyök származtak abból, hogy az ország Európának területben második, lakosságát tekintve harmadik legnagyobb államához tartozott. Sőt, a birodalmon belül gyorsabban fejlődött a magyar, mint az osztrák rész.”³²⁹

A XIX. században, a nemzetépítés korában a sztereotípiáknak és a nacionalizmusnak fontos szerep jutott a nemzeti önállóság megteremtésében, de ez utóbbi mára elvesztette pozitív jellegét. A Monarchia szétesése, a vasfüggöny lebontása, majd a jugoszláv háborúk eredményeképpen a közép-európai térség felaprózódott, a kis népek befolyása, *hatalma* csökkent. Nyugat-Európában ezzel ellentétes irányú változás ment végbe, az EU-val a kis népek jelentősége fokozódott, felértékelődött, ld. Luxemburg. (Tanulságos a finn példa, a finnek a szomszédos népekkel együttműködve érték el az Unióban jó eredményeket kultúrájuk elismertetésében.³³⁰)

Összességében a Duna menti monarchia jelentős politikai-gazdasági, sőt *hatalmi* tényező volt. A minta megfelelő lenne. Tudomásul kell venni, hogy a globalizációtól a szervezett bűnözésig minden az integráció irányába hat. Vissza kellene tehát térni a középkor óta többször is újra jelentkező egyesülési tendenciához, természetesen regionális szinten megőrizve a sajátosságokat. Hangsúlyozni nem a különbségeket, hanem a közép-európai kultúrák *egyetemességét, hasonlóságát és összetartozását* kellene.

Úgy tűnik – kulturális téren –, megindult egy jó irányba ható fejlődés, gyakoribbak a kiállítások, közös rendezvények, diákcserék stb. Így pl. 2001. jún. 21-én Grazban került sor az ún. Stipendium

³²⁸ Horst HASELSTEINER: *Osztrák közhelyek a magyarokról*. História, XIV. 1994, 5-6. 21.

³²⁹ KÓSA László (szerk): *Magyar művelődéstörténet*. Bp. 2000, Osiris, 381.

³³⁰ Tuomo LAHDELMA: *A finn modell. A finn nyelv és kultúra jelenléte külföldön*. Hungarológia, 3. sz. 2000. 63–66.

Hungaricum ösztöndíjainak kiosztására, mellyel a gráci egyetemen tanuló, kiváló eredményt elérő magyar hallgatókat jutalmazták. Ebből az alkalomból két érdekes előadás is elhangzott, az „Ungarn und Österreich in der EU” témában, az egyik dr. Günter Birbaum budapesti osztrák nagykövettől: „Neue Chance für alte Partner”, a másik Barsiné-Pataky Etelka, Magyarország bécsi nagykövete szájából: „Partnerschaft und/oder Wettbewerb?” címmel. Az előadások címei kiválóan tükrözik azt a mindmáig tartó ambivalens viszonyt, mely az osztrák–magyar kapcsolatokat mindig is jellemezte.

(Csak zárójelben említem meg, hogy Waltraud Klasnic, Stájerország tartományi főnökhelyettese bevezetőjében kijelentette, hogy eltökélt szándéka létrehozni egy ún. „Zukunftsregion”-t, azaz a Jövő régióját, melyhez Ausztria déli tartományai, Magyarország nyugati megyéi, Szlovénia, Horvátország és Észak-Olaszország tartoznak majd. A nemzetközi közönségben az érdekelt felek magas rangú képviselői voltak jelen, tehát a politikai szándék komolyan tekinthető.)

A közös jövő felé vezető út fontos kiindulópontja a szomszédos népeknél meglévő nemzetképek, sztereotípiák kölcsönös feltárása és korrekciója.

A nemzeti sztereotípiák kialakulásának, változásának, működésének ma már gyorsan gyarapodó, tudományos irodalma van. Ezen az alapon közhelyszámba megy, de mégis fontos axióma, hogy a nemzetképek nem statikusak, hanem időben változóak – bár ezek a változások sokszor igen lassúak. Másik jellegzetességük a mozaikszerű tagoltság, politikai és kulturális rokon- és ellenszenvek, valós- és vélt érdekkülönbségek megjelenítése is. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy a sztereotípiákat gyakran felhasználják belpolitikai csatározások, különféle manipulációk érdekében.³³¹

Ez ellen hat(hat)na, az előítéletekkel szembeni – legalább a kultúra és a tudomány, később a sajtó és a médiák segítségével – tudatos fellépés. Ehhez azonban folyamatosan figyelni kellene a sztereotípiák változását, és elvégezni a lehetséges korrekciókat.

2. Az osztrák–magyar viszony auto- és hetero-sztereotípiáinak jelentős irodalma van, bizonyos értelemben az újkori szépirodalom is ide sorolható mint a társadalom reflexiója. Így a teljesség igénye fel sem merül, csak rövid, és talán önkényes áttekintést, válogatást, súlypontozást adnék a legelterjedtebb nézetekről.

2.1. Az osztrákok nemzeti „önképe” egymástól merőben eltérő vonásokat mutat, de ezek egyike sem képzelhető el a Monarchia nélkül, paradox módon, hisz az osztrák identitás – melyért még most is folyik a küzdelem – tulajdonképpen a Monarchia széthullásával kezdődik.

Robert Musil – aki az Osztrák-Magyar Monarchia grandiózus, szatirikus korképét megrajzolta³³² – ír a sajátosan osztrák–magyar államérzeletről, ami azt jelentette, hogy az osztrákok önmagukat a Monarchia népeivel együtt definiálták, kicsit a régi viccre emlékeztető módon: „minden, ami a tied, az az enyém is, és ami az enyém, ahhoz semmi közöd”. Ezek az elemek a napi sajtóban ma is fellelhetőek. Vajda György Mihály említi egy anekdotát a Magyarországról elszármazott, és osztrák íróvá lett Sebestyén Györggyel kapcsolatban, aki a baráti társaságban feltett kérdésre: „Mi is vagy te?” provokatív módon azt felelte: „Osztrák.” Mire a társaságban lévő Heimito von Doderer azt válaszolta: „Nem, te magyar vagy. És mivelhogy magyar vagy, hát osztrák is vagy.”³³³

Az osztrák autosztereotípiák számos kritikai ábrázolóját említhetnénk még Karl Kraustól Joseph Rothon keresztül, a kép mindig ugyanaz; az osztrákok bizonyos lenézéssel, megvetéssel tekintettek a Monarchia népeire (főleg a szláv népességre), melyhez maguk is tartoztak. Ez az „Überheblichkeit”, azaz gőg, felfuvalkodottság, de egyben az önbizalom hiányából fakadó félelem,

³³¹ Vö. ORMOS Mária: *Képek Magyarországról az első világháború után*. In: PATAKI Ferenc–RITOÓK Zsigmond (szerk.) *Magyarságkép és történeti változásai*, Bp. 1999. MTA 49–57. A továbbiakban: *Magyarságkép*, ill. PATAKI Ferenc *i. m.* 9–15.

³³² ROBERT MUSIL: *Der Mann ohne Eigenschaften* I–II. Hamburg, Rohwolt, 1997.

³³³ VAJDA György Mihály: *Az osztrák irodalom magyarságképe a Monarchia perspektívájában*, In: *Magyarságkép*. 37.

melyre már Freud is utalt, táplálja mind a mai napig az osztrákok ambivalens viszonyát Közép-Kelet-Európához. A többé-kevésbé titkolt ellenszenv, kenyéririgység, olykor nagy barátkozás, olykor barátságtalan, sőt ellenséges megnyilatkozások, a konkurenciától való félelem elemi erővel törnek felszínre a szomszédos országok várható EU-csatlakozása kapcsán.³³⁴ Szinte nincs nap, amikor a sajtóban az egyes politikusok ne vétóval fenyegetőznének, majd rövid idő múlva ezt enyhítik, illetve visszavonják. A felszínen minden nyugodt, de azért mindenki tudja, miről van szó. Ezt a képet festi az osztrák kispolgárságról a „Herr Karl”-ban Helmut Qualtinger bécsi kabarettista, színész és író. Az egyszemélyes monológ, melyben a bornírtsgot, kicsinyes önzést, alattomos opportunizmust, hazug önsajnálatot a nácizmussal való titkos szimpatizálást pellengérez ki, hatalmas botrányt kavart, mert igen sokan érezhették találva magukat.³³⁵ A negatív osztrák önképek megalkotóinak sorozatából is kiemelkedik Thomas Bernhard, aki könyörtelen pesszimizmussal számol le a „derék osztrák” sztereotípiájával és leszedi a keresztvizet honfitársairól az élet minden területén. Különösen a sunyi, nem őszinte, álszent magatartást ítéli el.

Példaként csak egy idézet: „In Österreich mußst du entweder katholisch oder nationalsozialistisch sein alles andere wird nicht geduldet alles andere wird vernichtet.” Azaz „Ausztriában csak katolikus lehetsz vagy náci, semmi mást nem tűrnek meg, minden mást elpusztítanak.”³³⁶

A kritikus megnyilatkozásokkal szemben állnak a köztudatban elfogadott sztereotípiák, miszerint az osztrákok szorgalmasak, tiszták, erkölcsösek, takarékosak, kötelességtudóak de ugyanakkor vidámak, kedélyesek, zenekedvelők. Felemlítik a bécsi konyha kiválóságát, a keringőt és az operettet. Ez utóbbit mint fontos integráló elemet a magyarok és osztrákok között.³³⁷ Az utóbbi időkben a sajtóban gyakran emlegetik az osztrákok adakozókészségét is, tekintettel a jugoszláviai háborúk folyamán érkezett menekültáradatra, és a „Nachbarn in Not” azaz Bajban a szomszéd címmel a menekültek megsegítésére indított gyűjtésre. Ez az autosztereotípia újeletű, az 1956-os magyarországi menekültekre csak visszamenőleg alkalmazzák. Újabban megjelenik az önképben a kisebbsértékűségi komplexus is, de mindig csak Nyugat-Európa felé. Ennek vélhető oka az 1999-es választások idején a kormánykoalícióba bekerült jobboldali populistának tartott Szabadság Párt lehet, amely miatt az EU szankciókkal sújtotta Ausztriát. A szankciók mélységes felháborodást és sértődöttséget váltottak ki az osztrákok többségénél. Ezóta erősebben van jelen a pozitív nemzeti vonások emlegetése, a nemzeti összefogás szükségességének hangoztatása, egyáltalán csak azóta ébredt rá a nagyközönség arra, hogy Ausztria megítélése távolról sem olyan, mint amilyennek képelték.

2.2. A magyarság önképéről itt csak a rendszerkényszer kedvéért tesztek említést – Bessenyei Györgytől Petőfi Pató Pálján keresztül Adyig, Bibó Istvánig – számtalan „ön”-kritikusunk volt. Utalnék a „Mit ér az ember, ha magyar” mottóval zajló sajtóvitákra is. Igen jól összefoglalja a magyar nemzetkarakterológia múltját Hunyady György *A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre* című tanulmánya.³³⁸ Kétségkívül benne van nemzeti köztudatunkban szólásaink bizonyítéka szerint is a *nyakas kálvinista*, a *nem enged a 48-ból* típusú hajlíthatatlan hazafi, páratlan a *magyaros*

³³⁴ Vö. Die Österreichische West-Ost-Grenze. Qualitative Rekonstruktion der „mentalen“ Grenzziehung seit 1989. (Kurztitel: Österreichische West-Ost-Grenze) Endbericht Juni 2000. Projektleiter: Andreas PRIBERSKY, Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Abteilung Sozialwissenschaften 219. A továbbiakban: PRIBERSKY. A határ menti osztrák falvakban általános a félelem az alacsonyabb bérszínvonal, a jobb képzettség stb. miatt 177. ill. 181.

³³⁵ G. BRONNER–C. Merz–H. Qualtinger: *Qualtingers beste Satiren*, 1973; M. KEHLMAN (Hsg): *Der Qualtinger*. 1987.

³³⁶ Thomas BERNHARD: *Heldenplatz*. Frankfurt am Main, 1989. Suhrkamp 63.

³³⁷ CSÁKY Moritz: *Der soziale und kulturelle Kontext der Wiener Operette*. In: FISCHER, L, RIETHMÜLLER, A. (Hsg): *Johann Strauß*. Darmstadt, 1995. 28–65.

³³⁸ In: *Magyarságkép* 143–162.

vendégszeretet és a *sírva vigadás* is. Az utóbbi időkben ez kiegészül a „kis nemzet vagyunk, de... azok közt a legjobb” emlegetésével, divatba jött az elüldözött zsidó értelmiségiek, Nobel-díjasok mint Teller Ede, Neumann János magunkénak vallása, továbbá utalások a Los Alamos-i „titkos” nyelv, a magyar használatára stb. De természetesen a mi hírnevünket öregbíti Soros György, Peter Munk, Tom Lantos vagy George Pataki is. Az utóbbi években tehát igyekszünk megszabadulni a korábbi sztereotípiák (csikós, gulyás romantika, vadság, primitívség, zsíros nehézkesség) bélyegétől, több-kevesebb sikerrel.

2.3. Az osztrákok magyarságképéről több alapos tanulmány is megjelent, utalnék itt Horst Haselsteiner *Osztrák közhelyek a magyarokról* című cikkére,³³⁹ amely történeti változásaiban idézi fel ezt a képet. Különösen élénken élnek még a századforduló korának sztereotípiái, melyben két alaptípust különböztethetünk meg, az egyik a „puszta” lakója, jellegzetesen ázsiai vonásokkal, ami nem feltétlenül előny, mert az egzotikum mellett a barbárságot szimbolizálja. Megjelenik az operettvilág modernebb kiadásban is, a paprika, Piroska, csikós gulyás romantika. Liselotte Pulver,³⁴⁰ a népszerű svájci színésznő 1955-ben (!) forgatta nagysikerű, de főként nagy hatású filmjét „Ich denke oft an Piroschka” (Gyakran gondolkodom Piroskára) címmel, melyben ő volt a „das feurige, lebenslustige Ungarmädel”, azaz a tűzrólpattant, életvidám magyar kislány, aki kalocsai népviseletben állandóan csárdást táncolt, és mellette folyton húzták a cigányok. A film ma már szinte ismeretlen, de a magyarsággal kapcsolatban rögtön felmerülő klisé még mindig Piroska. Elképesztőnek tűnik, hogy közvetlen szomszédaink ennyit tudtak az 50-es évek magyar valóságáról.

A másik alaptípus a dzsentrí, a mágnás, a lovagias duhaj, díszmagyarban, fényűző és pazarló életstílussal. Természetesen nem állítom, hogy az osztrákok nagy részének ma is ilyen a magyarságképe, de az értékelésbe belejátszanak ezek az árnyalatok, főleg azoknál, akik nem járnak Magyarországra.

Érdekes információkat ad közre Hanák Péter a követek jelentéseiből a „magyar jellemről”: „...a magyar, ami politikai céljait illeti, őszintétlen, hogy ne mondjuk, hamis. Bátorsága, ha komoly ellenállásba ütközik, elpárolog, amit azonban nagyhangú szólamokkal takargat; az úgynevezett hazafisága mögött viszont zabolátlan hiúság rejtőzik.”³⁴¹ Vajda György Mihály az osztrák szépirodalomban megjelenő magyarságképet foglalja össze, és szintén arra a következtetésre jut, hogy a magyarokat „elismerés és ellenszenv, csodálat és irigység vette körül – váltva és vegyesen.”³⁴² Csaknem hasonló eredményt közöl Peabody³⁴³ a 60-as és 70-es évek fordulóján ausztriai diákok körében végzett vizsgálata, ahol a magyar mint jellemzendő célnemzet szerepelt: „A magyarok az osztrákok ítéletei szerint egy lesüllyedt változatát képezik a bécsi operettekben megjelenő impulzuskiélésnek.”³⁴⁴

Újszerű, szigorúan tudományos megközelítésű az Andreas Pribersky vezetésével az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut keretében készült projektmunka,³⁴⁵ melyben szlovák és magyar tudósokkal kooperálva komplex összehasonlító vizsgálatokkal tárják fel a határmenti régióban az auto- és heterosztereotípiák változását a határ 1989-es megnyitása óta. (Sajnos a szlovák kiértékelés nem készült el). A kérdőíves felméréseken, csoportos interjúkon kívül a

³³⁹ Vö. 1. lábjegyzet

³⁴⁰ Harenberg *Personenlexikon 20. Jahrhundert*. Dortmund, 1994. Harenberg Lexikon Verlag 748.

³⁴¹ HANÁK Péter: *Az osztrák és a német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején*. In: *Magyarságkép* 33.

³⁴² VAJDA György Mihály: *i. m.*, 40.

³⁴³ PEABODY, D.: *National Characteristics*. Cambridge, 1985. Cambridge University Press

³⁴⁴ Idézi Hunyady György említett tanulmánya, In: *Magyarságkép* 155.

³⁴⁵ Vö. a 7. sz. lábjegyzet.

sajtóban megjelent anyagot is bevonták a vizsgálatokba. Kiderült, hogy az ötven évig tartó elzártság ellenére is továbbéltek bizonyos sztereotípiák, jóllehet a szomszédos népre vonatkozó asszociációk elsősorban a legutóbbi idők közvetlen kapcsolataira vezethetők vissza. A mentalitás és kultúra tekintetében erősen különböznek a nézőpontok: „In Österreich wurde ein positiveres Bild gezeichnet als in Ungarn. Die ÖsterreicherInnen sehen ihre NachbarInnen als »fleißig, freundlich und sympathisch«, während die UngarInnen die ÖsterreicherInnen eher als »überheblich, unhöflich und auf die Ungarn herabschauend« betrachten”. Vagyis Ausztriában pozitívabb képet festenek, mint Magyarországon. Az osztrákok szorgalmasnak, barátságosnak és szimpatikusnak tartják szomszédaikat, míg a magyarok az osztrákokat inkább gögösnek, udvariatlannak és lekezelőnek.³⁴⁶ Emellett az osztrákok Magyarországot a „Konsum”, és az „olcsó szolgáltatások” fogalmával, a magyarok az osztrákokat a „gazdagsággal” és a „jóléttel” asszociálják. Kitérnek a felmérések az EU-csatlakozásra és a jövőbeni lehetőségekre is, de a legfontosabb újdonság az egzakt objektív módszer és a megbízhatóság. Érdemes lenne figyelembe venni a kül- és a kultúrpolitikában egyaránt. Hasonló munkáknak igen fontos szerepük lehetne a vélemények formálásában is.

2.4 A magyarok képe az osztrákokról az iskolai történelemtanítás révén meglehetősen determinált. A török elleni végvári küzdelmek, Buda felszabadítása, az ötszázéves Habsburg elnyomás elleni felkelések, szabadságharcok stb. egészen a kiegyezésig egyértelműen negatív képet festenek. Meglehetősen elsikkad az a vélemény, hogy az ország fejlődésének lehetőségeit pl. számos, a Habsburgok által hozott törvény biztosította, a kiegyezés utáni hatalmas gazdasági, kulturális, mondhatni minden irányú fellendülés pedig elsősorban a Monarchia meglétével magyarázható.³⁴⁷ Ez persze a történészek körében közhely, de a közvéleményben nem. A közvéleményt *Az egri csillagok*, *A Tenkes kapitánya* és az abban megjelenő félhülye, gyáva labanc figurája alakította. Hogy ez mennyire így van, azt saját bőrén tapasztalta egyik volt magyar szakos hallgatóm, aki néhány évvel ezelőtt fél éves ösztöndíját töltötte Budapesten. Érkezése után azonnal konfrontálódott a közvéleménnyel, mivel a kollégium portása így kedveskedett neki: „Te osztrák vagy, hű, hiszen akkor te labanc vagy!”

Ez a kép viszont ellentétben állt az osztrák jóléti társadalom, a fejlett gazdasági élet és demokrácia képével, melyről már a rendszerváltás előtt is tájékozottak voltak a magyarok, lévén a legközelebbi nyugati szomszédról szó. Ennek okát abban látják, hogy az osztrákoknak igen nagy szerencsájuk volt, mivel a nagyhatalmi politika következtében a demarkációs vonal túlsó felére kerültek, az újjáépítéshez minden segítséget megkaptak, Hitler áldozatainak tüntették fel önmagukat (holott a korabeli filmfelvételek ennek épp ellenkezőjét dokumentálják) stb. Mi pedig megint a rossz oldalra, a vesztesek közé kerültünk. Itt éled újra a „huncut a labanc” modern verziója, mely szerint az osztrákok alattomosak, ügyeskedők, nem lehet bennük megbízni; ezt a véleményt támasztják alá az általunk végzett kérdőíves felmérés megfelelő válaszai is.

3. A szociálpszichológia nemzetközi szakirodalma az 1930-as évek elejétől vizsgálja tudományosan az etnikai előítéletek problematikáját. 1932–1933-ban Katz és Braly³⁴⁸ végeztek empirikus vizsgálatokat a Princeton Egyetem diákjai körében, a diákok egy listából választottak ki nemzeti, etnikai csoportokra jellemzőnek talált tulajdonságokat. Azt a csoportjellemzést tekintették *sztereotípiának*, amelyet a legtöbben választottak ki, amelyben a legnagyobb volt a konszenzus. Mi is ilyen értelemben vizsgáljuk a sztereotípiákat osztrák–magyar viszonylatban, de más területekre (kultúra, gazdaság stb.) is kiterjesztve.

³⁴⁶ PRIBERSKY: *i. m.* 155.

³⁴⁷ Itt a részletes utalások helyett csak Szász Zoltán előadását említeném, amely a grazi Károly Ferenc Egyetemen hangzott el erről a témáról 1999-ben *Az osztrák-magyar kapcsolatok múltjának jelene* címmel.

³⁴⁸ KATZ, D.–BRALY, K. W.: *Racial Stereotypes in One Hundred College Students*. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1933, 28. 280–290.

2001 tavaszán osztrák és magyar diákok kérdeztek le egy 15 pontból álló kérdőívet Grazban németül és Budapesten magyarul.³⁴⁹ (Graz Ausztria második legnagyobb városa, jelentős szellemi központ, az itteni egyetemeken mintegy 30 000 diák tanul). A kérdések mindkét nyelven *azonosak* ill. *értelemszerűen adaptáltak* voltak, tehát pl. járt-e már Ausztriában – a magyar nyelvű kérdőíven; vagy járt-e már Magyarországon – a német nyelvű kérdőíven.

Előrebocsátanám, hogy a kérdőívek teljeskörű kiértékelése még nem történt meg, de így is kirajzolódnak a lényeges pontok. A felmérés célja az volt, hogy megállapítsuk, mennyire van jelen a közvéleményben a kölcsönös akceptancia, egymás kölcsönös elfogadása, mennyire ismerik és mennyire értékeli egymást a két ország lakói.

3.1. A korra, nemre, iskolai végzettségre vonatkozó kérdések után az első kérdéscsoport arról gyűjtött információkat, hogy a megkérdezettek milyen ismeretekkel rendelkeznek a szomszédos országról, jártak-e már ott, vannak-e személyes ismerőseik.

A megkérdezett osztrákok 85%-a járt már Magyarországon, 65%-uk többször is, 45%-uknak van személyes ismerőse Magyarországon. Ez a meglehetősen magas arány a magyarok esetében egy kevéssel még jobb is, a kérdezettek 87%-a járt már Ausztriában, 65%-uk többször is, viszont csak 33%-nak van személyes ismerőse Ausztriában. Úgy tűnik, a lehetőség tehát adott egymás kölcsönös jobb megismerésére, bár ez egyelőre mégsem realizálódik.

3.2. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „milyen nevezetes osztrák/magyar történelmi személyiségeket ismer”, a két népcsoport válaszai igen eltérőek. Feltűnő, hogy az osztrákoknak mindössze 42%-a adott erre egyáltalán választ, míg a magyaroknál 98%. Itt helyzeti előnyben voltak a magyarok, hisz legalább a Habsburg-ház uralkodóit a legtöbben megemlítették. Az értékelésnél végül bármilyen nevezetes személyt figyelembe vettünk, mert sokak számára nyilvánvalóan nem volt definiálható a történelmi személyiség.

Tanulságos lehet számunkra, hogy az osztrákok által ismert magyar személyiségek közül a legtöbben – a válaszadók 20%-a – Esterházyt (Fürst) említették, közelebbről nem meghatározva, hogy melyiket. Franz Liszt és Béla Bartók 17%-kal vezet, Szent István 8%, Graf Andrássy és Petőfi 6%, Kossuth 5%, Matthias Corvinus, Gyula Horn és Imre Nagy 4%, Jókai, Kádár János és Orbán Viktor 2%. Előfordult még Zsa-Zsa Gábor, Liz Taylor, Marika Rökk és Kostolány (sic!) is, ez utóbbinál bizonyára nem a költőről, hanem André Kosztolányi tőzsdei szakemberről van szó.

Paradox módon magyar személyiségként említették egyesek Habsburg Ottót, Kaiserin Sissit, Maria Theresiat, Mendelson Bartholdyt, Ödön von Horváthot, sőt, még Jelasicsot is. Az osztrák történelem oktatása tehát, ami bennünket illet, nem áll a helyzet magaslatán, igen nagyok a hiányosságok, nem csoda, ha gyakran a média szakemberei is összekeverik a dolgokat. Számunkra ebből evidensen adódna a feladat, hogy javítani kellene az osztrák tankönyvek Magyarországról szóló részein. Sürgősen fel kellene venni újra a tankönyvegyeztetésekkel kapcsolatos munkát, melyet ígéretes kezdemények után elsöpört a rendszerváltás.³⁵⁰ De nemcsak a múltunkról, hanem a félmlétről vagy a jelenről sem sokat tudnak szomszédaink. Politológus egyetemi tanár szájából hangzott el az az enyhén szólva nem helytálló vélemény, miszerint a magyarok 1945 után a kommunistákat választották, következésképpen megérdemlik a sorsukat, míg az osztrákoknak azért megy jól a soruk, mert ők nem a kommunistákat választották. Rendszeres és folyamatos, alaposan átgondolt ismeretterjesztő tevékenységre, a sajtóban való lobbizásra lenne szükség Ausztriában működő kulturális intézményeink részéről annak érdekében, hogy a magyarsággal kapcsolatos *legalapvetőbb ismeretek minél szélesebb körben* elterjedhessenek.

3.3. A magyarok, úgy tűnik, jobban tájékozottak az osztrák történelem és kultúra területén. A megkérdezettek 98%-a számos osztrák személyiséget említ, így főként a Habsburg-ház tagjait

³⁴⁹ Ezúton is köszönetet mondok Zelliger Erzsébetnek és Szabari Krisztinának (ELTE) szíves segítségükért.

³⁵⁰ SZABOLCS Ottó: *A külföldi történelemkönyvek magyarságképe*. In: *Magyarságkép* 132.

(55%). Vezető helyen Mária Terézia 55%, Ferenc József 49% és II. József 41% állnak. A súlypontozás persze eltolódik akkor, amikor 47 említéssel fordul elő Haynau neve, akiről egy átlagos osztrák még csak nem is hallott. Ugyanez a helyzet Adolf Bach, a Bach-korszak kapcsán Magyarországon ismertté vált hivatalnok esetében, aki 15-ször fordul elő, emellé még becsúsztott néhány Johann Sebastian Bach említés is. Jelentős Windischgrätz 31%, Erzsébet királyné (Sissi) 26%, Metternich és Hitler 20%, valamint Jörg Haider, a Szabadság Párt politikusának, Karinthia tartományi főnökének említése is, 19%. A szövetségi állam elnökét, Thomas Klestil is felsorolta 7%, 5-6% említi Mozart, Haydn, Beethoven, 2 pedig Gustav Mahler nevét. Bár szórványosan, de előfordul Otto Wagner, Gustav Klimt, Egon Schiele, Hundertwasser, Wittgenstein, Thomas Bernhard, Musil, Karl Renner, Freud, Julius Raab, Leopold Figl, Barbara Frischmuth, Franz Vranitzky, Viktor Klima (korábbi kancellárok), a jelenlegi kancellár Wolfgang Schüssel, sőt még Toni Polster futballista neve is. Mindent egybevetve tehát a magyar válaszokból mégiscsak kialakul egy átfogó kép az osztrák kultúráról. Természetesen itt is akadnak tennivalók, mert a fentiek mellett osztrák személyiségként jelenik meg Bismarck, Helmuth Kohl, Schröder, sőt Károly Róbert és Gizella neve is.

3.4. Egy további kérdéscsoport Magyarország várható jövőbeni, és Ausztria jelenlegi EU-beli szerepére vonatkozott. Az osztrákok 55%-a úgy látja, hogy Magyarország csatlakozása után hozzájárul majd az EU fejlődéséhez, 35% szerint azt nem befolyásolja, és csak 9% gondolja, hogy a magyarok hátráltatni fogják az EU fejlődését. Ez az eredmény azért figyelemreméltó, mert az osztrák sajtó szerint jóval magasabb azoknak az aránya, akik nem lelkesednek a közép-európai államok csatlakozásáért, 40-50% közé tehető ez az érték, sőt a határ mentén 60%. A már többször idézett Pribersky féle felmérésben nyilatkozik az egyik adatközlő: „Ungarn drängt jo auch zur EU (...) wobei (...) die Ungarn – weit vor uns sein, baun, baun, und baun, und mia wern auf da Streckn bleibm, und dann wirds umgekehrt sein, dass die österreichischen Oabeitskräfte noch Ungarn gehen werdñ, wenn die Grenze offm is und die EU-Erweiterung – wenns bei da EU sein”.³⁵¹ Azaz „Magyarország is törekszik az EU-ba, a magyarok jóval előbbre lesznek, építkeznek, építkeznek, építkeznek és mi majd lemaradunk, aztán majd fordítva lesz, hogy az osztrák munkások mennek majd Magyarországra dolgozni, ha nyitva van a határ – és ha bent vannak az EU-ban.” Az osztrákok fenyegetőnek érzik, hogy esetleg egy magyar keze alatt kellene dolgozniuk „Wir kommen als Region miteinander aus,... wenn ein Österreicher mal unter einem Ungarn arbeitet – dann ist das Ganze gelaufen.”³⁵² A diffúz félelmek a felmérés készítői szerint is a megfelelő információk hiányára vezethetők vissza. A Der Standard egyik nemrég megjelent elemzése szerint viszont az osztrákok a legnagyobb mértékben a magyarok csatlakozását hajlandók akceptálni. A magyarok e téren szkeptikusabbak, csak 44% látja úgy, hogy Ausztria elősegíti az EU fejlődését, 12% szerint hátráltatja azt. Egy megjegyzésben szerepelt, hogy „jelenlegi politikájával”, tehát nem általánosságban, csak a jelenlegi konzervatív kormány és főként jobboldali populista koalíciós partnere révén. 42% úgy látja, hogy Ausztria különösebben nem befolyásolja az Unió életét.

3.5 A következő kérdéscsoport a gazdasági fejlődésre és az üzleti életben való megbízhatóságra kérdezett rá. Eszerint az osztrákok nagy része, mintegy 76% átlagosnak tartja Magyarország gazdasági teljesítményét, 29% ítéli jónak, 4% pedig kiválónak. Az idevágó magyar adatok bizonyítják, hogy a gazdasági élet teljesítményét a nagyközönség az emberek életszínvonalán méri, ugyanis 75% szerint Ausztria gazdasági teljesítménye jó, 10% szerint kiváló, és csak 13% tartja közepesnek, holott a reális gazdasági növekedés Ausztriában 2001-ben 2% körül vagy az alatt, Magyarországon pedig 4-5% körül várható.

Megfelelően az elvárásoknak, az osztrákok 72%-a nem jönne szívesen Magyarországra dolgozni, ezzel szemben a magyarok 68%-a minden fenntartása ellenére is szívesen vállalna Ausztriában munkát, ám 32% erre nem lenne hajlandó. Az üzleti életben az osztrákok tűnnek

³⁵¹ PRIBERSKY: 181.

³⁵² PRIBERSKY: *i.m.*, 182.

bizalmatlanabbaknak, míg 54% százalékuk hajlandó lenne magyarokkal vegyes vállalatot alapítani, a magyaroknál ez az arány 68%. Az osztrákoknál 44, a magyaroknál 32% azoknak az aránya, akik erre nem vállalkoznának. Érdekes módon ennek ellenére szinte közel egyforma arányban, 84, illetve 86%-ban megbízhatónak tartják egymást.

3.6 Az utolsó kérdéskör az emocionális hozzáállással és a tipikusnak ítéltető nemzeti jellemvonásokkal foglalkozott. Arra a kérdésre, hogy szeretik-e a magyarok az osztrákokat, az osztrákok 80%-a pozitív választ adott, mindössze 14% gondolja úgy, hogy nem, és 3% válasza „jein”, azaz igen is, nem is. 75% úgy gondolja, hogy az osztrákok is kedvelik a magyarokat. A magyar válaszadók ezt nem látják ennyire optimistán, csak 54% gondolja, hogy az osztrákok szeretik a magyarokat, 45%, tehát majdnem a megkérdezettek fele szerint ez nincs így, ők úgy vélik, hogy az osztrákok nem fogadják el őket. Ez a 75%-os pozitív osztrák aránnyal szemben azt mutatja, hogy ha kedvelik is az osztrákok a magyarokat, ezt nem igazán juttatják kifejezésre. A magyaroknak csak 68%-a állítja, szemben az osztrák 80%-kal, hogy Magyarországon szeretik az osztrákokat, 30% szerint nem. Továbbá a magyaroknál 23% gondolja úgy, hogy kölcsönösen nem kedveljük egymást (nem - nem), 19%, hogy a szimpátia csak egyoldalú (nem - igen), és csak 30% azoknak a száma, akik szerint a rokonszenv kölcsönös. Itt tehát az osztrákok önértékelése alaposan mellément, de hasonló eredményre jut a Pribersky-féle felmérés is.³⁵³

Az okok bizonyára összetettek, részben kereshetők a magyarsággal kapcsolatos hiányos ismeretekben. Talán némi magyarázatul szolgál, hogy a magyarok által *tipikusan osztrák hibának* tartott tulajdonságok között az első helyen áll a gőg, 64%, a felvágás, 41%, majd az intolerancia, 33% és a zsugoriság, 33% következik. Természetesen szerepet játszhat itt az anyagi jólét, mely nagyobb biztonságot ad, a magyarok részéről ennek az irigylése, de talán az osztrákoknak a Monarchiában megszokott vezető szerepköre is. Ma már bizonyára nem tudatosan, de Bécsét még mindig a „Birodalom” fővárosának tekintik egyesek. Így érthető csak, amikor osztrák újságírók a „kissé túlméretezett” magyar parlament épületéről beszélnek, feledvén, hogy Ausztria lakossága jelenleg kevesebb, mint Magyarorszáé, ehhez képest viszont a Hofburg meglehetősen nagy. Visszatérve a negatív tulajdonságokhoz, az osztrákok 21%-a jelölte meg csupán a gőgöt magyar hibaként, a felvágást 21%, az intoleranciát 11% és a zsugoriságot 6%. A magyar negatív tulajdonságok között a legmagasabb százalékos arányban a pesszimizmus szerepel, 26%.

Van azonban egy szépséghibája is a dolognak, az osztrák megkérdezettek 34%-a egyáltalán nem volt hajlandó *negatív magyar jellemvonások* megjelölésére, még egy teljesen anonim kérdőíven sem. Mi lehet az ok? Szemérem, lelki finomság, bizalmatlanság, őszintétlenség, félelem, a bármiféle konfrontáció elkerülésére való hajlam? Nehéz lenne kideríteni, de annyi bizonyos, hogy ez a negatív eredmény is tanulságokkal szolgál az osztrák mentalitásról. Mindenképpen szükség lenne bizalmerősítő intézkedésekre. A tipikusan *magyarnak vélt pozitív tulajdonságokról* az osztrákok mindössze 3%-a nem nyilatkozott. 78%-kal vezet a hazaszeretet mint a magyarok legjellemzőbb tulajdonsága, ezt követi 64%-kal a büszkeség, magas értékeket kapott a szorgalom, 48% és a kedélyesség, 58%, valamint a tisztaság és a kreativitás is, 30-30%-kal. A *tipikusan osztrák jó tulajdonságok* első helyén áll a szorgalom, 71%, a magyaroknál vezető hazaszeretet csak 38%, 43% a kedélyesség, 41% a büszkeség (mint pozitív tulajdonság). Mindössze 11%-ot kapott a tolerancia – ez az érték a magyarok esetében 21%, tehát az osztrákok toleránsabbnak tartják a magyarokat, mint fordítva. Hasonló a helyzet a kreativitással, ezt csak 13% tartja az osztrákokra jellemzőnek, az utóbbi időben osztrák nemzeti karakterisztikumává avanszált jótékonytságot a magyarok még szintén nem érzékelik, csak 11% tartja ezt az osztrákokra jellemzőnek.

3.7. Vizsgáltuk még az egymás nyelvének megtanulására való hajlandóságot is. Amint az várható volt, az osztrákok nagyobb százaléka (65) nem áldozna időt arra, hogy megtanuljon magyarul, mert szinte ugyanennyien úgy vélik, hogy túl nehéz, bár mindössze 5% tartja csúnyának. Ezzel szemben

³⁵³ PRIBERSKY: *i. m.*, 155.

a magyarok kereken 30%-a szerint a német nyelv csúnya, mégis 80%-uk áldozna időt arra, hogy jól megtanulja.

4. Az anyag tüzetesebb elemzésével még számos kölcsönös összefüggés tárható fel. A kibontakozó képből úgy tűnik, hogy a gazdaság, a mindennapi életben való viselkedés és teljesítmény megítélésében nem tátonganak szakadékok a két nép között, azt lehet mondani, hogy a sztereotípiák a realitás felé tolódnak el. A szellemi, kulturális, politikai ismeretek nagy hiányosságai viszont erős torzításokhoz vezetnek. Itt kellene célzatosan, a megfelelő objektív ismeretanyag tudatos terjesztésével az emberek segítségére sietni, hogy megszabadulhassanak a romantikus kliséktől és előítéletektől. Az út csak egy lehet, a kultúra közös gyökereinek feltárása, egymás minél jobb megismerése, a nemzeti sajátosságok kölcsönös tiszteletben tartása és elfogadtatása mellett az állandó és fáradhatatlan tájékoztatás és felvilágosítás.

Mann Jolán (Zágráb)

Nemzeti mítoszok a 20. század első felében a magyar és a horvát irodalomban

Ady Endre és Miroslav Krleža

(Költőelődök megidézése a Ady és Krleža verseiben)

Ady költészete kapcsán a *mítosz* szó és származékainak használata mára már evidenssé vált.³⁵⁴ A horvát Krleža-recepció szintén már a kezdetektől fogva tudatosította a mítosz, a mítoszszerűség különböző megjelenési formáit a Krleža-opuszban, amiként az életművel kapcsolatosan a horvát szellemi köztudatban kialakult mítoszokat is.³⁵⁵ A mítosz hangsúlyozott jelenlétével persze nem csak e két alkotó műveiben számolhatunk. Ezek csupán egy, habár meglehetősen egyéni szeletét képezik az európai kultúrában a romantika korától formálódó azon folyamatnak, amely a metafizikához fordult a pozitívizmus ellenében, történeti, mitológiai szimbólumokkal,³⁵⁶ és ezek kombinációjával a nemzeti mítosz motívumaiban kísérelve meg definiálni önmagát. Ezek a motívumok pedig éppen az újraértelmezés remitologizáló gesztusa által váltak többjelentésű szimbólummá.

A szövegben jelentkező mítosz megjelenési módozatait véve figyelembe, feltétlenül elkülönítendő a mítosz mint motívumok, toposzok, archetípusok együttese, a mítosztól mint szövegszervező elvtől. Az előbbiek kapcsán beszélhetünk a mind Ady, mind pedig Krleža műveire jellemző különböző mitikus motívumrétegekről. Barta János mutatta ki az Ady költészetében preformaként³⁵⁷ jelentkező, majd újraértelmezett jellegzetes kulturális köröket, illetve műveltségbeli, nyelvi síkokat, melyeknek persze nem mindegyike fogható fel mítoszként.³⁵⁸ Krleža szövegei éppen ezen a motivikus síkon mutatják a legszembetűnőbb rokonságot Adyval, amint erre a magyar nyelvű, a két

³⁵⁴ Az Ady-szakirodalom mítosz-vonatkozásainak csak két – egy korai és egy kortárs – értelmezését említve: Földessy Gyula Ady-mítoszokról ír, mely alatt a költő sajátos teremtett versvilágát érti (FÖLDESSY Gyula: *Az özvegy legények tánca, vagy: Hogy kell Adyt olvasni?*, In: *Újabb Ady-tanulmányok*, Berlin: Ludwig Voggenreiter Verlag, 1927, 55, 57.). Újabban pl. Veres András emlékeztet rá, hogy Ady műveiben a mítosz irányultsága megváltozott a tízes évek első felében kezdődő második korszakára: a magánmitológia helyére a kollektív mítosz lépett. (VERES András: *Szemponatok Ady „depolitizálásához”*, In: *Tanulmányok Ady Endréről* (szerk.: KABDEBÓ Lóránt et al.), Bp., Anonymus, 1999, 48. (a továbbiakban: TANULMÁNYOK).

³⁵⁵ Az előbbi megközelítéshez l. GJURGJAN Ljiljana: *Odnos mita i književnosti u razdoblju fin de sièclea i u avangardi*. Zbornik trećeg programa Radio Zagreba, 1989, 25–26, 97. Az utóbbi szemléletre példa egy Krleža és Matoš polemikus stílusáról szóló, a közelmúltban megjelent monográfia, melynek szerzője szerint Krleža a horvát kritikai megközelítésekben *totális jellé* vált, a világ globális leképezésének szimbólumává, ami akadályozza az értelmező és elősegíti az értékelő jellegű megközelítések megszületését. Krešimir BAGIĆ: *Umijeće osporavanja. Polemički stilovi A. G. Matoša i Miroslava Krleže*, Zagreb, Naklada MD, 1999, 185.

³⁵⁶ NÉMETH G. Béla zárszava in: TANULMÁNYOK, 227.

³⁵⁷ KIS PINTÉR Imre: *Ady Endre. Pályakép-kísérlet*, in: Uő. *Esélyek*, Bp.: Magvető, 1990, 249.

³⁵⁸ BARTA János: *Khiméra asszony serege (Adalékok Ady képzet- és szókincséhez)*. In: Uő. *Klasszikusok nyomában*, Bp.: Akadémiai, 1976.

életmű párhuzamosságait vizsgáló és mára már tekintélyes terjedelmű komparatistikai kutatások több ízben is felhívták a figyelmet.³⁵⁹

A hasonló irányú szellemi érdeklődés indukálta közös mitikus motívumrétegek két fő forrásának az antikvitas mítoszai (elsősorban a Nietzsche által aktualizált dionüszoszi–apollói ellentétpár mentén) és a Biblia (az ó- és újszövetségi szövegek egyaránt) tekinthetők. A harmadik mitikus motívumrétegnek e kettő melletti említését a két életműben (a Krležaiban pedig kimondottan) betöltött hangsúlyos szerepe teszi indokolttá. Általa az emberiség valamennyi mítoszára jellemző történet jelentkezik: a kezdethez és a véghez, a világ teremtéséhez és a világ végéhez kapcsolódó képiségen keresztül. A kontrasztív kutatások erre a mitikus rétegre az utóbbi időben figyeltek fel, elsősorban a káosz fogalmához rendelhető köd-motívumán keresztül.³⁶⁰ Ez utóbbi mitikus motívumréteg nemzetfeletti karaktere nem szorul magyarázatra, hiszen általános jellegéből adódóan nem köthető egyetlen kultúrához, mint ahogyan köztudottan az antik és zsidó–keresztény mítoszok is túlmutatnak eredeti befogadóközösségeik határain. E három említett mítoszártéteg egymástól való elkülönítése hipotetikus jellegű, hiszen mind az egyes szövegekben, mind azok egymásutániségében egymásbafonódásuk, összeolvadásuk tapasztalható, mely jelenség mindig egy mítoszártértelmező megközelítést feltételez a szerző részéről.

A mítoszártértelmezés egy megvalósulási formája lehet a mítoszaktualizálás is, mely az említett nemzetfeletti mítoszokat mintegy rávetíti a nemzeti mítoszokra. Amikor Krleža az Oszta–Magyar Monarchia Horvátországát több ízben is Júdeának nevezi, ezzel az eljárással él.³⁶¹ Az *Új versek* nyitóversében Góg és Magóg motívumával Ady szintén mítoszt aktualizál, amennyiben, Anonymusra visszavezethetően, a magyarság ősatyáiként azonosítja a Bibliában többször is előforduló két elátkozott nép fejedelmét.

Azonban ez a nemzetfeletti mítoszok felől nézve aktualizáló folyamat a nemzeti mítoszok szemszögéből éppen ennek az ellentété, hiszen általánosító jellegű. Kétirányú folyamatról van tehát szó: a nemzeti mítoszok ugyanis, saját világuk érvényesítése végett, maguk is a nemzetfeletti általános kategóriája felé törekednek.

A mítosz fogalmát a korábbiakban nem csupán a lírában jelentkező motívumok hálója kapcsán, hanem mint narratív szövegszervező elvet is említettem. A két vizsgált alkotó műveiben tapasztalható olyan jelenségekre gondolván itt elsősorban, mint Adynak az epikára ráépülő, *A föltámadás szomorúsága* című verse vagy a műfaji szempontok okán is a Krleža-opuszban elkülönítve tárgyalt *Petrica Kerempuh balladái*, amelyek a horvát nemzeti mítoszok valóságos tárházát nyújtják.³⁶² De ide sorolhatnám a már a korai Krleža-lírában jelentkező olyan terjedelmes „krónikás” verscímeket is, mint amilyenek például a kereszténység ünnepeit kiemelő *Karácsonyi vers ezerkilencszáztizenhét esztendejében* vagy az *Ezerkilencszáztizenkilenc esztendejének*

³⁵⁹ Elsősorban Bori Imre, Lőkös István és Lukács István tanulmányai. BORI Imre: *Az Ismeretlen Valaki – Párizs – Az ősz Kaján*. In: Uő. *Tanulmányok a magyar–délsláv irodalmi kapcsolatokról*, Újvidék, 1987, 129–140.; LÖKÖS István: *Az élménytől a recepcióig (Krleža és Ady viszonyáról)*. Tiszatáj, 1990/10, 62–73.; LUKÁCS István: *A van és a nincsen genealógiájához. Töprengések Milan Kundera „szépséges szép üveggolyójá”-ról*. In: *Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában*, (szerk. FRIED István), Szeged. JATE BTK, 1997.

³⁶⁰ FRIED István: *Karneval Monarhije Miroslava Krleže*. Riječ, 1999/3, 49–56.; JUHÁSZ Erzsébet: *A köd motívuma Ady Endre, Miroslav Krleža, Robert Musil és Arthur Schnitzler műveiben*. Új Dunatáj, (1997. márc.) 2. évf. 1. sz. 12–26.

³⁶¹ „Messiási zűrzavar a fejemben. Nem tudok elszakadni a balkáni „Júdea” motívumaitól. Messiásvárás. Ostobaság. Ezzel Meštrović fertőzött meg bennünket. A biblikus pátosz eszközével ma nem lehet a Jarunról és a Kajzericáról írni.” [Jarun, Kajzerica: zágrábi városrészek. M. J. megj.] Zapis iz godine 1917: *Sabrana djela Miroslava Krleže, Dnevnik 1*, Sarajevo. Oslobođenje, 366–367.

³⁶² Magyarul: *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, (ford. CSUKA Zoltán), Magyar Helikon, 1959.

Nagypénteke, melyekben a betűvel kiírt évszám az archaizálás szándéka mellett az elbeszéltség kategóriája felé való közelítést is jelentheti.

Az eddig elmondottak során csupán érintettem a két életmű néhány olyan jellegzetességét, melyek a mítosz problémájához kapcsolódnak. A továbbiakban a két költő műveinek éppen a mítosz mentén történő egymásra vonatkozásai közül az alcímben jelzett konkrét esetekre korlátozom vizsgálódásaimat. Előljáróban azonban tisztázásra szorul, hogy miért tekintem a mítosz problémájához tartozónak a korábban élt költőkre hivatkozás egyes példáit. Mindkét szerző művei között találhatók olyanok, amelyekben ez a hivatkozás allúzióként utal egy másik, korábban élt költőre, oly módon, hogy azt az előd pozíciójában aktualizálja. A versek lírai énje elődjének, ősenek tekinti az alludált költőt, akitől tehát magát származtatja. Az önszármaztatás képzelete pedig végső soron az eredetmítoszok problémájához vezet el.

Költőelődök megidézésének legismertebb példái az Ady-lírában a két Csokonai- és a két Vajda-vers. *Az Illés szekeren* kötetben A téli Magyarország ciklusban szereplő *Csokonai Vitéz Mihály* illetve a *Néhai Vajda János* című versek, a korábban az *Új verseknek* A magyar Ugaron ciklusában megjelent *Találkozás Gina költőjével* című vers, valamint *A menekülő Élet* kötet Szép magyar Sors ciklusából a *Vitéz Mihály ébresztése* tartoznak ide. A fentiekén kívül más versek is ide sorolhatók még, de a probléma különböző feldolgozási lehetőségeit, megítélésem szerint, az előbbieken is kellően érzékeltetik.³⁶³

Krleža lírai életműve 1918-ban indul, és eltekintve ezúttal az 1942-es naplójegyzetei margójára írott soroktól, 1937-tel gyakorlatilag lezárul. A *Balladák* kivételével csak két olyan, a 30-as évek első felében keletkezett vers említhető, amelyben a nemzeti irodalom egy kiemelkedő személyisége jelenik meg – mindkettőben egyazon, a horvát modernizmus 1873 és 1914 között élt vezéralakja, Antun Gustav Matoš. Az 1937-ben megjelent *A versek a sötétségből*-kötet Nyitott sírok fölött című ciklusában található *Siratónak A. G. Matoš holtteste fölött*, továbbá ugyanennek a kötetnek A nyomorról című ciklusában szereplő *Tolerált leány* című darabja tartoznak ide.³⁶⁴

Ez utóbbival, amely egy *pastiche*, most nem foglalkozom, csupán megjegyzem, hogy Ady költészetének hasonló példája *Az halottas ünnep* című manírverse. Azt, hogy stílusjátékról van szó, előrevetíti a két alcím is: *A. G. Matoš modorában* és *(Mikes énekelhetne volna)*.

Továbbra is jogosan vetődhet föl azonban a kérdés: mennyiben tekinthető a tanulmány témája a nemzeti mítoszok egy megjelenési formájának. Mivel mindkét költőt a közösségi beszédmód jellemzi, az eredetmítosz problémája is a kollektívum eredeztetésére vezethető vissza. Továbbá mind Ady, mind pedig Krleža itt említett verseiben a név szerint szereplő költők saját nemzeti irodalmi kánonuk jelentős alakjai. Mint ilyenek képezik a magyar, illetve a horvát nemzeti mítosz részét. Persze, ami a mai olvasó szemében a saját nemzeti irodalmi kánon része, az Ady vagy Krleža kortársai számára még nem feltétlenül volt az. Ha az Ady–Vajda, különösképpen pedig a Krleža–Matoš relációt vesszük tekintetbe, akkor a csekély időbeli távolság miatt a hivatkozott költők kapcsán éppen csak egy megindult kánonképződési folyamatról beszélhetünk. Ehhez a folyamathoz nem kis mértékben járult hozzá a megidézőknek a megidézettek iránti újszerű viszonyulása. Azaz, amiként a jelen Csokonai- és Vajda-recepcióját is befolyásolja az Ady-féle Vajda- vagy Csokonai-értelmezés, hasonlóan hat Krleža említett két verse és több esszéje, naplójegyzete is a kortárs horvát Matoš-képre.

Témám szempontjából a tárgyalandó versek különböző módon közelítik meg a költőelődök megidézésének problémáját. Ráadásul látszólag Ady Csokonai- és Vajda-verseinek egyike sem mutat

³⁶³ Szűkebb értelemben pl. az *Ilosvai Selymes Péter*, tágabb értelemben pedig minden (nem csak a költőelődökhöz visszanyúló) rokonidéző, őskereső vers, amelyben a megidézett alak fikatív (*Kuruc Ádám testvérem*, *Magyar jakobinus dala*) vagy fikcionált történelmi személyiség (*Emlékezés Tancsics Mihályra*). Az őskeresés végeredménye lehet negatív előjelű is, mint például az *Ond vezér unokája* című versben.

³⁶⁴ A két vers magyarul: *Sirató A. G. Matoš teteme fölött* (ÁCS Károly fordítása), Híd, 1973. szept. 819–820.; *Tolerált leány* (ÁCS Károly fordítása), Új Symposion, 1974/105, 1171.

olyan jellegzetességeket, amely miatt Krleža *Siratóénekének* párverseként lenne említhető. Ezért a négy magyar vers együttes vizsgálatát kísérelem meg, figyelembe véve természetesen a vers létező szöveghatárait, egyúttal azonban szem előtt tartva az Ady-olvasásnak azt az indokolt módját is, mely a legkisebb egységnek a kötetet tekinti.³⁶⁵ Ez a fajta olvasásmód – igaz, más okoknál fogva – végeredményben Krleža lírájától sem idegen, amennyiben azt, Sinkó Ervin megállapítása szerint, egyazon alapmotívumok variálódása jellemzi, azaz az egyes szövegek hangsúlyozottan részei egy nagyobb egységnek.³⁶⁶

A *Siratóének* A. G. Matoš *holtteste fölött*, hasonlóan a magyar példákhoz, olyan módon hivatkozik a költőelődre, hogy annak nemcsak szellemi, hanem fizikai attribútumait is kiemeli. A cím utal a holttest jelenlétére, a vers során azonban megelevenedik a halott.³⁶⁷ A halottnak ez az életre kelése rögtön az első sorban megtörténik, amikor egy elhúzódó rettenetes haláltusa, a test szenvedéstörténetének utolsó felvonása kezdődik meg. A cím így utólag értelmezi át a vers időbeliségét: a halál után elhangzó siratóének műfaja halottat, nem pedig haldoklót előfeltételez. Ezt a szituációt azonban csak az utolsó három sor teremti meg. Az utolsó sorral – *Béke e véres Test poraira* – nemcsak a vers szövege fejeződik be, hanem a folytatás lehetősége is lezárul, olyan mondat parafrázisa ez, ami az utána következő hallgatást is magában foglalja, hasonlóan az imazáró Ámenhez. A mottóban megadott, Matoš halálát is jelző dátum, valamint a vers kötetben való megjelenésének éve – 1914 és 1937 – közötti időbeli távolság szükségessé teszi a téma aktualizálását, melyet a jelenidejűség biztosít. A két időpont viszonylagos távolságának áthidalását segíti elő a vers expresszivitásának fokozása is a testiség, a testi szenvedés hangsúlyozott jelenlétével.

A halált közvetlenül megelőző órák, a haláltusa motívuma jelenik meg a *Csokonai Vitéz Mihály* című versben is. A keretes szerkezet szerepjátszó betétet fog közre, a költőelőd szavait idézőjelek emelik ki. Az idézetszerűség már jelzi a szerepjátszó betét jelenidejűségét, amelyet azonban a narratív keret viszonylagossá tesz. Az előddel való rokonság hangsúlyozása a vizsgált Ady-versek közül itt a legerőteljesebb. Maga az ősz az, aki a halál előtt, kivételes állapotba kerülve látnokként maga elé vizionálja utódját. Azt az utódot, aki értesült erről a vízióról, s ennek élményét már ő szövegesíti, mintegy átvállalva az őstől az írás feladatát. Az utód feladatai közül az írásra, a költőszerep betöltésére azonban csak közvetve történik utalás, a harmadik versszakban, a szépség illúziójának említése révén. Az ősznek az utód által tulajdonított magyarságtudata a kettejük közötti összekötő kapocs. Ennek összetevői pedig a következők: tévhitek („Mindegy, ha hamis / Az, amit a távolból látok. / Magyar vagyok én magam is.”), őszinte elkötelezettség, mely nem ismeri a hazug felszínes udvariaskodást („Aki a fajtáját átkozta”) és egy általánosító kijelentés a személyiség teljes átadásáról: („S aki magyar volt, nagy magyar.”). A narrátor szerepében „rejtőzködő” utód megteremti az ősz jelenvalóságának illúzióját, imígyen igazolva saját ön-kanonizációs eljárását.³⁶⁸ A két vers közös pontjai közé tartozik a szakrális eredetű műfajok aktualizálása. A *Csokonai Vitéz Mihály* betétrésze egy ima, Krleža versének műfajaként a siratóének

³⁶⁵ Lásd például az egyes verseiben mitikus harcai során vereséget szenvedő lírai ént, aki azonban a versek során át megismételt küzdelmek heroikus volta miatt végül mégsem kelti a vesztes benyomását.

³⁶⁶ SINKÓ Ervin: *Krleža. Esszék, tanulmányok, kommentárok*, Újvidék. Forum, 1987, 342.

³⁶⁷ Már Földessy Gyula is Ady kiemelt motívumaként kezelte az élve-halottság (a sokszori, életen belül való meghalás motívumát): Ady motívum-rendjei: FÖLDESSY Gyula: *Ady minden titkai*, Bp. Magvető, 1962², 337. A problémához l. még SCHWEITZER Pál: *Halottan és idegenen*. In: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, Bp. Akadémiai, 1969, 145–167. A haldoklás motívumához nyúl vissza Illyés Gyula *Ady estéje* című versében. A vers értelmezését l. TAMÁS Attila: *Illyés Ady-élményéről*. In: *In honorem Cziné Mihály* (szerk. GÖRÖMBEI András–KENYERES Zoltán), Debrecen. Kossuth, 1999, 240–241. Krleža esetében a lírai monológ a testiség kategóriájának megőrzését szolgálja. Erre utalnak a vers beszélője által hangsúlyozott fizikális sajátosságok, gyakran a betegség kiemelésével. KRAVAR Zoran: *Vitalistički sindrom kao konstanta Krležine poezije*. 15 dana, 1990/3, 26.

³⁶⁸ FRIED István: *Csokonaitól Csokonaiig*, in: *Tanulmányok*, 66, 72.

mellett még a panaszdalt is említhetjük, az utóbbi közösségi karaktere pedig egy nagyszabású, egyén feletti és egyben kollektív nemzeti tragédiát sugall.

Ady másik Csokonai-verse, a *Vitéz Mihály ébresztése* már címében is hordozza a halott életre kel(t)ésének motívumát. Itt azonban, a többi hasonló tematikájú verstől eltérően az ébresztés metaforikusan értendő, Csokonai „gyepedző sírja” hantja alatt marad, jelen idejű testet öltése nem következik be. Bár a vers bővelkedik szubtextusokban, megoldásait tekintve mégis a leghagyományosabb az eddigiek közül. Alkalmi jellegéből adódóan a pátosz fegyelmezi a kísérletező kedvet. Valamennyi ide tartozó vers a tragikum jegyeit hordozza magán, ennek a kivételével.

Az eddigiekből feltehetőleg kiderült: Ady szellemi elődöket mozgósító verseinek is a megidézés gesztusa kölcsönöz spirituális vonatkozást a megelevenedő halott szituációja által. Ez az ide tartozó versek közül legmarkánsabban a *Találkozás Gina költőjével* címűben jelentkezik, ahol a halotti attribútummal, csontváz-alakban feltűnő ős olyannyira eleven, hogy a lírai én férfi vetélytársat érezhet benne. A megidézett halott elevensége indokolhatja a szereplői és egyben szerepcserét: Gina és Léda, illetve a Gina- és Léda-szerelem férfi alakjainak cseréjét, a másikkal való azonosítását. Ennek a versnek a világában következik be az ősnak a mítosz szempontjából legteljesebb felemelkedése, istenséggé válásának mozzanatában.

A *Néhai Vajda János* című vers szintén a megidézés gesztusával él, jelenidejűségről itt nem beszélhetünk, a költő-ős megelevenedése – akárcsak a *Vitéz Mihály ébresztésében* – itt sem következik be. A költő utód, aki átvette a vezér szerepét kiválasztott ősetől („Magyar és vátesz”; „Te pátriárkák ősdeli sarja, Te...”), a nemzet közösségének nevében nyilatkozik. Mindkét vers zárata átvált többes szám első személyre: „Fáradt-irigyen, búsan megidézünk”; „Óh, ébredj, valahányszor ébresztünk.” A testiség, a másik két Ady-vershez képest e kettőben csak redukált formában jelentkezik. Csupán a „szikkadt, porladt koponya” és a „Csiklandós, szép szív volt s ma is meleg” utalnak az ősök testiségére, ezek is metaforikusan.

A *Siratóének* szövegszervező elve több pontban is lényegesen eltér az itt említett Ady-versek bármelyikétől. A *notturmo* kifejezés többszöri előfordulása Matoš-motívum, melyet a mottó (Matoš-idézet) tudatosít. Krleža máshol is alkalmazta ezt az intermediális megoldásokat is lehetővé tevő műfajt, amely összesen hét verscímében szerepel különböző korszakaiból, versszövegeiben pedig ennél jóval többször vissza-visszatér. Az álommotívumokhoz és az éj hangulatiságához kötődő *notturmo* vagy *nocturne* a *Siratóének* kötetének egyik lényeges vezérfonala, az egyik versciklus *Az álmokról, a magányokról és a holdvilágról* címet viseli. A *nocturno* motívuma a nemzeti mítosz egyéb vonatkozásában is jelentkezik, gyakran a haza metaforájaként.³⁶⁹

Matoši szubtextus a vonat képe is, melynek zakatolása fokozatosan elhal a távolban. Ezt a szövegrészt Krleža az ige cseréjével átformálja. A mottó utolsó sorában idézett („Dübörgését elnyeli a távol”) eredeti Matoš-kép helyett Krleža „a távolban zihál” expresszív megoldását választja, mellyel egyrészt a haldokló lélegzetvételének módjára utal, másrészt a más stílus eszköz megválasztása által, az esztétizáló modernség látásmódjától elhatárolódva kísérli meg definiálni önmagát az elődhöz képest.

Az Ady versekben csak annyi érvényesülhet az ősből, amennyit a költőutód engedélyez. A *Vitéz Mihály ébresztésének* gazdag idézethálója nem képez szerves egészt a vers egységében, amely inkább kelti a zsúfoltság benyomását, mint a litánia műfajával is rokonságot tartó horvát vers valóságos szóáradata, barokkos, ismétlődő, variálódó szólamegyüttese. Ős és utód viszonya problémamentesebb Ady esetében, mint a Krleža-versben, ahol a nemzeti közösségnek akár csak bizonytalan jövőbeli képe sincs jelen, és ahol az Ady által is felismert „nincs itt ország” tudata, az otthonosság helyett az idegenségérzet az uralkodó: „Ez Khuen bán s a magyar sötétség földje”; „...mint üres templom, zászlótlan alszik a(z üres)

³⁶⁹ „A krki püspök a vatikáni olajméces gyenge fényénél írja és összeállítja előrelátó politikai stratagémáját, körülötte pedig éjszaka van, sötét, viharos, háborús horvát *notturmo*, melyen a halál kivilágítatlan vonatai száguldanak keresztül, éhes és sebesült népi hústömegekkel zsúfolásig megrakott szállítmányok”. *Harminc év előtt*. In: *Miroslav Krleža válogatott művei. Versek, emlékiratok*, Bp. Európa, 1965, 460.

haza”. A haldokló szavainak tanúja lesz ugyan az utód is, a párbeszéd azonban nem valósulhat meg kettejük között. A megghiúsult párbeszédkísérlet közös jegye a két költő versépítkezésének, a *Találkozás Gina költőjével* Vajda-alakja éppúgy néma marad, mint *A Sion-hegy alatt* Abszolútuma. E látszólag hasonló jelenség okai azonban eltérőek. Az Ady kapcsán említett problémamentes viszony – amely csak a szakrális beavatási rítus részét képező viadal „konfliktusát” engedélyezi, tehát a mítosz világán belül marad, nem teszi kérdéssé az utódszerep felvállalását – Krleža *Sirató*énekeiben valódi nézeteltéréssé válik. „Ezüst szavai mit érnek itt, hol csak a pengő ezüst szava szép? / És selyem beszéde suhogásából mi haszon, / itt ahol kocsma minden, és vásári ricsaj, és adósság-malom?” Olvasat kérdése, hogy kinek tulajdonítjuk a fenti szavakat, hiszen az eredeti központosításának bizonytalansága miatt (a kettőspont után nincs idézőjel) nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy hol fejeződnek be a költőelőd szavai. Akár az előd, akár az utód mondja ki a fenti szavakat, azok mindenképpen a fennálló világrend törésére, a mítosz felbomlására utalnak. Az első esetben az előd meghasonlásáról van szó, a valószínűbbnek tűnő másodikban az utód előddel szembeni idegenségérzetéről, az előd megtagadásáról, az előd–utód kapcsolat relativizálásáról.

Miroslav Krleža: Sirató A. G. Matoš teteme fölött

*Tornyos óra lép
Lassan, mind elébb,
Lágy fény szitál az ég magasából;*

*Az éjben vonat
Csattog, elhalad;
Dübörgését elnyeli a távol.*

A. G. Matoš: Notturmo, 1914. március

Gégeseb, klórszag, véres kanül,
vér a vattán, kötésen, patakjai a vérnek.
Pangó ereken, az agy szürke hártyája alatt
álmatlanság, karbol-köd, füst-cafat;
a véres test, az ágy, a szoba, minden vérbe merül,
ínyben, idegben, ujjhegyben, bomló hús mélyén, konok férgek
rágnak és rágnak, a zsigerekig leérne,
a seb mint kopolya lüktet, ájulás, véres kanül,
valami fekete szárny álmosan lebben, szétterül,
s a vérrel, gennyel mocskolt test üszkösön feketül.

Gége gennyében üvegcső-gége,
szutykos üvegben szortyog az utolsó dal: vége,
a Költő haldoklik, s hallja, vonat dübörög valahol messze.
Langyos éj. Notturmo: az üres szoba csendje.

És körülötte minden: kocsma. Poloskás szobák, vásári vigalom;
ez az élet: poloskás szoba, hitel-, bér-, váltó-malom.
Savanyú szagok, fekete, bűzös, mocskos szakadék,
s a Költő idetévedt utas, leköpött koldus-vakarék.
Ezüst szavai mit érnek itt, hol csak a pengő ezüst szava szép?
És selyem beszéde suhogásából mi haszon,
itt, ahol kocsma minden, és vásári ricsaj, és adósság-malom?
Szem mélyén napos visszfény, mennyei nyugalom,
és poloskás szoba, és poloska a falon.

Tükörben zavaros kép, zilált, sötét, idegen arcél,
gyertya a kézben. Ugráló, nyugtalan fény
a szoba mélyén. Az agyban: napsugaras mező, virágok,
s körös-körül: homály, butaság, fekete, mint az átok,
örvénylő felhő-bugyrok, elfekvő ködös árkok,
fölöttük szivárvány-híd: álom, sohase látott.

Itt bűzlik a betű, mint hulla a sírgödörben!
Ez Khuen bán s a magyar sötétség földje,
hol a dal árva gyertyaként pislog
a magyar sínek bilincsei közt, a nagy sötét lyukban, itt-ott,
hol csak a szarkák csörgése hallszik,
dögök fölött, vértócsák fölött, mikben a vér feketén megalszik.
A Költő háta mögött csupa árny: torz, idétlen, csúf, ó,
ez a szörnyű, beteg, kísértetes notturmo!

Szörnyű így feküdni, ágyhoz szegezve, újságpapírba zárva,
mint üres templom, zászlótlan alszik a haza, az árva.
A versek véres rongyok, kongó halálfejek,
szörnyű így átkozódni, míg a fekete dob pereg,
s viselni a kecskeszört, a bús koldús-darócot,
ragadós újságpapíron szagolni a friss ólmot,
nyelni hazugság-füstöt, pokoli rágalom-szemetet.
Fénykorong gyúl ki a haldokló ágya felett.

Kín facsarja a testet, az ököl görcsöl, a szem könnybe lábad,
az ajkon halvány dal-szikrák foszforeszkálnak,
és lyukat égetnek a sűrű, fekete, horvát posztón,
és átvilágítanak sáron, hegyen, koporsón.
Be súlyos, kemény strófák, mint a föld, nehéz a zuhogásuk,
minden megkezdett dalban
saját sírunkat ássuk.

De hol vannak már a lázas virrasztások, a végső dolgok bűvölete, ó hol
a csend fényes fátyola, a lámpák, a könyvek a polcról,
mikor kín gúzsol, és forgat a nagy, véres kürtő,
a versírás pokoli sárfürdő.
Vak éjszakában, kutyavonítás mellett,
be nehéz virrasztani, és írni, írni a verset.

És hol vannak a zászlók? S miféle csata ez?
És hol a vers, mely kürtként harsan, és kardként sebez?
És hol a város, az alkony, a hangos, fényes utcák?
Az üvegeső véres fullánk, ahogy a sebbe szúrták.
Lámpák, és sebek, és kínok, szomorú szégyenben-maradás,
bűzös kocsmákban éji tivornya, dicső állattá-avatás.
S a templomban, ahol ránk virrad,
meddő bűnbánat-csalatás.

A torok lángol, mint egy véres tűzhányó torka,
a szegény test verejtékben fő, rotyog a kotla,
véres szalag fut a lepedőn bolondul.
A toronyóra üt. Harangszó kondul.
A gennyes csőben a halál hörgi: vége,
a falon szürke árny: a feszület árnyképe.
Ennek a véres Testnek örökre béke.

Ács Károly fordítása

Máté Zsuzsanna (Szeged)

Egy Szent István-i mitológéma értelmezés-sorozata

A Szent István-hagyomány egy ezredéven átívelő értelmezés-sorozat: a három legenda történetétől³⁷⁰ a kultikus előzmények nélküli, 1083-ik évi szentté avattatástól kezdődően³⁷¹ egészen napjainkig. Sokszínűségét mutatja az is, hogy a legendák szent életű király-ábrázolásai a századok távlatából nézve éles ellentétet mutatnak a néphagyomány mondáival, énekeivel szemben. Két szélsőséges példával szemléltetném állításom: Hartvik püspök legendaszerkesztményében arról olvashatunk, hogy a szent életű uralkodó halálát csodák sorozata követte éveken át: „szent testét az épület közepén fehér márványból faragott szarkofágba helyezték, ahol érdemeiért az Úr több éven át sok kórságban senyvedőnek, lázbetegnek, sanyargatását s nyomorúságát kiáltozóknak, törvény alatt görnyedőnek számtalan jótéteményét tanúsította.”³⁷² Ezzel szemben a néphagyomány egy kegyetlenebb Istvánt mutat be, például a ‘Jászkunhalom monda’ a hit érdekében irgalmat nem ismerő uralkodóról így beszél: „Szent István húsz kun vitézt temettetett el, mert nem akarták felvenni a keresztény vallást. (...) Betemetette őket, úgy ahogy voltak, lóháton. Elevenen betemetette őket.”³⁷³

István király hagyományát, sokszínű emlékezetét ma egyaránt őrzi a katolikus keresztény liturgia, a Szent Jobb ereklje és körmenet kultusza, a koronázási jelvények tisztelete, az augusztus huszadikái állami ünnep, a történelmi tudat, a számtalan műalkotás – s e felsorolást igencsak hiányosan hagyva s mellékesen megjegyezve –, még napjaink populáris szférájának musicalje is. A mintegy ezredéven átívelő értelmezés-sorozat – a vallás, a néphagyomány, a történelmi tudat, a művészet, a kultusz, a mindenkori politikai és ideológiai hatalom igen különböző jelhordozó közegein keresztül – fogalmazza meg ugyanazt, mégis mindig másképpen. Az országalapítás története, Szent István tevékenysége és élete folytonosan (át)értelmeződik, egyszerre történeti és történetietlen aspektusból.

A szent király alakját megjelenítő műalkotások közül Sík Sándor *István király* történelmi tragédiája – melynek első bemutatója 1930-ban volt, könyv formában 1934-ben jelent meg – különlegesnek tekinthető, mivel a korra jellemző heroikus ábrázolásokkal szemben egy másfajta látásmódot kínál. A XIX. század végére fokozatosan kialakuló kultusz és ‘nemzeti mítosz’ övezte szent király alakjában Sík Sándor meg meri láttatni az esendő és a szenvedő embert, azt a tragikumot, mely a „magyar–keresztény azonosságtudatból” fakad.³⁷⁴ Vázlatos írásomban – a szerző ön-értelmezéséből kiindulva és a „magyar–keresztény azonosságtudat” tragikumának Sík Sándor-i felfogására építve –

³⁷⁰ A nagyobbik legenda 1077 körül, a kisebbik legenda az 1109 utáni években, Hartvik püspök legendaszerkesztménye az 1116 előtti években íródott. *Szent István-legendák*. In: *István király emlékezete*. Szerk. GYÖRFFY György. Bp., Magyar Helikon, 1971.

³⁷¹ I. (Szent) László király 1083. augusztus 20-án István királyt és fiát, Imre herceget, valamint annak nevelőjét, Gellért püspököt Róma szentjeinek sorába emeltette, és VII. Gergely pápa szentté avatta őket.

³⁷² *Hartvik püspök legendaszerkesztménye*. In: *István király emlékezete. i. m.*, 80.

³⁷³ KRISTÓ Gyula: *Szent István király*. Bp., Vince Kiadó, 2001. 131.

³⁷⁴ 1932-ben Sík Sándor így nyilatkozott erről a Nemzeti Újságnak: „*István király*omban megpróbáltam a szent király alakját, mint a magyar történelem legnagyobb problémájának megoldóját, egy óriási, emberi erőt fölülmúló feladatnak cselekvő és szenvedő egyetlen hőst nézni (...), aki nemcsak megérzi nemzetének legnagyobb, századokra kiható történeti problémáját, hanem messze megelőzve korát, az egyszersmindenkorra érvényes egyetlen feleletet is meglátja: a magyarságnak mindenestül kereszténnyé, azaz nyugativá, műveltté, lelkivé kell lennie, de ugyanakkor mindenestül magyarnak is maradnia. Ebből fakad helyzetének tragédiája.” IVÁN Mihály: *Sík Sándor nyilatkozik a Nemzeti Színházban színrekerülő darabjáról, a Szent István királyról*. Nemzeti Újság, 1932. november 26. 27.

mutatom be a századokon átívelő, Szűz Mária védelmezését kérő, az országot annak felajánló mitológéma értelmezés-sorozatát és annak sajátos, Sík Sándor-i értelmezését.

A huszadik század első évtizedeiben, a tragédia keletkezésének tágabb horizontjában, a lassan kapitalizálódó és modernizálódó Magyarországon egyre erőteljesebben tudatosodott az a világlátás, melyre Nietzsche sokat idézett „Isten meghalt” („az öreg isten már nem él”, „a részvét fojtá meg, hogy látá, mint függ az ember a kereszten”³⁷⁵) kijelentése utal. E megállapítás mögött egy olyan, a XIX–XX. század fordulójára kialakuló szemléletváltást tételezhetünk, amely megkérdőjelezett mindent, ami objektív, értelemmel telített, abszolutizáló, illetve transzcendensre irányuló. Istent „megöltük”, „a világ már deszublimalódott, nem maradt benne szellem”, megtörtént a „világ nagyfokú varázstalanítása”.³⁷⁶ A XX. század első felének gondolkodói, művészei közül sokan nem tudták elfogadni a kialakuló új életérzést és világszemléletet: a szkepticizmust, a dekadenciát az emberi lét értelmére vonatkoztatottan, a mindent átható relativizmust, a transzcendens, illetve az emberi értelem által vezérelt rend és irányultság felbomlását, a szilárd bizonyosság eltűnését. Az abszolút bizonyosság megkérdőjelezése lényegi jellemzője a modern kornak. Így nem véletlen, hogy a modern létrejöttét mint válságot reflektálták azok a gondolkodók, művészek – így Sík Sándor is –, akik hittek a transzcendenciában, Istenben vagy az emberi értelemadás jelenvalóságában; akiknek gondolkodásmódja metafizikai jellegű abban az értelemben, hogy a tökéletlen valóság mellett tételeztek egy ideális-szellemi, abszolutizált világot, mely felé az emberiség – és az egyéni ember léte is – szükségszerűen törekszik.³⁷⁷ Mircea Eliade antropológiai kifejezéseit kölcsönözve Sík Sándorról is elmondható mint emberről, alkotó művésztől, tudós professzorról és papról, hogy nemcsak sapiens, faber és ludens, de kiváltképp és mindenekelőtt homo religiosus, a transzcendálás nélkülözhetetlen emberi igényével és a vallásos élmény képességével.

Sík Sándor *István király* történelmi tragédiáját,³⁷⁸ az *Advent* oratóriumot (1935)³⁷⁹ és az *Az égig érő torony* (1943)³⁸⁰ drámát nemcsak a szegedi másfél évtized intervalluma köti össze. A három drámai

³⁷⁵ NIETZSCHE Frigyes: *Im-igyen szóla Zarathustra*. Fordította: Dr. WILDNER Ödön. 1908. Társadalomtudományi Könyvtár. 10., 348–349.

³⁷⁶ Nietzsche és az őt interpretáló Heideggert kommentálja Heller Ágnes. In: HELLER Ágnes: *Személyiségetika*. Bp., Osiris, 1999. 30.

³⁷⁷ A XX. századi, művészetfilozófiai abszolutizáló irányultságot két könyvemben részletesen elemeztem. Vö. MÁTÉ Zsuzsanna: *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében. (Tanulmányok Brandenstein Béla, a fiatal Lukács György, Pauler Ákos, Schütz Antal és Sík Sándor esztétikájáról)*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, Szeged, 1994. 17.; „Szép eszéről, szép lelkéről...” *Tanulmányok a fiatal Fülep Lajosról és művészetfilozófiájáról*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, Szeged, 1995. 130.

³⁷⁸ A szegedi Városi Színház, 1930. október 22-én, Németh Antal rendezésében mutatta be az *István király* című történelmi tragédiát. Talán a szegedi siker országosan publikus visszahangjának is köszönhető, hogy a Nemzeti Színház is felfigyelt az addig ‘csak’ kéziratban elküldött darab értékeire és 1933. december 5-én műsorra tűzte Siklóssy Pál rendezésében, majd 1938-ban ismét. 1988. novemberében a veszprémi Petőfi Színházban láthatta a közönség, majd 1998. augusztus 20-án a közszolgálati tévé közvetítette Gálffy László főszereplésével a darabból készült tévéjátékot. A dráma legutóbbi bemutatójával Székesfehérvár büszkélkedhetett. Az Evangéliumi Színház előadásában, a Magyarok Világszövetségének Fejér Megyei Szervezete és a Szent István Művelődési Ház szervezésében 2000. május 26-án adták elő a darabot, a rendező Udvaros Béla volt, István király szerepében Bitskey Tibor. Nyomtatásban: SÍK Sándor: *István király*. Szent István Társulat, 1934. 84.

³⁷⁹ *Advent* című oratóriumát 1930-ban adták elő a Magyar Állami Operaházban. A darabot nyomtatásban a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma jelentette meg 1935-ben, Buday György fametszeteivel illusztrálva. 1937. március 21-én az *Adventet Mennyei dal* címmel, Hevesi Sándor rendezésében a Magyar Színház előadásában láthatta a nagyközönség.

³⁸⁰ SÍK Sándor: *Az égig érő torony. Dráma öt felvonásban*. In: *A kettős végtelen*. Szerk. RÓNAY György. Bp., Ecclesia, 1969. 125–181.

műalkotás közös jegye: az abszolút, isteni bizonyosság újbóli megtalálásának katartikus mozzanata. Annak az élethelyzetnek, attitűdnek a felismerése (és felismertetése) ez, amikor kiderül, hogy az ember – akár negatív, önző és Isten-tagadó; akár pozitív, jószándékú törekvéseiben – önmagában oly kevés; hogy világa, az általa irányíthatónak vélt valóság kaotikus és tökéletlen; amikor az ember végérvényesen elérkezik ahhoz a felismeréshez, hogy a kaotikus valósággal – Eliade kifejezéseit használva – a „történelem rémületével”, „a profán lét jelentéktelenségével”³⁸¹ szemben Istenben, Isten kegyelmében és jelenvalóságában bízhat. Ezt a transzcendensre irányuló sorsérzést és felismerést dramatizálja Sík Sándor *István király* drámájának záróképe, és így kap egyéni értelmezést a Szűz Mária védelmezését kérő és az országot annak felajánló mitológéma.

A mitológéma egy valahai egységes mítosz egyik alapegységeként definiálható, Georges Dumézil francia összehasonlító mítoszkutató szerint. *Mítosz és eposz* könyvében többek között azt mutatja be, hogy a történeti és nemzeti múlt rekonstruálása során az ilyen mítoszi gyökerű elbeszélések, motívumok, alaptémák mint mitológémák miképpen épülnek be a különböző történeti források, legendák, eposzok, mondák, geszták, krónikák, később a műalkotások világába.³⁸² Meglátásom szerint Sík Sándor tragédiájának záróképe egy ilyen módon szinkretizálódott, több évszázadon keresztül ‘vándorló-beépülő’ és (át)értelmezett mitológémára épül.³⁸³

³⁸¹ Mircea ELIADE: *Az örök visszatérés mítosza*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1993.

³⁸² Georges DUMÉZIL: *Mítosz és eposz*. Bp., Gondolat, 1986.

³⁸³ Szent István kultuszához kapcsolódik egy másik mitológéma is, a Szent Jobb ereklyéje. Az archaikus mitologikus gondolkodás egyik alapvető ellentétpárjára utal a jobb kéz kitüntetettsége, mivel a legkülönbözőbb kultúrákban a jobb kéz mindig a pozitív értelmű jelentések hordozója, míg a bal kéz a negatívaké. E kétpólusos szerkezet talán az emberiséggel egyidős *univerzália*, mivel – Claude Lévi-Strauss megfogalmazását idézve – „a mítoszok konstitutív egységei kéttagú szembeállítások szerint szerveződnek”. (Claude LÉVI-STRAUSS: *A mítoszok struktúrája*. In: *Strukturalizmus*. I. Szerk. HANKISS Elemér. Bp., Európa Könyvkiadó, 1971. 133–148.) Emellett a jobb oldal férfias princípium, a bal pedig a női oldal, ennek emlékét őrzik a nomád jurták térbeli belső beosztásai, és az Árpád-kori temetkezéseknél a fegyverek elhelyezése is. (*Jelképtár*. Szerk. HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György. Bp., Helikon Kiadó, 1997. 103.) Az archaikus és az ősi nomád jelentésrétegek, valamint a keresztény szimbolika felhőkből kinyúló, dicsfényvel övezett isteni jobbkéz-ábrázolása természetes módon olvadt egybe, szinkretizálódott a Szent Jobb királyi ereklyéjében. Az ereklye jelentéstartalmának változatos történetéből egy-két mozzanatot említenék meg. A XII. században ‘jogi tényezőként’ funkcionált, lándzsára szúrták és ennek jelenlétében a bíróság előtt tették le az igazmondás esküjét. A tatárjárás után Raguza városába került, ahol a Szent Domonkos rend templomában őrizték mint szent királyi ereklyét. A felvilágosodás nemzeti újjáéledésének idején Mária Terézia közvetítésével 1771-ben visszatérhetett Magyarországra, erre az alkalomra íródott Verseghy Ferenc *Köszöntő* költeménye. 1862-ben gótikus ‘ereklyeházat’ kapott, 1938-ban ‘aranyvonat’ vitte végig a legjelentősebb magyar városokon. Az utóbbi két évszázadban az ereklye jelentéstartalma a magyarság számára történő ‘útmutatással’, egy – politikai és ideológiai szempontból – aktuális, nemzeti, történelmi választással kapcsolatosan értelmeződött. Trianon után egy ilyen történelmi útmutatást fogalmazott meg például Sík Sándor is 1929-ben Londonban, a Szent György székesegyházban elhangzott beszédében: „Szent István áldott jobbja mutatja az utat. A nagy megoldás, amellyel megfelelt 900 évvel ezelőtt a történelem végzetes kérdésére, egyetlen megoldás számunkra ma is. (...) Ha visszanézünk az ősi századokba, találunk más feleleteket is. Ott látjuk a Koppányokat, Gyulákat, Ajtonyokat, akik nem értik meg a Nyugatot és nem értik meg a szent király óriási gondolatát, akik a pogány merevség tehetetlen dacával szegülnek az új idők, új gondolatok, a nagy kultúra élető lehetőségei ellen. (...) És ott látjuk az egész múltban, de itt látjuk magunk között is a Pétereket és a Salamonokat, akik a hatalmas Nyugatra szegezték koldus tekintetüket, onnan várták a segítséget, (...). Ne akarjunk sem elzárkózni, sem megalázkodni. Szent Istvánra nézzünk, a Szent Jobb tanítását fogadjuk lelkünkbe. (...) Amit a Nyugattól tanulhatunk, csak akkor lehet számunkra érték, ha magyarságunk erősítésére fordítjuk. (...) Az emberiségnek, Európának csak akkor lehetünk hasznára, a Nyugat számára csak akkor leszünk eleven érték, ha olyat adunk neki, amit kívülünk más nem adhat: magyar értéket.” Sík Sándor: *Szent István tanítása*. In: Sík Sándor: *A szeretet pedagógiája. Válogatott írások*. Bp., Vigilia Kiadó, 1996. 57–60.

A magyar pogány ősvallás nőistensége, a Boldogasszony a termékenység és a védelmező erő megtestesítője volt. A kereszténység felvételét követően Szűz Máriával azonosították alakját, a XII. századi Szent Gellért legenda keletkezésekor már szinkretizálódott a magyarság ősi hitvilágának védelmező anya-istenségével: „Szíz Máriát az Magyarországon Bódog-Asszonnak, avagy az világnak nagy asszonyának hívnák”.³⁸⁴ Szent István nagylegendája úgy ír Szűz Máriáról, a Királynéről, és szent királyunk iránta megnyilvánuló tiszteletéről, mint Magyarország védelmezőjéről, a „Patrona Hungariae”-ről: „Ez a férfiú hívó volt, minden cselekedetét teljesen Istennek szentelte, fogadalom s felajánlás útján szüntelen imáiban magát és királyságát az örökszűz istenanya, Mária gyámsága alá helyezte, kinek tisztelete s dicsősége a magyarok közt oly nevezetes, hogy nyelvükön még e szűz mennybemenetelének ünnepét is, tulajdonnévének hozzátétele nélkül, csak Királyné napjának emlegetik.”³⁸⁵ Egy emberöltővel később, az 1116 előtti években keletkezett ‘Hartvik püspök legendaszerkesztményében’ még erőteljesebbé válik a szent király Szűz Mária iránti tiszteletének ábrázolása, hiszen Szent István király halálának napját a Királyné mennybemenetelének „jeles ünnepére”, augusztus 15-ére teszi, de oly módon, hogy maga a király akarata teljesül így.

„Ég királynője, e világ jeles újjászervezője, végső könyörgéseimben a szentegyházat a püspökökkel-papokkal, az országot a néppel s az urakkal a te oltalmadra bízom; nekik utolsó istenhozzádot mondva lelkemet a te kezébe ajánlom.”³⁸⁶ E legendaszöveg – mely a király utolsó szavait mint a védelmezést kérő és felajánló mitológémit hivatott megőrizni – képi interpretációja és megjelenítése válik majd alapjává a későbbi képzőművészeti alkotásoknak.

A védelmet kérő, felajánló mitológéma első ikonografikus-ikonológiai ábrázolása a „Porta Speciosa”, az 1118 után Jób érsek által újjáépíttetett második esztergomi bazilika díszes főkapuja, melynek csupán néhány töredéke, illetve leírása maradt ránk, és egy, az elpusztult kaput és timpanonját ábrázoló, azt reprodukáló XVIII. századi táblakép-másolat. Feltehetően ez az első történeti és képzőművészeti ábrázolásunk Istvánról: a trónon ülő Mária ölében a kisdéd, Mária tekintetét és mosolygó arcát a tőle balra álló István király felé fordítja, aki Szűz Mária védelmébe ajánlja országát. Az égi jelenetben, ahogy a szintén mosolygó arcú királyt, úgy a Mária jobb oldalán álló Szent Adalbert fejét is glória övezi.

A védelmet kérő, felajánló mitológéma transzcendens megjelenítése mellett igen nagy számban találhatunk olyan ikonografikus-ikonológikus ábrázolásokat (freskókat, festményeket és oltárképeket), melyeken a földi és az égi szféra összekötődik, s a kép egyetlen pillanat ábrázolására összpontosít: a mosolygó, áhítatos arcú királyt – többnyire térdeplő helyzetben, kezében a koronát a mennyekben trónoló Szűz Mária felé nyújtva – ábrázolja (például a Szent István-bazilikában, a pannonhalmi Szent István-kápolnában, az esztergomi bazilikában és számos kisebb, a szent királyt védőszentül választott település templomában). Ez az ábrázolási forma a XVII. század végétől terjedt el, az ellenreformációnak köszönhetően.³⁸⁷ A legtöbb műalkotáson megfigyelhető, hogy a jelenet a király halálának pillanatában játszódik, mivel a kép attribucionális eleme a király feje fölött megjelenő isteni dicsfény, szemben a korábbi transzcendens ábrázolások szentséget jelző glóriájával.

Sík Sándor *István király* tragédiájának befejező záróképe, szerzői instrukció formájában, erre a földi–égi szférát összekötő, a legendák szövegvilágától kezdődően az ikonografikus-ikonológikus

³⁸⁴ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Szerk. PÁL József és ÚJVÁRI Edit. Bp., Balassi Kiadó, 1997. 78.

³⁸⁵ *Szent István-legendák. Nagybibliai legenda.* In: *István király emlékezete. i. m.*, 46.

³⁸⁶ *Hartvik püspök legendaszerkesztménye.* In: *István király emlékezete. i. m.*, 80.

³⁸⁷ Az első ilyen ábrázolási típus, az 1692-ben megjelent, J. Schott rézmetszetével illusztrált Hevenesi-féle „Ungaricae Sanctitatis Indicia” című műben található. In: GALAVICS Géza: *Program és műalkotás a XVIII. század végén.* Bp., 1971. 16–17.

hagyományban variáltan megőrzött mitológémára épít.³⁸⁸ A századokon átívelő, védelmet kérő, felajánló mitológémának Sík Sándor egy egyéni értelmezését adja a tragédia kontextusában, erre a darab vázlatos analizálása és a „magyar–keresztény azonosságtudat” tragikumának bemutatása után térek rá.

Sík Sándor – *Zrínyi* című történelmi tragédiája (1923) több mint két évtizedet átfogó időintervallumával ellentétben – István király egyetlen napját, életének utolsó délutánját és éjszakáját (1038. augusztus 14-ről 15-re virradóan) dramatizálja, klasszicista drámaelveket követve. A tragédia helyszíne mindvégig a székesfehérvári királyi palota. A világosan körvonalazott alaptémán, István király tragikus utódválasztási helyzetének megjelenítésével párhuzamosan, három felvonáson át tárul elénk az akkori Magyarország pogány és keresztény ellentmondásokról, politikai szétagoltságtól és a magyar–idegen kettősségektől terhelt helyzete. Igen alapos kortörténeti és művelődéstörténeti ismeretanyag felhasználása áll a tragédia fiktív világának megjelenítése mögött. Bár a szerző egyetlen nap eseményeit jeleníti meg, mégis e rövid, konkrét időben évtizedek pogány-magyar múltjára, világszemléletére, kultúrájára, szokásrendszerére és egy évtizednyi jövőre, az országalapító halála utáni trónharcokra is képes utalni a többszintű konfliktus-szerkezet révén.

A dráma alaptémája annak a napnak a gyötrő kérdéseit jeleníti meg, amikor István úgy érzi, hogy közel a vég, s döntenie kell, ki lesz az utódja. Aggódva tekint a jövőbe: mi lesz élete művével, mi lesz a kereszténység és a magyarság egységével, nem fog-e minden széthullani halála után. Utódválasztási lehetőségei is magukban hordják a rejtett balvégzetű jövőt: ha a szívéhez közelebb álló pogány Vazulra gondol, a „tisztá magyarra”, attól a kereszténységet félti; ha a „velencés Pétert” látja maga előtt, aki „jó keresztény, de idegen”, az ő esetében a magyarság függetlenségéért és jövőjéért aggódik. Baljós látomását így mondja el az első felvonásban: „Péter a pogánylázadás. Péter a testvérháború. Péter az összeomlás.” A választás végzetesen sorsdöntő, ugyanakkor bármelyik igenben ott rejlik a tragikus jövő lehetősége, hiszen egyik trónörökös-jelölt sem ‘magyar–keresztény’. Jól tudja ezt István, mélyen átérzi választásának felelősségét, de ugyanakkor azt is, hogy bármilyen megfontolt döntést hoz emberként – netán a körülmények hatására –, az ember bölcsessége és jóakarata itt már kevés. István utolsó, apotetikus mondatai katarikus hatásúak, önmagán felülemelkedve, szinte már túl az életen, ‘halott királyként’ szól a koronázásra összegyűlt néphez. Királyi ruhát visel, s koldushoz hasonlítja magát. E meghökkentő kép sokat sejtet István tragikus fájdmájáról és végső elkeseredésében megfogalmazódott – a történelmen és valóságon túli, a transzcendensre irányuló – koronázási szándékáról. Az a király, aki eddig mindig elfogadta Istenének néhol kegyetlen akaratát, most szinte egyenrangúként, dacolva és perlekedve alkut kínál a transzcendens hatalomnak, sőt, azt is mondhatnánk, ember létére isteni személyt akar koronázni.³⁸⁹

³⁸⁸ A dráma utolsó sorait idézem: „Leveszi fejéről a koronát és elindul a nyílt kápolnaajtó felé. A koronát két kézzel emelve feje fölé, lassú léptekkel a Mária-szobor elé lép. Lassan letérdel és a koronát az oltárra teszi, a szobor lábához. Aztán úgy marad, térdepelve, fölnyújtott két keze az oltáron nyugszik. Egy pillanatig halálos csend.

Gizella: A király meghalt!

Gellért (ünnepélyesen): A király él!”

³⁸⁹ A Szűz Máriának felajánló mitológémát megelőző, zaklatott hangvételű monológot és koronázási beszédet idézem ennek szemléltetésére a tragédiából: „Király (kiegyenesedve áll): Itt állok, Uram, életem romjain. Meztelenül, mint a koldus. Úttalanabban, mint egy eltévedt gyermek az éjszakában. Mindennek vége. Az ember meghalt. A világ meghalt. István király meghalt. Most már nincs semmi más... Csak az Isten... Nincsen, aki szeresse őket! Nincsen, aki védje őket! Csak az Isten, csak az Isten!... Hallgass rám, Isten! Én elrúgom magam alól a földet. Én arcába csapok az emberi bölcsességnek. Én a Te kezébe adom az országot. Ez az ország mátol a Te országod. Meglátom, összetöröd-e azt, ami a tied.

Teljes királyi díszben áll.

Sík Sándor a drámában István király tragikumát a „magyar–keresztény azonosságtudat” folytatás-nélküliségében láttatja, ezen értékvesztés ellen lázad az esendő ember, aki Istennel alkudozik, aki a transzcendens hatalmat teszi meg uralkodóvá. Később ugyanezt a „magyar–keresztény azonosságtudatot” emeli ki a magyar szent királyokról tartott rádióelőadásainak sorozatában is. Mindkét helyen, „a történelmi adatok külsőségei” mellett, néhol helyett, a középkori legendák „megszokott jellemvonásaiból és tipikus erényeiből”, valamint a szabad alkotó képzelet és értelmezés erejével rajzolja meg jellemét.³⁹⁰

A tragédiában a legfeltűnőbb eltérés a történelmi tények világától az, hogy István király az utolsó napon is a Vazul és Péter közötti utódválasztáson örlődött. Emellett egy másik lényeges különbség, hogy a drámában nem István király vakíttatja meg Vazult illetve Vászolyt, sőt az életére törő összeesküvőknek is nagylelkűen megbocsát. Helyette a velencei Orseolo Péter büntet ily módon, mégpedig István „törvényének nevében”, mivel a tragédia fiktív világában indokolatlanul Vazulnak tulajdonítja a merénylet kitervelését, és a király tudta és beleegyezése nélkül vakíttatja meg. A tragédia lehetséges világa e történelmi különbségek révén közelebb kerül a legendák István királyának ábrázolásához. Vazul homályos szerepe az összeesküvésben szintén a legendák történelmondásával mutat párhuzamot, s nem a história tényeivel. István király egyetlen felnőtt gyermeke, Imre herceg utód nélkül – 1031. szeptember 2-án, egy vadászaton, feltehetően egy vadkan áldozataként – meghalt. Imre halála a legnagyobb gond, a trónutódlás kérdése elé állította a királyi családot. Eddig a pontig a dráma és a történelem tényei megegyeznek. A tragédiában, az utolsó napon is, még mindig két jelöltje van Istvánnak, s minden jel arra mutat, hogy Vazul mellett dönt, azonban a körülmények által determinált kényszerű választása, úgy tűnik, Péterre esik. A történettudomány álláspontja ettől eltérő, igaz, nem a végeredményt, hanem a folyamat mikéntjét tekintve.³⁹¹

Sík Sándor az Árpád-házi szentekről tartott rádióelőadásában azt a királyt mutatja be, aki egyik kezében keresztet tart, a másikban pedig a kardot, mellyel a hazát védi. Akiről azt írja a kortárs német Thietmár merseburgi püspök: „A legyőzöttekhez senki sem volt kegyesebb, mint Ő”,³⁹² „aki a lovagiasságnak olyan jeleit adja, amelyek kiáltóan szokatlanok abban a korban”.³⁹³ Aki a neve mellé a jámbort (Pius-t) írhatja korai okleveire; és az *Intelmekben* – melynek szerzőségét ugyan vitatják, de azt nem, hogy a király felfogását tükrözik – azt vallja, hogy „minden ember egyforma állapotban születik, és hogy semmi sem emel fel, csakis az alázat, és semmi sem taszít le, csakis a gőg és a gyűlölet”. S maga is gyakorolta az *Intelmekben* megkövetelt alázatosság, békeszeretet, türelem, igaz ítélkezés és a gyengék gyámolításának erényeit.³⁹⁴ Szent István király magyarsága és kereszténysége nem egymást kizárva, hanem csakis együttesen értelmezhető Sík Sándor szerint: „De a keresztény nem törte le benne a magyart. Amikor a keresztény német császár követe (II. Konrád követéről, Werner strassburgi püspökről van szó, aki zarándoknak álcázta magát) át akar vonulni az országon, hogy Bizáncba utazzék, Szent István, mivel azt hiszi, hogy a két császár érintkezése az ő országa ellen szól, elzárja előtte az országhatárt, pedig a követ püspök volt és mint

Király: Magyarok! Királyt koronázok. Nem mának, nem holnapnak. Az örökkévalóságnak. Aki a tietek mindörökre. És ti az övéi mindörökre. Ezentúl két országban uralkodik: Magyarországon és Mennysországon.” Majd ezt követően helyezi Szűz Mária szobra elé a koronát és meghal.

³⁹⁰ Sík Sándor: *Szent István: Szent magyarság*. In: Sík Sándor: *Szent magyarság. Hat rádióbeszéd az Árpád-házi szentekről*. Bp., Szent István-Társulat, 1936. 14–26.

³⁹¹ Vö. Trónutódlás. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987. 832–834.

³⁹² Sík Sándor: *Szent István: Szent magyarság. i. m.*, 16., Vö. István király egyénisége. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. i. m.*, 753–754.; KRISTÓ Gyula: *i. m.*

³⁹³ Sík Sándor: *Szent István: Szent magyarság. i. m.*, 16.

³⁹⁴ Uo. Vö. *István király egyénisége*. In: *Magyarország története. előzmények és történet 1242-ig. i. m.*, 754.

zarándok kért bebocsáttatást. De ugyanígy nem tartja vissza magyar lelke és a magyar vér iránti szeretete sem, mikor keresztény érdekről van szó: véres kézzel fojtja el a kereszténység elleni felkeléseket.”³⁹⁵

Az azonosságtudat³⁹⁶ legerőteljesebb megnyilvánulása a második felvonás utolsó jelenete, mely mind megformálásában, mind katartikus hatásmechanizmusában a tragédia egyik legszebb része. Gyönggyel és a nyitrai börtönből kihozott, számára mégis igen kedves Vazullal azt próbálja megértetni, hogy az ország fennmaradása – az egyre erősebben fenyegető német és bizánci császári nagyhatalmak közepette („Hát nem halljátok, hogy köszörülnek a bárdot odaát, a Lajta-elvén, és odalent Bizáncban?”) – annak erős, egységes, keresztényi voltán múlik, és ez csak egy keresztény–magyar király uralkodásával biztosítható. Egy olyan királlyal, aki szereti a magyarokat, de ha kell, „véresen, kegyetlenül” szereti őket, kitépve szívét, hiszen a királynak ne legyen saját szíve. Aki a „mai nyomorúság magyarja ellen” harcol, „a holnapi nagyszerűség magyarjáért”; mert a kereszténység jelenti az ország számára a fennmaradást, a haladást és a tudásban, jólétben való megerősödést. Vazul, mint szintén tragikus jellem, nem tudja feladni pogány vallását, nem vállalja a keresztény–magyar királyságot és igaztalanul megvádolva, a velencei Péter gyors törvénykezésének és hatalomra törekvésének esik áldozatul.

Visszatérve a védelmet kérő, felajánló mitológémára, annak egyéni, Sík Sándor-i értelmezésére, látható, hogy a „magyar–keresztény azonosságtudat” tragikus folytathatatlanságán alapul, azon a tényen, hogy Szent István király nem talál olyan utódot, aki az ő művét tovább építené. E tragikus utódválasztási dilemmában, a király életének és halálának, az ország pusztulásának vagy megmaradásának határhelyzetében a több évszázadon átívelő, védelmezést kérő, felajánló mitológéma egy árnyaltabb, filozofikusabb értelmezést kaphat a mai befogadó számára. A mosolygó, áhitatos arcú, védelmet kérő és felajánló, patetikus királyábrázolásokkal szemben egyrészt egy olyan kétségbeesett cselekedetként értelmezhető a tragédia kontextusában, amely az ember – legyen bár király – esendőségének, a történelem irányíthatatlanságának és az ebből fakadó rémületnek a felismeréséből ered. Így a transzcendensre irányuló felajánlás egyben az ember esszenciális lázadása a történelem, a konkrét valóság ellen. E mitológéma másik, analóg értelmezési lehetőségét kínálja Eliade teologiko-filozófiai gondolata *A szent és a profán* című művéből: „Az ember, mihelyt magára vállalja a felelősséget annak a világnak a megteremtéséért, amelyben lakni kíván, nemcsak kozmikusá teszi a káoszt, hanem – az istenek világához hasonlítva – saját kis kozmoszát is megszenteli. A vallásos ember mély honvágyat érez az isteni világ után, olyan házra vágyik, amely az istenek házára hasonlít, miként később a templomok és a szentélyek. Ebben a vallásos honvágyban az a kívánság fejeződik ki, hogy a kozmosz, amelyben él, olyan tiszta és szent legyen, amilyen kezdetben volt, amikor a teremtető kezéből kikerült.”³⁹⁷

³⁹⁵ SÍK Sándor: *Szent István: Szent magyarság, i. m.*, 17.; Vö. II. Konrád támadása. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. i. m.*, 817.

³⁹⁶ A „magyar–keresztény azonosságtudat” már a tragédia első felvonásában megfogalmazódik:

„Gizella: (...) Mert... mert most meg akarja ölni benned a magyar a keresztényt! (sírva fakad).

Király: Lám, lám! Vazul meg azt veti szememre, hogy a keresztény ölte meg bennem a magyart. Ti nem értitek, hogy ez a kettő nem kettő, hanem egy. Istenem, egyik sem érti! De hiszen nem is érthetitek: Tibennetek nem egy. Csak énbennem, magamban. De eggyé kell lennie, az én drága népem szívében is, mert meghalunk, ha eggyé nem lesz.”

³⁹⁷ Mircea ELIADE: *A szent és a profán*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1987. 59–60.

Pál Judit (Cluj)

Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza

A történeti mítoszok között is kitüntetett hely illeti meg az eredetmítoszokat, amelyeknek fontos szerep jut egy közösség – legyen az törzs, nép, nemzet – legitimációjában. Éppen ezért az eredetmítoszok még inkább ideologikusak, és – bár viszonylag nagy állandóság jellemző rájuk – együtt változnak a közösség jelen- és jövőképeinek, céljainak alakulásával. Annál érdekesebb nyomon követni egy szűkebb régióban egymás mellett élő népek – néha egymással versenyző – eredetmítoszeit. A továbbiakban Erdély népei közül a székelyek hun eredetmítoszáinak alakulását mutatjuk be, ellenpontozva a szászok és a románok eredetmítoszaival.

A székely eredetkérdésről szólva előre kell bocsátanunk, hogy a székelyek eredete mind a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva, sőt Szűcs Jenő véleménye szerint „...a székely eredetkérdés egyike a történelem igazán soha ki nem bogoZHató rejtélyeinek”.³⁹⁸

Az első magyar történetíró, aki megemlékezett a székelyek eredetéről, Anonymus volt. Bihar vára meghódításának kapcsán kerülnek nála szóba a székelyek, kik egykor „Attila király népei voltak”.³⁹⁹ Anonymus az Attilától való származtatásban jogalapot lát, Almost is csak akkor kezdi Attilától származtatni, amikor Pannónia birtokbavételéről beszél. Anonymus, mikor felsorolja a honfoglalás előtt Pannóniában élt népeket, a székelyeket nem említi. Mivel ezt valószínűleg a régi gesta alapján teszi, feltehető, hogy a régi gestában a székelyek nem szerepeltek itt talált népként. A székelyeknek, mint itt talált népnek Attilától való származtatása – anélkül azonban, hogy a hun nevet leírná – a jogfolytonosságot biztosítja.⁴⁰⁰

A következő szerző, aki most már részletesen kifejti véleményét a székelyek eredetéről, olyan eredményesen, hogy a későbbi történetírás nagy része egészen a 19. századig az ő meséjét reprodukálja, Kézai Simon, Kun László tudós udvari történetírója. Kézai *Gesta Hungarorum*a teremti meg a hun történet sajátos konstrukciója révén a „hun–magyar történelem” újszerű szerkezeti kettős tagolását, amely maradandó hatással volt a magyarság történeti tudatára, s a 19. századig mintegy kánoni érvénnyel bírt.⁴⁰¹

A korabeli európai atmoszférára jellemző volt az ősi, előkelő, dicsőséges ősök keresése. A 9–11. században emlegetik ugyan a nyugati forrásokban a hun–magyar rokonságot, de emellett ugyanúgy megjelenik az avar–magyar, szkíta–magyar azonosság gondolata is. A magyaroknak a hunok jutottak, mivel őket „lehetett a leginkább »logikus« módon a magyarsághoz kapcsolni, oly módon, hogy a Pannóniára való »történeti jogot« erőteljes érveléssel támassza alá”.⁴⁰² Kézai összeszedte hát a hunokra vonatkozó adatokat: Iordanes *Geticájából* – az itt olvasott hun származtatásában találja meg a hun–magyar rokonság egyik bizonyítékát –, a Niebelung-mondából, Anonymusból stb., s ezt a magyar történelemből igyekezett tovább bővíteni.⁴⁰³ Ebben a konstrukcióban a székelyekről szóló

³⁹⁸ SZÜCS Jenő: *A középkori Magyarország népei*. I. História. 1982. 4–5. sz. 3.

³⁹⁹ ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Scriptores Rerum Hungaricarum. Kiad. SZENTPÉTERY Imre. I. Bp., 1873. 101. Miután 1746-ban Schwandtner kiadja és több évszázados feledés után újra ismertté válik, egy ideig valósággal szentírásnak veszik minden szavát, sokan használják érvként a hun származás bizonyításában, de még a 19. század közepén is találunk történetírókat, akik munkájuk őstörténeti részében hűen követik Anonymust.

⁴⁰⁰ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948. 136–137.

⁴⁰¹ SZÜCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genézisének alapjai*. In Uő: *Nemzet és történelem*. Bp., 1974. 416.

⁴⁰² Uo. 491.

⁴⁰³ KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. I. Bp., 1964. 86.

résznek előkelő hely jutott, mintegy az átmenetet teremtette meg a krónika két része: a hun és magyar történet között.⁴⁰⁴

Kézai felfogását ismétlik a 14–15. századi krónikák is. A Kézai-féle eredeztetés elterjesztésében játszott nagy szerepet Thuróczi János *Chronica Hungarorum*, a középkori magyar történetírás szintézise. A székelyekről szólva információi nagyjából a *Budai krónikában* foglaltakkal egyeznek, de ez a vélemény már általánosan elterjedt lehetett az írástudók körében, mert megjegyzi: „Senki sem kételkedik az én időmben, hogy ezek a székelyek az először kijött hunok maradékai...”⁴⁰⁵

A humanizmus és a reformáció nem hozott sok újat a kérdésben. Európa keleti felében az idegen hódítók elleni védekezés különleges helyzetet teremtett, itt a történetírás a létfontosságú harc ideológiai támaszául szolgált, erős volt a politikai célok elérésére irányuló agitativ szándék.

Az újabb történetírás iránti igény megvolt Mátyás humanista környezetében, ezért bízták meg Antonio Bonfini (1427–1503), Mátyás udvari történetíróját a magyar történelem újszerű feldolgozásával. Bonfini fejezte be a magyar őstörténet kidolgozását. Bár nincs önálló véleménye a kérdésben, a magyarság történetéről összefüggő képet rajzolt. Konceptiója évszázadokra meghatározta a magyarság őstörténetéről vallott nézetek alakulását, kijelölte helyüket a világ népeinek családjában. A magyar történelem hármas – hun, avar, magyar – periodizálása szintén nagy hatást gyakorolt és hozzájárult a hun eredeztetés népszerűsítéséhez.⁴⁰⁶

A reformáció nyomán megjelennek az első népszerűsítő munkák magyar nyelven, így a hun elmélet egyre szélesebb körben terjed el. Székely István első magyar nyelvű világkrónikája sokat forgatott kézikönyv lett, kifejezője és egyben megerősítője a protestáns nemzeti öntudatnak. A latinul nem tudó közönség most olvashatta először: „A többi magyarok pedig, kik az ütközettől megmaradának, mind egyetembe felkelének és megszállának Erdélybe a Moldva felől való részében, kik mind e napiglan ottogyon lakoznak, kiket most székelyeknek hívunk.”⁴⁰⁷

Bár latinul jelent meg, óriási hatása miatt fontos Werbőczy István *Tripartituma*, amely egészen 1848-ig a nemesség jogi-ideológiai fegyvertára, valóságos bibliája lett, tehát minden szava megfellebbezhetetlen igazsággént hatott. A székelyeket szittyá utódoknak tartja, és nevüket is a szkíta szó megromlásából magyarázza Bonfini nyomán, de ezt ezúttal Werbőczy személyes tekintélye támasztja alá, és még a 19. században is találunk olyan szerzőt, aki álláspontját olyan „magister dixit” típusú érveléssel támasztja alá, hogy hiszen a székelyek hun eredete kétségbevonhatatlan, mert ezt már Werbőczy is megmondta. Sombori József például így ír: „De kell-e a Tudós világnak nagyobb Diploma Werbőczynél?”⁴⁰⁸

A korai barokk újra kedvelté tette az eredetkérdéseket, ám mivel ez politikai tartalmat nyert, mindenki a sajátjának szerette volna a legrégibb, legdicsebb őseket, így hát a kérdés távol került a tudománytól, ellepték a tudálékos konstrukciók, naiv etimológizálások szövevényei. A külföldi

⁴⁰⁴ Simonis de KEZA: *Gesta Hungarorum*. In Johann Georg SCHWANDTNER (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini*. I. Vindobonae, 1746. 161–162.

⁴⁰⁵ Johannes de THWROCZ: *Chronica Hungarorum ab origine gentis /1488/*. Scriptores... I. 78.

⁴⁰⁶ BONFINI, Antonio: *Rerum Hungaricarum Decades quinque*. Posonii, 1744. 83. Az európai írástudóknál az avar–magyar azonosság hite kb. ugyanabban az időben bukkan fel, amikor a hun–magyar azonosítás első nyomai is megjelennek. Bonfini az, aki – időzavarba kerülve a honfoglalás elbeszélésénél – kidolgozza a magyar őstörténet hármas – hun, avar, magyar – periodizálását, amely aztán évszázadokig érvényben marad. Ez a hármas periodizáció teremti meg aztán a mű alapvetően humanista jellegét, ez ad lehetőséget arra, hogy elbeszélését a reneszánsz történelemszemlélet alaptételére, az organizmusra építse. Lásd erre KULCSÁR Péter: *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp., 1973. 50–211.

⁴⁰⁷ SZÉKELY István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Craco, 1559. 122.

⁴⁰⁸ SOMBORI József: *A Hajdani Nemes Székely Nemzet Áldozó Poharáról*. Tudományos Gyűjtemény. (1835) III. évf. 5.

közönség előtti népszerűsítést szolgálta Nadányi János *Florus Hungaricus*,⁴⁰⁹ amúgy a székely eredetkérdésben nem sok újat hozott a korszak.

A 18. század a forráskritika kora. Ez a székely kérdésben is megmutatkozik annyiban, hogy bár a hun eredeztetés marad még a domináns, legjobb történészeink már nem elégedtek meg ezzel, új utakat próbáltak keresni. Azonban ez a viszonylagos újíító szellem is csak a történetírói elitre volt jellemző. A népszerűsítő munkákat – a tankönyveket, a magyar nyelven írt könyveket – messze elkerülte a kritikai szellem, azok megrekedtek a középkorias elbeszélés szintjén. És a 19. század első fele éppen ezt a középkori eredetű koncepciót élte tovább, tudomást sem véve Pray György vagy Cornides Dániel eredményeiről.

A korszerű kutatás kibontakozásával egyidejűleg indult meg a nemesi olvasóközönségnek szánt tudományos ismeretterjesztő irodalom fejlődése. Ha eddig a hun eredeztetés volt a kizárólagos, most a történeti kritika erősödésének köszönhetően egyre többen vonták ezt kétségbe, új elméletek jelentek meg. Egyelőre még a hun vonal maradt a domináns, a népszerűsítő művekben majdnem kizárólagos, de a jelentős történetírók nagy része elfordult tőle. A székely Benkő József (1740–1814), az államismereti iskola utolsó nagy képviselője azonban még így „érvelt”: „Így tehát Törvény, Király és az Ország ellen tusakodik, és a Privilegiumoknak megvetője az, aki az annyszor említett Székely Nemzetnek eredetét másképpen állítja és magyarázza.”⁴¹⁰ Ő a székely szót a székhelyből eredezteti, de megjegyzi, hogy a *siculus* szó is régi, már 1096-ban szerepel a milkovi püspök – különben éppen Benkő által hamisított – oklevelében. Ha még a tudományos történetírásban is néha ez volt a színvonal, a tudománynépszerűsítő művekben, a tankönyvekben, amelyeket az új, kritikai szellem nem hatott át, a hun eredeztetés jóformán egyeduralkodó volt. A legtöbb ilyen munka a krónikairódalom szintjén maradt, és ezek formálták a nagyközönség tudatát.

A hun elmélet elterjesztésében legnagyobb szerepük kétségtelenül a tankönyveknek volt, így pl. Losontzi István (1709–1780), a nagykőrösi református gimnázium igazgatója *Hármas kis tükör* című könyvének, amelyik példátlan népszerűségnek örvendett, vagy Bolla Márton (1751–1831) sokat forgatott latin nyelvű egyetemes történelmi tankönyvének, a *Primae lineae Historiae Universalis*nak, melyet Ferenc császár 1800-ban aranyéremmel tüntetett ki.

A 18. század végén készült a hírhedt hamisítvány, a *Csíki székely krónika* is. Hitelességéről egy teljes évszázadon keresztül folyt a vita, mígnem Szádeczky Kardoss Lajos 1905-ben végleg ki nem mutatta hamisítvány voltát. Egészében koholt, több valós elemet is beleszótt, felhasznált élő hagyományokat, jól ismert helyeket, a székely nemzetségi társadalom jellegzetes vonásait, Anonymusból vett adatokat. Bár hamisítványként sem tartozik a sikerültek közé, mégis sokan felhasználták a hun elmélet alátámasztására, olyan neves történetírókat is megtévesztett, mint Kövály László, Szilágyi Sándor, Szabó Károly vagy Orbán Balázs. Jókai Mór felhasználta *Bálványosvár* című regénye írásához, és így a köztudatba is belekerült – mintegy „másodlagos néphagyománnyá” vált –, egyes elemeivel napjainkban is találkozunk.

A 19. század eleje az irodalom primátusának kora – mondja Szerb Antal –, és tényleg, a történészek egy része író, aki csak kedvtelésből nyúl a történelemhez. Az új nemzedéket, melynek reprezentatív képviselője Horvát István, a mértéktelen hazaszeretet, a barokkos etimologizálások, a délibábos öskeresés jellemzik leginkább. A kor történetírását Lékai Lajos sommásan így mutatta be: „A

⁴⁰⁹ NADÁNYI János: *Florus Hungaricus, sive Rerum Hungaricarum*. Amstelodami, 1663. 34–35. Már Nadányinál is megfigyelhetők barokk vonások; ez még inkább előtérbe kerül a 17. század végén élt Otrokocsi Fóris Ferencnél. Otrokocsi munkájával, az *Origines Hungariae*val iskolát teremt, főleg szófejtő eljárása lett ismert, amellyel nyelvünkben mindent a héberből próbált levezetni. A székelyeket hun utódoknak tartja ő is, nevüket pedig a szék-hely összetételből származtatja, nem állja meg azonban, hogy a szék szót össze ne vesse a héber Sek vagy Sak szóval. Lásd OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Origines Hungaricae*... Franequere, 1693. 34, 139–140, 453–455.

⁴¹⁰ BENKŐ József: *Az Erdélyországi Nemes Székely Nemzet Képe*. Budapest, 1927. 15–16. Az eredeti 1791-ben jelent meg latinul.

tudományok fölébe kerekedett az irodalom, az igazságnak a nemzeti érzés. A magyar romantika a történetírásban ennyit jelentett.”⁴¹¹ Nem meglepő tehát, hogy korszakunk legnépszerűbb kérdése a magyarság őstörténete. Ehhez több dolog járult hozzá: Sajnovics és követői révén a finnugor rokonság felfedezése, és az ennek kapcsán kirobbant szenvedélyes vita, de Anonymus *Gestája* is csak ekkor vált általánosan ismertté, és nem utolsósorban az a tény, hogy a történelem egyre inkább a politika „szolgálólányává” válik. Régióinkra a mai napig jellemző módon a politikai és nemzeti-ségi csatározásokhoz a történelem szolgáltatja az eszköztárat, az érveket.

A székely eredetkérdésben sem hozott semmi újat a 19. század első fele. A munkák nagy részét csak az őket átszövő nacionalizmus különbözteti meg a középkori krónikás irodalom termékeitől. A hun elmélet újra egyeduralkodóvá válik, bizonyítására minden érvet felhasználnak, szinte hazafiatlanságnak számított kétségbe vonni. Kézai, Werbőczy mellett különösen divatos Anonymusra hivatkozni. Jól jellemzi a kor tudományos színvonalát, hogy a csíki székely krónika általánosan elismert forrásként szerepel.

A hun eredetet próbálta bizonyítani Nagyajtai Kovács István (1799–1872), Kőváry László, az unitárius püspök és költő Székely Sándor; ezt fogadta el Dugonics András, Budai Ésaías, a híres debreceni tanár, Virág Benedek, Pálóczi Horváth Ádám és nagyon sokan mások. Kissé hosszabban időznék Horvát Istvánnál (1784–1846) – a „lángeszű mániákusnál”, ahogy Szerb Antal nevezte –, mivel ő reprezentatív képviselője kora történetírásának. Könyve, a *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből*, „a korszak legmulatságosabb könyve – írja róla Szerb Antal –, csak az a háttorzongató, hogy 1825-ben jelent meg, amikor kint az ún. történelmi iskola kezdi bontogatni szárnyait és a történelmet felemeli az igazságok hideg és tiszta birodalmába.”⁴¹²

Művét a kortársak többsége elismeréssel üdvözlölte, sőt ennek hatására sorra jelentek meg a magyarság őstörténetével foglalkozó tanulmányok, amelyeknek szerzői szófejtéseikkel gyakran még a mestert is felülmúlták. Számos költő és író tőle nyert ihletet hősi eposzainak megírásához. Az egész romantikus nemzedéknek ő a tanítómestere, beszédeivel nagy hatást gyakorolt az egyetemi ifjúságra, ahogy volt tanítványa, Eötvös József írta nekrológjában: „Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna szeretni a hazát.”⁴¹³ Horvát az általa szerkesztett Tudományos Gyűjteményben 1834-ben cikket ír a székelyek nyelvéről. Ebben a csíki székely krónikát hitelesnek ismerte el. A székelyek nála most már egy eredetű nép lettek a szicíliaiakkal, mint egykor Ransanusnál, sőt Palesztinában is székelyek laktak, és Horvát még csak nem is fejtette ki „az ősi székely Históriainak azon részeit is, melyek az Afrikai Numidáknak, Palestinai Chivaeusoknak és Hippenusoknak, Cilíciai Lykaoneseknek, Görögországi régi Boeotiaiknak és Achivusoknak, Olaszországi Lucánusoknak, Aequusoknak és Equiculáknak, Francia-, Olasz- és Csehországi Bójusoknak, Mar-Comanusoknak és Luroneseeknek viszontagságaikat illetik.”⁴¹⁴ Fölösleges tovább időznünk Horvátnál, hiszen ennyi is bőségesen példázza nézeteit. Ismét Szerb Antalt idézem: „Az öröm, amellyel a közönség Horvát István képtelenségeit elfogadta, mutatja az optimista nemzetfelfogás megalapozottságát a korlélekben. Ebben az optimizmusban készül elő a következő nemzedék megannyi megdöbbentő politikai ballépése.”⁴¹⁵

A kiegyezés után a kibontakozó forráskritikai irányzat a székelyek hun eredetének elméletét is cáfolta. Híres a múlt század második felében a Hunfalvy Pál és Szabó Károly közti polémia. Hunfalvy elsősorban nyelvészeti érvekre támaszkodva vetette el a hun származást, kimutatva, hogy a székelyek nyelve ugyanazokon a török és szláv hatásokon ment át, mint a magyar, semmivel sem

⁴¹¹ LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás. 1790–1830.* Bp., 1942. 84.

⁴¹² SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet.* I. Kolozsvár, 1934. 314.

⁴¹³ Eötvös Józsefet idézi SOÓS István: *Romantikus őstörténet.* História. 1984. 4. sz. 35.

⁴¹⁴ HORVÁT István: *A' Székel Nemzet nyelvéről.* Tudományos Gyűjtemény. 1834/I. 113.

⁴¹⁵ SZERB Antal: *i. m.*, 314.

tartalmaz több török szót, sőt a székely nyelvjárások nagy hasonlóságot mutatnak a történeti Magyarország peremvidégeinek nyelvjárásaival. Szerinte a hun monda sem egyéb tudós kombinációnál, melynek jól kimutathatóak forrásai. Ezzel szemben Szabó Károly a hun elmélet alátámasztására jog- és társadalomtörténeti érvekre, valamint a szászokéhoz hasonló kiváltságlevél hiányára hivatkozott.

Hogy a kérdést még jó ideig nem lehetett politika és főleg érzelemmentesen tárgyalni, arra példa a hun elmélet továbbélése. A 19. század második felében is szép számmal akadtak hívei, főleg a székely történetírók körében: a fent említett Szabó Károlyon kívül Szilágyi Sándor, Imecs Jákó, Orbán Balázs – aki a köztudatra talán a legnagyobb hatást gyakorolta –, Szentkatolnai Bálint Gábor, a 20. században pedig Jósza János, Csíkszentmihályi Sándor Imre, Rugonfalvi Kiss István, az 1939-ben megjelent, reprezentatívnek szánt munka, *A nemes székely nemzet képe*nek szerkesztője és mások.

A 20. században a hivatásos történészeknél a hun elmélet a fent tárgyalt primitív formájában már nem fordult elő, egyesek azonban megkísérelték ezt a hagyományt különböző konstrukciók révén rehabilitálni. Annál inkább megtalálható volt viszont a nagyközönség által olvasott kiadványokban, így az olyan újra kiadott munkákban, mint Orbán Balázs vagy a Tolnai *Világtörténet*.

A hun elméletet napjainkig többen és alaposan cáfolták. Kimutatták a hun elem fennmaradásának képtelenségét – Erdélyben különben is csak szórványosan kerültek elő hun leletek –, Kézai nyugati forrásait stb. A nyelvészeti érveket Hunfalvy után legutóbb Benkő Loránd rendszerezte. Bonyolítja a helyzetet, hogy a kérdés a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva, és feltehetőleg nem is lesz a közeljövőben. Kissé leegyszerűsítve két irányzathoz sorolhatnánk a székelyek eredetéről kialakult véleményeket: az egyik szerint a székelyek magyarok (képviselői között a nyelvészek vannak többségben, de találunk régészeket és másokat is: Benkő Loránd, Bóna István, Balázs János, Mesterházy Károly stb.), a másik irányzat szerint elmagyarosodott, valószínűleg török eredetű, csatlakozott népelem – eszegel-bolgárok, kabarok vagy avarok –, állítják Györffy György, Fodor István, Kristó Gyula, Szűcs Jenő és mások. Mind a két elméletnek vannak alapos érvei és gyenge oldalai, de a polémia tudományos eszközökkel folyik. Annak azonban, hogy különösen Erdélyben és az emigrációban az utóbbi időben egyre több olyan írás jelenik meg, amelyik rehabilitálni kívánja a hun elméletet, már bonyolultabb okai vannak: a Trianon utáni nemzeti tudat zavarodottsága, frusztrációja, a hosszú elzártság a magyar szakirodalomtól, és főként a dáko-román kontinuitás mitizálása mind hozzájárulnak ehhez.

Erdélyben azonban nem csak a székelyek eredetére vonatkozó elméletek bővelkedtek mitikus elemekben. Érdekes párhuzam vonható a székelyek és szászok eredetkérdésének története között. Annak ellenére, hogy a szász autonómia alapköve, az *Andreanum* éppen annak volt bizonyítéka, hogy a szászok telepes népesség voltak, akiket a magyar királyok hívtak be Erdélybe, a reformáció idején egy ennél jóval „vadregényesebb” elméletet dolgoztak ki, amelyet a barokk történetírás színeztet tovább, és amely a szászokat a gótokkal, illetve a velük azonosnak tekintett gétákkal, tehát végső soron a dákokkal rokonította. Az elmélet Melanchthonig nyúlik vissza, és a protestáns területen igen elterjedt *Chronicon Carionis* járult hozzá népszerűsítéséhez. A kiindulópontot Iordanes *Getica* című műve jelentette, amelyben a gótok és géták ugyancsak egy népként szerepeltek. Melanchthon és Peucer ezt beépítették a keresztény világtörténetbe is: a géták Noé fia, Sém egyik leszármazottától, Ghetertől veszik nevüket, később gótoknak hívták őket, és a szászok ezeknek az ősi géta/gótoknak a leszármazottai.

Melanchthon ezen feltevése kapóra jött a szász politikusoknak, akik közösségük kiváltságait akarták megvédeni a magyar nemesség támadásával szemben. Jellemző erre Albert Huet szász királybíró az 1591. évi diétán mondott beszéde, amelyben a magyar nemességnek azt a felvetését, hogy a szászok jövevények, és mint ilyenek, nem méltók a kiváltságos nemzet státuszára, azzal hárította el, hogy a régi történetírókra hivatkozva a szászokat a gótokkal, illetve a dákokkal azonosította. Így aztán már ez az „ősrégi eredetű és bátorságú” nép előnybe került a magyarokkal szemben, vagy legalábbis nem számított többé „jövevénynek”.

A kétségtelen politikai előnyök, Melanchthon, valamint Huet tekintélye sem volt elegendő azonban ahhoz, hogy a szász írástudó réteg egyhamar elfogadja ezt az elméletet. Viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie, amíg bekerült az értelmiségi körforgásba. Elterjesztésében – úgy tűnik – a Felső-Magyarországról, Lőcséről származó David Fröhlichnek volt nagy szerepe.⁴¹⁶ Nemzetközi népszerűsítéséhez azonban nem kis mértékben járult hozzá Nadányi *Florus Hungaricus*a, ahol ráadásul mindezek a népek a szkítáktól származnak, tehát végső soron a magyarokkal, illetve székelyekkel is rokonok.

A Sémától való származtatás azonban – amellet, hogy a kiválasztott néppel való rokonságot jelentette – bizonyos nehézségeket is felvetett. Ezeket akarta kiiktatni Johann Tröster, aki ismét Jáfettől eredeztette a gótokat, így aztán a németekkel való rokonság kérdése is megoldódott, akik szintén Jáfettől veszik eredetüket. Ez egyben arra a kényes kérdésre is válasz volt, hogy akkor a szászoknak mi közük az *Andreanum*hoz. A 17. század végére aztán ez lett az egyeduralgó elmélet a szász értelmiség körében; könyvek, valamint különböző német egyetemeken megvédett disszertációk tucatjai bizonyítják ezt.⁴¹⁷ Nevesebb képviselői közül megemlíthetjük Laurentius Toppeltinust, Martin Kelpet, Georg Hanert, Matthias Milest, Johannes Franciscit és másokat.⁴¹⁸ Éppen a szászok dák származtatásának elmélete volt az, amelyik sokáig elzárta a románok dákoromán eredeztetésének útját. A románokat ebben a korban általában kizárólag római eredetűeknek tartották, többek között, mert a dákok már „foglaltak” voltak.

A szászok dák eredetének viszonylag rövid volt a karrierje: már Valentin Franck von Franckenstein kimutatta valótlanságát, és utána a 18. század, majd annál inkább a 19. század szász történétírói ismét visszatértek a telepes-változathoz, és egyre behatóbban vizsgálták a betelepedés körülményeit, valamint az *Andreanum*ot.

Felvetődik azonban a kérdés: milyen célt szolgáltak ezek az elméletek? Politikai vonatkozásait már láttuk, de a 17. században a tudósi erudíció bizonyítása is ezt követelte meg, ez volt a „divat”. Egy másik szempontra nemrég Szegedi Edit világított rá, aki szövegelemzések segítségével mutatta ki a teológiai vonatkozásokat is, arra a következtetésre jutva, hogy az eredetkérdés a 17. századi történétíróknál jó alkalom volt arra, hogy a világ mulandóságán elmélkedjenek. A különböző genealógiák konstruálása egyben azt is szemléltette, hogy az Úristen a világ mindenható ura, vele szemben az emberek és az egyes népek történelme mulandó és ingatag.

A románok latin eredetére elsőként a 15. századi olasz humanisták – köztük Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa – figyeltek fel, de viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie, amíg ez a nézet román írástudóknál is megjelent.⁴¹⁹ A szláv kulturális környezetben élő románok jó ideig az eredetmítosz esetében csak a román országok megalapításáig tekintettek vissza, ezt az Erdélyből kiinduló „honfoglalások” számlájára írva. Az első román, aki a latin eredetet is hangsúlyozta a 17. század végén, Grigore Ureche moldvai krónikás volt – valószínűleg lengyelországi tanulmányai hatására –, de ő még keveréknépnek tartotta a románokat, amelynek csupán egyik összetevői voltak a rómaiak. Ezt fejlesztette tovább néhány évtized múlva a másik jeles moldvai króniaíró, Miron Costin, aki most már a románok tiszta latin eredetéről értekezett, akárcsak Dimitrie Cantemir, a tudós moldvai fejedelem.

⁴¹⁶ David FRÖHLICH: *Der Uralte Deutsch Ungerische Zipserische und Siebenbürgische Landsmann*. Lewtschau, 1641.

⁴¹⁷ Lásd erre SZEGEDI Edit: *Istoriografia săsească între Reformă și baroc*. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 2001-ben megvédett doktori disszertáció. Kézirat.

⁴¹⁸ A 17. századi szász történétírók (David Fröhlich, Johann Tröster, Laurentius Toppeltinus, Martin Kelp, Georg Haner, Matthias Miles, Valentin Franck von Franckenstein és mások) is, akik a szászokat a legképtelenebb rokonítások révén különböző dicső ősökkel kapcsolják össze, így a dákokkal, gótokkal, gepidákkal, a székelyeket hun eredetűnek tartják.

⁴¹⁹ Lásd Adolf ARMBRUSTER: *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*. Bucureşti, 1972.

Erdélyben a 17. századi szász történétírók is ezt fogadták el, egyrészt a nyelv alapján, másrészt pedig – mint fennebb láttuk – a dák eredet „foglalt” volt, hiszen ezt a 17. században a szászok sajátították ki. A latin eredet azonban majd csak a 18. század végén, az ún. „Erdélyi iskola” (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior) képviselőinél vált kizárólagossá. A purizmusnak náluk erős politikai töltete volt. A románok ekkor negyedik rendi nemzetként való elismertetésükért küzdöttek, és ezt akarták történeti érvekkel is alátámasztani. A román fejedelemségekben, ahol a tiszta római származáshoz nem fűződött ilyen közvetlen politikai érdek, a sok esetben maguk is idegen, görög eredetű történétírók (Dimitrie Philippide, Dionisie Fotino stb.) inkább a vegyes – dák és római – eredet mellett foglaltak állást. Az erdélyi értelmiségieknek a Kárpátokon túli egyre nagyobb szerepvállalásával együtt azonban a római eredet vált általánosan elfogadottá. A 19. század első felében kedvezett ennek a politikai légkör is: a román fejedelemségek Nyugat felé való nyitása, a nyugati civilizációs modell átvétele, amelyet így nem akkulturációként éltek meg, hanem csupán visszatérésként a „latin” gyökerekhez, ahogy erre Lucian Boia is felhívta a figyelmet.⁴²⁰ Ennek az irányzatnak „csúcspontjaként” és logikus végkifejleteként August Treboniu Laurian Róma megalapításától datálta a román történelmet.

A független Románia létrejötte ismét új helyzetet teremtett: nem volt többé szükség a kisebbségi érzésből fakadó purizmus túlhajtására. A dákok már a nemzeti romantika idején felhívták magukra a figyelmet, és Bogdan Petriceicu Hasdeu volt az, aki különböző – nyelvészeti, néprajzi stb. – érvek segítségével a tiszta római eredet rovására a dák eredetet kívánta megalapozni. A 19. század utolsó harmadában megtörtént az eredetkérdés áértékelése, hogy aztán Xenopol és főképp Iorga a dáko-román szintézis elterjesztésében játsszanak nagy szerepet. Ekkorra azonban már a regáti történétírók alakítják a történelmet. Az újdonsült román királyság számára sokkal inkább a római birodalom, semmint a meghódított dákok jelentették azt a dicső múltat, amelyet szimbolikus módon a jelenhez lehetett kapcsolni.

A dák irányzat a két világháború között felerősödött, bár főképp az amatőr történészek körében. Ehhez részben az is hozzájárult, hogy az első világháborút követően a jelentősen megnövekedett Nagy-Románia történeti jogait is szerette volna hangsúlyozni az új területekre. Erdély kérdésében a magyar és a román történétírás egymással polemizált: amíg a magyar történészek a románok balkáni eredetét vallották, a román történétírás számára presztízskérdés volt az Erdélyre való történeti jog igazolása az első foglaló jogán.

A dák elméletnek aztán olyan vadhajtásai voltak, amelyek a rómaiakat is az ősi dák civilizációból vezették le, eszerint a dák és a latin majdnem azonos nyelvek voltak. A szélsőjobboldali legionárius-mozgalom képviselői is a „vér” és a „rög” kultuszának jegyében az autochton dákokat részesítették előnyben.

A második világháború törést okozott: az ‘50-es évek vulgármarxizmusa egy időre háttérbe szorította az eredetkérdést, annál inkább hangsúlyozták viszont a szláv hatásokat. A ‘60-as évektől kezdődően azonban a dáko-román elmélet ismét visszanyerte pozícióit, sőt, amíg az előző korszakban ennek különböző változatai voltak, most ez dogmává merevült. Az „etnogenezis” – ahogy a tankönyvekben is nevezik – kulcsszerepet kapott a nemzeti történelemben, ebben a dákoknak mint őshonos népességnek egyre fontosabb hely jutott, és az etnogenezis szorosan összefonódott a kontinuitás mítoszával. Nem pusztán az volt a fontos, hogy a románok a dákok és rómaiak leszármazottai, hanem az is, hogy éppen a mai Románia területén alakult ki a román nép, tehát mindig is ők lakták ezeket a területeket, ennek minden részét, a többiek tehát „idegenek”, kései „betolakodók”.

Mítoszok mindig is voltak és vannak, az elgondolkodtató inkább az eredetkérdéseknek a mai napig történeti-jogi érvként való felhasználása. Ez, valamint a jelen frusztrációi egyaránt hozzájárulnak a

⁴²⁰ A kérdéskör összefoglalására lásd: Lucian BOIA: *Istorie și mit în conștiința românească*. București, 1997. 83–122.

„kompenzativ” mítoszok virágzásához, hiszen egész Kelet-Európára jellemző a történelem és az ideológia szoros összefonódása. Szűcs Jenő írta erről: „E historizált nacionalizmus – pótlék. A történetírás a nacionalizmus szolgálatában bizonyos értelemben pótolni hivatott a nemzet *par excellence* modern elméletét, emocionálisan pedig kárpótlást hivatott nyújtani, a nemzeti fejlődés befutotta a pályáját, azaz a szerves történeti folyamatok eredményeként már a 19. században „elkészült” a nemzet valamilyen többé-kevésbé tiszta képlete, ott ilyen pótszerre kevésbé volt szükség, mert ott az öntudat forrásául inkább kínálkozik a jelen (melybe erőszaktétel nélkül simul be a múlt képe), mintsem az ilyen vagy olyan mértékben mitizált múlt.”⁴²¹

⁴²¹ SZÜCS Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet látószöge. (Hozzászólás egy vitához).* In: *Nemzet és történelem.* Bp., 1974. 37.

Hermeneutika és fordítás

Fehér M. István (Budapest) A megtört tradíció

A hagyomány létmódja idegenség és ismerősség között

Hozzájárulásomban a hagyomány létmódjára vonatkozó hermeneutikai kérdés némely vonatkozásának bemutatására, összefoglaló jellemzésére teszek kísérletet. A témamegjelöléssel s a téma kifejtésének módjával egyúttal kapcsolódást próbálok találni mind a kongresszus átfogó diszciplínájához, mind a szimpózium szűkebben vett témájához, a fordítás kérdésköréhez. A kifejtés során a hermeneutikai gondolkör némely idevágó sajátosságát igyekszem vázolni.

A kongresszus átfogó témájához való kapcsolódás a következőképpen jellemezhető. – Hagyományos önértelmezése szerint a hungarológia mint nemzeti filológia (avagy – mint Kulcsár Szabó Ernő fogalmazott – „az anyanyelvi közösségképződésben... rejlő sajátosságokkal kapcsolatba hozható tárgyi és szellemi kultúra értékeinek és alkotó teljesítményeinek... megértésére, föltárására valamint közvetítésére irányuló... magyar kultúratudomány”⁴²²) egyik feladata a nemzeti örökség megőrzése és gazdagítása, a hagyományhoz való kapcsolódás, annak ébrentartása, alkotó továbbvitele. A nemzeti örökség gazdagításának, illetve föltárásának, megőrzésének, közvetítésének szempontjából bizonyára nem haszontalan az örökség, a hagyomány létmódjára vonatkozó kérdést föltennünk, s az e tárgyban mértékadó és korszerű XX. századi elméletek tanulságait röviden számba vennünk. – Mi módon létezik, hogyan is „van” a hagyomány? Tőlünk függetlenül, avagy tőlünk függő módon; minket előre meghatározó, előzetesen létező adottságként, avagy önkényünknek, netán tetszésünknek kiszolgáltatva? A hungarológia, illetve a magyarságtudomány szempontjából nyilván valamelyes fontosság illeti meg az örökségnek, a tradíció áthagyományozódásának, valamint a történetiségnek a XX. század filozófiájában akuttá váló problémáját. Vagyis vizsgálnia kell a hagyomány megértésének, mássálevésének, a hozzá való kapcsolódásnak és átörökítésének a kérdését. Azt a kérdést, amely történetesen egybeesik a XX. századi hermeneutika egyik középponti kérdésével, egyik (sőt, egyik legfőbb) gondjával.

A hermeneutika kiindulópontjában, az értelmezésnek mint feladatnak a megszületésében egyfajta értelemelhomályosulás játszik szerepet. „A hermeneutika szükséglete akkor keletkezik, amikor megszűnt a magától értés” – hangsúlyozza Schleiermacherre hivatkozva hermeneutikai fő művében Hans-Georg Gadamer. A hermeneutika sajátlagos tere épp „idegenség és ismerősség két szélsősége” között helyezkedik el.⁴²³ A hermeneutikai feladatnak – az áthagyományozott szövegek értelmezésének – a kiindulópontjában két belátás tudatosítása rejlik. Egyrészt az, hogy a szövegek értelme elhomályosult, feledésbe merült. Ennek oka az időbeli távolság, a körülmények különbözősége. Ez a belátás a történeti korok különbözőségébe való belátásnak vagy egyszerűen *a történetiség lényegébe való belátásnak* nevezhető. Ha az időben egymást követő emberek és korok nem volnának különbözőek, akkor feltehetően a szövegek is háborítatlanul megőriznék értelmüket, és az értelmezés tudományos erőfeszítése teljességgel felesleges volna. A történeti korok különbözősége folytán a szövegek idegenné váltak, értelmük elidegenedett, ugyanakkor mégsem teljesen ismeretlen. A hermeneutika kiindulópontjában rejlő másik belátás az, hogy az áthagyományozott szövegek egyáltalán fontosak, hogy hagyományban állunk – amit *a hagyomány fontosságába vetett meggyőződésnek* nevezhetünk. A történeti korok különbözőségének érzékelése és a hagyomány fontosságába vetett hit: e két mozzanat egyaránt szükséges ahhoz, hogy a hermeneutikai feladat megszülessék.

⁴²² Lásd a kongresszus Internet-honlapján hozzáférhetővé tett „Az ‘azonosíthatatlan’ poétikája? (Megjegyzések a hungarológia fogalmának változásaihoz)” című dolgozatát.

⁴²³ Ld. Hans-Georg GADAMER: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke*, 1. kötet, Mohr, Tübingen 1990, 187., 193.; *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest 1984, 141., 144. Vö. még uo., 300., illetve magyar kiadás 210.

Ha a hermeneutikát egészen általánosan a megértés és az értelmezés tanaként fogjuk föl (legyen bár szó szövegek, cselekedetek vagy bármiféle emberi megnyilatkozások, megnyilvánulások megértéséről vagy értelmezéséről), ha tehát a hermeneutika a megértésre irányul, a megértéssel van dolga, akkor az előfeltevés itt a nem-értés vagy a megzavart megértés szituációja. A hermeneutika tekintetében fennálló egészen általános előfeltevés valamely már mindig is előzetesen bekövetkezett értelemvesztés, értelemelhomályosulás – nem egyszerűen „Nichtverstehen”, hanem még inkább valamely „Nichtverstandenhaben” –, mely az értelem mai világba való átültetésének, átemelésének, újraelsajátításának projektuma mögött munkál, s beindítja azt. Az előzetes nem-értésből és annak hiányként, veszteségként való tapasztalatából fakad az értelem keresésének, azaz újraelsajátításának, a megértésnek a projektuma.

E projektum lezárhatatlan. A XX. századi hermeneutika – az ember lényegi és kiküszöbölhetetlen időbeliségének és történetiségének érzékelése folytán – egyúttal végességhermeneutika is. Már az értelemelhomályosulás, illetve annak veszteségként való érzékelése, továbbá – tőle elszakíthatatlanul – a veszteség által motivált értelemkeresésnek a projektuma sem más, mint egy alapjaiban véges történeti lénynak az indexe.

A múlt értelem mai világba való átültetésének, átemelésének, újraelsajátításának projektuma azonban (s itt térek rá a szimpózium témájához való kapcsolódás lehetőségének jelzésére) Gadamer szemszögéből egyfajta fordítási kérdés. A hagyomány alapvetően nyelvi jellegét, nyelvi konstitúcióját tekintve a feladat valamely múltbéli nyelvezetnek, fogalmiságnak a jelen nyelvére való átültetése. Amikor értelmezői munkánk során gyakorta úgy fogalmazunk: „amit ez és ez a szerző mondott, amit itt és itt írt, az ezt és ezt jelenti”, akkor éppenhogy efféle fordítási feladattal vagyunk elfoglalva, vele próbálunk megbirkózni.⁴²⁴ S nem pusztán akkor, ha idegen nyelvről magyarra, avagy régi magyarról mai magyarra kell átültetnünk a szöveget. Amikor azt mondjuk: „ha jól értettem a szavaidat, lényegében véve azt akartad mondani, hogy...”, akkor úgyszintén egyfajta fordítást végzünk. A másik ember által mondottakat próbáljuk megérteni, azaz – ami ezzel egyjelentésű – az általa mondottak értelmét próbáljuk saját szavainkkal visszaadni. Aligha véletlen, hogy az *Igazság és módszer* nyelvről szóló harmadik részének kifejtését Gadamer éppenséggel a fordítást illető fejtegetésekkel vezeti be. Ami mögött annak a belátása rejlik: a megértés, illetve a megértés nyelvisége nem egyéb, mint valamiféle fordítási feladat.⁴²⁵ A megértettet valamely jelen nyelviségébe kell átültetnünk.

A gadameri hermeneutika mai továbbvitelében is hangsúllyal tűnik fel az értelem keresésének, azaz az újraelsajátítására irányuló erőfeszítésnek, a megértésnek a projektuma. Mint a Gadamer 100. születésnapjára megjelent *Festschrift* egyik tanulmányában Günter Figal nemrég hangsúllyal utalt rá, a hermeneutikának a tradícióhoz való viszonya nem magától értetődő, hanem sokkal inkább *megtört viszony*. Ami a hermeneutika ismeretesen „hagyománybarát” jellegét tekintve akár meglepő tényként is csenghet. Ám épp a hagyomány példaképként, mértékként való elismerése artikulál egy olyan tradíció tudatot, amely igen távol esik a törésmentes tradicionalizmus naivitásaitól és kontinuitás-reménységeitől. „A tradíciót kifejezetten sohasem tapasztaljuk tradíció-törés nélkül” – hangsúlyozza Figal

⁴²⁴ A megfogalmazás: „ezt és ezt jelenti”, ugyanakkor arra csábít, hogy azt higgyük: amit most mondunk, azzal valamiféle „magábanvaló”, történelemfeletti jelentéshez jutottunk el.

⁴²⁵ „A megzavart vagy megnehezített megértetési szituációkban tudatosulnak leginkább azok a feltételek, amelyeknek minden megértés alá van vetve. Így különösen tanulságos az a nyelvi folyamat, amelyben fordítás teszi lehetővé a két különböző nyelven folytatott beszélgetést. A fordítónak a megértendő értelmet át kell vinnie abba az összefüggésbe, melyben a beszélgetőpartner él” (*Gesammelte Werke*, 1. köt., 387.; *Igazság és módszer*, 269.).

a paradox tényállást.⁴²⁶ A filozófiai hermeneutika a történeti meghatározottság és a tradíciótörés (a megtört tradíció) közti feszültségben jut szóhoz és fejti ki hatását. A mértékadó hagyomány és a tőle való távolság, másképp és pontosabban fogalmazva: a hagyomány mértékadó voltának *tudata* és a tőle való távolságnak, azaz a vele való naiv azonosulás hiányának a *tudata*: e kettős tudat egyforma súllyal érvényesül itt, a hermeneutika kiindulópontjában.

A vonatkozó tényállást a következő példával tudnám megvilágítani. Ha az ókori görögök életvilágába helyezkedünk, s ebből a pozícióból fölteszük a kérdést: vajon az olümposzi istenek számukra milyen értelemben jelentettek hagyományt, akkor föltehetően a rossz kérdésfeltevés hibájában volnánk elmaraszthatók. Az olümposzi istenek a görögök számára bizonyára sokkal inkább jelentettek ugyanis *valóságot* – a szó legteljesebb értelmében –, mintsem valamiféle – még oly élő és eleven – *tradíciót*, hiszen az istenek velük együtt éltek, megjelentek közöttük, napjaikat velük együtt töltötték. (Nem utolsósorban a tradíciótudat előfeltételezi a történetiségnek, azaz a történelem egyszerűségének és megismételhetetlenségének tapasztalatát, ami az európai kultúra tudatába csak a kereszténységgel lép majd be.) A hagyományt, melyben élünk, a tradíció kontinuitása, azaz megtörésének hiánya láthatatlanná teszi. A törésmentes hagyomány innen szemlélve sokkal inkább valóságként, mint tradícióként jelenik meg. Miképp fordítva: a tradíciót a már mindig előzetesen bekövetkezett törés teszi csak láthatóvá. Tradícióhoz való viszonyunk problematizálása – a problematizálás lehetősége, szükségessége vagy kényszere – már annak a jele, hogy valóságként való át- és megélése, a hozzá való magától értetődő, naiv viszony megszűnt, a reflektálatlanság immár nem áll fenn többé.

E megtört viszonyt jól jellemzik Gadamer „Hegel öröksége” címmel a Hegel-díj átvétele alkalmából 1979-ben tartott beszédének következő sorai: „Csodálattal állunk kereszténység és filozófia, természet és szellem, görög metafizika és transzcendentálfilozófia nagy hegeli szintézise előtt – ama szintézis előtt, melyet Hegel abszolút tudásként vázolt föl. Elfogadni mégsem tudjuk. A bennünket Hegeltől elválasztó másfél évszázadot nem lehet letagadni.”⁴²⁷ E fájdalmas tudatosítás, e megtört viszony ellenére – mint alább még röviden utalok rá – hermeneutikájának némely döntő pontján Gadamer mégiscsak Hegelhez kapcsolódik.

Nem lesz haszontalan, ha ebben az összefüggésben Gadamer felől visszautat keresünk Heideggerhez. A történetiség alapvető létdimenziója és a megtört tradíció közti hermeneutikai feszültségtér ugyanis érzékelhetően jelen van már Heidegger fő művében, a *Lét és időben*. Az emberi létezés alapvetően

⁴²⁶ G. FIGAL: „*Philosophische Hermeneutik – hermeneutische Philosophie*”. In: *Hermeneutische Wege. Hans-Georg Gadamer zum Hundertsten*, szerk. G. FIGAL, J. GRONDIN, D. SCHMIDT, MOHR SIEBECK, Tübingen 2000, 336. („Tradition erfährt man ausdrücklich nie ohne Traditionsbruch [...]”; ld. még uo.: „Gadamer filozófiai hermeneutikája [...] reflektált, a tradícióhoz való viszonyában megtört, amint az egy modern elméletre jellemző. Ez a tényállás a gadameri hermeneutika nyilvánvaló hagyománybarát jellegét tekintve meglepő tényként csenghet. E hagyománybarát jelleg azonban Gadamer elméletén belül azzal a belátással függ össze, hogy tradíció és modernség feszültségben áll egymással, hogy e kettő egymással szemben vonatkozik egymásra” („Gadamers philosophische Hermeneutik [...] ist reflektiert, in ihrem Verhältnis zur Tradition gebrochen wie es zu einer modernen Konzeption gehört. Das mag angesichts der offensichtlichen Traditionsfreundlichkeit der Gadamerschen Hermeneutik überraschend klingen. Aber diese gehört in Gadamers Konzeption mit der Einsicht zusammen, daß Tradition und Moderne in Spannung, gegenstrebig aufeinander bezogen sind.”).

⁴²⁷ H.-G. GADAMER: *Das Erbe Hegels*. In: H.-G. GADAMER–J. HABERMAS: *Das Erbe Hegels. Zwei Reden aus Anlass des Hegel-Preises*. Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1979, 56. Ld. most *Gesammelte Werke*, 4. köt., 473.

történeti dimenzióját tekintve érthető, hogy Heidegger az autentikus egzisztálás⁴²⁸ mindenkori tényleges lehetőségeinek számbavételekor elsődleges s szinte kizárólagos forrásként az *örökséget* nevezi meg – az örökséget, mely *eo ipso* történeti, s melyet a mindenkor létező ember belevetettként, ám mégis szabadon vállal föl.⁴²⁹ Ha a kulturális javak mindegyike örökségként adódik, írja Heidegger, s e javak teremtik meg mindenekelőtt az autentikus emberi élet lehetőségét, akkor ez utóbbiban az örökség áthagyományozódása megy végbe. A hagyományhoz való kapcsolódás ebben az összefüggésben azonban lényegileg *ismétlés* („Wiederholen”), azaz egyúttal *visszahozás*, *visszanyerés* is. Heidegger nézeteiből az következik, hogy az örökölt, illetve áthagyományozott és föl vállalt egzisztencialehetőség megragadásában nem lehet szó olyasvalamiről, mint a múlt helyreállítása, restitúciója, avagy a hagyomány „megvalósítása”. Egy alapvetően történeti lény esetében az efféle „megvalósítás” eleve kizárt. A múlt pusztá helyreállítására való törekvés, e törekvés projektje – a múlt visszahozása, és alkalmasint valamely örökség megvalósítása – teljességgel félreérti egy alapvetően történeti lény létmódját. „A történeti szellem lényege”, fogalmaz majd egészen hasonló értelemben Gadamer, „nem a múlt helyreállításában, hanem a jelenkori élettel való gondolkodó közvetítésében áll.”⁴³⁰ „A jelenkori élettel való gondolkodó közvetítés” fontosságát Gadamer pedig e helyen éppenséggel Hegelhez kapcsolódva – és ebben a tekintetben Schleiermachertől elhatárolódva – juttatja kifejezésre. E hangsúly egyfelől érthetővé teszi az *applikáció* mozzanatának filozófiai hermeneutikájában végbemenő felértékelődését. Másfelől az ismétlés innen szemlélve azt jelenti: nincs kezdet és nincs vég. Avagy másképp fogalmazva: kezdetben volt az ismétlés. A hagyomány valamely végtelenbe nyúló beszélgetés folyamata, fogalmaz Gadamer, melyben miként nincs első szó, úgy nincs utolsó szó sem.⁴³¹ Az applikatív megértés mozzanata ebben a perspektívában a hagyománynak a mindenkori jelen számára való elevenné válásában fejeződik ki.⁴³² Gadamernek a hagyomány vonatkozásában az elsődleges elemzési szempontja „annak az életvonatkozásnak az előzetes szerepe, amit a hagyomány a mai kor számára jelent.”⁴³³ Gadamer kritikája a történeti tudatot érinti, mivel az megszünteti az eleven életkapcsolatot, distanciát teremt a történelemmel szemben,⁴³⁴ zárójelbe teszi

⁴²⁸ Nem jelentőség nélküli, hogy az autentikus egzisztálást – ami a jó élet, azaz az etika hagyományos problémakörének felel meg – legmagasabb fokon Heidegger a történetiségben horgonyozza le. Etika és történelem ilyen jellegű – a hagyományos megközelítések számára fölöttébb szokatlan – összefüggését nagy mértékben előkészítették a neokantiánusok (ld. FEHÉR M. István: *Az élet értelméről. Racionalizmus és irracionálisizmus között*, Kossuth, Budapest, 1992, 42. sk. továbbá utalásaimat jelen írás végén). Hagyományosan a történelemnek az etikába való bevezetése napjainkig fölidézi ugyanis a relativizmus fantomját. Ha van valami olyan, mint jó, ha van az etikai mércéknek valamilyen foglalata, akkor annak – úgy tűnik föl – egyúttal abszolútnak, történelemfelettiinek kell lennie. Ha a történelmet tesszük meg vizsgálódásunk átfogó keretévé (mint azt pl. Hegel tette), akkor az etikai nézőpont rögvest elenyészik, semmivé lesz, s marad legföljebb valami olyan, mint a „világszellem” joga. Az etika történetietlen, a történelem etikátlan – sugallja e szemléletmód. Választani kell: vagy az egyiket, vagy a másikat helyezzük előtérbe, összeegyeztetésük nem lehetséges. Ha a neokantianizmus Kanton túllépve az etikát a történelemmel igyekezett összekapcsolni, akkor fel kell figyelnünk arra, hogy a *Lét és idő* autenticitás-konceptiója – az, ami az erkölcsiség kanti problematikájának Heideggernél megfelel – a mű történelem-fejezetében teljesebben ki: az autentikus emberi élet megvalósulásának végső keretét Heidegger számára a történetiség dimenziója nyújtja. A saját végességének eltökélten tudatára ébredt s ezáltal autentikussá lett egzisztenciáról, s az ilyen egyénekből fölépülő autentikus közösségről van szó, melynek tartalmát megvalósulásában a hagyományhoz való kapcsolódás, annak eltökélt továbbvitele, átörökítése, mint Heidegger nevezi: *ismétlése* alkotja.

⁴²⁹ Vö. M. HEIDEGGER: *Sein und Zeit*, 15. kiadás, Niemeyer, Tübingen 1979, 383. skk. (*Lét és idő*, Gondolat, Budapest, 1989, 615. skk.)

⁴³⁰ *Igazság és módszer*, 129.

⁴³¹ Ld. *Gesammelte Werke*, 8. köt., 408. Vö. uo., 430., 434.

⁴³² Ld. pl. *Igazság és módszer*, 218. skk., 227. sk.

⁴³³ Uo., 149.

⁴³⁴ Uo., 29.

„annak az életvonalkozásnak az előzetes szerepét, amit a hagyomány a mai kor számára jelent”,⁴³⁵ „kirefektálja magát a hagyományhoz fűződő életviszony alól”.⁴³⁶ Ezáltal a történeti tudat a hagyományt érvényre juttatja ugyan, ám éppen csak „történetileg”, azaz a maga másságában, s nem olyan valamiként, *ami ránk is hat és bennünk is folytatódik*.⁴³⁷

Ez a történeti tudat ilyenformán nem egyéb, mint a felvilágosodás fonákja, így osztozik annak minden egyoldalúságában. A felvilágosodás számára ugyanis – írja Gadamer – „az ész által [...] értelmetlennek ítélt hagyományt csak történetileg, azaz a múlt szemléletmódjához visszanyúlva lehet megérteni”. „A felvilágosodás általános törekvése az, hogy egyetlen tekintélyt se engedjen érvényesülni, s mindent az ész ítélőszéke előtt döntsön el. [...] Nem a hagyomány, hanem az ész a forrása minden autoritásnak.”⁴³⁸ Autoritásnak és észnek a felvilágosodás által végbevitt egymással való szembeállítására mögött az a kizáró ellentét rejtett, hogy egy nézetet *vagy* az ész (szuverén módon való ítéletalkotás), *vagy* az autoritás (vak engedelmesség) alapján fogadhatunk csak el. A felvilágosodás így nem pusztán lejáratta a tekintélyeket, hanem – e célját elérendő – a tekintély fogalmát előzetesen át is értelmezte, és pedig oly módon, hogy benne a vak engedelmisség mozzanatát domborította ki. Ha a dolgot elfogulatlanul, a felvilágosodás túlzásaitól – vagy éppenséggel „előítéleteitől” – mentesen tekintjük, akkor belátható viszont, hogy a tekintély „végső soron nem az alávetés aktusán és az észről való lemondáson alapul, hanem az elismerés és a felismerés aktusán – tudniillik azon a felismerésen, hogy a másik személy ítélet és belátás dolgában fölényben van velünk szemben, s ezért ítélete előbbrevaló, azaz elsőbbséget élvez saját ítéletünkkel szemben”.⁴³⁹ A tekintély elismerése eredetileg „azzal a gondolattal kapcsolódik össze, hogy amit a tekintély mond, nem értelmetlen önkény, hanem elvileg belátható. Ebben áll annak a tekintélynek a lényege, melyre a nevelő, az előjáró vagy a szakértő támaszkodik”.⁴⁴⁰

A felvilágosodáshoz való alapvetően negatív viszonyulása folytán a romantika jórészt csak előjelet váltott: az „ősbutaság” helyébe az „ősbölcsességet” állította – „a régi helyreállítására való törekvést, csupán azért, mert az régi”⁴⁴¹ –, s így „hagyomány” és „ész” *aufklärer* szembeállítását alapjaiban nem kérdőjelezte meg. A hagyományt a romantika is „a szabad önrendelkezés absztrakt ellentétének látja”.⁴⁴² Közelebbi szemügyrevételkor azonban kitűnik: nem lehet belátni, hogy a felvilágosodásra jellemző tradíció- és történelemellenesség mint a priori kiindulópont mennyivel jobb, mint a tradícióra hagyatkozó, a hagyomány föltétlen bölcsességében, fensőbbrendűségében vakon hívő tradicionalista álláspont. Felvilágosodás és romantika ellentéte innen szemlélve abban áll, hogy az egyik azt javasolja, az ész számára idegen hagyományt vakon vessük el, a másik azt, vakon boruljunk le előtte – az egyik számára bizonyításra nem szoruló evidencia az, hogy mi messze elmaradott és csacska őseink fölé magasodunk, miképp a másik számára éppannyira magától értetődő kiindulópont, hogy mi csak törpék vagyunk őseinkhez képest, akiknek minden szava számunkra ilyenformán mértékadó és követendő bölcsesség –, ám mindkettő egyetért abban, hogy a hagyomány az ész számára hozzáférhetetlen, idegen tőle: e közös előfeltevéseken nyugvó szembenállás így alapjaiban hamis és elvetendő.

A hagyományhoz ugyanis – hangsúlyozza egyfajta *tertium datur*ként nagy erővel Gadamer – kiküszöbölhetetlenül hozzátartozik az ész és a szabadság mozzanata. „A »maguktól tényező

⁴³⁵ Uo., 149.

⁴³⁶ Uo., 253.

⁴³⁷ „[...] amikor szövegeit »történetileg« olvassa, akkor [a történeti tudat] a hagyományt már mindig is előzetesen és alapjában nivellálta, úgyhogy tudásának mércéit a hagyomány sohasem teheti kérdésessé” (*Igazság és módszer*, 253.). Ezzel szemben „az igazi történeti tudat mindig látja a saját jelenét is” (uo., 216.).

⁴³⁸ *Igazság és módszer*, 195.

⁴³⁹ Uo., 200.

⁴⁴⁰ Uo., 200.

⁴⁴¹ Uo., 196.

⁴⁴² Uo., 201.

hagyományok» romantikus hiedelme, melyeknek a színe előtt az észnek el kell némulnia”, nem egyéb, mint merő illúzió, ami maga is a felvilágosodás előfeltevésein alapul. Hiszen „még a legvalódibb, legszolidabb hagyomány öröklődése sem természetadta módon megy végbe, az egyszer már meglevő dolgok tehetetlenségi erejének köszönhetően, hanem igenlésre, kapcsolódásra, ápolásra szorul”.⁴⁴³ A megőrzés – mondhatjuk – éppannyira szabad cselekvés, mint az újítás vagy a változtatás.

Ugyanezt hangsúlyozta Gadamer a Habermasszal való vitában is. „A fennálló megváltoztatása nem kevésbé a tradícióhoz való kapcsolódás, mint a fennálló védelme” – fogalmazott. „*A tradíció maga csupán az állandó mássálevésben van.*”⁴⁴⁴ Az utóbbi tézisben a fő műnek azt az alapgondolatát láthatjuk visszatérni, mely szerint a megértés mindig másként-értés,⁴⁴⁵ és a hermeneutika igazi feladata „nem a múlt restitúciójában, hanem *a jelenkori élettel való gondolkodó közvetítésében*”,⁴⁴⁶ a múltnak a jelennel való integrációjában áll. Nem lesz haszontalan az utóbbi tézisekhez némi értelmező megjegyzést fűznünk. A tradíció azért van „az állandó mássá levés” állapotában, mivel új és új generációknak kell elsajátítaniuk, birtokba venniük, saját maguk számára értelmessé, elevenné tenniük. Ez pedig nyilvánvalóan a történelmi körülmények változó jellege, a történelem egyedisége és egyszerisége folytán mindig csak a megértésre és az értelmezésre irányuló új és új erőfeszítések révén lehetséges. Véges történeti lények új és új megértése-értelmezése mindig új és új nyelvviségben jut szóhoz és fogalmazódik meg. Az értelmezői erőfeszítésnek saját szavakban kell testet öltetnie, saját szavakban kell „szóhoz jutnia”. Az a tradíció, melynek mássá levését ebben az értelemben megakadályozzák, és önmagával való (nem utolsósorban: nyelvi) azonosságához mereven ragaszkodnak, előbb vagy utóbb azzal végzi, hogy kiüresedik, megcsontosodik, elhal. Gondolatokat nem ébreszt, szíveket, érzelmeket immár nem mozgat meg, folyamatosságát – ha egyáltalán – csak hatalmi szóval lehet fenntartani – ám a kérdés épp az: vajon kinek-minek a kontinuitását őrzik így meg? Nem a bebalzsamozás a lényeges, sőt a helyzet inkább a fordítottja. Gadamer felől szemlélve azt mondhatjuk: amit csak bebalzsamozás révén lehet megőrizni, azt bebalzsamozás révén *sem* lehet megőrizni. Ahol bebalzsamozással próbálnak megőrizni valamit, ott ez az aktus nem ritkán – nemhogy nem képes elérni a kívánt hatást, de – épp siettetni a megőrizni kívánt dolog pusztulását. Az eleven, lelkesítő tradíció, a jelenhez kapcsolt, a jelen horizontja felől fölelevenített múltbéli értelem helyett annak csak holt porhüvelyét tudja eljuttatni és közvetíteni. Lényegi történetiségünk, továbbá a történelem egyedisége és megismételhetetlensége folytán reménytelen vállalkozás a hagyomány *változatlan formában való átöröklésére* avagy (változatlan formában való) *helyreállítására* törekednünk: a feladat inkább az, hogy *új életre keltsük*.

Innen tekintve – s a fentebb mondottakra visszautalva – pontosabban lemérhető a hermeneutika – a közkeletűen „hagyománybarátként” ismert hermeneutika – nem csupán ismerősség és idegenség közti, de egyúttal felvilágosodás és tradicionalizmus közti sajátos, „köztes” helyzete is. A hermeneutika innen szemlélve – szemben a recepciótörténetben korábban megfogalmazott s mára már maguk a kritikusok által is meghaladottnak tekintett vélekedésekkel⁴⁴⁷ – nem annyira a felvilágosodással szembenálló, a felvilágosodást elutasító vagy visszavonó, konzervatív-tradicionalista attitűdként jelenik meg – hiszen, mint láttuk, az efféle beállítottságot a felvilágosodás fonák előfeltevéseivel való lényegi rokonsága miatt éppenhogy alapjaiban bírálja –, mint sokkal inkább egyfajta következetesen végigvitt, magára a felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodásként. Éspedig abban az értelemben, hogy a felvilágosodást felvilágosítja önmagáról, saját korlátairól, többek között arról, milyen átgondolatlan illúziók,

⁴⁴³ Uo., 201. Megőrizni ebben az értelemben annyi, mint nyitva tartani, írja James Risser. Éspedig nyitva tartani főképp annak a lehetőségét, hogy meghalljuk a múlt kihunyt hangjait (James RISSE: *Hermeneutics and the Voice of the Other. Re-reading Gadamer's Philosophical Hermeneutics*, State University of New York Press, Albany, N.Y. 1997, 73.).

⁴⁴⁴ H.-G. GADAMER: „Replik”. A *Hermeneutik und Ideologiekritik* című kötetben: Suhrkamp, Frankfurt/Main 1971, 307.; ld. most GW 2, 268. (Kiemelés F. M. I.)

⁴⁴⁵ *Igazság és módszer*, 211.

⁴⁴⁶ Uo., 129.

⁴⁴⁷ Lásd az 1. Függelék.

előfeltevések vagy előítéletek maradtak meg benne. Nem utolsósorban éppen az előítélettől, azaz a hagyomány hangjában megszólaló előzetes ítéletektől, vélekedésektől való előítélet. A felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodás azzal a tanulással szolgál, hogy „az összes előítélet meghaladása [...] maga is előítélet”, s hogy az az illúzió, mely szerint mentesek vagyunk az előítéletektől, csak azt eredményezheti, hogy a minket meghatározó erők vakon, tudunk nélkül kerítenek hatalmukba bennünket. „Aki azt hiszi, mentes az előítéletektől, [...] amennyiben [...] tagadja saját történeti feltételezettségét”, írja Gadamer, „az a felette uralkodó ellenőrizetlen előítéletek hatalmát úgyszólván hátulról fogja tapasztalni”.⁴⁴⁸ Valamely valóban elfogulatlan, előítéletmentes vizsgálódás a tradíció gondolattalan félresöprését, elvetését s az önmagunkban, mint új kiindulópontban való magától értetődő bizalmat (a tradíció iránti bizalmatlanságot s az önmagunk iránti ezzel összefüggő önhitt bizalmat) nem kevésbé láttatja dogmatikus attitűdnek, mint a hagyomány előtti föltétlen meghajlást, a hagyomány gondolattalan és tekintélyelvű átvételét s önmagunk ezzel összefüggő lekicsinylését. Önmagunkban vakon hinni a tradícióval szemben, avagy a tradícióban vakon hinni önmagunkkal szemben: ez hermeneutikai szempontból nem igazi alternatíva.⁴⁴⁹ Ezen megfontolások rávilágítanak arra: a hagyomány teljes-totális elvetése és a radikális, semmiből való újrakezdésre irányuló, ezzel összefüggő igény tarthatatlan illúzió, csalódás, önbecsapás, önmagának tudatában nem levő homályos gondolat – olyanfajta korlátoltság, melyre (mint minden igazi korlátoltságra, fogalmából adódóan) az jellemző, hogy a saját korlátait nem képes meglátni. Innen – ezen utóbbi, kijózanító „felvilágosítás” felől – a hermeneutika nem annyira a felvilágosodás elutasításaként, visszavonásaként jelenik meg, mint inkább következetes (s ez itt nem utolsósorban annyit tesz: illúziók nélküli) végigviteleként.⁴⁵⁰

Befejezésképpen három pontban próbálom a hagyomány és a nyelv összefüggésében elmondottakat összegezni és egymásra vonatkoztatni.

1) *A hagyomány nyelvisége.* A kulturális örökség túlnyomó része nyelvi-szövegszerű, de a hagyomány ama része, mely nem lingvisztikai természetű (épületek, műemlékek, tárgyak stb.) – még a hagyomány ezen részéhez való *hozzáférés* – vagy (ami ezzel egyjelentésű) a hagyomány ezen részének a *jelentése, értelmezése* – is csupán nyelvi formában történhet. A hozzáférés mindig nyelvi; nem kerülheti ki, nem ugorhatja át a nyelvi univerzumot. Ami annyit tesz: nem magához a műemlékhez, hanem a műemlék *jelentéséhez*, illetőleg – ami ezzel jórészt egybeesik – jelenkori, számunkra való jelentéséhez tudunk csak hozzáférni.⁴⁵¹ A nyelvi forma pedig a mindenkori jelen megértésre-értelmezésre irányuló erőfeszítéseinek eredményeként áll elő.

2) *A hagyomány és a történetiség létmódja és a historicizmus (a történeti tudás) problémája.* Mottóul szolgálhat ebben a tekintetben Schelling következő passzusa: „Csak annak a számára van történelem,

⁴⁴⁸ *Igazság és módszer*, 253.

⁴⁴⁹ A hermeneutika tradícióban állónak tudja magát, ám kritikusan viszonyul hozzá. Nem a tradícióban-állás tényét, hanem annak mikéntjét vitatja. Vö. HEIDEGGER: „*Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)*”, Diltthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften 6, 1989, 249.; „Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk (A hermeneutikai szituáció jelzése)”, *Existencia* VI–VII, 1996–97, Supplementa, vol. II. 23. : „A [...] kritika nem annak a ténynek szól, hogy egyáltalán valamely hagyományban állunk, hanem annak: *miként*. Amit nem eredeti módon értelmezve sajátítunk el, és nem ennek megfelelő nyelvi formában fejezünk ki, az csak felületesen a miénk [...]. [...] az élet, amennyiben lemond az értelmezés eredetiségéről, vele együtt lemond arról a lehetőségről is, hogy önmagát gyökerestől birtokba vegye [...]” (kiemelés az eredetiben).

⁴⁵⁰ Lásd a 2. Függelék.

⁴⁵¹ Természetesen tökéletesen lehetséges – a hatástörténet fonalát követve – annak is utánajárni, milyen jelentése volt egy korábbi (nyelvi vagy nem nyelvi) hagyománynak egy rákövetkező későbbi, ám számunkra immár múltbeli kor számára. Csak azt a vélekedést célszerű elkerülnünk, mely szerint az illető kor avagy éppenséggel mi magunk birtokoljuk a vonatkozó hagyomány *helyes* (magábanvaló, történelemfeletti) jelentését.

akire hatott a múlt, és csak annyiban, amennyiben hatott rá”.⁴⁵² Ami annyit tesz: a történelem nem a fejünk fölött zajló, tőlünk függetlenül előre determinált, fatális eseménysorozat, melynek legfőbb vakon alávetjük magunkat. Történelem csak annak a számára van, aki tud róla. Másfelől azonban nem elégséges saját tradíciójának történetének pusztán ismerete – szükséges a mellette való szabad *elköteleződés* is. Ugyancsak megvilágító lehet ebben az összefüggésben az, amit Michael Gelven ír Heidegger történetiség-felfogását kommentálva: az ősök cselekedeteinek *tudása* nem konstituál még *örökséget*.⁴⁵³ A történelem és a jövő lényegi nyitottsága, eldöntetlensége, ezen létdimenzió tudásának hiánya elengedhetetlen negatív feltételként jön itt tekintetbe, s ez az a pont, ahol a neokantiánus gondolkör történelem felé való fordulása a hermeneutika számára lényegi episztemológiai előmunkálatokat végzett. „Ha a jövőt a maga individualitásában ténylegesen előre ki tudnánk számítani”, írta Rickert, „ha pontosan tudnánk *mindenről*, aminek jönnie *kell*, úgy az akarás és a cselekvés nyomban elveszítené a maga értelmét. [...] Kegyes kéz az, amelyik számunkra a jövőt [...] átláthatatlan fátyolba burkolta. *Ha individualitásában és különösségében a jövő is tudásunk tárgya volna, úgy soha sem lehetne akarásunk tárgya.*”⁴⁵⁴ „Egy metafizikai idealizmus, mely a világ általános fejlődéstörvényét ismerni véli, a történelem egyszeri lefolyását éppoly értelmetlenné és fölöslegessé teszi, mint egy metafizikai naturalizmus, mely az abszolút valóságot örök körforgásnak tartja. [...] *Történelem csak addig lehetséges, ameddig a világot metafizikailag nem ragadjuk meg*”.⁴⁵⁵

3) *Tradíció, történelem, szabadság.* Minthogy a történelemben szabad, ám véges lények tevékenykednek, a hagyomány csak ezen szabad lények elköteleződésében van jelen. A tradíció így szükségképpen megtört, amennyiben hordozói gondolkodó-akáró lények. Mindenfajta elhatározás és kapcsolódás maga mögött tudja azt a lehetőséget, hogy lehetett volna másképp is dönteni. A tradíció mássá levése, azaz a jelenre való alkalmazása új helyzetet teremt. Ugyanerre hívta fel a figyelmet egy nemrég tartott előadásában az amerikai hermeneutika-kutató, James Risser: „Az applikáció mozzanata, amely a történelem megértését teremti meg, a *phronesis*-ben rejlő applikáció mozzanatának jellegét ismétli. Mindkét esetben a fölbomlás mozzanatáról van szó, mely sajátos módon az életet önmaga színe elé hozza. Gadamer számára a kairológikus esemény a történeti életet saját (különös) időpillanata elé állítja. Ez azt jelenti [...], hogy a tradíció története nem egymást követő jelenkori történések kontinuum, hanem *a diszkontinuitás által fémjelzett valódi esemény.* Ami azt illeti, *nem létezik semmiféle ‘tradíció’, mely valamifajta történeti tárgyként állna rendelkezésünkre;* a hagyomány ajándék, s csak abban a pillanatban válik jelenvalóvá, mely által önmagától *elkülönböződik.* Más szóval az applikáció mozzanata az a hely, ahol történelem és hagyomány jövőt nyitnak. Ezért mondhatja Gadamer, hogy az applikáció történelmet teremt. És ugyanakkor csupán ezen jövő által marad meg a történelem, vagyis rendelkezik kontinuitással.”⁴⁵⁶

⁴⁵² F. W. J. SCHELLING: *A transzcendentális idealizmus rendszere*, ford. ENDREFFY Zoltán, Gondolat, Budapest 1983, 357.

⁴⁵³ Michael GELVEN: *A Commentary on Heidegger's „Being and Time. A Section-by-Section Interpretation.* Harper & Row, New York 1970, 212. sk.

⁴⁵⁴ Heinrich RICKERT: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 2. kiadás, Mohr, Tübingen 1913, 464. (Kiemelés tőlem – F. M. I.)

⁴⁵⁵ Uo., 578. sk. (Kiemelés tőlem – F. M. I.)

⁴⁵⁶ James RISSER: „*Phronesis as Kairológical Event*”, előadás a *Hermeneutik und Phronesis* címmel rendezett nemzetközi szimpóziumon, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 2001. július 6–8.; idézet a szerző által rendelkezésemre bocsátott kézirat 10. oldaláról, kiemelés F. M. I. Érdemes a szöveget eredetiben is idéznünk: „The moment of application that constitutes the understanding of history, accordingly, repeats the character of the moment of application in *phronesis*. In both cases the moment is a moment of dissolution that in its peculiar way brings life before itself. For Gadamer, the kairológical event brings historical life to its (particular) time. This means, to state the obvious, that the happening of tradition is not a continuum of ebbing present happenings, but a real event marked by discontinuity. There is, in effect, no ‘tradition’ available as an historical object; tradition is donated, present, only in the moment, whereby it becomes different from itself. That is to say, the moment of application is that place where history and

1. Függelék

Elsősorban arról a konzervativizmus-antiaufklérizmus gyanúról van szó, mely a gadameri hermeneutika kiindulópontjával szemben a hatvanas-hetvenes években a frankfurti iskolához tartozó kritikusok részéről fogalmazódott meg, s aminek eredményeképpen a történeti tudományok hermeneutikai felfogásával a társadalomtudományok pszichoanalitikai vagy ideológiakritikai modelljét vélték szembeállítani. Ezen pozíció visszapillantó önkritikájához, mai szemszögből való revideálásához ld. most K.-O. Apel: „Regulative Ideen oder Wahrheitsgeschehen? Zu Gadammers Versuch, die Frage nach den Bedingungen der Möglichkeit gültigen Verstehens zu beantworten”, in: *Ars Interpretandi* 1, 1996, 215.: „Az 1971-ben megjelent *Hermeneutik und Ideologiekritik* című vitakötetben J. Habermas és jómagam azt a benyomást keltettük – mai megítélésem szerint jogosulatlanul –, hogy a Gadamer által képviselt »filozófiai hermeneutika« »univerzáliságienyét« olyan társadalomtudományi megközelítések révén kérdésessé lehet tenni, mint a pszichoanalitika és az ideológiakritika.” (“In dem Diskussionsband *Hermeneutik und Ideologiekritik* von 1971 haben J. Habermas und ich – aus meiner heutigen Sicht zu Unrecht – den Eindruck erweckt, als könnte der »Universalitätsanspruch« der von Gadamer vertretenen »philosophischen Hermeneutik« durch sozialwissenschaftliche Ansätze wie der Psychoanalyse und Ideologiekritik in Frage gestellt werden.”) Angolul: K.-O. Apel: „Regulative Ideas or Truth-Happening? An Attempt to Answer the Question of the Conditions of the Possibility of Valid Understanding”, in *The Philosophy of Hans-Georg Gadamer*, The Library of Living Philosophers, vol. XXIV, ed. Lewis E. Hahn, LaSalle, IL, Open Court Publishing, 1997, 67–94.; itt 79. (“In the 1971 discussion volume *Hermeneutik und Ideologiekritik* J. Habermas and I gave the impression–today I would say, wrongly so–that the ‘claim to universality’ of Gadamer’s ‘philosophical hermeneutics’ could be called into question by such social scientific approaches as *psychoanalysis* and *ideology criticism*. More precisely put, we left the impression that it could be called into question by indicating the possibility and necessity of critical-reflective suspension of the hermeneutic ‘fore-conception’ by means of an objectifying ‘analysis’ of the communicative competence of socialized human beings and, therefore, also of the ‘authority’ of linguistic tradition; and all this, if possible, within the framework of a *philosophy of history* as the comprehensively operating discipline.”). Az Apel által említett kötet: *Hermeneutik und Ideologiekritik*, Suhrkamp, Frankfurt/Main 1971; ld. ebből J. Habermas: „Zu Gadammers »Wahrheit und Methode«”, 45–56.; elsősorban 48. (az írás először megjelent a *Philosophische Rundschau*-ban, Beiheft 5, 1967, majd többször utánnyomták); K.-O. Apel: „Szientistik, Hermeneutik, Ideologiekritik. Entwurf einer Wissenschaftslehre in erkenntnisanthropologischer Sicht”, uo. 4–44., itt 35., és különösen 39. sk.; továbbá Claus v. Bormann: „Die Zweideutigkeit der hermeneutischen Erfahrung”, uo. 83–119., különösen 115.

Habermastól ld. újabban: „Der liberale Geist. Eine Reminiszenz an unbeschwerte Heidelberger Anfänge”, in: *Begegnungen mit Hans-Georg Gadamer*, szerk. G. Figal, Reclam, Stuttgart 2000, 51–54., különösen 53. (ahol Gadamerről azt írja, habitusának jellemzője a „großzügige Liberalität der Gesinnung”); uő: „Wie ist nach dem Historismus noch Metaphysik möglich? Zum. 100. Geburtstag Hans-Georg Gadammers?”, *Neue Zürcher Zeitung*, 2000. február 12–13., 49. sk. (“das Porträt eines ... stets liberalen und selbstkritischen ... Geistes”, „hermeneutische »Bescheidenheit«”). Ld. ugyancsak a frankfurti iskolához kapcsolódó Michael Theunissen visszapillantását: „Philosophie und Philosophiegeschichte. Rückblick eines Lehrers”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 46, 1998/5, 849–860.; itt 852. („Tudós közösségünk liberális önmegértésének mélységeiben egyfajta konformizmus uralkodik, mely állítólagosan dogmatikus pozíciókkal szemben főként illiberálisan jár el”), 854. („azt kérdezem: a kritikai vajon a hermeneutika egy meghatározott fajtájának jellemzője-e, avagy a hermeneutika mint olyan már magában kritikai?”)

tradition have their future. This is why Gadamer can say that the moment of application makes history. And, only by virtue of this future does history remain or *last*. The lasting, the establishing of which I would say, in a more comprehensive sense, is the task of philosophy, is never a matter for nostalgia. It is rather precisely that to which one is able to bid farewell and thereby preserve it against oblivion.”

Habermas és Gadamer pozícióinak közelségére-közeledésére utal újabban G. B. Madison „Critical Theory and Hermeneutics: Some Outstanding Issues in the Debate” című tanulmányában (in: *Perspectives on Habermas*, szerk. Lewis E. Hahn, LaSalle, IL., Open Court Publishing 2000, 463–485.). A hatvanas években lezajlott viták ma már történeti jelentőséggel bírnak csupán, írja Madison, mivel Habermas egyrészt megszívlelte a pszichoanalitikára mint a társadalomtudományok modelljére vonatkozó saját nézeteit illető gadameri kritikát, másrészt mivel a későbbiekben inkább hajlott akceptálni a hermeneutika univerzalitásigényét, mint akkoriban. Ami azonban ezen túlmenően Habermas és Gadamer pozícióit egymással rokonítja, nem más, mint annak a kimutatására irányuló közös törekvés, hogy az instrumentális racionalitás csupán a racionalitás egyik – s még csak nem is legmagasabb – formája; ami ellen mindketten tiltakoztak, nem annyira a tudományos-technológiai racionalitás univerzalitásigénye volt, hanem az a kizárólagosságra irányuló pretenzió, mellyel ez az igény megfogalmazódott. Az ész egyikük számára sem esik egybe az instrumentális racionalitással, s mindketten az ész monologikus jellegével szemben annak dialogikus, illetve interszubjektív vonásait törekedtek előtérbe állítani (ld. id. tanulmány 463. skk.). Madison egyetértőleg idézi Jean Grondin korábbi megfogalmazását, mely szerint a hermeneutika és ideológiakritika közti vita időközben tisztázott félreértéseken nyugszik, ahol is az álláspontok egymással való alapvető közelsége, szolidaritása a meghatározó, míg az eltérések másodrangú kérdéseket érintenek (ld. Jean Grondin: *Einführung in die philosophische Hermeneutik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1991, 168.). Madison a továbbiakban kimutatja, hogy a legtöbb lényegi különbség Habermas és Gadamer között az alapvető gondolati szolidaritás (az emberi létezés etikai és politikai vetületének fontosságára helyezett hangsúly) háttérben körvonalazódik, s annak a véleményének ad hangot, hogy noha az emberi létezés kulturális és hagyományokba való beágyazottsága Gadamer-nél nagyobb szerephez jut, mint Habermas-nál, „a ‘tradícióra’ és a ‘hatástörténeti tudatra’ helyezett hangsúlya még nem teszi Gadamer-t felvilágosodás-ellenes ‘konzervatív’-vá”. Ami ellen Gadamer felemlít a szavát”, írja, „az csupán egyfajta auflklärerista racionalizmus volt; az, amely a tradíciót és a reflexiót egymással szembeállította”. Madison összefoglaló véleménye szerint „a hatvanas éveket követően a kritikai elmélet és a filozófiai hermeneutika egyre inkább egymással szövetséges gondolati formáknak mutatkoztak, amennyiben közös, ‘emancipatórikus’ érdekek vezérlik őket”, úgyhogy a kritikai elmélet fogalma végső fokon mindkét álláspontra egyaránt vonatkoztatható (id. tanulmány 471. sk.). – Ugyanebben a kötetben írott tanulmányában Richard E. Palmer ugyancsak hangsúlyozza, miszerint „a nevezetes Habermas–Gadamer-vita sokakat félrevezetett, s azt eredményezte, hogy átsiklottak az álláspontok közösége fölött” (Richard E. Palmer: „Habermas versus Gadamer? Some Remarks”, id. kötet, 487–500., idézet: 487.; kiemelés F. M. I.). Utalok végül Hans-Helmuth Gander nemrég megjelent munkájára, amely szintén kitér a Gadamer–Habermas-vitára, s megjegyzi: a pozíciók szembenállás azóta jelentősen csökkent (Hans-Helmuth Gander: *Selbstverständnis und Lebenswelt. Grundzüge einer phänomenologischen Hermeneutik im Ausgang von Husserl und Heidegger*, Frankfurt/Main: Klostermann, 2001, 57.).

2. Függelék

A tézist, mely szerint a hermeneutika nem annyira a felvilágosodással szembenálló, a felvilágosodást elutasító vagy visszavonó, konzervatív-tradicionalista filozófiai álláspontot képvisel, hanem tárgyilag sokkal inkább egyfajta következetesen végigvitt, magára a felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodásként jellemezhető, bővebben *Heidegger és a szkepticizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig* című könyvemben próbáltam kifejteni (Korona Nova, Budapest 1998, ld. elsősorban a VII. fejezetet: „Hermeneutika, felvilágosodás, szkepszis”, 157–168.). Törekvésem bizonyos megerősítését látom abban, hogy a munkámmal hozzávetőleg egy időben megjelent, az 1. Függelékben hivatkozott *The Philosophy of Hans-Georg Gadamer* című kötet némely írása hasonló irányban tájékozódik. Így, mint „Gadamer’s Critique of Enlightenment” című tanulmányában David Detmer kifejti, határozott különbség állapítható meg a felvilágosodás ún. „ontológiai” és „gyakorlati” aspektusa között (ld. id. kötet, 283.), s ez meglehetősen egybevág azzal a megkülönböztetéssel, amit jómagam a *Heidegger és a szkepticizmus*ban tettem egyfelől a

felvilágosodás mint maxima, attitűd, antidogmatikus beállítottság, és másfelől a felvilágosodás mint tartalmi állítás, meghatározott tan melletti elköteleződés között (ld. id. kötet, 164.). A felvilágosodás kritikája nem azonos elvetésével, írja Detmer. „Egy eszme kritikája nem azonos ugyanezen eszme elvetésével, visszautasításával (»rejection«), s nem is következik belőle. Ha ezt nem fogadjuk el, akkor prejudikáljuk a kritika végeredményét” (id. kötet, 285.). Detmer állítását, azt hiszem, okunk van még erősebbé tenni, amennyiben a kritikát (amint az illendő) kritikai vizsgálatként fogjuk fel, olyanfajta vizsgálatként, amely az illető eszmét, elméletet megpróbálja megérteni, értelmezni. Ebben az értelemben azt mondhatjuk: egy eszme kritikája, kritikai vizsgálata (azaz megértése-értelmezése) nem csupán nem föltétlenül azonos az illető eszme elvetésével, hanem – amint azt fentebb a szövegben a „bebalzsamozás”-argumentum összefüggésében állítottam – inkább fordítva: lényegi részét alkotja annak, hogy az illető eszme eleven maradjon. Ha egy eszmét nem lehet kritizálni, kritikai vizsgálat tárgyává tenni (megérteni-értelmezni), akkor az megmerevedik és dogmává válik. Értelmét, elevenségét veszti, hiszen tekintélyelvű alapon fogadják immár csak el („bebalzsamozzák”). Ez alól semmi sem kivétel, még a felvilágosodás sem.

Ugyane kötet „Gadamer’s Early and Distinctively Political Hermeneutics” című írásában Robert R. Sullivan egyfajta, Wilhelm von Humboldt óta létező „jellegzetesen német liberalizmusról” beszél („distinctly German liberalism”). Míg az angolszász liberalizmus a tulajdonra helyezi a hangsúlyt, írja, addig a német liberalizmus a nevelést-művelődést állítja előtérbe. Sullivan még azt az erős tézist is fölállítja, mely szerint a német liberalizmus volna az egyedül követésre méltó liberalizmus. Mire jó ugyanis a tulajdon, teszi föl a kérdést, ha nem az individuum erőinek kifejlesztésére? „Az önmaga kedvéért való tulajdonszerzés nem egyéb, mint merő materializmus, az erő növelésének durva és brutális formája. [...] Nehéz igazolni a szabadságot vagy a tulajdont, mint *célokat*, míg sokkal ésszerűbb olyan célra szolgáló *eszközként* igazolni őket, mely igen közel esik hozzájuk, jelesül az egyén [kifejlődése] számára” (*The Philosophy of Hans-Georg Gadamer*, id. kötet, 253.). Gadamer mármost ennek a Humboldtra visszanyúló tipikusan német liberalizmusnak (melyet a „Bildungshumanismus” mintájára akár „Bildungsliberalismus”-nak is nevezhetnénk) volna az örököse és késői leszármazottja. Ennek nézőpontjából a fő dolog az individualitás, az individuális képességek kifejlesztése, a tulajdon csak eszköz. Detmer írásához fűzött válaszában Gadamer kifejti: már azt fölöttébb megütköztetőnek találja, hogy a filozófiai hermeneutika kidolgozására irányuló vállalkozását egyáltalán a „felvilágosodás kritikája” címszó alatt lehet tárgyalni, majd hozzáteszi: amit Kant felvilágosodásnak nevez, tökéletesen megegyezik azzal, amire a hermeneutika törekszik (uo., 288.). – Ld. még ugyanitt Robert Sokolowski: „Gadamer’s Theory of Hermeneutics”, id. kötet, 227.: „nem vagyunk képesek minden tradíción kívül állani, s valamilyen elkötelezettség nélküli álláspontból megítélni őket; egy ilyen, nem-emberi és mindentől elszakadt perspektíva nem egyéb, mint a racionalizmus és a felvilágosodás újabb félrevezető reménysége”. (“We cannot stand outside all traditions and evaluate them from no committed point of view; the desire for such an inhuman and detached perspective is another of the misleading hopes of rationalism and the Enlightenment”). Ehhez kiegészítésként vö. továbbá G. B. Madison: „Hermeneutics: Gadamer and Ricoeur”, in: *Twentieth-Century Continental Philosophy*, szerk. R. Kearney (Routledge History of Philosophy, vol. VIII), Routledge, London–New York 1994, 319.: „Az a tény, hogy mindig valamilyen tradícióban állunk, s hogy emiatt nem vagyunk képesek mindent *egyszerre* bírálni, még nem jelenti azt, hogy vannak olyan dolgok, amelyeket ne lehetne bírálni, miként azt egy kulturális konzervatív vélhetné”. Hermeneutikai szempontból mindent lehet tehát bírálni, de nem árt tudatosítanunk: bírálat közben nem a semmiben lebegünk, hanem szükségképpen valamilyen – kulturálisan-történetileg meghatározott – talajon állunk, melynek előfeltevéseire csak akkor nyílik rálátásunk, ha eltávolodunk tőle, ám akkor meg egy másik álláspont előfeltevéseinek talajára helyezkedünk. Az előfeltevésmentes, „objektív” bírálat, melynek a kényelmes álláspontnélküliség jutna osztályrészül s biztosítana számára védeltséget, nem egyéb, mint merő illúzió.

Fentebb a szövegben utaltam rá – s *Heidegger és a szkepticizmus* című könyvemben részletesebben érveltem mellette –, hogy felvilágosodás és romantika ugyanannak a filozófiai előfeltevérendszeren nyugvó gondolati oppozíciónak a két oldalát testesíti meg. Madison fentebb idézett

újabb tanulmányában ugyancsak hangsúlyozza: „nem szól semmiféle legitim ok mellett, hogy *a priori* magunkévá tegyük a vélekedést – amint azt Habermas tette korai tanulmányában –, mely szerint a tradíció elkerülhetetlenül az illúziók és a csalódás forrása” („Critical Theory and Hermeneutics: Some Outstanding Issues in the Debate”, *Perspectives on Habermas*, id. kötet, 473.). A dolog lényegét illetően hasonló irányba mutatnak Hans-Helmuth Gander megjegyzései, aki a témát a *Heidegger és a szkepticizmus* című könyvében tárgyalhoz hasonló módon a felvilágosodásra jellemző kanti „Sapere aude!” kontextusában tárgyalja. Az önálló ítéletalkotást egy szöveg olvasása közben, írja, jelentősen behatárolják az olvasó előzetesen kialakult véleményei, s megfigyelhető, hogy egy szöveg tanulmányozásakor az olvasónak a szövegre vonatkozó saját meggyőződésai és ítéletei mindig a saját nevelése és művelődése során kialakult meggyőződésai háttére előtt formálódnak ki. E korlátozás ugyanakkor a saját észhasználat, illetve a „Sapere aude!” posztulátumát egyáltalán nem vonja kétségbe: nem arról van szó, mintha a hagyományt ezáltal megkérdőjelezetlen autoritásként kellene elfogadnunk. Inkább fordítva: „a hermeneutikai reflexió fölmutatja az autonóm észhasználatnak a történelemre vonatkoztatott jellegét; s épp e jelleg az, ami az önálló gondolkodás szempontjából a hagyomány tekintélyében immár nem lelhet többé megkérdőjelezetlen támaszra” (Hans-Helmuth Gander: *Selbstverständnis und Lebenswelt. Grundzüge einer phänomenologischen Hermeneutik im Ausgang von Husserl und Heidegger*, Frankfurt/Main: Klostermann, 2001, 56.).

Végül jegyezzük meg, hogy a frankfurti iskola részéről a gadameri hermeneutikával szemben korábban különféle formákban megfogalmazott autoritarianizmus-gyanú elhárításának nem hiányzik az irodalomban az a másik – bizonyos értelemben sokkal hatásosabb – módja, mely e gyanút a gyanú megfogalmazóival szemben vizsgálja meg, és találja megalapozottnak. Ld. ezzel kapcsolatban Jean Grondin alapos, jól argumentált tanulmányát: „Habermas und das Problem der Individualität” (*Philosophische Rundschau* 36, 1989, 187–205., újranyomva: Grondin: *Der Sinn für Hermeneutik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1994, 122–146.). Grondin több helyen kimutatja az ideális kommunikációs közösség, illetve az univerzális transzcendentál-pragmatika habermasi-apeli elképzelésének hátterében meghúzódó autoriter elemeket (ld. *Der Sinn für Hermeneutik*, 124.: „unverkennbare Anmaßung”; 130.: „privilegiierter Zugang”; 133.: „Gewaltstreich” stb.), nem utolsósorban pedig azt, hogy az ideális kommunikációs közösség ideáltipikus elképzelésével Habermas voltaképpen hallgatólagosan megújítja a hermeneutika (korábban általa megbírált és az autoritarianizmus-váddal összefüggésbe hozott) *univerzalitásigényét* – teszi ezt továbbá a gadamerinél jóval kevésbé plauzibilis formában, s ró ezen igényre egyúttal a gadamerinél jóval súlyosabb, mondhatni: jóval univerzálisabb terheket (uo., 135. skk.).

A tézis, mely szerint a filozófia a felvilágosodás beteljesítése, illetve magára a felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodás, Kant filozófiájával összefüggésben (és a hermeneutikára való vonatkoztatás nélkül) megtalálható Hans-Michael Baumgartner „Aufklärung – Ein Wesensmoment der Philosophie” című tanulmányában; ld. uő: *Endliche Vernunft. Zur Verständigung der Philosophie über sich selbst*, Bonn: Bouvier, 1991, 72–93. különösen 75., 90., 93. A filozófia, írja Baumgartner, amennyiben áthalad a felvilágosodáson, nem más, mint a felvilágosodás beteljesítése: „a filozófiának elvileg minden időben ugyanaz a feladata, az ti., hogy felvilágosítsa, ám az is, hogy a felvilágosodásról is felvilágosítsa, azaz hogy a felvilágosodásnak kijelölje a maga helyét az emberi ész keretein belül. Éppen ez értendő azon, hogy a filozófiában teljesedik be a felvilágosodás”, benne kerül sor ezért a felvilágosodás önmeghaladására. „Kant filozófiája kiváló példa rá. Nem véletlenül számít a felvilágosodás csúcspontjának, mely egyúttal annak meghaladását is jelenti. Kant az a felvilágosító, aki a felvilágosodást önmagában beteljesíti, és ebben az értelemben meghaladja.” (90.) „A felvilágosodás, paradox módon kifejezve, csak akkor marad meg a maga színvonalán, ha önmagáról is felvilágosította önmagát” (93.).

Tamás Attila (Debrecen)

Magyar versek németre fordításával kapcsolatos problémák

Kedves Kollégák, kérem, engedjék meg, hogy röviden – nem előadásszerűen – szóba hozzak itt néhány tényezőt, amellyel magyar költői alkotások idegen – adott esetben német – nyelvű közvetítésével kapcsolatban bécsi éveim során szembesülnöm kellett. Irodalomtörténetünk időrendjében előrehaladva, talán a Janus Pannonius-fordításokat indokolt elsőként szóba hoznom.

Nem az 1984-ben önálló kötetben is kiadott mintegy nyolcvan Janus-vers német nyelvű változatát próbálnám meg itt értékelni – már csak a szóba hozandó problémából következően sem. A voltaképpeni Janus-verseket ugyanis vers-voltukban – nem lévén járatos a latin nyelvben – nem tudom megítélni, ez pedig nem kizárólag a magam ilyen irányú fogyatékoságának a kisszerűen személyes problémája. Mindnyájunknak van „Janus Pannonius-képünk”, többünkét azonban a magyar nyelvű Janus-tolmácsolások alakították ki. (Néha viszont akár egész csokorra valóval is találkozhatunk közülük.) A többi nem latin szakos magyar kollégához hasonlóan magam is szoronghattam, hogy osztrák tanítványaim közt latin szakosra ne akadjak, hiszen az illető egyértelmű fölényben lett volna velem szemben az eredeti Janus-szövegek ismeretében. A magyar és a német „Janus-szöveg” egybevetésének nincs sok értelme.

Persze, „úgy általában” közsímet dologról van itt szó – csak éppen nem mindig igazán tudatosítottról. S ezen a tájon ütközhetünk abba a kérdésbe is, hogy mit számítunk mi, magyarok a magyar irodalomhoz, és mennyi joggal is tesszük ezt így. Horváth János óta – szemben Toldy Ferenc romantika által alakított nyelv- illetve irodalomfelfogásával – a magyar írók tollán született latin nyelvű irodalmat a magyarhoz számítjuk; különösen abban az esetben, ha az magyar földön is született, ha részévé vált a magyar irodalmi élet áramlatának. De azért nemcsak a Bécsben latin nyelven író Zsámboki Jánost (Sambucust) tartjuk a magyar irodalom részeként számon, hanem még a magyar nyelvet nem ismerő Stieröxelt is, aki – humanistához illő módon – Taurinus név alatt írt latin nyelvű eposzt Dózsa fölkeléséről. Persze, nem okvetlenül csak nemzeti büszkélkedhetünk sorolja őt a magyar poéták közé – bár ha erőteljesebb hatástörténeti szálak nem vonják is be együttesükbe. Figyelmet kíván az a nagyon egyszerű szempont is, hogy – fogyatékoságai ellenére – a *Stauromachia* értékes alkotás (nemrégiben foglalkozott vele Szörényi Lászlónak egy érdekes tanulmánya), a német irodalomtörténet-írás viszont nem nagyon „jegyezi”. Eljárásunk így indokolható – jogossága ugyanakkor vitatható is. (A határainkon kívül élő magyar írók alkotásainak keletkezési országhatárok alapján való „besorolását” nem fogadjuk el, s a magyar téma feldolgozása még kevésbé számíthat irányadónak besorolás szempontjából. Átmeneti esetek sokféleségével kell tehát számolnunk, ezek közé sorolhatjuk utóbb a német nyelvterületen jelentős német nyelvű költői munkát – életművének jelentős hányadát és értékét – alkotó Batsányi János esetét is: nála az esetleges magyarra fordítás problémái jöhetnek számításba.

Zrínyi Miklós eposzával kapcsolatban más természetű, szorosabban a megjelölt tárgykörbe tartozó zavarral találkozunk. Van egy elég jól sikerült fordítása az egész műalkotásnak, ez ugyanakkor egyáltalán nem mondható ismertnek. Maga a költő kitűnő monográfusa, Klaniczay Tibor sem látszott róla tudni, hiszen *Vom besten der alten ungarischen Literatur* című (az általa szerkesztett magyar irodalomtörténethez kapcsolódó) 1978-as antológiájába nem ebből választott részleteket, noha ez utóbbi – többünk megítélése szerint – kevésbé sikerült. Ez a jobb és teljes fordítás 1944-ben jelent meg, s a fordító – az erdélyi születésű Guillaume Árpád – is valószínűleg az ekkori eseményeknek esett valamiképpen az áldozatául: az Új Magyar Irodalmi Lexikon szócikke szerint „Zrínyi-fordítását németellenes strófái miatt a német megszállók betiltották”. Ez egyúttal a „hatalom és irodalom” témához is kapcsolódó adalék. (Ugyanebben a viharos évben jelentette meg Guillaume Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának ugyancsak viszonylag jól sikerült tolmácsolását is, Illyés Gyula németre fordított bevezetőjével.)

Máskülönben Balassi Bálinttól Csokonain, Berzsenyin, Vörösmarty, Petőfin, Aranyon, Madáchon, Adyn, Babits, Kosztolányin, Illyésen, József Attilán, Weöresön és másokon át egészen Kukorelly Endréig bőséges „fordításanyag” áll az érdeklődő német közönség és irodalomkutatás rendelkezésére – ilyesfajta ismeretlenségek által csak kevésbé korlátozva. Nem hallgatható el, hogy ebben kiemelkedő érdemei vannak a mi korunkban Paul Kárpátinak – Kárpáti Pálnak. Akit a hatalom a Dunántúlról 1946-ban Németországba száműzött, s aki mindkét nyelvbéli teljes otthonosságát, saját, lassan kibontakozó műfordítói adottságait, kitűnő irodalomértését, valamint szervezési képességeit ennek a feladatnak a szolgálatába állította. A Német Demokratikus Köztársaság területén (később az egységesedett Németországban is), a mindenkor hatalom megvonta – korábban meglehetősen szűkre vont – korlátok között, de azokat fokozatosan tágítva. Kihasználva egyszersmind azokat a lehetőségeket, amelyeket a hatalom – annak érdekében, hogy internacionalista alapokon létrejött baráti kapcsolatokra lehessen hivatkozni – azért ténylegesen is nyújtott.

Természetesen nem kizárólag ilyen késői szervezés eredményeként jelentek meg német nyelvterületen magyar költői alkotások – többek között Annemaria Boestroem, Günther Deicke, Franz Fühmann, Heinz Kahlau és Günther Kunert tollának köszönhetően –, hanem korábbi, spontán érdeklődés eredményeként is: jelentős részben a Petőfi nevének európai ismertetésében fontos szerepet játszó Kertbeny Károly (Karl Maria Benkert) munkásságával kezdődően, az expresszionizmus osztrák folyóirataiban megjelenő „nyugatos”, valamint Kassák-tolmácsolásokon, majd Mohácsi Jenő *Tragédia*-fordításán át az osztrák Barbara Frischmuth Weöres-füzetéig. Távolról sem egységes ez a (hevenyészetten szóba hozott) bőséges termés, vitathatatlanul sok értéket foglal azonban magában. Periferikus esetként egy mondatot még annak a derék – hazánkból az Egyesült Államokba kivándorolt – irodalomkedvelőnek a teljesítménye is megérdemelhet, aki versben németre fordította a teljes *Buda halálát*, s odaajándékozta azt a bécsi egyetemi könyvtárnak. (A megbecsülést akkor is megérdemelheti, ha munkája a művészi értékelésnek, sajnos már nem állja ki a próbáját.)

Az általában is változatos anyagon belüli legnagyobbfokú egyenetlenség alighanem az Ady-tolmácsolások területén mutatkozik. Különböző természetű tényezők hatására csaknem teljes költői munkásságát lefordították, ugyanakkor a feladatra vállalkozók egy része nem volt sokkalta avatottabb a *Buda halála* németre átírójánál. (Az egész Ady-fordítási irodalom kritikai számbavételére néhány évvel ezelőtt a nyíregyházi tanárképző főiskola egyik germanista oktatója – Joó Etelka – tett kísérletet bölcsészdoktori értekezésében.) A Kárpáti Pál közreműködése által segített kelet-német lírikusok mellett azonban kiemelést érdemelnek a két nyelvet birtokló szerzőknek: elsősorban az erdélyi Franyó Zoltánnak, másodikként talán leginkább Engel Gézának a teljesítményei is. Többek között olyan versek találtak így értékelhető német nyelvű változatokat, mint a *Héja-nász az avaron*, *A magyar messiások*, a *Májusi zápor után*, *A távoli szekerek*, az *Őrizem a szemed* vagy *Az eltévedt lovas*.

Milyen feladatok bizonyultak a legjobb képességek birtokosai számára is megoldhatatlanoknak?

Legyen szabad itt – csupán ízelítőül – egyetlen példára hivatkoznom: a *Sírni, sírni, sírni* esetére. A címet és a zárósort adó – a szöveg többi részét tehát mintegy keretbe is foglaló – „sírni” a magyarban éles s-sel kezdődik, ropogósan kemény *r* hangzik a középpontjában. *i*-ji a magánhangzók csoportjában a legélesebbnek mondhatók, egyedül az *n* ad benne a hangzásnak egy csöpp puhaságot. A németben ezzel szemben a „weisnen”-ből csak az első hangnak van – zöngésségével együtt is, réshangként – némi éle, az *ei* (áj) pedig már-már nyávogásszerűen lágy. A vers egyik fordítója úgy kerülte el ezt a hangzásbeli eltérést, hogy a „Tränen rinnen lassen”-nal hozta a magyar hangzáshoz közelebb a kiemelten fontos szót. Így viszont nemcsak a nyomatékos ismétlések száma csökkent (háromról kettőre), hanem képi, illetve fogalmi vonatkozásban elerőtlenedett az egész sor: „hagyni, hadd csorogjanak (patakozzanak) a könnyek” jelentésűvé. Hogy Ady versében a sírás mozzanatának középponti szerepe ellenére sem a szentimentalizmus könnyes érzelmessége kap hangot, hanem a tehetetlen fájdalomnak az indulatai szorítják itt össze a fogak rését, abból így semmi nem nyerhet érzékeltetést.

A példa egyedi, de azért általában is jellemzőnek mondható, hiszen Ady lírája érzelmileg telített, kiáltásai pedig erőteljesek tudnak lenni – néha azonban kevés változtatás is elegendő ahhoz, hogy sorai érzelmes vagy éppen dagályos benyomást keltsenek. Az átköltések nem ritkán változtatják meg az árnyalatokat, az arányokat. Másoknál más természetű akadályok torlódnak az adekvát fordításra törekvés útjába. Mégsem véletlen s nem is eredménytelen a velük való birkózás: színes összeállítások mellett önálló Vörösmarty-, Ady-, Babits-, Füst-, Szabó Lőrinc-, Illyés- és Radnóti-kötetek segítik már a német nyelvű érdeklődőket és a szakmailag illetékeseket költészetünk megismerésében.

Az mondhatják viszont kollégáim: igazában most, konkrét részletek vizsgálatáig jutva érkeztem csak el az elmondást érdemlő tényezők sokféleségének tárgyalásához. Igaz. Ez azonban már nem egy hozzászólásnak lehet a feladata, hanem – fordított irányú optikával közelítve a problémához – egy olyasféle nagylélegzetű munkáé, amilyen a hatvanas években Rába György értékes könyve, *A szép hűtlenek* volt.

Bízzunk benne, hogy – előbb vagy utóbb – erre is akad majd vállalkozó.

Nemzeti kisebbségek és a hatalom

Carla Corradi Musi (*Bologna*)
**Shamanic culture, ethnic identity and power among the Finno-Ugric and
Siberian peoples**

Finno-Ugric and Siberian shamanic culture, an expression of specific ethnic identities with the same vision of the world, has bequeathed its own historical memory to an orally transmitted language from father to son in an uninterrupted continuity. This has made it possible for individual tribes to preserve common myths and, at the same time to re-elaborate them in a creative way. The variations in traditional motifs have been created by anonymous narrators who, to use an expression employed by Elias Lönnrot, made themselves „magicians,” just like rhapsodes who were accustomed to arranging runes at their pleasure. The written word would not have been functional for the vitality of the transmission of their system of beliefs, but would have become crystallized or fossilized.

The special characteristics of Finno-Ugric shamanism are connected with the mythical scenario of the remote past and the corresponding magic beliefs, upon which their ancient society was founded. The rules of the latter were closely connected with animistic and totemic concepts about the natural habitat, at times hostile, the object both of man's gratitude and fear. They are concepts whose roots lie in the so-called Uralic age, when human survival was based on the results of hunting or fishing and the harvest of wild vegetable produce. The terms for „soul” and „shaman,” the „medium” between the mysterious forces of nature and man, probably date back to the Finno-Ugric era,⁴⁵⁷ during which the scarce means of sustenance available made a nomadic life in search of new areas of exploration necessary. In subsequent periods the primordial animistic and totemic ideas and their relative symbologies developed and were increasingly structured during a lengthy process which went hand in hand with cultural progress.

One of the fundamental shamanic beliefs was that of rebirth, following the example of the cyclical „renovatio” of the vegetable world, made possible by the so-called „double” (or soul) attributed without distinction to every element in earthly reality. Anything that seemed less subject to decay appeared superior and especially powerful, insofar as it was endowed with a „double” which did not even need to renew itself in its visible, concrete aspect. A propos, the ancient beliefs in the magic powers of Baltic amber are interesting. The brilliance and transparent quality of this resinous fossil, mistakenly thought to be a mineral, and the fact that its origins were in the sea, fascinated the original inhabitants of the Baltic coastline. However, it was the peoples who believed in shamanism, ever since they discovered the existence of amber through their contacts with merchants on the prehistoric commercial routes towards the East, who saw in it a solar element which was propitiatory in the rites of „passage,” including that of death intended as a premise of subsequent rebirth.⁴⁵⁸ The worship of ancestors was very closely connected with nature, and they, in the absence of a distinct separation between the human sphere and that of fauna or flora, were represented in animal or vegetable form.

The primary importance of totemism in shamanism emerges already in the beginnings of the ancient rituals of the hunt: they are full of taboos regarding animals considered to be founders of the tribe. It was their positive value, before and more than the negative one, that became a myth. Shamans even today resort to traditional mythology when they represent the flight of their immortal soul to the world of the invisible through the zoomorphic forms of their costumes.

Hunting and fishing also, which were practised through necessity, acquired the value of ambivalent activities insofar as, on the one hand they ensured man's survival, and on the other caused damage to fauna and violated the natural equilibrium of earthly beings. From the awareness of this

⁴⁵⁷ HAJDÚ, 1973: 87.

⁴⁵⁸ CATARSI DALL'AGLIO-CORRADI MUSI, 1994: 17–36.

originated the various forms of the so-called „ceremonial hypocrisy” by which they wished to camouflage their guilt from killing certain animals and introduced real and appropriate feasts in honour of the same animals. The belief that evil was a complementary element to the good had an increasingly evident correspondence at a ritual level by strengthening the dualism already embodied in the conception of an „other” reality, parallel to that on earth, to which it was possible to be connected by means of magic. The shamanic idea of the dual value of the „double,” which is potentially beneficial but at the same time evil, formed the foundation of this system of beliefs whose coherence is based on the complementary nature of opposites,⁴⁵⁹ conferring on them an unmistakable dynamic character.

From the greater value given to hunting or fishing among the various groups are derived the adaptation and transformation of concepts which are fundamentally homogeneous and always arose from the relationship of the dependence of man on surrounding nature.

The tribes living in the forests, for whom trees were the principal companions of their existence, created the cosmological myth of „the tree of the world,” which linked the world with the „other” world; the tribes living by fishing, for whom the waters of rivers or the sea were the givers of life, created the analogous myth of „the river of the world.” Following the migrations of the tribes and the consequent processes of intermingling and cultural integration, the two variants of the same cosmology were both present among certain peoples. Gradually woman was associated, as a symbol of fertility, with both the tree and water, woman who, on the arrival of patriarchy, was herself considered ambivalent, a source of life and danger.

In the course of time a complex and fascinating network of contrasting shamanic emblems, corresponding perfectly and in a state of interactive equilibrium, was created.

From the myths which expressed in an artistic way the beliefs and their systematic interrelationships, imagined as the initial enacting of various natural phenomena, and as their inauguration, magic in turn was derived: it was considered such precisely because it was mythical in origin. The need for regularity and eternity through myths was not only satisfied but also made legitimate, because they were formed on the model of nature which always recreates itself. The apotheosis of the science of nature’s forces found, in particular, a significant expression in the myth of the „Heavenly Blacksmith” who, since he knew the most secret mysteries of the cosmos, was able to dominate dangers and to be creative.⁴⁶⁰

In the earthly dimension, according to magic beliefs, even the professional ecstasist and the ordinary man knew how to take part in the creative force, one through a momentary ritual „death,” the other through natural death. From the concept of the immortality of the „double” of the deceased, who were able to be reincarnated, there came into being specific rites and cults. Among these was the worship of the head as seat of the „second soul,” which left traces in the ceremonies in honour of killed animal totems or the rite of the so-called „second burial”,⁴⁶¹ useful for verifying the presence of the conditions necessary for a future rebirth of the dead man on the earth.

In the historical epoch, the Finno-Ugric peoples, who lived in isolated environments in close contact with nature, continued to practise shamanism in more or less explicit forms throughout various periods of time. It is still active among the peoples of Siberia: evidently their ancient beliefs and traditions are even today in harmony with their needs and aspirations. In ritual practices the use of local idioms has been maintained to preserve the original form of expression of ancient times. The Finno-Ugrians who went further away from the areas of their original homeland (Urheimat) and settled in Western Europe felt the necessity to borrow forms of other cultural models. Among them

⁴⁵⁹ HOPPÁL, 2002: 27.

⁴⁶⁰ CORRADI MUSI, 1992: 127–128.

⁴⁶¹ GASPARINI, n. d.: 64–137.

tradition has gradually left space for the introduction of new elements: this system of beliefs by now is part of a distant past, but has left traces deserving the attention of specialists in various fields. It is sufficient to recall the myth of the *garabonciás* present in modern and contemporary Hungarian literature.⁴⁶²

In the light of the importance of the historical precedents of shamanism it can be understood how restrictive it is to consider it solely from the point of view of the phenomena met in the whole complex of world shamanology, neglecting the reasons which lie behind the origin of the various beliefs and their development. We can not ignore the need for interdisciplinary research directed towards the reconstruction of the past of the shamanic culture of the Finno-Ugrians and the other inhabitants of Siberia, from remote times to the present day condition. Furthermore, an increase in semiotic studies of the regional kind is indispensable in order to examine, in the context of what Jurij M. Lotman has called the „semiosphere” of culture, the nature and history of the „local” variants of myths, beliefs and relative magic ceremonies in today’s Siberian shamanism. In this kind of research, Lotman has underlined, it is necessary to proceed on two levels, the one being a synchronic description of typologies and the other a diachronic description of the activities favoured by systems which created models.⁴⁶³ In particular, specialists in social psychology dealing with the internal forces of contemporary shamanic culture in a prospective of comparison with those of advanced societies, feel the need to have at their disposal a larger number of semiotic data relating to the Siberian reality on which to base their analyses of problems of common interest, such as the forms of relationship between one community and the surrounding communities, between the individual and society, or the conflict between tradition and innovation. From this point of view Giuseppina Speltini has observed that the complex range of rituals practised in Siberia by the group, on the one hand marks its boundary and its differences with respect to others, on the other hand, being more articulate because of its variants and imported „additions,” expresses the wish of the group to save the unique, unrepeatable characteristics of its own identity, and to resist the processes of cultural and religious colonization.⁴⁶⁴ The community itself, she emphasizes, practises a controlling power over the degree of ability of the shaman who works in favour of the group, on his attachment to community traditions, and the orthodoxy of his behaviour. From the moment of his initiation, the shaman candidate, by adhering to the ritual, obeys the community and makes himself a participant in its needs.⁴⁶⁵

Therefore, the shaman certainly is, according to the definition of Åke Hultkrantz, „a social functionary”,⁴⁶⁶ able to put himself in contact with supernatural beings to help his own community, but he is such insofar as he knows the traditional texts by heart, is familiar with the rules of his own profession and has at his disposal those accessories which correspond with the traditional culture of his group:⁴⁶⁷ he is the „living memory” of his own community because he knows how to keep its historical identity alive.

In sum, Finno-Ugric and Siberian shamanism, an expression of the collectively shared representations of reality, with its myths, symbols and traditions, is a social product just as the different view of the world of other peoples is.⁴⁶⁸ What is extraordinary, however, is the fact that shamanism has maintained its original animistic and totemic foundations right up to our days even

⁴⁶² DI FRANCESCO, 2002: 31–42.

⁴⁶³ LOTMAN, 1992

⁴⁶⁴ 2002: 90–91.

⁴⁶⁵ SPELTINI, 2002: 86–88, 91.

⁴⁶⁶ 1989: 46.

⁴⁶⁷ HOPPÁL, 1984: 227.

⁴⁶⁸ BERGER–LUCKMANN, 1969

if through underground, secret forms. This ability to preserve is motivated by the fact that the shamanic system of beliefs, as highlighted by Mihály Hoppál,⁴⁶⁹ is well-ordered, but not rigidly so and, therefore, is easily adaptable to the fixed structures of the great religions and various thought systems. In Siberia, where it has maintained a joint sense of collectivity, it has survived both the censure activated by political ideologies and persistent attempts at Christianization, thanks to its adaptability. Its current „renaissance” bears witness to the fact that the profound values of traditions still represent the main principles of the life of the communities, making them feel „at home.”

Even outside its original habitat the influence exercised by that system of beliefs from very early times is due to its natural flexibility. This has made it possible for foreign peoples to assimilate certain aspects of the shamanic vision of the world and to accomodate them to their own cultural identity which in this way acquired greater strength.⁴⁷⁰

Echoes of shamanic concepts left their mark on the mythical and magic imaginary scenario of the different cultures of ancient Eurasia, including that of the Celts, Greeks and Romans.⁴⁷¹ The complex processes of integration and cultural transformation which occurred during the course of the centuries in the Western European area have not completely cancelled these influences, but they have survived in beliefs and traditions up to the Medieval period and beyond. Among the heroes on whom shamanic characteristics were conferred in the Western Medieval period was even Alexander the Great: at times he was represented as a renovator, and a mediator who travelled on the back of an extraordinary horse (Bucephalus) and seemed „to have what one might say was a shamanic relationship” with him.⁴⁷² Nobody could come close to him except his master, according to the anonymous Greek source, known as „the romance of Alexander,” from which the *Chansons de gestes* developed.⁴⁷³

The religious historian Mircea Eliade, as Anna-Leena Siikala has pointed out, has already acquired the distinction of having identified in cultural areas outside the influence of shamanism, including that of the Indoeuropean world, shamanic elements that are particularly important for a better definition of the thought models on which traditions and beliefs were formed.⁴⁷⁴ Perhaps it was this apriorism which has distinguished the phenomenological method of Eliade, surrounding it with a halo of fascination, but also marking its limits, that has constituted the launching pad for the new lines of research directed towards the discovery of the historical formation of multiform cultural identities, a necessity also for shedding light on comparative studies. A propos, Åke Hultrantz has for some time stressed the fact that various humanistic sciences can offer their contribution to the development of shamanic studies.⁴⁷⁵ In recent years, apart from social psychologists, specialists in many disciplines are paying greater attention to shamanic ideologies which they consider especially topical at world level, among which „eco-animism” stands out:⁴⁷⁶ the latter implies respect for the natural environment and has become today, as it was in the beginning, a problem of survival. Contemporary man’s need for protection and recovery of his own identity, that can not be detached from the society and culture belonging to him, has brought with it a more widespread interest in shamanism which still defends the individual-collective identity in Siberia.

⁴⁶⁹ 1984: 227.

⁴⁷⁰ LOTMAN, 1992: 24.

⁴⁷¹ CORRADI MUSI, 2002: 8–12.

⁴⁷² BOITANI–BOLOGNA–CIPOLLA–LIBORIO, 1997: 44.

⁴⁷³ CENTANNI, 1991: 118–119.

⁴⁷⁴ 1992: 24.

⁴⁷⁵ 1989: 43.

⁴⁷⁶ HOPPÁL, 2002: 28.

It is the Siberian communities that are in question because they have always conceived history as a continuous flow in a horizontal direction of the original constantly self-renewing culture, free of the interruptions and separations abruptly imposed by the ideologies of political organizations. The exclusive use of expressions which are not written but verbal, that have particularly helped the secret transmission of traditions in periods of more intense institutional hostility, brings to mind the blindness attributed to certain luminaries of past cultures. On the other hand, as in the case of Bertolt Brecht's Galileo after his abjuration,⁴⁷⁷ blindness lends itself to those who know the truth, see it with their „mind's eye," according to an expression of Galileo Galilei himself, but know that it is not in the institutions of their time.⁴⁷⁸ The primary function of hearing in the oral transmission of myths recalls the idea of the original „breath," of that life-giving mythical primordial wind which children receive only through their parents. If this sound ceases, a sense of detachment and unnatural separation leading to nostalgia ensues.

Institutions often presuppose a different vision of history, conceived as a series of superimpositions in which the overlying power puts in the shade or crushes the one before it and anything that does not form part of its laws, to the detriment also of the patrimony of traditions. Jurij M. Lotman has shown that in the intolerant „binary structures" like those of Russian culture, based on a clear, irreconcilable separation of good and evil, power is built on the ruins of everything else.⁴⁷⁹ In any case, the demolition of the traditional value of the cultural inheritance forms part in a certain sense of a political logic as such: one need only think of the fact that, while in prehistoric periods the display of cave-paintings made them an instrument of collectively shared magic, in the age of technology the easy reproducibility and display of works of art to the masses reduces them to an instrument of politics⁴⁸⁰ and removes what Walter Benjamin has called the „aura," i. e., the uniqueness given by its integration in the context of tradition.⁴⁸¹ The refusal of the fact that the free expression of culture must give way to political ideologies lies at the base of the unconditioned attachment of the communities of Siberia to their original traditions, on which the stateless societies of their ancestors modelled themselves. The same type of refusal motivates, in more historically institutionalized societies, the search for new paradigms through myth, as writers like Hermann Hesse taught us some time ago.

References

- BENJAMIN W., 2001, *L'opera d'arte nell'epoca della sua riproducibilità tecnica*, Torino, Einaudi, pref. by C. CASES, trans. by E. FILIPPINI, with notes by P. PULLEGA (or. ed.: 1955, *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag).
- BERGER P. L.–LUCKMANN T., 1969, *La realtà come costruzione sociale*, Bologna, Il Mulino (or. ed.: 1966, *The Social Construction of Reality*, Garden City, N.Y., Doubleday).
- BOITANI P.–BOLOGNA C.–CIPOLLA A.–LIBORIO M. (eds.), 1997, *Alessandro nel Medioevo occidentale*, Milano, Mondadori, Fondazione Lorenzo Valla.
- BRECHT B., 2001, *Vita di Galileo*, Torino, Einaudi, ed. E. CASTELLANI (or. ed.: 1955, *Leben des Galilei*, Berlin, Suhrkamp Verlag).

⁴⁷⁷ 2001, 116.

⁴⁷⁸ 2001: 120.

⁴⁷⁹ 1993: 214–215.

⁴⁸⁰ BENJAMIN, 2000: 27, 28.

⁴⁸¹ 2000: 23.

- CATARSI DALL'AGLIO M.–CORRADI MUSI C., 1994, *La via dell'ambra tra realtà e mito I. La documentazione archeologica II. Il mito*, in R. C. LEWANSKI (ed.), *La via dell'ambra dal Baltico all'Alma Mater*, Moncalieri, C.I.R.V.I.
- CENTANNI M. (ed.), 1991, *Il romanzo di Alessandro*, Torino, Einaudi.
- CORRADI MUSI C., 1992, Supernatural Heroes in Finno-Ugric Shamanism, in M. HOPPÁL–J. PENTIKÄINEN, *Northern Religions and Shamanism*, Budapest–Helsinki, Akadémiai Kiadó–Finnish Literature Society.
- CORRADI MUSI C., 2002, *Lo sciamanesimo delle origini e le sue influenze in Europa occidentale*, in C. CORRADI MUSI (ed.), *Lo sciamano e il suo „doppio,”* Bologna, Carattere.
- DI FRANCESCO A., *Il mito del garabonciás nella letteratura ungherese moderna e contemporanea: sogno, visione e desiderio*, paper presented at the conference *Lo sciamano e il suo „doppio,”* cit.
- GALILEI G., 2001, *Dialogo dei massimi sistemi*, Milano, Mondadori, ed. F. Flora.
- GASPARINI E., n. d. [1958?], «*Ethnologica*»: *Finni e Slavi*, Venezia, La Goliardica.
- HAJDÚ P., 1973, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- HOPPÁL M., 1984, Contemporary Forms of Shamanism, in R.-I. HEINZE (ed.), *Proceedings of the International Conference on Shamanism*, Berkeley, Independent Scholars of Asia.
- HOPPÁL M., 2002, *La mitologia naturale dello sciamanesimo della Siberia*, in C. CORRADI MUSI (ed.), *Lo sciamano e il suo „doppio,”* cit.
- Hultkrantz Å., 1989, The Place of Shamanism in the History of Religions, in M. HOPPÁL–O. von SADOVSZKY (eds.), *Shamanism: Past and Present I*, Budapest–Los Angeles/Fullerton, Ethnographic Institute Hungarian Academy of Sciences–International Society for Trans-Oceanic Research.
- LOTMAN J. M., 1992, *La semiosfera. L'asimmetria e il dialogo nelle strutture pesanti*, Venezia, Marsilio, ed. S. Salvestroni (selection and trans. of texts).
- LOTMAN J. M., 1993, *La cultura e l'esplosione*, Milano, Feltrinelli, trans. by C. Valentino (or. ed.: 1993, *Kul'tura i vzryv*, Moskva, Gnosis).
- SIHKALA A.-L., 1992, *The Interpretation of Siberian and Central Asian Shamanism*, in A.-L. SIHKALA–M. HOPPÁL (eds.), *Studies on Shamanism*, Helsinki–Budapest, Finnish Anthropological Society–Akadémiai Kiadó.
- SPELTINI G., 2001, *Lo sciamanesimo come fenomeno di gruppo in una prospettiva psicosociale*, paper presented at the conference *Lo sciamano e il suo „doppio,”* cit.

Fedinec Csilla (Ungvár) **Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között⁴⁸²**

Kárpátalja történetét az adott időszakban a következőképpen korszakolhatjuk: 1) A politikai régióvá szerveződés időszaka, 1918. IV. 8.–1919. IX. 10.; 2) Kárpátalja az első Csehszlovák Köztársaságban, 1919. IX. 10.–1938. X. 11.; 3) Kárpáti Ukrajna, 1938. X. 11.–1939. III. 20.; 4) A Kárpátaljai Kormányzóság időszaka, 1939. III. 20.–1944. X. 19.⁴⁸³

Az alábbi dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a jelzett időkeretek kritikus időszakaiban vázoljam a terület autonóm státuszára vonatkozóan a nemzetközi szerződésekben, az országos törvényekben rögzített, valamint a mindenkori politikai szintéren felmerült elképzeléseket.

1918. július–1919. augusztus

Magyar rendezés. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó időszakában az Északkeleti-Felvidék ruszin területeinek sorsával kapcsolatban több kísérlet futott párhuzamosan. A magyar rendezési terv a Károlyi-kormány alatt öltött formát. 1918. december 1-jén Szabó Oreszt (előtte Ung megyei kormánybiztos, volt belügyminisztériumi osztálytanácsos) személyében kormánybiztost neveztek ki „a magyarországi rutén nemzet” önrendelkezési joga gyakorlásának előkészítésére Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes és Abaúj-Torna vármegyékre felállított, Budapest székhelyű kormánybiztossághoz.⁴⁸⁴ Szabót a Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök kezdeményezésére novemberben Ungváron megalakult Magyarországi Rutének Néptanácsa javasolta, melynek programja „az őshaza integritásának” elismerésére épült. A ruszinság lojális képviselőivel való egyeztetés után⁴⁸⁵ december 25-én az Országos Törvénytárban kihirdették a december 21-én kelt X. Néptörvényt „a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómiájáról”,⁴⁸⁶ mely többek között kimondta:

„A Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzetet saját beligazgatásának, igazságszolgáltatásának, közművelődésének, vallása gyakorlatának és nyelve használatának körében mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben teljes önrendelkezési jog illeti meg”; a Magyar Népköztársasággal közös ügyek: „külügy, hadügy, pénzügy, állampolgárság, magánjogi és büntetőjogi törvényhozás, továbbá a gazdasági, a közlekedési és szociálpolitikát érintő ügyek.” A 2. § szerint: „Ruszka Krajna határait a nemzetközi békeértekezlet végleges döntéséig ideiglenesen a Magyar Népköztársaság és Ruszka Krajna küldötteiből álló vegyes bizottság állapítja meg.”

Az autonóm terület (kormányzóság) határa tehát a törvény szövege szerint is bizonytalan. Ruszka Krajna központja Munkács, a kormányzati szervek a törvény életbe léptetése után a Budapesten székelő ruszka krajnai minisztérium, illetve a helyi kormányzóság. A ruszka krajnai ügyek minisztere Szabó Oreszt, a kinevezett kormányzó Avgusztin Stefán. Március 4-én Berinkei Dénes miniszterelnök és Szabó Oreszt ruszin miniszter rendelete nyomán Ruszka Krajnában tartományi választást tartottak. Április 8-án megalakult Munkácson a tartománygyűlés legfelsőbb szerve:

⁴⁸² Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA-SYLFF támogatásával.

⁴⁸³ FEDINEC Csilla. A kárpátaljai magyar kisebbség történeti kronológiája 1918–1944. Kézirat, 2000, Teleki László Alapítvány Könyvtára, 287. [megjelenés alatt]

⁴⁸⁴ Az autonómia megadását a központi sajtó is az egyetlen lehetséges megoldásnak tekintette. L. Pesti Hírlap, 1918. XI. 15.; Népszava, 1918. XI. 18.

⁴⁸⁵ A december 10-i budapesti tanácskozásról beszámolt a Pesti Hírlap az 1918. XII. 14-i számában.

⁴⁸⁶ Magyar Törvénytár. 1918. évi törvénycikkek és néptörvények. Franklin Társulat, Budapest, 1919. 214–215.

Ruszkra Krajna kormánytanácsa. Április 17-én került sor a 2. (és utolsó) ülésre, amelyet a munkácsi városi direktórium felfegyverzett polgárokkal oszlatott fel. Ez volt az első ruszin parlament.⁴⁸⁷

A tanácsköztársaság idején megyei direktóriumok alakultak: beregi (központja: Beregszász), ugocsai (Nagyszőlős), máramarosi (Huszt) és ungi (Csap). Szinte minden településnek volt helyi direktóriuma. Ruszka Krajna népbiztosa március 24-től Avgusztin Stefán lett, aki munkácsi képviselőjének nevezte meg Kaminszki József ügyvédet. Az országrész kormányzásában demokratikus elveket igyekeztek megvalósítani, visszafogni a hátrányos országos rendelkezéseket, többek között állami fizetést kaptak az egyházi személyek.⁴⁸⁸ A Ruszin Népbiztosság elrendelte április 9-én a ruszin Vörös Gárda, április 12-én a ruszin Vörös Őrség felállítását (mindkettőt Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes, Abaúj és Gömör megye területére).⁴⁸⁹ Április 29-re azonban a csehszlovák és a román katonai megszállás a régióban véget vetett a tanács hatalomnak (negyven napig állt fenn, március 21-től).⁴⁹⁰ A tanácsköztársaság június 23-án elfogadott alkotmánya még kitért arra, hogy a „ruszin többségű magyarországi összefüggő kerületeket” „ruszin nemzeti kerületeknek ismeri el” (87. §).⁴⁹¹

Az autonóm terület határai folyamatosan szűkültek. Január–március folyamán a román hadsereg benyomult a Felső-Tisza vidékére. A csehszlovák katonaság január 12-re elfoglalta az Ung folyóig terjedő nyugati térséget, benne Ungvárt, ahová a 31. sz. ezred vonult be Ciaffi olasz ezredes vezetésével. (Május 2-ig volt a megszállt területek katonai parancsnoka, utána Hennoque francia tábornok.) Február 19-én elfoglalta hivatalát Ladislav Moys, a csehszlovák hatóságok által kinevezett ungi zsupán. Április 16-tól a román hadsereg (a párizsi békekonferencián február 26-án megállapított, a nagyhatalmak által március 17-én jóváhagyott demarkációs vonal teljes hosszában), április 23-tól a csehszlovák hadsereg is tovább folytatta a felvonulást. Román megszállás alá jutott a területnek körülbelül 65 százaléka a Máramarossziget–Técső–Huszt–Beregszász–Csap vonalon. A csehszlovák hadsereg vette birtokába az ungvári, a nagybereznai, a perecsenyi járást, a munkácsi járás egy részét, május 3-án foglalták el Csapot, július 23-án Beregszászból már a román katonaságot szorította ki (a régiónak mintegy 35 százaléka). Július 25-én a Vörös Hadsereg bombázta Csapot, mire a csehszlovák hadsereg megszállta a július 1-jei pozsonyi fegyverszüneti szerződésben kijelölt felvidéki semleges zónát.⁴⁹²

Ukrán tervek. Az ukrán irányzat a máramarosi részen tudott a legerőteljesebben megnyilvánulni. 1918. november 8-án Kőrösmezőn a település és a környező falvak lakói határozatot hoztak a Hucul föld Ukrajnához csatolásáról. Megalakították a Hucul Néptanácsot (Jaszinyai [Kőrösmezei] Ukrán Néptanács). Képviselői jelen voltak a december 10-i budapesti tanácskozáson (a ruszin

⁴⁸⁷ Нариси історії Закарпаття. Т. II. Ред. кол. І. Гранчак та ін. „Закарпаття”, Ужгород, 1995. 80–81.

⁴⁸⁸ A kérdésről a kárpátaljai sajtóban folyó vitát foglalta össze a Ruszinszki Magyar Hírlap 1922. március 9-i számában. Ezt az álláspontot a mai ukrán történetírás is elfogadja. L. Нариси історії Закарпаття... 80.

⁴⁸⁹ L. A ruszin népbiztosság rendeleteit: 1. R. N. A ruszin Vörös Gárda megalakítása. In: Tanácsköztársasági Törvénytár. II. A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei. 1919. IV. 10.–IV. 30. A Magyarországi Szocialista Párt kiadása, Budapest, 1919. 235–236.; 2. R. N. A ruszin Vörös Őrség megalakítása. Uo. 236–238.

⁴⁹⁰ Встановлення радянської влади на Закарпатті у 1919 р. Ред. І. Гранчак. Ужгород, 1989.

⁴⁹¹ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. In: Tanácsköztársasági Törvénytár. V. A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei. 1919. VI. 10.–VI. 30. 21.

⁴⁹² Párizsban Beneš, az új csehszlovák állam kül- és belügyminisztere jelölte ki a Magyarország és Csehszlovákia közti demarkációs vonalat (amely nem szerepelt a belgrádi katonai konvencióban), annulálta az etnikai elveken alapuló Bartha–Hodža-féle megállapodást, elsimította a konfliktust, amely a magyar demarkációs vonalak Csehszlovákia általi megszegéséből adódott, sőt, ez a demarkációs vonal végleges politikai határrá vált. L. ÁDÁM Magda: *Eduard Beneš*. Rubicon, 1994, 3. sz. 20–23.

autonómiáról), december 18-án a máramarosszigeti tanácskozáson, ahol bevásztották őket a Máramarosi Néptanácsba. Novemberben Sztanyiszlavban megnyílt a Hucul Néptanács képviselte. December 22-én azonban a magyar katonaság bevonult Kőrösmezőre. A Néptanács tagjai a hegyekbe menekültek, majd a január 7-ről 8-ra virradó éjjel felkelést szerveztek Kőrösmezőn. Január 13–17. között fegyverrel elfoglalták a rahói járást. A továbbnyomulást a román hadsereg állította meg. Május elején, amikor a román hadsereg megindult Rahó irányába, a Hucul Néptanács harc nélkül feladta az addig ellenőrzött területet.⁴⁹³

Január 21-én Huszton ukrán kongresszust tartottak Mihajlo Brascsajko kárpátaljai politikus, a régióban az ukrán mozgalom szervezője elnökletével, melyen határozatot hoztak az Ukrajnával való „újraegyesülésről”. Másnap Kijevben az Ukrán Nemzeti Tanács direktóriuma kimondta a Nyugat-ukrán Népköztársaság (Galícia, Bukovina, valamint „Uhorszka Rusz”) és a Dnyeperi Nagy Ukrajna egyesítését.⁴⁹⁴ A régió sorsa azonban a harmadik irányból dőlt el.

Az amerikai ruszinok szervezkedése. Az észak-amerikai földrészen a ruszin–ukrán emigráció állandó figyelemmel kísérte az anyaföld eseményeit. Többféle irányzat létezett, melyek közül arra térek ki, amelyik végül is eredményesnek bizonyult.⁴⁹⁵

1918. július 23-án az egyesült államokbeli Homesteadben két ruszin görög katolikus szervezet egyesülésével alakult meg a Ruszinok Amerikai Néptanácsa (American National Council of Ruthenians) Nyikolaj Csopaj elnökletével. A tanács megbízta Gregory Zhatkovych ügyvédet, hogy foglalja össze a szervezet célkitűzéseit, amit memorandum formájában az USA elnökéhez kívántak továbbítani. A szervezet képviselői útján októberben tárgyalt W. Wilsonnal, tagja lett a Közép-Európai Demokratikus Szövetségnek (elnöke: T. G. Masaryk), Philadelphiában aláírta a független közép-európai népek közös céljait megfogalmazó nyilatkozatot. November 12-én pedig a Ruszinok Amerikai Néptanácsa Scrantonban megszavazta az „ösi ruszin területek” – Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod, Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros – Csehszlovákiához való csatlakozását „széles jogkörű autonómiával” (Scranton resolution). Másnap Zhatkovych Washingtonban átadta T. G. Masaryknak a scrantoni kongresszus jegyzőkönyvét, november 15-én pedig külön levélben értesítette W. Wilson amerikai elnököt és R. Lensing külügyminisztert a scrantoni döntésről.

Ennek nyomán a január 18-án megnyíló párizsi békekonferenciára a csehszlovák kormányt képviselő E. Beneš és K. Kramař a ruszinok képviselőjére Gregory Zhatkovychot és Julij Gardosht, az amerikai ruszinok küldötteit és Anton Beszkidet, az Eperjesi Ruszin Tanács elnökét hívta meg. Mindhárman február 13-án érkeztek a helyszínre, ahol Közös Bizottságot alakítottak a ruszin érdekeknek a békekonferencián való képviselőjére, a csehszlovák kormánnyal való tárgyalásokra. Március 12-én a párizsi békekonferencián jóváhagyólag vették tudomásul a csehszlovák követeléseket, többek között Kárpátaljára vonatkozóan.

1919. május 8-án a csehszlovák megszállás alatt levő Ungváron az eperjesi, az ungvári és a huszti ruszin tanácsok Avgusztin Volosin elnökletével tartott közös gyűlésükön megalakították a Központi Orosz (Ruszin) Nemzeti Tanácsot (Центральна Руська Народна Рада, elnök: Anton Beszkid, alelnökök: Avgusztin Volosin, Miron Sztripszkij és Mihajlo Brascsajko). A Tanács kimondta a Csehszlovákiához való „önkéntes” csatlakozást. A határozatot az Avgusztin Volosin vezette nagy számú küldöttség Prágában átadta T. G. Masaryk köztársasági elnöknek.

⁴⁹³ Figyelemre méltóak a résztvevők visszaemlékezései: С. КЛОЧУРАК: *До волі. Ужгород, 1992.*; В. Піпаш: *Республіка з нашої долі.* In: *Закарпатська правда, 1992. IV. 29.*

⁴⁹⁴ Нариси історії Закарпаття... 66–68.

⁴⁹⁵ Л. *Українські Карпати.* Матеріали міжнародної конференції „Українські Карпати: етнос, історія, культура”. Ужгород, 1991. VIII. 26.–IX. 1. „Карпати”, Ужгород, 1993.; Vincent SHANDOR: *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History.* Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d. 3–34.

Július 29-én ugyanitt megkezdődött a tárgyalás T. G. Masaryk köztársasági elnök, Antonín Švehla belügyminiszter, valamint Gregory Zhatkovych (Ruszinok Amerikai Néptanácsa) részvételével a ruszin–szlovák határról, a ruszin autonóm terület igazgatásának megszervezéséről. Elhatározták: az irányítást ideiglenes direktóriumra bízák, melynek elnökévé a kormány augusztusban G. Zhatkovychot fogja kinevezni. Ugyanezen a napon a csehszlovák kormány megbízásából Ungvárra érkezett J. Breicha, azzal a feladattal, hogy megszervezze a polgári közigazgatást. Augusztus 20-tól hivatalosan a ruszin terület polgári igazgatásának vezetője lett (1920. április 26-ig).

Augusztus 12-én G. Zhatkovych⁴⁹⁶ a csehszlovák köztársasági elnök által láttamozott levélben tudatta a Központi Orosz Nemzeti Tanáccsal, hogy a köztársasági elnök kinevezte az autonóm direktórium élére. Ekkor még úgy tudta, hogy „véglegesen” Kárpátaljához fog tartozni a Szepes megyei ólublói járás, Sáros és Zemplén megyék északi, Ung megye északi és keleti része, valamint Bereg, Máramaros és Ugocsa megye.

1919. szeptember–1920. július

1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban került aláírásra az a szerződés,⁴⁹⁷ melynek értelmében a régió (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb része) Podkarpatszka Rusz néven a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá került. E szerződés 10–13. cikkelyeiben a Csehszlovák Köztársaság kötelezte magát, hogy a területet önkormányzattal rendelkező autonóm egységként szervezi meg, autonóm gyűlést állít fel, amelynek törvényhozó hatalmat kell kapnia a nyelvhasználat, az oktatásügy, a vallásügy terén, valamint a helyi közigazgatás kérdéseiben. (A csehszlovák törvénykezésben 508. sz., kihirdetve 1921. december 31-én.⁴⁹⁸) Október 3-án a belügyminisztérium rendeletben közölte, hogy Podkarpatszka Ruszban a legfőbb hatalom a katonai parancsnok (Hennoque) kezében van, illetve meghatározta a polgári közigazgatás vezetője (J. Breicha) pontos jogkörét. November 8-án Hennoque és J. Breicha aláírásával megjelent az Általános szabályzat (Generalny Statutum) Podkarpatszka Rusz megszervezéséről és közigazgatásáról,⁴⁹⁹ mely többek között kimondta, hogy „Csehszlovákia kötelezi magát létrehozni a Kárpátaljai Ruszin Területet a szövetséges és résztvevő nagyhatalmak által megjelölt határokon belül mint autonóm egységet a csehszlovák államban és felruházni azt a csehszlovák állam egységével megegyező legmesszebbmenő önkormányzattal”. A terület ügyeit a szojm (ruszin országgyűlés) és az annak alárendelt kormányzó fogja intézni. Az autonómia életbe léptetéséig „ideiglenes Ruszin Autonóm Direktóriumot” és „ideiglenes adminisztrátort” neveznek ki. „Az adminisztrátor és az autonóm direktórium hivatalai megszűnnek, mihelyt a békekonferencia alapján létesített ruszin Autonóm Alkotmány életbe lép.

A ruszin parlament tagjainak választása legkésőbb a közös csehszlovák parlamenti képviselőválasztások megtörténte utáni 90 napon belül lesz megtartva.”

A leendő autonóm terület határáról:

„a) a szlovákokat és ruszinokat elválasztó demarkációs vonal Csap községtől Užhorod (Ungvár) város északi részéhez húzódik, és pedig oly módon, hogy a vasúti vonal Szlovákiához, Užhorod

⁴⁹⁶ Illés Béla: *Kárpáti rapszódia* című elhíresült regényében külön fejezetet szentelt „Zsatkovics Gergely királyságá”-nak.

⁴⁹⁷ A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. In: HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 87–92.

⁴⁹⁸ Itt és a továbbiakban a törvények hivatkozása: KEMENECZKY Kálmán: *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása*. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármass mutató. Košice, 1924.

⁴⁹⁹ Szövegét l. Ruszinszki Magyar Hírlap, 1925. VII. 7.

pedig a ruszin államhoz fog tartozni és innen az Ung folyó mentén a Kárpátokig. E vonaltól az összes keletre eső terület Autonóm Ruszin Területnek lesz tekintve.

b) az Autonóm Ruszin Terület déli határa úgy lett a békekonferencia által megállapítva, hogy a ruszin–magyar határ Csaptól kezdve ruszin területen marad egész Máramarosszigetig, mely város Romániának jut. A határ további részében a Tisza folyó mentén északra halad az északi határhoz, mely megfelel a volt Magyarország és Galícia közötti határnak.

c) amennyiben a ruszin népnek egy része a békekonferencia határozata alapján minoritást képez a szlovák területen, a csehszlovák kormány mindkét nép képviselőtének azt javasolta, hogy egyezzenek bele az összefüggő (folytatólagos) ruszin területnek az Autonóm Ruszin Területhez való esetleges csatolásába.”

November 10-én Csehszlovákia ratifikálta a saint-germaini szerződést, s ugyanezen a napon kinevezték Podkarpatszka Rusz Autonóm Direktóriumát: elnöke: Gregory Zhatkovych. A direktóriumhoz hat osztály tartozott: 1. elnöki és határon túli, 2. művelődési és iskolaügyi, 3. vallási, ipari és kereskedelmi, 4. igazságszolgáltatási, földművelésügyi és élelmiszerellátási, 5. belügyi, 6. pénzügyi. A közigazgatási beosztás szerint a terület négy zsupából állt: ungvári – hozzá tartozott az ungvári, perecsenyi, szerednyei, nagybereznai járás; munkácsi – munkácsi, dolhai, szolyvai, oroszvégi, alsóvereckei, volóci járás; beregszászi – beregszászi, huszti, ilosvai, kaszonyi, nagyszőlősi járás; és máramarosi zsupa – rahói, nagybocksói, técsői, taracközi járás. Néhány nappal később G. Zhatkovych a homesteadi ruszin kongresszuson számolt be arról, hogy Podkarpatszka Rusz a legszélesebb körű autonómiát fogja kapni.

Zhatkovych és a direktórium azonban gyakorlatilag tehetetlennek bizonyult. Február 19-én a direktórium lemondott. Február 29-én megszületett a Csehszlovák Köztársaság alkotmánya (a törvénytárban 121. sz.), melynek 3. §-a megerősítette, hogy Kárpátalja, amely „önkéntes csatlakozás alapján” az „egységes és oszthatatlan” Csehszlovák Köztársaság része, a „legszélesebb körű autonómiával lesz felruházva”, élén a kormányzóval, aki a ruszin országgyűlésnek lesz felelős.⁵⁰⁰

Április 18-án, illetve 25-én megtartották az első általános választásokat a csehszlovák nemzetgyűlésbe és a szenátusba. A választási törvényben (1920. február 29., 123. sz.) Podkarpatszka Rusz a Csehszlovák Köztársaság 23. számú választókerülete, amely 9 parlamenti képviselőt és 4 szenátort választhat. Ebből a körből azonban Kárpátalja kimaradt, hivatkozással a román katonai jelenletre. A román hadsereg kivonulása szakaszosan, február 24-től augusztus végéig tartott, amikor a csehszlovák minisztertanács 2616. sz. határozatával Kárpátalján szükségállapotot vezettek be, amely 1922. április 26-ig volt érvényben.

Április 26-án elfogadták a Generalny Statutum módosítására vonatkozó 356. sz. kormányrendeletet. Ennek értelmében J. Breichát, a polgári közigazgatás vezetőjét felmentették tisztségéből, május 5-én pedig T. G. Masaryk köztársasági elnök Zhatkovychot Podkarpatszka Rusz kormányzójának nevezte ki ideiglenes jelleggel („a szojm összehívásáig”). Az alkormányzó a cseh Peter Ehrenfeld lett.

Zhatkovychnak azonban továbbra sem sikerült előbbre jutnia a kormánnyal folytatott tárgyalásokban, ezért 1921. március 17-én, kiábrándultan és csalódottan, olyan keretek között, amely általánosan elfogadott lett a 20–30-as években Kárpátalján a sajtótájékoztatókra, teaestélyen jelentette be: „Midőn elfogadtam az autonóm Direktórium elnökségét és a kormányzóságot, tettem azt azon erős őszinte meggyőződésből, hogy ezáltal e megbízás, cél és eszmény előmozdítva lesznek. A nagy hivatalok azonban nagy kötelezettséggel járnak, amelyek akadályul szolgálnak azon cél és eszménynek, melynek fejlődését feladatommak tűztem. Ezért készítettem és tegnap

⁵⁰⁰ *A Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevele*. Állami Könyvkiadó Hivatal, Prága, 1923.

elküldtem Prágába egy speciális küldönc által egy részletes Exposé-t,⁵⁰¹ melyben fel van sorolva a Ruszin–Csehszlovák Unió eseményeinek története és egyidejűleg beadtam a köztársasági elnök úrnak a Podkarpatszka Rusz kormányzói állásáról való lemondásomat.”⁵⁰² Áprilisban Prágában minisztertanácsi ülésen foglalkoztak a kérdéssel. Május elején a kormányzót fogadta T. G. Masaryk köztársasági elnök és Jan Černý miniszterelnök. Zhatkovych nem vonta vissza lemondását és május 17-én hivatalos búcsút vett Ungvártól. Nyár végén visszautazott az Egyesült Államokba; kislánya súlyos betegsége és halála akadályozta a korábbi távozásban. Július 26-án hívei Ungváron bankettet adtak tiszteletére. A Ruszinszkói Magyar Hírlap, a magyar pártok hivatalosa szerint a bankett „Ruszinszkó összes ruszinjainak első nagy politikai demonstrációja” volt.⁵⁰³ A bankett után Kaminszki József, a Podkarpatszka Rusz Földműves Szövetség ügyvezetője felszólította a többi pártot, hogy alakítsanak egységes frontot, lépjenek koalícióba az autonómia megvalósítása, a szojm összehívása, a ruszin határkérdés megoldása, a nyelvről, az államjogi orientációról folytatott viták rendezése érdekében.

1921. október–1924. március

Zhatkovych távozása után közel két és fél éves időszak következett, amikor nem neveztek ki új kormányzót, Ehrenfeld Péter alkormányzói minőségben intézte az ügyeket. A lakosságot leginkább a pénzbevéltás, a földreform, a beszolgáltatások, az állampolgárság rendezése, a munkalehetőség biztosítása, a csehszlovák–román határkiigazító bizottság tevékenysége foglalkoztatta, melynek feladata a két ország közötti végleges határok megállapítása volt. Településcserére egyetlen alkalommal került sor, amikor 1921. június 25-ével Nagypalád Nagytarnáért Kárpátaljához került. Lehetővé vált a kishatárforgalom Románia és Magyarország felé.

A magyar pártok (Ruszinszkói Magyar Jogpárt, a Ruszinszkói Őslakosság Autonóm Pártja, az Országos Keresztényszocialista Párt, valamint az Országos Kiszgazda, Földműves és Iparos Párt helyi szervezete, korabeli szóhasználatul „ruszinszkói kerülete”) elsősorban a pártszövetség, az állami hivatalvállalás, az adózás, a magyar oktatásügy kérdéseire figyeltek. Problémát okozott, hogy az egykori Ung megyét a csehszlovák közigazgatás megosztotta Kárpátalja és Szlovénia között. A kialakult helyzet lényegét jól érzékelteti a Ruszinszkói Magyar Hírlapból vett idézet: „Az Ung megyei kérdés állandóan foglalkoztatja a közvéleményt, jóllehet egyelőre a régi értelemben vett egységesítésről nem lehet szó. Van egy mozgalom, melynek célja az egész Ung megyének Ruszinszkóhoz csatolása, ezzel ellentétben áll a másik mozgalom, mely Ung megyét Szlovénia javára szeretné kiegészíteni.”⁵⁰⁴ Itt csak közigazgatási értelemben vett egységesítésről volt szó. A ruszin pártok viszont nemzeti alapon tartottak igényt szlovéniai területekre, az autonóm terület határát a Poprádig akarták kiterjeszteni.

A közigazgatás tekintetében a fontosabb változás, hogy 1921. október 15-től életbe lépett a belügyminiszter augusztus 26-án kelt rendelete, melynek értelmében Podkarpatszka Rusz három részre (zsúpára) tagolódott: 1. ungi zsupa, székhely: Ungvár (ungvári, perecsenyi, nagybereznai, szerednyei járások, Ungvár város), 2. beregi zsupa, székhely: Munkács (munkácsi, latorcai, alsóvereckei, szolyvai, felvidéki, mezőkaszonyi, tiszaháti járások, Munkács és Beregszász város), 3. máramarosi zsupa, székhely: Huszt (ideiglenesen azonban Nagyszőlős, amíg Huszton be nem fejeződött a hivatali negyed építése) (huszti, técsői, taracközi, nagybocskói, rahói, dolhai, ökörmezői, nagyszőlősi járások). 1923. január 31-ével a mezőkaszonyi járás megszűnt, Mezőkaszon, Heteny, Beregsom, Zápszony, Kisharangláb a beregszászi; Kis- és Nagydobrony az

⁵⁰¹ Megjelent nyomtatásban: ZHATKOVICH G. I.: *Otkrytoe-Exposé*. Homestead. Pa.: Rusin Information Bureau, n. d.

⁵⁰² Ruszinszkói Magyar Hírlap, 1921. III. 18.

⁵⁰³ Uo. 1921. VII. 29.

⁵⁰⁴ Uo. 1921. VII. 21.

ungvári; Bátor, Barkasó, Bótrágy, Szernye, Csongor, Rafajnaújfalu a munkácsi járáshoz került. Az 1923. június 7-én kelt 113. sz. kormányrendelet szabályozta Kárpátalján a közigazgatási hatóságok működését, illetékességét, az augusztus 7-i 171. sz. kormányrendelet (kihirdetve augusztus 18-án) pedig a kárpátaljai települések jogviszonyát (kiterjesztette a szlovenszkói községi választásokról szóló 1919. január 31-én kelt 75. sz. törvény hatályát). Ungvár és Munkács rendezett tanácsú városok maradtak, Beregszászt viszont nagyközséggé fokozták le.

Az autonomista mozgalomnak Beneš kárpátaljai látogatása adott újabb lendületet 1921. december végén. A miniszterelnök ungvári beszédéből: „Én autonomista vagyok. Felfogásom s az önök felfogása között csupán tempóbeli különbség van. Mert én fokozatosan kívánom az autonómiát kiépíteni.”⁵⁰⁵ Újévi prágai beszédében T. G. Masaryk köztársasági elnök így fogalmazott: „A kárpátaljai polgárságot rá kell nevelni a közigazgatásra és ki kell művelni.”⁵⁰⁶ A terület közigazgatásának átszervezésével összefüggő kérdéseket januárban minisztertanács ülésen vitatták meg. A minisztertanács megszüntette a területen a katonai közigazgatást és napirendre tűzte a községi és parlamenti, valamint a szojmba történő választások kiírásának kérdését. Márciusban Prágában tárgyaltak a kárpátaljai politikai pártok a tartományt érintő kormányprogramról. A Ruszin Néppárt, a Ruszin Parasztpárt, a Köztársasági Agrárpárt, a Ruszin Földműves Autonóm Párt, a Kárpátorosz Munkapárt, a Földműves Szövetség, a Magyar Kisgazdapárt, a Keresztényszocialista Párt, az Autonóm Őslakos Párt, a Magyar Jogpárt, az Ortodox Zsidó Párt, a Zsidó Polgári Párt, a Cionista Párt, a Kommunista Párt közös ülést tartott. Ez volt az első és utolsó alkalom, hogy a tartományt érintő kérdésben a pártok ilyen széles körben képviseltették magukat. Az elfogadott közös nyilatkozat kimondta, hogy a kormány törvénytelenül jár el, amikor Kárpátalja ügyében a szojm összehívása nélkül akar dönteni, valamint sérelmezte, hogy: „Az ideiglenes határt a ruszin nép részvétele nélkül az Ung folyón állapították meg, minek következtében a ruszin népet két részre szakították szét, s az egyikben elválasztották Ruszinszktól és hozzácsatolták Szlovenszkóhoz.” Szükséges, hogy „Ung megyének déli és nyugati része, valamint Zemplén megye is közigazgatási tekintetben még a szojm összehívása előtt Ruszinszkhöz csatoltassék.”⁵⁰⁷

A szövetségi gondolat alapján a Köztársasági Agrárpárt, a Földműves Szövetség, a Munkapárt, az Autonóm Földműves Párt és a Néppárt a cseh Agrárpárttal kötött megállapodás alapján egységes földműves pártba tömörült. A Kárpátorosz Köztársasági Földműves Párt elnökévé Kaminszki Józsefet választották meg. A párt tárgyalásokat kezdeményezett Antonín Švehla miniszterelnökkel, aminek eredményeképpen 1923. november 18-án Podkarpatszka Rusz új kormányzójává nevezték ki a párt vezetőségének egyik tagját, Anton Beszkidet. Az alkormányzó a cseh Antonín Rozsypal miniszteri tanácsos lett.

A Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének álláspontját a munkácsi „magyar nemzeti kongresszus” (1923. május 6.) záró határozata így fogalmazta meg: „Meg vagyunk győződve arról, hogy e területen a ruszin nép szimpátiájával találkozó politikának helyes utat csak az a ruszin politikai pártvezér találta és találhatja meg, aki az egész őslakossággal összefogva küzd e terület részére a békeszerződésben is biztosított, nem ruszin, hanem ruszinszkói autonómia megvalósításáért, amelyet mi is az első perctől zászlónkra írtunk.”⁵⁰⁸

A konszenzus megszületése után az azt tető alá hozó Kárpátorosz Köztársasági Földműves Párt szinte azonnal meghasonlott. A tagság egy része úgy döntött, hogy belép a Csehszlovák Köztársasági Földműves (Agrár) Pártba, s a továbbiakban annak podkarpatszka ruszi tagozataként fognak tovább működni. Az ellenzék – a volt Ruszinszkói Földműves Szövetség (Kaminszki-párt)

⁵⁰⁵ Idézi: Ruszinszkói Magyar Hírlap, 1922. I. 4.

⁵⁰⁶ T. G. MASARYK: *Nemzeti feladatok*. In: *Politikai gondolatok*. Ford. DONNER Pál. Prager Könyvkiadó Vállalat, Bratislava, 1935. 212–213.

⁵⁰⁷ Ruszinszkói Magyar Hírlap, 1922. III. 29.

⁵⁰⁸ Uo. 1923. V. 10.

és Autonóm Ruszin Földműves Párt (Mocskos-párt) tagjai – megalakították az Autonóm Földműves Szövetséget, melynek legfőbb programpontja az autonómia követelése volt. A párt elnökévé Iván Mocskost, ügyvezetőjévé Iván Kurtyákot választották. A politikai főtitkár Bródy András lett.

Ekkor került sor Kárpátalján az első parlamenti választásokra 1924. március 16-án (pótválasztások Csehszlovákiában).⁵⁰⁹ A kommunisták fölényt arattak, a 9 képviselő és 4 szenátor közül hatan kerültek ki soraikból.⁵¹⁰ A kárpátaljai képviselők és szenátorok első felszólalásaikban az autonómia valóra váltását, az autonóm terület földrajzi és néprajzi értelemben vett határainak megállapítását követelték.⁵¹¹

1926. február–1928. július

A közhangulat élénken reagált a nyelvtörvény⁵¹² végrehajtási rendeletének⁵¹³ megjelenésére 1926 februárjában. A kárpátaljai pártok értelmezése szerint a rendelet „kisebbségi nyelvnek” deklarálja a ruszint, holott annak az államnyelvvel egyenrangúnak kellene lennie. Ismét a Központi Orosz Nemzeti Tanács lett a hangadó, amely február 8-i ungvári gyűlésén erősen tiltakozott a nyelvtörvény ellen, felhívta a politikai szervezeteket, az országgyűlési képviselőket a ruszin lakosság autonóm nyelvi jogainak védelmére.

A tiltakozási hullámot felerősítette a közigazgatás tervezett reformja. A Tanács kárpátaljaszerte plakátokat ragasztatott ki, amelyeken a kormány javaslatával szemben autonómiát követelt, felhívta a településeket, hogy válasszanak küldötteket egy általános nemzeti tiltakozó gyűlésre. A ruszin pártok a hónap végén Huszton tartott közös gyűlésen egységesen követelték Kárpátalja határainak a Poprádig való kiterjesztését. A kárpátaljai magyar ellenzéki pártok is csatlakoztak a ruszinok autonomista mozgalmához.⁵¹⁴ A Magyar Nemzeti Párt februári prágai értekezlete viszont alapján egyetértett a kormány elképzelésével, azzal a megkötéssel, hogy a közigazgatási területeket, amelyek létesítését a reformtervezet előírja, a volt magyar vármegyék határainak megfelelően

⁵⁰⁹ Ezenkívül 1925-ben, 1929-ben és 1935-ben voltak parlamenti választások Kárpátalján, immár együtt az ország egészével.

⁵¹⁰ A kárpátaljai kommunista párt felhívását a ruszin autonómiával, a magyarság érdekvédelmével kapcsolatban a *Munkás Újság* tette közzé 1925. IX. 23-i számában.

⁵¹¹ Ebben az időszakban dolgozta ki alkotmánytervezetét a választásokon a magyar listát adó párt – Őslakosok Autonóm Pártja – és egyben a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség elnöke, Árky Ákos. A mintát „a horvát–szlavón–dalmát autonómia történelmi alakja” adta. L. ÁRKY Ákos: *A ruszinszkói magyarság és Ruszinszkó autonómiája*. Sylvester Rt., Budapest, 1927.

⁵¹² A Csehszlovák Köztársaság nyelvtörvénye (1920. február 29-én, 122. sz.) a Csehszlovák Köztársaság Alkotmánylevelének (1929. február 29., 121. sz.) kiegészítése. A hivatalos nyelvhasználati jogot a „nemzeti és nyelvi kisebbségekre nézve” a 20 százalékos határhoz kötötte. A 6. § szerint: „A Ruszinszkó számára létesítendő országgyűlésnek fenntartatik az a jog, hogy a nyelvkérdést ezen területen a csehszlovák állam egységével összeegyeztethető módon szabályozza. Amíg ez a szabályozás nem történt meg, ezen törvény alkalmazandó, azonban ezen terület különleges nyelvi viszonyainak tekintetbe vételével.” Szövegét magyarul l.: *A kisebbségek nyelvi jogai*. Kiadta és magyarázó bevezetéssel ellátta: a Szlovén és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. Prága, 1926. 35–39.

⁵¹³ 1926. február 3., 17. sz. A 14. cikk: „Nemzeti és nyelvi kisebbség alatt a törvény és e rendelet értelmében a Csehszlovák Köztársaság ugyanazon, de az államnyelvtől különböző nyelvű állampolgárai értetnek, akikből az utolsó népszámlálás hivatalosan közzétett eredménye szerint a köztársaság egy bírósági eljárásban legalább 20 százalék lakik.” A 100. cikk 1. bekezdése: „Míg Ruszinszkóra nézve a nyelvkérdést saját országgyűlése nem fogja szabályozni, rá nézve is érvényesek ezen rendelet határozatai.” Uo. 47–108.

⁵¹⁴ OL, K. 428. (MTI könyvismertető hírek), 707. csomó. 1926. II. 16.

rendezzék, a kárpátaljai szojmban a magyar nemzeti kisebbség létszámának arányában vehessen részt.⁵¹⁵

1926. június 4-én megszületett a 84. sz. kormányrendelet, amely kimondta a három ruszinszkói zsupa (ungi, beregi, máramarosi) összevonását. Kárpátalja parlamenti képviselői egységesen állást foglaltak a terület nagyzsúpává alakítása ellen, mert az az autonómia megadásának újabb elodázását jelenti. „Mindaddig, amíg életbe nem lép Ruszinszkó autonómiája, amíg nem hívják össze az autonóm szojmot és nem állapítják meg a végleges határokat, nemcsak idő előttinek, hanem törvényellenesnek is tartjuk a mai megyei szervezet megváltoztatását.”⁵¹⁶ A kormányrendelet azonban július 1-jei hatállyal életbe lépett, Podkarpatszka Rusz „nagyzsupa” lett Munkács székhellyel. A helyi igazgatási szervek működését az 1926. július 2-án kelt 106. sz. kormányrendelet szabályozta (Szlovenszkóban a 385/922. sz.).

A székhely megváltoztatása hatalmas hullámokat kavart, a két város, Munkács és Ungvár között megindult a versengés az elsőségért: a korabeli közbeszéd, politikai csatározások legfőbb témájává vált a közigazgatási reformtörvény előkészítése körüli viták mellett. Közben megszületett a [Kárpátorosz] Autonóm Földműves Szövetség autonómiatervezete Földesi Gyula alelnök, nyomdatulajdonos megfogalmazásában.⁵¹⁷ A tervezet a beligazgatás, a nyelv-, a vallás és a közoktatásügy területén kívánta a törvényhozási és a végrehajtási autonómiát. „A kárpátaljai oroszok vitán kívül Körösmezőtől a Tátraig, a Fehér-Tiszától a Poprád folyóig laknak. Tehát ezen határok között elterülő földnek önkormányzatra van joga. Miután azonban ezen területen egyéb nemzetek is, zipserek, keleti szlovákok és magyarok is laknak, mi ezen föld részére területi, politikai autonómiát követelünk, mely megilletné az összes itt élő nemzeteket, nem csak az oroszokat.

Számolunk továbbá azzal, hogy autonóm területünk egy igen értékes és kulturált része fekszik nyugaton s azért a vezető szerepet szívesen megosztanók országrészünk nyugati kultúrgóc-pontjaival, sőt fővárossá is az ekként megnagyobbított autonóm területünk legnagyobb és legelső városát, Kassát akarjuk nyilvánítani.” Ruszinszkó és „a most még Kelet-Szlovenszkó néven ismert Nyugat-Ruszinszkó részére az ottani ethnografiai megoszlásra való tekintettel szükségesnek tartjuk”, hogy „6 orosz, 2 szlovák, 2 magyar és 1 német járásfőnökség (zsupánátus) s azonkívül járásfőnökségi (zsupánátusi) jogkörrel felruházott Kassa főváros és 8, esetleg több rendezett tanácsú város lenne megszervezve, mint közigazgatási egységek. Hasonló tagozódás szerint állítanók föl a pénzügyigazgatóságokat, tanfelügyelőségeket, törvényszékeket és egyéb intézményeket [...] A zsidókat ezen felállításunkban nem vettük tekintetbe [...] Tekintettel azonban a zsidó vallású polgárainknak bizonyos vallási érdekeire, hajlandók vagyunk a kormányzói hivatal kebelén belül egy, a törvény által meghatározott jogkörrel felruházott zsidó ügybiztost alkalmazni.” Magyar oldalról az Országos Keresztényszocialista Párt kassai szervezetének vezetősége határozatban mondta ki, hogy „rokonszenvvel fogadja a Ruszinszkóból kiindult mozgalmat, mely szerint ezen autonóm területet a Tátraig, a Poprád folyóig terjesszék ki és ezen terület fővárosa Kassa legyen, mely területen az uralkodó ruszin nép mellett a kisebbségek jogai is teljességben érvényesülnek.”⁵¹⁸

⁵¹⁵ Uo. 1926. II. 25.

⁵¹⁶ Ruszinszkói Magyar Hírlap, 1926. VI. 14.

⁵¹⁷ FÖLDESI Gyula: *Az autonóm Kárpátoroszország államjogi vázlata*. Földesi Gyula Könyvnyomdája, Užhorod, 1927. – Pataky Tibor államtitkár egy későbbi miniszterelnökségi ülésen (Budapest, 1939. március 18.) kijelentette: „a Földesi-féle javaslat” „természetesen itt Budapesten készült”. L. Egyed István hagyatékában a Kárpátaljai önkormányzatra vonatkozó javaslatok, hozzászólások, törvénytervezetek stb. (Egyed-iratok). MTA Kézirattár, Ms 10-734/25.

⁵¹⁸ Ruszinszkói Magyar Hírlap, 1927. III. 23.

1928. július 1-jén Csehszlovákiában életbe lépett a közigazgatási reformtörvény (1927. július 14., 125. sz.).⁵¹⁹ Podkarpatszka Rusz a köztársaság többi területeinek mintájára szervezett tartomány, a székhely Ungvár. Az egységes közigazgatás kétszintes: tartományi (országos) és járási hivatalok végzik az ügyintézés.⁵²⁰ Kárpátalján viszont az 1927. július 15-i 103. sz. kormányrendelet értelmében az országos elnök mellett továbbra is van kormányzó.⁵²¹

Az Országos Hivatal elnökét 1928. augusztus 1-jével nevezték ki Antonín Rozsypal addigi alkormányzó személyében, aki 1937. január 1-jei nyugdíjazásáig maradt állásban. Ezután a tisztséget nem töltötték be, ismét csak az autonómia oly sokszor emlegetett „közelgő bevezetése” miatt. Az elnöki teendőket ettől kezdve Jaroslav Mezník addigi országos alelnök látta el az új fordulatig.

1932–1934

A 20-as évek második felében, a 30-as évek elején a hangadó autonomista ruszin párt az Autonóm Földműves Szövetség vagy Kurtyák-párt volt, amely rendszeres anyagi támogatásban részesült a magyar kormányzat részéről. A hivatalos magyar kormányzat a 20-as években a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központján, a 30-as években közvetlenül a miniszterelnökségen és a külügyminisztériumon keresztül juttatott pénzek révén gyakorolt befolyást a Felvidéken a magyar politizálásra. Kárpátalján önálló tételként szerepeltek a kiscigányok és a keresztényszocialisták, illetve külön támogatásban részesültek a szepességi németek és Kurtyák pártja (majd Bródy is). Kárpátalja finanszírozási különállását a két világháború közötti időszakban végig megőrizte.⁵²² „A hivatalos kormányzati politika két évtizeden keresztül hol nyílt, hol titkos eszközökkel arra törekedett, hogy a szláv népek közötti közeledést megakadályozza, illetve a nyelvi, vallási különbségeket elmélyítse, és ezzel megingassa az államot. Ehhez igyekezett felhasználni a szlovák és a ruszin autonómia-törekvéseket.”⁵²³ Gömbös Gyula magyar miniszterelnök részére 1934. november 24-i keltezéssel készített bizalmas jelentésben például ez állt: „Kurtyák Iván huszti rutén képviselő halálával [1933. január 2.] a Magyarországhoz való csatlakozás gondolata meggyengült a rutén nép között.” A „rutén földön” az alábbi három mozgalom él: 1. „pravoszláv nagyorosz mozgalom”. Ezt „görögkeleti pravoszláv papok” és „nagyorosz emigránsok” irányítják. A levontéhoz hasonló intézménybe tömörítik az ifjúságot, az irányítók közt sok a volt cári tiszt. Fő törekvésük az

⁵¹⁹ Szövegét magyarul l. *A közigazgatás szervezéséről és az országos, valamint a járási választásokról szóló törvények ismertetése*. A vonatkozó törvények, rendeletek és joggyakorlatok alapján kiadja a Szlovéniai és Ruszinszói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. Concordia Könyvnyomda és Kiadóvállalat. Bratislava–Pozsony, [1927]. 12–56.

⁵²⁰ Az 1927. július 14-i 126. sz. törvény rendelkezett az országos és járási képviselőtestületi választások rendjéről. Uo. 12–56. Az állami hivatalok hatásköre módosult: az 1928. december 18-án kelt 186. sz. és 187. sz., valamint az 1936. december 5-én kelt 150. sz. kormányrendeletekkel. Kárpátalján járási és tartományi választásokat 1928-ban és 1935-ben (községi választásokat 1923-ban, 1926-ban, 1931-ben és 1935-ben) tartottak.

⁵²¹ A közigazgatással kapcsolatos kérdésekről: Петръ П. СОВА: *Развитие подкарпатморусского общинного и областного самоуправления*. In: *Подкарпатская Русь 1919–1936*. Ред. Э. БАЧИНСКАГО. Ужгород, 1936. 68–70.

⁵²² L. erről részletesen: ANGYAL Béla: *A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között*. Regio, 2000, 3. sz. 133–178. A különállás a párttevékenységre is vonatkozott. Az Egyesült Magyar Párt 1936. június 21-i érsekújvári alakuló ülésén például Hokky Károly így fogalmazott: „A kárpátaljai országos magyar pártszövetség részéről ünnepélyesen jelentem be csatlakozásunkat az egységes politikai vezetés kimondásához és elfogadásához annak biztosítottága mellett, hogy Kárpátalja eddig elismert és gyakorolt belső adminisztratív és szervezeti autonóm önállóságát továbbra is az egységes keretben minden vonatkozásban fenntartja.” L. Kárpáti Magyar Hírlap, 1936. VI. 25.

⁵²³ ANGYAL Béla *i. m.*, 135.

Oroszországhoz való csatlakozás. 2. „ukrán–kisorosz mozgalom”. Különösen az értelmiség és a tanulóifjúság körében terjed. Célja az önálló ukrán államon belül egyesíteni az összes „kisoroszt”. 3. „kommunista mozgalom”, ami a leginkább a szegény nép körében van elterjedve. „[...] egy esetleges későbbi időpontbani népszavazásnál a magyarhú lakosság kisebbségbe kerülhet”.⁵²⁴ Megítélésem szerint az „őslakos egység” gondolatának szorgalmazása is azt szolgálta, hogy a magyarok természetes hajlandósága mellett a többi nemzetet is Magyarország felé hajlítsák (nem utolsósorban területi megfontolásból).⁵²⁵

A gazdasági válság időszaka az irredenta mozgalmak megerősödését hozta⁵²⁶ (illetve a zsidóság a fasizmus térnyerése miatt szervezett tiltakozó megmozdulásokat, bojkottálta a német árukat stb.). 1932 júniusában a Magyar Nemzeti Párt kárpátaljai kerületének beregszászi gyűlésén Korláth Endre pártelnök, parlamenti képviselő (a magyarországi támogatások kárpátaljai közvetítője⁵²⁷) kijelentette: „minden jó szándékú ember a béke érdekében a [béke]szerződések revízióját tartja szükségesnek”.⁵²⁸ 1933 áprilisában Bródy András (Ruszinszkói Autonóm Földműves Szövetség) képviselő parlamenti beszédében kifejtette: „mi ruszinok [...] minden körülmények között kívánjuk a határrevíziót, mert a Tisza-völgyről és a Máramarosszigetről mi sohasem mondunk le.” Nincs semmi oka, hogy támadjuk a magyarokat, a magyar kultúrát, mert „Podkarpatszka Ruszban ők épp úgy küzdenek autonóm jogaink megvalósításáért, mint mi magunk is.” Kárpátaljára stratégiai szempontból volt szükség: elválasztani Magyarországot és Lengyelországot, megteremteni a kapcsolatot Romániával.⁵²⁹ 1934 októberében Ungváron politikai nagygyűlést tartott a magyar pártszövetség „az összetartás, a közös célért küzdés, a testvéries együttműködés demonstrálására.” A megfogalmazott követelések között szerepelt az autonómia megadása. Korláth Endre terjedelmes beszámolójában többek között elmondta: lehetségesnek tartaná „a Kárpátalján szórványban élő magyarság és a békéscsabai szlovákok kicserélését”. Ez ügyben felkereste Szeberényi Lajos békéscsabai evangélikus esperest, aki a terv ellen erőlesen tiltakozott.⁵³⁰

Ezzel szemben 1933 márciusában Munkácson tartottak közös értekezletet Kárpátalja cseh és ruszin parlamenti képviselői és szenátorai a magyarországi revizionista mozgalom felerősödésével kapcsolatban. A határozatból: „A podkarpatszka ruszi nép többségét képviselő szenátorok és képviselők a legerélyesebben tiltakoznak a békeszerződések bármilyen irányú revíziója ellen [...]

⁵²⁴ OL, K. 28. (Miniszterelnökség), 156. csomó, 322. tétel.

⁵²⁵ L. pl. Korláth Endre nyilatkozatát a *Kárpáti Magyar Hírlap*nak (1936. január 17.) az elfogadott retorika érzékeltetésére: „Kárpátalján nemcsak a magyar nemzeti gondolatot, de a szélesebb körű őslakos gondolatot is képviseljük. Azt a gondolatot, mely bennünket az évszázadok óta együtt élő többi kárpátaljai néppel összeköt s melynek jegyében családilag és szellemileg annyira összeforrtunk, hogy a világháború utáni légkörben is csak mesterségesen, csak erőhatalommal sikerült bennünket ideig-óráig szétválasztani, de ma már – úgy érzem – ismét egyek vagyunk mindazokban az általános kérdésekben, amik Kárpátalja közjogi, gazdasági és kulturális helyzetéből adódtak. Nekünk szélesebb körű és az egész Kárpátaljára kiterjedő őslakos gondolatot azzal megbontani, hogy kifejezetten bárhogy vesszük, mégiscsak szűkebb körű magyar nemzeti alapra helyezkedni nem szabad! Nekünk inkább áll érdekünkben e föld népeinek őslakos egysége politikailag és gazdaságilag is, mert ez nagyobb erőt jelent az annyira szent magyar egység gondolatánál is [...] Kárpátalja autonómiáját csakis az őslakos egység harcolhatja ki. Már pedig többek között ez is a legfőbb feladatunk.”

⁵²⁶ A ‘magyar irredentizmus’ összefoglalása ukrán szemszögből: ВЕГЕШ М. М., ГИРЯ В. І., КОРОЛЬ І. Ф.: *Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939)*. Ужгород: Вид-во УжДУ, 1998. A kérdés szakirodalmá uo. 122–128.

⁵²⁷ ANGVAL Béla i. m. 150.

⁵²⁸ OL, K. 428., 711. csomó. 1932. VI. (Nap nincs feltüntetve)

⁵²⁹ Kárpáti Magyar Hírlap, 1933. V. 19.

⁵³⁰ Uo. 1934. X. 19.; *Magyarság* (Bp.), 1934. XI. 8.

Podkarpatszka Rusz népe sohasem fogja tűrni, hogy ezt a területet bármilyen más államhoz csatolják és szabadságukat, ha kell, életükkel is megvédelmezzik.”⁵³¹

Hasonló álláspontot foglalt el a Központi Orosz Nemzeti Tanács is.⁵³² Júniusban a ruszin pártok Ökörmezőn a Szabadság-émlékműnél tartottak tiltakozó gyűlést „Magyarországnak és szövetségeseinek a demokrácia és a Csehszlovák Köztársaság területei ellen szövődő merényletével szemben.”⁵³³

1935. december–1937. október

Időközben, 1933. június 15-én meghalt Anton Beszkid, Kárpátalja kormányzója, s ezzel újra kormányzóválság állt be. Eduard Beneš külügyminiszter kárpátaljai útja alkalmával 1934. május 3-án Ungváron tartott beszédében kijelentette: „az autonómia ügye súlyos pénzügyi kérdést jelent”, „Podkarpatszka Rusz először a republikáé és aztán az idevaló népé.”⁵³⁴

1935 februárjában Konstantin Hrabár személyében kinevezték Kárpátalja (harmadik) kormányzóját. Év végén, röviddel Beneš köztársasági elnökké választása után, a helyi sajtó képviselői előtt bejelentette: küszöbön áll az autonómia életbe léptetése, az előkészítő munka megindul; „nagy részben Kárpátalja őslakossága pártjainak felfogásától, magatartásától függ, hogy milyen lesz az autonómia alapja, s hogy mire és miként fog felépülni [...] ennek érdekében a különböző pártok közti ellentéteknek a lehetőség szerint kisebbedniük kell”.⁵³⁵ Ismét a felfokozott várakozások időszaka következett.⁵³⁶ Hamarosan kiderült azonban, hogy a kormány csupán a kormányzó és hivatala hatáskörét kibővítő törvénytervezetet, „részleges autonómiát” készít elő. Hrabár, valamint a kárpátaljai képviselők és szenátorok hosszas tárgyalásokba kezdtek Milan Hodža miniszterelnökkel.

A kormány a pártokat is felszólította a véleményadásra. A Központi Orosz Nemzeti Tanács 1936. augusztusában terjesztett be memorandumot Prágának. A követelések: 1. minden hatalom azonnal menjen át a kormányzó kezébe; 2. a „kisorosz” nyelvet tegyék meg hivatalosnak; 3. haladéktalanul kezdjék meg a szojmválasztás előkészítését; 4. csatolják Podkarpatszka Ruszhoz a jelenleg Szlovéniahoz tartozó ruszinlakta területeket (Szobráncot, Nagykapost, Királyhelmeceket, Nagymihályt, Töketerest, Varannót, Homonnát, Mezőlaborcot, Szinnát, Sztropkót, Giráltot, Eperjest, Bárfát, Kisszebent, Ólublát, Szepesófalut).⁵³⁷ Novemberben Kárpátalja történelmében először ültek közös asztalhoz a ruszin, a nagyorosz és az ukrán irányzat képviselői, hogy egységes állásfoglalásban követeljék az autonómiát. Az ülésen elfogadták a Központi Orosz Nemzeti Tanács autonómia-tervezetét. A Tanács képviselőiben Mihajlo Brascsajko, Bródy András és Kaminszki József a tervezetet 1937 márciusában adta át a miniszterelnöknek. „Podkarpatszka Rusz határai Lengyelország, Románia és Magyarország felé egybeesnek a Csehszlovák Állam határaival. Nyugati végleges határát a Csehszlovák Nemzetgyűlés és Podkarpatszka Rusz Szojmjának közös bizottsága fogja megállapítani [...] Az Ung folyótól nyugatra eső terület azon politikai járásait, amelyek népességében az 1910., 1919., 1921. és 1930. években tartott népszámlálások eredményeinek átlaga szerint az oroszok (rutének, ruszinok, rusznákok, gör. kath. vagy pravoszlávok) abszolút többségben vannak, már ezen törvény alapján életbe lépése után azonnal Podkarpatszka Rusz területéhez kell

⁵³¹ *Az Őslakó*, 1933. III. 26.

⁵³² *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1933. VI. 2.

⁵³³ *Az Őslakó*, 1933. VI. 25.

⁵³⁴ Idézi: *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1934. V. 6–8.

⁵³⁵ *Az Őslakó*, 1936. I. 4.

⁵³⁶ A kárpátaljai sajtó konkrét dátumot is emlegetett: 1936. szeptember 15.

⁵³⁷ OL, K. 28., 156. csomó, 322. tétel. Csatlakozott a kárpátaljai autonómia-mozgalomhoz az Eperjesi Ruszin Nemzeti Tanács is. L. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1936. IX. 11.

csatolni.” (3. §) Ahol ugyanők „relatív többségben vannak, de az illető járás népességének felét meg nem haladják, népszavazást kell tartani.” (4. §)⁵³⁸ Prága ezt a tervezetet elvetette.

1937. június 26-án a parlament megszavazta a kormányzói jogkört szabályozó 172. sz. törvényt, amely október 8-án lépett életbe. Hrabár kormányzó sajtótájékoztatóján kijelentette: „Tudom, hogy a törvény életbe léptetése nem az autonómia megvalósulása, de jelentős előrehaladás annak érdekében. Hangsúlyozom: az autonómia nem nemzeti, hanem területi autonómia, mely nem egy nemzeté, hanem mindnyájunké, akik e földön lakunk, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül, a magyaroké is, a zsidóké is! Az autonómiát nem monopolizálhatja senki! Most a munka ideje következik. Tőlünk függ, hogy mikor és hogyan valósul meg az autonómia, mely teljes szabadságot jelent.”⁵³⁹ Október 28-án Beneš köztársasági elnök prágai ünnepi beszédében (a köztársaság alapításának 19. évfordulóján) így fogalmazott: „A Podkarpatszka Rusz önkormányzatáról szóló törvény e napokban első fázisában már életbe lépett. A távolabbi lépések bizonyára nem túlságosan távoli időben fognak történni s ezekben meghatározzák ennek a területnek különleges viszonyai szerint a további fejlődést. [...] Ennek az államnak kormánya tudatában van mind kötelezettségeinek, mind erejének, amellet ki fog tartani evolúciós módszerei mellett.”⁵⁴⁰

Mindezeket az eseményeket a magyar pártok úgy élték meg, hogy „Kárpátalján az őslakos ruszinok az utóbbi időben légmentesen elzárkóztak a magyarságtól [...] A közös és életbevágó ügyeket, mint amilyen az autonómia is, a magyarság nélkül készülnek elintézni.”⁵⁴¹ Az EMP kárpátaljai kerületének 1937. szeptemberi beregszászi gyűlésén elhangzott: magyarnak csak az tekinthető, aki nem támogat a magyarság ellen irányuló törekvést, politikai irányzatot, továbbra is meg kell maradni az ellenzéki úton, ezért a párt nem fogadja el a kormányzói hatáskörrel hozott törvényt.⁵⁴² 1938 nyarára, a külpolitikai tényezőktől is befolyásolva megérett a (magyar) nemzeti autonómia követelésének gondolata.⁵⁴³

Halványan jelentkezett viszont egy új felfogás az ifjabb nemzedék körében, miszerint „legfontosabb teendő az új kisebbségi közértelmiség kinevelése [...] Meg akarja teremteni a kultúrkapcsolatokat a Csehszlovákiában élő szláv nemzetiségekkel”, nyilvános gyűléseket nem „politikai, pláne párt-politikai célzattal, vagy programmal, hanem csak tudományos helyzetfelismerés és ismertetés célzatával” kell rendezni. „A fiatalság kitart politikamentessége mellett, tudva, hogy számára ez a legideálisabb út a kisebbségi magyarság létérdekeinek és kulturális értékeinek mindennapi munkával való megvédésénél.”⁵⁴⁴

⁵³⁸ Szövegét magyarul l.: *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1937. II. 26.; II. 28.; III. 2.; III. 5.; III. 7.; III. 10.; III. 12.

⁵³⁹ *Az Őslakó*, 1937. XI. 6.; *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1937. XI. 7.

⁵⁴⁰ OL, K. 428., 716. csomó. 1937. X. 28.

⁵⁴¹ L. Kerekes István (Egyesült Magyar Párt) nyilatkozatát a *Kárpáti Magyar Hírlapban*, 1936. X. 24.

⁵⁴² *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1937. IX. 10.

⁵⁴³ „Nemzeti önkormányzatot a magyarságnak – Szlovenszkó és Kárpátalja autonómiájának keretében!” *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. VII. 7.; „ha Kárpátalja területi autonómiájának ügyét nélkülünk akarják megoldani, előtérbe tolul a nemzeti autonómia kérdése, mint amely a kárpátaljai, nemkülönben a szlovákiai magyarság önkormányzati törekvéseinek jobban megfelel.” Uo. 1938. VII. 10.; az EMP hivatalos álláspontja: „a nemzeti önrendelkezés elvi álláspontján állunk. [...] A nemzeti eszme követeli, hogy Szlovákia és Kárpátalja területén a nemzeti önkormányzat érvényesüljön. [...] Az egyes nemzetek saját önkormányzatukat országgyűlésük által gyakorolják. Az itteni magyarság ezt a hatalmi jogkört Szlovákia és Kárpátalja keretében a magyarlakta területen gyakorolja.” *Budapesti Hírlap*, 1938. VIII. 27.

⁵⁴⁴ L. Estók Gyula, a Kárpátaljai Magyar Akadémikusok [főiskolai és egyetemi hallgatók] Egyesületének elnöke, a Széchenyi Mozgalom vezetőségi tagja nyilatkozatát a *Kárpáti Magyar Hírlapban*, 1935. X. 8.

1938. október–1940. augusztus

A szeptemberi események döntő mozzanata, hogy Kárpátalján új lendületet vett az ukrán szervezkedés. Létrejött az Ukrán Népi Védegylet, illetve megalakult az Első Ukrán Központi Nemzeti Tanács. A komáromi tárgyalások megkezdése előtti napon, október 8-án ez a tanács és a Központi Orosz Nemzeti Tanács megalakította Podkarpatszka Rusz Nemzeti Tanácsát, amely első memorandumában kinyilatkoztatta, hogy magát az önrendelkezéssel és önkormányzattal bíró összes ruszin terület egyetlen törvényes képviselőjének tartja, s küldöttséget menesztett Prágába, hogy tárgyaljon az autonóm kormány megalakításáról. Másnap Jan Syrový miniszterelnök lemondatta Hrabár kormányzót, helyébe Iván Párkányit nevezte ki (korábban a köztársasági elnök személyes tanácsadója volt a ruszin ügyekben, október 4. óta pedig a podkarpatszka ruszi ügyek minisztere). A tisztséget egy napig tölthette be. Október 11-én a cseh-szlovák minisztertanács beleegyezését adta a podkarpatszka ruszi autonóm kormány kinevezéséhez. Az autonóm kormány hivatalos neve ekkor: Podkarpatszka Rusz Minisztertanácsa. Miniszterelnök: Bródy András (az Autonóm Földműves Szövetség elnöke). Bródy Ungváron kijelentette: kormánya minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy egységes szabad államban egyesítse a ruszin területeket a Poprádtól a Tiszáig. Megbízottjait elküldte Berlinbe, Komáromba és Budapestre is. A szintén kormánytag Fenczik István, „a feketeinges kárpátorosz fasiszták” vezetője szerint „Munkáctól Kamcsatkáig az orosság egységes”, a „Poprádtól a Tiszáig terjedő területekről senkinek se engednek át egy tapodtat sem.”⁵⁴⁵ A Ruszin Nemzeti Tanács népszavazást követelt a terület sorsáról.

Október 26-án Bródyt hazaárulás vádjával letartóztatták, a cseh-szlovák kormány lemondatta többek között Fenczik István minisztert, Syrový Avgusztin Volosint nevezte meg az új miniszterelnöknek. Volosin kijelentette, hogy ragaszkodik az Első Központi Ukrán Nemzeti Tanács határozata értelmében Kárpáti Ukrajna etnográfiai integritásához, a néprajzi határokhöz, elutasítja a népszavazást. J. Tiso oldalán személyesen jelen volt november 2-án a bécsi Belvedere kastélyban, ahol kihirdették a tengelyhatalmak döntőbíróági határozatát. Podkarpatszka Rusz területéből 1523 km² (az országrész 21,1 százaléka) Magyarországhoz került. Volosin kárpátukrán államát, melynek új központja Huszt lett, a hitleri Németország konzuli képviselő fenntartásával ismerte el.⁵⁴⁶ Gyakorlati jelentőségtől megfosztva, 1938. november 22-én Prágában jóváhagyták a Podkarpatszka Rusz autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt. A törvénytárban december 16-án 328. számmal hirdették ki.⁵⁴⁷

A kárpátaljai magyarok abban bíztak, hogy eredményesen beleszólhatnak a dolgok menetébe. A Kárpátaljai Magyar Nemzeti Tanács közleményéből (Munkács, 1938. október 11.): „Dr. Korláth Endre vezetőnk ott van Komáromban!

Magyarok!

Hisszük, hogy nem fogunk csalódni várakozásunkban! A kárpátaljai magyarságnak meg kell kapnia mindent, amit az ezeréves magyar juss, az e földet számunkra szenteltté tett magyar vér, termővé tett magyar verejték alapján megilleti.

⁵⁴⁵ Idézi: Kárpáti Magyar Hírlap, 1938. X. 25.

⁵⁴⁶ Kárpáti Ukrajna történetéről alapvető: ВЕГЕШ М., ЗАДОРОЖНИЙ В.: *Велич і трагедія Карпатської України*. Ужгород, 1993.; ЛЕМАК В.: *Карпатська Україна 1938–1939 років: державно-правовий аспект*. Ужгород, 1993.; ВЕГЕШ М., ЗАДОРОЖНИЙ В.: *Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку*. In: *Український історичний журнал*, 1995, №2. 42–51.; БОДНАР В., ВЕГЕШ М.: *Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939)*. Вид-во УжДУ, Ужгород, 1997.

⁵⁴⁷ *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*. Ročník 1938. Částka 109. Vydána dne 16. prosince 1938. Obsah: (328. a 329.) 328. Ústavní zákon o autonomii Podkarpatské Rusi. – 329. Vyhláška o uplném znení predpisu o autonomii Podkarpatské Rusi.

Addig is azonban, amíg részvételünkkel és hozzájárulásunkkal döntés történik jövőnk felett, arra kérünk mindnyájukat, hogy keményen és tántoríthatatlanul bár, de fegyelmezetten legyetek helyeteken.”⁵⁴⁸

Korláth visszajön Kárpátaljára, s helyette R. Vozáry Aladár várja, hogy szóba álljanak vele. Beszámolójából: „Teleki miniszter úrral közöltem bejelentéseinket és átnyújtottam a kárpátaljai magyarság néprajzi határaitra vonatkozó álláspontunkat. Bejelentésünk természetesen megértésre talált a magyarországi delegáció részéről, de hivatalos tárgyalásokon való részvételünkre azért sem kerülhetett sor, mert alig egy-két perc múlva – mint köztudomású – megszakadtak a két ország delegátusai közti tárgyalások.”⁵⁴⁹

A magyar hazához való visszatérés eufórikus érzése mellett megjelent egy másféle hang is. Miről is van szó? Az első világháború után megszületett egy addig nem létező politikai terület, amely ezután különböző hivatalos neveken futott az épp aktuális rendszer függvényében. Ha volt erdélyi, felvidéki gondolat, regionális összetartozás ugyanakkor addig nem létezett Kárpátalja tekintetében. A kárpátaljiság gondolata viszont meglepően gyorsan teret nyert, amihez elsősorban a magyarok ragaszkodtak (a ruszin elképzelések a csehszlovákiai ruszinok egyesítését célozták meg). Nem kívántak közösködni semmiben a felvidékiekkel, noha az utóbbiak retorikájában a Felvidékről szóló közbeszéd magában hordozta a kárpátaljai magyarokról való gondolkodást is, de ebben előfordult a disszonáns lekicsinylő viszonyulás. Már említettem, hogy a kárpátaljai magyarok önálló pártpolitikát folytattak, külön finanszírozást kaptak Magyarországról, s aminek a kifejtésére itt nem volt alkalom: külön társadalmi egyesületi szervezetet, színi kerületet, labdarúgó-szövetséget stb., saját egyházat akartak⁵⁵⁰ (1922-ben megalakult a Kárpátaljai Református Egyházkerület, 1930-ban a kárpátaljai római katolikus püspöki adminisztratúra; 1937-ben, amikor a csehszlovák kormány és a Vatikán közötti megállapodás értelmében a munkácsi és az eperjesi egyházmegyék kikerültek az esztergomi püspök joghatósága alól, az egyébként magyarbarát Sztojka Sándor munkácsi görög katolikus püspök azt nyilatkozta: „A Csehszlovák Köztársaság határait most már a ruszin lakosság számára a szentatya is megszentelte és megáldotta”⁵⁵¹). Ahogy közelebb került a magyar remények megvalósulása, a Kárpáti Magyar Hírlap így írt: „a kárpátaljai magyarságot nem lehet többé mint nemzeti kisebbséget emlegetni, mert a magyarság itt és egész Csehszlovákiában egy nemzetsoport”⁵⁵².

Az első bécsi döntés nyomán viszont kialakult egy virtuális terület a trianoni és a bécsi határok között, ahol a magyarság a magyar időkben végig érezhetően sérelmi hangot is megütött az „anyaország” részéről tapasztalt megkülönböztetés miatt.

Magyarország mindent megtett Kárpátalja egészének visszaszerzése érdekében.⁵⁵³ 1938 őszén Kozma Miklós irányításával diverziót szerveztek az ún. „Rongyos Gárda” bevetésével, melynek

⁵⁴⁸ Kárpáti Magyar Hírlap, 1938. X. 12.

⁵⁴⁹ Uo. 1938. X. 19.

⁵⁵⁰ 1939-ben megtörtént a visszarendeződés, általában az 1919 előtti hovatartozásnak megfelelően.

⁵⁵¹ OL, K. 428., 716. csomó. 1937. IX. 10.

⁵⁵² Kárpáti Magyar Hírlap, 1938. IX. 16.

⁵⁵³ A vonatkozó magyar törvények szövegében: a Felvidék és Erdély „visszacsatolt”, a Délvidék „visszafoglalt”, Kárpátalja pedig „visszatért” terület. Kárpátalja története 1938–1944 között ukrán szemszögből: *Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр.* Ред.: МАРКУСЬ В., ХУДАНИЧ В., Нью-Йорк–Чикаго–Ужгород, 1999.; ОФІЦІНСЬКИЙ Р.: *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)*. Інститут історії України НАН України, Київ, 1997.

tagjai között számos nyilas is volt.⁵⁵⁴ Bár az akciót hivatalosan leállították, a határincidensek továbbra is folytatódtak.⁵⁵⁵ A döntő események március közepén zajlottak. Közismert ebben a német magatartás szerepe. Az időpontról Ormos Mária azt írja, hogy Juhász Gyula nyomán eddig úgy tudtuk, a katonai akció 15-én indult meg, de Kozma kéziratos naplójából valószínűsíthető, hogy a valóságban már március 13-án elkezdődött.⁵⁵⁶ Fontos adalék, hogy ezt a második verziót támasztják alá a honvéd vezérkari jelentések, melyek szinte óráról órára követik az eseményeket március 20-a késő délutánig, amikor a beavatkozás lezárult.⁵⁵⁷

A ruszinlakta területeket a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette. Külön érdekessége ennek a területnek, hogy nem voltak mindenütt szabályosan meghúzott határok, éspedig amiatt, hogy egy-egy település két-két közigazgatási területhez is tartozhatott. Így például Ungvár a kormányzóság és ezen belül az ungi közigazgatási kirendeltség székhelye, valamint Ung vármegye székhelye is volt, Munkács pedig a kormányzóság beregi kirendeltségének székhelye és a Beregszász székhelyű Bereg vármegyének is része volt. Tanügyigazgatás tekintetében a határ akár az iskolaépület fala is lehetett; tannyelvűtől függően a kassai, a szatmárnémeti vagy a kárpátaljai tankerülethez tartozott.⁵⁵⁸ Siménfalvy Árpád, Ung vármegye és Ungvár thj. főispánja a hivatalát elfoglaló Tomcsányi kormányzói biztost üdvözlő beszédében így fogalmazott: „amint a magyarság és a ruszinság az elnyomatás éveit közös erővel harcolt jogaiért és együvé tartozónak érezte magát, úgy nem emelhető ma sem kínai fal a ruszinság lakóhelyének, Kárpátalja közigazgatási területe és a vármegyei közigazgatás tevékenysége közé. A magyarságot és a ruszinságot egymáshoz közelebb kell hozni.”⁵⁵⁹

Az időszak hosszasan vajúdo autonómia-tervezete Teleki Pál nevéhez fűződik: 1939. március 18-tól, amikor a miniszterelnök hivatalában a kérdéstről az első értekezletet tartotta, 1940. augusztus 5-ig, amikor visszavonta a parlament elé terjesztett törvényjavaslatot a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról. Ezzel a kérdés véglegesen a süllyesztőbe került.⁵⁶⁰ Maga a vita a jelzett

⁵⁵⁴ A kérdés történetét l. ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). II. k. PolgART, Budapest, 2000. 549–572. Kozma Miklós volt a Kárpátalja Kormányzóság második kormányzói biztosa, az első pedig az a Perényi Zsigmond báró, akinek döntő befolyása volt a csehszlovák időszakban a Kárpátaljára irányuló anyagi támogatások elosztásában. ANGVAL Béla i. m., 143.

⁵⁵⁵ Találunk erre utalásokat az MTI-jelentésekben is. OL, K. 428., 732. csomó; illetve foglalkozott vele a helyi sajtó.

⁵⁵⁶ Uo. 594.

⁵⁵⁷ Átvette ezeket a jelentéseket az MTI: OL, K. 428., 1078. csomó, illetve részben megtalálhatók a miniszterelnökségi iratok között: OL, K. 28., 136. csomó, 267/II. tétel. A Volosin-kormány történetének és a szóban forgó eseményeknek a kronológiáját igen pontosan közölte a *Hacmyn* című lap 1940. III. 16-i számában (a hivatkozott, nehezen hozzáférhető lap megtalálható: OL, K. 28., 156. csomó, 323. tétel).

⁵⁵⁸ A kérdésre vonatkozó törvények és rendeletek elemzését ld. FEDINEC Csilla: *Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között*. In: Magyar Pedagógia, 1996/4. 367–375.

⁵⁵⁹ OL, K. 28., 45. csomó, 96. tétel.

⁵⁶⁰ 1939. április 4-i minisztertanácsi határozat értelmében „az egyes szakminisztériumok a kárpátaljai területtel összefüggő kérdésekben a M. E. II. ügyosztályát megkeresni tartoznak, amelynek tisztviselői a ruszinszkoí autonómia előkészítése, gyakorlati keresztülvitele és amely ügyosztálynak a szóban forgó terület viszonyai felül a megfelelő személyi és tárgyi ismeretei vannak.” OL, K. 28., 45. csomó, 100. tétel. Kósa Kálmán VKM miniszteri osztályfőnök bizalmas magánleveléből az ügyosztályt vezető Pataky Tibor államtitkárhoz (1939. XI. 16.): „Valahogy úgy érzem, hogy a hivatalos nemzetiségi politikánk és annak gyakorlati kivitele nincs egymással összhangban. Alsó hatóságaink sokszor olyan intézkedéseket tesznek, amelyek szöges ellentétben vannak a felülről hangoztatott elvekkel. [...] az egész visszacsatolt részekben, beleértve Kárpátalját is, éppen nemzetiségi vonatkozásban állandóan olyan nehézségekbe ütközöm, amelyeket legjobb akarat mellett is alig tudok és tudunk legyőzni. Ezekbe a kérdésekbe mindenki

időszakban két alapvető szinten zajlott: a nyilvánosságban és a miniszterelnökségi megbeszéléseken.

Nyilvánosságnak nevezem a nyomtatásban megjelent véleményeket,⁵⁶¹ melyek közös rendezési elve, hogy a „nyomorban és műveletlenségben” élő nép számára – amely szélsőséges meghatározások szerint „nem tekinthető másnak, mint ruszinul beszélő és görög katolikus hitet valló magyarnak”, vagy „hungaroid-katolikus-szláv ötvözet”-nek – elegendő az 1868-as nemzetiségi törvényben leírtak valóra váltása, vagy „ha már mindenáron autonómiában akarjuk látni”, akkor elő kell venni az 1918. X. Néptörvényt. A többség kulturális autonómiában gondolkodott, a lényeg, hogy az ne bontsa meg „a magyar korona ezeréves integritását”. A határok tekintetében is előjött az a gondolat, hogy a vármegyerendszert lehetőleg meg kell tartani. Illés József országgyűlési képviselő megfogalmazásában „nem a magyarság felé szükségesek az autonómia kiépített sáncai [...] mint inkább az idegen érdekek által erősen kihangsúlyozott testvériség szeparatiztikus kísérleteivel szemben”.

„Kárpátalja önkormányzatának előkészítésére” – Teleki megfogalmazásában: „beszéljük meg, hogy autonómiát, illetőleg önkormányzatot adunk-e és hogy milyen önkormányzatot adunk ennek a területnek, helyesebben a terület népének” – tartott 1939. március 18-i „bizalmas” értekezleten⁵⁶² jelen volt többek között Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter, Csáky István külügyminiszter, volt miniszterelnöki minőségében Bethlen István, Károlyi Gyula, Darányi Kálmán és Imrédy Béla, Pataky Tibor államtitkár, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetője, Perényi Zsigmond koronaőr, Kornis Gyula kultúrpolitikus. Megfogalmazást nyert, hogy elsősorban „kulturális autonómiában” kell gondolkodni, de „területi elv” alapján. E tekintetben fontos szerep hárulna a görög katolikus egyházra. A helyi politikai személyiségek közül Bródy Andrást kellene helyzetbe hozni. Imrédy elmondta, hogy 1938 szeptemberében tárgyalt Bródyval, aki „felvetette a kérdést, hogy hajlandók vagyunk-e Kárpátalja csatlakozása esetén bizonyos autonómiát adni? Akkoriban azt a kijelentést tettem előtte, hogy igen, azonban akkor sem precizíroztuk a dolgot, hanem igyekeztünk inkább homályban tartani, de mondom, határozottan elhangzott az az ígéret, hogy autonómiát adunk nekik. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez természetesen attól

beleszólási jogot vindikál magának és minden intézkedésre hivatott emberünket állandóan fűrják.” OL, K. 28., 138. csomó, 272. tétel.

⁵⁶¹ A Kárpátalja két világháború közötti történetére vonatkozó dokumentumgyűjteményhez (Fedinec Csilla, TLA Kv. 2987. 435.) eddig a következő szövegeket sikerült felderíteni (a megjelenés sorrendjében): *Ferdinandy Mihály: Magyarország és Kárpátalja*. Magyar Nemzet, 1939. III. 22.; KONTRATOVICS Irén: *A ruszin probléma végleges megoldása előtt*. Magyar Nemzet, 1939. III. 23.; FERDINANDY Mihály: „*A ruszin probléma végleges megoldása előtt*” Válasz Konratovics Irén levelére. Magyar Nemzet, 1939. III. 25.; MILOTAY István: *Ruszinszko*. Új Magyarország, 1939. III. 25.; Dr. SZABÓ Oreszt: *A Ruszinföld autonómiájáról*. Pesti Hírlap, 1939. IV. 2.; BÖLÖNY József: *Kárpátalja önkormányzata*. Magyar Nemzet, 1939. IV. 5.; *Milyen legyen Kárpátalja autonómiája?* (Illés József, Szántay-Szemán István, Morvay Zsigmond, Ortutay Jenő nyilatkozata). Új Magyarország, 1939. IV. 9.; Dr. EGAN Imre: *Milyen legyen a ruszin autonómia?!* Miravcsik Könyvnyomda, Ungvár, 1939, húsvét havában.; Dr. MORVAY Zsigmond: *Milyen legyen a ruszin autonómia?* (Válasz Dr. Egan Imre ny. főispán e címen megjelent tanulmányára.) Buschmann F. utódai könyvnyomda, Budapest, [1939].; BALOGH Arthur: *Vélemények a ruszin autonómiáról*. Magyar Kisebbség. 1939. VIII. 1.; Dr. KAMINSZKY József: *A magyar-orosz nép (ruszin) önkormányzata (autonómiája?) Magyar politikai és közigazgatási compass (1919–1939)*. Szerk.: MADARÁSZ Elemér. II. *Felvidék és Kárpátalja*. 289–755.; BÖLÖNY József: *A Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslat bírálata*. Magyar Közigazgatás Könyvtára. 12. sz. Budapest, 1940.; Törvényjavaslat a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról [1940. január] Közigazgatástudomány, 1941, 1. sz. 25–29.

⁵⁶² Jegyzőkönyvét ld.: Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/25. Egyed István jogászprofesszor volt az, aki Teleki Pál miniszterelnök kérésére a kárpátaljai autonómiával kapcsolatos anyagokat rendezte, maga is több tervezetet jegyzett szerzőként.

feltételezetten történt, hogy önkéntes csatlakozás lesz, tehát egy ilyen elfoglalásszerű csatlakozás, ami szerintem lényegesen változtat a helyzeten és a korábbi ígéretet alól erkölcsileg minket tulajdonképpen fel is ment.” A további fejleményekkel elégedetlen, a ruszin ügyet hűen képviselő, horvát típusú autonómiában gondolkodó Bródyt végül mellékvágányra állították. A később az első kormánybiztosnak kinevezett Perényi már ezen az értekezleten kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk”. Teleki szavai a soros tervezetet megvitató 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten:⁵⁶³ „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszónak népe Csehszlovákiával szemben előállott.” A miniszterelnök szerint ez erkölcsi felelősséggel is jár a kérdés végleges megoldása tekintetében.

Teleki azonban maga is megtapasztalhatta azt az ellenirányú törekvést, amit az egyik tervezettel kapcsolatban megjegyzett: „hibája, hogy nagyon látszik a védekezés az önkormányzat ellen.”⁵⁶⁴ A miniszterelnök maga sem helyeselt egy horvát típusú autonómiát,⁵⁶⁵ fő elvnek tartotta a magyar alkotmánynak való megfelelést. A politikai erőviszonyok nem kedveztek a gyakorlati megvalósításnak, és eléggé nyilvánvalónak látszik a katonai körök közbelépése is, tekintettel a második világháború kitörésére. A tervezet parlamenti visszavonása után a kérdés ilyen formában többet nem került napirendre.

1944

Kárpátalja nehezen kezelhető ügy lett a magyar kormány számára. A helybeli lakosság körében visszatetszést keltett az életszínvonal nyilvánvaló romlása, a liberális csehszlovák demokráciához képest a vélemény szabadságot sokkal inkább kordában tartó Horthy-rendszer. Novákovits Béla, Kárpátalja katonai közigazgatásának vezetője már 1939 júniusában figyelmeztette feljebbvalóit: „a lakosságnak a magyar állami eszme szempontjából kedvező hangulata nyugtalanná kezd válni.”⁵⁶⁶ Fencsik István, a „fasiszta” szervezetet irányító országgyűlési képviselő is, aki mindvégig lojális maradt a magyar kormányhoz, a miniszterelnökséghez 1939 augusztusában intézett bizalmas levelében a lakosság hangulatának lényeges rosszabbodásáról számolt be. Az okok között többek között felsorolta, hogy „a katonai parancsnokok túlkapásai nagy elhidegülést váltottak ki, mert sok becsületes magyar–oroszlalaptalan vádak és intrikák áldozatául esett”, valamennyi hivatalban „a tisztviselők legnagyobb része az anyaországiakkal lett betöltve”, a „görögkeleti vallás” gyakorlása akadályokba ütközik.⁵⁶⁷ Hasonló értelemben nyilatkozott számos más, magyar és nem magyar közszereplő. Sérelmes volt az is, hogy nem kaptak komoly szerepet a csehszlovák időszakban vezető szerepet betöltő magyar politikusok vagy egyfajta skizofrén állapotba kerültek azzal, hogy már nem gondolták komolyan a ruszin autonómiát (lásd többek között a Teleki-kísérlet tanulságait). Új emberek kerültek pozícióba, olyanok is, akik az 1938–39-es katonai akciók támogatásában kerültek először előtérbe. A „húszéves küzdelemben kivívott” intézmények megszűntek, illetve beolvadtak a hasonló magyarországi intézményekbe, noha a „kárpátaljaiak” a „szlovenszlovákokkal” szemben kialakított egyfajta szuverenitást az „anyaország” kötelékében sem kívánták volna feladni, ami azonban nem illett bele az integráns Magyarország képébe. Megítélésem szerint a „kárpátaljai magyar” gondolat a saját közegében közelített ahhoz, amit az „erdélyi magyar” gondolat jelentett, azzal a különbséggel, hogy az előbbi esetében a többségi nem magyar lakosokkal

⁵⁶³ Jegyzőkönyvét ld.: Uo. Ms 10-734/20.

⁵⁶⁴ Uo. Ms 10-734/17.

⁵⁶⁵ Horvátország királyság volt, „szerződéses viszonyban” élt együtt az országgal, ezzel szemben Kárpátalja „mindenkor integráns része”.

⁵⁶⁶ OL, K. 28., 123. csomó, 237. tétel.

⁵⁶⁷ OL, K. 28., 136. csomó, 267/II. tétel.

szemben nem élt ellenségkép, megvolt a hallgatólagos őslakos egység. A korszak egyik tragikus politikai személyisége a ruszin Bródy András, aki az úgynevezett csehszlovák időszakban, valamint rövid miniszterelnöksége idején Magyarországgal szimpatizáló politikát folytatott, mert ezt az irányt tartotta a legmegfelelőbbnek, mind nemzeti, mind állami szempontból, a ruszin érdekek megvédésére. 1939 után azonban arra döbbsent rá, hogy ezzel a rossz megoldást választotta, s szembefordult – tulajdonképpen sikertelenül, hiszen semmit nem tudott elérni – a hivatalos magyar politikával. A szovjet rendszerben viszont magyarbarát áruló magatartás vádjával kivégezték (mint ahogy szovjet börtönben halt meg a kifejezetten ukrán irányvonalat képviselő Volosin Avgusztin is).

Súlyos teherterelt jelentettek a különböző igazoltató bizottságok és a zsidó kérdés. A zsidóság sorsa Kárpátalján különösen tragikus volt. Egy részüket a németek által megszállt belső ukrainai területekre szállították, más részüket Németországba deportálták. A zömében magát magyarnak is érző nép a háború áldozata lett. Igazi történetük még megíratlan.

Az események 1944 áprilisa és októbere között kulmináltak, amikor Kárpátalja ismét hadműveleti területté vált. A szovjet hadsereg súlyos harcok árán bevette az Árpád-vonalat, s ezzel új fejezet kezdődött Kárpátalja történetében. A régió további sorsába Magyarországnak már nem volt beleszólása.

B. Kovács András (Sepsiszentgyörgy)
Egy erőszakos disszimilációs kísérlet kudarca

A háromszéki Lisznyó identitásviszonyai a 20. században

Dolgozatom témája egy helyileg közepes nagyságúnak számító alsóháromszéki falu, a havasalji Lisznyó¹ hivatalos és informális etnikai–nemzetiségi összetételének többrendbéli változása a 20. század folyamán. Mint látni fogjuk, nem az itt megtelepült románság leszármazottainak asszimilációja a székely társadalomba, az ugyanis már a korábbi századokban végbement és lezárult, hanem inkább annak a vizsgálata, hogyan vált a település kétségtelenül heterogén eredetű lakossága mára egyneművé etnikailag és nemzetiségileg, mind formálisan, mind informálisan, mind a hivatalosan számontartott, mind az egyénileg és kollektíve vállalt identitás szintjén, hogyan történt, hogy az államnacionalista igyekezet számításait keresztülhúzva a huszadik század végül eltüntette a nyomai jó részét is az egykor kétséget kizáróan létező tradicionális etnikai pluralizmusnak.

Lisznyó a Keleti-Kárpátokhoz tartozó Bodzai-hegység keleti tövében, a történelmi Székelyföld déli sávját lemetsző, világosan meghúzható román–magyar nyelvhatár közvetlen közelében, a tömbmagyar területen belül fekszik, a falu határa köröskörül más székely falvakéval érintkezik: Sepsimagyarós, Szentivánlaborfalva, Uzon, Kőkös, Bikfalva fogja közre, egyetlen kivétel a dél-nyugati román lakosságú Vesszőstelep. A tőle jó nyolc kilométerre, bent a hegyek közt fekvő és elszórt házcsoportokból álló – tehát magától Lisznyótól tipológiailag is elütő és inkább a dél-keleti román falvakhoz hasonló – Lisznyópatak közvetítésével kapcsolatban áll a vízválasztón és nyelvhatáron túli Dobollóval és a hegyvidék kis román tömbjével, az egy városba, négy községbe és másfél tucat faluba összevont ún. Bodza-vidékkel, és érintőlegesen, de direkte a délről felnyomuló, a nyelvhatárt déli szegélyéig hatoló román falubokkal is. (Vesszőstelep ezekhez tartozik). A Bodza-vidék az utóbbi három-négyszáz évben beékelődött román fiók-tömbnek minősül a Székelyföld déli peremén, tengelyében a moldvaiak betelepülését elősegítő Bodzai-szoroson át vezető útvonal fekszik, délről és keletről a Kárpátkanyar, nyugatról Brassó megye határolja. Az említett falubokor pedig akár háromszéki-medencebeli folytatásának tekinthető, egyúttal azonban kapocs is a barcasági és Olt-menti román településeggyüttes felé.

Maga a vizsgált falu a Lisznyó patak felső folyása mentén jött létre, és akárcsak körben a többi település, a háromszéki medence havasalji szegélyén, egy amazoknál kedvezőbb fekvésű szélesebb völgytorokban található. A lakosság demográfiai összetételére, történelmi előzményekre is fényt vet a második térképvázlat, mely a helyiek hétköznapi használatra szánt topográfiai elnevezéseire épít, illetve az egykori etnikai–szociális csoportstruktúra szerkezetét vetíti ki a térbe. A háromszéki Mezőföld, a szépmezei sík völgyi nyúlványán áll az ősi templom (épült a 15. században), a református magyarok lakta tulajdonképpeni *településmag* központjában. A helyiek ezt nevezik „lent”-nek, illetve a „megyünk a magyarokhoz” szókapcsolatot alkalmazzák rá. A *második* fokozatot a völgyön fentebb, az északi és déli emelkedőkre épült két román templom és a lejtőkre települt gazdaságok jelölik, a valamikori bevándorlók mai leszármazottaival, ámbátor komoly keveredés is történt azóta a „lent”- és a „fent”-nek nevezett eme második lépcsőfok között. „Házasságkötéskor ma csak a szerelem számít” – állítja a református tiszteletes –, a korábban is gyengülő tendenciájú endogámia a párválasztásban a három fő csoportosuláson – 1. református magyarok, 2. görög katolikus és keleti valláson lévők és 3. kimondott románok – belül úgyszólván megszűnt.

¹ Ma közigazgatásilag Uzon község része – együtt Szentivánlaborfalvával, Bikfalvával, Sepsimagyaróssal és Vesszősteleppel, a hivatalos elnevezések: Ozun, Santionlunca, Bicfalau, Magherus és Lunca Marcusului – korábban, így a két világháború közötti időszakban önálló község volt.

LENT	FENT	LISZNYÓPATAK
ref.t 439(1910)	róm.kat.imah.9(1910)	1992-ben 54ort.
400(1930)	139(1941)	29 ref
712(1941)	125(1992)	13 róm.kat.
335(1992)	R.53	
ort.203	g.kat.270(1910)	M. 43
205	238(1930)	
M.463	53	21(1941)
R. 8	20	3(1992)

Az itteni régi házak ma is szerényebb kinézésűek, a gazdasági udvarok felszereltsége, épületei, a kertek fekvése, maguk a méretek kevésbé jómódú portákra, hátrányosabb helyzetre vallanak. A *harmadik*, marginalizációs szintet a hat kilométerre bent a hegyek közt található, több házcsoporthoz álló s mindössze kb. száz lakosú (1992) – fele magyar, fele román – Lisznyópatak, a hegyi tanyákból, a mára elszorvadt egykori gyógyfürdőhely környékén települt tartozékfalú (jellegzetes településfajta a havasalján) jelenti. Mellékelten közlöm az 1910-es, az 1930-as, az 1941-es és a legutóbbi népszámlálások² adatait. A második és harmadik gyűrűszelet lakói már évszázadok óta az első felé gravitálnak, minden impériumváltás dacára, noha a 20. század gyengítette e vonzerőt azáltal, hogy többrendbéli radikális gazdasági és szociális nivellálásnak, vagyoni kiegyenlítődésnek vetette alá a lisznyói társadalmat, és olyan rendkívüli demográfiai érvágással felérő elvándorlási és előregedési folyamatokat indított be, melyekből a település máig sem lábalt ki. Ami azonban a nemzetiségi egyneműsödést illeti, e vonatkozásban a falumag vonzása mégis e században érte el végső célját, s maga az említett nivellálás is a homogenizáció előtt egyengette az utat, mivel olyan szociális válaszfalakat bontott le, melyek korábban az etnikaiakkal részben egybeestek. A hasonulási folyamat a század közepén román uralmi törekvések reakciójaként hágott csúcspontjára – élesen szembekerülve a román nemzetállami céllal, mely az egykori etnikai pluralitást nemzetiségi pluralitás formájában kívánta feltámasztani. Miként látni fogjuk, marginalizációs skálánk önmaga ellentétébe átfordulva inkább integrációs fokozatokat jelöl, szegregációs ereje elszorvóban van.

Ma tehát a szűkebb értelemben vett Lisznyóban az 1992-es népszámlálás adatai szerint 462 magyar lakos mellett mindössze 8, magát románnak valló él, a felekezeti megoszlás pedig a következő: 335 a reformátusok, 112 a római és 3 a görög katolikusok, 20 az ortodoxok száma. Utóbbiból kikövetkeztethető, hogy legalább 12 ember egyszerre vallja magát görögkeletinek és magyar nemzetiségűnek (részben vegyes házasságra lépő, és emiatt az élettárs vallására áttért, részben pedig olyan egyénekről van szó, akik a századfordulón össz-székelyföldi viszonylatban tízezrekre rúgó réteg utolsó mohikánjainak nevezhetők ma). A falu mindennapjai, a magán- és közsféra használati nyelve mindenütt a magyar, melyet anyanyelvi szinten (háromszéki nyelvjárás) beszél minden itt született egyén. A térképvázlaton feltüntetett számadatokból kiderül viszont, a román főhatalom alatti népszámlálások a fentitől merőben elütő összetételt és arányokat rögzítettek – a kérdés tehát az: hova lett és mi történt a valaha a lakosság jelentős hányadát kitevő románsággal és a 60 éve még az össznépesség negyedét kitevő ortodox, valamint a hasonló súlyú görög katolikus gyülekezettel, illetve miért maradt mára csupán főleg öregekből álló hírmondója e csoportoknak?

² A népszámlálási adatok VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* I. Teleki László Alapítvány–Pro Print Könyvkiadó. Budapest–Csíkszereda. 1998. című munkából származnak, illetve JAKABFFY Elemér *Erdély statisztikája*. Lugos, 1923. című kötetéből.

A beolvadás

Az utolsó, 1910-es magyar népszámlálás adatainak hitelességét, miszerint Lisznyó és -patak 924 akkori lakosából mindössze elenyészően kevesek lettek volna a románok (905 magyar mellett 19 román anyanyelvűt írtak össze), az 1918–1919-ben bevonult román hatalom képviselői kétségbe vonták. A hamarosan beindult ún. visszárománosítási⁵⁶⁸ kísérlet arra az előfeltevésre támaszkodott, hogy a román eredetűnek tartott akkori 270 görög katolikus és 203 görögkeleti – a lakosság fele – beolvadása a székelységbe megállítható, mi több, a hatalmi viszonyok megfordításával és heves disszimilációs folyamatok beindításával vissza is fordítható, mivel elmagyarosodottsága oly felszínes, oly ellentmondásos, hogy némi külső „segítséggel” rövid idő alatt az erőteljes nyelvi-etnikai románosodás útjára terelhető.

Nos, vajon mennyire voltak hamisak, ideológiai torzítást magukon viselők a népszámlálási adatok? Vajon mennyire vették semmibe az egyének és a kollektívumok saját belső meggyőződését tulajdon identitásukról, mennyire vetítették ki a hivatalos elvárást a tényekre és cserélték ki azokat vágyképekkel? A lisznyói lakossági csoportok asszimilációba átmenő akkulturációját szaktörténész is feldolgozta (Pál Judit, 1998), amit a faluról Orbán Balázs, Berecz Gyula, Binder Pál, Cserey Zoltán és Vofkori László⁵⁶⁹ írt, amit Derzsi György mai református lelkész kéziratos falumonográfiájában olvastam, mind azt bizonyítja, miként az levéltári anyaggal adathozható, hogy a falu román diaszpórája bevándorlás útján jött létre a 17. századdal kezdődően, s hogy itt egy középkori értelemben véve teljes skálájú, kiforrott székely közösségbe nyertek bebocsátást a bekéredzkedők, illetve a birtokosok által betelepítettek, mégpedig kezdetben annak főleg alsó három lépcsőfokán, a magyar jobbágyok, szolgák és zsellérek között. A helyi népesség viszonylag széles skálán mozgott, az 1703-as összeírás tanúsága szerint az uzoni Mikes grófok és Henter bárók földbirtokosként voltak részesei a lisznyói határnak, hat családfő a faluban nemes ember volt, 43 lófő és gyalogos, 23 jobbágy és 13 zsellér. Az utóbbi két kategória az első román jobbágyok megjelenése után – egy századdal korábban ketten voltak – fokozatosan gyarapszik, de a lakosság felét soha nem haladja meg. Pál Judit két fogódzó, a nevek hangzására és a felekezeti statisztikákra alapozza becsléseit. Ezekből valószínűsíthető, hogy a román eredetűek és román mivoltúak együttesen is mindig kisebbségét alkották a lisznyói társadalomnak, különösen áll ez tehát azokra, akik etnikai öntudata még román volt. A görög katolikus térítés körükben már korán számottevő sikert aratott – itt élt egész Háromszék legnépesebb unitus gyülekezete –, mely a románság kohézióját a falun belül tovább gyengítette, a csoport heterogenitását növelte. Hasonlóképpen csak serkentette beolvadásukat, hogy az már a premodern időkben megkezdődött és annyira jutott, hogy mire a múlt században a görögkeleti és a görög katolikus egyház egy-egy felekezeti iskolát állított fel a faluban, azokban a tanyelv már csak a magyar lehetett. Ebből ítélve, akkorra a tulajdonképpeni nyelvváltáson túljutott már a hívek döntő

⁵⁶⁸ A visszárománosítás elmélete a Nicolae Iorga által kidolgozott történelmi teóriában gyökerezik, melyet a székelység jó hányadának román eredete bizonyítására állított fel. Maga Iorga többször korrigálta kezdeti feltételezését, miszerint itt a székelység többségéről lenne szó, követői azonban már a 80 százalék emlegetésétől sem riadtak vissza. A teóriát Tóth I. Zoltán mint nyilvánvalóan politikai ideológiai fogantatásút, és a tényeknek, dokumentumoknak ellentmondót még a negyvenes években meggyőzően cáfolta. Lásd még lentebb *A többség kisebbsége* című kötetet. Ideológiaként kiválóan alkalmas, hogy a „kisebbségvédelem” és történelmi „igazságtétel”, a „lélekmentés” ürve alatt igazolja a legsovénabb nacionalizmus támadásait, a tulajdonképpeni kisebbségek jogfosztását. A iorgai érvrendszer ma új reneszánszát éli az erdélyi román kutatók egy ideológiailag jól elhatárolható csoportja tollán, így I. Ranca, V. Lechintan és társaikén, hasonló szemléletűek Russu (*Romanii si secui*) és St. Pascu (*Istoria Transilvaniei*) idevágó munkái.

⁵⁶⁹ PÁL Judit: *A románok háromszéki letelepedésének néhány kérdése (1614–1850)*. In *A többség kisebbsége*. Pro Print Könyvkiadó. Csíkszereda. 1999. 47.; ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest. Ráth Mór Nyomdája. 1868. I. 204.; BEREZ Gyula: *Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története*. Brassó. Alexi könyvnyomdája. 1893. 163.; BINDER Pál–CSEREY Zoltán: *Háromszék településeinek története*. Háromszék. 1991-es évfolyam; VOFKORI László: *Székelyföld*. II. Cartographia Kft. Budapest. 1989. 305–307.

hányada, s emiatt az iskolák a román nemzeti ideológia, a kibontakozó nemzeti mozgalom erősödéséhez már nemigen járulhattak hozzá (mint például tette azt az aldobolyi ortodox iskola). A két tanintézet párhuzamos fennállása (harmadikként egy református is létezett) inkább arra vall, hogy a redukált cél a felekezeti különállás konzerválása lehetett, és nem utolsósorban az, hogy egymással szemben megőrizték pozícióikat, a kettő egymás közti versengésével is számolnunk kell tehát. (Ennek alighanem az vetett véget, hogy 1895-ben felépült a község állami népiskolája, s 1919-ben már ez az egyedüli tanintézet.) Kimutathatóan nagy volt a hívek közti összeházasodás e korban, a két csoport egymás közti viszonya jobb az egyházaik közöttinél, a vegyes házasságok bizonyos fokú fluktuációhoz vezettek a hívek számában is, mely a század végén a görög katolikusok malmára hajtotta a vizet.

A mai öregek emlékezete szerint⁵⁷⁰ a 20. század elején már mindkét templomban magyarul vagy magyarul is folyt az istentisztelet, a hívek különben nem értették volna a prédikációt. A hétköznapi érintkezésben a két pap a saját híveihez is magyarul szólt még a két világháború közti években is, amikor pedig az egyházi hatóság keményen tiltotta ezt, s noha a románnak nyilvánított felekezetek papjait kötelezték a román nyelvű szertartásra, a prédikációt a pópa összefoglalta magyarul is, „másképpen nem jártunk volna” – magyarázta egy asszony, egy másik pedig ennek hiánya miatt mondott le a templomlátogatásról.

A bevándorlás kezdeteit vizsgálva Pál Judit kimutatta, hogy származási helyük szerint is más-más hegyen túli vagy inneni tartományból toborzódtak a jövevények. Hogy az időközben kialakult kettős identitás és a kétnyelvűség milyen szerepet játszott a beolvadásban, erre nincs múlt századi adat, a jelenség mai alakjában arra vall, hogy a helybéli születésűek, még ha románnak vallják is magukat, anyanyelvi szinten csak a magyart beszélik, emiatt az ide helyezett, kizárólag románul tudó pópával – ebben az új papi nemzedék nagyban elűt elődeitől – szembeni idegenkedésüket nehezen küzdik le. Megfigyelhető továbbá, hogy a románoknak két nevük van, a papíriai szerinti Socaciu Radut például mindenki Szakács Rezsőként emlegeti a faluban, Bagoleáról mindenki tudja, hogy Bagolynak született, és hogy két bátyja megőrizte atyai családnevét.

A román közösség kiforrottságban bizonyára soha fel nem vehette a versenyt a székellyel, ahhoz fűződő viszonyára gazdasági, szociális, hatalmi stb. tekintetben mindig szembeszökő aszimmetria nyomta rá bélyegét. Mindez elősegítette és felgyorsíthatta beolvadását, a jobbágyfelszabadítás pedig megnyitotta előtte a jogi emancipáció, a társadalmi és gazdasági felemelkedés lehetőségét is. Vagyonosodása földvásárlás útján folyt, így egyik alany beszámolt arról, hogy nagyapja ipari munkája keresetéből vett kilenc hektárt, s ezzel az örökséggel apja a kulákosítás idején a református nagygazdákkal együtt került fel a feketelistára. Az asszimilációról szóló irodalom a folyamat utolsó stádiumát úgy írja le, mint a kisebbségi csoport behatolását a többségi társadalom intézményes struktúráiba. Ez Lisznyóban a század három nivelláló földreformja (1921, 1945, 1991), az erőszakos téeszesítés következtében, a civil társadalom felszámolódása stb. miatt sajátos formát öltött, a természetes folyamatokat megállító, a tradicionális társadalmat felbomlasztó és átstrukturáló hatások következtében az emberek közötti korábbi társadalmi különbségeket eltörölték a radikális változások, a szociális homogenizáció tehát teljes volt, sőt uniformizációba ment át. Ma emiatt egyfajta történelmi újramezdés, újbóli társadalmi differenciálódás tanúi vagyunk.

Visszatérve a vizsgált időszakhoz, elmondható, a románság Lisznyóban mindig többé-kevésbé amorf diaszpórában és a periférián élhetett, marginalizációján kifogni pedig a betagozódás technikáival próbált meg, alapjában véve sikerrel vette az akadályokat, a protestáns türelmű reformátusságnak is köszönhetően a felekezeti hovatartozása átöröklődött ugyan a közben nyelvet és identitástudatot cserélő utódokra (akiket egy ideig az egyház is követett), azok természetesnek mondható etnikai és nemzeti beolvadása a székelységbe a 19. század végére azonban alighanem befejeződött.

⁵⁷⁰ Lásd itt és a továbbiakban B. KOVÁCS András: *Végvidék. Riportok*. Sepsiszentgyörgy. H-Press Kiadó. 2000. 111–141.

Fennmaradt viszont főleg Lisznyópatakon egy életmódjában, gazdálkodásában a székelyhez, de a Bodza-vidékiekhez is hasonlító román csoport, melynek különállását bizonyos értelemben a hatóság is elismerte már a múlt században a település adminisztratív konstituálásával. Ma e szétszórt házcsoportokból álló falu is megosztott, csupán felerészben lakják románok, azok is kétnyelvűek és kettős kötődésük nyilvánvaló. Románok létével tehát a korábbi időszakban is számolni kell, a csoport gazdasági súlya, tekintélye azonban, mint látni fogjuk, nem volt elegendő ahhoz, hogy egy államilag kezdeményezett disszimilációs kísérletben katalizátora lehetett volna az ún. visszamoránosításnak. Erre szubjektív beállítottsága sem tette alkalmassá. Tény viszont, a későbbiek tanúsága szerint, hogy identitásához ragaszkodó csoportra vall a gesztus, amivel 1945–46-ban a korábban a református egyházban menedéket kereső sokakból 95 ember – a korabeli tiszteletes szerint a „honvédség által” áttérített, tehát hatósági nyomásra felekezetet változtató románság – engedett az ortodox egyház hívásának és visszatért a görög felekezetűek közé, mintegy újraalapítva négyéves szünet után a maga gyülekezetét. Mára e csoport a század nagy felfordulásai által kiváltott valóságos demográfiai katasztrófa következtében a többen is jobban meggyengült, az előregedés amazoknál is jobban sújtja, és a kihalás méginkább fenyegeti.

Összegezve: a részben vagy teljesen román származásúak beolvadása Lisznyóban a nyelvhatár közelsége, sajátos körülmények megléte ellenére sok más székely faluéhoz hasonlóan ment végbe, egy többnyire természetesnek minősíthető és legalább háromszázéves folyamatban, mely a 19. század végi nagy országos magyarosodási hullám lendületéből a székely környezetben felfokozódott impulzusokat is magába építve, a század végére alighanem lezárultnak, befejezettnak nevezhető. A népszámláláskor rögzített hivatalos identitás Lisznyóban tehát nagyrészt egybeesett az itteni egyének és közösségek saját etnikai és nemzeti hovatartozásukról vallott véleményével, emiatt a két világháború közti itt tárgyalt kísérlet hamis előföltévezből indult ki. Ha ez igaz, akkor utóbbinak nem gyanított ellenállásba kellett ütköznie. Akár bukása is megjósolható volt. Kudarcába persze, mint látni fogjuk, sok egyéb is belejátszott.

A nemzeti homogenizáció korabeli román technikái

A két világháború közti 22 év megpróbáltatásairól idegen előtt beszélni máig tabunak számít Lisznyóban. Ebből is megítélhető, mekkora volt a sokkhatás, ami a falut akkor érte, illetve hogy az interetnikai viszonyokhoz fűződő félelmek ma is működnek, a veszélyérzetet a nyolcvanas évek nacionálkommunizmusa, a kilencvenes évek elejének nyílt sovíniszta uszítása ébren tartotta itt is. A hallgatásban egyfajta védekezés érhető tetten, mely az elért viszonylagos egyensúly megőrzésében érdekelt, tehát a többség közös taktikája. A hasonlóképpen tragikus vagy még megrázóbb eseményekről: háborús öldöklésről, impériumváltásról, intézményesített hivatali rosszindulatról, gyilkosságokról, kollektivizálásról, kitelepítésről, kulákosításról stb., mindenről szabadabban nyilatkozik a lisznyói ember, e kérdéskört azonban máig potenciális veszélyforrásnak kijáró óvatossággal kerülgeti.

Az interjúkból, riportokból, elejtett szavakból kirajzolódó kép a következő: az impériumváltáskor idegenekből és főleg románokból álló új hatóságot neveztek ki a faluba, négy román csendőr, jegyző került az őrre és a községházára, velük cimborált a polgármester (a nagybíró): helybéli görög katolikus, tehát az új hatalom által románnak tekintett nagyobb gazda, és a neofita kisbíró (altiszt). A kisbíró – korábban református székely ember, aki a tisztségért és egyéb előnyökért egész családjával áttért görögkeletinek, egy pár, az egyházi földek ingyenes használata kedvéért hasonlóképpen eljáró más családdal együtt, új fogalmat, a falu és nemzet elárulását testesítette meg a többségi közvélemény szemében.

A község állami magyar iskoláját, egyedüli tanintézetét a román állam vette át, kezdetben a régi tanítókkal együtt, de falai között már kétnyelvű oktatás folyt egészen a húszas évek végéig. Akkor éles cezúra következett, a román maradt az egyedüli tannyelv, mire a református presbitérium elhatározta az anyanyelvű képzés megmentése kedvéért egy saját iskola felállítását. Az egyház szegénysége, a hatóságok folytonos gáncsoskodása miatt ennek építése elhúzódott, s mire elkészült,

a faluba időközben kinevezett vasgárdista tanító – a magyar tanítókat korábban menesztette az állam, és a helyiek nyelvét nem ismerő ókiráltságbeli pedagógusokat telepített le az ún. kultúrzónának nyilvánított Székelyföldön is, dupla fizetéssel és külön földjuttatással – szabályosan kisajátította az épületet az állami román óvoda számára, erőszakos foglalásához a csendőrök nyújtottak védelmet. Az egyház ezt követően öt éven át próbálta meg jogtalanul bitorolt épületét visszaperelni, gyakorlatilag végig sikertelenül, s tulajdonába végül nem az igazságszolgáltatás, hanem az 1940-es impériumváltás helyezte vissza. A harmincas években elrománosított iskolába bevezették a magyar nyelv használatának tilalmát, büntetés terhe mellett még a szünetben sem szólhattak anyanyelvükön egymáshoz a gyerekek. Maga az oktatás érthetetlen szövegek bemagoltatásánál, a román nemzeti ünnepek megülésének mímelésénél, amolyan idomításnál egyebet nemigen jelentett, magának a román nyelvnek az elsajátítása mint főcél – hiába rendelték alá neki a tulajdonképpeni képzést és nevelést – a legkisebb mértékben sem valósult meg. A nyelvtanuláshoz más pedagógiára, hosszabb időszakon át tartó kétnyelvű oktatásra, a tanulók anyanyelvét ismerő tanítókra, türelmes nemzetiségpolitikára, zaklatottságtól mentes légkörre lett volna szükség – e feltételek teljességgel hiányoztak. Miként hiányzott az a szimmetrikus kétnyelvűség is, mely nagyban megkönnyíthette volna a nemzeti küldetés lázában égő románosítók dolgát. A román nyelvet a hatósággal azonosítva, a falu végig idegennek tekintette, megtanulni pedig minden erőfeszítés ellenére sem tudta. A legényekre saját bevallásuk szerint végül a katonaságnál ragadt némi román nyelvtudás. A székelyek esetében bizonyos fokú kétnyelvűségről csupán ma beszélhetünk, a várost és román szakiskolát járt középnemzedék és a fiatalabbak már bírják valamelyest – egyesek kimondottan jól – az államnyelvet, de annak elsajátítása nekik is csupán valóságos kálvária árán sikerült a máig használatos antipedagógikus módszerek miatt.

A románnak deklarált két felekezet pópáit felettes hatóságaik kötelezték a román nyelvű szertartásra, visszaszorult, majd megszűnt a magyar segédeszközként való használata is, ami a hivatalosságokat képviselő intézmények elidegenedésének folyamatába illeszkedve csak mélyítette a falu formális és informális rendje között támadt szakadékot, a híveket csak eltávolította saját felekezetüktől (abból kilépni persze gyakorlatilag szinte lehetetlen volt), a papokat pedig arra készítette, hogy titokban magyarul is gyóntassanak. Mindamellet meg kell jegyezni, mindkét pópa jól értett, sőt beszélt magyarul, maga is a nyelvhatár övezetének szülötte lévén, alapos helyzetismerettel rendelkezett, tisztában volt a hívek szükségleteivel s azzal, hogy a teljesen román nyelvű liturgiát az egynyelvű lisznyói környezetben a hívek követni képtelenek, mivel nem értik azt. Innen a fokozatosság elemeinek bevezetésére való törekvés részükről. A magyarul egyáltalában nem beszélő papok kinevezése Lisznyóba viszonylag újabb jelenség, miként az is, hogy a négy-öt falu filiáinak gondozásával megbízott görögkeleti pap (településenként alig pár tucat hívet pásztorol) nem itt lakik, hanem havonta-kéthetente tud csupán kijárni híveihez, s vasárnaponként egy-egy szertartás erejéig vannak együtt. A két világháború között az egyenként 200–250 tagból álló két felekezetnek állandó papja volt a faluban, akik lisznyói székhelyükről jártak ki a szomszédos bikfalvi, magyarósi, dobollói és szentiványi szórványokba. A nemzeti ideológia terjesztéséhez, az egyház hivatalosan rögzített nemzeti küldetéséhez némileg szkeptikusan viszonyulhattak mindketten, abból ítélve, hogy az öregek mint főleg fakereskedéssel foglalkozó, „bellérkedő” pópákra emlékeznek rájuk, akik a vallásból „nagy ügyet nem csináltak”. Mindamellet erőszakos térítésre van példa. A református esperesi levéltárban őrzött évi papi jelentések tanúsága szerint, míg 1907 és 1918 között 64 felnőtt kérte felvételét a református gyülekezetbe, 1922 és 1939 között a kilépők száma volt nagyobb, 31 személy tért át görögkeleti vagy görög katolikus hitre, s mindössze 7 állt át reformátusnak. Az akkori szokásrend szerint a feleség követte férjét annak felekezetébe. Mára ehhez inkább az ortodoxok és a katolikusok ragaszkodnak, ellenállás esetén azonban nehezebben tudják érvényesíteni akarataikat. (Meg kell jegyeznem, jellemző a vidéki értelmiség életmódjára, hogy a református pap is folytatott gazdasági tevékenységet, a vidék gazdáit kiszolgáló magyar takarékszövetkezet vezetőségének tagja volt.) A román papok feltételezett viszonylagos közömbösségét volt hivatott talán ellensúlyozni az 1935-ben ide helyezett vasgárdista tanító kihívó erőszakoskodása, zabolátlan basáskodása. Lisznyót alighanem kiemelten kezelte a román egyházak felsőbb vezetése, nagyobb reményeket fűzött az itteni térítés sikeréhez, afféle

kísérleti terepnek tekintette nem egy tekintetben, hiszen az itteni felekezeti arányok, az egyetlen iskola korábbi kisajátítása stb. több sikerrel kecsegtettek, mint másutt, ahol például kőtemploma sem volt a maroknyi „elszékelyesített románságnak” – miként a korabeliek fogalmaztak.

A névelemzésnek, származáskutatásnak helyileg a magyar iskola hiánya miatt inkább a vallásos térítésben volt némi szerepe – egyes Bagoly nevűeket a korábbi összeírások mint román jobbágyokat rögzítettek, ezt felhasználták győzködésükben, de az eredmény meglehetősen felemás: az egyik eredetileg görög katolikus Bagoly családban a három fiútestvér mindenike más-más felekezetbe lépett be, egyikük római katolikusként, a másik reformátusként élte le életét, a harmadik lett csupán ortodox, és vett fel román nevet, de gyerekei kivándorlását és letelepedését Magyarországon a ‘90-es években már ő sem tudta megakadályozni.

Hasonlóképpen az erőszakos homogenizációra használták fel a református egyház földreform általi kifosztását, koldusbotra juttatását, az elkobzott erdők (240 kataszteri holdból mindössze 32-öt tarthatott meg) egyharmadát államosították, kétharmadát pedig (158 holdat) és a szántók jó részét a két román felekezet kapta meg. Utóbbiakat a bevett gyakorlatnak megfelelően, felparcellázva, akár díjmentesen, illetve előnyös feltételek mellett használatba adták többek közt neofita híveiknek. A magyar iskolaalapítást, a református kultúrház működtetését a hatóság elgáncsolta, holott egy magyar tagozatot igénylő szülői levél szerint – fennmaradt a levéltárban⁵⁷¹ – 1930-ban a község 70 iskolaköteles gyereke egytől-egyig magyar anyanyelvű volt, közülük 40 református, 20 görög katolikus és 10 ortodox vallású. Az egyház korabeli statisztikája szerint 1935-re a református tankötelesek száma 68-ra nőtt, ebből 61 a román állami elemibe járt, egyetlen kisebb gyerek magyar elemibe, egy másik nagyobb pedig magyar középiskolába – mindketten más helységben. A ‘30-as évek végén az állandósult gyülekezési tilalom miatt az egyházi intézmények képviselői, nőszövecség, bibliakör, presbitériumok évekig nem ülhetek össze legálisan, évi közgyűléseket nem lehetett tartani. Az ingatlanok dolgában jogsértő erőszakoskodásig fajuló cselekedetekre került sor, s mindehhez nem csupán a helyi csendőr, hanem a megyei törvényszék, maga a prefektúra intézménye is segédkezet nyújtott, jogorvoslatért vagy adminisztratív jóvátételért hiába folyamodott az egyház és a presbitérium. A polgári demokráciát gyakorlatilag felfüggesztették a két évtized tartamára, az adminisztrációt kinevezett vezetők irányították a Székelyföldön, a megyei, de a falusi adminisztrációt is elrománosították. Mindezt csendőrterror egészítette ki és szűnni nem akaró hivatali vegzatúra. Lisznyóban nem román templomépítésre vezényelték ki a népet, mint a többi székely faluban, itt nagy bojárház stílusában megtervezett új ortodox papilak építése töltötte be ugyanazt a szerepet, ennek telkére kellett szekérszám hordani a követ mindenkinek, a hajdani munkarobot módjára kipréselt úgynevezett közmunka kötelezettségnek téve eleget.

A gyors nyelvcsere kikényszeríteni hivatott hatósági intézkedések kudarcot vallottak Lisznyóban, történelmileg 22 év arra nem is lehetett elég, még kevésbé arra, hogy tömeges elrománosodás vagy akár visszárománosodás induljon be a faluban. A kettős kötődés fennállása teremt némi játékteret az egyén számára ahhoz, hogy esetleg visszaforduljon útjából és rekonstruálja, ami felbomlóban van. Lisznyóban a nemhogy szimmetrikus, de a „féloldalas” kétnyelvűség sem volt meg a legtöbbek esetében, kifejlett kettős kötődések rendszeréről pedig szó sem lehetett.

Az erőszakos fellépés, a leplezetlen adminisztratív kényszer, a külső struktúrák ráoktrojálása erre a falura a tulajdonképpeni székely társadalom „zárójelbe tételére”, működésének állandó gáncsolására alkalmas volt ugyan, azonban magának a főcélnek a megvalósításához nem vitt közelebb, annak elérésére pedig végképp alkalmatlan volt. A helyzet paradoxonát épp ez adja: az elavult, kevésbé polgárisult viszonyokat képviselő, ráadásul sovén nacionalista elnyomásra redukálódó és a vonzás eszközeit szinte teljes egészében elutasító homogenizációs technika önmaga hatékonyságát ásta alá. Eltávolította ráadásul magától nem csupán a magyarokat, hanem azokat is, akik kiválását a székelységből elő kívánta segíteni, akiket úgymond „fölszabadított”. Ennek következtében nemhogy megosztani nem tudta a falu népét, a korábbi ellenkező előjelű homogenizációt aláaknázva,

⁵⁷¹ Református esperesi levéltár. Sepsiszentgyörgy. Lisznyó című dosszié.

hanem szembeállította magával azokat is, akiknek úgymond kedvezni akart. Tőlük képtelenül nagy áldozatot követelt meg – három évszázados helyi törekvések feladását és az elért belső integráció felrúgását, azonnali nyelvtanulást és nyelvcserét stb. –, úgyszólván anélkül, hogy bármi jutalmat és pozitív motivációt nyújtani tudott volna cserébe. A társadalmi psziché szintjén uralkodó nemzeti ösztönöket kívánt előhívni eme alkalmazkodásra beállított tömegből, mely ráadásul az emancipációban komoly előrehaladást ért el a többségi magyar társadalomba beilleszkedve, abba beolvadva. Jórészt többséginek tekintette hát magát adott szűkebb világában – a felszólítás, hogy másik többségbe lépjen át, még hozzá azonnal, jószerevével „érthetetlen” kellett hogy legyen számára. A helyi társadalomszerkezet sem változott meg, abban az ő súlya nagyobb nem lett, a tekintélyeloszlás nem módosult, az interperszonális kapcsolatok szintjén az erőviszonyok nem változtak, legfeljebb a hatósági szférában. De a református birtokosréteg, s főleg a soraiból kiemelkedett nagygazdák csoportja megtartotta gazdasági súlyát a faluban. Az új hatalom azt állította: az „elnyomott románság” felszabadítására érkezett – de tette mindezt érthetetlen nyelven, idegen jogrendet követve. Elavult homogenizációs technikáját a román állam a Kárpátokon túl és a 19. században sikerrel próbálta ki, ez a Székelyföldön azonban ott és akkor megbukott – miként bizonyítják a korszakot lezáró évek eseményei. Előbb azonban pár ide kíváncsozó megjegyzés a disszimiláció szerény sikereiről.

A disszimiláció relatív sikere

A kisebbséget sakkban tartó csendőrterror, a hatósági vegzatúra, a nemzetiségi elnyomás egész állampolitikai rendszere védekező pozícióba kényszerítette a székely társadalmat, illetve gáncsolta érdekérvényesítési feladatai ellátásában, s ebben alighanem hatékonynak bizonyult. Kevésbé volt az viszont a nemzeti identitásváltás kiváltásában. Amit fennebb disszimilációnak neveztem, azt a tényállás ismeretében tulajdonképpen *erőszakos beolvasztási kísérletnek* kell minősítenünk, s itt válik világossá, hogy a visszarománosítás kulturális gyarmatosítást leplező megnevezés is, mivel egy kialakult és vállalt identitás (kar)hatalmi és kulturális eszközökkel történő, a kollektívumok és az egyének akarátát megtörő, lehetőségeiket behatároló, erőfölényen és kényszeren alapuló homogenizáció volt alapjában véve. Hogy idő sem állott elegendő rendelkezésre, az igaz, a háborús pszichózis, a revans szellemének ébren tartása sem kedvezett neki, a kisebbségi önvédelmi nacionalizmus sem volt eredménytelen vele szemben. Kudarcát nem utolsó sorban a lakosság passzív és aktív ellenállása magyarázza, az alkalmazott technikák inadekvát, taszítást előidéző volta mellett, s az, hogy hamis előfeltevésekből kiindulva látott munkához.

Mindamellettt sikereket is elért, a vallásos térítés és a vegyes házasságok esetében a román egyházak által érvényesített erkölcsi és törvényes kényszer, a csendőrség által gyakorolt sajátos eltekintés a büntetéstől – a bűncselekményen kapottnak felajánlották a büntetlenséget, ha román vallást és identitást vesz fel –, az egyházi földek bérbe adása, a hatalmi gépezet alsó fokain található állásokra való alkalmazás és a hatalom morzsáiból való részeltetés, a besúgó hálózatba való beállítás fejében nyújtott előnyök stb. – szóval mindezen jutalmazó elemet is tartalmazó mozzanatok mégis hoztak létre tartós és akaratilag is vállalt, tudatos és személyes elhatározáson alapuló identitásváltást. Ilyen a kisbíró esete, aki még a család református temetőbeli sírkövén is románosította a nagyanyja magyar nevét, újat vésetve a régi helyére, mintegy visszavetítve a maga románosodását két nemzedékkel, s akinek leszármazottja ma is románnak vallja magát. Ilyen azé az öregemberé, aki a földvári haláltáborból ortodox megtérés fejében került szabadlábra, s noha magyar volt élete fogytáig, és minden rokona, leszármazottja református, akkori fogadalmát nem szegte meg, és végül ortodox pópa temette. Hasonlóképpen a román egyházi birtok kivételezett használói. Mellettük ott van az, aki például 1944–45-ben közvetlen életveszélyben vagy annak ítélt helyzetben váltott színt, nyilván önvédelemből, s ahogy tehetette, nyomban visszaállt a maga református vallására. Példa és ellenpélda még felhozható hasonló esetekre. Ezek azonban nemcsak hogy nem öltöttek tömeges jelleget, hanem kivételeknek számítanak, sőt elszigeteltnek a lisznyói társadalomban. Egyeseket pedig egyenesen mint árulókat bélyegzett meg közülük a közvélemény, akik úgymond anyagi haszonért vagy a hatalomból való részesedésért eladták magukat.

A tömeges identitásváltás – ami végül is bekövetkezett és egész csoportokat fogott át, mi több szüntetett meg régieket és szült újakat e feszültségektől terhes időkben – itt egészen más irányt vett, mint azt a korábbi hatalom szerette volna.

(Még zárójelben annyit: az övezetben fekvő Aldobolyban, melyet amolyan kontrollfaluként kezeltünk, másképpen alakultak a dolgok. E sok mindenben hasonló helyzetű településen – ahol azonban az elmagyarosodott románság mind görögkeleti, és amely 1940 és 1944 között Romániához tartozott, a „négy évet” tehát nem élte meg – a két világháború közti visszarománosítás is eredményesebb volt, mára pedig a disszimiláció felerősödésének tanúi lehetünk. A lakosság ugyan kétnyelvű, a református magyar többség nyelve a közhasználatú, a kettős identitások belső szerkezeti változatosságára pedig sok példát kínál a falu, de – anyanyelvtől, a családban használatos idiómától úgyszólván függetlenül – az utóbbi évtizedekben megszilárdult román nemzeti azonosságtudatról beszélhetünk egy jól körülhatárolt csoport esetében, mely különállását abban is kifejezésre juttatja, hogy a választásokon szavazatát kimondottan román pártokra adja. A politikai hovatartozásnak eme éles jelentkezése a disszimilációs folyamatban érdekes kísérő jelensége és felerősítője a csoportalakulásnak, a vallási identitás valamikori regenerációs szerepe mellé afféle támaszként felzárkózik a választásokon megnyilatkozó opció mint identitásépítő és a székelységtől eltávolító tényező.)

Az identitásváltás

1. A lisznyói népességen belüli erővonalakra, a lakosság kohéziós állapotára vet fényt, ami 1940 és 1944 között, illetve azóta történt. A két évtizedes korábbi tapasztalatokból levolt tanulságok drámai cselekedetekben öltöttek testet, a falu egész belső struktúrája megváltozott, az identitáselemek – nyelv, vallás, falusféli ragaszkodás, nemzeti és etnikai öntudat, hivatalos számontartottság, vallott és vállalt azonosság, külső szín és belső meggyőződés stb. – átértékelődtek és új viszonyra léptek egymással, más-más súllyal szerepelvén az új konstelláció kialakulásában. A nagypolitika döntése nyomán egyik napról a másikra új állam polgáraivá váltak a lisznyóiak, teljesen kicserélődött személyzetű hatóság alá kerültek, melynek immár nyelve is a sajátjukkal volt azonos. Hogy a falu társadalmában a legnagyobb szociális és gazdasági súllyal, létszámfölénnyel rendelkező székelység eufórikus hangulatban, nemzeti felszabadulásként élte meg az eseményt, arról a román hatalom bőségesen gondoskodott. Problematikusabb lehetett amazok helyzete, akiket a maga pártjára akart állítani a korábbi hatalom, de a falutársadalom egységét nem tudván megbontani, jutalmazás dolgában szegényes eszközökkel lévén felszerelve, legfeljebb a retorzióktól való viszonylagos mentességet nyújtott nekik (vagy még azt sem), ami a csalogatáshoz nem bizonyult elégségesnek. Emiatt e hivatalosan románnak kinevezettek idegenkedésüket a román hatalommal szemben nemigen tudták leküzdeni. Megmaradt hát a lakosság egészét integráló mindennapi munkamegosztáson, a belső gazdasági szükségleteken és tulajdonviszonyokon alapuló kooperáció és függési rendszer. Az egynyelvűség, a paraszti életmód közösségén és értékein nyugvó olyan belső kohézió állott fenn a faluban, melynek látványos kinyilvánítására szólított fel az impériumváltás kiváltotta kiélezett helyzet, hogy kétség se férhessen hozzá. Az egyének túlélési taktikaiban ez kínálta az optimális biztonságot, s ezt kínálta fel a hatalom is akkor, amikor a spontán áttérési mozgalmat hatóságilag szorgalmazta. Lisznyóban a reformátusság amolyan menedékegyházként százával fogadta be a korábbi görögkeletieket és görög katolikusokat. A „románként” kompromittálódott két felekezettől a háborús pszichózis hangulatában („azt mondták, teszik át a határon, aki nem tér át”) menekült, aki tehetett, ráadásul a katonai hatóság is gyakorolt nyomást ezen irányban. Az 1919 és 1939 közti felekezetváltások és az 1940–41-es tömeges áttérés közti hasonlóság tehát abban áll, hogy a külső, hatósági elem mindkettőben megvan, de a különbségek nem elhanyagolhatók. Azon túlmenően, hogy akkor és ott oltalmat jelentett a színváltás, vajon nem feküdt közelebb a felkínált hivatalos identitás a ténylegeshez? Összetettségében és a túlsúlyos mozzanataiban vajon nem volt könnyebben vállalható az egyén számára a meggyőződés szintjén is, vajon nem kecsegtetett-e szilárdabb belső egyensúllyal? Ha csak azt vesszük, hogy plusz erőfeszítésként nem követelt meg nyelvváltást, hogy legalább a szótértés feltételei megvoltak általa

hatóság és egyén, intézmények és közösségek között! A hatalomváltás nyilván mozgósította a Lisznyó évszázados rendjében szervesen fejlődő „székely” társadalom tartalékait is, belső összetartozását felerősítette, és tagoltságát, melyet a korábbi hatalom erős nyomás alatt tartott és kibontakozásában folyton elgáncsolt, hagyta kibontakozni. Egy sor „felesleges”, rákényszerített, erővel beplántált konfliktust számolt fel a nyomás megszűnte, az új hatalommal szembeni mentalitások pedig még távol voltak attól, hogy kikristályosodtak volna, egy illuzórikus egység légköre és lelkesedése hatalmasodott el a közhangulaton.

A rögtön megejtett népszámlálás a következő helyzetet rögzítette: a 932 lélekből (Lisznyópatakkal együtt) 35-öt írtak be románnak, 863-at magyarnak, anyanyelvileg 37 per 893 volt az arány, a felekezeti megoszlás pedig: 139 római katolikus, 21 görög katolikus és 53 ortodox a 712 református mellett. A református tiszteletes feljegyzései szerint 1941–42-ben 311 személlyel nőtt a felekezet létszáma, közülük korábban 114-en görögkeletiek, 193-en pedig görög katolikusok voltak. Hozzá kell tenni, hogy 1940-ben mindkét, addig románnak nevezett felekezet pap nélkül maradt, azok jobbnak látták a román hatósággal együtt eltávozni. Érdekes a római katolikusok számának felduzzadása, főleg volt görög katolikusok által. De van példa arra is, hogy ortodoxból lett előbb református egy család, majd amikor a családfőt megbántották – az „újmagyaroknak külön ajtót kell vágni hátul a templomban, hogy azon járjanak be” – szolt a közszájon forgó korabeli gúnyolódás –, a család végül a római katolikusoknál kötött ki és ott is maradt.

2. Az identitásváltás következő felvonása a második világháború utáni négy évben folyt le, azóta etnikailag megszilárdult struktúrájának tekinthető az átalakult lisznyói társadalom.

Első lépésként az ortodox egyház igyekezett összeszedni magát a háború után, 1945–46-ban 97 lélek, főleg lisznyópatakiak, vált ki a református egyházból és tért vissza ősei hitére. A mozgás úgy tekinthető, mint amely a '41-est mintegy ellenpontozza, s egyfajta egyensúlyt hoz létre. Második lépésként pedig, mivel közben térítők, apácák és papok jelentek meg a faluban, és erőfeszítéseik nem voltak hiábavalók, a volt görög katolikusok egy csoportja válik ki a számukra is csupán menedékegyházként szolgáló reformátusságból, és csatlakozik a már eléggé nagy létszámú római katolikusokhoz. Ez jelentéktelen szórványból a falu második legnépesebb felekezetévé lesz röpke pár év leforgása alatt, imaházat épít magának, s ma filiája az uzoni plébániának. A román állam időközben feloszlatta a görög katolikus egyházat, a lisznyóiak előtt nyitva állt volna az út az egyesüléshez a görög keletiekkel, miként az román vidékeken történt, de nem ezt tették. Hogy a pillanatnyi tudatosság mekkora szerepet játszott benne, nehéz lenne megmondani, de mivel döntésük mellett azóta is kitartottak, annak logikája egyértelmű: *magyarság mellett opciójukhoz jobban ragaszkodtak a felekezeti hovatartozásnál, inkább az volt fontos a számukra, hogy székely voltak többé ne vonhassa senki kétségbe*, s közben egy újabb váltással, mely fél visszatéréssel ér fel, korábbi csoportidentitásukat is restaurálták egy új égisz alatt.

A lakosság egészét tekintve a változások logikája csakis úgy értelmezhető, hogy a magyar identitás felértékelődött Lisznyóban, a két világháború közti elnyomatás fordított hatást ért el, a lakosság a maga kollektív védelmét az új román világban – melyben azért a székelységben az autonóm tartomány alapítása irányába fejlődtek a dolgok – az egynemű közösség sáncai mögé húzódva kereste, homogenizációját nyilvánította hát ki, annak szerzett érvényt és elismerést Lisznyóban az egyneműsödés. A két világháború közti retrográd homogenizációs kísérlet csúnyán visszaütött, a két románnak kikiáltott felekezeti identitás kompromittálódott a beléjük születettek legalább háromnegyedének szemében. A két vallási csoport mindazonáltal felére fogyottan, de újraalakult, mégpedig úgy, hogy az ortodox a románságát megőrizte, a görög katolikus viszont, magyarságát kinyilvánítandó, egyházat váltott. A falu a visszatért román hatalommal szembeni kiszolgáltatottsági fokát csökkentette azáltal, hogy a kétségbevonhatatlanul magyar identitásúak magában Lisznyóban túlnyomó többségbe kerültek, a románság pedig jórészt periferizálódott még földrajzilag is. A település népe nem tudhatta, hogy a nemzetiségi kérdést évtizedekig mintegy jegeli, altatja, az identitás kérdéskörét nem firtatja a szociális diktatúra kiépítésével elfoglalt, a belső viszálykeltés még veszedelmesebb eszközeihez nyúló kommunista állam. A nemzeti egyneműsödés

az addig történtek eredménye, és az azokból levont fő tanulság volt, a háború után sem bizonyult hátrányosnak – és máig kitartott, mi több, végleg megszilárdulni látszik.

Igaz, a történetnek nincs vége. Az újabb kihívás a beköltöző romák részéről hangzott el, a környék falvaihoz hasonlóan itt is gyorsan növekvő cigány közösség jelent meg, melynek lélekszáma egyetlen család beköltözése (a hatvanas években történt) nyomán alig négy évtized alatt nyolcvanra nőtt, s mára a lakosság szinte ötödét teszi ki. A tehát 400 körüli nem cigány egészen új helyzet előtt áll – összetartozási érzésüket eme kapcsolat nyilván nem gyengíteni fogja. A székely-cigány identitás integrációs kísérletének régióbeli kimenetelét pedig – maholnap a határmente falvaiban többségre jutnak, rendkívüli tömegben ékelődnek be Alsó- és Felsőháromszék falvai közé, a körükben tapasztalható demográfiai robbanás szerte a Székelyföldön amolyan társult ikertelepülések párhuzamos rendszerét hozta létre – megjósolni még korai volna.

Szász Alpár Zoltán (Cluj)
The Share of Power Held by Ethnic/National Minorities

The present paper focuses on the opportunities of ethnic/national minorities to share in the exercise of political power. Hence, it regards ethnic minorities both as inhabitants in a state and parts of an ethno-cultural nation, which is different from the dominant ethno-national group of the state in question. Consequently, their members share a special identity capable of generating a distinct political loyalty, which in turn functions as a mobilising factor within the framework of institutional power. Even if some ethnic minorities number only a few tens of thousands, there are some politically especially interesting ones that are made up of hundreds of thousands. These can rightly be perceived as large, imagined communities or latent groups.⁵⁷²

Considering, on the one hand, the difficulties of collective action resulting from the very nature of these groups and their purportedly strong sense of identity and large numbers, on the other, makes the inquiry into the conditions favouring the success of ethno-national political movements a worthwhile enterprise. Hence, operationalising and measuring their success is the main concern of the present paper. As 20th century political history shows, ethnic activism surpasses the stage of movements, since these communities tend to mobilise in stricter organisational forms, i.e., parties. Arguably, the structuring of national politics in Europe seems to be the factor that compels ethno-national minorities to seek representation through parties and compete for political power in a well-defined institutional setting.

Hence, one should look at political parties formed by ethnic minorities. Consequently, the purpose of this paper is to examine how the constitutional framework regulating the distribution of political power in a country affects the share of power that can be captured on national level by a minority, or more precisely, by the political party/parties claiming to represent it. Being a political science paper, it uses literature mainly from the subfields of empirical democratic theory and party system theory. The hypotheses derived from the literature are tested on the case of the Hungarian minority in Romania. This exercise serves as a pilot-test for a complete analysis targeting all post-Communist countries bordering Hungary and featuring Hungarian minorities, i.e., Croatia, Romania, Slovakia, Slovenia, Ukraine and Yugoslavia.

The argument consists of three parts. The first part is dedicated to theoretical and methodological issues. In order to define the universe of the political actors that have to be examined, this part elaborates a definition for *ethnic parties*. Further, it identifies the *systemic* (or *political system*) *variables* expected to influence the chances of an ethnic/national minority to be electorally successful and, eventually, the odds that its party will obtain a share in governmental power as member of a coalition. The second part of the paper comprises the presentation and analysis of empirical data, while the third tries to formulate some conclusions.

1. Theoretical and methodological issues

1.1. Category and definition

One manner of classifying parties takes into account three sets of characteristics: (1) the '*genetic*' *origin* of parties, that is, the conditions under which they mobilised in the beginning and the interests they claim to represent, (2) their *links across national frontiers*, that is, their membership

⁵⁷² That is, each of their members knows only a relatively small number of other people in the community, and in case of providing some collective benefit or good for the group his/her contribution has little impact on the behaviour of other members. Cf. Benedict ANDERSON *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2nd revised edition. (London and New York: Verso, 1991) 6. and Mancur OLSON *Die Logik des kollektiven Handelns. Kollektivgüter und die Theorie der Gruppen*. 3. durchgesehene Auflage. Die Einheit der Gesellschaftswissenschaften. Studien in Grenzbereichen der Wirtschafts- und Sozialwissenschaften. Band 10. (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1992) 49.

in party federations or institutionalised multinational political groups, and (3) the *policies* they tend to pursue. This approach ranges (European) parties having similar historical roots, defending similar interests and formulating similar policies into *party families*.⁵⁷³ For the theorist who coined the term, ‘regional and ethnic parties’ constitute one of the ten families.⁵⁷⁴ In a somewhat similar manner, the authors of the above referred textbook speak of a residual group: ‘regionalist and nationalist parties’.⁵⁷⁵ FERDINAND MÜLLER-ROMMEL defines eight ‘small party families’ among which we find ‘regionalists and nationalists’ advocating the interests of various minority groups,⁵⁷⁶ and finally DANIEL-LOUIS SEILER writes about ‘autonomist parties’.⁵⁷⁷ Most contributors to a relatively recent publication on the topic⁵⁷⁸ prefer to use the generic term ‘ethno-regionalist parties’, which I readily borrow.

Nevertheless, both the multitude of terms and the need for an encompassing one testify to the confusing diversity of (ethno-)regionalist phenomena. For this reason, DEREK URWIN argued that ‘conceptual exactitude’ should be sacrificed at the expense of an exhaustive, even if eclectic, account. Hence, in line with what has been until recently the trend in party system literature, he was mainly concerned with measuring and explaining regional patterns in electoral returns.⁵⁷⁹ From this perspective, it sufficed to delimit the universe of actors to be included in the analysis without devoting special attention to definitional matters. However, one should distinguish between *regional parties*, i.e., parties exhibiting a regional concentration of electoral support without appealing to distinctive regional or ethnic identities, and genuinely *ethno-regionalist parties*, i.e., parties appealing to an ethno-regional constituency by voicing ethno-regionalist demands.

FERDINAND MÜLLER-ROMMEL argued that the most pressing tasks are the formulation of an empirical definition and the setting up of a framework of analysis.⁵⁸⁰ I will focus now on the first problem, since it is instrumental to delimiting the universe of ethno-regionalist parties, both in Europe in general and in Central (Eastern) as well as South-East Europe in particular.

Three issues complicate the definitional task regarding ethno-regionalist parties. First, some regionally concentrated organisations either act as pressure groups or – in spite of claiming to be parties – refuse to participate in elections as a protest against what they consider to be an illegitimate authority. On the other hand, there are several organisations presenting candidates at

⁵⁷³ GALLAGHER, Tom–LAVER, Michael–MAIR, Peter *Representative Government in Modern Europe*. (New York: McGraw–Hill, 1995) 181.

⁵⁷⁴ Klaus VON BEYME *Parteien in Westlichen Demokratien*. 2. überarb. Aufl. Serie Piper. Band 245. (München: Piper Verlag, 1984) 160–174.

⁵⁷⁵ GALLAGHER, Tom–LAVER, Michael–MAIR, Peter *op. cit.* 182.

⁵⁷⁶ Ferdinand MÜLLER-ROMMEL ‘Small Parties in Comparative Perspective: The State of the Art.’ in Ferdinand MÜLLER-ROMMEL & Geoffrey PRIDHAM (eds.) *Small Parties in Western Europe: Comparative and National Perspectives*. SAGE Modern Politics Series Volume 27. (London: Sage Publications, 1991) 1–22.

⁵⁷⁷ Daniel-Louis SEILER *Les partis autonomistes*. 2e édition. Que sais-je? (Paris: Presses Universitaires de France, 1994).

⁵⁷⁸ Lieven DE WINTER & Huri TÜRSAN (eds.) *Regionalist Parties in Western Europe*. Routledge/ECPR Studies in European Political Science. (London & New York: Routledge, 1998).

⁵⁷⁹ Derek URWIN ‘Harbinger, Fossil or Fleabite? „Regionalism” and the West European Party Mosaic.’ in Hans DAALDER & Peter MAIR (eds.) *Western European Party Systems: Continuity and Change* (London: Sage Publications, 1983) 221–256. Cf. Derek HEARL–Ian BUDGE–Bernard PEARSON ‘Distinctiveness of regional voting: a comparative analysis across the European Community countries (1979–1993).’, *Electoral Studies*, vol. 15. (1996) no. 2, 167–182.

⁵⁸⁰ Ferdinand MÜLLER-ROMMEL ‘Ethnoregionalist parties in Western Europe: theoretical considerations and framework of analysis.’ in Lieven DE WINTER & Huri TÜRSAN (eds.) *op. cit.* 18.

national, regional, local and even European elections in order to obtain a share in the exercise of power as a means of achieving policy goals. However, they compete with varying degrees of success – including failure on all levels (and in some cases on all occasions as well). Second, there are parties which defend the interests of their potential supporters by demanding the allocation of certain resources to the (in-)group, and parties which claim that other groups (namely, the out-groups considered by them alien to the ‘nation’) should be prevented from enjoying certain rights and resources. Finally, ethno-regionalist demands – going as far as overtly espoused secession – are often combined with the advocacy of specific socio-economic policies. This makes it rather complicated to assess which are the primary goals of such a party (according to which it should be categorised) and which are the secondary ones.⁵⁸¹

Conceptual exactitude – including all elements of the category in question while excluding all elements, which do not belong to it – can be best achieved by using a minimal definition of ethno-regionalist parties. The definition should be minimal in a twofold sense: by placing a minimum requirement both on *partyness* and on *ethno-regional character*. Throughout this paper, I will consider the ability to elect candidates to representative bodies as an indicator of electoral success, not of *partyness*. The sole indicator of partyness will be the willingness to compete in elections as a means of acceding to office (and being able to share in the exercise of policy-making power.)⁵⁸² Furthermore, *ethno-regional character* will be defined as a primary policy concern regarding the expression, recognition and protection of a distinct cultural identity and of the ensuing interests shared by a minority group. Thus, I treat the peripheral position and geographical concentration of minorities as being variables rather than definitional criteria, even if most minorities exhibit both characteristics. The reason is the fact that geographical concentration is a matter of degree and affects the electoral success of such parties. More importantly, I do not use official party name as an indicator of ethno-regional character.⁵⁸³ Doing so could be misleading: there are some parties that include ethno-regional references in their names and yet do not necessarily advocate ethno-regional interests and policies.

1.2. Analytical framework

The paper focuses on both forms of institutional political power: legislative and executive power, examining the conditions under which national/ethnic minorities can earn a share in them. The most salient systemic variables that *ceteris paribus*, determine the chances of a party (which represents a minority) to be electorally successful and accede to governmental power – as member of a coalition – are the *type of electoral system* used for electing the (lower chamber of) parliament and the *nature of the country's democratic system*. First of all, obtaining a share in executive power hinges upon the ability of an ethno-regionalist party to gain representation in the legislative body. *Ceteris paribus* above means that apart from factors that are intrinsic to the ethnic party and the nominal group, as well as various influences from outside the national polity, this ability depends on two political system features: *the format of the party system* – operationalised best as the *effective number of (legislative) parties*⁵⁸⁴ – and *the nature of the electoral system*. Three observations have to be made in order to spell out the relationship between these two variables and the dependent

⁵⁸¹ The latter two problems are also mentioned briefly by Ferdinand MÜLLER-ROMMEL. See *ibid.* 19.

⁵⁸² As one can observe, I have altered slightly the abridged version of the Sartorian minimal definition. Cf. Giovanni SARTORI *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Vol. I. (Cambridge: Cambridge University Press, 1976) 64.

⁵⁸³ For other definitions refer to Ferdinand MÜLLER-ROMMEL *op. cit.* 18–19. and Jan Erik LANE & Svante ERSSON *Politics and Society in Western Europe* (London: Sage Publications, 1991) 104.

⁵⁸⁴ For the concept see Giovanni SARTORI ‘A Typology of Party Systems.’ in Peter MAIR (ed.) *The West European Party System*. Oxford Readings in Government and Politics. (Oxford: Oxford University Press, 1990) 327. and for the measure Rein TAAGEPERA & Matthew SOBERG SHUGART *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. (New Haven, CT: Yale University Press, 1989) 79.

variable: *the (parliamentary) seat share of ethno-regionalist parties*. First, since ethno-regionalist parties – according to a conventional definition – tend to be small parties, have better chances in more fragmented party systems.⁵⁸⁵ However, the electoral system seems to be the most important institutional element affecting the electoral fortunes of parties in general. Thus, the second observation is that ethno-regionalist parties, again by virtue of their smallness, are expected to fare better in systems with a higher degree of proportionality. Finally, one must not exclude the joint effect of the party system and the electoral system, bearing in mind the relationship between these two as well. As a rule, a two-way relationship is noticeable. Nevertheless, the effect of the electoral system on the party system tends to be stronger than its converse in long-established democracies, whereas in new democracies the party system has a stronger impact on the electoral system than the other way around.

The above independent variables (and the underlying concepts) are central to AREND LIJPHART's seminal analyses concerning the distribution of power within political systems and party systems. Therefore, I use for purposes of measurement his works on democracies⁵⁸⁶ rather extensively. LIJPHART's encompassing study on electoral systems in democracies characterises them through a set of four *primary variables* (*the electoral formula, electoral thresholds, district magnitude and assembly size*) and a set of four *secondary variables* (*ballot structure, malapportionment, apparentement and presidentialism*).⁵⁸⁷ However, the most synthetic and performant electoral system indicator – which suits the purposes of the present paper and is going to be used as primary independent electoral system variable – is MICHAEL GALLAGHER's (*least squares*) *index of disproportionality* (Cf. LIJPHART 2000:153–154).⁵⁸⁸ Two arguments can be offered in support of this approach. First, this measure tends to point to or mirror *the electoral formula*, the most salient electoral system variable.⁵⁸⁹ Second, this variable is expected to have the largest impact on the electoral fortunes of ethno-regionalist parties and also to be the most robust in this cluster of variables. Further electoral system variables might also have some direct impact on parties' electoral shares. Arguably, *the legal and the effective threshold, the size of the assembly and the (effective) district magnitude* are the most crucial dimensions in this respect. The first two act as barriers to the accession of ethno-regionalist parties to legislative power, whereas the latter ones might help them, since their increase makes the electoral system more proportional. Nevertheless, all these effects are captured by GALLAGHER's index of disproportionality. Furthermore, secondary electoral system variables, as *the ballot structure, various possibilities of apparentement*, and to some extent *presidentialism* might also play a role.

Whether electorally successful ethno-regionalist can capture a share of the executive power depends on *the nature of the country's democratic system* and on the *parties' spatial positions* in the national

⁵⁸⁵ Cf. Peter MAIR 'The Electoral Universe of Small Parties in Postwar Western Europe. in Ferdinand MÜLLER-ROMMEL & Geoffrey PRIDHAM (eds.) *Small Parties in Western Europe: Comparative and National Perspectives*, SAGE Modern Politics Series Volume 27. London: Sage Publications, 1991. 44, 46–48.

⁵⁸⁶ Arend LIJPHART *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Comparative European Politics. (Oxford: Oxford University Press, 1990) and *idem*, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. (New Haven, CT: Yale University Press, 1999).

⁵⁸⁷ Arend LIJPHART *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Comparative European Politics. (Oxford: Oxford University Press, 1990).

⁵⁸⁸ Arend LIJPHART *Modele ale democrației. Forme de guvernare și funcționare în treizeci și șase de țări*. [Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.] (Iași: Polirom, 2000) 153–154.

⁵⁸⁹ See Table 8.2. in Arend LIJPHART *op. cit.* 158.

party system.⁵⁹⁰ In his latest book on democracies, AREND LIJPHART proposed two dimensions for characterising the power-sharing arrangements in democratic systems. In what follows I synthesise the two dimensions and the corresponding two sets of five variables each on the basis of several works written throughout the years by the same author.⁵⁹¹ The first dimension (*executive-parties*) includes the following variables: *the cabinet*, *executive-legislative relationships*, *party system format*, *the nature of the interest group system* and *the electoral system*; whereas the second dimension (*federal vs unitary structure of the state*) is made up of: *the structure of the state*, *the structure of the legislature*, *the constitution*, *the judicial review* and *the central bank*. The differences between *the majoritarian (Westminster)* and *the consensual model* of democracy along the first dimension are: (1) concentration of executive power in one-party cabinets or minimal winning coalitions as opposed to executive power-sharing (grand coalitions or oversized cabinets); (2) fusion of power and cabinet dominance over the legislature as opposed to separation and balance of powers; (3) two-party systems vs multi-party systems; (4) a pluralist and competitive system of interest groups as opposed to a corporatist one; (5) majoritarian and disproportional electoral systems vs proportional representation. Along the second dimension the differences are the following: (6) a unitary and centralised state vs a federal and decentralised one; (7) unicameralism or asymmetric bicameralism vs balanced bicameralism and minority representation; (8) an unwritten and/or flexible constitution vs a written and rigid one; (9) parliamentary sovereignty as opposed to legislation subjected to judicial review by strong constitutional courts; (10) a central bank which is dependent on the executive as opposed to an independent and powerful one.

My hypothesis is that, the variables through which the nature or pattern of the national democratic polity shapes the chances of ethnic parties for capturing governmental power are: *the cabinet*; *executive-legislative relationships*; *party system format* as well as *the electoral system* on the *executive-parties* dimension; and *the structure of the state*; *the structure of the legislature* as well as *the constitution* on the *federal vs unitary (structure of the state)* dimension. However, the present study will omit the second dimension since no variation has occurred in the latter variables since the regime change. The two additional independent variables – *the nature of the cabinet* and *executive-legislative relationships* – were operationalised in the manner proposed by LIJPHART. That is, *the (majoritarian vs consensual) nature of the cabinet* was measured by the average percentage of time spent in office by minimal winning or single party cabinets,⁵⁹² whereas *executive-legislative relationships* through *cabinet dominance*, or more precisely cabinet durability.⁵⁹³

The following analysis linking the *electoral* and *the office-holding success* of ethno-regionalist parties to systemic features should be carried out both *in time* – making *diachronic/longitudinal comparisons* within specific countries by taking ‘snapshots’ of their political systems – and *over time* (by averaging the ‘snapshots’) in order to grasp the general trend of change. Such a combined approach, which confers validity to *synchronic/cross-national comparisons*, could prove to be very useful and offer many interesting insights especially during the next step of the project when the fledgling, or gradually consolidating, democracies of Central (Eastern) and South-Eastern Europe

⁵⁹⁰ A detailed spatial analysis of the party systems of the countries included in this study exceeds the scope of this paper. Hence, I will only try to inquire into the type of democracy in these countries and its bearing on the chances of ethno-regionalist parties to share in the exercise of power.

⁵⁹¹ Arend LIJPHART *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven, CT: Yale University Press, 1984); ‘From the Politics of Accommodation to Adversarial Politics in the Netherlands: A Reassessment’, *West European Politics*, Vol. 12 (1989), No. 1, 139–153. and *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries* (New Haven, CT: Yale University Press, 1999).

⁵⁹² See Arend LIJPHART *Modele ale democrației. Forme de guvernare și funcționare în treizeci și șase de țări*. (Iași: Polirom, 2000) 109–110, 114.

⁵⁹³ See *ibid.* 129–133.

will be compared and contrasted. An additional, but important, advantage of this approach is the multiplication of data points, which facilitates statistical analysis.

2. Overview of Data and Findings

Since 1989 four elections have been held in Romania: in 1990, in 1992, in 1996 and in 2000. This yields four snapshots and three averages regarding the country's political system, provided that one does not consider the first (two-year) period as its own average and counts it twice. Drawing the relevant data on Romanian parties from a reference handbook and from official results, I computed the required statistical indicants and measures. As a result, I compiled *Table 1* presenting the variation of all variables. (Figures representing averages are boldfaced.) The number of observations in the table permits only a descriptive statistical analysis. However, regression analysis was also used in order to validate the conclusions drawn from tabular analysis – even if with such an amount of data one cannot speak of statistical confidence.

Examining the table, one can observe the following with regard to the hypotheses formulated under 1.2.:

- (1) the *Democratic Alliance of Hungarians in Romania* (the only party of the Hungarian minority) garnered indeed more parliamentary seats when the party system was more fragmented, however its seat share was highest in cases when the electoral system as a whole was more disproportional;
- (2) of all features along the executive parties dimension, the most salient is the *degree of majoritarianism*, which seems to be in a negative relationship with the seat share of the DAHR, that is majoritarianism is disadvantageous for the party of ethnic Hungarians. (This observation can be made by ignoring the last election, since introducing the 5% legal threshold favoured the party in comparison to smaller ones and to electoral coalitions.)

Table 1. – Overview of Empirical Data

	1990 to 1992	1992 to 1996	1990 to 1996	1996 to 2000	1990 to 2000	after 2000	AVERAGE
Disproportionality index	1,00	7,12	4,06	6,19	4,77	7,09	5,35
Effective number of parties ^{a)}	2,20	4,42	3,31	4,28	3,63	3,51	3,60
Effective number of parties ^{b)}	2,20	4,42	3,31	3,94	3,52	3,18	3,44
Minimal winning coalitions (% of time in office)	54,35	0	20,40	100	51,20	0	48,32
Single party govern-ments (% of time in office)	54,35	48,69	50,82	0	31,16	100	35,02
Index of majoritarianism (%)	54,35	24,35	35,61	50	41,18	50	41,67
Government durability index I	1,20	1,32	1,27	4,02	1,73	0,73	1,59
Government durability index II	1,20	1,32	1,27	1,34	1,30	0,73	1,59
Government dominance index	1,20	1,32	1,27	2,68	1,51	0,73	1,59
Seat share of the DAHR (%)	7,32	8,23	7,78	7,62	7,72	8,26	7,86

Source: Compiled on the basis of STAN STOICA *Mic dicționar al partidelor politice din România (1989–2000)*. București: Editura Meronia, 2000. pp. 103–108. and „Alegeri parlamentare și prezidențiale (26 noiembrie și 10 decembrie 2000). Alegerea Camerei Deputaților – 26-Nov-2000 – Mandate pe partide și pe județe.”, [<http://domino.kappa.ro/election/election2000.nsf/All/Electorale>], decembrie 2000.

As a final comment, it can be added that regression analyses confirm the first observation. Even if proportionalism tends to favour the DAHR, this relationship disappears, or more precisely, is in the other direction in the presence of the variable characterising party system fragmentation. This situation can be explained by what has been said at the beginning with regard to the relationship between the two variables in question in new democracies. In other words, in such cases the party system develops relatively independently from the electoral system. In this concrete case it became more balanced and this helped the DAHR by transforming it into a party, which is not small – at least comparatively. With regard to the second observation, regression analyses are of virtually no assistance: the high number of variables and the small number of cases makes a regression equation to be overdetermined.

3. Conclusions

The theoretically interesting conclusion is that ethnic parties can be *comparatively salient* and ethnic minorities can control important power resources. The fact that consensualism rather than majoritarianism favours them is hardly surprising, in fact, it borders triviality.

Apart from this theoretical finding, the relevance of this paper is twofold: political and methodological. In terms of politics it can be useful for constitutional engineers and policy-makers as well as ethnic parties and party leaders. First, motivated by the belief that the inclusion of minorities contributes to democratising polities in transition, it attempts to determine those aspects of the constitutional setting that give ethnic/national minorities better chances to share in the exercise of political power. This information can be used for drafting constitutions and laws. Second, it can give ethnic parties and ethnic politicians hints as how to take advantage of the opportunities provided by the constitutional framework or how to cope with hindrances. Finally, completion of the next step by focusing on all Hungarian minorities considered in the introduction and adopting a ‘most similar systems’ research design will bestow some degree of scientific confidence on future findings.

Közgyűjtemények, képzés, oktatás

Ioan Chiorean (*Târgu-Mureș*)

A bécsi udvar iskolapolitikája a felvilágosodás kori Erdélyben

Erdélyben a XVIII-ik század első felében a Habsburg-uralom megerősödésével és az ellen-reformáció támadásaival párhuzamosan a bécsi udvar iskolapolitikája nagymértékben kihatott a fejedelemség egész kulturális és szellemi életére. Az újonnan alapított iskolák mellett tovább működtek a régi tanintézmények (melyek közül nem egy híres és nagy múltú, elismert intézmény volt): népiskolák (más néven triviális iskolák), középszintű iskolák (gimnáziumok, kollégiumok, líceumok) és felső szintű iskolák (akadémiák), amelyeknek azonban nem sikerült átalakulniuk egyetemekké. Az akkor létrehozott katolikus tanintézetek legnagyobb részét a jezsuita rend alapította, amely középszintű iskolákat létesített Kolozsváron, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Szebenben, Székelyudvarhelyen, Szatmáron, Nagybányán, Nagykárolyban és Máramaros-szigeten.⁵⁹⁴ Hasonló tanintézeteket a piarista rend is alapított, melyek közül a legismertebb a temesvári volt. A rend tagjai különleges türelmet tanúsítottak a protestánsokkal szemben és nyitottak voltak a tudományos és racionális eszmékre. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a bécsi udvar a görög katolikus egyház megerősítése érdekében már a XVIII-ik század első tizedeitől kezdődően támogatta a román fiatalok beiratkozását a katolikus iskolákba. Nem tekinthető véletlennek, hogy 1748-ban, válaszolva az egyesült egyház püspökének kérelmére, az erdélyi udvari kancellária előírta: „ubi vero unitorum scholae non haberentur, juvenus abinde non ad aliis, sed praecise ad scholas Romano-Catholicas a parentibus mitterentur”.⁵⁹⁵

Ennek az időszaknak a legfontosabb eseménye azonban a balázsfalvi román iskolák létrehozása. Habár a román iskolák kérdését már a második lipóti diplomában felvetették, az erdélyi diéta csak 1738. március 13-án, Inochentiu Micu ismételt sürgetésére volt hajlandó megtárgyalni.⁵⁹⁶ Így ugyanabban az évben Balázsfalván megnyitották a népiskolát.⁵⁹⁷ A román nemzeti mozgalom atyjának munkáját Petru Pavel Aron püspök folytatta, aki egy 1754. november 12-én keltezett körlevelében tudatta a hívőkkel és a klérussal a balázsfalvi iskolák megnyitását. Így 1754-ben a „kis Rómában” három iskola nyitotta meg kapuit. Az elsőt, a népiskolát, amely már 1738-tól létezett, Constantin Dimitrievici vezette, egy havasalföldi tudós, aki balázsfalvi tartózkodása alatt lemásolta Dimitrie Cantemir krónikáját.⁵⁹⁸ Ezt az iskolát 1754 ősztől kezdődően 79 tanuló látogatta. A második intézmény, amely latin iskola néven vált ismertté, a nyelvtanítást tűzte ki céljául. Ebből az iskolából fejlődött ki először a gimnázium, később pedig a hírneves balázsfalvi görög katolikus líceum. Megnyitásakor (Grigore Maior vezetésével) 74 tanulóval indult. A harmadik iskola egy teológiai szeminárium volt – két osztállyal és két tanárral – amely azoknak a fiataloknak a felkészítését biztosította, akik egyházi pályára kívántak lépni. Az iskola élén mint „praefectus scholarum examinisque clericorum” Silvestru Caliagni⁵⁹⁹ szerzetes-pap, a római De Propaganda Fide kollégium végzőse állt, akit 1754. október 11-én Petru Pavel Aron püspök nevezett ki. A megnyitás évében a balázsfalvi román iskolák tanulóinak száma 178 volt, 1759-ben már 500 tanuló

⁵⁹⁴ MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Budapest, 1881, 246–247.

⁵⁹⁵ Magyar Országos Levéltár, Acta generalia, B 2, 338–1748.

⁵⁹⁶ I. TÓTH Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, Budapest, 1946, 229, 7 sz. jegyzet.

⁵⁹⁷ Augustin BUNEA, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inochentie Klein (1728–1751)*, Blaj, 1900, 13–15; Lucia PROTOPODESCU, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania, 1774–1805*, București, 1966, 25; Aurel NICOLESCU, *Școala Ardeleană și limba română*, București, 1971, 31.

⁵⁹⁸ Augustin BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, 278.

⁵⁹⁹ Magyar Országos Levéltár, Acta generalia, B 2, 525–1757.

látogatta az iskolákat, akik Augustin Bunea szavai szerint „tanultságukkal nagy gondot okoztak a külföldieknek”.⁶⁰⁰ 1762-ig a tanárok száma nyolcra emelkedett, akiknek mindegyike külföldi egyetemeken végezte tanulmányait. A román fiatalok különleges érdeklődése a tudományok iránt arra indította Rettegi György magyar nemest, hogy visszaemlékezéseiben kifejezze aggodalmait, miszerint „ha békesség lesz s balázsfalvi gymnasiumuk fennáll, félek idővel bételik, amit én jövendőlk, hogy tudniillik az román natio lészen a predomináns natio”.⁶⁰¹

A tanítás struktúrájának vallási szempontból való elemzése előtt szeretnénk leszögezni, hogy a Habsburg-uralom bevezetése után újraindított erdélyi katolikus iskolákban továbbra is a jezsuita Ratio Educationis volt érvényben. Később Molindes, a jezsuita rend provinciálisa 1735-ben szükségét érezve bizonyos újításoknak a tanítás újraszervezése tekintetében, elkészített egy útmutatást a tanítás megszervezésére vonatkozólag (*Instructio privata seu typus cursus annui pro sex human. classibus in usum magistrorum S. J. editus*), amely az *Ueber die Ordnung und Einrichtung der Schulen* című császári parancslevelet tekintette alapnak. VI. Károly 1735. november 16-i rendeletét a birodalom területén minden jezsuita iskolában hatályba léptették és ennek alapján készítették el a többi katolikus iskola tanterveit. A Ferenc rendiek is kiadtak 1751-ben egy új tantervet, amelynek alapján a csíkszeredai iskola működött. Ez azonban majdnem teljesen megtartotta a XVII. századi katolikus iskolák szerkezetét. Így a XVIII-ik század első felében nem voltak lényeges változások a tanítás szerkezetében, hiszen a jezsuiták újítási kísérletei nem a tanítás alapjait célozták, csak a módszereket akarták megváltoztatni, elutasítva a régi skolasztikus módszereket. E tekintetben szerettek volna bizonyos módosításokat eszközölni. Azok a nagyon szerény újítások, amelyek a felvilágosodás és az értelem jegyében történtek, arra indították a szebeni gimnázium rektorát, hogy 1756-ban kijelentse: az új tanügyi tervezet „semmi újat nem hozott, pusztán csak enyhíteni akarta a jelenlegi hiányosságokat, így az eddig nem kötelező tantárgyak bekerültek a tantervbe. A tanítási módszereket nem fogják megváltoztatni”.⁶⁰²

Mégis, a protestáns fiatalok nagy része, akik ebben az időben a lipcsei, hallei és jénai egyetemeken tanultak, hazatértük után nagyrészt a német felvilágosodás híveivé és terjesztőivé váltak. A német felvilágosodás törekvései közül – amely a román tanulóiifjúság körében is visszhangot keltett – elsősorban a természettudományok, a fizika teológia befolyása alóli felszabadulását kell kiemelnünk, a merkantilista eszmék elterjesztését, egy olyan új tanügy kívánalmát, amely képes a fiatalokat aktív és hasznos, az állam igényeit kielégíteni tudó állampolgárokká képezni, a vallási és etnikai türelem hirdetését, a természeti jogok eszméjét. Az erdélyi diákokon keresztül ezek az eszmék elterjedtek a különböző társadalmi körökben, a katedrákról pedig tovább gyűrűztek az erdélyi középszintű iskolákba. Az európai kultúra szellemétől, valamint a racionalizmus, a pietizmus, a korai felvilágosodás eszméitől átítatott tanítványok jobban megértették az erdélyi több nemzetiségű és több vallású társadalmi valóságot, és a lakosság alapvető jogait figyelembe véve, a nemzet felemelkedését tűzve ki célul beavatkoztak a tanítás tartalmának megváltoztatásáért indított harcba, küzdve ezáltal egy világi nemzeti kultúra létrehozásáért, és azért, hogy a kultúrát és az iskolát a nép felemelkedésének a szolgálatába állítsa.

Ilyen körülmények között Erdélyben az ellenreformáció és a protestantizmus között a vallási harc, amelyben mindkét részről kiemelkedő személyiségek vettek részt, elősegítette a felvilágosodás kori eszméket terjesztő művek születését. Ilyen művek pl. a kolozsvári jezsuita Fr. Fasching és N. Jánosi, a filozófia és a mértan professzora, a kolozsvári csillagvizsgáló megalapítója által írottak. Köleséri Sámuel munkáiban megtalálhatóak a newtoni fizika elemei, akárcsak Locke és Wolff

⁶⁰⁰ Augustin BUNEA, *i. m.*, 283.

⁶⁰¹ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1970, 263–264.

⁶⁰² Carl GÖLNER, *Pedagogi germani progresiști din România*, București, 30.

eszméi. Daniel Marginai (Lazarini), aki Sonnenfels vezetése alatt Bécsben végezte tanulmányait, hazatérte után elkötelezett híve lett a román népiskolák ügyének.⁶⁰³

Gyakorlatilag Erdélyben 1760-ig a tanítást az itt létező vallások – ortodox, görög katolikus, római katolikus, kálvinista, lutheránus és unitárius⁶⁰⁴ – egyházai által szervezett, intézményesített és biztosított oktatás vállalta. Így a tanintézmények bizonyos hithez tartozó társadalmi osztályok érdekeit szolgálták, mivel ezek tartották fenn őket (a Habsburg Birodalom segítségével vagy anélkül). Egészében véve, Erdélyben a felvilágosodás korának a közepétől a tanügy csak a vallásos jelleg szempontjából volt egységes, hiszen egy iskolának egy egyházhoz való tartozása nemcsak vallási vagy éppen nemzeti-etnikai különbségeket jelentett, hanem más tanügyi rendszert, más tanterveket és más tankönyveket, amelyek különböző fejlődési szinteket és a társadalmi funkcionalitás különböző fokozatait generálták.

Erdélyben a népiskolákban az oktatás a „hagyományos” módon történt, vagyis a városokban és mezővárosokban népiskolák is működtek a gimnáziumok és kollégiumok mellett, a városi iskolák szervezetét követve, a falvakon pedig az egyház tartott fenn iskolákat a helyi pap és tanító vezetésével. A nagyobb falvak papjainak kötelességük volt alkalmazni egy kántortanítót, a kisebb helységeken pedig összegyűjteni a templomba a gyermekeket, megtanítani a hit alaptételeire, az egyházi énekekre, olvasásra, és csak ritkán a betűvetésre is.⁶⁰⁵ Sajnos, a felvilágosodás korában számos falu túlságosan szegény volt egy iskola működtetésére és egy tanító eltartásához, a papok pedig, mivel semmiféle anyagi juttatást nem kaptak ezért a munkáért, a gyermekek tanítását nem tartották kötelességüknek. A szászok és Csík–Gyergyó szék katolikus székely falvaiban mindenütt találunk legalább egy kántortanítót,⁶⁰⁶ Maros és Háromszék székeken, ahol többhitű volt a lakosság (katolikus, kálvinista, unitárius, görög katolikus és ortodox) a falvak 68,6%, illetve 66,3%-ában voltak tanítók.⁶⁰⁷ A legrosszabb helyzetet 1769-ben Máramaros és Arad vármegyéből jelezték, ahol 9%, illetve 8,1% volt azoknak a falvaknak az aránya, ahol tanító oktatott.⁶⁰⁸ Ugyanabban az időszakban Erdélyben még működött kb. 60-70 görög katolikus és ortodox kolostori iskola,⁶⁰⁹ amelyeket, akárcsak a városi középszintű iskolák mellett működő népiskolákat, a falusi gyermekek is látogatták.

Kedvezőbb helyzetben volt az erdélyi középszintű oktatás. A katolikus vallás megerősödése (Erdélyben államvallássá nyilvánították), Erdélynek a Habsburg Birodalomba való betagozása után megindított katolikus támadás főként a katolikus magyarok és szászok, de görög katolikusok által is látogatott iskolák alapításában öltött testet. Így például a besztercei piaristák középszintű iskoláját 1729 és 1779 között 583 román fiatal látogatta,⁶¹⁰ a vásárhelyi katolikus gimnáziumban már a megnyitás évében (1708) voltak a városból és a környékről román diákok. Az elsők között kell említenünk a vásárhelyi Francisc Boier de Berivoit, aki egy későbbi időszakban Ioan Giurgiu görög

⁶⁰³ Lucia PROTOPODESCU, *i. m.*, 283.

⁶⁰⁴ Ion Gh. STANCIU, *O istorie a pedagogiei universale și românești*, București, 1977, 201.

⁶⁰⁵ Iuliu VUIA, *Școalele românești bănățene în sec. XVIII-lea*, Orăștie, 1896, 18.

⁶⁰⁶ Fridrich TEUTSCH, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, Sibiu, 1923, 152; BOGA Alajos, *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*, Kolozsvár, 1940, 51–52.

⁶⁰⁷ BEREZ Gyula, *Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története*, Brassó, 1893, 23–396; IMRE Barna, *Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században*. Egyháztörténet, II (1944), 1–2, 137–162.

⁶⁰⁸ BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Emberbarát vagy hazafi?*, Budapest, 1978, 288–289.

⁶⁰⁹ Nicolae ALBU, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, 140–141.

⁶¹⁰ Virgil ȘOTROPA, *Românii la gimnaziul latino-catolic din Bistrița în anii 1729–1779*. Transilvania, 1901, 7–15.

katolikus püspök titkára lett.⁶¹¹ Az örményszékesi Neagoe testvérek, Ioan és Manase először Szebenben a szász gimnáziumban tanultak, majd 1756-ban a kolozsvári katolikus kollégiumban elvégezték a filozófia tagozat első évét.⁶¹² Itt kiemelkedő eredményeket értek el a német, magyar és latin nyelvek elsajátításában. Tanulmányaik befejezése után tanítókként dolgoztak a balázsfalvi iskolában. Erdélyben 1760 után 19 katolikus középszintű iskola működött, ezeket a jezsuita, piarista és ferences rendek szervezték, vezették és ellenőrizték. Hatéves gimnáziumok léteztek Nagyváradon, Temesváron, Kolozsváron, Gyulafehérváron, Szebenben, Marosvásárhelyen, Brassóban, Besztercén, Csíksomlyón és Kantán (ma Kézdivásárhely része); ötéves gimnáziumok voltak Aradon, Medgyesen, Karánsebesen, Máramarosszigeten, Székelyudvarhelyen és Újszentannán (Arad megyében); négyéves gimnáziumok Szatmáron, Nagybányán, Nagykárolyban; hároméves gimnázium Szilágysomlyón.⁶¹³ A Petru Pavel Aron által Balázsfalván alapított görög katolikus középszintű iskola kezdetben hároméves képzést biztosított, de 1771-ig ötéves gimnáziummá alakult át, majd 1772-től kiegészítették egy filozófiai és egy teológiai tagozattal, így líceumi szintre emelkedett.⁶¹⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy a görög katolikus iskolák megalapítása után is a görög katolikus és ortodox román diákság százai látogatták a katolikus középszintű iskolákat. Így a felvilágosodás korának utolsó két évtizedében, főleg 1800 után egyes marosvásárhelyi román diákok – a Tăbăcaru, Băloi, Hosu, Aldea és más családok sarjai – továbbra is a szebeni római katolikus liceumban folytatták tanulmányaikat, a pénzügyigazgatásban kívánván elhelyezkedni.⁶¹⁵

A kálvinista magyar lakosság ebben az időben 7-8 éves kollégiumokkal rendelkezett, amelyek mellett filozófiai és teológiai tagozatok is voltak Nagyenyeden Kolozsváron, Marosvásárhelyen. Hatéves képzésű gimnáziumok voltak Székelyudvarhelyen, Zilahon, Máramarosszigeten, Szászvároson és Désen, 4-5 éves gimnáziumok voltak Szatmáron, Nagybányán, Felsőbányán, Szalontán, Bethlenben, Széken, Bihardiószezen és Kiskerekiben (ez utóbbi helység Bihar megyében található).⁶¹⁶ Az erdélyi unitárius magyaroknak volt egy gimnáziumi fokozattal, valamint teológia és filozófia tagozatokkal rendelkező kollégiumuk Kolozsváron, gimnáziumuk Tordán és Székelykeresztúron.⁶¹⁷ Mivel a protestáns vallások között a kulturális kölcsönhatások hangsúlyozottan nyilvánvalóak voltak és már az önálló fejedelemség idején megnyilvánultak, a felvilágosodás korában tanügyi vonatkozásban is jelentkeztek, így a kálvinista kollégiumokat nemcsak a református fiatalok látogatták, hanem az unitáriusok, római katolikusok és lutheránusok

⁶¹¹ Traian POPA, *Monografia oraşului Târgu Mureş*, Târgu Mureş, 1932, 245–279; Ioan CHIOREAN, *Şcolile şi bisericile româneşti din Târgu Mureş până la 1918*. AGRU, II, nr. 2 (4), apr–jun. 1999, 46.

⁶¹² Ioan CHIOREAN, *Destinul istoric al unei familii de intelectuali români din Transilvania secolului al XVIII-lea*. De la umanism la luminism, Târgu Mureş, 1994, 121.

⁶¹³ BOGA Alajos, *i. m.*, 18–46; BÁNDI Vazul, *A csíksomlyói rom. kath. főgimnázium története*, Csíkszereda, 1896, 26–27; FINÁ CZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Budapest, 1899, 147–149; Ion Gh. STANCIU, *i. m.*, 201; Victor ȚÂRCOVNICU, *Istoria învăţământului din Banat până la anul 1800*, Bucureşti, 1978, 73.

⁶¹⁴ Ioan RAȚIU, *Din trecutul Ordinului Basilitan*, az *Anuarul institutului de învăţământ gr. Cat. Din Blaj: Gimnaziul superior, Institutul pedagogic, Şcoala civilă şi elementară de fete, Şcoala de aplicaţie, Şcoala învăţăceilor de meserii şi negustorii pe anul scolastic 1911–1912*, Blaj, 1912, XXXII–XXXIV; más adatokért lásd: Ioan ANTONELLI, *Breviar istoric al şcolilor din Blaj*, Blaj, 1877; Nicolae COMŞA, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940; Iacob MĂRZA, *Şcoală şi naţiune (Şcolile din Blaj în epoca renaşterii naţionale)*, Dacia kiadó, 1987.

⁶¹⁵ Ioan CHIOREAN, *Şcolile şi bisericile...*, 61.

⁶¹⁶ TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. ref. Kollégium története*, I, Kolozsvár, 1905, 131, 161–162; KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896, 572–573, 600–601; FINÁ CZY Ernő, *i. m.*, I, 208–211; Ion Gh. STANCIU, *i. m.*, 200–201.

⁶¹⁷ GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1538–1900)*, I. Kolozsvár, 1935, 306.

is, sőt a marosvásárhelyi református kollégiumban 1766 és 1768 között folytatta tanulmányait a görög katolikus Gh. Șincai is Kovásznai Sándor professzor – aki abban az időben világtörténelmet és Erdély történelmét tanította – diákjaként. Ugyanabban a városban, a római-katolikus gimnáziumban tanult Petru Maior is, az Erdélyi Iskola másik alapító tagja. Gh. Șincai így emlékezik vissza erre az időszakra *Elégiája* negyedik jegyzetében: „Ebben a városban, a reformátusoknál kezdtem mélyebben belemerülni a magyar és a latin nyelv elsajátításába, mondhatni nem siker nélkül. A művelésemhez nagymértékben hozzájárult a nagy tudású Kovásznai Sándor professzor úr, akinek emberségességét az utókor nem fogja elfelejteni, a *Carmina* című kötetének köszönhetően”.⁶¹⁸ Ez a nagyfokú elismerés, valamint *Elégiájának* a kollégium és a város kulturális életére, az ott tapasztalható nagy hagyományú kulturális környezetre vonatkozó további utalásai bizonyítják azt a fontos tényt, hogy az erdélyi román felvilágosodás e nagy képviselőjének szellemi formálódása Marosvásárhelyen kezdődött.

A lutheránus századoknak Szebenben volt egy gimnáziumuk, teológia és filozófia tagozatokkal, ezenkívül 5-7 éves gimnáziumuk Brassóban, Medgyesen, Besztercén és Segesváron, alsóbb szintű gimnáziumuk Szentágotán, Berethalomban, Nagydisznódon, Bolkácson, Nagysinken, Feketehalmon, Nagydemeterben (Beszterce szomszédságában), Szerdahelyen, Újegyházán, Régenben, Kőhalomban, Szászkeződen és Tekén.⁶¹⁹

Külön említést érdemel a bolgárszegi régi román városi iskola, amelyet a XVIII. század közepén újjászerveztek, anyagilag és szellemileg megerősítettek. Ebben az időben három osztállyal működött és biztosította nemcsak az „ottani románok fő foglalkozásának számító kereskedelem” oktatását, hanem az ortodox papok és tanítók felkészítését is.⁶²⁰

Megjegyeznénk, hogy a tanítás nyelve a 61 középszintű iskolában, a bolgárszegi román iskolát kivéve, a latin volt. Segédnyelvként, a latin nyelv elsajátításához lehetett használni annak a lakosságnak az anyanyelvét, amelyhez az iskola tartozott. Egyes gimnáziumokban és líceumokban az iskolát fenntartó egyházak konzisztóriumának belegyezésével még tanították a magyar és a német nyelvet.⁶²¹

A felvilágosodás korában a kolozsvári katolikus akadémiai kollégium helyettesített legjobban egy tulajdonképpeni egyetemet; ezt vegyesen látogatták magyar és német katolikusok, görög katolikusok és örmények. A líceum 1750 után hamarosan három-, illetve négyéves képzést biztosító filozófiai és teológia fakultásokat is indított, így joga volt végzőseinek *baccalaureus*, *magister* és *doctor* címeket adományozni.⁶²²

A tanügyi kérdés 1760 után hivatalosan is politikai problémává vált, abban az évben Gerard von Swieten báró⁶²³ – a császári könyvtár igazgatója – személyes kérésére hozták létre az Udvari tanulmányi bizottságot az iskolaügyek felügyeletére. Sonnenfels volt az, aki tudományos keretbe foglalta az osztrák birodalom hivatalos iskolaügyi politikáját. 1765-ben kiadott „politikai” tankönyvét minden iskolában használták az Osztrák Birodalom területén. Ennek a tanügyi

⁶¹⁸ Ioan CHIOREAN, Ladislau KOCZIÁNY, Valeriu NIȚU, Grigore PLOEȘTEANU, *Profiluri mureșene*, I, Târgu Mureș, 1971, 37.

⁶¹⁹ Friedrich TEUTSCH, *i. m.*, 152.; Ion Gh. STANCIU, *i. m.*, 201.

⁶²⁰ Ioan RAȚIU, *Din trecutul școalelor noastre*. Foaia Scolastica, 1911 nr. 9, 230–231; Aurel A. MUREȘAN, *Școalele naționale centrale și liceul „Andrei Saguna” din Brașov*. Boabe de Grâu, IV (1933), nr. 4, 194–195.

⁶²¹ Augustin BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron...*, 278–279; Carl ALBRICHT, *Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt für das Schuljahr 1895/1896*, Sibiu, 1896, 87–88.

⁶²² BISZTRAY Gyula, *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat, Erdély magyar egyeteme*, Kolozsvár, 1941, 84–85, Ștefan PASCU, *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, 234–235.

⁶²³ FINÁ CZY Ernő, *i. m.*, 271–274.

rendszernek az alapgondolatai a következők voltak: a szülők kötelessége, hogy biztosítsák gyermekeik számára az állampolgári nevelést, az államé pedig, hogy átadja mindazokat az ismereteket, amelyek lehetővé teszik, hogy aktív és hasznos állampolgárai legyenek az országnak.⁶²⁴

Erdélyben a „felvilágosult abszolutista” államnak az iskolaügyekbe való beavatkozása nem történt egységesen. Kezdetben a határőrezredek területén lehetett ezt megtapasztalni: azokban a helységekből, ahol az ezredek parancsnoksága volt, több népiskolát nyitottak.⁶²⁵ Ezek világi iskolák voltak, alárendelve a felsőbb katonai parancsnokságnak; csak a vallást tanította a helyi pap.

A bécsi udvar 1770 után újabb határozatokat hozott annak érdekében, hogy a tanítást újjászervezze és eltávolítsa az egyházakat annak vezetéséből és irányításából, így akarta létrehozni az alsó- és felsőszintű állami oktatást. Ezek közül csak néhányat említünk itt meg: a Johann Ignaz Felbiger által kidolgozott és Mária Terézia által 1774. december 6-án⁶²⁶ jóváhagyott általános iskolai rendtartást, a szerb és a román ortodox népiskolákban folyó oktatás jobbítására kiadott irányadó szabályzatokat (*Regulae Directivae*, 1774), amit 1776-ban egészítettek ki az Iskolai Pátenssel (*Schulpatent*)⁶²⁷ de különösen a következő évi *Ratio Educationis*t kell megemlíteni, amely az egész tanügy számára egy valósághoz közelebb álló, az állam szükségleteinek alárendelt tartalmat adott, és amely a parasztok, városiak (kézművesek és kereskedők), illetve a nemesek gyermekei által látogatott iskolák részére differenciált volt.⁶²⁸ Erdélyben a *Ratio Educationis* előírásait a *Norma Regia* (1781) és a Népiskolai rendtartás (1784)⁶²⁹ előírásain keresztül alkalmazták. A *Norma Regia* – melynek alapját a mérsékelt felvilágosodott, polgári jellegű eszmék alkották – volt az első átfogó általános iskolai szabályzat Erdélyben.⁶³⁰ E törvény értelmében a fejedelemségbeli tanügyet a Gubernium a Tanügyi bizottságon (*Comissio Litteraria*) és a nemzeti népiskolák igazgatóságán keresztül vezette és ellenőrizte volna. A bizottság feladata lett volna a tanárok kiválasztása és kinevezése, szem előtt tartva a katolikus szerzetesrendek vezetőinek javaslatait és a nem katolikus pályázók esetében a vizsgázók által elért eredményeket.⁶³¹ A bécsi udvar vallási ügyekbe való beavatkozásának csúcspontját, amely a tanügyet is érintette, az 1781. november 8-án II. József által kiadott *Tűrelmi rendelet* jelentette, amelyben a császár megtiltotta az állampolgárok vallási okokból való üldözését. A császári parancslevél megengedte bármely vallás híveinek, amennyiben az e hiten levő családok száma egy faluban meghaladta a százat, hogy templomot építsenek, papot, valamint tanítót tartsanak. A nem katolikus vallásúaknak nem kellett részt venniük a miséken vagy adót fizetniük a katolikus papoknak. A parancslevél engedélyezte az áttérést az egyik vallásról a másikra. A románoknál például vegyes házasságok esetében ha az apa ortodox vallású volt, a fiúk ortodox vallásúnak számítottak, ha az apa görög katolikus vallású volt, az összes gyermek görög katolikus vallásúnak számított.⁶³²

⁶²⁴ Uo. 274–275.

⁶²⁵ Ioan RAȚIU, *Gheorge Șincai de Șinca și școalele populare române*. Foaia scolastică, 1899, nr. 9, 12, Nicolae ALBU, *i. m.*, 216–217, Victor ȚÂRCOVNICU, *i. m.*, 102.

⁶²⁶ Victor ȚÂRCOVNICU, *i. m.*, 126–127.

⁶²⁷ Uo. 128–132.

⁶²⁸ *Ratio Educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Vindabonae, 1777, 10–19.

⁶²⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Adatok az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Budapest, 1978, 56–57.

⁶³⁰ Román Nemzeti Levéltár, Marosvásárhelyi igazgatóság, Maros vármegye levéltára, Guberniumi rendeletek és határozatok ND. 255/1781.

⁶³¹ Nicolae ALBU, *i. m.*, 184–185; TRÓCSÁNYI Zsolt, *i. m.*, 54–55.

⁶³² Mircea PĂCURARU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, București, 1981, 399.

Az erdélyi Gubernium a *Türelmi rendelet* kiadása után új rendelkezéseket hozott a tanügyben: 1783–1784 között létrehozta a *Népiskolai rendtartást*, amely csak a falusi népiskolák ügyét rendezte, három típusra osztván azokat: a hagyományos kétosztályos iskolákra, a „német” vagy triviális iskolákra és a nemzeti főiskolákra. A román népiskolák ügyébe közvetlenül is beleszólt a két püspök, 1785-ben a szebeni Ghedeon Nichitici és a balázsfalvi Ioan Bob püspök közbenjárván a Guberniumnál azok támogatása érdekében. Az iskolák kérdésében a görög katolikus és az ortodox egyház vezetője megegyezett abban, hogy azokban a falvakban, ahol mindkét egyháznak kevés híve van, közösen nyissanak iskolákat. Ugyanakkor kérték, hogy a tanítókat a balázsfalvi iskolák végzősei közül nevezzék ki.⁶³³ Mindezeket figyelembe véve, lehetségesnek tűnik, hogy az 1785–1786-os császári iratok ezeket a javaslatokat is figyelembe vették.

Egészében véve a *Norma Regia*, az 1784-es *Népiskolai rendtartás*, valamint a későbbi kiegészítő rendeletek előnyös feltételeket és alternatívát jelentettek nemcsak az erdélyi románok, hanem a magyarok és a szászok számára is. Az ortodox románok például, akik nem rendelkeztek sem gimnáziumokkal, sem líceumokkal, ezen rendelkezések nyomán különösen abból húztak hasznot, hogy főleg népiskolákat alapítottak és a görög katolikus és római katolikus iskolákat látogatták. Csak a kálvinista magyarok, akik kiterjedt középszintű iskolahálózattal rendelkeztek (6-8 éves gimnáziumokkal és kollégiumokkal, teológiai, filozófiai és jogi tagozatokkal) és ragaszkodtak iskolai autonómiájukhoz, utasították el az új törvényeket. A tanítók felkészítésének ügyében az erdélyi református konzisztórium eltekintett a császári hivatalok és a Gubernium határozataitól, és a kollégiumokon keresztül saját intézkedéseket foganatosított.⁶³⁴

II. József halála után (1790), az erdélyi nemesség ellenállása következtében a „felvilágosult abszolutizmus” által létrehozott tanügy, főleg falun, az állami támogatások nélkül fokozatosan felbomlott. Erdélyben a kolozsvári országgyűlésen (1790) a közoktatás kérdését mégis alaposan megvitatták, egy Tanügyi rendszeres bizottságot (*Systhematica Deputatio Litteraria*), és egy Egyházi rendszeres bizottságot (*Systhematica Depuatio in Publico Ecclesiasticis*)⁶³⁵ neveztek ki, melyeket Eszterházy János guberniumi tanácsos elnöksége alá helyeztek. A két bizottság tárgyalta a román nép műveléséről is, de az érintettek jelenléte nélkül. Mintegy válaszképpen az 1791-ben kiadott *Supplexre*, a bizottság tárgyalásain gyakran hangoztak el sértő vélemények a románokról és rosszindulatú javaslatok egyes szász bizottsági tagok, valamint Michael Soteius guberniumi tanácsos és az unitárius egyházat képviselő kolozsvári városi tanácsos, Bartha Mózes részéről. Eszterházy kezdetben visszautasította a szászok sértő megjegyzéseit a diéta egyházi bizottságában, de végül elfogadta a két iskolai bizottság javaslatait. Végül 1793 március–májusában az egyházi bizottság kidolgozott egy a román népre vonatkozó művelődési tervet, de ennek nem voltak előírásai a tanügy számára. Így valós javaslatok csak a papok erkölcsi szempontból történő jobb felkészítését célozták. Az volt az általános vélemény, hogy a görög keleti szemináriumok elégséges számban állnak a románok rendelkezésére, ellenkező esetben ők is látogathatják a más vallásúak erdélyi iskoláit, ahol a magyar nyelvet is elsajátíthatják, amelyet az 1790–1791-es diéta kérelmezett. Ezt a tervet sajnos csak 1805-ben juttatták el Bécsbe az Erdélyi Udvari Kancelláriához. Mialatt az iskolai bizottság a románok számára csak egy ortodox szeminárium létrehozását tervezte, a szebeni ortodox normaiskola mellett, Bánffy kormányzó a románok számára magas színvonalú vallásos oktatás és jól szervezett iskolák mellett szállt síkra. Mindkét javaslatot előterjesztették Bécsben a Teleki Sámuel által vezetett Erdélyi Udvari Kancellária elé, Teleki pedig 1805, április 25-én továbbította engedélyezés végett a császárhoz. Számunkra ismeretlen a javaslatok további sorsa, de

⁶³³ Lucia PROTOPODESCU, *i. m.*, 46–49.

⁶³⁴ Román Nemzeti Levéltár, Marosvásárhelyi igazgatóság, A marosvásárhelyi református kollégium levéltára, A. B. 313/1785.

⁶³⁵ PALLOS Albert, *Marostorda vármegye és marosvásárhely szabad királyi város népoktatási intézményeinek története*, Marosvásárhely, 1896, 24–27, TRÓCSÁNYI Zsolt, *i. m.*, 19, 61–62.

valószínűnek látszik, hogy a szebeni, aradi, karánsebesi stb. román szemináriumok és tanítóképzők alapításának engedélyezésénél figyelembe vették ezeket a javaslatokat is.

Az iskolai bizottság legfontosabb tevékenysége egy iskolai reform programjának kidolgozása volt, amely valójában kifejlesztette a „felvilágosult abszolutizmus” nézeteit a tanügy területén is. Ennek a tervnek a kidolgozója Pákai József, a kolozsvári unitárius kollégium professzora volt. A terv szerint az iskolának kötelessége biztosítani az állampolgárok értelmi, erkölcsi és testi nevelését, tekintetbe véve a nemzeti, vallási és társadalmi különbségeket. Ez a tanügyi tervezet kötelező népiskolai képzést írt elő minden iskoláskorú gyermek számára társadalmi, nemzeti vagy vallási hovatartozástól függetlenül. Az erdélyi oktatást három szintre kívánták osztani: alsó-, közép- és felsőoktatásra. A terv a következő iskolatípusokat nevezte meg: fiú- és lányiskolákat, a falusi népiskolákat, a városi alsó iskolákat, a városi gimnáziumokat és a felső szintű iskolákat (kollégiumokat, liceumokat, akadémiákat és egyetemeket). A tanügy vezetését a fejedelemségbeli egyházak vezetői biztosították volna császári felügyelet alatt. Helyi szinten a tanügy felügyeletét a helybéli pap és a templom kurátora, illetve a vegyes-vallású iskolák esetén a világi vezetés biztosította volna.⁶³⁶

Sajnos, a diéta iskolai bizottsága nem tárgyalta sem a román nemzet világi előljáróival, sem a román egyházak vezetőivel a román iskolaügy kérdéséről. Csak a görög katolikus iskolák problémáit tartalmazta ez a terv, azonban ezeket is csak közvetve, a katolikusok ügyének keretén belül. Az ortodox románokat teljesen kizárták ezekből a tervekben. Az iskolai bizottság tervei csak 1802. április 12-én kerültek a bécsi udvari kancellária elé. II. József és II. Lipót halála után és az Ausztria számára kedvezőtlen nemzetközi helyzet következtében (harcok a napóleoni Franciaországgal) azonban a bécsi hatóságok már nem törekedtek az iskolaügyek általános szabályozására. A bécsi udvar és az erdélyi Gubernium végül mégis teljesített néhányat a szebeni ortodox püspökség alapkövetelményei közül, hozzájárult teológiai szemináriumok és tanítóképzők létrehozásához, valamint támogatta falusi népiskolák alapítását.⁶³⁷

Ennek következtében az 1816. június 19-i császári dekrétum alapján Vasile Moga püspök elrendelte, hogy „minden falu, amely rendelkezik pappal, nyisson iskolát, a tanítói tisztet pedig a kántor⁶³⁸ lássa el”, aki „megtanulta a normát”. A falusi népiskolák fejlesztésének tervét 1825-től kezdődően kiterjesztették a görög katolikusokra, a katonai területekre,⁶³⁹ sőt 1829-től kezdve a kálvinistákra is.⁶⁴⁰

A nemzetiségek közti interferenciáknak legjellemzőbb bizonyítékait természetesen az állami és a vallásos tanítás területén találjuk; például 1803-ban Nagyszentmiklóson a román Cristofor Naco birtokán megnyílt egy mezőgazdasági iskola Incze János igazgatásával, a román, magyar, német és szerb jobbágyok gyermekei számára. Ebben az iskolában román, magyar és német nyelven folyt a tanítás, célja pedig az volt, hogy a föld intenzív műveléséhez és egy posztómanufaktúra létrehozásához szükséges mezőgazdasági szakembereket képezzék ki.⁶⁴¹ Ennek az iskolának a megnyitása Erdélyben egyben a mezőgazdasági oktatás megalapozását is jelentette.

⁶³⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt, *i. m.*, 20–45, 62–80.

⁶³⁷ Uo. 45, Iacob RADU, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, Lugoj, 1913, 142.

⁶³⁸ Nicolae ALBU, *i. m.*, 81.

⁶³⁹ Nicolae TOGAN, *Documente istorice privitoare la începuturile învățământului popular român în Transilvania*, Transilvania, XXX (1899), nr. 6, 210.

⁶⁴⁰ Román Nemzeti Levéltár, Marosvásárhelyi igazgatóság, A marosvásárhelyi református kollégium levéltári iratai, A.B. – 919/1829, A.B. – 992/1829.

⁶⁴¹ BENKŐ Samu, *A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel*, In: BENKŐ Samu: *Sorsformáló értelem*, Bukarest, 1971, 136, 147–154.

Zalatnán még az 1790-es években is működött egy ötéves gimnázium a kamarai technikusok és hivatalnokok képzésére, ahol a más gimnáziumokban oktatott tantárgyak mellett algebrát, alkalmazott mértant és ásványtant is tanítottak. Az iskolát évente hozzávetőlegesen 70-80 román, magyar és német diák látogatta.⁶⁴²

Mindezek a Bécs által elfogadott vagy támogatott, az oktatás területén tapasztalható etnikumok és vallások közötti kölcsönhatások serkentették a gyökeres polgári átalakulások küszöbén álló erdélyi társadalmat, a kor szellemi és anyagi haladása iránti szükségleteivel összhangban biztosítva egyúttal az iskolák hatékonyabb társadalmi funkcionalitását.

⁶⁴² Iacob MÂRZA, *Patru documente despre Regium Gymnasium Zalathnense*, Sargetia, XIII, (1977), 335–367.

Káich Katalin (Novi Sad)
**Szabad líceumok a 19–20. század fordulóján a magyarosodás szolgálatában,
különös tekintettel a Délvidéken**

A 19. és 20. század fordulóján a magyarországi szabad líceumi mozgalmak vizsgálata nem történhet meg a nyugati ún. university extension – német nyelvterületen a Freien Curse – működése leglényegesebb jellegzetességeinek ismerete nélkül. Egyébként az university extensiont az egykori magyar nyelvű szakirodalom leggyakrabban a külterji egyetem, a szabad egyetem fogalmak megfelelőjének tartotta. Az intézmény fogalmát az Encyclopedia Britannica 22. kötete a következőképpen határozta meg: „a legtágabb értelemben magába foglalja az összes oktatói (nevelési) tevékenységet, melyet valamely tudományos intézmény támogat azoknak a személyeknek számára (rendszerint felnőtteknek), akik nem tartoznak a rendszeres egyetemi hallgatók körébe.” Az 1900. július 30. és augusztus 4. között Párizsban megtartott nemzetközi kongresszuson, melynek témája a felsőoktatás volt, többek között megvitatták a university extension fogalmát is, mivel a 19. század utolsó negyedében rendkívül elterjedt felnőttoktatási intézmények Európában és az Észak-Amerikai Egyesült Államokban szervezeti formájuk, elnevezéseik és működésük szempontjából nagyon tarka képet nyújtottak.

Roberts, a cambridge-i egyetem tanára éles határvonalat vont az úgynevezett népszerű előadások és a university extension előadásai között. „A University Extension magát a *valódi tanulmányt* adja elő szerves sorozatokban, és bizonyítványt csak az kaphat, aki 12 héten át részt vett a tanfolyamon, írásbeli dolgozatokat készít s ezek alapján vizsgát tesz. A University Extension tehát a tudományokkal való legkomolyabb foglalkozás közvetítője.”

A francia népművelési gyakorlatot Clerc, az „aix-marseillei egyetem tanára” ismertette a kongresszuson. Hangsúlyozta: „A párizsi népegyetemek nem annyira a tudomány terjesztésének szolgálatában állanak, hanem inkább előtérbe lép a szociális cél: a munkások kiragadása a lázítók kezéből, nemes szórakozások nyújtása, testi és szellemi szükségleteik kielégítése.” A felsoroltakon kívül a francia népoktatásnak még egy célja volt, nevezetesen a nemzeti önérték és hazafiasság ápolása. Ily módon kívánta az állam megóvni a munkásosztályt „a nemzetköziség útvesztőjétől”.

A university extension fogalmával, de elsősorban annak szervezetével Magyarországon behatóbban először Gaál Jenő foglalkozott az 1896. évi második országos egyetemes tanügyi kongresszuson, melyet a millenniumi ünnepségek alkalmából szerveztek meg. Beszámolójának gyakorlati célja az volt, hogy lépéseket tegyen ennek az intézménynek a meghonosítására. Egyébként 1893-ban Budapesten már megalakult „az első tudományt terjesztő egyesület, mely a *sorozatos előadások* intézményét megvalósította, s mely a Szabad Lyceum nevet viselte.” Az új század kezdetére nem csak az ország fővárosában, de az egyes vidéki városokban is (Pozsony, Zombor, Szabadka stb.) több felnőttoktatással foglalkozó intézmény alakult, melyeknek szervezésekor a létrehozók hangsúlyozták: az új intézmény az angol University Extension szervezetét tekinti mintaképének. Az újonnan alakuló egyesületek legtöbbje kezdetben a szabad líceum elnevezés mellett döntött.

A külföldön elterjedt university extension-mozgalom és a magyarországi szabad líceumok lényegében a felnőttoktatás társadalmi úton történő megvalósítását, népszerűsítését kívánták szolgálni az iskolán kívüli népművelés eszközeként, és egyben a szabad tanítás, a szabad oktatás egyéb intézményei létrejöttének előfeltételei voltak.

Az angol és a francia gyakorlat között nagy volt az eltérés. Az Európa-szerte megszervezett felnőttoktatás két véglete olvasható ki az angol Roberts, illetve a francia Clerc ismertetőjéből, amennyiben az angol gyakorlat lényege a tudományos szellem jelenlétét feltételezte a felnőttoktatásban, a franciák viszont a népszerű ismeretterjesztő és a hazafias eszméket propagáló előadásokat részesítették előnyben. Ebben az összefüggésben mi közelebről a szabad líceumok intézményével kívánunk foglalkozni.

A magyarországi gyakorlatról előljáróban mindjárt el kell mondani, hogy a különböző elképzelések, programok és alapszabályok által lefektetett célkitűzések, valamint a gyakorlat között lényegesek voltak az eltérések. A budapesti Szabad Lyczeumról a századforduló szakirodalma pl. azt állította, hogy az volt az első „tudományt terjesztő” egyesület. A Pallas Nagy Lexikonának 15. kötete is foglalkozott a szabad líceum fogalmának tisztázásával. Megállapította, hogy az „eredetileg az angol University Extension, ez Oxford és Cambridgeből kiindult, egyetemi műveltséget terjesztő mozgalom mintájára kívánt kialakulni, de a honi viszonyok sok tekintetben való eltérésre kényszerítették.” E honi viszonyok okán végül is a szabad líceumok, legalábbis a Délvidéken, nem valósították meg az elméleti és gyakorlati ismeretek rendszeres oktatását – habár vannak kivételek –, ugyanakkor a népszerű előadások terén gyakran jelentős eredményeik voltak. A nemzetiségek által sűrűn lakott országrészekben különösen a 20. század tízes éveiben a túl harsány hazafias eszmék hirdetésének szószékévé is lett néhány líceumi egyesület.

A hivatalos magyar közvéleményt a szabad tanítás megszervezésének problémája egészen az első világháború kitöréséig nagyon élénken foglalkoztatta. Mind a haladó, mind a konzervatív erők igyekeztek a maguk számára előnyt biztosítani a népművelés, így a felnőttoktatás megszervezésében is. A konzervatív úri Magyarország a szabad tanítás intézményeit akarta felhasználni arra, hogy egy általa értelmezett egységes, nemzeti, hazafias és vallásos kultúra letéteményeseivé tegye az országban élő nemzetek és nemzetiségek minden társadalmi rétegét, az ugyancsak általa megfogalmazott és értelmezett „egységes nemzeti haladás” érdekében, mely a „harmincmillió magyar nemzet” megteremtését tűzte ki feladatául. A hivatalosan propagált népművelés arra volt szánva, hogy a politikamentes, öncélú kultúra terjesztésének segítségével a gazdasági átalakulást helyettesítse, és az ilyen szellemben történő iskolán kívüli oktatás igénybevételével a társadalmi osztályok, valamint a nemzetiségek és a magyarok közötti áthidalhatatlan szakadékok megszüntetésének lehetőségéről igyekezzék meggyőzni az egyre elégedetlenebb néptömegeket. A mai Vajdaság területén a szabad líceumok népművelési tevékenysége lényegében a francia gyakorlathoz áll a legközelebb.

Az egykori Monarchia keretén belüli ideológiai és politikai küzdelmek döntő hatással voltak a szabad oktatás terén elért (vagy el nem ért) eredményekre, ugyanakkor híven tükrözik a századforduló Magyarországa reakciós erőinek, valamint a haladó polgári értelmiség és a szocialista eszmék terjesztőinek küzdelmét. Annak ellenére, hogy kezdetben a felnőttoktatással kapcsolatban mind a földbirtokos-klerikális szövetség, mind pedig a demokratikus reformokat követelő burzsoázia és polgárság a politikamentességet hangsúlyozta, s csak a szocialisták vallották be nyíltan, hogy a szabad tanítás a pártagitációra való nevelés eszköze, a politikum elválaszthatatlan kísérője volt a népművelésnek, amit az 1907-es pécsi kongresszus, majd pedig a hivatalos magyar kormány minden ezzel kapcsolatos rendelete, intézkedése is bizonyíthat.

A felnőttoktatás eredeti célkitűzéseitől eltérően (tudniillik, hogy azok számára, akik az iskolán belüli oktatás révén nem nyerhettek megfelelő általános és szakképzettséget, lehetőséget biztosítson a társadalom a továbbtanulásra) a Monarchia magyarországi részein (így Délvidéken is) a hivatalos iskolán kívüli oktatás a magyarosítás eszközévé vált a nemzetiségek által sűrűn lakott területeken, s egyben a szocialista eszmék elterjedésének meggátolását irányozta elő, állítván, hogy az országban csak az egységes magyar nemzeti művelődésnek van létjogosultsága, s minden, ami ezen kívül áll (tehát a nemzetköziség is), a hazafiatlansággal, sőt hazaárulással egyenlő.

A hivatalosan is támogatott népművelés mellett (mely a meglévő társadalmi, politikai, gazdasági stb. viszonyok konzerválását kívánta lehetővé tenni) létezett még egy közművelődési törekvés, melyet a polgári radikalisták szerveztek és irányítottak (gyakran a szocialistákkal karöltve), melynek célkitűzései sok pontban megegyeztek a szabad tanításról vallott eredeti nézetekkel. A cél a nép általános műveltségének és szakmabeli tudása színvonalának emelése a kapitalista termelési viszonyok fokozása, a gazdasági helyzet javítása érdekében.

E két tendencia ötvözetéből születtek meg az egykori Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben a szabad líceum intézményei, melyek az adott erőviszonyok pillanatnyi állásától függően hol a

haladó, hol pedig a konzervatív törekvések jegyében végezték a népművelés munkáját; konkrétan a kis- és középpolgárság oktatását, miután a munkásosztály a szakszervezetek által szervezett előadásokat látogatta inkább (a falvak népe szakmai képzésének feladatát pedig elsősorban a gazdasági egyesületek, gazdaszövetségek népművelői tevékenysége látta el).

Az ország félf feudális, félkapitalista helyzetéből logikusan következik az az eklektikusság, az a felemásság, amely a magyarországi népművelés egyik alapvető jellemzője, s ebből következően a szabad líceum is tipikus terméke annak a fonák, visszás helyzetnek, melybe az állandó kompromisszumok sodorták a kiegyezés után az országot.

A nagybecskereki, szabadkai és zombori líceumok felnőttoktatási tevékenységét elemezve szeretnénk felhívni a figyelmet bizonyos rokon vonásokra, de a meglevő különbségekre is. Ezek a rokon vonások és a különbségek ismételten függvényei a népművelés terén országosan kialakult széles skálájú nézeteknek; egyfelől a feudális maradványok védelmezőinek legreakciósabb megnyilvánulásait igyekszik átmenteni a felnőttoktatás területére is, másfelől állandó jellegű a demokratikus átalakulásért küzdők táborának harca a feudális maradványok felszámolásának és a kapitalizmus kiteljesedésének céljából.

Szabadkán és Zomborban a líceum mint önálló egyesület szerepel a két város művelődéstörténetében, míg Nagybecskerekben a Magyar Közművelődési Egyesület egyik fiókszervezete volt, tehát vármegyei szintű intézményként tarthatjuk számon. Hogy a vármegyéhez való szorosabb tartozás milyen mértékben befolyásolta a líceum munkáját, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1905/1906-os évadban Becskerekben stagnáltak a líceumi ismeretterjesztő előadások. A választások kötötték le a vármegyei urak figyelmét, s nem igen maradt idejük a népműveléssel törődni. Ugyancsak ebből következik, hogy Torontál területén minden líceumi előadás kezdeményezője és szervezője a Közművelődési Egyesület volt (1904-től). Szabadka és Zombor csak a maga líceális előadásainak megszervezésével törődött, meghívás esetén ellátogatott ugyan egy-egy előadó vidékre, de ez a jelenség nem vált folyamatos gyakorlattá.

Egyik helyen sem tekinthető a líceum a tervszerű, céltudatos, folyamatos népnevelés intézményének, habár ennek igénye állandóan jelen volt. A zombori és nagybecskereki líceum sohasem tagadta az intézmény nevelői, oktató jellegét, a szabadkaiak viszont gyakran hangoztatták, hogy a hallgatóság szórakoztatása (esetleg a figyelem felkeltése bizonyos kérdések iránt) a célja az egyesületnek (Milkó elnöki megnyitója!). A sorozatos előadások megszervezése ritkán sikerült (Szabadka, Zombor) vagy egyáltalán nem kíséreltezzek vele (Nagybecskerek), pedig ezek előfeltételei lehettek volna az egységes felnőttoktatásnak.

A közönséget a kis- és középpolgárság alkotta mindhárom helyen, melynek nem volt feltétlen életszükséglete a továbbtanulás, így a szórakoztatóbb előadásoknak nagyobb keletje volt, mint a tisztán tudományos jellegűeknek. Kivételt csak néhány fővárosi vendégelőadó fellépése képezett, akiknek jelenléte mindig nagy érdeklődést váltott ki a publikum körében. Bühl Antal az ilyen líceumokat „polgári líceum”-oknak nevezi szemben a „néplíceum”- és „munkáslíceum”-okkal.⁶⁴³

A legtöbb vendégelőadó Zomborban szerepelt (nemcsak Gozdu idejében, de később is), míg Szabadkán és különösen Nagybecskerekben a helyi értelmiség köréből kerültek ki a líceumi felolvasók.

Továbbképzés szempontjából a zomboriak tettek legtöbbet a szaktanfolyamok felállítása révén. A Szabadkán megszervezett szaktanfolyamok elsősorban a felső leányiskola hiányát igyekeztek pótolni, míg a becskereki líceum nem tartott szaktanfolyamokat, miután ezek feladatát a Közművelődési Egyesület egyéb fiókszervezetei, de különösen a Gazdasági Egyesület látta el.

⁶⁴³ A szabadoktatás kezdetei Temesvárott, Korunk, 1975. 10. 789–792.

A megtartott előadások ingyenesek voltak a két vármegye központjában, Szabadkán belépődíjat szedtek, melyet az Egyesület költségeinek fedezésére fordítottak. Mindhárom intézmény anyagi támogatásban részesült a törvényhatósági bizottságok jóvoltából.

A vidéki líceumok tulajdonképpen minden közművelődési törekvés kiindulópontjaivá váltak, különösen Zomborban és Szabadkán (Nagybecskereken ezt a funkciót a Közművelődési Egyesület töltötte be); nemcsak a népszerű felolvasásoknak adtak otthont (habár legtöbbször erről volt szó), hanem a zenei estélyek, irodalmi matinék, évfordulók megszervezésében is kitűntek, hozzájárultak a tudományos ismeretek terjesztéséhez, de szakelőadásokat is szerveztek. A többi felnőttoktatással foglalkozó intézménytől (közművelődési egyesületek, a szakszervezetek munkásotthonai, a feminista egyesületek, a kereskedelmi ifjak egyesületei, a gazdasági egyesületek és gazdaszövetségek által rendezett előadások stb.) eltérően, amelyekben ezen egyesületek céljainak megfelelően kifejezetten szakoktatással vagy társadalom-politikai neveléssel foglalkoztak, a mi vidéki líceumaink *az általános műveltség* terjesztésének fórumaiként tarthatók számon, s népszerű ismeretterjesztő előadásaik révén döntő hatással voltak hallgatóik közművelődési igényeinek alakítására.

Mindhárom központban a líceumi előadásokon gyakran hallhatott a közönség a darwinizmusról, a feminizmusról, a szocializmusról, a nemzetiségi kérdéstről, a gyermek- és egészségvédelemről, az alkoholizmusról szóló értekezéseket. Gyakran voltak műsoron a Széchenyi életművét ismertető előadások, amelyekben Széchenyit mint a nemzetnevelés gondolatának nagy elődjét dicsőítették.

A zenei rendezvények lényeges elemei voltak a szabadkai és zombori líceumok tevékenységének.

A magyar kultúra felsőbbrendűségét bizonyító kultúrheteket mindhárom város megrendezte, melyeken a Nemzeti Szalon festményeit, szobrait is bemutatták.

A líceumi előadások ideológiai prezentálása szempontjából a leghaladóbb felolvasásoknak a zomboriakat tekinthetjük Jászi Oszkár, Madzsar József, Bedy-Schwimmer Róza, Pataj Sándor, Gozdu Elek, Kohlmann Dezső stb. révén. Miután a világháború kitörésekor megszűnt a Lyceum, a reakció felé való eltolódás itt nem vált evidenssé, mint Szabadkán és Nagybecskereken. Ugyanakkor Szabadkán már a kezdet kezdetén jelentősen befolyásolták a líceum munkáját a katolikus „ellenreformációs” törekvések, amelyeket a szabadkőművességgel kapcsolatos viták is igazolhatnak.

A közművelődési törekvésekben tapasztalt ellentmondásosság, kétarcúság legszemléletesebben a becskerekeli líceum működésében jelentkezett. A haladás és konzervativizmus találkozása és kompromisszuma itt jutott leginkább kifejezésre. Zomborban és Szabadkán a líceumok vezetősége a látszólagos semlegesség álláspontjára helyezkedett, amit a sajtóban megjelent líceumi előadások célkitűzéseivel kapcsolatos cikkek és vezércikkek is kifejezésre juttatnak. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét városban a magyarok mellett csak szerbek és horvátok (bunyevácok) éltek (kb. fele-fele arányban), s a polgárság körében a hatalom megtartása céljából napirenden voltak az állandó kompromisszumok. Különösen vonatkozik ez Zomborra, ahol a szerb polgársággal való állandó jellegű egyezkedés, az egymásnak tett engedmények minden tevékenységre rányomták a bélyeget. Így a líceumi előadások is gyakrabban hirdettek a nemzetiségi és egyéb kérdésekkel (pl. szabadkőművesség) kapcsolatos radikálisabb nézeteket. A többnemzetiségű Torontálban már nem volt olyan egyszerű ez a probléma. A magyarság fölényének megtartása érdekében (a nemzetiségek ellenére) sokkal következetesebb és kitartóbb küzdelemre volt szükség. Állandóan bizonyítani kellett, hogy a vezetés a magyarságot illeti meg. Mindehhez hozzájárultak még a társadalmi ellentétek, melyek ezen a vidéken sokkal kiélezettebbek voltak (s amelyeknek itt tudatában is voltak az emberek), amit mi sem bizonyít jobban, minthogy itt nagyon fontosnak tartották a munkások oktatását is (azaz az úri és polgári Magyarország kultúrájának letéteményeseivé akarták őket tenni), s munkásgimnáziumot létesítettek számukra, hirdetvén, hogy a társadalmi bajok orvoslásának egyedüli hathatós szerepe éppen a műveltségbeli színvonal kiegyenlítése, amely majd többé-kevésbé megoldja a vagyoni egyenlőtlenség problémáját is.

A nemzetiségek kultúrájának egyenrangú elismerésére némi kísérlet csak Zomborban történt. Ez is inkább talán csak egy embernek köszönhető, Gozsdu Eleknek, aki a vezetése alatt álló Lyceumban időnként a szerbek fellépését is lehetővé tette. Miután Nagybecskerekben a szabad tanítás nagymértékben az asszimilációs törekvéseket is szolgálta, természetes, hogy ilyenfajta közeledésre ott nem kerülhetett sor.

Mind Szabadkán, mind pedig Nagybecskerekben a háború alatt háborús ciklusokat szerveztek. (Valószínűleg így lett volna ez Zomborban is, ha a Lyceum Egyesület még ekkor is működik). Ezeknek célja a háborús morál fenntartása volt. Mindkét helyen még az utolsó pillanatban is töretlen hittel tartottak arról előadásokat, hogy a háború kimenetele győzelmet hoz a magyarság számára, s zavartalanul tovább folytathatják a népművelés megkezdett munkáját olyan irányban, ahogyan azt a béke idején tették. Ezen a ponton váltak reakcióssá még azok is, akik annakelőtte a semlegesség álláspontját hitték és vallották magukénak, és a tanítás szabadságát úgy értelmezték, hogy minden eszme, irányzat ismertetésére lehetőséget kell adni a líceum keretein belül.

Tagadhatatlan érdemük a líceumoknak, hogy a sovíniszta, nagyhangú, handabandázó dzsentrit, egyházi hatalmat védelmező törekvések tömkelegében gyakran voltak hangadói a haladó polgári reformtörekvéseknek, s ennél többet nem is lehetett elvárni tőlük. Ha elért eredményeik értékelését csak az adott korszak politikai, társadalmi és kulturális viszonyai ismeretének szempontjából végezzük el, meg kell állapítanunk, hogy időnként *igenis* voltak csúcsteljesítményei vidékünk líceumi mozgalmainak. Egy Ruskin- vagy egy Shakespeare-sorozat mindenképpen azt jelzi, hogy az igényesebb művelődésre való törekvést a mozgalom legjelesebbjei sohasem tévesztették szem elől. Vonatkozik ez az aktuális társadalmi viszonyok problémáinak taglalására is (alkoholizmus, gyermekvédelem, nemzetiségi kérdés stb.). Ezeknek a kérdéseknek prezentálásával polgári értelmiségünk s a második reformnemzedék legjobbjai foglalkoztak mindig: Gozsdu Elek, Milkó Izidor, Jászi Oszkár stb.

Végezetül tegyük fel a kérdést: elvárhatjuk-e, hogy egy ellentmondásokkal teli világban, egy ellentmondásokra, állandó kompromisszumokra épülő országban az elméleti és gyakorlati következetlenség helyett szilárd, biztos alapokon nyugvó, kitartó ideológiai küzdelem alakuljon ki az olyan körökben, melyeket nem sújtott közvetlenül az igazságtalanság (társadalmi, nemzetiségi stb.) olyan mértékben, mint ahogyan az a kiszolgáltatott nincsteleneket sújtotta, lett légyen az magyar vagy nemzetiségi, ipari vagy agrárproletár? Ezek sorsának vállalása olyan magas fokú öntudatot feltételez, amelynek csak kevesen tudtak birtokába jutni. Loószék, Toncsék, Rác Zsófia, Farkas Geizaék, Czirbusz Gézaék ennek vállalását nem tudták teljes mértékben és végérvényesen magukévá tenni. Ezért maradt meg magatartásukban mindvégig az a kettősség, amely szabadoktatási munkájukat is jellemezte, s egyben meghatározta az általuk vezetett líceumok tevékenységét is.

Irodalom

KÁICH Katalin: *Szabad líceumok Bácskában és Bánátban*. Újvidék, 1979. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungrológiai Kutatások Intézete. Értekezések, 2.

Encyclopedia Britannica, vol. 20. és 22. *University Extension*

Pallas Nagy Lexikon. Budapest, 1897. XV. kötet: Szabad Lyceum

KÁICH Katalin: *A magyarországi szabadoktatás 1907-i pécsi kongresszusa*. Hungarológiai Közlemények. 1976. 26–27. sz.

Olga Khavanova (Moscow)
Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige?

Hungarian Nobles in Vienna, 1750s–1780s

Interactions between power and culture imply many dimensions, and education would be one of them. In the second half of the eighteenth century in the Habsburg Monarchy and in Hungary the absolutist state put the issues relating to the education of its subjects on the agenda, and the political elite included education into the list of their primary values. Hungarian historical writing has traditionally stressed the role eighteenth-century Vienna played in the cultural development of Hungarian society.⁶⁴⁴ The Viennese University, Theresianum, and the Military Academy in Wiener-Neustadt could be regarded as the best-known educational institutions attended by nobles from Hungary. (Not to mention the Hungarian Noble Guard, which, despite the fact that it was not an educational institution, contributed to the broadening of the cultural horizons of the Hungarian nobility.) At the same time the picture would not be complete without minor, mostly forgotten institutions designed for Hungarians or with a fixed quota for Hungarians, such as the Löwenburg College, the Chaos (Kautz) Foundation, or the short-lived project of Josef Sonnenfels to award scholarships for Hungarian nobles to study law in Vienna.

In the present study I compare two privileged schools of the Habsburg capital – the Theresianum and the Löwenburg College (*Löwenburgisches Konvikt*), which contributed to the education of young Hungarian nobles in the 1750s–1780s, with special attention to the social origins of successful and rejected applicants as well as to the admission policies of the Austrian and Hungarian authorities. It was the Society of Jesus, which founded the Theresianum in 1746, and the Piarists, the Jesuits' „rivals,” who opened the Löwenburg College in 1751. The former from its first days enjoyed all the benefits of proximity to the court. The latter had to prove its right to be listed among the best schools of the Monarchy in a hard and often unequal competition. Both institutions reserved scholarships for young Hungarian nobles and for this reason were viewed by the Hungarian nobility as desirable places where their children could get elite education and lay the foundations of a successful career and wealth.

The very name of the Jesuit College, Theresianum, testified to the extraordinary attention paid to this school by Maria Theresa and the Viennese court. It was designed to prevent the nobility of the Monarchy from searching for modern education at foreign universities. The academic plans of the Theresianum, even in the decades of Jesuit dominance, included, besides the Jesuits' standard curricula of the *ratio studiorum*, physics and mathematics⁶⁴⁵ on the one hand, and extended teaching of law disciplines on the other. Since its graduates were to fill the leading positions in the state apparatus, the pupils were incorporated into the court milieu, regularly visited members of the royal family and were honoured by their presence during the open examinations (*tentamina*). The official newspaper of the court, *Wienerisches Diarium*, contributed to the excellent reputation of the

⁶⁴⁴ H. BALÁZS Éva, „Freimaurer, Reformpolitiker, Girondisten”, in: Éva H. BALÁZS, Ludwig Hammermayer et al. (eds.). *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa: Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. (Berlin, 1979), Éva H. BALÁZS. *Hungary and the Habsburgs: An Experiment in Enlightened Absolutism, 1765–1800*. (Budapest, 1997); KOSÁRY Domokos. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. (Budapest, 1980).

⁶⁴⁵ There was the Physical and Mathematical Museum at the Theresianum, opened in 1749, where students had their classes, and for general public special programmes were organised with demonstrations of physical experiments. Cf. *Wienerisches Diarium*, 1749, No. 63.

institution by regularly publishing detailed accounts about royal visitations of the college and academic progress of the sons of the primary dignitaries of the Monarchy.⁶⁴⁶

The more privileged the school was, the higher the price of boarding and schooling of the pupils proved to be, so that admission fees charged on the parents could not cover a smaller share of the expenses. Royal patronage of the Theresianum saved the Jesuits from many financial problems. They easily obtained generous loans for their costly plans to open a riding school, or employ teachers and especially invited professors. Maria Theresa sold the college Charles VI's summer residence *Favorita-auf-der-Wieden* for a rather symbolic price, having preserved all the privileges ascribed to the building, and donated to the college the excellent library of her father's famous court-physician Pius Nicolaus Garelli. To make the Theresianum financially independent, the empress in 1751 ascribed to the college the revenues of three abbeys in Lower Austria, and one abbey in Southern Hungary, as well as earnings from the capital invested into the *Stadtbanco Wien*, which were as high as 21,600 fl. annually.⁶⁴⁷

The Piarist Order had to overcome many administrative obstacles and cope with financial difficulties to realise their project of establishing a noble college in the imperial capital. In 1697 they opened their first gymnasium in the Viennese *Josefstadt* and from then on did not give up plans to complete it with a noble college. Financial support came in 1731 from the Austrian aristocrat, Privy Councilor Count Jacob Löwenburg, who had been serving in Hungary for many years. The count had the highest respect for the activities of the Piarists and more than once made donations to their schools. In his testament Count Löwenburg bequeathed all his property, in case his daughter did not marry or died childless, to the Piarist Order to open a noble college in Vienna. Aloysia Löwenburg married Count Anton Gaisruck, but died childless. Insofar as the family did not want to lose the fortune, they persuaded the woman to mention her husband as the „legal heir” in the testament. After a long lawsuit with the relatives, in 1736, the Piarists received two thirds of Löwenburg's fortune (84,375 fl.) and the family one third respectively. In 1748 the Order acquired official permission to admit noble pupils and in 1751 opened their noble college, which took the name of its pious benefactor.

The plans of the Piarists included erection of a big complex of buildings forming a coherent unity: the gymnasium, the church and the college (boarding-school). Since the money bequeathed by Löwenburg covered only a small part of the expenses, they had to turn to the state for new funding and new loans. In a vicious circle they admitted as many paying pupils as possible in order to finish the building, and then had to enlarge the building to be able to admit the growing number of paying pupils. Insofar as education given at Piarist schools was highly valued all over the Habsburg Monarchy and admission fee was lower than in the Theresianum, the number of pupils from the families of the Austrian-Bohemian aristocracy grew with every year. It was not earlier, than 1765 that the Löwenburg College was for the first time received at court after a precise examination of the list of the pupils, since the authorities wanted to know, how many young men to be introduced to the empress were of aristocratic descent. As a result of the high professionalism and selflessness

⁶⁴⁶ An excellent source on the early history of the Theresianum is the diary of its first Curator, the influential courtier Count Johann Josef Khevenhüller-Metsch, who left us punctual accounts of the most noticeable events in the college's life. See: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch der Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, keiserlichen Obersthofmeisters, 1742–1776*. Vol. II. 1746–1749 (Wien, 1908); Vol. III. 1752–1755 (Wien, 1910); Vol. IV. 1756–1757 (Wien, 1914); Vol. V. 1758–1759 (Wien, 1911).

⁶⁴⁷ Theodor CICAŁEK. *Beiträge zur Geschichte des Theresianaums*. (Wien, 1872); Johann SCHWARZ. *Geschichte der k.k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr Excellenz Anton Ritter von Schmerling 1746 bis 1865*. (Wien, 1890).

of the teaching staff, in 1770 the Löwenburg College became the third privileged school in Vienna, which admitted more than one hundred pupils a year.⁶⁴⁸

Access to elite education was an effective instrument of the social policies of enlightened absolutism towards the nobility, and one of its key elements was distribution of scholarships to prestigious schools as recognition of the loyalty and zeal of particular subjects. Both in the Theresianum, and Löwenburg College, besides pupils who were boarded and schooled at the expense of their parents, there were a limited number of scholarships granted to sons of deserving parents. In the Theresianum in 1751 ten annual scholarships were created from the revenues of the abbey of Archangel Michael of Bátaszék in Tolna County in Hungary to sponsor the education of ten nobles of whom at least five should be Hungarians.⁶⁴⁹ In the Löwenburg College, in accordance with the will of the founder, an equal number of scholarships should be granted to young nobles from Austria and Hungary.⁶⁵⁰ In 1751 the college afforded two and two respectively, in 1765 the empress ordered it to raise the number to six. The final decision concerning admission to both institutions was in the competence of the Bohemian-Austrian Court Chancellery, while the Hungarian Court Chancellery had the right to suggest relevant candidates, who could be approved or rejected by Vienna.⁶⁵¹

The Hungarian quotas to the elite Viennese colleges were never distributed in accordance with the principles officially proclaimed. The Bátaszék scholarships were more and more often granted to protégés of influential courtiers and of people who enjoyed the personal benevolence of the empress. Since the Theresianum was an institution beyond the borders of the Kingdom of Hungary, admission to this school was within the competence of the Hungarian Chancellery, which was situated in Vienna. They preferred to grant vacancies within their inner circle, and when in the 1770s the Commission on Education of the Hungarian Vice-Royal Council was organized, formally it had little influence on distribution of the prestigious Viennese scholarships.⁶⁵² As a result, an aristocrat coping with real or imaginary financial difficulties had more chance of getting a Bátaszék scholarship, than a loyal minor clerk of noble origin⁶⁵³ without an influential patron at the court.⁶⁵⁴ The Löwenburg College, on the contrary, was soon „monopolized” by the officials of the Hungarian Court Chancellery. Living and working in Vienna, they did not want to miss an excellent opportunity to send their sons to a noble college at the expense of the state, moreover the Hungarian

⁶⁴⁸ Anton BRENDLER. *Das Wiken P.P. Piaristen seit ihrer Ansiedelung in Wien im Collegium in der Josefstadt, zu St. Thekla auf der Wienden und im Löwenburg'schen Convicte*. (Wien, 1896). S. 221.

⁶⁴⁹ „... decem Alumnos inter quos Hungarorum magnatum et nobilium filii quinque ad minimum sint ...”. Cf.: Magyar Országos Levéltár (hereafter: MOL). Magyar Királyi Kancellária. A 57. Libri Regii. 42. k. 1751–1752. pp. 205–207.

⁶⁵⁰ „... ut tota mea substantia in Austria existens, cedat pro Convictu quod eosdem R. Patres Viennae, in quo tot tam Hungariae, quam Austriae honeste in studiis interteneri valeant”. Quoted from a copy of Jacob Löwenburg's testament. Cf.: MOL. A 39. Acta generalia. 8386/1784.

⁶⁵¹ To reward somebody's merits the empress might order sponsoring his son's education at the Löwenburg College or some other school of the Monarchy from the Pay-Office of the Imperial Treasury Chamber. For such instances see: Hofkammerarchiv. Kameral Zahlamt Bücher. No. 261. Jahre 1774–1777; No. 262. Jahre 1778–1782. There are no Hungarian names among them.

⁶⁵² The President of the Commission on Education Count Ferenc Balassa, on the contrary, was a very influential statesman, who through his acquaintances at the Viennese court could have an informal influence on admission of certain applicants.

⁶⁵³ Some of these clerks (whose applications were supported or rejected) had been recently ennobled by Maria Theresa for their long zealous service: Mihály Vass in 1744, or József Gaszner in 1760.

⁶⁵⁴ On the distribution of the Bátaszék scholarships see: Olga KHAVANOVA. „Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century”, in: *Tanulmányok a 18. század történetéből H. Balázs Éva professzor tiszteletére. Sic itur ad astra*. (Budapest, 2000). 4. sz. 77–90.

aristocracy preferred the brilliant Theresianum to the probably less prestigious, in their view, Löwenburg College. In the latter therefore the corps of paying pupils coming from the Austrian-Bohemian aristocracy studied side by side with a few sons of Hungarian minor officials, whose fathers competed with one another for two single scholarships from the Hungarian quota.⁶⁵⁵

The Hungarian Chancellery faced a difficult task: at the same time they were to render scholarships to mighty aristocrats and their protégés, practise the principle of social justice applied to the noble estate and oppose the attempts of the Austrian authorities to restrict the Hungarian quotas. Reasons, why particular applicants enjoyed the support of the Chancellery, can be found in its proposition submitted in 1762. This year the Chancellery was to choose two candidates of the four applicants to the Löwenburg College. Colonel Baron Gábor Balassa applied for his orphaned brother Sándor, the assessor of the district court of justice András Högyész for his son Sándor, the noble from Sopron county György Bácsmegyei for his son Pál and the Hungarian guardsman István Nagy for his brother József. The Chancellery suggested the candidature of the young Bácsmegyei taking into account his father's long service, poverty and numerous children. As to the second vacancy, the Chancellery preferred the young Baron Balassa because of his orphaned state, financial difficulties, and considering a letter of support signed by the President of the Hungarian Treasury Chamber Count Antal Grassalkovics. Concerning Högyész the Chancellery noticed that his elder son had already got a Löwenburg scholarship,⁶⁵⁶ moreover, that the task of the Chancellery should be to let as many impoverished (*egentiores*) noble families as possible enjoy such a privilege, while Högyész could hardly be called a „needy” noble. The empress in her resolution agreed with the arguments of the Chancellery and approved the candidates. One should admit, that such cases when justice formally triumphed were rather an exception.⁶⁵⁷

Although scholarships to the Theresianum and Löwenburg College could by no means satisfy the growing demand of the Hungarian nobility for modern education, the Austrian authorities, nevertheless, did not hesitate to redistribute these quotas in favour of non-Hungarian candidates. The argument that Hungarians had the full right to lay claims to five Bátaszék scholarships because the Bátaszék foundation itself was created from the incomes of a Hungarian abbey was regarded in Vienna as irrelevant. The Löwenburg scholarships for Hungarians had a similar fate. Although the college was opened in 1751, it was the year 1755, when the first Hungarian pupils were admitted to the institution. When in 1765 Maria Theresa raised the number of Löwenburg scholarships from four to six, the Hungarian authorities by right hoped, that in the future the college would admit three pupils from Hungary, but the Hungarian quota was systematically given to non-Hungarians.⁶⁵⁸

The Hungarian Chancellery protested more than once against the policy of the Austrian authorities describing their actions as illegal discrimination. The vigilance the Chancellery defending the interests of the „Hungarian nation” sometimes created comic situations. For instance, in 1765 one of the Löwenburg scholarships from the Hungarian quota was granted to the orphan Joseph Mohr, whose late father Felix Mohr (an Austrian noble who also possessed the Hungarian noble title) was

⁶⁵⁵ Ferenc Dombay the son of the Hungarian Chancellery notary Mihály Dombay was admitted in 1772, while the candidature of the son of the Chancellery registrar Mihály Vass, was not supported (MOL. A 39. 3723/1772); Lajos Harsányi, the son of the Chancellery clerk János Harsányi was admitted in 1778, while the application of the widow of the late Dániel Almássy was rejected (MOL. A 39. 4111/1778). In 1771 two sons of the Chancellery registrar József Gaszner, Ádám and János, were granted with the scholarships to the Löwenburg College in 1771 (see: MOL. A 39. 2260/1782), and only his request about the third son Lajos in 1782 was refused (MOL. A 39. 5549/1782).

⁶⁵⁶ MOL. A 34. Conceptus referadarum. 138/1757, 29/1758.

⁶⁵⁷ MOL. A 1. Originales referadae. 203/1762.

⁶⁵⁸ The resolution of Maria Theresa from September 24, 1765 unequivocally demanded to raise the Hungarian quota to three vacancies: „... in futurum in vacantiarum casibus semper tria subjecta mihi proponantur ...” MOL. A 1. 331/1765.

a councillor at the Hungarian Treasury Chamber. The Hungarian Chancellor Count Ferenc Esterházy, who believed that Felix Mohr served at the Imperial Treasury Chamber (*Hofkammer*) in Vienna, put it in the official protest on behalf of the Chancellery, that „the above mentioned Mohr was not a Hungarian noble, and even less an *Indigena*,⁶⁵⁹ and for this reason had no right to lay claim to the Hungarian quota. Esterházy, who by mistake denied Mohr's belonging to the ranks of the Hungarian nobility, nevertheless not only demanded that the principle formulated in the will of Count Löwenburg to grant equal number of scholarships to Hungarian and Austrian nobles be followed, but also suggested – as a compensation for the loss – to grant a scholarship from the German quota to a Hungarian applicant. Maria Theresa in her resolution, as if she apologized for this regrettable mistake, wrote: „*Placet*, although I think this Mohr was a Hungarian.”⁶⁶⁰

On the one hand, it is hard to deny, that the Hungarian Chancellery, defending the interests of the rejected Hungarian candidates, merely stood up for its own corporate interests, since the fathers of the applicants quite often turned out to be the employees of the Chancellery or belonged to the upper strata of Viennese Hungarian society. At the same time, within this model, which the Austrian sociologist Gernot Stimmer aptly calls „*Korporationnepotismus*,⁶⁶¹ the basic principles of managing elite education in Hungary were worked out, including the criteria of motivated selection of candidates, procedures of admission and forms of co-operation with Vienna or opposition to its discriminatory policies. In this respect the Hungarian Chancellery by right could be regarded as an institution formulating and defending Hungarian national interests. The valuable experience of the second half of the eighteenth century would be applied more than once decades and decades later. It was not accidental, that in 1835, solving a complicated issue of allowing or not allowing one brother to succeed another brother in getting a scholarship, the referent of the Hungarian Chancellery had consulted similar instances in the archive and basing himself on the decision made in 1782, wrote on a small piece of paper: „One brother cannot succeed another brother in scholarship.”⁶⁶²

The reign of Joseph II brought many drastic changes to the system of elite education and scholarship policy. The emperor relied on the opinion of Gotfried van Swieten (the son of the famous reformer of the University of Vienna, Maria Theresa's court-physician Gerhard van Swieten), who was an enemy of closed privileged schools where children were kept in isolation from their families and the outer world. Both Joseph II, and his advisors agreed, that scholarship funds accumulated in the hands of the state and distributed from one centre, would bring order into the financial and administrative mess of private, semiprivate and state foundations each run in accordance with their own rules. Last but not least, merit should be ascribed to an individual, not to his family, and his should be the only „talents and diligence” that mattered in the issue of admission.⁶⁶³

The Theresian Academy again became the proving ground of a new school policy. In 1782 the new Director of the Theresian Academy and another intimate friend of the emperor, Baron Emmanuel Stillfried was given a free hand to conduct any changes he considered necessary. First of all he carried out the amalgamation of the Theresianum with the gymnasium in Brünn, which he had previously been in charge of. Consequently, many highly professional Piarist teachers were thrown out and replaced by personally loyal people brought from Brünn. Insofar as the distribution of scholarships still remained a powerful instrument of social policies, he got the emperor's consent to ascribe to the Theresian academy fourteen Teuffenbach scholarships (seven from the Military

¹⁶ *Indigena* here means a foreigner admitted to the Hungarian nobility.

⁶⁶⁰ MOL. A 1. 334/1765.

⁶⁶¹ Gernot Stimmer. *Eliten in Österreich, 1848–1970*. (Wien, Köln, Graz, 1997).

⁶⁶² MOL. A 39. 5549/1872, 15747/1835.

⁶⁶³ For the new concept of the scholarship policy see: MOL. A 39. 4152/1784.

Academy in Wiener-Neustadt and seven from the Löwenburg College) in addition to those fourteen scholarships, which the academy had already had. Moreover, under the pretext of the enormous debt made by the Löwenburg College it was threatened with dissolution.

The Piarists desperately turned to their leading alumnus, at that time the Bohemian-Austrian Chancellor Count Josef Hotek, pleading with him to save if not the scholarships, at least the institution itself. As a result of a compromise decision the Piarists preserved their school (which, since they were teaching nobles and commoners alike Joseph II agreed to consider a „useful” institution), lost all their scholarship funds⁶⁶⁴ and were to sell some property and give up some sources of income in order to pay back their debt.⁶⁶⁵ In 1784 the whole system of noble academies and colleges was abolished. Consequently, the Theresianum was dissolved, its building was given to the Engineering Academy, the library, the richest collections of minerals and herbariums divided between the surviving schools, Hungarian holders of the Báticasék scholarships were mainly transferred to the University of Pressburg.

Joseph’s school reforms, despite their seemingly spontaneous character, entailed the unnecessary destruction of well-established institutions of good reputation, excessive regulation of the smallest details of how the schooling should be organised, and brought very important innovations. The Theresian practice of rewarding fathers with elite education for their sons was replaced by a system, which put a stress rather on personal talents and motivation to get education. Having allowed the pupils (and their parents) to choose any school in the monarchy where the academic progress of the child would correspond to the requirements of the respective institution, the reformers provided a higher degree of mobility not only within Hungary, but also within the Monarchy and thus laid the foundations of the future nation-wide school system. The Hungarian „shares” in the Theresianum and Löwenburg College were returned to the Hungarian Treasury Chamber to become a part of the Hungarian Scholarship Fund. This money (together with the scholarship fund of the dissolved Buda Theresian Academy) was turned to pay 92 annual scholarships of the first category (*Class*), to which only nobles were eligible.⁶⁶⁶

The second half of the eighteenth century with its gradual development in the age of Maria Theresa and perpetual turmoil of the Josephine decade gave Hungary a modern system of elite education and – what was even more important – a modern attitude to education. It is true, that those, whose elite schooling was rather a complement to their aristocratic stock, had a better start, than those, who hoped through education to increase their social mobility. Not one of the sons of minor clerks who sent their children to the Theresianum or Löwenburg College, had better careers than their fathers.⁶⁶⁷ At the same time from the middle of the eighteenth century the desire of higher social status of the Hungarian nobility became inseparable from the thirst for knowledge and from awareness that a successful career should begin in a privileged school.

⁶⁶⁴ By 1782 the Löwenburg College rendered 6 scholarships taking their origin in the will of the founder, 4 scholarships founded in 1752 by Maria Theresa Kallmünzer, 7 scholarships ascribed to the College in 1763 from the foundation of Baron Teuffenbach, and 5 scholarships created by Johan Baptist Killmann von Killmannsegg.

⁶⁶⁵ Anton Brendler. *Das Wiken P.P. Piaristen...* SS. 242–244.

⁶⁶⁶ A detailed account of the Josephin scholarship system made by Márton György Kovachich see: *Merkur von Ungarn, oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn un dessen Kronländer*. Herausgegeben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur auf das Jahr 1786. Viertes Heft. (Pest, 1786). SS. 333–430.

⁶⁶⁷ This conclusion concerns only the instances reconstructed from the acts of the Hungarian Court Chancellery in the Hungarian National Archives.

Köpeczi Béla (*Budapest*) Mi a hungarológia?

A hungarológia tartalma ma is vita kérdése. A kifejezést először a Berlinben működő Gragger Róbert használta és alatta azokat a humán tudományokat értette, amelyek a magyar nyelvről, irodalomról, történelemről szólnak. E koncepció jegyében alakultak meg a külföldi magyar intézetek Bécsben, Berlinben és Rómában, s feladatuk az lett volna, hogy az említett tudományokon keresztül objektív képet adjanak Magyarországról. A következő években szívesebben beszéltek magyarságtudományról, s ezt a felfogást érvényesítette Szekfü Gyula és sok más társa, s ennek szellemében jelent meg a *Mi a magyar?* című kézikönyv. Németh László ezen nemzet-szemléletet értett, amelynek etikai normái vannak, s a vizsgálatot a magyarság sorskérdéseire igazította.

1945 után a kutatás nem folyt, a változásra a hetvenes évek során került sor, amikor Klaniczay Tibor vezetésével létrejött a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, amely később maga is használta a hungarológia elnevezést. A hungarológia az emberi civilizáció egyik sajátos magyar értékének vizsgálatát jelentette, és a már említett tudományok mellett nagy jelentőséget tulajdonított a komparatistikának. Kósa László *A magyarságtudomány kézikönyvében* a hungarológiát „nem önálló tudományzagnak, hanem a tudományközi kapcsolatok egyik fontos, összetett megjelenési formájának tartja”. Magam egyik tanulmányomban a hungarológiát „a magyarságra vonatkozó ismeretek keretként” fogtam fel, ami azt jelenti, hogy különböző diszciplínák elemeinek egy meghatározott célra irányított, egymásra is vonatkoztatott egységeként. Legutóbb Kulcsár Szabó Ernő a *Tiszatáj* 2000. márciusi számában kifogásolja, hogy a hungarológia tartalmában nem követte a kultúrfilozófia változásait és különösen a kulturális antropológiát. Vizsgáljuk meg, hogyan áll ez a kérdés.

Először is állapítsuk meg, hogy a hungarológiai kutatásokba az elmúlt évtizedekben újabb tudományágak kerültek, mint már a harmincas években az embertan vagy a néprajz. Legutóbb a társadalom- és a gazdaságtörténet, tehát a humán tudományok mellett a társadalomtudományok is. Változást jelentett az is, hogy a trianoni békeszerződés után a magyarság egy része kisebbségi sorban a szomszédos országokban él, és ezért helyzete eltérően alakult. Ha elfogadjuk a kultúr-nemzet fogalmát, akkor egyet kell értenünk azzal, hogy ezeknek a magyaroknak a nyelvét, irodalmát, történelmét külön is vizsgálnunk kell a hungarológián belül. Emellett tanulmányoznunk kell kapcsolataikat az adott országok többségi népével, tehát itt is előtérbe kerül a komparatistika. Mindezek következtében a hungarológia területe kiszélesedik, és bővül a tudományok és az összehasonlítás köre.

Ha most azt vizsgáljuk, hogy az említett tudományágak a hungarológián belül az irányzatok szempontjából milyen mértékben alakultak át, akkor azt kell megállapítanunk, hogy azok együtt haladtak tudományáguk fejlődésével. A nyelvészetben a strukturalizmussal és az arra következő más irányzatokkal, az irodalomban az ott jelentkező új áramlatokkal, és ugyanez áll a történelemre vagy a néprajzra is. Azok a tankönyvek és azok az előadások, amelyeket a hungarológusok tartanak külföldön, megfelelnek az említett tendenciáknak. Tehát ha azt vizsgáljuk, hogy a hungarológia milyen mértékben változott, azt állapíthatjuk meg, hogy követte a tudományágak fejlődését.

Ha most már az a kérdés, hogy a hungarológia mint általános fogalom, mit jelent, utalnunk kell a szociológia eredményeire. Ez a tudományág már régóta foglalkozik az ún. sztereotípiákkal, amelyek egy-egy nemzet képét otthon és külföldön meghatározzák. A sztereotípiák nemcsak ismereteket közölnek, hanem olyan érzelmi elemeket is, amelyeket a nemzetképhez kötnek. Itt jelentkezik a földrajzi távolság is, amely például a magyarokat más népektől elválasztja. A románok, a szlovákok, a szerbek vagy az osztrákok elismernek bizonyos pozitív tulajdonságokat, de a magyarokat túlzott büszkeséggel, nacionalizmussal vagy széthúzással vádolják. A távolabb lakó nemzetek kiemelik a magyarok szabadságvágyát, a puszták, betyárok vagy a csikósok életét, esetleg a magyar konyhát vagy zenét.

Természetesen el kell ismernünk azt, hogy a hungarológia elsősorban ismereteket közöl és kevésbé tud hatni az érzelmi motívumokra. E tekintetben bizonyára jeles hozzájárulást adhat a már említett kultúrantropológia. Ennek egyik meghatározó irányzata Clifford Geertz nevéhez fűződik, aki azt állapítja meg, hogy a kultúrát a jelentések, a szimbólumok határozzák meg, amelyeket értelmező tudományként kell leírni. Egyetértek azzal, hogy próbáljuk meg a hungarológiát ebből a szempontból is megvizsgálni és megállapítani értelmezését.

Ha most már abból a szempontból vizsgáljuk – praktikus módon –, hogy miként áll a hungarológia oktatása és kutatása, akkor a következőket állapíthatjuk meg. Ma harminc országban 85-90 egyetemen oktatják a magyar nyelvet, irodalmat és kultúrát. Legtöbb helyt Európában: Németországban, Olaszországban, Franciaországban, Angliában, Oroszországban és a Magyarországgal határos országokban, de Ázsiában, Indiában, Kínában, Japánban és Dél-Koreában is, valamint a Közép-Keleten, Izraelben és Afrikában, a kairói egyetemen. Az USA-ban két egyetemen és Kanadában. Feladatunk megvizsgálni, hogy más európai országokban, Ausztráliában és Dél-Amerikában van-e szükség hungarológiai oktatásra. A külföldi egyetemeken mintegy háromezer hallgató vesz részt az oktatási tevékenységben. A helyi oktatók mellett a magyar állam negyven lektorral és vendégtanárral anyagilag is támogatja a munkát. A tanszékek egy része hungarológiai központként tevékenykedik, tehát az oktatás mellett kutatással is foglalkozik, ami persze nem zárja ki a többi hungarológus ilyen munkáját sem. A kutatóhelyek egy része az illető nyelveken magyar tankönyveket, CD-lemezeket használ, kiadványokat jelentet meg, így többek között a Nemzetközi Hungarológiai Központ kiadványaként az *Officina Hungarica* című sorozatot. A Nemzetközi Hungarológiai Központ és a magyar könyvtárak könyveket és folyóiratokat juttatnak el a külföldi egyetemekhez. Az oktatóhelyek többsége az adatok átvétele szempontjából kapcsolatban áll a Széchényi Könyvtárral és más magyar szervezetekkel. Magyarországon ma fejleszteni kell a hungarológusok képzését, át kell alakítani a Hungarológiai Tanácsot és a Nemzetközi Hungarológiai Központot, hogy azok foglalkozzanak a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához tartozó magyar intézetek hungarológiai tevékenységével is.

Ha most áttekintjük a hungarológia helyzetét, azt állapíthatjuk meg, hogy tartalmilag és a gyakorlatban nem kevés történet megalapozása és kibővítése érdekében. Lektorok és vendégtanárok működnek, és nem kevés hallgató kerül ki a külföldi egyetemek hungarológiai oktatásából.

Mint jeleztem, természetesen vannak most elvégzendő feladatok. Új gondot jelent a hungarológia szempontjából Magyarország európai integrációja és a globalizáció. Ott, ahol a kulturális tevékenységek nem függték a nyelvtől, így a zenében vagy a képzőművészetben, bővülésre lehet számítani. Ott, ahol a nyelv a kifejező eszköz, szembetaláljuk magunkat a fordítás és az azt meghatározó pénzeszközök problémájával. A kérdés tehát az, hogy a globalizáció milyen mértékben teszi lehetővé a kis népi kultúrák megmaradását. Ez természetesen nem magyar probléma, hanem a világ minden kis népéé. A jövő mutatja meg, milyen lesz a fejlődés útja.

Papp Árpád (*Subotica*) **A közgyűjtemények és a hatalom**

A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza

Miután a népi kultúra magán viseli az adott kor – esetünkben a második világháború utáni időszak – jegyeit, a hatalom úgynevezett „hagyományos népi kultúrára” tett hatása is menthetetlenül a vizsgálat egyik fő szempontjai közé emelhető. Ebben az esetben azonban – mintegy előzményként – megjegyezhető, hogy a korábbi, számunkra, illetve a hagyományokat kutató személyek számára is nyilvánvalóan kezelendő tényként kell elfogadni azt az adottságot, hogy minden, általunk gyakran hagyományosnak tekintett jelenség történeti folyamat eredménye, következménye, amit a hatalom jelenléte formált. Röviden kifejezve, gyakorlatilag a figyelem középpontjába emelt minden jelenség valamilyen hatalmi befolyás eredménye. Amit például tévesen különféle specifikus jelzővel látnak el, nemritkán csak egy település sajátossága, ami szorosan összefügg például bizonyos konjunktúrális folyamatokkal vagy éppen egy rövidebb-hosszabb ideig létező regionális kiváltsággal.

Csupán emlékeztetőül: a hatvanas évek viszonylagos jóléte az életkörülmények általános javulása mellett szoros összefüggésben állt a vendégmunkások nagy számával, illetve a kivándorlási tendenciákkal. Talán felesleges leírni, de mindenképpen megjegyzendő, hogy éppen a hatvanas évek eredményezik a legnagyobb változást a városi és falusi lakosság körében. Ez időtől terjednek el – gomba módra – a nyugati minta szerint épülő házak, ami gyökeres változást eredményez – az építkezés mellett – a lakáskultúrában is, de legalább ilyen fontos és markáns a hatásuk a táplálkozás és az öltözködés terén is. Minthogy a változások tüzetes bemutatására nem ezen oldalakon kerül sor, ezúttal csak néhány kiragadott példával élnék.

A disznóvágás őszi-téli „hagyományos” időpontja a Vajdaság területén gyakran november 29. Ennek okát a többnapos munkaszünetben, valamint abban kell keresnünk, hogy az ingázó vagy más helységeiben dolgozó munkások ekkor térnek haza kibocsátó településükre.

Közhelyként kezelt jelenség a televíziónézés és a mesemondás kapcsolata: az előbbi fokozatosan kiszorítja a mesemondás gyakorlatát.

Az immáron ötödik kutatási és feldolgozási évébe lépő „A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza” (a továbbiakban VMNA) bemutatása két okból is fontosnak tekinthető a szimpózium előadásainak sorában: olyan vállalkozás mutatkozik be ezáltal a nagyérdemű szakértők előtt, amely a szimpózium első, közgyűjtemények terminussal meghatározott kereteit nem elégíti ki ugyan, de – talán – egy majdani néprajzi adattár és egy módszeres kutatás első lépésének tekinthető.

A másik érv, amely miatt a néprajzi kartográfia tárgya, a népi tudás a hatalom és kultúra viszonyának hű lenyomata, további két szempontot nyit meg: az első – a néprajztudomány tekintetében hatványozottan fontos – az úgynevezett „népi”, esetenként „tömeg-” kultúra és a hivatalos kultúra viszonya, illetve a fenti együtthatásból levonható következtetések. További, az előbbi szempontnál nem jelentősebb tanulságokat hordoz egy „civil” vállalkozás kultúrpolitikai keretek között betöltött szerepe, valamint a honi és az anyaországban vállalt helye.

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság néprajzi szakosztályából 1997-ben önállóvá lett Kiss Lajos Néprajzi Társaság hosszú távú tervei között szerepelt „A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának” elkészítése. Az eddigi gyakorlattól eltérően néprajzosaink – akik többségében kedvtelésből foglalkoznak a tudomány ezen irányával – szűkös anyagi lehetőségek mellett, valós intézményi keret nélkül léptek fel a régióban rendhagyónak számító vállalkozással. A „rendhagyó” fogalom magyarázatra szorul, hiszen a második világháborút követően számos, a kartográfia módszerét-elméletét alkalmazó, arra támaszkodó gyűjtés folyt a tartományban, elsősorban az újvidéki Hungarológiai Intézet, illetve Penavin Olga jóvoltából. Nem szabad megfeledkeznünk azokról az úgynevezett „állomásozó terepmunka” folytán keletkezett és zömében kéziratban maradt

gyűjtésekről sem, melyek 1941–1944 között folytak. Az érintett munkák a népi kultúra, illetve a nyelvjáráskutatás terén vívtak ki elévülhetetlen érdemeket.

A VMNA esetében egy, a saját hagyományos keretei között létező, meglehetősen vegyes (kor, képzettség, módszertani felkészültség, tapasztalat) társaság vállalta a vajdasági magyarság népi kultúrájának lehetőség szerint teljes, funkcionális szempontból kialakított témakörének körbejárását.

A vidékünkön ily módon rendhagyónak számító projektum előkészületei az 1996-os évre tehetők, amikor már mint kutatási terv az elvégzendő feladatok között szerepelt. Noha az európai néprajzi atlaszok elkészítésének két nagy hulláma is már kutatástörténeti adaléknak tekinthető, a címbe foglalt terület napjainkban történő kutatása, ha lehet, még több új és érdekes adatot hozott felszínre.

Módszertani előzményként kezeltük a Lengyel Néprajzi Atlaszt, a Jugoszláv Néprajzi Atlaszt, a Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlaszát, de közvetlenebbül a Magyar Néprajzi Atlaszt és a Magyar Nyelvjárások Atlaszát (a továbbiakban MNA és MNyA). Az utóbbiak kutatópontjai kiterjedtek Vajdaság területére is, de Vajdaság magyar népi kultúrájának módszertani értelemben véve teljes feltérképezését – az atlaszok célkitűzése más lévén – csak részben valósíthatták meg.

Egy regionális atlasz – ilyen lenne a VMNA – árnyaltabb képet nyújthatna a tartomány népi és tömegkultúrájáról (erre láthattunk remek példát Szolnok Megye Néprajzi Atlaszának eredményeit figyelembe véve).

Célunk elsősorban a vajdasági magyarság jelen és közelmúlt állapotának rögzítése volt.

A vizsgált időszakok: A vizsgálat elején hangsúlyosnak tekintett időszakok két szempontot követtek:

1. A közvetlen módszertani előzménynek tekintett MNA 1910-es, és a mondhatni szinkron-vizsgálatnak tekinthető MNyA-val történő összehangba állítása, annak folytatása (a diakronitás szempontjai).

2. A régió fejlődésének három, jól elkülöníthető szakaszátára:

A) Az 1948-at megelőző szakasz: az államosítás, a gazdasági struktúraváltás még nem teljes, a központilag irányított demográfiai változás megtörtént (a németek kitelepítése, a gazdaságilag elmaradott vidékek lakosságának északra települése), a számunkra fontos, döntő jelentőségű hatások minimálisnak tekinthetők. (A hagyományokba zárkózás időszaka.)

B) 1968: Az „aranykor”, a legnagyobb méretű asszimiláció, uniformizálódás, gazdasági fellendülés éve.

C) 1988: Az előző szakasz második hullámhegye, a polgárháborút, a rohamos demográfiai változásokat eredményező időszakot közvetlenül megelőző periódus.

A témakörök rendezőelvei:

– Egyrészt a MNA és MNyA immár hagyományosnak tekinthető kérdéskörei közül választottuk ki a területen vizsgálható témaköröket. Ezzel folytonosságot és összehasonlíthatóságot kölcsönzünk az eddig elvégzett és az elvégzésre váró atlaszmunkálatoknak.

– Az összehasonlítás érdekében a Jugoszláv Néprajzi Atlasz – mely a fennebb idézetnél közel négyszer több kérdést tesz fel – összehasonlításra alkalmas kérdései helyet kaptak (kompatibilitás szempontja).

– Olyan kérdéscsoportok kiválasztása, melyekre feldolgozható és értékelhető válaszokat kapnánk, figyelembe véve a vizsgált időszakot.

Ilyen – többszörös – szűrőn keresztül a területi adottságokat és gazdasági tényeket figyelembe véve alakítottuk ki azt a tizenhat témakört, amelyet a *témakörök* címszó alatt tárgyalunk.

A *kutatópontok* a telepítéstörténeti ismérvekkel már felvértezett MNA illetve MNyA munkacsoport által kiválasztottakkal megegyeznek, és ha arra szükség van – szórványok és szigetek esetében – (Dél-Bácska, Szerémség, Dél-Bánát), újabbakkal bővültek.

Mindezt tettük annak érdekében, hogy a tömbben, szigetben és szórványban élő magyarság is megfelelően képviseltessék.

Ennek alapján a kutatópontok kiválasztási szempontjai a következők:

– Minden, a Magyar Néprajzi Atlasz Vajdaságban kiválasztott kutatópontján folyt kérdőíves adatgyűjtés.

– Második szempont a Magyar Nyelvjárás Atlasz kutatópontjainak előfordulása, illetve a helyi nyelvjárás atlaszok kutatópontjainak integrálása volt.

– Harmadik szempont a Jugoszláv Néprajzi Atlasz (JNA) Vajdaságban elvégzett gyűjtésének lehetséges beemelése az összehasonlítás reményében a közös kérdéseknél. Ezért azok a települések, ahol szándékaink szerint kutattunk, nem ritkán egybeestek azokkal a kutatópontokkal, ahol már elvégezték a más nemzetiségűek kutatását.

Több kutatópontot jelöltünk ki a magyarok által sűrűbben lakott és kevesebbet a ritkábban lakott területeken. (Bácska 22, Bánát 17, Szerémség 1).

Igyekeztünk egy négyzethálós rendszernek is eleget tenni, de ez helyenként lehetetlenné vált, ugyanis nagy területeken egyáltalán nem található magyar ajkú lakosság, illetve az adatgyűjtés megoldhatatlan feladatnak bizonyult.

A kérdésekre adott válaszok jelentős része nem vetíthető térképre; ezek egy később létrehozandó adattár alapját képezik.

I. Témakörök (témagazdák)

1. *Földművelés (Kovács Endre)*
2. *Állattartás (Pénovátz Antal)*
3. *Kisipar (Klamár Zoltán)*
4. *Település (Harkai Imre)*
5. *Építkezés (Harkai Imre)*
6. *Lakásbelső (Beszédes-Dévavári Valéria)*
7. *Táplálkozás (Papp Árpád)*
8. *Az emberélet fordulói (Nagy Abonyi Ágnes)*
9. *Jeles napok szokásai (Borús Rózsa)*
10. *Gyógyítás (Balla Ferenc)*
11. *Néphit (Papp Árpád)*
12. *Népi vallásosság (Silling István)*
13. *Népköltészet (Raffai Judit)*
14. *Néptánc (Brezovszki Eszter)*
15. *Identitás (Papp Árpád)*
16. *Lokális kapcsolatok (Klamár Zoltán)*

II. Vizuális megjelenítés

A számítógépes adatrögzítés lehetőségeit kiaknázva az Atlasz nem csak egymásra vetíthető térképlapokat, de nagyszámú korabeli és újonnan készült, összehasonlításra alkalmas fényképfelvételt is tartalmaz.

Emellett a helyi térképek összegyűjtése is terveink között szerepelt.

III. Helytörténeti kutatások

A kutatópontokként kiemelt települések demográfiai bemutatásán túl azok rövid történeti bemutatását is elvégeztük. Ez a területre vonatkozó összefoglaló tanulmányt egészítené ki. A második világháborút követő népszámlálások adatai a kutatópontokon zajló demográfiai tendenciákra derítenek fényt.

Az összegyűjtött anyag CD-ROM-on lesz hozzáférhető. Az így elkészült lemez oktatási, demonstrációs és kutatási célokra egyaránt felhasználható lenne, ugyanakkor a határon túli magyarok jól körülhatárolható és jelentős hányadáról is kellően pontos képet nyújthatna.

A feldolgozásra kerülő adatok kiaknázásának (a kérdések kényszerű „rosszasága” mellett) csak a felhasználó fantáziája szabhat határt.

A kutatás támogatásáért köszönetet kell mondanunk az OKTK Közalapítvány Magyarságkutatás főirányának, a Pro Renovanda Cultura Hungariae közalapítványnak, valamint a budapesti ELTE BTK Folklóre Tanszékének csakúgy, mint a kutatást végző szakembereknek és lelkes terepmunkásoknak.

A néprajz a történettudományok azon részét foglalja össze, amely korábbi értelmezések szerint „az alávetett néprétegek teljes társadalmi tudatát” jelöli ki vizsgálata tárgyául, más, korszerűbb megfogalmazás szerint egy területileg, történetileg jól körülhatárolható csoport, etnikum vizsgálatát is végezheti.

Minthogy Vajdaság a vizsgálat kezdő időpontjában, a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején demográfiai szempontból igen tarka képet mutatott, ugyanakkor a kilencvenes évek végéig fennálltak azok a lakossági struktúrák, amelyek alapján a nemzetiségek – esetünkben a magyar – egyes területeken tömbben, másutt szigetben vagy szórványban éltek.

Ha a népi kultúrát egy statikus, megkövült képződménynek tekintenénk, a felsorolt három demográfiai létforma jobban vagy kevésbé jobban rögzítené a korábbi állapotot. Bizonyos – fiktív – modell alapján a nagyobb közösség több saját kulturális jegyet képes megőrizni. Más elképzelés szerint az elszigetelten élő csoportok azok, amelyek őrzik a csoportra jellemző sajátosságokat.

A terepmunka során összegyűjtött adatok alapján kétféle következtetés vonható le: egyrészt a mai napig tapasztalható szegregáció határozott jelei rajzolódnak ki, aminek legfontosabb színtere a család és a ház. A másik szinten – a nyilvános tér szintjén – egy, az egész tartományt egyaránt érintő hatás mutatható ki. Ez alatt a gazdasági struktúraváltás hatása értendő, amit a migrációs trendek is befolyásoltak. Ennek során nem csak a mezőgazdasági és ipari szerkezet átalakulása volt jelentős, de az ebből következő regionális központ – iparosodó, „ok nélküli városok” – hatása, a „falú-város” kapcsolat feloldódása is megfigyelhető.

A kultúrpolitika és a kutatás lehetőségei

A VMNA kutatási program tényleges kezdő időpontját 1997 tavaszára helyezhetjük. Ez az időszak azért fontos, mert függetlenül a program kezdetétől, a jugoszláv gazdaság jövedelme – s ezen belül a „kultúrpolitikára” szánt összegek – olyannyira megcsappantak, hogy újabb, államilag támogatott kutatási tervekről ez időtől kezdve nem hallani. Ezzel párhuzamosan a magyarországi pályázati lehetőségek széles skálája válik elérhetővé, mi több, a pályázati feltételek már egyre ritkábban tartalmaznak a határon kívüliek számára kirekesztő kitételeket.

A támogatási lehetőségek a kutatás végén sem változtak, ezért itt már leírható, hogy az ötéves kutatást az anyaországi szervezetek és közalapítványok támogatása nélkül nem kezdhettük, és nem fejezhettük volna be. Ez a tény elgondolkodtató és elszomorító.

Összefoglalás és reménykedés

A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza 2002 februárjában mutatkozik be nyilvánosan a nagyközönség előtt. Ezzel egy olyan többéves kutatás végére tehetünk pontot, amely, ha csak kevéssel is, de néhány megoldásában a nagymúltú európai néprajzi kartográfia előtt jár.

Nem téveszthetjük szem elől azt aényt, hogy a kutatás és a feldolgozás a helyi lelkes emberek türelmét és állhatatosságát dicséri. Úgy is mondhatnánk, a VMNA kidolgozása a mi lelkünkön szárad, hibáival és erényeivel együtt.

Reményemet fejezem ki aziránt is, hogy a továbbiakban a helyi kultúrpolitika is felfigyel, Isten bocsá' támogatja (!) az átgondolt, többéves kutatási programokat. Az ilyen cselekedetek talán arról győzhetnék meg az egyébként igen szerény körülmények között dolgozó kutatókat, hogy szükség van rájuk és munkájukra. Hogy hon is van, nem csak haza.

Szijártó Imre (*Maribor*)

Hungarológiai tevékenység a Maribori Egyetemen

A Maribori Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézete történetét tulajdonképpen a magyar nyelvi lektorátus alapításától kell kezdeni, ez ugyanis hosszabb múltra tekint vissza, mint a tanszék: az előbbi 1966-ban, az utóbbi az 1980/81-es tanévben alakult. A Mariborban folytatott hungarológiai tevékenységet szervezeti szempontból tehát az jellemzi, hogy párhuzamosan folyik magyar szakos képzés és nyelvtanítás – ez utóbbi további differenciálódásáról beszélünk majd a továbbiakban. Jelen áttekintés a két egység munkája közül a lektorátuséra helyezi a nagyobb hangsúlyt.

1. A tanszék tevékenysége

A tanszéknek jelenleg három főállású oktatója van, „rendes egyetemi tanár”, docens, illetve asszisztens beosztásban. A tanszék és a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola szoros együttműködését jelzi, hogy az előbbieket a magyarországi intézményben kezdték pályafutásukat, és az első három kivételével mindaddig valamennyi lektornak voltak szombathelyi kötődései. A vezető oktatók dolgoztak korábban maribori lektorként is, tehát jól ismerik Szlovéniát és az itteni viszonyokat. Óraadóként (két fő), illetve asszisztensként összesen három muravidéki magyar munkatársa van a tanszéknek, az előbbieket munkássága túlmutat a tanszék keretein: mindketten ismertek költőként és irodalomtörténészként is.

A tanszék kiadványai között megemlíteném a Corvin Mátyás-konferencia anyagát, amely 1991-ben jelent meg. Molnár Zoltán Miklós munkája a *Nyelv és nemzetiség* című 1993-as kiadvány, Bokor József tanszékvezető és Guttmann Miklós közös kötete az 1999-ben megjelent *A muravidéki magyarság anyanyelvéért* című cikkgyűjtemény. Az *anyanyelv a kétnyelvűségben* címmel ugyancsak 1999 elején látott napvilágot a lendvai székhelyű Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézettel közös gondozásban egy magyar–szlovén nyelvi érintkezésekkel foglalkozó tanulmánykötet Bokor József szerkesztésében. Egy 2000 tavaszán megrendezett nemzetközi konferencia anyaga a *Szomszéd népek – szomszédos kultúrák* című kötet a magyar–szlovén irodalmi kapcsolatokról, szerkesztői Bokor József és Szijártó Imre.

Jelenleg 22 magyar szakos diák tanul a négy évfolyamon, ami mindenképpen fejlődést jelent a korábbi évekhez viszonyítva. (Az ötödik évfolyamot úgynevezett „abszolvens” évként töltik a hallgatók.) A képzés a magyar esetében kétszakos, így diákjaink a magyar mellett történelmet, angolt, németet, szociológiát, filozófiát, pedagógiát, biológiát, földrajzot vagy technikát hallgatnak, megközelítőleg a felsorolás arányában. A szakok listája is mutatja, hogy a képzés itteni rendszere a magyarországi tanárképző főiskoláéra emlékeztet. A magyar szakos hallgatók szinte kivétel nélkül magyar származásúak vagy egyes családból kerültek ki. A hallgatók összetétele szempontjából tanszékünk tehát a határon túli magyar kisebbségi fiatalokat oktató romániai vagy szlovákiai tanszékekhez hasonlítható. További jellegzetesség az, hogy ugyan a magyar etnikum által lakott települések a magyar–szlovén határ mentén helyezkednek el, az intézmény maga ezen térségtől mintegy nyolcvan-száz kilométernyire található, ahol csupán magyar szóróványról beszélhetünk. A tanszék tehát a maga földrajzi elhelyezkedésével, hallgatóinak nyelvi-etnikai jellemzőivel és oktatói gárdájával sokszálú kapcsolatrendszerbe ágyazódik: a tanszék a Szlovén Köztársaság által fenntartott szlovén nyelvű képzést folytató intézményben működik, hallgatóinak többsége a szlovén törvények által elismert autochton kisebbséget képviseli, amely a muravidéki térségben él, oktatói pedig részben szlovén állampolgárok, részben Magyarországról járnak át, míg a lektor a magyar Oktatási Minisztérium kiküldöttje. Szlovén anyanyelvű hallgatókra remélhetőleg a továbbiakban lehet majd számítani. Van magyarországi (rábavidéki) szlovén hallgatónk is, ezenkívül a szombathelyi főiskoláról részképzésre érkeznek hozzánk szlovéniai magyarok. A végzősök a Muravidék kétnyelvű iskoláiban vagy ezek könyvtáraiban helyezkedhetnek el, de találhatunk volt maribori diákokat a magyar nyelvű televíziónál, rádiónál és más intézményeknél.

2. A lektor feladatai

Az elmúlt 35 évben 12 lektor működött az egyre magasabb rangot kapott intézményben – a jelenlegi egyetemi Pedagógiai Kar elődje a Pedagógiai Akadémia volt. A mindenkori lektort a Nemzetközi Hungarológiai Központ (illetve ennek jogelődje vagy jogutódja) küldi. A jelenlegi, sorrendben tizenharmadik lektor – e sorok szerzője – munkája könnyebb és nehezebb is elődeiénél. Az egyetem, a kar és benne a magyartanítás kétségtelenül sokat fejlődött ugyanis ebben a három évtizedben: az oktatás 1986 óta egyetemi szintű, ma már minden évfolyamon van magyar szakos hallgató, akiknek egyre több lehetőségük van képzésük kiteljesítésére más szakokon és intézményekben, a tanszék mai oktatógárdája tapasztalt szakemberekből áll, megnyíltak a lehetőségek a térség országai testvértanszékeivel való együttműködésre, nagy fejlődésen mentek keresztül tovább az oktatás feltételei. A magyar nyelv megítélésében ugyanakkor jól érzékelhetők azok a társadalmi változások, amelyek Szlovéniában és a térségben lejátszódtak az elmúlt évek során: elszívó hatást gyakorolnak az anyaország egyetemei, amelyeken egyre növekvő létszámban tanulnak a magyar és szlovén anyanyelvű diákok; érezhetően csökken a bölcsészszakok iránti általános érdeklődés; a muravidéki magyarság létszámának fogyása hatást gyakorol a magyar nyelvű képzésre is.

1. Oktatás. A lektor tulajdonképpeni feladata a kilenc karból álló egyetem azon hallgatóinak oktatása, akik nem magyar szakosok. Az elmúlt évek gyakorlata szerint a lektor kap továbbá magyar szakos órákat is – ez utóbbiak számát véleményem szerint a heti két óras szinten kellene tartani éppen azért, hogy megmaradjon a maribori körülmények között kialakult hagyományos lektori tevékenységi kör és a lektori órák karok közötti jellege. A nem magyar szakosok oktatásának egyik nehézsége éppen az órák ilyen arculatában van: a lektori hallgatók különböző nyelvi szinten beszélnek, és a legkülönbözőbb érdeklődési területeket képviselik. Az egyetem magyar származású hallgatóinak számáról nincsen adatunk. A csoportokba, amelyeket igyekszünk szakmai és nyelvi szempontok alapján kialakítani, több-kevesebb rendszerességgel körülbelül harmincan járnak. A lektori hallgatók többsége anyanyelvi szinten beszél a magyart, de vannak olyanok is, akik vegyes családból származnak, tehát otthon több nyelvet (magyart, szlovént, horvátot) használnak. Sokan közülük kétnyelvű iskolába jártak. Ők az úgynevezett „magyar 1.” vagy a „magyar 2.” szinten érettségiztek, azaz a magyart anyanyelvként illetve idegen (környezet)nyelvként tanulták a középiskolában. Olyan magyar származásúak is jelentkeznek, akik Muraszombatban, Mariborban, Ljutomerben vagy másutt jártak középiskolába.

Öröndetesen emelkedik a szlovének érdeklődése a magyar iránt, őket a kezdő vagy álkezdő csoportokba soroljuk. Körükben a magyar nyelv tanulásának indítékai az alábbiak lehetnek: rokoni kapcsolatok (a Muravidékről elszármazott családokban élő diákokról van szó); szakmai érdeklődés (nyelvszakosok, történelemszakos hallgatók); személyes kapcsolatok (magyar vagy muravidéki barátok, csoport- vagy szobatársak stb.). Megfelelő érdeklődés és nyelvi alapok megléte esetén már rövid távon elképzelhető, hogy ezek a hallgatók felvegyék a magyar szakot. Vannak továbbá itt élő vagy tanuló más nemzetiségű érdeklődők, ők lengyel állampolgárok, de van orosz anyanyelvű lektori hallgató is. A kezdő csoportokban a Debreceni Nyári Egyetem tankönyveit használjuk.

A lektori órák jellegük szerint tehát a magyar mint idegen nyelv vagy a tágabban értelmezett hungarológia területébe tartoznak attól függően, hogy az adott hallgatónak vagy csoportnak milyen az előképzettsége és mik az igényei.

A tanév elején tehát igyekszünk olyan csoportokat szervezni, amelybe viszonylag azonos szintű hallgatók kerülnek. Van csoportja a jogász- és közgazdász hallgatóknak, a műszaki kar hallgatóinak, a pedagógiai karnak, illetve a tanító szakosoknak. Vannak továbbá magyarul tudó, magyar származású teológus hallgatók, akik a magyarlakta vidék plébániáiba szeretnének kerülni szolgálatra. Olyan tematikát kísérelünk meg összeállítani, ami a csoportok érdeklődési területének megfelel: szakszövegek fordítása szlovénról magyarra és magyarról szlovénre, szókincsfejlesztés, stilisztikai és nyelvhelyességi gyakorlatok. Mivel Szlovénia területén egyetemi képzésben magyar nyelven kizárólag a magyar nyelv és irodalom szakot lehet hallgatni, különös hangsúlyt kell

helyeznünk a különféle szaknyelvek oktatására. Ez sok esetben nem könnyű feladat, hiszen a lektornak megfelelő szinten kellene birtokolnia a biológia, a jog vagy a közgazdaságtan nyelvét.

A hallgatók a kialakult gyakorlat szerint kétéves képzés után írásbeli és szóbeli részből álló belső vizsgát tesznek, ezért bizonyítványt kapnak. A bizonyítványban a tanszék elismeri, hogy a hallgató alkalmas munkavállalásra a kétnyelvű területen.

2. Programok szervezése. Bizonyos időszakonként filmvetítéseket szervezünk a magyar szakosok és a lektori hallgatók részvételével. Ez utóbbi foglalkozás már az ősszel alakult Maribori Magyar Kultúrklub rendezvényei közé tartozik. Az egyesületi formában működő szervezet pályázatokból és tagdíjakból tartja fenn magát. A Klub tagjai szervezték ebben a tanévben az ismerkedési estet és a karácsonyi műsort. Terveink között szerepel, hogy rendszeresen szervezünk előadásokat, író–olvasó találkozókat és más összejöveteleket. Az elmúlt tanévben rendeztünk egy találkozót a muravidéki magyar irodalom egyik képviselőjével, előadásokra hívjuk továbbá azokat a szlovéniai és magyarországi szakembereket, akiket meg tudunk nyerni. Sor kerül továbbá a tanszék oktatóinak ismeretterjesztő előadásaira is: elsőként áttekintés hangzott el a magyar film történetéről. Az egyesület tagsága szerepet vállalt az 1999/2000-es tanévben megrendezett konferencia szervezésében. A további tervek között szerepel az anyaországgal fenntartott kapcsolatok ápolása, valamint az is, hogy összefogjuk a Mariborban és környékén élő magyarok kulturális tevékenységét.

Egy tanévben három olyan összejövétel van, amelynek megszervezése a lektor feladata: az 1956-os megemlékezés október végén, a karácsonyi műsor, amelyet ismerkedési esttel szoktunk összekapcsolni és a március 15-i ünnepség.

A tavaszi időszakban a lektor feladatai közé tartozik a Debreceni Nyári Egyetemre jelentkezők pályáztatása, kiválasztása és felkészítése. Az elmúlt időszakban a hagyományosan juttatott öt ösztöndíjat sikerült kettővel kiegészíteni.

3. Egyéb feladatok. A lektornak bizonyos mértékben részt kell vállalnia egyrészt a tanszék oktatómunkájában, ami heti néhány órát jelent, elsősorban irodalmi szemináriumok tartását. Másrészt feladatot ad a tanszék szakmai fejlesztése, ami az utóbbi néhány évben összekapcsolódott a Pedagógiai Kar tervezett bölcsészkarra (filozófiai karrá) való alakításával. A lektorra hárul a tanszéki könyvtár fejlesztése és rendezése. Folyamatos munkát ad a magyarországi és szlovéniai pályázati kiírások figyelése, az esetleges pályázati anyagok gondozása. Bizonyos feladatokat jelent az egyetem magyarországi kapcsolatainak fenntartása és fejlesztése: közvetítés magyar és szlovén szakemberek között, közreműködés szakmai rendezvényeken. Ami a tudományos munkát illeti, ez kiküldetése idején nagymértékben a mindenkor lektor érdeklődésének függvénye.

A maribori lektor tevékenységi körébe tartozik a tanszék földrajzi helyzetéből adódóan a folyamatos kapcsolattartás a Muravidék szellemi műhelyeivel és iskoláival. Ez a következő tevékenységeket jelenti: részvétel a Művelődési Intézet rendezvényein; továbbképzések megtartása az iskolákban és a helyi médiában; részvétel iskolai rendezvényeken (zsűrizés gyerekpályázatokon, tanulmányi versenyeken); szerepvállalás a magyar nyelvű kiadványok körül.

A lektornak érdeklődési területétől függően vannak feladatai a két kultúra közötti közvetítés terén is. Ez az utóbbi időszakban magyar folyóiratok szlovén tárgyú összeállításában való részvételt, illetve szlovén filmnapok magyarországi előkészítését és lebonyolítását jelentette.

3. A továbbfejlesztés irányai

1. A magyar szakos képzés tanterveinek átalakításához és a hallgatók nyelvi felkészültségének hiányosságaihoz kapcsolódik a lektor feladatkörének esetleges bővülése a magyar szakosok számára tartott gyakorlati nyelvórákkal. Ezekre annak érdekében lenne szükség, hogy a vegyes házasságokból származó hallgatók nyelvi készségeit órarendi keretekben fejleszthessük. A hasonló órák a szakos és a lektori foglalkozások tartalmi és módszertani jellegzetességeit egyesítenék, feladatuk a magyar szakos tanulmányok alapozása lehetne.

2. A kar átalakítása magával hozza a képzések kínálatának bővülését, amelyben a magyar tanszéknek is szerepet kell vállalnia. Ez elsősorban tanszékek közötti együttműködésekkel megvalósuló új képzési formákat jelent a következő területeken: a bölcsészképzés bevezetése, illetve a tanárképzés reformja, fordító- és tolmácsképzés, média, turizmus. A fejlesztés irányai nagy lehetőséget rejtenek a magyar szakos képzés átalakításában is, hiszen éppen ezeken a területeken van szakemberhiány a Muravidéken. A hagyományos tanárképzési profil bővítése tehát kedvező változást jelent a tanszék életében.
3. Fejlesztési feladatok vannak a tanszék és a lektorátus nemzetközi kapcsolataiban. A következő irányok mutatkoznak: együttműködés a grazi tolmácsképző intézettel – ez elsősorban hallgatók és oktatók cseréjében nyilvánulhatna meg; együttműködés a ljubljana-i lektorátussal, amelynek a tartalma az áthallgatások megélénkítése lehetne; együttműködés anyaországi felsőoktatási intézményekkel, elsősorban a pécsi és a budapesti egyetemmel. A jelentkezők meritési bázisának szélesítését szolgálhatná a szentgotthárdi gimnázium rábavidéki szlovén diákjainak maribori tájékozódása.
4. A fenti feladathoz kapcsolódik az egyszakos levelezős képzés megszervezése elsősorban azon hallgatók számára, akik a hajdani Pedagógiai Akadémián szereztek oklevelet. A nappali egyszakos képzés bevezetése véleményem szerint nem időszerű.
5. A szlovén anyanyelvű hallgatók magyar szakos tanulmányok iránti érdeklődése jelzi, hogy számukra szükség lenne egy nulladik éves nyelvi előkészítő képzési formára. A nulladik éves képzés létrehozása a tanszéki oktatók és a lektor közös feladata.
6. A muravidéki kétnyelvű iskolák pedagógusainak képzésében a legnagyobb hiányosság az óvodapedagógusok és az általános iskolai tanárok felkészítésében van, hiszen ők az egyetemen jelenleg szlovén nyelven hallgatják az órákat. Valószínűleg kormányközi vagy minisztériumok közötti egyeztetést igényel, hogy a magyar nyelvű képzés kötelezően és órarendszerűen épüljön be azoknak a hallgatóknak a tanrendjébe, akik a kétnyelvű régió iskoláiban akarnak elhelyezkedni. Megjegyezzük, hogy nem csupán szakmai jellegű képzési feladatokról van szó, hanem didaktikai-tantárgypedagógiai tartalmakról is. A nem magyar szakos, pedagógiát szlovén nyelven hallgató diákok tanításmódszertanának oktatása a kialakult gyakorlat szerint a lektor feladata lenne, de könnyen belátható, hogy ez túllép a lektori munka keretein.
7. A Maribori Egyetemen és a szlovéniai felsőoktatási intézményekben bevezetendő kreditrendszer körüli változások kedvezően hathatnak a lektori óráknak a tanrendbe való illeszkedésére, amennyiben végre elérhetjük, hogy ezeket az órákat elismerhessük a hallgatók lecke-könyvében. A magyar nyelvi modulok egyetemi szintre való kidolgozása meghozhatná a nyelvi órák „professzionizálódását” a tanrend szempontjából, és rendezné a tanszék, illetve a lektor által kibocsátott bizonyítvány tartalmi kérdéseit és érvényességi körét is. Valószínűleg több olyan modult lenne célszerű megalkotni, amelyek illeszkednének a hallgatók szakmai összetételéhez és nyelvi felkészültségéhez. A legfontosabb a pedagógiai, a jogi-közgazdasági, a műszaki és az agrár szaknyelvi képzés.
8. Ehhez a ponthoz kapcsolódik az, hogy a fentiekben említett bizonyítvány megszerzésének követelményeit fokozatosan közelíteni kell a nemzetközi nyelvvizsgákéhoz. Ezzel együtt járna a lektori munka tartalmi fejlesztése.
9. A magyar nyelv helyzetét erősítené az az évek óta érlelődő változás, hogy a kar vagy az egyetem nem magyar anyanyelvű hallgatói idegen nyelvként vehessék fel a tárgyat. Ez a lépés nyilvánvalóan összefüggésben van a kreditrendszer kialakításával, illetve azzal is, hogy ebben kötelezően választható idegen nyelvként szerepet kapjon a magyar.
10. A ljubljana-i lektorátushoz hasonlóan, ahol a szlovén és a nyugati nyelv szakosok a magyart kötelezően választható nem indoeurópai nyelvként tanulják, a bölcsészkar megalakulásával ez a maribori lektorátus feladatainak átalakulását is jelentheti. Elsősorban nyelvészeti, elméleti jellegű képzésről van szó.

Összegzés

A tanszék és a lektorátus munkájának bemutatása során láthattuk, hogy az a hungarológia számos területét érinti. Az egyik irány a határon túli magyar diákok oktatása (ezen hallgatói réteg is meglehetősen sokszínű a nyelvi felkészültség szempontjából), a másik pedig a szlovén anyanyelvűeké. A lektori munka tanszéken és karon túlmutató jellege tovább árnyalja a képet. További sajátosságot jelentenek a tanszék és a lektor tevékenységi körének érintkező és eltérő területei – a munkamegosztás keretei változóban vannak az elmúlt néhány év óta. A kari reform végrehajtása és a kreditrendszer bevezetése során külön figyelmet kell szentelni a nyelvi órák arányának megőrzésére a lektor órarendjében, hiszen ezek a muravidéki magyarság szakemberképzésének értékes elemét alkotják.

A fejlesztési feladatok ismertetése során láthattuk, hogy ezek a lektori munka további szélesedését hozhatják, ugyanis egyszerre van szó a lektor tanszéki szerepvállalásának átalakulásáról, a gyakorlati nyelvi órák arányának növeléséről és számos szaknyelvi terület képzési gyakorlatának fejlesztéséről.

Várhelyi Ilona (Debrecen) A lokalitás mint irodalmi érték

A kölcsönhatás: a szellemi egységesülés és különbözőzés jelensége

A globalizáció a 21. század fogalmának tűnik, de mint kulturális jelenség nem új keletű. A kultúrák egymásra hatása kisebb és nagyobb régiókban ősidők óta megfigyelhető. Ennek tulajdoníthatjuk a művészeti stílusok kialakulását és terjedését is.

Az anyagi és szellemi kultúra terén, illetve az ezekhez való viszonyulás kultúrájában a szomszédos családok, települések, kistérségek, tájegységek, sőt nemzetiségi és vallási kultúrák közötti kölcsönhatásra a néprajztudomány gazdag példatárral szolgál. A folklór műfajai a népi kultúra szellemi termékeiként ugyanilyen módon terjednek, és motívumaik által hasonló vonásokat rajzolnak ki az érintkezések mentén. A hasonulások az egységesülés irányába hatnak. Ugyanakkor az érintkező kultúrák a különbözőzés jegyeit is megőrzik, hiszen addig maradnak fenn, amíg lokális sajátosságaik felismerhetők.

A kisebb és szegényebb nemzetek fejlettebb (és archaikusabb) kulturális identitása szelektív befogadást eredményez és kevésbé expanzív. Az újabb, nagyobb és gazdagabb nemzetek identitása gyengébb, ezért kulturális hatásrendszerük extrovertált. Ideológiai és gazdasági érdekek mentén ezek az anyagi és szellemi globalizálás irányába hatnak.

Legjobb példa erre a *Ludas Matyi*-mese, ami számunkra Fazekas Mihály verses epikai alkotását jelenti, de közel három évezreden át nyomon követhető jellemző motívumainak vándorlása, amelyek egy i. e. 701-ből származó, a törökországi Sultantepe környékén végzett régészeti ásatás által feltárt asszír agyagtáblán tűnnek fel először írásos formában, *A nippuri szegény ember* történetében,⁶⁶⁸ s ez a forma valószínűsíti a motívumok szóbeli terjedésének a rögzítés előtti több évszázados múltját.

Számos nép lokalizálta a mesét, egyedi vonásokkal rajzolta át a történetet. A mesehős Matyi helyett népszerű helyi nevet kapott, a lúd kecskévé, birkává, malaccá változott, még a háromféle furfangos bosszúállás is helyi történetekkel színeződött, mégis a tipológiai vonásokat hűségesen és mindmáig felismerhetően megőrizte a mese.

Az írásos rögzítés sem vet tehát véget a szóbeliségnek, hanem nemzetek és nyelvek sokasága ismerheti fel valamelyik népmeséjében e történet szerkezeti és tartalmi elemeit. Ha az ékírásos agyagtáblát tekintjük a mese első írásos formájának, azt állapíthatjuk meg, hogy – bár lejegyezték, mégis a szóbeliség élteti – akár két évezreden át, amikor már a származás, az ősforrás feledésbe merül, és újabb nemzeti, vagy inkább lokális töltésű népmeseként, vagy szépirodalmi műként fogalmazódik újra. Az így keletkezett változatok közül a legsikeresebbek nemzetközi ismertségre tesznek szert a műfordítások vagy vizuális feldolgozások által. Ez történt a mi *Ludas Matyinkkal* is.

A nyelvi határ a szóbeli kultúra terjedésének bizonyos mértékig gátat szab, de még ez sem bizonyul áthághatatlan akadállynak. Még az olyan markáns nyelvi határvonalakon, amilyen pl. a magyar nyelvterületet körülveszi, át-átszüremkednek a szóbeliség és szokáskincs kulturális kölcsönhatásai, különösen a többnemzetiségű területeken, illetve a mesterségesen létrehozott etnikai övezetekben.

Az írásbeliség tömeges terjedése, a könyvnyomtatás, újabban a tömegkommunikáció elektronikus hatásrendszerei, valamint az ezektől csak részben független életmódváltás miatt azonban a népi kultúra szellemi termékei kiszorulnak a használatból vagy eredendő funkciójuktól és közegüktől eltávolodva rezerválódnak.

⁶⁶⁸ JULOW Viktor: *A nippuri szegény ember meséje és a Ludas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 6. 678–690.

Hasonló a helyzet a szépirodalom esetében is. A szépirodalmi alkotás – a kultúra részeként tekintve – egyszerre gyűjti, fókuszolja és elindítja, lendületbe hozza a népi kultúra hatásmechanizmusait, ám nagyrészt új tartalmak áramlanak ezek medrébe.

Már az ókor fejlett irodalmában is ismerünk a folklórhoz hasonló áthallásokat, kölcsönzéseket, vándormotívumokat, sőt sok esetben századokon átvonuló tematikai kontinuitást is találunk. Elég a zsidó zsoltárköltészet lírai remekléseinek arra a csodálatos termékenyítő hatására gondolnunk, amely egyike az európai költészet máig eleven forrásainak. Hasonlóképpen a görög és római irodalom egymásra épülése, és a klasszikus műveltségismény az európai szellem – földrész méretű – egységesülése irányába hatott, amelynek fontos közege a latin nyelv volt.

A kevésbé ismert példák közül hadd említsek egy görög költőt, Menandroszt, aki i. e. 342-től 290-ig élt, és mintegy száz színpadi művet alkotott. A *Miszantróposz* (Düszkolosz) című művének,⁶⁶⁹ vagy az *Epitrepontesz*⁶⁷⁰ című drámájának alakváltozatait egészen Shakespeare-ig, Molière-ig, Lessingig, s a közvetítő nyelveken át Bessenyeiig és Csokonaiig nyomon követhetjük. Mivel azonban az általa kidolgozott jellemeket az újabb megfogalmazások saját korukhoz és társadalmukhoz igyekeztek igazítani, első látásra nem tűnik fel a szerves tipológiai rokonság.

A szellemi egységesülés hordozói

A nyelv és a kommunikáció

Ha megvizsgáljuk, mely eszközök hatnak leginkább a kultúra és irodalom globalizálására, elsőként a nemzeti nyelvi kommunikációt vesszük észre, majd tágabb körben az egymáshoz földrajzilag is kapcsolható rokon nyelvek közeget, aztán pedig az egyéb, földrajzi szomszédságban élő népek nyelvi kapcsolatait. (A földrajzi szomszédság erősebb, mint az egymástól távol élő nyelvi rokonság.)

A nyelvi eszközök hatását erősíti fel, szélesíti ki és gyorsítja a modern tömegkommunikáció. Az írás-olvasás az utóbbi évszázadokban a tankötelezettség és a nyomtatás által a világ nagy részén az élőbeszéd után a leginkább használatos tömegkommunikációs eszközzé vált, majd pedig megjelentek a vizuális és informatikai technikák, amelyek a beszéd és az írás másodlagos megjelenítésére is képesek, sőt komplex érzékszervi hatásuk következtében újfajta formanyelven szólalnak meg.

Míg a természetes beszéd időben és térben behatárolt, a tömegkommunikáció már földrészeken át is gyorsan terjed. A technikai formanyelv már nem tekinthető nemzeti karakterűnek, s e formai jelleg rányomja uniformizáló bélyegét a közvetített tartalmakra is. Miközben etikai és jogi szabályozás védi a szerzői érdeket, a globális irodalmi hatáselemek terjedésének éppoly kevésbé lehet gátat szabni, mint a folklór esetében, csak hogy itt a hatás egyszerre érint szinte minden civilizált kultúrát. Ez az egyidejűség vertikális irányultságot mutat és tipológiai rokonságot eredményez, míg a lokális értékek inkább horizontális természetűek, és kontaktológiai mechanizmusuk miatt időbeli folyamatot jelenítenek meg.

A kapcsolatok időigényessége miatt szoktunk beszélni a magyar irodalom (és társadalmi fejlődés) megkérdőjelezéséről a nyugati irányzatok begyűrűzése kapcsán. Csak addig jogos ezt a relatív megkérdőjelezést felróni, amíg dominánsan a kontaktológiai hatások érvényesülnek. A tömegkommunikáció azonban kiszorítja ezt, és egyre inkább a tipológiai egységesülés irányába vezeti a nemzeti kultúrákat. Tömeges hatása alól az élő nyelv sem tudja teljes mértékben kivonni magát, s a nyelvi és formanyelvi hatások a nemzeti irodalomba és más művészetekbe is benyomulnak.

⁶⁶⁹ Magyarra az 1957-ben megtalált kézirat alapján TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre *Embergyűlölő* címen fordította le.

⁶⁷⁰ Ford. HEGEDÜS István, *Választott bíró*, 1909; illetve DEVECSERI Gábor, *Ítéletkérők*, 1971.

A legszélesebben értelmezett kultúra terén megfigyelhető globalizáció mai felerősödését tehát mindenekelőtt a kommunikáció tömegesedésének tulajdoníthatjuk, amelynek legfőbb indítéka a gazdasági érdek. Minél nyíltabbá válik ez a motiváció, annál inkább működésbe lép a lokális értékek és érdekek önvédelme. A globalitás és a lokalitás tehát – bár erőviszonyaik igen eltérőek – dialektikus viszonyban van egymással. Az eszközrendszerben mutatkozó esélyegyenlőség hiányában azonban világosnak látszik a küzdelem kimenetele.

A vallás

A kultúra hordozói között számításba kell vennünk még a vallási közegek egységesítő hatását is, amely ugyanakkor maga is alá van vetve a globalizáció folyamatának. A vallások saját missziós küldetésük gyakorlása során szintén a kommunikáció eszközeit használják, ám belső tartalmi üzenetük eltérő. A hagyományos és tömeges vallások kevésbé kényszerülnek rá, ezért kevésbé is képesek a technikai civilizáció rafinált eszközeit használni. Az újabb vallási irányzatok azonban nagyon is élnek a tömegkommunikatív technikákkal. Mivel azonban az egymástól való markáns megkülönböztetés igénye is munkál a vallásokban, az elhatárolódás kontaktológiai relációba is elhelyezi őket.

(Ezt a jelenséget nem egészen lehet azonosítani a keresztény ökumenikus mozgalmakkal, amelyeknek szándéka a felekezetek egységének teológiai párbeszéd és a gyakorlati együttműködés útján történő helyreállítása. Az egység akadályát képező különbségek elhalványítása végső soron ugyancsak az egyetemesség irányába hat.)

A katolicitás bizonyos értelemben a globalizálódás eszköze volt és maradt. Az ortodoxia és a protestantizmus belső eróziója, a nemzeti egyházak és szekták létrejötte az időleges ellenállást és ellenhatást jeleníti meg, amely azonban hosszabb távon inkább előmozdítja, mint feltartóztathatná a globalizálódás tendenciáját.

A római katolikus egyház sokáig még a latin nyelv által is igyekezett a vallás egységes arculatával hozzájárulni a világ – leginkább Európa – szellemi egységéhez. Ennek sikere máig jól látható az egységes építészeti, művészeti, irodalmi stílusok nemzeteket átfogó hatásán. Nem alaptalan pl. az a vélekedés, hogy Európa szellemi határait a gótikus építészet jelöli ki, az óceántól kb. a Kárpátok karéjáig, amelynek túloldaláig az ortodoxia európaiktól markánsan különböző, bizánci kultúrája húzódott fel. (Az utóbbi évtizedek román ortodox expanziója ezt a sok évszázados kulturális határt szemünk előtt rajzolja át.) Az építészet azonban csak láthatóvá teszi azt a szellemet, ami egységességével áthatotta a filozófiai gondolkodást és a művészeteket. A néhány évtizede megelevenedett migráció következtében ma már Európa nyugati és északi területein az iszlám hatások válnak egyre észrevehetőbbé. Mindez jól megjeleníti az egységesülés és elkülönülés dialektikáját.

Provinciális, lokális és globális érték

A különbözőség az egyediség értékét hordozza, míg az egységesülés az általános értékét mutatja föl. A világirodalom – bár fiktív fogalom – irányzatokat, tendenciákat, stílusokat rajzol ki, s ezek által globalizáló erőt fejt ki. Ám az autonóm művészetben az egyediség mindvégig értékként viselkedik. Ezt az egyediséget a lokális értékek termelik újra, bár a lokalitás is relatív fogalom. (A világirodalom relációjában a magyar irodalom lokális színeket jelenít meg, és a magyar irodalom relációjában pl. az erdélyi irodalom képviseli a lokalitást.) A lokális értékek egyoldalú és erőltetett védelme azonban gyakran provincializmushoz vezet. A politika erre irányuló beavatkozása megtörheti a kultúra természetes és szerves fejlődését.

A kisebb nyelvek és nemzetek szépirodalmában a lokális színek erőteljesebbnek tűnnek, mint a világnyelveken születő irodalmak esetében. Ez bizonyos értelemben „optikai csalódás”, ugyanis a világnyelveken született műveknek nagyobb esélyük van a világirodalmi rangra, ami nem más, mint széleskörű ismertség. Ezáltal viszonyítási alapot, esetleg mintát képeznek a kisebb nemzeti

irodalmak számára. A nyelvi befogadói közeg nagysága azonban nem mindig határozza meg, mely művek kerülnek fel a világirodalom létrájának különböző fokaira. Közrejátsszik abban a korszellem, a történelmi pillanat, a nyelvi eszközök egyszerűsége vagy bonyolultsága, sőt a szerző életének esetleges biográfiai szenzációja is. Csak így érthetjük meg, hogy a mi Petőfink világszerte ismertté vált, míg testvércsillaga, Arany János alig.

A lokalitás tehát bizonyos értelemben hátrányos helyzetet teremt, ugyanakkor nagyobb esélyt ad a sajátos értékek kifejezésére. A sajátos értékek viszont elvileg nagyobb eséllyel számíthatnak a világirodalom figyelmére. Annak, hogy ez mégsem következik be, elsősorban kommunikációs okai vannak.

A világirodalom és a nemzeti irodalmak relációja leképződik a nemzeti irodalmak belső erőviszonyaira is. Úgy aránylik a világirodalom pl. a magyar irodalomhoz, mint a magyar irodalom a lokális irodalomhoz. Ha tehát a természetes irányból, a helyi értékekből indulunk ki, azt látjuk, hogy a műveknek az ismertség több fokozatán kell átjutniuk, s e fokozatok mindegyike szelekciós küszöböt jelent. Így tehát az, ami egykor természetes érték volt a lokális irodalomban, az mára szinte legyőzhetetlen hátrányt jelent.

Magyarországon és a kisebb nemzetek irodalmában a fővárosi jelenlét alapvetően meghatározza az ismertséget. Ezen az alapon tehát lokális esélyegyenlőtlenségről beszélhetünk. Az informatikai rendszerek és a média egyelőre csekély mértékben enyhíti ezt a gondot.

De nemcsak a hely, hanem a társadalmi helyzet is nagymértékben befolyásolja az esélyeket. Ez részben származási, másrészt tematikai kötődést jelent. A 20. század második felétől az európai értékrendben pl. a hagyományos paraszti társadalom problematikája korszerűtlennek hat. Hiába emelkednek az ilyen művek a legmagasabb esztétikai szintekre, nem tudnak az európai irodalmi közvéleményre maradandó hatást gyakorolni. Pl. Németh László Nobel-díjra érdemes művei ma alig ismertek Európában.

A lokális kötöttségektől mentes világpolgári szemlélet viszont egyszerre több küszöbön is akadálytalanul segíti át a műveket és szerzőiket. Konrád György vagy Esterházy Péter sikere többek között ennek is köszönhető.

A vidékiség árnyalatai

A magyar irodalomtörténeti fejlődést – hasonlóan a kis nyelvek és későn polgárosult társadalmak irodalmához – a lokális értékek mennyiségi felhalmozódásával jellemezhetjük. Egészen a 19–20. század fordulójáig a fővárosi irodalmi élet jelentéktelen, illetve az irodalmi élet központja egy-egy meghatározó személyiség lakhelye (Nikla, Kassa, Széphalom, Debrecen stb.). Budapest világvárosi fejlődése óriási szívóerőt jelentett, főként az előző századfordulón és a II. világháború után. A vidéken maradt írók egyre nehezebben jutnak országos nyilvánossághoz. A fővárosi szerkesztésű folyóiratok ma csak kivételesen nyílnak meg a vidéki szerzők előtt, így jelentős irodalmi alkotások és írók maradnak visszhang nélkül.

A regionális centrumok folyóiratai és irodalmi fórumai funkciózavarral küszködnek, a lokális értékeket alábecsülik, megmaradásuk érdekében a globális (vagy csupán divatos) irányt szolgálják ki. Mindkét irányban lezárt közvetítő csatorna szerepük. (Nem szállítják a lokális értéket az országos nyilvánosság felé, és nem is a helyi olvasókat szolgálják.) Az országos sikernevek hajhászása következtében a vidéki tehetségek saját pátriájukban sem kapják meg a kellő nyilvánosságot. Az értetlenség és méltánytalanság olykor dacosan torz teljesítményeket eredményez.

A fővárosra jellemző szellemi sokszínűség és a nemzetközi kapcsolatok tágasabb tere segítségükre van az alkotóknak abban, hogy tehetségüket kibontakoztassák. Ha összehasonlítjuk pl. Debrecenben a 20. század első felében alkotó írókat, azt tapasztaljuk, hogy a hasonló esélyekkel indulók Budapestre költözve vagy otthon maradva egészen különböző karriert futottak be. Tóth Árpád vagy

Szabó Lőrinc a nemzeti klasszikusok között biztosította helyét, a Debrecenben maradt Gulyás Pál és Oláh Gábor neve viszont lokális értéket képvisel.

A közelmúlt debreceni irodalmából egyetemes értékei ellenére sem tudott országos elismertségre jutni Niklai Ádám vagy Stetka Éva. Az élő kortárs irodalomból párhuzamba állíthatjuk Szabó Magda és Kiss Tamás munkásságát. Szabó Magda lokális témákkal a fővárosban nemzetközi sikereket ért el, míg Kiss Tamás egyetemes verskultúrájának is csupán helyi értéket tulajdonít az irodalomkritikusi közvélemény. Mellettük még folyamatosan jelen van a provinciális irodalmi érték. A provincializmusnak is megvan a helyi értéke, de elsősorban a helytörténeti kutatások számára lehet jelentősége. Az ideológiai manipulációk szinte mindig értékeltolódást idéznek elő, s ennek tényleges értékek is áldozatul esnek.

Színvonalas lokális irodalmi központok a 20. században csak a határokkal hermetikusan elkerített területeken alakultak ki, egy-egy meghatározó személyiség vagy szellemi mozgalom körül. Így tekinthetünk Kós Károly erdélyi törekvéseire vagy egy-egy határon túli folyóirat (Korunk, Kalligram stb.) körül kialakult szellemi mozgalomra.

Lokalitás és identitás

A lokális irodalmi értékek jótékony hatással vannak a hagyományok és a helyi kultuszok kialakulására. Ezek a lokális identitás fejlesztői. A hagyományok ápolása természeténél fogva a civil társadalom spontán kulturális tevékenysége. A 19–20. század fordulóján mégis intézményesül, és államilag, ideológiailag irányított kultusz-formák alakulnak ki. Ezek a hatalmi struktúrák mentén könnyen torzulan, a manipuláció eszközeivé lesznek. Ideológiai érdekek szolgálatába állítva a lokális értékek provinciálissá válhatnak.

A helyi értékek megbecsülésének jeleként a 19–20. század fordulóján sok vidéki városban, így Debrecenben is muzeális gyűjtemények jöttek létre. A trianoni katasztrófa még inkább szükségessé tette a helyi identitás erősítésének minden formáját, s ebben a múzeumoknak kiemelkedő szerep jutott. Az egyház és az arisztokrácia sok évszázados mecénatúrája után a múzeumi kezdeményezések a polgári lokálpatriotizmus kialakulását is előmozdították. Néhány évtized múlva pedig a politikai veszélyeztetettség elől adtak menedéket a lakosság bizalmát élvező múzeumok falai.

Debrecenben a Déri Múzeum, amely a Városi Múzeum szellemi alapjaira épült a Déri-gyűjtemény átvétele után is, nemcsak a veszélyeztetett műtárgyaknak, hanem olykor a legjobb szakembereknek is menedéke lehetett. Bár a vidéki múzeumok is szenvedtek háborús és ideológiai károkat, de a rendszerváltás felszínre hozta elődeink értékmentő munkájának, szakmai előrelátásának eredményeit is.

A század első felében a legjelentősebb vidéki múzeumok a közművelődés és a társasági élet jelentős színtereivé váltak. A civil szerveződések és művelődési mozgalmak kialakították azokat az ünnepségformákat, amelyekben a hagyományos értékek megbecsülése kifejezésre juthatott, s ezzel a társadalom értékrendjére pozitív hatást gyakorolhattak.

Az irodalmi kultuszformák Debrecenben is a 20. század első évtizedeiben voltak a legerősebbek. Ennek szervezői főként a művelődési, irodalmi társaságok voltak, esetünkben a Csokonai Kör és az Ady Társaság. Az irodalmi kultusz maradandó jelei a szobrok, emléktáblák, kiadványok, de a kor társadalmára mintaadó hatást gyakoroltak az irodalmi matinék, ünnepségek, társas összejövetelek, felolvasó estek, évfordulós kiállítások is.

Debrecenben az irodalmi hagyományok bősége és az időben megkezdett gyűjtőmunka lehetővé tette, hogy az egykori Csokonai Kör Városi Múzeumba került alapgyűjteményéből, illetve a Déri Múzeum történeti, néprajzi és képzőművészeti gyűjteményének irodalmi anyagából 1980-ban önálló épületben irodalmi múzeum létesüljön. Ez a lokális értékek megőrzése és megismertetése szempontjából igen hatásos eszköznek bizonyult. A múzeum gyűjteménye és állandó kiállítása fél évezredes helyi irodalomtörténeti fejlődést regisztrál. A lokális értékek védelme nemcsak gyűjteményi szinten valósul meg, hanem az irodalmi kultuszok ápolása mellett az élő irodalom

megismertetésében is kifejeződik. Erre azért is szükség van, mert a városban megjelenő, félvérszázados irodalmi folyóirat, az Alföld egyre inkább háttérbe szorítja a sajátos debreceni értékeket, és az imént jellemzett módon az országos értékítélet alapján válogat, ezeket – a többi folyóirattal megegyezően – terjeszti az egész országban. Mivel tehát ez a csatorna a lokális értékek elől jelenleg el van zárva, valóban fennáll a veszélye annak, hogy a helyi értékű irodalom ismeretlenségbe vagy provincializmusba süllyed.

Bár a közgyűjteményi tevékenység erre a problémára nem tud adekvát megoldást adni, legalább a helyi értékek átmentésének feladatát teljesíti. Ez abban is megmutatkozik, hogy a Debreceni Irodalmi Múzeum hatékony felvevő helye a lokális életműveknek. Míg korábban csak az országos gyűjtőkörű Petőfi Irodalmi Múzeumban lehetett helyet keresni a vidéken keletkezett hagyatékoknak, ma a legtöbb megyei múzeumnak van irodalmi osztálya. Debrecenben az irodalmi múzeum létesítése után megszűnt az a korábban jellemző tendencia, hogy a helyben keletkezett életművek hagyatékaiknak megőrzésére is inkább az országos gyűjteményt keresték, ott látták biztosítva az értékek nemzeti integrációját. Ennek a kissé sznob törekvésnek viszont éppen ellentétes hatása lett. A nemzeti klasszikusok árnyékában érdektelenné silányultak a lokálisan jelentős értékek, s a legtöbb hagyatéka sajátos színe elhalványult.

A Debreceni Irodalmi Múzeum alapításával pozitív fordulat következett be: még a Debrecenből elszármazott, országos vagy nemzetközi ismertségre szert tett írók is nálunk kívánják hagyatékaikat elhelyezni. A korábbi állapotra példaként hozható a Gulyás Pál-hagyatéka, amelynek legértékesebb része Budapestre került. A pozitív fordulatot pedig azzal érzékeltethetjük, hogy a múzeum létesítése óta nemcsak helyben tudunk tartani minden itt keletkezett hagyatékot, hanem több Budapestre került debreceni író már életében, vagy jogutódja által utóéletének letéteményeseiként a mi gyűjteményünket választotta (Sarkadi Imre, Balogh László, Szabó Magda). Döntésükben világos a felismerés: a lokalitás szintjén élénkebb kutatómunka és kultusz alakulhat ki munkásságuk nyomán, s ez biztonságosabban fenntartja az általuk létrehozott szellemi értékeket. Ugyanakkor ezek a város identitását is erősítik.

Konzekvenciák

A legújabb kori sznobizmust globalizáló arisztokratizmus és általánosító antidemokratikus szemlélet jellemzi, amelyben a helyi érték könnyen provinciálisnak minősül. Ebben az ítéletben évszázados félreértés lappang, miszerint a lokális érték csakis konzervatív, regresszív lehet. Természetesen bőségesen találunk erre is példát, de az ellenpélda sem ritka. Ez a gond felveti azt az igényt, hogy az irodalomtudomány módszereivel tisztázni kellene a helyi értékek mibenlétét. A negatív általánosítás azért veszélyes, mert nem azt a globalizálódást serkenti, amely a sajátos értékek széleskörű megismertetését szolgálja, hanem azt, ami a helyi színek elhalványulását eredményezi, s amit végső kifejtésben kulturális diktatúrának is nevezhetünk.

Számos nyelvi, történeti és szociológiai érték halmozódik fel a csupán lokálisan jelentős irodalmi alkotásban is. Természetesen a művészi értékmérés nem ezeket helyezi előtérbe. De a lokális értékek esztétikailag és etikailag is minősíthetők. Ezek formálják azt az értékrendet, amelyek az identitás fejlesztése révén megadják egy település szellemi arculatát.

Amennyiben a globalizálódás a kultúra terén a lokális színek elsorvadását jelenti, ez a kommersz irányába tolja el a fejlődést, és kiszolgáltatja az irodalmat is a fogyasztói szemléletnek. A kommercializálódás a gazdaság és kultúra összefüggéseire is figyelmeztet bennünket. A lokalitás nem védi meg automatikusan a kultúrát a globális felhígulástól, de fékezően hathat arra. A lokális érték lehet ugyan partikuláris, de az alkotói tehetség által az emberi kultúra gazdagságát is megjelenítheti.

Az egyedi, lokális érték az irodalomban is világörökség, és ennek védelme és fejlesztése még az anyagi áldozatot is megéri. Számolni kell minden településen azzal, hogy a könnyebben

fogyasztható, „panelkultúra” akár nyereséget is hozhat, de a szellemi élet elsorvadásához vezet, ami jellegtelenné, és így érdektelenné teszi a helyi embereket is.

A globalizálódás kívánatos iránya nem szegényítheti az embert a különözés egységesítése, megszüntetése által, hiszen az emberi lényeg éppen az egyenrangúak egyediségében ismerhető fel. Ennek művészi erejű megjelenítése a globalizáció törekvéseivel is szembeszegül. A szellemi értékek felismerésében és elsajátításában viszont hasznunkra lehetnek a globalizáció eszközei. A nemzeti és helyi kultúrpolitikának tehát nem ideológiai vagy gazdasági, hanem esztétikai és etikai szemlélettel kellene életre segítenie a lokális értékek születését, fejlődését és védelmét.

Politika és társadalom Magyarországon

Mari Vares (*Jyväskylä*)

A Territorial Question in the Context of National and International Policy

The Question of Western Hungary/Burgenland, 1918–1923

Territory and borders have been a central issue in the political history of Europe. This paper aims to open an angle to the dispute over the Austro-Hungarian border after the First World War: to the question of Western Hungary, also known as „the question of Burgenland.” The question was a part of the transition years in Central Europe, the dissolution of the Habsburg Monarchy into successor states. The question of Western Hungary was a complex process which was affected by both the Austrian and Hungarian national politics and general European politics.⁶⁷¹

My aim is to contribute to the historiography of Western Hungary by emphasising the connection between national and international policy as a framework of the border question. There are two central themes to discuss: first, the context of the decision to change the Austro-Hungarian border in favour of Austria in 1919 and second, the execution of the Peace Treaties and the problem of the carrying out the transfer of Western Hungary to Austria. In this paper, I mainly focus on the first theme.

Thus there is the question of „German vs. Independent Austria.” This approach refers especially to the controversies between Austrian German national policy and Allied power policy that emphasised the importance of an independent Austria. Though the Austrian and Allied policies were based on different ideals, the transfer of Western Hungary to Austria seemed to be in accordance with both these policies. The second question can be defined as the relation between the Hungarian revision and the Allied policy of carrying out the peace settlement: in short, „the Hungarian revision vs. the Allied policy of execution” (1920–1923).

History of Western Hungary/Burgenland

Western Hungary was a border area of two countries which had both been on the losing side in the First World War and which were thus in the same position after the war. Western Hungary, as defined in the context of the border question, consisted of the areas belonging to the Hungarian comitats Sopron, Moson and Vas. With the exception of Sopron, this area became an Austrian province, Burgenland. In Western Hungary, population was mainly German, but the elites and the townpeople were predominantly Hungarian. There were also other nationalities, mostly Croats.⁶⁷²

⁶⁷¹ See WIDDER, Roland: *Landespolitik am Beispiel Burgenland (1922–1934)*. Die Konstruktionsanfänge einer Provinz. *Handbuch des politischen Systems Österreichs*. Ed. TÁLOS, DACHS, HANISCH, STAUDINGER (Wien 1995), 632; BERLIN, Jon D.: *Akten und Dokumente des Aussenamtes der USA zur Burgenland-Anschlussfrage 1919–1920*. Burgenländische Forschungen 67 (Eisenstadt 1977), 3; GRUBER, Christiane: *Von Deutschwestungarn zum Burgenland: Die Entstehungsgeschichte eines österreichischen Bundeslandes. Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Ed. Elisabeth DEINHOFFER, Traude HORVATH (Grosswarasdorf 1991), 11. For a study concerning the transition of Central Europe in terms of National Self-Determination, see GULLBERG, Tom: *State, Territory and Identity. The Principle of National Self-Determination, the Question of Territorial Sovereignty in Carinthia and in other Post-Habsburg Territories after the First World War*. (Åbo Akademi University Press 2000).

⁶⁷² For a study concerning the population of the Western Comitats and Burgenland, see ÉGER, György: *A burgenlandi magyarság rövid története* (Budapest 1992), 19–21.

The Burgenland area had not been occupied during the War nor was it much disputed before the dissolution of the Dual Monarchy.⁶⁷³ An introduction of „the milestones of the dispute,” the general historical events, could be started from the Austrian claims in November 1918, when the Austrian National Assembly defined the „German West Hungary” as a part of German Austrian Republic. In the Peace Treaty of St. Germain, the Allied Powers decided that the three Western Comitats of Hungary were to be annexed to Austria. The same was stipulated in the Treaty of Trianon as well. However, the Hungarians firmly opposed the border change. The issue was nevertheless brought to close in autumn 1921, when the greatest part of the area was given to Austria by the Venice Agreement. The fate of the most important town of the area, Sopron, was left to be decided by a plebiscite. As a result of the plebiscite held in December 1921, Sopron remained a part of Hungary. During the years 1922–1923 some additional minor changes were made, according to the *lettre d’envoi* of the Treaty of Trianon and the decisions of the League of Nations.⁶⁷⁴

A history of Western Hungary could easily be told as an exciting narrative about the creation of the new Austrian province, Burgenland, or as a story describing the loyal attitude of the town of Sopron. In the context of the contemporary phenomenon, the history of the question of Western Hungary includes interesting changes and curious details, which could be colourfully presented in a historical narrative. „Unfortunately,” these events did not necessarily influence the final solution of the Burgenland question. They were, nevertheless, issues in the diplomatic discourse.

National Powers vs. Great Powers

The important decision-makers were the Allied and Associated Powers and the organisations and institutions they had set up. These were dominated by the leaders of France, Great Britain, Italy and the United States. The Burgenland question was raised in the international context during the Paris Peace Conference, it was defined and settled by the Conference of Ambassadors and the formal finishing touch was given by the League of Nations.

During 1918–1923, international relations were still conducted by „Old Diplomacy,” although a new and more open conference diplomacy was emerging as an alternative approach. It would be easy to exaggerate the influence of the new diplomacy, but at least in the question of Western Hungary the problems were dealt with by institutions which used the methods of the old school of diplomacy. The traditional, realistic approach to the international relations, power politics or *Realpolitik*, still seemed to be the framework of the European politics.⁶⁷⁵ The difficulty in drafting the East European Peace Treaties was that the Allies had different ideas on the grounds of the

⁶⁷³ For the German national movement before 1918, see GUGLIA, Otto: *Das Werden des Burgenlandes. Seine Angliederung an Österreich vor 40 Jahren im Lichte teilweise unbekannten Materials*. Burgenländische Forschungen 44 (Eisenstadt 1961).

⁶⁷⁴ For histories of the question of Western Hungary/Burgenland, see for example the following monographs: BERLIN, Jon Dale: *The Burgenland Question, 1918–1920: from the collapse of Austria-Hungary to the Treaty of Trianon*. Ph.D. (University of Wisconsin 1974); Berlin 1977; FOGARASSY, László: *Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der österreich-ungarische Grenze im Lichte ungarischen Quellen und Literatur*. Südost-Forschungen (XXXXV 1976); GUGLIA 1961; HOCHENBICHLER, Eduard: *Republik im Schatten der Monarchie. Das Burgenland, ein europäisches Problem* (Wien 1971); ORMOS Mária: *Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921* (Győr 1990); SOÓS Katalin: *Burgenland az európai politikában 1918–1921* (Budapest 1971).

⁶⁷⁵ About „Realpolitik”, NICHOLSON, Michael: *International Relations* (Chippenham 1998), 90-106; STERN, Geoffrey: *The Structure of International Society* (2 ed. Guilford 1998), 10-11; GOLDSTEIN, Erik: *Winning the Peace*. British Diplomatic Strategy, Peace Planning and the Paris Peace Conference, 1916–1920 (Oxford 1991), 124-125, 241-242.

Treaties. The general tendency of power politics included different approaches and ways of acting.⁶⁷⁶

The St. Germain and Trianon Treaties, conceptualised as a dictate, reflected the interests of the winner states, but what was the role of the local and national politics in the framework of the dictation? Did the national policy affect the peace policy in the case of Western Hungary? In this respect, attention must be paid on the Austrian policy in 1918–1919 and on the Hungarian policy especially in 1921.

Evans compares the influence of the national party blocs to the influence of the great powers in the context of the border policy after the First World War. He emphasises the complex relations between the ethnic principle and geopolitics in frontier questions in Central Europe. He argues that the national powers had more influence on the frontiers than what purely Allied geopolitics had.⁶⁷⁷ First, his conclusion concerning the influence of the „long-standing disputes at the provincial or communal level,” did not, however, coincide with the situation in Western Hungary as such, as there was not any particularly influential national movement in Western Hungary during the era of the Habsburg Monarchy.⁶⁷⁸ The second remark by Evans could be seriously considered when the history of Western Hungary is studied. Evans suggests that the new frontiers of the Versailles Treaty and other Paris treaties reflected a pattern of control already established by the new ruling interests – the national party blocs – within the region: it determined the general shape of the post-war settlement, but the Allied Powers still tended to envisage solutions in terms of existing geopolitical entities. Thus, to quote Evans, „what the Allies supplied was only the icing on the cake.”⁶⁷⁹

German vs. Independent Austria: The rise of the border question

In the case of Austria the national level mentioned above consisted of the parties of the provisional national assembly. At first, the Republic was based on the social democratic ideals. After the disintegration of the old Monarchy, the idea of Austria was defined and modified anew. The concept of German Austria (*Deutschösterreich*) changed the concept of an Austrian state towards a more ethnical direction: „Austrian” was „German.” German Austria was a German state, which was – according to the ideas of the political leadership – to join Germany. The goal was thus a „gesamtdeutsch” solution. The German Austrian state was understood as the state of the Germans of the old multinational monarchy. The Austrian state leadership claimed the right of national self-determination for the Germans too. In practise, this meant Anschluss.⁶⁸⁰

How did the idea of German Austria and German national interests in Austria affect the rise of the question of Western Hungary? The definition of the German Austrian borders, which was presented in the National Assembly in November 1918, implies the idea of gathering the Germans inside the „German state area.” According to the definition, German West Hungary as well as South-Tyrol,

⁶⁷⁶ For American policy called „Safe for Democracy” see GARDNER, Lloyd C.: *Safe for Democracy*. The Anglo American Response to Revolution, 1913–1923 (Oxford University Press 1984); For British policy see SUNDBÄCK, Esa: *Finland in British Baltic Policy*. British political and economic interests regarding Finland in the aftermath of the First World War, 1918–1925 (University of Turku 2000), 43 and his references.

⁶⁷⁷ EVANS, R. J. W.: *Frontiers and National Identities in Central Europe*. International History Review (3/1992), 500.

⁶⁷⁸ See for example GUGLIA 1961, 7, 14–15; SEEDOCH, Johann: *60 Jahre Burgenland (1921–1981)*. Südostdeutsches Archiv (XXIV/XXV 1981/1982), 131–132.

⁶⁷⁹ EVANS 1992, 499–500.

⁶⁸⁰ HAAS, Hanns: *Staats- und Landesbewusstsein in der Ersten Republik. Handbuch des politischen Systems Österreichs*. Ed. TÁLOS, DACHS, HANISCH, STAUDINGER (Wien 1995), 477–478, 481.

South-Carinthia and areas in Bohemia were to become parts of German Austria.⁶⁸¹ The claims concerning Western Hungary arose from strong German national interests, but they were represented to the Peace Conference as a powerpolitical necessity. Austrian policy makers made use of the actual political situation. Chancellor Renner and the Austrian delegation in Paris acted in the powerpolitical context: they made the Austrian discourse fit into the power politics.⁶⁸² From the power political point of view, the transfer of Western Hungary to Austria seemed to support the ideal Allied vision of the peace settlement in Central Europe. As Gruber has implied, the new border reinforced the idea of a neutral and independent Austria.⁶⁸³

In addition to the „traditional” power political argumentation, the Austrian politicians and diplomats also argued by the concepts of national self-determination and ethnic conditions. The references to the „will of the population,” ethnic grounds, „Austrian nature of the area,” plebiscite and national self-determination were included in the Austrian arguments in the Peace Conference.⁶⁸⁴ As Gruber remarks, Austrians succeeded in their claims concerning Western Hungary, because both Austria and Allied decision makers operated with the concept of national self-determination.⁶⁸⁵ The reasons why the frontier between Austria and Hungary was changed have already been listed in various earlier studies on Burgenland: ethnic, strategic and economic reasons. The key arguments of the economic reasons were the concepts of „Kitchen Garden of Vienna” and Austria’s „*Lebensfähigkeit*,” viability. To quote Berlin, „no one aspect by itself was decisive, but when taken together, the factors provided Austria with a convincing case.”⁶⁸⁶

However, it is possible to find and define an aim or a goal – a concept, to which all these reasons are linked to. I suggest that this concept is the independent Austria. The independent Austria would have been a nice piece in the puzzle of the Danubian states or successor states. The Allied Powers wanted to safeguard the Austrian independence in order to keep Austria apart from Germany. On the other hand, they wanted to prevent a reactionary „provincial” solution – a dissolution of Austria – as well. In addition to that, the Allied Powers considered it important to prevent revolutionary development, Bolshevism, and the collapse of democracy.

The concept of „viability” is essential in the context of the question of an independent Austria. Austria seemed to use it in a propagandist way.⁶⁸⁷ The Allied Powers remarked that Austria could not survive without certain conditions: it had to have a functioning political and economic system. Vienna’s viability was understood to mean Austrian viability.⁶⁸⁸ Vienna should be kept apart from revolutions. The economic and political reasons were strongly interlinked here.

⁶⁸¹ Provisorische Nationalversammlung für Deutschösterreich Sten. Prot. 12.11.1918 ADÖ 1/15.

⁶⁸² See BERLIN 1977, 73.

⁶⁸³ GRUBER 1991, 11-13, 17.

⁶⁸⁴ Konstituierende Nationalversammlung für Deutschösterreich Sten. Prot. 7.6.1919 ADÖ 2/268; an English translation was transmitted to the Peace Conference, FO 608/24770/2/3 No 3113, PRO.

⁶⁸⁵ GRUBER 1991, 11-13, 17.

⁶⁸⁶ ORMOS 1990, 17-30; BERLIN 1974, 185 and 1977, 79.

⁶⁸⁷ See as an example: Minute by Headlam-Morley 24.1.1919 FO 608/9/41/1/1, PRO; SCHAUSBERGER, Norbert: *Österreich und die Friedenskonferenz. Zum Problem der Lebensfähigkeit Österreichs nach 1918*. Saint-Germain 1919. Ed. Isabella ACKERL, Rudolf NECK (Wien 1989), 229-235.

⁶⁸⁸ Minutes of Proceedings No 2 5.7.1919 FO 608/23/70/2/1 No 20059, PRO; For French and British policy towards the „Lebensfähigkeit” of Austria, see PIÉTRI, Nicole: *Die österreichische Aussenpolitik gegenüber den Nachfolgestaaten während der zwanziger Jahre aus der Sicht des Quai d’Orsay. Frankreich-Österreich. Wechselseitige Wahrnehmung und wechselseitige Einfluss seit 1918*. Ed. Friedrich KOJA, Otto PFERSMAN (Wien 1994) and ORDE, Anne: *Grossbritannien und die Selbständigkeit Österreichs 1918–1938*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (1980).

Both Austrian and Allied policy-makers regarded Western Hungary as a potential compensation to Austria's harsh peace conditions.⁶⁸⁹ From the Allied point of view it was easier to give a compensation to Austria from Western Hungary than from „political” Bohemia. Compensation as an explanation is worth analysing, because it reflects the nature of the question. The question was not about a border between a winner and a loser state and there was no fundamental power political reason to change the old frontier. On the other hand, there were no fundamental obstacles to the change of the border in favour of Austria. Thus, there were several ways to argue the annexation of the Western Comitats to Austria. As Clemenceau expressed, the Western Hungary could be given to Austria because of „the railways and humanitarian reasons” and thus Austria would get „a couple of milking cows and meadows.”⁶⁹⁰

In conclusion, nationalism and national policy endeavoured goals that were different from the Allied policy. But for both parties the annexation of Western Hungary fitted into their policies. The decision to annex the area to Austria was, however, by no means a primary way to prevent any political threats. Instead, the decision ought to be seen as a reflection of the policy concerning Central Europe in general. Finally, an example of an observation after the St. Germain and during the process of the Treaty of Trianon that implies the view of the „complex co-incidences.”

“The whole thing was settled at Paris very quickly and I think without any very thorough investigation of the economic facts. It must be noted that the question arose out of the reply of the Austrians to the original draft Treaty; the Austrians asked for a plebiscite in this district; if that have been granted there would have been plenty of time for the elucidation of the economic problem. What happened was that the Conference, feeling that Austria had on the whole been rather hardly dealt with, wished to do something to improve their position; political influences were too strong to allow revision of the frontiers either with Czecho-Slovakia, Yugo-Slavia or with Italy, so the line of least resistance was taken, and something was given to Austria at the expense of Hungary, that being the only country that had no representation. The frontier was drawn up very quickly and in delimitating the chief point considered was the railways. Even if the principle of a change of frontier here is maintained, there will, I expect, be a good deal of difficulty as to the details in connection with the Hungarian Treaty.”⁶⁹¹

Policy of Executins: Conclusion of the second phase of the question

When doing research on the Western Hungarian question, the most important problem concerning the policy of the Conference of the Ambassadors is the reason why the Ambassadors made alterations to the decision of the Peace Conference. What kind of processes and motives led to the Treaty of Venice and to the Sopron plebiscite? After all, the Peace Treaty had ordered the Hungarians to cede the entire Western Hungary to Austria without a plebiscite. The talks in the Conference dealt mainly with technical detail, which was the original task of the Conference. The technical execution has, however, been, in hindsight, interpreted as political activity.⁶⁹²

It is possible that the aspects of ethnic grounds or the looming shadows of the German danger or Bolshevism no longer played a major role in the decision-making process of the Allied Powers at this stage. The concepts of *Anschluss* and Bolshevism were mainly used by Austrians and the Hungarians in their propaganda. They were also common argumentation used by the diplomats in

⁶⁸⁹ GRUBER 1991, 13; Ormos 1990, 28.

⁶⁹⁰ Minutes of Proceedings No 6 12.8.1919 FO 608/23/70/2/1 No 20059.

⁶⁹¹ Minute by Headlam-Morley 15.1.1920 FO 371/3517/1193/159594, PRO.

⁶⁹² For a study concerning the CA see HEIDEKING, Jürgen: *Areopag der Diplomaten. Die Pariser Botschafterkonferenz der alliierten Hauptmächte und die Probleme der europäischen Politik 1920–1931. Historische Studien Heft 436* (Husum 1979).

the Danube area. The decision-makers, however, do not seem to have taken much notice of it any more.

It is more than likely that the alterations to the decisions which were made in 1919 can be seen as an Allied reaction to the Hungarian national policy which aimed at the revision of the border issue after the Peace Conference had made its decision. To achieve its goals, Hungary concluded „an amiable agreement” with Austria, appealed to the *lettre d’envoi* and sought support from the Allies. Hungary did not seek this help only from the decision-making organisations, but approached the Allied governments directly as well. The logic behind this was that, for instance, the Conference of the Ambassadors was so „non-political,” that it could not be influenced, whereas the Quai d’Orsay was supposed to be a better place to issue arguments on Western Hungary’s behalf. The Conference of the Ambassadors was simultaneously preparing the technical details how Western Hungary would be ceded to Austria. However, it can be argued that it was just the Conference of the Ambassadors that supported the Hungarian aims by allowing the delaying tactics of the Hungarians. The final resort of the Hungarian Government was the army or other armed forces. A concrete example of this was the attack of the Hungarian irregular forces against the cession of the Western Hungary in September 1921.

The previous studies have almost without exception dealt the birth of the Treaty of Venice as „a competition to mediate.” The Italian Foreign Minister della Torretta and the Czechoslovakian Prime Minister Benesh have been seen as contestants, both trying to decide the issue of Western Hungary. The development which led to the Treaty of Venice can, however, be interpreted wider than as „mediation contest.” The Hungarian government tried to get foreign support in order to strengthen its position in these negotiations. Torretta and Benesh reacted to these aspirations. The Conference of the Ambassadors did not explicitly concede to the revision of the Peace Treaty, but rather used the form of an agreement, on which the Peace Treaty could be carried out. The Allied Powers thus expressed implicitly, that there was no contradiction between the suggestions of the mediators and the Peace Treaty.

Therefore, the wish to „oppose revisionism with a revision of its own” seems not to have been the main goal of the Conference of the Ambassadors. It was rather a question of the Conference’s will to carry out the Peace Treaty as soon as possible: a ratified treaty would guarantee the new Central European system. In a way the Conference circumvented the idea that the Treaty of Venice and the Sopron plebiscite would have marked a change in the Peace Treaty. The new decision was agreed to be seen only as a solution to the problem of execution of the Treaty.⁶⁹³

The League of Nations, the Border Commission and the Conference of Ambassadors dealt with the final phase of the border dispute in 1922–1923. This phase meant the implementation of the peace treaties in practise and the application of the *lettre d’envoi* promised by the Allied Powers.⁶⁹⁴ The Austrians and the Hungarians argued now mainly with economic and ethnic motivations.⁶⁹⁵ Further, it can also be questioned whether the final phase of the dispute was as „non-political” as has been assumed.

⁶⁹³ Conclusions are based on the following sources: The Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary 1921 Vol. II and III; PRO London, FO 893 11-13 Conference of Ambassadors; MAE Paris, Serie Europe Autriche 89

⁶⁹⁴ See for example FOGARASSY 1976, 176, 178-179; GRUBER 1991, 37-41; BINDER, Dieter & GOLDINGER, Walter: *Geschichte der Republik Österreich 1919–1938* (Wien 1992), 70-71.

⁶⁹⁵ See for example PRO London, FO 893 14-18 Conference of Ambassadors, Minutes of Proceedings; MOL Budapest, Határmegállapító Központi Iroda általános & reservált iratok.

Murber Ibolya (Graz)

Arcok a tömegből

Az ötvenhatos magyar menekültek társadalom-statisztikai vizsgálata

A 2000/2001. év őszi szemeszterében lehetőségem volt a Vorarlbergi Tartományi Levéltár '56-os anyagának hungarica szempontú kutatására. Az itt lelt iratanyag alapján készítettem dolgozatomat, amelynek célja az 1956-os forradalom után Magyarországot elhagyó közel kétszázezer ember főbb társadalom-statisztikai jellemzőinek feltárása. Nyilvánvaló azonban, hogy sem a kutató, aki egy ilyen adattömeget rendszerez, és nyilván hallgatója sem felejtetheti el: hogy nem csak egy hat számjegyből álló tömegről volt szó, amiről szép táblázatokat és diagramokat lehet készíteni. Húsvér emberekről szólnak az adatok, akik meghozták életük talán legnagyobb döntését, és elhagyták szülőföldjüket. Ezzel feladták a leckét mind a befogadó országok lakosságának és politikai vezetésének, mind a kibocsátó anyaország társadalmának és döntést hozó szerveinek. Nemcsak demográfiai űrt hagytak maguk után, hanem csonka családokat és egyéb, hosszú távra kisugárzó mentális sérüléseket.

Dolgozatomban a forrásismertetést követően öt különböző aspektusból vizsgáltam meg a menekültek társadalom-statisztikai jellemzőit: először a férfiak és nők arányát, majd családi állapotukat, kor- és vallási összetételüket, s végezetül gazdasági aktivitásuk és foglalkozási szerkezetük főbb jellemzőit.

A dolgozatban három különböző forráscsoportot (egy magyar és két osztrák) használtam fel és ezek eredményeit szembesítettem egymással.

Az egyik forrás az 1957 első félévében „Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai” címmel készült KSH-felmérés (Központ Statisztikai Hivatal) volt, amely akkor „szigorúan bizalmas” minősítést kapott. A KSH a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének 2/1957. sz. rendelete alapján bejelentett, 15 évnél idősebb, Magyarországot elhagyó személyek adatait dolgozta fel. Ennek keretében 151 731 személy adatai kerültek a KSH által feldolgozásra, amely megfelelt az 1956–57 fordulóján az országot elhagyó közel kétszázezer magyar háromnegyed részének.

Második forrásom az osztrák Belügyminisztérium által az 56-os magyar menekültekről készült első statisztikai felmérés volt.⁶⁹⁶

A számbavétel alapján az 1957. február 2-ig állami menekülttáborban vagy magán segélyszervezetek által működtetett táborokban élő, 14. életévüket betöltött menekülteket tekintették. A belügyi felmérés az akkor, 1957 elején Ausztriában tartózkodó 64 934 magyar menekült közül mindössze 38 737 személy adatait rögzítette, ez közel 20%-át tette ki a Magyarországot elhagyó emigrációnak.

Harmadik forrásként a Vorarlbergi Tartományi Levéltárban található, 56-os magyar menekültekről készült személyi kartonokat használtam fel, amelyből egy Excel-formátumú adatbankot hoztam létre. Ez az adatbank 2111 személy adatit rendszerezi, ami a magyar menekültek 1%-át jelentette. Ezen forrás előnye, hogy lehetővé teszi mind az Ausztriát/Vorarlberget elhagyó, mind az Ausztriában/Vorarlbergben maradó magyar menekültek statisztikai vizsgálatát és személyi adataik összehasonlítását.

⁶⁹⁶ A második osztrák belügyminisztériumi statisztikai felmérés 1957. október 27-i határidővel zárult le. Mint az első, februári felmérésnél, ebben az esetben is csak az állami vagy a magán segélyszervezetek által fenntartott táborokban élő, 14. életévüket betöltötték regisztrációja történt meg.

Módszertani szempontból ki kell emelnem, hogy a három forrás közül egyik sem tudta és tudja a közel 200 ezer magyar menekült teljes társadalom-statisztikai képét visszaadni, ezért ezek az „eredmények” csupán tájékoztató, reprezentatív jellegűek.

A nemek arányának alakulása mindig tipikus jellemzője a migrációnak, különösen a nemzetközi migrációnak. A KSH számításai alapján 100 523 férfi és 51 208 nő hagyta el az országot. A magyar országos alapadatok figyelembe vételével ez azt jelenti, hogy száz Magyarországon maradt férfira 2,1 férfi és száz Magyarországon maradt nőre pedig 1,0 nő menekült jutott. Az osztrák Belügyminisztérium felmérésének eredményei a magyar arányokkal azonos nagyságrendűnek bizonyultak. A vorarlbergi adatbank még markánsabb férfitöbbséget mutatott: 75,5%:24,5% arányban alakult a nemek megoszlása.

A migráció valamennyi típusára – fokozottan a nemzetközi migrációra – a férfiak túlsúlya jellemző a vándorlásban részt vevő nőkhez képest, míg az ipari társadalmak népességstruktúráját kis mértékű női többség jellemzi. A Magyarországon élő népesség 1940–50-es évek fordulóján jellemző állapotát – a háború következtében kialakult női többséget – markánsan tükrözte az 1949-es magyar népszámlálás: 1000 férfira 1081 nő jutott.

A társadalom-statisztikai vizsgálódás második területe mind a három forrásnál a családi állapot alakulása volt. (ld. melléklet: 1. táblázat: Az 56-os magyar menekültek családi állapota)

A források alapján a menekültek között a nem házasok aránya volt a legmagasabb, függetlenül attól, hogy a Magyarországot elhagyó összes személy hány százalékát tekintették a számítás kiindulópontjának.

Egy családdal nem rendelkező személy migrációs döntésében kisebb felelősséget vállal, hiszen „csak” a saját élete, jövője felől dönt, s nem az egész családja sorsáról.

Általánosságban megállapítható, hogy a családdal nem rendelkezők mobilabbak voltak, mint a családdal rendelkező honfitársaik.

Az Ausztriát, illetve Vorarlberget elhagyó magyar menekülteknél megfordult a hajadon–házas arány az Ausztriában és Vorarlbergben maradó menekültekhez képest, ugyanis a kivándorlóknál első helyre kerültek a házasok 50–60%-os aránnyal. Ennek magyarázata a befogadó célországok által meghirdetett „felvételi” feltételekben keresendő. Egyes országok, pl. az Egyesült Államok, Svédország előnyben részesítették azon menekültek befogadását, akik házasok voltak és gyerekekkel is rendelkeztek.

Az osztrák Belügyminisztérium statisztikai felmérése a családi kapcsolatok és az emigráció lehetőségének egyéb összefüggéseit is megjelenítette. A házas nők közel 20%-a (!) férje nélkül menekült Ausztriába. Az adat tanúsága szerint igen magas volt azon férjes nők aránya, akik gyermekkel vagy gyermek nélkül, de férjük nélkül menekültek el Magyarországról. A Magyarországot elhagyó menekültek egyikénél sem volt egyszerű a kivándorlást választó döntési mechanizmus. Azonban a nők ezen csoportjánál a döntés komplexitása még fokozottabban érvényesült. Hiszen egy házas nőnek egy idegen országban, esetleg gyerekekkel, a férj segítségével nagyon nehéz új egzisztenciát teremtenie. Egy nőtlen férfinak vagy egy családapának is meg kellett küzdenie a kezdeti nehézségekkel, hát még egy egyedülálló nőnek! Feltételezhetően a nők ezen csoportjának magas arányszáma összefüggésben állt az informális csatornák és a kapcsolati hálózatok fejlettségével. Vagyis egy részüknek élhetett valamely országban a korábbi magyar emigrációs hullámok során kivándorolt rokona, ismerőse, akik segíthettek nekik az új élet elkezdésében. A szerző által egykori 56-os menekültekkel készített interjúk is megerősítik, hogy az emigráció egyesek számára a családi, személyes nehézségek „megoldását” jelentette. Érdekesen alakult a gyerekek kora (a 14 éves és annál fiatalabb), és a szülők családi állapotának kapcsolata is. A házas szülőkhez a 14 évnél fiatalabb gyerekek mindössze 17%-a tartozott. A férj nélkül Ausztriába érkezett házas nők esetén a 14 évesnél fiatalabb gyerekek aránya már 31%-ra növekedett, s a legmagasabbra szökött ez az arány, 44%-ra, a nem házas nőknél! A nem házas,

gyerekkel rendelkező nőknek a kivándorlás az előítéletektől mentes új élet lehetőségét rejthette magában?

Azonban a migrációs döntések ezen személyes oldalait és összefüggéseit nagyon nehéz tetten érni a statisztikai adatokban, rekonstruálásuk nehézségekbe ütközik a döntések szubjektivitása, egyedisége miatt. Talán az egyetlen, a valós okokhoz közelebb vivő forrást az oral history életútinterjúi adhatják.

Különös „szökés” története azé a férjé, aki patvarkodó oldalbordája elől emigrált egy családi vitát követően. Egy tábori ételosztásnál aztán mellé lépett a hátrahagyott asszony, aki nem a nyomát követve, hanem „véletlenül” sodródott ugyanazon táborba. A sors kérlelhetetlenségét felismerve máig házasok.⁶⁹⁷

A korabeli nemzetközi és osztrák sajtó a menekültek korszerkezetével foglalkozott leggyakrabban. Gyakorlatilag minden cikk és tanulmány kiemelte azt a tényt, hogy a menekültek több mint fele a menekülés időpontjában még nem töltötte be a 25. életévét.

A KSH vizsgálat a 15 évesnél idősebb menekültek beszolgáltatott adatait dolgozta fel. Az osztrák országos felmérés pedig a 14. életévüket betöltött menekültek adatait vizsgálta. A vorarlbergi adatbank nem zárt ki egyetlen korosztályt sem az adatfelvételtől.

A 2. táblázat (ld. melléklet 2. táblázat: Az 56-os magyar menekültek korszerkezete) lehetőséget teremt a menekültek legnépesebb kohorszainak megállapítására, illetve a kivándorolt és az Ausztriában maradók közötti különbségek feltérképezésére.

Az Ausztriát elhagyó menekültekre jellemző korcsoportadatok és a Vorarlberget elhagyó menekültek korcsoportadatai gyakorlatilag lefedték egymást. Mind az öt vizsgált menekültcsoport esetében, kivéve a Vorarlberget elhagyó menekülteknél, a legszélesebb kohorszt a 20-24 évesek (1932–1936 között születtek) jelentették.

Felmerül a kérdés, hogy érintette a Magyarországon maradt népességet a fiatal, nagyjából nem házas férfiak nagyszámú emigrálása? A szakirodalom gyakran foglalkozik 1956-tal, mint a magyar demográfiai problémák egyik indukáló forrásával. 1956 végén Magyarország népességszáma, csak a természetes szaporodással számolva, 1,5%-kal bizonyult kevesebbnek az emigrálások következtében. Ami szintén megállapítható, hogy a magyar forradalmat követő években a házasságok számának csökkenését nem csak a „vesztett forradalom” feletti nemzeti letargia okozta, hanem a fiatal, nem házas magyar férfiak kivándorlása miatt csökkent az egy nőre jutó, családalapításra alkalmas férfiak száma.

A KSH adatai alapján a menekültek 12%-a az ország elhagyásának idején 20 éves volt. Az ‘56-os forradalom egyik legegységesebb jellemzője, hogy éppen az a generáció hagyta el az országot legnagyobb arányban, amelyik már a sztálini rendszer korában nőtt fel. Ők tehát erős ideológiai nevelést kaptak, szinte kizárólag ez jutott el hozzájuk, legalábbis a hivatalos nevelés keretében. Ilyen háttér mellett az ő távozásuk jelentette a felnevelő rendszer egyik legerősebb kritikáját.

A felekezeti hovatartozás megállapítását (ld. melléklet 3. táblázat: Az 56-os magyar menekültek vallási összetétele) csak az Ausztriában keletkezett források teszik lehetővé, a KSH felmérése erre vonatkozóan nem közölt adatokat. A menekültek felekezeti hovatartozása meghatározta, hogy Ausztriában mely felekezeti alapon szerveződő segélyszervezet gondozásába kerültek, ezért ennek ismerete mind az osztrák hivatalnokok, mind a menekültek számára fontos volt.

A Magyarországot elhagyó római és görög katolikusok aránya közel megegyezik a magyarországi átlaggal. Azonban a református és evangélikus vallású kivándorlók aránya közel 10%-kal a magyarországi átlag alatt maradt. Az izraelita vallású menekültek aránya hétszer nagyobb, mint a magyar országos átlag! A magas zsidó menekültarány összefüggésben állhatott azzal, hogy a

⁶⁹⁷ Interjú: Hohenems, 2001. 01. 03. A teljes interjú Murber Ibolya tulajdonában.

menekültek nagyobb része Budapest belső kerületeiből, az V., a VI. és a VII. kerületből hagyta el Magyarországot, ahol pedig magas volt a zsidó lakosok aránya.

A társadalom-statisztikai felmérés eddig vizsgált négy faktora, a nemek aránya, a családi állapot, a korösszetétel és a vallási-felekezeti hovatartozás is sokat elárulnak a vizsgált népességről, de talán magáról a migrációról a legtöbbet a foglalkozási szerkezet mondhat. Abból az egyszerű tényből, hogy milyen az adott tömeg foglalkozási szerkezete, nem csak a társadalomban betöltött pozíciókra és gazdasági szerepekre lehet következtetni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyéb emberi tényezők (pszichikai tőke, személyes kapcsolatok, előismeretek) szerepe elhanyagolható lenne. A gyakorolt foglalkozás, esetleg a tanult és a gyakorolt foglalkozás közötti különbségek, és a betöltött társadalmi státusz az emigrációs döntésben a gazdasági faktorok szerepére engedhet következtetni. Azonban hosszabb távon, munkaerőpiaci szempontból a befogadó országok számára nincs jelentősebb különbség a politikai és a gazdasági menekültek között, mivel előbb-utóbb mindkét csoportnak szüksége van a megélhetést biztosító munkára. Szinte a Magyarországon akkor létező szakmák összessége megjelent a menekültek lejegyzett foglalkozásai között. A nyeregkészítő éppen úgy elhagyta Magyarországot, mint a pénzt a lóversenyeken kereső zsoké.

Ez a tény is megerősíti azt a menekültekkel kapcsolatban oly sokszor hangoztatott kijelentést, miszerint a forradalomban, s különös tekintettel az ország elhagyásában a magyar társadalom minden rétege képviseltette magát.

A gazdasági aktivitás tekintetében a KSH adatai 2/3 és 1/3-os arányt állapított meg az aktív keresők javára. Eszerint minden száz keresőre 2,1 és minden száz eltartottra 1,0 menekült jutott.

Az osztrák országos és a vorarlbergi források szerint a munkahellyel rendelkező, aktív menekültek aránya magasabb volt, mint a KSH által megállapított arány. Tehát az országot, mint már ez oly gyakran elhangzott, a gazdaságilag aktív népesség hagyta el nagyobb arányban, s ezzel összefüggésben növekedett a Magyarországon maradt egy főre jutó eltartottak száma.

A KSH adatai alapján a magyar menekültek 7,1%-a dolgozott a mezőgazdaságban (ld. melléklet 4. táblázat: Az 56-os magyar menekültek foglalkozási összetétele). A XIX. század végi, XX. századi magyar emigrációs hullámok történetében először a mezőgazdaságban dolgozó tömegek migrációs aktivitása alacsonyabb fokú volt, mint a társadalom többi rétegeiben. A kényszmigráció, a vidékről az iparral rendelkező városokba áramlás, a kollektivizálás a hagyományos magyar paraszti társadalmat gyökeresen átalakította, megszüntette. A falvak társadalma már nem volt azonos az agrártársadalommal.

A KSH adatai alapján a menekültek 63,5%-a fizikai dolgozó volt, többségében ipari szakmunkás (54,5%), őket követték a segédmunkások (28%). Ezzel állt összefüggésben, hogy a városokból, ipari centrumokból magasabb volt a menekültek kiáramlása. Ennek ellenére is szembetűnő, hogy a munkások államát milyen nagy arányban hagyták el éppen a munkások.

Mindhárom forrás felsorolta, hogy a menekültek között mely foglalkozások voltak a leggyakoribbak, ezek a következők: lakatos, esztergályos, bányász, villanyszerelő, textilipari szakmunkás. A Magyarországot elhagyó férfi menekültek leggyakoribb foglalkozásai többnyire nehézipari, a női menekültek esetében textilipari szakmák voltak.

A KSH szerint az összes menekült 25%-a volt szellemi dolgozó. Az 1960-as népszámlálási adatok alapján a magyarországi aktív keresők 21,8%-a szellemi dolgozó volt, tehát a menekültek között a szellemi foglalkozásúak aránya megegyezett a Magyarországon jellemző arányokkal. A szellemi foglalkozásúak közül a legnagyobb arányban a mérnökök (10,6%) és az egyéb műszaki végzettségűek képviseltették magukat a menekültek között. A menekültek majdnem 5%-a orvos volt, míg a pedagógusok és egyéb értelmiségiek: jogász, közigazdász, művész csak 2-2%-ot tettek ki.

Érdekes szegmense a magyar '56-os menekültek foglalkozási szerkezetének a tanult és a gyakorolt foglalkozások közötti különbség. A KSH-felmérés nem vizsgálta a menekültek magyarországi foglalkozásváltásait. Az osztrák országos felmérés külön csoportban kezelte a menekültek tanult és

az utoljára gyakorolt foglalkozását. Azonban a felmérés készítői szerint, az előzetes feltételezésekkel ellentétben, nem volt számottevő különbség a két foglalkozáscsoport között.

A tanult és a gyakorolt foglalkozások közötti váltásokat a vorarlbergi adatbank alapján három csoportra bontottam. Az első csoportba kerültek a gazdaság második szektorán belüli váltások. Ebben a körben a leggyakrabban bányászból vasutas lett (ez státusz és fizetésbeli csökkenéssel járt), illetve az esztergályosból vasutas. A második csoportba kerültek azok, akiknek tanult szakmája a gazdaság második szektorába tartozott, viszont az utolsó gyakorolt szakmája a harmadik szektorba sorolható. Ilyen tipikus váltások voltak: esztergályosból operatőr, öntödei munkásból újságíró, bőrművesből szakszervezeti képviselő, lakatosból vagy cukrászból rendőr, villanyszerelőből revizor. Nem lehet bizonyítani, hiszen itt egyedi életutakról volt szó, de feltételezhető, hogy a pártköttőségek segítettek a „fölfelé tartó” társadalmi mobilizációban. A harmadik csoportba kerültek azok, akik harmadik szektorbeli foglalkozást tanultak ki, de az utolsó gyakorolt foglalkozásuk a gazdaság második szektorába tartozott. Például az operatőrből, zenészből, orvosból sofőr lett, könyvelőből, muzeológusból, diplomás mezőgazdászból, lelkészből segédmunkás, ügyvédből lakatos, egyetemi tanárból raktáros. Ennél a csoportnál is fontos szerepe volt a „lefelé irányuló” társadalmi mobilitásnak a politikának és a pártszervezetnek.

Az ‘56-os menekültek legnagyobb tömegét fiatal, ipari munkás, nem házas férfiak jelentették. Tehát ők azok, akik a rendszer gyermekei voltak. Attól a tényről volt ‘56 egyedi forradalom, hogy éppen a rendszer jelképei és nem csak az üldözöttjei menekültek el. A fiatalok, akik már a klasszikus szocializmus időszakában szocializálódtak, alkották a legnagyobb tömegeit a forradalomnak (aktív ellenállás) és az országból távozóknak (passzív ellenállás) is.

Bibliográfia

CSERESZNYÉS Ferenc: *56-osok a vasfüggönyön túl. Magyarországi menekültek Ausztriában és Németországban 1956–61.* Phd-disszertáció. Pécs, 1998.

KERN, Friedrich: *Österreich: Offene Grenze der Menschlichkeit.* Die Bewältigung des ungarischen Flüchtlingsproblems im Geiste internationaler Solidarität. Mit Unterstützung des Bundesministerium für Inneres, 1959.

KSH kiadvány 1957. első félévéből: *Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai.*

MURBER Ibolya: *Az ötvenhatos magyarok Vorarlbergben.* Szakdolgozat, Pécs, 2001. (Bővebben lásd a szakdolgozat bibliográfiáját.)

Sozialstatistische Erfassung vom Bundesministerium für Inneres (Stichtag 1. Feber 1957.) VLA.VLR.Abt.I.a. Sch.106/1961.

STANEK, Eduard: *Verfolgt- Verjagt- Vertrieben. Flüchtlinge in Österreich.* Europaverlag, Wien. 1985.

VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris Kiadó, Bp. 2001.

Verzeichnis der Ungarnflüchtlinge von 1956, die nach dem Jänner 1957 in Vorarlberg geblieben sind. Erstellt von Ibolya MURBER, aufgrund der im Vorarlberger Landesarchiv vorhandenen Quellen. Bregenz, November 2000.

Verzeichnis der Ungarnflüchtlinge von 1956, die Vorarlberg nach dem Jänner 1957 wieder verlassen haben. Erstellt von Ibolya MURBER, aufgrund der im Vorarlberger Landesarchiv vorhandenen Quellen. Bregenz, November 2000.

Melléklet

1. táblázat

Az 56-os magyar menekültek családi állapota

	KSH adatok %-ban	Oszták országos adatok %-ban	Vorarlbergi adatok %-ban	Oszták országos adatok %-ban	Vorarlbergi adatok %-ban
		<i>Ausztriát/Vorarlberget elhagyók</i>		<i>Ausztriában/Vorarlbergben maradók</i>	
Hajadon, nőtlen	59	44	36	59,8	61,7
Házass	35	49,1	60	34,7	31,3
Özvegy	3,5	4,5	2,5	2,4	0,9
Elvált	nincs adat	2,2	1	2,7	3,7
Ausztriában házasságot kötött	nincs adat	nincs adat	0,2	nincs adat	2,3

Forrás: A KSH felmérés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 1957. május.

Az Oszták Belügyminisztérium első statisztikai felmérése az 1957-ben Ausztriában tartózkodó magyar menekülteket illetően. 1957. február.

A Vorarlbergbe került 56-os magyar menekültek személyi adatbankja. 1956. november–1957. január.

2. táblázat

Az 56-os magyar menekültek korszerkezete

Éves	KSH adatok %-ban	Oszták országos adatok %-ban		Vorarlbergi adatok %-ban	
		<i>Ausztriát elhagyók</i>	<i>Ausztriában maradók</i>	<i>Vorarlberget elhagyók</i>	<i>Vorarlbergben maradók</i>
0-14	14,6	nincs adat	nincs adat	7,4	9
15-19	15,1	16	28	28,1	19,3
20-24	18,0	31,4	30,7	25,5	22,5
25-29	15,6	15,7	13,0	16,7	17,4
30-34	12,8	12,8	8,1	9,7	10,6
35-39	8,1	7,6	4,9	4,6	7,1
40-49	11,4	12,0	8,4	6,1	9,3
50-	4,3	3,9	5,1	1,9	4,8

Forrás: A KSH felmérés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 1957. május.

Az Oszták Belügyminisztérium első statisztikai felmérése az 1957-ben Ausztriában tartózkodó magyar menekülteket illetően. 1957. február.

A Vorarlbergbe került magyar 56-osok személyi adatbankja. 1956. november–1957. január.

3. táblázat

Az 56-os magyar menekültek vallási összetétele

Vallások	Osztrák országos adatok %-ban		Vorarlbergi tartományi adatok %-ban		1949. magyarországi népszámlálási adatok %-ban
	<i>Tovább- vándorló</i>	<i>Ausztriában maradó</i>	<i>Továbbvánd orlók</i>	<i>Vorarlbergben maradók</i>	
Római és görög katolikus	66,8	83,7	75,4	82,6	70,5
Evangélikus és eformátus	16,4	12,9	23,5	17,3	27,1
Izraelita	11,1	1	1,1	0	1,5
Más vallású	5,4	2	0	0	0,7

Forrás: A KSH felmérés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 1957; május;

Az Osztrák Belügyminisztérium első statisztikai felmérése az 1957-ben Ausztriában tartózkodó magyar menekülteket illetően 1957. február;

A Vorarlbergbe került 56-os magyar menekültek személyi adatbankja. 1956. november–1957. január.

4. táblázat

A magyar 56-os magyar menekültek foglalkozási szerkezete

	KSH adatok %-ban	Osztrák országos adatok %-ban	Vorarlbergi adatok %-ban
Fizikai dolgozó	63,5	52,4	63,2
Szellemi dolgozó	25,4	24,7	25,2
Mezőgazdasági dolgozó	7,1	5,7	6,5
Egyéb	4	17,2	5,2

Forrás: A KSH felmérés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 1957. május.

Az Osztrák Belügyminisztérium első statisztikai felmérése az 1957-ben Ausztriában tartózkodó magyarok menekülteket illetően. 1957. február.

A Vorarlbergbe került 56-os magyar menekültek személyi adatbankja. 1956. november–1957. január.

Vallás és hatalom

Kiss Antal (*Debrecen*) Pap, közösség, hatalom

A kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó főbb tényezők a kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltásig

A második világháború utáni politikai hatalomváltás sajátos helyzetet teremtett a korábban államalkotó intézményes egyházak számára, hiszen olyan hatalom alrendszerévé váltak mely alapvetően létjogosultságukat kérdőjelezte meg.⁶⁹⁸ Az így kialakult – szó szerint – „áldatlan” helyzet napjainkig befolyásolta a helyi társadalmakban tevékenykedő klérus státusát is.⁶⁹⁹

A kistelepüléseken szolgálatot teljesítő papság szerepváltozásának vizsgálata során a típusalkotás további részletes kutatást igényel, mivel a település helye, lélekszáma, összetétele, térségi szerepe, hagyományai, az adott kor helyi hatalmi elitjének viszonyulása a klérushoz, valamint a pap személyisége, szerepe a helyi hatalmi struktúrában együttesen hatottak, településenként eltérő módon. Ebben a dolgozatban azoknak az alapvető tényezőknek a társadalomnéprajzi vonatkozásait kívánom feltárni, melyek általános tendenciaként hatottak a kistelepülések lakosságára és az ott szolgálatot teljesítő papokra az elmúlt ötven évben.

A felhasznált kutatási anyag területileg a kelet- és észak-magyarországi régió (Hajdú- Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom-Esztergom, Pest megye) katolikus és görög katolikus egyházközségeiből került ki.

Véleményem szerint a katolikus papság szerepének, feladatvállalásának vizsgálatához elengedhetetlen, hogy a jelenségeket történelmi társadalmi térbe ágyazottan vizsgáljuk. Ezért utalnom kell a katolikus egyház szerepének történelmi hátterére, ki kell térnem a falusi lakosság vallásosságának sajátosságaira éppúgy, mint a szekularizáció és a modernizáció lokális közösségekre gyakorolt hatására.⁷⁰⁰ Dolgozatom első részében azokat a meghatározó tényezőket kívánom ismertetni, melyek a változás folyamatát indukálták, a továbbiakban pedig a lokális társadalom és a pap kapcsolatát vizsgálom az elmúlt ötven év társadalmi változásainak tükrében.

A falusi lakosság érték- és normarendszerében hagyományosan fontos szerepet töltött be a vallásos világnézet. A vallásosság a falu erkölcsi alapértékéhez tartozott.⁷⁰¹ Azonban a paraszti társadalom az egyházat mindig olyan felső, elit jellegű intézménynek tekintette, amely jelen van ugyan a falu terében, az emberek életében (papok, templom, tárgyak, szertartások), de amely nem a saját életvilágának része, hanem fölötte helyezkedik el, így a paraszti gondolkodás számára végső soron idegen.⁷⁰²

⁶⁹⁸ Az új országgyűlés által 1949. augusztus 20-án törvénybe iktatott alkotmány 54. §-a kimondja: „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát”, s „a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében az egyházat különválasztja az államtól”.

⁶⁹⁹ Nem értek egyet Tomka Miklós véleményével, miszerint „a papság kevésbé kényszerült reflektálni az új helyzetre” (TOMKA Miklós: *Az egyházak változó társadalmi szerepe*, 1988. 140.)

⁷⁰⁰ Terjedelmi okok miatt nincs módom kitérni olyan fontos kérdésekre, mint a paraszti társadalom rétegzettségéből adódó vallásossághoz és paphoz fűződő viszony, kor, nem és iskolázottság szerinti eltérésének részletes tárgyalása. A témáról bővebben: SZÁNTÓ János *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. 1998. 21–95.

⁷⁰¹ Magyarország katolikus hagyományokkal rendelkező ország. A II. világháború előtti vallási társadalmi helyzet jellemzője, hogy a vallási és a vallással szoros kapcsolatban álló más társadalmi szférákban a katolicizmus dominál annak ellenére is, hogy a népesség kb. 20-22%-a valamilyen protestáns egyházhoz, felekezethez tartozik. (SZÁNTÓ János: *i. m.* 25.)

⁷⁰² BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *Egyház a társadalom szemszögéből*. 1994. 2. 74.

A falusi életközösségben az egyéni vallásgyakorlás részben egyéni, részben közösségi morális ellenőrzés alatt állott. Mindenki a „falu szeme előtt” gyakorolta a vallást, így a közösségi normák betartása magától értetődő volt. „A pap szerepe csupán egyfajta felügyeletre, koordinálásra szorítkozott.” Ugyanakkor a közösségi normák általában a papot támogatták.⁷⁰³

A megváltozott hatalmi viszonyok ellenére ez az erkölcsi alapállás a hatvanas, hetvenes évekig nem változott jelentősen, mivel a mentalitás terén a változások lassúbbak, mint a gazdaságban vagy a politikában. Ennek megfelelően minden, a hatalom részéről megnyilvánuló zaklatás ellenére a pap a falu társadalmán kívülálló, de annak meghatározó személyisége maradt. Különösen kisebb településeken volt fontos irányító szerepe, nem csak erkölcsi tekintetben, de a bizonytalan helyzetekben hozzá fordulónak adott eligazítás révén is.

Ezért az új ateista hatalom számára rendkívül fontos volt, hogy a nehezen ellenőrizhető kistelepüléseken a pap tevékenységét korlátozza, befolyását a közösségre csökkentse. Így a helyi társadalmak szintjén a pap személye körül is kicsúcsosodott az „ideológiai harc”. A települések lelki vezetőinek presszionálásához többféle eszközt vetett be a népi demokrácia.

Az új hatalom az egyházi hierarchia átalakítása, befolyásolása és ellenőrzése érdekében három döntően fontos lépést tett:

1. *Befolyást gyakorolt a kiépített egyházi hierarchiára, az egyházi elittel szemben kifejtett erőszakos fellépésével céljainak megfelelően átalakíthatta az egyházi vezetés struktúráját.*
2. *Az egyházi vagyon felszámolásával megfosztotta a katolikus egyházat anyagi háttérétől, s így gazdaságilag hatalomfüggő helyzetbe hozta.*
3. *Az iskolák államosításával és a kötelező hitoktatás megszüntetésével pedig a vallási szocializáció lehetőségét csökkentette, valamint az egyház és a felnövekvő generációk közötti kapcsolattartás lehetőségét szűkítette.*

Ezekkel a lépésekkel marginalizálta az egyház társadalmi helyzetét.⁷⁰⁴

A hatalmi befolyás hatása a kistelepülések papjaira

Miután a proletárhatalom államosította az egyházi iskolákat,⁷⁰⁵ jelentős számú, korábban oktató, magasan kvalifikált, művelt pap került az ország legeldugottabb plébániáira, ahol korábban leginkább paraszti származású „joviális” papok teljesítettek szolgálatot.⁷⁰⁶ Közben a kommunista hatalom iránt lojális, ám képzetlen, műveletlen közigazgatási apparátus lépett a kistelepülések élére. Így több településen egyszerre volt jelen a magasan képzett pap és a még képzetlen új értelmiség (képesítés nélküli tanító, mezőgazdász).

A népi demokrácia színrelépésével megváltozott hatalmi helyzetre a személyes indíttatástól és vérmérséklettől függően eltérően reagált a katolikus papság. A Mindszenty által képviselt teljes

⁷⁰³ BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *i. m.* 78.

⁷⁰⁴ A magyarországi militáns baloldali szekularizmus nem kívánta ténylegesen felszámolni a tradicionális magyar katolicizmusban élő rendet, hanem annak teljes kontrolljára törekedett. Csupán a vallási intézményrendszer vallási elithez köthető intézményeit kívánta felszámolni, míg alapstruktúráját és alapfunkcióját szigorú ellenőrzés mellett érintetlenül hagyta, és ha érdeke úgy kívánta, politikai akaratát is érvényesíteni tudta. (SZÁNTÓ János: *i. m.* 25.)

⁷⁰⁵ 1948. június 18.

⁷⁰⁶ Ez a látszólag előnyös tartalmakat hordozó folyamat bizonyos csapdát is rejtett magában, mivel az alsó papság maga is a hagyományos kultúra talaján állt, a vallás terén hasonló magatartásmintákat és ismereteket közvetített. (BARTHA, 1991. 192) (Ne felejtjük el, hogy az alsóbb néprétegek számára a papi pálya kínálta a társadalmi felemelkedés lehetőségét a második világháború előtt!) A falusi közegbe került, gyakran urbánus vallásosságot hordozó papok számára azonban idegenül hatott a helyi lakosok hagyományos kultúrában gyökerező vallásos élete. Ennek máig tartó nyomai és következményei sokszor a pap és a helyi közösség konfliktusában mutatkoznak meg.

elutasítástól (mindent vagy semmit) a békepapi mozgalommal az 50-es években megjelenő alkalmazkodásig. Ebből következően a pap és a helyi hatalom viszonya településenként igen eltérő képet mutat. Az új szituációban különösen nagy jelentőséget kapott a papok addigi, a lokális társadalomban kialakult presztízse, személyisége. Azokon a településeken, ahol jelentős tekintélyre tett szert a korábbi időszakban a pap, befolyást tudott továbbra is gyakorolni a helybeli lakosok közül kikerült új helyi vezetésre is. Hivatkozva az új vezetők korábbi vallásos múltjára, egy darabig sikerrel figyelmen kívül hagyhatta akár a központilag elrendelt intézkedéseket is.⁷⁰⁷

A népi demokrácia az ilyen esetek kivédésére a paphoz, illetve más hangadó személyekhez nem kötődő, a helyi társadalom hagyományait, mentalitását figyelmen kívül hagyó és gátlástalanul változtató, kívülről hozott helyi hatalmi struktúrával próbálkozott. Illetve megfélemlítette,⁷⁰⁸ eltávolította vagy bebörtönözte a saját világnézetüket, politikai meggyőződésüket a kommunista hatalommal szemben nyíltan vállaló papokat.⁷⁰⁹

Mód volt a papi rendből való kizárásra, a papok más, kevésbé frekvenciált plébániákra való áthelyezésére, jövedelmük megvonására, tevékenységi körük korlátozására (a hitoktatói engedély megvonására) is.⁷¹⁰

Az ötvenes években eltávolították azokat, akik nem voltak hajlandók letenni az állami esküt. Helyükre az államhatalmi elvárásoknak behódoló papok kerültek a városi plébániákra és az egyházi elitbe is. Akik letették az állami esküt, fokozott ellenőrzés és felügyelet alatt dolgozhattak. A politikai hatalom a kontrollt gyakorló Állami Egyházügyi Hivatal segítségével beleszólhatott a papszentelésbe és a papok kinevezésébe is, előnyökhöz juttathatta azokat, akik támogatták a népi demokrácia érdekeit.

Mivel a lelkeskedő papság többsége falun teljesített szolgálatot, a falusi lakosság létkérdéseire (ezen belül is a tsz-mozgalomhoz való viszonyulásra, illetve a begyűjtés körüli konfliktusokra) kellett válaszolnia. Már az 1950. augusztus 30-i, a katolikus egyház és az állam között létrejött békés együttélésről szóló megállapodás I./3. pontjában a püspöki kar arra szólítja fel a falusi papságot, hogy ne fejtse ki ellenállást a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalommal szemben.⁷¹¹ Ez azonban nem bizonyult elegendőnek.⁷¹² A tsz-szervezés mellett szóló pap a parasztság jelentős részének ellenszenvét vonta magára.⁷¹³ A papság és a hívők is érezték, hogy a felhívások hatalmi nyomásra születnek, és az aulákban tevékenykedő békepapok írják őket. Voltak esetek, hogy a szószékről fel sem olvasták ezeket a körleveleket. Annak ellenére, hogy a nép között

⁷⁰⁷ Egy adatközlőm elmondása alapján, amikor egy bihari településen a párttitkár átküldte a KISZ-titkárt (aki egyébként a saját fia volt) a paphoz, hogy betiltassa a másnapi körmenetet, a pap csak annyit mondott neki: „Ne mondj már ilyet fiam, hát apád is nálam volt első áldozó!”, és másnap megtartották a körmenetet.

⁷⁰⁸ Nagyhajtáson a helyi katolikus plébánosnak az ötvenes években felirat jelent meg az ablakán: „A legreakciósabb, akasszátok fel!” (KAMARÁS István: *Egyházközség-építők*, 1992. 39.) Kórósszigeten az épülő templom oldalára egy éjszaka ismeretlenek vörös csillagot festettek.

⁷⁰⁹ Komádiban 1948-ban elég volt a helybeli pap bebörtönzéséhez, hogy az államosított iskola épületét nem akarta átadni, mondván, hogy az nem csak iskola célját szolgálja. (Historia Domus Ecclesiae Komadientio)

⁷¹⁰ A hatvanas években két évig a filkeházi görög katolikus pap végezte Füzéren is a hitoktatást, mert a helyi római katolikus pap hitoktatói engedélyét bevonták. A második év után azonban a filkeházi paptól is elvették a hitoktatói engedélyt, ettől kezdve az iskolában nem, csak a templomban oktathattak.

⁷¹¹ BERESZTÓCZY Miklós: *A katolikus békemozgalom húsz éve*. 1970. 22.

⁷¹² Virág Ferenc pécsi püspök 1951. aug. 20-i főpásztori szózatában már a társas gazdálkodás megszervezésének tevőleges részvételre szólítja fel az alsó papságot. (Magyar Kurír 1951. aug. 21.)

⁷¹³ „A nép többsége a tszcs ellen van, és a pap nem mer beszélni róla, mert akkor azt mondják, hogy kommunista.” (ÁEH Arc. 1952. máj. 30-i titkársági ülés jegyzőkönyve)

élő papok – látva a visszasságokat – nemigen akarták a belépés előnyeit hirdetni. Azonban az ötvenes évek közepére az egyházi vezetés és a hatalom már a szövetkezeti mozgalom nyílt támogatását várta el a lokális társadalmakban szolgálatot teljesítő papoktól. Ugyanakkor egyes békemozgalmi papok a szószéki agitáción túl konkrétan is részt vettek a tsz szervezésben.⁷¹⁴

A hatalom elvárta a falusi papságtól a parasztság „szocialista építómunkára” buzdítását is. A püspöki kar és egyes megyék papi békebizottságai sorra bocsátottak ki mezőgazdasági munkára buzdító körleveleket, felhívásokat.⁷¹⁵ Egyes papok lelkesedésből vagy félelemből a munkára buzdítás mellett személyesen is részt vettek a mezőgazdasági munkákban.⁷¹⁶

Az államhatalom részéről a falusi papságra nagy nyomás nehezedett a parasztság beszolgáltatási kötelezettsége kapcsán is. Hiába fordultak a hívek a megfélemlített, folyamatosan ellenőrzött helyi papokhoz, hiszen azok sem kaptak segítséget, támogatást a püspöki kartól. A püspöki körlevelek mindegyike hangsúlyozta, hogy a beszolgáltatási kötelezettség teljesítése nemcsak állampolgári kötelezettség, hanem a keresztény erkölcs parancsa is. Ugyanakkor a katolikus papi békemozgalom a számonkérést szorgalmazta.⁷¹⁷ Ahol probléma volt a mezőgazdasági munkavégzéssel vagy a begyűjtéssel, oda kiszáll a vicarius és az irodaigazgató, hogy „elbeszélgessenek” a plébánossal. A begyűjtést „szabotáló” papok ellen a békemozgalmi aulistákon keresztül egyházfegyelmi eljárást is kezdeményezett a mozgalom. Az egyes egyházmegyei aulák, a beszolgáltatási kötelezettségről szóló szentbeszéd elkészítéséhez beszédvázlatokat adtak papjaiknak.⁷¹⁸ Az önállóságuktól megfosztott, megfélemlített, bürokratikus, konspiratív módszerekkel ellenőrzött papság legfeljebb mérsékelt passzivitással védekezhetett. A békepapok és azok a plébánosok, akik sokat köszönhettek az államnak, lojálisak voltak a döntéshez, az állam érdekeit képviselték inkább, mint a helyi közösségét. Ennek következményeként sok településen a parasztság elpártolt a paptól.⁷¹⁹

A papság nagy része idegenkedéssel figyelte a békepapi mozgalom tevékenységét. A papokba belénevelt alapvető fegyelmi normáknak ellentmondó békemozgalmi nyilatkozatok és fenyegetőzések, melyekben elítélik a Vatikánt, illetve a főpapságot, valamint a vezető posztokra kinevezett erkölcsileg devalválódott emberek zavart és elutasítást váltottak ki. A mozgalommal, a mozgalmi munkával szembeni fenntartások különösen a fiatal papságra voltak jellemzők. Megnyerésükre átfogó akciót csak az 1956. febr. 28-i országos választmányi ülésen indítottak.⁷²⁰

A hatvanas évektől a magyar egyházak és a politikai irányító rendszer számos olyan kompromisszumot kötött, amely valamelyest megkönnyítette a vallási szféra működését.⁷²¹

⁷¹⁴ PÁL József: *Békepapok*. 75–78.

⁷¹⁵ Az egyházügyi előadók nemcsak a papokhoz juttatták el a körleveleket, hanem a községi tanácselnököknek is, azzal a meghagyással, hogy figyeljék a lelkészek munkáját. Ellenőrizték, eleget tesznek-e a körlevélben foglaltaknak.

⁷¹⁶ Hamvas Endre püspök ösztönzi a papokat a háztáji föld példamutató művelésére, de felhívja a figyelmet, hogy a papi hivatás nem merülhet ki „profán téren kifejtett működésben”. (PÁL József: *i. m.* 78–84.)

⁷¹⁷ „...hiányolnunk kell a szépen induló püspöki körlevelek folytatását is. Örömmel hallanánk és buzdítással szolgálna a dicséret a jól dolgozó papok és hívek felé, vagy a anyagok korholása.” (Kereszt, 1951. szept. 14.)

⁷¹⁸ PÁL József: *i. m.* 84–89.

⁷¹⁹ Interjú alanyaim elmondása szerint a nem jelentős, „isten háta mögötti” települések kevésbé voltak kitéve ilyen jellegű papi agitációnak, mint a nagyobbak, mert az állam és az egyházi elit által elfogadott békepapi mozgalomhoz csatlakozó papok többnyire a városi vagy „zsírosabb” plébániákat kapták.

⁷²⁰ PÁL József: *i. m.* 104–105.

⁷²¹ „Legalábbis a vallásosság mint a társadalmi viselkedés egyik formája valamiféle polgárjogot nyert, amelyet politikai szinten úgy fejeztek ki, hogy a vallás, vallásosság nem tekinthető a továbbiakban ellenségnek és ellenséges ideológiának, szükségtelen ellene politikai és adminisztratív harcot folytatni, későbbiekben történő eltűnéséhez elegendő az ideológiai felvilágosítás is.” (SZÁNTÓ János: *i. m.* 25.)

A egyházi vagyon felszámolásának hatása a papságra

Az egzisztenciálisan függő helyzet kialakításának másik eszköze az egyház gazdasági hátterének felszámolása volt.

A népi demokrácia színrelépése előtt a római katolikus papok jövedelmét hagyományosan az egyház tulajdonában lévő parókia ingatlanjainak használatán kívül a párbér, a papi tevékenységért (esküvő, temetés, stb.) kapott stóladíj és egyéb alkalmoszerű adományok alkották. A szolgáltatások részint természetbeliek, részint pénzbeliek voltak, amit az egyes egyháztagek gazdasági állapotuknak megfelelően fizettek. A papok helyzetét erősítette az egyházközségekben az a gazdasági háttér, melyet a katolikus egyház vagyona és hatalma biztosított.⁷²²

Az egyházi vagyon elvesztésével az egyház az állam gondoskodására szorult. Az 1950. augusztus 30-án Grösz József kalocsai érsek és Darvas József vallás és közoktatásügyi miniszter részvételével a püspöki kar és a kormány között az állam és a katolikus egyház békés együttéléséről létrejött megállapodás II/3. pontja nyilatkozik arról, hogy 18 évig, ötévenként arányosan csökkenő mértékben az állam gondoskodik a katolikus egyház anyagi szükségleteinek fedezéséről. Megfelelő összeget utal át katolikus egyházi célokra. Ez a megállapodás gondoskodik a papok állami juttatásáról is, így kimondja, hogy: „A Magyar Népköztársaság kormánya az anyagi gondoskodás keretén belül súlyt helyez a lelkeskedő papság megfelelő létminimumának biztosítására.”⁷²³

Valójában a papok államtól kapott juttatása csupán a hatalom részéről gyakorolt kegyként működött, bármikor megvonható volt. Így különösen kiszolgáltatott helyzetbe került a papság, hiszen bármikor megvonhatták a fizetését.⁷²⁴

Papi szerepváltozás a hitoktatás tükrében

Különösen jelentősnek és a későbbi társadalmi folyamatokat meghatározónak vélem a hitoktatás kérdését. Ugyanis a hitoktatás visszaszorítása és a társadalmi mobilizáció hatására végbement társadalmi átalakulás, valamint a vallási közösségek szekularizálódásának következményei napjainkig döntően befolyásolják a lokális társadalmakat, és ezáltal a kistelepüléseken tevékenykedő plébánosok társadalmi helyzetét, tevékenységét is.⁷²⁵

A hitoktatás jelentősége a legtöbb kis közösségben a kommunista hatalomátvétel után sem változott.⁷²⁶ Bár a hatalom agitációval és megfélemlítéssel folyamatosan próbálta eltántorítani a szülőket gyermekeik vallásos neveltetésétől, azonban a beidegződött hagyományos normarendszer követése a hatvanas évekig, sőt néhol a hetvenes évekig megtartotta a vallási szocializáció

⁷²² JÁVOR Kata: *Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban*. In: *Magyar Néprajz* VIII. Társadalom. 2000. 796.

⁷²³ BERESZTÓCZY Miklós: *i. m.* 23.

⁷²⁴ Egyik kistelepülésen szolgálatot teljesítő görög katolikus adatközlőm két és fél évig volt jövedelem nélkül feleségével és három gyermekével a hatvanas években, mert fizetését koholt vádak alapján megvonták.

⁷²⁵ A vallási nevelésben jelentkező szekularizációs tendencia két korszakra osztható: A hatvanas évekig a szekularizációs tendenciák alig jelentkeznek a vallásos nevelésben, a felnövekvő generációk vallásos nevelést kapnak. A hatvanas évektől azonban egyre többen nőnek fel szekularizált környezetben, egyre kevesebb a vallásosan szocializáltak száma. (SZÁNTÓ János: *i. m.* 27.)

⁷²⁶ David Martin szerint azokban az országokban, ahol a militáris szekularizációt megelőzte (a többnyire jobboldali színezetű) „katolikus monopólium”, az erőszakos elvallástalanítás ellenére is megmarad a katolicizmus mint a tradicionalizmus egyetlen legitim kifejeződése, és ezzel együtt megmarad bizonyos nagyságú tradicionális tömegbázisa. (MARTIN David: *A General Theory of Secularization*. 1978. idézi SZÁNTÓ János: *i. m.* 25–26.)

fontosságába vetett hitet.⁷²⁷ A hatalom képviselői nem csak a hittanoktatást,⁷²⁸ és a hitoktatást végző papot, de a résztvevő gyerekek szüleit is ellenőrizték.⁷²⁹ A helyi társadalom és a klérus kapcsolatának fontos színtere a hitoktatás. Ezért a legtöbb településen a helyi vezetés a legváltozatosabb eszközökkel próbálta ezt a kontaktust gátolni.⁷³⁰

A folyamatos akadályoztatás új, taktikázó, ügyeskedő magatartásra kényszerítette a papokat.⁷³¹ Ez a szerep nem csak a hitoktatás során bizonyult eredményesnek a hatalommal szemben, de jól alkalmazható volt a papság tevékenységi körének minden területén.⁷³²

A szekularizáció és a társadalmi mobilizáció hatása

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar társadalom nagyarányú átrendeződésének hatását sem, sőt egyes kutatók véleménye szerint a magyar társadalom szekularizációjában nagyobb szerepet játszott a kései szocialista mintára történő polgárosodás, mint az intenzív politikai-adminisztratív szekularizálás.⁷³³ Az egyházi struktúrában és a vallásos értékrend terén történt változásokkal egy időben és összefüggésben, az elmúlt ötven évben Magyarországon intenzív társadalmi mobilitás és társadalmi strukturális átrendeződés ment végbe.

A kistelepülésekről ingázó, továbbtanuló fiatal nemzedékek élete egyre kevésbé zajlott a falusi közösség előtt, így megszűnt fölöttük a lokális társadalom kontrollja. A családokból korán kikerülő gyermekek nem töltötték szüleik mellett az éveket, amikor a vallásgyakorlást automatikusan megtanulhatták, begyakorolhatták volna, nem szocializálhattak automatikusan vallásgyakorlási

⁷²⁷ A kommunista hatalomátvételig a vallásosság alapvető rendező elvként hatotta át a magyar társadalmat. Az ateista rendszer kialakulásáig „a szervezett és nyilvános vallásos tevékenységet és a vallási kultúra, értékrend terjedését és szocializációját lényegesen korlátozó tényezők” nem jelentek meg. 1948-ig a fiatal nemzedékek a vallásos kultúra és vallásos értékrend átadásában nőttek fel. (Az persze már más kérdés, hogy felnőtt korukra megőrizték-e ezeket vagy sem.) (SZÁNTÓ János: *i. m.* 13–32.)

⁷²⁸ A győri megyei tanács oktatási osztályának 1950. szept. 28-án kiadott „Szempontok az iskolák három hónapos munkatervéhez” című rendeletéből: „11. Az egész iskola, tantestület mozgósítása a reakció elleni harcra. Az egyházi reakció ellen a felvilágosító munka beindítása, az egyházi reakció leleplezése, a reakciót támogató személyek nyilvánosságra hozása. 12. A hittanórák állandó, tervszerű, felelősségteljes ellenőrzése. 13. A hitoktatásról történő lemorzsolódás felmérése, további lemorzsolódás elősegítése.” (SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenkét esztendeje*. 1988. 100.)

⁷²⁹ A hittanbeíratások elengedhetetlen szereplője volt a községi párttitkár, üzemi párttitkár, tanácselnök és a tanácstitkár. „...egyenként igyekeztek megoldozni a szülőket, s ha azok makacsoknak bizonyultak, változatos módon árthattak nekik.” (KAMARÁS István: *i. m.* 75.)

⁷³⁰ Több településen a hittan napjára tették a sportrendezvényeket, és az iskolaigazgató azzal fenyegette a hittanosokat, hogy nem ajánlja őket továbbtanulásra. (Dágon, Újirázon) Volt, ahol a bérmlás után próbálták lebeszélni a fiatalokat a hittanra járásról. (Piliscsén) Egészen a rendszerváltásig „ellenszélben” zajlott a hitoktatás, gúny tárgyát képezte minden, ami a vallással összefüggött. (Csolnok)

⁷³¹ Pilisszentlelken a hatvanas években a gyerekek 85%-a be volt írva hittanra. Az iskolaigazgatót felelősségre vonták, mire ő hittanellenes hadjáratba kezdett. A plébános azt javasolta a szülőknek, ne írassák be hittanra a gyerekeiket, majd ő tart nekik a plébánián „illegális” hittanórákat. Mivel a következő évi statisztika nagyon gyanús volt, megintcsak feljelentették, megjelent a megyei párttitkár a faluban, hívták a plébánost az ÁEH-ba, de mivel ennél kisebb település nem volt, maradhatott. (KAMARÁS István: *i. m.* 46–47.)

⁷³² Így szentelhettek görög katolikus kápolnát Edelényben 1959-ben a pártház mellett, a helyi vezetés engedélyével, de tudta nélkül. (A legtöbb adatközlőm be tudott számolni néhány ilyen sikeres, a hatalom éberségét kijátszó „akciójáról”.)

⁷³³ Andorka Rudolf; Kolosi Tamás; Szántó János

modellt.⁷³⁴ „Nem távolodtak el a vallástól, hanem egész egyszerűen kimaradtak a vallásgyakorlás mintáit átadó szocializációból.” A hetvenes évektől a fiatalok átestek ugyan a szülők által fontosnak tartott egyházi szertartásokon (keresztelés, templomi esküvő, első áldozás), de sok fiatal esetében ez csupán formalitást jelentett, ezeken az ünnepeken túl a vallásosság gyakorlása nem volt jellemző.⁷³⁵

A szekularizáció és a mobilitás hatása fokozatosan átalakította a lokális társadalmak valláshoz fűződő viszonyát. A falusi társadalom és a vallásos közösség közé többé már nem lehet egyenlőségjelet tenni, de megosztottá vált a helyi társadalom generációs szinten is, sőt már a családokon belül sem mutatkozik minden esetben egységes ideológiai szemlélet.⁷³⁶

A falusi közösség viszonya a valláshoz

Az ateista hatalom a vallásos intézmények működését, és bizonyos mértékig a vallásgyakorlatot is ideológiai megfontolásból korlátozó viszonyai között a lakosság egy része számára a vallásosság felvállalásának nem voltak alternatívái. Legkevésbé a hatalmi gépezetben dolgozók deklarálhatták nyíltan vallásosságukat. Mivel a hatalom a hívőkhöz csakis megszorításokkal akarja közel engedni a papot, kialakult egyfajta „látens vallásosság”. Ez a népi vallásosság jellemzői ellen hatott, ugyanis a népi hitéletben a külsődleges, mások által is ellenőrizhető megnyilvánulások fontos szerepet kapnak. A kommunista hatalomátvétel után a fokozott ellenőrzés és ráhatás következtében ellentétbe kerültek a hatalom elvárásai és a vallásosság közösségi oldala.⁷³⁷ Ezért egyesek nem vettek részt bizonyos eleve adott, az egyház által biztosított vallásgyakorlási formákban (Szentmise, gyermekkeresztelés), miközben valójában ateistává sem váltak.⁷³⁸ Mások, nem a falu terében a közösség, a helyi pap előtt, hanem másik településen titokban gyakorolták vallásukat.

Több településen – a hagyományosan a falu elitjébe tartozó pap – ennek a „látens vallásosságnak” is köszönhetően jó viszonyt tudott kialakítani akár az ideológiailag különböző táborba tartozó helyi vezetéssel is.⁷³⁹

Ezek az ellentmondásos jelenségek nem elvtelenséggel, hanem sokkal inkább a népi vallásosságnak a szocializmusban kialakult sajátosságával magyarázható. Ezt nevezi Erdélyi Zsuzsanna modern szinkretizmusnak. A népi vallásosság tartalmát képező sajátos világgép, mely a vallás és a néphit

⁷³⁴ A hatvanas évek fordulóján lényegében eltűnik az erőszakos szekularizáció militáns formája, bár egyes elemei továbbra is fennmaradnak. A későbbiekben a felnövekvő nemzedékekre inkább a „hagyományos” szekularizáció lesz hatással. Ez egyértelműen érezhető a hatvanas évek közepe után felnövekvő generációk vallásos nevelésén. Az 1975 után felnövőknél pedig már egyértelműen a szekularizált szocializáció hat. (SZÁNTÓ János: *i. m.* 26–30.)

⁷³⁵ BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *i. m.* 79.

⁷³⁶ Volt, ahol a párttag férj az asszony „hobbyjának” nevezte a vallásgyakorlást.

⁷³⁷ A szekularizáció egyik jól érzékelhető következménye a vallásosság „láthatatlanná” válása. (LUCKMANN, T.: *The Invisible Religion*. McGraw-Hill, 1969. Idézi SZÁNTÓ János: *i. m.* 194.)

⁷³⁸ „Amikor elmarták tőlem a megfélemlített hittanosaim nagy részét, a betegekre és haldoklókra összpontosítottam. Hívás nélkül mentem oda, ahová kellett. Persze egy kicsit mentegetőzve, nem agresszíven. Az ortodox párttagokat is felkerestem, ha megtudtam, hogy nagyon rosszul, vagy halálukon vannak. Egy személy kivételével valamennyiüket elláttam, meggyóntattam, megáldoztattam őket, s titkon valamennyien örültek ennek. Az egyetlen kivétel is örült nekem, a szentségek felvételét azonban képmutatásnak érezte, de azért imádkozott velem.” (KAMARÁS István: *i. m.* 74.)

⁷³⁹ Egy plébános beszámolt róla, hogy amíg az ÁEH-val problémái voltak, a helyi párttitkárral a színpalak mögött nagyon jó megértették egymást, mert a párttitkár felesége is vallásos volt. Probléma akkor keletkezett, amikor a hetvenes évek közepén a párttitkár tanácsagnak javasolta és meg is akarták választani. (KAMARÁS István: *i. m.* 47.)

összekapcsolása során jön létre, kialakítva így egy a személyiségnek leginkább megfelelő vallásosságot.⁷⁴⁰

A lokális társadalmak egyházhoz való viszonyulása egyrészt a fizikai formában megjelenő intézményre (pl.: papok funkciója, templom épülete) irányul, másrészt a vallásgyakorlásban fejeződik ki. A hitélet gyakorlása nem azonos az egyházhoz mint intézményhez való viszonyal. Az intézményhez való viszony lehet kritikus vagy akár elutasító, miközben a hitélet terén elkötelezett vallásosság tapasztalható. A kritika vagy vitahelyzet tárgya gyakran a pap személye, viselkedése, a szertartások rendje vagy a templomépülettel szemben támasztott elvárások. „Ez a perlekedő magatartás a pap által megfogalmazott helyi jellegű szabályok ellen is jelentkezik.”⁷⁴¹ Ez azonban nem jelenti a hittől való elfordulást. Sokkal inkább okozza a jelenkori társadalmunkra jellemző intézmény- és szabályellenesség, valamint a hit gyakorlásának újabban megjelent módjai, amit nem szervezett rituális keretekben gyakorolnak az emberek. „Ma nagy igény mutatkozik a keresztény világnézetet indirekt módon kifejező módozatok iránt.” Igehirdetés helyett könyvek, folyóiratok, filmek, tárgyak vásárlása, szent helyek meglátogatása kerül előtérbe. Egyre inkább egyéni jellegűvé válik ezekhez az elemekhez a viszony. A vallásos életbe így bekerülő elemek azután jórészt a folklór törvényszerűségei szerint működnek, hagyományozódnak tovább. A népi vallásosságra jellemző ismeretszerzés egyik ága felerősödésének tanúi lehetünk. A modern kultúrahordozók által megszerzett ismereteket azonban a hagyományos műveltség szellemében rendezik.⁷⁴² Ez a jelenség nyilvánul meg a beszédesemények során egy gyakran elhangzó mondatban: „*Templomba nem járok, de vallásos vagyok a magam módján.*”

Fontos megjegyeznünk, hogy a vallás ilyen individualizációja nemcsak a modern ipari társadalmakban ható individualizációs, modernizációs folyamat következménye, hanem a politikai szekularizáció külső kényszerére adott válasz is egyben, teljesen a kilencvenes évekig.

A pap és a közösségi elvárások. Tevékenység, feladatkör

Korábban a pap a közösség lelki atyjaként élte meg feladatát. A lokális társadalom szemében a pap a klérus része, még pontosabban intézményesült megtestesítője volt,⁷⁴³ ezért a közéleti, gazdasági feladatokat hagyományosan deklarálta valakinek: sekrestyésnek, harangozónak, esetleg valamelyik családtagjának. Magával a gazdasági élettel mint tanácsadó foglalkozott. Tanácsaival segítette a helyi társadalmat a falu fejlesztésében, új fajták meghonosításával, új termelési módok elterjesztésével, a közélettel való kapcsolattartással. Ezért napjainkig híveinek rosszallását váltja ki minden olyan esetben, amikor kilép a kimondottan egyházi szerepből (direkt közéleti szerepet vállal, segélyeket oszt, gazdasági ügyekkel intéz, szervez).⁷⁴⁴ De egyben az egyházközség

⁷⁴⁰ A marxista ideológia előtérbe kerülésével és a vallásgyakorlás visszaszorításával sajátos irányt vett. Az ideológiai zavar áthidalására a parasztság realitás érzékének köszönhetően, a keresztény és marxista erkölcsiségben egyformán kiemelt munkát (a munkavégzést) tekinti összekötő hídként a két ellentétes eszmerendszer között. Mivel pedig az emóciónak kiemelt fontossága van a paraszti gondolkodásban, „A paraszti vallásosság gondolati rendszerének elemei között meglévő esetleges ellentmondások kiküszöbölésére irányuló törekvések alig észrevehetőek.” ERDÉLYI Zsuzsanna: *Modern szinkretizmus*. 1990. 9–30.

⁷⁴¹ BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *i. m.* 74

⁷⁴² BARTHA Elek: *Népi vallásosság*. In: *Egyházak és vallások a mai Magyarországon* (szerk.: GESZTELYI Tamás) Akadémiai Kiadó, Bp. 1991. 196.

⁷⁴³ „... tisztességes szolgáltatást nyújtott a plébánia, misét, szertartást, körmenetet.” „A hívő a paptól a tisztelendőket megillető tisztességes távolságra élt, a papot városi, úriembernek tartották.” (Füzér) (KAMARÁS István: *i. m.* 132.)

⁷⁴⁴ BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *i. m.* 75.

közösségi jellegének gyenge színvonalát is jelzi, ha mindent maga csinál a pap.⁷⁴⁵ A település lelki vezetője ugyanis mindig azokon a világi segítőkön keresztül kapcsolódik a vallási közösséghez, akik az egyházközségben adódó munkákban őt segítik. Az ateista hatalmi struktúra éppen ennek a kapcsolatnak a visszaszorításával, helyi közösségtől való elszeparálásra tett kísérleteivel igyekezett a hagyományos szerepkör feladására rávenni a klérust.

A papképzés minimalizálásával a plébániákon tevékenykedő papok munkája lényegesen több lett, amit többnyire segítők nélkül kénytelen végezni. Ahol voltak segítők, úgy oszlott meg a munkájuk, hogy a plébános a közösségért misézett, a felnőttekkel foglalkozott, a káplán többnyire a fiatalokkal, a kántor az oktatásban, illetve a szertartások, pl. temetések lebonyolításában vett részt. Ma sok esetben egyetlen papnak kell a lokális társadalom minden korcsoportjához szólni.⁷⁴⁶

Egy, a nyolcvanas években készült felmérés szerint a kistelepülések felében egy pap teljesít szolgálatot. Kilencvenes évekbeli adatok szerint pedig a római katolikus papság fele Magyarországon az állami szempontból érvényes nyugdíjkorhatáron felül van.⁷⁴⁷ Terhelésük egyenlőtlen és tevékenységszerkezetük különböző. Ugyanarra a feladatra egyesek négyszer, ötször annyi időt fordítanak, mint társaik (misézés, hitoktatás, karitás, pihenés). Ez a hely kihívásával, munkája megoszthatóságával és a papok szerepfelfogásával magyarázható.⁷⁴⁸

Mivel a fiatalok jelentős része elköltözik a kistelepülésekről, ez korlátozza a papság tevékenységi körét, hiszen az előregedő lakosság körében egyre kevesebb a keresztelezés, a jegyesoktatás, az egyházi esküvő. Egyre kevesebb gyermek vesz részt a hitoktatásban és lesz elsőáldozó, nem tudnak vallási alapon szerveződő ifjúsági szervezetek működni.

A vallási kisközösségek, egyházi testületek és a pap kapcsolata

A vallási kisközösségek egyes térségekben a negyvenes, ötvenes években presztízsnövekedésen mentek keresztül. A korábbi uralkodó osztály eltűnésével, a templom terében annak kiemelt jelentőségű helyét foglalhatták el az egyháztanács tagjai és a vallási kisközösségek képviselői.⁷⁴⁹ Ez a vallási státusz-növekedés azonban csak rövid ideig tartott. A szekularizációs folyamatban domináló politikai jelleg azt eredményezte, hogy a vallási kisközösségek, szervezetek csak kizárólag vallási (elsősorban rituális) funkciója nyilvánulhatott meg.⁷⁵⁰ Ennek máig ható következménye, hogy gyakran az egyháztanács és a vallási kisközösségek messze a lehetőségek alatt, többnyire önállóan működnek, mert a helyi klérus gyakorta kifejezetten ellene van vagy minden, vagy csak bizonyos típusú (elsősorban bokorhoz tartozó és a karizmatikus) kisközösségeknek. Az „elismert” kisközösségekkel sem problémamentes a kapcsolatuk. Mindkét fél a helyi vallási élet irányítására törekszik.⁷⁵¹

⁷⁴⁵ KAMARÁS István: *i. m.*

⁷⁴⁶ KAMARÁS István: *i. m.* 60.; 69.

⁷⁴⁷ KAMARÁS István: *i. m.* 42.

⁷⁴⁸ Néhol ugyanúgy egy pap látja el a 370 fős települést, mint az 5000 főt. (KAMARÁS István: *i. m.* 60.; 65.)

⁷⁴⁹ Tállyán a templom szentélyében álló padokat, ahol korábban a kegyúri család tagjai ültek. (BARNA Gábor: *A tállyai fáklyás társulat szerepe a közösség életében*. 1990. 70.)

⁷⁵⁰ A korábban meglévő társadalmi funkciói vagy megszűntek, vagy elcsökevényesedtek, amelyek elsősorban a vallási közösségek felnövekvő tagjai vallási szocializációjának formális oldalát voltak hivatva biztosítani. A tiltó rendelkezéseket csak néhány élte túl, gyakran imatársulásokká alakulva a magánélet szférájába húzódtak vissza.

⁷⁵¹ „... a papok teszik tönkre a vallásosságot, mert tettek helyett problémáztatnak, adminisztrálnak. A mostani papok magukra haragították az öregeket, például azzal, hogy lecserélték az egész egyházi testületet.” (Nagyhajtás) (KAMARÁS István: *i. m.* 16.)

A gyakori papváltások sem kedveznek a pap és a vallási kisközösség viszonyának, újabb és újabb alkalmazkodásra kényszerítik a hívőket, ez pedig a vallási identitás zavarát idézheti elő.

Tovább nehezíti a helyzetet a növekvő paphiány. Azt az igényt a hívők részéről, hogy a papot mindig meg lehessen találni, a filiái között ingázó pap nem tudja teljesíteni.

Az Országos Közművelődési Központ és az Országos Lelkipásztori Intézet 1989-ben végzett közös kutatásának nyolcvan egyházközségből vett mintája alapján az egyházközségek 10%-át lehet olyan közösségnek tekinteni, amelyben jól és kezdeményezően működik a képviselő-testület, ez az arány városban 2,5-szer nagyobb, mint falun.⁷⁵²

A helyi hatalmi apparátus és a klérus közötti viszony

A helyi hatalmi apparátus és a plébános közötti viszony szinte településenként különböző. A feszült, ellenséges viszonytól a szoros együttműködésig. Különösen a nyolcvanas évek puha diktatúrájában fordult elő egyre gyakrabban, hogy a pap részt vett a helyi döntéshozók munkájában.⁷⁵³ Bár az utóbbi években, a rendszerváltás óta egyre inkább javul a viszony a falvak vezetőivel (legalábbis a nyilvános ellentétek ritkábbá váltak), de különösen az egyházi ingatlanok visszaadása kapcsán napjainkban is gyakoriak a feszültségek. A változást ma még csak azt jelenti, hogy békében hagyják a vallási közösségeket. Növekszik a papok egyházi és világi közéleti szerepe, általános tapasztalat azonban, hogy a helyi politikai, közéleti intézmények meghívják ugyan rendezvényeikre egyházi személyeket, de csak reprezentációs funkcióval, a meghívók az aktív részvételüket rendszerint nem gondolják komolyan. Sokszor csupán azért hívják meg az egyházi személyiségeket, hogy jelenlétükkel igazolják a szóban forgó rendezvény vagy szervezet létjogosultságát, fontosságát.⁷⁵⁴

Az újító papság

A szocialista érában önmegőrzésre törekvő egyház vallási intézményrendszere konzervatívabb jelleget öltött. Ez az egyházközségek formalizálódásában, tradicionalizálódásában nyilvánult meg. A korábbi népegyházi jelleg felszámolásával, a megváltozott hatalmi és kulturális viszonyok hatására igényként jelentkezett egy új vallási hozzáállás kialakítása. A vallási életet a templom terére redukáló és a vallási rítusok gyakorlására szűkítő korlátozás enyhítésére a katolikus egyház az egyházközségeket vallási-társadalmi közösséggé kívánta formálni.⁷⁵⁵ Ez helyi szinten „emberközelibb” egyház megvalósítására tett kísérletekben nyilvánult meg.⁷⁵⁶ Ezek a próbálkozások azonban éppen a falusi vallási közösségekben jártak legkevesebb sikerrel, mert itt él leginkább a vallási tradíciókhoz fűződő ragaszkodás. Mivel a kistelepüléseken igen kevés a vallásgyakorló fiatalok száma, így hiányzik az a réteg, amely az újításokat a korábbi tradíciókba illeszti.

⁷⁵² KAMARÁS István: *i. m.* 60.

⁷⁵³ A nyolcvanas évek végén Pilisszentlelken már éppen a pap próbálkozott meg a helyi társadalom újraépítésével egy vallási, gazdasági, kulturális közösség kialakítása révén. A falu középületeinek nagy részét egyházi alapítvány („Igazság és béke”) készült bérbe venni és üzemeltetni. Valamint szerepelt tervei között egy vendég-és zárandokszállás építése. (KAMARÁS István: *i. m.* 52.)

⁷⁵⁴ BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre: *i. m.* 77.

⁷⁵⁵ Az általános nemzetközi enyhülés hatása, valamint a katolikus világegyházban végbemenő *aggiornamento*, középpontjában a zsinati megújodással. (GERGELY Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom*. 1989.; 159. lásd még SZÁNTÓ János *i. m.* 195.)

⁷⁵⁶ Nagyhajtáson a templom átépítése során a plébános kidobatta a szószéket, és letről, a hívek közül beszélt. Szomorón a gyóntatószéket szüntette meg a pap, maga mellé ültetve a lelküket rendbetenni szándékozókat. (KAMARÁS István: *i. m.* 16.)

A papok személyisége

Kamarás István felhívja a figyelmet arra, hogy a nyolcvanas évekre sok pap számára feloldhatatlan problémahelyzetet teremtett, hogy sem a hívő közösséggel, sem a felső hierarchiával nem tud működőképes kapcsolatot kiépíteni. A kistelepüléseken szolgálatot teljesítő papok egy részének gyenge a terep- és emberismerete, kommunikációkészsége. Sokan pszichésen, erkölcsileg sérültek. Vannak, akik pótcelekvésekbe menekülnek,⁷⁵⁷ és vannak, akik magukra öltik a „különc csodabogár” szerepét.

Míg a nyolcvanas években a plébánosok csupán harmada fogalmazott meg igényt, kérést, bírálatot, és csak 40%-uk vár valamit az Országos Lelkipásztori Intézettől, háromnegyed részük rendelkezik valamiféle tervvel, negyedük azonban csak tatarozást, építkezést irányoz elő saját plébániáján,⁷⁵⁸ addig a kilencvenes évekre már akadtak olyanok is, akik komoly kritikával éltek az egyházi vezetés rendszerváltás során kifejtett tevékenységével kapcsolatban.⁷⁵⁹

Összefoglalás

A rendszerváltozást követő átalakulás még nem fejeződött be, nincsenek bejáratott modellek. A falusi lakosság idősebb része tradicionális paraszti mentalitásából következően kivár, a fiatalok kimaradtak a vallási szocializációból, ezért közömbösek az egyházzal szemben. A katolikus egyház viszont nem tud az elöregedett papsággal, a kompromittálódott egyházi elittel irányt mutatni. Jelenleg az újabb klérus kinevelése tart, ami még nem érezteti hatását. Ocsovai Gábor már 1993-ban kifejtette, hogy a modernizáció hatását, a jelenben érvényes értékrendet értő és értelmezni tudó papság kinevelése a cél. Hangsúlyozta a kommunikáció fontosságát, és a felhívta a figyelmet, arra, hogy csak a klérus önvizsgálata indíthatja el a társadalmi párbeszédet. Hiányolta a papok szociális érzékenységét. Úgy ítélte meg, hogy rugalmatlanul reagálnak az újonnan megjelenő morális kérdésekre, mint például a fogyasztói társadalom diktálta materiális szemlélet felerősödésére vagy az elszegényedés, a lecsúszás problémája.⁷⁶⁰

Sok esetben a halódó kistelepüléseken halódik a vallási élet is – függetlenül a pap személyes hozzáállásától – a külső feltételek miatt. Az elmúlt ötven év hatalmi és gazdaság politikája felosztotta a korábban egységes helyi társadalmakat – megszüntetve ezzel közösségi jellegüket –, így miközben megpróbálta átformálni, valójában halálra ítélte a tradicionálisan erős vallásosságot hordozó közösségeket. A korlátozás ellen a kistelepüléseken élő papok közül sokan passzív visszahúzódással, vagy az ügyeskedő ide is, oda is megfelelő, politikai széljáráshoz igazodó, taktikázó magatartással – mint túlélési stratégiával – védekeztek.

Megállapítható, hogy a kistelepüléseken az elmúlt ötven év alatt végbement politikai, ideológiai, gazdasági változások következtében pap helyzete sokkal inkább függ saját személyiségbeli adottságaitól, tekintélyétől, kapcsolatteremtő képességétől, munkabírástól, mint attól az egyházi funkció adta szerepkörtől, amelyre hivatása predesztinálná. A változó társadalmi viszonyok között gyakran problematikus a pap és a közösség viszonya, ami többnyire az eltérő szerepfelfogásból és

⁷⁵⁷ Leggyakoribb az építkezés, templomtatarozás, de vannak, akik közéleti tevékenységbe, tudományos kutatásba, cserkészmozgalom szervezésbe menekülnek. (KAMARÁS István: *i. m.* 50.; 59–60.; 72.)

⁷⁵⁸ KAMARÁS István: *i. m.* 62.

⁷⁵⁹ „Az egyháznál nem történt meg a rendszerváltás. A felső vezetés nem vette észre a lehetőséget, magukat is népnyzó burzsoának tekintették, amit a marxista ideológia beléjük diktált.” „A korábban egyházi tulajdonban lévő alapítványok, javadalmak nem kerültek vissza az egyház tulajdonába.” „A mindenkori állam szolgáltató szerveivé vált, nem önmagát tartja fenn az egyház.” „A falusi közvélemény tudja, hogy mi volt az egyházé, nem mer hozzányúlni, ezért kívülről jött nyerészkedők vásárolják fel, bontják le, vágják ki a korábbi egyházi tulajdonokat.”

⁷⁶⁰ OCSOVAI Gábor: *Klerikusok és a társadalom párbeszéde*. 1993. 98–101.

vallási hozzáállásból fakad. A hívek továbbra is elvárják, hogy a pap az egyházat mint elit jellegű intézményt képviselje, s így nem tartozhat bele továbbra sem a lokális közösségbe. Ugyanakkor a helyi közigazgatás nem tud mit kezdeni az egyház képviselőivel, tehát valójában a helyi hatalomba sem tartozik. Így a kistelepülések papjainak helyzete napjainkban továbbra is marginalizált.

Felhasznált irodalom

- ANDORKA Rudolf 1982 *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest
- BARNA Gábor 1990 *A tályai fáklyás társulat szerepe a közösség életében.* In: *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 70.)
- BARTHA Elek 1991 *Népi vallásosság.* In: *Egyházak és vallások a mai Magyarországon* (Szerk. GESZTELYI Tamás) Akadémiai Kiadó, Bp.
- BERESZTÓCZY Miklós 1970 *A katolikus békemozgalom húsz éve.* Ecclesia. Bp.
- BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre 1994 *Egyház a társadalom szemszögéből.* Antropológiai Műhely 5. 1994/2. 73–80.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 1990 *Modern szinkretizmus.* In: *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 9–30.
- GERGELY Jenő 1989 *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986.* Tankönyvkiadó. Bp.
- HANKISS Elemér 1986 *A második társadalom (a társadalmi paradigma megkettőződéséről.)* Diagnózisok 2. Budapest
- JÁVOR Kata 2000 *Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban.* In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémia. Budapest
- KAMARÁS István 1992 *Egyházközség-építők (Egyházközségek és papjaik)* Egyházforum kiadó, Bp.
- LUCKMANN, Thomas 1969 *The Invisible Religion.* McGraw-Hill,
- MARTIN, David 1978 *A General Theory of Secularization.* Harper Colophon Books, New York, Hagerstown, etc.
- Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon.* 1990 Vallástudományi tanulmányok 3. (Szerk.: HORVÁTH Pál) MTA Filozófiai Intézet. Bp.
- OCSOVAI Gábor 1993 *Klerikusok és a társadalom párbeszéde. (Elfojtott kérdések, kommunikációs deficit)* In: *Megújuló egyház a megújuló társadalomban.* Katolikus Szemle Pannonhalma. 1993/1–2. Kettős szám 98–101.
- Partnerek vagy ellenségek?* 1990 Az egyházak és az állam viszonyáról. Egyházforum konferencia 1. Bp.
- PÁL József 1995 *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989)* Egyházforum, Bp.
- ROSDY Pál 2000 *A XX. század magyar egyháztörténete.* In: *Új Ember Kalendárium* 2002. 111–121.

- SALACZ Gábor 1988 *A Magyar katolikus egyház tizenkét esztendeje (1948–1964)* Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IX. Görres Gesellschaft, München
- SZÁNTÓ János 1998 *Vallásosság egy szekularizált társadalomban.* (Szerk. NAGY Péter Tibor) Új mandátum könyvkiadó, Bp.
- TOMKA Miklós 1988 *Az egyházak változó társadalmi szerepe (A hivatalos nagyegyházak funkcióváltásának modellje: a magyar típusú fejlődésre alkalmazva).* In: *Vallásszociológiai szöveggyűjtemény.* Tankönyvkiadó, Bp. 127–142.
- TOMKA Miklós 1990 *Vallás és vallásosság.* In: *Társadalmi riport 1990.* (Szerk. ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György) Budapest, TÁRKI 534–555.
- TOMKA Miklós 1996 *Vallás és vallásosság.* In: *Társadalmi riport 1996.* (Szerk. ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György) Budapest, TÁRKI 592–616.
- Vallás és egyház a rendszerváltozás után Magyarországon 1993 Ökumenikus tanulmányfüzetek 6. Ökumenikus Tanulmányi Központ Bp.

Észtország, Finnország és Magyarország kulturális kapcsolatai a II. világháború előtt

Anna-Liisa Mattila (*Jyväskylä*) **A Lotta Svärd Szervezet magyarországi kapcsolatai**

A Finnország és testvérnemzetei, Magyarország, illetve Észtország között 1937-ben létrejött első kultúrszerződés nagy hangsúlyt fektetett az országok közötti kapcsolatokra, kiváltképp a tudományos és iskolai művelődés jegyében. Hamarosan világossá vált, hogy a gyakorlati és társadalmi együttműködés a hivatalos állásfoglalásokban háttérbe szorult. A gyakorlatban a kapcsolatok fenntartása mégis sokoldalú, az egyes szakkörök és szervezetek közti gazdag kultúrkeresévé alakult.

Kapcsolatépítés, a Martta Egyesület szerepe

Azt mondják, hogy Magyarország az „ezer szervezet” országa. Az 1930-as években például negyven, különböző eszmei alapokon álló női szervezet működött az országban, amelyekből 1940-ben létrejött az Egyesült Női Tábor.

Nálunk, Finnországban két jelentős női szervezet létrejött az elnyomás éveire datálódik. Elsőként a Marttayhdistys (Martta Egyesület) megalapítására került sor, majd később ezt a Lotta Svärd Szervezet követte.

A Martta Egyesület, amely most lépte át a századik életévét, továbbra is hatékony, az egész országra kiterjedő háztartási tanácsadó szervezetként működik, s nagy hatással van a finn otthonok szellemi, illetve gyakorlati életvitelére. Ennek köszönhető továbbá a háztartástan tudományos alapokra való helyezése, illetve két tanszék megalapítása a Helsinki Egyetemen.

A Martta-gondolat érdeklődést keltett Magyarországon, ám a témáról viszonylag kevés adat állt rendelkezésre. Amikor az egyesület betöltötte a negyvenedik évét, előadásokat tartottak a Turáni Társaságban és másutt. A finn téli háború idején jelent meg Magyarországon Weress Jolán *Virágzó finn otthonok* című könyve, amelyben az író lelkesen tárgyalja az egyesület működését. Könyvével érdeklődést kívánt kelteni a háztartási tanácsadás, illetve a háztartástan iránt Magyarországon. Az ide vonatkozó oktatás megszervezése érdekében tervbe vette egy kézikönyv létrehozását a finn tapasztalatokra támaszkodva. Vajon hogyan fogadhatták a Weress Jolán által közvetített gondolatokat, tudták-e valahogyan hasznosítani azokat abban az időben, amikor Magyarország is épp bekapcsolódott a háborúba?

Háborús martták, azaz a lották

1917–1918 között a martták működése a háztartási tanácsadást helyezte középpontba. Az országban súlyos élelmiszerhiány uralkodott, ami nagy gondot okozott az egyesületnek. Finnország nyugtalan időket élt ekkor. Az állampolgárok életének és vagyonának védelmére polgárőrséget alapítottak, melynek működését minden állampolgárnak támogatnia kellett. Az ételmezési és egyéb ellátási feladatok természetesen a nők feladatai közé tartoztak, akiknek még elsősegély-tanfolyamokat is tartottak. Ezek voltak azok a tevékenységi körök, amelyek megeremtették az alapját a leendő Lotta Svärd Szervezet megalakulásának. A nők – akiket kezdetben „háborús marttáknak” neveztek – szoros kapcsolatot tartottak fenn a helyi polgárőrséggel. A Lotta Svärd elnevezést először a Riihimäki-ben működő egyesület használta. 1921-ben, amikor az országos egyesületet hivatalossá tették, J. L. Runeberg egyik versének címét – Lotta Svärd – választották névként. A szervezet aktív működése csak 24 éve tartott, amikor a kormány 1944. november 23-án megszüntette az egyesületet. A tagok száma ekkor 242 000 volt.

Állandó készenlétben

A Lotta Svärd hatékonyan működő országos szervezet volt. Készen volt segíteni ott, ahol hathatós anyagi segítségre volt szükség. Főként az ételmezési feladatok foglalkoztatták a lottákat, melyek ugyanakkor hasznos gyakorlati tapasztalatot is jelentettek számukra. Az ellátandó feladatok szerint különböző

részlegeket alakítottak ki, amelyek megfeleltek a nők által ellátott honvédelmi feladatoknak. A szervezet teljesen önkéntes volt, és a lották nem fogtak soha fegyvert a kezükbe. Az egyes részlegek a következők voltak: egészségügyi, ételmezési, biztonsági, hivatali és információs, valamint segélyező részleg.

Az egyes részlegek dolgozói tevékenységi körüknek megfelelő oktatásban részesültek. A háború idején olyan sok lottá tevékenykedett, hogy egy egész hadosztálynak tették lehetővé, hogy visszatérjenek a harcmezőkre. Mondták is, hogy a lották alkotják a 17. hadosztályt.

Az oktatásban részesült lották jól értettek feladataikhoz és mindig kéznél voltak. 1940-es év egyik februári napján például az ételmezéssel foglalkozó lották egy csoportjának nehéz helyzetből kellett szabadulnia a jyväs kyläi vasútállomáson. Az első vágányon egy betegszállító vonat várta az élelmiszert, a másodikon mintegy 1000 áttelepítésre váró lakost szállító szerelvény várakozott. A hadkötelesek a harmadik vágányon időztek, míg a negyedikre egy rabszállító vonat érkezett. Mindenkit el kellett látni élelmiszerekkel annak ellenére, hogy még a légiriadó is közbeszólt. A visszaemlékezések arról nem tesznek említést, hogy mekkora fagy volt, de azzal is biztosan számolni kellett.

A fiatal lották

A szervezet utánpótlását egy lányokból álló csoport alkotta, akiknek lehetőségük volt a felnőtt lották mellett dolgozni. A fiatal lányok foglalkoztatásának természetesen az volt a célja, hogy új embereket nyerjenek meg a szervezetnek. A fiatal lották rendelkeztek egyenruhával, emblémával, zászlóval, mint a felnőttek.

A magyar kapcsolatok kialakítása

A külföldi példa nélkül született Lotta Svärd szervezet hamar felkeltette a figyelmet az országhatáron kívül is. A magyar női szervezetekkel már az 1920-as évek elején sikerült összeköttetésbe kerülni. Az éves beszámolók 1926-tól említik, hogy a lottáknál vendégeskedtek lett, dán, magyar és svéd résztvevők.

A kapcsolattartás Fanni Luukkonen kezdeményezésére vált élénkebbé, aki részt vett a Magyarországon megrendezett IV. Kultúrkongresszuson, s akit 1929-ben a Lotta Svärd Szervezet szóvivőjévé választottak.

Magyarországon Mányoky Vilma volt az első, aki felszólalt a szervezet érdekében. Ő, aki saját magát tartotta a lottá-gondolat első hírhozójának, a Finnországban ismert Kalevala-fordító, Vikár Béla által vezetett Nemzetközi Írószövetség titkárnőjeként dolgozott.

Mányokynak Faragó József fordított szövegeket, akinek egy saját cikke a *Finnek, észtek a magyarok északi testvértársai* című kiadványban jelent meg. Ez az írás bemutatja a nagy érdemeket szerzett Lotta Svärd Szervezetet, amely nagy segítséget jelent a polgárőrségnek, továbbá beszámol annak felépítéséről. Megállapíthatjuk, hogy az információk helytállóak. Faragó beszél a finn nők helyzetéről, és tulajdonságairól is. Az ezzel kapcsolatban tett megállapításokat – melyek illenek is a szervezethez – nem lehet figyelmen kívül hagyni (a szerző megfigyelése).

„A finn nő szabad, független, nincs szüksége gardedámra, hanem szabadon mozoghat, amikor csak akar. A finn nő nem túri/viseli az udvariasságokat, jobban szereti annál a sértést, amire megfelelőképpen vissza is fizet. Finnországban a női bájhöz hősiesség, önérték és kitartás társul. A finn nőnek lehet férfiakra jellemző foglalkozása, sőt, még a vívásnak is hódolhat.”

Mányoky Vilma – elmondása szerint – egy előadással kapcsolatban hallotta a lottá nevet először Béla bácsitól. 1936-ban, az V. Finnugor Kongresszus előtt, Vikár Béla megkérte titkárnőjét a lották tevékenységének kutatására, ám sok más barát is biztatta őt e kutatásra. Később Mányoky – aki munkaruháján lottá jelvényt és karszalagot hordott – megválasztották a Lotta Svärd szervezet külső tagjává. Egyik írásában beszámol arról, hogy bár ő igazi lottá szeretne lenni, nagyon boldog volt, hogy legalább külső tagként elismerték érdemeit. A finnországi lottáknak ő a kapcsolatok tartását ígéri, amikor így ír: „Legyenek biztosak abban, hogy a magyar lottabarátok dolgoznak és imádkoznak közös, szent ügyünkért.”

A Női Kongresszus és az Egyesült Női Tábor

1940. március 7–13 között Budapesten megrendezésre került a Női Kongresszus, ahol megalapították az Egyesült Női Tábor, mely összefogta a negyven női szervezetet. A lottakérdés tehát Magyarországon is aktuálissá vált. A finn lották hősie példája nagy megmozdulást eredményezett a magyar nők körében. A kongresszus főszervezője az akkori belügyminiszter felesége, Keresztes-Fischer Anna volt, akit a megalakult új szervezet szóvivőjévé választottak. Mányoky Vilma e kongresszuson előadást tartott a polgárőrség és a lották haború alatti, illetve békeidőben történő együttműködéséről. Itt kell megemlítenünk, hogy a szép számú közönség kitörő örömmel üdvözölte a felszólalást, így Mányokynak még több ízben meg kellett tartania ezt az előadást sokfelé az országban. E szöveg *A finn nők honvédő munkája* címmel a kongresszus ünnepi kiadványában jelent meg (Stádium Kiadó, Bp., 1940).

Mányoky Vilma a magyar nők honvédő munkájáról a Lotta Svärd újságban számolt be egy finn nyelvű kétrészes cikk keretében. E cikk első részében híres történelmi nőalakokat mutat be, míg a folytatás az Egyesült Női Tábor felépítését és programját tárgyalja. E szervezet nyolc munkacsoportból állt, melyek a következők voltak: Családvédelem; Egészséggondozás; Gazdaság; Háziipar; Kultúra; Honvédelem; Sajtó és reklám; Idegenforgalom, nyaraltatás.

Az Egyesült Női Tábor honvédelmi programja szociális és katonai is volt egyben. A katonai gyakorlatokhoz hozzátartozott a fegyverhasználat elsajátítása, valamint e nőket biciklis rendőröknek is kiképezték.

Fanni Luukkonen magyarországi látogatása

1942 januárjában az Egyesült Női Tábor meghívására Fanni Luukkonen Magyarországra utazott. A látogatás egy hétig tartott, és ez idő alatt nagy csodálattal vették körül. Minden újság elragadtatással írt róla. A látogatás csúcspontja a magyar lották zászlójának felvonása volt Nagyváradon. A szervezet a Magyar Nők Honvédelmi Szervezete nevet kapta. A szervezeti felépítésében alkalmazták a Lotta Svärd Mozgalom működési modelljét. Ezen esemény kapcsán Mányoky Vilma kijelentette: „Rendkívül felemelő tudni azt, hogy a lotta-gondolat végre olyan tényezővé vált, amely testvéri kötelékkel egyesíti a finn és magyar nemzetet. Fanni Luukkonen látogatásának emlékét szívünkben örökké megőrizzük, és lényéből új erőt merítve a jeles Lotta Svärd Szervezet példaadását az áldozatvállalásban látjuk.”

Fanni Luukkonennek Magyarországon sokoldalú programja volt. Teára volt hivatalos Horthy kormányzóhoz és nejéhez is. Ez alkalommal a kormányzó egy magasrangú kitüntetést, a Magyar Vöröskereszt Nagykeresztjét adta át Luukkonennek, Horthy asszony pedig megkapta a Lotta Svärd Szervezet érdemrendjét.

A látogatás alkalmából rendeztek egy nagy koncertet a finn hadiárvaik megsegítésére. A koncert alkalmával hangzottak el a következő szavak: „Mi, magyar lányok, fogadjuk ebben a szent pillanatban, hogy mi is hirdetni fogjuk hazánkban a lotta-gondolatot, és életünkkel bizonyítjuk, hogy érünk annyit, mint finn nővéreink, akik békében és háborúban rendületlenül őrhelyeiken állnak. A finn példa megerősíti hitünket abban, hogy kis népek is lehetnek nagyok és tiszteletreméltóak a világ szemében.” Az Egyesült Női Tábor kezdeményezésére ígéretet tettek száz finn hadiárva fogadására.

A látogatás viszonzása

Ugyanebben az évben négy képviselő érkezett Magyarországról a belügyminiszter feleségének, Keresztes-Fischer Annának a vezetésével. Tíz napot töltöttek Finnországban. A finn köztársasági elnök, Risto Ryti fogadta Keresztes-Fischer asszonyt, és átadta neki a Finn Fehér Rózsa érdemrendet.

A vendégek négynapos kiránduláson vettek részt Viipuriban és Kannasban, amely során megismerhették a harctéren szolgálatot teljesítő lották munkamódszereit. A program keretében jártak a téli háború harcterein is, Taipaleenjokiban és Summában. A látogatók megtekintették a Mannerheim-vonalat is. Visszaúton a vendégek betértek Svinhufvud miniszterelnök otthonába. A számos rendezvény közül

említésre érdemes még a syvärantai lotta tanintézménnyel való megismerkedés, ahol a programhoz tartozott a harctéri istentisztelet és a lottafogadalom letétele is.

A Lotta Svärd újságban megjelent egy képes úti beszámoló, amelyből az adatokat gyűjtöttem. A Heimotyö VI. részében így írnak az eseményről: „A látogatás szívélyes és sikeres rokonlátogatás volt, amelynek ezúttal különös jelentőséget adott az azonos sors és a fegyvertársi viszony, harc a kis népekért, különösképp a finn nemzet szabadságáért és igazságáért.”

A Levente-szervezet képviselőinek látogatása

A magyar ifjúsági Levente-szervezet a finn katonafiúk és fiatal lották szervezetének felel meg. Magyarországon a trianoni béke feltételei megtiltották a saját hadsereget fenntartását. A honvédelem biztosítására alapították a Levente-szervezetet, ahova kötelező volt belépnie minden egészséges fiatalnak. Iskolaidőben tanították a leventefiúknak a honvédelmet. Később a lányok részére is létrehoztak egy önkéntes szervezetet, amelynek programját a fiatal lottákéhoz hasonlóan építették fel.

A leventék képviselői 1942 októberében érkeztek Finnországba Bély Alajos generális vezetésével. Összesen huszonnégyen voltak, közöttük 17 ifjú levente. Lány csupán egy érkezett, és vele jött a leventelányok központjának körletvezetője, Vida Ilona is.

A vendégeknek három ünnepi rendezvényt tartottak a nemzeti színházban és a helsinki egyetem épületében. A leventéknek és a fiatal lottáknak közös baráti estét szerveztek. A magyar lányok két kenyeret adtak át a fiatal lottáknak a testvéri szeretet jeleként. Ez alkalommal mondta Bély generális: „A magyar kenyér a magyar élet legszebb jelképe és a magyar lélek gazdag ajándéka. A nemzeti sors hasonlóságát szimbolizálja, a testvéri egy családba tartozást, vendégszerető baráti asztalt, a szív és a lélek jóságát, de a magyar életet és a magyar erőt is.

Amikor átnyújtom ezeket a kenyereket, nem csupán kenyereket akarom szimbolikusan megosztani finn testvéreinkkel, hanem azt a sok minden mást is, amit a kenyér jelképez. Más szóval a magyar kenyér példáján keresztül a magyar fiatalság azonos családba tartozik a finn fiatalsággal, és szeretettel szívébe zárja őket.”

A program keretében a vendégek Vipuriban is jártak. A leventelányok megörvendeztették dalaikkal és táncukkal a hadikórházak betegeit. Az előadás végén finnül énekeltek: „*Tuoll on mun kultani ain yhä tuolla*”. A kulisszák mögött a leventelányoknak valójában sok gyakorlati feladatuk is volt. Ők készítették az egész csapatnak az ételt. Az ételek hozzávalóit Magyarországról hozták magukkal, hiszen akkoriban Finnországban óriási élelmiszerhiány volt. A fellépések során használt ruhák vasalása is a lányok feladata volt. Úgy dolgoztak mint valódi védelmi, élelmezési és tanácsadó lották. A vendégek megtekinthették Summa harcterén a pusztítás nyomait.

A magyarok látogatásának befejezéseként a leventék iránytűt kaptak ajándékba, amely segítségével később is megtalálhatják majd az utat Finnországba. Az ajándékozottak bizonygatták, hogy az ajándék felesleges, hiszen a szívük Finnországban marad annak ellenére, hogy ők maguk vissza is térnek Magyarországra.

A magyar vendégek magukkal hoztak egy finn nyelvű 56 oldalas ünnepi kiadást, melynek címe *A magyar levente-ifjúság köszönti finn testvéreit* volt.

Fanni Luukkonen üdülése

1943 szeptemberében a lottavezető meghívást kapott Magyarországra egy kéthetes üdülésre. Az utazás jellege miatt a programról nem sokat írtak. Luukkonen egy könyvet kapott ajándékba kovácsoltvas dobozban. A Magyar Nők több mint egy millió márkányi összeget adtak a hadiárvák gondozása és a tehetséges hadiárvák iskoláztatása céljára. A gyűjtőakciót rögtön a finn téli háború után kezdték el. Meg kell jegyeznünk, hogy mindez akkor történt, amikor Magyarország maga is háborúban állt, és gondoskodnia kellett saját hadirokkantjairól és hadiárváiról.

Az említett ajándék könyvdobozt a tuusulai lottamúzeumban őrzik. A múzeum raktárában megtalálható Fanni Luukkonen néhány más, Magyarországról kapott ajándéka is.

Köszönőlevél bőrkötésben

A finn lották a hadiárvák részére küldött ajándékot egy levélben köszönték meg, amely az ország címerével díszített bőrkötésben volt. A levelet karácsony környékén küldték el, és 1944. február 17-én adták át Keresztes-Fischer Anna szövivőnek egy rendezvény keretében, amelyet a Finn Nagykövetség dísztermében tartottak.

Vajon ez maradt az utolsó hivatalos rendezvény a finn lották és a magyar nők kapcsolatának történetében? A helyzet akkoriban kezdett kiéleződni, és mivel a Lotta Svärd mozgalmat még ugyanebben az évben megszüntették, hosszú csend következett. A kötelek alighanem sosem szüntek meg teljesen, hiszen volt lehetőség gondolkozni és emlékezni.

Így utólag a különböző összefüggésekben elhangzott beszédek és leírt mondatok nagyzóló frázisoknak tünnek. Akkoriban azonban mégsem voltak azok. „*A sors azonossága és a testvéri együvé tartozás a magyarokkal*” jelentős erőforrás, amelynek segítségével a hallgatás éveit könnyebb volt elviselni.

Az imént bemutatott lottalátogatásokon kívül a lottakapcsolatok a médián keresztül is működtek. Ezzel összefüggésben meg kell említeni a téli háború idején újságíróként dolgozó Rác Istvánt, aki például levelet írt a lottákról. A leírás szép, élethű és nem túlzó. Nagyon mély hatást gyakorolt az olvasókra, legalábbis a lottákra.

(Fordította: Pasztercsák Ágnes)

Felhasznált irodalom

Folyóiratok:

Lotta Svärd 1941: s. 294, 295, 316, 317
1942: s. 28, 29, 66, 107, 333
1943: s. 6, 7, 251

Pikkulotta 1942/11: s. 8, 9

Szakirodalom:

Heimotyö III, V, VI.

Finnek, észtek, a magyarok északi testvérnépei. Budapest. A királyi magyar egyetemi nyomda. Ünnepi kiadás.

LUKKARINEN, Vilho 1981: *Suomen lotat.* Porvoo. WSOY

MINKKINEN, Tellervo: *Lotta Svärd-järjestön Jyväskylä piirin ja Sisä-Suomen piirin historia.* Eripainos Keski-Suomi 16: sta.

RÁCZ István 1941: *Olin Suomessa 1940.* Hämeenlinna. Karisto

ROSTÓCZY Ernő: *Unkarin Levente-nuoriso tervehtii Suomen veljeskansaa.* Budapest. Korda.

A. Molnár Ferenc (*Debrecen*)

Rényi Ferenc, egy magyar szabadsághős legendája Európában, Finnországban és annak történelmi-politikai vonatkozásai

1975-ben tanulmányom jelent meg *Egy magyar szabadsághős, Rényi Ferenc legendája az angol, finn, ír és a lengyel irodalomban* címmel,⁷⁶¹ amihez később még némi kiegészítést fűztem.⁷⁶² Majd e tárgyról a magyar cikkek anyagát tovább bővítve angolul szintén írtam, s külföldön ez a publikáció vált ismertté.⁷⁶³ Most a téma, korábbi kutatásaim rövid bemutatása után főleg a finn vonatkozásokat egészíteném ki.

A világhírű finn folklorista, Kaarle Krohn (költői álneve Väinö) legismertebb – ma már szinte egyetlen viszonylag ismert – versének, a *Ferencz Renyi*nek az említett legenda a témája. Igen érdekes, hogy ezt a legendát az 1880-as évek végén másutt ugyancsak feldolgozták. Az angol irodalomban Elen Nesbit – akinek több gyermekkönyvét magyarra is lefordították – verset írt róla, Michael Field (Katherine Bradley és Edith Cooper közös írói álneve) pedig drámát. Az ő munkásságuk ma már szinte ismeretlen. Az ír(-angol) irodalomban William Butler Yeatsnek egy korai, elmélkedő részeket is tartalmazó verse szól a magyar szabadsághős történetéről, s egy mára már elfeledett lengyel költő, Bolesław Londyński (költői álnevén Bruno Las) ugyancsak feldolgozta azt. Minderről – mások, elsősorban Kropf Lajos és Bán Aladár e témában publikált korábbi részeredményeiről is – hivatkoztam publikációimban már írtam, s a versek eredeti szövegét, a drámának és későbbi átdolgozásának a szereposztását ugyancsak közöltem.⁷⁶⁴ Kimutattam azt is, hogy az egész történet Jean Frollónak *Histoire d'un fou* című, egy napilapban, a *Le Petit Parisien* 1886. augusztus 29-i, vasárnapi számának címlapján megjelent cikkére megy vissza, amelyet angol lapok szintén átvettek. Jean Frollo nem álnév, viselője gyakran publikáló újságíró volt, a *Le Petit Parisien* pedig kedvelte a feltűnést keltő cikkeket.

Ami Rényi túlzottan romantikus történetét illeti, annak nincs valóságalapja, Jean Frollo (vagy valaki más) találhatta ki, Magyarországon sincs semmi nyoma. Ilyen módon, és ilyen, a lentebb elbeszélthez hasonló kegyetlen rémtettét Haynau sem vitetett, vitethetett volna véghez. Külföldön azonban ezt megtörténtnek gondolták, s azt szintén mutatják a feldolgozások, hogy a magyar szabadságharc emléke még később is milyen érzelmeket tudott ébresztetni, különösen olyan népek körében, amelyek maguk is a függetlenségükért küzdöttek.

⁷⁶¹ Filológiai Közlöny 1975: 198–214.

⁷⁶² *Újabb adatok Rényi Ferenc legendájának irodalmi feldolgozásához.* Filológiai Közlöny 1976: 412–414. Vö. még: CSAPLÁROS István: *Egy magyar szabadsághős, Rényi Ferenc legendája az angol, finn, ír és a lengyel irodalomban.* Uo. 411–412.

⁷⁶³ *The Legend of Ferenc Rényi, a Hungarian Hero of Freedom, in English, Finnish, Irish, and Polish Literature.* Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 21(1979): 143–160. Vö. még: GOULD, Warwick: *How Ferenc Renyi Spoke Up*, Part Two. Yeats Annual 3(1985): 199–204. – Némely vers szövege a Filológiai Közlönyben egy-két hibával jelent meg, ezért lehetőség szerint jobb őket az Acta Litterariaiban publikált cikkből idézni.

⁷⁶⁴ Ld. a. 2. és 3. lábjegyzet. A versek címei a következők: a Krohné: *Ferencz Renyi* (1888; zárójelben a továbbiakban is az első megjelenés évszáma), az Elen Nesbité: *The Ballad of Splendid Silence*. Alcím: In Memoriam Ferencz Renyi. Hungary, 1848. (1888), a Yeatsé: *How Ferenc Renyi Kept Silent*. Alcím: Hungary, 1848 (1887), a Londyńskyé *Ferencz Renyi* (1887). A dráma címe: *A Question of Memory* (bemutatva, színházi használatra kiadva: London, 1893; 2. átdolgozott kiad., kötetben: 1918). Yeats versét GERGELY Ágnes magyarra is lefordította: *Magyarország 1848*. Alcím: És Rényi Ferenc hallgatott. Nagyvilág 1971/11: 1730–1732. Az átültetés előtt GÁL István rövid bevezetője áll: *Yeats magyar balladája* (uo. 1729–1730).

Lássuk azonban magát a történetet, amelyet úgy mutatok be, hogy közlöm Kaarle Krohn versét Képes Géza fordításában:⁷⁶⁵

Rényi Ferenc

Áll szuronyos örök között
Rényi Ferenc szótlanul,
Haynau, az osztrák véreb
örjögő haragra gyúl.

„Diáksapkád meggyalázva
lá zadó vá lettél te,
hát most mondd meg tüstént: hol a
Kossuth-kutyák főfészke!

Hogyha hallgatsz, ha nem mondod,
amit tudni akarok:
korbács csattog hátadon, míg
leszel hallgató halott!”

Nem válaszol Rényi Ferenc,
összezárja ajkait.
Haynau, a veszett véreb,
szája habzik, úgy vonít:

„Hát nem beszélsz? Nyilván nem félsz
a kínoktól, haláltól?
Rám nem hallgatsz? Majd meghajlasz
mások szelíd szavától.

Hát nem felelsz? Dacolni mersz?
Ajkad szóra nem nyílik?
Tudd meg: hozzák ősz anyádat
s itt tüstént agyonlövik.”

A faluból édesanyját
hozzák, a hajlott korút,
görnyedt háta egyenes már,
nézi a délceg fiút:

„Büszke szívvel szültelek meg,
adtalak a hazának.
Most, hogy kíméld életemet,
elárulnád hazádat?”

Rényi Ferenc némán néz rá,
összezárja ajkait.
Néma a száj, néma a szív,
kulcsa eltűnt, nem nyílik.

⁷⁶⁵ In: *Finn versek és dalok*. Vál. és ford. KÉPES Géza. Budapest, 1959. 67–72. A magánhangzók ékezését és a központosítást az idézett helynek megfelelően közlöm. A versben említett diáksapka az a sapka, amit a finn diákok érettségi után kapnak, viselhetnek. A verset már korábban lefordította BÁN Aladár, ld. Újság 1911. április 16. (húsvéti szám) 80–81; Ue. In: *Finn költőkből*. Ford. BÁN Aladár. Budapest, 1912. 79–83., 2. kiad. [Budapest, 1939] (Finn Könyvtár 1.). A finn szöveget és SZENTE Imre magyar átültetését egyaránt közli a *Gloria Victis, Szabadságharcunk a világirodalomban 1848–1849* című antológia (München, 1973).

Haynau most int s a jelre
„Tűz!” s az anya földre hull.
Szól a véreb, szava méreg,
áll a fogoly szótlanul.

„Szép kort megért, eleget élt
ősz anyád, meghalhatott.
Node még meg sem ízlelte
az életet szép hugod.

Ha nem felelsz, dacolni mersz,
ha ajkad választ nem ad,
szemed előtt lövik agyon
szép hajadon hugodat.”

Hozzák hugát a katonák,
a kedvest, a serdülőt,
bátran lép a bátyja elé
s ily szókkal köszönti őt:

„Sírtam, mert otthon maradtam,
Nem harcolhatott hugod
Most nem sírok, a hazáért
meghalni én is tudok.”

Némán néz rá Rényi Ferenc,
ajka zárva, nem felel.
Parancsot ad Haynau és
huga holtan omlik el.

„Anyád, hugod életéért
választ nekem nem adtál.
Node van még, akit talán
jobban szeretsz náluknál.

Szólj hát! Mondd ki! Ha nem mondod,
amit tőled kérdezek,
lábad előtt lövetem le
viruló-szép hitvesed.

S már hozzák az ifjú asszonyt...
Nászuk véget nem ért még,
mikor férjét karja közül
véres csaták kitépték.

„Beszélj, Ferenc!” – térden csúszva
kedvesének könyörög.
„Ifjú vagyok, vár az élet,
várnak vágyak, gyönyörök.

Beszélj! Lelked váltsd meg ezzel,
nékem drága vagy nagyon.
Élhetünk majd messze innen,
boldogságban, szabadon.

Beszélj, Ferenc! Beszélj, beszélj,
gondold meg, hogy szeretlek,
gondold meg, hogy szerelmedet
nem dobhatod férgeknek!”

S elkapja a férfi kezét
ajkát reá szorítja,
nem beszél már, ahol éri,
csókjaival borítja.

Reá mered Rényi Ferenc,
ajka zárva, nem beszél.
Lelkét kínok vad viharja
bár ízekre tépi szét.

Végre moccan, szörnyű szégyen
bíbor lángja önti el:
feleségét eltaszítja
s hátat fordít. Nem felel.

„Agyonlőni!” – Haynau szól.
De kiáltás kél, ime:
„Megátkozlak! – a fogolynak
ezt sikoltja hitvese. –

Megátkozlak téged, aki
feleséged...” – nem mondhat
ennél többet. Dörrenés. Csend.
Rényi Ferenc megborxad.

Szuronyok közt bomlott aggyal,
üres szemmel szótlan áll.
Megdöbbenve néz az őrség
S Haynau is néma már.

A többi irodalmi feldolgozás, az újságcikkek⁷⁶⁶ is ugyanezt a történetet mondják el, csak kisebb különbségek vannak. Egyes versek Rényi feleségét, mások a menyasszonyát említik. Az újságcikkek szerint Rényi népszerű falusi tanító volt, mielőtt belépett a magyar seregbe. Történetét a francia cikk – úgymond – azért elevenítette fel, mert Rényi akkor halt meg egy budapesti elmegyógyintézetben, amiről a magyar lapok szintén megemlékeztek. Rényiről azonban nincs magyar adat, s a lipótmezei elmegyógyintézet hajdani betegei között sem találtak ilyen nevű ápoltat.

A Rényi Ferencről szóló versek sorában a költő személye, a Nobel-díjas W. B. Yeats, s az ő, először 1887-ben az amerikai Boston Pilot című újságban megjelent költeménye külön is figyelemre méltó, noha a költő gyengébb versei közül való. Thomas Parkinson Yeats korai költészetét tárgyalva azt írja, hogy a vers Yeats egyik kedvenc témáját dolgozza fel, a szemlélődő, elmélkedő egyéniség elkerülhetetlen kudarcát egy olyan világban, ahol az emberek meghatározott eszmék szerint cselekednek. Szerinte ezt a versét Yeats – több mással együtt – azért hagyhatta ki újabb köteteiből, mert térben és időben távolabb állt környezetétől, és már nem egyezett meg Yeatsnek a saját költészetéről való elképzelésével.⁷⁶⁷ Megemlítem még, hogy verse elé Yeats egy rövid mottót írt, amelyben párhuzamot von az ír és a magyar történelem között:

⁷⁶⁶ Az angol cikkek adatai: *A Hungarian Hero of '48*. The Pall Mall Gazette. 1886. szept. 17. 12. (Yeats valószínűleg ezt olvasta); Ue: *Pall Mall Budget* 1886. szept. 23. 27. Kaarle Krohn pedig később úgy emlékezett, hogy a Morgonbladet című finnországi svéd lapban olvasta Rényi történetét 1885 és 1888 között. E lap azonban 1884-ben megszűnt, úgyhogy Krohn forrását egyelőre nem ismerjük.

⁷⁶⁷ PARKINSON, Thomas: *W. B. Yeats Self-critic. A Study of his Early Verse and the Later Poetry*. Berkeley and Los Angeles. 1971. 21–22.

We, too, have seen our bravest and our best
To prisons go, and mossy ruin rest
Where homes once whitened vale and mountain crest;
Therefore, O nation of bleeding breast,
Libations, from Hungary of the West.

Gergely Ágnes Budapesten 1991-ben kiadott kötete, a *Nyugat magyarja, Esszénapló William Butler Yeatsről* innen vette a címét.

Míg máshol a Rényiről írt költeményeket hamar elfelejtették, addig Krohn verse Finnországban különleges karriert futott be. Először a Nyyrikki című lap 1888. március 10-i számában publikálták, majd ugyanebben az évben egy népszerű karácsonyi almanachban (Joulukuusi), s az 1950-es évekig több mint egy tucat megjelenési helyéről tudok. Hétszer bekerült például az (akkori) modern költőktől *Säkenistö* (Szikrák) címmel válogatott kötetbe, nemegyszer iskolai antológiákba, s a Finn Írószövetség által publikált *Suomen runotar* (Finnországi költők antológiája) című összeállításba. Idősebbek olykor ma is kérik a Finn Rádió Tämän runon haluaisin kuulla (Ezt a verset szeretném hallani) című sorozatában.⁷⁶⁸ Több idős finn barátomat, ismerősömet hallottam ebből a versből idézni, néhányan pedig arról szoltak, hogy iskolai ünnepélyen szavalták, élőképéknél vagy pantomimkéknél való előadásában vettek részt, vagy így látták. Közülük hármat említek. Erkki Lehtinen történelemprofesszor, a Jyväskylän Egyetem volt dékánja, amikor a Debreceni Egyetemen egyszer beszélgettem vele, a liftben kapásból kezdte idézni a verset. A Tamperei Egyetem volt irodalomprofesszora, a néhai Keijo Holsti levélben érdeklődött tőlem a vers háttérére felől, megírván, hogy diákkorában iskolai ünnepélyen ő is szavalt a *Ferenc Rényit*. Tauno Hämäläinen oului nyugdíjas iskolaigazgató barátom pedig szintén diákként az iskolában színpadi megjelenítésben látta, és nagy hatással volt rá.

Amikor 1995 őszén a Jyväskylän Egyetemen a finn–magyar kulturális, tudományos és irodalmi kapcsolatokról adtam elő, egy alkalommal a *Rényi Ferenc* című költeményről is szoltam. A csoportomból ezt senki sem ismerte, egy nyugdíjas vendéghallgató, a már a cikkem 8. lábjegyzetében említett Anna-Liisa Mattila sem. Ő aztán, hogy a vers felől tudakozódjon, néhány ismerősét felhívta telefonon, s a november 17-én és 20-án készült telefoninterjú eredményét leírva ideadta nekem. Ennek rövidebb ismertetése szerint a helsinki Kaarina Virtanen (66 éves) úgy válaszolt a kérdésére, hogy rögtön szavalni kezdte a verset, s azt mondta, úgy 10 éves korában ismerkedett meg vele. Arra nem emlékezett, hogy az iskolában tanulták volna, de a mántái paplakban gazdag könyvtár volt, és sokat olvastak. Valószínűleg a *Suomen runotarból* ismerte meg a verset. Úgy tudta, hogy azt Petőfi írta és Kaarle Krohn fordította finnre. Lahtiban Osmo Korosuo (korábban Krohn, 76 éves) jól emlékezett nagyapja, Kaarle Krohn versére, otthon ismerkedett meg a költeménnyel. A hämeenlinnai Sinikka Peltovuori (62 éves) úgy harminc évvel ezelőtt olvasta a költeményt. A tartalmára emlékezett, de idézni már nem tudott belőle. Végül kiderült, hogy Mattila asszony szomszédja, Kalevi Lehtonen (79 éves) ugyancsak ismerte a verset. Azt mondta,

⁷⁶⁸ A megjelenések helyeire lásd a 2. és 3. lábjegyzetben említett cikkeimet. A Finn Rádió Tämän runon haluaisin kuulla sorozatának szerkesztője, Satu Koskimies 1997. október 8-án kelt levelében azt válaszolta Anna-Liisa Mattilának (ő pedig ezt nekem elküldte), hogy legutóbb a *Ferencz Renyi* című verset egy idős hallgató kérésére archív felvételtől 1997. május 25-én szavaltta el Risto Mäkelä színész. A műsor korábbi szerkesztője és alapítója, Mirjam Polkunen 1999-ben (72 évesen) telefonon azt mondta A.-L. Mattilának, hogy nem emlékszik arra, hogy az ő idejében valaki kérte volna ezt a verset. A költeményt azonban mégis kérhették, mert a *Ferencz Renyi* legalábbis egy, ebben a sorozatban elhangzott versekből készült antológiában benne van: *Tämän runon haluaisin kuulla*. Toimittaneet Mirjam POLKUNEN, Satu MARTTILA, Juha VIRKKUNEN. Helsinki, 1978. 322–323. Ugyanakkor Mirjam Polkunen azt mondta, hogy ő már gyermekkorától jól ismeri e verset. Az édesanyjának szokása volt, hogy otthon felolvasott a gyerekeknek. Így ő még mielőtt iskolába ment volna, már kívülről tudta a *Ferencz Renyit*, és most is emlékszik egyes versszakokra. Hármat el is mondott a telefonba, s a versnek a *Säkenistö* (Szikrák) című gyűjteményben való megjelenését említette (ld. A.-L. Mattila 1999. január 26-án hozzám írt levelét).

Saarijärvenben 1928-ban az általános iskola felső tagozatán vették. Az egyik tanáruk, Taavi Sillantaus nagyon hazafias érzelmű volt, és szeretett ilyen verseket tanítani. 1999-ben Anna-Liisa Mattila ismét megörvendeztetett egy levéllel, amelyhez Rényi-ügyben két mellékletet csatolt. Az egyikben Antti Tuomi-Nikula, jyvaskyläi nyugdíjas tanügyi tanácsos (82 éves) emlékezett: (kihagyásokkal idézem) „Negyedikes elemista voltam, amikor Alastaro templomos falu iskolájában 1928–1929 telén A. Suvanto tanító olvasásórán történelmi elbeszéléseket és verseket olvastatott velünk, köztük a Rényi Ferencet (*Ferencz Rényit*). Velem is olvastatta. A loimaai iskolában 1929 és 1934 között a történelemtanárom, Olga Rinne a tanítás segítésére szintén felhasznált történelmi tárgyú elbeszéléseket és verseket. A már ismert verset ekkor szép sikerrel szavaltam. 1934–1937-ben a jyvaskyläi gimnáziumban szavalóversenyen a szóban forgó verssel indultam, és díjat is nyertem. A nyarakat Alastaróban töltöttem. Az ottani nemzetőrség esti előadásban bemutatta a *Rényi Ferencet*. A verset színpadra alkalmazták. Egy-egy szereplő a szerepéhez tartozó szöveget mondta. Egy csapat katona pedig a puskáját Haynau parancsának megfelelően használta. A puskalövések természetesen nagy hatással voltak a közönségre. Én a színpadon hátul álltam, a versből az összekötő szöveget mondtam. A színpadképet a háttérben látszó bengálitűz tette lágyabbá. A megrázó történet megmaradt a nézők emlékezetében. A nézők érzelmeinek a háttérben nyilvánvalóan ott voltak az 1918-as év rendkívül súlyos alastarói történései. Még most, 82 évesen is el tudok mondani részleteket a versből, amely annak idején rokon népünknek, a magyarnak a sorsát idézte a finnek emlékezetébe”. Antti Tuomi-Nikula azt is tudta, hogy „Väinö” alias Kaarle Krohn 1890 körül írta e verset (ld. a 8. lábjegyzet is, a másik mellékletről ld. uo.).

1992-ben egy volt finn lottának, Hilka Salmiónak jelentek meg a finn–oroszlaborról szóló visszaemlékezései: *Vihreä sisar korpisodassa* (Ápolónő az erdei laborban). Ebben fordul elő egy számunkra különösen érdekes említés. Salmio feljegyezte, hogy 1940. szeptember 25-én a gránátvetők ünnepélyén egy Haapanen nevű tizedes Uno Kailas Rajalla (A határon) című versét szavalta el és egy magyar verset, a „*Ferencz Rényi*”-t.⁷⁶⁹

A *Rényi Ferenc* című versnek Finnországban egészen a huszadik század közepéig tartó nagy népszerűsége nyilvánvalóan összefügg a történelmi helyzettel is. A XIX. és a XX. század fordulóján, a XX. század elején Finnország az orosz birodalmon belüli viszonylagos szabadságát oltalmazza, a függetlenségét legfeljebb tervezheti, a két világháború között, a finn–oroszlaborban pedig a már megszerzett függetlenségét védelmezi. Az ezekhez a célokhoz, eszmékhez kapcsolódó hazafias szellemnek nagyon megfelelt a magyar szabadságharcos igaznak vélt drámai története és hősies viselkedése, illetve annak a finn versben való hatásos feldolgozása. A vers korábbi népszerűségét jelzi, hogy részben „folklorizálódni” kezdett, vannak, akik már magyar versként tartják számon. Erre egyébként a legelső adat egy kis újsághír. Egy finn napilap, a Päivälehti 1895. november 14-i számában olvasható, hogy a Suomalainen Seura (Finn Társaság) estélyén M. Rangman kisasszony egy magyarból fordított verset szavalt, a „*Ferens Reinz*”-t.

A mai finn fiatalság és középgeneráció már nem ismeri Kaarle Krohn versét. Ha őket kérdeztem, eddig mindig negatív választ kaptam. Annak ellenére így van ez, hogy egy (nem általánosan használt) általános iskolás, hetedikes történelemtankönyvhöz csatlakozó munkafüzet tartalmazza ezt a költeményt.⁷⁷⁰ Erről egy, a külföldi tankönyvek magyarságképét vizsgáló magyar felmérés szintén megemlékezik.⁷⁷¹ Igaz, egy későbbi beszámolóban Rényi Ferencből már Rédei ezredes lett.⁷⁷² A finnországi tankönyv szimpátiával, de – a többi külföldi tankönyvhöz hasonlóan – nem éppen nagy szakértelemmel „Európa bolond éve” cím alatt foglalkozik az 1848/1849-es magyar

⁷⁶⁹ I. m., Jyvaskylä, 1992. 72.

⁷⁷⁰ CASTRÉN, Maati J.–RIIKONEN Reino: *Historia ja me*. Koululaisen maailmanhistoria 7. Työvihko. Porvoo, 1984; 10. kiad. 1993. A tankönyv: Matti J. CASTRÉN–Reijo RIIKONEN–Leo SUURONEN: *Historia ja me* 7.

⁷⁷¹ SZABOLCS Ottó: *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Budapest, 1990. 168–169.

⁷⁷² SZABOLCS Ottó: *Külföldi történelemtankönyvek magyarságképe. A honfoglalástól Kádár Jánosig*. História 1998/9–10: 41.

szabadságharcra. A munkafüzet pedig, immár jellemzően a kor megváltozott szemléletére, ilyen kérdéseket tesz föl a tanulóknak Rényiről: „bolond volt ő, hős, buta vagy önféjű?”⁷⁷³

Mindenesetre ritka és filológiaiag is figyelemre méltó, hogy egy magyar tárgyú vers egy külföldi országban hosszú ideig ilyen kedvelt és hatásos, és hogy a vers alapjául szolgáló történetet több más irodalomban szintén feldolgozták, köztük olyan világhírű költő is, mint William Butler Yeats.⁷⁷⁴

⁷⁷³ *I. m.*, 15.

⁷⁷⁴ Cikkem témájával kapcsolatban korábban vagy újabban, kérésre vagy anélkül számos barátomtól, ismerősömtől kaptam szíves segítséget. A következőknek szeretnék hálás köszönetet mondani: Abádi Nagy Zoltán, Benedekné Szőke Amália, Gorilovics Tivadar, Timo ja Hedvig Halme, Tuomo Lahdelma, Anna-Liisa Mattila, D. Molnár István, Németh Béla, Oláh Tibor, Jan Orłowski, †Ország László, Helena Pohjanmäki-Karemo, Kaisa Saikkonen, Peter Sherwood, Szabó Anna, Sente Imre, Viljo Tervonen.

Piret Norvik (Tallinn)

Aleksander Veiderma, a rokonnépi mozgalom kezdeményezője

Előadásomat elsősorban az Aleksander Veiderma fia, Mihkel Veiderma akadémikus által rendelkezésemre bocsátott anyagok – A. Veiderma cikkei, kéziratok visszaemlékezései, fotók és meghívók – alapján készítettem, s Veiderma tevékenységének elsősorban azzal a részével foglalkozom, amely Magyarországgal kapcsolatos.

Aleksander Veiderma (1935-ig Veiderman[n]) 1888-ban a nyugat-észtsországi Läänemaában, egészen pontosan a Vaikna községhez tartozó Üdruma faluban született. A községi elemi iskolában tanult, ahol édesapja, Jaan Veidermann (1853–1932) tanítóként működött. Apja a nemzeti mozgalom támogatója, a társasági élet szervezője, több nemzeti szellemű újság munkatársa volt. Észtország függetlenné válásakor aktívan bekapcsolódott a politikai életbe. Jaan Veidermann-nak az volt a meggyőződése, hogy Észtország ügyét a műveltség és a tudomány fejlesztése útján lehet előre vinni.

Aleksander Veiderma a haapsalui városi iskolában folytatta tanulmányait. Jó középfokú képzést kapott 1906 és 1909 között a Tallinni Péter Reáliskolában (melynek mai neve: Tallinni Reáliskola), felsőfokú végzettséget pedig a Szentpétervári Egyetem fizikai–matematikai karán szerzett, melyet 1914-ben végzett el úgynevezett „I. osztályú diplomával”. Már fiatal korában érdeklődött a rokon népek iránt. 1919-ben, az észt függetlenségi háború idején Veiderma a Tallinni Védelmi Zászlóalj tanári századának volt a főnöke.

Ezt követően vezető szerepet töltött be az észt művelődési életben. 1919-től 1928-ig tallinni városi tanácsos és az oktatási ügyosztály vezetője volt, 1922-től 1924-ig pedig közoktatási miniszter. Több mint egy évig irányíthatta az észt oktatási életet, e rövid idő alatt igyekezett megújítani az észt oktatási rendszert. Több mint másfél évtizedig (1928-tól 1944-ig) dolgozott a Tallinni Kereskedelmi Leánygimnázium és Kereskedelmi Iskola igazgatójaként. (Ma az Angol College működik ebben az épületben.) Nyolc tankönyvet jelentetett meg, valamint több mint száz dolgozatot oktatási, iskolafejlesztési, nevelési és finnugor ügyekről.

A társadalmi életben is jelentős szerepet játszott: 1925-től 1935-ig az Észt–Finn–Magyar Szövetség vezetőségének elnöke, utána pedig vezetőségi tagja volt. Ez, a Konstantin Päts kormányzó ösztönzésére született szervezet a maga szerény eszközeivel több rokon nép (finn, magyar, lív) problematikájával foglalkozott, a rokon népek életét és műveltségét bemutató előadásokat szervezett, megemlékezett a magyar és a finn ünnepekről, valamint vendégeket fogadott. A szövetségnek csekély bevételi forrása volt: kizárólag a tagsági díjakból gazdálkodtak.

A rokon népek mozgalma akkor kezdett el lendületesebben fejlődni, amikor Konstantin Päts kezdeményezésére 1927 évben megalapították a Fenno-Ugria Alapítványt. Päts ötezer koronát adományozott az alapítványnak alaptőkeként. Idővel a Fenno-Ugria vált az észt rokonnépi mozgalom központi szervezetévé. Az volt a feladata, hogy összefogja a rokonnépi mozgalom iránt érdeklődő szervezeteket, és továbbfejlessze a finnugor népek kulturális munkáját és közelítse azok műveltségét. Tagjai közé tartoztak a legfontosabb észt művelődési társaságok és szervezetek. Veiderma volt a Fenno-Ugria Alapítvány vezetőségének elnöke a megalapítástól kezdve egészen az alapítvány 1940. évi betiltásáig. A Fenno-Ugria a rokonnépi mozgalom és a rokon népek propagálása céljából jelentette meg az „Eesti Hõim” (Észt Törzs) című folyóiratot, illetve évkönyvet. A rokonnépi mozgalmat támogatta az észt, a finn és a magyar kormány is. A rokonnépi munka biztosabb és kitartóbb szervezése, fejlesztése és egységesítése érdekében a III. Finnugor Közművelődési Kongresszustól kezdve minden országban szervezőbizottságot hoztak létre. Észtországban ezt a szerepet a Fenno-Ugria töltötte be. Minden év nyarán együtt ülésezett az észt, a finn és a magyar kulturális bizottság, és ezeken a találkozókön megtárgyalták e rokon népek legfontosabb kérdéseit és határoztak az elkövetkező rendezvényekkel kapcsolatban.

„Egységben az erő – ez az állítás nemcsak az egyes emberekre, hanem a népekre és az államokra is érvényes. A politikai életben [egyre csak] azt látjuk, hogy a különböző államok barátokat és szövetségeseiket keresnek maguknak, amelyekkel közösen tudnának politikai akciókat végrehajtani. Egyedül, más államoktól elszigetelve és idegen, gyakran ellenséges országokkal és népekkel körülvéve egy államnak sincs ereje ahhoz, hogy célokat tűzhessen ki, és feladatait meg is valósítsa”⁷⁷⁵ – írja Aleksander Veiderma. A rokon népek mozgalmában nagy eseménynek tartotta a finnugor közművelődési kongresszusokat, melyeknek szervezésében maga is aktívan részt vett. Az első két kongresszus elsősorban közoktatási témájú volt, ami elnevezésükben is kifejeződött. Az első, 1921-ben Helsinkiben lezajlott kongresszust Összfinnországi Iskolaügyi Konferenciának (Yhteissuomalainen Koulukokous) nevezték, a másodikat 1924-ben tartották Tallinnban, és ennek Finnugor Tanügyi Kongresszus volt a neve. Veiderma már 1924-ben szerepelt a kongresszus szervezőbizottsága tagjainak sorában. Az 1924. évi kongresszus megnyitóján a tallinni városi közgyűlés üdvözlét adta át a résztvevőknek.

Különösen a következő Finnugor Kultúrkongresszusok szervezőbizottságában tevékenykedett igen aktívan; ő volt az 1928. évi budapesti harmadik és az 1931. évi helsinki negyedik kongresszus észt bizottságának elnöke. Habár mindegyik kongresszus anyaga megjelent gyűjteményes kötetben, ma igen kevés olvasható róluk, csak egyes írások említik őket.

Fennmaradtak Veidermának az 1928. évi budapesti kongresszusról írott visszaemlékezései. Ezeket a hatvanas évek végén idős emberként vetette papírra, amikor már negyven év eltelt a kongresszus óta. Ennek ellenére frissen őrződtek meg benne azok az emlékek, melyek a hungarológia számára érdekesek lehetnek. Észtországban nemigen maradtak fenn korábbi magyarországi útleírások. Veiderma visszaemlékezéseiben szó van Magyarországról és magyarokról, akikkel a kongresszus idején találkozott. A visszaemlékezéseket átszövi a Magyarország iránt tanúsított mély érdeklődés.

Az észtek korábbi kapcsolatai Magyarországgal csak esetlegesek és egyediek voltak, az 1928. évi III. Finnugor Kultúrkongresszusra viszont már egy nagyobb csoport észt utazott – összesen 430 fő, továbbá a kísérők. A nagyszámú észt és finn résztvevőnek különvonatot rendeltek.

Nem várt módon mindenütt nagy figyelemmel kísérték őket, és meleg fogadtatásban volt részük. Már Szobra, a határállomásra kimentek eléjük a magyar szervezőbizottság képviselői, akik jól végezték az előkészítő munkát. Az úton Budapestig a leendő szállás szerint csoportokra osztották a résztvevőket, már a vonatban kézbe adták a kongresszus és más rendezvények, kirándulások programját stb. Budapesten újra megtisztelő fogadtatásban volt részük az érkezőknek: a pályaudvar fel volt díszítve, zene szólt, és beszédek hangzottak el. Ekkor mondott beszédet Veiderma is. Az észtek élére három hatalmas férfi került, akik a korabeli visszaemlékezések szerint valóban azok voltak (Georg Reeder karmester, Ottomar Madisson és Aleksander Paldrok professzorok). Veiderma szavaival „azért, hogy imponáljanak a magyaroknak, lám, milyen medvék élnek Észtországban”.⁷⁷⁶

Véleménye szerint abban az időben a rokonnépi eszme Észtországban jóval erősebb volt, mint Magyarországon vagy Finnországon. Ezt megerősíti Matti Pesonen a rokonnépi munka első éveiről írt visszaemlékezéseiben.⁷⁷⁷ Észtországot Magyarországon nemigen ismerték, és az újságokban is kevés szó esett az észtekről.

A Magyar Tudományos Akadémia nagytermében rendezett ünnepségen június 10-én gróf Teleki Pál, a szervezőbizottság elnöke tartotta meg a kongresszust megnyitó beszédét. Miután felolvasták Horthy Miklós üdvözlő táviratát, gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter kapott

⁷⁷⁵ A. VEIDERMA, *O mariikluse süvendamisel*, Ü. S. Raimla koguteos, Tartu, 1938, 63.

⁷⁷⁶ Aleksander Veiderma kéziratosa visszaemlékezései.

⁷⁷⁷ M. PESONEN, *Muistelmia heimotyön alkuvaiheista*. – „Heimotyö I”, Suomalais-ugrilaisen kulttuuritoimikunnan Suomen osaston vuosikirja 1937–1938, Helsinki, 1938, 22–23.

szót. Az észtek nevében Veiderma köszöntötte a magyarokat, akiknek földjét szétdarabolta a hálátlan Európa. Beszédében nagyra értékelte a kongresszus szerepét a finnugor népek barátságának megerősítésében, és azt, hogy annak munkájába bekapcsolták a gazdasági élet képviselőit is.⁷⁷⁸

A kongresszus célja az volt, hogy a három nagy rokon nép kölcsönösen megismerkedjen a kultúra és a gazdaság területén elért eredményekkel.

A budapesti kongresszus programjából kitűnik, hogy azon több elismert észtkutató adott elő újszerű és érdeklődésre számot tartó témákról. Valamennyi észtknyelvű előadás szövegét már Tallinnban magyarra fordítottak. Veiderma megjegyzi, hogy a szakosztályok munkája nem sikerült mindig a legjobban. Ennek oka az, hogy Magyarországon még nem szerveződtek meg eléggé az egyes szakterületek képviselői. Így a mérnöki szakosztályban csak néhány érdeklődő jelent meg. Véleménye szerint nincs sok értelme messzire utazni azért, hogy csak néhány embernek tartsunk előadást. Hasonló hiányosságokat már máshol is észrevettt kongresszusokon.

A kongresszusi napok délutánjain Budapest nevezetességeivel ismerkedtek a résztvevők és kísérei: múzeumokat látogattak (Szépművészeti, Nemzeti, Néprajzi, Mezőgazdasági Múzeum), megnézték az Állatkertet, és jártak Aquincumban. Veiderma talált időt a városnézésre is, habár úgy gondolta, hogy a városok élete mindenütt egyforma, és csak vidéken lehet megismerkedni a néppel. Megcsodálta a főváros utcáit és a nemzeti hősök szobraival díszített tereit, a széles Duna folyót, melyet könnyű hidak ívelnek át, a Budavári Palotát, a gyönyörű koronázó templomot (Mátyás templom) és az ódon várat.

A június 13-i záró ülésen a finn résztvevők nevében E. N. Setälä, az észtek részéről pedig Veiderma köszöntö meg a magyaroknak a szíves vendéglátást, melyben a határ átlépése óta mindenkinek része volt.

A kongresszust követő napon kirándulásokat szerveztek, melynek célja az volt, hogy a vendégek megismerkedhessenek a magyar földdel, néppel, étellel. A kirándulások közé tartoztak szórakoztató (Alföld, Visegrád, Balaton), és oktató célúak is (földrajzi, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi, néprajzi, pedagógiai stb.). Veiderma a pedagógiai kiránduláson vett részt. Minden állomáson, ahová megérkeztek a vendégek, ünnepélyes keretek között, virággal és köszöntő beszédekkel fogadták őket. Veidermának mindig meg kellett gondolnia, hogy mit fog mondani, mert nem lehetett mindig ugyanarról beszélni. A változatosság kedvéért feleségét is megkérte beszéd tartására. Egerben azonban nagy tömeg fogadta őket, köztük katonák és tűzoltók, mire Veiderma asszony megriadt, és közölte a férjével, hogy katonaságnak ő bizony nem fog beszélni. Egerben a küldöttek fürödtek a termálfürdőben, melyet Veiderma részletesen leír. Debrecenben közelebbről ismerkedtek a magyar oktatással: meglátogattak iskolákat, köztük a Debreceni Református Kollégiumot. Debrecenből útjuk a pusztára vezetett, ahol magyar bor és cigányzene mellett vigadtak. Veiderma eldúdolt tréfából a primásnak egy észtknépi dallamot, mire azt az egész zenekar elkezdte játszani. Igaz ugyan, hogy szerinte a magyaros feldolgozásban ez inkább cigányzenévé változott. Mezőkövesden a falusi étellel, a lakóház berendezésével ismerkedtek, és lelkesedtek a szép kézimunkáért (a hímzett asztalterítőkért és a népviseletért).

A kongresszus szervezőbizottságát a magyar kulturális és társadalmi élet vezető személyiségei alkották. Elnöke a korábbi és későbbi miniszterelnök, gróf Teleki Pál volt, elnökhelyettese Pekár Gyula, a politikus és nyugalmazott miniszter. Veiderma feleségével több magas szintű fogadáson is részt vett: két ízben ebéden és vacsorán a hegedűművész, pedagógus és zeneszerző Hubay Jenőnél is. Az egyik fogadáson Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke mellett ült, akit mint a magyarok hírességét mutattak be neki. Megmaradt az utókorra az a meghívó is, amellyel Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) és neje hívta meg Veiderma feleségét. Veidermáne egyebként a kongresszuson ismeretségbe került Tarczay Gizella költőnővel is (asszonyneve: Papp

⁷⁷⁸ *Fenno-Ugrica III. Suomalais-ugrilainen kulttuurikongresssi. Soome-ugri hariduskongress. Finnugor Közművelődési Kongresszus, Budapest, 1931, 9–10.*

Józsefné, 1896-ban Horvátországban született, fontosabb verseskötetei: *Lemondott egy fejedelem* 1938, *Hullámverés* 1940, *Versenyt a nappal* (1970). A két asszony között hosszú, 1940-ig tartó levelezés alakult ki. Papp Józsefné Magdalena Veidermanak írott eredeti német nyelvű levelei megmaradtak, azokat Mihkel Veiderma kutatás céljából átadta a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemnek. Magdalena Veiderma leveleiről nincs tudomásunk.

Visszaútja során a küldöttség meglátogatta Bécsét és Varsót.

A kongresszus összességében jól sikerült, fontos szerepe volt az észtek és magyarok rokonnépi érzésének elmélyítésében és nyelvrokonai kapcsolataik megerősítésében. A magyar állam magasra értékelte az észti és a finn bizottságok vezetőinek a kongresszus szervezésében kifejtett munkáját: Veiderma az észti bizottság vezetőjeként 1929-ben elnyerte az I. osztályú Magyar Érdemkeresztet.

Veiderma az 1936-ban Tallinnban megtartott V. Finnugor Kultúrkongresszus észti bizottságának és titkárságának elnöke volt. Az ő vállán nyugodott a rendezvény megszervezése, ő fogadta a Tallinnba érkező küldöttségeket, és beszédeket tartott nekik. A kongresszus ünnepélyes megnyitóján az Estonia Színház hangversenytérképében a következő beszédet mondta: „Főméltóságú Riigivanem (Államfő) úr, kedves testvérek, hölgyeim és uraim! Az V. Finnugor Kultúrkongresszus elnöksége nevében üdvözlöm Önöket, a finnugor népek nagy ünnepére összegyűlt rokonokat. A nagy érdeklődés, amely mindenütt megnyilvánul szabad rokonnépeinknél nagy vállalkozásunk iránt, ez a nagyszámú rokon család, amely ide gyűlt a kongresszus megnyitására az észti nemzeti templomba, bizonyítja, hogy erős kötelékek kapcsolják egybe a rokonnépeket, és hogy közös nemzeti kultúrmunkánk szorossá és biztossá lett. Adjon a most kezdődő V. Finnugor Kultúrkongresszus a finnugor népek eredményes együttműködéséhez új erőt és új lendületet.”⁷⁷⁹

Több szakosztály üléseit a Tallinni Városi Kereskedelmi Leánygimnázium helyiségeiben tartották meg, mely gimnáziumnak Veiderma volt az igazgatója. Itt rendezték meg a kongresszus legnagyobb érdeklődést kiváltó tárlatát, az országos pedagógiai kiállítást.

Veiderma már az első köztársaság idején elismerésben részesült. Több magas kitüntetést kapott: 1938-ban a Finn Fehér Rózsa I. osztályú parancsnoki jelvényét, 1939-ben pedig az Észti Fehér Csillag II. osztályú érdemrendjét. A Turáni Társaság 1940. január 12-én tiszteletbeli tagjává választotta. Ezek a kitüntetések ma nincsenek Veiderma leszármazottainak birtokában. 1941 nyarán a Veiderma család a szovjetek elől Läänemaába menekült. Azt az iskolát, amelyben a lakásuk volt, a szovjet hadsereg elfoglalta, a lakást kifosztották és a kitüntetések is elvitték. Azok az emléktárgyak sem maradtak meg, amelyeket Veiderma magyarországi útjáról vitt haza magával.

Amikor 1939-ben szovjet katonai bázisokat létesítettek Észtországban, Veiderma sejtette, hogy a szovjethatalom erősödése nagy veszélyt jelent a finnugor népek számára. Veszélyérzete megalapozottnak bizonyult: Észtország szovjet megszállása véget vetett a rokonnépi mozgalomnak is. Az új hatalom számára elfogadhatatlan volt a nemzeti érzelmek és a nemzeti öntudat propagálása, amit egyszerűen nacionalizmusnak nevezett. Az 1940. június 21-i puccsot követően betiltották a Fenno-Ugriát. 1941. június 14-én zajlott le az úgynevezett nagy deportálás, mely Veiderma családját is érintette. Összesen több mint 10 000 főt telepítettek ki. Elhurcolták Aleksander Veiderma testvérét, Eerót is, aki egy kis település, Vaikna elemi iskolájának az igazgatója volt; ugyanabban az iskolában dolgozott, ahol korábban apjuk is. Eerót később a munkatáborban agyonlőtték. A közeli rokonokat ért veszteségek ezzel nem értek véget: Veiderma fia, Ants 1944-ben a narvai⁷⁸⁰ fronton harcolt, majd visszavonulóban Csehszlovákián keresztül Németországba került, ahol szovjet fogságba esett. Ő a hadifogolytáborban halt meg.

⁷⁷⁹ *Fenno-Ugrica V. B. Soome-Ugri Kultuurikongress. Suomalais-Ugrilainen Kulttuurikongressi. Finnugor Kultúrkongresszus*, Tallinn–Tartu, 1936, 18.

⁷⁸⁰ Narva határváros Észtország és Oroszország között.

A Tallinni Védelmi Zászlóalj 25. évfordulóján, 1944. január 15-én a tallinni Városházán tartott beszédében Veiderma hangsúlyozta, hogy „ismét Európa új rendjét kialakító harcban állunk. Fiaink zöme ugyanazon ellenség ellen harcol a fronton, akik ellen huszonöt évvel ezelőtt küzdöttünk. És ha a helyzet úgy kívánja, mi, idős veteránok is hadba szállunk, mert jobb meghalni harcban, mint a kommunisták alatt élni, mert az nem nevezhető életnek”.⁷⁸¹ Ez a beszéd volt az egyik oka annak, hogy később letartóztatták.

A szovjet csapatok 1944. szeptember 22-én foglalták el Tallinn. Veidermát már november 10-én letartóztatták. Lakásuk ajtaját lepecsételték, vagyonukat lefoglalták, őt magát pedig öt évre a leningrádi munkatáborba, onnan újabb öt évre egy mordvinföldi lágerbe deportálták. Felesége három fiával lakás nélkül maradt. A fogolytáborban Veiderma több emberrel találkozott, akik a Szovjetunió délnyugati részéről származtak (köztük magyarokkal is). Voltak közöttük különböző foglalkozású emberek: írók, művészek, sőt egy püspök is. A visszaemlékezések fogolyéveket leíró része nehezen olvasható, ezért ez nem is jelent meg az emlékkötetben. Veiderma csak tíz év múlva szabadult ki a fogságból, de nem térhetett vissza Tallinnba, hanem előbb a főváros közelében, Harjuma körzetében élt és dolgozott. Miután 1963-ban nyugdíjas lett, nekifogott emlékei feljegyzésének. Ám érdemeit nem felejtették el. Egykori kollégái a szovjet időkben is magasra értékelték eredményeit: hetvenötödik születésnapjára Richard Kaljo észt grafikusművész tervezte ex librist ajándékozta neki, amely egy, a mezőn vető észt parasztot ábrázolt, a háttérben a fák árnyékában egy tanyával. Hozzá tartozott egy igencsak nemzeti szellemű köszöntés, amelyet ismert, idős tallinni tanárok írtak alá.

Veiderma nagyon örült az 1970. évi tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszusnak, melyet a kultúrkongresszusok folytatásának tartott, s úgy érezte, hogy életének volt értelme. Mihkel Veiderma adatai alapján egy szép, többnyelvű beszédet írt a kongresszus résztvevőikhez, s Paul Ariste akadémikus segítségét kérte az ügyben, hogy szót kapjon. Azonban felszólalását nem engedélyezték, ugyanis a szovjet időkben a rokonnépi mozgalom és a kultúrkongresszusok témája tabunak számított.

Aleksander Veiderma 1972-ben hunyt el Tallinnban. Földi maradványai a tallinni Erdei Temetőben nyugszanak.

Észtországnak az idegen hatalom alól történő felszabadulásáig még sok idő telt el. Veiderma nevét elhallgatták, és tevékenysége hosszú időre a feledés homályába merült. Az ország függetlenné válásakor Mihkel Veiderma kezdte előadásokkal és írásaiban feleleveníteni apja emlékét, és szakembereket is megbízott ezzel. Aleksander Veiderma visszaemlékezései 2000-ben önálló kötetben is megjelentek, *Elu hariduse radade* (Élet a közművelődés ösvényein) címmel. A könyvet Veiderma fotógyűjteményéből származó fényképek illusztrálják, melyek ma fia tulajdonában vannak.

⁷⁸¹ A. VEIDERMA, „Parem surra võideldes kui elada kommunistide all...” *Tähistati Tallinna I Kaitsepataljoni sõttaastumise 25. aastapäeva*, Postimees, 18. jaanuar 1944.

Anu Nurk (*Tartu*) Ants Murakin a magyar irodalom közvetítője

A két világháború között az 1920-as és 30-as években Észtországban viszonylag sok jó magyar könyv jelent meg. Példának okáért felsorolok néhányat: Móricz Zsigmond *Sárarany*, *Úri muri*, *Kerek Ferkó*, Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember*, *Isten rabjai*, Herczeg Ferenc *Fenn és lenn*, *A Gyurkovics fiúk*, *A Gyurkovics leányok*, *Pogányok*, *Az élet kapuja*, Molnár Ferenc *A zenélő angyal*, Szabó Dezső *Mesék a kacagó emberről*, Zilahy Lajos *Halálos tavasz*, *Szépapám szerelme*, Bródy Sándor *Az egri diákok*, Tamási Áron *Vitéz lélek*. E műveket, valamint sok egyéb regényt és színdarabot észt nyelvre Ants Murakin ültetett át.

Ki is volt Ants Murakin? Az 1938-as *Eesti avalikud tegelased* (Észt életrajzi lexikon) 2. kiadásában ez áll: festőművész. Neve egyaránt megtalálható mind a művészeti, mind az irodalmi lexikonban. Murakin szakmai területeinek listája egyébként meglehetősen hosszú lenne: festőművész, díszletfestő, rajztanár, dramaturg, újságíró, műfordító, amatőr természetbúvár.

Ants Murakin 1892-ben Viljandi megyében született az Ōisu-Kaarli kastély istálló-mesterének fiaként. Általános iskolai tanulmányait a kaarli-arakui iskolában kezdte (1900–1902), majd Halliste község iskolájában folytatta (1903–1906). Ezután Tartuba költözött, ahol externistaként tanult tovább (1906–1912). Ugyanekkor megélhetésének biztosítására, valamint festői képességeinek fejlesztése céljából több helyen dolgozott, illetve tanult: R. von zur Mühlen műhelyében festészetet, Laakmann nyomdájában litográfiát és F. von Bazan ateliéjében díszletfestést és -tervezést. 1906–1912 között a tartui Vanemuine színházban és a Saksa teaterben (Német Színház) dolgozott egyrészt díszletfestőként, másrészt a fotó- és litográfiaműhelyben. 1912-ben csatlakozott a Noor-Eesti körhöz, és először vett részt a csoport által rendezett tartui kiállításon.

Murakin az orosz hadseregben (a császári gárda grodnói huszárregimentjében) harcolt az első világháborúban 1914 augusztusától októberig. Kezdetben Varsóba, majd Galíciába vezényelték. Ekkor esett az osztrák–magyar hadsereg fogságába, és hadifogolyként Magyarországra, ahol 1916-ig tartották fogva egy táborban. Miután a Magyar Tudományos Akadémia közbenjárására végre kiszabadult, 1917-től teljes egészében a művészetnek élt, állandóan tanulva és képezve magát a képzőművészet terén. 1917–1920 között Szinyei Merse Pál professzor műhelyében dolgozott, és több közös tanulmányutat tett néhány tanuló társával; részt vett a budapesti Képzőművészeti Főiskola nyári tanfolyamán magántanulóként Kernstok Károllyal együtt; Bécsben pedig Mednyánszky László műtermében tanult. 1920-ban saját budapesti műtermében alkotott, és aktívan részt vett a színházi életben, valamint a rokonsági mozgalomban (többek között a Finnugor Rokonsági Klub megalakításában).

1920-ban visszatért Észtországba és Viljandiban telepedett le. Itt a viljandi 1. sz. gimnáziumban kapott munkát rajztanárként, és egyúttal az Ugala színházban is dolgozott dekorátorként majd dramaturgként. 1930-ban január 28-án feleségül vette Marina Mikk’ot, a Rigában született és Milánóban tanult színésznő-énekesnőt. Házasságuk nyolc évig tartott. Murakin 1931-ben Tallinnba költözött, és szabad festőművészként és újságíróként dolgozott. A képzőművészeti tevékenység mellett csaknem húsz magyar irodalmi alkotást ültetett át észtre, közzétett egy magyar irodalomtörténeti összefoglalást (*Ülevaade ungari kirjandusest*. Tartu 1935), továbbá Bernhard Lindével együtt egy irodalmi antológiát is (*Valimik ungari kirjandust*. Tallinn 1937). 1944-ben Svédországba menekült, ahol főként festőművészként tevékenykedett. 1975-ben Norrköpingben halt meg.

Így elmondható, hogy – mint nagyon sok más ember életében – Murakin életében is döntő szerepet játszott a világháború, magyarországi hadifogságnak „köszönheti”, hogy megtanulta a magyar nyelvet, és szerelmese lett a magyar irodalomnak és kultúrának. Magyarországi tartózkodása alatt – ez a tartózkodás hét évig tartott – együtt tanult és alkotott a magyar avantgárd Nyolcak

művészcsoporthoz tagjaival, pl. Kernstok Károllyal. Olyan híres mesterek műhelyében tanult, mint a magyar impresszionizmus talán legismertebb képviselője, Szinyei Merse Pál.

Amikor Murakin 1920-ban visszatért Észtországba, már nagyon jól képzett festőművész volt. De nem tudott megelégedni csak egy pályával, hanem nekilátott, hogy lefordítsa mindazokat a magyar irodalmi alkotásokat, amelyeket megszeretett. A 30-as években az egyik legszínvonalasabb észt kiadó, a Loodus állandó fordítója lett. A Loodus kiadó számos magas művészi értékű könyvsorozatot jelentett meg. Szinte minden akkor megjelent magyar könyv átültetése Murakin érdeme.

De nem minden kézirat került a nyomdába. Az Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (az Észt Irodalmi Múzeum) kéziratára érdekes leveleket tartalmaz. A következőben Madách Imre *Az ember tragédiájának* az első észt fordításáról szöveg Ants Murakin, valamint az Eesti Kirjanduse Selts nevű kiadó közötti levelezés alapján.

1926. november 30-án az Eesti Kirjanduse Selts (EKS) azt írja, hogy a művelődési minisztérium belevette az iskoláknak szánt Világirodalmi remekművek sorozatba *Az ember tragédiáját* is. Egy későbbi, Daniel Palginak – az EKS titkárának – címzett leveléből (1938. 6. 28.) kiderül, hogy az első nyolc színt már 1918–19-ben lefordította, a többit pedig néhány évvel később. 1927. április 25-én Murakin azt üzeni az EKS-nek, hogy beleegezik a fordítói díjba, és hogy Madách életrajzát megrendelte dr. Virányi Elemértől, de sajnos még nem kapott tőle pontos választ. Az EKS kiadó a kéziratot Julius Mark nyelvészprofesszornak adta ki nyelvi lektorálásra. Mark professzor úr bírálata nagyon élesen kritizáló volt. Idézem: *Tõlkelt, eriti luuleteose tõlkelt ei või arusaadavalt nõuda, et sisu orjalikult, sõna-sõnalt edasi antaks, kuid ometi ei tohi tõlgitava teose sisu kannatada ega moonutatud olla. Käesolev tõlge ei ole kahjuks mitte selle nõudele vastav: see ei ole küllalt täpne, paiguti on see isegi kaunis vaba, nii et sisu on umbkaudu edasi antud. Mis aga veel pahem, on see, et tõlkija algtekstist paiguti pole aru saanud ja siis otse vabalt on tõlkinud.* Szerinte a fordító helyenként nem értette az eredetit, és félrefordította vagy túl szabad fordítást készített. Ezért nem javasolja kiadásra e fordítást, mivel alapos átdolgozásra szorul (Julius Mark 1927. május 4-én kelt levele a kiadóhoz). Május 20-án a kiadó ezt továbbítja Murakinnak. Mark professzor kiadóhoz intézett leveléből kiderül, hogy a két első színt alaposan végignézte, és ennek alapján fogalmazta meg véleményét.

Hogy milyen lehetett tulajdonképpen a fordítás színvonala, most már majdnem lehetetlen megállapítani, mert a kéziratnak nyoma veszett. De nem lehet teljesen hinni Mark professzor bírálatában, ugyanis 1931. október 31-én kelt levelében Murakin azt írja Daniel Palginak: *Paar aastat tagasi saatis EKS „Inimese tragöödia” tõlke tagasi, kuna hr. Mark pidanud tõlke puudulikuks ja originaalist kõrvale kaldunuks. Olin tookord väga üllatunud ja asi paistis lausa mõistatuslik. Nüüd, kunagi oli mul juhus lugeda üht „Inimese tragöödia” saksakeelseid tõlkeid, nimelt Lechner von der Lechi oma. Võrdlesin ja ennäe! hr. prof. oli minu tõlke korrigeerimiseks originaali asemel tarvitanud lihtsalt teose saksakeelset tõlget. Kirjutan seda sellepärast, et te näeksite, ka niisugusel soliidisel asutisel nagu EKS võivad korrigeerijad ning nõuandjad mõnikord talitada mitte südametunnistuse järel.* Magyarul: Néhány évvel ezelőtt az EKS visszaküldte nekem „Az ember tragédiájá”-nak fordítását, mivel Mark úr a fordítást gyengének és az eredetiről eltérőnek találta. Akkor nagyon csodálkoztam ezen, a dolog szinte rejtélyes volt számomra. De most kezembe került „Az ember tragédiájá”-nak német fordítása Lechner von der Lechtől, összehasonlítottam és – ejnye! a professzor úr az én fordításom korrigálásánál az eredeti helyett egyszerűen a német fordítást használta. Ezért írom ezt, hogy Ön lássa, hogy ilyen komoly kiadónál, mint az EKS is előfordulhat, hogy a tanácsadók nem mindig a lelkiismeretük szerint dolgoznak.

1938-ban Murakin újra próbálkozik ezzel a fordításkézirattal. Június 28-án azt írja Palginak, hogy Fazekas lektor úrral együtt csiszolgtatja a kéziratot, valamint hogy hálás lesz, ha valaki verstanilag revideálná, és azt mondja, hogy nem ellenzi, ha erre Ants Oras professzort kéri fel. Az utolsó levél *Az ember tragédiájával* kapcsolatban szeptember 7-én kelt. Ebben a kiadó azt üzeni, hogy az idén Ants Oras nem ér rá, és hogy a kézirat a kiadónál marad, amíg Murakin vagy Fazekas úr nem kéri

vissza. Ezt a kéziratot 1935-ben Murakin a tallinni Drámaszínháznak és az Estonia színháznak is felajánlotta.

A Murakin-féle fordítás kéziratának sorsáról egyelőre annyit sikerült kideríteni, hogy a II. világháború alatt elégett Gustav Suits irodalomprofesszor házában Tartuban. Murakin háború utáni emigrációjában újra lefordította a drámát (ez valószínűleg még 1958 előtt megtörténhetett) és még három évvel a halála előtt, 1972-ben felajánlotta kiadásra az Észt Írók Kooperációnak Lundban, saját költségén. Mi volt Bernhard Kangro, az író és kiadóigazgató válasza, még nem sikerült kideríteni, de feltehetően Kangro értesítette Murakint, hogy *Az ember tragédiája* már 1970-ben megjelent Tallinnban, Jaan Kross kitűnő fordításában. A fordítás 1968–69-ben készült, és Kross adatai szerint ő öt nyelven hat fordítást használt, az első három színt szótárak segítségével ültette át, a negyedik színtől pedig Paula Palmeos tanárnő fordította neki magyarból.

Murakin fordításában csak rövid részlet jelent meg a műből az 1937-ben Bernhard Lindével közösen szerkesztett *Valimik ungari kirjandust* című antológiában. A Tulimuld folyóiratban 1957-ben írt egy rövid cikket Madách Imréről, és 1958-ban megjelentetett részleteket is a 15. színből. Murakin utolsó álma tehát nem teljesült. Az utókor ezért mondhatja, hogy madáchi Ants Murakin tragédiája is.

Források

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv: fond 92 M 267:9; fond 169 M 182:24; fond 173 M 12:21; fond 193 EKS M 27:14 E. av. teg. käsik.; fond 193 M 101:33 E. av. teg. II tr. käsik.; fond 257 M 12:21.

Raija Oikari (Jyväskylä)

The Kinship Ideology as War-propaganda during the Second World War

My paper brings out the matter how the kinship ideology was used in war-propaganda during the Second World War, mainly viewed by archive documents, newspapers and journals. Finnish contacts towards Hungary were clearly a part of the kinship work in the first decades of the 20th century. The way of thought strengthened so that in the end it dominated both the Finnish-Hungarian relationships and, broader, the relationships between other Finno-Ugric peoples in between the World Wars and still during the second World War, when kinship ideology was linked as a part of war-propaganda. After the war the ideology directly collapsed, as in Finland, too, all the kinship organisations were suppressed as extreme right-wingers appealing to peace treaty.

When the second World War broke out, the previously tight cultural connections and continuously strengthened kinship ideology caused that the relations between Finland and Hungary continued, despite the war, and the kinship ideology was also consciously strengthened, at this time for the needs of war-propaganda. Both countries fought on the same side as brothers in arms, on different fronts, but both on Germany's side. Fascistic groups, however, never had as strong influence in Finland as in Hungary, where the fascist Arrow-Cross Party was a quite strong factor. After the war the Allied Control Commission took place in Finland, but as a sole country on Germany's side, Finland avoided occupation. Hungary, on the contrary, fell as a battlefield, and, finally, the Soviet Union occupied Hungary as a hostile country.

The absolute top of the kinship ideology was met during the war, as it was actually connected to nearly all activities between Finland and Hungary. Nor did the cultural and literary exchange completely stop, but, for example the *Book of Hungary* (1942), by Väinö Musikka and Sándor Kulai, was published, and the next year, Toivo Lyy's translation of Imre Madách's *Tragedy of Man*, was completed. Also in Hungary, books and articles on Finland-theme were published. In addition, *Markku ja hänen sukunsa (Az orosz határon, 1943)*, a novel by Unto Seppänen, was published, which however, cannot be considered as a noticeably worthy Finnish novel. In 1943 Hungarian Embassy made a collage about what had been done during March in the cultural field. It shows for example that there was a surprisingly great deal of cultural activities: literary matinees, a special edition of the journal *Finnország* in Hungary and a cultural delegation from Finland to Hungary. Especially interesting in this connection is, however, how devotedly war-propaganda exploited kinship thought: now there were not only brothers, not even blood brothers but also brothers in arms. There was a concrete fight against mutual enemy, namely „the Eastern Threat,” about which the kinship supporters had been talking for years. The mission of the Finno-Ugric peoples, protecting western civilisation against eastern barbarism, was now concretely at hand, and it connected straight to the mission of the Axis Powers. About this attitude tells us all the material which is located in the Foreign Ministry department of the National Archives in Hungary.

Pre-war documents do not especially stress relationship or the kinship ideology. For example, a document from the year 1936 mentions a special contentment between the two countries and to Hungary's actions towards Finland, but the kinship is not mentioned at all. At the end of the same year, the conversations between foreign minister Rudolf Holsti and Hungarian ambassador Sándor Kiss show that the views on foreign policy are quite distinctive. They both see that because the danger of bolshevism has grown in the whole world, small nations must hold together. Holsti, however, thinks that the danger does not so much consider Hungary, which is far from the Soviet Union. At the time there was not yet a feeling of „fatal connection,” or „partners in destiny” and in addition Holsti is quite suspicious towards kinship ideology. Common stress is still changing the sooner the threat of war and the war itself is approaching. For example 1938 Finns still hope that they could stay out of the war, but that Finnish forces could be sent to fight with Hungarian forces in the same way that Hungary sent their soldiers to help Finland during the Winter War. Documents

stress that „the idea of kinship lives in all national thinking Finns.” *Uusi Suomi* comments the 1941 St. Stephen’s Day (21.8.1941): „The people of Hungary have lived a thousand years being aware that they were the defenders of western culture towards eastern danger. It has always been important for the Middle-European peoples’ feel for peace and security to know that there stood a strong Hungary in the middle of Carpathians. This year, when the Hungarian Army is just at the time fulfilling its holy historical call, *Helsingin Sanomat* draws similar lines by stating that „St. Stephen, the first Hungarian king, and his acts which through a thousand years have protected western culture and Hungary’s Christian faith.” The celebrations were reported in Finland with a special appearance, which can be thought to relate with war-propaganda; thus emphasizing kinship and relation ideas.

Several magazines, which were directed towards frontline soldiers, tell us about the actual war-propaganda. They included propagandizing the kindred peoples and their achievements. Such publications were a.a. Hungarian versions of *Suomen sotilas (The Soldier of Finland)*, *Koti ja kasarmi (Home and Barracks)*, *Heimokansa-Testvérnép-Höimurahvas* and *Itsenäinen Suomi (Independent Finland)*. All of these magazines came out during 1941. Issue 10/1941 of the *Itsenäinen Suomi* was dedicated to Hungary and the next one, on the other hand, to „Finnish-German brotherhood in arms.” Already the next year Hungarians began to be concerned about Hungary’s position in Finland. It was thought to weaken through war tiredness and through „Romanian conspiracy.” The document deliberates upon the question how to do effective propaganda among Finns and states that there are no particularly good chances for open propaganda. A special problem seemed to be the Finnish Swede intelligentsia, which was not interested in relationship ideas. It also states that the embassy should have a second press-attaché, who’s specific task would be propaganda and creating links with different public circles, for the present attaché must, according to the report, concentrate too much to compile press-anthologies, to translate and to keep up with literal and cultural activities. Above-mentioned attaché, Mr. Sándor Kulai, was quite a strong executive in cultural field during the war. His name is found behind almost all cultural activities in one way or the other: he arranged events, informed of them, he naturally handled Finn’s relations towards embassy and he did translations. Speeches held by Kulai have been continuously quoted in ambassador’s reports. A fragment of a lecture, held by Kulai, is a good example of the rhetoric of the era: „In the war against bolshevism, Finland and Hungary have the highest duty to themselves and to the whole Europe. While defending their own existence they, at the same time, defend the culture of the whole Christian Europe.”

The press, however, seemed to write quite favourably about Hungary. A.a. *Ajan Suunta (Sign of the Times)* (1942) spells out how „the chains of Trianon have broken,” and how „the holy war is, at the same time, a battle against the eternal tyrant of our kinship,” or how a „great, happy future” awaits the blood brothers. The kinship ideology was at least officially emphasized and it was propagated fairly strongly. I.e., the Kinship Day (heimopäivä) celebrations in 1942 seem to have been a big event with great ceremonies and with prestigious quests (a.a. president Ryti). The Kinship Day was now celebrated „in the marks of liberation and of the unity of the Finno-Ugric peoples.” It was also stated that „despite great difficulties of our times, must peoples, especially the numerously small peoples, work to deepen and broaden their culture; thus pointing out their right to autonomously exist.” The speeches in the honour of the occasion were grandiose and militant, and the „eastern barbarism” was often mentioned, as well as „the borders protected by swords,” „the sea of Slavic nations,” or even „the Asian executionist power” (the poet Koskenniemi). As a kind of a top of the war-time propaganda, based on the kinship ideology, a statement from professor Heiskanen: „Our common war and our common battle, although on different battlefields, is far better than speeches and writings to bring us closer to each other and to show that the kinship work between Finland and Hungary has a firm ground and a real meaning.”

The kinship ideology, however, shed, while the war went on and the conclusion began to seem more inevitable. Despite the efforts Hungary could not withdraw from the war and had still undergo the Arrow-Cross Party’s influence, until at the end of the war the Soviet Union occupied Hungary.

The second World War ended in autumn 1945. By the background outlined above, it is no wonder that the cultural relations between Finland and Hungary quite collapsed, as the situation in both countries changed so radically. In the last, seventh, edition of the yearbook *Heimotyö* (1944), the ideals can be observed to change. In the leading article the gaze is now focussed to own people, its strengths and cultural strengthening. „The kinship work is now, if ever, current national cultural work.” It has been said that the dominant political and social situation does not anymore allow preconditions to earlier dreams and striving. As only two years earlier the picture of the future was remarkably more optimistic: „The fumbling kinship interest has grown to a serious kinship work. Yet more: it has become a national cultural factor,” and „the faith to original, mostly Karelian cultural tradition has become alive.”

While evaluating the effects of the kinship work, can one closely state, that the goals were not achieved, particularly the goals towards the Greater-Finland. In some ways the kinship work could even weaken the position of the people of the kindred areas, because the actions awoke suspicions in the neighbouring countries. The kinship work, however, effected the Finnish politics, as the feelings raised by the kinship question appeared during so called crisis periods (1917–1919, 1921–1922, 1929–1931) in government, parliament and especially in the press. The effect reached also to official diplomacy. It seems likely that the kinship work managed mainly to create a certain spiritual atmosphere among people and the emphasizing of the kindred people began to appear elsewhere, too, than in the publications of the kinship organisations. Therefore it can be stated that the kinship ideology became an essential part of the Finnish national identity and mythology.

Sources

Heimotyö, a yearbook by Finno-Ugric Cultural Committee VII/1944.

RIIKONEN Hannu K. 1996: *Sustaining Kinship in Wartime: Finnish-Hungarian Contacts in the Light of the Yearbook Heimotyö (1937–1944)*. In: HALMESVIRTA Anssi (Hg.): *Historische Untersuchungen und Aufsätze. Hungarologische Beiträge 7*. Jvaskylä: Universität Jyväskylä

Hungarian National Archives (Magyar Országos Levéltár), preservations K.63, K.67, and K.89 (Helsingin lähetystö)

VARPIO–SZOPORI NAGY 1990. *Suomen ja Unkarin kirjalliset suhteet vuosina 1920–1986*. Pieksämäki: SKS

Révay Valéria (Nyíregyháza)
A finn kultúra az 1900-as évek elején Nyíregyházán

„Rég látott szép haza, üdvözlégy;

Több itt az égen a fény;

Bár másutt is vala víg napom,

Csak hozzád vágytam én.

Sok tenger habja hányt-vetett,

De nem feledtem képed el:

A kis ház, melyben felnővék,

Én nekem mindig drága hely.

Hol zordon fenyvesek ága zúg

Bús lelkem most oda tér,

És elringatja a suhogás

S a halk csergésű ér.

Oh nincsen másutt boldogság,

Csak hol bölcsőnk állt egykoron

Kis házunk táját s udvarát

Most is szívemben hordozom.”

Másik három verssel együtt 103 évvel ezelőtt, 1900. február 15-én a Szabolcsi Híradóban jelent meg ez a dal. Vajon milyen körülmények tették lehetővé 1900-ban, hogy Magyarország keleti felének vidéki kisvárosában az újság finn verseket és a finn kultúrát népszerűsítsen? Vajon kinek köszönhető mindez?

Nos, egy lelkes magyar–latin szakos tanárnak, Popini Albertnek az érdeme, hogy a kultúrára fogékony nyíregyháziak már a múlt század fordulóján megismerhették a finn nép életét, kortárs irodalmát és zenéjét. A nyíregyháziak szerencséjére Popini olyan időben végezte tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészkarán, amikor ott Budenz József révén megrősödött a finnugor oktatás, hiszen 1872 tavaszán az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodójának jóváhagyásával Altaji Nyelvészet névvel megalakult a mai Finnugor Tanszék elődje. Budenznek köszönhetően nem csak a finnugor összehasonlító nyelvészet és az ezzel kapcsolatos kutatások töltöttek be egyre fontosabb szerepet, de emellett folyamatosan erősödtek a finnországi kapcsolatok és a finn nyelv iránti érdeklődés. Budenz tanszékének örököse, Szinnyi József hosszú élete során nemcsak a finnugor nyelvészet kérdéseivel foglalkozott, hanem a finn nyelv és a finn kultúra magyarországi terjesztéséért is sokat tett. A finneket és a magyarokat egyaránt ösztönözni szeretne volna a rokon nép nyelvének tanulmányozására, ezért nyelvkönyvet és nyelvtant írt mind a finnek, mind a magyarok számára. S hogy a nagyközönséghez is közelebb hozza a nálunk alig ismert finn népet és kultúráját, 1882-ben *Az ezer tó országa* címmel terjedelmes és nagy hatású könyvet jelentetett meg. N. Sebestyén Irén szerint Popini éppen Szinnyi könyvének hatására kezdett foglalkozni a finn irodalommal.⁷⁸² Popini Juhani Ahónak küldött rövid életrajzában azt írja, hogy 1894 óta foglalkozik a finn nyelvvel,⁷⁸³ bár ennek ellentmondó adatot is találunk, mely szerint 1892-ben már megjelent Popinitól egy kötet Aho-fordítás *Képek a finn életből* címmel, 163 lap terjedelemben.⁷⁸⁴ A lexikonban közölt életrajzi adatok szerint tanári pályájának újabb állomása – Nagykanizsa, Magyaróvár és Máramarossziget után – 1894–1896 között ismét Budapest volt. Nyilván ekkor

⁷⁸² 1966, 127.

⁷⁸³ „Mit der finnischen Sprache u. Litterature beschäftige ich seit dem Jahre 1894” (Juhani Ahónak írt levél, 1903. április 17. SKS)

⁷⁸⁴ DOMONKOS, 1972, 171. 244. sz. jegyzet

került kapcsolatba Szinnyeivel és a finn nyelvvel. Mindjárt a következő évben megjelennek első fordításai a Katolikus Szemlében a *Kanteletar* dalai közül a *Jövendő-mondás*, *A kritikusokhoz* és a *Megjött a tél*. Ugyanabban az évben már tizennégy darabot lefordított Juhani Aho *Forgácsaiból* (*Lastuja*), amelyek budapesti újságokban, többek között a Budapesti Hírlapban jelentek meg. Erről ő maga értesítette a novellák szerzőjét, *Juhani Ahót* egy 1895-ben Budapesten kelt német nyelvű levélben. Ugyanott már egy készülő Aho-kötet tervéről is beszámol a finn írónak. Pár hónappal később egy francia nyelvű levélben örömmel tudatja Ahóval, hogy a *Forgácsokból* tizenkilenc darab hamarosan megjelenik a Franklin Társulatnál, s ugyanakkor egy rövid írást akar közölni a Vasárnapi Újságban Juhani Ahóról.⁷⁸⁵

Ugyanakkor a fordítás mellett a magyar kultúra finnországi terjesztését is elvállalja az 1896-os millenniumi kiállítás kapcsán. Ennek érdekében – kihasználva friss ismeretségét a finn íróval – megkéri néhány, a millenniumi kiállítással kapcsolatos kép és ismertetés elhelyezésére a legjelentősebb finn lapokba.

Az 1896-ban megjelent *Forgácsok* című kötet Juhani Aho 1891-es *Lastuja* című kötetén alapul. A magyar kiadásban megtaláljuk a finn író fényképét, és a Popini által – részben Söderhjelm Werner nyomán – írt bevezetőt. Ebben a novellák magyar fordítója így vall a finn nyelvvel és a finn irodalommal való ismerkedéséről: „Magamat sem kecsegtetett nagyon sok jóval, mikor nyelvükre s irodalmukra ráadtam a fejemet. De hogy kissé megbarátkoztam nehéz nyelvükkel, és elkezdtem böngészni irodalmukban, ahogy ennek kapcsán közvetlen és sűrű érintkezésbe jöttem velük, mindenfelől jóleső meglepetések értek, és egyre nagyobb gyönyörűségem telt bennük. Mert hát az a szegény nép, a mely ott fönny a lappok örökké jeges, szomorú országa tövében, ezer tavu kicsiny hazájában dideregve vív a mostoha anyafölddel megélhetéseért verejtékes harcot, – nemesszívű, bátor, előzékeny, okos és meglepően művelt. Szóval rossz halszagot vártam és finom hanga-illatot találtam.”⁷⁸⁶

Az előszóban aztán a finn irodalom kibontakozásának bemutatása után Aho írásművészetét és stílusát körvonalazza a magyar olvasók számára. Kiemeli a finn író ámulatba ejtő szingazdagságát, találó és árnyalt kifejezéseit, megvesztegethetetlen realizmusát, éles megfigyeléseken alapuló jellemábrázolását és jellegzetes humorát, amelyet leginkább a dévajtság és kópéság jellemez, s amely csak később csap át maró gúnyba. Aho bemutatásakor Popini szinte magáévá teszi a finn író stílusát, amikor e kis írásokat és Juhani Aho művészetét próbálja jellemezni: „Kiváló képessége a hangulatfestés terén itt igazi elemére talál. E szűk kis kereten belül minden egyes lírai képecske egy teljes, kerekded egész, a háttér kiszélesedik, nekimegyed, a költészet finom lehellelte lengi át e kis képek minden zegét-zugát, s mindebből hibátlan művészi munka áll elé. Nincs bennük szó bonyodalmas, idegfeszítő lelki életről; a szereplő jellemeket csak néhány élénk vonással vázolja élénk a költő finom keze. De hát az a két dolog nem is az Aho kenyeré. És azért a *Forgácsoknak* éppen az szolgál előnyükre, hogy olyan tisztán leírók, hangulatfestők – mondhatnók: dalszerűek –, a milyenek.”⁷⁸⁷

Popini az elragadtatás hangján szól Juhani Aho kis gyöngyszemeiről, a *Forgácsokról*, s lelkes előszavának hatására az olvasó alig várja, hogy megismerhesse ezeket a kis rajzokat, amelyekben „ott ragyog egy-egy darab a költő finom lelke világából.”⁷⁸⁸

⁷⁸⁵ „Votre photographie et une petite esquisse sur Votre vie et Vos oeuvres paraîtront aussi dans le *Vasárnapi Újság*” [A fényképe és egy rövid ismertetés az életéről és a munkáiról szintén megjelenik majd a Vasárnapi Újságban] (Popini levele J. Ahónak. 1896. február 28. SKS)

⁷⁸⁶ AHO, 1896, 7.

⁷⁸⁷ i. m., 13–14.

⁷⁸⁸ i. m., 15.

Ilyen előzmények után 1896-ban Temesvárra kerül, s három évi tanárkodás után, 1899-ben kezdi el nyíregyházi pályáját Popini, ahol az evangélikus gimnáziumban és a Bessenyei Körben pezsgő szellemi élet veszi körül. Az evangélikus gimnázium tanárai a tanítás mellett komoly irodalmi tevékenységet és kutatómunkát végeznek, amiről a gimnázium évkönyvei tanúskodnak. Ebbe a munkába igen nagy lelkesedéssel és aktivitással azonnal bekapcsolódik Popini 1899-ben. A gimnázium Értesítőjében az 1899–1900-ik iskolai évről a következő rövid híradást olvashatjuk Popiniról: „A Budapesti Szemlében jelent meg egy pár fordítása Aho János Forgácsaiból, és a finneket ismertette a Bessenyei Körben.”⁷⁸⁹

A fordítások és a nagyközönség tájékoztatása mellett azonban a fiatalokhoz is közelebb szeretné hozni a rokon finn nép kultúráját, szokásait, mindennapi életét. Az 1899–1900-as tanév értesítőjében olvasható a *Finnország a XIX. században* című tanulmány, illetve fordítás (*Suomi XIX. vuosisadalla*),⁷⁹⁰ amelyet ezekkel a sorokkal ajánlottak a diákifjúságnak: „A ritkaság díszmunka 1898-ban megjelent 2. kiadása nyomán az ifjúság szeme elé egy kis tükröt állít.”⁷⁹¹

A terjedelmes tanulmány tíz fejezetre osztva tárja a fiatalok elé a legfontosabb tudnivalókat a korabeli Finnországról: I. *Az ország*; II. *A nép*; III. *Politikai áttekintés*; IV. *Nemzetgazdaság*; V. *Közügyek*; VI. *Tudományos és irodalmi társaságok*; VII. *Tudományos irodalom*; VIII. *Szépirodalom*; IX. *Időszaki sajtó*; X. *Szépművészetek*. A térképmellékletekkel ellátott átfogó ismeretterjesztő mű első fejezetében az olvasó előtt kirajzolódik Finnország domborzata, vízrendszere, ásványvilága, éghajlata, jellegzetes növény- és állatvilága. Felsorolja az ország tartományait is a következőképpen: 1. *Sajátképpen Finnország (Varsinais-Suomi)*; 2. *Uusimaa*; 3. *Häme*; 4. *Satakunta*; 5. *Karjala*; 6. *Savo*; 7. *Pohjanmaa*. A nép című fejezetben megismerhetjük a finnek életmódját, szokásait és hagyományait, a családi és iskolai életet, a különböző játékokat és kedvelt időtöltéseket, de foglalkozik a XIX. században oly nagy szerepet játszó hazafiság kérdéseivel, a finn nemzettel, a templomokkal, sőt a babonákkal is. A politikai áttekintés keretében Finnországnak elsősorban a XIX. századi helyzetét elemzi a tanulmány, leírja az Oroszországgal való egyesülést, az országnak a cárral való kapcsolatát, bemutatja a finn alkotmányt, az állam és az egyház viszonyát, a törvényhozást, a közigazgatást, a hadügyet és a pénzügyet. Szól a nemzetgazdaság különböző területeiről, a bankokról, a biztosító társaságokról, a földművelés, az ipar, a kereskedelem helyzetéről, továbbá a közlekedésről. Külön fejezetben foglalkozik az oktatással, bemutatva az egyetemet, a középiskolákat és a népiskolákat. Ezt követően megismerhetjük a tudományos és az irodalmi társaságokat, köztük a Finn Irodalmi Társaságot, a Suomalaisen Kirjallisuuden Seurát és a Kalevala Társaságot, a tudományos irodalom keretében pedig elsősorban a nyelvtudománnyal foglalkozik. Végül terjedelmes fejezet következik a szépirodalomról, amelyben elsőként a finnországi svéd nyelvű irodalmat mutatja be, majd a finn nyelvű irodalom korszakait a kezdetektől a kortárs irodalomig, kiemelve a legjelentősebbeket, *Agricolát, Lönnrotot, a Kalevalát, Krohn Gyulát, Aleksis Kivit, Erkkö János Henriket, Minna Canthot, Kurikka Mátyást, Suomalainent, Juhani Ahót, V. Soinit és T. Pakkalát*. Foglalkozik még az időszaki sajtóval és a szépművészetekkel, ezen belül a képzőművészettel, a zenével és a színházművészettel.

Igen nagy jelentőségű volt ennek a Finnországról szóló terjedelmes és értékes tanulmánynak egy gimnáziumi értesítőben való megjelentetése, hiszen ezáltal nemcsak a diákifjúsághoz, hanem a szüleikhez is eljutottak ezek az ismeretek. Popini tehát nyíregyházi tartózkodása első évében ezzel a jelentős fordítással vált ismertté a város lakói számára. De hamarosan még szélesebb körben hallgatott magáról, hiszen 1900 februárjában nagyszabású finn estélyt szervezett, amelynek előkészítésére jelent meg a helyi sajtóban a fent idézett dal három másikkal és a következő felhívással: „a Bessenyei Kör f. hó 17-iki házi estélyén az itt következő finn dalok kerülnek

⁷⁸⁹ i. m., 172.

⁷⁹⁰ i. m., 5–128

⁷⁹¹ i. m., 5.

énekben és zongorán vagy csak zongorán előadásra. Közöljük, hogy olvasóink annál inkább kedvet kapjanak e csinos dalok meghallgatására, ha meg nem hallgathatják, legalább ismerjék a szövegüket”. Az újság szerkesztője valószínűleg maga is lelkesen támogatta a távoli rokon nép kultúrájának népszerűsítését, hiszen a február 17-re meghirdetett finn estélyt megelőzően, február 11-én megjelent az est műsora az újságban, majd 15-én négy finn dalnak a magyar szövege, 18-án csupán egy rövid hír a Bessenyei Kör estjéről, „mely mint a házi estélyek rendesen, jól sikerült”, majd 22-én egy részletesebb beszámoló az eseményről.

Tekintsük át most az est programját! Elsőként Popini Albertné finn zenéről szóló tanulmánya szerepelt a műsorban, majd finn népzene és népének következett, amelyben *Bergman Ágost* által szerkesztett népdalegyvelegeket mutattak be zongorán, illetve Popini Albertné énekelt finn népdalokat, többek között az újságban előzetesen közölt dalokat. Majd Popini Albert *Az ezer tó országa* címmel olvasta fel tanulmányát, végül pedig műzene és műének zárta a műsort, amelyben a *Runeberg* verséből *Cajanus* által komponált finn himnuszt, *Topelius Pacius* által megzenésített verseit, továbbá *Merikanto* darabjait mutatták be.⁷⁹²

Az est után megjelent részletesebb beszámolóban azt olvashatjuk, hogy „az élvezetes estélyt Dr. Popini Albert úrnak és kedves nejének köszönhetjük, akik a finn nép ismerői, az estélyt összeállították, s az előadott darabok közül is oroszlánrészt vállaltak.”⁷⁹³ Az írásból megtudjuk, hogy Popini Albertné finn népénekéről és népzénéről szóló értekezését Vietorisz József olvasta fel, majd Popini Albertné énekével kápráztatta el a hallgatóságot, amely a cikk írója szerint „oly tiszta és szép volt, hogy szerintünk tehetsége jóval túlhaladja az egyszerű műkedvelőktől kívánt követelményeket.”⁷⁹⁴

A műsoron tehát ugyanazok a népdalok szerepeltek, amelyeket korábban közzétettek a Szabolcsi Híradó 1900. február 15-i számában. A három népdal, melyek szövegét a nyíregyháziak meg is tanulhatták, a következő volt:

Oly boldog voltam

Oly boldog voltam házam ölen,
Hol jó szüleimmel éltem,
Nem fődte lelkem a gond soha be,
Csak napfényt láttam az égen.

Hej mégis elvisz innen a vágy,
Új fészket akarnék rakni;
Egy édes óhaj űz engem odább
S nem hágy e házban maradni.

Ím, hálát mondok jó szüleim,
Hogy védtetek engem híven;
A jóért mit nekem adtatok itt,
Száz annyit adjon az Isten.

Végre az én szívemnek

Végre az én szívemnek itt van már a hajnala,
Eddig a fájdalom éje fődött;
Lelkem zordon bú vihara elpihen
Hű szerelemnek a karja között.

⁷⁹² Szabolcsi Híradó, 1900. február 11.

⁷⁹³ Szabolcsi Híradó, 190. február 22.

⁷⁹⁴ uo.

Nincsen a világnak oly embere a kit soha
Meg ne sebezne a bú tövise, –
Sőt a kinek könny még szemét soh'se áztatá,
Nem nevet annak a lelke soh'se!

A harmadik dal:

Drága volt e szép tanyácska...

Drága volt e szép tanyácska nékem,
Itten éltem sok jó napot!
Áldom minden szögletét e háznak,
Áldom ezt a kicsiny lakot.

Hej de sorsom és szívem szerelme
Ismeretlen tájakra visz;
De a lelkem vissza-visszasír majd
Száz mérföldnyi távolról is!

Az olvasók számára is közzétett négy finn népdalról csak annyit tudunk meg az újságból, hogy „a dalok szövegét Bán Aladár, Popini Albert és Vietorisz József dr. fordították”. Az azonban nem derül ki, hogy melyiket ki fordította. A finnugor népek irodalmának bibliográfiájában cím szerint egyik sem szerepel. A Szabolcsi Híradó 1900. február 15-i számára utalva *Finn dal* címmel találunk egy dalcímet a népdalok között, melynek fordítója a bibliográfia szerkesztője szerint ismeretlen. Mindjárt a következő cím pedig „*Finn dalok*”, amely a bibliográfia adatai szerint a Debreceni Hírlapban jelent meg 1900. február 14-én és 15-én. Nem tudtam még ellenőrizni ezt az adatot, de elképzelhető, hogy a debreceni újságban is megjelentették a dalok szövegét. Mindenesetre a Szabolcsi Hírlapban is *Finn dalok* és nem Finn dal címmel jelent meg a versek szövege. A bibliográfiában Bán Aladár nevével nem szerepel egyik dal szövege sem. Így nem tudjuk pontosan, hogy ki volt e versek fordítója.

Popini Albert *Az ezer tó országa* címmel ismertette a finn nép történetét, szokásait, életviszonyait, irodalmát és az ország éghajlatát. Ez utóbbi minden bizonnyal különösen megragadta a szerző figyelmét, mivel írásában is kiemelte, hogy a tél Finnországban hat hónapig tart, a többi évszak viszont csak két-két hónap, a zord viszonyok ellenére azonban mégis a finn a legműveltebb nép Európában, van egyeteme, számos szakiskolája és elemi iskolája, a lakásokban saját könyvtár van. A finn történelemből különösen a közelmúlta és a korabeli eseményekre utal, amikor megemlíti, hogy II. Sándor cár alatt szabadság volt, halála után azonban súlyos elnyomás következett, amire egy idő óta passzivitással reagálnak a finnek, míg alkotmányos szabadságukat vissza nem nyerik. A történelem után a finn népköltészet és irodalom jeles alkotásait is felsorakoztatta Popini a hallgatóság előtt. Szólt a *Kalevaláról*, a *Kanteletárról* és természetesen *Lönnrotról*, *Floriusról*, *Topeliusról* és *Gananderről*, akik az eredeti költészetet dolgozták fel sok gyengédséggel és humorral, valamint a természeti jelenségek megszemélyesítésével. A műköltészetből *Ahlqvist*, *Krohn Gyula* és *Paasonen* nevét emelte ki a hírlapíró, míg a prózaírók közül *Krohn*, *Aho János*, *Canth*, *Genetz* és *Suomalainen* műveit. A Szabolcsi Híradó mellett a Nyírvidék című helyi lapban is megjelent az eseménnyel kapcsolatban egy rövid híradás.

Láthatjuk tehát, hogy a Popini házaspár nemcsak arra törekedett, hogy egy szűk, az újság szerint a „válogatott programhoz méltó közönséggel” ismertesse meg a finn nép szokásait, kultúráját, irodalmi és művészeti életét, hanem az újság révén a város lakóihoz is igyekezett eljuttatni ezeket az ismereteket. A finn kultúra minden területére kiterjedő tudományos ismeretterjesztést folytattak, s nem csupán a régebbi alkotókkal, hanem a kortárs írókkal, költőkkel és zeneszerzőkkel is megismertették a nyíregyházi újságolvasókat.

Tanárként a diákifjúság tananyagába, oktatásába lopta be a finn kultúrát, a Bessenyei Kör titkáráként pedig a városi értelmiség, az irodalom és művészetek iránt érdeklődő közönség és az újságolvasók figyelmét irányíthatta a rokon nép felé.

S miközben tanít és nagyszabású finn estet szervez, időközben ismét lefordított egy kötetre valót Aho „*Forgácsaiból*”, s ezek ismét megjelentek egy Olcsó Könyvtári kötetben 1901-ben. Ugyanabban az évben felolvasást tartott a Kisfaludy Társaságnál Aleksis Kivi *Nummisuutarit* című művének magyar fordításából. Erről is beszámol egyik levelében Juhani Ahónak.

Popini Albert és felesége nemcsak Nyíregyházán szervezett nagyszabású finn estet, hanem a szomszéd nagyvárosban, Debrecenben is. Popini Ahónak írt levelei alapján arra következtethetünk, hogy két előadást is tartottak Debrecenben, ugyanis már 1901 októberében kelt levelében is beszámol arról, hogy több előadást szervezett a finnekről, legutóbb éppen Debrecenben. Majd 1903-ban több levélben is hírt ad a finn írónak egy nagyszabású debreceni finn est szervezéséről ugyanazon év márciusában a debreceni városi színházban. A tervezett programban szerepelt Sibelius *Finlandiája* zenekari előadásban, Bán Aladár előadása a *Kalevaláról* és a *Kanteletárról*, valamint Popini előadása a finnekről. Popini felesége, aki finn viseletben lesz, *kantelekíséret* mellett finn népdalokat és műdalokat ad elő, felhangzik Sibelius *Finlandiája*, és *Kalevala-dallamok* is megszólalnak, valamint Pacius és Cajanus dalai. Mint írja, a dalok szövegeit is szinte mind maga fordította, ami igen nagy munka volt számára. Ezeknek a fordításoknak sajnos nyoma veszett. A műsorban tervezték egy egyfelvonásos finn darab bemutatását is. A levél írásakor azonban még nem döntötték el, mi legyen ez a darab, ezért arra kéri Ahót, hogy egy katalógusból összeállított, 14 kortárs szerzőt és művet tartalmazó listából – a legrégebb 1892-ben, a legújabb 1901-ben keletkezett, s a szerzők között szerepelt Kurikka, Kiljander, Suomalainen, Soini, Niemi és Isko neve – válassza ki azt a darabot, amit ő a legmegfelelőbbnek tartana. Az Aho által választott darabot Popini fordította volna magyarra. Következő levelében azonban arra kéri Ahót, hogy olyan egyfelvonásost küldjön neki, amely a finn életmódot tükrözi. Majd azzal az ötlettel áll elő, hogy a bemutatandó darab akár Aho *Panu* című regényének dramatizált változatából is lehetne egy részlet. Később azonban arról értesíti a finn író, hogy túl rövid volt az idő a finn darab megtanulására, így azt nem mutatták be. Viszont az előadásnak így is nagy sikere volt, mint írja, még egy hónap múltán is beszélnek róla.

Erről az eseményről a nyíregyházi gimnázium 1902–1903-as Értesítőjében is beszámoltak: „A debreceni városi színházban a finnekről irodalmi és zenei előadást rendezett, amelynek keretében fölolvasást tartott a finn népről s bemutatta Aho Jánosnak egy rajzát, amely a Budapesti Hírlapban jelent meg”.

1903-ban Ahónak írt leveléből az derül ki, hogy Popini egy cikket készít a Vasárnapi Újság számára a finnekről és Finnországról, s ehhez fényképeket kér Ahótól Helsinkiről, Finnországról. Külön is megemlíti *Runeberget* és *Lönnrotot*, akikről feltétlenül vár képet, s egyúttal író barátjáról, *Juhani Ahóról* is. De már ekkor is egy újabb ötlet foglalkoztatja. Levelében megkérdi Ahótól, hogy vajon evangélikus vallású-e, s mivel ő maga az, érdeklődik a finn evangélikus prédikátorokról, akiknek a prédikációit lefordíthatná magyarra.

Tanít, fordít újságoknak, kötetet ad ki, ismeretterjesztő előadásokat szervez, s ezzel fáradhatatlanul szolgálja a finn kultúra ügyét. 1901-ben például így ír Ahónak: „Mióta utoljára levelet váltottunk, szüntelenül arra törekszem, hogy itt nálunk a finneket mindenfelé ismertté tegyem. Önök rokonok, mégpedig olyan rokonok, akiknek a bátorsága, tehetsége és nagy kultúrája a mi legnagyobb figyelmünket kiérdemli.”

Popini valóban sokat tett a finn kultúra ügyéért. Amerre csak megfordult, igyekezett beoltani környezetébe is ezt az érdeklődést a finn irodalom és történelem, a szokások és az életmód iránt. Az ország fővárosától távol eső vidéki városból levelezés útján tartotta a kapcsolatot a finn irodalom jeles képviselőjével. Ismeretei naprakészek voltak a finn irodalom, zene, képzőművészet és természetesen a politikai események terén is. Nyíregyházi Szarvas utcai, majd Széchenyi téri lakásából kapcsolatban állt a finn Akadémiai Kiadóval, ahonnan a legújabb finn könyvekről is tudomást szerzett. Alig egy évvel megjelenése után már be akart mutatni egy finn drámát. Ha nem volt meg magyarul egy jelenet vagy egy-egy dalnak a szövege, maga állt neki a fordításnak. Vidéki élete ellenére nem szűnt meg kapcsolata a budapesti újságokkal sem.

Tudjuk, hogy Nyíregyházán pezsgő szellemi élet uralkodott a XIX. század végén és a XX. század elején. Bizonyára a szintén verselgető, írogató, irodalom és művészetek iránt fogékony tantestületben és a tágabb városi környezetben jól megtalálta a helyét Popini, és volt kiket magával ragadnia a finnek iránt érzett csodálat és tisztelet világába. Így lett a finn kultúra magyarországi kibontakozásának egyik korai bölcsője a XX. század elején a nyíregyházi evangélikus gimnázium és maga a város is.

Hogy Popini maga járt-e Finnországban, nem tudjuk. Egyik levelében megemlíti Ahónak, hogy a következő évben ellátogatnak feleségével együtt Finnországba. Ennek az esetleges útnak azonban a levelekben nincs nyoma. Viszont N. Sebestyén Irén Popininak Finnország és a finnek iránti lelkesedését egy finnországi útnak tulajdonítja.⁷⁹⁵ Popini mintegy húsz éven át igen intenzíven foglalkozott a finn irodalommal és kultúrával. 1903 után azonban megszakad a Juhani Ahóval folytatott levelezés, és újabb fordításoknak sincs nyoma. Nem tudjuk pontosan, mi lehetett ennek az oka. Talán más irányba fordult az érdeklődése. Mindenesetre a századfordulón egy kisváros és egy ország figyelmét irányította az akkor még nem túl rég felfedezett rokon finn nép felé.

Irodalom

AHO 1896	AHO, Juhani: <i>Forgácsok</i> . Ford. és bev.: POPINI Albert. Budapest. Franklin Társulat. 213 l.
DOMOKOS 1972	DOMOKOS Péter: <i>A finn irodalom fogadtatása Magyarországon</i> . Modern Filológiai Füzetek 15. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1972.
DOMOKOS 1998:	„Sajnovics járma?...” In.: <i>125 éves a budapesti Finnugor Tanszék</i> . Szerk.: DOMOKOS Péter–CSEPREGI Márta. Budapest. 11–15.
<i>Finnország</i>	<i>Finnország a XIX. században</i> . Fordította POPINI Albert. A Nyíregyházi Ág. Hitv. Evangélikus Főgimnázium XXXVI-dik értesítője. Az 1899–1900-ik iskolai évről. Közli: MARTINYI József igazgató Nyíregyházán. Nyomtatott Jóba Elek Könyvnyomdájában 1900. 15–128.
JÁVOR 1972	<i>A finnugor népek irodalmának bibliográfiája</i> . Összeállította JÁVOR Jenő. Budapest.
N. SEBESTYÉN 1966	N. SEBESTYÉN Irén: <i>A finn irodalom Magyarországon</i> . In.: <i>Az uráli népek történelme és műveltsége</i> . Szerk.: ERDŐDI József. Budapest. 126–132.

⁷⁹⁵ N. SEBESTYÉN, 1966, 128.

Szopori Nagy Lajos (*Budapest*) Ambivalenciák az 1930–1940-es évek magyar–finn kapcsolataiban

Közismert tényként szoktuk elkönyvelni, hogy az 1930-as évek második és az 1940-es évek első fele igazi virágkora volt a magyar–finn társadalmi, kulturális, irodalmi, egyházi stb. kapcsolatoknak. Több, itt most elő nem számlálандó tényező együtthatásának a következménye volt ez mindkét országban.⁷⁹⁶ Az igazán nagy változást Magyarországon a 30-as évek második felétől az jelentette, hogy a korábban főként nyelv-, majd „néprokonsági” alapon kialakult érdeklődői kör jelentős mértékben kitágult, méghozzá nem (nem elsősorban) a néprokonsági eszmének, hanem a finn társadalmi-politikai berendezkedés követési igényének jóvoltából. Tudjuk: Kodolányi János *Suomi-könyveiről* (*Suomi, a csend országa*, 1937; *Suomi titka*, 1939), ezeknek különösen a népi írói mozgalomra és ennek egyre szélesedő táborára gyakorolt hatásáról van szó.

Úgy hiszem, nem szükséges itt részleteznem, hogy Kodolányi azt a népi (paraszti) gyökerű demokratikus, szociális biztonságot nyújtó, művelődési esélyeket és felemelkedést biztosító társadalmat találta meg (vélte megtalálni) Finnországban, amelynek megteremtése a népi írói mozgalom fontos célja volt. Hogy ezt az általa megrajzolt-közvetített mintaképet miként vette át, tette magáévá a népi tábor, sőt a szocialista indíttatású baloldal némely képviselője is, azt a könyveiről írt recenziók (Nagy Lajos, Erdős Jenő stb.) éppúgy mutatják, mint például finn szépirodalmi művekről megjelent olyan kritikák (Féja Géza, Németh László, Vita Zsigmond, Juhász Géza stb.), amelyeknek írói e műveket is követendő példaként állítják a magyar írók, kiváltképp a népiek elé.⁷⁹⁷

Kodolányinak a finn minta átvételét illető eltökéltségét jól jelzik azok a törekvései, amelyek a hivatalos magyar politikai képviselőit is igyekeznek megnyerni céljainak, noha tudja és tapasztalja, hogy a finn típusú társadalmi berendezkedés még „sok” a birtokviszonyokból, előjogokból stb. engedni nemigen hajlandó társadalmi és politikai vezető rétegeknek. A *Suomi titkában* el is mondja: „... most nyáron is azt magyarázta nekem egy azóta nyugalomba vonult államtitkár, hogy »nem helyesli a túlságos finn propagandát, mert az ifjúság lelkében olyan szociális intézmények iránt kelt túlzott érdeklődést, amelyek nálunk veszedelmesek.«” Mégis: ugyane könyv tartalmazza a gróf Teleki Pálhoz (akkor vallás- és közoktatásügyi miniszter) írt nyílt levelét is, amelyben annak finnországi útja előtt a „tanulnivalókra” hívja fel a figyelmét: „Azt kell megtanulnunk nekünk is, modern magyaroknak, miképpen tudnánk intézményekben akkumulálni a nép erejét.” És említi a népoktatás kicserélését a finn rendszerrel, „a nemzeti kincsek összegyűjtését az utolsó pillanatban” finn módra (Nagyszótár), néprajzosok kiküldését a finn módszer tanulmányozására és népfőiskolák alapítását.⁷⁹⁸

De nem folytatom e – részben ismert – vonulat kifejtését, eredményeinek és kudarcainak vizsgálatát, hiszen nem ez a fő célom. Hanem az, hogy Kodolányi (és követői) nézetei mellé állítsam olyan „autentikus” finnek véleményét a korabeli Magyarországról, akik több éves itt-tartózkodás alapján fejtették ki nézeteiket. Viljo Tervonenét például, aki egyike azoknak, kik Finnországban a legtöbbet tették (teszik) a magyar kultúra megismertetéséért, és aki 1937-ben és 1938-ban a debreceni nyári egyetem, 1942–43-ban az Eötvös Kollégium ösztöndíjasaként, majd 1943–44-ben a budapesti egyetem finn lektoraként tartózkodott hazánkban, valamint Aarne

⁷⁹⁶ Ld. bővebben: Yrjö VARPIO–SZOPORI Nagy Lajos: *Ismerkedő ismerősök. A magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920–1986*. Bp., OSZK–KMK, 1990. 78–86.; illetve Raija OIKARINAK az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusra megjelent disszertációja: *Vallankäytöstä Suomen ja Unkarin kirjallisuksessa ja kulttuurinsuhteissa*. Jyväskylä yliopisto, 2001. 63–67. és 72–75.

⁷⁹⁷ Yrjö VARPIO–SZOPORI Nagy Lajos: *i. m.*, 91–92.

⁷⁹⁸ KODOLÁNYI János: *Suomi*. Bp., Magvető, 1990. 262., illetve 237–241.

Wuorimaa-ét, aki 1941. május 31. és 1944. október 14. között Finnország budapesti nagykövete volt.

Nos, Tervonen, a magyar kultúra elkötelezettje, nemcsak a „csonka” országot, de Erdélyt is bejárta, s találkozott a magyar társadalom szinte minden közegével, ezt mondja egyik emlékező interjújában: „Annak a két évnek a során ismertem meg magát a népet, a mai határokon jóval túlnyúló nyelvterületet is. A vonatról leszállva a végállomáson a falusi gazdasszony virágcsokorral a kezében szaladt utánam, hogy a *tanár úrnak* adja, mert hogy az nem volt rátarti, és elbeszélgetett a vásárról hazavonatozó néppel. A kidüllesztett hasú, szürke arcú gyerekek csodálkozva bámultak a nagybirtokos bárónő cselédházainak agyagos udvarán. A nyár végi hőségben ültek a kubikusok és kenyeret ettek dinnyével. Kérdésem, elég-e ez az éték ehhez a kemény munkához, kiváltotta kísérem rosszallását. Sejtettem, hogy bajok vannak ebben a társadalomban.” Aztán néhány oldallal később: „A(z Eötvös) Kollégiumban világosan megmutatkoztak az akkori magyar társadalomban tátongó különbségek. Én mint az északi demokrácia neveltje valami belső dühöt éreztem amiatt, hogy milyen gögösen viselkedtek a dzsentrifíúk. Jómagam, aki parasztsaládból származom, nem tudtam megérteni, miért jobb az úrigyermek, mint a parasztygyermek. Ezen oknál fogva elmentem meghallgatni, hogy miről beszél például Szabó Dezső. Részt vettem olyan titkos rendezvényen, amelyen Veres Péter szerepelt.”⁷⁹⁹

Aarne Wuorimaa 1947-ben könyvet adott ki Magyarországról és itteni tapasztalatairól, s ez is arról tanúskodik, hogy szerzője nem pusztán egy diplomáciai állomáshelyként kezelte Magyarországot, s nemcsak politikai viszonyaival, hanem mindennapjaival, ünnepeivel, tájaival és embereivel is meg akart ismerkedni. (Csak zárójelben jegyzem meg: történeti forrásként sem érdektelen a könyv a háború alatti magyar politika árnyalatainak tanulmányozásához.)

A *Sisäisiä vastakohtia* (Belső ellentmondások) című fejezetben – mintegy Tervont „idézve” – állapítja meg: „Honfitársaimat megigézte a magyarok élete, egy dologról azonban azonos véleményen voltak: Magyarország szociálisan és társadalmi szempontból elmaradott állapotban van.” Saját véleményét ugyanitt így foglalja össze: „... a felülről nézve sok tekintetben demokratikus parlament a valóságban a legkevésbé sem volt az, a hatalomgyakorlás ugyanis lényegében három tényezőn alapult, amelyeknek a magunkfajta demokratikus gondolkodással nem sok érintkezési pontja van. E három tényező: az arisztokrácia régi hagyományaival és előjogaival; az egyház, amely nagybirtokok és egyéb nagy vagyonok tulajdonosa; s harmadikként a zsidóság (10%), amelynek túlsúlya hatalmas volt a gazdasági életben a különböző, a zsidó befolyást korlátozó törvények ellenére... E három tényezőben a közös természeténél fogva az volt, hogy egyik sem volt hajlandó megválni azoktól az előnyöktől és előjogoktól, amelyeket évszázadok óta élvezett. ... Amikor egyszer 1942-ben a szociálpolitikáról találtam beszélgetni az akkori miniszterelnökkel, és észrevételeztem, hogy Magyarország etekintetbeni elmaradottsága adott körülmények között erőszakos változásokhoz vezethet, elborzadt attól, hogy efféle nézetet képes vagyok szóba hozni.”⁸⁰⁰

Nem nehéz felismerni, hogy ezek a finn vélemények, megállapítások szinte teljesen egybevágóak sokak, köztük a nép írók akkori országértékelésével – némely mondataikat egyenesen Szabó Dezső-, Illyés- vagy éppen Kodolányi-idézetnek is érezhetnők. Azért is hangsúlyozom ezt, mert Wuorimaa beszámoló könyvében a magyarországi nagyköveti vagy éppen személyes politikai, kulturális, irodalmi, művészeti kapcsolatairól, sőt még kisebb áttekintéseket is készít a kortárs irodalomról, művészetekről. Mármost szembetűnő, hogy ezekben nem történik említés nemcsak általában a népi írókról, hanem a finnbarát és a finn példát propagáló Kodolányiról vagy az ekkor már aktívan fordító Képes Gézaról sem. Az országról az imént idézett megállapításai fényében kissé meglepőnek tűnhet, hogy írókapcsolatai (és az általa ismertetett szerzők is) többnyire a hivatalosan preferált vagy éppen sikeres bestseller-szerzők közül kerülnek ki. Egyik gyakori vendége és

⁷⁹⁹ BEKE György: *Életre szóló hűséggel. Beszélgetés Viljo Tervonen finn művelődéstörténésszel, műfordítóval.* Nyelvünk és Kultúránk. 110. (2000. ápr.–jún.) 137. és 140.

⁸⁰⁰ AARNE WUORIMAA: *Muistojeni Unkari.* Helsinki, Otava, 1947. 28., 26–27., illetve 29.

beszélgetőpartnere Herczeg Ferenc, s többször fordult meg a nagykövetségen Harsányi Zsolt, Zilahy Lajos, Bókay János. Rajtuk kívül Szabó Lőrincel alakult még ki kapcsolata, s kétségkívül a vele folytatott filozofikus beszélgetésekről írja a legelismerőbb sorokat. (Jegyezzük meg: a költő a weimari költői napokat (1942. október 7–11.) követően – ahol finn írókkal is megismerkedett – került szorosabb kapcsolatba a nagykövettel.)⁸⁰¹

Érdemes volt utánanyomozni, miért hiányzik a *Muistojeni Unkariból* pontosan az a csoport és kiváltképp az a személy, amely és aki azt találta meg Finnország példájában, amire a nagykövet szerint is szüksége lett volna a korabeli Magyarországnak. Diplomáciai óvatosságról nyilvánvalóan nem lehet szó sem a kapcsolattartást illetően, sem pedig az értékelő-kommentáló bemutatást tekintve a könyv születése idején. Különben is: aki a fentebb idézett sorokat leírja az ország állapotáról, arra nem az effajta óvatoskodás jellemző. Az tehát a kérdés: volt-e az említett írócsoportnak valamilyen kapcsolata a nagykövettel, a nagykövetséggel, s kideríthető-e Wuorimaa véleménye róluk, Kodolányi törekvéseiről. A másik – szintén nem érdektelen – kérdés pedig, hogy ki volt a nagykövet irodalmi informátora Budapesten és/vagy a könyve írása idején. Az ugyanis a könyvből kiderül, hogy a művészetek közül a zene állt közel hozzá, és ezt kedvtelés szintjén művelte is, ami a zeneművészekkel való kapcsolatain és a zenei élet jellemzésén érzékelhető is a könyvben.

Mindemellett persze a felsorolt írókkal ápolts kapcsolatait nagyon is kézenfekvőnek látom, s nemcsak protokolláris okokból, hanem azért is, mert éppen ők voltak a két világháború között a legtöbbet fordított magyar írók Finnországban. Herczegnek három regénye, valamint a már korábban kiadott Gyurkovics-kisregények újabb kiadásai jelentek meg; Harsányitól öt regény svédül is, finnül is, több közülük két-három kiadásban; Zilahytól is két regény. Bókay *Megvédtem egy asszonyt* című műve már a nagykövet hazatérése után, 1945-ben látott napvilágot finnül.⁸⁰² És itt hadd térjek ki e kapcsolati virágkor egy másik ambivalens kérdésére: a magyar kultúra finnországi propagálásának problémakörére is. Kodolányi a Teleki Pálnak írt nyílt levelében így beszél erről: „Azt is megtanultuk (ti. Finnországban), mi az, aminek *nem szabad* a határon túl mint ‘magyarnak’, mint nemzetünk ‘reprezentációjának’ szerepelnie... Arra... nem fordítunk gondot, hogy mint a magyar kultúra reprezentánsa ne kerüljön külföldre hamisított népművészeti tárgy, hitvány szöttes, cicoma. Finnországban nagy kelete van az álnépművészetnek... *Minden ország azt küldi külföldre, ami igazi értéke* emberben és emberi munkában is.”⁸⁰³ Viljo Tervonen szavai is erre rímelnék: „Azért fordítottam finnre magyar népdalokat, balladákat..., hogy az álmagyar termékek helyett valódi magyar műveket, szellemet kapjon a finn ember.”⁸⁰⁴ Nos, minőség tekintetében bizony az irodalmi kínálattal kapcsolatban is lehetnek fenntartásaink, s itt nem is elsősorban az iménti, hanem az alábbi névsorra gondolunk: Farkas Gyula, Földes Jolán, Földi Mihály, Kádár Imre, Kaczér Illés, Podmanizcky Pál, Szili Leontin, Vaszary János. Kiváltképp ha tudjuk, hogy a mérleg másik serpenyőjébe néhány klasszikuson (Petőfi, Arany *Toldija*, Jókai, Madách *Tragédiája*) kívül *A Pál utcai fiúkat*, két Márai- és egy-egy Móricz, Kodolányi- és Kosztolányi-regényt tehetünk.⁸⁰⁵ Csakhogy a pontosság kedvéért azt is le kell szögeznünk: a magyar propaganda feltételezhető hiányosságain kívül ebben a finnországi kiadási viszonyoknak is jelentős szerepük volt. Mindekelőtt annak a kiadói gyakorlatnak, amely üzleti szempontokból előtérbe helyezte a szórakoztató irodalmat, a nemzetközi sikert elért vagy legalább valamely idegen nyelvre már lefordított műveket. Ez utóbbinak olyan „praktikus” oka is volt, hogy kevés volt még az olyan elszánt és kapcsolatokkal

⁸⁰¹ Ld. bővebben: KABDEBÓ Lóránt: *Szabó Lőrinc finn fordításai*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1997. 1–2. 86–88.

⁸⁰² Ld. Yrjö VARPIO–SZOPORI Nagy Lajos: *i. m.*, 172–179.

⁸⁰³ KODOLÁNYI János: *i. m.*, 241.

⁸⁰⁴ BEKE György: *i. m.*, 145.

⁸⁰⁵ Yrjö VARPIO–SZOPORI Nagy Lajos: *i. m.*, 172–179.

rendelkező magyarul tudó fordító, akit dolgoztatni tudtak volna, így számos művet idegen nyelvből (főleg németből) fordítottak finnre.

Van azonban a dologban még egy eltűnődésre készítő körülmény is. A Herczeg-, Harsányi- és Zilahy-művek és néhány Jókai-regény újabb és újabb kiadásai korszakunkban ugyanúgy az élénk olvasói, vásárlói érdeklődésről tanúskodnak, mint személyes, finn barátaimtól és ismerőseimtől szerzett értesüléseim. És ezek alapján felmerül bennem egy halk, óvatos és talán furcsa kérdés: nem lehet-e szó arról, hogy a finn olvasókat, ezekben és más hasonló könyvekben egy számukra ugyan idegen, különös, ám néha exkluzív, csillogó, távoli „fenti világ” varázsa fogta meg – amelyet *egyébként*, a való életben megütközve és indokoltan bíráltak?

Ahogy látom, végül is leginkább csak kérdések fogalmazódtak meg az áttekintésem során. Bízom benne, hogy még véletlenül sem gondolják, hogy a kapcsolatok e virágkorának a megkérdőjelezése lett volna a célom. Arra szerettem volna felhívni a figyelmet: van még kutatni-, felderíteni- és helyreteni-való e hosszú időn át elhallgatott, tiltott vagy félremagyarázott korszakról. Kétségtelen: mindkét ország kutatóinak jóvoltából egyre tisztul és árnyalódik a kép számos területen. Ma azonban, amikor már vége a torz tilalmaknak, és az iratok *már* hozzáférhetők, szemtanúk pedig *még* megkérdőjelezhetők, szükséges volna a politikai, diplomáciai szintnek, a külképviseltek szerepének feltérképezése, valamint az országkép-kialakítás tendenciáinak és eredményeinek-kudarcainak felleltározása is.⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Raija Oikari már említett disszertációja az 1950–60-as évekre vonatkozóan számos külügyi- külképviselési dokumentumot ismertet, az általunk tárgyalt korszakból azonban csak néhány adat bukkan fel benne, s azok is inkább csak elméleti koncepciója alátámasztására.

Voigt Vilmos (*Budapest*)
Kustaa Vilkuna and Gyula Ortutay and Finnish-Hungarian Cultural
Connections during Kekkonen–Kádár’s Rule

The not expressively nationalistic politics by Kekkonen and the expressively non-nationalistic politics by Kádár was a golden age of ethnography and folklore both in Finland and Hungary. Leading personalities in culture and education programs, as e.g. Martti Haavio, later Matti Kuusi, Paavo Rivila, Lauri Posti, and first among them, Kustaa Vilkuna, have steered for decades a very firm priority in cultural policy. Finnish, Balto-Finnic, Finno-Ugric traditional cultures and their investigations have played a decisive role. Research projects were gaining more and more supports. The number of university institutions (and their teachers and students) was constantly increasing. If we compare that situation with that of today, we must say that recent Finnish cultural policy is very different. It is concentrated more on revolutionary techniques of communication. Not a single scholar of „national” topics is exercising any political influence. If we compare the leading personalities of the „new”, „contemporary” academic life in Finland, who work on „cultural heritage” (see e.g. Matti Klinge or Juha Penttinen) – the difference is vital.

The master builder of Kekkonen’s national culture policy was the ethnographer Vilkuna. Others, e.g. the self-styled pro-Communist folklorist, Väinö Kaukonen, or the permanent cultural bureaucrat, Jaakko Numminen, appear only as small sidefigures at the same monument.

At the same time the Hungarian homologue was the leading folklorist, Gyula Ortutay. His role was even more crucial, because besides of him there was nobody else in Hungarian political elite with academic background in „national” studies. (Perhaps we should mention in this respect Ferenc Erdei, a sociologist of the peasants and a politician from the Peasant Party too.) Ortutay (1910–1978) has studied folklore at the Szeged University. Afterwards he was working at the Hungarian Broadcast, from 1935 he was the editor of the journal *Magyarságtudomány* (‘Hungarology’). From 1940 he was instrumental in coordinating folklore and Hungarian studies. At the same time his political views went to the direction of the radical „smallholder party” ideology, i.e. of Endre Bajcsy-Zsilinszky. Ortutay wrote a memorandum for reorganizing the education system in „post-war” Hungary. After the liberation (1945) first he was the director of the Hungarian Broadcast. From 1947 he was the Minister of Education and Culture, whose major activity was the separation of the state and the church, including the nationalisation of church schools in Hungary: a heated debate in the parliament (which in fact is continuing even today) brought to Ortutay many life-long enemies. In February 1950 he resigned. Being an active member of the leftist wing of the Smallholders’ Party (as long the party was not doomed to cease its activity), he was not persecuted and was a life-long member of the Presidential Council of the Hungarian People’s Republic, but from 1950 on his political influence was minimal.

In October 1956 he was on folklore fieldwork among Hungarians in Slovakia, was thus not involved in any events in Hungary. Perhaps this was the reason, why in 1957 he was elected as Secretary General of the Patriotic People’s Front (Hazaifias Népfront), the non-party organisation for elections and for local politics. He himself has often stressed his important role in „consolidating” Hungary after 1956. But I think, it was more a self-deception, when he compared his activity with that of the „other secretary” (i.e. Kádár, first secretary of the Communist Party) at the same time. In fact Kádár and his politicians did not pay too much attention to Ortutay. His background among the leaders of the Communist Party was Gyula Kállai, whom he knew from the 1930ies, and who was his contact person to the illegal Hungarian Communist Party during World War II. By 1964 Ortutay was dismissed as secretary general of the Patriotic People’s Front (not because of political but of love motivation), but he has kept important positions at the Hungarian Academy of Sciences, at the university, publishers etc. Unquestionably he was the most influential Hungarian folklorist/ethnographer in the 20th century. A very good scholar, with wide horizons, and

a very good-hearted person, he was very fond of his „old” friends. His old Finnish friend was Vilkuna. As the key person in Hungarian-Finnish cultural contacts from 1958 on, Ortutay knew all the important professors, cultural officers in Finland, but his only personal friend among them was Kustaa Vilkuna.

In order to understand some facts, we should go back to the time between the two world wars.

Three countries, Estonia, Finland and Hungary have gained their independence then, but on very different grounds. For the Eesti vabariik it was like a miraculous present. For Suomi it was a long-deserved regaining of the Finnish identity. But for the Hungarian Kingdom it was the trauma of Trianon, a next to complete isolation, looking constantly for powerful allies, who will „give back” the traditional borders to Hungary. This is the reason, why in the „new orientation” of Hungarian politics Finland and Estonia have played rather a secondary, symbolic role.

From June 1921 (in every 3-4 years) there has been a series of Finno-Ugric Cultural Congresses (in Hungarian: Finnugor Kultúrkongresszus). Because of closed borders of the Soviet Union, in fact the „Finno-Ugric” meant there just the three states: Estonia, Finland and Hungary. Finnish linguists and ethnographers (e.g. E. N. Setälä) have played an important role in shaping the congresses. From Hungary István Györffy, professor of ethnography at Budapest University have participated in the congresses. During the IIIrd congress⁸⁰⁷ (1928, Budapest) the then Hungarian minister of culture, Kuno Klebelsberg has proposed to establish a Finno-Ugric Research Institute, but his proposal remained a wishful thinking. Practically only from the Vth Congress (Tallinn, 1936) a strictly scientific program was included to the program. Its „ethnographic” section was lead by three persons, i.e. the Estonian museum’s director, Ferdinand Linnus, the Hungarian professor István Györffy, and the young Docent, Kustaa Vilkuna from Finland. Vilkuna’s friendship with his Hungarian colleagues dates back to this time.

Due to the World War II, and then the Cold War, similar congresses were impossible from the 1940s on. Still its memories remained very positive among the once participants. It would be an important topic for studying Finnish-Estonian-Hungarian cultural contacts, to check name by name the lists of the several hundred participants.

It is a common place, repeated even by Ortutay, how important was the revitalisation of Finnish-Hungarian cultural contacts for lifting the isolation of Kádár’s Hungary. On June 10th 1959 a new cultural agreement between Finland and Hungary was signed by the two ministers, Heikki Hosia (once participant of the above-mentioned Finno-Ugric Cultural Congresses) and Mrs. Valéria Benke.

A previous, many-sided and ambitious Finnish-Hungarian cultural agreement was made in 1937, by the ministers Uno Hannula and Bálint Hóman. After the new agreement, there was a permanent Hungarian commission and a permanent Finnish commission, for a yearly evaluation of it. Ortutay was its leading person from Hungary while Vilkuna was the same from Finland.

In the preface to the first „new” Finno-Ugric Congress (Budapest, 20-24. September 1960) Ortutay wrote that the initiative for it was his visit in Helsinki (1958, at the 75th Anniversary of the Finno-Ugric Society (Suomalais-Ugrilainen Seura), but in fact, it was mere or more a „next” step on a long way.

Summer 1927, a special friendship train travelled from Finland via the Baltic states to Hungary. Among the 600 tourists there were two young friends: Urho Kekkonen and Kustaa Vilkuna. After World War II there were plans to continue the contacts. Even 1949 (at the centenary celebrations of the Uusi Kalevala) there was a Hungarian „delegation” in Helsinki, lead by the Professor of Finno-Ugric languages, György Lakó. On the other hand Finnish folklorist (Väinö Kaukonen) and linguist

⁸⁰⁷ Probably it is more than an anecdotal event that the newly wed Vilkuna (together with relatives) traveled at their honeymoon to this Budapest Finno-Ugric Cultural Congress.

(Erkki Itkonen) could visit Hungary in the 1950s. Curiously enough, Vilkkuna and Ortutay met in Leningrad (1952), and discussed the possibilities of rebuilding the cultural contacts. Finland for Hungary, even before coining the term *finlandisering* was little an exception in cultural terms. The 1952 Olympic Games gave a new impetus to reestablishing the ties.

Thus 1956 in Hungary, and its warm reception by the Finnish people – as well as the shameful silence of the Finnish delegation to the United Nations in dealing with the „Hungarian question” – could only slow down again the rebuilding of the contacts, but could not stop it. From about 1960 on Finnish-Hungarian cultural contacts were revitalized and developing. I do not think, in Finland it was necessary that a cultural politician, as Vilkkuna should be a guarantor for it, but in Hungary, Ortutay, then at the peak of his political career would be used for that purpose, if needed. In fact there was no problem in developing Finnish and Hungarian cultural contacts. Of course, in the early 1960ies nobody celebrated officially the Hungarian volunteers to the Winter War. The Finno-Ugric cultural congresses have rarely been mentioned and with some reservation, stressing the fact that from 1960 on the „scientific” congresses were a better form, for expressing the friendship between Finno-Ugric peoples. From 1960 on it was important too that Soviet Union emerged as the „third” Finno-Ugric country, and the independence of Estonia was a taboo. But at the same time Estonian youth organizations, musical groups, then tourists, priests could visit Hungary, and later student exchange became regular. Books have been translated. How far the contacts went, we can show by mentioning the famous 1970 visit of the Thália Theatre in Helsinki, presenting a witty Kalevala. It was based on the text selection by Ortutay, an excellent (but not finished) new translation by Géza Képes, and directed by Károly Kazimir.

We can refer to the sixties and seventies as to the golden age of official Finnish-Hungarian cultural contacts. Today the contacts are even more extensive, but mostly are not „official” any more. It reflects the actual political situation in Europe. But why should we forget those, who once built again bridges between the two cultures.

One could say, there was no true program in the reshaping of Finnish-Hungarian cultural relations during the 1960ies. Of course, in all official report (in both countries) there have been listed several main programs, side-projects, decorated with noble words on cooperation, friendship, later even *détente* or European coexistence. Of course, all the events belonged to a great political framework. But in fact the contacts were unbiased, personal and normal. Helsinki and Budapest museums have exchanged their duplicates. Hungarians have studies on Finnish design, Finns used the „Kodály-method” of teaching music. Ortutay became honorary doctor of the Helsinki University, Vilkkuna got the Order of the Hungarian People’s Republic (A Magyar Népköztársaság Zászlórendje). There was a good contract between Hungarovin and Alko. (Alko’s director, Heikki Koski became in 1979 the Chairman of the Finnish-Hungarian Society.) But exactly this style fits well for cultural contacts. I think, it was typical for both Kekkonen’s and Kádár’s time to make a „low profile” policy, pleasing without difficulties as many individuals as possible. Similarities in national history, ethnic and linguistic affinity, even excellent scholarly cooperation were the nice growing background to the very personal family photos.

Zaicz Gábor (Budapest)
Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* című kézikönyvének fogadtatása
Magyarországon, Finn- és Észtországban

(Adalékok a mű utóéletéhez)

A korszakos mű 1929-ben lényegében készen állt. A következő hét-nyolc évben kéziratban heverő anyaga bővült és felfrissült. A kézikönyv címe eredetileg *Nyelvrokonságunk és nyelvrokonaink* volt,⁸⁰⁸ melyet a szerző a finn Artturi Kannistónak küldött 1934. decemberi levelében *Nyelvrokonságunk*, Beke Ödönnek 1935 novemberben postázott levelében *Finnugor nyelvrokonságunk* címmel emleget.⁸⁰⁹

Szij Enikő *Zsirai Miklós és a művelődéstörténet* című, Zsirai születésének centenáriuma, 1992 októberében elhangzott előadásában⁸¹⁰ az 1937-ben napvilágot látott nagy alkotás fogadtatását követi nyomon az ismertetések tükrében. A sok kevésbé ismert korabeli magyar és finn publikációt, kéziratokat, leveleket felsorakoztató dolgozat írója a *Finnugor rokonságunk* szerzőjéről többek közt megállapítja: „megvoltak azok az ismeretei és azok a képességei, amelyek lehetővé tették, hogy nyelvtudósként más tudományok eredményeiben meglássa a neki fontosat, hogy kritizáljon, rostáljon, kiválasszon, rontson és építsen, a művelődéstörténetben is maradandót alkosson.” Szij kijelenti, hogy a Trianon után magát társtalannak érző magyarság e nagyhatású mű révén kezdett érdeklődni a rokon nyelvek és nyelvrokonok iránt, és emellett a nemzetközi politikai helyzet alakulása is időszerűvé tette munkájának éppen 1937-es kiadását. Nem véletlenül vetődött fel még ugyanebben az évben egy javított és bővített magyar, valamint egy német nyelvű változat terve is, mely utóbbi a magyar néppel és nyelvvel foglalkozó fejezetet is magában foglalta volna.⁸¹¹ Nagy kár, hogy a háborús események miatt ennek az alpműnek akkor sem, azóta sem láthatott napvilágot egy széles olvasóközönséget megmozgató, tudománypolitikai célokat is szolgáló idegen nyelvű kiadása.

A *Finnugor rokonságunk* korabeli fogadtatása tudományszakunkban szinte azóta is példa nélküli. A kézikönyvet mintegy harmincan ismertették itthon és külföldön, és számos jeles recenzió a legnagyobb elismerés hangján szólt róla. Nemcsak a három finnugor köztársaságban, hanem Francia- és Németországban is megjelent róla híradás: Aurélien Sauvageot a *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, H. Dibelius pedig az *Ungarische Jahrbücher* című periodikumban számolt be róla.⁸¹²

Magyarországon a különféle szakterületek legjelesebb képviselői elragadtatásukat fejezték ki. A finnugristák közül Györke József és N. Sebestyén Irén, a magyar nyelvészek köréből – az akadémiai értékelő jelentést készítő Pais Dezső mellett – Balassa József, Kertész Manó, Moór Elemér, Papp István és Rubinyi Mózes, a néprajzkutatók táborából Bátky Zsigmond, Gunda Béla, Kovács László és Krompecher Bertalan, az írók és irodalomtörténészek képviselőiben pedig Bóka László, Eckhardt Sándor és Illyés Gyula készített recenziót a műről. Illyés és Bóka (valamint másoké mellett Hajdú Péter) értékelésének egy-egy gondolatát kiemelve Kiss Jenő leszögezi: „Zsirai a

⁸⁰⁸ Vö. Kiss Jenő: *Zsirai Miklós*. Bp. 1995. 70.

⁸⁰⁹ Vö. *Zsirai Miklós tudományos és magánlevelezése* [a továbbiakban: ZsTudMlev.]. Közreadja: KINCSES KOVÁCS Éva. Miskolc 1996. 42., 16.

⁸¹⁰ in: *Zsirai Miklós Emlékkönyv*. Szerk.: HAJDÚ Péter. Bp. 1992. 38–44.

⁸¹¹ Vö. Kiss Jenő: *i. m.*, 76–77.

⁸¹² A teljes jegyzéket pontos bibliográfiai leírással l. ZSIRAI Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Szerkesztette: ZAICZ Gábor. [Hasonmás kiadás.] Bp. 1994. 691.

»Finnugor rokonságunk« megírásával a szakmai határokat jócskán túllépve fontos és aktuális közművelődési, mondhatnánk nemzetnevelési feladatokat is magára vállalt”.⁸¹³ Feltűnő, hogy a műnek éppen a hazai finnugrisztikai folyóiratban, a Nyelvtudományi Közleményekben nem fedezhető fel ismertetése. Ennek nyilván az az oka, hogy e periodikum soron következő két évfolyama 14 év alatt jelent meg: ezeknek a füzetek 1941-ben és 1943-ban (51. kötet, 1–2. sz.), majd pedig 1944-ben és 1950-ben láttak napvilágot (52. kötet, 1–2. sz.).

A hazai szerzők közül a legelmélyültebb Krompecher [1941-től: Korompay] Bertalan ismertetése.⁸¹⁴ Az ismertető gondolatmenete a következő. 1. Valami hasonló munkára már Reguly Antal, „a nagy kezdeményező” is gondolt. 2. Mindaddig nem állt rendelkezésre a nyelvrokonságról egy, a tudományosság mellett a nagyközönség érdeklődésére is számot tartó mű. 3. Zsirai alkotása a) alapvetés, b) enciklopédia: tankönyv és olvasmány, c) egyetlen alkotó munkájaként. 4. A szerző kutatásainak eredményeként számos megállapítás olvasható – östörténeti vonatkozásban, a népnév-magyarázatokkal illetően stb. –, de ezek elkülönítése a szakemberek által közismert tényanyagtól sajnálatos módon nem történt meg. 5. A kézikönyv „tetőpontja” *A finnugor nyelvhasználat története* című fejezet, melyben Zsirai szerint Budenzet követően a finnek vették át az irányítást. 6. „Most itt van egy könyv, mely mindennél alkalmasabb, hogy érdeklődést támasszon.”

Az egykori honi fogadtatást illetően még két nyelvész véleményéből idézek, egyaránt a szerzőhöz intézett levelükből. Csúry Bálint 1937. június 8-án ekképp fogalmaz: „... gyönyörű könyvedet. (...) Mióta megkaptam, nem tudom a kezemből letenni. Nagyszerű munkát végeztél megírásával. Bizton hiszem, hogy elmaradhatatlan lesz megtermékenyítő nagy hatása”. Fokos-Fuchs Dávid két nappal később így ír: „... köszönöm azt a gyönyörűséget, melyet e könyv olvasása nekem szerez. Nyelvtudományunk büszke lehet erre az alkotásra, amellyel Méltóságod megajándékozta tudományunkat.”⁸¹⁵

Közel húsz évvel később, a jól ismert nekrológok értékelik ismét tüzetesebben Zsirai életének fő művét.⁸¹⁶ Újabb negyven év elmúltával, az 1990-es években, jórészt Zsirai születésének századik évfordulójához kapcsolódva az említett emlékkönyvben is,⁸¹⁷ másutt is olvashatók a *Finnugor rokonságunk* méltató sorok. Kiss Jenő Zsirai-monográfiájának értékelését⁸¹⁸ és a mű már idézett hasonmás kiadásában az én összegzésem⁸¹⁹ figyelmen kívül hagyva ezúttal kettőt említek meg csupán. Fábrián Pál ekképp nyilatkozik: „Zsirai ezzel a könyvével a finnugor népek megismerésének komplex tudományát (a «finnugorológiát») [avagy: a finnugrisztikát, az uralisztika elődjét] teremtette meg; talán nem túlzás: az egész világ számára.”⁸²⁰

Hajdú Péter akadémikus, Zsirai tanítványa számos megemlékezésének egyikében nagyobb periódust és szélesebb horizonton értékeli: „Nehéz megítélni, hogy a két világháború közti korszakban milyen impulzusokat adott értelmiségünknek a finnugor kulturális kongresszusok sorozata, vagy a gróf Teleki Pál és köre által támogatott *Finnek–Észtek* című könyv, ill. a 30-as évek végéig [sic] megalakult Finn–Magyar Társaság (...).

⁸¹³ *i. m.*, 74.

⁸¹⁴ Vö. Magyar Nyelv 33 [1937]: 260–265; hasonmás újraközlése: Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 4–5 [1995]: 50–55.

⁸¹⁵ Vö. ZsTudMlev. 78., 84.

⁸¹⁶ Vö. LAKÓ György, Nyelvtudományi Közlemények 57 [1955]: 5.; PAIS Dezső, Magyar Nyelv 55 [1959]: 320–322.

⁸¹⁷ Erre vonatkozóan vö. pl. Zsirai Miklós emlékezete című írásomat: Magyar Nyelvőr 118 [1994]: 97–102.

⁸¹⁸ Vö. elsősorban: *i. m.*, 70–71., 76.

⁸¹⁹ Bp. 1994. 689–691.

⁸²⁰ Magyar Nyelvőr 120 [1996]: 367.

A közvélemény formálására ilyen vonatkozásban mégis inkább két ismert személyiséget kell meghatározó jelentőségűnek minősítenünk, egy nyelvészt és egy író. Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* című munkájában (1937) bőszeges fejezetekben foglalja össze a finn irodalom, történelem és művészeti ágak kérdéseit, s noha műve [túlnyomórészt] nem személyes élményekre alapul [1951. január 20-i, mindmáig publikálatlan önéletrajza szerint Zsirai addig 1914 nyarán és 1923. január–április között járt Finnországban, majd pedig 1939. márciusban, és hozzátehetjük: akkor életében utoljára], jó forrásokból táplálkozó objektív tudósításai a tudományos ismeret-terjesztés remekei közé sorolandók. S emellett meg tudta tartani szakszerű kézikönyv jellegét is. Nem hiába forgott közkézen sok évtizeden át a finn barátok és a finnugorság iránt érdeklődők alapműveként. Az író pedig Kodolányi János, aki két *Suomi* könyvében (1937, 1939) még szélesebb kör számára adott egy olyan nyelvrokonság-képet, amely hosszú időre meghatározó erejű volt”.⁸²¹

Az 1937-es év jelentős a magyar–finn közművelődési kapcsolatok történetében. A két ország ebben az évben kötött kulturális államközi egyezményt. A budapesti Nemzeti Színházban a finn Larin-Kyösti *Ad astra* című drámáját, a Finn Nemzeti Színházban Kodály *Háry János* című daljátékát mutatták be. 1937-ben volt a magyar–finn–észti lelkészszálalkozó is a magyar fővárosban.⁸²² Zsirai pedig a május 25-ére, a nyolcvan esztendő Szinnyei József születésnapjára ünnepségre napvilágot látott könyvének finn fejezeteivel szerzett sok barátot a finnek országának, a finn népnek és nyelvnek.

Finnországban két neves nyelvész készített recenziót Zsirai művéről: Lauri Hakulinen és Jalo Kalima (érdekes, hogy csak monogramjukat használják írásuk végén).

Kettejüké közül Hakulinen finn nyelvű ismertetése a terjedelmesebb.⁸²³ Értékelést a szemle bevezető és a befejező bekezdése tartalmaz, a többi lényegében a kézikönyv felépítéséről számol be. Mint ahogy rendszerint a magyarországi elemzők, a kezdő sorokban a Virittájá frissen kinevezett főszerkesztője is mindenekelőtt a háromkötetes *Suomen suku* című finn gyűjteményes munkával⁸²⁴ hozza párhuzamba a recenzeált munkát. Hakulinen az egy szerző által írt – hozzátehetjük: elsősorban nyelvészeti megközelítésű – kézikönyvvel szemben a finnugor őstörténet, régészet, embertan és néprajz eredményeit összegező, számos tudós által írt és négy által szerkesztett finn kiadványt értelemszerűen sokoldalúbbnak és alaposabbnak tartja. Kiemeli egyúttal a magyar mű tudatosan népszerűsítő jellegét, és megállapítja: „könyvének minden bizonnyal az is a célja, ami a *Suomen suku*-ban ismeretlen: törekvés az olvasó számára minél hihetőbbé és kézzelfoghatóbbá tenni azt a tényt, hogy a magyar nyelv valóban finnugor” (359). Ennek a szándéknak stílári szempontról nagy előnye, hogy „a szerző nyelvezete mindvégig rendkívül világos, eleven, személyes hangú”. A recenzió zárómondata így hangzik: „A tudomány legújabb eredményeinek szintjén álló, gazdag ismeretanyaggal, világos stílussal és buzgó lelkesedéssel megírt, továbbá kiállítását tekintve is értékes Zsirai-mű, a *Finnugor rokonságunk* minden bizonnyal kitűnően teljesíti feladatát: a legnagyobb finnugor nép körében terjeszti a helyes és meggyőzően megalapozott véleményt saját nyelvrokonságának természetéről.” (361).

Jalo Kalima német nyelven írt recenziójában⁸²⁵ ugyancsak utal a *Suomen sukura*, de rögtön hozzáteszi: Zsirai könyve „semmiképpen sem pusztán magyar kiadása [azaz: változata] az említett műnek” (16). Ez ugyanis 1. a magyar olvasónak íródott, 2. későbbi szakirodalmi utalásokat is

⁸²¹ in: *Tanulmányok a finn nyelvről és kultúráról*. Szerk.: Outi KARANKO-PAP, VÁRADY Eszter. Bp. 1993. 18–19.; Hajdú [in: *Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk. Päivi HEIKKILÄ, KARIG Sára. Bp. 1984. 113.] tévesen írja, hogy „Zsirai mindössze egyszer volt Finnországban: 1914 nyarán”.

⁸²² Vö. *Barátok, rokonok* [l. fentebb]. 295.

⁸²³ Vö. Virittájá 1937. 358–361.

⁸²⁴ Helsinki 1926, 1928, 1934.

⁸²⁵ *Anzeiger der Finnisch-Ugrische Forschungen* [= FUFU] 26 [1938]: 16–18.

tartalmaz a föltehető mintához képest, 3. monográfia értékű tudománytörténeti áttekintést nyújt, 4. emellett és mindenekelőtt: a nyelvészeti anyaga is jóval részletesebb elődjénél. Kalima leszögezi: „... amennyiben van még magyar olvasó, aki ez után a felvilágosítás után is kételkedik nyelvének finnugor eredetében, az (...) a tudományos gondolkodásra egyáltalán nem képes” (17). Emellett a tartalom sokrétűsége egyenesen bámulatba ejti az olvasót, különös tekintettel annak egy szerzőjére. A bírálónak feltűnik az is, hogy Zsirai megbízható tudósítónak bizonyul olyan kérdésekben is, amelyek szakterületétől távol állnak.

Fennmaradt, és leánya tulajdonában, illetőleg az MTA Könyvtárának kéziratárában található, 1996-ban nyomtatásban is közzétett levelezésében Zsirai bensőséges finn kapcsolatai nyomon követhetők. Noha teljes finn levelezésének mindez ugyan töredéke lehet csupán – a második világháború alatt elsősorban az onnan érkezett leveleknek semmisülhetett meg jelentős hányada, tudniillik közülük jelenleg csak tíz dokumentálható⁸²⁶ –, az általa Finnországba küldött levelek és lapok a publikált anyagban tekintélyes számot tesznek ki: összesen 63 ilyen számlálható össze. Mindezeknek a küldeményeknek túlnyomó többségét Zsirai Artturi Kannistónak (30), Yrjö Wichmannnak (17) és Eemil Nestor Setälännek (9) postázta.⁸²⁷ A külföldi nyelvészek közül, tudjuk, Wichmann és Setälä hatott Zsiraira a legnagyobb mértékben,⁸²⁸ Zsirai fő művét azonban sajnos egyikük sem érthette meg: az előbbi 1932-ben, az utóbbi pedig 1935-ben elhunyt. Kannisto viszont Pesten járt a *Finnugor rokonságunk* bemutatásakor,⁸²⁹ így ő a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi közgyűlésére érkezvén feltehetően csak előszóban nyilatkozott e munkáról. Aztán hat évvel később a vogul nyelv tudósa is eltávozott. Zsirai a Magyar Nyelvben és – a tanítvány, Martti Liimola fordításában – a Virittájában búcsúztatta Kannistót, a hű finn barátot.

Rövid kitérőként a *Finnugor rokonságunk* szerzőjének finn vonatkozású levelezéséből idézek fel most néhány részletet.⁸³⁰ A 33 éves Zsirai 1925-ben Wichmann-nak írta meg, hogy – elsősorban Eötvös-collegiumi tanárrá történt kinevezése miatt – nem tudja elfogadni a finnországi lektori megbízatást. „Tán fölösleges kiemelnem, hogy mint a finn nép csodálója s a finn tudományosságnak, jelesen a nyelvészeti iskolának lenyűgözött bámulója mily nehéz küzdelem után mondtam le (...) az eshetőségről” (64). Egy évre rá – az előzőt követően legalább az ötödik levelében – a következőket jelezte ugyanannak a finn kollégának: „ha Professzor úr kíváncsi tartaná, eleget tehetnék annak a régebbi fölhívásának is, hogy Reguly finnországi naplóját földolgozzam” (68). Jalo Kalimának 1930-ban ekként fogalmazott: „Rendkívül[i] érdeklődéssel lesemvárom a finnországi eseményekről szóló híreket. Eddig csak egypár rádió-jelentés jutott el hozzám, de azokból az a benyomásom, hogy komolyabb megrázkódtatások nélkül sikerül az ellentéteket elsimítani. Isten óvja Finnországot!” (35). Végül három idézet a Kannistóhoz intézett levelekből. Az első dátuma 1934. december: „Igazán megindító az a hatalmas munka, amelyet tudományunk körében Ti[,] finnek végeztek. (...) részemről boldog lennék, ha minél előbb örömmel és büszkén mutathatnám be a magyar közönségnek [utalás fő művének reményteli megjelentetésére], amely – bármily fájdalmas is megvallanom – még mindig bizonyos hűvös udvariassággal nézi a «halzsiros atyafiságot». (...) Bármilyen sajnós ez, józanul tudomásul kell vennünk[,] és ehhez kell szabnunk munkánkat, illetőleg fölvilágosító, nevelő tevékenységünket. Ezek a célok lebegtek szemem előtt, amikor [terjedelmes] munkám megírására vállalkoztam[,] és kiadását többszöri kudarc után is kierőszakoltam” (42). 1938. áprilisban Artturi barátjának tudományos ambícióit kommentálva szenvedélyesen kifakadt: „tervedet olyannak látom, mint Nagy-Magyarország föltámadását. Hiszek benne, de ki kell böjtölnünk” (52).

⁸²⁶ Vö. ZsTudMlev. 95–100, 103–113.

⁸²⁷ Vö. i. m., 36–71.

⁸²⁸ Vö. KISS Jenő: *Zsirai Miklós*. Bp. 1995. 106.

⁸²⁹ Vö. pl. ZsTudMlev. 48–50.

⁸³⁰ Vö. ZsTudMlev. a jelen és a következő bekezdésben időrendben haladok, és csak a lapszámot közlöm.

Végül 1940. márciusban, a finn–szovjet háború idején Zsirai szenvedélyes levelet intéz Kannisto-hoz. Ennek lényegi részét ezúttal teljes egészében közlöm: „Hidd el[,] jó Artturi, szívvel-lélekkel állandóan veletek vagyunk. A magyar közvélemény csodálatosan egyöntetű szeretettel és bámulattal kíséri a drága testvér élet-halál harcát. Lapjaink tele vannak az elismeréstől és bátor együttérzéstől sugallt cikkekkkel, fejtegetésekkel, hangulatos riportokkal. Egymást érik a Suomit ismertető lelkes kiadványok, külön Finn Könyvtár indult meg, a finn kérdéseket tárgyaló előadásoknak pedig se végük – se hosszuk. Nemcsak Bpest él finn lázban, a vidék is kiveszi a részét a tüntető testvériségből. Nagyon jól tudjuk azonban, hogy a rokonszenvnek ilyenén meleg megnyilvánulásai nem elegendők: nektek realisabb segítségre van szükségetek, hogy megvédhessétek legszentebb kincseiteket. Hogy ebben a vonatkozásban mit, mennyit tett Magyarország: előttünk titok. Annyit tudok, hogy a gyűjtések szép eredményre vezettek, hogy nagyon sokan jelentkeztek önkéntesnek. Hogy azonban mi, hogyan, merre, milyen formában jutott el rendeltetése helyére, azt külpolitikai helyzetünk kényes természete miatt sem firtatja [valószínűleg kimaradt: senki]. Bár volnánk egymáshoz közelebb, bár volnánk többen és gazdagabbak!

Két nap óta újabb finn–orosz tárgyalások zűrzavaros híreivel van tele a világ. Adja Isten, hogy sikerre vezessenek a tárgyalások! Mi[,] kis népek, nem fordíthatjuk meg a világesemények hömpölygését, nekünk csak az lehet a pillanatszabta [sic!] kötelességünk, hogy egyéniségünket, népi értéinket átmentsük a jövőbe. Finnország megmutatta erkölcsi magasabbrendűségét, kössön békét, ha *tisztességes* békét köthet. – Ezért reszketünk, ezért sóvárgunk mi valamennyien.

Az Isten óvjon, védjen benneteket!” (55).

Zsirai Miklós észt kapcsolatai is jelentősek. Folyamatos levelezésben és könyvcserre-megállapodásban állt természetesen az észt kollégákkal is. Ezek a körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy nemcsak a helsinki Finnugor Társaságnak lett külső tagja (már 1930-ban), a budapesti Magyar Finn Társaságnak társelnöke (1937-ben), a helsinki Finn–Magyar Társaságnak tiszteleti tagja (1939-ben) és tagja a finn Kalevala-Társaságnak (1941-ben), hanem 1937-től a budapesti Magyar–Észt Társaságnak ugyancsak társelnöke, 1938-tól a tartui Észt Irodalmi Társaságnak tagja, 1939-től pedig az Észt Tudós Társaságnak is tiszteleti tagja.⁸³¹ A felsorolt évszámok ismeretében nem merészség kijelenteni, hogy az észt tagsági kinevezések többségükben a *Finnugor rokonságunk* című művéhez, pontosabban annak harmincoldalas észt fejezetéhez is köthetők.

Idézzük fel e fejezetben az észt nép iránti szeretetének és tiszteletének némely jeleit! Az ország, a nyelv, az észt népi műveltség bemutatását Zsirai így kezdi: „... számbeliség, műveltségi színvonal, világravalóság és nemzeti érték tekintetében legelül (...) a helye. Hét évszázadon át élt embertelen idegen elnyomás alatt, de a történelem megpróbáltatásai sem tudták megtörni, nyelvéből, egyéniségéből kivetkőztetni, s amikor 1918-ban lerázta békóit, megedzetten, testben és lélekben fiatalon, jogos becsvággal lépett az önálló nemzetek sorába.”⁸³² „A jövőbe nem láthatunk, de örvendő büszkeségünkre már is bebizonyította az észt nép, hogy nemcsak a szenvedések elviselésére, hanem az önálló nemzeti életre, az alkotó munkára és az emberi művelődés megvédésére, emelésére is van istenadta ereje és hivatottsága.”⁸³³

Zsirai levelezésében sajnálatos módon csupán egyetlen pályatárs két levele képviseli az észt tudományosságot, és általa észt kollégáknak küldött írásoknak semmi nyoma sincs. A kivételt Julius Mark 1927-ben írott magyar nyelvű levelei jelentik. Mark 22 éves korában, 1912-ben járt először Magyarországon, és utána *Magyar antológia* címmel olvasókönyvet állított össze otthon, és Molnár Ferencnek *A Pál utcai fiúk* című regényét fordította észtre.⁸³⁴ Mark fő művéről, az 1923-ban

⁸³¹ Vö. Kiss Jenő többször idézett Zsirai-pályaképét: 27., illetve 48.

⁸³² Vö. FgrRok., Bp. 1994. 444.

⁸³³ *i. m.*, 458.

⁸³⁴ Vö. *Észtország a fordulat után* [a továbbiakban: ÉFU]. Vál. és szerk. BERECKZI Gáborné Mai KIISK. Savariae [Szombathely] 1994. 227. – Második, 1924. évi útgáról: 229.

publikált, közel háromszáz lapos *Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen* című monográfiáról készítette Zsirai a legterjedelmesebb recenzióját, mely az említett két levéllel azonos évben látott napvilágot.⁸³⁵ A vele lényegében egyidős ifjú észt tudóstársról így nyilatkozik: Julius Mark „az évezredes elnyomás alól fölszabadult észt testvérnép tudományos életének egyik legnagyobb értéke: irányítója és fellendítője”.⁸³⁶ A kitűnő magyarsággal írott levelek egyikében a szerző, aki nevét Mark Gyulaként írja alá, beszámol négyhónapos lappföldi útjáról és harmadik lánya születéséről, megköszöni a Zsiraitól kapott „sok jó könyvet”. A másikban pedig többek közt így ír a maga részéről könyvcseré-ügyben: „Hozzáteszem [a többi küldendő kiadványhoz] az Eesti Keelt (1926) és egy kis különnyomatot a FUF-ból számodra (és egy-egy példányt ugyanabból Szinnyei, Gombocz és Melich számára; ha legközelebb az Erzsébet-kávéházba találsz menni, tessék akkor átadni az uraknak).”⁸³⁷

Az 1930-as évek elején a nagyreményű ifjú észt tudósok közül a ma 96 esztendőes Alo Raun 26-27 éves korában összesen másfél esztendőt töltött Magyarországon. Annak idején „Zsirai, Gombocz, Németh Gyula óráit látogatja mint az Észt Köztársaság első csereösztöndíjasa” – írja Paul Alvre tudósportréjában.⁸³⁸

Az imént említett tartui Eesti Keel című periodikum 16. kötetében, az Észt Tudományos Akadémia anyanyelvi társaságának 1938-ban kiadott 1937. évi évkönyvében jelent meg ismereteim szerint Észtországban az egyetlen ismertetés Zsirai Miklós nagy munkájáról.⁸³⁹ Az észt nyelvű szemle szerzője Julius Mägiste (jelzése a recenzió végén: „J. Mg.”), a Tartui Egyetemen a finnugri nyelvek tanszékének fiatal professzora, aki a finnugrisztikai kiadvány szerkesztőbizottságának tagja Johannes V. Veski, Alo Raun, Paul Ariste mellett.⁸⁴⁰

Mägiste Zsirai munkáját nem csupán annak formátumát és oldalszámát figyelembe véve tartja nagy műnek („suur teos”), hanem minőségét tekintve azt egyenesen remekműnek nevezi („suurteos”; 252), ami csak a *Suomen sukuhoz* mérhető (256). Az ismertető osztozik a szerző felfogásában, mely szerint a könyvben az észtek utolsóként történő tárgyalásának földrajzi és nyelvi okai vannak, mert valóban, „az észtek kulturális színvonalát és ehhez hasonlókat szem előtt tartva őket a felsorolás *elején* kellett volna említeni” (253). Noha az észteket tárgyaló rész nem képez kerek monográfiát Észtországról és annak népéről – mint azt Zsirai tette a finnek és Finnország esetében –, hiszen egyebek mellett az észt művészetekről nem esik szó. „De például a szerző hangneme, ahogyan a balti németiség és az oroszország szerepét elénk tárja Észtország fejlődéstörténetében, vagy az észt gazdasági és műveltségi viszonyok ábrázolása feljogosít bennünket arra, hogy Zsirai munkájának az Észtországot tárgyaló részét az egyik legtárgyilagosabb és legbarátságosabb országunkról szóló műnek tekintsük a külföldi szerzők tollából származó kiadványok közül.” (253). Mägiste a *Finnugor rokonságunk* tudománytörténeti fejezetét a finnugor összehasonlító nyelvtudománytörténetnek korszerű és megbízható, a kutatók számára is tanulságos áttekintéseként értékeli (254). A nehezen hozzáférhető szovjet kiadványokat is tartalmazó és anyagukban rendkívül gazdag, fejezeteket lezáró irodalomjegyzékek véleménye szerint különösen a fiatal szakemberek számára lehetnek „orientálóan hasznosak” (255). Az észt tudósnak az is feltűnik, hogy Zsirai az anyag tárgyalása során nem érte be az addigi ismeretanyag eredményeinek összegzésével, hanem több ízben a személyes véleményének is hangot adott. Így például „az eddig általánosan feltételezettnél későbbre, a Kr. e. II. évezredre teszi a finnugor őskor végét” (255). Mägiste örömdetesnek tartja,

⁸³⁵ Vö. Nyelvtudományi Közlemények 46: 291–296.

⁸³⁶ idézi KINCSES KOVÁCS Éva: ZsTudMlev. 121.

⁸³⁷ Vö. ZsTudMlev. 101., ill. [a hosszabb idézet:] 102.

⁸³⁸ ÉFU 244.

⁸³⁹ Eesti Keel 16: 252–256.

⁸⁴⁰ Mägiste életművét röviden összegzi a finnugri nyelvek kiváló tudósa, Arvo LAANEST: ÉFU 239–240.

hogy a szerző sohasem egy „neki tetsző vagy általa elfogadott álláspontot ismertet az olvasóval, hanem különböző álláspontokat, óvatos kommentárokkal tár eléje” (255).

Az ismertetések sorát lezárva, némileg közbevetésként említést érdemel egy manapság visszavisszatérő kérdés. Nevezetesen az, hogy az 1920-as és 30-as években készült Zsirai-monográfia milyen képet rajzol a Szovjet-Oroszországban élő nyelvrokonaink sorsáról. Ezekről a korabeli és részben ismertetett recenziókban nincs, és nem is lehet szó.⁸⁴¹ A titokzatos bolsevik állam húszéves ügyleteiről nyilvánvalóan sem az író, sem a kortárs ismertető nem tudhatott sokat. De igencsak meglepő, hogy az 1937-ben, a 74 esztendő megélt Szovjetunióknak talán a letragikusabb évében közreadott *Finnugor rokonságunk* meglehetősen pozitív képet rajzol ott élő nyelvrokonaink sorsáról. Elgondolkodtató és számomra meggyőző Szíj Enikő gondolatsora a kérdésről: „... vegyük kézbe a kalandos úton végül Finnországban letelepedett zürjén Igon Möššegnek 1930-ban megjelent, »Hätähuuto kansojen vankilasta« (Segélykiáltás a népek börtönéből) című könyvét, amelynek mindkét (...) kötetében ott a beírás: Zsirai Miklós. Kissomlyó, 1931. IX. 10., s amelynek első kötete ezzel a mondattal végződik: »Oi pelastakaa meidät kansojen murhaajasta, pelastakaa meidät!« (Ó, mentsetek meg bennünket a népek gyilkosától [ti. Sztálintól. Z. G.], mentsetek meg!). Maradjunk itt most annyiban, hogy a szovjet jövőt illetően nem Zsirai Miklós volt az egyetlen jószándékú [sic!], reménykedő, naiv humanista”.⁸⁴²

Az észtl nyelv tudomány – egyáltalán: tudományosság – óriási vesztesége, hogy 1944 után, a szovjet megszállás idején Mark, Raun és Mägieste egyaránt az emigrációt választotta, sőt rajtuk kívül Andrus Saareste, Valter Tauli és Mihkel Toomse is fontosabbnak tartotta a szabadságot a szülőföldnél. A kiemelkedő és ígéretesnek mutatkozó nyelvészek közül szinte csak a finnugrista Paul Ariste és az észtl nyelv két kutatója: Johannes V. Veski (1936–40-ben az Eesti Keel főszerkesztője) és Arnold Kask maradt otthon.⁸⁴³

A két világháború között három-ötévenként, mindig június hónapban öt magyar–finn–észtl közművelődési találkozót rendeztek, melyeknek hivatalos neve magyarul Finnugor Közművelődési Kongresszus, finnül Suomalais-ugrilainen Kulttuurikokous, észtl Soome-ugri Hariduskongress volt.⁸⁴⁴ Ezeken a három önálló finnugor nép jelentős számban képviseltette magát, és a küldöttek között voltak például karjalaiak, lívek is,⁸⁴⁵ de a szovjet-oroszországi nyelvrokonok nem lehettek jelen. 1921-ben Helsinkiben került sor az első tanácskozássra. A másodikon, a Tallinnban rendezett 1924. évin Horger Antal magyar nyelvészprofesszor finn nyelvű záróbeszédet mondott.⁸⁴⁶ Az 1928-ban Budapesten megtartott harmadik kongresszusnak Zsirai volt a főtitkára.⁸⁴⁷ Az ezen elfogadott határozat értelmében Észtlországban ún. Finnugor Bizottságot hoztak létre Julius Mark vezetésével.⁸⁴⁸ 1931-ben Helsinki adott otthont a sorrendben negyedik találkozásnak (a Zsirai-levelezésben⁸⁴⁹ található egy levél Herczeg Ferencről, melyhez az író „a finn-ugoroknak tartott” előadásának a korrektúráját mellékeli; ez az 1931. március 11-én kelt levélben említett előadás aligha lehet kapcsolatban az az évi nemzetközi eseménnyel). Ettől az évtől datálódik a Rokon

⁸⁴¹ De vö. pl. KISS Jenő: *i. m.* 77–81.; A. Molnár Ferenc szóbeli közlése stb.

⁸⁴² In: Zsirai Miklós *Emlékkönyv* [l. fentebb is]. 40. – Vö. még: MAKKAY János: *Istálló a könyvtárszobában*. Pest Megyei Hírlap. 1994. dec. 28., 7.

⁸⁴³ Vö. ÉFU 222.

⁸⁴⁴ Fejléces megjelenését l. ZsTudMlev. 71.

⁸⁴⁵ Vö. pl. ÉFU 77.

⁸⁴⁶ *i. m.*, 93.

⁸⁴⁷ Vö. ZsTudMlev. 70–71.). Itt a finn vendégek száma 650, az észteké 430 volt (vö. KISS Jenő: Zsirai Miklós. Bp. 1995. 26–27.

⁸⁴⁸ Vö. ÉFU 78.

⁸⁴⁹ ZsTudMlev. 87.

Népek Napjának (akkori elnevezésével: a „néprokonsági nap”-nak) az iskolai megrendezése minden év októberének harmadik hetében a három rokon nyelvet beszélő országban. Az ötödik, egyben utolsó közművelődési kongresszus színhelye 1936-ban ismét Tallinn volt, melyen titkárként Alo Raun szerepelt, az előadók között pedig az észti Julius Mägist, Julius Mark, a finn E. N. Setälä és a magyar Klebelsberg Kunó báró is.⁸⁵⁰ Az 1941-re Budapestre tervezett hatodik összejövetel a háború miatt elmaradt. Ilyen formában nincs is folytatása, hacsak az 1960-tól ötvenként megrendezésre kerülő nemzetközi tudományos finnugor kongresszusokat vagy esetleg az 1992 óta négyévenként tartandó finnugor világkongresszusokat nem tekintjük annak. Észti kezdeményezésre 1991-től felújították⁸⁵¹ a négy évtizedre megszakadt rokon népek napi megemlékezéseket mindhárom ország iskoláiban a nyelvrokonokról és a nyelvrokonságról.⁸⁵²

Nagyon sajnálható, hogy Zsirai levelezésének alig mutatható ki észti vonatkozása. A másik nagy finn- és észti barátunk, Korompay Bertalannak a nyomtatásban közzétett levelezése is csupán a Königsbergben működött Walter Anderson néprajzkutató magyar kollégájához intézett két levelezőlapját tartalmazza a két világháború közötti időszakból.⁸⁵³ A közreadó ezt a húszéves periódust olyan értelemben tekinti e népek között a művelődési kapcsolatok egyfajta fénykorának, hogy „a két világháború közötti időszakban a lakosság szélesebb rétegeit érintő kapcsolatrendszer alakult ki”.⁸⁵⁴ Ez bizonyos mértékig igaz, de hozzá kell tenni: a magyar emberek azóta is megkülönböztetett figyelemmel és rokonszenvvel kísérik a finnek és az észtek sorsát, függetlenül attól, hogy miként alakult a magyar politika 1948–1949-ben, majd 1956 után. És amikor lehetett, a magyar tudósok is újra felvették a két nyelvrokon nemzet képviselőivel a szakmai kapcsolatokat, mint ahogy a világtól öt évtizedre elzárt észtek előbb-utóbb a finnekkel is, velünk is.⁸⁵⁵ Magam is váltottam néhány levelet – hogy most csak az észteket említsem – Paul Ariste professzorral és Paula Palmeos docenssel, és azóta is örööm nekem postázott soraikat (Aristéét 1971. május 12-i, Palmeosét pl. 1973. december 21-i keltezéssel). Az 1991 óta ismét példaértékű magyar–észti kapcsolatok közelmúltja és jelene a Reguly Társaság értesítőjének, a *Finnugor Világnak* legutóbbi, 2001. júniusi (VI. évf., 2. sz.), az idén tízéves Magyar–Észti Társaság tagjai által összeállított észti különszáma alapján is nyomon követhető.

Előadásom reményeim szerint a bizonyító anyag hiányos, illetőleg töredékes voltában is meggyőzően támasztja alá, hogy – Kiss Jenővel szólva⁸⁵⁶ – „Zsirait a finn és az észti nyelvészekkel (...) nemcsak a közös szakmai érdeklődés, hanem a kölcsönös nagyrabecsülés és a rokoni szeretet szálai is egybekötötték.” *Finnugor rokonságunk* című kézikönyvének finn- és észtiországi fogadtatása nem volt, nem lehetett olyan viharos, mint nálunk. Szakmailag és történelmileg érthetők ennek az okai: többek közt a *Suomen suku*-val való egybevetethetőség ténye, Zsirainak magyar központú (és nyelvű) feldolgozása, a világháború közelsége a bizonyára egyébként is visszafogottabb vérmérsékletű észti kritikusok bírálatában a fortissimóknak határt szabtak. Zsirai művének a leglényegesebb sajátosságait azonban mindhárom nyelvész ismertetője felsorolja, és egyaránt sejtetik annak alig felbecsülhető jelentőségét a magyarországi közoktatásban a magyar nyelv hovatartozásának kérdésében.

⁸⁵⁰ Vö. ÉFU 245., ill. 78.

⁸⁵¹ Vö. ÉFU 107.

⁸⁵² Vö. még [az egész bekezdésre vonatkozóan is] SZÍJ Enikő: *A finnugor mozgalom rendszeresen ismétlődő fontosabb eseményei*. In: *Nyelvrokonaink*. Szerk.: NANOVSZKY György. Bp. 2000. 403., 409., 418.

⁸⁵³ Vö. *Szemelvények Korompay Bertalan tudományos levelezéséből (1928–1994)*. Közreadja: KINCSES KOVÁCS Éva. Miskolc 1994. 48–49.

⁸⁵⁴ *i. m.*, 5.

⁸⁵⁵ Vö. pl. Paul Ariste, Ants Viires és Felix Oinas Korompayhoz intézett levelét az 1970-es, 80-as, ill. 90-es évekből: *i. m.*, 68., 81–82., 86.

⁸⁵⁶ *i. m.*, 28.

A nagyszabású munka itthon rövid időn belül elfogyott, és előbb a Zsirai egyetemi előadásainak alapján készült *Nyelvrokonaink* (1945) és *Finnugor nyelvrokonaink* (1948) című litografált jegyzetek – és ezek továbbfejlesztett változatai –, a hatvanas évektől pedig Hajdú Péter kézikönyvei igyekeztek az igényeket kielégíteni. A *Finnugor rokonságunk* alapkiadását csak 57 évvel később, 1994-ben követte a második kiadás.⁸⁵⁷ Ebben a jegyzetanyag szerzőjeként hármas célt tűztem magam elé: 1. a nagyközönséget kívántam tájékoztatni a finnugrisztika legújabb eredményeiről, 2. a közép- és főiskolai hallgatókra gondolva olvasmányosan kíséreltem meg bemutatni nyelvrokonaink történetét, műveltségét, népvét, nyelvjárásait és a szóban forgó nyelvre irányuló kutatásokat és 3. a szakembereknek több új szempontot kívántam nyújtani az addigi ismeretekhez.⁸⁵⁸ A hét évvel ezelőtti kiadványról és annak appendixéről Adamikné Jászó Anna főiskolai tanár *Egy alaplőről, melynek minden iskolában meg kell lennie* című ismertetésében megállapítja: „Ezzel az összefoglalással (...) Zsirai halhatatlan műve naprakész anyagot nyújtó egyetemi és főiskolai tankönyv, iskolai kézikönyv, nélkülözhetetlen tudásforrás lett. A Zsirai-mű – mely eredeti terjedelmében csak az ingyencek olvasmánya lehet esetleg – így valóban újraéledt, és a modern tudás forrásává vált.”⁸⁵⁹ Szende Aladár *Finnugor rokonságunk – kettős megvilágításban* című írásában a megújult kézikönyvet jelentősnek ítéli a nemzettudat fejlesztését illetően, és módszertani ajánlásokat is tesz, hogyan „tehető egyfelől az alaplőr, másfelől a jegyzetek fejezete kettős forrású pedagógiai segédletté”.⁸⁶⁰ „A tanulók nemcsak felvértezhetők, hanem fel is vértendezendők a régebbi és a mai délibábos nyelvrokonítás ártalmai ellen” – folytatja a neves nyelvész-tankönyvíró.

Hogy aztán a négyezer példányban napvilágot látott hasonmás kiadás nemhogy nem lett kasszasiker, hanem a jelentősnek mondható eladatlan készletet öt és fél évvel később, 2000 tavaszán a Trezor Kiadó raktározási nehézségek miatt mélyen leszállított áron volt kénytelen árusítani, az alighanem az elmúlt fél évszázad magyar művelődéspolitikájának is a bírálata.

⁸⁵⁷ Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével [585–691.] közreadja: ZAICZ Gábor. Trezor Kiadó, Bp. 696 l.

⁸⁵⁸ Vö. pl. a lapp fejezetet, az észtek és a finnek legutóbbi fél évszázadának történeti összegzését, az uralisztika legújabb szakirodalmának összeállítását.

⁸⁵⁹ Tanító. 33. évf. [1995.], 4. sz., 13.

⁸⁶⁰ Magyartanítás. 1995. 2. sz. 29.

A latin nyelvű műveltség Magyarországon

A. Molnár Ferenc (Debrecen)
A Halotti Beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere⁸⁶¹

A Halotti Beszéd és könyörgésben (vagy rövidebben: a Halotti Beszédben) vannak olyan, a magyar filológia által már régóta tanulmányozott szerkezetek, amelyeket a középkori latin vagy általában az egyházi írásbeliség segítségével jobban meg tudunk érteni és magyarázni. Ezek többnyire formulák, sajátos kifejezések. Tanulmányomban közülük szólok néhányról, s mivel lehetőséget kaptam rá, bővebben is, mint az elhangzott előadásban.

pur ef chomuv (uogmuc). A HB elején található a magyar nyelvből, sőt a finnugor nyelvcsaládból legkorábbról adatolható szállóige: „Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. úfa *pur es chomuv uogmuc*”.⁸⁶² Az Ószövetségben a *hamu* szó (is) „a mulandó és értéktelen dolgok jelképes kifejezésére”⁸⁶³ szintén szolgálhat. A *por* és *hamu* *vagyunk* értelmezése körül nincs vita, az ember mulandóságát, halandóságát jelenti. Érdekes azonban, hogy a HB latin mintájában-párhuzamában ez így nincs meg, csak később a Sermo közepe fele egy másik változat: „Tandem misericors dominus recordatus est, quoniam *pulvis sumus*. Descendit de caelo ad terram ac per multa tempora perditum hominem quaesivit et invenit, quem et pretioso sanguine suo redemit... (magyarul: Végtére a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy *por vagyunk*. Leszállott a mennyből a földre és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén meg is váltott...”⁸⁶⁴ Eddig nemigen mutattak rá, hogy ez tulajdonképpen a 103. zsoltár 14. versének egy része: „Dominus ... | recordatus est quoniam *pulvis sumus*” (Vulgata, Psalmi iuxta LXX).⁸⁶⁵ Ugyanerre a helyre alludál egyik istenes versének bevezetőjében Rimay János is: [III] Más: „...amely szeretetből bízván az ő [az Isten] biztató atyai kész kegyelméhez is folyamodjunk, ki az mi vétkeink szerint nem is cselekedik velünk, megemlékezvén, hogy romlott *porból valók vagyunk*”.⁸⁶⁶ Vesd össze ezt a zsoltárból vett bővebb idézettel: „Nem bűneink szerint cselekszik velünk, és nem fizet nekünk a mi álnokságaink szerint. (10. vers) ...A milyen könyörülő az atya a fiakhoz, olyan könyörülő az Úr az őt félők iránt. | Mert tudja a mi formáltatásunkat; megemlékezik róla, hogy *por vagyunk*”.⁸⁶⁷ (13, 14. vers.) Egyébként a Rimay-vers harmadik versszakának első két sora pedig a következő: „*Por hamuból* én eredtem, sok szenny ezekből rám vettem”. Ács Pál a Jegyzetekben azt írja, hogy a költemény prózai bevezetőjének idézett része a Préd 3/20-ra megy vissza: „porból valók vagyunk”.⁸⁶⁸ E teljes bibliai vers a revideált Károlyi-féle fordítás, illetve az új katolikus fordítás⁸⁶⁹

⁸⁶¹ Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 38. (Készült az NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázat támogatásával).– Az idézett nyelvi adatok jellege és nagy száma miatt azok lelőhelyének nem mindig adom meg a pontos bibliográfiai leírását, azonban ezek így is visszakereshetőek. Így például a kódexeknek a szakirodalomban bevett rövidítéseit használom, de itt csak összefoglalóan annyit jegyzek meg, hogy kódexeink egy jó része újabban a *Régi Magyar Kódexek* (1.–; Bp., 1985–) vagy a *Codices Hungarici* (1.–; Bp., 1942–) című sorozatban, illetve korábban, mint ismeretes, az „összes” kódexünk a *Nyelvemléktárban* (1–15.; Bp 1874–1908), illetve a *Jordánszky-kódex* a *Régi Magyar Nyelvmélekek* 5. kötetében (Bp., 1888.) jelent meg.

⁸⁶² Ld. pl. Békés István: *Napjaink szállóigéi*. 2. jav., bőv. kiad. I. köt. Bp., 1977. 19.

⁸⁶³ *Keresztyén bibliai lexikon*. I. köt. Szerk. Bartha Tibor. Bp., 1993. (ld. a *hamu* címszót.)

⁸⁶⁴ Ld. Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp., 106–107.

⁸⁶⁵ Nemrég ezt magam említettem meg: *Pótlólagos megjegyzések a Halotti Beszéd és könyörgés értelmezéséhez*. Magyar Nyelvőr 126(2002) 101.

⁸⁶⁶ *Rimay János írásai*. Öszeáll., utószó, jegyz. Ács Pál. Bp., 1992. 80.

⁸⁶⁷ Revideált Károlyi Gáspár-féle fordítás (az 1908 utáni kiadások bármelyike, az általam használt: *Szent Biblia*. Bp., 1989. A továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a bibliai szöveg ebből a fordításból való.)

⁸⁶⁸ Rimay: *i. m.* 296.

szerint a következő: „Mindenik ugyanazon egy helyre megy; *mindenik a porból való, és mindenik porrá lesz*”, illetve: „Igen, minden hiábavalóság! Minden ugyanarra a helyre jut. *Minden porból lett és visszatér a porba*”. Látható tehát, hogy itt más összefüggésben más, bár hasonló tartalmú kifejezésről van szó. Tarnai Andor egy tanulmányában pedig az áll, hogy a HB-nek megfelelő Praykódexbeli *Sermo pulvis sumus* eredete „nem lehet más, mint utalás a közismert bibliai *pulvis es, et in pulvem* [*pulverem*] *reverteris*-re (Gen. 3, 18 [19])”.⁸⁷⁰ A teljesebb szöveg magyarul itt így hangzik: „Orczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert *por vagy te és ismét porrá leszel*”. A *Sermo pulvis sumus* szerkezete, mint Tarnai írja, „*por és hamu* alakban jelenik meg magyarul, és anyanyelvi szövegekben jóval később is általános”. Mivel pedig ennek latinját a HB szerzőjének a *Sermo* közepéből kellett kiásnia, hogy beszédje elejére tegye, ez is arra vall, hogy a HB a Sermonak nem közvetlen fordítása, s a *por és hamu* pedig a HB-be a „népszerű egyházi tanítás” frazeológiájából és szerkezetéből kerülhetett be.⁸⁷¹ Tarnai e megállapításaival részben egyet érthetünk, részben viszont kiigazítandók. Kétségtelen, hogy a HB a Sermonak nem közvetlen fordítása, hanem szabad visszaadása, átdolgozása. Horváth Jánost idézve, akire Tarnai is hivatkozik, a HB-nek a „latin forrásához való viszonya egészében véve csak reminiscenciaszerű. A Beszéd magyar fogalmazója jól ismerte a szóbanforgó sermo-t, talán könyv nélkül is tudta; nem tartotta maga előtt a latin szöveget, hanem emlékezetből, szabadon tolmácsolva, a szintén könyvnélkül tudott imádságrészleteket szöve hozzá, szerkesztette meg a maga Beszédét. Ma úgy mondhatnók: fejből dolgozott. Innen ép erőltetés nélküli, hangzatában is jól ható magyarsága, s innen, hogy még az a néhány mondata is, melynek eredetije szövegszerűen feltalálható a sermo-ban, az élő beszéd természetességével olvad bele a gondolatmenetébe”.⁸⁷² Mivel ezek a latin (és magyar) szövegek változatokban éltek, variálódtak, az szintén lehetséges, hogy a HB-nek (és más korai szövegeinknek) a fennmaradtaknál volt közvetlenebb latin mintája-”eredetije” is. A HB (vagy HBK) Könyörgése, könyörgésre való felhívása latin alapszövegének, a Monitionak– amely kötöttebb, liturgiailag előírt és számos helyről adatolható– vannak is (némileg) eltérő változatai. Több variáns például közelebb is áll a HBK Könyörgéséhez, mint a PrayK-ben a Sermotól külön helyre beírt Monitio.⁸⁷³ Mindenesetre, a HB szerzője a magyar nyelvű egyházi gyakorlatban általában is élő egy-két kifejezést valóban önállóan is beledolgozhatott a szövegbe. A *por és hamu vagyunk* szintén ilyen lehetett; ez azonban nem, vagy nem csak a „népszerű egyházi tanítás” része, hanem bibliai alapja ugyancsak van, az 1Móz(Gen) 18/27-re megy vissza. Ábrahám itt afelől alkudozik Istennel, hogy ne pusztítsa el Sodomát, ha néhány igazat talál benne: „És felele Ábrahám és monda: Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én *por és hamu vagyok*. | (28:) Ha az ötven igaznak talán öt híja lesz, elveszted-e az öt miatt az egész várost?”. A Vulgatából szintén idézem a megfelelő részt: „respondens Abraham ait quia semel coepi loquar ad Dominum meum cum *sim pulvis et cinis*...” (Végül Ábrahám már tíz igazra hivatkozna, de annyi sem találtatik.) A *por és hamu* kifejezésre a Bibliából vesd össze még Jób 30/19 („A sárba vetett engem, hasonlóvá lettem *porhoz és hamuhoz*”; Vulgata: „comparatus sum luto et adsimilatus *favillae et cineri*”); Sirák 10/9 (Vizsolyi Biblia [ott 12. vers]: „Miért kevélykedik az *föld és az hamu*”; Káldi ford.: „Mit kevélykedik *a' föld és a' hamu*”; új katolikus ford.: „Milyen fennhéjázó a *por és a hamu*”; Vulgata: „quid superbit *terra et cinis*”); Sirák 17/32. A Préd 12/9 és a Zsolt 90/2 az 1Móz 3/19-hez hasonló gondolatot fejez ki, ezt a szövegben

⁸⁶⁹ Bp., 1973.

⁸⁷⁰ Tarnai Andor: *A Halotti Beszéd retorikája*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. Szelestei N. László. Bp. 1989. 44–45.

⁸⁷¹ Tarnai: *i. m.* 45, 49. Ld. még Tarnai: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., 1984. 289.

⁸⁷² Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp., 1981. 84–85. Reprint: Bp., 1988.

⁸⁷³ Czebe Gyula: *A »Halotti Beszéd és könyörgés« s a latin és görög szertartás*. Egyetemes Philológiai Közlöny 39(1915): 34–42.

az utóbbi bibliai textusra való utalások mutatják is. Érdekes azonban, hogy a Zsolt 90/2-ben a megfelelő mondatban a Károlyi-féle fordításban az 1908-as revízióig az eredeti szöveg alapján „csak” a *föld*, azután pedig– nyilván szállóigénk és a fenti kifejezések hatására– a *por* szó szerepel, de mindkét esetben csak egyszer: „Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod: Térjetek a *földbe* embereknek fiai”⁸⁷⁴, illetve: „Te visszatérsz a halandót a *porba*, és ezt mondod: Térjetek vissza embernek fiai”. A zsoltár Szenci Molnár Albert-féle parafrázisában viszont még erőteljesebb az 1Móz 3/19-hez való szövegbeli kötődés, a *por* szó is kétszer szerepel: „Az embereket Te meg hagyod halni, | És ezt mondod az emberi nemzetnek: | Legyetek *porrá* kik *porból* lőttetek!”⁸⁷⁵. S vesd össze még Zsolt 137/8: „Babilonnak leánya, te is elpusztíttatol”, ugyanez a Szenci Molnár-féle fordításban-parafrázisban: „Te Babilonnak leánya meghiggyed, | Hogy még végre *por-hamu*vá kell lenned”.

Az emberi élet mulandóságát tehát a Biblia több olyan kifejezéssel is jelölheti, amelyek azt porhoz vagy nyomatékossággal, szinonim szavakból alkotott szó párral a porhoz (a földhöz) és hamuhoz hasonlítják. Ezekből az egyházi latin és a nemzeti nyelvek fráziskészletébe is bekerültek. A HB, a PrayK Sermoja és más szövegek esetén ugyanakkor pontosan megállapítandó, hogy a vonatkozó kifejezés mely bibliai textusra vezethető vissza. A középkorban ezek a frázisok ott éltek az (egyházi) szerzők tudatában, s átdolgozás, fordítás során is szabadabban alkalmazták őket. Az, hogy a HB szerzője netán a *pulvis sumus* kifejezés helyett egy hasonló (bibliai) frázist használt, beleillik a középkor fordítási szokásaiba. Annál is inkább, mert az az eljárás, amikor egy latin (vagy magyar) szót egy fordítás vagy egy másik szövegváltozat– köztárszó (*és, vagy, avagy, azaz*) közbeiktatásával vagy anélkül– egy szinonima hozzátoldásával ad vissza, a középkori írásbeliségben, különösen a nemzeti nyelvekben, a magyarban is igen gyakori. Például: PéldK 67–68: „erevs embereket... *le haytok es le hullatok*”: *vitalis spiritus... reflecto*;⁸⁷⁶ LobK 123: „Minden iozagocnak *gvkere es fundamentoma*” ~ DebrK 252: „minden iozagocnac *fundamentuma*” ~ WeszprK 136: „mýnden ýozagoknak, *fundamentoma*”: *Fundamentum omnium virtutum* (Bonaventura: *De perfectione vitae* (II/1). S Tarnai a kódexekből épp a latin *pulvis*-nak is hoz olyan visszaadására példákat, amikor azt a magyarban a *por és hamu* szavakból álló szó párral adják vissza: „Temesvári Pelbárt: *De tempore* I, 3, I: *pulueres seu partes* Érdy-k. 10/a: *porokat hamwyokat*; uo I, 3, R: *puluerem omnium* = Teleki-k. 246: *mindeneknek porat hamuyat*”.⁸⁷⁷ Horváth János szóikerítésnek⁸⁷⁸ nevezte ezt a főleg a kódexirodalomban jelentkező, és ott szinte már modorosságnak tekinthető halmozási formát, s Károly Sándor⁸⁷⁹ és Benkő Loránd⁸⁸⁰ szintén írt erről a kérdésről, újabban pedig leginkább M. Nagy Ilona foglalkozik ezzel a témakörrel behatóan, az európai összefüggéseket szintén vizsgálva.⁸⁸¹ (A

⁸⁷⁴ Bp., 1901-es kiad.

⁸⁷⁵ A Szenci Molnár átültette zsoltárokat a következő kiadásból idézem: *Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum*. 1607. *Szent Dávid zsoltári*. Gond. Molnár Szabolcs. Kriterion, h. n., 1996.

⁸⁷⁶ Papp Zsuzsanna: *A mellérendelő szerkezetek. Sajátos magyarázó szerkezetek*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. (TNyt) II/2. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1995. 490. Az említett cím alatt, ill. fejezetben Papp Zsuzsanna ugyancsak foglalkozik ezekkel a szerkezetekkel.

⁸⁷⁷ Tarnai: *A Halotti Beszéd retorikája* 49 (ld. ui. 8. lábjegyzet); Uő: „*A magyar nyelvet írni kezdik...* 287–288 (ld. ui. 9. lábjegyzet.)

⁸⁷⁸ Horváth: *i. m.* 135.

⁸⁷⁹ Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 289–293.

⁸⁸⁰ Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Bp., 374–375. A szakirodalomból leginkább Benkőnek ez a kézikönyve inspirált a HB körüli vizsgálódásokra.

⁸⁸¹ Ld. pl. Ilona M. Nagy: *Synonympaare in mittelalterlichen Kirchenlatein und ihre Reflexionen im Ungarischen*. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. XXXIV–XXXV(1998–1999): 71–80; Uő: *Vanhan unkarin kirjakielen rinnaisteisten sanaparien taustasta*. Sananjalka 43(2001): 97–109; és a jelen kötetben, szekcióban megjelent cikkét.

HB-vel, az ÓMS-sel és a Laskai sorokkal kapcsolatban magam is írtam ezekről az alakzatokról.⁸⁸²) S megjegyzendő, hogy mind az említett kifejezésekre, mind azok bővülésére, variálódására mai adataink ugyancsak vannak. Például Az István, a király című rockopera (zeneszerzője: Szörényi Levente) elején a szövegíró, Bródy János a Gen 3/19-re alludál, úgy hogy az ott szereplő *por* szó helyébe a Gen 18/27-ben szereplő *por és hamu*-t teszi: „*Porból s hamuból* vétettünk, s azzá leszünk, megholt hívünkért, Gézáért, könyörögjünk”. S a frázisok variálódásának, bővülésének más módjai ugyancsak lehetnek. Az Ómagyar Mária-siralomban például Mária Krisztusról mint édes Uráról és egyetlen fiáról beszél („O en eses *urod* • | eggen yg *fyodum*”). Jézusnak Mária Uraként (Isteneként) és fiaként való együttes említése megint csak egyházi kifejezés; de az ÓMS „megfelelőjében”, a latin Planctusban Mária Krisztust csak édes, egyetlen fiának nevezi („*Fili, dulcor unice*”).⁸⁸³ Az ÓMS-ben egyébként szinonimákból álló szópár az *ozuk epedek* és a *Syrolmom fu hazatum*.

A *por és hamu* (*vagyunk*)-ra idézek néhány példát kódexeinkből is, amelyek– mintegy visszavetítve– szintén erősítik azt a megállapítást, hogy a HB idején már magyar nyelven is kialakult (s később majd tovább terebélyesedik) egyfajta egyházi fráziskészlet. Először a kiinduló bibliai textus lelőhelyeit sorolom föl: CornK 65v: „Vgy olvaftatik abraham patraiarcharol. hog mykoron zolna vr iftennek. vgy monda. Zolok en vramhoz. mykoron *legyek hamv es por*”: Unde abraam dixit ad Dominum: Gen. XVIII. Loquar ad Dominum meum cum *sim cinis et pulvis*; ÉrsK 210: „Mynemx [alazathof – a szövegben fentebb előforduló szó] wolth Abraham ky ezt mongya wala zolok En wramhoz Es En Iftenemhez Myeerth *fxld Es hamw legyek*.”; 540: „es Abraham meg wgy monda zollyak en wramhoz ebben yelentetyk zerelmes ayttatoffaga lollehet, *por legyek* ebben yelenyk malaztnak keereffe es, *hamw* ebben yelenyk xnen fogyatkozaflanak byzony meg effimerety”; ApMélt 35: „Mýnt abraham kÿ vgh mond vala: hog merÿek en zolnom az vr ýstennek *por hamu lewen*”. Mészöly Gedeon már korábban kitért erre a szópárra: „A ‘por és hamu’ két rokonjelentésűt összekapcsolva láthatjuk a XVI-ik századi TihC-ben (359): »*porrá és hamujá* löttönk vóna«, a DebrC-ben (528 [259]) »Mit kevélködöl, *por és hamu*? Ha ma vagy, holnap nem lész«”.⁸⁸⁴ S hozhatunk még további adatokat is. A DebrK példájának a megfelelője megvan a LobK 130-ban, illetve a WeszpK 143-ban, ezekből a megelőző részeket bővebben is idézem, LobK 129–130: „No azert gondoliad meg a’iam fÿa · hog honnan ivttel · es tvgiad hog az vezedelvmnec sarabol · es ez *fyldnec porabol · es hammabol* vag tervmtetven ... | Gondoliad meg tovaba hova meg mert rothatatossagra · mert *por vag · es porra kel lennvd* | No azer: *mit kevelkvdyt por es hamv* · ha ma vag honnap nem lez”, illetve: WeszprK 143: „Towabba gondold meg howa meegy: merth meg romlandosagra. senvedesre. *hamwa*, letelre: *merth por vagÿ: Es porra leez: No azert mÿt kevelkedel feld es [hamu–* ez a szó tévedésből kimaradt a kódexből, az zavarhatta meg a másolót, hogy ugyanúgy kezdődik, mint a következő *ha* szó]: *ha ma vagÿ netalantam honnap nem lez*”. Az egymásnak megfelelő magyar szövegek Bonaventura De perfectione vitae, ad sorores című munkájának II. fejezetéből valók (De humilitate)⁸⁸⁵, s látható, hogy egyes mondataik pedig végső soron az Gen 3/19-re, illetve a Sirák 10/9 mennek vissza. Ez utóbbi helyre hivatkozik még

⁸⁸² A. Molnár Ferenc: *A Halotti Beszéd magyarázatához* (I.). Magyar Nyelv 93(1997): 207–216; Uő: *Rinnakaisuuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa*. Memoires de la Société Finno-Ougrienne 228(1998): 336–340; Uő: *A Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezése*. Magyar Nyelvőr 125(2001): 374–377; *Az Ómagyar Mária-siralomról*. Új Ember magazin 2002/8–9: 16–17; Uő: *A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben*. Magyar Nyelv 92(1996): 21–32; *Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódexbeli szövegéről*. MNy 93(1997): 68–71; *Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben*. Bp., 2000 (Nyelvtudományi Értekezések 148. sz.). Bő felsorolást azért adtam, mert az említett közlemények épp a Halotti Beszéd, illetve időben hozzá viszonylag közel álló nyelvemlékek szópárjaival is foglalkoznak.

⁸⁸³ *Az Ómagyar Mária-siralomról*. Új Ember Magazin 2002/8–9: 16–17.

⁸⁸⁴ Mészöly Gedeon: *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján*. Szeged, 1942. 25.

⁸⁸⁵ Ld. pl. *Lobkowicz-kódex 1514*. Közzéteszi, bev., jegyz. Reményi Andrea. Bp., 1999. 32 (Régi Magyar Kódexek 22.).

Temesvári Pelbárt is (Pomerium XIV.) Szent László királyról szóló első beszédében: „Másodszor nem egyenes életűek a gögösök és felfuvalkodottak, hanem görbék, mint a dombos vagy hegyes talaj. *Mit kevélykedsz por és hamu?* (Sir 10, 9)– Harmadszor azok, akik finomkodó és gyönyörteljes életet élnek ... Ezeknek a lelke görbült le a testies bűnök szemetének ölelésére. Bernát elmékedéseiben róluk mondja a következőket: Figyelj föl arra, mi voltál keletkezésed előtt, mi vagy keletkezésedtől elnyugvásodig, és mi leszel elnyugvásod után... *Mit fennhéjázol tehát te, por és hamu*, akinek a foganása bűn, a születése nyomorúság, az élete bűnhődés, a halála szorongás... Világos, hogy Szent László király mindezt jól megfontolta...”⁸⁸⁶. Egyéb, kódexekbeli adatok még: CzechK 85: „ees lassad az v alnoksagokath. Ees az en gyarlosagomath. Mert *por es hamw* vagyok”; VirgK 25: „Ez zent atya kedig meg vltuan mikepen *hamut es port*. [a pénzt] vete be wtet egi vak ablakba”; ÉrsK 174–175: „Emlekezyeel megh Merth feld vagyok Emlekezyel megh Merth *Hamw Es por* vagyok agy wrwoflagoth kywel gyogywlyak megh ... | fxld leegyen thynekthek hayloktok fxld leegyen thynekthek agyathok *por wagy Es porba Ily hamw wagy Es hamwhban eely*”.

Egyébként a *por és hamu* (vagyunk) nemzetközi bibliai szállóige (ld. angol *dust and ashes*, észt *põrm ja tuhk*, finn *tomu ja tuhka*, stb.), amely az egyházi szövegek mellett világiakba is bekerült. Robert Browning (1812–1899) A Toccata of Galuppi (Egy Galuppi-toccata) című verséből idézek egy példát: „»*Dust and ashes!*« So you creak it, and I want the heart to scold. | Dear dead women, with such hair, too– what’s become of all the gold” (magyarul, Vas István fordításában: „»*Por és hamu!*«– ciripeled. Én szivemmel pörölkök. | És ti drága, halott hölgyek, hová lett a fürtötök?”).⁸⁸⁷ A Halotti Beszéd című versében Márai Sándor, illetve a Magyar írógép című költeményében Zilahy Lajos a magyar emigráció fogyásának-pusztulásának a fájdalmát éppen ennek a szállóigének a HB-ből idézett formájával is illusztrálják: „Látjátok feleim szem’tekkel, mik vagyunk. | *Por és hamu vagyunk*. | Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek. | ... És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, | Látjátok feleim szem’tekkel, mik vagyunk? | Íme, *por és hamu vagyunk*.”⁸⁸⁸, illetve: „»Az ám | Hazám!« | *Isa pur es chomu | vogmuc*”⁸⁸⁹.

halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec. A magyar filológia legvitatottabb mondata a HB-ben fordul elő, amit (kurziválva) a szövegkörnyezetével együtt idézek: [Ádám] „Num heon muga nec. ge mend w foianec halaltut evec. Horoguvec iften. ef veteve wt ez muncal világbele. *es levn halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec*. Kic ozvc. miv vogmuc. Hug ef tiv latiatuc fzumtuchel. ifa ef num igg ember muchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov vogmuc”. Ez a mondat és szűkebb környezete a bűnbeesést elmondó paradicsomi történetet kapcsolja össze azzal a résszel, amely a temetendő halott ismételt felidézett példáján keresztül újra felhívja a figyelmet az emberi élet mulandóságára. Benkő Loránd a lényeges problémákat kiemelve így exponálja a HB-ben itt megoldandó kérdéseket: „E szövegrészben három homályosság is van: mi a *feze* értelme, mi a morfológiai alkata, és hogyan kapcsolódik a pont utáni rész az előzőhöz”.⁸⁹⁰ Ehhez még hozzátehetjük, arról is megoszlanak a vélemények, mi a mondat alanya, Ádám vagy a világ, illetve a *halalnec ef puculnec* szerkezetet, s abban a *puculnec* szónak a funkcióját is jó megvizsgálunk.

Nincs itt mód arra, hogy a *feze* szó körüli nagy, kétszázharminc éves vitára, az azt tartalmazó mondat különböző magyarázataira bővebben kitérjek. S különösebb szükség sincs erre, mert az egész kérdéskörrel már adtam tudománytörténeti áttekintést, a saját elgondolásomat szintén

⁸⁸⁶ 1498. Ford. Vida Tivadar. In: *László király emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1977. 75.

⁸⁸⁷ Ld. pl. *Száz vers*. Összeáll. Szerb Antal. Bp., 1957. 176–183.

⁸⁸⁸ Ld. pl. Márai Sándor: *Összegyűjtött versek*. Bp., 322–324.

⁸⁸⁹ Ld. pl. In: *Nyelvédesanyánk*. Vál., szerk. Hernádi Sándor és Grétsy László. Bp., 129–131.

⁸⁹⁰ Benkő: *i. m.* 299.

kifejtettem, s újabb adalékokat hozva később is visszatértem a vonatkozó problémákra.⁸⁹¹ Az alábbiakban – itt is bemutatva új adatokat – a vitatott mondat jelzett problémáira térek ki röviden, viszonylag bővebben a *feze* szót tárgyalom.

Az *ef levn...* kezdetű mondat alanya Ádám, mert az előző mondatoknak is sorra ő az alanya vagy rá vonatkoznak. A *világ* szó, amit a *feze* elfogadhatóbb ‘fészek’ értelmezése érdekében egy kis stílusigazítással például Toldy Ferenc, Papp István és Bárczi Géza tekint alanynak, teológiai szempontból sem igen lehetne az. A Biblia és ennek nyomán a HB szerint nem a bűnös világ hatására lett az ember halandó, hanem Ádám bűnbeesése, vétke, a tiltott gyümölcsből való evés miatt. Ennek a következményei öröklődtek át utódaira, egész fajtajára, az emberi nemre.

A HB *halalnec ef puculnec* szószerkezete a (régi) egyházi nyelvből ismert formula, szinonimákból álló, nyomatékosítást kifejező szópár. A *pokol*-nak (vö. héber *Seol*; görög *Hades*, latin *infernus*) az Ószövetségben és a régi (egyházi) nyelvben ‘holtak hazája, alvilág’ értelme is van, a *pucul* tehát itt tulajdonképp „csak” a *halál* jelentését erősíti. A *pokol* szó ‘holtak hazája, alvilág’ jelentésére lásd például: DöbrK 20 (Zsoltárok 6/6): „Mert nynchen ki rulad halalban emlekeziek. *pokolban* kedeg ki vall neked” ~ Kesztk 8: „Mert nynchen megh holtba ky rolad emlekezyek *pokolba* kedek ky teged walyon” (~ KulcsK 8) ~ Káldi: Bibl: „Mert ninch a’ki a’halálban megemlékezzék rólad: *a’ pokolban* pedig ki ad neked hálát?”; Vulgata (Psalmi iuxta LXX): „quoniam non est *in morte* qui memor sit tui | *in inferno* autem quis confitebitur tibi”. Ugyanez a vers a mai új katolikus, illetve az új protestáns fordításban így hangzik: „Hiszen a holtak közül ki gondol még rád | *a holtak országában* ki dicsőít téged”, illetve: „Mert a halál után nem emlegetnek téged, | ki ad hálát neked *a sírban*”. Vagy az Énekek éneke 8/6 első fele Káldinál a következő: „Tégy engē mint pechétet a’ fízvedre, mint pechétet a’ karodra: mert erős, mint a’ halál a’ fzeretet, kemény mint *a’ pokol* a buzgó fzerelem”. Az új katolikus fordításban itt az alábbi a szöveg: „Tegyél a szívedre pecsétnek, | mint valami pecsétet a karodra! | Mert mint a halál olyan erős a szerelem, | olyan a szenvedély, mint *az alvilág*”. A vershez csatlakozó magyarázatban pedig többek közt ez áll: „»akár az alvilág« (= a halál): olyan könyörtelen”. A credóban is a „szálla alá *poklokra*” azt jelenti, hogy halála után Krisztus az alvilágba vagy a limbusba, a pokol, az alvilág tornácába szállt le (ahol megtörte a sátán, a halál és a pokol hatalmát, az üdvözülendők lelkeit pedig felvitte a mennybe). Mellesleg említem, hogy a „harmadnapon halottaiból feltámadá” mondatban a *halottaiból* eredetileg az előző mondat utolsó, *poklokra* szavával alkotott ráértett birtokos szerkezetet, az egész mondatnak tehát pontosan az volt az értelme, mint az eredeti latin szövegben: Krisztus az alvilág halottaiból, halottai közül támadott föl (vö. „... descendit ad inferna, tertia die resurrexit *a mortuis*”). Később azonban a hiszekegy mondatonkénti tanulása, mondása s a *pokol* szó szemantikai változása, ‘alvilág’ értelmének visszaszorulása miatt is az eredeti, két külön mondatban szereplő birtokviszony elhomályosult, és mondatbeli átértékelődés történt. A *halottaiból* szóhoz – mivel az előző mondatok szintén mind Krisztusra vonatkoznak, és/vagy ő a mondat alanya is – Krisztust értették oda birtokosnak, a szónak pedig így kialakult egy ‘halálából, holt állapotából; a halálból’ jelentése.⁸⁹² A zsoltárokból, az Énekek énekéből fentebb idézett mondatokban a *halál* és a *pokol* mint szinonimák párhuzamos szerkezetben szerepelnek, de előfordulnak ezek a szavak szinonimaként szópárban is,

⁸⁹¹ Ld. elsősorban: *Feze (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.)*. MNy 82(1986): 169–190; Uő: *A Halotti Beszéd magyarázatához* (1.) MNy 93(1997): 207–216; Uő: *A Halotti Beszéd és könyörgés értelmezése*. Nyr 125(2001): 374–377. A fejtegetéseimben lévő több adat, megállapítás lelőhelyére itt külön nem utalok, hanem megjegyzem, hogy azok említett cikkeimben, többségükben az elsőben, valamint a másodikban megtalálhatók. A HBK (többnyire kommentált) régebbi közléseire vö. még: A. Molnár: *A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről*. Nyr 111(1987): 158–161; Uő: *Über die frühen Ausgaben der „Halotti Beszéd és Könyörgés”*. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 10(1986): 267–271.

⁸⁹² Ld. A. Molnár Ferenc: *A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (halottaiból)*. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*. Szerk. Büky László és Forgács Tamás. Szeged, 1999. 121–132. Ue. In: A. Molnár: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Kolozsvár, 1999. 29–42.

például: Jel 20/13: „és *a halál és a pokol* is kiadá a halottakat, akik ő nálok voltak” (RevKárolyiford.). Ez hasonlóan van a héber, a görög szövegben és a Vulgatában is, az utóbbiból, szintén a Jel 20/13-ból idézve: „et *mors et inferus* dederunt mortuos qui in ipsis erant”. Számos ilyen szószerkezet adathozható, s a *bűn*, az *ördög*, a *sátán* szavak is beléphetnek a szinonimák sorába. A legelső magyar nyelvű nyomtatott (kis) prédikációs kötetből idézek még, pontosabban Huszár Gálnak Krisztus feltámadásáról szóló prédikációjából...: „a mennyei Atya Isten az ő fiát, a Krisztust ki szabadította *a halálnak és a pokolnak* rettegéséből. ... ő [Krisztus] hatalmasképpen meg rontotta *a halálnak* torkát, meg dúlta *a pokolnak* gyomrát és *a halálból* hatalmason fel támadott. Mert a Krisztus miért hogy tellyességgel bűn nélkül való tiszta és ártatlan vala, *a halál és a pokol* ötet meg nem bírák. ... Azért a Krisztusnak ártatlansága volt annak oka, hogy *a halál és a pokol* ... ötet meg nem tarthatták és el nem nyelhettek ...”⁸⁹³. Más nyelvekből szintén hozhatunk adatokat. A finn Michael Agricola Rukouskirja című munkájában, amely imádságoskönyv, ez áll: „Minä wscon/ ette Jesus Christus minun welieni/ ompi Coleman/ ylesnosnut/ minun wanshurscaudhen tehden/ ia on minun hyvexeni sen *coleman/ ia heluetin* fangixi ottanut”. E mondat lényegében szöveghű fordítás egy német munkából, a megfelelő rész ott ez: „Ich gleub, das Christus Jhesus mein bruder, vom tod sey erstanden vmb meiner gerechtigkeit willen, vnd habe mir *den tod vnd die hell* gafangen genomen”⁸⁹⁴. A HB *halanec ef puculnec* szerkezetében tehát a *pokol* ‘holtak hazája’ értelmű, s a középkor (egyházi) nyelvének stíluszokása szerint szópárt képezve mintegy automatikusan is beléphetett a *halál* szó mögé, illetve annak, a szinonimapár első tagjának a jelentését erősítette, erősíthette. Ehhez a jelenséghez vesd össze azt is, amit e cikk elején a HB hasonló jellegű *pur ef chomuv (uogmuc)* formulájáról írtam, s az alábbiakban szintén lesz még szó az ilyen szerkezetekről.

Vitatott összetett mondatunknak az *ef mend w nemenec* részét egyesek (pl. Sajnovics János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd) az előzőekhez részeshatározói értelemben kapcsolják. Szerintem azonban sokkal valószínűbb az az álláspont, amely itt hátravetett birtokos jelzővel számol (Hunfalvy Pál, Klemm Antal Papp István, Papp Zsuzsanna stb.). Egyrészt az ilyenfajta szerkezetek gyakoriak a régi magyarban, Károly Sándor az úgynevezett szórendi szimmetria kapcsán külön tárgyalja is őket; igaz, ő e HB-beli adatot nem említi, a JókK szövegét vizsgálja.⁸⁹⁵ Két példa hasonló szerkezetekre: DöbrK 476: „Mirranak es temiennek illatt’abol es minden patikabeli pornak”: ex aromatibus murrae et turis et universi pulveris pigmentarii; Préd 3/17: „mert minden *ember* akarátjának ideje van, és minden dolognak ő nála” (RevKárolyiford.). Másrészt, mint fenti és alábbi fejtegetéseimből is kiderül, a vonatkozó helyre a birtokos jelzős viszony azért is jobban illik, mert az egész HB az eredendő-áteredő bűn következményeként azt hangsúlyozza, hogy a halandóság az Ádám-tól való leszármazás révén lett az emberiség osztályrészévé.

A *feze* szót az utóbbi időkig hipotézisként leginkább *fészek*, valamint *fizet* szavunk hajdani, kikövetkeztetett tövének egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjával vetették össze, és a *feze* (*fesze* vagy *feze*)-nek ‘fészke, lakóhelye’, illetve ‘(meg) fizetése, zsoldja (itt = büntetése)’ jelentésével számoltak. Az első feltevésnek főleg szótörténeti és stílustörténeti, a másodiknak pedig szótörténeti, alaktani és értelmezésbeli nehézségei vannak. Egyik kikövetkeztetett alapszóra sincs adatunk, Ádámot és az ő nemét régi szövegeink sem nevezték soha a halál és a pokol vagy az ő neme fészke, a halál és a pokol fizetésének sem, s ez utóbbi jelentés a mondatban még metaforaként is nehezen lenne elképzelhető. Stb. Benkő mérlegelve a

⁸⁹³ Az első nyomtatott (1558-ban) megjelent magyar prédikáció [Huszár Gál három összefüggő prédikációja]. Sajtó alá egyengette Incze Gábor. Bp., 1945. 35–36. Ld. még: A. Molnár: *A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez*. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 143.

⁸⁹⁴ A. Molnár: MSFOu 228(1998): 338 (ld. ui. 21. lábjegyzet); Uő: *Emlékkönyv Abaffy... , i. m.* 143 (ld. ui. 32. lábjegyzet)

⁸⁹⁵ Károly Sándor: *A szórendi szimmetria a Jókai-kódex nyelvén*. MNy 49(1953): 165–167.

problémákat azt mondja, hogy a *feze*-nek „valamely általunk ismert szóval való egyeztetéséről ez idő szerint le kell mondanunk”. Éppen ezért ő a szónak a szövegösszefüggésre és a régi egyházi szövegek frazeológiájára tekintve egy ‘martaléka, prédája’ jelentését következteti ki. Ennek a megoldásnak viszont az a gyengéje, hogy nincs nyelvi adat mögötte, s a mondat *ef mend w nemenec* részét sem lehet vele megnyugtatóan magyarázni. (Benkő szerint ez fogalmazási hiba, a szerkezet a megelőző „Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec” mondathoz értendő hozzá. Ilyen stílusbeli törés viszont nemigen képzelhető el.) Ezenkívül pedig van olyan szó, amivel a *feze*-t egyeztetni lehet.

Szerintem a *feze*-vel kapcsolatban az a jó megoldás, amit hipotézisként a Demonstratio... második, nagyszombati kiadásában Sajnovics János (? és/vagy Faludi Ferenc) egy lábjegyzetben már 1771-ben felvetett: „Quidam legunt *Feje* quali caput, fons, origo”. Más kérdés, hogy ők az egész mondatot, illetve az utána következőket részben rosszul értelmezték, és az említett íráshiba mellett nem hoztak fel bizonyítékokat. Sajnovicsék ötlete, amelynek külön elismeréssel adózom, meglehetősen visszhangtalan maradt, megvallom, én is csak hasonló alapötletem megszületése után, a *feze* kérdésének kidolgozása, a szakirodalom áttanulmányozása során találkoztam vele. Márpedig világosan látható, hogy ha a *feze* szóban *feye* helyetti íráshibával számolunk, az egész mondat kifogástalanul értelmezhető: a bűnbeesésből kiindulva, az eredendő-áteredő bűnről szóló egyházi tanítás alapján magyarázza meg a halandóság tényét, és újra figyelmezteti is erre a hallgatóságot. Más megoldás, szó ugyanakkor itt nemigen képzelhető el. A *feze* – *feye* szótévesztést korábban már különböző érvekkel, komplex vizsgálattal igen bő anyag alapján valószínűsítettem. (A HB másolat, az y-t és a z-t régi szövegekben többször összetévesztik, a *fő* /*feje*/ szónak a régiségben gyakori a ‘kezdet, kútfő, eredet’ jelentése, a rekonstruált kifejezéshez hasonlókat máshonnan szintén hozhatunk, stílustörténeti párhuzamokat is, stb.) A legfontosabb, főleg a frazeológiával, szótörténettel kapcsolatos adatokból idézek ismét, és több új példát is. Korábbi, főleg a Magyar Nyelvben megjelent cikkeim– kongresszusunkon is láthattam– a magyar nyelvészek körén kívül addig nem váltak különösebben ismertté.

A *fő*, *fej* szavunkra a régi nyelvből nemcsak a még ma is ismert ‘kezdet eredet’ jelentésben (vö. pl. *hétfő*, *kútfő*, *versfő*, *Aszófő*, *Körösőfő*), hanem ezt kiterjesztve ‘ősapa’ értelemben is akad adat. Még hozzá Ádámra vagy másokra vonatkozóan épp olyan összefüggésben, hogy a vétkek az utódokra öröklődnek át. Először Illyés András 1699-ben megjelent Megrövidítettet ige az az Vasárnapi prédikációknak k%nyve... című munkájából idézek két példát: „Es ez volt Kainnak boldogtalan efete, ki első ugymint kárhozottaknak, és megvetetteknek *feje* megátkoztatot az Iftentől”; illetve: „Ellenébe Kám a’ Noé fia ... annyira vakmerő és cłntalan volt, hogy a tulajdon Attyát Noét megutálta: és Iftentxl megátkoztatott, és a’ megvetetteknek *fejek* lőt”. A testvérgyilkos Kain a Bibliában az Ádáméhoz sokban hasonló átkot kapott; „Hám, Kánaán ősatya” vétkéért Noé pedig nem is őt, hanem annak leszármazottját, a fiát, Kánaánt átkozza meg, aminek a következményeit, az ő utódai, a kanaeniták viselik (vö. 1Móz 4/11–2; 9/22, 24–5). Később Csorba Dávid magyar-irodalmár PhD-s hallgatótól kaptam egy újabb adatot, amely Csúzi C. Jakab Edom ostora... című, 1682-ben megjelent könyvéből való: „Mondaf3: *Hogy hogy lehattunk mi is mind vakocka az egy Adam vaksága miat?* Fel. *Mert az Adám nem magános hanem kx3xnfegef fsemély lévén nem csak termé3zet fserint, hanem sovetcseg fserint is Feje es Gyxkere* vólt az egé3 emberi nemzetcségne: azért valami jó néki adatott, miénk is vólt az; és valami jót el-ve3tett, mi txl×nc is éppen elve3t az, Róm 5. 12”⁸⁹⁶. (Egyébként az 1Móz 3-ban, a bűnbeesés elbeszélésekor a margón lévő jegyzetekben Károlyiék is utalnak a Róm 5., 6-ra.) A *feje* és *gyökere* ugyanolyan típusú szópár mint a *por* és *hamu* vagy a *halál* és *pokol*, nyomatékosabban fejezi ki a kezdet, az eredet fogalmát. A régi magyarban számos ‘kezdet(e), eredet(e)’ jelentésű szó van, amely nemegyszer különböző variációkban alkot szópárokat vagy akár több szinonimából álló szósorokat, ilyen szavak: *anyja*, *atyja*, *eredete*, *feje*, *forrása*, *fundamentuma*, *gyökere*, *kezdet*, *kútja*, *kútfeje*, *oka* stb. Például: CzechK 18: „O Vram Iesus Christus ... wýgaztalasnak es merhettetlen kvgyelmessegnek *kuthffeye*

⁸⁹⁶ Ld. A. Molnár: Nyr 125(2001): 376. (ld. ui. 21.lábjegyzet)

ees eredethy”; NagyszK 318: „az hÿth minden io dolognac feÿe / Auag fundamentoma es gykere”; ÉrsK 538: „Bxyt byneknek halala malaztnak gyxkere tyztalagnak fundamentoma”; Faludi: Udvari ember: „Avval kérkedik, mintha ő volna feje-oka, néked pedig semmi részed azokban” (NySz); Stb. Ádámot a régi és az újabb teológiai irodalomban vagy szóláskincsben ugyancsak nevezhetik az emberiség fejének (ősapjának), s a latinban és más nyelvekben is a ‘kezdet’ jelentést kifejező szinonimákból álló szópárok (a régiségben) szintén gyakoriak. Az első rövid példám egy német teológiai lexikonból, a második egy mai angol szólásgyűjteményből való: „Ihm [Irenaeus] ist Adam der Gattungsmensch, das Haupt des Geschlechtes”; „The old Adam; beat the offending Adam out of thee; the first Adam. Adam, as the head of unredeemed man stands for »original sin«, or »man without regenerating grace’«”. Aranyszájú Szent János pedig a harmincnegyedik, az 1Kor 13/8-hoz írt, homiliájában többek között így magyarázza meg, miért van az egész emberi nemnek egy eredete, miért nem teremtette az Isten az emberiséget másképpen (angol tudományos fordítást idézek): „He granted one head to all, Adam. ... For this cause therefore, as it were from some one head, he bound together the whole body of human race”⁸⁹⁷. Néhány további adatot hozok még szópárokra: angol head and source, well and head; finn alku ja juuri ‘kezd(e) és gyök(e)’, juuri ja pää ‘gyökér és fej’; latin mater et caput, principium et origo stb. Liturgiátörténeti áttekintésében Török József korabeli forrásokra, a szakirodalomra támaszkodva a magyar egyházi szervezettel kapcsolatban a Szent István által 1001-ben alapított, központul, kiindulópontul szolgáló esztergomi érsekséget háromszor is mater et caput-nak nevezi. Például azt mondja, hogy az 1090 körül létrehozott zágrábi püspökséget „elsősorban az István alapította esztergomi mater et caput segítette szerkönyvekkel”⁸⁹⁸. A Képes krónika pedig a Bajorországból bejött Vencellinről írja, hogy „Tőle a Ják nemzetség kezdete és eredete” (Geréb László ford.)⁸⁹⁹. A latin szöveg itt ez: „Ex istis Iako nascitur principium et origo”. A head szó és szinonimájaként a well ‘forrás’, az eredendő bűnnel kapcsolatban is, (rég, egyházi) angol szövegekből szintén idézhető ‘forrás, eredet’ jelentésben: „1548: Cranmer Catech. 206b, The wel and heade, out of which al these euylle do spring is original synne”⁹⁰⁰ stb. S a Hamlet második felvonásának második jelenetében például Claudius, a király így tudósítja a királynét arról, hogy Polonius szerint megtalálták Hamlet búskomorságának az okát: „He tells me, my sweet queen, that he hath found | The head and source of all your son’s distemper”. (Arany János fordításában: Azt mondja, édes Gertrud, megtalálta | fiad rosszkedve minden kútfejét.” – A fejét szót Arany azért kurziválta, mert szójátékot alkot a következő sor derék szavával.) Michael Agricólától (1510 k. – 1557), illetve Jacobus Finnótól (1540 k. – 1588) is hozhatok olyan, egy-egy (a régi finn egyházi nyelvből való) adatot, amely az ördögöt minden gonoszság, bűn kezdetének, gyökerének és forrásának nevezi, illetve Krisztust minden jó(ság) kezdetének és gyökerének, majd pedig más forrásból egy olyan mondatot idézek, amely Isten uralkodásáról, irányításáról azt mondja, hogy az az üdvösség egyetlen gyökere és feje: „A I 787 Perkelehesta, ioca on caiken pahudhen alcu, iuri, ia lehde”, illetve: „Finno 1615a 280 O Herra Jesu Christe – joca caicken hyvydhen alcu ja juuri olet”; valamint „AS 1674A2a tämä Jumalan hallitus on se ainoa juuri ja Pää sijhen Autuuseen”⁹⁰¹.

A feze – feye íráshibát közvetve az is valószínűsíti, hogy Jézus Krisztust, „az új”, „a második Ádámot” vagy „a második embert” a Biblia, régi egyházi szövegeink (is) nevezik az élet, a

⁸⁹⁷ The Homilies of Saint John Chrysostom Archbishop of Constantinople, on the Epistles of Paul to the Corinthians. The Oxford Translation revised with additional notes by Rev. Talbot W. Chambers, D. D. Reprinted 1983. 204.

⁸⁹⁸ Török József: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.. Bp., 1985. 52, 56, 59.

⁸⁹⁹ Ld. pl. Demény István Pál: A magyar szóbeli hősi epika. Csíkszereda, 1997. 128.

⁹⁰⁰ The Oxford English Dictionary I–XII. köt. Oxford, 1933.; 2. kiad. uo. 1961.

⁹⁰¹ Ld.: Vanhan kirjasuomen sanakirja 1. rész. Főszerk. (päätoimittaja): Esko Koivusalo. Helsinki, 1985; 2. rész. Főszerk. Maija Länsimäki. Helsinki, 1994.

feltámadás, a feltámadandók vagy az egyház fejének, mégpedig ‘kezdet, kútforrás, forrás, elsőszülött’ értelemben. Például: ÉrsK 244: „My kedyglen tyztxlendx zyze kyk anyazenth egyhaznak taghyay wagywnk ... Mert mynekokaerth Crystws Iefws nekwnk *feywnk Es eredethtwnk*, erdemlenk my x taghyay lennunk”. A Róm 8/29-hez fűzött lapszéli jegyzetében a Vizsolyi Bibliában Károlyi Gáspár azt mondja, hogy „akaria pedig Isten az hiueket az Chrifus peldaiara formalni, hog meg elmertellék *f%ne* lenni az atyafiac k%z%t”. Magában a szövegben itt az áll, hogy a feltámadott Krisztus a feltámadandó üdvözlendők előtt az (atya)isteni szándék szerint „els% %3—I%t légyen az fok atyafiac k%z%t”. Vagy idézek még az 1Kol 1/18 néhány korai fordításából, kommentárjából: KomjátiSzPál 326: „Is Ő [Jézus] az anyafentegyha³z teftenek *feve* ky az feltamadafnak ellő *feie* (*kezdet*); [a latinban: qui est principium]; Heltai: ÚT Ee2b: „És % à fzent gy—lek%zetnec testénec *feie*. És x elfx fzengeie és első fület a halottaknac fel támadáfaban, hogy mindeneben ú *fú* legyen”; Károlyi: Bibl: „Es az annya fzent egyháznac testénec *feie*, ú az kezdet, és az halottac k%zz—I el% f3—I%tt, hogy mindenek k%z%t % légyen *f%* „. Károlyi a következő lapszéli magyarázatot fűzi e részhez: „Szól az Chrifus fzemelyenec tiztirxl , ... hogy *feie* az annya fzent egy haznac, kezdet az életnek vgy mint ki elxfer feltamadan az xrx³c életnek lxtt adoia, hogy mindene kxxt legyen *fx*”. Melius Juhász Péter bibliakommentárjaiból, prédikációiból rekonstruálhatjuk, hogyan fordította ő ezt a verset (a tőle való példák többnyire helyesírásiilag átírt forrásokból idézve): „És ő *feje* az ő testének Az Anyaszentegyháznak, zsengeje és első szülötte a halálból feltámadóknak, hogy mindenben ő legyen *fő* előjáró”. Majd e vershez ilyen magyarázatokat olvashatunk: „*Mindeneknek előtte ő volt zsengeje és első szülötte a halálból feltámadóknak*,— azaz: ezokáért *feje* Krisztus az Anyaszentegyháznak, mert ő a kezdet ... Mondanád azt is: Miért, hogy Krisztus ő maga hozá meg életemet feltámadásával? Reá felelek: Azért hogy ő legyen Primus, azaz *fő* mindenek között. Miként az elválasztás teremtés előtt s a teremtés is csak Krisztus által lett *Ef. 1. Ján 1.*, azonképen a megváltás is csak Krisztus legyen, ebben is csak Krisztus legyen úr és *fő* ... Az Istennek minden jövai mintegy *kútforrásból* csak Krisztusból származzanak ... Mert Krisztus a hívek *feje*, minden jósnak *kútfeje* és fundamentoma”. Erre a bibliai versre is utal A katolikus egyház katekizmusa, amikor azt írja, hogy Jézustól, az új Ádámától, „a megváltott emberiség *fejétől*”⁹⁰² kapunk kegyelmet. A Keresztyén bibliai lexikon⁹⁰³ pedig még bővebben szól a *fej* szó itteni, és más textusokban szintén meglévő értelméről, többek között így: „Pál mindig átvitt értelemben beszél a *főről* ... Isten a Krisztus *feje*, Krisztus minden férfi *feje*, a férj az asszony *feje* (1Kor 1[= 11], 3) ... Aki *fő* annak hatalma van (Ef 5, 22). Krisztus esetében ennek az az alapja, hogy ő váltotta meg a testet, azaz a gyülekezetet. A gyülekezet eredete tehát Krisztusban van és azért van vele függő viszonyban, mert az ő megváltó munkája hozta létre (vö. 1Kor 11, 3.8.10.12.: az asszony a férfiből lett). A *fő* tehát nemcsak a fölényre és hatalomra utal, hanem a minden egyebet meghatározó kezdetre is. Kol 1, 15–18 szerint ugyanez a kapcsolat áll fenn minden teremtmény (uralmak, fejedelemségek és hatalmasságok) között, mert Krisztus az első, akiben mint minden teremtmény elsőszülöttjében minden egybefoglaltatik. ... Pál ... Krisztust mint »második Ádámot«, a gyülekezetet pedig mint »új teremtést« (ld. ott) jelöli. Ebben a keretben Krisztus a »kezdet« az »elsőszülött a «második Ádám», az »üdvözítő», a gyülekezet, a test «*feje*»”.

Melius az Apokalipszishez szintén írt kommentárt. A Jel 1/5-ben a revideált Károlyi-fordítás szerint ez áll: „[Kegyelem néktek és békesség attól, aki van...] És a Jézus Krisztustól, a ki hű tanúbizonyság, a halottak közül az elsőszülött [görögül: πρωτότοκος τῶν νεκρῶν; latinul: primogenitus mortuorum], és a föld királyainak fejedelme”. Kommentárjában Melius e részhez a következőket fűzi hozzá: „a meli Chrūs f3aua hihetx igaz bizonfag, acki elfx f3×lxt es *f×* az holtak kxxz×l valo fel tamadasban”. S idézhetnénk még néhány más hasonló példát is. Ha tehát az Ádám által elkövetett eredendő-áteredő bűnből megváltó Krisztusra, a második, az új Ádámra régi egyházi szövegeinkben mondhatták azt, hogy a feltámadók *feje*, azok közül az első, vagy üdvösségünknek a *feje*, azaz kútfeje, forrása, oka, akkor joggal következtethetünk arra, hogy Krisztus ellentétpárját, az

⁹⁰² A katolikus egyház katekizmusa. Bp., 1994. 112.

⁹⁰³ II. köt. Szerk. Bartha Tibor. Bp., 1995. (a *Krisztus teste* szócikkben; ennek szerzője V[ladár] G[ábor])

első Ádámot pedig nevezhették a halál (és a pokol), valamint az ő neme, fajtája *fejének* (Ez utóbbira fentebb hoztam is adatot, s azóta még más hasonló, publikálás alatt lévők is előkerültek, amiket Csorba Dávid a Magyar Nyelvőrben fog közölni.) Következtetésünket Augustinusnak a 71. zsoltár magyarázatában előforduló egyik mondata szintén megerősíti: „Adam qui fuit *caput mortis nostrae*, et Christi qui est *caput salutis nostrae*”. De olvasható hasonló megállapítás, kifejezés mai teológiai jegyzetben is: „azért Ádám többnyire úgy szerepel mint a bukott emberiség *feje*, míg vele szemben Krisztus a megváltást az életet hordozza. ... ő [Krisztus] kegyelmi rendben éppúgy *feje* az emberiségnek, mint ahogy Ádám *feje* a testi rendben”. S Ádámnak és Krisztusnak az ilyen szembeállítás megvan már kódexeinkben is, például az ÉrsK-ben: „233: „Elfx ember Adam attyank el efeek mert engedethlen len wr Iften zawanak Idwezyttenk kedyghlen menyben leytepeek mert mynd x zenth halalayghlan zenth attyanak engede Mykeppen adamnak engedethlenfeeghebxl fok zantalan bynefek thamadanak Wgyan Cryftws Iefwfnak engedelmefleghebxl fok yghazak zerzethenek Es mykeppen Adamnak byneerth fok emberek adathanak halálnak karhozattyara Wgyan azonkeppen fok emberek wonathanak ygallághnak eeletheere az edes Cryfthwfnak Igaflága myath, megh ezenkeppen Mykeppen az my elfx atyanknak engedethlenfege *halalth nemze* [Ádám tehát nemcsak az ő nemét, a halált is nemzhette] Azonkeppen my Idwezyttx Cryfthofwnknak engedelmefleghe eeleteth nemze”.

Még azt is megemlítem, hogy a (katolikus) egyházi irodalomban Szűz Máriával kapcsolatban olykor őt Évával szembe állítva is– szintén használatosak hasonló kifejezések: Mária „*Causa vitae*, sicut Heva *causa mortis*– Az élet okozója, amint Éva a halálé” (Szalamini Szent Epiphániosz); „*Caput salutis nostrae*– Üdvösségünk *kútfője* (Nikomediai Georgiosz)”; „*Caput omnium bonorum*– Minden jónak *kútfője*” (VII. Szent Gergely pápa); „*Fons vitae*– Az élet forrása” (Thesszalonikai Izidor); „*Caput misericordiae*– az irgalom *kútfője*” (Szent Antoniusz)⁹⁰⁴; „PeerK 245: „O dychxfeges azzoñ o meñorfagnak keralne azzonya o kegelmefflegnek ees irgalmaffagnak *feye*”; DomK 184: „azzonyonk maria ... *iragalmassagnak anya*” (Az *irgalom atyja* kifejezés viszont az (Atya)úristenre vonatkozik, amit például a református Arany János is használ Ágnes asszony című balladájában.)⁹⁰⁵ Stb.

Gondolom, a közvetett bizonyító tényként itt felsorolt számos érv is lényegében teljesen meggyőzően bizonyítja, hogy a HB *feze* szava íráshiba *feye* helyett. S láthattuk, hogy az [Ádám a] *halálnak és pokolnak feje, és mind ű nemének* szerkezethez hasonló kifejezések a (középkori) egyházi latinban szintén vannak. Érdekes, hogy a HB-beli *halálnec ef puculnec feze* (= *feye*) az idézett latin párhuzamhoz (Augustinus) képest szinonimákból álló párrá bővíti az elől álló birtokos jelzőt, s azt, hogy Ádám az ő nemének a feje, későbbi magyar szöveg(ek) hasonlóan bővítve szópárral is kifejezhetik (*feje és gyökere*). Ebbeli fejtegetéseim végén közlöm a HB tárgyalt mondatának általam (egyik) legjobbnak gondolt értelmezését: „Megharagudott az Isten és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt [Ádámot], és tőle eredt (származott) a halandóság és az egész emberi nem (és a halálba, a holtak hazájába szállóknak /az oda jutóknak/ lett a feje, a kezdete, és az egész emberi nemnek).

mend w fzentíí ef unuttei cuzicun. A HBK-ban ez a szerkezet a Könyörgésben, a következő mondatban fordul elő: „Scerelmef bratým uimagguc (javítás fölötte: omuc) ez fbegin ember lilki ert ... hug ur uvt kegilmehel abraam. ýfaac. iacob kebeleben helhezie. hug birlagnop ivtua *mend w fzentíí ef unuttei cuzicun* iov felevl iochtotnia ilezie wt”. A pap a Könyörgésben (is) arra hívja föl a gyászolókat, imádkozzanak azért, hogy a temetendő halott (az ő lelke) a mennybe kerüljön, s az utolsó ítéletkor pedig ő és a jelenlévők Krisztus jobb keze felől állva az üdvözülendők, Isten szentjei és „ünüttei” között támadjanak fel. Itt az *unuttei* szó a régóta vitatott: leginkább egy

⁹⁰⁴ Ld. *Máriát dicsérje lelkünk*. Összeáll., ford. Puskely Mária. Bp., 1994. 18, 30, 50, 56, 92, 99 (Caelius Dalmatius: *Mariophilus Seraphicus* /Róma, 1954/ c. műve alapján készült gyűjtemény).

⁹⁰⁵ A fenti fejtegetésekhez ld. elsősorban: A. Molnár: MNy 82(1986): 169–190; Uő: MNy 93(1997): 207–216; valamint Uő: Nyr 125(2001): 374–377 (vö. ui. 21. lábjegyzet).

föltehető *önik* ‘felnövekszik’ vagy ‘felemelkedik’ ige származékának gondolták (Révai Miklós, Lehr Alber, Pais Dezső), vagy az *ön* névmás *-n* és *-t* locativusragos kikövetkeztetett alakjával próbálták összekapcsolni, az *ünütté*-t a *bennetté*-vel állítva párhuzamba, és az *unutteinek* ‘övéi’ jelentést tulajdonítva (Mészöly, Papp István)⁹⁰⁶. Benkő– joggal– mindkét elgondolást bizonytalannak tartja. Egy *önik* ‘felnövekszik’ vagy ‘felemelkedik’ igére például nincs adatunk, Mészöly elgondolása pedig alaktanilag problematikus. A Könyörgés egy liturgiailag kötöttebb szövegnek, a Pray-kódexbe nem is a Sermoval egy helyre beírt Monitionak, illetve annak egy változatának a fordítása, amelynek a latinját a magyar átültetés igyekszik pontosan visszaadni– nem úgy mint a Sermo szövegét igen szabadon követő-kezelő Beszéd. Így tehát az *ünüttei* szó magyarázatokor főleg az *w fzentii ef unuttei cuzicun*-nek megfelelő *inter sanctos & electos suos* szerkezetre támaszkodhatunk, amely az Európa-szerte elterjedt latin szövegben általában (a Pray-kódexben is) megtalálható. Ezért s az *unuttei* és a *fzentii* szavak párhuzamára tekintve Benkő azt mondja, „bármilyen legyen a magyar igei alapszó etimonja”, az *ünüttei* az *electos suos* „szolgái” átvétele. E felfogását saját HBK-értelmezésében is tükrözteti: „... hogy amikor az ítéletnap számára [a halottnak] elérkezik, valamennyi *szenije és kiválasztottja* (változat: üdvözültje) között jobb felől való odaállítás végett keltse életre őt!”⁹⁰⁷.

Az *ünüttei* szó magyarázatával foglalkozva szerintem (is) abból indulhatunk ki, hogy az *w fzentii ef unuttei cuzicun* a latin *inter sanctos et electos suos*-nak megfelelő, mégpedig formulaszerű kifejezés: két szinonimából álló szópár, ugyanolyan típusú, mint a *por és hamu*, a *halálnak és pokolnak* vagy a *feje és gyökere*. E helyütt tehát a korabeli egyházi nyelv, a pap egy akkoriban különösen elterjedt stíluseszközt használt szinte szokásszerűen, illetve a mondandóját nyomatékosítandó. A *szeniti* (*szenitjei*) és *ünüttei* interpretálásakor arra szintén külön figyelni kell, hogy a *szent* szónak itt ‘elhívott, kiválasztott, hívó’ az értelme, ami a mai egyházi nyelvben is megvan és igen elterjedt, noha szótáraink erről nem nagyon vettek és vesznek tudomást. Így használjuk e szót a credóban is: „hiszem a *szenitek* egyességét” (= közösségét). A Keresztyén bibliai lexikon a *szent* szóról például többek között ezt írja: „6. Az ÚSZ [= Új szövetség]-ben *szenitek* azok, akik Uruknek vallják Jézust. A szentség itt elsősorban nem etikai fogalom, hanem az »elhívott« (Róm 1,7; 1Kor 1,2; 2Kor 1,1), a »kiválasztott« (Róm 8,33; Kol 3, 12) és a »hívó« (Kol 1,2) szinonimája”⁹⁰⁸. A Biblikus teológiai szótárban⁹⁰⁹ pedig ilyen megállapításokat olvashatunk: „A kiválasztás *célja* az, hogy *szent, Jahvének odaszentelt népet hozzon létre... (MTörv 26,19) ... Természetesen az, hogy a keresztyének, tudatában lévén annak, hogy a «sötétségből meghívottak» «egy választott faj... szent nép» létrehozására (1Pét 2,9), egyszerűen «választottaknak» nevezik magukat (Róm 16,13; 2Tim 2,10; 1Pét 1,1) ... A sémi *qôdêš* szó, szent dolog, szentség, amely kétségtől a nagyon is sokat mondó «elvágni, elkülöníteni» igék tövéből származik ... Kiválasztva és elkülönítve a többi *nemzettől, Izrael Isten különleges birtokává, *papok népévé, «szent néppé» válik... (Kiv 33,12-17) ... Az ÚSZ-ben a «szent» a keresztyéneket jelöli”. Végül a Herbert Haag-féle Bibliai lexikonból⁹¹⁰ idézek: „Izr. kiválasztása szorosán összefügg a → *szövetség* gondolatával, amely épp azt tanúsítja, hogy Isten Izr.-t szabad elhatárolásából *tulajdon* népéül kiválasztotta (MTörv 14,2) ... Az Egyh. jelenti *Izr.* → *maradékát*. ... a keresztyének közössége azért »választott nemzetség, királyi papság, szt. nemzet, Isten tulajdonul kiválasztott népe« (1Pét 2,9; vö. 1,1; 1Kor 1,1; 2Tim 2,10; Tit 1,1; 2Pét 1,10) ... Isten a nevét adva magáénak mond valakit, azaz meghívja,

⁹⁰⁶ Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp., 1956. 229–230; Mészöly véleményét tartja a leginkább elfogadhatónak Papp István, ld. Papp: *Unkarin kielen historia*. Helsinki, 1968. 31.

⁹⁰⁷ Benkő: *i. m.* 57, 312–313.

⁹⁰⁸ II. köt. 527. Ld. ui. 43. lábjegyzet (A *szent* szócikk szerzője V[ladár] G[ábor].)

⁹⁰⁹ Xavier Léon-Dufour irányításával szerk. Jean Duplacy... Bp., 1986. (A *kiválasztás* és a *szent* címszavakból idézek.)

⁹¹⁰ Bp., 1989. (A *kiválasztás*, *meghívás* és a *szent* címszavakból idézek.)

hogy az övé legyen ... A keresztények egész egyszerűen *meghívottak* (1Kor 1, 24; Zsid 9,15), Jézus Krisztus meghívottai ([Róm] 1, 6); meghívásuk a szentségre szól (1,7) ... Mint az ÓSz-ben, az ÚSz-ben is szerepel egy nép, amelyet mint egészet kötelez a szentség (1Pét 2, 9. vö. Kiv 19,6); itt azonban már nincsenek nemzeti korlátok, és a szentségnek sem a régi szövetség az alapja, hanem a Krisztussal való kapcsolat (Róm 15, 12 kk.), így válik Isten népe »a Szentlélektől megszentelt«-té ([Róm]15,16; 1Kor 1,2). Ez az új közösség, amely zsidókat is, pogányokat is magában foglal, annyira köteles a szentségre, azaz a szentül élésre, hogy tagjai egyszerűen szenteknek nevezhetők (Róm 1,7; 15,25; 1Kor 1,2; 16,1 stb.) ... úgyhogy a *szentek* (= a keresztények), arra kapnak meghívást, hogy részesei legyenek a szentek (= az üdvözültek) örökségének (Ef 1, 18; Kol 1,12; 2Tesz 2,14; 1Pét1,15)''.

Látható tehát, hogy a *szent*, a *kiválasztott*, a *meghívott* vagy *elhívott* (és még egy-két szó) sokszor a mai egyházi nyelvhasználatban is rokon értelmű szavak és fogalmak, s nyilván azok a hivatkozott bibliai textusokban, szentleckékben is. Például: 3Móz 20/26: „És legyetek *nékem szentek*, mert én az *Úr*, *szent* vagyok, a ki *kiválasztottalak* titeket a népek közül, hogy *enyéim* legyetek”; 5Móz 7/6: Mert az *Úrnak a te Istenednek szent népe* vagy te; téged *választott az Úr*, a te *Istened*, hogy *saját népe* légy néki, minden nép közül e föld színén”; 14/2: „Mert *szent népe* vagy te az *Úrnak*, a te *Istenednek*, és az *Úr választott* téged, hogy légy *néki tulajdon népe* minden nép közül”; új protestáns fordítás⁹¹¹ Róm 1/7: „Mindazoknak Rómában, akik az *Isten szerettei*, akiket *ő elhívott és megszentelt*: Kegyelem néktek és békesség Istentől, a mi Atyánktól, és az *Úr Jézus Krisztustól*”; 1Kor 1/2: „az *Isten gyülekezetének*, amely Korinthusban van, a *Krisztus Jézusban megszentelteknek*, azoknak, akiket *ő elhívott és saját népévé tett*” [RevKárolyiford.: *elhívott szenteknek*]; Kol 3/12: „Öltetek tehát magatokra– mint *Isten választottai, szentek és szeretettek*– könyörületes szívet, jóságot, alázatot, szelídséget, türelmet”; 1Pét 2/9: „Ti azonban *választott nemzetség*, királyi papság, *szent nemzet* vagytok, *Isten tulajdonba vett népe*, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket, akik egykor nem az ő népe voltatok, most pedig *Isten népe* vagytok”. A mai katolikus miseliturgiában szintén megtalálható ez a tanítás és a hozzá kapcsolódó szóhasználat: „*Ő [Krisztus] tegyen minket neked szentelt* örök áldozattá, hogy elnyerhessük az örökséget *választottaiddal*: elsősorban Isten Anyjával, a Boldogságos Szűz Máriával, *szent apostolaiddal*, a dicsőséges vértanúkkal, (*Szent N.-nel: napi vagy védőszent* [itt kurziválás az eredeti szövegben]) és *minden szenttel együtt*”⁹¹². Egyházi énekekben ugyancsak van hasonló szóhasználat. Szenci Molnár Albert zsoltárainak említett, Molnár Szabolcs által gondozott kiadásából, illetve a mai, ilyen összeállításban először 1948-ban kiadott, de korábbi énekeket is tartalmazó magyarországi református énekeskönyvből⁹¹³ idézek. (Ebben, főleg a zsoltárokból, egyes verseket, versszakokat– ezt jelölve is– a szövegből olykor kihagytak, illetve a szövegen apróbb módosításokat végeztek.) Szenci Molnár zsoltárszövegei mellett zárójelben többször közlöm a megfelelő bibliai szöveget is (itt a revideált Károlyi-féle fordítást), amire ő általában szintén tekintettel volt. Példák: „Istenes *hívek és szentek*, | Az *Úrnak* énekeljete” (30. zsoltár /ének/, 3. vers; RevKárolyiford. 30/5: „Zengedeztetek az *Úrnak*, *ti hívei*”); „Nosza, istenfélő *szent hívek*, | Örvendeztetek az *Úrnak*” (33/1); „Féljétek az Urat | Mindnyájan, *hívek és szentek*” (34/5; RevKárolyiford. 34/10: „Féljétek az Urat, *ti szentjei*”); „Mert ezt a *szent* hegyet [a Bását] az Isten | *Elválasztá* jókedvében | *Önön* lakóhelyének” (68/8; 68/17: „Ezt a hegyet *választotta* Isten lakóhelyéül”); „Én meghallgatom, mit szól *Isten* | Az *ő népének és szentinek*”; (85/3); „Uram rólam emlékezzél meg | *Népedhez* való kedvéért ... Hogy jovaival élhessek | Te *választott híveidnek*” (106/2–3; 106/4–5: „Emlékezzél reám, Uram, *népedhez* való jószágodért; jöjj el hozzám szabadításoddal, | Hogy láthassam *választottaidhoz* való jóvoltodat, és örvendezhessek *néped* örömében”); „Valakik az *Úrnak választott szenti* vagytok” (216. dicséret /ének/, 6. vers–

⁹¹¹ Bp., 1975; némileg javított változat: Bp., 1990.

⁹¹² *A mise rendje 8 nyelven*. Bp., 1991. 36.

⁹¹³ Pl.: *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Bp., 1995.

Szilvásújfalvi Anderkó Imre, † 1615 után); „Még rólad mit sem tudtam én: *tulajdonoddá tettél*; Még meg sem *formált szent kezéd*, Már *elválasztál engemet*” (329/2– Paul Gerhardt, 1607 – 1676; németből később fordítva); „Ó, *Istennek választott kedves népe*, Kit ékesít *szentséges* lelki képe” (444/1– Losonczi István, 1709–1780); „*Uram*, bocsásd el *népedet* békével ... Már ő miénk, *mi vagyunk az övéi*” (446/1– Szentgyörgyi Kemény János, 1806); Stb.– Láthatjuk, az is előfordul, hogy Szenci Molnár– vagy Ambrosius Lobwasser, akinek a német zsoltárparafrázisaira Szenci elsősorban támaszkodott– a bibliai szöveg egy-egy vonatkozó szavát többször szinonimákból álló szópárral adja vissza. Szenci Molnárnál leggyakrabban a *hívek és szentek* (illetve toldalékos alakjaik) szerepelnek, e szerkezetnek lényegében ugyanaz a jelentése, mint a *szentek és választottak*-nak.

A kiválasztás, az elhívás gondolatából, a velük kapcsolatos bibliai, egyházi tanításból is következik, hogy akiket Isten kiválasztott, el- vagy meghívott (magának), azok az övéi, azokat sajátjává, tulajdonává fogadta. Ezt a fenti, lexikonokból vett idézetek ugyancsak mutatják. Az előző bibliai textusokban, a miseszöveg-részletben, valamint a mutatványként hozott egy-két egyházi énekben az erre vonatkozó szóhasználatot pedig kurziváltam is. Úgyhogy, jelentéstanilag és dogmatikailag nyilvánvalóan nem megalapozatlan, ha a HBK *unuttei* (*ünüttei*) szavát a régi nyelvből adatolható ‘övéi’ jelentésű *önnei*, *önnön(e)i* szóval kapcsoljuk össze. Probléma itt a hangalak oldaláról jelentkezik, ami úgy oldható fel, ha az *unuttei*-ben íráshibát teszünk föl *ununei* helyett. (Mint említettem, az *ünüttei*-t már Mészöly is jó érzékkel ‘övéi’ jelentésűnek gondolta, és az *ün* H *ön* névmásból származtatta.⁹¹⁴ Gondolatmenetének további részét azonban, miszerint a névmáshoz előbb *-n*, majd *-t* locativusrag járult, s az így létrejött alak főnevesült, aligha lehet elfogadni. Ilyen alakokra nincs adatunk, s két locativusraggal ellátott személyes névmás főnevesülését is nehéz elképzelni. A személyes névmások nyomatékositó szerepű *-n* toldalékja általános vélemény szerint névmásképzőre vezethető vissza.) Persze, íráshibát feltenni bizonyos szempontból önkényes dolog. Olyankor azonban, ha egyéb megoldásra, még csak nagyjából elfogadható hipotézisre sincs lehetőségünk, miért ne számolhatnánk vele, amennyiben ezáltal a szöveg jól értelmezhető lesz, a másolási hiba elkövetése pedig– ami nem ritka régi szövegeinkben– paleográfai lehetőség. Ez utóbbi tényről egy HB-értelmezésem lábjegyzetében utóbb röviden a következőket említettem: „A HB fakszimiléjén (l. pl. Benkő 1980; Bárczi 1982)⁹¹⁵ is látszik, hogy a szóban és általában a HB-ben a *t* szára nem hosszú, csak például az *u* vagy az *e* magasságát éri el. A függőleges szár tetején nyugvó vízszintes vonás két egymás mellett álló *t* esetében egybefut(hat), s akkor a mellettük lévő betűhöz kapcsolódva, a betűformálástól függően az *n*-hez hasonló alakot vehet föl, illetve a dolgot megfordítva: ezért egy *n*-ről elképzelhető hogy kivételesen, tévedésből *tt*-nek olvassák. Egymás mellett álló *n* és *t* egybekapcsolását, összesimulását meg lehet figyelni a HB *szentii* szavában is”.⁹¹⁶ Azóta ilyen esetre találtam is példá(ka)t. A GömK 306-ban egy, a *vewttel* szóhoz csatlakozó lábjegyzet azt mondja, hogy a *tt* betűkön feltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók. A LázK 133-on pedig a „balgatag eztelen kaba embvr mitt gondolod tennen magadrol ezt” mondatban a *mitt* szóról írja a lábjegyzet, hogy a két *tt* javított betű. S a fakszimilét nézve, illetve a *gondol(kodik)* egyik vonzatát (*valamin*) tekintve, én leginkább az *n*-ből való javítást tenném fel. A *tt* betűkapcsolatnak az *n*-nel való összetévesztésére természetesen eleve kevesebb példát várhatunk, mint amikor egy-egy betű összecserélése történik meg. A HB *unuttei* szavában az *n* – *tt* betűtévesztést az talán szintén segíthette, hogy a latinban a megfelelő szó világosan egy (főnevesült) befejezett melléknévi igenév, a másoló pedig egy általa tévesen olvasott és így teljesen nem is igen értett *ununei*-t eleve hajlamos lehetett úgy alakítani, hogy *-tt* képzővel ellátott igeneves formát hozzon ki a szóból.

⁹¹⁴ Mészöly: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. 229–230. (ld. ui. 42. lábjegyzet.)

⁹¹⁵ Benkő *i. m.*, a 32. lap után; Bárczi Géza: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rend., szerk. E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Bp., 1982., a 8. lap után

⁹¹⁶ A. Molnár: Nyr 125(2001): 377 (ld. ui. 21. lábjegyzet.)

Nézzük meg más oldalról röviden azt is, A magyar nyelv történeti nyelvtana című kézikönyv (a TNyt) mit ír az *ön(ön)*-ről és a többi „nyomatékosító szerepű és *-n* toldalékos személyes névmásról”. Az ősmagyar és a korai ómagyar kort (i. e. 500–1000– 950 körül, illetve 950 k.– 1350 k.) tárgyaló fejezetben Sipos Pál azt mondja, hogy ezek a névmások valószínűleg már ekkor kialakultak. A „kései ómagyar kori adatok nagy száma, s a tény, hogy két, alakilag elkülönült, azonos funkciójú, párhuzamos rendszer él egymás mellett (*ën ~ ënën, tën ~ tënën* stb.), arra mutat, hogy a két sor elemeinek kialakulása korábbra tehető”⁹¹⁷. Ezt a Gyulafehérvári sorok *vnū zaiaual* és *Vnun tonohtuananac* adatai is alátámasztják, amelyek már a tovább toldalékolt formára példák (de vö. pl. SzabV: *wn*). Az *ün(ün)* és az *ön(ön)* szavaknak, illetve egyéb változataiknak a magánhangzóiban lévő különbség jól magyarázható, például nyíltabbá válással. A TNyt-ben G. Varga Györgyi a bővebben adatolható kései ómagyar kori (1350 k.– 1533 k.) fejezetben ugyancsak tüzetesen tárgyalja ezeket az *-n* toldalékos névmásokat. Fejtegetéseinek egy rövidebb részéből, a névmások főnevesült alakjairól mondottakból idézek. Olykor „az *-n* toldalékos névmás kiválik megszokott környezetéből, főnevesült önálló elemként főnévi toldalékokat vesz föl: a) Birtokos személyjel és többnyire birtoktöbbsítő jel is kapcsolódik hozzá: MünchK. 96ra: »a · iuhok nē tulaidon vnne [*propriae*]«, 85ra: »Tulaidon vnnebè iwt t vnnèi vtèt nē fogattac«: in propria venit, et sui eum non receperunt; JordK. 623: »Twlaydon enneebe ýewe es hw eenney hwtet be nem fogadaak«; ÉrdyK. 113: »ewnnxny ewteth bel nem fogadaak«; ÉrsK. 1: »eeñney ewtet bee nem fogadaak«. Mindegyik adat ugyanannak a szövegrészletnek más-más módon való fordítása, és az *vnnèi, eenney, ewnnxny, eeñney* jelentése: ‘hozzátartozói, szűkebb közössége, népe’, s voltaképpen *övéi* értékű. Így találjuk egy másik fordításban: DöbrK. 272: »°nrxn tvlaidoniba ixth: es °tet xvei bel nem fogattak«. Ugyanez a jelenség E/1.-ben: FestK. 11: »enney nē leendnek wralkodook«; T/2.-ben: MünchK. 40ra: »mēl te hazadba a tennèidhèz [*ad tuos*]«⁹¹⁸. A határozóragos *tulajdon önnébe*-féle szerkezeteknek pedig az a jelentése, hogy ‘saját tulajdonába’. Ezeket a megállapításokat más adatok és a Ján 1/11 második felének egyéb (rég) fordításai is megerősítik: GömK 48: „*enen tulaydonýban* iwt es ewtet ewey nem fogattak”; Pesti NTest 183: „Iewe az *tulaydoný kewzybe*, ees az ewey ewtet nem weuek”. S idézem még a revidéalt Károlyi-féle átültetést, az új protestáns, valamint az új katolikus fordítást: „Az *övéi* közé jöve és az *övéi* nem fogadták be őt”; „*saját világába* jött és az *övéi* nem fogadták be őt”; „A *tulajdonába* jött, de *övéi* nem fogadták be”. A fenti példák értékelésekor most elsősorban arra figyeljünk, hogy a TNyt szerint is az *önnei, önnön(e)i* jelentése ‘hozzátartozói, szűkebb közössége, népe, övéi’. Ez az értelem pedig teljesen jól megfelel annak, amit az *unuttei*-nek – mint a *szent* szó szinonimájának és a latin *electos suos* fordításának – már kikövetkeztettünk. Hiszen a szentek, a választottak Isten saját, tulajdon népe, közössége, az *övéi*. A HBK fordítója tehát, ha eredetileg tényleg az *ünüinei* szót használta, jól adta vissza a latin mintát, legfeljebb nem szó szerint fordított. Lehet, hogy az el- vagy kiválasztás, a meghívás teológiai problematikáját még a szóhasználat szintjén sem óhajtotta érinteni. Mint tudjuk, a HB sokat egyszerűsít a Sermo szövegéhez képest, elhagy bibliai utalásokat stb. S ekkor még a keresztény egyházi terminológia egyes elemei sem szilárdulhattak meg véglegesen (Szűz Máriát például *βεν [!] achscin Maria*-nak nevezi a HB, az utolsó ítéletet pedig a Könyörgés *birfagnop*-nak).

Térjünk ki még arra a hangtani problémára is, hogy a HBK-ba feltett *ünüinei* szóban az első *n* is rövid, az *önnei*-nek vagy az *önnön(e)i*-nek, illetve változataiknak egy-két idézhető és fentebb hozott, főnevesült, birtokos személyjellel ellátott alakjában viszont az mindig hosszú. Az *ön* és az elemisméltlése *önnön* névmási formáknak, valamint az első és második személyben használt hasonló névmásoknak ezek az *n*-je(i) azonban eredetileg intervokális helyzetben is nyilván rövidnek voltak, s ott csak később nyúlhattak meg. Az *n(nn)* toldalék ugyanis etimológiailag az általában

⁹¹⁷ Sipos Pál: *A névmások. A nyomatékosító szerepű -n toldalékos személyes névmások*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1991. 373.

⁹¹⁸ G. Varga Györgyi: *A névmások. Az -n toldalékos névmás*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1992. 478.

nyomatékosító, testesítő funkciójú rövid **n* névmásképzőre vezethető vissza, és például az *ünün*, *önön* korai alakjaiban az első *n* is sokszor rövid: GyS: *vnū*, *Vnun*"; JókK 37: *ewnenmaga*; BécsiK 15: *vnnv maga*; SzékK 8: *xnxx*; DebrK 282: *xnxx ziveben*; KeszK 13: *wnen labok*, s lásd még DöbrK 240: *tenxxn zolgaidot*; DebrK 276: *minen* stb. A TNYt törzsanyagában az *-n* toldalékos névmásokban az intervokális helyzetben lévő rövid és a hosszú *n*-ek aránya 16 : 16.⁹¹⁹ A HBK-beli feltett *ününei* első rövid *n*-je épp az adat koraiságát igazolná.

Az *ön(n)ei*, *ön(n)ön(e)i*-féle főnevesült alakok (és társaik) később kivesztek a nyelvből. Amint G. Varga írja, „a főnevesülésnek e példái szűk körű, mulékony jelenségnek látszanak, nem lett folytatásuk, nem született *enn* vagy *önn* főnév”⁹²⁰. Valóban, aztán majd e formulában, néha szűkebb jelentéskörben, a latinnak szó szerint is megfelelő *szentek és választottak* válik általánossá, vedd össze: HorvK 184: *zentek es valasztottak*; LobK 254: *zentýddel es valasztýddal*; GömK 128: *zentýduel. es valasztotatýduel* stb.; s lásd még például GyöngyK 46: „az aldoth istennek irgalmassaga zamlaylion engemeth az ev vallazthoth zenthi kezibe kiketh kezdethefogua zerzed az vtholso itellethlen”.

Úgy gondolom tehát, hogy a *szentjei* (*szentii*) és *ününei*, valamint a *szentjei és választottjai* lényegében azonos jelentésű szerkezetek, csak az első még magán viseli a latintól függetlenebb formálás, a szóbeliség erősebb jegyét, a másik viszont már jobban kötődik a latinhoz s az írásbeliséghez. Ebből pedig az következik, – ismétlem –, hogy az *unuttei* íráshiba lehet *ununei* helyett. Itt ugyan ez nem olyan biztos mint a HB *feze* [= *feye*] esetében, amelyre a *fezemet* (= *feyemet*) tenném,⁹²¹ de valószínű.

Előadásom summázataként azt állapítható meg, hogy a HBK tárgyalt formulái, szerkezetei a XII. századi magyar egyházi nyelvhasználatnak is részei. Lényegében megfelelő latin kifejezésekre mennek vissza. Olykor azonban már a latintól (részben) függetlenül, és önálló magyar nyelvi megoldásokat is alkalmazva használják őket. Később szintén tovább él(het)nek, alakulhatnak, s majd némelyek világi szövegekbe is bekerülhetnek. A vitatott kifejezések értelmezésében, kommentálásában pedig sokat segítenek a hasonló vagy megfelelő latin nyelvű szövegek.

⁹¹⁹ G. Varga: *i. m.* 476.

⁹²⁰ G. Varga: *i. m.* 478.

⁹²¹ Ld. ui. a 21. lábjegyzetben említett munkákat, főleg az első kettőt.

M. Nagy Ilona (Debrecen)

A latin és a magyar egyházi nyelv viszonyáról a középkorban egy stílussajátság kapcsán⁹²²

A középkori latin nyelv meghatározó szerepe közismert a nyugati kereszténységhez csatlakozó népek művelt anyanyelvi írásbeliségének kifejlődésében, e folyamat részleteit azonban még sok tekintetben érdemes kutatni. A középkori latin és a magyar nyelv viszonyát a magyar nyelvű kódexirodalomban Horváth János⁹²³ a gyermek és a felnőtt emberéhez hasonlította: a kész szövegformákkal rendelkező nagy tekintélyű latin irodalmi nyelv a „szellemi gravitáció” erejével hatott a magyarra. Ahhoz, hogy ez a gravitációs erő milyen vonzást jelentett a középkori magyar egyházi nyelv alakulásában, most egy jellegzetes stílussajátság kapcsán igyekszem néhány adalékkal szolgálni.

Kiindulópontom az az ismert tény, hogy a középkori magyar kódexfordításoknak – szintén Horváth Jánost idézve⁹²⁴ – „csaknem a modorosságig jellegzetes bélyege” a két (ritkábban három vagy több) szóra terjedő szóhalmozás és variálás, mint például: *Egy kevés időt avagy haladékat, ... hercege vezére... secularrá világivá lőn... a menyországot és az eget.*⁹²⁵ A magyar szakirodalom ugyan kevésbé tartja számon, ezért is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy hasonló stílussajátság a középkorban a nyugati kereszténység más népeinél, illetve nyelveiben szintén jelentkezik, így például az angolban, németben, franciában, később pedig jórészt a reformációval induló finn írásbeliségben és még később az észtben. Az ezekről való feldolgozásokban⁹²⁶ feltűnő, hogy a különböző nyelvekben sok közös vonást találunk. A fordításokban mindig erőteljesebben nyilvánul meg a szavak párosításának jelensége, mint eredeti szövegekben. A fordítások pedig különösen azáltal haladják meg forrásaikat e téren, hogy ezek egy szavát gyakran két anyanyelvvel adják vissza. Szemantikailag elsősorban a kereszténység központi témái körül csoportosuló szópárok közösek. A párosított szavak jelentésének egymás közötti viszonyában az is jellemző, hogy latin vagy más idegen szó társul anyanyelvvel, egy szó tükörfordítása szabadabb fordítású megfelelőjével, egy absztrakt jelentésű vagy metaforikusan használt szó konkrét kifejtésével stb.⁹²⁷ A közös mozzanatokat a nyelvi mellérendelés általános szabályszerűségein túl⁹²⁸ a közös forrás: a középkori, illetve egyházi latinság magyarázza: a latin nyelvi minták és a keresztény tematika, illetve a latin és a vulgáris nyelv viszonya, amelyben az anyanyelvi fordítások kezdeti szakaszában általában hasonló eszközök és módszerek használata jellemző.⁹²⁹

A következőkben a magyar kódexirodalom szópárosító stíluszokásából mutatok be néhány mozzanatot, amely a latin minta és a magyar fogadtatás néhány jellegzetességét szemlélteti. A latin minta elemeit a kódexek forrásaiból, a fordítással való egybevetésből veszem, egyéb tényezőkre (pl. a retorikai tanok hatása, a fordítók iskolázottsága) nem térek ki. E téren eddig nagyobb mennyiségű szövegösszevetésre nem került sor. Magam a Ráskai Lea által másolt öt kódex (MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK.) nyelvét veszem alapul, amelyekben ez a stíluszokás gazdagon van képviselve, s a belőlük nyert anyag feltehetően összemérhető lesz majd más magyar kódexekkel is.

⁹²² Készült a T 029146 sz. OTKA-program keretében. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 17.

⁹²³ 1931: 261

⁹²⁴ 1931: 275 kk.

⁹²⁵ Lásd még Tarnai 1984: 233; Papp 1995

⁹²⁶ Lásd pl. Koskeniemi 1968, Krikmann 1995, Rapola 1961, Wenzlau 1906

⁹²⁷ Lásd az egyes nyelvekre vonatkozó idézett irodalmat, magyar példákat pedig később.

⁹²⁸ A latinra vonatkozóan pl. Marouzeau 1935: 232

⁹²⁹ Copeland 1995

A latin megfelelőket a PéldK. és a CornK. kétnyelvű kiadásaiából (Codices Hungarici), a többi kódex esetében pedig (a lehetőségek szerint) a Régi magyar kódexek sorozat megfelelő köteteinek forrásjelzései segítségével kerestem.

A magyar szópárosítási tendencia e stíluszokásnak jellegzetesen középkori, túlzásokba eső változatát tárja elénk, amelynek kialakulásába több tényező játszik bele. Nyelvi funkciójában ez a kifejezőmód egy töről fakad azzal a kiművelt változattal, amely az emelkedett vallási nyelv régi hagyományú stílussajátága. Ilyen formák építik fel nagyrészt például a magyar származású Marcellus latin Margit-legendájának bevezető mondatát: *Ad honorem domini nostri Iesu Christi, cui cum Patre et Spiritu sancto omnis honor et gloria, felicis et sancte recordationis virginis Margarete sororis ordinis fratrum Predicatorum in regno Ungarie vitam et preclara merita a nobis visa magis quam audita ad memoriam revocamus et corde et animo Deo in sanctis eius devotarum manuum officio scripture commendamus.*⁹³⁰ Az egyházi latin bőven nyújtotta az ilyen kész frázisokat, másrészt a tematikus, illetve szemantikai és formai mintákat a mellérendelő két-, olykor három tagú kapcsolatokra, melyeket a latinban rendszerint kötőszó kapcsol össze. Ez a forma a benne hordozott tartalmi és ritmikai ismétlés folytán, esetenként alaki vonatkozásokkal (pl. alliteráció, homoioteleuton) is társítva, retorikus hatással tudja kifejezni az érzelmek és gondolat fokozott nyomtatékát és a ritmikai kiegyensúlyozottság benyomását kelti. A középkori latin nyelvű népszerű egyházi szerzők, illetve művek, a magyar fordítások forrásai, gyakran halmozottan, a magyarhoz képest mégis mértéktartóbban éltek az ilyen szókapcsolatok különböző típusaival. A halmozottan használt szópárokat zsúfoltan, de arányosan elrendezve láthatjuk például Pelbárt következő mondatában: *Malum enim culpa et peccati contrariatur beatitudini et felicitati sanctitatis et gratiae*: Mert az *veteknek es az bynnek* gonozza. ellenkevdyk az *evrek bodogsagnak zentsegnek es malaztnak* ellene (CornK. 18v). A latin szövegben a bűn és a malaszt fogalmát két-két latin szó jelzi (*culpa et peccatum, sanctitas et gratia*), a bűnből származó rosszat a mondat eleji *malum*, vele szemben azonban a malasztból nyert boldogságot két szinonima erősíti (*beatitudo et felicitas*). A magyar fordítás ezeket az arányokat nem tükrözi vissza.

A latin minta elemei között kiválnak a forrásokban az egyházi nyelv szokásos ellentétpárjai, melyek a két szélső pólus szemléltetésével jelölik az 'egész' fogalmát valamely területen. Itt a párosítás egyéni volta valószínűleg stílustörő lett volna, általában inkább a hagyományt követték: *Data est tibi potestas, O Maria, in caelo et in terra*: O zsv maria teneked adatot hatalm *menyen es fevldevn* (CornK. 17v); *Provideamus bona non solum coram Deo, sed etiam coram hominibus*: jokat tegyevnk. nem chak *isten elevt. de meeg emberek elevt es.* (CornK. 26r); *qui iudicaturus est vivos et mortuos*: kŷ jtelendev *eleveneket es holtakat* (PéldK. 25); *nec pro vita nec pro morte: sem eletemert sem halalomert* (MargL. 31) stb.

A minta jellemző képlete a (szűkebben és tágabban értelmezett) szinonimák párosítása, amelyek egymást erősítő jelentése különösen alkalmas eszköz az érzelmi intenzitás jelölésére. A szinonimák halmozása egyébként is nagy méreteket öltött a középkorban.⁹³¹ A Vulgata közismerten sok példát nyújtott szinonimapárookra, amelyekkel szemben több esetben kialakultak már a magyar nyelv alkatához igazodó egyenértékes párok is. Így például az örömet kifejező többféle latin igekombináció (a legismertebbek pl.: *exultemus et laetemur*: Ps. 117, 24, *Gaudete et exultate*: Mt. 5, 12) legelterjedtebb megfelelője az *örül (és) vigad* az ikerszó alaki felépítéséhez közelítő szó pár, ami bibliai szövegen kívül is közkeletű volt a kódexirodalomban: *evrevly es vigagy* bodogsagos zsv (HorvK. 197).⁹³²

⁹³⁰ Gombos 1938: 2009

⁹³¹ Horváth 1954: 121; Stotz 1998: 455; stb.

⁹³² Magyar fogadtatásáról részletesen lásd M. Nagy 2001.

A középkori latinban számos kész forma is élt, a szerzőknek nem kellett mindig alkalmilag keresgélni a párosításra legmegfelelőbb szavakat.⁹³³ Ezek egyike Pelbárt alliteráló szópárja, amelynek fordítása is alliterál: Beata Virgo fuit *plene et perfectissime* christiana: Azzonyonk maria volt *tellyesseggel es tevkelletesseggel* valo kereztyen (CornK. 11r). A Patrologia Latina adatbázisban a *plenus et perfectus* párra 39, a *plene et perfecte* adverbiumra 46 adatot találunk, felsőfokú utótaggal azonban, ahogy Pelbártnál áll, egyet sem. Valószínűleg, ahogy többször tapasztalhatjuk, a sablonos forma alkalmilag aszimmetrikussá (ti. alapfok+felsőfok) tett módosításáról van szó, így frissítve annak megkopott erejét (vö. alább a *lát, hall* példáját).

A latin szemantikai minta harmadik nagyobb elemét az egyéb (például kohipponim, rész-egész viszonyt jelölő stb.) szemantikai kapcsolatban lévő fogalmak jelentik, melyek együtt egy egészre utalnak: például az embert jelölheti a test és lélek kapcsolata, érzületét és jellemét a szív és lélek, szív és száj, beszéd és tettek: *omnis actus et omnis sermo eius ita erat gratia plenus*: Mynden ev *bezede* es mynden ev *myelkevdety* oly jgeen tellyes vala malasztal (CornK. 27r), *ipsa super omnes humillima fuerit tam corde, quam ore atque opere*: volt mendeneknel alazatosb. *mynd zyvyuel. zayauul. es myelkevdetyuel.* (CornK. 25v). Ez a mód igen változatos és szemléletes párosításokat eredményez, s hatását az átvitt értelmű alkalmazás lehetőségei is növelik. Például az előbbi pár első tagja átvitt, a második pedig konkrét értelemben kapcsolódik a közös állítmányhoz dzeugmát alkotva: *coelesti melodiae tuas interpona preces, simul corde et ore decantans*: Gloria in excelsis Deo: Veffed kevzbe az te kevnyergesydte. Az menyey eneklefekeknek. Egyetemben *zyueddel es zaddal enekelueen*. Gloria in excelsis deo (CornK. 41r).

A fő szemantikai formákon belül további retorikus hatású képletek mutatkoznak meg. Jellemzően társul például a keresztény nyelvhasználat egy-egy fontos szava (pl. *sanctus, gratia*) mintegy konstans tagként többféle, hozzá közelálló jelentésű szóval. A *sanctus* melléknév példáiból (a Pelbártnál előfordulókat P-vel jelölöm): **sanctus et dignus** (P): *si ergo proles sanctissima et dignissima, ita et mater, maxime cum sit mater Dei, quo sanctius et dignius dici non potest*: Azert ha az fyv *zentseges es meltosagos* tahat az anya es *zentseges es meltosagos*, jelesevl mykoron ev legen istennek anya, kynel *zentsegesb es meltosagosb* nem lehet (CornK. 5r); **sanctus et felix** (P): *qui vult sanctus esse et felix, hoc primum requiritur, ut declinet a malo: ky akar zent lenny es bodog, zevksege hog elevzer el hayolyon az gonoztvl* (CornK. 18v); **sanctus et salvandus** (P): *malus non potest, quamdiu malus est, esse sanctus et salvandus*: aky gonoz. amyg gonoz. addeg nem lehet *zent es idvezevlendev* (CornK. 18v); **sanctus et iustus**: *Illi, qui splendor facies habent, sunt qui sancte et iuste in charitate veniunt*: Azok kyknek fenes orchayok vagyon. Ezek azok *kyk zentfegeffen es jgazan* elnek ifteny zeretben (CornK. 59v); **bonus et sanctus**: *Sunt etiam aliqui, qui bonam et sanctam vitam ducunt*: Efmeg vadnak nemelyek. *Kyk jo es zent* eletet vifelnek (CornK. 80r); **mundus et sanctus** (P): *Quarta regula sanctitatis consistit in munda et sancta affectione cordis atque cogitatione*: Zentsegnek negyed regulaya al. *zyvnek es gondolatnak tyzta es zent* keuansagaban (CornK. 21 v); **rectus et sanctus** (P): *Quinta regula sanctitatis est in recta et sancta intentione*: Zentsegnek evted regulaya al. *jgaz es zent* jgyekevzetben (CornK. 22v).

A leggyakoribb párokat formailag nagy rutinnal tették változatosabbá, például háromtagúvá bővítették, a kötőszókat és a szórendet variálták. A *videre + audire* 'lát + hall' párok, melyek a két alapvető érzékelési formát jelölik, sokszor előfordulnak az érzékelt jelenség, csoda stb. megerősítésére, bizonygatására. Minthogy ilyen jelentésükben szinonimákkal nem cserélhetők fel, a változatosság eléréséhez alaki eszközökhöz kellett folyamodni: *que videmus et audimus*: *kyket latonk es hallonk* (CornK. 83v); *a centum et amplius annis tanta (sc. mala) nec sunt visa, nec audita*: *zaz es tevb eztendevtevl fogva sem lattatot sem hallatot* anne nagy sok kegyetlenség (MargL. 85); *qui eos audiunt vel vident*: *valakyk evket latyak vagy halyak* (CornK. 79v); *ipsi, qui viderunt et plures qui audierunt*: *kyk ez dolgot lattak es hallottak* (MargL.156). Hogy egy ilyen sablon módosítása filológiailag is érdekessé válhat, azt jól példázza a Marcellus-féle Margit-legenda fent

⁹³³ Stotz 1998: 499

idézett bevezetője, amelyben a szerző kilétére jelentős mértékben ez a többiek között szokásból használt, de a helyzethez igazított forma segített következtetni: „*a nobis visa magis quam audita*”. Ez terelte a kutatás figyelmét arra, hogy a legendaíró a korábban feltételezettel szemben a Margit közvetlen környezetében levők között kell keresni.⁹³⁴

A latin forrásszövegek fenti típusú példái, amelyekkel a fordítók szembesültek, elsősorban a szövegek retorikai összhatását emelik, választékos réteget képezve a fordításokban is. Kérdés azonban, hogy a közvetlen magyarázaton túl mennyiben hat még ez a minta, s elemei közé hogyan kerül a Horvát János által is bemutatott modoros túlzás.

Egyrészt azt látjuk, hogy az ismert sablonokat hangulati, érzelmi fokozásra, olykor túlfokozásra betoldják a fordításokba.⁹³⁵ A *sanctissima et dignissima* pár magyar megfelelőjét, amelyet fentebb a CornK-ben láttunk, megtaláljuk a MargL-ba interpolálva, ahol talán az azonos másoló Margit halálának leírását teszi vele még emelkedettebbé. A magyarban azonban a kötőszó már elmarad, miáltal veszít ünnepélyességéből (e kódexben egyébként is jellemzőek a kötőszó nélküli szópárok).⁹³⁶ *animam suo Creatori commendans: az ev artatlan lelket zentseges meltosagos* lelket ayalvan az ev teremteenek (MargL. 97, l. még 223). A forrás egy alkalmas szava is kiegészülhet párrá: *vitam laudabilem ducens: vífeluuen ...zent es dychyretes* eletev (CornK. 177r). Az ilyen bővítések azt is elárulják, melyek a latin mintára létrejött anyanyelvi egyházi frazeológia meghonosodott elemei, amelyekkel a fordítók/másolók egyéni tetszésük szerint tovább díszítették a szöveget. A betoldások azonban esetenként átlépik azt a mértéket, ameddig a betoldott, kiegészített párnak indokolt és hatásos funkciója van. Például a latin szövegbeli visszautaló névmás helyett a fordításban gyakran megismétlik a vonatkozó kifejezést,⁹³⁷ amitől az túlzottan didaktikus, modoros hatású lesz: *si ergo proles sanctissima et dignissima, ita et mater: Azert ha az fyv zentseges es meltosagos* tahat az anya *es zentseges es meltosagos* (CornK. 5r). A variáló ismétlésre való túlzott hajlam, amelyet a vallásos buzgóság motivált, aztán már a beszélt nyelvre jellemző szavak naiv párosításával is él, s disszonáns réteget kever a magyarba a latinhoz képest. Így a következő részletben a Krisztus = keselyű metafora kifejtésekor, a mondandó érzelmi csúcsán a mondat minden szava kettőssé válik: (*aquila*) *altius nidificat. ...in abditis et arduis ponet nidum suum. Aquila ista Christus est ...ibi posuit nidum suum, et habitationem suam in arduis: (a keselyű)* magasb helyen *chynal* feziket. ... magas es kemen helyeken *vey* az ev fezkeet. ...Ez kefelyev nem egyeb hanem vronk criſtus. ...ot *chynala teue* az ev feezkeet. *Es az ev lakodalmat kemen auagy nagy* helyeken (CornK. 61r). A bibliai utalás (Jób 29, 37: *Et in arduis ponet nidum suum*) így a magyarban már meglehetősen disszonánssá vált. A *tesz* + *csinál* páros, amely a köznyelvi használat legközelebbi szinonimáiból tevődik össze, másutt szintén előfordul: az *zent* kereztnek jegyebevl *tevn chynala* nemykeppen satort (DomK. 92).

A retorikus hatású szópárok mennyisége a magyarban kis mértékben azáltal is növekedhet, hogy a fordítók esetenként a latin ellenében, más latin nyelvi szerkezet (felsőfokú melléknév, melléknévi jelzős szerkezet, adverbium, gen. expl. stb.) visszaadására is használnak vagy alkotnak ilyeneket a tartalmi intenzitás jelölésére. Olykor szerencsésen sikerült alliteráló párok tűnnek így fel, amelyek felveszik a versenyt a hasonló latin nyelvűekkel: *virginitatis decus sibi ostendit esse gratissimum: evneky jgeen kedues kellemetes az zvzellefegnek ekeſſege* (CornK. 37v); *O Iesu bone, ... ostende te huic mulieri ploranti et desideranter quaerenti te: O io iesus ...mutaffad meg magadat ez teged kereſev es keuano. fíralmas azzonyallatnak* (CornK. 55r). Ezzel szemben néha előfordul, hogy a latin szópárat másképp vagy egy szóval fordítják: *certissima fuit infallibiliter et indubitanter: menden ketsegekevl byzonyos volt* (CornK. 25r).

⁹³⁴ Lovas Elemér eredményét idézi a MargL. kiadásának előszavában (14) P. Balázs János.

⁹³⁵ Erről lásd Tarnai 1984: 231 kk.

⁹³⁶ Papp 1995: 490.

⁹³⁷ Vö. Károly 1995: 792.

Nem a túlaradó érzelmeket, de mégis – Horváth János hasonlatához visszatérve – a magyarnak a latinhoz való, „gyermeki” viszonyát tükrözik azok a magyar szókapcsolatok, amelyekben a párosításhoz láthatóan a latin nyelvre való reflexiók szolgáltatnak anyagot. Ezekben, úgy tűnik, inkább már bizonyos rutinszerű technikáról van szó, nem pedig a fordító naiv igyekezetéről a szavankénti pontos, a hallgatónak minél jobban érthető fordításra vagy az érzelmek áradásának tükröztetésére. Az ilyen párosítások a latin nyelvvel való kapcsolat több aspektusából merítenek anyagot.

A latin–magyar szóikerítésekben, amelyeket Horváth János helyesen ítelt egyfajta kétnyelvűség mutatóinak, a latin egyházi terminológia leggyakoribb elemei mintegy a latin nyelvű egyházi világ szimbólumai. Latin tagjukat a magyarban legtöbbször önállóan is használják, ezzel függ össze például, hogy az ilyen párokban a latin szó változatlan, a magyar pedig annak többé-kevésbé állandó megfelelője vagy körülírása. Minél többféle körülírással találkozunk, annál nyilvánvalóbb, hogy a latin szót szokás használni: *az silenciomot az vezteksegtartast* hatra nem vetý vala: *silencio* ... non proiecto (MargL. 9); az sororok kýk *az silenciomot az veztegeget* meg tevrtek vala (MargL. 79) stb. Érdekes e szempontból például a *capa* szó viselkedése. Párja lehet a *köntös, öltözet, ruha*: Mykoron zent margit azzonnak adnak vala *kentest capat* (MargL. 1): vestes habitus sui (gen. expl.); Ez zent margit azzon meg marad vala az karban chak *egý kentesben auagy capaban* ... az nagyý hydegsegeben (MargL.17, vö. még MargL. 38, DomK. 280); *evltevzetet auagy capaat* (DomK. 195); Evneký *ruhaya capaya* vala jgen o es meg zakadozot es foltos vala (MargL. 38). (Más esetben rendszerint a latin szó áll elől, ennek szórendje arra mutathat, hogy a *capát* talán már magyar szónak érezték, s mély hangrendje miatt kerülhetett a párosítás második tagjába.)

Jól látható egy olyan iskolás tendencia is, amikor a latin szó jelentésének, illetve a fordítás technikájának mozzanatait rendszerszerűen felhasználják egy latin szó kettős fordítására. Összekapcsolják a szó szerinti (tükör-) és a szabadabb fordítást: *ex istis Discernetis exitum*: ebben elmeryetewk meg az *ty ky menestewket es halaltokat* (PéldK. 67); *aditum*: *utat bemenetet* (CornK. 159v); *patrem erga peccatorem commotum*: atya isten meg *jndvlt megharagwt* az bevnesekre: (CornK. 159r). Lefordíthatják egy szó két összefüggő latin jelentését, amit egyúttal a tartalom intenzívebb kifejezésére is felhasználhattak: *Dominum Deum rogarent*: *kerneyek es jmadnayak* az vr iftent (PéldK. 8), alliteráció is fokozhatja a hatást: *cum multis lachrimis diligenter quaerebat*: sok fíralmakal ewtet. *kerdezi es kereffi* vala (PéldK. 14). A latin szó középkori és antik jelentését is párosíthatják: az utóbbit iskolai tanulmányaiból, az előbbi a mindennapi gyakorlatból ismerhette a fordító: *benignus dux*: az keges *herzeg vagy vezer* (CornK. 116v). A latin szó fogalmi jelentését a magyar olykor nyelviileg eleve ketté tagolja: *soror nostra*: *nenenk hugonk* (CornK. 158v), *germanae suae*: az ev *nenyenek vagy hukanak* (CornK. 168r). Párosítást kínál a nemek szerinti tagolás is, amire van minta a forrásokban, de tovább működik a fordításokban is: *Qui se credebant dominos*: kýk aleytyak vala magokat *vraknak es azzonyoknak* lenny: (PéldK. 72). Párra egyesíthettek még különböző magyar fordítási hagyományokat, nyelvi ingadozásokat: *addatur gratia capiti tuo*: *adaffeek malazt auagy kegyelm* te feyednek (CornK. 1r).

Az ilyen párosításokban megfigyelhető szabályosság arra mutat, hogy sok esetben rutinosan követik a latin szójelentést aprólékosan elemző, latin és magyar szinonimákkal értelmező iskolás gyakorlatot, amelyről a magyarországi oktatás néhány emléke, pl. a XV. század eleji esztergomi vagy a XV. század végi sárospataki iskoláskönyv glosszái⁹³⁸ is tanúskodnak. Ezek szinte rendszerszerű alkalmazásukkal modoros, jellegzetesen középkori réteget alkotnak e szópárbészletben, s a retorikus hatású szópárokkal szemben a latin hatás másik végétét képviselik. Ugyanakkor részben a középkori szómagyarázás módszereinek: az idegen szó lefordításának, a szó motivációját kereső etimologizáló fordításnak (ami a latintanításban egyébként máig jelen van) és glosszázásnak a vulgáris eltúlzásai is az ilyenek.⁹³⁹

⁹³⁸ Madas 1986: 166; Mészáros 1972: 219–223.

⁹³⁹ A szómagyarázat módszereire lásd Brinkmann 1980: 156.

A különféle szópártípusok, minthogy bennük mindig jelen van a tartalmi ismétlés mozzanata, funkciójukban egymást erősíthetik, s egy-egy szövegrészben összefonódva jelenhetnek meg. Például a Margit-legendának abban a részletében, amelyben Margit erőteljesen tiltakozik az ellen, hogy férjhez adják, Marcellus latin szövegében szinonima- és antonimapár érzékelteti a nyomatékos felháborodást. A magyar legenda még egy lehetőséget kihasznál: a *professio* szót még két magyar megfelelőjével toldja meg, vesd össze: *professionem meam, ...et virginitatis mee puritatem ...nec pro vita nec pro morte ... infringerem aut violarem*: az en *professiomat* az en *fogadasomat* *hýtemet* ... Es az en *zvsesegemnek* *týztasagat* ... Es az en *zerzetemnek* *týztasagat* ... *sem eletemert* · *sem halalomert* ...*se zegnem meg* · *auagy megnem zeplevsehtenem* (MargL.31). A latin + magyar szó alapján interpretatív célú kombinációja így felhasználható retorikai célokra is: jelzi Margit erős akaratát, s azt, hogy a fordítóhoz Margit érzelmileg közel állt.

A fenti példák egy vulgáris nyelv jellegzetesen középkori viszonyulásából mutatnak be szemléltetésül néhány mozzanatot a vizsgált stílusképlettel szemben: egyrészt a kapott latin minta jellegét, követését, közkeletűvé válását, újrateemtését, másrészt bővítését, eltúlzását, s részben hasonló motivációjú, de stílusban nem megfelelő elemekkel való keveredését. E tendenciák arányai esetenként kortól, forrástól, az egyéni stílus tényezőitől stb. függően eltérően alakulhattak, de a szópárosító stíluszokás más nyelvekben is hasonló motivációkkal működött.

Felhasznált irodalom

- BRINKMANN, Hennig 1980 *Mittelalterliche Hermeneutik*. Tübingen.
- COPELAND, R. 1995 *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge.
- CornK. *Cornides-kódex* [1514–1519]. Budapest 1967. (Codices Hungarici VI)
- DomK. *Domonkos-kódex* 1517. Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 9)
- GOMBOS Albin Franciscus 1938 *Catalogus fontium Historiae Hungaricae* III. Budapest.
- HORVÁTH János 1931 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.
- HORVÁTH János [ifj.] 1954 *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest.
- HorvK. *Horvát-kódex* 1522. Budapest, 1994. (Régi magyar kódexek 17)
- KÁROLY Sándor 1995 *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest. 761–834.
- KOSKENNIEMI, Inna 1968 *Repetitive Word Pairs in Old and Early Middle English Prose*. Annales Universitatis Turkuensis. Ser. B. Tom. 107. Turku.
- KRIKMANN, Arvo 1995 *Sõnapaarid ja -read vanemas eestikeelses kirikukirjanduses. Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost*. Toim. J. Peebo. Tartu Ülikooli Eesti Keele Õpetooli Toimetised I. Tartu. 81–101.
- MADAS Edit 1986 *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Budapest. 159–175.

- MargL. *Szent Margit élete*. 1510. Budapest, 1990. (Régi magyar kódexek 10)
- MAROUZEAU, J. 1935 *Traité de stylistique appliquée au latin*. Paris.
- MÉSZÁROS István 1972 *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Budapest.
- M. NAGY Ilona 2001 *Koordinierte Wortpaare im alten Ungarischen, Finnischen und Estnischen*. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars V. Tartu. 418–426.
- PAPP Zsuzsanna 1995 *A mellérendelő szerkezetek*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest. 474–492.
- Patrologia Latina Database *A Project Undertaken by Chadwyck-Healey*. CD-ROM.
- PéldK. *Példák könyve* 1510. Budapest 1960. (Codices Hungarici IV)
- RAPOLA, Martti 1961 *Piipiasuomen parataktinen tasapaino*. Kalevalaseuran vuosikirja 41: 67–90. Helsinki.
- STOTZ, Peter 1998 *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*. 4. Bd. *Formenlehre, Syntax und Stilistik*. München.
- TARNAI Andor 1984 „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest.
- WENZLAU, Fridrich 1906 *Zwei- und Dreigliedrigkeit in der deutschen Prosa des XIV. und XV. Jahrhunderts*. Halle.

Richard Pražák (Brno) A Szent László-legenda

A 11. századi magyarországi szentekről szóló legendák között a Szent László-legenda (*Legenda sancti Ladislai regis*) a legkésőbbi, amely ugyancsak két – maior és minor – változatban maradt fenn. A gesztákat előbb közvetlenül László korabelieknek,⁹⁴⁰ majd kicsit későbbieknek, Kálmán korabelieknek, azaz 1109 utáni keletűeknek vélték.⁹⁴¹ A Szent László-legendát átfogó kutatások alapján végül jóval későbbi eredetűként fogadták el, és keletkezésének idejét a 12. század végére vagy a 13. század elejére helyezték.⁹⁴²

A nagyobbik és a kisebbik Szent László-legenda viszonya gyakran volt kutatás tárgya, de a kutatók nem jutottak egyértelmű eredményre. A Szent László-legenda 1938-as kritikai kiadásában Bartoniek Emma feltételezett egy közös alapszöveget, amelynek lehetséges voltát más kutatók is elfogadták.⁹⁴³ A Szent László-legenda további változatait Lukcsics Pál (a vatikáni legendárium szerint) és Szelestei N. László (a gratzi kódex szerint a seitz karthauzi könyvtárból) tette közzé.⁹⁴⁴ Létezik még a legendának egy későbbi változata is, amely a *Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contente* című mű 1486-os strassbourgi és 1498-as velencei kiadásában található.⁹⁴⁵ Ennek a változatnak az alapját megtalálhatjuk a Szent László-legenda breviáriumi

⁹⁴⁰ L. HÓMAN Bálint: *A Szt. László kori Gesta Ungarorum*, Budapest, 1925.

⁹⁴¹ Vö. ifj. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, 1954, 315–340; GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Budapest, 1961, 84–103; MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Budapest, 1967, 35–39; KRISTÓ Gyula, *Képes krónika*, Budapest, 1986, 489–491; BOLLÓK János: *Die Gesta regis Ladislai, Epik durch die Jahrhunderte*. Hrsg. von I. TAR. Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archeologica XXVII, Szeged 1998, 223–229; SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban (A László-legenda és a Képes krónika 139. fejezete forrásproblémái)*, Századok 134, Budapest, 2000, 1. sz., 117–145.

⁹⁴² Csupán CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest, 1967, 527–562, állítja, hogy a Szent László-legenda megelőzte a Szent László-gesztákat, és a gesztákat a 13. század második évtizedére datálja, a legenda keletkezésének időpontja szerinte az 1210 körüli évekre tehető. GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, in *Középkori kútfontok kritikus kérdései*, Budapest, 1974, 136, azt írja, hogy a Szent László-legenda a 12. és 13. század fordulóján keletkezett. Ugyanezt állította már BARTONIEK Emma: *Legenda sancti Ladislai regis*, *Scriptores rerum hungaricarum* (tovább SRH) 2, Budapest, 1938, 511; illetve ifj. HORVÁTH János: l. c., 188. A Szent László-legenda 12. század végi keletkezését védi SZOVÁK Kornél: *The Transformations of the Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary*, in *Kings and Kingship in Medieval Europe*, London, 1993, 241–265, és Uő: *Az Árpádok világa*, Magyar kódex 1, Budapest, 1999, 191, ahol az őslegendáról szól, amelyet már a 13. század elején liturgikus célra lerövidítettek. Legújabb tanulmányában (*Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*, 2. jegyzet, 128) Szovák Kornél pedig azt állítja az őslegendáról, hogy a 12–13. század fordulóján írták e művet.

⁹⁴³ Ld. BARTONIEK Emma: SRH 2, 509–511, GERICS József: l. c., 1974, 113–116, CSÓKA J. Lajos: l. c., 226. MEZEY László (ed.): *Athleta Patriae*, Budapest, 1980, 28, a legenda két változatának (maior és minor) egységes rendjét említette. Szerinte a legenda maior a cursus monasticus, a legenda minor a cursus ecclesiasticus képviselése.

⁹⁴⁴ Vö. SZELESTEI N. László: *A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat)*, Magyar Könyvszemle 100, Budapest, 1984, 3. sz., 176–203; LUKCSICS Pál: *Szent László király ismeretlen legendája*, Budapest, 1930.

⁹⁴⁵ Ld. PRAŽÁK, Richard: *Legenda o svatém Ladislavu králi, Legendy a kroniky koruny uherské*, Praha, 1988, 134.

szövegében, amelyet legteljesebben a *Breviarium strigoniense* (Nürnberg 1484) foglal össze.⁹⁴⁶ A történelmi Magyarország területén keletkezett Szent László életrajza, amelynek szerzője az ismert horvát barokk költő, Pavao Vitezović-Ritter.⁹⁴⁷

I. László király (1077–1095) István után a második magyarországi szent király, és fokozatosan Magyarország második patrónusává és a lovagkirály szimbólumává vált. A Szent László-kultusz közvetlenül halála után keletkezett, a 12. és 13. században terjedt el, és a 14. században érte el virágkorát.⁹⁴⁸ A legenda 1192 táján, László király szentté avatásával kapcsolatosan keletkezett, és tartalmilag teljes mértékben a Szent István-legendákhoz kapcsolódik.⁹⁴⁹ A László név etimologizálásához (laus = dicséret) hasonló névelemzés már a nagyobbik Szent István-legendában is felbukkant (Stephanus = coronatus).⁹⁵⁰ A nagyobbik Szent István-legendával megegyező módon a Szent László-legenda is ugyancsak súlyt helyez annak bemutatására, hogy a király segítséget nyújtott a szenvedőknek, mindig bőkezű volt egyházával. Mindemellett a Szent László-legenda a kisebbik Szent István-legenda harcok király-eszményét is átveszi, elsősorban László Salamon ellen vívott harcának és kunok felett aratott győzelmének leírásában.

Érdekes, hogy a 12. századi Szent László-legenda szerzője egészében véve igen csekély mértékben támaszkodott a 12. század elején keletkezett *Gesta Ladislai regis* című gesztára. (Kérdés, hogy egyáltalán ismerte-e közvetlenül.) A legenda igen szegényes, már ami a király életének konkrét adatait, tényeit, ezek ismertetését illeti. Épp ezért László királyra vonatkozóan a későbbi magyarországi krónikák is inkább a gesztából, mintsem a legendából indulnak ki. László királyról a leggazdagabb képet a 14. század közepéről származó *Képes Krónika* nyújtja.⁹⁵¹ A krónikákból

⁹⁴⁶ Vö. FODOR Adrienne: *László-legendák XV–XVI. századi magyarországi breviáriumokban*, in *Athleta Patriae*, Budapest, 1980, 61–64.

⁹⁴⁷ Ld. SZÖRÉNYI László: *Paulus Ritter Szent László-életrajza*, Irodalomtörténeti Közlemények 103, Budapest, 1999, 3–4. sz., 416–448.

⁹⁴⁸ Ld. KLANICZAY Gábor: *Szent László kultusza a 12–14. században*, in *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, Budapest, 1999, 357–374. Ezt a tanulmányt szintén tartalmazza KLANICZAY Gábor könyve: *Az uralkodók szentsége a középkorban*, Budapest, 2000.

⁹⁴⁹ A Szent László-legendára vonatkozóan mindenekelőtt ld. a legenda kritikai kiadását, SRH 2, 507–527, BARTONIEK Emma gondozásában. Továbbá vö. HORVÁTH Cyrill: *Középkori László-legendáink eredetéről*, Irodalomtörténeti Közlemények 32, Budapest, 1928, 22–56, 161–181; LUKSICS Pál: *Szent László király ismeretlen legendája*, Budapest, 1930; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest, 1967, 527–562; GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, in *Középkori kútforrások kritikus kérdései*, Budapest, 1974, 113–136; GYÖRFFY György: *Szent László*, in *László király emlékezete*, Budapest, 1977, 5–20; A Szent László-legenda magyar fordítása KURCZ Ágnestől, ugyanott, 49–59; KRISTÓ Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*, Budapest, 1977, 119–125; MEZEY László (ed.): *Athleta Patriae*, Budapest, 1980; KLANICZAY Gábor: *A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái*, Történelmi Szemle 24, Budapest, 1981, 2. sz., 273–286; EGERSEGI Géza (ed.): *Árpád-kori legendák és Intelmek*, Budapest, 1983, 95–102 (a legenda fordítása KURCZ Ágnestől); KLANICZAY Gábor: *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*, in *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 1986, 15–32; SZOVÁK Kornél: *The Transformations of the Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary*, in *Kings and Kingship in Medieval Europe*, London, 1993, 241–265; KERNY Terézia: *László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)*, in *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*, Budapest, 1998, 175–197; KLANICZAY Gábor: *Szent László kultusza a 12–14. században*, in *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, Budapest, 1999, 357–374.

⁹⁵⁰ Vö. SRH 2, 380–381, 516.

⁹⁵¹ Az erre vonatkozó régebbi irodalomból vö. KRISTÓ Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*, Budapest, 1977, 119–125, az újabb irodalomból pedig KLANICZAY Gábor: l. c., (9. jegyzet), 1999, 357f. és SZOVÁK Kornél: l. c. (2. jegyzet), 117f.

néhány Szent Lászlóra vonatkozó adat a néphagyományba is átszűrődött, ily módon a későbbi századokban a Szent László-legendakört a néphagyomány is tovább gazdagította.⁹⁵² A legendakör eseményei a korabeli magyarországi templomi freskókon igen gyakran szerepelnek képzőművészeti alkotások témájaként. A László királyt megörökítő alkotások első darabjai már a 13. század végén megjelentek, de főként a 14. és a 15. század folyamán szaporodtak meg, különös bőségben Erdélyben és a Felvidéken, a mai Szlovákia területén.⁹⁵³

A Szent László-legendát a 12. század végén Nagyváradon, László 1192. évi szentté avatásának városában írták, mégpedig kétségkívül III. Béla ösztönzésére, aki 1189-ben konkrét segítséget adott Barbarossa Frigyes keresztes hadának, és a keresztes háborúk eszméjében találta meg az egyik fő indítékot László szentté avatásához.⁹⁵⁴ III. Béla Manuel Komnénosz bizánci császárnak, László unokájának udvarában ismerkedett meg a Szent László-kultusszal.⁹⁵⁵ Ez magyarázza például azt a tényt, hogy a Szent László-legenda néhány motívuma a bizánci harcos erényű szentek, például Szent Demeter kultuszára is emlékeztet. Szent Demeter Szaloniki védőszentje volt, kinek földi maradványait 1185-ben a bulgáriai Tárnovóba szállították. Demeter kultuszának nyomai már a 11. század második felének magyarországi misekönyveiben is felbukkantak.⁹⁵⁶ Szent László konstantinápolyi kultuszának fő alapja az volt, hogy Szent László leánya, Piroska (Eirene) 1105 körül lett a bizánci császár, Komnénosz II. János felesége, és 1134-ben bekövetkezett halála után a szentség híre övezte. Az általa alapított – Pantokratornak ajánlott – családi monostorban temették el Bizáncban.⁹⁵⁷ Már a 12. században keletkezett eredeti Szent László-legenda is kiemelten

⁹⁵² Vö. főleg MAGYAR Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*, Budapest, 1988.

⁹⁵³ Vö. RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*, Budapest, 1954; DRAGUȚ, Vasile: *Picturi murale în Transylvania medievală*. Studii și cercetări de istoria artei 12, București, 1967, 1. sz.; TÓTH Melinda: *Árpád-kori falfestészet*, Budapest, 1974; DVOŘÁČKOVÁ, Vlasta–KRÁSA, Josef–STEJSKAL, Karel: *Stredoveká nástenná malba na Slovensku*, Praha–Bratislava, 1978; LUKÁCS Zsuzsa: *A Szent László-legenda a középkori magyar falképfestészetben*, in *Athleta Patriae*, Budapest, 1980, 161–204; MAROSI Ernő: *Der heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14.–15. Jh.*, Acta Historica Artium Hungaricae 33 (1987–1988), Budapest, 1988, 211–256; LÁSZLÓ Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest, 1993; TÓTH Melinda: *Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép*. Ars Hungarica 23, Budapest, 1995, 137–154.

⁹⁵⁴ A László-kultusz és III. Béla keresztes tervei közötti kapcsolatra vö. Bak János megjegyzéseit, In: Thomas von BOGYAY–János M. BAK–Gabriel SILAGI (eds.): *Die heiligen Könige (Ungarns Geschichtschreiber I)*, Graz–Wien–Köln, 1976, 147–165. Továbbá James Ross SWEENEY: *Hungary in the Crusades 1169–1218*, The International History Review 3 (1981), 467–481; Uő: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században*, Századok 118, Budapest, 1984, 114–124; László VESZPRÉMY: *Dux et praeceptor Hierosolymitanorum. König Ladislaus (László) als imaginärer Kreuzritter*, The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... in *Festschrift in Honor of János M. Bak*, ed. Balázs NAGY–Marcell SEBŐK. Budapest, 1999, 470–477. Ld. szintén KLANICZAY Gábor: I. c. (9. jegyzet), 1999, 368, és SZOVÁK Kornél, I. c. (2. jegyzet), 120–122.

⁹⁵⁵ Ld. GYÖRFFY György: *Szent László király emlékezete*, Budapest, 1977, 20. Vö. szintén Ferenc MAKK: *The Árpáds and the Comneni, Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, 1989, 107–123.

⁹⁵⁶ Vö. SZÉKELY György: *Poměr středoevropských zemí k církevním reformám a byzantskému světu v 11. století*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 8, Brno, 1961 31f.; Gyula MORAVCSIK: *Byzance et le christianisme hongroise du moyen âge, XV. corso di cultura sull'arte ravennata e bizantina*, Ravenna, 1969, 313f.

⁹⁵⁷ MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*, A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7–8, Budapest–Konstantinápoly, 1923; Uő: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest, 1984, 101, 113–121 (Eirene élete), 195, 338; LADOCSEI Gáspár: *Magyarországi Piroska, a kegyes bizánci császárné*, in *Magyarok Kelet és Nyugat metszéspontján*, Esztergom, 1994, 21, 26.

foglalkozik László király kunok felett aratott győzelmével, amely győzelem a 14–15. századi, Szent Lászlót ábrázoló freskók vezérmotívumává vált, különösen a magyar lányt elrabolni igyekvő kun harcos nyomába eredő király ismert jelenete révén. A jelenet nőalakját az egyházi hagyomány Szűz Máriával kezdte azonosítani. Ma már ismeretes, hogy épp ebben az epizódban maradt fenn a honfoglalás előtti kor ősi magyar epikai hagyományának egy eleme.⁹⁵⁸ A motívum általános magyarországi elterjedtsége kétségtől a 13. század közepének tatárdúlásával volt kapcsolatban, illetve az ország tatárjárást követő újjáépítésével. László király ebben az időben vált a keleti pogány portyázók ellen vívott harc szimbólumává.

Hasonlóképpen érdekes a néphagyomány terjedése a Szent László-legendahagyományban, és az, amiképpen ezt az egyházi körök fogadták. Ez utóbbinak jó példája a *Képes Krónika* ismert illusztrációja, amelyen a két testvérnek, Lászlónak és Gézának valahol Vác mellett egy szarvas jelenik meg égő gyertyával, így mutatván meg a helyet, ahol templomot kell alapítaniuk. Ez a motívum azután gyakran jelent meg egyházi falképeken, például Aquilai János 14. század végén készült veleméri festményén is. Az Úr angyalával azonosított csodaszarvas a pogány magyar őshagyományból származik, és a magyarokat Scythiából Etelközbe átvezető csodaszarvas-motívumának továbbélését jelzi.⁹⁵⁹ Van egy másik magyarázat is; eszerint ez a jelenet kapcsolódik az Eustach-legenda hasonló jelenetéhez. Meg kell említeni, hogy Eustach kultuszával Magyarországon először csak IV. Béla idejében találkozunk, aki Csúton alapította meg az Eustach patrocíniumot.⁹⁶⁰ A 15. századi, *Ének Szent László királyról* című verses műben pedig a kereszténység előtti ősi finnugor vers elemeit, hatását fedezhetjük fel. Ugyanis a finnugor verselés egészen korai szakaszában a színes skálájú heterometria mellett bizonyos laza kötöttségű monometria is jelentkezik, mégpedig oly módon, hogy az ütemszám állandósult, és csupán a szótagszám maradt változó. Az *Ének Szent László királyról* című műben hasonló szótagtagolással találkozunk, mint például a régi mari népdalokban vagy a többi finnugor nép más jellegű népköltészeti alkotásaiban.⁹⁶¹

Az 1351–1372 között keletkezett *Anjou-legendárium* Szent László-legendájának huszonnégy jelenetében a népi és egyházi Szent László-legendahagyomány több motívumát is megtaláljuk.⁹⁶² Figyelmünket közülük legelőbb a tizenhetedik jelenet ragadja meg, amely Lászlónak a csehek királyával, nyilván II. Vratiszlávval való kibékülését és az ezt jelképező csókot ábrázolja. II. Vratiszláv felesége egyébként I. András leánya, Adleyta volt. László uralkodása idején a magyar királyi udvarban gyakran megfordult Vratiszláv öccse, Jaromír (Gebhard) prágai püspök, aki királyi bátyjával hosszú évekig tartó pereskedéséhez külföldi szövetségeseket is keresett, például Szent

⁹⁵⁸ Vö. SRH 1, Budapest, 1937, 368–369. Ld. továbbá LÁSZLÓ Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944, 426–429; VARGYAS Lajos: *Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai a néphagyományban*, Budapest, 1967, 296–300; SZEGFÜ László: *A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablás epizódjának nyomozása*, A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged 1977, 23–31; VIZKELETY András: *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények 85, Budapest, 1981, 253–275.

⁹⁵⁹ Ld. FETICH Nándor: *A regösénekekről*, Ethnographia 69, Budapest, 1958, 353–354.

⁹⁶⁰ Ld. MEZEY László: *Az Árpádok eredet-mondája és a csúti alapítás*, Filológiai Közöny 3, Budapest, 1957, 427. Vö. szintén RICHARD PRAŽÁK: l. c., 1988, 364–365.

⁹⁶¹ Vö. GÁLDI László: *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése*, Irodalomtörténet 48, Budapest, 1960, 168–173. Az *Ének Szent László királyról* e magyarázatát a magyar tudósok többsége nem fogadta el, a vitához ld. főleg VEKERDI László: *A Szent László-énekhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 1972, 2. sz., 133–145, aki feltételezi e mű két korabeli (latin és magyar) változatát, amely egy időben, az 1470–1480 körüli években keletkezett.

⁹⁶² Ld. *Magyar Anjou-legendárium*. Kiadta és a bevezető tanulmányt LÉVÁRDY Ferenc írta. Ezenkívül: KLANICZAY Tibor: *Magyar Anjou-legendarium*, in *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 129–135.

László magyar királynál is, akiben az egyház védőjét látta. Amikor Vratiszláv, Jaromír akarata ellenére 1088-ban megújította az olmützi püspökséget, Jaromír panaszkodni akart a pápánál. Rómába utaztában 1090. június 26-án azonban Magyarországon, Esztergomban meghalt. A cseh krónikairó, Kosmas feljegyzi még, hogy 1091-ben kétezer harccal bevonult Magyarországra Břetislav, a cseh király fia, és László király „recognoscens cognatum sibi benique suscepit et concessit militibus ejus inhabitare locum, qui dicitur Banow.” Ez a hely nem volt messze Magyar Brodtól, amely a magyar–morva határ magyarországi oldalán található. Břetislav itt körülbelül egy évet tartózkodott, majd amikor Konrád került a cseh trónra, visszatért Csehországba, s Konrád korai halála után, 1092 szeptemberében cseh fejedelmi posztra jutott.⁹⁶³

Az *Anjou-legendárium* Szent László-legendájának tizedik jelenete Lászlónak a kunok ellen vívott cserhalmi csatáját ábrázolja, s a kép majd mindenben megegyezik a zsigrai templom falfestményével. Az illusztrált legenda más jelenetei is feltűnően emlékeztetnek a 12. század végén írott legendára, például a Szent László fohásza nyomán a pusztában megjelenő szarvas- és tehéncsordát ábrázoló negyedik jelenet, amely a magyar sereget imájával az éhhalál elől megmentő László csodatevését örökíti meg. A 12. század végén íródott Szent László-legenda tehát még a László-kultusz virágkorát jelentő 14. században is életképesnek, aktívnek bizonyult. László király kunok ellen vívott harcának jelenete a 14. századi képzőművészeti alkotásokban központi motívumként szerepelt, erre példaként említhetjük a Pachomij szerb szerzetes által 1442 táján Oroszországban készített pravoszláv Szent László-legendaváltozatot az úgynevezett *Kronografból*. Pachomij a Szava-legendát és a régi magyarok pravoszláv voltának balkáni hagyományát vette alapul. László király ezek alapján Pachomij legendájában a Batu kán tatárjait legyőző pravoszláv uralkodóként jelenik meg, tehát uralkodását a 13. századra helyezi át. A szerb szerzetes a Szent László-hagyománnyal nagyváradi tartózkodása idején, a legendahagyomány fő központjában, László király sírjának városában ismerkedhetett meg. (E városban állt László király Kolozsvári testvérek által készített lovasszobra, a régi magyar szobrászat egyik legjelentősebb alkotása.) Pachomij valószínűleg 1410 és 1438 között fordulhatott meg a városban, tehát még mielőtt Oroszországba ment volna.⁹⁶⁴

Tipológiai szempontból a Szent László-legenda hasonló átmeneti típust jelent a királylegendák két alaptípusa között, mint száz évvel korábban a Hartvik-legenda. A Szent István-legendák közül a még a 11. századból származó *Legenda maior* a királylegendák korábbi típusához tartozik, mégpedig a 10. századi aszketikus-szerzetesi uralkodót felmutató legendatípushoz. Ezzel szemben az 1109 után keletkezett *Legenda minor* már a harcos erényekkel kitűnő szentet, a pogányság és az egyház ellenfelei fölötti győzöt megörökítő királylegendák típusát képviseli. E típus aktualitása a 11. század közepétől a küszöbön álló invazióharcok kapcsán erősödött fel.⁹⁶⁵ A királylegendák

⁹⁶³ Vö. Josef EMLER (ed.): *Kosmův letopis český [Kosmas cseh évkönyve]*, Prameny dějin českých – Fontes rerum bohemicarum 2, Praha, 1874, 89–91, 122–123, 130–131, 142–143.

⁹⁶⁴ Erre vonatkozóan ld. PERÉNYI József: *Legenda o svjatom Ladislave v Rossiji*, Studia Slavica, tomus 1, fasciculus 1–3, Budapest, 1955, 227–244. Magyarul: *A Szent László-legenda Oroszországban*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Scripta historica, tomus 1, Budapest, 1957, 172–185.

⁹⁶⁵ A nagyobbik és kisebbik István-legenda közötti tipológiai különbségről ld. elsősorban BALOGH József: *Az „ájtatos” és „komor” Szent István király*, Egyetemes Philológiai Közlöny 52, Budapest, 1928, 1–3. füzet, 49–50; GYÖRFFY György: *István király és műve*, Budapest, 1977, 126–128 és Richard PRAŽÁK: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*, Történelmi Szemle 24, Budapest, 1982, 3. sz., 450–451.

fenti két típusa közötti átmenetet a Hartvik-legenda képviseli.⁹⁶⁶ A Szent László-legenda továbbfejleszti az uralkodóra mint Isten földi helyettesére háruló szakrális funkciók képzetét, tanát. Ez a tétel normann átvétel eredménye, amint azt a 14. századi Szent László-legendaciklus falfestményeken való megjelenései is bizonyítják. (Például a kakaslomnici templom festményén László király arcát II. Roger normann–szicíliai király vonásai stilizálták. II. Roger leánya, Buzilla egyébként László utódjának, Kálmánnak volt a felesége.)⁹⁶⁷

A Szent László-legenda a Szent István-legendáknál következetesebben propagálja az igazságos király képzetét, mégpedig Pseudo-Ágoston és Isidorus Etymológiái nyomán.⁹⁶⁸ A Szent László-legenda László szellemi erényeinek szuggesztív képe („copiosus in caritate, gratiarum donis plenus, cultor iustitiae, patronus puditiae, consolator afflictorum, sublevator oppressorum” stb.),⁹⁶⁹ s László szellemi arculatát még a 13. század végén is befolyásolta, ahogy arról Benedek váradi püspök 1294-es második prédikációja is tanúskodik, melyben a szerző László fő erényeit említi, melyek közé „veritas, providencia, humanitas et strenuitas” tartozik.⁹⁷⁰ A lovagkirály itt összekapcsolódik az emberbaráti szeretettel bővelkedő, ájtatos királlyal, a harcias uralkodó a keresztény erényekben kitűnő emberrel. A Szent László-legenda szerzőjének láthatóan jogi műveltsége is volt, stílusában pedig sok esetben Anonymusra emlékeztet.⁹⁷¹ A Szent László-legenda ezenkívül stilisztikailag is igényesebb, nyelvében csiszoltabb, mint a Szent István-legendák. A Szent László-legenda a középkori magyar irodalom egyik legkiválóbb műve, és az összehasonlító közép-európai távlatból is figyelemreméltó irodalmi alkotás.

⁹⁶⁶ Vö. PAULER Gyula: *A Hartvik-legendáról*, Századok 26, Budapest, 1892, 279–295; R. Fr. KAINDL: *Über das Verhältnis der Hartvici Vita S. Stephani zu der Vita maior und minor*, Archiv für österreichische Geschichte, Wien 1894, 1898; KARÁCSONYI János: *Hol bővítették a Hartvik-legendát először és másodszor?*, Századok 35, Budapest, 1901, 991–1008; HOLINKA Rudolf: *Vita S. Stephani regis*, Sborník Matice slovenskej 1938–1939, Martin, 1940, 182–202; TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához*, Budapest, 1942; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest, 1967, 154–199; GERICS József: *A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól*, Magyar Könyvszemle 97, Budapest, 1981, 175–188; Uő: *Über Vorbilder und Quellen der Vita Hartviciana sancti Stephani regis Hungariae*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 29, Budapest, 1984, fasc. 1–4, 425–444; Richard PRAŽÁK: *The Legends of King Stephen*, Hungarian Studies, Budapest, 1985, Vol. 1, N. 2, 163–177; THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*, in *Magyarok eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged, 2000, 569–591.

⁹⁶⁷ Vlasta DVOŘÁČKOVÁ–Josef KRÁSA–Karel STEJSKAL: l. c., 164.

⁹⁶⁸ GERICS József: l. c., 1974, 119–121.

⁹⁶⁹ Ld. *Legenda sancti Ladislai regis*, SRH 2, ed. Emma BARTONIEK, Budapest, 1938, 517.

⁹⁷⁰ Vö. Richard PRAŽÁK, l. c., 1988, 143.

⁹⁷¹ Ld. ifj. HORVÁTH János: l. c., 188–195; Uő: *Die Persönlichkeit des Meisters P. und die politische Tendenz seines Werkes*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 19, Budapest, 1971, 273–286; SÓLYOM Károly: *Három középkori portré. Szent László, III. Béla, Álmos*, Kortárs 28, Budapest, 1994, 57–83.

Irányított irodalom

Cseke Péter (*Cluj*) A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989)

Történeti vázlat és cenzúra-tipológiai vizsgálat

I.

Jyvaskylái előadásomra készülődve, feljegyzéseimet rendezgetve került a kezembe Babitsnak a Nyugat „Örjárat” rovatában megjelent 1937-es írása, a *Cenzúra*, melyre a nemrég elhunyt Lukácsy Sándor által szerkesztett *Nemzeti olvasókönyv*⁹⁷² hívta fel a figyelmem. Előljáróban hadd idézzük magunk közé az európai szellem magyar őrhelyének szolgálattevőjét:

„Elég rossz az is, ha magunk cenzúrázzuk magunkat, vagy kiadóink és szerkesztőink cenzúráznak, kényszer nélkül kiszolgálva a Hatalom igényeit, a Tömeg babonáit. Ámbár az ilyen cenzúra alól még csak ki lehet bújni valahogy. Igazában a mai Magyarországon (kellő szavakkal) majdnem mindent megírhatunk. Sok hatása úgyszincs annak, amit írunk. Szabadságunknak ez titka és ára.

Akárhogy is, valódi vagy képzelt bajaink között nagyon is elfeledkezünk arról, hogy a magyar szellemi életnek egy »jelentékeny és értékes hányada« valóban cenzúra alatt nyög. S ez nem amolyan »öncenzúra«, szellemi öncsonkítás, amit mi magunk hajtunk végre magunkon, pusztá gyávaságból. Ez igazi, szó szerinti cenzúra, s fehér foltokat jelent a folyóiratok lapjain, amilyeneket apáink és nagyapáink a kultúra szégyenfoltjainak tekintettek.

Előttem az Erdélyi Helikon legújabb füzete, tele ezekkel a fehér foltokkal. Borzadva nézem őket, mintha csupa kiütések volnának. [...] Az erdélyi magyar szóhoz engem mély élmények kötnek. Valakit, aki nagyon kedves volt nekem, látok itt láncra verve, megcsonkítva... De ha nem így volna, ha egészen idegen volnék is! Akkor is fölháborítana ez a cenzúra, melynél barbárabbat és fölöslegesebbet alig tudnék elképzelni.

A fehér foltok legtöbbje egészen kicsi, csak egy-egy szó hiányát jelzi. Ezek nyüzsögnek, kivált történeti és földrajzi vonatkozású szövegekben. Néhol majd minden sorból ásít egy kis ablak. S rendesen nem is nehéz eltalálni, micsoda szó az, amit a cenzor nem talált közölhetőnek. Ha az volt a célja, hogy az olvasó gondolatköréből kizárja ezt a szót, nagyon rosszul számít. Éppen az ellenkezőjét éri el.

Az irodalom. A tudományosság. Nagyon jól tudjuk, hogy az erdélyi irodalomról, az erdélyi tudományosságról van szó. Erdélyben nem szabad lenyomatni ezt a szót hogy *Erdély*. Ki lehet így irtani egy szép ősi szót? Meg lehet ölni a múltat, a történelmet? Egyelőre e fehér foltban jobban él a szó, mintha a saját betűiben élne.”⁹⁷³

Azért választottam kiindulópontként ezt a témánk szempontjából fölöttébb releváns szöveget, mert Babits érzékletes leírásából magára a cenzúra – eredendően „barbár”, az Illyés megfogalmazta „teremtés előtti sötétség” állapotába visszavetítő – természetére ismerhetünk. Ráadásul olyan fogalmi fogódzókat is kínál, amelyek segítségével nem csupán a két világháború közötti cenzúraviszonyokat értelmezhetjük. Hiszen a fasiszta és kommunista totalitarizmusok tobzódása idején már aligha volt kérdéses, hogy „meg lehet ölni a múltat, a történelmet”... Még akkor is, ha a szellemi önvédelmi reflexek működésének köszönhetően legjobbaink nem egy esetben művészi tökélyre emelték a cenzúra kijátszását.

⁹⁷² *Nemzeti olvasókönyv*. Közreadja LUKÁCSY Sándor. Gondolat, Bp., 1988.

⁹⁷³ BABITS Mihály: *Cenzúra*. Nyugat, 1937, 2. 157–159.

Babits az európai és a magyar szellem autonómiáját védelmezte, amikor tiltakozott a Hatalom és a Tömeg igényeinek kényszerű és/vagy önkéntes kiszolgálása ellen. Meglátásait nagyrészt a legújabb romániai cenzúra-tipológiai vizsgálatok is igazolják: lényegéből fakadóan a cenzúra minden időben, minden kommunikációs helyzetben és minden formában az eszmék és információk szabad áramlásának korlátozója, a hatalmi/ideológiai érdekérvényesítés és a tömeg-manipuláció szellemtipró eszköze.⁹⁷⁴ A mindenkori hatalom és a kultúra viszonylatában Marian Petcu megkülönbözteti az *előzetes* és az *utólagos* cenzúrát, a végrehajtási módot tekintve pedig a *külső* és a *belső* cenzúrát. Ez utóbbi nemcsak a szerkesztőségen belüli ellenőrzésre vonatkozik, hanem magába foglalja az *öncenzúrát* is, amely bizonyos korszakokban alighanem ártalmasabbnak bizonyult, mint a hatalmi erőszakot érvényesítő *külső* cenzúra.

Ezek káros utóhatását a mai napig is érzékelhetjük Romániában, ahol az 1989 decemberében visszaszerzett véleménysszabadság reális lehetőségei nem az Európa felé megnyíló utat egyengették, hanem az irracionális felélesztését, a nemzeti gyűlölködés gátlástalan elszabadítását, a kisebbségellenes tömeg-manipuláció – minden korábbinál hatalmasabb méreteket öltő – „felszabadítását”. Ez a felismerés avatja jelentős szellemi teljesítménnyé Adrian Marino – bevezető történelmi vázlatnak minősített – kis könyvét a romániai cenzúraviszonyokról. A rangos kolozsvári irodalomtudós és művelődéstörténész számol a *totalitárius cenzúra* mai következményeivel is, és az európai eszmények nevében élesen szembefordul azokkal, akik „a Nagyszeben környéki hegyeket összetévesztik a Himalájával”. A nemzeti utópiák leépítésében, a kritikai gondolkodás térhódításában, az előítélet-mentes értékszemlélet kialakításában jelöli meg a követendő utat.⁹⁷⁵

Az idézett Babits-szöveg nem hagy kétséget afelől: a cenzúra-tipológiai vizsgálatok nem nélkülözhetik a *kommunikációs helyzetből* adódó *differentia specifica* kimutatását sem. Hiszen kisebbségi helyzetben a cenzúra bármely formája jóval ártalmasabb, mint többségi viszonyok közepette. Szimptomatikus, hogy sem a Magyarországon, sem a Romániában megjelent 20. századi sajtótudományi szintézisek nem foglalkoznak érdemben ezzel a kérdéskörrel, holott a cenzúraviszonyok bemutatása is szerves része a sajtótörténetnek. A magyarázat egyrészt abban keresendő, hogy a kommunista diktatúrák időszakában mindkét országban tabutémának számított a cenzúra-kutatás; a kilencvenes években pedig – amikor a hatalom és kultúra viszonyának, illetve a kultúra hatalmának és a hatalom kultúrájának az elemzése immár nem ütközött akadályba – sem a magyar, sem a román kutatók nem mutattak különösebb érdeklődést a „helyzet-specifikus” vizsgálatok iránt. Ami minden bizonnyal összefügg azzal az alapvető ténnyel, hogy nem ismerték/ismerik kellőképpen a több mint nyolcvan éves romániai magyar sajtókultúra feltételrendszerét, működési sajátosságait, jelentősebb szellemi teljesítményeit, értékközvetítő szerepét, intézményteremtő és társadalomszervező erejét, nem utolsósorban pedig kisebbségvédelmi küzdelmeit. Hogy az anyagismeretből fakadó belső késztetés és a „kisebbség-érzékeny” empátia hiánya adott esetben mennyire beszűkítő lehet, mennyire kihat a szóban forgó téma „kezelésére”, jól példázza ezt a magyarországi újságíróképzésben használatos, tankönyvigényű szintézis⁹⁷⁶ éppúgy, mint Marian Petcu fentebb említett úttörő vállalkozása. Az előbbi csak érintőlegesen – mindössze egy lapnyi terjedelemben – foglalkozik a két világháború közötti kisebbségi magyar sajtóval, az 1948 és 1988 közötti áttekintés során már egyszerűen fel sem merül annak az igénye, hogy a szerző a határon túli sajtóra egy pillantást is vessen. (Pedig még a második nyilvánosságot megteremtő szamizdat lapok közül is említhetett volna hármat: *Ellenpontok*, *Kiáltó Szó*, *Határ/idő/napló*.) Marian Petcu figyelmét nem kerülik el az észak-erdélyi román sajtót ért 1940 és 1944 közötti atrocitások: a lapengedélyek megtagadása, a sajtóperek sorjázása stb.; joggal teszi szóvá, hogy a bécsi döntéssel kisebbségi

⁹⁷⁴ Lásd: PETCU, Marian: *Puterea și cultura* (Hatalom és kultúra). Polirom Kiadó, Iași, 1999.⁹⁷⁴ MARINO, Adrian: *Cenzura în România*. (Cenzúra Romániában) 2000.

⁹⁷⁵ K. L. [KÁNTOR Lajos]: *Cenzúra Romániában*. Korunk, 2001, 9. sz. 89.

⁹⁷⁶ KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. A MÚOSZ és a Bálint György Újságíró-iskola kiadása, Bp., 1994.

helyzetbe került csaknem kétmillió román népesség számára mindössze egy napilap (a kolozsvári *Tribuna Ardealului*), egy hetilap (a beszercei *Săptămâna*) és egy folyóirat (*Viața ilustrată*) működését engedélyezték a magyar hatóságok – a két időszakos egyházi kiadvány mellett. Ám azt már nem fűzi hozzá, hogy ugyanebben az időszakban Dél-Erdélyben is – paritásos alapon – hasonló mércét alkalmaztak a román hatóságok: a korábbi huszonnégy magyar sajtótermék helyett csak a temesvári *Déli Hírlap*, a nagyenyedi *Erdélyi Gazda* és az aradi *Havi Szemle* biztosította a *háborús cenzúra* által erőteljesen korlátozott sajtónyilvánosságot. Hogy az 1919 és 1940 közötti periódust miként vészelte át a romániai magyar sajtó, arról Petcu mindössze ezt jegyzi fel: 1919-ben huszonnégy erdélyi városban szervezték meg (553 alkalmazottal) a cenzúrahivatalt, amit elsősorban a korabeli kisebbségi magyar sajtó megnyilatkozásai tettek szükségessé („datorită reacțiilor presei minorității maghiare”). A továbbiakban pedig arról tájékoztat: a cenzúra a sajtószabadságot szavatoló 1923-as alkotmány életbe léptetése után is lesújtott az „irredentizmussal vádolt” magyar sajtóra („Au continuat să fie urmărite și reprimat organele de presă care nu aderau la politica oficială a statului român – cele maghiare, din Transilvania, care militau contra unirii acestei provincii cu România, acuzate de irendentism...”). Elismeri ugyan, hogy a román hatóságok 1919 és 1934 között 607 magyar és 94 német újságíróat ítéltek el, de nyomban hozzáfűzi: a magyarok viszont 1535 erdélyi román újságíróat juttattak hasonló sorsra 1910 és 1914 között.⁹⁷⁷

A Trianon által szentesített főhatalom-változást követően az utódállamokban működő cenzúra intézményrendszere elsődlegesen épp azt az *egyetlen hatalmat* („Le pouvoir des sans pouvoir” – hogy Vaclav Havel 1978-as tanulmányának címét idézzük⁹⁷⁸), a *hatalom nélküliek hatalmát* akarta korlátozni, amely az elcsatolt magyar nemzetrészek számára még megmaradt. Csakhogy amíg Nagy-Románia megteremtésének kezdeti időszakában a gyakori kormányváltásoknak köszönhetően a korlátozások intenzitása váltakozó amplitúdójú hullámgörbe szerint alakult, a totalitarista rendszerek kialakulása és működése nem hagyott kétséget afelől, hogy a biztonsági erőknek alárendelt cenzúra az állandó félelemgerjesztés, tudatszűkítés és tudatmérgezés, végső soron pedig a kisebbségek erőszakos asszimilálásának/felszámolásának, a „homogén” politikai nemzet megteremtésének az eszköze. Nem véletlen, hogy Adrian Marino egynekeműnek tekinti a két világháború közötti fasiszta antonescui cenzúra és a kommunista sajtóirányítás perverz módszereit. Azzal a különbségtétellel, hogy ezeket a módszereket – mint írja – a kommunista cenzúra emelte tőkélyre.⁹⁷⁹

Az első világháború után a lapalapítások nem ütköztek különösebb nehézségbe. A berendezkedő államhatalom mindent elkövetett, hogy „megkönnyítse” a Romániához csatolt erdélyi magyar nemzet rész elszakadását az anyanemzettől. Az új helyzetben továbbélő lapokat, illetve az újonnan indítottakat persze szigorú ellenőrzés alatt tartotta. „Egy szép napon beült a szerkesztőségbe a helyi román ügyvéd – jegyezte fel »kisebbségi újságíróvá« válásának történetét 1926-ban Ligeti Ernő⁹⁸⁰ – , és kijelentette, hogy Budapesttel többet nincs beszélgetés, sem cenzúrával, sem anélkül.” A korábban jelentéktelen vidéki lapok szerkesztői is ráébredtek arra, hogy az újságírás immár nem csupán *mesterség*, hanem közvetlen *felelősséggel* járó *hivatás*. György Lajos, aki elsőként tekintette át a kisebbségivé lett erdélyi magyar sajtó hőskorát, 1924-ben háromszázharminc sajtóterméket vett számba. De ugyanakkor azt is jelezte, hogy vizsgálódásának időpontjában száznégyszáz már nem láthatott napvilágot a gyakori lapbeszüntetések következtében.⁹⁸¹ Mindez együtt járt a postai terjesztés akadályozásával, a nemkívánatos írások, bekezdések, szövegrészek, mondatok, félmondatok, szavak kiparancsolásával. Később a hatóságok rájöttek, hogy a fehér ablakok, az

⁹⁷⁷ PETCU: *I. m.* 130–131.

⁹⁷⁸ HAVEL, Vaclav: „*Le pouvoir des sans pouvoir*”. In: *Essais politiques*. Seuil, Paris, 1990, 79.

⁹⁷⁹ MARINO, Adrian: *Cenzura în România*. (Cenzúra Romániában) 2000.

⁹⁸⁰ LIGETI Ernő: *Többségből kisebbségi újságíró*. In: *Újságíró Almanach 1927*. Az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírók Központi Szervezetének kiadása, Kolozsvár, 1927, 127–129.

⁹⁸¹ GYÖRGY Lajos: *A romániai magyar sajtó öt esztendeje (1919–1924)*. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924, 24.

értelmetlenné nyomorított mondatok, a kiixelt szavak túlságosan is nyilvánvalóvá teszik a hatalmi erőszak nyomait. Ezért elrendelték, hogy a szerkesztők a fehér ablakok kereteibe semleges hangvételű cikkeket helyezzenek, a megnyomorított gondolatokat elvárásaik szerint újrafogalmazzzák. Ami eleve óvatosságra intette a laptulajdonosokat, ezért arra készítették a főszerkesztőket, hogy mielőtt engedélyezésre küldték volna a cikkeket, belső cenzúrát alkalmazzanak.

Ezen a helyzeten alapvetően az sem változtatott, hogy – mint fentebb utaltunk rá – az 1923-as román alkotmány elvben biztosította a sajtószabadságot. Bíró Sándor 1989-ben megjelent posztumusz művében⁹⁸² azt olvashatjuk: minden tiltakozás ellenére a kisebbségek által lakott nagyobb városokban az előzetes cenzúra a továbbiakban még intenzívebben működött. Amíg a Iuliu Maniu vezette nemzeti parasztpárti kormány 1928. november 21-én egy rendelet törvénnyel véget nem vetett e jogtiprásnak. A gazdasági világválság évei és a gazdasági cenzúra ellenére lényegében az ezt követő öt esztendő alatt épült ki a romániai magyar sajtónak a kisebbségi élet csaknem minden területét átfogó rendszere. Csakhogy ez a termékeny időszak történelmi léptékkal mérve túlságosan is rövid életű volt ahhoz – miként Marino is utal rá –, hogy „a szólásszabadság valós és komoly hagyománya konszolidálódhatott volna”. A fasiszta és hitlerista rezsimek térhódításának idején, 1933 decemberében Romániában újból visszaállítják a cenzúra intézményrendszerét. Hogy aztán a királyi diktatúra bevezetése (1938. február 10.), majd Antonescu tábornok önkényuralma tegyen „szájkosarat” a sajtóra.⁹⁸³ Hogy miképpen? A módszert Tudor Arghezi – akit egyik 1943-as pamfletjéért ugyanabba a Târgu-Jiu-i lágerbe internáltak, mint a Dél-Erdélyben maradt Kacsó Sándort és Vita Zsigmondot – 1946-ban így írta le: „Az írás egy minisztérium, egy cenzúra és az azt kiszolgáló hét rendőrség felügyelete alatt állt. Ezek közül az egyik, a titkosszolgálat küldte a sajtó bizonyos részének a maga jegyzékeit, megjegyzéseit, értékeléseit a konformizmus mértékéről, valamint a fenyegetéseket.”⁹⁸⁴ Amihez Marino ezt fűzi hozzá: „A módszert keményebben fogják alkalmazni a totalitárius kommunizmusban.”

Hogy mire volt „érzékeny” a két világháború közötti román cenzúra? Mindenekelőtt: a) a magyar nemzeti öntudat erősítését tápláló cikkekre; b) a román államvezetés bárminemű kritikájára; c) a román nemzeti érzület „megsértésére”; d) a renegát magyarok magatartásának elítélésére; e) a Magyarországot kedvező színben feltüntető írásokra. A cenzúrapolitika azonban nemcsak tiltásokkal élt – előírásokat is érvényesített. „1938-tól kezdve – fejti ki Bíró Sándor erdélyi történész az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem kiadásában 1989-ben megjelent posztumusz művében – a román cenzúra rendszeresen előírta a magyar lapokban közlendő anyagot. A cenzúrahivatalban készített cikkeket leküldték a magyar lapok szerkesztőségébe, rájuk parancsolva: a lapok ilyen és ilyen helyen közöljék azokat. [...] A cikkek egy részében a kormányzat belpolitikai ellenfeleit támadták, más részük a román honvédelem érdekeit szolgálta. [...] Nemsokára már olyan cikkeket is közölni kellett, amelyekben a magyar újságok olvasói Magyarország gyalázását és a magyar kormány cselekedeteinek éles elítélését olvashatták.”⁹⁸⁵ (Ezt a módszert fejlesztették tökélyre, emlékezhetünk, a Ceaușescu-korszak nemzeti totalitarizmusának sajtóirányítói. Gondoljunk csak arra – a hónapokon át tartó – sajtókampanyra, amely az Erdély történetéről szóló akadémiai traktátus megjelenését követte, amikor a romániai magyar lapokat is perverz módon arra kényszeríthették, hogy „össztűzet nyissanak” egy olyan budapesti kiadványra, amelyet a cikkek szerzői eredetiben nem is olvashattak, csak – az „inkriminált” fejezeteket – nyersfordításban.)

Bármennyire elővigyázatosak voltak is a kiadók és a főszerkesztők, bármennyire mérsékelt hangon írtak is a kisebbségi létállapotokról a romániai magyar sajtó munkatársai, a pusztta tények

⁹⁸² BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1989, 502–513.

⁹⁸³ MARINO, Adrian: *Cenzura în România*. (Cenzúra Romániában) 2000.

⁹⁸⁴ Idézi MARINO in: *Cenzúra Romániában*. (KÁNTOR Erzsébet fordítása) Korunk, 2001, 9. sz. 89–94.

⁹⁸⁵ BÍRÓ Sándor: *i. m.*, 512–513.

felsorakoztatása is irritálta a hatóságokat. Ezért aztán – jegyezte fel az erdélyi magyarság 1918 és 1940 közötti politikai történetének lapjain Mikó Imre – „sok magyar újságíró bűntettek meg olyan cikkért, amit a cenzúra átengedett”, minek következtében állandóan napirenden voltak a sajtóperek.⁹⁸⁶ Alig akadt valamirevaló újságíró, akinek ne lett volna pár tucatnyi sajtópere. Bíró Sándor úgy tudja, hogy például Szász Endrének, a Keleti Újság főszerkesztőjének hetvenöt alkalommal kellett sajtóvétségért bíróság elé állnia, Olajos Domokosnak csaknem ötvenszer, Krenner Miklósnak (Spectatornak) huszonöt, Szentimrei Jenőnek, Végh Józsefnek, Botos Jánosnak, Walter Gyulának, Nyíró Józsefnek, Márai Jánosnak és Zágoni Istvánnak tíz–tizenöt ízben.⁹⁸⁷ Az ítéletek azonban nem minden esetben végződtek a kiszabott börtönbüntetések letöltésével. Ezek az eljárások ugyanis elsősorban arra irányultak, hogy sorozatos zaklatásokkal – beidézésekkel, pénzbüntetések kirovásával, az írástól való eltiltással – kifárasszák az újságírókat, a szerkesztőket és a kiadókat, elvegyék kedvüket a kisebbségi önvédelem és önszerveződés felvállalásától. „A sors iróniája – írja Mikó –, hogy Colfescu [kolozsvári ügyész] legjobban a hídverő Krenner Miklósrá haragudott, aki az Ellenzék hasábjain Spectator álnév alatt állandóan szorgalmazta a román–magyar közeledést. Krennert később *Húsvéti harangszó* című cikkéért, amiben Erdély autonómiája mellett tört pálcát, súlyosan elítélték és az írástól is jogerősen eltiltották...”⁹⁸⁸ Említett nagy hatású vezércikkében Spectator a közös erdélyi hagyományokra épülő transzszilvanizmus, a liberális demokrácia eszmerendszere jegyében – amely nem támad, de a sajátját megvédi – lényegében azt fejtette ki, hogy csakis „egy autonóm Erdély” biztosítaná egyrészt „a gazdanép zavartalan uralmát és birtokát”, másrészt a kisebbségek beilleszkedését a román államkeretbe. Bár az első világháborút megelőző időszakban az erdélyi románság képviselői is hasonló törekvéseket fogalmaztak meg, 1933-ban már ennek a gondolatnak a pusztá felvetése is államellenes izgatást jelentett. György Béla friss keletű kutatásaiból tudjuk, hogy Spectator legviszhangosabb sajtópere 1933. április 24-től 1937. január 30-ig húzódott, és csak királyi kegyelemmel szabadult meg a börtönbüntetés letöltésétől.⁹⁸⁹

Minthogy a bíróságok *a magyarellenes román izgatást eleve nem tekintették büntetendőnek*, egy idő után maguk is kényelmetlennek érezték a rengeteg magyar sajtópert. Ezért általában óvakodtak a nagyobb – évekre terjedő – büntetések kimondásától, ugyanakkor az amnesztia-rendeletek hatályát időnként a magyar sajtóperekre is kiterjesztették. A pénzbüntetések behajtásától azonban nem tekintettek el. Amiként megfelelő összeg ellenében afölött is hajlandóak voltak szemet hunyni, hogy adott esetben az elítélt helyett más személy „vonuljon börtönbe”. Feltűnő lehet, hogy például Kacsó Sándor neve nem szerepel Bíró Sándor listáján. Az író visszaemlékezéseiből⁹⁹⁰ azonban tudjuk: a Brassói Lapok vezető publicistájaként és főszerkesztőjeként maga is gyakori vádlottja volt a két világháború közötti sajtópereknek. Mégsem kellett börtönben ülnie. A kiadónak ugyanis érdekében állt, hogy „ülőszerkesztőt” alkalmazzon a lap munkatársaira kirótt börtönhónapok letöltésére. Utolsó beszélgetésünk alkalmával nevezte így a polgári újságírás kaszkadőrjét, akinek úgy szólt a szerződése – idézte fel az akkori idők sajtóviszonyait –, hogy „egy esztendőből legfennebb hat hónapot tölthet benn, s azt sem csipben-csupban, hanem amikor ő jónak látja... Rendszerint a tél közeledtével vette számba, hogy hány hónap gyűlt fel a »számlájára«. Így nem volt gondja tüzelőre, élelemre. Miközben mi írtunk, ő – a börtönőrök jóvoltából – végigolvasta a telet, s tavasz felé úgy

⁹⁸⁶ MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* A „Studium” kiadása, Bp., 1941, 143.

⁹⁸⁷ BÍRÓ Sándor: i. m., 507.

⁹⁸⁸ MIKÓ Imre: i. m., I. h.

⁹⁸⁹ GYÖRGY Béla: *Spectator sajtópere. Krenner Miklós születésének 125. évfordulójára.* Magyar Média, 2000, 4. sz. 40–47.

⁹⁹⁰ KACSÓ Sándor visszaemlékezéseinek 3 kötete felsorolva a RMIL alapján.

eltűnt a kiadótól felvett pénzzel, hogy amíg ismét le nem hullt a hó, hallani sem hallottunk felőle...”⁹⁹¹

(Egyébként nem csak a Brassói Lapok kiadóvállalata alkalmazott ülöszerkesztőt. A Keleti Újságnál Gredinár Aurél, a kor ismert újságírója vállalta ezt a szerepet, az Ellenzéknél pedig – Dáné Tibor emlékezete szerint – egy Gyárfás nevű voluntőr.)

II.

A Keleti Újság első száma 1918. december 24-én jelent meg, első oldalán az azóta sokat idézett szalagcímmel: *Fehér zászlóval állunk előtted ismeretlen végzet.* A román hadsereg egységei aznap jelentek meg Kolozsváron, és járták Mátyás király szobránál a órát.

Pár napra rá, hogy a szovjet csapatok bevonultak Kolozsvárra, 1944. október 15-én napvilágot látott a második világháború után beköszönő új világ előhírnöke, a Világosság, élén Balogh Edgár vezércikkével: *Sztálin elvtárs kurucái.*

A Keleti Újság első számának vezércikkét még nem cenzúrázta senki. A Világosságét már kötelező módon be kellett mutatni a szovjet parancsnokságnak. Tisztára „orwelli” helyzet, amilyenre jócskán akad példa attól kezdve, hogy 1962 táján maga a generalisszimusz is tabutémává válik, három évre rá pedig a desztalinizáció atyjának számító N. Sz. Hruscsov követi őt a sorban. Azóta a helyzet csak „fokozódott” – a szédítő és őrjítő ideológiai cikcakkok függvényében.

„Minden jel arra vall – olvasható Adrian Marino cenzúratörténeti vázlatában –, hogy a volt hitleri Reich csatlós országai közül bizonyára Romániában alkalmazták a legszigorúbb szovjet direktívákat. Ez még súlyosbodott, ahogy a kommunista totalitárius rezsim teljesen átveszi a hatalmat, és bevezeti a totalitárius rendszert. Ennek keretében a cenzúra lényeges tényező. Enélkül a »proletárdiktatúra« elképzelhetetlen lett volna.”⁹⁹² Amiképpen a Ceausescu-féle diktatúra bevezetése, megszilárdítása és fenntartása sem. Találón írt 1997-ben Nicolae Manolescu, a legelvakultabb időkben is mérvadónak tekintett irodalomkritikus és irodalomtörténész: „Annyi bizonyos: ha cenzúra nincs, kommunizmus sincs. És fordítva. Egyik a másik nélkül nem létezhetett volna. Ez megfellebbezhetetlen axióma.”⁹⁹³ Marino szerint a kommunista totalitarizmus és a cenzúra összefonódásában két meghatározó „fejlődési szakasz” különböztethető meg: az elsőben a kommunista ideológia primátusa érvényesült, a másodikban a Szovjetuniótól „független” nacionalista államnemzeti totalitarizmusé. Manolescu ez utóbbiban is lát korszakhatárt: 1977-et, a cenzúra megszüntetésének évét. Előtte még „egyeztetni” kellett a marxizmust a nacionalizmussal, utána már erre sem volt szükség.”⁹⁹⁴

Mint már utaltunk rá, a kommunista sajtóirányítás bőven merített a két világháború közötti tapasztalatokból. A diktatúra az önszuggesztíóval is gerjesztett félelemre alapozta létét, a sajtó pártirányítása is ennek köszönhetette „eredményességét”. Nyilván nem mindig volt olyan a politikai légkör, hogy a gépezetet „csúcson lehetett járni”. A világpolitikai vagy külpolitikai események következtében olykor „lazítani kellett a csavarokon”. A balkáni politizálás módszerei szerint ebben az összefüggésben is a „húzd meg – ereszd meg” elve érvényesült. Az 1944 ősztől a párizsi békeszerződés megkötéséig tartó időszak például a politikai pluralizmus jegyében történő kisebbségi intézményrendszer újjáépülésének rövid életű periódusa. Ezt követik Sztálin haláláig a pluralizmus felszámolásának és a totalitarizmus kiépítésének évei. Míg másutt átmeneti

⁹⁹¹ Lásd: CSEKE Péter: *Az újságírás kaszkadőrje.* In: Cs. P.: *Láthatatlan emlékművek.* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000, 158–159.

⁹⁹² Adrian MARINO: i. m., i. h.

⁹⁹³ Nicolae MANOLESCU: *Despre cenzura comunistă* (A kommunista cenzúráról). Tinerama, 1997. augusztus 26.–szeptember 1.

⁹⁹⁴ Uő: *Câte feluri de cenzură au existat?* (Hányféle cenzúra létezett?) Tinerama, 1997. szeptember 2–8.

megtorpanás észlelhető e tekintetben, Romániában tovább zajlik az osztályharc „élezése”, az értelmiségi elit (különösen a kisebbségi) eltüntetése. Az 1956-os magyar forradalom előszelének átcsapására már átmeneti engedmények észlelhetők. Máig meghatározó fontosságú lapokat lehet indítani (a gyerekekhez szóló Napsugárt, az értelmiség ideológiai pórázra kötésére szánt – de a hetvenes évek elejére a szellemi nyitottság fórumává vált – Korunkat, a Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények című akadémiai kiadványt). Ezzel csaknem egy időben magasra tör a romániai magyar értelmiség lefejezésének újabb hulláma. Ceaușescu 1965-ös hatalomátvételét követően ismét a cenzúra szorításának enyhülése következik be – ami pályakezdeteseket is meghatározta –, de amint a Magyar Írószövetség Kritikai Szakosztálya 1968 júniusában meghirdeti a kisebbségi magyar kultúrák kettős kötődésének elvét, a mérvadónak számító magyar lapokat (Előre, Utunk, Igaz Szó, Korunk) arra kényszerítik, hogy visszautasítsák e „beavatkozást”. A román hadsereg csapattestei 1968. augusztus 21-én nem vesznek részt a volt Csehszlovákia lerohanásában. A várható retorziót elkerülendő, Ceaușescunak ország-világ előtt bizonyítania kell: Románia lakossága egy emberként kiáll mellette. És e kényszerhelyzetben – Bodor Pál egyik friss keletű tanulmányának címét parafrázálva – a zsarnok liberalizálni kezd.⁹⁹⁵ A jelentős személyiségek előtt (időlegesen) megnyílik az út Nyugat felé, kiadják a korábban betiltott írók műveit, újabb nemzetiségi intézmények jöhetnek létre (Kriterion Könyvkiadó, a román televízió magyar nyelvű adása Bukarestben, majd Kolozsváron), kibővül a magyar nyelvű rádiózás, újraindulhatnak olyan jelentős egyházi folyóiratok, mint a Keresztény Magvető és a Református Szemle. A cenzúra korábbi tabutémái közül átmenetileg polgárjogot nyer a nemzetiségi önismeret. Aztán jön az 1971-ben meghirdetett, majd az 1974-ben bekeményítetten érvényesített „keleti kultúrforradalom”. És amire a legbeavatottabbak sem számítottak: a cenzúra eltörlése 1977-ben. (Állítólag „Genf szellemének” hatására, valójában a „legnagyobb kedvezmény” megszerzésének feltételeként.) A nyugati világ szemfényvesztésének szánt újabb „zsarnoki liberalizálás” ideig-óráig meg is tette hatását, kedvezőbb színben tüntette fel Romániát, a valóságban azonban a sajtónylvánosság korlátozásának „orwelli” formáit keltette életre. A Babits által említett öncenzúra ekkor vált igazán ön- és közveszélyessé. Amikor a nemlétezőnek kikiáltott cenzúra az állambiztonsági szervekhez hasonlatosan – velük egyre szorosabb együttműködésben – végezte „háttérmunkáját”: a szellemi hóhérmunkát.⁹⁹⁶ A diktatúra vészorszakának a kezdetén vált nyilvánvalóvá – 1985-ben a diktátor felesége vette kezébe az ideológia és a kultúra „irányítását” –, hogy immár nem a központi sajtóirányítás előírásainak az érvényesítése a követendő cél, hanem magának a kisebbségi lapkultúrának a felszámolása, a magyar nyelvű rádió- és televízióműsorok megszüntetése. A nyitányt a kolozsvári és marosvásárhelyi rádió, illetve a kolozsvári és bukaresti televízió magyar adásainak elhallgattatása jelentette. (Újabb „orwelli” helyzet: a rádiók *Aranyszalagtárát*, az említett televíziós műsorok féltve őrzött kazettáit a hírhedt jilavai börtönbe szállították.) A következő év elejétől már nem láthatott napvilágot a Művelődés, megtörténtek az előkészületek a központi és a megyei „testvérlapok” összeolvasztására. A Korunkból számúzték a nemzeti/nemzetiségi önis-

⁹⁹⁵ BODOR Pál: *A zsarnok „liberalizál”*. Miért „engedett” 1968-ban Ceaușescu a romániai magyar igényeknek? Magyar Média, 2000, 1. sz. 50–56.

⁹⁹⁶ A cenzúra eltörlését követően Gáll Ernő, a Korunk főszerkesztője ezt írta be naplójába: „1997. július 2. Értésítettek, hogy nem lesz többé sajtóigazgatósági ellenőrzés. Állítólag megszűnt a cenzúra az eddigi »bürokratikus formájában«. De milyen lesz ez az új, az »ideológiai-politikai«? [...] Ma délután sürgős feladatot kaptunk: hétfő délelőtt 11-ig össze kell állítani egy 13–25 tagú bizottságot, a kollektív ellenőrzés új szervét. Mi lesz ez a mamut-bizottság? Formalitás, vagy működő (visszahúzó) szerv? Vajon igaza lesz-e Barbnak, hogy vissza fogjuk még sírni derék »tanácsadóinkat«, akik, ha időnként hibáztak is, végső fokon hasznosak voltak? [...] Augusztus 31. Korai volt az öröm. Harmincadikán egy Pezderka nevű aktivista telefonált, hogy Kacsó Sándor *Hargita* című versét és Kósa-Szántó Vilma *Életpályák* című írását vegyük ki. [...] Mi ez? Valamilyen »árnyékcenzúra«, vagy egyéni okvetetlenkedés? Elvi kérdést kell az ügyből csinálni...” – Lásd: GÁLL Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995, 193–196.

merettel kapcsolatos írásokat, és mindent elkövettek, hogy az Era Socialistă magyar nyelvű változatává – a párt elméleti/ideológiai szócsövévé – alakítsák át a folyóiratot.

A hatalmi hierarchia különböző szintjein szerepet vállaló „sajtó- és irodalomirányító” rabja s egyszersmind haszonélvezője volt a rendszer működésének. Nyilvánvalóan nem azonos mértékben. Hiszen a főszerkesztő – még ha jóhiszeműen vagy pártfegyelemből vállalta is azt, hogy a központi szinten megfogalmazott „elvárásoknak” eleget tegyen – másként „élte meg” a direktívák és utasítások teljesítését, mint a hatalmi csúcs közelében élő pártfunkcionárius. Akinek döntése adott esetben nem akármilyen következményekkel járt: derékba tört életpályák egész sora a bizonyosság rá. Csakhogy a szerepek nem mindig különültek el egymástól. Az „ideológiailag megbízható” kritikust főszerkesztővé léptették elő, a főszerkesztő egyben szépíró, költő vagy esztéta volt, és arra is akadt példa, hogy a szépírói rangra törő magas rangú pártfunkcionáriust „sajtó- és irodalomirányító” szereppel bíztak meg legfelsőbb szinten. Az akkori „tudathasadásos állapotot” 1995-ben így írja le Gáll Ernő, aki csaknem négy évtizeden át három – különböző típusú – lapnál teljesített főszerkesztői megbízatást (egyetemi oktatói állása mellett):

„Szkizofréniánkban mást mondtunk és mást írtunk, mint amit magunkban, énünk mélyén gondoltunk és éreztünk. Elég sokáig engedtünk a csoport-hallucinációnak: olyasmit vettünk tudomásul, ami a valóságban nem létezett. Az önszuggesztió bűvészeivé váltunk; manipuláltattunk, és közben mi is manipuláltunk. Nem utolsósorban önmagunkat. Akkoriban nyilván még nem olvashattuk Orwell könyvét, amelyet az angol szerző 1947-ben fejezett be. Negyven évvel később, a »kettős gondolkodás« leírásában megdöbbenéssel ismerhettünk magunkra, akik a negyvenes–ötvenes években a »duplagondol« foglyai voltunk. »Tudni és nem tudni, tudatában lenni a teljes igazságnak, s közben gondosan megszerkesztett hazugságokat mondani – írja Orwell –, egyidejűleg két egymást kizáró vélemény birtokában lenni, tudva, hogy ellentmondanak egymásnak, és mégis hinni mindkettőben, logikát alkalmazni logikával szemben, elutasítani az erkölcs fogalmát, s közben mégis igényt tartani rá, hinni, hogy demokrácia nem is létezhet, s ugyanakkor, hogy a Párt a demokrácia őre, elfelejteni valamit, amikor felejteni kell, aztán ismét, amikor arra van szükség, majd azonnal ismét elfelejteni, s azon felül még azt a módszert alkalmazni magával a módszerrel szemben is – ez az utóbbi volt csak a legkörmönfontabb az egészben: tudatosan tudatlanságot előidézni, s aztán elfeledkezni a végbevitt önhipnózisról. Még a duplagondol jelentésének a megértéséhez is szükség volt a duplagondol alkalmazására.« E zseniális/félelmetes jellemzést bővebben idézve tudatosodik egész világosan bennem is, hogy milyen sokáig maradtunk rabjai és áldozatai ennek a morálnak, illetve mindkettő bizonyos elemeinek még azután is, hogy azt hittük, megszabadultunk tőle. A szindrómához tartozik természetesen a félelem, amely kisebb-nagyobb mértékben hatalmába kerített valamennyiünket, még azokat is, akikről úgy tűnt, hogy az új »hatalom védte bensőség« biztonságában érezhetik magukat.”⁹⁹⁷

Az öncenzúra bénító hatásáról 1983 tavaszán ugyancsak „megszívlelendő” gondolatokat jegyzett fel a kolozsvári szív-kórházban a legismertebb erdélyi magyar riporter, a most 75. életévében járó Beke György: „Féléves hajsza végén döntött le az infarktus. Viaskodásom a Hatalommal már jóval előbb elkezdődött. Valójában 1972 óta minden újabb könyvemért roncsolódó idegek, zaklatottság, bénító félelem adóját kellett megfizetnem. Pedig ezeket a könyveket nemcsak a cenzúra csonkította meg, hanem a magam félszeg óvatossága is. [...] Amit egyszer kihúzott a cenzor, azt másodszor nem írtam le, semmiképpen sem ugyanúgy, hanem körülírással, sejtetéssel. Metaforával, amit a cenzúra is kiismert, és a bujkálás folytatódhatott. Magyar író számára Erdélyben a nemzeti öntudat, a magyarságtudat volt a legtiltottabb fogalom, amire mindegyre újabb szavakat kellett találni. Nemcsak a gondolataink rejtekeztek, mi magunk is. A moldvai Csángóföldre éppúgy nem volt tanácsos utazni, mint a két háború közötti időkben.”⁹⁹⁸

⁹⁹⁷ GÁLL Ernő: *i. m.*, 21.

⁹⁹⁸ BEKE György: *A lándzsa hegye. Egy befejezhetetlen per naplója*. Apáczai Könyvműhely–Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár, 1993, 6–7.

Az illegalista családból származó, Bukarestben magas párt- és állami funkciókat betöltő Tompa István az 1956-os magyar forradalom előszelének köszönhetette, hogy egyik napról a másikra „hazarendelték” Kolozsvárra, ahol az akkori tartományi pártbizottság másodtitkári funkciója várt rá: ő felelt a pártideológia érvényesítéséért. Ebben a minőségében „ideológiailag megbízhatatlan, liberális nézeteket valló” főszerkesztőket rekumozott, illetve váltott le, „ideológiai tisztogatásokat” hajtott végre a szerkesztőségekben. Az ő lelkén is szárad, hogy Szabédi László 1959-ben a szamosfalvi síneken végezte – még ha ezt nem vallja is be *Hogyan történhetett?* című 1997-es visszaemlékezéseiben.⁹⁹⁹ Szívesebben szól arról, hogy hatáskörében milyen „kegyeket” gyakorolhatott. Hogy a sajtóigazgatóság túlkapásaival szemben mekkora bizalommal fordulhattak a főszerkesztők hozzá. És ő minden esetben igyekezett nagyvonalú lenni. Nemcsak azért, mert „kényszerű pótcselekvésként” maga is írogatott; elbeszélései, regényei jelentek meg a lapokban, a kiadóknál. Érdekében állt a szívélyes kapcsolatok fenntartása azért is, hogy a jövőjét bebiztosítsa. Idejekorán ráébredt ugyanis arra, hogy nem lesz mindig „sajtó- és irodalomirányító”. És ebben nem is tévedett.

Minthogy belülről ismerte a romániai hatalomgyakorlás mechanizmusát és annak kulisszatitkait, jól tudta: a magyar forradalom leverése után a megbízhatóságnak immár nem (csak) a marxista elkötelezettség a kritériuma. Egyre inkább a román származás, illetve a Szekuritátéval való együttműködés mértéke döntötte el azt is, hogy például kiket neveznek ki a magyar lapok élére, illetve azok ellenőrzésére.

Ezekről a kérdésekről azonban nem ő ír, hanem Bodor Pál *A hisztéria szükségállapota* című, Romániáról szóló „kellemetlen kézikönyvében”.¹⁰⁰⁰ A bukaresti hatalomgyakorlás „boszorkányműködésének” titkait jól ismerő szerző kifejti: 1956 őszén azért menesztik az egyetlen országos magyar lap alapító-főszerkesztőjét, a marxista kritikusként egyébként dicstelen múltú Robotos Imrét, a régi Korunk munkatársát, mert a forradalom kitörése után nem hajtotta végre azokat az utasításokat, amelyeket a szerkesztőség a legfelsőbb pártvezetéstől kapott. Robotos helyébe egy román katonai újságíró, a magyarul is beszélő Dezideriu Szilágyi került, akit a hadsereg központi lapjától, a Glasul Armateitől vezényeltek át az Előre élére.

Nos, ez a Szilágyi – írja Bodor – 1956 ősztől egészen 1989 karácsonyáig lehetett főszerkesztő „egy olyan országban, ahol még a külügyminiszterek is háromhavonta váltották egymást. Magyar újságíró sosem lett belőle, nagy ritkán közölt cikkeit románul írta – viszont szerkesztőként lassan kivívta a központi hatalom teljes bizalmát és megbecsülését, tagja lett az RKP Központi Bizottságának, parlamenti képviselő, különféle ideológiai és politikai fórumok, bizottságok tagja. Hallatlan »fegyelmességével«, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa *szűk* vezetőségében is románul elhangzó felszólalásaival, azzal, hogy e három és fél évtizedben még árnyalati vagy részletkérdésekben sem emelt szót a romániai magyarság érdekében, valamint azzal, hogy lapjában a magyarság sajátos kérdései soha nem kaptak nyilvánosságot, viszont bizalmas feladatként ő volt a pártvezetőség egyik legmagasabb állású különleges cenzora magyar ügyekben – elérte a legmagasabb politikai rangot, amelyet romániai magyar elérhetett Romániában: »igazi románnak« tekintették, akit különösen hasznossá tett magyar neve, és az a tény, hogy szatmári származásúként tud magyarul is...»¹⁰⁰¹

Ha korábban csak közvetett tapasztalataink voltak róla, 1983 nyarán – alig hat esztendővel a cenzúra megszüntetése után – már bizonyossá vált: a sajtó és az irodalom „irányítása” voltaképpen a Szekuritáé kezében összpontosul. Abban az évben jelent meg ugyanis Gheorghe Rotărescu államvédelmis alezredes – bizalmas körökben terjesztett – „brosúrája”, amelyben Beke György máramarosi és szatmári barangolókönyvét, a Boltívek teherbírását támadta. Az alantas ferdítések

⁹⁹⁹ TOMPA István: *Hogyan történhetett?* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1997.

¹⁰⁰⁰ BODOR Pál: *A hisztéria szükségállapota. Kellemetlen kézikönyv Romániáról.* Bp., 1990.

¹⁰⁰¹ Uő: Uo. 113–114.

és rágalmozások sorozatából álló harminchat oldalas könyvecske „éber” szerzője nemcsak Beke, hanem az erdélyi barangoló könyvek sorozatát felvállaló Kriterion Könyvkiadó felelősségre vonását követelte. A következmények nem is maradtak el: a szívinfarktusból lábadozó Beke Györgyöt hamarosan eltávolították A Hét szerkesztőségéből (amelynek hasábjain az inkriminált kötet írásainak jó része előzetesen napvilágot látott), és megkezdődött a Kriterion végzálása (amelynek végső célja lényegében a kiadó működésének ellehetetlenítése volt). Beke úgy tudja¹⁰⁰² – és ez a döbbenetes –, hogy a brosúrát Bukarestben írták, Rotărescu csak a nevét adta hozzá. Azért nyomtatták és terjesztették Szatmár megyében – ahol a magyar intézményeket felügyelő belügyes tisztet mindenki ismerte –, hogy a diszkreditálásnak nagyobb „hitele” lehessen.

Hogy kik is voltak Rotărescu bűntársai a Beke-perben? Akkoriban már a Bodor Pál által jelzett renegátok tündöklésének korát éltük. Az idő tájt jut pályája „csúcsára” Marosvásárhelyen a Sütő Andrást háttérbe szorító, a már említett Dezideriu Szilágyihoz „felzárkózó” Hajdú Victor Győző, Kolozsváron pedig Rácz Victor Győző, aki mindent elkövetett, hogy Gáll Ernő főszerkesztői székébe ülhessen a Korunknál. Ambíciójukban olyan támogatókra találtak, mint a Központi Bizottság sajtóosztályán magas tisztséget viselő, a magyar sajtó felügyeletét ellátó Koppándi Sándor, illetve Pezderka Sándor minisztériumi tanácsos, aki a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsnál végezte ugyanazt az „áldozatos” munkát. (Újabb „orwelli” fordulat: ez a Pezderka még magyarországi kitüntetésben is részesülhetett...) A lándzsa hegye nem hagy kétséget afelől, hogy a Rotărescu által Beke ellen felhozott vádak szerkesztőségi és minisztériumi szinten elsősorban Koppándi Sándor és Pezderka Sándor képviselte. Magasabb beosztású román kartársaik csak asszisztáltak ehhez. Hogy miképpen, arról Domokos Géza visszaemlékezései szólnak „beszédesebben”.¹⁰⁰³

Keszthelyi Gyula – magyarországi áttelepedése előtt – 1974 és 1983 között volt a Kolozs megyei napilap, az Igazság főszerkesztője. Tehát a diktatúra vészkorszakát megelőzően. Amit az akkori megyei szintű sajtóellenőrzés működéséről tapasztalt, az a későbbiek során fokozottabban érvényesült: „Az öncenzúrának köszönhetően az olvasószerkesztőnek és a cenzornak szinte alig akadt már dolga. Másodfokon minden kéziratot kötelező módon elolvasott valaki a szerkesztőség vezetői közül. Mielőtt a már tipografizált kézirat eljutott volna a nyomdába, még két szűrőn ment

¹⁰⁰² Lásd: BEKE György: *i. m.*

¹⁰⁰³ DOMOKOS Géza *Esély* című visszaemlékezéseinek három kötetét a csíkszeredai Pallas-Akadémia adta ki 1996 és 1998 között. Az I. kötet 57–58. lapjain írja le Domokos a három előcenzúrán átesett, 1986 tavaszán kinyomtatott *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)* című (általam szerkesztett) kötet utócenzúrázásának történetét: „Az idő tájt vezette be a Művelődési Tanács (Minisztérium) hírhedt, dogmatizmusáról és irántam, kiadónk iránt tanúsított gyűlöletéről közismert alelnöke, Mihai Dulea azt, hogy a már kinyomott kiadványokat is újracenzúráztatta. Friss könyvünk, amelyik [...] olyan nehezen ment át, még a kizsarolt engedmények árán is, a minisztériumi ellenőrzés szűrőjén, Szilágyi Dezsőhöz, az Előre főszerkesztőjéhez, Hajdú Győzőhöz és a párt központi bizottságánál a magyar nyelvű sajtót ellenőrző Koppándi Sándorhoz került lektúrára. Véleményük egybehangzó volt: mind a bevezető, mind a dokumentumgyűjtemény súlyos politikai hibákat tartalmaz. Túldimenzionálja az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmának jelentőségét, megkerüli jobboldali beállítottságát, kritikátlan vele szemben. Lényegében nacionalista könyv. Szilágyi és Koppándi előszóiban is megerősítette írásban beadott álláspontját. Biztosra veszem, hogy azt tette volna Hajdú Győző is, ha jelen van a kiadóban összehívott gyűlésen. A vége az lett, hogy Dulea elvtárs nem engedélyezte a könyv terjesztését. Előbb megpróbálta megfizettetni velem és a kézirat szerkesztőjével, Molnár Gusztávval az 5000 példány papírjának az árát és a nyomdaköltséget, ami nem sikerült neki, hiszen a könyv végül is a minisztérium jóváhagyásával jelent meg. Elrendelte hát az *Erdélyi Fiatalok* zúzdába küldését, megsemmisítését. Ez, a nyomdának a bezúzásról szóló jegyzőkönyve, valamint a csíkokra vágott papírmennyiség átvételéről kiállított számla szerint, meg is történt. Három év múlva derült ki, hogy... dehogy. A váradi nyomdászok, Kagán Vladimir főmérnök tudtával, a halálra ítélt kiadvány összes példányát elrejtették. 1990 januárjában már csak [...] haskötőt kellett a borítóra tenni, és mehetett Cseke Péter munkája a könyvesboltokba. Nem nehéz elképzelni, mi lett volna, ha a Szekuritáте tudomást szerez a műveletről.”

keresztül...”¹⁰⁰⁴ A döntő szó a megyei pártbizottság propaganda osztályán dolgozó aktivistáké volt. Akik szellemi delimitáltságukról és szakmai inkompetenciájukról számtalan esetben „fényes” tanúbizonyságot tettek.

A külföldön is terjesztett Korunknak 1977 után – az öncenzúrát leszámítva – négy fórumon folyt az ellenőrzése: 1) a Kolozs megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottságnál; 2) a Kolozs megyei pártbizottság propaganda osztályán; 3) a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsnál; 4) az RKP KB sajtóosztályán. Ami azt jelentette, hogy voltaképpen minden egyes lapszámot gyakorlatilag kétszer kellett megszerkeszteni. A maga fontosságának tudatában ugyanis mind a négy fórum „átszerkesztette” a folyóiratot: nemcsak mondatrészeket, mondatokat, bekezdéseket, cikkeket és tanulmányokat „tanácsolt ki” a nyomdakész laptestből, de „elvárásait” is érvényesítette: megszabta, hogy milyen írásoknak kell benne lenniük a lapban. A szerkesztők törhették a fejüket, hogy a sokszor egymásnak ellentmondó „jó tanácsokat” miként egyeztessék a szám véglegesítése során. A feljelentéseknek „köszönhetően” azonban az öncenzúrát gyakorta az utócenzúra is követte.

„Ilyen eset történt az 1980-as Gyergyószárhegyi Író tábor kapcsán – emlékezett vissza Kántor Lajos húsz esztendő múltán. – Egy bevezetőt írtam *Szárhegy szelleme* címmel, amely átment a cenzúrán. Később feljelentettek a címbeli kifejezés miatt, és nagy inkvizíciós ügyet csináltak belőle.”¹⁰⁰⁵ Gáll Ernő, aki a Korunk 1957-es újraindítását követően huszonhét éven át jegyezte főszerkesztőként a lapot, 1977-től, a cenzúra „eltörlésétől” kezdve naplót vezetett. Az eddig közzétett részletek is eléggé nyilvánvalóvá teszik: a sajtóirányítás és sajtóellenőrzés átszervezése nyomán „láthatatlanná” és „megfoghatatlanná” álcázott cenzúra mennyire veszedelmes gépezetté vált. „Fülesi, aki a Művelődési Bizottságban a lapot ellenőrzi, és jóhiszemű embernek mutatkozik, elmesélte, hogy amikor átvette ezt a szerepkört, ott találta az előző cenzor (egy Popa Margit nevű, filozófiát végzett volt hallgatónk) huszonnyolc oldalas jelentését, illetve feljelentését. Mikor kerülnek majd napfényre az ilyen dokumentumok, amelyből az adott helyzetben érvényesülő nonkonformizmusunk is kiderül?” (1982. január 22.) „Decembertől átkerültünk Koppándi Sándor ellenőrzése alá, s a számot ötször kellett átalakítani. Ő kivette – minden magyarázat nélkül – az elidegenedésről szóló nagyobb írásom harmadik (a nemzeti elidegenedést tárgyaló) részét. A Tamási Aronról írt esszémnek A Héttől való kidobása miatt konfliktusba került Huszárral, sőt állítólag a Művelődési Bizottsággal is...” (1982. december 30.) „A múlt évben kb. hatvan írást vettek ki. [...] Névtelen feljelentés érkezett, amely szerint a kidobott Kós-anyagokat Magyarországra akarjuk kicsempészni. (Néhány napra a cikkek valóban eltűntek a szerkesztőségéből, de aztán előkerültek. Valahol a szeku keze benne van a játékban.)” (1984. január 23.) „Totálissá vált a szerkesztőség fölötti ellenőrzés. A jövőben minden rendezvényt előre be kell jelenteni és engedélyeztetni. Ez a szabály érvényes a kiállításokra is olyan értelemben, hogy csak előzetes zsűrizés alapján fogják mindegyiket engedélyezni. Tehát nem csupán a lap minden egyes számának a megjelentetése kerül sziszifuszi erőfeszítésbe, de minden kiegészítő tevékenység (Korunk-füzetek, évkönyvek, kiállítások stb.) hatalmas energiatöbbletet követel, és roppant nehézségek legyőzését igényli. Nagy kérdés, érdekes-e.” (1984. július 13.)¹⁰⁰⁶

Beke György és Gáll Ernő könyve bőségesen dokumentálja, hogy mire volt „érzékeny” a szekus-szemléletű és szekuritátés módszereket alkalmazó romániai cenzúra a nyolcvanas években, különösen annak második felében: a) magyar történelem és az erdélyi magyar múlt forrásvidékeit feltáró közleményekre; b) a nemzeti/nemzetiségi tudatépítő tanulmányokra; c) az erdélyi magyar intézménytörténet és ezen belül is legfőbbképpen az oktatás kérdéseit felvető írásokra; d) a magyar

¹⁰⁰⁴ KUSZÁLIK Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok (1940–1989)*. Teleki László Alapítvány kiadása, Bp., 1996, 36.

¹⁰⁰⁵ GYÖRFFY Gábor: *Cenzúrapolitika a XX. században*. A romániai magyar sajtó a cenzúra árnyékában. Bölcsészkarai szakdolgozat a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Kolozsvár, 2000, 43.

¹⁰⁰⁶ GÁLL Ernő: *i. m.*, 193–227.

helységnevek használatára; e) a szimbólumértékű személyiségek identitásörzést sugalló magatartásának felidézésére. Amikor Kós Károly újból anatómia alá esik, Gáll Ernő ezt jegyzi fel naplójában (amelynek kiadását a kolozsvári Polis 2003-ra ígéri): „A boszorkányüldözésnek mutatózó akció nem csupán intézmények és személyek, hanem eszmei fogódzók, jelképek ellen is irányul. Úgy látszik, megkezdődött az egész ún. nemzetiségi ideológia lebontása.”¹⁰⁰⁷ Nem tévedett előrelátásában. A végkifejletről ez olvasható Györffy Gábor dolgozatában: „A nemzeti egyneműsítés és beolvasztási politika jegyében a hatalom [...] olyan intézkedéseket hoz, amelyek nyelvhasználatában, hagyományai ápolásában korlátozzák az erdélyi magyarságot, azzal a végső szándékkal, hogy ne érezze magát a magyar nemzet részének. Száműznek olyan szavakat, amelyek a magyar múlt, nemzeti hovatartozásra vonatkoznak. Így a diktatúra idején hol megtiltották, hol engedélyezték a *csángó*, a *székely* elnevezéseket, egyházi vonatkozású fogalmak megjelölését (*mise*, *istentisztelet*, *keresztelés*, *szentháromság* stb.). A történelmi személyiségek nevének románosítása a hatalom felfogásában a „néptestvériséget” volt hivatva hangsúlyozni (pl. Dózsa – Doja). Bevett gyakorlat lett, hogy a hagyományos *magyar-román* helyett *román-magyar* kapcsolatokat kellett írni. Megtiltották, hogy a nyelvészek például a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását vizsgálják. Az általánosan használt *jövevényszó* kifejezést felváltotta a *kölcsönszó* (mivel egy román szó semmi esetre sem lehet jövevény). Az erdélyi írók műveiből a cenzúra könyörtelenül törölt minden olyan kifejezést, mondatot vagy fejezetet, amelyik valamilyen módon negatív fényben ábrázolta a román népet. Azokban a lexikonokban, amelyekben magyar és román személyiségek is helyet kaptak, erőteljesen ki kellett domborítani a román kultúra jelenlétét, általában nem volt szabad magyar kultúráról írni vagy beszélni egy olyan kor kapcsán, amelyikben a román nemzet nem mutathatott fel hasonló eredményeket.”¹⁰⁰⁸ Amikor pedig elkezdődött az írók, művészek, tudósok exodusa Romániából – tilos volt leírni az eltávozottak nevét. A szerkesztőségi munkamenetet ugyancsak megnehezítette, hogy a fölöttes hatóságok nem jelezték előre: a továbbiakban kikről nem szabad írni, kiket nem lehet emlegetni.

Ebből a szempontból (is) ugyancsak tanulságos egyik „munkamegbeszélésem” Pezderka Sándorral. Nem ő hívatott – magam teremtettem olyan helyzetet, hogy színvallásra kényszerítsem. Az Albatrosz Könyvkiadó 1983-ra tervezte *Hazatérő szavak* című publicisztikai gyűjteményem megjelentetését, ám a kézirat elakadt Pezderkánál. A kiadó magyar szerkesztője, Osváth Annamária két és fél éven át semmiféle választ nem tudott kicsikarni tőle. Ekkor „hivatali visszaélés” címen panaszt tettem Pezderka közvetlen fölöttesénél. Szász Béla azonnal „intézkedett”, és meghagyta, hogy 1985. április elsején reggel halaszthatatlanul legyek Bukarestben, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsnál, hogy négyesben megtárgyaljuk a kéziratot. Amit elintézett ügynek véltem, áprilisi tréfának bizonyult. Pezderka ugyanis aznap épp „házon kívül” volt. „Sürgősen” a Központi Bizottsághoz kellett mennie, hogy Koppándi Sándorral a Korunk márciusi számáról döntsenek. Nagyot nézett másnap reggel, amikor az irodájában meglátott. Csak hebegett-habogott, hogy „beteg volt” a nagynénje, s különben sincs ideje rám, mert át kell olvasnia A Hét nyomdai levonatait. Amint Szász Béla belépett, rögtön félretolta a levonatokat.

Két és fél órán át a szemembe sem nézett, úgy olvasta jegyzeteiből a kifogásokat. *Nem a sajátosságokat kell kiemelni, hanem a nemzetiségi beilleszkedést szorgalmazni; Illyés Gyuláról nem szabad írni; „Sütőből nem szabad prófétát csinálni”; „ugyanaz a helyzet Bekével”; a „nemzetiségi önérzet”-et törölni; „semmit a moldvai magyarokról”; a „dogmatizmus éveit” nem kell emlegetni; nem szabad leírni ilyesmit, hogy „a hetvenes években a Kritérium és a Korunk modellteremtő szerepet töltött be a nemzetiségi művelődésben”; Bodor Pál, Deák Tamás, Kocsis István, Páskándi Géza nevét nem lehet leírni, mert ők „elhagyták az országot”; az Echinox-ról szóló elemzést teljes terjedelmében ki kell hagyni; a Magyar Népi Szövetséget meg lehet ugyan említeni, de „neki semmi jót nem szabad tulajdonítani”; a román televízió magyar adásáról szó sem eshet; Kós Károlyt*

¹⁰⁰⁷ Uő: i. m., 222.

¹⁰⁰⁸ GYÖRFFY Gábor: i. m., 36.

legfennebb a bibliográfiában lehet feltüntetni; a Szabó Gyuláról szóló írásból ki kell venni: „hallgatásai beszédesebbek, mint ritka-szép megszólalásai”; olyan nincs, hogy „egyetemes magyar irodalom”; „Domokos Gézát nem szabad nagyon kiugratni”; a Sütőről és a Bekéről szóló írást ki kell hagyni; Gellért Sándort nem szabad emlegetni, mert „a Beke-könyv kapcsán is baj volt vele”; az 1940 és 1944 között történeteket ki kell iktatni; nem lehet ilyesmiket emlegetni, hogy „sok ártatlan élet sínylette meg a szövetkezetesítést...”

Hogy voltak-e esélyei a cenzúra kijátszásának a szellemi-ideológiai kútmérgezések idején? A két világháború közötti időszakban – miként arra fentebb rámutattunk – jóval nagyobb lehetőségei voltak ennek. Az akkori hatalmi tényezők ugyanis még nem éltek a Ceaușescu-féle perverzítással, hogy kisebbségi író, újságíró, szerkesztőt kisebbségi íróval, újságíróval, szerkesztővel állítsanak szembe. Akkor vált egyre veszélyesebbé a helyzet, amikor a sajtóirányítás és sajtóellenőrzés intézményét „felszámolták”, és „intézményesítették” az öncenzúrát. A „megfoghatatlan” és „áttekinthetetlen” rendszer működéséről alighanem egy közismert Karinthy-sziporka mondhat el a legtöbbet: „Álmomban két macska voltam: játszottam egymással.”

Mégis megpróbáltuk a lehetetlent. Amikor például Bözödújfalú nevét nem írhattuk le, a Móricz Zsigmond bözödújfalusi látogatását felidéző Bözödi György-írásból vettünk át passzusokat. Az idézetekben előforduló helységnevek ugyanis megmaradhattak eredeti változatukban. Egyébként pedig Brassóból újra „Cenk alatti város” lett, mint a harmincas évek második felében. Ha a riportalany azt mondta, hogy a húszas években Áprily volt a nyelvtanára az Órhegy alatt, az olvasó tudhatta, hogy az újságíró Nagyenyedről hozott üzenetet számára. Csávossy György neve Csombordot idézte. A Csávossy-tanítvány emlékei a csombordi szőlészeti és borászati szakiskola fénykorát hozták élményközelbe. Benkő Samu *Murokország* című könyvének a felemlítése az Alsó-Nyárádmentét jelentette. „Tompá László és Tomcsa Sándor városa” vagy a „székely Athén” – Székelyudvarhelyt. Olykor a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon valamely szócikkére való utalás is eligazító lehetett. Ha a Palocsay-kertet emlegettük, mindenki tudta, hogy a kolozsvári kertészeti kutatóállomás munkatársaival beszélgettünk.

Még friss élményként őrizhetjük emlékezetünkben, hogy a kelet-közép-európai totalitarista hatalmi struktúrák átalakulása idején mennyire megnőtt a nyilvánosság szerepe. Sőt, maga a rendszerváltás sem jöhetett volna létre a második (szamizdat) nyilvánosság ereje nélkül. A szellemi felszabadulás örömeivel élhettük át, hogy az új helyzetben a sajtó működési alapelve lényegesen megváltozott: irányított intézményből maga is intézményteremtő erővé vált.

Ahhoz, hogy a frissen megszerzett szabadság reális lehetőségeivel a sajtó felelősséggel élni tudjon, meg kellett volna szabadulnia a cenzúra és öncenzúra, a manipuláció és az önmanipuláció szemlélettorzító hatásaitól. Aligha állítható, hogy ez sikerrel járt. Hiszen a nemzeti gyűlölködés elszabadulásával a sajtómanipuláció minden korábbinál hatalmasabb méreteket öltött térségünkben.

Ezért gondolom, hogy a mai cenzúra-tipológiai vizsgálatok nem szorítkozhatnak csupán a közelmúltban uralkodó sajtópolitika/sajtócenzúra működési mechanizmusainak a leírására. Lehetőség szerint arra is megoldást kellene találnunk, hogy eredményesen hatástalanítani lehessen az egykori és mai cenzúra-ártalmakat. Megítélésem szerint ez a folyamat elválaszthatatlan az emberi méltóság és a vele együtt járó teljes szellemi szabadság visszaszerzésétől, az emberhez méltatlan kisebbségi helyzet megszüntetésétől.

Fedinec Csilla (Ungvár)

A magyar irodalom a kárpátaljai oktatásban 1944-től napjainkig

1. Politika- és igazgatástörténet

Az a terület, amelyet ma Kárpátaljának tekintünk, politikai szempontból egységes régióvá a XX. században vált. Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, azaz a történelmi Magyarország északkeleti Felvidéke döntő részére kiterjedően a Károlyi-kormány X. néptörvénye mondta ki 1918-ban a Ruszka Krajna Autonóm Terület megalakítását, a vidék többségi lakosságára, a ruszinokra való tekintettel. A törvény nem valósulhatott meg a gyakorlatban, az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt szerződés értelmében a területet Podkarpatszka Rusz néven, széleskörű autonómia kilátásba helyezésével az új államalakulathoz, a Csehszlovák Köztársasághoz csatolták. Az 1920-ban a Népszövetség által garantált, valamint a csehszlovák alkotmánytörvénybe is belefoglalt autonómia kérdése azonban függőben maradt. A terület ügyei a csehszlovák kormány által kinevezett kormányzó közvetlen irányításával a prágai minisztériumnak voltak alárendelve. Tanügy tekintetében a helyhatóság az ungvári iskolareferátus volt.

A Podkarpatszka Rusz területére szorult maroknyi magyarság a felvidéki (szlovenszkói) magyarokkal szellemi közösségben élve, az új földrajzi és politikai egység megnevezését a saját nyelvének, gondolkodásának szabályaihoz igazította. Így terjedt el a 20-as években a Ruszinszko, az évtized végétől pedig egyre határozottabban a Kárpátalja megnevezés. A magyarországi közvélemény ebben az időszakban a hivatalos sajtószolgálati (MTI-) jelentések nyomán Erdős-Kárpátokként tartotta számon.

A Csehszlovákia sorsa fölötti müncheni tárgyalás 1938. szeptember 29–30-án új helyzetet teremtett. Október 11-én Kárpátalján autonóm jellegű formáció jött létre Bródy András ruszin agrárpárti vezető irányításával, akit revizionizmus vádjával hamarosan eltávolítottak. Az őt követő, második kárpátaljai miniszterelnök, az ukrán irányzatú Volosin Ágoston teológiai tanár már október 26-án átvette hivatalát. Minisztereit továbbra is a prágai kormány hagyta jóvá, bár november 22-én a csehszlovák nemzetgyűlés formálisan megadta Kárpátaljának az autonómiát. Időközben azonban a november 2-i első bécsi döntés eredményeképpen a terület magyarlakta részei Magyarországhoz kerültek. A közigazgatási központ (Ungvár) és a kereskedelmi központ (Munkács) elvesztésével az országrész gazdaságilag elszigetelődött. A Volosin-kormány erőteljesen törekedett a tartomány önállósodására Kárpáti Ukrajna néven, az itt állomásozó cseh katonaság mellett önálló hadsereget is szervezett. Legfőbb támogatója az új központban, Huszton konzuli képviselést is fenntartó hitleri Németország volt.

A magyar kormány a visszacsatolt területeket Bereg és Ugocsa egyesített vármegyékhez tagolta be. Tanügyigazgatás tekintetében ideiglenes jelleggel létrehozta a Felszabadított területek tankerületét.

1939. március 15-én a szojm (Kárpáti Ukrajna parlamentje) Huszton kikiáltotta a miniállam függetlenségét, ám az előző nap hadműveletbe kezdett magyar reguláris hadsereg március 18-ra elérte a Kárpátokban a lengyel határt, s ezzel befejeződött a régió visszatérése a Szent István-i államhoz. Teleki Pál miniszterelnök azonnal szorgalmazta a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvénytervezet kidolgozását és mihamarabbi parlamenti jóváhagyását, ám 1941-ben bekövetkezett halálával az autonómia ügye lekerült a napirendről.

Az 1939. évi területrendezés a régió közigazgatása tekintetében sajátos helyzetet teremtett. A magyarlakta részek az újból kettéváló Bereg, Ugocsa, valamint Ung és Máramaros vármegyékhez kerültek, a terület nagyobb része, a ruszinok lakta vidék a Kárpátaljai Kormányzóság hatáskörébe

került. Ehhez hasonló, bizonyosfajta autonomizmust előlegező nemzetiségi formációval sehol másutt nem találkozunk a hivatalos Magyarország keretein belül. A kormányzóság területe három közigazgatási kirendeltségre oszlott – ungi, beregi, máramarosi. A hivatalos nyelv a magyar és a ruszin volt. Élén kormánybiztos állt. A kormánybiztosok Budapestről kinevezett, a politikai köztudatban tekintélyes személyek voltak (pl. az MVSZ-elnök Perényi Zsigmond, a volt belügyminiszter Kozma Miklós). A tanügyi tanácsos 1939–1944 között egy személy: Marina Gyula görög katolikus kanonok. A kormánybiztosi hivatal tanügyi osztályának élén állt, melynek hatásköre a tankerületi főigazgatóságéval volt azonos.

A tanügyigazgatási besorolás az 1939–1940. évi területrendezések nyomán alakult ki (1940 – ld. Erdély visszacsatolása). A vármegyei részek iskolái a kassai és a szatmárnémeti tankerülethez, a kormányzóság területén levő tanintézetek a kárpátaljai tankerülethez kerültek. 1944 őszéig ez a rendszer maradt érvényben: az adott tanintézet tankerületi besorolása megfelelt az adott település közigazgatási hovatartozásának. A nagy iskolavárosok közül Ungvár és Munkács volt sajátos helyzetben, mert egyidejűleg két-két közigazgatási terület részét képezték: az első a Kárpátaljai Kormányzóság, valamint Ung vármegye székhelye, a második pedig a kormányzóság beregi kirendeltségének székhelye és a Beregszász központú Bereg vármegyének is része. A két város iskolái a kárpátaljai és a kassai tankerületek között oszlottak meg, mégpedig oly módon, hogy az elsőhöz a ruszin tannyelvűek, a másodikhoz a magyar és az egyéb tannyelvűek sorolódtak. Felekezeti tekintetben a régió katolikus tanintézetei a dunáninnyi katolikus tanügyi kerülethez tartoztak. A görög katolikus iskolák fenntartója a munkácsi görög katolikus püspökség volt. A zsidó iskolák fenntartója a Munkács székhelyű Kárpátaljai Zsidó Iskolaegyesület, Ungváron a Javne Héber Kultúregyesület, 1943-ban a kongresszusi (neológ) izraelita hitközség. A református felekezet tekintetében visszaállt a Trianon előtti egyházi rend – a Csehszlovák Köztársaság idején önálló kárpátaljai református egyházkerület létezett.

1944 őszén a helyzet gyökeresen megváltozott. A szovjet hadsereg ellenőrzése alatt a régióban létrejött a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa névvel illetett irányító és végrehajtó szerv, amely tevékenységével a szovjet fennhatóság jogosságát igyekezett igazolni. Ez a törekvés az „újraegyesítés” – Kárpátaljának a Szovjetunióhoz való csatolása – történelmi tényként való elfogadtatásában csúcspontot ért el. Ehhez „népakaratról” is gondoskodtak egy november 26-i kiáltvány formájában. Államközi egyezményt a Szovjetunió és Csehszlovákia írt alá 1945. július 29-én Moszkvában. 1946. január 22-ével pedig létrejött a Kárpátontúli terület (Закарпатська область) az Ukrán SZSZK (a Szovjetunió tagköztársaság) kötelékében.

A szovjet fennhatóság alatt elkövetkezett a magyar férfilakosság munkatáborokba hurcolása, a németek kitelepítése, a ruszin népnév eltörlése, a románok moldovánokká nyilvánítása, gyakorlatilag eltűnt a szlovák lakosság, nagy arányú volt az ide irányuló migráció, jött az államosítás, a kollektivizálás, 1949-ben a görög katolikus vallás betiltása (újéből legalizálása 1989-ben történt meg). Az újabb kisebbségi korszakban magyar politikai életről nem lehetett szó (az 1920–30-as években a Magyar Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt önálló, majd szövetségi formában, később Egyesített Magyar Párttá alakulva képviselte a felvidéki – kárpátaljai és szlovénországi – magyarság érdekeit). A magyar kultúra intézményei: egyetlen területi szintű lap, a Kárpáti Igaz Szó mint a hivatalos ukrán lap tükörfordítása, 1967-től önálló magyar napilapként, a Kárpátontúli Ifjúság című fordításos lap, három ukránból fordított járási újság, az 1951-től negyven éven át működő, amatőr szintű Beregszászi Népszínház, a Kárpáti Könyvkiadó, az ungvári RTV magyar szerkesztősége, a továbbiakban szóba kerülő oktatási intézmények – és ezzel majdnem teljes a felsorolás. Értelmiségi-alkotói szerveződés volt a 60–70-es évek fordulóján a Forrás Stúdió, utána a József Attila Irodalmi Stúdió/Alkotóközösség. Magyarországi sajtó és könyvtermékek a 60-as évektől jutottak el Kárpátaljára.

A 80-as évek második felétől érezhető a változás. 1989-ben megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, amely ma is a legnagyobb taglétszámú érdekvédelmi szervezet, bár a 90-es évek második harmadától nem az egyetlen. Belső ellentétek is hozzájárultak új szervezetek létrejöttéhez. Említésre méltó a Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség, a Magyar Értelmiségiek

Kárpátaljai Községe. Érdekvédelmi társulás a Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség. Ifjúsági szervezetek: Kárpátaljai Magyar Cserkész Szövetség, Kárpátaljai Magyar Diákok és Fiatal Kutatók Szövetsége. Az egyetlen országosan bejegyzett egyesület az Ukrainai Magyar Demokrata Szövetség. Működnek irodalmi, képzőművészeti, ismeretterjesztő magyar társaságok, klubok, 1994-től hivatásos magyar színház van Beregszászban – az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház. Színessé, sokrétűvé vált a helyi magyar sajtópaletta. Megszűnt az állami magyar könyvkiadás, ez a terület külföldről támogatott, alapítványi magánkiadók kezébe került. Magyarországról könyvek, sajtótermékek az utóbbi évtizedben nemigen jutnak el ide.

1991-ben Ukrajna függetlenné vált. A köztársasági államformájú ország egyik megyéje (tükröfordításban a közigazgatási egység megnevezése: terület) Kárpátalja (Закарпаття, ld. Kárpátontúl). A hivatalos statisztika szerint több mint 70 különböző nemzetiség képviselői lakják. A legnagyobb létszámú kisebbségi nemzet a magyar. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint az összlakosság 852 546, ebből magyar 245 286, 1946-ban megfelelően 775 116 és 134 558, 1959-ben 920 173 és 146 247, 1989-ben 1 245 618 és 155 711. Ma sajnálatos módon jelentékeny a (főleg) gazdasági indíttatású kitelepedés. Mindenekelőtt az értelmiségi réteg szenved érzékeny veszteségeket.

2. Iskolahálózat, tanügyi rendelkezések

Az Északkeleti Felvidék gazdasági tekintetben az ország legelmaradottabb területe volt, kulturális hagyományai regionális jelleget viseltek. A helyi értelmiség évszázadokon át a pap és a tanító voltak. Két nagy múltú tanintézetrel rendelkezett, ezek az 1613-ban a Zemplén vármegyei Homonnán alapított, s 1646-ban Ungvárra telepített kir. kat. főgimnázium és ugyanitt az 1794 óta fennálló – 1744-ben Munkácson indított szeminárium jogutódjának tekintett – görög katolikus kántortanító-képző.

A Csehszlovák Köztársaság elemi iskolákat (különböző tannyelvvel), kis számú polgári iskolát és három gimnáziumot (magyar tannyelvvel), középfokú szakiskolákat, három tanítóképzőt (ruszin és magyar tannyelvvel) örökölt. Az elemi szintű oktatás javarészt érintetlen maradt. Kibővült a polgári iskolai hálózat, magyar tannyelvű párhuzamos osztályok azonban csak Ungváron és Munkácson voltak. A csehszlovák rendszerű reál-gimnáziumokban Ungváron és Munkácson fokozatosan leépítették a magyar osztályokat, a magyar tannyelvű oktatás egyetlen helyen, a beregszászi két tannyelvű reál-gimnázium párhuzamos osztályaiban maradt meg. A 20-as években Huszton ruszin–cseh tannyelvű, Munkácson zsidó, a harmincas években Ungváron héber gimnázium nyílt. Számos magyar tanerő veszítette el állását, illetve állampolgárságát is.

A Volosin-kormány 1938–39-ben a fennhatósága alól kikerülő ungvári, munkácsi, beregszászi gimnáziumok nem magyar tanulóit, tanárait kitelepítette a megkisebbedett Kárpátalja (Kárpáti Ukrajna) területére, s ott több új gimnáziumot is nyitott ukrán tannyelvvel.

Ezeket a tanintézeteket a magyar hatóságok a következő tanévtől vagy bezárták, vagy polgári iskola szintjére fokozták le. Az ungvári gimnáziumot három önálló tanintézetre bontották: magyar tannyelvű fiú- (a Drugeth) és leánygimnáziumra (a Szent Erzsébet), valamint ruszin tannyelvű gimnáziumra, a munkácsit két tanintézetre ruszin és magyar (az Árpád Fejedelem) tannyelvvel, Beregszászon csak magyar középiskola volt, a huszti ruszin–magyar tannyelvű lett. A zsidó–héber iskolákat a zsidótörvények sújtották. Így az 1943–44-es tanévben a régióban 305 ruszin, 215 magyar, 23 német tannyelvű népiskola, 4 ruszin, 14 magyar polgári iskola, 2 ruszin, 4 magyar és 1 vegyes tannyelvű gimnázium volt. Ezenkívül szakiskolák, ipariskolák, két felső kereskedelmi iskola, 3 tanítóképző (2 felekezeti, 1 állami) működött.

Az 1938–1940 közötti időszak az oktatásügy terén a régióban átmenetinek tekinthető, 1940–1944 között az oktatás teljes egészében a magyar tantervek alapján valósult meg, egységesen az ország valamennyi iskolájában. Középiskolai szinten általános alapelv volt a koedukációs iskolák

lehetőség szerinti szétválasztása és a tannyelvek szerinti osztás. Látnunk kell azt is, hogy a háborús viszonyok túlzott félelmeket tápláltak a nemzetiségekkel szemben.

Az 1944–45-ös tanévet – a szovjet katonai jelenlét következtében – átmeneti időszaknak csak feltételesen tekinthetjük, hiszen nem volt türelmi idő a tanintézetekben az oktatás tartalmát illetően, csak a szerkezeti váltás váratott magára 1945 nyaráig.

A tanügy a Néptanács közoktatási megbízotti hivatalának hatáskörébe tartozott. Az első rendelkezések e hivatalnak rendelték alá a sajtótermékeket és a könyvkiadást ellenőrző cenzori bizottságot, zárolták az „idegen” nyelven íródott tankönyveket, utasítást adtak a pedagógusoknak a munka azonnali megkezdésére, a helyhatalmi szerveknek az iskolaépületek rendbehozatalára. Az 1944. december 23–24-én tartott első pedagógus-értekezleten felhívást fogadtak el, mely kimondta, hogy a tanulókat a „szovjet haza” iránti szeretetre kell nevelni, valamennyi településen iskolákat kell nyitni, különösen azokon a helyeken, melyeket a leginkább hátrányos helyzetbe hozott az „idegen hódítók” iskolapolitikája, félre kell állítani mindazokat a pedagógusokat, akik elárulták a népet és a „megszállókat” szolgálták. Az első hivatalos statisztika szerint decemberben 350 tanintézetben folyt oktatás (5 gimnáziumban, 18 polgári iskolában és 327 népiskolában).

Az 1945. április 20-án Ungváron kiadott 58. sz. dekrétum mondta ki a tanintézetek államosítását. A három tanítóképzőről az 1945. július 3-án kelt néptanácsi határozat döntött. Eszerint a tanítóképzés négyéves, koedukációs, Ungvárról az egyik tanítóképzőt áthelyezték Husztra, a munkácsi tanítóképzőben pedig óvodai nevelők számára indítottak csoportot.

A zárolt tankönyvek helyett a Szovjetunióból érkezett tankönyveket rendszeresítettek. Azokból azonban nem jutott minden iskolába, a magyar tannyelvűekben pedig az orosz nyelv ismerete hiányában nem is tudták használni. A magyar gyerekekkel osztályt ismételtek a nyelvtanulás miatt. A magyar tannyelvű oktatást a gimnáziumokban már decemberben betiltották. A polgári iskolák közül csak a beregszásziban folyt magyar nyelvű oktatás. A polgári iskolák tannyelvére vonatkozóan is egységes utasítás mondta ki, hogy azokban az oktatás nyelve az orosz vagy az ukrán, itt azonban a központi utasítás ellenére a pedagógusok nyelvtudása dominált, amit bizonyít, hogy egyes források a beregszászi polgári iskolát magyar tannyelvűként tüntetik fel. Valójában mindössze 40 elemi iskola volt magyar tannyelvű ebben a tanévben. A tantervet és a tananyagot maguk a pedagógusok állították össze nyelvtudásuk függvényében, s ahová nem jutottak el az orosz nyelvű tankönyvek, olvasókönyvnek az új nyelv gyakorlásához az időnként megjelenő újságokat használták. A tanév végére számos pedagógus, főleg a felső végzettséggel rendelkezők, külföldre távozott.

1945. július 3-i hatállyal került sor a terület közoktatási rendszerének átszervezésére. Az 1945–46. tanévtől a népiskolák, polgári iskolák és gimnáziumok megszűntek, helyükbe a négyosztályos elemi, a hétosztályos nem teljes középiskola (általános iskola) és a tízosztályos középiskola lépett. (Magasabb iskolafokozatba csak az előzőek elvégzésével lehetett kerülni. Tehát a tízosztályos középiskolát például úgy kell értenünk, hogy ebből négy év volt az elemi, három év az általános és három év a középiskolai osztály.)

1945. július 20-án jelent meg a Néptanács határozata a kárpátukrán egyetem létrehozásáról Történelem, Biológiai, Filológiai és Orvosi Karral. A régió első egyeteme 1945 októberében nyitotta meg kapuit.

Az 1945–46. tanévet hivatalosan már úgy összegezték, mint az első tanévet, amely szervesen kapcsolódott a szovjet oktatási rendszerhez. Elérkeztek egy olyan államfordulathoz, mely az iskolarendszert nem részleteiben módosította, hanem alapjaiban változtatta meg. Ezúttal nemcsak a tantervek módosításáról, új tankönyvek bevezetéséről, az iskolai céloknak az állampolitika ideológiai szellemkörébe történő bekapcsolásáról volt szó, hanem a közoktatás minőségileg új alapokra helyezéséről, mégpedig nem kísérletek útján, hanem közel három évtized alatt kifomálódott elvek szerint. Az előző tanév folyamán, sőt 1945 őszén is az iskolák lépéshátrányban voltak a központi irányítással szemben, mert a rendelkezésekről nem mindig értesültek idejében. A

nemzetiségi iskolákban ez a helyzet még a következő évre is kitolódott a nyelvtudás hiánya miatt. 1947-től azonban már nem lehetett szó öntevékeny munkáról: az iskola, a tanítás, a pedagógus teljes ideje ellenőrzötté vált.

Az 1945–46. tanévben magyar tannyelvvel 82 elemi iskola és 17 hétosztályos iskola kezdte meg működését. Emellett a moldován és az egyetlen szlovák tannyelvű iskola (ez utóbbi a következő tanévben megszűnt) számított nemzetiségi iskolának. A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a kijevi oktatási minisztérium hivatalos rendeleteiben mintegy két évtizeden keresztül nem használta a „nemzetiségi” kifejezést, hanem helyette a „nem ukrán és nem orosz tannyelvű iskolák” körülírással találkozunk.

Az 1950–51. tanévben először a magyar tannyelvű iskolák között már több a hétosztályos, mint az elemi, megfelelően 55 és 46. A minisztérium a következő tanévben a köztársaság néhány más nemzetiségi iskolájával együtt kárpátjai moldován és magyar tannyelvű iskolákat is beszámoltatott az azokban folyó oktató-nevelő munkáról, és először tette azt a megállapítást, hogy „a fennálló iskolahálózat teljes egészében biztosítja a nem ukrán és nem orosz nemzetiségű gyerekek általános hétosztályos anyanyelvi iskoláztatását.” Az első nemzetiségi középiskolák – négy magyar és egy moldován – az 1953–54. tanévben indultak Kárpátalján. Ettől kezdődően fokozatosan növekedett a magyar tannyelvű középiskolák száma, de a tanintézetek – elemi, általános és középiskolák – összmennyisége (90 és 100 között) igen kis eltéréssel állandó szinten maradt. Az a tény, hogy már 1945 szeptemberében annyi magyar tannyelvű iskola kezdte meg működését, aminek számbeli változása a szovjet időszakban alig szembetűnő, az eddigi hivatalos értékelések és pedagógiai munkák számára a nemzetiségi oktatás kedvező színben való feltüntetetésére szolgált alapul. Ám az iskolahálózatról alkotott kép teljesebbé tétele érdekében számba kell venni a tisztán magyar és a vegyes tannyelvű tanintézetek arányának alakulását.

A magyar tannyelvű iskolákban 1945-től mind az orosz, mind az ukrán nyelvet és irodalmat tanították, nem sok eredménnyel, de ugyanígy gondok voltak e tantárgyakkal az ukrán és orosz tannyelvű iskolákban „a magyar, cseh és német szavakkal való keveredés miatt”. Ezért „az anyanyelv, valamint az orosz nyelv és irodalom eredményesebb elsajátíttatása érdekében” a minisztérium úgy rendelkezett, hogy 1947. december 1-jétől a „nem ukrán és nem orosz tannyelvű iskolákban” szüntessék meg az ukrán nyelv és irodalom oktatását. Az ukrán nyelv eltörlése a nemzetiségi iskolákban a helyzeten lényegesen nem változtatott. Az orosz nyelv oktatásának eredményesebbé tétele érdekében 1953-tól – a magyar tannyelvű középiskolák megnyitásával egyidejűleg – a magyar iskolákban a magyar gyerekek számára orosz vagy ukrán tannyelvű osztályokat indítottak. Az 1966–67. tanévben már a magyar tannyelvű iskolák egynegyedében voltak párhuzamos orosz vagy ukrán osztályok. Ezeknek több mint a fele a Beregszászi járásra, a terület egyetlen magyar többségű járására esett.

Az 1960–61. tanévtől az 1958-as iskolatörvény alapján a hétosztályos iskola helyébe a nyolcosztályos iskola lépett. A középiskolai osztályok 1966-ig továbbra is három osztályt, utána két osztályt jelentettek. 1974-től a nemzetiségi iskolák tanulóit 6 éves kortól iskolázták be az úgynevezett előkészítő osztályba. Ekkor tanultak meg anyanyelvükön írni, olvasni, az első osztály első félévében pedig az orosz ábécét sajátították el. 1989-től mindenki 6 éves kortól jár iskolába, nincs előkészítő osztály, az elemi négy, az általános öt, a középiskola két osztály (tizenegy osztályos iskola).

A magyar iskolába járók számának alakulásáról megállapítható, hogy 1945-ben közel 12 ezren kezdték meg tanulmányaikat anyanyelven. Ehhez viszonyítva szembetűnő a tanulólétszám jelentékeny növekedése 1948-ban, majd csökkenés tapasztalható 1953-ban, amikor az első magyar középiskolák nyíltak. Ettől kezdve azonban töretlenül növekszik a magyar iskolák tanulólétszáma mintegy tíz éven keresztül, az 1963–64. tanévben azonban ismételt jelentékeny visszaesés tapasztalható. Érdekes, hogy ez az a tanév, amikor az állami egyetemen végre megindították a magyar szakos képzést. Nyilván a magyar szak megnyitása is közrejátszott abban, hogy a tanulólétszám utána ismét visszakapaszkodott az 1962–63-as tanév szintjére. 1966-ban

tapasztalható még egy igen jelentékeny visszaesés, ami nem magyarázható pusztán demográfiai adatokkal, annál kevésbé, mert a csökkenés több mint fele ismét a Beregszászi járásra lokalizálódik, illetve a területi központban, Ungváron és az Ungvári járásban mutatkozik. Nyilvánvalóan közrejátszott a vegyes iskolák számának növekedése, illetve az az általánossá váló nézet a szülők körében, hogy a gyermeknek, jövője biztosítása érdekében kívánatosabb orosz vagy ukrán tannyelvű iskolába járnia.

A pedagógusképzésben teljesen új generációt kellett felnevelni, hiszen a régi oktatók vagy külföldre távoztak, vagy félreállították őket. A területi közoktatási osztály az első szovjet tanév legnagyobb eredményének könyvelte el, miszerint „sikerült szinte teljes egészében megszabadulni azoktól a tanítóktól, akik alkalmatlanok az ifjúság szovjet szellemű nevelésére”, illetve leszögezte, hogy „sok felsőbb képesítésű magyar tanerő megtagadta hivatását”. A pedagógushiány pótlására az egész területre a Szovjetunió belső területeiről irányítottak pedagógusokat. A magyar tanerők részére folyamatosan tartottak átképző tanfolyamokat. A magyar tanítóképzés első intézménye 1947-től a huszti közép fokú tanítóképző. (A magyar település szempontjából Huszt szörványvidéknek számít!) Az első csoport 1950-ben végzett. Huszton ez egyben az utolsó is, mert a magyar csoportot áthelyezték a munkácsi tanítóképzőbe. Egyidejűleg megszüntették az ungvári közép fokú tanítóképzőt, melynek helyébe tanítóképző főiskola lépett. A főiskolán az 1953–54. tanévben Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Kar nyílt, a következő tanévtől azonban a főiskolát felszámolták. A magyar szakosokat átvette az egyetem orosz nyelv és irodalom szakra, de fakultatív órakeretben hallgathattak magyar nyelvet és irodalmat. Két évfolyam végzett ily módon. Hivatalosan úgy szerepeltek, mint az első orosz tanárok, akik kifejezetten a magyar tannyelvű iskolákban való munkára lettek kiképezve. Az 1956–57. tanévben a magyar tannyelvű iskolákban 1060 pedagógus dolgozott, közülük 115-nek volt felső fokú, 721-nek közép fokú végzettsége. Ugyanakkor az ungvári egyetemnek 92, a munkácsi tanítóképzőnek 250 magyar nemzetiségű diákja volt. A munkácsi tanítóképző mellé immár mint felső fokú tanintézményben az ungvári egyetemen 1963-ban megnyílt a magyar nyelv és irodalom szak, 1965-től önálló (magyar filológiai) tanszékkal. Mindkét tanintézetben csak a speciális tantárgyakat tanították magyar nyelven. Más oktatási intézményekben, illetve az adott intézmények más karain nem volt lehetőség a magyar nyelven való tanulásra. A magyar oktatási rendszer az érettségiig terjedt tehát.

A szovjet rendszer mintegy két évtized alatt megteremtette a feltételeket az anyanyelvű iskolai oktatáshoz, de utána az általános tendenciákat tekintve továbbfejlődés nem történt, csak visszalépés az 1980-as évek végéig. 1989-re már csak 50 tisztán magyar tannyelvű iskola volt 14 orosz, 10 román, 564 ukrán tannyelvű mellett, és volt 49 vegyes tannyelvű, ún. internacionalista iskola: 9 ukrán–orosz, 17 ukrán–magyar, 15 orosz–magyar, 4 orosz–román, 1 ukrán–román, 3 ukrán–orosz–magyar tannyelvvel. A tanulók 81 százaléka ukrán, 8,5 százaléka magyar, 8,1 százaléka orosz és 2,3 százaléka román tannyelven tanult. A terület lakosságának ekkor 77,8 százaléka ukrán, 13,7 százaléka magyar, 3,6 százaléka orosz és 2,3 százaléka román nemzetiségüként volt nyilvántartva. A magyar tannyelvű osztályok tanulólétszáma az 1966–67. tanévi 21,8 ezerrel az 1988–89. tanévre 17,1 ezerre csökkent, járásokra lebontva a Beregszászi járásban 28,6 százalékkal, a Nagyszőlősi járásban 20,9 százalékkal, az Ungvári járásban 8,4 százalékkal, a Huszti járásban 29,7 százalékkal, Técsőn 45 százalékkal, Ungváron 43,8 százalékkal csökkent a magyar tannyelven tanulók száma. Ugyanakkor a magyar többségű Beregszászi járásban például az orosz iskolák tanulóinak 60,8 százaléka, az ukrán iskolák tanulóinak 35 százaléka, Beregszászban – az egyetlen kárpátaljai városban, ahol századunkban végig a magyar lakosság volt többségben – az orosz iskolák tanulóinak 38 százaléka és az ukrán iskolák tanulóinak 25 százaléka magyar nemzetiségű volt. 1989 után sorra szűntek meg a vegyes iskolák, korábban bezárt magyar iskolák újra megnyitották kapuikat, több szakiskolában indítottak magyar csoportot. Közben új korszak köszöntött be, Kárpátalja új államalakulat kötelékébe került, amely egységes nemzetállamot épít, s így új helyzet elé állítja a kárpátaljai magyarságot is. Ebben az új helyzetben újraéledt a felekezeti, a gimnáziumi oktatás is, bár még igen kis számú tanintézetben, bejegyzésre került az alapítványi, magyarországi pénzügyi forrásokból fenntartott Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Beregszászban, melynek

az akkreditálása még várat magára. Mód van arra, hogy közép-, szak-, főiskolai és egyetemi tanulmányokra, posztgraduális képzésre kárpátaljai fiatalok magyarországi tanintézetekbe jelentkezzenek. A két ország között létezik szerződés a diplomák kölcsönös elismeréséről, ám a gyakorlatban ez nem működik egyértelműen.

3. Az oktatás tartalmi kérdései

a) 1944-ig

A csehszlovák időszakban – az 1920–30-as években – a két polgári iskola és egy gimnázium magyar osztályaiban a tanítás az országban egységes követelmények szerint zajlott, tehát a tananyag azonos volt a szlovenszkói magyar iskolákéval.

Az 1938–1944 között megjelenő ruszin nyelvű tankönyveket Ungváron nyomtatták, a kiadó a Kárpátaljai Kormányzóság és a Kárpátaljai Tudományos Társaság volt. A tanrendet szabályozó rendeletek értelmében a magyar tannyelvű iskolákban egységesen az ország egész területén érvényes tankönyvek voltak használatosak, amit visszatükröznek a korabeli iskolai értesítők és évkönyvek tankönyvjegyzékai is. Néhány érdekesség azonban megemlíthető. Az egyik az egyetlen – az ajánlás szerint – „kárpátaljai” iskoladráma, amelynek előadásáról nincs tudomásunk. Címe: *Munkács várasszonya*. Szerzője Siklaky Dezső gyöngyösi tanító, akit „Rákóczi földjének megtérése” ihletett írásra. A műnek nincs különösebb irodalmi értéke. Figyelemre méltó még a munkácsi magyar gimnázium tanulói által írt, az 1940–41. tanév eseményeit napi lebontásban felelevenítő osztálynapló, s ugyanennek az Árpád Fejedelem gimnáziumnak a VIII. (érettségiző) osztálya által összeállított (!), az érettségire való felkészülést segítő gimnáziumi magyar irodalmi tankönyv (az ösköltészettől a kortárs irodalomig). A felhasznált irodalom jegyzékében ott találjuk többek között a Pintér-, Beöthy-, Alszegehy-Sík-, Szerb Antal-féle irodalomtörténeteket, Horváth János Petőfi-tanulmányát, Bölöni György *Az igazi Ady*-ját. A tankönyv fő sajátosságára az utószó mutat rá a legkézenfekvőbben: „Könyvünkön végig érezhető az egyes írók, illetve művek irodalmának, kritikájának hatása. Gondold meg okait, kedves Olvasó, s jóhiszeműen érdemnek fogod ítélni. Megértheted, hogy mi nyolcadikos gimnazisták nem kötelezhetjük hiányos egyéni felfogásainkat könyvünk révén másokra is. Rövid két éves magyar tanulásunk még nem adhatta meg azt a tudást, hogy a művek mélyén rejlő értékeket felismerhessük, és helyesen megítélhessük. A hitelesség, továbbá az a tény, hogy érettségin a művek kritikai irodalmának ismerete rendkívül nagybecsű, végül az a körülmény, hogy a kárpátaljai és felvidéki diákok legnagyobb része nem rendelkezik forrásmunkákkal a magyar dolgozatok írásához, szinte kötelezővé tette számunkra, hogy közöljük egyes irodalmi szaktekintélyek értékes véleményét különböző szempontok szerint. Egyenesen célunk volt evégből a művek kritikai irodalmának ismertetése maguknak a műveknek szokott taglalása mellett, nem is szólva arról, hogy magasabb irodalmi műveltség nem is lehet a kritikai irodalom ismerete nélkül.”

b) 1944–1950 között

Tartalmi tekintetben 1947-ig Ukrajna iskoláiban a tanítás a háború előtti szovjet tantervek szerint folyt, az aktuális párthatározatok alapján eszközölt kisebb módosításokkal. 1947–1951 között is csak a középiskolai osztályok tantervében történtek változások, így azok a magyar iskolákat nem érintették. Sokkal inkább változtak ebben az időszakban az ukrán irodalmi tankönyvek, melyek „túlzottan idealizálták Ukrajna régmúltját”, „aránytalanul nagy hangsúlyt fektettek az ukrán írók és költők nemzeti érzületére”. Amikor 1944 végén zárolták az „idegen nyelven” íródott tankönyveket, ez nemcsak a magyar könyvekre vonatkozott, hanem többek között a helybeli szláv lakosság különböző irányvonalat képviselő, a háború alatt, illetve után megszüntetett szervezetei, a Proszvita Társaság és a Kárpátaljai Tudományos Társaság kiadványaira is; minden helytörténeti vonatkozású művet is kivontak a forgalomból. Az ukrán történetírás is elismeri, hogy felnőtt egy olyan nemzedék, amely nem volt tisztában saját történelmével. 1956-ban még egy nagy tisztogatásra került sor, amikor – most már valamennyi tankönyvből, így a magyar nyelvi és irodalmi tankönyvekből is – ki kellett iktatni Sztálint és az őt dicsőítő műveket. A moldován tannyelvű

iskolák tankönyvgondjait úgy oldották meg, hogy azokat teljes egészében Moldáviából (a Szovjetunió tagköztársasága) szállították. Ezeknek az iskoláknak a latin betűs írásról át kellett térniük a cirill betűsre (a 90-es évektől ismét a latin írás van érvényben).

Az 1945–46. tanévben a magyar iskolák tanmeneteit a járási közoktatási osztályok, illetve maguk az iskolák állították össze a nyári tanfolyamokon kapott utasítások alapján, a nyelvi korlátok miatt eléggé nehézkesen. „Sajnos nem sokat értettünk, mert ukrán és orosz nyelven folyt az előadás. A fordításokból ismerkedtünk meg az új irányelvekkel” – fogalmazta meg az egyik beregszászi tanító. A tananyagot az ukrán és az orosz nyelvű tankönyvekből kellett fordítani. A magyar nyelvi és irodalmi tantervek összeállítása a járási módszertani szakcsoportok feladata volt. A jóváhagyott tananyagot a pedagógusok a szakcsoport ülésein másolták le, beleértve a versek és az elbeszélések szövegét is. Ezek a kéziratok az első ‘tankönyvek’. Használták ‘olvasókönyvnek’ a korabeli újságokat, szolgált egy ideig ilyen célt az első magyar nyelven megjelent tankönyv is, amely egy számtankönyv volt. Az ‘írásbeliség’ eme – lényeges: első – korszaka a tanulónak is sok gondot okozott, ugyanis minden tantárgyból „mindent írni kellett [...] Némely gyermek írógörcsöt kapott az ujjaiban [...] Nagy hiba volt az is, hogy a hiányzó tanulók nehezen pótolták az anyagot vagy a papírdarabok, amelyekre sokszor írtak, elvesztek”. Ráadásul „ezek a gyermekek zsinórírást tanultak. Most dült írás a szabály. Mivel begyakorolták az előbbi, nehezen sajátítják el az utóbbit. Így a betűk se nem dültek, se nem állók.” 1946 végétől sorra jelentette meg a köztársasági tankönyvkiadó előző évben létrehozott ungvári szerkesztősége az orosz és ukrán nyelvű tankönyvek magyar fordításos változatait. (Ez a rendszer a mai napig fennáll.) Persze a kezdeti időben voltak nehézségek a rendeltetési helyükre való juttatásban. A fordításos tankönyvekkel a legnagyobb gond az volt, hogy a fordítóknak szorosan kellett ragaszkodni az eredeti szöveghez, kellő gyakorlat, magyar tájékozódás hiányában pedig a tudományos szaknyelv szenvedett jelentékeny csorbát. A fordításos tankönyvek alól természetesen a magyar nyelvi és irodalmi tankönyvek képeztek kivételt.

Az első magyar ábécéskönyv, egyben az első eredeti magyar nyelvű tankönyv, 1947-ben jelent meg. (Előtte az írást-olvasást a fonetika módszerével tanították.) Szerzője Kutlán István volt, aki 1965-ig készítette a kárpátaljai ábécéskönyveket, utána ezt a feladatot Ónody Géza vállalta át.

Magyar nyelvből és irodalmi olvasásból az első hivatalos tanterv 1951-ben, illetve 1952-ben jelent meg. Egységes tantervek hiányában ezt megelőzően nagy bonyodalmat okoztak például az évfáradók. Kiderült ugyanis, hogy minden járásban más-más volt a tananyag abból eredően, hogy a járási közoktatási osztályok maguk hagyták jóvá a pedagógusok javaslatai alapján. A tételket azonban területi szinten állították össze és adták ki onnan az iskoláknak. Így olyan kérdések is belekerültek, amelyeket az adott iskolában esetleg egyáltalán nem tanítottak. A tanulókat a szünidőben kellett behívni az iskolába, hogy megtanulják a vizsgatételek ismeretlen anyagát.

A tanári öntevékenység érdekes színterét szolgáltatja a területi hivatalos lap fordításos változatában, a Kárpáti Igaz Szóban 1946 őszén megjelent hír. Ebből az derül ki, hogy a vidék magyar iskoláinak egyikében a magyarórán a tanító az *Óda a pálinkás üveghez* című verset tanította a gyerekeknek, melyben az erkölcselenség és az iszákosság nyílt propagandája foglaltatott. A cikk eredetileg ukrán nyelven íródott, s a valódi verscímet nem tudta a szerző hitelesen tolmácsolni – a kérdésben a később, 1952-ben megjelenő Hadrovics–Gáldi-nagyszótár sem tudta volna eligazítani – , magyarra pedig tükörfordítást kellett csinálni. A költemény, amiről szó van, a *Szerelmedal a csikóbőrös kulacshoz*, azaz Csokonai Vitéz Mihály „bús” szívének „ünnepi” éneke. A vers beiktatása a tananyagba természetes, hiszen Keresztes Pál (Sahy, 1930) vagy Pintér Jenő (Budapest, 1938) irodalomtörténetében, amin feltehetőleg felnőtt a mi tanítónk, a *Magánosság*hoz és *A tihanyi echóhoz* című költeményekkel egyenrangú méltatást kapott. 1946-ban a még Beregszászban tartózkodó Győry Dezső költő (később áttelepült Magyarországra) is tagja volt annak a bizottságnak, amely a könyvtárak magyar szépirodalmi anyagát szelektálta. A magán- (azaz otthoni) könyvtárakat nem bolygatták.

c) A magyar irodalom oktatása

Magyar irodalomból az általános iskolai anyag irodalmi olvasás, a középiskolai osztályokban – irodalomtörténet. Nincs külön szöveggyűjtemény, a szemelvények és a tananyagrészek egy könyvbe kerül.

A második világháború utáni időszakban az első magyar irodalmi tankönyv 1950-ben jelent meg (emlékeztetőül: két évvel korábban, mint az első hivatalos minisztériumi tanterv). Ez irodalmi olvasókönyv volt a magyar iskolák V. osztálya számára. Az összeállító Hidas Antal, a Moszkvában élő magyar író és – nyilván névleg – Máchlin Nátán, az ukrán oktatási minisztérium munkatársa, a szerkesztő pedig Hidas Antal felesége, Kun Béla lánya – Krásznova Anna (felvett név) volt. Hidas 1948-tól aktívan közreműködött szerzőként, fordítóként, szerkesztőként az ungvári könyvkiadó munkájában. Mindezt Moszkvából, de valószínű, hogy személyesen is megfordult Kárpátalján. Az olvasókönyvbe Petőfi Sándor (*János vitéz az óriások között, A magyar nemes, A mágnásokhoz*), Arany János (*Toldi*), Ady Endre (*A grófi szérűn, Proletár fiú verse*), József Attila (*Anyám*), Illés Béla (*A bányában*), Zalka Máté (*Hogya*), Balázs Béla (*Egy Sztálin arcképre, Sztálingrád*), Várnai Zseni (*Vörös Május*), Fodor József (*Piros fejfák*), Móricz Zsigmond (*Tragédia, Hét krajcár, A szegény tanuló*), Illyés Gyula (*Puszták népe*), Darvas József (*Felszabadulás*) művei kerültek. Életrajzi adatokat csak Petőfiről találunk, akiről Hidas monográfiáját 1948-ban adta ki az ungvári tankönyvkiadó. Az olvasókönyv felépítésében nem ismerhető fel törvényszerűség, a felsorolt magyar írók művei Alekszandr Puskin, Lev Tolsztoj, Tarasz Sevcenko, Iván Franko és számos szovjet szerző magyarra fordított műveivel váltakoznak. A magyar irodalmi anyag a tankönyvnek mintegy negyed részét képezi.

Más nem lévén, ebből tanultak a VI–VII. osztályosok is (ekkor az általános iskola hétosztályos, magyar középiskola még nincs). A gyér magyar irodalmi anyag ellenére a Hidas–Máchlin-féle olvasókönyvet több mint egy évtizedig nem múlták felül. A VI. és a VII. osztályos tankönyv egyaránt 1954-ben jelent meg. Az elsőben a magyar irodalmi anyag: Petőfi Sándor négy verse (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat!, Itt a nyíl, mibe löjtem?, A tél halála*), Gergely Sándor (*Utánam*) és Hidas Antal (*Dal az ifjakhoz, Szovjet bölcsődal*); a másodikban: Petőfi Sándor (A nagy költő alkotásai az 1846-tól 1848-ig terjedő időszakban, *Egy gondolat bánt engemet, A király és a hóhér, A mágnásokhoz, 1848. – Mártius 11.*) és Hidas Antal (*A bolsevik esküje, Magyar kikelet*). A tankönyv végén – ami új dolog – irodalomelméleti ismeretek összefoglalását találjuk. És itt jelent meg először tananyagként Olesz Honcsar *Zászlóvivők* című regénye, ami később három évtizeden keresztül igen gyakran volt a magyar tannyelvű iskolákban az irodalmi érettségi vizsgadolgozatok egyik választható témája. Minden tankönyv végén az ukrán irodalom került bemutatásra.

Az 50-es évek közepétől elkövetkezett a ‘második írásbeliség’ korszaka a magyar középiskolák megnyitása következtében, mert a szükséges felső osztályos – magyar nyelv és irodalom, a többi tantárgyból a lefordított – tankönyvekre a következő évtized elejéig kellett várni.

Az 1961-ben megjelent IX. osztályos tankönyv tagolása: bevezető (az irodalomról általában); 1. fejezet – A magyar irodalom a XVIII. század végéig (részletesen tárgyalt alkotók: Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály); 2. fejezet – A XIX. század első felének irodalma (Fazekas Mihály, Katona József, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor), 3. fejezet – A XIX. század első felének ukrán irodalmából. A tankönyv bemutatja az egyes irodalmi korszakokat, közli az írók–költők életrajzát, elemzi a tankönyvbe felvett irodalmi műveket, illetve foglalkozik irodalomelméleti kérdésekkel.

Az 1963-as X. osztályos tankönyv a XIX. század második felének magyar irodalmát dolgozza fel. Tagolása: 1. Az önkényuralom kora (1849–1867); 2. A kiegyezés kora (1867–1905). Részletesen tárgyalt alkotók: Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza. A tankönyv második fele a XIX. század második felének és a XX. század elejének ukrán irodalmát vizsgálja. Itt is megvan a kortörténet, az életrajz, a műelemzés, az irodalomelmélet.

Az 1963-as XI. osztályos tankönyv azonos szerkezetű, mint a fenti kettő, a korszakolás: a magyar irodalom 1917-ig; az 1917–1919-es évek irodalma; a Horthy-diktatúra korának irodalma. Részletesen tárgyalt alkotók: Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila, Zalka Máté, Veres Péter, Illés Béla, Illyés Gyula. A tankönyv második fele: a szovjet irodalom.

A tízosztályos iskola (3+5+2) 1981-es tanterve szerint az általános iskolai tankönyvben a magyar irodalmi olvasmányrészek alapján megismerhető nevek:

- a IV. osztályban Pesti Gábor, Fáy András, Petőfi Sándor, Ady Endre, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Veres Péter, Juhász Ferenc, Simon István, Fodor József, Benedek Elek;
- az V. osztályban Petőfi Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Illyés Gyula, Zalka Máté, Gergely Sándor, Boldizsár Iván, Benedek Elek;
- a VI. osztályban Fazekas Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, József Attila, Veres Péter, Tömörkény István, Váci Mihály;
- a VII. osztályban Ady Endre, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, József Attila, Fodor József, Devecseri Gábor, Veres Péter.
- a VIII. osztályban kezdődik az irodalomtörténet. Itt: a magyar irodalom a felvilágosodás koráig (Balassi Bálint); a felvilágosodás korának irodalmából (Csokonai Vitéz Mihály, Katona József); a magyar irodalom a reformkorban és a szabadságharc idején (Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor).
- a IX. osztályos tananyag: az önkényuralom korának irodalma (Arany János, Tompa Mihály, Szigligeti Ede, Madách Imre, Jókai Mór); a kiegyezés korának irodalma (Vajda János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István).
- az érettségiző osztályban: a mai magyar irodalom kibontakozása (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, József Attila, Zalka Máté, Radnóti Miklós); a Magyar Népköztársaság irodalma a felszabadulástól napjainkig (Illés Béla, Veres Péter, Illyés Gyula, Váci Mihály, Simon István).

A fenti olvasókönyvekben a nem magyar irodalmi anyag és az irodalomtörténet, azaz a tankönyvek utolsó része az ukrán irodalomból való. A szovjet időkben az irodalmi tankönyvek anyaga volt az egyetlen – persze esetleges – forrás a magyar történelemre vonatkozóan. Tantárgyként a magyar történelmet 1989-ben vezették csak be a kárpátjai magyar iskolákban, először fakultatív órakeretben, majd kötelező jelleggel. Ma újra fakultatív tantárgy, ami azt jelenti, hogy nem tanítják mindenütt. Ugyanez a helyzet a világirodalommal is. A szovjet időkben egyáltalán nem volt benne a magyar iskolák tananyagában. A 90-es években nagy lelkesedéssel, kevesebb átgondoltsággal vezették be, tankönyv nélkül. Mára körülbelül a magyar történelem sorsában osztozik. (Ukrajna függetlenné válása óta a magyar iskolákban az orosz nyelv helyett az ukrán nyelvet tanítják államnyelvként, amihez a tankönyvek, szótárak nem állnak ma sem rendelkezésre; az ún. idegen nyelv az angol, a német, esetleg a francia.)

Jelenleg az irodalomoktatás az általános iskolában (V–IX. osztály) a következő tananyagot tartalmazza:

- az V. osztályos olvasókönyv négy témaköre (arányos felosztásban): A mesék világában; A mítoszok és a mondák világában; Petőfi Sándor; Gyermekarcok, gyermekszövegek;
- a VI. osztályban: Tavasz szél vizet áraszt (népköltészet, magyaros verselés szemléltetése), Itt születtem én ezen a tájon (a magyar tájegységek bemutatása, szülőföldről való kapcsolódó vallomások, illetve e fejezetbe tartozik Arany János *Toldija*), Gyermekarcok, gyermekszövegek. Az egyetlen alkotó, aki többször (öt helyen) visszatér, Petőfi Sándor, akinek összesen 17 műve szerepel (az egész tankönyvben ezenkívül még 43 vers és prózai olvasmány van, a házi

olvasmányokkal együtt). Mindkét tankönyv építkezése: szemelvények a művekből, utána szómagyarázatok, a műhöz kapcsolódó kérdések, tehát szó szerint olvasókönyvekről van szó;

- a VII. osztályos tankönyv áttekinti az egész magyar irodalmat életrajzzal, s az adott alkotó egyik művének az előzőekhez hasonló bemutatásával. Az itt tárgyalt alkotók: Janus Pannonius, Tinódi Lantos Sebestyén, Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, József Attila, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Tamási Áron, Illyés Gyula, Nagy László, Váci Mihály, Simon István;
- a VIII. osztályos kísérleti tankönyv a reformkort (figyeljünk az ide sorolt írókra–költőkre!) dolgozza fel hasonló rendszerben: Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Garay János, Fáy András, Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór. Összesen 25 írás és Petőfi Sándor 17 műve szerepel itt.

Az egyes tankönyvekben, illetve az V–VII. osztályos tananyagok folyamat-építkezésében követett koncepció nehezen felismerhető.

A IX. osztályra szóló tankönyv még kéziratban van (2001 augusztusi állapot). A tanterv szerint ennek az olvasókönyvnek a XX. századi magyar irodalmat kell reprezentálnia. A jelölt időszakról nem lehet eltérni, az alkotók és művek tekintetében azonban több módosítás van. A kézirat ismerteti az egyes írók–költők életrajzát, a kiválasztott vers vagy próza után következik az adott mű elemző bemutatása, végül a műre vonatkozó kérdések. A bevezető az irodalom fogalmát tisztázza, a záró rész az irodalomelméleti tudnivalókat foglalja össze. A cél: a műelemzési készségek, az értő olvasás elsajátíttatása, a tudatos műélvezetre ébresztés.

A középiskolai osztályok (megjegyzés: Ukrajnában kötelező az érettségi megszerzése) tanterve a teljes magyar irodalomtörténetet írja elő. A X. osztályban ez a kezdetektől a XIX. század végéig terjedő időszakot, a XI. osztályban pedig a XX. századot jelenti. Az utóbbi kérdése jelenleg függőben van. A tizedikes tankönyv az ezredváltó tanévre jelent meg.

Érdemes betekintnünk a X. osztályos tantervbe, amely alapján 2000 őszéig tanították a magyar irodalmat. A korszakolás: a középkor irodalma (*Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Énekek éneke, Margit-legenda, Szent Ferenc-legenda*); a reneszánsz magyar irodalma (Janus Pannonius); a reformáció kora (Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint); a barokk irodalom (Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen); a magyar felvilágosodás és a klasszicizmus irodalma (Bessenyei György, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Katona József); a századelő irodalma (Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Eötvös József); a reformkor irodalma (Petőfi Sándor); az önkényuralom és a kiegyezés kora (Arany János); a XIX. század második felének irodalma (Jókai Mór, Madách Imre, Vajda János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza). A tankönyv módosítja ezt a koncepciót. Minden korszak bevezetése – művelődéstörténeti áttekintés, az irodalmi folyamat bemutatása, a stílusok ismertetése, világirodalmi rendszerezés. A részletesen tanulandó írók, költők emberiesültek, nem piedesztálra állított, rezzenéstelen, egymástól alig különböző szentek, s bekerültek a helyi (kárpátaljai) vonatkozások (mint memóriefogasok). A szerkezet: régi magyar irodalom: a magyar ősköltészet (*Júlia szép leány*), a középkor (*HBK, ÓMS, Margit-legenda, Szent Ferenc-legenda*), a reneszánsz és a reformáció (Janus Pannonius, Balassi Bálint), a barokk irodalma (Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen); új magyar irodalom: a felvilágosodás kora (Bessenyei György, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Katona József), a romantika kora (Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Eötvös József, Petőfi Sándor, Arany János, Madách Imre, Jókai Mór), a századvég irodalma (Vajda János, Mikszáth Kálmán).

d) Petőfifás

Petőfi Sándor, „a forradalmár költő”, mindig gyanú felett álló személy volt a szovjet időszakban, aki időben is kellő távolságban volt a nem vegytiszta huszadik századtól. Második világháború utáni alkotó szinte egyáltalán nem kerülhetett be tankönyveinkbe, a meghirdetett „szovjet–magyar

barátság” ellenére. Szoros kivétel volt például Váci Mihály, akivel levelezett is az egyik tankönyvszerző – Drávai Gizella. Kötetéhez azonban a 60-as években nem jutottunk hozzá, pedig ekkor már beengedték a magyarországi szépirodalmat. Az egyik magyar szakos egyetemista gépelte indigó alatt és terjesztette bizalmas körben. Egy másik tankönyvszerző, Balla László Veres Péterrel állt kapcsolatban. Az író *Helytállás* című elbeszélése nyerő volt az 50-es években, mert igen sikeresen festette meg a magyar falu kollektivizálásának képét. Volt a műben egy inkriminált mondat: „A feje fölött levő Sztálin-kép éles és finom, de bölcs mosolya mintha világított volna a füstös szobában.” Amikor ezzel gond lett, az író levélben adta meg az engedélyt, hogy a rosszul csengő név Leninével legyen helyettesítve. Vagy hadd idézzek egy versfordítást ugyanebből az időszakból (tudvalevő, hogy a tankönyvek tartalmának nagyobb része fordításos művekből állt össze): „Azért gazdag ez a kolhoz / mert a földjén tartor dolgoz.” (Sic!) Vagy egy épületes szólásmondás: „Ha Sztálin mondta – úgy is lesz. Ha nem lett volna Lenin és Sztálin, elmaradtak lettünk volna.” Ki tudja, mi lett a sorsa azoknak az „újonnan megjelent demokratikus általános iskolai tankönyveknek”, amelyeket Ortutay Gyula akkori oktatási miniszter hozott magával moszkvai látogatása alkalmával 1947 őszén. Kárpátaljára mindenesetre nem jutottak el.

Az ötvenes években tehát csak általános iskolai magyar irodalmi tankönyveink (olvasókönyveink) voltak. Az ötödikesben a 13 magyar alkotó egyike Petőfi Sándor (*A magyar nemes* című verse és részletek a *János vitézből*), a hatodikosban a 3 íróból az egyik Petőfi (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat!, Itt a nyilam, mibe löjem?, A tél halála*), a hetedikesben a kettőből az egyik Petőfi (*Egy gondolat bánt engemet, A király és a hóhér, A mágnásokhoz, 1848. – Martius 11.*).

A 60-as években az első középiskolai tankönyveinkben:

- a IX. osztályban a tanév folyamán a magyar irodalomra (XIX. század első fele) szánt 46 tanórából (plusz 2 óra bevezetés, 4 óra ismétlés és 10 óra nyelvművelés) 13 óra az ukrán irodalom, 17 óra jut összesen Katona József, Fazekas Mihályra, Vörösmarty Mihályra és Eötvös József, és 16 óra Petőfira (a tantervi leírás szerint követelmény: „A költő életrajza. Petőfi Sándor a legnagyobb magyar forradalmi demokrata költő, a magyar nép szabadságtörekvéseinek kifejezője. Petőfi Sándor harca a realizmusért és az irodalom népiességéért, küzdelme a politikamentes költészet és az úgynevezett „tisza művészet” ellen.” A tanult művek: *A nép nevében, Szeptember végén, A mágnásokhoz, Nemzeti dal, A pusztá, télen, Rongyos vitézek, Az apostol*).
- A X. osztályban (XIX. század második fele) 37 óra a magyar irodalom, 19 az ukrán, 4 óra ismétlés és 10 óra nyelvművelés. (A nyelvművelés a középiskolai osztályokban tulajdonképpen nyelvtan-helyettesítő, ugyanis nincs magyar nyelv című tantárgy.)
- A XI. osztályban (XX. század) a magyar irodalom 29 óra, a szovjet irodalom 27 óra (plusz ismétlésre 4, nyelvművelésre 10 óra).

A 70-es években nincs nagy változás.

A 80-as években az irodalomtanítás legfőbb célja „a tanulók kommunista világnézetének kialakítása, eszmei-politikai és esztétikai nevelése.” „A tanulókkal tudatosan és alaposan el kell sajátíttatni az irodalmi alkotás eszmei és művészi gazdagságát, művészi ízlést kell beléjük plántálni. Az irodalmi művek olvasása és elemzése során a tanulók ismereteket sajátítanak el az írókról, azok munkásságáról, az irodalomnak a társadalom életében betöltött szerepéről. A tanító feladata feltárni az irodalmi alkotások vallásellenes vetületét is [...] Elengedhetetlenül szükséges, hogy az irodalomórán a művek elemzésekor a tanító kifejtse a tanulóknak az új szovjet alkotmány alaptételeit [...] a Lenin-műveknek és pártokmányoknak az irodalom és a művészet kérdéseivel kapcsolatos alapvető elveit és tételeit.” (Megjegyzés: szóhasználatunk nem tesz határozott különbséget tanító és tanár között, nyilván azért, mert az orosz nyelvben nincs ilyen megkülönböztetés.)

- A IV. osztályban 68 óra (itt és a továbbiakban ebből 8 óra házi olvasmányok feldolgozására, 12 óra nyelvművelésre) jut az irodalmi olvasásra, ebből 16 óra az ukrán irodalomból merít, Petőfi 6 órát (*A gólya, Az alföld, Egy estém otthon*), mindenki más 1-3 órát kap.
- Az V. osztályban: 68 óra (48 óra), ebből ukrán irodalom – 11 óra, Petőfi 6 óra (*Palota és kunyhó, Akasszátok föl a királyokat!, Egy gondolat bánt engemet*).
- A VII. osztályban (XX. századi irodalomból) 68 (48) óra. Az ukrán irodalom – 12 óra.
- A VIII. osztályban kezdődik az irodalomtörténet; itt: az ősköltészettől a szabadságharcig 68 órában, ebből 11 óra ukrán irodalom, 8 óra nyelvművelés, 2 óra házi olvasmányokra, Petőfinak 13 óra jut (témakörök: élete, „eszméinek rokonsága Puskin, Lermontov, Sevcsenko eszméivel”, „A nép fia a népről”, „A hazai táj képei”, „a költészet feladatáról”, „A nép törekvéseinek kifejezője”, „A szabadságharc hirdetője”, szerelmi költészete, „A forradalom szervezője, a szabadságharc katonája”, elbeszélő költeményei). Óramennyiségben az utána következő alkotó Vörösmarty Mihály, akire 6 tanóra jut, a többiekre ennél is kevesebb.
- A IX. osztályban („az önkényuralom kora”) 102 óra, ebből az ukrán irodalom – 15 óra, „fogalmazási ismeretekre és beszédértelmi gyakorlatokra” – 16 óra, házi olvasmányokra – 4 óra.
- A X. osztályban („mai magyar irodalom”) 102 óra, ebből a „szovjet-ukrán” irodalomra 14 óra, „fogalmazási ismeretekre és beszédértelmi gyakorlatokra” 16 óra, házi olvasmányokra 4 óra jut.

A 90-es évek érvényes irodalmi olvasókönyveiben:

- Az V. osztályos 4 témakörre oszlik, ebből az egyik címe: „Petőfi Sándor”. Ez a mintegy 200 oldalnyi tankönyvterjedelemből 60 oldalt jelent. Költőnk az egyetlen, akinek az életrajzát is megismerik a tanulók. Tanult művei: *Egy estém otthon, Egy telem Debrecenben, János vitéz*.
- A VI. osztályban Petőfitől: Befordultam a konyhára, A virágnak megtiltani nem lehet, Fürdik a holdvilág az ég tengerében, Alku, Az alföld, A Tisza, A gólya, Szülőföldemen, Kiskunság, A téli esték, Falu végén kurta kocsma, Arany Jánoshoz.
- A VII. osztályban nincs Petőfi.
- A VIII. osztályban ismét az életrajza, valamint a Fekete kenyér, Fa leszek, ha..., A természet vadvirága, Csalogányok és pacsirták, A XIX. század költői, A nép nevében, Egy gondolat bánt engemet, Föltámadott a tenger, Nemzeti dal, Négy nap dörgött az ágyú..., Palota és kunyhó, Szabadság, szerelem!, Európa csendes, újra csendes..., Meleg dél van..., Levél Orlay Petrics Somának, A helység kalapácsa című művei.
- A IX. osztályos tankönyv jelenleg nincs. Itt a tanterv a XX. századi irodalomból válogat olvasmányokat.
- A X. osztályban a tanterv 14 órát szán Petőfi Sándorra. Az előző (1991-ben kibocsátott, tizenegyedik [!] átdolgozott kiadású) tankönyv 300 oldalából még 90 jutott annak, aki – lásd ugyanitt – „nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a világirodalomnak is egyik legnagyobb költője, a világ forradalmi mozgalmának kiemelkedő egyénisége.” Kiemelve: „A tájleíró költemény”, „A politikai líra”, „A személyi líra”. Az új, 2000 szeptemberében megjelent 340 oldal terjedelmű tankönyvben 30 oldalon van tárgyalva (a szemelvényekkel együtt): Élete, Népiessége, Tájleíró költészete, Család, szerelem, Házastársi líra, Költői feladatvállalása, Politikai költészete; tanított művek: Kiskunság, Arcképpemmel, Szeptember végén, Minek nevezzek?, Világosságot!, Az ítélet, Pacsirtaszót hallok megint, Az apostol.
- Érvényes XI. osztályos (XX. századi irodalom) tankönyv nincs.

Ennyi jutott eddig nekünk. A 90-es években voltak hevenyészett kísérletek magyarországi tankönyvek átvételére, de megítélésem szerint nem ez a járható út.

Kárpátaljaiságunk értelmezéséhez megfontolásra érdemes a fenti körkép.

Irodalom

Balla László: *Irodalmi olvasókönyv*. IX. Kijev–Uzsgorod, 1961.

Balla László: *Irodalmi olvasókönyv*. XI. Kijev–Uzsgorod, 1963.

Balla László: *Irodalom*. IX. Kijev–Uzsgorod, Ragyanszka Skola Kiadó, 1991.

Csengeri Dezső–Kormos Adél–Vlagyimir Mihály: *Irodalmi olvasókönyv a magyar tannyelvű iskolák VI. osztálya számára*. Kijev–Uzsgorod, 1954.

Drávai Gizella: *Irodalmi olvasókönyv*. X. Kijev–Uzsgorod, 1963.

Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátjai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Officina Hungarica VIII. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1999.

Fedinec Csilla: *Irodalom. Tankönyv Ukrajna magyar tanítási nyelvű iskoláinak 10. osztálya számára*. Lviv, Szvit Kiadó, 2000.

Gortvay Erzsébet–Palotai Etelka: *Irodalom*. V. 2. átdolgozott kiadás. Kijev–Ungvár, Oszvita Tankönyvkiadó, 1994.

Gortvay Erzsébet–Varga Júlia: *Irodalom*. VIII. Kísérleti. Kijev–Ungvár, Szvit Kiadó, 1995.

Hidas Antal: *Irodalmi olvasókönyv a hétosztályú iskolák V. osztálya számára*. Kijev–Uzsgorod, 1950.

Imre Éva–Kulin Katalin: *Irodalom*. VI. 2. átdolgozott kiadás. Lviv, Szvit Kiadó, 1997.

Irodalmi olvasókönyv. A magyar tannyelvű iskolák VII. osztálya számára. Uzsgorod, 1954.

Keresztény Balázs–Kulin Katalin: *Irodalom*. VII. Kijev–Ungvár, Oszvita Tankönyvkiadó, 1993.

Kísérleti Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Irodalom. V–IX. osztály. Összeáll. Imre Éva. Uzsgorod, 1989.

Magyar irodalmi ismeretek. Magyar irodalomtörténeti segédkönyv, különös tekintettel az érettségi tételekre. Munkács, 1941.

Tanterv a magyar tanítási nyelvű középiskolák számára. Irodalom. IX–XI. osztály. Kijev–Uzsgorod, 1961.

Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Irodalom. IV–X. osztály. Kijev–Uzsgorod, 1981.

Györffy Gábor (Cluj) **Kommunista cenzúra a XX. században**

Kialakulásának történelmi előfeltételei

A kommunista cenzúra intézményei az összes szovjet befolyás alá került országban létrejöttek és működtek, természetesen a helyi sajátosságoknak megfelelően. Az 1917-es bolsevik forradalom győzelmét követően az új hatalom már kezdettől fogva korlátozó törvényekkel szabályozza a nyomtatványok terjesztését. Az ezt követő év januárjában V. I. Lenin utasítására betiltják a cári rendszer összes kiadványát, ugyanígy a szocialista sajtót sem kímélik. Az újonnan létrehozott Forradalmi Sajtóügyi Bíróság feladata a sajtóvétségek elleni ítélelhozás, más szóval a forradalom vívmányainak megkérdőjelezését, a kommunista inézmények elleni támadásokat bünteti. Széles hatásköre következtében a bíróság felfüggeszt számos kiadványt, újságírók letartóztatását és a „kapitalista” nyomdák elkobzását eszközöli ki.

A kommunista cenzúra romániai története gyakorlatilag 1945-ben kezdődik és 1989-ig tart. Kialakulása kezdőpontjának az 1944 szeptemberében az Egyesült Nemzetek kormányaival aláírt fegyverszüneti egyezményt tekinthetjük, mivel ez járult hozzá a román politikai, gazdasági és kulturális élet szovjet modell szerinti szervezéséhez.

Az egyezmény aláírását követően a sajtótermékek terjesztését csak a cenzúra előírásainak teljesítése után engedélyezték, a külföldről származó kiadványokat pedig a Sajtóigazgatóság intézménye keretén belül működő szovjet, valamint román katonai cenzúra ellenőrizte. Kivonták a forgalomból azokat a kiadványokat, amelyek árthatnak az Egyesült Nemzetekkel, valamint a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatoknak (elsősorban a fegyverszüneti egyezmény aláírását megelőzően nyomtatott kiadványokat). Az ebbe a csoportba sorolható kiadványok első listája 1944. december 17-én jelenik meg.

Az 1946-os választások, amelyek a kommunisták győzelmével értek véget, kiváló alkalmat nyújtottak a többi politikai párt fokozatos elszigetelésére. A Nemzeti Liberális Párt elnöke, Dinu Brătianu 1946 júniusában a polgári jogok visszaállítását és a cenzúra eltörlését követeli Petru Groza miniszterelnöktől: „Miközben a kormányzásban részt vevő pártok szabadon nyilváníthatják ki véleményüket a sajtóban [...] mely esetekben politikai ellenfeleink nyílt támadásainak vagyunk kitéve, pártunk számára a sajtószabadság fogalma nem létezik.”¹⁰⁰⁹

1945 augusztusában Bukarestben tartják az Újságírók, Írók és Művészek Szakszervezetének alakuló ülését, melynek első elnökévé Mihail Sadoveanut választják. Groza miniszterelnök a „szellemi tevékenység proletariátusa” megszólítással köszönti a résztvevőket, miközben N. Moraru azt a nézetét fejt ki, hogy a sajtó legfőbb szerepe a tömegek mozgósítása, a művészeté pedig az, hogy a nép szolgálatában álljon. A követendő példaképek között Puskin, Tolsztoj és Gorkij szerepelt, akik „szoros kapcsolatban álltak a néppel”. Ezekből a nézetekből világosan kiderülhet, hogy már kezdetét vette a sajtó és a művészi élet kommunista elvekkel való átszövése. Ugyanebben az évben, a fegyverszüneti egyezmény 16. cikkelyének megfelelően, újabb betiltott kiadványokat tartalmazó listát adnak közre. Érdeemes megjegyezni, hogy a rajta szereplő kilencszáztíz könyvcím közül hatszázharmincegy – tehát több mint kétharmada – magyar szerzők művei közül került ki.

¹⁰⁰⁹ „În vreme ce se acordă tututor formațiunilor politice, ce iau parte la Guvern, dreptul la libera manifestare prin presă [...] iar în asemenea acțiuni ni se aduc de către adversari cele mai violente atacuri, întreaga presă a partidului nostru este și rămâne suprimată.” (PETCU, 1999, 158.)

Az erdélyi magyar kultúra a kommunista cenzúra árnyékában

A diktatúra éveiben az erdélyi magyar kultúra nemcsak a kommunista rendszerekre általánosan jellemző korlátozásokat szenvedte meg, hanem kisebbségi mivoltából kifolyólag a hatalom sajátos intézkedéseinek is ki volt téve.

1948 ellentmondásos fejleményei mélyen érintették, alakulását hosszabb távon is meghatározták. A királyság felszámolása, az iskolák és kulturális intézmények államosítása után a nemzetiségi művelődés addigi sajátos jellege eltűnt, a pártállam irányító és ellenőrző funkciója mindinkább előtérbe került, majd uralkodóvá vált. 1949-ben feloszlatták az Erdélyi Múzeum-Együletet, gyűjteményeit különböző állami intézmények között osztották szét. Állami kezelésbe kerül a gyulafehérvári Batthyaneum, a marosvásárhelyi Teleki Téka, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és a kolozsvári EME-levéltár, amelyet aztán a belügyminisztérium saját felügyelete alá vont.¹⁰¹⁰

Az '50-es évek elején a magyar irodalomban is kezdetét vette a szocialista realizmus uralma. A korszak irodalomirányítására jellemző, hogy az Írószövetség kolozsvári fiókjának pártalapszervezete 1952. december 18-án azt elemzi, hogy abban az évben hány magyar költő hány alkotásával vett részt „a szocialista építésben”. A számbavett tizenhat költőhöz viszonyítva kevésnek találta az évi hatvankilenc vers. Szabédi Lászlónak ezúttal – más irányú elfoglaltságára való tekintettel – a jelentésírók „megbocsátanak”, de például a fiatal Kányádi Sándor elhallgatását (a Létay Lajoséval együtt) indokolatlannak tartják.¹⁰¹¹

1956 nyara forrónak bizonyult Romániában is, mivel az SZKP XX. kongresszusának szellemét a román pártvezetés rendkívüli erőfeszítései sem tudták távol tartani az országtól. A nyugtalanság okainak kivizsgálása és a helyzet lecsillapítása céljából augusztus második felében váratlanul Kolozsvárra érkezett a KB küldöttsége, Miron Constantinescu és Fazakas János vezetésével. A megbeszélés során számtalan kérdés hangzott el a magyar értelmiségiek részéről. Szóba került a magyarországi könyv- és lapimport növelésének igénye, a még mindig hiányzó gyermeklap ügye, valamint egy kulturális havi szemle kiadásának szükségessége. Az írók erőlesen tiltakoztak egyes szerzők és műveik betiltása ellen, súlyos sérelemnek minősítették az irodalompolitikus Gaál Gábor meghurcoltatását, akinek politikai rehabilitációját követelték.

A kolozsvári értelmiségiek végül elérték a Napsugár kiadásának, illetve a Korunk újraindításának engedélyezését. A kezdeti tervezetés euforikus időszakát azonban hamarosan a csalódottság állapota váltotta fel. A pártvezetés ugyanis már novembertől kezdve beavatkozott a szerkesztőség összetételének kérdésébe, és a lapszámok összeállításakor is érvényesítette akaratát. Egyetlen számból sem hiányozhattak az olyan aktuálpolitikai anyagok, amelyeknek vesszőparipája akkor a „magyarországi ellenforradalom” leleplezése volt.¹⁰¹² Ekkor már elkezdődött a leszámolás 1956-ért. „Nacionalista, ellenforradalmi szervezkedés” ürügyén egyetemi oktatókat (Dávid Gyula, Lakó Elemér, Varró János, Bereczki András), írókat (Páskándi Géza), egyetemi és főiskolai hallgatókat (Várhegyi István, Páll Lajos, Balázs Imre) hurcoltak el, akik aztán hosszú éveken keresztül börtönben és munkatáborokban sínylődtek.¹⁰¹³ Dávid Gyula, aki hét évet töltött börtönben. *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság* című 1991-es budapesti előadásában arra figyelmeztetett, hogy a romániai retorzió – számarányánál jóval nagyobb mértékben – elsősorban értelmiségében sújtotta a magyarságot.

A bukaresti pártvezetés a Korunkat bizalmatlansággal kezelte. A magyar lapok és folyóiratok közül az egyetlen volt, amelyet újraindítását követően cenzúrázás végett Bukarestbe kellett vinni (minden

¹⁰¹⁰ GÁLL, 1995, 14.

¹⁰¹¹ CSEKE, 1997, 203.

¹⁰¹² TÓTH, 1997, 73.

¹⁰¹³ GÁLL, 1995, 3.

más, vidéken megjelenő lapot az illetékes helyi cenzúrahivatal ellenőrzött), ahol kettős központi elbírálás alá vetették: először a Sajtóellenőrzési Hivatal Országos Központjában a – később Pezderka Sándor vezette – magyar osztályon, illetve az ezt felüellenőrző RKP KB sajtóosztályán (amelyet leghosszabb ideig Koppándi Sándor irányított).¹⁰¹⁴ Az új Korunk számai a szerkesztőség törekvései és a hatalmi apparátus intézkedései közötti megfelelés vagy éppen ellentét függvényében alakultak ki.

1959-ben az egységes iskolarendszer kiépítésének szellemében megszüntetik a Bolyai, illetve létrehozzák a Babeş–Bolyai Tudományegyetemet, amelyet a hatalom a „nemzeti kérdés megoldásának elmélyítésében tett újabb lépésként” üdvözölt. A Bolyai Tudományegyetem felszámolása egyéni tragédiákba torkollt (Szabédi László, Csendes Zoltán, Molnár Miklós, Tóth Sándor öngyilkossága), és súlyos csapást mért a romániai magyar művelődésre, az e kultúrát éltető értelmiség utánpótlására.

A Magyar Írószövetség vezetősége 1968-ban kijelenti, hogy a határon túli magyar irodalmak iránt nem maradhat közömbös, sőt felelősséget érez és vállal érték. Ez a nyilatkozat a román pártvezetés részéről éles elutasításban részesült, majd kampányszerű tiltakozásokat indítottak el. A felülről vezényelt kórusban magyar írástudóknak is meg kellett szólalniuk. Az Előre, az Utunk és az Igaz Szó cikkírói vehemensen visszautasították a „rebellis koncepciót”. Jóllehet később illúzióknak bizonyultak az 1968-hoz fűzött remények, a nyitás a sajtócenzúra lazulását eredményezte, a területi közigazgatás átszervezésével pedig néhány megyei lapot is nyertünk: ekkor indul Csíkszeredában a Hargita, Sepsiszentgyörgyön a Megyei Tükör, Szatmárnémetiben a Szatmári Hírlap. Megkezdí működését a Kritérium Könyvkiadó és a magyar nyelvű tévéadás. A Hét bukaresti megjelenésével (1970) ez a rövid építkező szakasz le is zárul, mivel már tapasztalhatók azok az első jelzések (először 1971-ben, majd még erőteljesebben 1974-ben), amelyek félreérthetlenné tették az anyanyelvű oktatás és művelődés kereteinek beszűkítését. Jordáky Lajos felmérése szerint 1971-ben Romániában összesen negyvenkét lap jelent meg magyar nyelven. Ebből huszonkilenc élte túl a diktatúrát. Míg a két világháború között összesen hatvankilenc helységnek voltak lapjai, 1971-ben, amikor a legátfogóbb lehetett 1949 és 1989 közötti sajtóhálózatunk, mindössze tizenegy helységben láttak napvilágot romániai magyar lapok.¹⁰¹⁵ A Korunk tapasztalatáról Gáll Ernő ezt írja: „Helyzetünket és tudatunkat alapvetően az a körülmény határozta meg, hogy egy totalitáriánus, egyre nacionalistábbá váló pártállami rendszerben fenntartott nemzeti kisebbségi kultúrintézményt működtettünk. Költségvetési dotáció biztosította létünket, ám központilag vagy helyileg kidolgozott követelményekhez kellett igazodnunk. A cenzúra, a különféle párt- és állami szervek, főként pedig a félelmet gerjesztő Securitate minden megnyilvánulásunkat ellenőrizte. Újraindulásunk nemzeti-ségpolitikai »vívmányként« könyveltetett el, de további munkásságunk is különféle erőviszonyok alakulásának függvényében, alkalmi engedmények és kompromisszumok eredményeként alakult.”¹⁰¹⁶

Kántor Lajos vallomása szerint 1959-et követően a Korunk meglehetősen tartósan a figyelem középpontjában volt, hosszú ideig az első számú közellenségnek számított a hatalom szemében. Egy ideig két helyen, majd négy helyen folyt a cenzúrázása. Volt egy úgynevezett Sajtóigazgatóság nevű intézmény, ez a központi Posta épületében működött. Ennek központi szerve volt a Sajtóigazgatóság bukaresti központja. Ezenkívül még két fórum ellenőrizte a lapot: az RKP Sajtóosztálya és a Kolozs megyei Pártbizottság Kulturális Osztálya.

A ‘80-as években lépett érvénybe az az intézkedés, mely szerint minden történelmi vonatkozású anyagot fel kellett küldeni Bukarestbe, a Párttörténeti Intézetbe. Ekkor már szinte lehetetlen volt bármilyen történelmi anyagot közölni, mivel hónapokig kellett várni az engedélyező válaszra.

¹⁰¹⁴ TÓTH, 1997, 75.

¹⁰¹⁵ CSEKE, 1997, 180.

¹⁰¹⁶ GÁLL, 1995, 75.

Később megpróbálták teljesen megfojtani a Korunkat, előírni a közlendő anyagokat, száműzni minden magyar vonatkozású szöveget belőle. A cél az volt, hogy az Era Socialistă (Szocialista Kor) című lap magyar megfelelőjét hozzák létre.

1974. május 7-én a központi és megyei lapok közzéteszik az RKP KB határozatát „a sajtó tevékenységének javításáról és a papírfogyasztás ésszerűsítéséről”, amely a lapok terjedelmének és példányszámának csökkenését eredményezi. 1974 májusa és 1976 nyara között több magyar nyelvű napilap hetilappá változik (Vörös Lobogó, Szatmári Hírlap, Hargita), a többi napilap pedig csökkentett oldalszámmal jelenik meg.

1977-ben a hatalom hivatalosan eltörli a cenzúrát. Ezzel a lépéssel a román propaganda az országban uralkodó szabadságot és demokráciát akarta bizonyítani, valójában azonban azt jelentette, hogy az állami cenzúrát a politikai váltotta fel. Sok esetben az a cenzor, aki addig az illetékes intézmény keretén belül cenzúrázta a kiadványokat, a szerkesztőségek vagy kiadók alkalmazottja lett, tovább folytatva tevékenységét. Tehát csupán az intézmények szűntek meg, maga a cenzúra jelensége nem, sőt még hatékonyabban működhetett.

A kommunista rendszer 1989-es bukásáig a romániai hatalom cenzúrapolitikája egyre drasztikusabbá válik, az egyedüli érvényes igazságot birtokló párt lehetetlenné teszi minden kritikus álláspont kinyilvánítását. Egyre nagyobb méreteket ölt azok üldözése, akik valamilyen módon tiltakozásukat fejezik ki a rendszerrel szemben. A '80-as években további közlési tilalmakat vezetnek be. A gazdasági mutatók csak annak megfelelően jelenhettek meg, hogy a román gazdaság fejlettségét tükrözzék; nem volt szabad leírni azokat a szavakat, amelyek az ország helyzetére utalhattak (sötétség, hideg, éhség), valamint azt, hogy halál, kereszt, pap stb. Nicolae Ceaușescu személyes diktatúrájának időszakában előírták, hogy nevét, valamint felesége nevét csak egy sorban lehet leírni, elválasztás nélkül. Azokban a cikkekben, amelyekben az ő tevékenységéről szóltak, nem jelenhettek meg más személyiségek nevei, nehogy beárnyékolják Nicolae és Elena Ceaușescu személyét. A nemzeti egyneműsítés és beolvasztási politika jegyében a hatalom ugyanakkor olyan intézkedéseket hoz, amelyek nyelvhasználatában, hagyományai ápolásában korlátozzák az erdélyi magyarságot, azzal a végső szándékkal, hogy ne érezze magát a magyar nemzet részének. Száműznek olyan szavakat, amelyek a magyar múlt, nemzeti hovatartozásra vonatkoznak. Így a diktatúra idején hol megtiltották, hol engedélyezték a *csángó*, *székely* elnevezéseket, egyházi vonatkozású fogalmak megjelölését (*mise*, *istentisztelet*, *keresztelés*, *szentháromság* stb.). A történelmi személyiségek nevének románosítása a hatalom felfogásában a „néptestvériséget” volt hivatva hangsúlyozni (pl. Dózsa – Doja). Bevett gyakorlat lett, hogy a hagyományos magyar–román helyett, román–magyar kapcsolatokat kellett írni. Megtiltották, hogy a nyelvészek például a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását vizsgálják. Az általánosan használt jövevényszó kifejezést pedig felváltotta a kölcsönszó (mivel egy román szó semmi esetre sem lehet jövevény). Az erdélyi írók műveiből a cenzúra könyörtelenül törölt minden olyan kifejezést, mondatot vagy fejezetet, amelyik valamilyen módon negatív fényben ábrázolta a román népet. Azokban a lexikonokban, amelyekben magyar és román személyiségek is helyet kaptak, erőteljesen ki kellett domborítani a román kultúra jelenlétét, általában nem volt szabad magyar kultúráról írni vagy beszélni egy olyan kor kapcsán, amikor a román nemzet nem mutathatott fel hasonló eredményeket.

Az Ellenpontok című erdélyi szamizdat folyóirat megjelenése 1981 decemberében a szenzáció erejével hatott. A kiadvány nem kívánt megállni a nemzetiségi sérelmek feltárásánál, az asszimiláns állapot leleplezésénél, hanem tovább lépve a kommunista ideológia antihumanista jellegére, romboló természetére is rámutatott, egyedül képviselve Romániában a második nyilvánosságot. Az aktuális tényeket, eseményeket tárgyaló cikkek mellett publikációi gerincét az a dokumentum-összeállítás képezi, amely a modern kelet-európai ellenzéki mozgalmak legfontosabb eredményeit adja közre. Az állambiztonsági szervek 1982 novemberében kihallgatási akciót kezdenek a

szamizdat folyóirat ellen. A kihallgatások során Ara-Kovács Attila, Szöcs Géza és Tóth Károly elismerik, hogy közreműködtek az Ellenpontok szerkesztésében.¹⁰¹⁷

Az 1969-es kiadói átszervezés következtében a Minisztertanácsi Határozat a Kriterionon kívül más kiadók számára is előírta magyar nyelvű könyvek kiadását. Azonban a nyolcvanas évek végére az Eminescu, a Facla és az Albatros teljesen megszűntetik nemzetiségi könyvkiadásukat. Ebben az időszakban a hatalom a Kriterion termését is példátlanul leszűkíti. Domokos Géza 1988 januárjában Beke Györgynek adott interjújában harminckilenc olyan kéziratot sorol fel, amelyek régóta a kiadóban voltak, nagy részük nyomdakészen, és már rég megjelenhettek volna, ha a szerzők személye vagy könyvük témája nem került volna a nem kívánatos kategóriába. (Sütő András: *Három vígjáték*, Kós Károly: *Vallomások*, Csetri Elek: *Bethlen Gábor fejedelem élete*, Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár V. kötet*, Mózes Attila: *Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket* stb.) Domokos Géza felteszi a kérdést: kit és miért zavartak a Kriterion által kiadott műszaki kislexikonok, a szociológiai, lélektani, filozófiai dolgozatok, a Kriterion Galéria albumai vagy a Forrás kötetei? Szerinte egy lehetséges magyarázat a hatalom azon meggyőződése, hogy a nemzeti amnézia a kisebbségi kérdés radikális megoldásának biztos eszköze. Tehát amilyen mértékben gyengül a nemzeti identitástudat, a múlt kulturális örökségéből is táplálkozó önbecsülés, annál tágabb tere nyílik az elbizonytalanodásnak, az óhatatlan önfeladás bekövetkezésének.¹⁰¹⁸

Dávid Gyula, aki 1970-től a Kriterion kolozsvári fiókszerkesztőségét vezette, arra mutatott rá, hogy a Kriterion esetében a cenzúra működése két külön vonalon futott. Egyrészt a Sajtófőigazgatóság szintjén, amely a párt Központi Bizottságának volt az egyik osztálya, és amely könyvekkel foglalkozó részlegének Bukarestben volt a székhelye. Másrészt a helyi sajtóra vonatkozó intézmény a megyei pártbizottságok keretén belül működött.

A magyar könyvkiadás leépítésének keretében a Politikai Könyvkiadó magyar részlegét megszüntették, és ezután a Kriterionhoz küldték a különböző propagandaanyagokat. 1986-ban az is megtörtént, hogy a Kiadói Főigazgatóságtól visszacapott tervben nemcsak kihúzott művek szerepeltek, hanem egyenesen beírták Nagy István, Asztalos István és Kovács György egy-egy novelláskötetét. Az erdélyi magyar könyvkiadás által elviselt korlátozásokra jellemző példa a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* esete. Mivel nemcsak a nevesebb írók, hanem az ismeretlenebbek is szerepeltek benne, a Kiadói Főigazgatóság az I. kötetrel kapcsolatban azt a következtetést vonta le, hogy ezzel a szerzők a magyar kultúra felsőbbrendűségét akarják bizonyítani, azt, hogy gazdagabb, mint a román. Szintén törölni kellett azokat a szerzőket, akiknek csak egyházi jellegű munkásságuk volt, valamint azoknak a nevét, akik külföldre távoztak. A második kötet 1983-ra esedékes kiadásáról már szó sem lehetett. Végül csak 1991-ben jelent meg, az eredeti formában.

A Kriterion Kézikönyvek sorozatban megjelent kislexikonok esetében szellemi területre nemigen lehetett merészkedni, ugyanis a cenzúra egyik szempontja az volt: az olyan lexikonokban, ahol magyar és román személyiségek egyaránt megjelentek, erőteljesen demonstrálva kell lennie a román kultúra jelenlétének. A Zenei Kislexikkal történt meg az, hogy miután már elkészült, jött az észrevétel, hogy a romániai magyar zene címszót ki kell venni, mivel a fogalom nem létezik, mert a zene nyelve nemzetközi. Ezenkívül a hatalom több esetben a már kinyomtatott könyv terjesztését tiltotta be. Beke György *Boltívek teherbírása* című, 1983-ban megjelent művét 1985-ben kivonják az üzletekből. Az ellene felhozott vádak: szemlélete túl történelmi, valamint a nemzeti önismeret szüntelen emlegetése „esztétikailag szegényíti a művet”. A szerző ekként emlékezik vissza a betiltás napjára: „Névtelen telefonértesítést kaptam: a *Boltívek teherbírását* kivonják az üzletekből. Fanyarul elmosolyodtam: nincsen abból forgalomban egyetlen szál sem, pedig 25 ezer példányban jelent meg. Ha lenne, most egyszerre tízszeresére nőne az értéke. Ha egy-egy könyvet kivontak az üzletekből vagy a könyvtárakból, a kereskedő vagy a könyvtáros minden fellelhető

¹⁰¹⁷ MOLNÁR, 1993, 25.

¹⁰¹⁸ DÁLNOKI, 1988, 205.

példányt »elmenekített«, majd tízszeres áron adta el, dugiban. Ez is egyféle módja volt a tiltakozásnak a diktatúra pusztító kultúrpolitikája ellen.»¹⁰¹⁹

Cseke Péter *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták* című 1986-os munkája – az utólagos cenzúra „eredményes működése” következtében – már nem kapott terjesztési engedélyt. Domokos Géza a következőképpen idézi fel a történetet: „Friss könyvünk [...] Szilágyi Dezsőhöz, az Előre főszerkesztőjéhez, Hajdu Győzőhöz és a párt központi bizottságánál a magyar nyelvű sajtót ellenőrző Koppándi Sándorhoz került lektúrára. Véleményük egybehangzó volt: mind maga a bevezető, mind maga a dokumentumgyűjtemény súlyos politikai hibákat tartalmaz. Túlmenzionálja az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmának jelentőségét, megkerüli jobboldali beállítottságát, kritikátlan vele szemben, lényegében nacionalista könyv. [...] A vége az lett, hogy Dulea elvtárs elrendelte a könyv zúzdába küldését, megsemmisítését. Ez, a nyomdának a bezúzásról szóló jegyzőkönyve, valamint a csíkokra vágott papírmennyiség átvételéről kiállított számla szerint, meg is történt. Három év múlva derült ki, hogy... dehogy. A váradi nyomdászok, Kagán Vladimir főmérnök tudtával a halálra ítélt kiadvány összes példányát elrejtették. 1990 januárjában már csak az *Index – Tiltott könyvek szabadon* felirattal ellátott haskötőt kellett a borítóra tenni, és mehetett Cseke Péter munkája a könyvesboltokba. [...] Sohasem hallottam, hogy ezért a »kulturális hőstettért« valaki, valamilyen elismerést várt volna.»¹⁰²⁰

1988. április 3-án egy párthatározat megtiltotta a helységnevek „idegen nyelvű” megnevezését, nyomtatásban csak románul szabad ezeket közreadni. A lapok hasábjain *Nagyvárad* egyszerre *Oradea* lett, *Gyulafehérvárból Alba Iulia*, *CsíkSZEREDÁBÓL Miercurea Ciuc*, *Kolozsvárból Cluj-Napoca* és így tovább, mindegyik erdélyi város és falu több évszázados, hagyományos magyar elnevezését – magyar nyelvű szövegekben – felcserélték a nemegyszer alig néhány évtizede adott román helységnevekkel, noha románul, a nyelv szellemének megfelelően *Budapest* megmaradt *Budapestának*, *Szeged* továbbra is *Seghedin*, *Debrecen* pedig *Debrețin*. Ezzel a magyar nemzeti öntudat elpusztítására irányuló hosszú folyamat végső állomásához érkezett el. Az már rég nyilvánvaló volt, hogy a hatalom az erdélyi magyar múlt dokumentumait – a temetői sírkövektől a levéltári gyűjteményekig – ott irtja, ahol teheti. Azonban ebben az időben ez a vállalkozás már programszerűvé vált, melynek magvalósítását állami intézmények támogatták, irányították.

Könyvészet

BEKE György: *A lándzsa hegye*. Intermix, Budapest–Ungvár, 1993.

BEKE György: *Magyar gondok Erdélyben*. Magvető, Budapest, 1990.

CSEKE Péter: *A metaforától az élet felé*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997.

DÁLNOKI SZABÓ Dénes szerk. *A Kriterion műhelyében*. Kossuth, Budapest, 1988.

DOMOKOS Géza: *Esély I*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1996.

GÁLL Ernő: *Számvetés*. Komp-Press, Kolozsvár, 1995.

KUSZÁLIK Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok (1940–1989)*. Teleki László Alapítvány Könyvtára, Budapest, 1996.

MOLNÁR János: *Az egyetlen (Az Ellenpontok és az ellenpontosok története)*. Szeged, 1993.

PETCU, Marian: *Puterea și cultura*. Polirom, Iași, 1999.

RAD, Ilie: *Impactul cenzurii asupra libertății de exprimare*. In: *Stilistică și mass-media*. Excelsior, Cluj-Napoca, 1999.

TOMPA István: *Hogyan történhetett? Dacia*, Kolozsvár, 1995.

TÓTH Sándor: *Dicsőseges kudarcaink a diktatúra korszakából*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.

¹⁰¹⁹ BEKE, 1993, 42.

¹⁰²⁰ DOMOKOS, 1996, 57.

Schulcz Katalin (*Budapest*) Irányítókról és irányítottokról

Irodalom és hatalom a hatvanas években

Amikor a (magyarországi) hatvanas évek kezdetének 1962/63-at, végének pedig 1968-at tartjuk, nem kétséges, hogy a kultúrát is irányító politikában bekövetkezett fordulópontokat tekintjük mérvadónak: a magát kifelé és befelé egyaránt legitimálni igyekvő hatalmi rend konszolidációjának amnesztiával megpecsételt beérését, amely pontos dátumhoz nem köthető, illetve a gazdasági és politikai reformokhoz fűzött, jogosultnak látszó remények összeomlását, melyet emblematisztikus módon jelöl Csehszlovákia megszállása.

Bár az időszak finomszerkezetében éles cezúrát nem jelölnék ki, de az így redukált évtized-konstrukción belül is megkülönböztetem azt az első szakaszt, amelyben az újdonsült hatalom és a régi-új irodalom ekkor már egyként hosszú távra berendezkedő szövetségét a politikai akarat delegálta ideológia uralja, mindkét fél számára tisztes hasznot ígérve, majd az évtized közepétől azt a másodikat, amelyben ez a szövetség is konszolidálódik, mondhatni, játékszabályokká morzsolódik az ideológia, így az előzőhöz képest tágulnak a létező művészet keretei. Durván leegyszerűsítve megkockáztatom, hogy a hatvanas évek közepéig kizárólag a hatalom diktál, utána viszont – minden aktuális „bekeményítés” ellenére – valamelyest érvényesülni kezd az irodalom (művészet) autonómiája, és ennek – változatos intézkedései, retorziói ellenére – a hatalom kénytelen behódolni.

Az irodalom alakulása a hatvanas évek elején minden más művészeti ágénál szorosabban függött össze a hatalommal, annak alakulásával, és ez kölcsönös egymásrautaltság volt.

A Kiadói Főigazgatóság beszámolója 1964-ben arról ad hírt, hogy ma már „a különböző ideológiai arculatú csoportok a népi hatalom elismerésén túl legtöbbször a szocialista út igenlésében, sőt alapvető politikai kérdésekben is közös nevezőre jutottak, vagy megtették ennek irányába a legjelentősebb lépéseket”.¹⁰²¹ Elégedetten jelenti, hogy „a 60-as években befejeződött mindazok visszatérése az irodalmi életbe, akik 1956 után önmagukat kirekesztették abból (»a hallgató írók problémája«: Benjámin László, Juhász Ferenc, Weöres Sándor), vagy fontos államérdekek tették szükségessé egyesek távoltartását, s ezek is megtalálták a visszatérés leghelyesebb módozatait (Déry Tibor, Zelk Zoltán és mások).”¹⁰²²

Kiemelt figyelem jutott az irodalomnak, amely reprezentációra és népnevelésre egyaránt bevethetőnek látszott. A becserkészett régi nagy nevek beüzemelése és felmutatása még a friss felhozatalnál is értékesebbnek látszott. Az emigráltak szóba sem jöhettek, hiszen az ország határain kívül élőkhez való viszonyt (annak hiányát) a nagypolitikai érdek szabta meg. Miközben a kultúrpolitika – többnyire pesszimizmusuk miatt – rutinnal dorgálta az újakat, ennél is nagyobb gondot fordított a korábban ideológiai alapon csoportként artikulálódott alkotók közösségeinek „differenciálására”, vagyis megosztására és felszámolására. A népiek és a régi kommunisták egyaránt veszélyforrást jelentettek a hatalomnak. A megkívánt „tisztázó művel” már a legtovább vonakodó számon tartott is „letette a garast”. (Voltak azért másképp számon tartottak is: Hamvasra vagy Bibóra nem tartottak igényt, annál is kevésbé, mivel Bibónak már a pusztá személye is éppen azokat a legalapvetőbb tabukat sértette, melyeknek elfogadására a rendszer épült. Lukács reaktiválását még nem tekintették időszerűnek. A határokon túl is ismert tekintélyek (Illyés, Déry) pacifikálása hozzájárulhatott a Kádár vezette szocialista Magyarország külföldi elfogadtatásához,

¹⁰²¹ A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970. Dokumentumválogatás. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta TÓTH Gyula. Irányított irodalom. Sorozatszerkesztő VERES András. Budapest, 1992, 259.

¹⁰²² Uo.

mint ahogy a fennálló helyzet itthoni legitimálását segíthette a nemzetközi presztízs (vagy jobb híján a híre): előszeretettel büszkélkedtek úgynevezett „baloldali haladó nyugati értelmiségiek” szimpátiamegnyilvánulásaival, különösen, ha olyan sztárokról volt szó, mint Yves Montand és Simone Signoret, akiket éveken keresztül Magyarország lelkes híveként kolportáltak. A nyilvánosság egy nem túl régen vetített dokumentumfilmből értesülhetett arról, hogy az „elkötelezett” művészpár egyik turnéján éppen azért tett eleget a szovjet vezetés nyájas meghívásának, hogy határozottan kérdőre vonja az ‘56-ot követő magyarországi retorziókért.¹⁰²³

Az a kölcsönösség, amely a politikai irányítás és a több-kevesebb sikerrel nivellált íróársadalom, illetve művei, továbbá az akkor még olvasó társadalom közötti viszonyt meghatározta, elementáris érdekeken nyugodott. A politikai vezetés ekkor már beérte a realizmus hegemoniáján alapuló „eszmei befolyásolás” programjával, fő eszköze a hivatalok különböző szintjein működő előzetes cenzúra, a megjelenő művet kísérő útmutató „helyes értelmezés”, majd az utólagos, ám széles körhöz eljutó kritika volt. Maga a kritika is kaphatott kritikát. Az élő irodalmat megjelentető két kiadó előző évekbeli tevékenységéről szólván a Kiadói Főigazgatóság többek között megállapítja, hogy a kiadói műhelymunka, az elbírálás és átdolgoztatás tekintetében ugyan megegyeznek a két kiadó módszerei, de a Magvetőnél „a kézirat javíttatásába, átíratásába való beavatkozás sokkal intenzívebb”, majd elismerően összegzi a tapasztalatokat: „tény, hogy a megjelenő könyvek elvileg és művészileg sokszor alapvetően eltérnek az eredetileg benyújtott kéziratától, s a változások, meggyőződésünk szerint, csak hasznára válnak alkotónak és művének.”¹⁰²⁴

Ezt a dicséretesen intenzív műhelymunkát előzte meg vagy szőtte át olykor a kultúrpolitikai szempontból kiemelt jelentőségű alkotókkal való személyes és informális kapcsolattartás, ha úgy tetszik: tervszerű, megelőző karbantartás. Ez ekkortájt – változó formális funkcióitól szinte függetlenül – rendszerint Aczél Györgyre hárult, aki többnyire informális, nem mindig tervszerű ügyintézői alkalmával előszeretettel került meg a szolgálati utat, mint ahogy ügyfelei is. Mint a politikai vezetés vigasztalan szellemi közegében megkülönböztethető, dialógusképes személy és elhivatott kultúratisztelő, meggyőző és hatékony partnerként tudott fellépni, néhány érdemes alkotóval (Illyés, Déry, Örkény) személyes barátságot ápolt. Kiszámíthatatlanságával időnként aggodalmat is keltett kultúrpolitikus társaiban: Rényi Péter említi jóval később, Pándi és ő mennyire nem örültek, amikor értesültek arról, hogy Aczél ennél vagy annál vendégeskedett, ugyanis attól tartottak, hogy „a szubjektív kapcsolatok az esztétikai és ideológiai problémák objektív megítélését megzavarják”.¹⁰²⁵ Állítólag Aczélnek része volt abban is, hogy Illyés hajlandó volt cikket adni a Népszabadságnak, abban is, hogy kis időre elfektette problematikusnak ítélt darabját, de ő intézkedett például Lengyel József lakásügyében is.

Wéber Antal úgy emlékszik vissza, hogy „a dicső hatvanas években (...) egyre-másra jelentek meg olyan művek, amelyek addig nem jelenhettek meg, és különösebb kockázat nélkül lehetett nem-realistának lenni, nagyon kiszélesült az irodalom mezőnye...”¹⁰²⁶ Valóban, a játékszabályok

¹⁰²³ Minthogy a „létező szocializmus” magyarországi változata minden szakaszában jelentősen eltért pl. a Német Demokratikus Köztársaságban megvalósított viszonyoktól, annál meggyőzőbb érvnek látszott az egyébként sztár- és sztárkultuszellenes magyar sajtóban rendszeresen felbukkanó Dean Reed, egy fiatal amerikai színész, aki számos kelet-német kalandfilm főhőseként a propaganda adu-ászává vált: legnagyobb teljesítménye az volt, hogy egyszerűen odaszokott az NDK-ba, így szívesen hivatkoztak arra, hogy az imperialistáktól elpártolt művész a hamisítatlan szocialista közegben/művészetben lelt otthonra. Bulvársajtó híján a magyar lapok kulturális rovatának állandó szereplője lett, menthetetlenül sztárt faragtak belőle.

¹⁰²⁴ Megjegyzések a Magvető és a Szépirodalmi Kiadó 1961–1963-as években végzett munkájáról szóló beszámolókhöz. *i. m.*, 232.

¹⁰²⁵ RÉNYI Péter-interjú (*Kulturális politika a hatvanas–hetvenes években*), CSÁKI Judit és KOVÁCS Dezső (szerk.), *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors történetéből*. Budapest, 1990, 231.

¹⁰²⁶ WÉBER Antal-interjú (*A hatvanas években*), *i. m.*, 129.

elfogadásával irodalmi nagyüzem indult el, ma már elképzelhetetlennek tűnik, hogy az Új Írás példányszáma a kezdeti 5000 után 1964-től 13 000-re nőtt. „A művet néztük és nem a művészt”, mondta Illés Lajos, a lap hőskegyének főszerkesztője, és ez ekkor többé-kevésbé már így is volt. Amikor ugyanebben a lapban 1962-ben először publikált újra Déry, még a személyén volt a hangsúly, hiszen a *Számadás* című novella nem felelhetett meg maradéktalanul az aktuális kívánalmaknak, ugyanakkor a személyében már elfogadott Lengyel József *Elejétől végig* című műve némi zavart keltett, ezért nagy volt a megkönnyebbülés a szerkesztőségben, amikor hírt vették, hogy a Novij Mir közölte Szolzsenyicin elbeszélését, az *Iván Gyenyiszovics egy napját*, és a Nagyvilág már megbízást adott a fordítására. Így aztán, ha a Szovjetunióban szóba lehetett hozni a lágereket, már nem volt mitől tartani. Éppen csak megfelelő ajánlást kértek a szerzőtől (ez lett a mottó), „mely félreérthetlenné teszi, hogy kommunista maradt, mindezek után is.”¹⁰²⁷ A sajtóban persze így sem maradtak el a támadások. A szerkesztő lakonikusan így foglalta össze az esetet: „Én fegyelmet kaptam, Lengyel József pedig Kossuth-díjat.” A díj átadásakor maga Kádár János biztosította az ünnepeltet, hogy neki tetszett a mű, de azért hangosan eltűnődött: nem szereze-e örömet az ellenségnek. Mindenesetre Lengyel József tudomása szerint Aczél egyidejűleg utasítást adott a Szerzői Jogvédőnek, hogy „kötetben meg nem jelent írásaira ne adjon jogot külföldi kiadóknak”.¹⁰²⁸

Eközben a nyitás kétségbevonhatatlan volt: az irodalom iránti érdeklődés – konkurens források híján – soha nem látott méreteket öltött, a Nagyvilág minden száma eseményszámba ment: noha a „helyes értelmezést” segítő utószavak kíséretében, de megjelentek magyarul „a huszadik századi polgári irodalom” vitathatónak számító jelentősebb korábbi és aktuális művei. A könyvkiadás is csatlakozik ehhez az adagoláshoz: miután az 1963-as nemzetközi Kafka-konferencia nyomán terítékre került e „problematikus” művek felülvizsgálata – hivatkozva a realizmus menlevelével megsegített Kafkának a testvéri országokban megváltozott helyzetére („a csehek már nemzeti írójuknak tekintik”) –, és mivel a Nagyvilág éppen *A per* közlésére készült, megfontolandónak tartották *A kastély* és *A per* önálló kiadását, továbbá Musilnak ha nem is főművét, a „rendkívül nehézkes (tegyük hozzá: pongyola) nyelvezetű” *A tulajdonságok nélküli ember* című regényét, hanem a rövidebb, tehát olcsóbban megjelentethető és olvasmányosabb *Törless iskolaéveit*.¹⁰²⁹

Ugyanakkor a már-már aranykorként érzékelt időszak kulturális/irodalmi életében résztvevők közérzete a legkevésbé sem volt egyenletes. A konszolidáció elősegítésével, véghezvitelével megbízott fórumok irányítói szüntelenül „hadat viseltek”; az Aczél György tanácsadójaként is működő ideológus-irodalomtörténész, Pándi Pál, egykori tanítványában, Rónay Lászlóban, saját emlékei szerint olyan benyomást keltett, mintha „állandóan fegyverben lenne”,¹⁰³⁰ de a „harc, a kiharcolás” még jó darabig kulcsformulának számított az informális kultúrpolitikai diszkurzusban fenn is, lenn is.

Az ország és a társadalom átalakulásával, az óriási mértékű mobilizáció és a többé-kevésbé általános anyagi gyarapodás következtében előtérbe kerülnek az életmód problémái, az irodalmi lapokban zajló irányított viták tanúsága szerint a javuló életminőség elsorvasztja a közösségiséget és a „kispolgáriság” veszélyével fenyeget, és nem kíméli a kultúrát sem, ugyanis egyre több az olyan irodalmi mű, amelyben „nyugati mintára” elidegenedett, köldöknéző individualista hősök

¹⁰²⁷ ILLÉS Lajos-interjú (*Az Új Írás szerkesztőségében*), i. m., 178.

¹⁰²⁸ 1963-as naplófeljegyzés. In: *Lengyel József noteszeiből 1955–1975*. Budapest, 1989. 115.

¹⁰²⁹ Vö. A Kiadói Főigazgatóság Kiadói Osztályán 1963. május 18-án készült ‘Feljegyzés Köpeczi elvtársnak’ „a XX. századi problematikus polgári irodalom kiadása tárgyában. In: *Írók pórázon*, 215. A *Törless iskolaéveit*, melyet egyébként Fenyő Miksa már első megjelenése után két évvel, 1908-ban méltatott a Nyugatban, végül 1965-ben adták ki magyarul, *A tulajdonságok nélküli ember* magyar kiadására 1977-ig kellett várni.

¹⁰³⁰ RÓNAY László-interjú (*Kulturális politika a hatvanas–hetvenes években*), *Rejtőzködő legendárium*, 142.

szerepelnek. Az egyén és közösség erkölcsi konfliktusát tematizáló irodalmi művek mellett megjelennek (és meg is jelentek) az egyén és hatalom, sőt az alkotó értelmiség és a hatalom konfliktusának problémái (ilyenek voltak például a korabeli kritika által cinizmusa mögött „titkon moralistának” nevezett Csurka novellái, *Az uszálykormányos* vagy a *Miért rosszak a magyar filmek*).

(Nagypolitikai epizód: 1964-ben ismét változik a politika stratégiája: Hruscsov bukása után ideológiai konferenciát tartanak „a liberalizmus elleni fokozott harc szükségességéről”, melynek egyébként eminensen nagypolitikai háttere van: az eseményre nem hívják meg a Szirmai szavaival „ismert, szemben álló művészeket és ideológusokat” (Lukács, Illyés), de végül nem történik lényeges fordulat. Illyést már jól ismerik, nemzetközi elismertségének köszönhetően szóba kerül esetleges PEN-elnöksége, sőt Nobel-díja érdekében is tesznek lépéseket. Lukács 65-ben esedékes 80. születésnapján még nem számíthat rá, hogy a pártba való visszavételét célzó 57-ben írt levelére választ kapjon, majd 1967-ben bocsátanak meg neki, ahogy emlegetni szokták, ekkor „zárja vissza” a párt.)¹⁰³¹

Az évtized közepe táján – miközben korábbi módszereivel folytatott aktuális alkudozásaival volt elfoglalva – a hatalom lépéshátrányba került. Már valamelyest menlevelet adott a tömegkultúrának, nem térhetett ki a televízió elterjedése elől, sőt mindezt igyekezett a maga javára érvényesíteni. Figyelemre méltó, hogy a mégiscsak reprezentatív és becsvágyó Írószövetség irodalmi szakosztályának tagja volt pl. Szenes Iván, a sikeres slágerszöveg-író, továbbá az ÉS író-interjúit közreadó kötetben szerepelt Tabi László humorista, a hetente 600 000 (!) példányban megjelenő *Ludas Matyi* című vicclap főszerkesztője. Mindenesetre könnyebbnek bizonyult a hatalom dolga a közérthetőség – eredetileg népnevelői hevületből szorgalmazott – kíváncsi maradátként kielégítő tömeg-áruval, és nem csak a közönség szedálása okán. Irodalomcentrikus hagyományai és gyakorlata folytán egyszerűbben tudta dekódolni a heti Szabó családot, mint egy Jancsó-filmet, amelyből ekkortájt szinte minden évre jutott egy, ráadásul a kulturális export egyik legkeresettebb cikkévé vált. Sajátos konstelláció: a látványos vitákat kiváltó Jancsó-filmek hivatalos megítélésében nem a hatalomhoz való viszony milyensége bizonyult vízválasztónak, sőt, figyelemre méltó, hogy a még változatlan befolyású Aczél György személyes ízlésén vélhetően kívül eső műveket igyekezett pártolni. A *Csillagosok, katonák* 1967-es premierjéről jegyezte be naplójába Fodor András, hogy a film szakmai siker, bár „a szovjet félnek kevésbé tetszik, küldöttséget se menesztettek a díszbemutatóra, de Aczél fölhívta (állandó forgatókönyvíróját, az ekkor »túrt« kategóriába sorolt) Hernádit, biztosította, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben ő tudja, hogy a film művészileg kiváló, szándékában becsületes.” Ezek után a naplóíró megállapítja: „Gyula rehabilitációs fázisba került.”¹⁰³² Ugyanekkor Karinthy Ferenc minden Jancsó-film bemutatásakor rendszeresen „a sznobizmus terrorját” emlegeti.

Az illetékességek mozgalmi indíttatású kezelése lazult, vagyis a megbízhatóság kritériumával szemben egyre méltányolhatóbbá vált a szakértelem, a kifejezetten nem káros szellemi termékeket elnézték „A fő elv, hogy csak zűr ne legyen... a pattra játszás” – írja naplójába megint csak Karinthy Ferenc, 68-ban.¹⁰³³

A fokozódó engedékenységek nem hatotta meg azokat a fiatal értelmiségieket, akik – több, különböző és változatos érdeklődésű társaságot alkotva, saját kezdeményezésű laza közösségekben – még megmaradt kávéházakban, magánlakásokon élték a maguk saját szellemi életét. Ezt nevezte

¹⁰³¹ Vö. erről részletesen RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest, 1997, 137–138.

¹⁰³² 1967. X. 25-i naplóbejegyzés. FODOR András, *Ezer este Fülep Lajossal*. Budapest, 1986, II. köt., 526.

¹⁰³³ Vö. KARINTHY Ferenc, *Napló 1967–1969*. Budapest, 1993, 150.

„lakás'-kultúrának” az egykori résztvevő, a költő Tábor Ádám.¹⁰³⁴ Nem tudtak azonosulni a változatlanság óhajával, ami leginkább összekötötte őket, az a szabadság és az autonómia elemi igénye volt: nem sokra tartották a hivatalos irodalom kollaboránsait, de morális példának tekintették a szűkszavú Ottlikot, és bizonyos értelemben visszavették a hatalom által majdnem eredményesen szétrombolt valóságos hagyományokat: az Újholdét, a klasszikus avantgárdét, és nem utolsósorban a privatizált József Attilát. Nem véletlen, hogy a bölcsészkar alkotókör – mondhatni népfrontos – időszaki almanachja a *Tiszta Szívvel* címet viselte. Ebben a népi szürrealista költők éppúgy helyet kaptak, mint az újmarxista filozófusok. (1967 elején néhányan – Szentjóbby Tamással az élen – lapalapításba fogtak, meg is nyerték hozzá Kassák védnökségét. Folyt az Aczél-féle fárasztásos ígéretés, amikor Kassák meghalt, a neoavantgárd Kezdet című lapból nem lett semmi.) Ezekre a körökre jellemző volt a kortárs társművészetek iránti intenzív érdeklődés.

A magyar neoavantgárd kibontakozása ma már kutatható és kutatott folyamat. Néhány lényegi mozzanatában, nem utolsósorban a kultúrpolitika hozzá való viszonyában idevágó tanulságokkal szolgál: a hazai státusa szerint – szemben a hivatalos (akár belső ellenzékinek is tekintett) kultúrával – jórészt a tiltott kategóriába tartozott. Résztint, hogy hatalmilag eljelentéktelenítsék, azt is avantgárdként igyekeztek megvédeni, aminek ahhoz valójában semmi köze nem volt. A kultúrpolitika az éppen induló írók és költők egy részét integrálni próbálta: írásaik a hatvanas évek második felétől felső utasításra szervezett és kiadott antológiákban kaptak nyilvánosságot. Ez a törekvés sajátosan kétarcú volt, mivel egyfelől a hivatalosan elismert jelenlét előnyét kínálta, másfelől azonban mindezt egy differenciálatlan alkalmi nemzedéki rezervátum létrehozásával, illetve felmutatásával tette. A tényleges avantgárdok legradikálisabbjai – úgy is, mint egy működő szubkultúra markáns képviselői – azonban teljesen új helyzetet teremtettek: az avantgárd művészek informális csatornák révén unikális módon szinkronba kerültek a világban zajló művészeti mozgásokkal. Sokműfajúságuk, kapcsolódásuk a társművészetekhez óhatatlanul nyomtatékosította a vizualitás jelentőségét. Beke László, aki aktív részese volt az akkoriban kibontakozó művészeti életnek, Vilém Flusser médiateoretikusra hivatkozva jegyezte meg, hogy korábban a linearitás, vagyis a szöveg volt a hatalom terepe, mert az kontrollálható, betiltható, de a képpel a hatalom már nem boldogul, mert nem lineáris. Vagyis – mondja Beke – a hatalomnak nem lehettek igazi érvei egy absztrakt festmény ellen, legfeljebb csak lineáris érveket tudott felhozni ellene, betilthatta. (Ez általában meg is történt.) Új attitűd volt az egzisztenciális következményekkel számoló függetlenség vállalása, a hatalomtól való teljes elhatárolódás. Akik így döntöttek, evidensnek tekintették a szabadság és autonómia alapértékeit, következésképpen nem voltak hajlandók a hivatalos kultúra-minta nyomán magánügyként kezelni a művészetet. Az avantgárdnak ez a – máskülönbén paradox módon messzemenően hagyománytisztelő – gesztusa további paradoxont eredményezett: az egyetemesség érzetével egyidejűleg, mintegy annak révén tartósította a belterjességet. A költőként indult, majd a hazai performance legendás alakjává vált Hajas Tiborról hangzott el egy pályáját és személyiségét elemző beszélgetésben, hogy „a hatalommal nem volt hajlandó egy nyelven beszélni”.¹⁰³⁵ Akik hajlandóak voltak erre, mert bíztak a gazdasági reformban és általában a szocializmus átalakíthatóságában, azok 68-ban kénytelenek voltak leszámolni ezekkel a reményekkel. Feléledt az értelmiségi tiltakozás-kultúra, és jöttek a megtorlások. A változások illúziójának klímájában illusztris szerzőgárdával tervezett és előkészített irodalmi folyóirat, az *Eszmélet* egészen '69 őszéig prolongálhatta bizakodását. Kedvetlen évek következtek.

¹⁰³⁴ Vö. TÁBOR Ádám, *Hatvanas évek: A folytatás és a Kezdet. Egy irodalmi szabadságharc kezdeteinek krónikája*. In: *A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*. Budapest, 1977, 22.

¹⁰³⁵ „A semmi egében utak fehéren...” (BEKE Lászlóval és SZÉPHELYI F. Györggyel Hajas Tiborról beszélget SZALAI Miklós), *Orpheus* 1992/4. 81.

Standeisky Éva (Budapest)

A népi írók és a kultúrpolitika az 1950-es években

A XX. századi szellemi megosztottságból a mindenkori hatalom igyekezett hasznot húzni, de az értelmiségiek is abban a hitben ringatták magukat, hogy képesek befolyásolni az uralmon lévőket. Az egyik markáns értelmiségi tömörülés, a népi mozgalom tagjai a népi-nemzeti, paraszti hagyományokhoz kötődtek elsősorban, vonzotta őket a szocializmus, zömük polgárellenes, antiliberális, zsidó- és svábellenes volt. A népiek, akik között szép számmal voltak írók és publicisták, aszerint oszthatók csoportokba, hogy a fentebb felsorolt felfogások, nézetek közül melyikhez vagy melyekhez kötődtek inkább. A magyarközpontúság és szociális elkötelezettség azonban valamennyiüket jellemezte, ami magyarázatot adhat gyakori közéleti, s nem ritka politikai szerepvállalásukra is. Nézeteiket a harmadikutas, utópikus jelzővel szokták illetni.

A népiek már történetük kezdetén, a harmincas évek közepén kínos helyzetbe bonyolódtak egy kormányfővel folytatott magánbeszélgetésük miatt. A második világháború éveiben többségük bal- és jobboldali ellenzéki, félellenzéki volt, s akadtak köztük olyanok, akik nyilasok lettek. 1945-ben legfőbb kívánságuk – a paraszti tömegek földhöz juttatása – teljesült, s néhányan közülük a hatalomban is részesültek. Legtöbben a Nemzeti Parasztpártban (Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Illyés Gyula és mások) tevékenykedtek, néhányukat a Kisgazdapárt vonzotta (Kodolányi János), s voltak, akik különféle okok – elsősorban korábbi, jobboldali megnyilvánulásaik – miatt a perifériára szorultak (Németh László, Féja Géza).

Az 1950-es években a kommunista politikai, majd kulturális hatalomátvétel következményeképp a kommunistákkal együttműködő népiek második világháború utáni privilegizált helyzete megszűnt. Közülük csupán azokra volt Rákosiéknak szükségük, akikre „szövetségi politikájukban” útítársként hivatkozhattak, mindenekelőtt Illyés Gyulára, Veres Péterre, Darvas Józsefre és Szabó Pálra. Illyés kivételezett helyzetű volt: őt Révai József nagy alkotónak és magával egyenrangú vitapartnernek tekintette, amiért meg is kapta a szovjet birodalom központjában, hogy nacionalistát dédelget. A kultúrdiktátornak volt minőségérzéke, hiszen Illyés maradandó életművet hozott létre, míg a többi kedvezményezett terjedelmes szépirodalmi alkotásait már alig olvassa valaki. Az irodalomtudósok lesújtóan vélekednek műveikről, ha szót ejtenek róluk egyáltalán.

A népiek és a kommunisták közötti eszmei rokonságot mutatja, hogy az 1945-ös, illetve 1947-es rendszerváltozás után a népiek művein nevelődött fiatalok közül számosan beléptek a kommunista gyűjtőpártba, s ott az „internacionalista” (többnyire polgári és munkás eredetű) kommunisták mellett a nemzeti elkötelezettségű szárnyat képviselték, durvábban fogalmazva nacionalista kommunisták lettek. A nacionalizmus a szovjet tömb országaiban sem volt ritka jelenség, a Szovjetunióban különösen nem. Moszkvában – nyilván éppen ezért – nem nézték jó szemmel az egységbomlással fenyegető helyi nacionalizmusokat. Sztálin halálával zavaros, hatalomváltó helyzet jött létre, ami kedvező légkört teremtett a nemzeti sérelmek szocialista típusú orvoslásához. Nagy Imre hatalomra juttatásával maguk a szovjetek indították el azt a kommunista párti keretek között maradó reformfolyamatot, melynek az útítárs népiek lelkes nézőivé, a kommunistává vált népiek pedig tevékeny alakítóivá váltak.

Az 1956-os forradalom végeredményben a népi elképzelések győzelmét hozta: Nagy Imre fokozatos jobbratolódása végső soron azt jelentette, hogy a kommunista reformerek egyre inkább háttérbe szorultak a szocializmus nemzeti formáját két évtizede következetesen hirdető népiek mellett. Ez a „győzelem” nem a változó kormányösszetételekben tükröződött elsősorban, bár Bibó István bekerülése a kormányba és november 4-e utáni politikusi tevékenysége erre is bizonyíték lehetne, hanem a forradalom alatti sajtó hangvételében, mindenekelőtt a Féja Géza által szerkesztett Új Magyarország magabiztos cikkeiben, Németh László, Tamási Áron győzelmi hangulatot árasztó, a szocializmus nemzeti formája mellett hitet tevő publicisztikájában. (Az első irodalmi újságot, a Rendületlenül is a népiek jelentették meg a forradalom harmadik napján.) S ezt támasztja alá az is,

hogy a forradalom alatt a vezetést az írószövetségben a népiek vették át, s ez a szerepük az ellenállás időszakában is megmaradt. A népiek némileg tartottak a második világháború előtti szellemiség visszatérésétől, de abban reménykedtek, hogy a visszafelé pörgő spirált valahol 1946 tájékán meg lehet állítani, s a Horthy-korszakbeli pozitív hagyományok belesimulnak majd a népi szocializmusba. Leghatásosabb ideológusuk ismét Németh László lett, aki mögé az 1939 és 1943 közötti értelmiségiek tömegei sorakoztak. Lényegében a nemzeti, népi szocializmus megvalósíthatóságában bíztak Nagy Imre kommunista hívei is, s nem látták, nem láthatták, hogy a népiek többségéhez hasonlóan ők is illúziókat dédelgetnek. Csicskó Mária és Körösenyi András már a rendszerváltás évében pontos összegzését adta a népiek 1956-os szerepvállalásának, amikor a Századvégben megjelent tanulmányuknak a következő címet adták: *Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközelen*.

A nemzeti elkötelezettségűeknek az 1956-os forradalomban nyilvánvalóvá vált előnyét az okozta, hogy a nem kompromittálódott, „bűntelen” népiek átvehették a stafétabotot a diktatúra idején besározódott társaiktól, amíg a bűnbánó, volt szektás, dogmatikus, a sztálinizmusban csalódott reformer írók mögül elolvadt a párt, s az új alakulat, az MSZMP pedig Lukács György invitálása ellenére sem vonzotta őket.

A népiek szolidárisak voltak a forradalom után börtönbe jutott kommunista társaikkal, nézeteik azonban nemigen módosultak, továbbra is azt vallották, s ennek szellemében cselekedtek, hogy a magyarság legfőbb hivatása a megmaradás, s az ő feladatuk pedig az, hogy védjék a magyarság érdekeit, ha nem megy másként, akár a hatalommal szövetkezve is. Megmaradt polgárellelenségük, antiszemitizmusuk is. (1956 decemberében egy magát kommunista népinek valló író zsidóellenességgel akart Moszkvában érdemeket szerezni. Solohovnak írt levelében, amely természetesen a SZKP vezetőinek asztalán landolt, az akkortájt rossz regényeivel szinte évente jelentkező író a magyarországi sztálinizmusért és az „ellenforradalomért” egyaránt a „nyárspolgár”, „népet nem ismerő” értelmiségieket, a „pártjelvényükkel kérkedő” kispolgári intellektueleket tette felelőssé: zsidókat nem mert mondani, hiszen a Szovjetunióban és a csatlós államokban papíron tiltották az antiszemitizmust.¹⁰³⁶

A megtorlás idején az írók közül a legsúlyosabb retorzió a volt kommunistákat, a revizionistákat érte. A népiek, valamint a modernek, a keresztény szellemiségűek és a nyugatos, polgári írók, művészek ugyanakkor a korlátozott nyilvánosság elé kerülhettek, ami az ötvenes évek terrorja után jelentős enyhülésnek tűnt. A rendszer önkorrekciós készségét bizonyítja, hogy úgy semlegesítette az elburjánzó irányzatokat, hogy híveik többségét maga mellé állította.

A népi írókat megbíráló, kioktató, 1958 nyarán közzétett pártállásfoglalás, amelyről azóta is élénk vita folyik, nem mond ellent a fentieknek. Az állásfoglalás írásbeli megrovásnak, s egyben valamiféle kiegyezési okiratnak tekinthető, amivel együtt járt hosszabb-rövidebb időtartamú szilencium is. A retorzióknak ez a formája azonban össze sem hasonlítható a kommunista renegátokat sújtó börtönbüntetéssel, majd a hazájukból való kiebrudalással.

A népi ideológia a kádárizmus évtizedeiben időnként még hatott, alakváltozatai feltehetően más előadásokban is szóba kerülnek majd. Az 1956-ban földközelinek tűnő népi írói utópia, amelynek éles eszű bírálója az egykor maga is a mozgalom vezetői közé tartozó Kovács Imre lett, 1989 után szétfoszlott, eltűnt.

A fentieket bevezetőnek és háttérnek szántam ahhoz a két vázlathoz, melyekben a kommunista hatalom, valamint egy „bal-” és egy „jobboldali” népi író közötti viszony alakulását kívánom bemutatni. Ezt a megoldást nem csupán a rendelkezésemre álló idő szűkössége miatt választottam, hanem azért is, mert úgy gondolom, hogy a személyes példákon keresztül sokkal inkább

¹⁰³⁶ Szentiványi Kálmán 1957 januárjában írt levele M. Solohovnak, amely az SZKP Elnökségének iratait őrző moszkvai levéltárban maradt fenn. Publikálatlan. Lásd még *Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban* című tanulmányomat, amely az 1956-os Intézet 1999. évi évkönyvében jelent meg.

megragadható az a bonyolult összefüggésrendszer, amely az egyént a közösséghez, a hatalomhoz kapcsolja. Mindkét esetben a történések súlypontja az ötvenes évekre esik.

A „realista sültparaszt”

„Közéleti szerepléséről, ha támadtak, ezt szoktam mondani: Péter bele-belecappant a sárba, de jó irányba gázolt, – mások jobban vigyáztak a cipellőjükre, de a maguk pecsenyéjét kerülgették” – írja Németh László 1957 elején Veres Péternek.¹⁰³⁷ A fenti idézet mondandóm jóindulatú mottója is lehetne. Jóval kritikusabb vélekedést Veres Péterről Kassák ötvenes években kelt naplójegyzeteiben találhat az érdeklődő.

Veres Péter a második világháború befejezése után a Nemzeti Parasztpárt elnökeként az ország egyik vezető politikusa lett. Valóra vált régi álma, a földosztás, amelynek az Országos Földbirtokrendező Tanács élén egyik irányítója is lehetett. Lényegében egyetértett a kommunista párt célkitűzéseivel, ha megvalósításuk módjával olykor elégedetlen volt is. Alapvetően polgárellelensége, nemzetcentrikus szocializmus-képe volt rokon a kommunista eszményekkel.

1944 decemberétől folyamatosan képviselő volt (s az is maradt haláláig). Pályája látszólag felfelé ívelt: építésügyi, majd honvédelmi miniszter lett, a lakosság nem kis gaudiumára, hiszen jól tudták, hogy legkevesbé talán éppen erre a két posztra volt alkalmas. 1948 tavaszán látott napvilágot könyve, „A paraszti jövő”, amely már megjelenése pillanatában időszerűtlenné vált, ugyanis Rákosiék éppen ekkor látták elérkezettnek az időt a szövetkezetesítés megindítására, míg Veres Péter könyvében az egyéni gazdálkodást népszerűsítette. Különösebb bántódás nem érte, csupán a politikai életből ebrudalták ki, ami azért sem lehetett számára tragédia, mert bábszerepektől kellett megválnia. Végre lett ideje a szépirodalomra: életrajzi ihletésű, szociografikus jellegű regényfolyam írásába kezdett a szocialista realizmus szellemében. A vállalt feladat megoldhatatlan volt, s mint más kísérletezőket, Révai József őt is elmarasztalta, aki ugyanakkor a szövetségi politika jegyében számított Veres Péter rendszererősítő tevékenységére. (Veres Péter kétszer kapott Kossuth-díjat, könyvei több tízezres példányszámban kerültek az olvasók elé.) Az íróról így vélekedett: „Ha Veres Péter ma ír helyes dolgokat, akkor butaság volna felhánytorgatni félfasisza nézeteit”.¹⁰³⁸

1953-ban Veres Péter „Laci” címmel elbeszélést írt egy ló hanyattatásairól. A rejtett mondanivaló: a nép, ha jól bánnak vele a vezetők, minden áldozatra képes. A pazarló, rossz módszereken kell és lehet változtatni. „Mert igenis, válogatni és nevelni kell a kocsisokat is, mint a sofőröket, vagy a néptanítókat. Tompa, lomha, buta és gonosz emberekre nem lehet nemes és okos lovakat bízni.”¹⁰³⁹

A pártközponthoz így vélekedtek az íróról: „Veres Péternél sohasem lehet biztosan tudni: a párt irodalmi véleményét értékeli-e többre, avagy Németh Lászlóét és Sinkáét.”¹⁰⁴⁰ Ha a kommunista vezetőkön nem hatalmasodott volna el az ellenségkereső fobia, rájöhettek volna, hogy Veres Péterre vonatkozó feltételezésük túlzó.

1954-ben a miniszterré kinevezett Darvas Józsefet váltva lett a Magyar Írók Szövetségének elnöke. A hatalmon lévők és a reformellenzékiek küzdelmei elkerülték őt: a harc a kommunista párt-szervezetekben és a pártközponthoz zajlott. A változásokról megoszlott a véleménye. Örült az addig mellőzött népi írók megszólalásának, az írói autonómia megteremtése felé tett ellenzéki lépéseknek, a kommunista lázadókkal azonban nem mindenben érzett közösséget. Taszította őt rákosista múltjuk, neofita túlbuzgóságuk. Ugyanakkor bízott abban, hogy a kommunisták kijavítják hibáikat, s így továbbra is méltók az ország vezetésére.

1037 MTA Kézirattár, Ms 5497/328. 1957. február 13.

1038 Petőfi Irodalmi Múzeum, Horváth Márton-hagyaték.

1039 VERES Péter: *Almáskert*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1954, 98.

1040 Magyar Országos Levéltár 276. f. 89. cs. 405. ő.e.

Amikor 1955 szeptemberében a kommunista reformellenzék szembeszegült a pártvezetéssel az Irodalmi Újság egyik számának elkobzása miatt, Veres Péter nem állt ki a lázadók mellett: „Elmagyarázta, hogy ők, párton kívüliek nem vehetnek részt ebben a fellépésben, mert a vita valójában pártvita, várható a kemény megtorlás, nem lenne jó, ha az írószövetséget feloszlatták Rákosiék, ez minden további ellenállás szétverését jelentené, márpedig éppen ezért van szükség a fennmaradásra.”¹⁰⁴¹

Az elbizonytalanodását növekvő agresszivitással kompenzáló pártvezetés érzéketlenné vált az árnyalatok iránt, s őt is felelőssé tette az írók lázadásáért. Hegedüs András miniszterelnök a Politikai Bizottság október 18-i ülésén így beszélt: „Szágyellhetjük magunkat, hogy engedjük odáig elmenni a dolgokat, hogy az ellenséges nézetek ennyire tért hódítsanak. [...] Révai elvtárs kezéből az irodalom vezetése kiesett, és mi pedig ezekre a teljesen helytelen nézetekre nem helyesen reagáltunk. Itt van például a Veres Péter-kérdés. Az az érzésem, hogy e mögött az ellenállás mögött Veres Péter van.” Gerő közbeszólt: „Én már régen mondtam Rákosi elvtársnak, hogy Veres Péter kétszínű játékot játszik.” „Veres Péter elleni fellépésünk – folytatta Hegedüs – nemcsak az értelmiségi ifjúság, hanem a paraszt ifjúság között is a párt számára negatív szerepet játszik.” „Mi csináltunk neki kolosszális népszerűséget” – vetette közbe Gerő. Veres azt állítja, folytatta felszólalását Hegedüs, hogy „a népies irodalom egészében véve progresszív szerepet játszik a felszabadulás előtti időszakban. Ez részben a párt szerepének háttérbeszorítását jelenti és jobboldali, nacionalista nézeteknek a feléledését jelenti. [...] az Írószövetség ennek az irányzatnak a kezében van.” Hozzászólásában Gerő többek között a következőket mondta: „Kiszolgáltattuk a fiatal és a régi kommunista írókat ezeknek a narodnyikoknak és antimarxista-antileninista beállítottságú íróknak [...] Veres Péterből az utóbbi két évben nem a legnagyobb magyar prózaíró lett, hanem valóságos orákulum, amely bármilyen kérdésről van szó, kinyilatkoztatott minden népiességet, és mi ezt lenyeljük, a fiatal írók is hasra fekszenek előtte. Veres Pétert én nem tartom ellenségnek. Ő útitárs, szövetséges [...] a mi oldalunkra lehetne hozni, de én őt nagy írónak nem tartom”.¹⁰⁴²

1955 végén a Szabad Nép megbírálta, pontosabban együtt emlegette nevét a kommunista ellenzékiekkel. A félelem a pártvezetésnek szóló levél megírására készítette: „...mondjátok meg nyíltan, mit csináljak, mert ezekben a vitákban lelkibeteggé válok én is, és nem tudok írni se. Nem tudom, kell-e ismételni, hogy mint 1948 után is bebizonyult – művekben és nem nyilatkozatokban –, hogy a forradalom mellett való hűségemet semmi sem ingatja meg, még az se, ha a forradalom néha felfalja némely gyermekeit, mert ennek ellenében felemeli a népeket, mondom, semmi mást nem kérek, csak annak a nyílt kimondását: folytassam tovább vagy álljak félre?

Ui.: A budapesti kávéházakban tenyésző burzsoá restaurációs ügynökök hazugságai és torzításai – amihez nem csatlakoztam – nem szünetelnek, ezért jó lenne, ha baj van velem, közvetlenül velem megbeszélni.”¹⁰⁴³

Horváth Márton a következő kommentár kíséretében küldte át Rákosi Mátyásnak Veres Péter levelének másolatát: „A levélből minden zavarossága mellett is kiderül, hogy Veres Péter [...] részt kér (a marxizmus–leninizmus alapján folytatandó!) nevelő munkából. [...] Megfelelő formában be kellene vonni, méghozzá nemcsak irodalmi munkába. El tudnám képzelni – ha például Rákosi elvtárs beszélne vele –, hogy kidolgoztatnánk vele egy előadást a parasztság további útjáról...”¹⁰⁴⁴

A „párton kívüli bolsevik” pozíciójából következő alattvaló-mentalitás tükröződik Veres Péter idézett levélrészletében. Az író végrehajtja – s elvileg egyet is ért azzal, amivel a párt megbízza. Érzí, tudja ugyanakkor, hogy függetlenségét csak az alkotómunkában őrizheti meg, ezért szinte

1041 KUCZKA Péter: *Barlangkutatás*. Tekintet, 1996, 5–6. sz. 128–129.

1042 MOL PB (film) 2173.

1043 PIM Horváth Márton-hagyaték.

1044 Uo.

könyörög az alkotószabadságért. Az író jól bevált taktikát alkalmazott: érezve a politikai-ideológiai szorítást, deklarálta, hogy ő „csak” író. Mihelyt enyhültek a viszonyok, azonnal rációfolt e kijelentésére, s újra hirdetni kezdte nemzetjavító, parasztcentrikus, kollektivista nézeteit. A hatalom pedig nem volt annyira korlátolt, hogy ne jött volna rá a veresi taktikára. Az író érzékelte a pártvezetők növekvő elégedetlenségét, s többnyire elébe ment a komolyabb dorgálásnak. Ahogy a viharfelhők elvonultak, ott folytatta, ahol kényszerűségből abbahagyta.

Az író 1955 végére arra a következtetésre jutott, hogy valami nincs rendjén nemcsak az írók között, hanem a társadalomban sem: a vágyott szocializmus nem hogy közelebb, de egyre messzebb került. Nem magát az eszmét kérdőjelezte meg, hanem a „kozmpopolita múltjuktól” megszabadulni nem tudó emberformáló művészeket kárhóztatta: „...a művészek nem hisznek a szocializmusban és nem hisznek a közösségben. Nincs bennük szeretet a nép, a nemzet iránt. Karrier individualisták és kozmpopolita nihilisták, vagy pedig tehetségtelenek.”¹⁰⁴⁵

Az 1956 szeptemberi írószövetségi közgyűlésen a titkosan választott írószövetségi vezetőség névsorában a kapott szavazatok alapján a tizenegyedik volt. Elnöknek újra őt választották.

Az immár a közvélemény nyilvánossága előtt folyó reformküzdelmekben nem tűnt ki aktivitásával.

1956. október 23-án a Petőfi szobornál és a Bem téren is felolvasta az írószövetség kiáltványát. A forradalom csodálattal és lelkesedéssel töltötte el: „...csuda nap, csuda esemény: íme a forradalom. Petőfi: Feltámadott a tenger! [...] De, ó, most hallom a rádióból 24-én reggel, hogy vér is folyt [...] ó, hallgatag, gyermekes magyar népem, sokáig aludsz, és aztán elveszíted a fejed” – írta naplójába.¹⁰⁴⁶

A forradalom alatt és az ellenállás időszakában becsületesen helytállt mint írószövetségi elnök. Az indulatoktól fűtött légkörben fontos volt, hogy legyen valaki, aki mederben tartja a szenvedélyeket, akit a vitatkozó felek is elfogadnak. Veres alkalmasnak mutatkozott erre a szerepre. Minőségérzékének, józanságának is köszönhető, hogy az írószövetség a forradalom leverése utáni hetekben is méltóan képviselte a reformeszméket.¹⁰⁴⁷

1957-ben ott folytatta, ahol Rákosiéknál abbahagyta. Elfogadta a hatalom bírálatát a népiekről, megköszönte a neki juttatott közéleti funkciókat. Személyes kapcsolatát az uralmon lévőkkel – 1957-től Kádár Jánosnak és Aczél Györgynek írt leveleket¹⁰⁴⁸ – arra is felhasználta, hogy bajbajutott eszme- és íróársain segítsen, de természetesen arra is, hogy nézeteit népszerűsítse. Egyike lett a pártvonalat követő, a nyugati kulturális hatások ellen legélesebben tiltakozóknak: szidta a tánczenét, a nyegle beszédet, elítélte az anyagi javakat fetisizáló „kispolgárokat”, dicsőítette a puritán paraszti erkölcsöket, s a néphagyományok megbecsülésére szólított fel. Járt az országot, szeretett népes hallgatóság előtt beszélni: el- elkalandozva tárgyatól egyre bőbeszédűbben hirdette az ígét.

A haza „éneklő madara”

„Szólhat már a rádió: / itt a villanyáram... / A népé a hatalom, / a népé az állam” – szedte rímbe rendszerhűségét 1949-ben Erdélyi József. A sokak által ma is nagyra tartott költőt 1947-ben népellenes büntetés miatt három év börtönbüntetésre ítélték, melynek nagy részét nem kellett letöltenie: amnesztiával szabadult. Hiába írta azonban megváltozását bizonyítandó szocreál verseit,

1045 VERES Péter: *Olvasónapló 1953–1956. I. m.* 402.

1046 *Olvasónapló, 1956–1969.* Szépirodalmi, 1988, 103.

1047 Lásd erről bővebben: STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom*, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 29–191.

1048 Lásd SIPOS Levente írását: *Veres Péter levelezése Kádár Jánossal és Aczél Györggyel.* Múltunk, 1997, 2.

1954-ig nem kapott publikálási lehetőséget. Túl közel volt még 1944, még sokan emlékeztek a nyilas Erdélyi szélsőségesen antiszemita műveire.

A pártközpont akkor engedélyezte Erdélyi rehabilitálását, amikor a költőt eszközként fel tudták használni a Sztálin halála után ocsúdó kommunista reformellenzékiek ellen, akik a korábban hallgatásra ítélt népiek megszólaltatásával szerették volna erősíteni pozícióikat. Törekvésüket a kommunista vezetők jobboldali, fasisztoid kísérletnek értékelték.

A bukott Révai, a hatalmát féltő Rákosi és a népiek iránt bizalmatlan Horváth Márton Erdélyi politikai célú rehabilitálásáról azonosan vélekedett. „Erdélyi összehasonlíthatatlanul jelentékenyebb költő, mint az egész volt, vagy jelenlegi fasiszta társaság. Súlyos bűnt követett el, de ő az egyetlen, aki meg is lakolt a bűnéért: három évig börtönben volt [sic!]. Ő az egyetlen az egész társaságból, aki minden jel szerint őszintén a népi demokrácia felé fordul. Azok az írók (Illyés, Veres, Szabó Pál és mások), akik most ügyvédkednek a »hallgató« írók érdekében, csak Sinkát, Németh Lászlót, Weörest, esetleg Kodolányit emlegetik, de Erdélyi Józsefről az a véleményük, hogy »elitta az eszét«. Az a gyanúm, hogy ennek fő tünetét abban látják, hogy Erdélyi dicséri a népi demokráciát. Mutassuk meg tehát Erdélyi példáján, hogy van út a »hallgató írók« számára az irodalmi életbe való új bekapcsolódásra, de ez nem »kölcsonös« engedményeken, nem »nagy hatalmak« közötti diplomáciai tárgyalásokon, hanem egyedül és kizárólag a népi demokrácia platformjának *feltétel nélküli* elfogadásán át vezet” – írta Horváth Révainak, aki nem sokáig késlekedett a válasszal: „Elvileg helyes megpróbálni megbontani ezt a társaságot, és ha lehet, Erdélyit szembefordítani velük. [...] De ugyanilyen fontos vigyázni arra, hogy ezt a lépést ne használhassák ki ellenünk, ne magyarázhassák gyengeségünk jelének és saját támadásaik első eredményének. Ezért feltétlenül szükségesnek tartom, hogy az első versek között, amelyeket közölnénk tőle, legyenek valóban »önkritikai« versek. Ebben a csomagban, amit nekem elküldtél, ilyen versek nincsenek. [...] Semmi esetre se hivatkozzunk [...] arra, hogy »ő az egyetlen, aki meg is lakolt a bűnéért«, nem kell az ő 3 éves börtönbüntetését még célzás formájában sem felhánytorgatni. [...] Németh Lászlót nem sorolnám a »hallgató írók« közé, viszont Sinka, Kodolányi, Weöres dolgában semmiféle engedményt nem tartok helyesnek” – írta Révai. Rákosi is rábólintott a javaslatra.

A költő rehabilitálói készséges partnerének bizonyult: nem okozott gondot neki, hogy kívánalmaikat bűnbánó versben teljesítse. A *Visszatérés* címet adta a megrendelt költeménynek. Az Írószövetség párttitkára sokallta benne a mea culpát, a rendszer melletti kiállást azonban kevesellte. Erdélyi tehát elhagyta a kifogásolt versszakot, s írt egy újat. Íme ez utóbbi: „A haladó eszmének és hazámnak, / a magyarnak hűséggel tartozom; / az ő éneklő madara vagyok / e ráköszöntött világtavaszon.” Az 1954. február 10-i Irodalmi Újság sokak meglepetésére Erdélyi-verseket közölt... Még ebben az évben kötete is megjelent, amelyet a rákövetkezőben egy újabb követett, természetesen az 1947-es elítélése alapjául szolgáló antiszemita versek nélkül. A látszat az volt, mintha a költő valóban megváltozott volna. Nem így volt. Egy 1962. március 31-én kelt besúgójelentésében olvashatjuk, hogy Erdélyi József panaszkolta, hogy őt nem, csak a „pártdalnokokat” engedik nyilvánosan szerepelni, pedig a közönség órá vágyik, hiszen az emberek manapság csak „műanyagot” kapnak. „Ennek az oka a zsidóság, amelyik az 1945-ben kezdődött népi forradalom elhalványítására kialakította a maga »civista forradalmát«, és felébe kerekedett a munkásoknak, a parasztoknak nem is szólva. A zsidó polgár kihirdette, hogy ő kommunista, és gátlástalanul elnyomta a proletáriátus forradalmát. Aki ezt nem látja, az vak. [...] A kulturális vezetés, a sajtó, színház, könyvkiadás nem a proletáriátus kezében van, hanem a zsidó polgárság kezében” – adja vissza Erdélyi szavait az ügynök.¹⁰⁴⁹

Nem kívánok semmiféle tanulságot levonni, mert csak közhelyes általánosság telne tőlem. Például ez: a hatalom megrontja a szellem embereit és ez fordítva is így van. Lehet, hogy másoknak más történetei vannak, s azok talán szívderítőbbek.

1049 Az Erdélyiről szóló rész megírásakor saját, a 2000 2001. júniusi számában megjelent tanulmányomra – *Bűnbocsánat. Erdélyi József pere és költői rehabilitálása* – támaszkodtam.

Alexandr Stykalin (*Moscow*)
The Moscow's official image of György Lukács. 1945–1985.

On the basis of the documents from the Russian archives

The international bibliography on Lukács and his critics numbers several thousand publications. But some aspects of his activities are still unknown to scholars. In particular, the response to Lukács's works in the post-war USSR given by both intellectuals and the communist leaders has been almost unstudied. The unpublished documents from Russian archives (many of them were secret recently) let us meet a lack in our knowledge of this concrete problem and, moreover, to add some new facts to the biography of Lukács.

Besides the correspondence of the Soviet colleagues and the various institutes with Lukács the Russian archival documents concerning Lukács include the reports of the Communist Party ideological departments to the party leadership on his philosophy, aesthetics, critics and political activities, the reports of the Soviet Embassies and emissaries from Hungary and Eastern Germany to the Foreign Ministry and other Soviet structures. Most of these documents both formed and reflected the Soviet official point of view on Lukács, which was flexible as far as every new work of Lukács in philosophy and aesthetics and every new significant fact of his biography influenced the image of the prominent Hungarian philosopher in Moscow. The political evolution of communism in the USSR in 1940–1980-ies from the Stalinist hardline to the soft trend of Gorbachev in ideology also affected the image of Lukács. The archival documents let us not only reconstruct this image but also answer some concrete questions important for the biographers of Lukács: what the role of the official Moscow in launching the international campaigns of criticism of Lukács inside the communist movement in 1949–1950, 1958–1959 was, how these campaigns were perceived by the Soviet humanitarians, what measures were taken in order to neutralize Lukács's influence on the Soviet intellectuals (so far as Lukács was considered in Moscow to be one of the leading figures of the modern European revisionism even in the 1970-ies when the Kádár regime in Hungary tried to convert his heritage into the integral component of its ideology). The commented collection of documents *György Lukács. 1945–1985. View from Moscow* is being prepared for publication by a team of Russian and Hungarian experts.

After returning home from the USSR in August 1945 Lukács was remembered in Russia as an active participant of literary polemics (the polemics of 1940, resulted in the shutting of the popular magazine *Literaturnyj kritik*, was especially memorable; the party decision concerning the magazine remained in force for many years). Thus he was perceived in the light of the stereotypes, formed in the 1930-ies, when Lukács was sharply criticized for underestimation of the role of the „marxist consciousness” in the creative work.

The experts from the Soviet Society for Cultural Relations with Foreign Countries (VOKS) and from the International Committee, The Soviet Writers Union, and also diplomats from the Soviet Embassy in Budapest carefully followed Lukács's activities in Hungary. In August 1947 Ágnes Kun (the daughter of Béla Kun and the wife of the writer Antal Hidas), who was an expert of VOKS, reported to her chiefs about the state of affairs in the literary and cultural life of Hungary, and her report was readdressed to the CPSU Central Committee. Kun considered Lukács the most influential Marxist philosopher in Hungary and at the same time sharply criticized him for the „unsolidity” of his Marxist background, underestimation of the modern Soviet literature. The political line of the magazine *Forum* (close to Lukács) was defined as „obviously unsatisfactory”. The publication of a short story of Tibor Déry, in which the fear of the Red Army was described as

general state of mood in Hungary, was considered to be a manifestation of hostile political position.¹⁰⁵⁰

Two years later, in summer 1949, when the László Rajk Trial was under preparation, the figure of Lukács also attracted the attention of various Soviet structures. The Cominform emissary S. Zavolzhskij informed Moscow of his talk with the Hungarian communist leaders Mátyás Rákosi and Mihály Farkas on July 11, who shared with him their plans to concentrate themselves on the ideological matters soon after the Rajk Trial. The denunciation of the „bourgeois cosmopolite” György Lukács was considered to be the task of primary importance. Only „the lack of theoretically well-prepared comrades” was recognized to be an obstacle.¹⁰⁵¹ The conclusion of the Hungarian leaders coincided with the opinion formed in Moscow earlier. There was a meeting held on June 11 in the Soviet Foreign Ministry concerning the situation in Hungary. It was stressed that György Lukács followed an „antileninist” line in the cultural policy.¹⁰⁵² The Soviet Embassy in Hungary sent to Moscow the dossier which included some published texts of Lukács and his critics. This dossier was readdressed by the Foreign Ministry to the Institute of Philosophy (Academy of Sciences of the USSR) for assessment. The director of the Institute G. Alexandrov (the former chief of the CPSU Central Committee ideological department) gave a response, which reflected the official Soviet stereotype of Lukács as not a marxist, but a „hegelian”.¹⁰⁵³

The critical campaign against Lukács started by the communist leaders of Hungary in 1949–1950 found a response in the Soviet press.¹⁰⁵⁴ It was interpreted in the USSR as a new round of the pre-war Soviet literary polemics.

The sharp criticism of Lukács in the Hungarian communist press in 1949–1950 had no good results. The philosopher kept his influence among the intellectuals of the Marxist orientation. His strong position in the intellectual and literary life of Hungary caused an anxiety in the Soviet Embassy: Lukács was mentioned in many reports to Moscow.¹⁰⁵⁵

After Stalin’s death, in 1953–1954, the most influential Soviet literary magazine *Novy Mir* published some essays, which were in dissonance with the Party’s cultural policy. In particular, the nearest friend of Lukács in the 1930-ies Mikhail Lifshicz cautiously advocated the critical realist trend in the modern Soviet literature in contrast with the false, pseudo-realistic novels of the „socialist realism”. Some publications of the magazine caused a rebuff of the party ideologists. The discussions of 1930-ies on the problem of realism were remembered by everybody who kept an eye on the attack against Lifshicz and other critics of this trend. Lukács was personally criticized in the same context in December 1954 on the Second Congress of the Soviet Writers. The most of the Soviet writers and critics kept in mind first of all his essays of 1930-ies published in *Literaturnyj kritik*. According to the records of the meetings of the Soviet writers and their Hungarian colleagues in Moscow in the 1950-ies and even later, Russians invariably were very interested in Lukács’s activities in the post-war Hungary.¹⁰⁵⁶

The publication of *The Destruction of Reason* in 1954 made Soviet ideologists to correct, to some extent, their view of Lukács as a „muddle-headed” aesthete, hegelian and a permanent deviator

¹⁰⁵⁰ GARF (The State Archive of Russian Federation). F. 5283. Op. 17. D. 126. L. 209; D. 129. L. 65.

¹⁰⁵¹ RGASPI (The Russian State Archive of Social-Political History). F. 575. Op. 1. D. 188. L. 148.

¹⁰⁵² AVPR (The Archive of the Foreign Policy of Russian Federation). F. 077. Op. 29. P. 137. D. 56. L. 32.

¹⁰⁵³ *Ibid.* P. 134. D. 26.

¹⁰⁵⁴ See the speech of A. Fadeev on the meeting in the Soviet Writers Union: Pravda. 1 Febr. 1950

¹⁰⁵⁵ See: A. S. Stykalin. *György Lukács – myslitel i politik*. Moskva, 2001. Chapter 5, 6.

¹⁰⁵⁶ RGALI (The Russian State Archive of Literature and Art). F. 631. Op. 26. D. 1190, 1206; RGANI (The Russian State Archive of Newest Modern History). F. 5. Op. 36. D. 150. L. 47.

from the general line of the Communist Party's cultural policy. They assumed that there was not other figure in modern Marxism, which could be used to the same extent as some kind of „heavy artillery” in the „ideological struggle” with Western non-marxist philosophers. When in May 1955 the chief of the international department of the Soviet Writers Union B. Polevoj in a letter addressed to the CPSU Central Committee expressed his anxiety about the signs of the revision of Lukács's image in the Hungarian communist leadership (the philosopher was rewarded with Kossuth Prize in March 1955, his 70-th anniversary in April was marked with some respectful publications in press). The high-ranking functionaries in the CPSU ideological department were not inclined to share the writer's anxiety. They came from the assumption that Lukács's intellect in spite of his deviations could be nevertheless used in the ideological polemics with the West.¹⁰⁵⁷ In early 1956 it was planned in the ideological department of the CPSU Central Committee to translate *The Destruction of Reason* into Russian, as well as to publish the collection of his literary essays and invite Lukács to visit the USSR in the autumn 1956. It was supposed that Lukács would give lectures in Moscow and Leningrad, take part in the philosophical conference devoted to the 125-th anniversary of Hegel and in the conference on the problems of realism in literature.¹⁰⁵⁸

From the other side, the old stereotypes were still alive in the party establishment. The Soviet Embassy in Budapest attentively followed Lukács's public activities in June 1956, in particular his speech at the Petőfi Circle and his lecture in the Political Academy of the Hungarian Workers Party. For example, a young diplomat, V. Kryuchkov (later, in 1988–1991, the Chief of the KGB) in his report condemned some publications of the party press exalting György Lukács „to the skies”, although his essays, according to Kryuchkov, were inspired by the anti-Soviet spirit.¹⁰⁵⁹ In the spring 1956 the Soviet magazine *Voprosy filosofii* published a fragment from Lukács's paper of the 1930-ies *The Young Hegel and the Problems of the Capitalist Society*.¹⁰⁶⁰ The publicator E. Ilyenkov (later one of the prominent Russian philosophers of his generation) was summoned to the party structures and got a reproof. Later, on September 27, the party leadership discussed the situation in Hungary. The members of the CPSU Presidium came to the conclusion that there was a „revisionist attack” in that country. In the reports from Budapest, which were discussed in Kremlin, Lukács was mentioned as one of the „opportunists” trying to replace the Soviet influence in Hungary by the Yugoslavian one.¹⁰⁶¹ Thus the image of Lukács as a „deviator” was stable enough in September 1956 among the Soviet partocrats under the influence of his public activities. Nevertheless in late October, when the communist regime in Hungary was threatened by mortal danger, the high-ranking Soviet emissaries in Budapest, A. Mikoyan and M. Suslov supported Lukács's appointment at the post of the Minister of Culture in the new Hungarian government, headed by Imre Nagy. According to Mikoyan and Suslov, Lukács, being a „muddle-headed” philosopher, at the same time was more „politically trustworthy” and loyal for the Communist party, than another pretender to the post, László Kardos.¹⁰⁶²

It is well-known that after the defeat of the revolution Lukács with the other members of the team of Imre Nagy stayed in Romania for some months under police supervision. Those were not only Western intellectuals, who showed interest in the fate of the Hungarian philosopher, the Yugoslavian leader Tito, discontented with the Soviets breach of the treaty with the Yugoslavians

¹⁰⁵⁷ *Ibid.* Op. 17. D. 537. L. 54-56.

¹⁰⁵⁸ *Ibid.* Op. 35. D. 24. L. 13-17; *Ibid.* Op. 36. D. 17. L. 53-62; The Archive of the Russian Academy of Sciences. F. 579. Op. 1. D. 355; RGALI. F. 631. Op. 26. D. 1206.

¹⁰⁵⁹ AVPR. F. 077. Op. 36. P. 48. D. 178. L. 42-51.

¹⁰⁶⁰ G. Lukács. Ekonomicheskie vzglyadyi Hegela v ienskij period = Voprosy filosofii. 1956. N. 5.

¹⁰⁶¹ *Sovetskij Soyuz i vengerskij krizis 1956 goda* (Collected and commented by E. Orekhova, V. Sereda, A. Stykalin). Moskva, 1998. S. 261-264, 278.

¹⁰⁶² *Ibid.* S. 416.

on the matter of Imre Nagy, permitted a group of the Yugoslavian writers to protest publicly against Lukács's deportation. This fact again caused an anxiety of the Foreign Commission of the Soviet Writers Union. It addressed the CPSU Central Committee with the proposal to take some measures (the idea to prepare an „answer”, signed by a group of the Soviet writers, obviously was implied). This idea was not however realized, because in the CPSU CC Cultural Department it was decided not to intervene into the internal affairs of the „Hungarian comrades.”¹⁰⁶³ This position may be explained by the fact that the plans concerning Lukács were not fixed at that moment. The Romanian authorities and their Hungarian counterparts tried (unsuccessfully) to widen the split into the group of Imre Nagy, and in particular to incline Lukács and some other politicians to oppose the former prime minister. The Hungarian intellectuals actively discussed the idea that Lukács as a compromise figure might be the best pretendent to the post of the president of the Hungarian Academy of Sciences, and the authorities for a long time did not deny such rumours.¹⁰⁶⁴ The invitation for Lukács to visit Moscow remained in force till the autumn 1957.

In April 1957 Lukács got an opportunity to return home. He was not permitted by the Kádár authorities to join the kádárist (Hungarian Socialist Workers) party in spite of the fact that he was one of the founders of this party in early November 1956 in principally different political situation. Nevertheless the party ideologists refrained from the sharp criticism of Lukács until 1958 (mainly because of the fact that during the first year of the consolidation of the Kádár's regime the problem of Lukács was not among the most actual ones). Meanwhile in 1957–1958 Lukács published in the West some essays criticizing both Stalinism as a political phenomenon and the Stalinist aesthetics of „socialist realism”. These publications caused a burst of indignation within the Communist movement. A new anti-Lukács campaign was launched in the late 1957, initially in Eastern Germany. Soon after it moved to Hungary and in summer 1958 to the USSR. On June 18 (two days after the execution of Imre Nagy) one of the main ideologists of the Kádár regime, Gyula Kállai told one Soviet diplomat that it would be very desirable if the Soviet party press expressed its opinion about Lukács. As far as the initiators of the criticism were the „comrades” from Germany, nobody in the West could speak about the criticism ordered from Moscow. On the other hand, according to Kállai, the silence of the „Soviet comrades” could be falsely interpreted by the communists in other countries.¹⁰⁶⁵ The silence was broken very soon, in August 1958.¹⁰⁶⁶ During the large-scale campaign inside the international Communist movement Lukács was qualified by his critics as a „revisionist,” whose ideas played an important role in the „ideological preparation” of the Hungarian „counter-revolution” of 1956. As it is known from the documents, the organizers of the anti-Lukács campaign were dissatisfied with its results as far as Lukács did not incline to self-criticism.¹⁰⁶⁷ On the contrary, in his new publications in the West he made his ideas on Stalinism, earlier criticized by the party ideologists, more exact. Moreover, Lukács kept his influence on the advocates of the reforms in the Socialist countries, including young intellectuals.¹⁰⁶⁸ The plans to organize more active the attacks and even arrest Lukács¹⁰⁶⁹ were rejected very soon as far as Kádár

¹⁰⁶³ RGANI. F. 5. Op. 36. D. 13. L. 105-107.

¹⁰⁶⁴ *Ibid.* Op. 28. D. 479. L. 105-109.

¹⁰⁶⁵ *Ibid.* Op. 33. D. 58. L. 52-53.

¹⁰⁶⁶ J. Elsberg. *Ob oshibochnyih vzglyadah Lukacsa* = Literaturnaya gazeta. 9 Aug 1958

¹⁰⁶⁷ See the records of talks between two Soviet diplomats and the chief of the propaganda department of the Hungarian Socialist Workers Party Central Committee I. Szirmai on 11 May 1959: RGANI. F. 5. Op. 49. D. 128. L. 65-66.

¹⁰⁶⁸ See in Lukács Archive (Budapest) the correspondence of Lukács with the young Soviet philosophers (1959). See also: Sziklai László. *Az „utolsó,” kollektív ítélet.* Lukács-bírálat: 1958/1959 = Világosság, 1988, 4 sz.

¹⁰⁶⁹ RGANI. F. 5. Op. 49. D. 128. L. 65-66.

since the late 1950-ies made more efforts to change the image of his regime in the eyes of the Western politicians. On the other hand, within the international Communist movement there was no unanimity about Lukács. For example both in Italy, and in the Communist Poland the party ideologists showed interest in the publication of the fundamental Lukács's *Aesthetics*. They hoped that this publication would raise the prestige of modern Marxism. Some years later the leading Hungarian communists (György Aczél etc.) took the similar position, while the Soviet ideologists stepped this way only in the late 1980-ies in the era of Gorbachev.

Thus the anti-Lukács campaign weakened in the early 1960-ies, the *Aesthetics* was published in Hungary in 1965. In 1967 Lukács was permitted to join the kádárist party. The reaction of the Soviet ideological structures towards the Kádár's government and Lukács's „rapprochement” since the middle 1960-ies was somewhat reserved. On the one hand, the criticism of Lukács in press was stopped in the USSR. On the other, Soviet ideologists did not support the idea of their Hungarian counterparts to celebrate the 80-th anniversary of Lukács.¹⁰⁷⁰ The main Marxist works of Lukács (*Aesthetics*, *Ontology*, *Young Hegel* etc.) remained unpublished in the USSR until the late 1980-ies. In contrast to the party structures, the Soviet intellectuals strained efforts to make Lukács's ideas well-known to broader public. It concerns first of all a group of critics connected with the magazine *Novy Mir*, edited by A. Tvardovskij. One of them, V. Lakshin, visited Lukács in Budapest.¹⁰⁷¹ Lukács's conception of Socialist realism emphasized the critical essence of realism and put in the forefront the figure of A. Solzhenitsyn. So it was attractive for intellectuals of the anti-Stalinist orientation. This fact did not escape the attention of the party ideologists, who stressed the fact that the ideas of Lukács and his followers (in particular, „one-sidedly critical” theory of realism) influenced the basic tendency of *Novy Mir* not only in aesthetics, but to some extent in politics.¹⁰⁷²

Lukács's negative judgements about the Soviet policy in Czechoslovakia in 1968 were well-known in the CPSU ideological structures,¹⁰⁷³ but on the contrary with the situation in Eastern Germany it did not result in a new criticism in press. On the one hand, it strengthened the image of Lukács as a revisionist. On the other hand, however, some influential persons in the party establishment were sure that „it should be a wrong idea to leave Lukács's heritage as a whole for reactionaries and revisionists”.¹⁰⁷⁴ There were plans to publish in the USSR „the maturest from the Marxist point of view” works of Lukács. These plans, however, were not realized in those years, in the final analysis the publication of Lukács's essays was considered to be inopportune.

While among the partocrats Lukács was reputed a right-wing revisionist, many intellectuals interpreted him in the 1970-ies as an orthodox Marxist aestete, reproached him for quite narrow views on modern realism, negative view on the avantgarde. The authorities more and more readily supported these stereotypes, which paradoxically correlated with the image of Lukács as a right-wing revisionist.

Even in 1985, the year of his centennial anniversary, the internal CPSU resolution was adopted in the USSR. It was stressed that the role of Lukács as a Marxist should not be over-emphasized because it would damage the prestige of Lenin. Only in the Gorbachev times was Lukács recognized as a classic of modern Marxism, and many of his works were published in the USSR. These publications met no significant response, however, because the prestige of Marxism decreased.

¹⁰⁷⁰ See: Lukács György *feljelentése* = *Eszmélet*. N. 50. Budapest, 2001. 179-183.

¹⁰⁷¹ See: V. Lakshin. *Vospominaniya o Györgye Lukácse* = *Inostrannaya literatura*. 1988. N.7.

¹⁰⁷² See the letter of one of the most influential official literary critics, A. Dymshicz, to the CPSU Central Committee (14 October 1968): RGALI. F. 2843. Op. 1. D. 652. L. 69-80.

¹⁰⁷³ *Ibid.*

¹⁰⁷⁴ See the note of the Academy of Social Sciences to the CPSU Central Committee (31 March 1972): RGANI. F. 4. Op. 20. D. 829. L. 38-39.

Varga László (Budapest)

A hetvenes–nyolcvanas évek irodalmi élete

A hetvenes évek Magyarországa olyan folyamatokat élt át, amelyeknek a visszafordíthatatlansága csak a következő évtized végére vált nyilvánvalóvá. Prága 1968-as megszállása megmutatta, hogy a politikai rendszer változásra képtelen, humanizálhatatlan. A gazdasági életben a hatvanas évek végén meghirdetett reformok kevesebb központosítást, nagyobb önállóságot és jobb életkörülményeket ígértek az ország lakosságának. Ennek a reformirányzatnak az 1972/73-as visszavonása egy működőképes gazdaság megteremtésének lehetőségét szüntette meg. Ugyanakkor a merev, centralizált irányítás időnkénti lazaságát kihasználó társadalom kezdte kialakítani a maga kevésbé ellenőrizhető működési formáit. Az erre a korszakra is jellemző hullámmozgást, az engedmények és tilalmak váltakozását éppen az magyarázza, hogy valahányszor politikai következményekkel fenyegetett a gazdaság liberalizálása, a rendszer irányítói visszafordították a folyamatot, megriadva attól, hogy ez a hatalmukat veszélyeztetheti. Az irodalmi életet leginkább befolyásoló ideológiai irányításon az évtized elejétől az elbizonytalanodás jelei mutatkoztak. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy sikertelenül próbálja a művészet egészét uniformizálni, s erre a helyzetre kapkodással válaszolt, gyakran egymásnak ellentmondó intézkedéseket hozva. A hivatalos állásfoglalások által érintett területek széles köre jelezte, hogy a politikai vezetés a társadalom életének teljességére kiterjedő rendcsinálást tartana szükségesnek. A társadalom irányítására készült Állásfoglalások, Irányelvek, Tájékoztatók, magas szintű párt- és állami Útmutatók műfajában óriási túlkínálat mutatkozott.

Némi történelmi távlatból talán már szórakoztató humorforrás lehet ezeknek a mozgalmi közhelyekből és bürokratikus szófordulatokból összegyűrt szövegeknek az ódon bája, ám a korabeli fogyasztónak komorabb üzenetet közvetített. A figyelmes – mert érdekelt – olvasó megtudhatta, milyen magatartást támogatnak a Szerzők, mi az, amit jóindulatuk jeléül hajlandók eltűrni és azt is, hogy melyik fának tiltott a gyümölcse. 1972-től, a gazdasági reform visszavonásától kezdve különösen sűrűn jelentek meg az ilyen közlemények. Feltűnő ezekben a szövegekben a konkrét tárgytól független önigazolási kényszer, a marxizmus újra és újra kinyilatkoztatott egyedüli illetékessége. Mintha az Állásfoglalóknak önmagukat legalább annyira meg kellett volna erről győzniük, mint az irányítandó társadalmat. Mindenesetre ajánlatos volt, hogy az utóbbi kategóriába tartozó alárendeltek, köztük természetesen az írók is, elvégezzék e létezéses technikai útmutatók alapos szövegelemzését. A korszak közállapotának, légkörének érzékeltetésére, az irodalmi élet helyzetének bemutatására ma is kiválóan alkalmasak ezek a dokumentumok.

1972 szeptemberében tették közzé az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének Állásfoglalását „Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdéséről”. Igazi ördögűző szertartás volt ez, amelyben a sátánt magyar fordításban ideológiai pluralizmusnak hívták: „...az alapvető elveket illetően nincsenek és nem is lehetnek különböző irányzatok. A marxista kritikában nincs helye ideológiai pluralizmusnak, a marxizmus az egyetlen, gyakorlati cselekvésre vezető, a szellemi erőket szervező és összefogó eszme”. Némi zavart okozhatott volna ugyan a többszörös kiátkozás lendületében egymás mellé került tagadás („nincsenek”) és tiltás („nem lehetnek”). Mert az világos és ésszerű, hogy ha a marxizmus az egyetlen igaz eszme, akkor a marxistáknak (értsd az Állásfoglalóknak) joguk van megtiltani az irányzatok születését. De ha egyszer „nincsenek”, akkor minek annyit beszélni róluk? Ám mindez valószínűleg csak az utókor okvetetlenkedése, s a maga idején hatásos volt az ellentmondást nem tűrő hang ereje. Egyébként az Állásfoglalás figyelme apróságokra is kiterjedt. Például a magyar kritikusoknak arra az elenyésző kisebbségére, amelyik nem igazi, azaz nem marxista volt. Ha közülük valaki legalább az elismerten létező, mert ellenséges, burzsoá irányzatokat szerette volna a maga tökéletlen módján szemügyre venni, a következő mondat lehűtötte a lelkesedését: „Határozottan le kell szögezni, hogy a marxizmuson

kívüli áramlatoknak – mint a polgári-kispolgári ideológia különböző megjelenési formáinak – ideológiailag következetes bírálója csakis a marxista–leninista filozófia, esztétika lehet.”¹⁰⁷⁵

Nem sok időt kellett a felajzottnak várakozó magyar közvéleménynek a következő Állásfoglalásig eltöltenie. Dátuma 1973. március, szerzője a fenti Munkaközösség, címe: „Állásfoglalás néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről.” Ezúttal már a vizsgálat tárgyának a címben adott meghatározása is információdús volt. Egy súlyos, mondhatni ijesztő hírt tartalmazott: az ideológiai életben elképzelhető legfőbb rossz, az antimarxizmus megfertőzte a hazai társadalomtudományt. Ugyanakkor némi vigaszt nyújtott az, hogy az éberségnek hála sikerült a kórt a társadalomtudományon belül lokalizálni, s így csak néhány kutatóról kell lemondanunk. Mert hogy le kell róluk mondani, az vitathatatlan volt (ha valaki vitatni akarta, nem hagyták). A diagnózis így hangzott: „A társadalomtudományok művelőinek egy szűk köre a legutóbbi időben olyan írásokat hozott nyilvánosságra... amelyekben... a szocializmustól idegen nyugati újbaloldali törekvésektől »eszméket« kölcsönző jobboldali revizionista ideológiai-politikai platformot körvonalaznak”. A mondat második része ingyenc műelemzők elragadtatását is kiérdemelheti. Ilyen jelzőbokrót alkotni már önmagában is stílusbravúr, a jelzők jelentéstartalma pedig páratlanul gazdag – megbélyegzésben, feljelentésben, leleplezésben. Az igényes denunciáló nem elégszik meg az egyszerű letaglózással: hogy revizionista, hogy nyugati, meg hogy a marxizmustól idegen. Neki finomabb, árnyaltabb, s így még hatásosabb minősítés kell: az „újbaloldali jobboldali” például sokkal veszedelmesebb, mint egy jobboldali és egy balos együtt – ugyanis a „magát baloldalinak álcázó jobboldalit” jelenti. És akkor még nem is méltattuk a központosítás virtuóz használatát: a platform, akár ideológiai, akár politikai, elítélendő, ám az „ideológiai-politikai”, kötőjellel összekötve egyenesen tűrhetetlen. Az »eszméket« közrefogó idézőjelek pedig azt közlik finom eleganciával, hogy valódi, idézőjel nélküli eszme csak egy létezik, ti. a marxizmus, s így az összes többi, magát eszmének nevező csak névbitorló. Az Állásfoglalás további szakaszai még néhány nyomatékostó szóösszetétellel, pl. kispolgári revizionizmus indokolják az amúgy is nyilvánvaló következtetést, hogy a vétkesek „nemcsak tudományos és tudománypolitikai, hanem politikai megítélést is igényelnek”.¹⁰⁷⁶

A politikai igényjogosultak listája – Hegedűs András, Márkus Mária, Vajda Mihály, Heller Ágnes, Bence György, Kis János, Márkus György – ettől kezdve figyelmeztető és fegyelmező olvasmánya lett a listáról lemaradt többi társadalomkutatónak. (Annak tudatosítása pedig a rendőrség feladata volt, hogy a kiátkozásnál és szakmától eltiltásnál keményebb eszközei is vannak a rendszernek. Ezt a leckét gumibotokkal verték az engedély nélkül ünneplő diákokba 1973. március 15-én.)

1974 szeptemberében „A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései” címmel jelentette meg már éppen időszerű Állásfoglalását a Kulturális Munkaközösség. A címadás most a változatosság kedvéért ravaszul álcázta a szöveg valódi tartalmát: ugyanis nem e két tiszteletreméltó fogalomról, hanem épp ellentétpárjukról, a nacionalizmusról és a nemzeti közömbösségről volt benne szó. E két utóbbi fogalommal jelzett és mélyen elítélt jelenség okaként a múltból örökölt népi–urbánus ellentét utóhatását nevezte meg. Megszüntetésének módja pedig természetesen a történelem logikájából következett: „az egyoldalúságok bírálatával következetesen érvényre kell juttatni a „marxista–leninista álláspontot.”¹⁰⁷⁷

A marxizmus, marxista szavak vitazáró érvként való használata az egész időszakban állandósult. De a sokat hangoztatott elvi szilárdság ellenére a valóságban a szavak jelentéstartalmát mindig az éppen uralkodó elit érdekei határozták meg. Így nem meglepő az sem, az MSZMP 1975 márciusában tartott XI. Kongresszusának Határozatában egymásnak ellentmondó elvek és gyakorlati példák szerepeltek. Maga a szöveg egyébként a sikerpropaganda jegyében fogalmazódott

¹⁰⁷⁵ Társadalmi Szemle 1972/10.

¹⁰⁷⁶ Magyar Filozófiai Szemle 1973/1–2.

¹⁰⁷⁷ Társadalmi Szemle 1974. okt.

meg, így vagy egyáltalán nem tartalmazta, vagy csak elkendőzött formában, azokat a problémákat, amelyeket előzőleg már a napi publicisztika érintett vagy éppen vitatott (pl. a vagyoni rétegződés, népesség-csökkenés, lakáshiány).

Az Irányelvek, Határozatok, Tájékoztatók és Állásfoglalások áradatának ezekben az években mindenki által világosan érthető üzenete a jogok és kötelességek igazságos elosztásáról szólt: a marxizmus kegyelméből uralkodó szabályalkotók joga a szabályok szövegének és érvényességi körének a meghatározása, míg a társadalom kötelessége alkalmazkodni e szabályokhoz.

De annak ellenére, hogy az ideológiai és szervezeti rendteremtés eszközei időnként az előző évtizedeket idézték, a hetvenes évek már az irányítás védekező, visszavonuló korszaka volt. Nem a szándékai, hanem a lehetőségei hiányoztak ahhoz, hogy ismét akadálytalanul érvényesíthesse akaratát. A polarizálódó társadalomban az új egyéni és csoportérdekek új fogyasztói, kulturális és szórakozási igényeket ébresztettek, amelyek már létezésükkel kétségbevonták az egyetlen, hivatalos értékrendszer érvényességét. S az irányítás magabiztosságának, hatóerejének csökkenése esélyt adott a korszak irodalmának ahhoz, hogy ne kívülről befolyásoltan, hanem saját, belső törvényei szerint próbáljon működni. S amilyen mértékben visszanyerte az irodalom a függetlenségét, a művekben megjelenő értékek is olyan mértékben érvényesítették az irodalom értékszemléletét a hatalomé helyett. Így az elemzett korszak második felének, a nyolcvanas éveknek irodalmi életét az irodalmi alkotások értékszemléletének változásaival jellemezhetjük a legpontosabban, amelyet már csak befolyásolt, de meghatározni nem tudott az irodalompolitika (pl. az 1981-es és az 1986-os írókongresszuson, illetve az egyes folyóiratok elleni retorziókkal).

A nyolcvanas évek magyar irodalmának értékszemléletét a többértékűség visszafordíthatatlanná válása határozta meg. Az értékek pluralitásának tudatosulása ebben az évtizedben vált általánossá: ez már nemcsak a különböző értékek létezését jelenti, hanem annak felismerését, hogy az élet bármely területén többféleképpen rangsorolhatók az értékek. A korszak irodalmában megjelenített világot a negatív értékek uralják, az értékválság általános, a köz- és a magánéletet egyaránt elérte. Nem az egyes életszférák értékváltozásainak a ténye az újdonság az előző évtizedhez viszonyítva, hanem a létezés egészére kiterjedő, mindent átfogó jellege. Nincs olyan alapérték, amely ne vált volna kétséssé vagy kifejezetten negatívvá. A politikai rendszer minősítése már nem egyszerűen problematikus, hanem félreérthetetlenül elutasító a meghirdetett ideológiai elvek és a mindennapi tapasztalat összeütközése miatt. Az életmódbeli változások pedig polarizálták a társadalmat: kialakult egy jómódú réteg, amelynek hivatkozása felháborította az emberek többségét, és feltűnően megnőtt a reménytelen nyomorba, a jövőtlenségbe jutottak aránya. Mindez együttesen általános értékvesztést okozott a személyiség-, az érzelmi- és a viselkedésértékek területén is.

Már az irodalmi művek felszínén, a témák számbavételekor feltűnően sötét a kép, messze túlmutatva az irodalom természetes problémacentrikusságán. Számottevő értékinformációt ad, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen jelenségeket választ ki az író mint a világ bemutatható elemeit. A legjellemzőbb témák mind a társadalom és a magánélet zavarai, torzulásai közé tartoznak. Ez különösen azért figyelemreméltó, mert teljesen ellentmond annak a képnek, amit a rendszer önmagáról, mint fejlődő, konszolidált társadalomról kialakított. Feltűnően sok mű tárgya a szegénység, a lakáshiánynak, a nyomornak kiszolgáltatottak fizikai-szellemi elesettsége, kilátástalan sorsa. Ez főleg akkor feltűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a kor szociológiai vizsgálatainak közlésekor a szegénység-fogalom használata is tilos volt, vagy ha arra a propaganda-kampányra gondolunk, amelyet az évtized végén indult SZETA (Szegényeket Támogató Alap) tevékenységének a lejárására szerveztek.

Kissé didaktikus, de találó Rákossy Gergely *Témák* című novellája. Egy folyóirat szerkesztője unja a sok komor témájú, elkésérítő hangnemű írást, derűsebbet szeretne olvasni az írótól. Renoir-képeket, oldottan lebegő színekkel, a „Fiatal lány napernyővel”-t szeretné olvasni. Az író bevallja, hogy egész életében ezt szeretne volna megírni. Egy este hozzáfogott, fehér papír, írógép előtte, elképzei a napernyő színét, a lányt körülragyogó tiszta fényt, a könnyed boldogságot: a cigaretta füstje könnyű párává, a lámpa fénye szűrt napfényé változik, s barátságosan szobájába várja a napernyős

lányt. De a sötét lépcsőházból hirtelen idegesítő zajokat hall, s bár csupán a szomszéd lakó zavarja meg, a felidézett varázslat hirtelen elszáll. Rájön, hogy a megíráshoz legalább egyszer látnia kellett volna, legalább egyetlen egyszer találkoznia kellett volna vele.

Az irodalom értékvilágát a folyamatos értékrend-átalakulás jellemezte 1980 után. Nem találhatók feltűnő belső korszakhatárok, inkább az előző időszak tendenciáinak megerősödése, uralkodóvá válása mutatható ki. Így például az egyén autonómia-igénye a többértékűség kialakulásának fontos összetevője volt a hatvanas évek végétől kezdve. Ez a különböző életszférákban nem azonos erővel jelentkezett. Minél távolabb volt a hatalom közvetlen érdekeitől, annál erősebben nyilvánulhatott meg. Figyelemre méltó az a folyamat, amellyel a kor írói az ember önmeghatározásának, a világban elfoglalt helyének értékváltozásait követik. Amíg a hatvanas évek végén az új írógeneráció a személyiség önállóságának a jogát, az individualitást alapértéknek tekintette, amelynek megőrzéséért még a kirekesztettséget, a marginalizálódást is érdemes vállalni, addig a hetvenes évek végétől már az általános társadalmi válságnak a személyiséget romboló hatását emelték ki. A következő évek írásaiból pedig már az a célracionális reálértelmisségi magatartás is eltűnt, amelyet korábban az autonómia elérésének legalább részben sikeres életstratégiájaként mutattak be.

A hőstípus megváltozása is ezt a folyamatot jelzi: a korábbi korszakok aktív szereplője helyett előtérbe került a történelmet elszenvető, passzív karakter (Galgóczi Erzsébet: *Vidravas*, 1984), az absztrakt, metafizikus hős (Mészöly Miklós: *Pannon töredék*, 1987, *Wimbledoni jácint*, 1989) és az irracionális világhoz állandó személyiségváltoztatással hasonló ember (Bodor Ádám: *Vissza a fülesbagolyhoz*, 1983, *Sinistra körzet*, 1992).

Az irodalom identitás-kereső hősei között hagyományosan sok az értelmiségi. Indokoltan, hiszen az önértelmezés hozzátartozik az értelmiségi léthez. Az értelmiségi szerep leértékelődése már a hetvenes évektől kezdve megfigyelhető, ami egyaránt jelenti a társadalom megbecsülésének csökkenését, és az ebből eredő önérzet-vesztést. A folyamat előrehaladását mutatja Konrád György két regénye, *A látogató*, amely 1969-ben jelent meg és *A városalapító*, amely 1973-ban készült el, de csak 1977-ben adták ki. *A látogató*ban a személyes szolidaritás még ellensúly lehet az értékvesztéssel szemben. *A városalapító*ban azonban már jóval szigorúbb az író ítélete, egyértelműen felelősnek tartja az értelmiséget, nemcsak szerepének leértékelődéséért, hanem az ország állapotának romlásáért is. Konrád szigorúságát az is motiválhatta, hogy a gazdasági reform 1972/73-as leállításába könnyen belenyugodott az értelmiség.

Az értékvesztéssel szemben két, egymástól eltérő receptet ajánl a korszak irodalma. Az egyik a pozitív értékek mozgósítása. A másik az ironikus felülemelkedés. Az előbbiek között egyaránt megtalálhatók a magánéletet és a közéletet meghatározó értékek, a szerelem, a szeretet, illetve a szakszerűség és a tehetség. A másik receptre modernebb gyógymódot írtak. Az irónia különböző változatait (Esterházy Péter játékosabb, Kornis Mihály fogcsikorgatóbb iróniája). Az irónia kiemelkedő szerepe a kor értékszemléletének lényeges vonása. A távolságtartást és a felülemelkedést jelzi: az egyén autonómia-igényét, amely a többértékűség kialakulásának fontos összetevője.

Az értékrend átalakulásában mindig kiemelt hely jutott a hagyományoknak. Mennyire határozza meg egy ember és egy közösség világát az elődök áthagyományozott értékrendje, mi motiválja a változásokat, mekkora a konvenció ereje, melyik életvitel a legalkalmasabb arra, hogy utódaink értékválasztását befolyásolhassuk? A nyolcvanas évek irodalma alapján a partikuláris érdekek a döntőek, nincs már számottevő befolyása sem a nemzeti, sem a családi hagyományoknak. Ez az értékvesztés sajnálatos veszteségként éppúgy megjelenik (Balázs József: *Kezek a lekvárban*, 1982), mint tárgyilagos tényitélekként (Vámos Miklós: *Lehetne vallomás*, 1981). A közösségi tudat válságának, a közösségek felbomlásának az ad különös jelentőséget, hogy a közösségi értékek a magyar irodalmi hagyományban, főleg a népi írók értékszemléletében alapvetőek, s ugyanakkor az 1945 utáni politikai rendszer ideológiájának is szerves részét képezték. Ennek a találkozásnak a taktikai előnyeit az ideológiai irányítás igyekezett is kihasználni arra, hogy a közösségi értékekre hivatkozva fogadtassa el a hatalom értékrendszerét. A hetvenes évektől kezdve azonban az általános értékbizonytalanság a közösségi értékekre is kiterjedt, s a korszak irodalmát ezen a területen is a

pluralitás jellemezte. Egymás mellett jelentek meg az említett kétféle hagyomány gyakran nosztalgiaival övezett változatai és a személyiség-központúságot tükröző írások.

A kommunikációképtelenség, a magány továbbélő és általános érvényűvé vált egyéni és társadalmi gond. A kapcsolatteremtés igényének sikertelensége több okra is visszavezethető. Egymáshoz nem illő személyiségű és érzelmvilágú emberek kudarc mellett egyre gyakoribbak a szolidaritáshiány, a közöny miatt (Vathy Zsuzsa: *Kifulladásig*, 1988) és a létformává rögzült képmutatás eredményeként (Jókai Anna: *Tiszta vizet a pohárba*, 1984) elmagányosodó emberek.

Mivel az elemzett időszakot az 1989–1990-es politikai rendszerváltozás határolja, joggal tehető fel a kérdés: jelezte-e a rendszer csődjét és egy új társadalmi forma értékrendjének alakulását az irodalom? A mindenre kiterjedő válság tüneteit egyértelműen megmutatta a kor irodalma: működésképtelen a politikai rendszer, távlattalan a társadalom, egy út folytathatatlanak bizonyult. Ez az állapotleírás rögzítette a politikai rendszer tarthatatlanságát, de semmi jelét nem mutatta egy új társadalom esélyének. Még az előző évtizedek lenyomata látszik, nem egy új értékrendszer kialakulása.

Nagyon lényeges azonban az a változás, amely a korszak irodalomfelfogását jellemzi. Az egységes irodalomfogalom feltételezését már nem engedik meg az irodalom tényei. Egymás mellett léteznek eltérő stílus- és előadásmódok. Az elkülönült értékrendek alapján az írók tudatosan vállalják, hogy egy-egy olvasói rétegnek írnak. Ha háttérbe szorulva is, de tovább él a moralizáló-okító stílus (pl. Vészi Endre: *Le az öregekkel*, 1984, Kertész Ákos: *Bűntudat*, 1989), amelyet már a hetvenes években felváltani látszott az ironikus, groteszk hangvétel (Esterházy Péter). Az önreflexív előadásmód pedig magát az elbeszélőnyelvet tette az írás tárgyává (Márton László: *Menedék*, 1985, Lengyel Péter: *Mellékszereplők*, 1993), kétszeresen is értékváltást hozva: tagadja az egyenirányított irodalom értékrendjét és a nemzeti hagyomány által szentesített egységes magyar irodalom konvencióját.

Az elemzett korszak folyamatai előre jelzik a kilencvenes évek egyik lehetséges alapkérdését: helyreállt-e az irodalmi élet természetes rendje – irodalom-irányítás nélkül? Vagy ez csupán utópia marad?

Veres András (Budapest)
Irányított irodalom, 1945–1989

Szimpoziumunk címével elsősorban *a pártállami idők magyar irodalmának képtelen, a kultúra természetével ellentétes léthelyzetét* kívánjuk jelölni. De ha nem akarunk megmaradni a semmire sem kötelező szövegek szintjén (amelyek ma is épp olyan szép számmal teremnek, mint tegnap vagy tegnapelőtt), akkor előbb különbséget kell tennünk az irodalom irányításának különféle lehetséges módjai között. Kezdve ott, hogy ha a fogalmat nagyon általánosan értjük, azaz minden politikai és (vagy) ideológiai befolyásolást nem csupán motiváló, hanem egyben orientáló tényezőnek ismerünk el, akkor könnyen juthatunk arra az eredményre, hogy az irodalom eleve nem lehet más, mint irányított.

Ellene lehetne vetni, hogy az irodalom szabad; csupán az irodalmi élet az, amely megrendelhető. Hogy a képzelet és a szellem nem ismer korlátokat, csak a földi porhüvellyel rendelkező, valamiképpen boldogulni vágyó szerző, az ugyancsak boldogulni akaró, profitéhes kiadó, no meg az elsősorban mégiscsak állampolgári kötelességeinek eleget tevő olvasó függ a mindenkori hatalomtól. Lehet, hogy valóban ez a helyzet, de hát ez is több mint elegendő a hatalom szemszögéből.

Az is elképzelhető, hogy okos kompromisszumok viszik előre a világot: Isten is, a császár is megkapja azt, ami neki jár. Ám az kevésbé valószínű, hogy a konfliktus mindig elkerülhető lenne. Mert a mű nyilvánosságra vágyik; mert a szerző dicsőségre vágyik; mert az olvasó valami szokatlanra vágyik. A kompromisszumot – elvétele, de mégis – meg-megszegik. Mindig támadnak egzaltált, izgága emberek, akik nem tartanak még a császártól sem, és küldetésnek vélik a maguk merőben esetleges létezését. Csakhogy az effajta betegek kezelésére rendelkezésre állnak a jól bevált eszközök – az elkülönítő, a marhabélyeg, a gondosan tervezett baleset.

S tévedés azt hinni, hogy a hatalom csak a szuronyok erejére támaszkodhat. A modern nemzetállam jobban kedveli a kifinomultabb módszereket. Inkább szeret adni és osztani – pénzt, paripát, címekeket. Több rivaldafényt, kevesebb sorbanállást. Olykor apró figyelmességeket, amivel nem sérti a függetlenségére vigyázó, büszke lelket. Tehát virágsokrot küld, üdvözlőlapot, születésnap felkötöttét. Nemcsak a diktatúráknak van legfelső emeletük, hanem a demokráciáknak is, ahonnan fölmérhető, hogy mi jó és mi nem a legfelső emelet lakóinak.

Az irodalom *intézményes létre kényszerültsége és kielégítetlen mecénatúra-szomja* az a két fő ok, ami miatt ki van szolgáltatva a hatalomnak. A modern piac decentralizálja ugyan a mecénatúrát, de azon az áron, hogy növeli intézményes terheit. Nem beszélve arról, hogy a magas kultúrát nem hajlandó eltartani, köszöni szépen, de csak tartsa el inkább az állam. Ne kertetünk kimondani: *a modern polgári demokrácia sem kedvez a művészeteknek*. A másság és sokszínűség elismerése óhatatlanul a magas kultúra leértékelődésével jár együtt. Ha csupán szubkultúrák léteznek, és közöttük nem helyénvaló rangsort megállapítani, *a magas kultúra is csak az egyik réteg-, illetve szubkultúra a sok közül*. Immár emberi méltóságunk elismertetéséhez tartozik, hogy ízlésünk és műveltségünk legfeljebb vitatható, de nem kérdőjelezhető meg.

A magas kultúra mindenekelőtt arról szól: műveljük kertjeinket, gyomláljunk és gyomláljunk, az eredmény nem marad el. A tömegtársadalom viszont arról: virágozzék minden virág, sőt lehetőleg minden gyom is – merthogy az is csak növény és Isten teremtménye. A magas kultúra azt hirdeti: ne légy elégedett magaddal, haladd meg önmagadat. A jámbor fogyasztó azonban nem vállalkozik efféle nyaktörő mutatóvázra, s tapasztalatai is arra intik: nem kell a jobb, elég a jó is. A magas kultúra a saját képére akarja formálni közönségét. Végző soron a konzumidióta sem akar mást, mint a maga képére formálni a kultúrát. És ha ő fizet – ő diktál.

Mindezt azért bocsátom előre, mert amikor a továbbiakban arra vállalkozom, hogy röviden áttekintsem az irodalom szocialista államosításának magyarországi történetét, nem kívánom azt valamifajta ördögtől való forgatókönyvnek föltüntetni, vagy ha igen, akkor sem létezik vele szemben egy angyali

forгатókönyv. Azt gondolom, hogy csak rossz és még rosszabb forгатókönyveket állt módunkban megtapasztalni.

Ismeretes, hogy az irodalom politikai szerepvállalása a reformkor óta élő hagyomány Magyarországon, az önálló nemzeti politizálás hiányából fakadt és azt próbálta pótolni (ahogy Kelet-Közép-Európa szinte valamennyi kis népének irodalmában). Ám merőben másról van szó a kommunista pártállam keretei között: itt *nem a politikai erő elégtelensége, hanem épp a túlsúlya válik meghatározóvá*. A politika csupán szavakban igényli az irodalom támogatását, valójában ő kívánja gyámolítani az irodalmat.

Hivatalosan a cenzúrát eltörölték. A pártállami propaganda nem győzte hangoztatni ennek jelentőségét. Valójában a különféle tiltások és retorziók révén olyan atmoszféra alakult ki, amelyben nemcsak egymást felügyelték avatottak és avatatlanok, hanem önmagukat is. Sőt az 1954-ben alapított Kiadói Főigazgatóság – melyet méltán aposztrofált „cenzúra-hivatalként” a közvélemény – a könyvkiadók fölre rendelt politikai szűrőként működött: előzetesen megrostálta a kiadásra javasolt műveket.

E kérdés immár klasszikusnak számító kifejtése Eörsi István nevéhez fűződik, aki az Írószövetség 1981-es közgyűlésén rukkolt elő azzal a javaslattal, hogy ismét föl kellene állítani a cenzúrahivatalt. Három erényét sorolta fel a meglévő állapotokhoz képest.

„Az első pont az – érvelt Eörsi –, hogy a cenzúra nem személyeket és nem életműveket tilt el, hanem műveket, a művekkel áll szemben, tehát tárgyyszerű, nem személyek ellen irányul.

A második, hogy a cenzor cenzúráz. A cenzornak van keze, kezében toll van, és a tollal tud írni. Jelenleg az a helyzet, hogy még soha senkit sem vontak felelősségre azért, mert egy kiváló műnek nemet mondott. Kizárólag azért vontak felelősségre embereket, mert valamit engedélyeztek. Ez természetesen rendkívül rossz vért szül.

A harmadik előnye ennek a cenzúratörvénynek, hogy kodifikálódnak a tilalmak. Az írók pontosan tudhatnák, hogy mi az, amit nem szabad írni abban az esetben, ha itt akarnak írni Magyarországon.”

Nyilván Eörsi is tisztában volt azzal, amit az ősi hindu bölcsesség mond arról, hogy a törvényeket nem szabad túl pontosan körülhatárolni, mert akkor könnyebb őket megkerülni. A közgyűlés mindenestre derűsen, ámde válasz nélkül fogadta Eörsi fölvetését. Egyedül az Írószövetség főtítkára, Jovánovics Miklós utalt rá, ugyancsak derűsen, s vette el a dolog élet azzal, hogy felajánlotta Eörsinek: hajlandó ellátni mellette a cenzori teendőket. Még ha figyelembe vesszük is, hogy sokan a fenegyerek Eörsi újabb csínyeként, „pártállam-bácsit” pukkasztó tréfájaként intézték el magukban az ötletet, még akkor is beszédesnek tűnik a hallgatás. Hiszen nem kevesebbet jelez, mint hogy az íróársadalom még 1981-ben sem látott reális esélyt a meglévő korlátozások csökkentésére.

Történeti áttekintésemet azzal kezdeném, hogy 1945-ben valóban gyökeresen új helyzet állt elő. Magyarország vesztésként került ki a háborúból, s jövőjéről a győztes nagyhatalmak rendelkeztek. Földrajzi helyzeténél fogva a szovjet érdekszférába került, s csupán a Szovjetunió szándékán, valamint a nagypolitikai erőviszonyokon múlt a függőség mértéke és módja. Az már 1945-ben nyilvánvaló volt, hogy a két háború között Magyarországon hatalmat gyakorló elit erkölcsi és politikai szempontból egyaránt lejáratotta magát. Az viszont – legalább kezdetben – nyitott kérdés volt, hogy az új politikai tényezők milyen irányba viszik az országot. Az első (már, illetve még) valóban szabad választás a modern parlamenti demokrácia meghonosítását ígerte, a földosztás pedig a magyar társadalmat régóta sújtó bajok orvoslását. Remélni lehetett, hogy még a hátrány is előnyre váltható, s nemcsak a magyar politika, hanem a magyar társadalom és kultúra is képes lesz gyökeres megújulásra.

A koalíciós időszak első éveinek publicisztikájában nem véletlenül állt a viták középpontjában *a vállalható hagyomány keresése* – s ebből a szempontból az Újhold folyóirat körüli, úgynevezett negyedik nemzedék hovatartozásának firtatása éppúgy tünet értékű, mint az újraéledő népi-urbánus ellentét. Az irodalmi élet válaszút elé került: régi kereteit építse újjá, avagy merőben újakat teremtsen?

A választ végül nem a magyar irodalmi élet hozta meg, hanem a nagyhatalmi politika. A kirobbant hidegháború fejleményeként a Szovjetunió kikényszerítette, hogy „népi demokráciák”-nak keresztelt csatlósok vegyék körül, mintegy ütközőállamokként Kelet és Nyugat között. Nem tudhatjuk, irodalmi életünk milyen irányt vett volna, ha nem következik be a ráerőszakolt fordulat a kommunista hatalomátvételt követően. De szinte bizonyosnak látszik, hogy a *modernizáció* különféle változatainak versengése lett volna akkor is a meghatározó élményháttere. Mint ahogy az államszocialista doktrína is a modernizációt tűzte zászlajára, csakhogy kiiktatva minden más rivális elgondolást.

Tehát a „fordulat éve” nagypolitikai intencióra következett be. De számos honi híve is volt, s távolról sem csupán az elkötelezett kommunista párttagok körében. Például a népi írók egy része (pontosabban szólva az a része, amelyet a kommunista kultúrpolitika akart megnyerni magának, minthogy benne látta a magyar nép autentikus képviselőjét) szívvel-lélekkel csatlakozott a szép új világhoz. De avantgárd berkekben is akadt, aki az utált tekintélyelvű hagyományok letörését remélte a proletárdiktatúra államától.

Gondolom, szükségtelen bővebben ecsetelnem, hogy mivel járt a kommunista hatalomátvétel. A népi mozgalom némelyik reprezentáns írója a két háború között legfeljebb álmokat szövögetett *a korábbi politikai és kulturális elit, valamint az irodalmi életet elsősorban finanszírozó polgári közönség „leváltására”*. A totális hatalommal rendelkező pártállami vezetés viszont könyörtelenül megvalósította ezt. A múltból örökölt értelmiséget igyekezett eltávolítani eredeti pályájáról, illetve arra kényszerítette, hogy kiszolgálja őt. Minthogy az állam a teljes kulturális intézményhálózatot uralta és ellenőrizte, publikálni és közönséghez jutni kizárólag az ő engedélyével lehetett. Olyan új főállású író- és művészréteg alakult ki, amely közvetlenül tőle kapta jogosítványát és kiváltságait.

Az ország határain lezárultak a szellemi sorompók is. A hatalom gátlástalanul beleavatkozott mindenbe, ellenőrzése alá akarta vonni a magánszférát is, megkísérelte átvenni a vallási felekezetek szerepét a mindennapi életvezetésben. A *monopolista kultúrpolitika* „egységes” és „totális” politikában gondolkodott, amelynek csupán egyik megjelenési módja a kultúra. Az irodalomtól elvárta, hogy a pártállami politika legfőbb propagandistája legyen. A „régis és új harcát” mesekonvenciók szerint ábrázoló művek voltaképpen a lezárult hatalmi harcot rögzítették és lelkesítő-elrettető példázattá emelték. A politika az irodalomban is, mint általában, *a különérdekek artikulálódásának kiküszöbölésére törekedett*. (Így válhatott szitokszóvá a korabeli kritikus nyelvvezetben az „egyénieskedés” és a „klikkesedés”.) A kultúrát egységesnek és tagolatlanak szerette volna látni, s azt követelte a művésztől, hogy mindenkihez szóljon.

Az elit- és a tömegkultúra hagyományos ellentétét úgy akarta felszámolni, hogy valamifajta össznépi irodalom és össznépi közönség egymásra találását szorgalmazta. Szavakban egyaránt támadta az „arisztokratikus”-nak bélyegzett hivatásos befogadást és a „kispolgári”-nak aposztrofált fogyasztói magatartást. Ám a populáris alapértéket, a *biztonságot* jóval inkább elfogadta, mint az elitista *szabadságot*, amelyet igyekezett ártalmatlanná szelídíteni (így lett a szabadság marxista definíciója, hogy „felismert szükségszerűség”). Kész volt leszámolni saját avantgárd múltjának elitista eszményeivel is. Például szerelemfelfogásában a korábbi igen liberális, sőt libertinus álláspontot tradicionálisra cserélte föl, s hirtelen megértővé vált a család patriarchális értelmezése iránt. Örkény István *Lila tinta* című elbeszélését a szexualitás pozitív ábrázolása miatt 1952-ben nyilvános megkövezésben részesítette a kultúra legfőbb hűbérura, Révai József, aki a szexualitást illetően viktoriánus elveket vallott.

Sajátos kettősség alakult ki az irodalmi életben. Egyfelől folyamatosan *szűkült* az elfogadottak köre. Igaz ez a vállalt „haladó hagyományok”-ra is: a magyar irodalom Mikszáthtal és Móriczcal kiegészített Petőfi–Ady–József Attila-féle „fővonala”-ból végül egyedül Petőfi maradt meg „makulátlan” példaképként. Hasonlóképp csökkent a publikálni engedett írók száma – a párthoz hű alkotók sem lehettek biztosak abban, hogy mikor kerülnek tilalmi listára. (Olyan művek lapultak évekig íróasztalfiókban, mint Pilinszky korszakos remekműve, az *Apokrif*.) Másfelől a politika előszeretettel emelte be az irodalmi életbe azokat a fiatal tehetségeket, akiket már a szocialista Magyarország neveltjének tudott.

Az alapvető politikai szerkezet felől nézve a „fordulat évétől” egyetlen nagy korszaknak tűnhet fel legújabb irodalmunk története. Valójában a pártállami rendszert ismételten nagy kihívások érték – többnyire kívülről, némelykor belülről –, s *szinte menetrendszerű pontossággal következtek be négy-, illetve nyolcévenként a magyar politikatörténet kisebb-nagyobb fordulatai*. Emlékeztetőül felsorolnám őket. 1953: szovjet nyomásra Nagy Imre lesz miniszterelnök, aki reformpolitikát hirdet meg. 1956–1957: forradalom és brutális elfojtása. 1963–1964: a Kádár-kormány lezárja a megtorlást és a reformok útjára lép. 1968: új gazdasági mechanizmus bevezetése, amit a csehszlovákiai beavatkozás érvénytelenít. 1972–1973: a reform ellenfeleinek átmeneti diadala. 1980–1981: lengyelországi puccs, majd a magyar demokratikus ellenzék nyílt fellépése. 1988–1989: a Szovjetunió megrendülésének következményeként nálunk is válságba kerül a pártállami rendszer.

Különös talán, de *1956 szellemi előkészítésében éppen a pártállam által kinevezett új értelmiség játszotta a főszerepet*. Egyrészt csak a kommunista írók és újságírók voltak abban a helyzetben, hogy nyilvánosan (pártfórumon, írószövetségi tanácskozáson) tiltakozhassanak. Másrészt ők voltak leginkább motiválva – a rájuk is háruló felelősség és a birtokon belül elszenvedett sérelmeik miatt. Korántsem véletlen, hogy a *Felelet*-vitában elmarasztalt és megszégyenített Déry Tibor lett az irodalmi ellenzék vezéralakja, s éppen ő mondta ki először nyilvánosság előtt (a Petőfi Kör 1956 júniusában rendezett sajtóvitáján), hogy az elkövetett bűnökért nemcsak személyek okolhatók, hanem maga a rendszer is.

A forradalommal kapcsolatban csupán arra utalnék, hogy azokban a napokban az értelmiséget elsősorban az egyetemisták képviselték, s *az írók szerepe csak a szovjet beavatkozás után vált politikai szempontból ismét jelentőssé*. Ismeretes, hogy az Írószövetség 1956 decemberében megtartott taggyűlése nagy többséggel fogadta el a Tamási Áron által megfogalmazott *Gond és hitvallás* című nyilatkozatot, amely kiállt az „októberi szabadságharc” mellett. Válaszképpen a belügyminiszter 1957 januárjában az Írószövetséget „ideiglenesen felfüggesztette”, azaz bizonytalan ideig betiltotta. Az íróársadalmat olyan méretű represszió sújtotta, amihez foghatót még az ötvenes években sem ért meg. Déry Tibor és mások börtönbüntetést kaptak, s csak a nemzetközi tiltakozás mentette meg őket a súlyosabb ítélettől. Számosan (mint Örkény István, Benjámin László) évekig nem publikálhattak. Sok író csak úgy kerülhette el a megtorlást, hogy az emigrációt választotta.

Ugyanakkor – az elnyomó intézkedésekkel párhuzamosan – az írók egy részét az új hatalom apró kedvezményekkel igyekezett megnyerni. Megkísérelte megosztani az 1957-ben még passzív ellenállást folytató íróársadalmat és a népi írókat leválasztani – ennek volt látványos gesztusa a Németh Lászlónak odaítélt Kossuth-díj. Később pedig, amikor megnyíltak a börtönajtók, a kiengedett nevesebb írókat (így Déryt is) előzékeny kiadói szerződések várták. *A korbács és kalács taktikája ezúttal is hatékonynak bizonyult*: volt, ki azonnal, volt, ki valamivel később adta be a derekát. Például a *Gond és hitvallást* megszövegező Tamási Áront az ultrabalos Irodalmi Tanács feje, Bölöni György már 1957-ben méltónak találta arra, hogy pártfelvételét javasolja. Az ellenállás felszámolásának gyors üteme még a Kádár-kormány legvérmesebb reményeit is felülmúlta.

Hasonlóképp hangsúlyoznám – szemben azzal, amit újabban Heller Ágnes és mások állítanak –, hogy *a forradalom leverése nem dezavualta egyszer s mindenkorra a magyar értelmiség előtt a szocializmust*. Lehetett bízni a tanulságok levonásában, lehetett hinni az újrakezdés eredményességében. Nyilván a világpolitikai kényszerűség (a szovjet beavatkozáshoz asszisztáló Nyugat magatartása, a szovjet érdekszféra tudomásulvétele) is ebbe az irányba terelte a reményeket. Természetesen akadtak olyanok, akik nem hittek és nem reméltek, hanem csupán megalkudtak a tartósan rossz helyzettel, mint Antall József, aki – Fehér Ferenc emlékezése szerint – úgy döntött, hogy „alámerül”. Mások, így a Heller Ágnes, Fehér Ferenc és Lukács György körül kialakult Budapesti Iskola tagjai (a forradalom és a leverését követő néhány év – az ő világtörténelmi távlatokat fürkésző tekintetük felől nézve kétségtelenül rövid – „közjátéka” után) úgy találták, hogy a szocializmus megreformálható. Maga a mester, aki ellen különben 1958-ban, 1959-ben még hivatalos boszorkányüldözés folyt, a hatvanas évek elején már a „marxizmus reneszánszát” prognosztizálta.

Igaz, a „*hatvanas évek*” valójában 1962–63 körül kezdődött. A kedvező változásokat mindenekelőtt a nagypolitikai alku tette lehetővé: nemzetközi elismerése fejében a Kádár-kormány amnesztiát hirdetett és nagyobb mozgásteret engedélyezett az irodalmi életnek is. A *hegemonista kultúrpolitikának* – amely két és fél évtizeden át határozta meg az irodalmi életet – Aczél György volt a legfőbb irányítója. Aczél egyfajta „kiegyezésre” törekedett az íróársadalom véleményalakító személyiségeivel, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Déry Tiborral, Vas Istvánnal és másokkal. Sokan a „három T”-nek becézett, a műveket politikai szempontból három csoportba soroló irányelvet tartják legjelentősebb politikusi tettének. A három kategória (tiltás, tűrés, támogatás) közül a középső volt az, amely valóban szakítást jelentett a korábbi gyakorlattal. Idővel egyre nagyobb körre terjedő türelem mutatkozott a polgári és a szocialista művészet iránt (ugyanis nemcsak Franz Kafka életműve várt elismerésre, hanem Bertolt Brechté is). Míg Aczél elődje, Révai József hívő volt és koncepciózus, s éppen ezzel okozott mérhetetlen kárt a magyar kultúrának, Aczél mérsékelten hívő és koncepciótlan politikus volt, s nem kis mértékben éppen ezzel nyerte meg a magyar értelmiség túlnyomó részét. (Természetesen nem a két politikus alkati különbségével akarom magyarázni a kultúrpolitika megváltozását, de kettejük alkati különbsége tökéletesen megfelelt a két korszak eltérő felfogásának.)

Az új, részben valóban pragmatikus politika hátterében az állt, hogy a hatalmi elit (illetve annak egy része) belátta, hogy nemcsak hiábavaló, de értelmetlen is értékrendjét monolit módon ráerőszakolni a társadalomra; a hatékonyság nem növelhető az érdekeltség figyelembevétele, az utóbbi pedig az autonómia és a pluralizmus valamilyen mértékű biztosítása nélkül. Így vált a hatalom által respektált értékkel az *intim szféra* és a *szakértelem*. A szaktudományok talpra állításának megvolt az az előnye is a kormányzat számára, hogy segítette a politikai célok legitimálását, viszont azzal a hátránnyal járt, hogy a tudományos testületek (mindenekelőtt az Akadémia) idővel részt kértek a hatalomból.

A szellemi sorompók lassan, de hihetően kezdtek fölfelé emelkedni, s a tájékozódás és a tájékoztatás, ha akadozva is, de lehetővé vált. Akkoriban könnyebb volt bekerülni a különféle értelmiségi körökbe, társaságokba is, ami a hatvanas évek különleges helyzetéből fakadt. Akkoriban csaknem mindenki pályakezdő volt, az is, aki újrakezdte a pályát. A konferenciák valójában *önképző alkalmak* voltak, ahol az előadók friss olvasmányélményeiket osztották meg egymással. Ebben a légkörben csaknem minden új könyv és irányzat érdeklődésre tarthatott számot, a specializációt szolgáló szempontok és ismeretek először csak periférikusan merültek föl.

Immár lehetővé vált az irodalomban hatalom és erkölcs konfliktusának *tragikus* kimenetelű ábrázolása is, aminek jelentőségét nem csökkenti, hogy a számon kérő gesztust az ötvenes évekeivel egyező értékszempontok motiválták. Az íróársadalom véleményformáló személyiségei még ekkor is hittek abban, hogy *az egyéni és a társadalmi boldogulás csak együtt lehetséges*, az emberhez méltó élet megteremtéséhez előbb az intézményes feltételeket kell biztosítani – voltaképpen ennek elmulasztását kérték számon az ötvenes éveken.

A politikai konszolidációt szerény mértékű, de jól érzékelhető gazdasági föllendülés követte, aminek további megerősítését ígérte az új gazdasági mechanizmus bevezetésének meghirdetése. A hatvanas évek derekának egyik paradox fejleménye, hogy az írók egy része gyanakodva figyelte a nyugati életesmény, a „luxus” terjedését, divat lett a „frizsider szocializmus”-t ostromozni.

A hatvanas évek elején–derekán szinte robbanásszerűen emelkedett a művek száma, s az irodalomnak újra volt presztízse a társadalom előtt, méghozzá a hetvenes évek közepéig–végéig töretlen presztízse. Korábban csak kivételes történelmi pillanatokban tett szert ekkora elismertségre. Tulajdonképpen *a hatvanas éveket is kivételes történelmi helyzet jellemezte*, amely részben épp a korábbi korszak elzárkózó és kirekesztő politikája miatt állt elő. Az évekig hallgatásra ítélt alkotók és több írónemzedék szinte egyszerre lépett, léphetett a nyilvánosság elé. Az irodalom társadalmi érdekessége is nagyobb lehetett akkor, amikor az ötvenes években „áltudománnyá” nyilvánított szociológia és pszichológia újrászervezése még csak a kezdeteknél tartott. Az irodalom lépéselőnyben volt a többi művészethez képest is, amelyeknek – önállósulásuk érdekében – nemcsak a politikai tabukkal kellett megküzdeniük, hanem az irodalomközpontúság hagyományával is.

A kultúrpolitika engedékenységet az is motiválta, hogy felismerte: *a politikai propagandának sokkal hatékonyabb eszköze a modern tömegmédia, mint a szépirodalom*. A magyar filmeknek az évtized közepén–végén aratott sikerei után pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai rendszer nemzetközi presztízsének növelése sokkal inkább várható a nyelvi korlátoktól mentes művészetektől. A hatvanas évektől – kezdetben lassan, később gyorsuló tempóban – ismét szétnyílt az olló a magas- és a tömegkultúra között. A hatvanas évek vége és a hetvenes évek eleje az olvasáskutatók által visszasírt aranykor, amikor az átlagolvasó főként rangos klasszikus műveket fogyasztott – igaz, nem egészen függetlenül attól, hogy a lektűrök kiadása éppúgy, mint a televíziós adásidő, akkor még erőteljesen korlátozva volt.

Az ezredfordulóról visszatekintve a hatvanas évtized aligha rendelkezik az aranykor fényeivel. A művek, amelyekért akkor lelkesedtünk, bizony megfakultak azóta. A magyar szellemi élet – minden pezsgésével és érdeklődésével egyetemben – végső soron *belterjes tenyészet* volt. Beleértve a Budapesti Iskolát is. Belterjesség és provincializmus kellett ahhoz, hogy azt képzelhesse: innen az is láthatóvá válik, ami Nyugaton észrevétlen marad. A prágai tavasznak véget vető internacionalista segítségnyújtás csak nyilvánvalóvá tette a fennálló helyzetet.

A pártállami kultúrpolitika irányzatokat romboló-megszüntető hatása is a hatvanas évekre ért be igazán. Nemcsak a századelő, hanem a két háború közötti korszak irodalma is immár történelmi múltta idegenedett. Ez nem jelenti azt, hogy a nagy tradíciókhoz ne lehetett volna kapcsolódni – például nem nehéz kimutatni Csoóri Sándor vonzalmát a népi, Eörsi Istvánét a szocialista, vagy Orbán Ottóét az újhholdas hagyományhoz. De az ő költői eszmélkedésük centrumában már nem ezek folytathatósága állt, hanem hogy valamifajta új jelentést adjanak a „korszerűség” fogalmának. A „létező szocializmus” – akár hívéül szegődtek, akár nem – a maga ideológiájával és gyakorlatával megkerülhetetlen lett számukra, s óhatatlanul közös karámba terelte őket. (Elmozdulásuk is ehhez képest történt – mint például Csoóri esetében, akit a hatvanas évek derekán Che Guevara példája lelkesített.) Míg a „fényes szelek” nemzedékének költői, Juhász Ferenc és Nagy László még (ha nem könnyen is, de) eredeti teljesítményre voltak képesek a népi és a szocialista értékek társításával, az utánuk fellépő költőnemzedék számára már ez az út zsákutcahoz vezetett.

1968 valódi jelentősége csak némi fáziskéséssel vált érzékelhetővé. Időbe telt, mire kiderült, hogy a magyar gazdasági reform nem valósítható meg a csehszlovák piac kiesése és a szovjet vezetők fokozódó gyanakvása miatt. 1956 után még lehetett újrakezdeni, a csehszlovákiai bevonulás azonban – melyet Lukács legszűkebb tanítványi köre is elítélt – valóban véget vetett a vérmesebb reményeknek. Nyilvánvaló lett, hogy *a pártállami rendszer megreformálása csak szűk határok között lehetséges*, mert a Szovjetunió nem engedi veszélyeztetni nagyhatalmi érdekeit. Az illúzióit veszített baloldali értelmiség távlatlanság-érzetét pontosan adják vissza Petri György sorai: „Senki arcára formált lények, / élünk, s kísérletezünk arccal, / egy világban, mely időtlen időkig / képes tengődni az ideiglenességben.” (*A felismerés fokozatai*, 1970)

1968 ősze viszonylag hamar érezte hatását a kulturális életben: írók letartóztatásával és perbe fogásával köszöntött be a hetvenes évtized. Lukács György halála után – miközben őt kommunista szentnek kiáltották ki – tanítványait nemcsak elhallgattatták, hanem kitesékeltek állásukból. A reformellenes politikusok térnyerése mintegy hideg hullámként hatott a korábbi politikai enyhülés után. A konzervatív fordulat egyik látványos jele volt, hogy megpróbáltak leszámolni a veszedelmesnek ítélt új irányzatokkal – a „divatokkal”, ahogy akkoriban nevezték. Például az Irodalomtudományi Intézetől elbitorolt Kritika című folyóirat 1972-ben kereszteshadjáratot indított Hankiss Elemér és a strukturalizmus ellen.

Ugyancsak 1972-ben tették közzé azt a pártközpont véleményét képviselő hivatalos dokumentumot (az irodalom- és művészetkritika helyzetéről), amely szerint fölöttebb helytelen Pilinszky János költészetéről, Konrád György *A látogató* című regényéről vagy Jancsó Miklós filmjeiről ideológiai fenntartások nélkül írni. Tulajdonképpen azt szerette volna elérni a kultúrpolitika, hogy a szépirodalmi

művek kiadásában mutatott engedékenységet az éber kritika ellensúlyozza, azaz a kritikusok végezzék el helyette a piszkos munkát.

A konzervatív ellentámadás erejét két körülmény jelentősen korlátozta. Miközben ideológiai szempontokra hivatkozott, nem állt mögötte ütőképes ideológia. Így még leplezetlenebbül szólt arról, ami valójában volt – tehát hogy *pusztá hatalmi harc*. Mindezt megfejlte képviselőinek mohósága. Példaképpen említtem Király Istvánt, aki a nagy offenzíván belül (és azon fellelkesülve) megindította a maga külön offenzíváját, amit Pándi Pál részben veszélyesnek, részben fölöslegesnek ítélt, s szembeszállt vele. Mármost Király és Pándi az irodalmi élet főellenőrei közé tartoztak, mindketten tanszékvezető egyetemi tanárok, lapszerkesztők, kiadói lektorok, bizottsági elnökök s mindenekelőtt Aczél György befolyásos tanácsadói, akik átnyúlhattak a pártapparátus fölé is. Aczél nagyobb aggodalommal nézte két jobbkezének szembefordulását egymással, mint az irodalmi életnek tulajdonított valamennyi anomáliát együttvéve.

A konzervatív támadásra az irodalom azzal válaszolt, hogy *elutasította az állam gyámolítását*. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján fellépő írónemzedék már úgy lázadt az arctalannak, tudatlannak és önteltnek tudott társadalomba való betagozódás ellen, hogy lézengő-csellengő hősöket emelt piedesztálra, akik kívül rekednek vagy kívül maradnak az intézményes formákon. Az *individualitás* és a *szabadság* értékei álltak e nemzedék rangsorának csúcán, amelyekért még a marginalizálódást és a devianciát sem tartotta nagy árnak. Így lett a „hobo” életforma kíváncsú magatartás-modell. Az *értelmiségi kívülállás* már nemcsak a hatalommal szemben jelentett alternatívát, hanem a *konformistának* tudott társadalommal szemben is.

A konzervatív ellentámadás kifulladt az évtized derekára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a *politikai vezetés megosztottsága elmélyült*: a reformok hívei és ellenfelei egyaránt képviselve voltak a legmagasabb állami és pártfórumokon. A működőképesség érdekében vigyázni kellett az ország nemzetközi presztízsére, s a „legvidámabb szocialista barakk” félhivatalosan terjesztett imázsa nem engedte a rendőri reflexek túlzott érvényesülését. Az évtized második felében már az is megütközést keltett, ha egy-egy élesebb hangú kritika jelent meg Weöres Sándorról vagy Mészöly Miklósról. A nyugatról érkező eszméket nem lehetett feltartóztatni a határon, a politika nem akadályozhatta meg sem a tájékozódás, sem az adaptálás további expanzióját. *Ismét lehetett hinni és bízni a reformokban*. Az évtized konzervatív nyitánya utóbb alkalmi kilengésnek nyilvánított. Egy 1980-ban tartott tanácskozáson az ifjú írónemzedék tagjai már úgy búcsúztatták a hetvenes éveket, mint a hatvanas évtized „baloldali szertelenségeitől” megcsömörlött, „szelíd” és „unalmas” korszakot.

Itt most kisebb kitérőt kell tennem. Szólnom kell arról, hogy *nemcsak a politikai életben létezik hatalmi harc, hanem a kulturális életben is*. A tudományos iskola éppolyan könyörtelenül követeli meg híveitől a tekintély tiszteletét, mint az irodalmi irányzat. Egy-egy jól elhelyezett idézet az iskolaalapító tudós, illetve az ügyeletes nagyság valamelyik művéből ugyanazt a szerepet tölti be, mint a marxizmus alapítóira való hivatkozás a mozgalom történetében. Tehát a tudományos iskolák közötti vetélkedés hatalmi harc is, és nemcsak az egyetemi vagy intézeti helyek elosztását és újraelosztását befolyásolja döntő módon, hanem a publikálási és fokozatszerzési esélyeket is. Mielőtt könnyelműen pálcát törnénk efölött, vegyük észre: *az intézményes univerzum általában így működik*.

Kis ország vagyunk, s nemcsak a csöcselék vagy a politikus gárda terén kicsi a választék, hanem minden egyébben is. Tágasabb országok nem elhanyagolható előnye, hogy az intézményes univerzum erőteljesen tagolt, s például az egymással versengő egyetemek az érdekérvényesítés szélesebb és változatosabb kínálatát teszik lehetővé. Még az is lehetséges, hogy akinek az egyik egyetemen nem terem babér, próbálkozhat a másikon. Ám ott sincs szó egyenjogúak párbeszédéről, a kultúra eredendően nem demokratikus. A többközpontúság kétségtelen előnye az egyközpontúsággal szemben, hogy *dinamikusabb*; az irányzatok váltógazdálkodása magától értetődően oldja meg az állandó újrakezdést, s a sikeres irányzatok is megízlelik utóbb régi dicsőségük elvesztésének keserű piruláit.

Az egyközpontúság fenntartásában érdekelt magyar irodalompolitikának éppen az okozta a legnagyobb fejtörést a hetvenes években, hogy *bár felismerte a változtatás szükségességét, úgy akarta meg-*

valósítani, hogy közben ne veszítse el hegemon pozícióját. Ám azt kellett tapasztalnia, hogy ha enged, nincs megállás a „lejtőn”. A korabeli politikai vezetés elbizonytalanodásáról igen pontos képet ad az irodalomtörténészből kultúrpolitikussá előléptetett Tóth Dezső 1985-ös interjúja, ahol radikálisan szembeállította egymással a hatvanas és a hetvenes éveket.

„A hatvanas éveknek volt egy menetiránya és menetritmusa – nyilatkozta. – Az ember szinte biztosan meg tudta mondani, hogy ami idén »még nem megy«, az jövőre vagy az ezt követő évben menni fog. Kiadói emberként tanúja voltam az irodalmi konszolidáció folyamatának, s azt mondhatnám, hogy volt egy szolid, fegyelmezett, hallgatólagos megegyezés az író társadalom és a politika között a visszatérést illetően. »X már igen, Y még nem« – de volt egy világosan érzékelhető irány az előrehaladásnak.”

Ezzel szemben, panaszolta Tóth Dezső, „a hetvenes évek közepére kialakult egy nem várt, új szituáció. Egy olyan fejlődési szakaszba léptünk, ahol az eligazodáshoz már senkinek sincsen – úgy gondolom, a politikai vezetésnek sincs – semmiféle pontos térkép a zsebében.”

Kétségtelen, a pluralizálódás korábban viszonylag lassú folyamata a hetvenes évek második felében felgyorsult. Kivált az új nemzedék látásmódjára volt jellemző a hivatalos értékrend megkérdőjelezése és a valóság fogalmának relativizálása. Némi egyszerűsítéssel megállapítható: míg 1956 után tragikus volt irodalmunkban a vezető szólam, addig 1968 után egyre inkább ironikus lett. Míg a hatvanas években kedvelt *parabolikus* elbeszélésmód (a szavak közti jelentéssel) még a cenzurális fékek kijátszásának volt eszköze, a hetvenes évek *metakritikus* önértelmezése (a narráció tömörked gondjáról-bajjáról) már a cenzúra tökéletes értelmetlenségének bizonyítéka – hiszen minek örködni valamifajta *egységes* valóság fölött, ha *nem létezik* ilyen. Annak, hogy a fiatal írónemzedékben akadt, aki programszerűen rétegíró kívánt lenni, egyik fontos indítéka éppen a szabadság „kis köreinek” kialakítása volt.

Tulajdonképpen a hivatalos normák tagadásának sem volt már túl sok értelme, mivel a hivatalosság sem vette komolyan saját normáit. A hetvenes évek derekán induló írónemzedék szakított a marginalizálódás eszményítésével, újra a társadalmi beilleszkedés esélyeit kereste, gondosan mérlegelve, hogy miért végződik az csaknem mindig kudarcra. *Nemcsak a hatalmon, hanem a társadalmon is számon kérte a családot, a nemzet és a vallás hagyományos értékeit*, nem riadva vissza a kétféle tradíció (az ötvenes évek előtti és az ötvenes évek immár ugyancsak hagyománnyá vált értékrendjének) szembesítésétől. E nemzedék semmitől sem viszolygott annyira, mint a paternalizmustól, amely infantilizálja az embereket. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy lehetséges-e felnőtté válni egy olyan társadalomban, amely nem képes felnőni.

A nyolcvanas évek egyik legfontosabb értelmiségtörténeti fejleménye a demokratikus ellenzék színre lépése. Nevelő és erjesztő hatását aligha lehet túlértékelni. De *a fő erővonal akkoriban nem a maroknyi politikai ellenzék és a hatalom között húzódott* (mint ahogy azt utóbb beállítani próbálták), *hanem a reformerök és ellenzőik között*, méghozzá nemcsak a hatalom sáncain belül, hanem azokon kívül is. Tény, hogy a politikai vezetés mindent megtett az ellenzék elszigetelésére és marginalizálására, s ha túrésküszöbét sérelem érte, ha az általa hallgatólagosan fölállított tabuk (különben egyre inkább zsugorodó) készletéhez nyúltak – mint az a Tiszatáj és a Mozdó Világ részéről történt – brutálisan járt el. De hozzátenném: a hatalom ekkor már igyekezett kerülni az effajta konfliktushelyzetek kialakulását, s egyik alkalommal sem ő volt a kezdeményező fél.

Hajlamos vagyok jelképes értelmet tulajdonítani az Írószövetség 1981-es közgyűlésének, mikor is a második napon, december 13-án közbeszólt a világtörténelem: Jaruzelsky tábornok államcsínyének hírére az előző nap még hevesen vitázó magyar írók és politikusok hirtelen készségesek lettek arra, hogy kompromisszumot kössenek egymással. Csoóri Sándor tulajdonképpen azt sérelmezte nagyhatalmú felszólalásában, hogy a kultúrpolitika nem kezdeményezett hasonló kiegyezést a közép-nemzedékkel, mint amilyent Illyés Gyula és Déry Tibor nemzedékével. E követelésével ugyanúgy a maga generációjának pozícióját kívánta javítani, mint a meg-megújuló lapalapítási kérelmével.

Az 1986-os közgyűlés jóval radikálisabb hangvételét nem csupán és – megkockáztatom – elsősorban *nem* az időközben foganatosított lapbetiltások és írói szilenciumok gerjesztették, hanem az 1981-es

megállapodások be nem tartása a kormányzat részéről. A két fő alkupont közül a szerzői honorárium rendezését nem lehetett egyoldalúan orvosolni, a másikat azonban – *az Írószövetség függetlenségét, a tisztikar demokratikus megválasztását* – igen, s ezt a közgyűlés azonmód meg is tette.

Akkora volt az elszántság, hogy a kulturális kormányzatnak sem fenyegetéssel, sem megosztási manőverekkel nem sikerült az írótársadalmat megrettentenie, illetve éket verni belé. Igaz, a hatalmat ekkor már nem Aczél György, hanem a Csoóri által „paraszt Révai”-nak aposztrofált Berecz János képviselte. A konfrontáció élet most már semmi sem vette el. A hatalom úgy válaszolt az Írószövetség függetlenedésére, hogy kiléptette híveit, és megtette az első lépéseket egy *ellenszervezet* létrehozására. Szándékának végrehajtására azonban már nem maradt elegendő ideje.

Mindezt fontos eseménynek gondolom, de távolról sem a legfontosabbnak. Ebben az időben *már nem a politika jelentette a legfőbb kihívást* az irodalom számára, hanem a kulturális fogyasztási szokások radikális átalakulása, *az irodalom iránti érdeklődés erőteljes megcsappanása*. A rétegíró státusának elfogadása részben erre a helyzetre volt válasz. Az irodalom hagyományos közéleti szerepvállalása most nem a politika vagy az irodalom akaratából vált kérdésessé, hanem a közönség érdektelensége folytán.

Elérkezve a kilencvenes évtized küszöbére, néhány észrevétellel zárnám áttekintésemet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás nem valamifajta belső, organikus fejlődés eredményeként következett be Magyarországon, hanem kívülről „gyűrűzött be”, mint annyi más dolog az olajválságtól a mikrochipek forradalmáig. *A hazai értelmiséget is váratlanul és készületlenül érte*. Mégsem jött zavarba, hiszen annyit gyorsan felfogott belőle, hogy immár szabadon szólhat. Ám az első évek mámore után fogytakozni kezdett a fórum, ahol megnyilatkozhatott, s idővel nemcsak a szereplési alkalom lett ritkább, hanem a honorárium is kevesebb.

A derék értelmiségi ismét *válaszút elé került*: részt vegyen-e a politikai cirkuszban (amely virágzó üzletággá fejlődött) vagy valamifajta tisztos polgári egzisztenciát keressen magának, avagy vállalja a független értelmiségi lét emelkedett, ámde keserves, más szavakkal: gögös és rögös útját. A nonprofit tevékenység finanszírozását mind a mai napig nem sikerült kielégítő módon megoldani.

Az országhatárok átjárhatóságával merőben új helyzetbe került a hazai művészet is, tudomány is. *Versenyhelyzetben vannak, de átlátható versenyszabályok nélkül*. E versengés ugyanis csak részben szellemi. Sőt a szelleminél nagyobb mértékben függ a beruházó tőkeerőtől és a piacot befolyásoló pr-képességtől. Legalább részben az ország nemzetközi presztízisének, azaz végső soron politikai teljesítményének függvénye, hogy a magyar kultúra mekkora mozgásteret kap a világban. Következésképp az irodalom még akkor sem szabadul meg a politikától, ha különben erre törekszik.

Ami demokratikusan választott kormányaink kultúrpolitikáját illeti, nehéz bennük különösebb eredetiséget találni. Az Antall-kabinet mintája a két háború közti időszak gyakorlata volt, amely a legnagyobb jóakarattal sem nevezhető demokratikusnak. De a néhai Klebelsberg Kunó legalább kézzelfogható eredményeket tudott felmutatni, még hozzá anélkül, hogy bármifajta „irodalmi munkásság”-ba bonyolódott volna. A Horn-kabinet viszont sikerrel sajátította el az angolszász politika kulturális érdektelenségét. Nem akarta az irodalmat irányítani, de finanszírozni sem. Az Orbán-kabinet pedig éppen fordítva járt el, mintha az *abszolutista* művészetpártolási metódust irigyelte volna meg: körülveszi magát udvari költőkkel, muzsikussal és egyéb csepürágókkal. Támogat és tűr – ami két T, éppen annyi, mint a múlt idő jele.

Lehet, hogy valóban erről van szó. Képtelenek vagyunk kilépni múltunk árnyékából. Megszoktuk a mintakövetést. Szeretjük, hogy másokat irányíthatunk. Szeretjük, hogy mások irányítanak.

A nemzeti irodalom paradigmái a 18–19. században

Dávidházi Péter (*Budapest*) „Édes eleink” útja „ditső Honnyunk” „boldog földjére”

A nemzetképviselő költői nyelve Virág Benedek és Horvát István történetírásában

Költői és történészi beszédmód összeállítására a fiatal Toldy (még Schedel) Ferenc először az öreg Virág Benedeknél láthatott élő példát. Első mentorával saját emlékezése szerint 1820 szilveszterén, de valószínűleg 1821 májusában ismerkedett meg,¹⁰⁷⁸ így Virág tervezett honfoglalási eposzának korábban elkészült és Kazinczynak levélben megküldött töredékét feltehetőleg sem ekkor, sem később nem látta, hiszen egyébként 1863-ban nem hagyta volna ki Virág *Poétai munkái* bővített kiadásából.¹⁰⁷⁹ Virág költészetét azonban gyorsan magába szívta, rajongott érte, amellet történetírói művét is nagyra becsülte. Hogy e kettős pályafutás milyen korán mintát kínált a fogékony tanítványnak, azt jól mutatja *Az én jövőm pályám* című verse, amelyet saját egykorú feljegyzése szerint 1821 nyarán egyik első szárnypróbálgatásaként, az ő hatására és hozzá írt („Midőn 31 Májusban Virág Benedek Úrnál valék fel buzdított a’ verselésre és 23 Júniusba ezt a’ négyes trochaeuszt adtam néki által mint próbát”), s melynek első versszakában aligha véletlenül bukkan fel Virág történetírói művének egyik címszava, s mint a tanítvány ott láthatta, nagy kezdőbetűvel: „Azt óhajtam szüntelen csak / AZT hogy ösmérjem kinek / Nagy nevét a’ Századoknak / Gyomra ősosz’ nem tépheti.”¹⁰⁸⁰ Valamit abból is észlelnie kellett, hogy Virág régóta egyformán szívén viselte a maga költői és történetírói munkásságát, noha a kettő egyenértékét nem mindenki fogadta el, s némelyek alig leplezhető gyanakvással méregették vagy egyenesen kétségbe vonták történetírása tudományos megalapozottságát vagy újdonságát. Mindazonáltal Virág szemében a történetírás többféle (közösségi és személyes) okból is fontos tevékenységnek számított. Miközben 1802 végén egy magyar történettudományi művet tanulmányoz, ráébred az ilyen munkák hasznára a léhának ítélt korabeli regényekkel szemben. „E’ napokban olvastam Bél Mátyás Könyvét: Adparatus ad Historiam Hungariae etc. tsak nem kedvem jöve Magyarra tenni Priskus Rétort. [...] Én úgy vélem, hogy a’ ki effélékre fordítaná tehetségét, üdöjít; többet ‘s hasznosabbat tenne, hogy sem a’ Kassai boszorkányozó, Törpe Péter, Jetta, ‘s a’ t.”¹⁰⁸¹ Alig néhány hónap múlva, 1803 tavaszán Virág örömmel hallotta az írói pályakezdése ösztönzőjeként tisztelt Bessenyei Györgyről, hogy „a’ Római Históriát magyarázza”,¹⁰⁸² s amikor 1811 februárjában azon sajnálkozott, hogy noha megfordult Bécsben, Bessenyeit nem láthatta soha, ismét hálásan emlékezett arra, hogy „ő az, a’ kinek tolla ‘s esze engem, hogy magyarul kezdenék írni, felébresztett”, s akinek kéziratos történelmi művéből egy részt (mint azonosították: másolatban¹⁰⁸³) időközben megismerhetett. „Kár! hogy az ő Római Históriája,

¹⁰⁷⁸ TOLDY Ferenc: *Virág Benedek*. TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Második kiadás. Bp., Ráth Mór. 1878. 38.; Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1821. szeptember 10. *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. S. a. r. és jegyz. OLTVÁNYI Ambrus. Bp., 1969. (A továbbiakban: BAJZA–TOLDY 1969.) 17. Vö. Oltványi Ambrus jegyzetét, BAJZA–TOLDY 1969. 528.

¹⁰⁷⁹ VIRÁG Benedek: *Poétai munkái*. Harmadik, teljesb kiadás. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest. Heckenast Gusztáv. 1863.

¹⁰⁸⁰ MTA Kézirattár. M. Irod. Régi és újabb írók m. 4-rét. 86. sz. II. köt. (Gerincén nyomtatás: Toldy F. Irodalmi jegyzetei 1822–1824. M.T.A.) A kéziratos kötet 47. *Vers és próza* című részében, Schedel számozásában a 3., a később rákerült ceruzás lapszámozással a 66. lap rektóján.

¹⁰⁸¹ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1802. december 23. *Kazinczy Ferencz levelezése*. I–XXI. Kiad. VÁCZY János. Bp., Magyar Tudományos Akadémia. 1890–1911. (A továbbiakban: KAZINCZY 1890–1911.) II. 537.

¹⁰⁸² Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1803. április. *Kazinczy 1890–1911*. III. 55.

¹⁰⁸³ L. Penke Olga bevezető tanulmányát, in: BESSENYEI György: *Rómának viselt dolgai*. I–II. S. a. r. PENKE Olga. Bp., Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó. 1992. I. 15–16.

mellyet Orczi Lászlónak dedicált, ki nem jött. Mert egy könyvet láttam belőle.”¹⁰⁸⁴ Az 1820-as évek elején folytatott sétáik és beszélgetéseik során a fiatal Toldyt nyilván megérintette az öreg literátor érezhetően kettős, költői és történetírói ihletettsége.

A *Magyar Századok* korabeli fogadtatása jelzi, hogy milyen halvány és sokféleképp értelmezhető volt ekkor még a költő történetírói vállalkozásával átlépett határvonal. Kazinczy saját vallomása szerint áhítatosan olvasta a művet 1809 tavaszán; főként az egészségből kibontakozó sors tragikuma ragadta meg, mely szerint a legfagyosabb lelket is felolvasztotta volna. „Eggyütt érzettem veled mind azt, a’ mit mondasz benne, ‘s értelek ott is a’ hol nem mondod mind a’ mit értetni akarsz, ‘s keseregtem azt a’ felséges Nemzetet, mellyet a’ gonoszság soha nem engedett arra a’ tetőre fellépni, mellyre teremtvé van. Hát még a’ későbbi időkre mit lehetne mondanod ha lehetne! Ellohad tűzünk, mert nincs a’ ki használni tudja s’ akarja. Mire nem meheténk vala, ha kedvezett volna a’ szerencse! Így az erő csak arra szolgált, hogy még nehezebben kelhessünk-fel.”¹⁰⁸⁵ Válaszlevelében Virág közvetlenül nem reagál ugyan a dicsérő szavakra, de tudósítja barátját, hogy folytatja a *Magyar Századokat*, mert szerint nagy szükség van rá. „Nem késő azt tanulnunk, a’ mit olly sokáig nem tudtunk, mert senki által nem taníttattunk. Most érezzük kártékonyságát a’ tudatlanságnak.”¹⁰⁸⁶ Bár 1810 nyarán még jólesik neki, hogy Kazinczy inkább költésre biztatja („gyakran biztattál, hogy verseket is írnék, ne csak Századokat, a’ miből értem, hogy gyönyörködöl munkáimban”¹⁰⁸⁷), de 1811 februárjában ugyanezért már kissé megnehezte, úgy érezvén, mintha barátja nem tartaná elég fontosnak az ő történetírást: „Te csak versificatióra készetsz engem. Miért nem inkább a’ Századokra? én úgy vélem, hogy ezek a’ nemzetnek nagyobb hasznára vannak, mint akármely poéma. Bizony igen szeretném, ha többen dolgoznánk e tárgyban, de nem úgy ‘s olly formán mint eddig.”¹⁰⁸⁸ Történeti munkája ügyében Virág érzékenysége abból is adódhatott, hogy visszajutott hozzá egyesek fitymálkozása. Elbűszkélkedve az egykori tanítványa, Pyrker János közvetítette jó hírrel, miszerint a szombathelyi püspök „igen megdicsérte a’ M. Századokat”, nyomban hozzáteszi, hogy e munkájára „mindazáltal némellyek morogtak, talám mai napig is morognak”.¹⁰⁸⁹ Kazinczy azonban híven kitartott az ő történeti opusza mellett, sőt másokat is próbált megnyerni ügyének. „Szerezzd-meg Virág Benedeknek Magyar Századjait ‘s szeresd!”¹⁰⁹⁰ – ösztökelte Dessewffy Józsefet, s nem rajta múlt, hogy a felszólítás vége kudarcot vallott, a könyv nem győzte meg a grófot szerzője történetírói érdemeiről. „Virág Benedek Magyar Századgyait olvastam a minapában; de nem találtam benne semmi újjat, sem a történetekre, sem a’ dolgokra, se pedig a formára nézve. – Nints benne semmiféle új történetbéli értekezés, semmi új resultátumok vagy új kombinációk. A’ ki régi Historiát ír, annak vagy új ‘s még ismételten factumokat kell ki kaparni az ótska penészes írásokból, vagy úgy kell helyhezetni, és előadni a’ már tudva levőket, a’ mint még elő nem adódtak úgy; hogy előadások vagy felette el ragadó legyen, vagy igen bé ható, vagy ollyan, hogy új és még eddig észre nem vett következtetésekre vezessenek. Ha úgy nem íródik a’ régi História, nem egyéb, ha compilatio, és jobb egy régi História fordítani!”¹⁰⁹¹ Nem enyhít az utóbbi felkiáltáson, mely történetírásként voltaképpen jogosulatlannak és nélkülözhetőnek ítéli a *Magyar Századokat*, hogy az ekkortájt épp egy nem

¹⁰⁸⁴ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1811. február 7. KAZINCZY 1890–1911. VIII. 304. Vö. MEZEI Márta: *Virág Benedek és a Magyar Századok*. VIRÁG Benedek: *Magyar századok*. Vál., s. a. r., utószó MEZEI Márta. Jegyz. és a latin szövegrészeket ford. WIMMER Éva. Bp., Magvető Könyvkiadó. 1983. (A továbbiakban: VIRÁG 1983.) 409–433.

¹⁰⁸⁵ Kazinczy Ferenc Virág Benedekhez, 1809. április 21. KAZINCZY 1890–1911. VI. 344–345.

¹⁰⁸⁶ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1809. április 30. KAZINCZY 1890–1911. VI. 354.

¹⁰⁸⁷ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1810. július 26. KAZINCZY 1890–1911. VIII. 27.

¹⁰⁸⁸ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1811. február 7. KAZINCZY 1890–1911. VIII. 304.

¹⁰⁸⁹ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1811. március. KAZINCZY 1890–1911. VIII. 419.

¹⁰⁹⁰ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. [k. és h. n.] KAZINCZY 1890–1911. VIII. 161.

¹⁰⁹¹ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1. KAZINCZY 1890–1911. VIII. 180.

akármilyen régi históriát, Tacitus *Annalesét*¹⁰⁹² fordító Dessewffy siet hozzáfűzni: mindez nem csökkenti Virág érdemeit *Cicero és Horatius fordítójaként*; vagyis egyértelműen kiderül, hogy Kazinczyval ellentétben Dessewffy csak költőként, s főleg műfordítóként becsüli Virágot, történészként nem tartja számottevőnek.

Számottevőnek nem, mert nem lát benne új eredményt, de az hevesen szókimondó kedvében sem jut eszébe Dessewffynek, hogy Virág művét annak műfaja vagy módszere miatt kiutasíthatná a történettudományból. Kortársaihoz hasonlóan Dessewffy is eleve kettős elkötelezettségűnek, azaz egyszerre tudományos és művészi műfajnak tekintette a történetírást, amelyben az utóbbi részaránya esetenként olyan nagyra nőhet, hogy egy-egy művet akár csupán elragadó előadásmódja jelentőssé avathat. A történeti művek kettős természetének elvét és értékelésük kettős normakészletét a századelő magyar literátorai ókori mintákra és elméletekre hivatkozva alkalmazták, és a történetírásról (vagy az irodalomtörténet-írásról) nagyjából e kettős eszmény jegyében igyekeztek fogalmat alkotni az egyetem oktatói is Horvát Istvántól egészen Toldyig, aki az 1861/62-es, majd az 1863/64-es tanévben a történetírás elméletéről és módszertanáról tartott előadássorozatot az egyetemen, ugyanezt tanította diákjainak. „A történetírás *tudomány*, és magasabb kifejlésében *művészet* egyszersmind. *Tudomány*, amennyiben a tényeket kibuvárolván, azokat megállapítja, okaikat, összefüggéseket kifürkészi, s polit[ikai] v[agy] erkölcsi v[agy] mindkét szempontból megbírája; *művészet* amennyiben kellő elrendelés s előadás által nem csak az értelmet meggyőzi, az észet kielégíti, hanem a képzelemre és kedélyre, tehát a szépérzékre is hat, s így *öszves lelki tehetségeinket öszhangzó működésbe hozza*.”¹⁰⁹³ Ugyanitt Toldy a történetírás tudományát két részre osztotta, melyek közül a heuristica „a tört[éneti] anyag gyűjtése, [me]gvizsg[álása], megítélése körül forog”, a historiographia viszont „a tört. anyag elrendelésének és előadásának törvényeit állapítja [me]g”; nyilván az utóbbival függ össze, hogy a „tört[énetírás] művészete *ars historicának* nevezetik”.¹⁰⁹⁴ A XX. század távlatából (1983-ból) visszatekintve egy elemző úgy látta, hogy Dessewffy tévesen próbálta a tudományos történetírás kritériumaival szembevetni a *Magyar Századokat*, amelyet sem tudományos, sem szépirodalmi műnek nem tarthatunk, hanem „sajátos műfajú, népszerűsítő munkának, tudós apparátussal megtűzdelt regényes történelemnek”, amelyből hiányoznak mind az „objektív”, mind a „metafizikus” okadatolás, és ezért „az emberi, egyéni indítékoktól, jellemek ütközéseitől, sorsok szövevényeitől mozgatott történelem ily módon – nagy jegyzetapparátusa, tárgyilagosságigénye mellett – nem szilárd elméleti bázison épülő tudós történeti krónika lett, hanem inkább regényes mű, regény a történelemről”.¹⁰⁹⁵ A történetírástól elvárt *korabeli* követelmények alapján azonban mindez még beletartozhatott a tudományosságba vagy legalábbis összefért vele; történettudomány és szépirodalom megítélésének normakészlete részben egybevágott: ahogy az eposz költőjétől is megkívánták az előzetes forrástanulmányt, a tudós történetírástól is elvárták a művészi stílust. Virág művének tudományosságát ezért nem vitatták fél évszázad múlva azok sem, akik egyébként értékéről különbözően ítélték. Miután Toldy 1862–1863-ban Virág kéziratos hagyatékából öt kötetre kiegészítette és *A magyar nemzet classicus írói* sorozatban kiadta a *Magyar Századokat*, előszavának értékelésével Gyulai (–g. aláírással) azonnal vitába szállt, vissza akarván venni a szerinte túlzó nagyrabecsülésből, de neki sem jutott eszébe, hogy Virág művét eleve kizárja a történettudományból. „E munka mindig tiszteletre méltó emléke marad fölszendülni készülő történetírásunknak, nem csak az összeállításra, hanem az előadásra nézve is, de azt a plastikai alakítást,

¹⁰⁹² Vö. Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. november 15.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. november 16. vagy 17.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1. Kazinczy 1890–1911. VIII. 53–54., 158–159., 164., 182.; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1811. július 22. KAZINCZY 1890–1911. IX. 38.; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1818. október 10. KAZINCZY 1890–1911. XVI. 191.

¹⁰⁹³ TOLDY Ferenc: *A történettudomány Encycl. és Methodológiája. 1863/4. II. pénteken, 11–12.* Toldy Ferenc hagyatéka. Toldy Ferenc magyar történeti előadásaihoz. Egyetemi jegyzetek. (Sajátkezű kézirat.) MTAK. Tört. 4 rétd, 29. sz. (A továbbiakban: Toldy 1863–1864.) 18.

¹⁰⁹⁴ TOLDY 1863–1864. 18.

¹⁰⁹⁵ MEZEI Márta: *Utószó.* VIRÁG 1983. 420–421., 428.

melyről Toldy emlékszik, bajosan lehet feltalálni benne. Virág Tacitusi érzületéről sem lehet szó, mit Toldy szintén megemlít. Az a mély gyűlölet, fájdalom s mégis nyugalom és méltóság, mely Tacitust jellemzi, sehol a mi különben felvilágosodott, hazafias, de jámbor szerzetesünkben, kit mélyebb szenvedély és melancholia aligha zaklattak.”¹⁰⁹⁶ Tehát Gyulai nem vonja kétségbe Virág helyét a magyar történetírás fejlődésében, sőt véleménye nincs messze Toldytól, aki nemsokára (még szintén 1863-ban) Virág *Poétai munkáit* ugyenebben a sorozatban kiadva úgy gondolja, hogy a *Magyar Századok* szerzője volt „azon nemzeti iránynak, melyet Horvát István az ő nyomain hozott be történetvizsgálatunkba, első megpendítője s kifejezett képviselője; első egyszersmind, ki költeményeiben, a nyomorult jelennek csüggesztő világába a magyar hősvilág kétségtelenül nagy és biztató emlékezeteit idézve fel, költészetünket új tartalommal és lélekkel termékenyítette meg, s közvetve classicai műeposzunk alapvetője lett”.¹⁰⁹⁷ E könyvet ismertetve és előszavának iménti értékítéleteit idézve Gyulai nem száll vitába a magyar történettudományban így szinte korszaknyitó jelentőségre emelt historikus megítélésével, azt azonban kétli, hogy a szerinte csak „jeles” költő egyenesen „classicusaink sorába” tartoznék, mint a sorozatcím állítja, s azt sem tudja elfogadni, hogy egyáltalán volna „classica (ha az a remek értelmében van mondva) műeposzunk”.¹⁰⁹⁸ Gyulai szerint tehát Toldy mind történetíróként, mind költőként túlbecsüli Virágot, bár az szerinte is *mindkettőnek* kiváló.

Toldy iménti véleményéből számunkra még fontosabb, hogy Virágot egyazon mondatban mind a nemzeti irányú magyar *történetírás*, mind pedig a magyar hősi *eposz* alapvetőjének nevezi, aki az előbbivel Horvát István, az utóbbival (odaértetten) Vörösmarty számára egyengette az utat. Bár szerinte az eposzhoz Virág költészete csak közvetve, a hősi múltnak nyilván más műfajú (főként ódai) megidézésével járult hozzá, vagyis még ekkor sem tudja, hogy Virág már a század elején megpróbálkozott egy töredékben maradt és versei kiadásából rendre kimaradt eposszal, e mondat kimondatlanul is fejlődéstörténeti párhuzamot von, sőt már-már kapcsolatot sejtet történetírás és eposziasság között Virág életművében. Ezen a nyomon elidulva sejtésünk igazolódik, kiderülven, hogy beszédmódjában a *Magyar Századok* nemcsak a reformkor nemzeti eposzaival érintkezik, hanem már a századelő eposzkísérleteivel, közülük főként Virág eposzi próbálkozásával. Virág *Magyar Századokjának* első változata, mely egyelőre az Árpád-házi királyokat tárgyalta, 1808-ban került ki a nyomdából, két kötetre bővített második kiadása, a XV. századig terjeszkedve, 1816-ban jelent meg; eközben vajmi kevesen tudhatták, hogy Virág 1802 végén, épp a történetírás iránti vonzalma kezdetén, *Magyar Hexameterok* címmel elküldte Kazinczynak egy tervezett honfoglalási eposz 24 sornyi töredékét,¹⁰⁹⁹ amelynek már (egyébként homéroszi, s talán még inkább vergiliusi ihletű) kezdősorai megütik a későbbi magyar nemzeti hősköltészet vörösmartyas hangját.

Nem Virág próbált először magyarul honfoglalási eposzt írni, s abban sem első, hogy igazodva az Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 1746-ban (Schwandtner gondozásában) megjelent kiadása és magyar fordításai (Lethenyei János, 1790; Mándi István, 1799) nyomán átalakuló őstörténeti tudathoz, Attila helyett Árpádot állítja középpontba.¹¹⁰⁰ De ebben a tárgykörben alighanem ő társította elsőként a hexameteres formát a képviselői beszédmód teljes paradigmájával, amelyben a többes szám első személy már közös birtokra utaló birtokviszonnyal és genealógiai metaforával illeszkedik egyazon rendszerbe, összefűzve a beszélőt, megszólított közönségét és közösnek elképzelt őseiket. Ráday Gedeonnak az 1740-es évek végén írt, majd 1787-ben megjelent kísérlete, az *Árpádról írandó bajnoki éneknek kezdete*, mely szerzőjének rimes-időmértékes újításai közé (a róla elnevezett Ráday-nembe) tartozik; elkészült negyven sora egyaránt érzékelteti a műfaj genealógiai igazolásra hivatottságát és az

¹⁰⁹⁶ –g. [GYULAI Pál]: *A magyar nemzet classicus irói*. Koszorú, 1863. I. 306–307.

¹⁰⁹⁷ TOLDY Ferenc: *Előszó*. VIRÁG 1863. V–VI.

¹⁰⁹⁸ –g. [GYULAI Pál]: *A magyar nemzet classicus irói*. Koszorú, 1863. II. 113–114.

¹⁰⁹⁹ Virág Benedek Kazinczy Ferencnek, 1802. december 23. KAZINCZY 1890–1911. II. 537–538.

¹¹⁰⁰ Vö. BEÖTHY Zsolt: *Árpád a magyar költészetben*. BEÖTHY Zsolt: *Romemlékek. Tanulmányok, beszédek, cikkek*. I–II. Bp., Franklin-Társulat. 1923. I. 5–33. ; SZABADOS György: *Csokonai és Anonymus*. CSETRI 1999. 137–150.; SZABADOS György: *A krónikáktól a gestákig*. Kézirat. 2000. 1–32.

Árpád-ház és a Habsburgok közti áthidalhatatlan genealógiai szakadék epikus problémáját: invokációjában megígéri a még gyermek II. Józsefnek, hogy Árpád dicsérete után egyszer majd az ő virtusát és diadalait zengi. Talán e kettős elkötelezettség dilemmájával függ össze, hogy Ráday töredéke még nem használja a közös származást sugalló családi metaforákat és az együvé tartozásra utaló többes szám első személyt. E strófákra tagolódó verstől eltér Batsányi *Ama dicső magyar* című töredéke a maga szakozatlan felező tizenkettőseivel, mely azonban a költő Kufstein óta dédelgetett szándéka ellenére¹¹⁰¹ a tizedik sor után abbamarad, s nem tudjuk meg, hogy nyitósorai egyszemélyes megszólalása után („Ama dicső magyar lesz tárgya versemnek, / Ki e hazát vérrel szerzé nemzetemnek;”) eljutott volna-e a narrátort közönségével összefűző többes szám első személyig. A nemzetképviselési beszéd mód felé tartó eposzkísérletek időrendjében előkelő hely illeti meg Csokonai *Árpád vagy a magyarok megtelepedése* című töredékét; a honfoglalási eposz terve 1798 táján fogamzott meg a költőben, elkészült 51 sorának megírása pedig 1802 végére vagy 1803 elejére tehető.¹¹⁰² Vergiliusi mintájú témamegjelölésében harmadik személyű tárgyat használ („Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű / Bajnokot éneklek”), előbb csak így utalva ismételten a jelen nemzedéket Árpádhoz fűző genealógiai szálra („az isteni férfi, / Akinek áldja porát még a késő maradék is”, illetve „S alkota olly nemes alkotmányt, mellyben az időnek / Szennyei közt az ő fényes maradéki ragyognak”), majd az invokáció harmadik személyű megszólítottjai sorában egyszer csak (éppen az amúgy is hangnemből 29. sorban¹¹⁰³) megjelenik egy többes szám első személyű birtokviszony („Nemzeti tűz! Te magyar lélek! Haza tiszta szerelme! / Boldog Helikonunk szent szüzei, mellyek az édes / Hanggal hódító érzést egyelítetek öszve! / Jóltevő magyarok-kegyes-istene!”), hogy a *nemzeti*, a *magyar* és a *haza* után jövő *Helikonunk* egycsapásra megteremtse az epikus nemzetképviselési beszédhelyzetét. Jóllehet ilyen közösségteremtő birtokviszony még csak egyszer bukkan föl az elkészült szövegrészben, és egyelőre nem egyesül családi metaforákkal, számos jel mutat arra, hogy ha Csokonainak maradt volna életideje dédelgetett terve megvalósítására, eposzában valószínűleg kiépül a nemzetképviselési beszéd mód nyelvtani és metaforikus rendje. Fennmaradt prózai cselekményvázlata szerint lett volna alkalom a genealógiai láncolat elbeszélő végigkövetésére, amelynek már jelzésszerű összefoglalásában felbukkannak családi metaforák: a II. könyv halicsi jelenetében Árpád a fejedelemmé kívánságára elbeszélte volna „nemzete történeteit [...] a Lebedinnél való csatáig”, elmondva, „hogy ők legrégibb nemzete a világnak, hogy Attila az ő nagyatyjuk, hogy neveztettek ők magyaroknak és chasaroknak, hogy csalogatta őket egy ismeretlen isten és az ő nagyatyjuk földjének visszavételére”; a X. könyvben, mintegy ezt a történetet a későbbi fejleményekkel kiegészítendő, Árpádnak Isten egy látomásban fellebbenti a jövő eseménysorának fátyolát „a végzés tükörszobájában, maradékaról egész a mostani időig”.¹¹⁰⁴ Ugyanerre vall, hogy tervezett eposzáról tudósítva Széchényi Ferencet, 1802 szeptemberében milyen természetesen használja a közös ősökre (és a tőlük eredő nemzetre) utaló birtokviszonyt: „az Árpádról és Őselejinknek megtelepedésekről írandó Heroica Epopeam is négy esztendőök elforgása alatt, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek”.¹¹⁰⁵ Ha Csokonai tovább él, milyen

¹¹⁰¹ Vö. Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1802. december 23. KAZINCZY 1890–1911. II. 537. Vö. TARNAI Andor jegyzetével, *Batsányi János összes művei*. I–IV. S. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, ZSINDELY Endre. Bp., Akadémiai Kiadó. 1953–1967. I. 389–390.

¹¹⁰² Csokonai Vitéz Mihály Széchényi Ferenchez, 1802. szeptember 16. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Szerk. DEBRECZENI Attila és SZUROMI Lajos. CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Levelezés*. S. a. r. és jegyz. DEBRECZENI Attila. Bp., Akadémiai Kiadó. 1999. (A továbbiakban: CSOKONAI 1999.) 201., 725. Vö. SZILÁGYI Ferenc: *Csokonai művei nyomában. Tanulmányok*. Bp., Akadémiai Kiadó. 1981. 621–667.

¹¹⁰³ DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium. Szerk. BITSKEY István és GÖRÖMBEI András. 1.) Debrecen. Csokonai Kiadó. 1993. 150.

¹¹⁰⁴ *Csokonai Vitéz Mihály munkái*. I–II. S. a. r. és jegyz. VARGHA Balázs. A latin nyelvű műveket ford. MURAKÖZY Gyula. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. 1987. I. 285–287.

¹¹⁰⁵ Csokonai Vitéz Mihály Széchényi Ferenchez, 1802. szeptember 16. CSOKONAI 1999. 201.

készségesen beilleszkeszhetett volna például az itteni „Öselejinknek” szó, önmagában is erőteljes (a szapphói versszak utolsó, adoniszi soraként ismerős) zengésével, hexameter részeként (akár zárataként) pedig tökéletesen eposzias metrikájával, az elkészült 51 sor folytatásának hömpölygő daktilusai és spondeusai közé! De Csokonai meghalt, mielőtt eposztervét megvalósíthatta volna. Helyette a XIX. század elején Virág Benedek talál rá a nemzetképviseleti (költői vagy tudományos) nagyelbeszélés egyszerre nyelvtani és metaforikus alapformulájára, amelyhez hosszú évek óta kereste, válogatta és formálta a díszítő jelzőket. Aki egyik versében már az előző század végén (1797-ben), noha már nem elsőként révedezett a *párdacos* Árpádról, az fog eposztörédékében (1802) az elsők között¹¹⁰⁶ írni *Atyáinkról* is, illetve történetírásban (1808) éppen – *eleinkről*.

Virág epikusi, illetve történészi szövegformálása között vers és (tudományos) próza minden különbsége ellenére éppen a mindkettőben felbukkanó képviseleti beszédmód teremt kapcsolatot, de korántsem csupán nyelvtanának többes szám első személyű birtokviszonyaival vagy retorikájának családi metaforáival. A kétféle szöveg lélektani és funkcionális közelségét ugyanis még szembeötlőbbé teszik szóválasztásaik további érintkezési pontjai: eposza expozíciójában Virág egy-egy érzelmileg átfűtött jelzővel utal a megtalált haza földjére („Rettenetes hadakat, ‘s egy lelkes Scitha Vitéznek / Tetteit énekelem, ki vadon Honnyának öléből, / Intetvén az Egek titkos végzéseik által, / E’ nemes országnak boldog mezejére verődött”), illetve az elődökre („Oh, Te ditső Honnyunk jó Angyala! mostan is, a’ ki / Édes Atyáinkhoz, noha szent paisodnak alatta / Nem tudták magokat még akkor lenni, ‘s hatalmas / Karjaid által ezer meg ezer veszedelmeik ellen / Védettetni, kegyes voltál!”), s néhány év múlva¹¹⁰⁷ ezek a jelzők térnek vissza ugyanezek jelölésére a *Magyar Századok* nyitó bekezdésében: „A nem nagy számú ugyan, de bátor szívű sereg hallgatván a józan észnek tanácsira csudákat tett, midőn annyi hatalmas uralkodókon, annyi különbféle s fegyveres népeken rövid idő alatt erőt vett, és magának e boldog földet lakhelyül választván elfoglalta. De édes eleink tudtak győzedelmeskedni az irigységen is, ami nekik legnagyobb dicsőségekre válik [...]”¹¹⁰⁸ A két szövegérintkezés („boldog mezejére” – „boldog földet”; „Édes Atyáinkhoz” – „édes eleink”) önkéntelenül kiemeli, hogy a történettudományi, illetve hőskölteményi elbeszélésben egyaránt felbukkanó képviseleti beszédmód már Virágnál epitheton ornans-okat vonz, ami mindkét szövegtípusnak bizonyos *eposziasságot* kölcsönöz.

Az eposzi jelzővel ellátott családi metafora hagyománya ekkoriban más kettős (tudományos, illetve költői) tevékenységű szerzők kétféle szövegeit is összekapcsolja, amint azt legtisztábban Virág közeli barátjánál, Horvát Istvánnál láthatjuk. Horvát 1805. november 17-én, Virággal nagyjából egy időben (mindössze három évvel a *Magyar Hexameterek* után és körülbelül a *Magyar Századok* írásának kezdetén) *Mindennapi* című jegyzetkönyve elején dedikációként olyan költői szózatot intézett *A’ Magyar Nemességhez*, amelyet maga *Dalnak* nevezett, de ha egymást szakszótlanul követő alkaionos strófáit az enjambement-okat követve sorpáronként összeolvassuk, összhatásuk némi eposzias hangot vegyít az ódaiba. Már harcba hívó megszólítása közös hazáért mozgósítva utal beszélő és megszólítottjai egységére („Ébredjetek föl dízre teremtetett / Nagy Férfiak! – Had, rettenetes veszély, / Dagályos ellenség igyekszik / Árva Hazánk telekit zsarolni.”), majd a véráldozattal honfoglaló közös ősökre hivatkozva

¹¹⁰⁶ Kisebb költeményben például Édes Gergely már 1786-ban használt hasonló szóalakot: *Enyelgése* XXII. darabjában Attila és Cságán odafentről szánják, „hogy idestova hányják / Az habok e’ Nagy-Apánk’ vére szerezte Hazánk’.” *Édes Gergely enyelgése. Avagy Időt töltő tréfás versei. Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetenyenn, rész szerént Martosonn.* Pozsony, Wéber Simon Péter betűivel. 1793. 38.

¹¹⁰⁷ Nem tudtam megállapítani, mikor kezdett Virág a *Magyar századok* 1806-ban megjelent első kötetének megírásához, talán előkészületeit sejteti, hogy 1803-ban már volt könyvtárában magyar történelmi mű, s 1804 nyarán a régi magyar szokások összeírását fontolgatta, Anonymust is forgatva hozzá, hogy „a’ hazai dolgokra” ébressze idegen szokásokat utánzó kortársait; ugyanekkor Kazinczytól folyók és tavak régi neveit kérte. Virág Benedek Kazinczy Ferenchez 1803. november 27.; Virág Benedek Kazinczy Ferenchez 1804. június 30. KAZINCZY 1890–1911. III. 124., 208.

¹¹⁰⁸ Virág Benedek: *Magyar századai*. I–V. Kiadta TOLDY Ferenc. Pest. Heckenast Gusztáv. 1862–1863. I. 13.

emeli ki az együvé tartozó utódok kötelességét: „Már birtokainkra tör, / Tódul, rohan vadon sereggel / A’ ragadozni tanult kevélység. / Békókba hagyjuk rántani a’ Hazát, / Mellyet nemes vér omladozása közt / Bátor vitézséggel szereztek / Nemzeteket ki verő Atyáink? / Ott, – hol nagy Árpád kardja remegtete / Végső tsapással sok jövevény vezért; Hol drága Mátyásunk hatalmas / Fegyvere bő viadalmak által / Ragyogva fénylett, [...] / Ott szégyenülten városinktól / Frantzia szolga gyanánt adózzunk?” A szónoki kérdésre felelő „Forr még karunkban Szittyai vér”¹¹⁰⁹ ugyanúgy teremt vérségi eredetközösséget beszélő és megszólított hallgatóság közt, ahogy a honfoglaló ősök véráldozatának említése, valamint a beszédhelyzetet végig meghatározó gyakori birtokos szerkezetek („Árva Hazánk”, „birtokainkra”, „Atyáink”, „drága Mátyásunk”, „városinktól”) tették, ráadásul az öröklődött szittyai vér motívuma itt ugyanazt a folytonosságot hivatott érzékeltetni, mint a Virág Magyar Hexameterekjeiben felbukkanó „Scitha Vitéznek” mint ősatyának megidézése.

Hasonló nyelvi formulák térnek vissza majd Horvát történelmi munkáiban, nemegyszer Virág jelzős szerkezeteinek párjaival: 1820-ban megjelent nemzetségtörténetének ajánlásában „e’ Boldog Országot” említi, öt évvel későbbi őstörténetének (*Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégibb történeteiből*) nyitó mondatában „e’ Magyar boldog Földre” utal, majd többször él az „Atyáink” nevezettel.¹¹¹⁰ Mi több, a *Rajzolatokban* a képviseleti beszédmód már az Ürményiné Komjáthy Annához szóló ajánlásban megjelenik, a Virág Benedeknél felbukkant jelzős szerkezethez hasonló formában: a Bartélemy kötetében megismert Anacharsisról Horvát immár biztosan tudni véli, hogy „hajdan a’ Lófejú Székelekhez, igazság szerető édes Magyar Rokonainkhoz, tartozott”.¹¹¹¹ A képviseleti beszédmód közös családfát sugalló metaforái természetesen illeszkednek a közösségi önigazolás apologetikus célzatához. „Ne véljétek mindazonáltal, hogy a’ mi *Palótz* véreink olly értelemben voltak volna *Rablók*, *Prédálók*, vagy talán épen *Gyilkosok*, mint sokan gondolni hajlandók.” Bölcs Leo Görög fejedelem kedvezőbb véleményét idézve „Atyáinkról”, Horvát elégséges bizonyítékot érez a hathatós védelemhez. „Ilyen biznyságtétel a’ *tudós és szövetséges Görög Tsászár szájából* agyon ver ezer meg ezer klastrom falai között lakó tudatlan régi Barát Írók, kik *Atyáinkat az Emberi Nemzet Sepredékének festették a’ nélkül, hogy őket esmérték* volna.” A nemzethez méltó eredet bizonyítása Horvátnak magára eszmélése óta szívügye; mint könyve első bekezdésében megvallja, már gyerekkorában sem tudta elfogadni, hogy Árpád megannyi fényes hadi győzelmet kivívott unokái bármikor a régmúltban „pásztoroktól, halászsoktól, ‘s hol mi gubás emberektől” eredtek volna.¹¹¹² Nemegyszer látható, hogy e méltatlannak érzett feltételezések cáfolatául miként próbál az apologetikus szándék összeegyeztetni egymásnak ellentmondó tulajdonságokat egy kiemelni akart nemzeti jellemképben: Horvát olyan békeszerető ősapákat kíván festeni, akik nem portyáznak, de egy minden hadifortélyt ismerő (s a lóról hátrafelé nyilazást feltaláló) katonanép vitézei, s bár nevükben (*magyarok*, tehát *mag-eresztők*)¹¹¹³ hordozzák, hogy szántóvetők, személyesen nem ereszkednek le a földműveléshez. „Számталanszor hallottuk mi oskoláinkban, olvastuk könyveinkben, hogy *Atyáink prédálni jártak Európának különbféle országaiba*, holott a’ fen maradott kevés Írókból is meglehet bizonyítani: hogy *ők soha el nem hagyták Hazájokat*, ha tsak vagy mint *szövetségesek* más külföldi Nemzetektől *meg nem hivattak*; vagy pedig mint *megbántatott Felek* (p.o. ha megtagadták tőlök a’ *kikötött adót*) tórlani nem mentek a’ Sérelmeket. Számталanszor hallottuk Oskoláinkban, olvastuk könyveinkben, hogy *nyers hust ettek Atyáink*; hogy *pásztorok*, hogy

¹¹⁰⁹ *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. (Horvát István Mindennapja az az Minden napra szolgáló Jegyző könyve 1805–1809.)* Kiad., jegyz., tanulm. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerk. Dr. TEMESI Alfréd és Dr. SZAUDER Józsefné. Bp., Tankönyvkiadó. 1967. 58.

¹¹¹⁰ HORVÁT István: *Magyar ország gyökeres régi nemzetségeiről*. Pest. Trattner János Tamás betűivel. 1820. (A továbbiakban: HORVÁT 1820.); HORVÁT István: *Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest. Petrózai Trattner Mátyás. 1825. (A továbbiakban: HORVÁT 1825.) 1., 79–80.

¹¹¹¹ HORVÁT 1825. VI.

¹¹¹² HORVÁT 1825. 1.

¹¹¹³ HORVÁT 1825. 7.

halászok, hogy vadászok voltak Atyáink. [...] *Vadásztak* is első gyermekségektől fogva, mivel a' *Nyilazás Fő Mestereinek* állandó gyakorlásban kellett élniek a' háboru esetére. [...] Azonban ilyen munkákat, mint a' *Földmívelést* és *Ló* vagy *Marha Őrzést* számtalan *Szolgaik* és *Jobbágyaik* által gyakoroltatták.”¹¹¹⁴ Ebből az eredetközösségi és közvetve nemzetjellemtani célból lesz fontos Horvát számára, hogy a világtörténelem legnagyobb hadvezéreiről megpróbálja bebizonyítani, hogy magyarok ivadékai voltak, s még Nagy Sándor is az ereiben csörgedező magyar vérnek köszönheti bámulatos haditetteit. Megtudjuk, hogy Macedóniában már Philippus dicsőséggel uralkodott, ám „fia, a' görög királyi széken is a' *Szitya eredethez* hív, Nagy Sándor lépett a' Vitézségnek legmagosb poltzára a' Magyaroknak és Jászoknak 's még több Szitya Feleknek, mint Frigyeseknek, öszve munkálkodásokkal”, amint Horvát szerint nem is meglepő, hogy „a' magyar eredetű és magyar Katonaság által győzedelmeskedő Nagy Sándor Ciliciába jöttekor *Magyar Városban* (Agra, Aregea, Argos, Argeopolis) A' MAGYAR BÖLTSESÉGNEK [...] Argivus – Magyar - Ősi Szokás szerént bényujtotta hála áldozatát, és igen *Kegyesen* bánt a' *Tarsusi*, *Magyarvári*, és *Mallosi* Magyar Véreivel, mint Argivusokkal”.¹¹¹⁵ Ahogy itt a vitézséget a bölcsességgel, ugyanígy szeretné Horvát összeegyeztetni „atyáink” és „eleink” igazolásul a hadviselők szerepét a művelődőkével, amennyire lehet, s ahol már nem, ott megjelenik nála a később más szerzőknél (Toldynál is) sokat hangoztatott mentség: a folyvást veszélyeztetett hazát (és Európát) védve nemigen lehetett módjuk könyvekkel foglalatoskodni. „A' szityák, a' *philisteusok*, a' *parthusok*, a' *pelasgusok* már az ősz régiségben is magasztaltatnak. Sőt könyű volna a' régi írókból azt is megmutatni, hogy ezek hozták Európába legelőször a' nagyobb tsinosodást. Atyáink tehát nem valának, ha tőlök szármoztak, *durvák* 's *vademberek*, mint a' háboru sulyaitól panaszokra fakadó, vagy őket nem is igen esmérő néhány régi Írók festették. Ha utóbb a' Tudomány Kedvelésben itt vagy amott hidegebbek lettek, azt az örökös hadakozások, mellyeket nem tsak saját Hazájok védelméért, hanem Olasz Ország és Német Ország Bátorságáért is folytattak a' hajdan nagy hatalmu Török Nemzettel, okozták.”¹¹¹⁶ Ugyanitt említi Horvát, hogy „Eleink [...] az idegen Látiumi nyelvet kelleténél többre becsülték”.¹¹¹⁷

Szinte mindegy, hogy költői vagy tudósi műben, a hálás utódok nevében megszólaló narrátor ilyenkor ugyanúgy tagja (egyszerre földrajzi és történeti) közösségének, ugyanúgy együtt van megszólított hallgatóságával a közös hazára, sőt közös származásra utaló többes szám első személybe olvadva (Virágnál: „Honnyunk”, „Atyáinkhoz”, „eleink”; Horvátnál: „Hazánk”, „Atyáink”, „Mátyásunk”, „Eleink”), nem pedig fejlettebb egyedi tudatként távolságot tartva áll kívülük és fölöttük. Mindez erősen emlékeztet arra, ahogy az eposz műfajának időszerűségéről vagy túlhaladottságáról folytatott reformkori vitákban jellemezték (egy szerves közösségi kultúra iránti nosztalgikus sóvárgással) azt a bensőséges viszonyt, amely az eposz narrátorát hallgatóságához fűzhette valaha. (Többek közt éppen a Vörösmarty epikájáról értekező fiatal Toldy vélekedett úgy a haza múltját, jelenét és jövődjét megidéző nemzeti eposzról, hogy költőjét „nemzete repraesentánsának nézzük; tőle bizonyos popularitás kívántatik,” a prófétákéhoz hasonlóan;¹¹¹⁸ egy évtizeddel később Toldy megintcsak költő és közönsége szerves együttélésével és összetartozásával jellemezte a műfaj virágkorának társadalmi lételejét, s ehhez képest tekintette a műfajra kedvezőtlennek, hogy immár „minden egyed elkülönzött kis egésznek képez a nagy társaságban”, hogy a színházon kívül a költő már sehol sincs „élő, közvetlen közlekedésben hallgatóival”,¹¹¹⁹ és hogy ami valaha a piacon szájról szájra terjedt, azt nyomtatott betű viszi

¹¹¹⁴ HORVÁT 1825. 80.

¹¹¹⁵ HORVÁT 1825. 28–29.

¹¹¹⁶ HORVÁT 1825. 130–131.

¹¹¹⁷ HORVÁT 1825. 131.

¹¹¹⁸ Toldy Ferenc *kritikai berke. Első kötet. 1826–1836*. Bp., Ráth Mór. 1874. 15.

¹¹¹⁹ TOLDY Ferenc: *Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról. Szontagh Gusztáv ellen*. Fgyelmező, 1839. 21. sz. 345–348.

olvasószobák magányába.)¹¹²⁰ A *Magyar Századok* nyitó bekezdésének és a *Magyar Hexameterek* expozíciójának archaikusan szerves közösséget utánzó (és ezáltal sugalló) beszédmódjához hozzátehetjük további hasonlóságként, hogy a közös dicsőség jegyében álló célkitűzéseik is mennyire hasonlítanak egymásra: eposzkísérletébe Virág azért fogott bele, amiért szerinte valakinek véghez kellene vinni a nagy feladatot: „hogyan legyen valaki, a’ ki Nemzetünk ditsőségéért írjon”¹¹²¹ – ez a feladatválasztás pedig nemcsak a *Zalán futása* (szintén képviselői beszédmódú) kezdősorának előzménye („Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?”), hanem érintkezik Virág történetírói indítékaival, a nemzeti tudat nevelésének szándékával,¹¹²² s ugyancsak összecseng a Virágot sokféleképpen támogató Horvát István történetírói eszményével, amely Toldy *Handbuch*-ját, majd egész irodalomtörténeti munkásságát ösztönözte. Horvát eszményére jellemző, hogy a magyar nemzetségekről írott művét ajánlásában maga nevezi „a’ nemzeti ditsőség gyarapodására tüzölő” igyekezet termékének,¹¹²³ majd pedig őstörténete végső érdemét látja hasonló szolgálatban: „a’ Chaosból rendes világosságot hoztam ki Nemzetünk ditsőségére, melyet már Sesostris korában az Aegyiptomi Pyramisok hegyére függesztettem”,¹¹²⁴ de Pázmándi Horvát Endrét is azért buzdította honfoglalási eposz írására, hogy az a nemzet „ditsőségére” szolgáljon.¹¹²⁵ Eötvös nekrológja majd Horvát e legsajátosabb törekvéséhez híven sűríti éppen ebbe a szóba elismerését a szerinte is kétes őstörténeti nézetű tudós mégiscsak tiszteletre méltó érdemei előtt: „soha kebel nemzete dicsőítéséért inkább az övénel nem lángolt”.¹¹²⁶ Így származott a nemzet dicsőítésének célzata egy még szinte osztatlan eposzi és történetírói törekvésből a XIX. század elején, s megfogalmazása ezért marad nemegyszer annyira hasonló a század közepén túli költészetben és tudományban is, mind intézményesebb szétválásuk ellenére. Amennyire joggal állította 1863-ban a *Magyar Századok* bővített kiadását elkészítő Toldy, hogy e mű szerzője „történetírásunkban a valódi nemzeti iskola megindítója lőn”,¹¹²⁷ ugyanannyira jelentős adat, hogy ez az iskolateremtő történettudományi mű érzületében és beszédmódjában egy töredékben maradt nemzeti eposz jegyeit viseli magán, s ennek az eposznak kifejezett dicsőítő célkitűzését látjuk öröklődni a *Magyar Századok*-tól is ihletett történettudományi és irodalomtörténeti munkák egész sorában, s persze a későbbi magyar verses epikában is, amikor például a *Toldi szerelmét* író Arany vigaszért „a mult dicsőséghez fordul”.¹¹²⁸

¹¹²⁰ TOLDY Ferenc: *Végszó az eposzi s drámai korról és drámai literatúránkról*. Figyelmező, 1839. 24. sz. 394–399.

¹¹²¹ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1802. december 23. KAZINCZY 1890–1911. II. 537.

¹¹²² Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1809. április 30.; Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1811. február 7. KAZINCZY 1890–1911. VI. 354.; VIII. 304. Vö. MEZEI Márta: *Virág Benedek és a Magyar Századok*. VIRÁG 1983. 409–433. Ezúton köszönöm Mezei Mártának, hogy Virágot illetően személyesen is útba igazított.

¹¹²³ HORVÁT 1820. Lapszám nélkül.

¹¹²⁴ Horvát István Kazinczy Ferenchez, 1824. november 12. KAZINCZY 1890–1991. XIX. 234.

¹¹²⁵ B. V. L. szignóval, ami Boldogrégi Vig Lászlót, vagyis Horvát István írói álnevét rejti. Tudományos Gyűjtemény, 1817. I. köt. 107–108.

¹¹²⁶ EÖTVÖS József: *Horvát István*. Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Szerk., előszó, jegyz. MEZEI Márta. Bp., 1976. 53–54.

¹¹²⁷ TOLDY Ferenc: *Előszó*. VIRÁG 1862–1863. V. p. VII.

¹¹²⁸ ARANY János: *Toldi szerelme*. Arany János összes művei. V. *Toldi szerelme*. *A Daliás idők első és második dolgozata*. S. a. r. VOINOVICH Géza. Felelős szerk. KERESZTURY Dezső. Bp., Akadémiai Kiadó. 1953. 147–153.

Debreczeni Attila (*Debrecen*) Nemzet- és nacionalizmus-diszkurzusok

(történeti-irodalomtörténeti diszkurzus)

A XVIII. század végi nemzettudat változását Bíró Ferenc „a rendek szerint nem tagolt, egységes és oszthatatlan, önálló létezőként” elkülönülő nemzetfogalom feltűnésében mutatja fel. „Ennek az elkülönülésnek az alapja a nyelvben van. A nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, e nemzet minőségét pedig az ezen a nyelven művelt »tudományok« mutatják meg. Ez a nemzetfelfogás jól észrevehető módon a társadalom alacsonyabb néposztályainak köréből származó értelmiség számára volt most, a XVIII. század végén jelentőségteljes gondolat s egyelőre még kevésbé a kor nemessége számára, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló királyság vezető ereje volt s mint politikai testület láthatóan tartózkodott az egyensúly megbontásától.”¹¹²⁹ A nemzettudat változása a monográfia alapkoncepciója szerint a nemesség és az értelmiség közötti sajátos „dialógusban” értelmeződik: a nemesi előjogokra épülő, kizáró jellegű rendi nemzettudattal szemben az értelmiség a századvégen kidolgoz egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzeteszme alapkritériuma így az egységesség lesz, viszont ez a nyelvben, s nem a jogokban konstituálódik.

E koncepció sok tekintetben Kosáry Domokos elgondolása cáfolataként¹¹³⁰ is olvasható, aki a nyelvi mozgalmat a nyelvújítással egyetemben a rendi nacionalizmus fogalmi körébe utalja. E fogalom a feudális–antifeudális szemléleti kettősség jegyeit viseli magán, innen nézve határozatlik meg átmeneti nemzettudatként: „A nacionalizmust mint nemzeti törekvések együttesét a polgári fejlődéssel hozzuk kapcsolatba. Elnevezésünk nem ennek próbál ellene mondani, és természet szerint nem olyasmire utal, mintha a nacionalizmust a feudalizmus hozná létre. Csak annyit állapít meg vitathatatlan tények alapján, hogy ebben az időszakban, a XVIII–XIX. század fordulóján, Magyarországon, a nemesség nagy többségének körében egy olyan nacionalizmus vált uralkodóvá, amely nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható.”¹¹³¹ Jól látható, hogy a rendi előjogok megőrzése vagy elvetése a konstitutív mozzanat, a nyelviség ennek alárendelten tűnik csak elő. Komoly jelentőséghez jut viszont az etnikai elem: a rendi nacionalizmus fogalma valójában etnikai tudattal átszínezett rendi natio-eszmét jelöl.

Csetri Lajos arra hívja fel nyomatékosan a figyelmet, amire már Kosáry Domokos is utalt,¹¹³² nevezetesen, hogy a rendi natio eszméje maga sem egységes: „tudomásul kellene venni végre, hogy a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetiszemlélet hagyományai tekinthetők magyarnak: a királyi Magyarországon évszázadokon keresztül élt nemesi családok, különösen a Dunántúl családjai számára magától

¹¹²⁹ BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 156.

¹¹³⁰ KOSÁRY Domokos: *Napóleon és Magyarország*, Bp., 1977, 92–96.; *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 652, 713. Irodalomtörténeti szempontból Tarnai Andor fogalmazott meg markáns ellenvéleményt az először 1971-ben publikált (Századok 1971, 545–629.) tanulmány gondolataival szemben (TARNAI Andor: *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, Irodalomtörténet 1972, 383–396.).

¹¹³¹ KOSÁRY Domokos: *Napóleon és Magyarország*, i. m., 78.

¹¹³² „A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. Ha a külső (és belső) antifeudális veszély fenyegetése tűnt nagyobbak, a feudális nacionalizmusnak Habsburg-hű változata, a veszély csökkenésével viszont ellenzéki változata erősödött.” (*Napóleon...*, i. m., 149.)

értetődő hagyomány volt a labanc nemzettudat, így a kuruc–labanc ellentét nemcsak magyar–német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte, belső, sőt kiéleződött szakaszaiban polgárháborús ellentét is.”¹¹³³

Kulin Ferenc függetlenség és lojalitás kapcsolatáról kialakított nézetei sok tekintetben hasonlatosak ehhez, de ő inkább az adott politikai helyzet meghatározottságait emeli ki, valamint azt, hogy e kategóriák nemcsak a rendi nemzettudat körében érvényesek, fontos szerephez jutnak a modernizálódó változatokban is a XIX. században.¹¹³⁴ A modern nemzettudat kialakulását racionális, érzelmi és erkölcsi szakaszok elkülönítésével mutatja be,¹¹³⁵ tartalmi jegyként kiemelve a vitézi és civil értékrend együttélését.¹¹³⁶ Kulin Ferenc koncepciója, amely nem kis mértékben Kölcsey életművének vizsgálata során alakult ki, „a nemzetközponturnak *én-tudat* természetét”¹¹³⁷ állítja központba, azt az újszerű viszonyt, amelyet a hagyományos identitásélmény válságba kerülését megelőző individuum alakít ki egy megképződő új közösségeszmével.

A felvillantott elgondolásokban jól megfigyelhető, hogy vagy a rendi–polgári (premodern–modern) nemzet-felfogás közötti váltást állítják a középpontba, vagy egyfajta tipológiai közelítésmóddal élnek. Az első esetben a kizáró jelleg megszüntetésén, az egység megteremtésén van a hangsúly, vagyis a *váltás* mibenlétének megvilágításán, a másodikban inkább a különféle *változatok* egymásmellettiisége hangsúlyozódik, premodern és modern nemzetfelfogások kontinuitását és összefonódottságát sugallván. Mindkét felfogás talál érveket a történeti szakirodalomban.

(nemzet-tipológiák)

A modern nemzet-eszme formálódásának vizsgálatához kétségtelenül Szűcs Jenő írásai jelentik az egyik alapvető indítást, noha nem monografikusak és folyamatosan újraírják egymást (a fent említett szerzők is sokszor hivatkoznak ezekre). E – részben polemikus ihletettséggű – tanulmányok egyik fő törekvése éppen a modern nemzet-eszme fogalmi megragadása a megelőző gondolati konstrukciók kontrasztjában, valamint a középkori nemzet-eszme jelenségeinek, változatainak részletes leírása.¹¹³⁸ A modernitás Szűcs Jenő értelmezésében nemcsak a *communitas*-fogalom megváltozását jelentette, a nemzet-eszme egésze kimozdult eredeti helyéből és kontextusából: „a »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. sz. vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”¹¹³⁹

¹¹³³ CSETRI Lajos: *NEM SOKASÁG HANEM LÉLEK*, Bp., 1986, 58.

¹¹³⁴ Kulin Ferenc: *Nemzet-eszme és nacionalizmus*, in Uő: *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 385–389.

¹¹³⁵ „1795-ig, azaz a köztársasági mozgalom bukásáig [...] a nemzetfogalom használatának racionális megokolása tűnik szembe.” „1795 után [...] a nemzethez, a hazához fűződő szubjektív viszony nosztalgikussá, elégikussá, egyszóval érzelmessé válik”, lenyomataként „egy olyan nemzedék rajongó-szenvedő hazaszeretetének, amelyiknek vagy már nem, vagy még nem volt módja az értelmes és hasznos cselekvésre.” „A racionalizmus és érzelmesség kultusza után a személy erkölcsi érdeklődése [...] folytán a szubjektum számára abszolút értékűvé válik a nemzet-eszme.” (i. m., 367–369.)

¹¹³⁶ I. m., 369–378.

¹¹³⁷ KULIN Ferenc: *Nemzet és egyén*, in i. m., 353.

¹¹³⁸ Ebből következően az átmenet-átformálódás mikrofolyamatait, vagyis éppen azok a jelenségek, amelyek számunkra a legfontosabbak a XVIII. század végét vizsgálván, nem kaphattak részletes kifejtést.

¹¹³⁹ A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge, in Uő: *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 220–221., vö. az első kiadás némileg bővebb megfogalmazását, Bp., 1970, 59.

Az e kategóriák összekapcsolódása által létrejövő, új minőséget képviselő fogalmat általában két ideáltípusban írják le, az *államnemzet* és a *kultúrnemzet* koncepcióban, aszerint, hogy az állami keretek avagy inkább a kulturális hagyományok jelentik a közösségi azonosságtudat alapelemét. Az előbbire a francia, az utóbbira a német fejlődés a szokásos példa, de mindig hangsúlyoztatik, hogy tiszta formában nem valósultak meg, ezért célszerű ideáltípusokról beszélnünk.¹¹⁴⁰ A modern nemzettudat (genetikusan és tipológiailag elkülönített) két ága, az államnemzet és kultúrnemzet kettőssége mint ideáltípusok alapvető fogalmi támpontot jelentettek a kutatás számára hosszú időn keresztül, ezt bizonyítják a különféle megközelítések analóg fogalmi dichotómiái.¹¹⁴¹

Azon túl azonban, hogy eme ideáltípusok még különféle arányban való keveredésük feltételezésével sem alkalmasak a nemzet-eszme történeti sokféleségének leírására, elvileg is problematikusak. A két típus valójában csak egy mozzanatra vonatkoztatva értelmezhető. Az állami keretek megléte esetén beszélhetünk 'államnemzetről', míg ezek hiánya vagy csökevényes volta esetén *csak* a nyelv, a kultúra és a tradíciók alapozhatják meg a modernitás egység-igényét. Ez azonban nem más, mint negatív meghatározás és a kulturális mozzanat szempontjából leértékelő jellegű az állam primátusához képest. Ezen túl még azt a vonatkozást is homályban hagyja, hogy valójában az államnemzet-koncepciókban sem járulékos mozzanat, hanem konstitutív kritérium a nyelv, a kultúra és a tradíció. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy nem látszanak a szálak, amelyek a rendi natio fogalmi változataihoz kötik őket (márpedig ilyen szálaknak létezniük kell, hiszen a „fúzió” eleve feltételez bizonyos folytonosságot), akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy államnemzet–kultúrnemzet tipológiájával nemigen ragadható meg a nemzet fogalma. Mindennek ellenére azonban még azokban a diszkurzusokban is ott kísért e kettősség valami módon, amelyek egészen más kérdésirány alapján formálódnak.

(szociológiai diszkurzus)

A nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalomban az utóbbi mintegy húsz esztendőben a nacionalizmus értelmezése került a középpontba.¹¹⁴² Ez az elsőrendűen szociológiai diszkurzus nagymértékben a XX. század végi nemzeti mozgalmak megelevenedésével, helyenként agresszívvá válásával függ össze. Alapvető szempontja az etnikum és az állam kapcsolata. A modernitás korába lépett etnikumok önálló államra való törekvését döntő jellemvonásként értelmezik ebben a diszkurzusban, ahogy azt egyik legnagyobb hatású képviselője, Ernest Gellner megfogalmazza: „nations and states are not the *same* contingency. Nationalism holds that they were destined for

¹¹⁴⁰ „A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a 18. század végén és a 19. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult – többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenesetre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó – területiális keretből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egység, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait. Másrészt aszerint (s ez nem kevésbé lényeges), hogy a »nemzet« fogalma és koncepciója a polgári korban mennyiben tartalmazza az e fogalomhoz fűződő régi, azaz a rendi korszakban fogant képzetek tagadását, s tekinti a nemzetet az azt alkotó egyedek merőben újszerű korrelációjának, a politikai társulás új képletének, avagy éppen ellenkezően, az időtlent, a messi múltba visszautaló momentumot hangsúlyozza.” (A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához, in *Nemzet és történelem*, i. m., 285., vö. *A nemzet historikuma*, Bp., 1970., 14–19.)

¹¹⁴¹ Az „államnemzet–kultúrnemzet” fogalompárhoz hasonló kettősséget mutat a nemzetközi szakirodalom kategóriahasználata is: „political nationalism–cultural nationalism”, „state-nation–nation-state” és újabban „state to nation–nation to state” (vö. minderről F. M. BARNARD: *National Cculture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau*, Journal of the History of Ideas 1983, 231–232.).

¹¹⁴² Umut ÖZKIRIMLI az 1945-től az 1980-as évek végéig terjedő időszakot egy egységnek fogja fel történeti áttekintésében, ez azonban leginkább a posztmodern megközelítésmód perspektíváját tükrözi (*Theories of Nationalism*, New York, 2000, 36–55.).

each other; that either without other is incomplete, and constitutes a tragedy.”¹¹⁴³ A nacionalizmus jelensége tehát abból az eredendő ellentmondásból magyarázható, hogy sok az etnikum, de kevés az állam.¹¹⁴⁴

Kétségtelen, hogy e diszkurzusban a nacionalizmus kifejezés gyakran eleve negatív konnotációjú, s ezen az alapkontextus figyelembe vételével nem is nagyon kell csodálkoznunk. Gellner, Hobsbawm és követőik diametrálisan állnak szemben az általuk vizsgált jelenséggel, nemzet-konceptiójuk így eleve konfrontatív jellegű.¹¹⁴⁵ Mivel mindenféle nacionalizmus alapjául a nemzet időtlen felfogását tételezik, így önmaguk pozícióját a primordialistának¹¹⁴⁶ nevezett elgondolással szemben határozzák meg. A nemzet az ő (modernistának mondott) felfogásuk szerint éppen hogy nem öröktől fogva létező entitás, hanem nagyon is újszerű képződmény, amely az ipari társadalom kialakulásának következményeképpen, a modern nyilvánosság keretei között és hatására, az értelmiségi elit közösségképző tevékenysége nyomán jött létre.¹¹⁴⁷

E koncepciónak szinte emblémája Benedict Anderson könyvének címe, az *Imagined Communities* (Elképzelt közösségek).¹¹⁴⁸ A kifejezés kétségtelenül találó,¹¹⁴⁹ de minden bizonnyal félrevezető is

¹¹⁴³ Ernest GELLNER: *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983, 6. Vagy ideírhatjuk a könyv sokat idézett első mondatát is: „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent.” (uo.; vö. 43. és még másutt is) Charles Taylor – Gellner okfejtésének több más vonatkozása mellett – éppen e tétel általánosíthatóságát vonja kétségbe: „Végül kétkedem, hogy azt a Gellner által megfogalmazott tételt, miszerint a modern nacionalizmus fókuszában az állam áll, definíció értékűnek kellene tekintenünk.” (Charles TAYLOR: *Nacionalizmus és modernitás*, Világosság 1995., 8–9. szám, 9.) Utóbb maga Gellner is finomított elképzeléseiről (ld. *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája* in *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETT Zoltán és DEÁK Ágnes, Pécs 1995., 188–210.). Gellner koncepciójának átfogó elemzését ld. Umut ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 127–143.

¹¹⁴⁴ (Madách után szabadon.) Gellner megfogalmazásában: „there is a very large number of potential nations on earth. Our planet also contains room for a certain number of independent or autonomous political units. On any reasonable calculation, the former number (of potential nations) is probably much, much larger than that of possible viable states. If this argument or calculation is correct, not all nationalisms can be satisfied, at any rate at the same time.” (*I. m.*, 2.; vö. még a hasonló számítást a nyelvek és az államok arányairól: 44–45.)

¹¹⁴⁵ Hobsbawm például sarkítva így fogalmazza meg a tudományosság egyébként természetesen fölöttébb indokolt követelményét: „egyetlen komoly nemzet- és nacionalizmuskutató sem lehet a politikai nacionalizmus híve [...] Szerencsére, amikor e könyv megírásához kezdtem, nem volt szükségem arra, hogy történelmietlen előítéleteimet magam mögött hagyjam.” (Eric J. HOBBSAWM: *A nacionalizmus kétszáz éve*, Bp., 1997, 22–23.) Hobsbawmra nézve ld. Umut ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 116–127.

¹¹⁴⁶ „It is an ‘umbrella’ term used to describe scholars who hold that nationality is a ‘natural’ part of human beings, as natural as speech, sight or smell, and that nations have existed since time immemorial.” (Umut ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 64.) E megközelítéshez jelentősebb nevek nemigen társulnak, kérdéses, hogy Clifford Geertz idesorolása is mennyiben igazolható (vö. erre nézve Özkirimli okfejtését, 64–84.)

¹¹⁴⁷ Amint Gellner írja: „nationalism is not the awakening of an old, latent, dormant force, though that is how it does indeed present itself. It is in reality the consequence of a new form of social organization, based on deeply internalized, education-dependent high cultures, each protected by its own state. It uses some of the pre-existent cultures, generally transforming them in the process, but it cannot possibly use them all.” (*I. m.*, 48.; politika és kultúra viszonyáról a modern nemzet vonatkozásában ld. 54–55.)

¹¹⁴⁸ Benedict ANDERSON: *Imagined Communities*, London–New York, 1983, 1991.² Mi a továbbiakban a második kiadást idézzük.

¹¹⁴⁹ Ebből aztán olyan szójátékok képződtek tovább, mint (imagi)nation (vö. James VERNON: *Border Crossings: Cornwall and the English (imagi)nation*, in *Imagining Nations*, ed. Geoffrey CUBITT, Manchester–New York, 1998, 153–172.).

volt, amint arra Dér Aladár is rámutatott,¹¹⁵⁰ hiszen igen hamar a gellneri ‘kitalált’ értelemben vált elterjedtté, amely leegyszerűsítés ellen Anderson eleve tiltakozott.¹¹⁵¹ S ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a mű második kiadásában a szerző éppen azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy az ‘elképzelt közösségek’ nem a semmiből teremnek, hanem nagyon is jól kitapinthatóak a folytonosság elemei,¹¹⁵² akkor e modernista diszkurzus képviselőinek elég nagy hányadával szemben óvatosságnak kell lennünk, erőteljes szimplifikációik miatt.¹¹⁵³

A primordialista–modernista nemzet-, illetve nacionalizmus-felfogások bírálataként képződött meg még e diszkurzuson belül egy harmadik pozíció, amely magát szimbolikusként határozta meg, s amelyet Umut Özkirimli etno-szimbolistaként nevez meg.¹¹⁵⁴ Anthony D. Smith, mint e koncepció egyik jeles képviselője, több ízben is felrajzolta a különböző koncepciók egymáshoz fűződő viszonyait.¹¹⁵⁵ A sok tekintetben John Armstrongra¹¹⁵⁶ visszavezethető (s Anderson újabb nézeteitől sem messze eső) elgondolás alapja az a belátás, hogy az „elképzelt közösségek” nem a semmiből teremnek, még a modern nyilvánosság viszonyai között sem, felmutatandó tehát az a közösség-képző elv s annak működése, amely e modern közösségeket megalapozza, illetve amelyekkel folytonosságuk értelmezhető. Ez a közösség az etnikum (Smith a francia ‘ethnie’ kifejezést használja),¹¹⁵⁷ a közösségképzés pedig a közösségi szimbólumok tradicionalitásában, a közösségi emlékezet narratív folytonosságában érhető tetten.¹¹⁵⁸ Felvethető persze a kérdés, hogy vajon a

¹¹⁵⁰ DÉR Aladár: *A nacionalizmusfogalom elemzéséhez*, Világosság 1998. 4. sz., 70–71.

¹¹⁵¹ „With a certain ferocity Gellner makes a comparable point when he rules that ‘Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.’ The drawback to this formulation, however, is that Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences that he assimilates ‘invention’ to ‘fabrication’ and ‘falsity’, rather than to ‘imagining’ and ‘creation’. In this way he implies that ‘true’ communities exist which can be advantageously juxtaposed to nations. In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished, not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined.” (*I. m.*, 6.)

¹¹⁵² Vö. a második kiadáshoz írott új bevezetőt és az utolsó két fejezetet, főleg: XIII–XIV. és 187–206.

¹¹⁵³ A számos könyv és tanulmánykötet közül csak mintegy találomra említünk néhányat: *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality*, ed. N. V. CHAVEHAVADZE, Ghia NODIA, Paul PEACEY, Washington, 1994; *Toward a Theory of Nationalism: Cross Cultural Perspectives*, ed. Daniel C. BRUCH, Robert L. ELLMAN, Szeged, 1995; *Notions of Nationalism*, ed. Sukumar PERIWAL, CEU, Budapest–London–New York, 1995 (e Gellner által bevezetett kötetből leginkább John Armstrong tanulmánya emelhető ki).

¹¹⁵⁴ Vö. Umut ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 167–189., külön elemzi John Armstrong és Anthony D. Smith munkásságát.

¹¹⁵⁵ Smith gazdag munkásságából két könyvet emelhetünk ki leginkább: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986., *National Identity*, London 1991. Legújabb tanulmánykötete újonnan írott bevezetésében szinte didaktikusan foglalja össze könyveiből jól ismert tételeit (*Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999., 3–27. Tudomásunk szerint három tanulmány olvasható tőle magyarul: *A nacionalizmus és Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok*, in *Eszmék a politikában...*, *i. m.*, 9–24. és 27–51.; *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, Café Babel 1996. 1. sz., 11–25.

¹¹⁵⁶ John ARMSTRONG: *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, 1982.

¹¹⁵⁷ Smith általában hat kritériumot határoz meg, s ez alapján a következő definíciót adja: „This allows us to define an ethnie as a named human population with myths of common ancestry, shared historical memories and one or more common elements of culture, including an association with a homeland, and some degree of solidarity, at least among the élites.” (*Myths and Memories of the Nation*, *i. m.*, 13.) Ezt megelőzően ugyanaz a hat pont található, kis változtatásokkal, mint előző könyveiben (ld. pl. *National Identity*, *i. m.*, 21.), bizonyos alaptételeket, gondolatmeneteket illetően ez gyakran visszatérő sajátossága Smith írásainak.

¹¹⁵⁸ „Most important, it is myths of common ancestry, not any fact of ancestry (which is usually difficult to ascertain), that are crucial.” (SMITH: *National Identity*, *i. m.*, 22.)

modernitás nem változtatja-e meg döntő mértékben a hagyományozódott szimbolikus elemeket, nem helyezi-e egészen újszerű kontextusba azokat.¹¹⁵⁹

Az etnicitás vizsgálata egyébként önálló kutatási irányként kapcsolódik a nacionalizmus szociológiai diszkurzushoz, ahogy azt a Smith és Hutchinson által szerkesztett szöveggyűjtemények is példázzák.¹¹⁶⁰ Magyarországon a Világosság című folyóirat szentelt 1988-ban különszámot az *Etnikum, nemzet, nemzettudat* kérdéskörének, egyaránt alkalmazva elméleti és történeti megközelítéseket, jeles szerzők tollából.¹¹⁶¹ Már e tanulmányokban is megfigyelhető a modern szociológiai és fenomenológiai megközelítésmódok jelenléte, amelyek egymástól oly igen eltérő alapvetésűek, de amelyek saját logikájukból adódóan egyaránt eljutnak a hagyományok, a hagyományozódás kérdéséhez.

(fenomenológiai – jellegű – diszkurzusok)

E ponton kerül tehát közel a történeti szociológiai diszkurzus a fenomenológiai (és azzal rokon) diszkurzus(ok)hoz. Nem feledhetjük azonban, hogy az etnikumhoz, a hagyományokhoz való odafordulás a szociológiai diszkurzusban csak előzmény jellegű és alapozás funkciójú, a fenomenológiai szemléletben viszont maga a közösségi hagyományozódás a vizsgálat tárgya. Vagyis éppen a kiindulópont és az alapvető kérdés különbözik: az egyikben az *államiság* mint domináns értelmi keret áll a középpontban, a másikban viszont a *kollektív tudat*. A kollektív tudat működésére vonatkozó fenomenológiai kérdésirány így az elsődleges csoportok kulturális valóságképzését tekinti referenciának, s elméletileg erre alapozza (miként újabban S. Varga Pál) a nemzet „szimbolikus értelemvilágának” a leírását (és tipológiai vizsgálatát).¹¹⁶²

A fenomenológiai, illetve (történeti vagy kulturális vagy szimbolikus) antropológiai szemléletmódról korábban már szóltunk, most elsősorban inkább a nemzet-eszme vonatkozásában releváns mozzanatokot szükséges kiemelni. A közös „szimbolikus értelemvilág” fogalma teremti meg a lehetőséget arra, hogy egy adott közösség kollektív tudatát mint a közösség számára elsődleges valóságot leírjuk.¹¹⁶³ Ez a valóság kulturális eredetű, döntően szimbólumokban és narratívákban

¹¹⁵⁹ „the question that awaits an answer is: to what extent a ‘reconstructed’ and ‘reinterpreted’ culture is the same culture? [...] In the age of nationalism, the myths, symbols and traditions of the past are put to different and sometimes conflicting uses.” (Umut ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 221.)

¹¹⁶⁰ *Nationalism*, (Oxford Readers), ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1994; *Ethnicity*, (Oxford Readers), ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1996.

¹¹⁶¹ Világosság 1988., 8–9. szám.

¹¹⁶² S. VARGA Pál: *„mi világunk” látóhatára (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diszkurzusainak vizsgálatához)*, in *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 453–470., főleg: 462–467. A szerző szívességéből a tanulmányt már kéziratban, korábbi változatában is használhattam. S. Varga Pál a nép és nemzet fogalmainak 19. századi változatait vizsgálván Husserl és Szűcs Jenő munkáira építve tipológiai javaslattal él: elkülönít államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet. Az első esetben a közösségképző mozzanat a közös intézményi elem, az államhoz való tartozás tudata, míg a másodikban a kulturális és nyelvi tényező a meghatározó. E szemlélettipusok az államnemzet–kultúrnemzet kettősség analógiáját mutatják. A harmadik változatban a történeti jogok folytonossága a közösségképző tényező, vagyis a rendi natiohoz való tartozás tudata, míg a negyedikben a szociológiai tényező, aminek értelmében a nemzet az adott társadalom osztályainak összessége. S. Varga Pál már előljáróban leszögezi, hogy e típusok szinte sohasem jelennek meg tiszta formájukban, továbbá hozzáteszi, s számunkra most ez a fontos, hogy a közösségkonstituáló mozzanatok diszparát jellegűek, s nem azonos szinten állnak, ezért nem is lehet közvetlenül összevetni vagy megfeleltetni őket.

¹¹⁶³ Vö. *A fenomenológia a társadalomtudományokban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Bp., 1984, főleg Alfred Schütz és a Peter L. Berger–Thomas Luckmann szerzőpáros tanulmányai (159–177., 269–320., 321–349.; továbbá Jan ASSMAN: *A kulturális emlékezet*, Bp., 1999, 135.; Clifford GEERTZ: *Sűrű leírás*, in *Az értelmezés hatalma*, Bp., 1994, 172.

létezik. A nemzet mint sajátos közösség így ugyancsak a rá jellemző közös szimbolikus értelemvilágban manifesztálódik, vagyis kollektív tudata leginkább szimbólumokban és narratívákban ragadható meg.¹¹⁶⁴

A narrativitással érintkező, azzal párhuzamosan alakuló megközelítésmód a kollektív emlékezet kutatása, amelynek vitathatatlanul legmonumentálisabb teljesítménye a Pierre Nora (és kutatócsoportja) nevéhez fűződő, 1984 és 1992 között megjelent *Les lieux de mémoire* című kötet, a maga 4760 oldalával.¹¹⁶⁵ A magyarul is megjelent bevezető tanulmány¹¹⁶⁶ az „emlékezethely” fogalmát a kollektív emlékezet és a történelem metszéspontjában helyezi el: ez az az eszköz, amellyel a felejtés ellenében a történelem konstrukciója eredményesen felléphet.¹¹⁶⁷ A hatalmas kötet tanulmányai a francia nemzettudat konstrukciójának tartópilléreit ragadták meg az „emlékezethelyek” feltárásával, amelyek között a gall kakas és Jeanne d’Arc, a Louvre és Verdun éppúgy szerepel, mint a Larousse enciklopédia, a Marseillaise és a trikolor, hogy csak találomra emeljünk ki néhányat.¹¹⁶⁸ Magyarországon leginkább Gyáni Gábor elméleti tanulmányai tartoznak az emlékezetkutatások körébe.¹¹⁶⁹

Az emlékezet-kutatások legújabb nagyhatású műve Jan Assmann nevéhez fűződik, aki minden addiginál elmélyültebb elméleti megalapozását nyújtotta e megközelítési iránynak. Különösen fontos számunkra az a gondolatmenete, amely a kollektív identitás sajátosságait rögzíti. Ennek értelmében a nemzet mint kollektív identitás elválaszthatónak tűnik a közösségi tudás reflektálatlan kulturális „alapstruktúráitól” éppúgy, mint a politikai ideológia céltételező, teremtő aktivitásától. Világossá teszi azt is, hogy a nemzet politikai, illetve kulturális kritériumok alapján történő meghatározása (ld. nemzet-tipológiák) bizonyos szempontból nem képvisel két releváns típust, mert bármilyen identitás eleve „kulturális alakzatok” által létezik.¹¹⁷⁰

(posztmodern diszkurzusok)

A nemzet mint kollektív tudat megragadására egyébként több irányból is történtek kísérletek. A multikulturalizmus posztmodern diszkurzusa a másság és idegenség értelmezésével jut el a nemzettudat problematikájához.¹¹⁷¹ Az identitásképzés mint kulturális folyamat elemzése a

¹¹⁶⁴ Itt leginkább S. VARGA Pál: *A nemzeti irodalom fogalmai a 19. században* című készülő monográfiájának elméleti bevezetőjére hivatkozhatom. Meg kell említenem továbbá azt is, hogy a Varga Pállal folytatott hosszú beszélgetések tanulságai „láthatatlanul” is beépültek gondolatmenetembe – ezekért is itt mondok köszönetet.

¹¹⁶⁵ Mi a „Quarto” kiadást használtuk: *Les lieux de mémoire*, sous la direction de Pierre NORA, Gallimard, Paris, 1997, I–III.

¹¹⁶⁶ I. m., I. 23–43. *Entre Mémoire et Histoire*; magyarul: *Emlékezet és történelem között*, in Aetas 1999. 3. sz., 142–157.; vö. K. HORVÁTH Zsolt: *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*, in uo., 132–141.

¹¹⁶⁷ „Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását.” (Pierre NORA, i. m., 149.)

¹¹⁶⁸ Az említés sorrendjében: III. 4297–4319.; III. 4427–4474.; II. 1803–1830.; II. 1755–1780.; I. 227–237.; I. 107–152.; I. 49–66.

¹¹⁶⁹ GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000., ld. főleg a *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás* című tanulmányt (81–94.).

¹¹⁷⁰ „A kollektív identitást mindig a megfelelő kulturális alakulat alapítja meg és – főként – reprodukálja. A kulturális alakulat a kollektív identitás kiépülésének és nemzedékeken át való fenntartásának a közege.” (ASSMANN 138.)

¹¹⁷¹ Vö. FEISCHMIDT Margit: *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diszkurzusa*, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., 1997., 11.

modernista szociológiai diszkurzussal érintkezik,¹¹⁷² amennyiben a modern államok politikai nyilvánosságmechanizmusait állítja a középpontba. Charles Taylor a nemzeti identitás kialakulásának esztétörténeti, míg Anthony P. Cohen és Terence Turner inkább antropológiai dimenzióját hangsúlyozza.¹¹⁷³ Az idegenség és identitás problematikájának történeti megközelítései ugyancsak rendkívül tanulságos eredményekhez vezetnek a nemzet-eszme keletkezésének vonatkozásában is. Az 'Englishness'¹¹⁷⁴ vagy 'Britishness'¹¹⁷⁵ fogalmainak kialakulása, a svéd,¹¹⁷⁶ walesi,¹¹⁷⁷ német¹¹⁷⁸ vagy francia¹¹⁷⁹ öntudat megképződésének folyamata komoly általános tanulságokkal szolgál, olyanokkal, amelyek így vagy úgy, de előtérbe állítják az idegenség fogalmát, amely az „in-group” „out-group” fenomenológiai szociológiából ismert (és már Szűcs Jenő által is alkalmazott) kategoriális kettősségével rokonítható.

A narrativitás ugyancsak kiemelt szerepet kap a nemzet mint kollektív tudat megközelítésében, ahogy azt pl. a *Nations and Narration* című kötet tanulmányaiban is láthatjuk. A szerkesztő, Homi K. Bhabha magyarul is megjelent írásának posztmodern szemlélete termékeny vitákat váltott ki.¹¹⁸⁰ A narrativitás és nemzetképződés viszonyát vizsgálja Anthony Smith (már említett) dolgozata, a nemzeti aranykor fikciójának megképzéséről,¹¹⁸¹ s Dávidházi Péter újabb tanulmányai a nemzeti nagyelbeszélés funkcióját betöltő 19. századi irodalomtörténet-írásról és a nemzetképződésről.¹¹⁸² A Hofer Tamás szerkesztette tanulmánykötetek ugyancsak több ilyen jellegű munkát tartalmaznak.¹¹⁸³

¹¹⁷² Vö. uo., 20.; valamint Stuart HALL: *A kulturális identitásról*, in *i. m.*, 60–85., különösen: 68–75.

¹¹⁷³ Vö. Charles TAYLOR: *Az elismerés politikája*, Anthony P. COHEN: *A kultúra mint identitás egy antropológus szemével*, Terence TURNER: *Az antropológia és a multikulturalizmus*, in *i. m.*, 124–152., 101–108., 109–123.

¹¹⁷⁴ Vö. John BARRELL: *Sir Joshua Reynolds and the Englishness of English Art*, in *Nation and Narration*, ed. Homi K. BHABHA, London 1990., 154–176.

¹¹⁷⁵ Linda COLLEY: *Britishness and Otherness: an Argument*, in *Nations and Nationalisms: France, Britain, Ireland and the Eighteenth-century Context*, ed. Michael O'DEA and Kevin WHELAN, Oxford, 1995., 61–78.

¹¹⁷⁶ Vö. Orvar LÖFGREN: *Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről*, in *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1988, 145–179.

¹¹⁷⁷ Vö. Prys MORGAN: *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: a walesi múlt keresése a romantikus korban*, in uo., 180–261.

¹¹⁷⁸ Vö. Maike OERGEL: *The Redeeming Teuton: Nineteenth Century Notions of 'Germanic' in England and Germany*, in *Imagining Nations*, *i. m.*, 75–91.

¹¹⁷⁹ Vö. Michel VOVELLE: *Entre cosmopolitisme et xénophobie: patrie, nation, république universelle dans les ideologies de la Révolution française* és David J. DENBY: *Individual, Universal, National: a French Revolutionary Trilogy?*, in *Nations and Nationalisms...*, *i. m.*, 11–26. és 27–36.

¹¹⁸⁰ *DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation*, in *Nations and Narration*, *i. m.*, 291–321., magyarul: *DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai*, in *Narratívák 3.*, *i. m.*, 85–118.; vö. erről Mark CURRIE: *Elbeszélés, politika, történelem*, in uo., 19–38. Mint írja: „A Bhabhazagyva olyan nyelv, amely lépten-nyomon kinyilvánítja a dekonstrukcióból, marxizmusból és pszichoanalízisből eredő ihletét – de amint megfejtjük e kettős írás politikáját, rögtön az az aránytalanság tűnik elénk, ami az intellektuális apparátus és eredménye közt áll fenn – mintha nehéztüzéséget vetnénk be egy szúnyog ellen.” (38.)

¹¹⁸¹ *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, Café Babel 1996. 1. sz., 11–25.

¹¹⁸² DÁVIDHÁZI Péter: *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése*, Alföld 1998. 2. sz., 61–77., *A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez*, in *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Budapest, 2001, 95–110.

¹¹⁸³ Ld. elsősorban: *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1996.

Umut Özkirimli a nacionalizmus-diszkurzus(ok) egészét áttekintő és elemző könyve végén számba veszi a három fő szemléletmód mellett újabban körvonalazódó megközelítéseket.¹¹⁸⁴ Az ezek után, mintegy summázatképpen megfogalmazott elemzési keret öt fő tétel, illetve kérdésfelvetés köré csoportosítva jelöli ki a megközelítés lehetségesnek vélt irányait. Özkirimli megállapítja, hogy a nacionalizmusnak nem alkotható meg egységes elmélete,¹¹⁸⁵ lévén hogy az maga nem egységes.¹¹⁸⁶ Ami közös, s egyáltalán lehetővé teszi a diszkurzust magát, az a közös retorika, „briefly, a way of constructed the social reality we live”.¹¹⁸⁷ S ami hatásossá teszi, nem maga az ideologikum, hanem az, hogy az ideologikum a mindennapi élet részévé válik, vagyis használata reflektálatlanul zajlik.¹¹⁸⁸ Végül a nemzeti identitásban összekapcsolódó rendkívül sokféle dimenzió együttes, leegyszerűsítések nélküli számbavételének fontosságát hangsúlyozza.¹¹⁸⁹

Nem biztos tehát, tehetjük hozzá, hogy termékeny firtatni: identitásképzés és identitásképződés közül melyik az elsődleges vagy alapvetőbb. A szociológiai és fenomenológiai diszkurzusok megközelítésmódjai pedig éppen e ponton tagadják, illetve zárják ki egymást. Ha azonban belátjuk, hogy az egyik a nemzet mint identitás kialakulását, a másik pedig a működését vizsgálja, akkor minden különbözőségük mellett is elhelyezhetőek egymás mellett, sőt tanúságaik kiegészítik egymást. Az identitásképzés tehát nem a kitalálás analogonja, hanem a létrehozásé, vagyis a viszonyítási rendszer más: az előbbinél az igaz–hamis reláció a releváns, míg az utóbbinál az öntudatlan–tudatos. Az identitásképzés persze még így sem feltétlenül az identitás tervezett és tudatos alakítását jelenti, hanem azt, hogy a politikai filozófia tudatos terében megképzett és megképződött eszmék a kollektív tudat szintjére kerülve eleve adottként funkcionálhatnak.

A ‘nemzet’ fogalma – mint láttuk – többféle, egymástól sokszor szét sem választott jelentéssel tűnik elénk a különböző diszkurzusokban. A leggyakoribb az a fogalmi oszcilláció, amely egyrészt a nemzet mint politikai közösség, illetve mint közösségtudat, másrészt a közösségtudat és az ideológia, harmadrészt a nemzetkonstitutív elemek politikai, illetve kulturális karaktere között figyelhető meg. Ezek a jelentésmezők gyakran minden további nélkül összeecsúsznak a fogalomhasználatban, pedig *tulajdonképpen diszparát kontextusokba tartoznak*. A nemzet fogalma tehát nem egységes, s ez éppen hogy a fogalom elemi jellegzetessége. Egy tértől és időtől független, általánosan érvényes definíció megalkotása valószínűleg reménytelen vállalkozás. Célszerűnek látszik hát magának a definiálhatatlanságnak a vizsgálatából kiindulni, ha a nemzetről akarunk beszélni.

¹¹⁸⁴ Ilyenek például a feminizmus és multikulturalitás, a nyugat-centrikusság elvetése, az interdiszciplinaritás és narrativitás stb., vö. 190–211.

¹¹⁸⁵ („Proposition 1: There can be no ‘General’ Theory of Nationalism” 226.)

¹¹⁸⁶ („Proposition 2: There is no ‘One’ Nationalism”, 228.)

¹¹⁸⁷ 229. E véleménye igen közel áll Craig Calhounéhoz, akinek hatása amúgy is jól kivehető Özkirimlinél („Nationalism is a rhetoric for speaking about too many different things for a single theory to explain it”, CALHOUN, *i. m.*, 8.).

¹¹⁸⁸ „Proposition 4: The Nationalist Discourse can only be Effective if it is Reproduced on a Daily Basis”, 230.

¹¹⁸⁹ 232.

Magyar nyelvészeti technológiák

Kiss Gabriella–Kiss Margit–Pajzs Júlia (*Budapest*) A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről

A nagyszótári munkálatok az idén újabb fejezetükhöz érkeztek. Körvonalazódott az a koncepció, hogy a jelenlegi körülmények között milyen volumenű szótárt is tudunk készíteni. Reálisnak tűnik egy nyolckötetes szótár, amely nem minden egyes, de a szavak főbb jelentéseit bemutatja. A jelentéseket az értelmezésen túl egy, illetve két példamondattal illusztráljuk. A példamondatok kisebb része a cédulaanyagra, nagyobb része a korpuszra támaszkodik. A nagyszótári koncepció többszöri változása miatt a korpusz jelenleg a 18. századtól (1772-től) napjainkig tartalmaz szövegeket.

A cikkünkben bemutatandó projektum fő célja a teljes korpusz morfológiai elemzése volt. Írásunkban részletesen beszámolunk erről a munkálatról, elért eredményeinkről.

A morfológiai elemzéshez első lépésként a HUMOR¹¹⁹⁰ nevű morfológiai elemzőprogramot használtuk. A HUMOR a mai standardizált szövegeket veszi alapul, így figyelmen kívül hagyja a diakrón szempontokat. Ahhoz, hogy teljes történeti korpuszunk elemezhetővé váljék, találnunk kellett egy olyan eljárást, amellyel a nem standard szövegeket is tudjuk elemezni, és ezáltal a szavak lekérdezésének hatékonyságát is növeljük (<http://www.nytud.hu/hhc>).

I. A morfológiai elemzőprogram

A HUMOR morfológiai elemzőprogram első verzióját a MorphoLogic Kft. osztályunkkal együttműködve készítette el.¹¹⁹¹

A morfológiai elemzőprogram működéséhez szükség van a magyar nyelvet reprezentáló összes tőszóra, továbbá a magyar nyelvben előforduló összes felvehető suffixumra és prefixumra, valamint olyan morfofonológiai és morfotaktikai szabályszerűségek alkalmazására, melyek az agglutináló magyar nyelv komplex morfológiai szabályait képesek leszűkíteni. A HUMOR tőszavainak kezdeti bázisát *A magyar nyelv értelmező szótárának* szavai és a hozzájuk rendelt morfológiai kódok adták. Minthogy szinkrón szótárról van szó, így a HUMORral a 18. és 19. század szavainak és toldalékmorfémáinak elemzése komoly nehézségekbe ütközött.

II. A lekérdezhető elektronikus korpusz

A szövegszavak századonkénti eloszlása a korpuszban a következő: a 20. századból 16 millió, a 19. századból 6,8 millió, a 18. századból 1,7 millió szövegszó (szövegszón minden egyes szóelőfordulást értünk) szerepel. A korpuszt különböző hosszúságú, műfajú és témájú szövegek alkotják, valamint a korpusz tartalmazza még a szövegeket felépítő logikai egységeket, az XML-fájlokat.¹¹⁹² Az XML segítségével szövegkorpuszunk (adatbázisunk) több szempontból is lekérdezhetővé válik (pl. bibliográfiai adatok, írás dátuma, megjelenési év, műfaj stb.). A korpuszban a szövegeket ASCII-kódokkal rögzítettük. Ez azt jelenti, hogy számok és betűk kombinálásával reprezentálhatjuk a mai magyar ábécé ékezetes és más speciális betűit: pl. **e1=é**; **u2=ü**; **u3=ű** (itt a számjegyek rendre a magánhangzók ékezeteit jelölik).

A 18. századi szövegek ortográfiájára jellemző, hogy egy mással- vagy magánhangzót egy kétjegyű szám is követhet, pl. **s43** azaz **f**. Nem tudjuk a HUMORral a morfológiai elemzést elvégezni, ha olyan karakterkombinációra bukkanunk, vagy ha olyan suffixumot vagy prefixumot találunk, amely ma már nem, vagy nem a mai alakban létezik, vagy ha a szó (tőmorféma) alakilag régies formájú.

¹¹⁹⁰ PRÓSZÉKY 1996

¹¹⁹¹ PAJZS 1991, PRÓSZÉKY 1996, PRÓSZÉKY&KIS 1999.

¹¹⁹² www.w3.org

Végső célunk az volt, hogy a 18., a 19. és a 20. századi szövegeket egységes formában tudja a program elemezni és ezzel együtt a lekérdezések hatékonyságát is növelni.

III. A 18. és 19. századi szövegek standardizálásának módszere

Arra törekedtünk, hogy a 18. és 19. századi szövegek sajátosságainak feltárásához olyan szabályokat találjunk, amelyeket a számítógépes program fel tud dolgozni.

Az alábbi példákkal mutatjuk be a feldolgozás módszerét.

1. Az archaikus diakritikumok problémájának feldolgozása

Kezdjük első lépésben a *s43emmi* szóval. (A példákat ebben a fejezetben ASCII-kóddal írtuk, hogy a programozástechnikai folyamatot jól be tudjuk mutatni. Az eredeti szövegben az **s43** jel az **f**-nek felel meg.)

Az **s43** jelet a mai **s** betűre cseréljük, ekkor a szóalakunk már megfelel a mai helyesírás követelményeinek. Jelöljük ezt a cserét a következő szabállyal:

s43 → **s**

A szabály jelentése a következő: ha **s43**-at találunk, akkor cseréljük ki **s**-re.

Az **u20**-as kódot tartalmazó szavaknál már nem egyértelmű a választás, hogy melyik betűvel helyettesítsük ezt a kódot. Pl. a *bu20szke* (ma: *büszke*, ASCII-kóddal *bu2szke*) vagy *bu20n* (ma: *bűn*, ASCII-kóddal *bu3n*) szavak említhetők erre jó példaként. Ebben az esetben a szabályunk így hangzik: ha **u20**-at találunk a korpusz valamelyik szóalakjában, akkor azt **u2**-re vagy **u3**-ra kell cserélnünk.

u20 → **u2**

u20 → **u3**

u20 → **u2,u3**

A magyar nyelv és helyesírás ismerőinek nem nehéz eldönteni, hogy melyik megoldást válasszák a második szabály alkalmazásánál. Nekünk viszont egy, a számítógép nyelvére átvittethető módszert kellett találnunk arra, hogy a gép elemezni tudja pl. a *bu20szke* szót. Az elemző nem képes arra, hogy megkeresse a jó eredményre vezető helyettesítést, de képes arra, hogy a morfológiailag jó vagy rossz szóalakot elfogadja, illetve elutasítsa. Ezt a tulajdonságát felhasználva jutottunk el konverterprogramunk alaptéziséhez: állítsuk elő az **u20** esetén azok korpuszbeli alternatív helyettesítéseit.

bu20szke → **bu2szke, bu3szke**

A nyíl jobb oldalán álló szóalakok közül a HUMOR a *bu2szke* alakot elemzi, a *bu3szke** alakot pedig nem. Természetesen fontos megtartanunk az archaikus *bu20szke* szóalakot is. A helyes elemzés mellett ezeket az információkat együtt tároljuk a korpuszban, így a mai szóalakokat keresve azok diakrón megfelelőit is megkaphatjuk. Egy-egy szabályszerűség megtalálásakor mindig arra törekedtünk, hogy minél több szempontból vizsgáljuk meg a korpuszt, hogy lehetőleg minden feltárható helyettesítést elvégezhessünk.

Nevezzük el az **u20**-at, azaz a cserélendő hangokat, **mintának**. A program mintákat keres majd a szövegszavakban, s ha talál, akkor a szövegszó mintáját az általunk megadott mintákra cseréli. Ezt az eljárást mutatjuk be a *negyvennyolczbo11* szón. Ehhez a szóhoz a következő szabályokat alkalmazhatjuk.

1. **nnny** → **nyj-ny-nj-nny**

2. **cz** → **c, cz**

3. **o11** → **ol, o11**

A jobb oldalon álló helyettesítések számát összeszorozva $4 \times 2 \times 2 = 16$ variánst állíthatunk elő a

negyvennyolczbo11 alakból.

Az első szabály alkalmazása után keletkező variánsok:

negyvenyjolczbo11
negyvenyolczbo11
negyvenjolczbo11
negyvennyolczbo11

Minden eddigi variánsalakra a második szabály alkalmazása:

<i>negyvenyjolczbo11</i>	<i>negyvenyjolczbo11</i>
<i>negyvenyolczbo11</i>	<i>negyvenyolczbo11</i>
<i>negyvenjolczbo11</i>	<i>negyvenjolczbo11</i>
<i>negyvennyolczbo11</i>	<i>negyvennyolczbo11</i>

Minden eddigi variánsalakra a harmadik szabály alkalmazása:

<i>negyvenyjolczbo11</i>	<i>negyvenyjolczbo11</i>	<i>negyvenyjolczbol</i>	<i>negyvenyjolczbol</i>
<i>negyvenyolczbo11</i>	<i>negyvenyolczbo11</i>	<i>negyvenyolczbol</i>	<i>negyvenyolczbol</i>
<i>negyvenjolczbo11</i>	<i>negyvenjolczbo11</i>	<i>negyvenjolczbol</i>	<i>negyvenjolczbol</i>
<i>negyvennyolczbo11</i>	<i>negyvennyolczbo11</i>	<i>negyvennyolczbol</i>	<i>negyvennyolczbol</i>

Hangsúlyozzuk, hogy az általunk felírt megfeleltetési szabályok nem kötődnek szóösszetételi szabályokhoz sem (lásd *negyvennyolczbo11*)! A program csak mintát keres, és ezért a minták cseréjénél a lehetséges variációkat állítja elő.

IV. Nyelvészeti ismeretek alkalmazása a szabályok kialakításánál

A 16–17. századi reformáció és ellenreformáció az ortográfia terén bár sok változást hozott az egységesülés tekintetében, akkor még nagyon messze volt a mai szabályokba fektetett helyesírástól. A 18. századi szövegeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az adott normatív jelleg legfeljebb egy-egy szerző egy-egy művén belül érvényesül, szélesebb körű általánosabb szabályok azonban még nem voltak.

A megfeleltetési szabályok felírásához megpróbáltunk egy olyan nyelvi palettát összeállítani, amely reprezentálja azokat a maitól eltérő hangtani-morfológiai jellegzetességeket, amelyek a 18–19. századi nyomtatott írásbeliséget jellemzik. Természetesen a kategóriák kialakításába az egyedi esetek nem férhettek bele. Minthogy a régi nyelvezetben voltak még olyan igei és névszói paradigmák, valamint olyan írásváltozatok is, amelyek a mai standardban már nem léteznek, a morfológiai elemző ezeket az alakokat nem tudta elemezni, vagy pedig a mai összetételi szabályoknak megfelelően összetett szóként elemezte őket. Pl:

– A HUMOR nem elemezte: *ábrándi* % (A % jelöli azt, hogy a HUMOR nem ismerte föl a szóalakot.)

– Összetételként elemezte: *zokogásikon* = *zokogás* [FN] + *ikon* [FN]; *állék* = *áll* [FN] + *ék* [FN]; *kelének* = *kel* [FN] + *ének* [FN]; *íratok* = *ír* [FN] [MN] + *átok* [FN] stb.

Megjegyzendő, hogy az elemző jelentések szerint nem tud keresni, így a szemantikailag nem létező összetett szavakat a gépi elemzésből nem tudjuk kizárni.

Az újonnan kialakított megfeleltetési szabályokat az alábbi típusokba soroltuk: **pozicionális**, **ortográfiai**, valamint **fonológiai**, **fonológiai-ortográfiai** és **morfológiai**.

A **pozicionális** szabályok alkalmazására a magyar nyelv agglutináló jellegénél fogva csak csekély mértékben alkalmas. Pl:

– **tt** → **t**: *ábrázoltt* → *ábrázolt*

– **ü** → **ű**: *árnyszerü* → *árnyszerű*, *aczelhegyü* → *aczelhegyű*

Ezek a szabályok általában a magán-, illetve a mássalhangzók hosszúságára vonatkoznak. A táblázatban **P** jellel szerepelnek.

A morfológiai szabályok körébe tartoznak a *be, le, ki, meg, fel* igekötők, valamint az *ik* rag és az *is* partikula leválasztása a szóvégről. Ezeket a szabályokat morfológiai szabályoknak hívjuk, bár inkább nevezhetnénk álmorfológiainak is, mivel nem morfológiai kategóriát jelöltünk ki, hanem hangzócsoporthoz szóvégi pozícióban, amelyre mellesleg morfológiai kritériumok is vonatkoznak. A pozicionális jellegüket is rögzítettük a táblázatban egy **\$** jellel, azaz hogy szókezdő vagy szózáró helyzetről van-e szó. A morfológiai változtatásokat **M** jellel láttuk el. Pl:

– igekötő levágása a szóvégről: *állíthassonfel* → *állíthasson fel*

– a birtoktöbbségitő jel és birtokos személyjel alternánsai: **im** → **eim, aim, jaim, jeim**: *áldozatim* → *áldozataim*

Az ortográfiai és fonológiai megfeleltetési szabályok már nincsenek pozícióhoz kötve, a szó bármely részén előfordulhatnak. A szabályok ortográfiai és fonológiai jellege az esetek nagy többségében nem választható el élesen egymástól. Így létrehoztunk egy olyan kategóriát, amely az **FO** jelzést kapta, ahol az ortográfiai és fonológiai jegyek együttesen vannak jelen. Elsősorban olyan jelenségek köré gyűjtöttük a domináns előfordulásokat, mint az **l, m, n, r** nyújtó hatása magánhangzó után, az összeolvadásos hangok, a palatalizáció, a gemináció. Egyelőre azonban nem tudtunk olyan sajátos, egy-egy szerzőre jellemző jelenségeket figyelembe venni, mint az í-zés vagy az ő-zés. A korra általánosságban érvényben lévő jelenségekkel kellett foglalkoznunk. Pl:

– magánhangzó időtartamának változása: **it** → **ít, ol** → **ól, ös** → **ős, ol** → **ol, ón** → **on**: *ámit* → *ámít, alattvalókön* → *alattvalókon*

– magánhangzó zártsági fokának változása: **ül** → **ól**: *afelül* → *afelől*

– palatalizált mássalhangzók variánsai: **lly** → **lyj, ly, lj**; **tty** → **tyj, ty, tj**; **nyy** → **nyj, ny, nj**; **ggy** → **gyj**; **dgy** → **dj, gy, gyj**; **dj** → **dgy**; **ty** → **tyj**; **ly** → **l, lj**: *asszonyszemélly* → *asszonyszemély, beszélly* → *beszélj*; *adgy* → *adj, edgy* → *egy*

A tisztán ortográfiai szabályok (**O**) pl:

– **cz** → **c**: *ábéczés* → *ábécés*

– **szsz** → **ssz**: *araszszal* → *arasszal*

V. A szabályokat összefoglaló táblázat értékelése

A táblázat összeállításakor 1 400 000 szóalakot vizsgáltunk, ebben mai és régi helyesírású szóalakok is találhatók. A táblázat fejlécének értelmezése balról jobbra haladva a következő:

– a szabály leírása;

– a szabály programbeli kódja; **\$** = szóvégi pozíció;

– a szabály nyelvtani jellemzője **O** = ortográfiai, **FO** = fonológiai-ortográfiai, **M** = morfológiai;

– a helyes cserék száma;

– az összes csere száma;

– hatékonyság [(helyes cserék száma / összes csere száma) x 100].

(Helyhiány miatt nem tudjuk az egész táblázatot bemutatni.)

Szabály leírása	Szabály_kódja	Nyelvi jellemző	Helyes cserék	Összes_cseré	Hatékonyság
o22 → o2,o3	<m1>	O	16211	22550	71,9
Ly → l,lj,ly	<m22>	FO	3089	11909	25,9
Im → em,aim,jaim,jeim,im	<m24>	M	6659	18103	36,8
o11 → ol,o11	<m25>	FO	5023	20324	24,7
s43 → s;s41 → s;és lista	<m27>	O	57375	88939	64,5
nn\$ → n,nn	<m28>	FO	6797	10624	63,9
tt\$ → t,tt	<m31>	FO	4968	12859	38,6
Cs → ts,cs	<m4>	FO	1828	17790	10,2
ik\$ → 0,ik	<m45>	M	4556	10031	45,4
It → i1t,it	<m46>	FO	25054	57487	43,5
Ok → uk,ok	<m47>	FO	4808	14428	33,3
Ts → cs,ts	<m5>	FO	15165	56516	26,8
...					
is\$ → 0,is	<m29>	M	5351	5351	100
Ggy → gyj,gggy	<m3>	FO	819	1659	49,3
zz\$ → z;zz	<m30>	FO	99	195	50,7
be\$ → 0,be	<m32>	M	4333	4333	100
ki\$ → 0,ki	<m34>	M	1425	1425	100
fel\$ → 0,fel	<m35>	M	114	114	100
o21 → o31,o21	<m38>	FO	1633	2960	55,1

A szabályok alkalmazásának hatékonyságát bemutató lista eredményei azt mutatják, hogy a morfológiai megfeleltetési szabályok közel 100%-os hatékonysággal működnek. Az eredmény azonban félrevezető. Miért? A látszólagos sikernek technikai okai vannak. Az ilyen esetekben a HUMOR olyan morféákat elemez, amelyek léteznek önállóan a program tőtárában, és ezeket így mindig sikeresen tudja is szegmentálni. Ha az elemzések tényleges hatékonyságát vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a legsikeresebb elemzések az ortográfiai megfeleltetési szabályok alkalmazásával történtek. Kevésbé sikeresnek mondhatók a fonológiai-ortográfiai megfeleltetési szabályok alapján működő elemzések. Ennek természetesen az az oka, hogy a fonológiai szabályok sokkal nehezebben definiálhatók, mint a pusztán ortográfiaiak, amelyek mondhatni következetes cseréken alapulnak.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a megfeleltetési szabályok közül melyeket milyen gyakorisággal alkalmaztunk. Legtöbbször az **f**-t és **j**-t cseréltük **s**-re. A 18. században a nem egységes helyesírás ellenére rendkívül következetesen használták ezeket a diakritikumokat. A második helyen az **it** → **ít** cserék állnak. Harmadik a **ts** → **cs** csere lett. Az, hogy a nagy előfordulás mellett miért volt csak 26%-os a szabályok alkalmazásának sikere, abban rejlik, hogy a **ts** fonémakombináció nemcsak a **cs** hangot jelölte, hanem a magyarban a **ts** előfordulhat szóösszetételi határon (pl. *kamatszámítás*), illetve különböző morféák találkozásánál (pl. *tartsa*) is. A negyedik helyen az **o24** → **ö**, **ó** és más régies ékezetű diakritikumok cseréje.

Az esetek nagy többségében nem pusztán egy cserét végeztünk el egy-egy szón belül: előfordult olyan eset is, amikor hét átalakításra is sor került, de a legvalószínűbb csak egy, illetve két csere volt szavanként.

VI. Összegzés

A kísérlet, hogy a történeti korpusz lekérdezéseinek hatékonyságát növeljük, biztató eredménnyel zárult. Azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy a több mint kétszáz éves nyelvi diakroniából adódó nehézségeket a számítógép számára minimalizálni fogjuk. Programunk alkalmazása előtt a 18. századi szavak közel egynegyedét nem tudtuk elemezni. Ennek a mennyiségnek immár 77%-a elemezhetővé vált. A standard nyelvre készült morfológiai elemzőt a hozzátoldott megfeleltetési

szabályoknak köszönhetően olyan szövegekre is tudjuk immár alkalmazni, amelyek még jóval a nyelvi-helyesírási egységesülés előtt íródtak. Olyan szabályos eltéréseket kerestünk, amelyekkel a mai nyelvi formájukra tudtuk alakítani a régies szavakat. Teljességre nem is törekedhettünk a feldolgozandó anyag jellege miatt, azonban jelentős eredményeket értünk el az elemezhetőség és ezzel együtt a lekérdezések számszerű bővítésében. További feladatként arra törekszünk, hogy újabb transzkripció szabályokat tárjunk fel, hiszen lehet még javítani a korpusz elemezhetőségén. Egy ponton azonban meg kell húznunk a határt, ugyanis az egyedi esetek feltárásával nem foglalkozhatunk. Emiatt arra kell törekednünk, hogy a még fel nem tárt általános szabályszerűségeket próbáljuk megtalálni.

PAJZS 1991. *The Use of a Lemmatized Corpus for Compiling the Dictionary of Hungarian Using Corpora*. In: Proceedings of the 7th Annual Conference of the OUP & Centre for the New OED and Text Research. Waterloo, University of Waterloo, 129–136.

PAJZS 1997. *Synthesis of Results about Analysis of Corpora in Hungarian*. In: *Linguisticæ Investigationes XXI-2* John Benjamins, Amsterdam, 349–365.

PAJZS–PAPP 1998. *Statistical Examination of the Hungarian Noun Paradigm*. In: Proceedings of ALLC/ACH. Lajos Kossuth University, Debrecen, 89–93.

PRÓSZÉKY–TIHANYI. *A Fast Morphological Analyser for Lemmatizing Corpora of Agglutinative Languages*. In: Proceedings of COMPLEX '92. Research Institute for Linguistics, Budapest, 275–278.

PRÓSZÉKY 1996. *HUMOR – A Morphological System for Corpus Analysis*. Proceedings of the First TELRI Seminar in Tihany. Research Institute for Linguistics, Budapest, 149–158.

PRÓSZÉKY–KIS 1999. *Agglutinative and Other (Highly) Inflectional Languages*. Proceedings of the 37th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics College Park, Maryland, USA, 261–268.

The XML Specification 1.0. World Wide Web Consortium, www.w3.org, 1998.

Művészetek

Gergely Katalin (*Budapest*) Villatelep az 1910-es évek Budapestjén

A hatalom és az építészet viszonyának egy rendkívül szerencsés és pozitív példáját mutatjuk be egy 1910–1913 között megépült telepszerű villanegyed történetén keresztül. A városegyesítés és az első világháború közötti időszakban a kapitalizálódás és az urbanizálódás következtében Budapest igazi nagyvárossá, az ország szellemi és gazdasági életének irányítójává vált. Világváros volt kialakulásában, ennek minden előnyével és hátrányával. Az egyesítés évétől kezdve az igazi nagyvárossá válás topográfiai keretei a tervszerű városszerkezet kialakításában és a nagy arányú középítkezésekben is kifejeződtek. Kiépült a Nagykörút mindegyik szakasza, az Andrássy út, s méltó lezárásaként a Hősök tere a Múcsarnokkal és a Szépművészeti Múzeummal (1906), megépült az Erzsébet híd (1903), az Országház (1904). Budán befejeződött a királyi palota átépítése (1905), a Pénzügyminisztérium (1906) és az Országos Levéltár (1913–1920) megépítése, hogy csak néhány példát említsünk. Ezek a középületek még a historizmus és az eklektika jegyében épültek, de már a századfordulón megjelentek a szecessziós stílusban emelt középületek, mint az Iparművészeti Múzeum (1896), a Földtani Intézet (1899), a Postatakarékpénztár (1901) és a Zeneakadémia (1907).¹¹⁹³

A nagyvárossá fejlődés teremtette munkaalkalmak óriási embertömegeket vonzottak a fővárosba – ezekben az évtizedekben a főváros népességnövekedése 600 000-re tehető –, ugyanakkor a főváros nem tudott megfelelő számú és minőségű lakást biztosítani részükre. A korszak első évtizedének statisztikái (1906, 1909, 1911)¹¹⁹⁴ és a korabeli sajtó, elsősorban a Városi Szemle 1908–1911 között megjelent számaiban több cikk elemezte Budapest lakásviszonyait,¹¹⁹⁵ annak megoldatlanságát és tarthatatlanságát. A korabeli statisztikák szerint a lakosság fele élt egyszobás lakásban, és körülbelül 300 000 ember lakott négynél többedmagával, s ugyanennyire volt tehető az al- és ágybérllőként élők száma.¹¹⁹⁶

A tisztviselői, a kispolgári, az állam kisebb javadalmazású alkalmazottai és a munkásrétegek lakásigényei voltak a leginkább megoldásra várók.¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András, *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*, Bp., 2000, 185–186.

¹¹⁹⁴ Ferenczi Imre, *A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre*, Bp., 1906. és Thirring Gusztáv, *Budapest lakásviszonyai új világításban, az 1906. évi népszámlálás eredményei alapján*. Fővárosi Közlemények a statisztika köréből, Bp., 1907.

¹¹⁹⁵ Thirring Gusztáv, *Városaink népességének alakulása 1787–1910*, Városi Szemle 1911. júl.–aug. és dr. Pilker Gyula, *Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei*, Városi Szemle 1911. szept.–dec. 577–609, 687–715.

¹¹⁹⁶ Bárczy István, *Előterjesztés a Tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában*. Főv. Közl. (1909. márc.) 26. melléklet és Ferenczi Imre, *Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények*, Bp., 1910, 10.

¹¹⁹⁷ Ferenczi Imre, *i. m.*, 1906, 13.

1. Bírák és Ügyészek telepe, a Bírói Egyesület Internátusa

A tervszerű és határozott várospolitikát *Bárczy István* polgármester nevéhez fűződött, aki európai szintű, modern gondolkodású városvezető volt. 1906-ban, 17 évi fővárosi szolgálat után fiatalon, 40 évesen került a polgármesteri székbe. Tevékenysége során foglalkozott pénzügyi, városrendezési, szociálpolitikai kérdésekkel, tanulmányutakat tett Európa fővárosaiba a városigazgatás mechanizmusának tanulmányozására, és tapasztalatai alapján reformterveket dolgozott ki a főváros közigazgatási átalakítására.¹¹⁹⁸ A társadalmi és politikai demokratizálódással összefüggő városigazgatásban a legfontosabb megoldásra váró feladatok közé sorolta a fővárosi lakáshelyzet, az iskolaügy, a munkanélküliség, a szociális ellátások megoldását. Modern szemléletű, szociális szempontú, radikális közigazgatási és urbanisztikai reformokat vezetett be. 1918-ig polgármestere és még egy évig főpolgármestere volt a fővárosnak.

¹¹⁹⁸ Erdei Gyöngyi, *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből*, Bp., 1991, 8.

2. A Bírői Egyesület Internátusának bejárata

Így hivatalbalépésétől (1906) egyik fő feladatának tekintette a főváros lakáshelyzetének javítását. Városépítési terveinek megvalósításában két munkatársa, Kabdebó Gyula és Wildner Ödön vettek részt a legaktívabban. Bárczy elnökletével bizottságot hoztak létre, s összeállították a tervező építészek névsorát. Árkay Aladár szerepelt a tervezői névsorban, de nem kapott megbízást.¹¹⁹⁹ Bárczy István lakásépítkezési programja keretében 1909 és 1913 között 6120 kislakás épült fel, ezek kisebb része *bérházakban*, nagyobb részük 17 *kislakásos telepen*; megépült még egy négyszáz lakost befogadó népszálló és egy száz lakosra tervezett népotthon. A kislakásos telepeket a fő közlekedési utak mentén, a város olcsó, külső telkein építették fel.¹²⁰⁰ Ezenkívül a főváros közüzemeinek fokozatos kiépülésével egyre nagyobb számban jöttek létre *kolóniák*, mint a nagyobb üzemek, gyárak, vállalatok munkáslakás-építkezései.

¹¹⁹⁹ Erdei Gyöngyi, *i. m.*, 52–53.

¹²⁰⁰ Kabdebó Gyula, *Budapest székesfőváros kislakás és iskola-építkezései. A Magyar Építőművészet külön füzeté*, Bp., 1913, 5–7, 23–24. Az egyik, ekkor a Százados úton épült kislakásos telepet kutatta és feldolgozta Gergely Katalin, *A „telepi” életforma és értékrend néhány jellegzetes vonása* című tanulmányában. In *Értékek és változások*, II. Bp., 1987, 179–197.

3. Bírák és Ügyészek telepe, utcakép

Az így megépült munkás-kolóniák a szolgálati lakásokkal és a hozzájuk kapcsolódó szociális intézményeikkel az alkalmazottak, tisztviselők és munkások számára jelentettek megfelelő lakóhelyet és életteret, ugyanakkor a vállalatok ezáltal biztosították saját maguk számára a megbízható és állandó munkaerőt.¹²⁰¹

A város módosabb polgárai, biztos állású tisztviselői túlnyomórészt bérelt lakásokban éltek, elsősorban Pest elegánsabb részein; a nagypolgárok, a nagytőkések és az arisztokrácia viszont saját tulajdonú lakásokban élt. A vizsgált időszakban ilyen volt pl. a Sugár úti, majd Andrássy úti villanegyed – 1870-től épültek ezen a területen neoreneszánsz nagypolgári villák – vagy Budán a Rózsadombon, illetve a Gellérthegy déli lejtőjén megépült historizáló stílusú polgári villák. A főváros építészetében új minőséget, új szintet jelentettek ezek az állandó lakásul szolgáló, polgári villákból álló városrészek, villanegyedek.¹²⁰²

Buda más részein, pl. a Svábhegyen vagy a Zugligetben a 19. században elsősorban klasszicista stílusú vagy úgynevezett svájci stílusú villák épültek, amelyek lényege a középrész elé fából épített, szellős, fa részein lombfűrésszel díszesen és gondosan megmunkált veranda volt. Ezeket az épületeket azonban ekkor még kizárólag szezonális jelleggel, nyaralóként használták.¹²⁰³

¹²⁰¹ Az Óbudai Gázgyári Kolóniáról részletes és alapos tanulmányt írt Sz. Bányai Irén, *A Gázgyári Kolónia*, Debrecen, 1996. (Folklor és etnográfia 93.) és Sallayné Peterdi Vera, *A MÁVAG kolóniái (1869–1985)*. In *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*, Bp., 1989, 209–232.

¹²⁰² Gábor Eszter, *Budapesti villák*, Bp., 1997, 12–14.

¹²⁰³ Gál Éva, *A hegyvidéki villanegyed kialakulása a XVIII–XIX. században*, Történelmi Szemle, 1971, 3–4. sz. és Gábor Eszter i. m., 1997, 6–10.

4. Az igazságszolgáltatást szimbolikus alakokkal megörökítő sgraffito a Ráth György utca 56. sz. alatti villán

A századfordulóra azonban megváltoztak a középosztály, a jobb módú polgárság igényei, s átalakult a polgárság ízlése is. A villaépítésben tért hódított az egyszerűbb, korszerűbb, az angol villa típusához közelálló kertes lakóház vagy emeletes családi ház, amelyek elsősorban a benne lakók egyéni igényei, életstílusa, életmódja szerint épültek meg. A közlekedés korszerűsödése, a megépülő Duna-hidak Buda újabb kertes vagy erdős részét tették vonzóvá az építkezni óhajtók számára; az építésügyi szabályrendelet pedig a telekminimumok (600 négyszögöl) leszállításával és a 300 négyszögöles teleknagyság engedélyezésével járult hozzá Buda benépesüléséhez.¹²⁰⁴ A következőkben ennek az új felfogású építészetnek egyik első, teletszerű megvalósulásáról szeretnék szólni.

Az új század első évtizedében az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület annak a társadalmi rétegnek a lakáshelyzetét igyekezett megoldani, amelyből saját tisztviselői kerültek ki. Szaklapjukban felhívást tettek közzé a tervezett lakásépítésről, amelyre jelentkezni lehetett. Az Egyesület – Grecsák Károly elnök, Márkus Dezső főtitkár és Ráth-Végh István titkár kúriai bírák vezetésével és aktív közreműködésével – nagyszabású vállalkozásba kezdett.¹²⁰⁵ Első lépésként megszerezte a Kis-Svábhegy délkeleti lejtőjén az úgynevezett Strausz-féle hatalmas telket, amely akkor még részben erdős-bozótos terület, részben az egykori, kipusztult szőlők helyén kukoricaföld volt. Elképzelésüket támogatta és finanszírozta a Pesti Hazai Takarékpénztár és a Magyar Jelzáloghitelbank. Az építtetni szándékozókkal személyre szólóan, a lehető legkedvezőbb feltételek

¹²⁰⁴ Siklóssy László, *Hogyan épült Budapest? (1830–1930) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története*, Bp., 1931, 407, 455–456.

¹²⁰⁵ Dr. Márkus Dezső, *Árkay Aladár. Bírák és ügyészek telepe*, Magyar Építőművészet 1913, 3. sz. 11–31. és Dercsényi Balázs, *Árkay Aladár*, Bp., 1967, 12–13.

mellett kötöttek hosszúlejáratú kölcsön-szerződést. A főváros polgármestere, Bárczy István és műszaki osztálya is támogatta az építkezést: a Birsalma utcában – 1914-től Ráth György utca (Ráth György kitűnő műgyűjtő és a Királyi Ítéltábla tanácselnöke volt) – a székesfőváros költségén csatornát építettek.¹²⁰⁶ Továbbá 1909-ben megszavazott a főváros közgyűlése a tervezett internátus építéséhez 30 000 korona segélyt.¹²⁰⁷ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa is támogatta az ötletet: a parcellázás, a telekosztás megkönnyítésével segített. A 10 000 négyszögölnyi területet két részre osztották fel: alsó és felső telepre. Az alsó telep a Kékgolyó utcánál kezdődött, és 15, kb. 300 négyszögöles telekből állt, a felső telep 31, átlag 150 négyszögölesből.¹²⁰⁸

Az Egyesület a villatelep egészének kialakításával és az egyes házak egyedi megtervezésével *Árkay Aladár* építész bízta meg. A közel 40, zömmel egyemeletes villa mellett egy egyesületi bérházat és egy internátust is építettek. A bérház 15 lakását bírák és ügyészek vehették bérbe, az átlagosnál 30 százalékkal olcsóbb bérért. A lakások itt általában négy szoba, hall, cselédszobák voltak. A bérház földszintjén három bolt működött: tejcsarnok, hentes- és borbélyüzlet. Az internátus vidéki bírák és ügyészek fővárosban tanuló fiai számára épült. A 80 fős internátus mintaszerűen volt felszerelve, társalgó, étkező, könyvtár, játszó-, zene- és tornaterem, a parkban pedi sporttelep és kerti játszótér tartozott hozzá.¹²⁰⁹

Az építkezés 1911 augusztusában kezdődött és az első beköltözések már 1912 májusában megtörténtek. Az internátus és a bérház 1912 tavaszától novemberéig épült meg! A teljes beruházás összege 2 millió korona volt.¹²¹⁰

A villatelepnek nagy előnye volt, hogy közel feküdt a városhoz, de mégis igazi zöldövezetben. A korábbi kis-svábhegyi dűlőutak és szőlőskertek helyén makadámköves utakat, csatornahálózatot, vízvezetékrendszert, gáz- és villanyvilágítást építettek ki. Az utcákat a bírói kar tagjairól nevezték el: Székács Ferenc, Csemegi Károly, Karap Ferenc, Ráth György, Tóth Lőrinc nevét viselő utcák alkották a telepet. Az építkezés igazodott a meglévő utcahálózathoz, de néhány összekötő utcát is megnyitottak, pl. Karap utca, Csemegi utca. A telkek nagysága – 300, illetve 150 négyszögöl – következtében viszont az épületek inkább vertikálisan tagozódtak, s miután az épületek a telkek alapterületének igen jelentős hányadát foglalták el, ez meglehetősen sűrű beépítettséget eredményezett. A villatelep egészének arculata nem mutatott szellős összképet, inkább kicsit zsúfolt benyomást keltett.

Az 1911–1913 között megépült villák Budapest első szervezeten épült *villatelepét* alkották. Az *Árkay Aladár* tervezte és kivitelezte, részben az angol családi ház mintáját követő villák a szecesszió, az erdélyi népi építészet és a finn építészet stílusjegyeit viselték magukon. A telep összes villáját tervező *Árkay Aladár* az európai szintű villaépítés sok (külső) egyedi megoldása mellett általánosan egyemeletes, jól funkcionáló belső téralakítású, angol rendszerű házmodellt valósított meg.¹²¹¹ A villák alaprajzainál 2-3 típust variált a tervező – a megrendelő igényét minden esetben figyelembe véve –, egyszerű, tiszta tagolású, tágas, jól megvilágított, szerkezetileg és funkció szerint is jól elkülönülő szobákat és tereket hozott létre. Az alagsorba cselédszobát, kamrát, mosókonyhát, szenespincét; a földszintre általában 3 szobát: ebédlőt, nappalit, hallt, zárt vagy nyitott verandát, télikertet, konyhát és WC-t, az emeletre pedig hálószobákat és fürdőszobát tervezett. Az egyszintes házaknál a hálószoba és a fürdőszoba is a földszintre került. A szobák

¹²⁰⁶ Budapest Székesfőváros Közgyűlési Jegyzőkönyve 1910, 1661–1662. sz. határozat.

¹²⁰⁷ Budapest Székesfőváros Közgyűlési Jegyzőkönyve 1910. 1151. sz. határozat.

¹²⁰⁸ Dr. Márkus Dezső, *i. m.*, 1913, 11.

¹²⁰⁹ Major Máté, *Férfikor Budapesten*, Budapest, 1978, 7. sz. 11–12, 33–36.

¹²¹⁰ Dr. Márkus Dezső, *i. m.*, 1913, 31.

¹²¹¹ Sármány-Parsons Ilona, *Villa és családi ház*, In *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll. Hanák Péter, Bp., 1992, 213–216.

nagysága általában harminc négyzetméter, a kisebbek tizenhat-húsz négyzetmétereseek voltak. A kétemeletes, nagyobb alapterületű házaknál egymás fölött két teljesen azonos beosztású négy- vagy ötszobás lakás épült. Gyakori volt a padlástér beépítése egy vagy két lakószobával és tisztálkodási helyiséggel (WC) vendégek részére, vagy azoknál a családoknál, ahol idősebb gyerek volt a családban, vagy ahol egy-egy rokon is lakott a családdal. A legtöbb lakásban azonban még mindig nem találunk külön gyerekszobát, a gyerekek elhelyezésére a család nagyságától és a gyermekek életkorától függően különféle egyedi megoldások léteztek.

A jómódú polgári középosztály ízlésének és igényeinek feleltek meg ezek a villák, tükrözve a polgárság mentalitásbeli változását, így a lakáskultúrán keresztül egész életmódjára, értékrendjére következtetni engedett.¹²¹² A modern polgári életvitel új lakástervezési szempontokat eredményezett: ilyen a higiéniai szempont előtérbe kerülése, az egészséges lakás, a napfény, a jó levegő, a kényelem fontossága, a mindennapi tárgyi környezet racionális megszervezése; továbbá a családi élet, s ezen belül az egyén, az individuum felértékelődése: a lakás egyes helyiségeinek funkciója egyre inkább a család tagjainak igénye szerint alakult. Mindez kifejezte a privát szféra fontosságát a nyilvánossággal szemben.¹²¹³ Ezeket a szemléletbeli változásokat tükrözték Árkay Aladár villái és családi házai, amelyek a korszak polgári otthon-ideáljának megvalósulásai voltak, s egyben a polgári lét új minőségének feltételeit és kereteit adták.

A villatelep építészeti arculatát a tervező Árkay Aladár alakította ki (1868–1932).¹²¹⁴ Árkay az építészet mellett képzőművészetet is tanult, előbb itthon, majd külföldön dolgozott, s 1900-ban itthon önálló irodát nyitott. A századforduló építészetének meghatározó személyisége Lechner Ödön volt, aki a historizáló, eklektikus építészet ellen harcolva megteremtette a magyar népművészet, építészet és díszítőművészet formáin alapuló nemzeti építészetet, a szecesszió építészetének jellegzetes magyar változatát.¹²¹⁵

¹²¹² Gyáni Gábor, *A magánélet menedéke – polgári otthon Budapesten a 19–20. században*. In *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Bp., 1998, 147–152. A szerző szakszerű elemzést ad a közép- és nagypolgári otthonok tárgyi világáról és azok használatáról, a társas életéről és a szalonkultúráról, mindarról, amit az 1910-es években a középosztály egy része már nem fogadott el, sőt tagadott, s ez a mentalitásbeli változás realizálódott az Árkay Aladár építette villák kialakításában és használatában. A korábbi évtizedek lakáskultúrával kapcsolatos felfogásáról ad képet tanulmányában Buzinkay Géza, melyben korabeli hetilapok cikkein és lakberendezési útmutatókon keresztül elemzi a középosztály lakáskultúráját 1870-től a századfordulóig, kiemelve, hogy az otthon funkciójánál ekkor még fontosabb a reprezentációs funkció. Buzinkay Géza, *A középosztály lakásideálja*, In *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll. Hanák Péter, Bp., 1992, 13–26. Ugyanerre a megállapításra jut Gyáni Gábor, *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*, In *Polgári lakáskultúra, i. m.*, 27–29.

¹²¹³ Sármany-Parsons, *i. m.*, 202–203, 217.

¹²¹⁴ Dercsényi Balázs, *Árkay Aladár*, Bp., 1967; Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre, *A századforduló magyar építésze*, Bp., 1990, 20–22.; Országos Műemléki Felügyelőség Építészeti Múzeuma, Árkay Aladár hagyatéka, BTM Kiscelli Múzeuma tervtára, Árkay Aladár tervrajzai.

¹²¹⁵ Kathy Imre, *A korszerű nemzeti építészet útján (A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti iránya)*, *Ars Hungarica* 1980/1. 127–134.

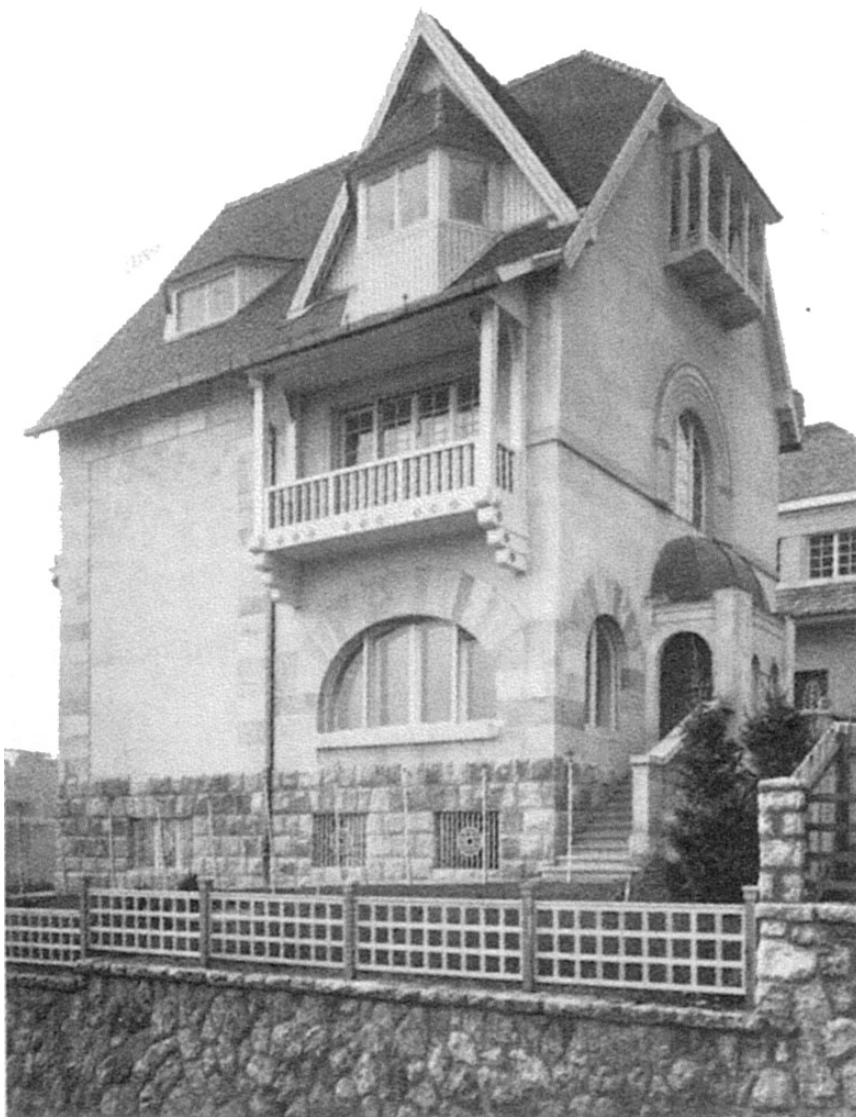
5. Többszintes villa a telepen

A századforduló építésznemzedékére mindenképpen hatással volt a lechneri szecesszió, s bizonyos mértékig mindenki követte őt. A fiatal építészek egy része már személyes kapcsolatba került a népművészettel és a népi építészettel (Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kós Károly, Kozma Lajos, Zrumeckzy Dezső stb.), rendszeres gyűjtőutakat szerveztek Erdélybe, elsősorban Kalotaszegre.¹²¹⁶

A népi kultúra, s ezen belül a népi építészet mint a művészet és az építészet anyanyelve kutatásában Finnország nyújtott példát Magyarországnak. A finn művészet századfordulón kibontakozó virágkora nemzeti romantika néven közismert, és sok szálon kötődik a magyar népies szecesszióhoz. Legismertebb képviselői – mint például Axeli Gallen-Kallela 1907–1908-ban, Eliel Saarinen 1911-ben – jártak Magyarországon, s mind egyéniségük, nemzeti stílusról vallott nézeteik, mind művészetük nagy hatással volt a korszak fiatal képző- és iparművészeire, építészeire.¹²¹⁷

¹²¹⁶ Keserű Katalin, *A szimbolizmus nyomai a 20. század eleji magyar építészetben*, Művészettörténeti Értesítő 1983, 4. sz. 243–247.

¹²¹⁷ Keserű Katalin, *Etnográfia és művészet: finnek és magyarok*. In *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 1992, 297–299.

6. Többszintes villa a telepen

Ha végigtekintünk Árkay Aladár pályájának kezdeti szakaszán, az 1905-ben épült villája (Babochay villa) még teljesen a lechneri hatást tükrözi, de az általunk tárgyalt villatelep házai már a fiatal építészek eszmekörével rokon, a népi hagyományok és a finn építészet felé fordulását mutatják.¹²¹⁸

Ugyanakkor a telep villái a korszak egyetemes (német, de még inkább angol) építészeti ízléséhez is igazodnak, elsősorban a jól funkcionáló belső tereiosztással, amely az épületek külső tagolásában is megmutatkozik. A természet, a kert fontossága, a ház, a lakás kapcsolata a természettel minden épületnél hangsúlyozottan érvényesül: zárt és nyitott verandák, teraszok, télikertek, nyitott és zárt tornácok, mellvédek szolgálnak a természettel való minél közelebbi és meghittebb kapcsolatra. Az igényesen és egyedi módon megépült villák mellett a villatelep egészének sajátos atmoszférája más külső jegyekben is megnyilvánul. A villák szerkezeti elemeit népművészetből vett díszítőelemek, motívumok, ornamentika díszítették: majolika és deszkaborítás, vakolatdíszek, sgraffítók, festett motívumok váltakoztak az épületeken. Az utcai támfalak és a házak, villák durván faragott, terméskővel burkolt lábazatai a korabeli finn építészet hatását mutatják éppúgy, mint a gyakran alkalmazott fa építőanyag (bejáratok, tornácok, erkélyek stb.).

¹²¹⁸ Sármany-Parsons, *i. m.*, 216.

7. Többszintes villa a telepen

Ugyanígy a háromszögű oromzatba foglalt félköríves, gazdag díszítésű kapuzatok szintén a finn építészettel mutatnak rokonságot.¹²¹⁹ Ugyanakkor a sarokkiképzések, erkélyek, tornácok alkalmazása és elhelyezése részben középkori hagyományokat, részben a magyar népi építészet hatását mutatják. Az egyes villákat, családi házakat léckerítés választotta el egymástól, tehát nem volt átjárható a villatelep. Az utcai kerítés kváderkő alapra rakott léckerítés volt, ötletes elrendezéssel, változatos, az erdélyi népi építészet és fafaragás mintakincséből átvett motívumokkal. A bejáratú ajtók, a tornácszerű kapuzatok díszítése is az erdélyi népi díszítőművészet hatását tükrözték.

¹²¹⁹ Keserű, *i. m.*, 1992, 301.

8. Többszintes villa a telepen

A Ráth György utca – 1913-ban még Birsalma utcának nevezték – már megépülésekor is a villanegyed főutcája volt: a 18-as szám alatt állt a *Bírói Egyesület Bérháza*, mellette az *Internátus* a maga impozáns szépségében, utána következtek a páros oldalon a telep legszebb villái. A villatelep épülésekor a páratlan oldal még beépítetlen volt, az utca elején a Schwartzter-féle szanatórium – későbbi nevén *Siesta* – pavilonjai és parkja terült el.¹²²⁰ Az 56-os szám alatti villa zárterkély díszítése a villatelep egészének szimbóluma lehetett volna: a háromalakos sgraffito közepén a bíró mint az igazságszolgáltatás megtestesítője volt látható, jobb oldalán a gyilkos, balján a tolvaj állt, így szimbolikusan az igazságszolgáltatás lényegét, s egyben a telep lakóinak: a bírának és az ügyészeknek foglalkozását ábrázolták. A villákhoz kisméretű kertek, a bérházhoz és az internátushoz nagy park tartozott, tenispályával – telente korcsolyapályaként használták –, kuglipályával, gyermek-játszóval; ezen kívül a villatelepnek közös parkja nem volt. A villatelep értékét növelte, hogy nyugodt, csendes, zöldterületi fekvése mellett mindenhez közel volt: vasúti és közlekedési útvonalakhoz éppúgy, mint üzletekhez, piachoz, egészségügyi, oktatási és egyházi intézményekhez, mint például a Városmajor utcában megépült iskola (tervezői Kós Károly és Györgyi Dénes) vagy a szintén Árkay Aladár által tervezett városmajori plébániatemplom. A villatelep jó fekvése mellett az egységes stílusú, de egyedi tervezésű építészeti karakter, az utcaszerkezet, a telekosztás, a beépítési mód hordozták a villatelep igazi értékeit.

Az Árkay Aladár tervezte villatelep az akkori mértékek szerint lakótelepnek épült, jómódú, azonos társadalmi státusú és foglalkozású lakók részére. A telepen megépült bérházban a kevésbé tehetős bírósági alkalmazottak béreltek lakást, a villákba pedig felső középosztálybeli tisztviselők, módos polgárok és családjaik költöztek. Ezen a villatelepen azonban – főként az átlagosnál jobb társadalmi, vagyoni helyzetből adódóan – az itt lakókban nem alakult ki nyomon követhető, az

¹²²⁰ Ház- és telekjegyzék 1913-ból.

azonos lakóhely adta közösségi tudat. A polgári lét elsősorban individuális, s ezt tükrözte a villatelepen élők mentalitása és életformája. Az emberek tisztelettel és távolságot tartva érintkeztek egymással, holott többeket foglalkozási, munkahelyi és társadalmi kapcsolatok is összekötöttek. A társasági életet, az összejöveteleket, szórakozási és sportolási alkalmakat nem a lakóhely kohéziója teremtette meg. Ez alól némiképp kivételt jelentett a Bérház, ahol kevésbé tehetős középosztálybeliek éltek, s a viszonylagos összefarás az egymással való társadalmi érintkezés gyakoribb és különféle formáit eredményezte. Ugyanígy nyitottabb volt a villatelep társadalmára felé az Internátus is, részben a benne lakó fiúk életkora, életvitele következtében – pl. gyakran rendeztek bálakat, táncmulatságokat –, ahová a villatelepen lakó leányokat is elvitték szüleik.¹²²¹

A lakás önmagában elsőrendű szükséglet mindenki számára, de egyben fizikai kerete is különféle élettevékenységeknek, biológiai, társadalmi, szimbolikusnak. A korszerűen felszerelt és berendezett lakás iránti igény, a kényelem, a tisztaság, a higiénia fontosságának előtérbe kerülése, az otthonon belüli individuális elkülönülés igénye, a gyerekszoba térhódítása mind a lakással kapcsolatos, jellegzetesen a századforduló első évtizedeiben, a polgárság által megfogalmazott igények és elvárások. A lakáskultúra minőségi változását az urbanizáció különféle vívmányai, a csatornázás, a folyóvíz bevezetése, a vízöblítéses WC, a korszerű fürdőszoba, az elektromos világítás, a fűtőberendezések modernizálása, a háztartás gépesítése stb. idézték elő.¹²²² A polgári középosztály lakáskultúrájának és életvitelének egy jól megragadható mintáját nyújtja az Bírák és ügyészek telepe a Kis-Svábhegyen, az 1910-es évek Budapestjén.

Napjainkra a villatelep az eredeti rendeltetését tekintve gyakorlatilag megszűnt. Az eltelt közel száz év alatt a lakosság teljesen kicserélődött; három-négy lakásban lagnak csak eredeti tulajdonosok vagy leszármazottaik. A történelem viharai, háborúk, kitelepítések, a lakások államosítása nagy arányú lakosságcsere eredményezett. A villatelep eredeti képe és struktúrája a háború következtében teljesen megváltozott: lebombázták az Egyesület bérházát és az Internátust, több villa súlyos sérüléseket szenvedett a harcok során – ennek nyomai részben még ma is láthatók. A külső sérülések következtében az egykori villákat ma már alig lehet beazonosítani. Legtöbbjük minden külső díszét elvesztette, s az egykor egy családnak épült házak napjainkra három-négy család otthonai lettek. A villák belső átalakítását a házak külseje is tükrözi. A díszes kerítések, kapuk mára teljesen eltűntek, viszont modern garázsok állnak az egykor ápolott kertekben. Csak remélni lehet egy-egy jó példa kapcsán, hogy a házak új lakói és az illetékes hatóságok megpróbálják megmenteni ezt a páratlan épületegyüttest, s eredeti állapotukba visszaállítani nemzeti építészetünk e felbecsülhetetlen értékeit.

¹²²¹ Interjúk, beszélgetések az egykori lakókkal.

¹²²² Hanák Péter, *Bevezetés*, In *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Bp., 1992, 9–10.

Harkai Imre (*Novi Sad*)

A vajdasági magyar építészet irányítása a XX. század második felében

Bevezető

Az építészet etikai elkötelezettségű tervezéssel arra törekszik, hogy az embereknek kellemes életteret teremtve tükrözze egy kor szellemiségét.

A hatalmi háromszöget három tényező alakítja: az építész, a társadalom vezető struktúrái és a beruházók. Az építész, aki egyedül szeretne dönteni terveiről, épületeiről, de azt a közízlésnek megfelelően kell árúként értékesítenie. A hatalmi struktúra ideologizálja a társadalom szegmenseit, így az építészetet is. A beruházó, tőkeerős lévén, szereti a saját ízlésvilágára alakítani az épületeket. E három tényező között állandó feszültség áll fenn, hiszen meghatározott periódusokban egyes tényezők többet akarnak elérni, mint ahogyan azt az építészetben betöltött helyük megengedné. Ennek következtében felbomlik az építészet egyensúlya. Ekkor válhat az építészet tervezői élvezkedéssé, hivatali diktatúrává vagy szolgalelkűvé. Mivel az építészet egy közösség ügye, a létrejött épített környezet tükrözi azt a társadalmat, amelyben létrejött.

Vizsgálódásunk hierarchikusan halad a jugoszláv, majd a vajdasági építészetten keresztül egy eddig még fel nem tárt építészet, a vajdasági magyar építészet felé. Az utóbbi fogalma alatt a magukat magyarnak valló építészek munkáit vagy egy magyar közösség építészetének komplexitását értjük a Vajdaságban.

A vajdasági építészet jugoszláv háttere

Az építészet és a hatalmi ideológia összefonódása

1945–1948

A II. világháború után az építészet identitása összefonódott a hatalom identitásával. A második Jugoszlávia születése magával vonta egy új eszme, a nemzetek feletti jugoszlávság születését, amelyre ráhangolta a tömegeket és kialakított egy jellegzetes tömegízlést. Politikai döntésként, dekrétumként határozták meg a terveket, egyes épületek funkcióját és esztétikáját. Erről is döntött a Jugoszláv Kommunista Párt 1948-ban tartott V. kongresszusa.¹²²³ A küldöttek a szovjet Informbiro diktátuma ellen szóltak, de az építészetben éltették a szovjet művészetet, és dekadensnek ítélték a nyugati burzsoázia „funkcionális konstruktivizmusát”. A szocializmus első országából kölcsönözték az ideálokat, aminek eredményeképpen szövetkezeti otthonok (kultúrotthonok) épültek szovjet típustervek alapján.

A háború előtti jugoszláv modern építészet úttörői evvel nem értettek egyet, és előrevetül egy átmeneti periódus, amelyben lassan előretör a nemzetközi modern építészet az ország három legnagyobb városában (Belgrád, Zágráb, Ljubljana). Mindezt a politikai helyzet változása is elősegítette.

1948–1980

1948-ban Jugoszlávia nemet mond Sztálinnak és az Informbirónak. A jugoszláv építészek az 1950-ben lezajlott dubrovniki tanácskozásukon hivatalosan szakítottak a szocreál építészeti eszmékkel és a szovjet építészeti gyakorlattal. Ez már az átmeneti periódusban, 1947-től megtörtént, azonban a gyökereket nem lehetett teljességgel elszakítani, hiszen csak a belgrádi Szindikátus Otthonának 1953-ban történt befejezése vetett véget a szocreál ideáloknak.

¹²²³ Ivan Štraus: *Arhitektura Jugoslavije: 1945–1990*, Sarajevo, 1991, 12.

Ahogy távolodik az ország a szovjet hatalmi nyomás alól, úgy fordul az építészet a nemzetközi modern stílus felé. Kezdetben, különösen a lakásépítészetben, „ideológiaként” értelmezik Le Corbusier öt pontját. A várostervezésben, az új lakónegyedek kialakításában kísérletet tesznek a nyugaton kialakult szempontok másolására: a felszabadított nagy zöldterületek közepén lapos tetejű emeletes tömbházakat építenek. Leginkább a keretet másolták, így a megvalósítás rendezetlen környezetben felépült, kétes esztétikájú, az éghajlati viszonyokat nem tisztelő, így a lapos tető alatt beázó és általában kis alapterületű lakásokba „emelte” a munkásosztályt. A városrendezési tervek újrafogalmazása nagy disszonanciákat eredményezett a városközpontokban. Sok értékes épület esett áldozatul az új építési hullámnak, amely az 1960-as években kezdődött, de igazán az 1970-es években kulminált. A disszonáns megvalósulások mellett a jugoszláv építészek kis csoportja olyan épületeket hoz létre, amelyekkel méltán érdemli ki bel- és külföld elismerését (Edvard Ravnikar, Vladimir Turina, Vjenceslav Richter, Nikola Dobrović, Juraj Neidhard, Ivan Štraus stb.). 1965-ben épült a nemzetközileg elismert autentikus mű, Ivan Antić és Ivanka Raspopović alkotása, a belgrádi Kortárs Művészetek Múzeuma. Ekkor már a modern építészet szerves fejlődéséről beszélhetünk. A nemzetközi modern építészet az ország hivatalos építészetévé vált.

A vezető hatalmi struktúra tüntető kivételezéssel fordul a modern építészet felé. Az „egy párt – egy építészeti stílus” elve honosodik meg. Építészeti díjakat belterjes értékrendi mércék szerint ítélnek oda a modern architektúra elvei alapján épült épületek tervezőinek. Politikusok, maga Tito elnök is szívesen pózol a modern épületek makettjei mellett. Az uralkodó hatalomnak fontos az építészet. Ahogy a hatalom számára a történelem is 1945 után kezdődik, az építészet sem törekedhet a múlttal történő párbeszédre. Ezekre az évekre esett iskoláztatásom. A szabadkai középiskolában a híres észak-bácskai szecessziót egyik tanárom giccsnek titulálta. A Belgrádi Egyetemen a tétova görbe vonalat is kisimítják, sarkos minden megoldás. Az öt pont büvköréből kilépni lehetetlen.

Új társadalomnak új építészet kell. Jugoszlávia a különbözőségek országa, de égtáj és régió, éghajlati viszonyok és sajátosságok ellenére az egész ország hasonló építészeti elvek alapján épít. Igénytelen kockaházak épülnek a kis és közepes településeken, többségükben esztétikai ficammal, néhány év múlva a lapos tetők beáznak, az utcaképeket felgöngyölítik a „lakógépek” előtt.

Ahogy nő a politikai feszültség, hanyatlik a titói önigazgatás, parázsluk a bújtatott nacionalizmus, a köztársaságok autonómiára, majd elszakadásra törekednek. Ez már az 1980-ban meghalt Tito elnök utolsó éveiben is érezhető volt. A hatalom puhánnyá vált, engedékennyé, és pozíciói megőrzésével volt elfoglalva.

Az építészetben is változások állnak be. Egyfajta építészeti pluralizmus indul el reakcióként az addigi modern építészet uniformizáló tendenciáira. Aleksandar Đokić 1977-ben egy trafóállomással egyfajta romanticizmusnak állít épületet, maga pedig a jugoszláv építészet utóbbi évtizedeinek egyik legmarkánsabb alakjává válik.

1980–1990

A nyugati építészeti irányzatok, igaz, megkésve, de lassan kezdenek beszűrölni; nem vezető irányzatokként, hanem multikulturális gyakorlatként. A nemzeti identitáskeresés feléleszt a regionalizmust. A nagyvárosokban megjelenik a high-tech szegényes változata. A posztmodern is több éves késéssel jelentkezik. A periódusra jellemzően előretör a posztmodern építészet néhány kiváló épülettel (Jože Koželj, Borut Pečenko, Ivo Goropevšek).

Az ilyen változásokra való odafigyelés az építészeti díjak odaítélésénél csak 1976-tól válik gyakorlattá. Ekkor kap Borba-díjat a vernakuláris építészet egyik képviselője, egy áruház Jajcéban. Ebben a periódusban épült meg az országos Borba-díj egyetlen vajdasági nyertese, Kikinda városközpontjának rehabilitációja (a belgrádi Predrag Cagić és Borivoje Jovanović tervei alapján).

Elmondható azonban, hogy a jugoszláv térségben jelen levő világépítészeti irányzatok (posztmodern, dekonstruktivista, high-tech) nem állták a versenyt az akkori kortárs építészetrel, és lassan elmaradtak a világépítészeti példáktól. Ezek pénzigényes irányzatok, amelyekre az ország gazdasági

helyzete képtelen reagálni. A lakásépítkezésben megjelent egy egyszerű elemekkel operáló, racionális, de karaktereiben silány építészet, amely még a modern építészet kontinuitását sem mondhatja magáénak. A nyugati építészet műszaki és technológiai szótára kezd itt olvashatatlanná válni. A posztmodern dekoráció is álca és nem kísérlet a világ építészeti folyamataihoz való visszacsatlakozáshoz. A high-tech Zágráb építészetében érezteti némileg hatását.

1990–2001

Így érkezünk el az 1990-ben kezdődő nagy politikai káoszhoz, az ország feldarabolásához. Vajdaság Szerbia része. Az új ideológia (minden szerbet egy hazába), a szegénység és a drasztikusan lelassult fejlődés miatt az építészet egy időre kibukik az ideológiából. Mindezt elősegíti a többpártrendszer bevezetése és a horvátországi harctéri állapotok. Újabb hatalmi pozíció jelentkezik: a pravoszláv egyház, amely a titói rendszerben nem kaphatott építkezési engedélyeket. Az új szerb rezsim ösztönzőleg hatott, így a pravoszláv egyház rövid idő alatt akarja behozni a templomépítészetben történt lemaradását. Típustervek alapján épülnek az ortodox, bizánci stílusban emelt templomok. Félszeg kritika éri őket a szakma részéről, de az egyház hatalom, irányítja az új templomépítészeti hullámot, amely a hagyományos típusokat szorgalmazza.

Az új tőkésosztály hatalmi pozíciója

Az építészeti tervezésre és a megvalósításokra a kormánynál is veszélyesebb hatalom teszi rá kezét: a háborús nyereszkezőkből és hatalmi emberekből álló, problematikus kultúrával rendelkező új tőkésosztály. A megkövetelt olcsó építészet a modern építészet felé hajlik, míg a „pénz nem számít” elv egyfajta posztmodern imitálást indít el. Erre az állapotra jellemző a posztmodern tévútjairól értekező olasz Portughesi mondata: „...a posztmodern divattá vált, amely elősegítette az emlékezet rendszertelen, durva és teljesen önkényes birtokba vételét. Úgy válogattak a múltban, mint egy áruházi katalógusban...”¹²²⁴ A posztmodern nem a hagyományhoz nyúlt vissza, és nem állította vissza az építész és az ország építészeti kultúrája közötti dialógust, hanem a nyugati posztmodern megoldások átvételében jeleskedett.

Általános az ország elszegényedése, ami nyomasztóan hat az építészetre. Az állami mecenatúra helyett a tőke fogja le a tervezők kezét – olcsó és racionális, de lélektelen formákkal.

Ebben az irányban a hatalom is engedékeny. A nagyvárosokban emelet-ráépítésekkel oldják meg a lakásproblémákat, és emiatt egész lakónegyedek szenvednek esztétikai csorbát. A privát tőke viszont hatalom: csak Újvidéken 30 000 engedély nélküli épület felett huny szemet a kormány.

Az 1999-es NATO-bombázások utáni újjáépítés nagy ütemben halad, 2000-ben minden épület és híd átadása nagy propagandával történik. A jövőben választások lesznek. Az újjáépítés szellemi központja Belgrádban összpontosul. Központosított tervezéssel döntenek arról, hogy hol mi épül. Az építészet fegyverré vált az uralkodó hatalom kezében.

Ezt a „felfokozott” építkezési lázat szakítja meg a 2000. október 5-ével kezdetét vevő rendszerváltás, amely nemsokára észrevehető politikai és gazdasági legalizálásba szürkült. A politikát nem érdekli az építészet. Nincs olyan gazdasági erő, amely az érdeklődés homlokterébe emelhetné ezeket a fizikai struktúrákat.

Az eddig elhangzottak igazolták az építészet hatalmi periodizációjának különböző társadalmi háttereit. A II. világháborútól az érett titói korszakig jellemző az uralkodó állami apparátus irányítása, amikor a kezdeti szocreál után a kizárólagos etalonná vált modern építészetet tűzi zászlajára.

¹²²⁴ Sulyok Miklós: *Építészet, az anyag önszerveződésének visszatükrözése – interjú Paolo Portughesivel.* Octogon, Bp., 1999, 1. sz. 42–44.

A változások időszaka Tito halála után Jugoszlávia feldarabolásáig tartott, vagyis 1990-ig. A társadalom szocialista beállítása mellett a határozatlanság ideológiájában az építészet a világban jelen levő irányzatok felé orientálódhatott. A regionális indíttatású épületek mellett a nagyvárosokban megjelenik a high-tech és néhány klisészerű posztmodern épület.

A harmadik Jugoszláviának, az 1990-es évektől a mai napig nem letisztult társadalmi háttérében megjelenik a tőkés társadalmi réteg. Az egyház is soha nem látott építkezésbe fog, hatalmi pozícióból hagyományos bizánci stílusban tervezeteti templomait.

Igazolást nyert a politikai légkör, a különböző társadalmi háttér és az építészet hatalmi irányításának összefonódása.

A vajdasági építészet – a jugoszláv és a szerb építészet részeként – ugyanezeket a periódusokat járta be. Vajdaság 1974-től nagyfokú autonómiát kapott, amely 1989-ig tartott. Ez a periódus nem eredményezett új építészeti értékrendeket, csak nagyobb fokú építkezési lázat.

A vajdasági magyar építészet

Vizsgálatunk tárgyát képezik a vajdasági magyar építészek munkái (mint perszonális érték), és a többségükben magyar önkormányzatok építészete (mint közösségi érték).

Ugyanazok a hatalmi erők hatottak a vajdasági magyar építészetre és a magyar többségű települések építészeti megnyilvánulásaira, mint a már leírt jugoszláv építészeti esetében.

A II. világháború utáni modern stílusnak több vajdasági magyar építész is képviselője volt. Több generáció tervezett a modern építészeti eszméje szerint, közülük többen a mai napig is (Kelemen Sándor, Ludasi Dezső, Kolozsi László, Tóth József, Tamási György, Pióker Károly stb.).

Az 1980-as években a regionalizmus előretörésében ott voltak a magyar tervezők is. Leginkább a vajdasági népi építészeti hagyományai felé fordultak: a magas tetők, népi barokk és a napsugaras homlokzat elemein kívül a tornác ihlette meg őket. Ezek voltak a vajdasági interetnikus építészeti fő vizuális hordozói. De nem mentették át a lényegét, az építészeti mélyebb értékeit: a funkcionális kapcsolatokat, a kontextust, utcaképeket, beépítettséget. Inkább a díszítések révén kötődtek a múlthoz és környezethez.

Az anyaország közelsége egyes építészek esetében vonzerővé vált. A vajdasági magyar nyelvű építészeti publicisztika is meghatározó volt. Első szakszerű építészeti értelmezések 1972-től látnak napvilágot magyar nyelvű újságokban és irodalmi, valamint társadalompolitikai folyóiratokban (Harkai Imre, Klein Rudolf, Valkai Zoltán). Az első magyar nyelvű könyvek a bácskai szecesszióval, majd több magyar helység népi építészeti kutatásával kezdtek el foglalkozni 1983-tól (Bela Duranci, Harkai Imre, Klamár Zoltán). Modern építészetről szóló könyvek 1986-tól jelentek meg (Harkai Imre, Klein Rudolf). Ezek a könyvek a magyarországi szaksajtóval egyetemben meghatározóak voltak az ezeket figyelő építészek számára, akik egyfajta regionalista szemlélettel fogalmazzák meg épületeiket mind a mai napig (Csipa József, Császár Frigyes, Harkai Imre, Tóth Vilmos, Valkai Zoltán). Úgy tűnik, hogy szükség van a regionalizmusra, amikor a magas kultúra találkozik a népi kultúrával. Sztárépítészek vallanak minderről Mario Bottához hasonlóan: „Csak ha ápoljuk és kiaknázzuk a forrásainkat, pontosan azt, ami a regionális sajátosságok talaján fejlődött, akkor tudunk szembeszállni a globális ostobaságokkal.”¹²²⁵ A források alatt hagyományt, technikát, kultúrát, tervezési módszereket ért.

A vajdasági magyar tervezők sorából kiemelkedik Bencze Tibor, aki viszonylag korán, az államilag irányított modern építészeti csúcson egy nagyon finom adaptációját érte el a vajdasági tájnak, egyfajta magas értékű kontextualista építészeti honosítva meg. Személyében lehet megtalálni a

¹²²⁵ Kay von Westersheim: „Számomra az építészeti a banalitással szembeni ellenállás eszköze” – beszélgetés Mario Bottával. Octogon. Bp., 1999, 3. 78–88.

vajdasági magyar építészet tervező egyéniségét. Épületeiről (a kikindai Svetozar Marković gyár laboratóriuma, 1971; a zrenjanini III. Gimnázium és Közgazdasági Középiskola tornaterme, 1975; a törökbecsei Munkásotthon, 1976; óvoda Zrenjaninban, 1979, stb.), a törökbecsei munkásotthonnal kapcsolatban, egyik interjújában így vall: „Vajdaság építészetébe illő motívumok lelhetők fel az otthonon, néhány elem a hajóarchitektúrából: a tiszai úsztatók gépházteteje, lépcsőformája, a lépcső alatti falak sziluettje... A bánáti motívumot nem a cseréptető formája vagy az épület vízszintesége adja, hanem az épületen ismétlődő (látszólag talán unalmas) oszlopcsoport és sík felület váltakozásának ritmusa, amely ugyanazt az »egyhangúságot« nyújtja, mint a bánáti táj – ha aztán nézed, nézed és belemélyedsz, rájössz, itt valami más is van.”¹²²⁶

A második Jugoszlávia széthullásával Vajdaság elveszítette tényleges autonómiáját. A politikai krízis gazdasági krízist is előidézett. Az 1980-tól tartó, a gazdaságot korlátozó politika nagymértékben csökkenti a felépült épületek számát. Az 1990-es években a magyar nemzeti kisebbség nemzeti öntudatra ébredése indult meg, amely hat párt bejegyzésébe torkollott. A politikai eredmények nem kecsegtetőek, az építészetre pedig semmi hatással nincsenek.

A jelenlegi helyzet

A vajdasági magyar tervezők jelenleg kényszer nélkül választhatják meg tervezési irányzataikat. Magántervezői praxisuk elég nagy szabadságot enged meg. Legtöbben a visszatérő modern szellemében kreálják épületeiket. Némelyiküket megfogta a Makovecz-féle organikus építészet formavilága. Mások a hagyományos építészet struktúráinak újraértelmezésében terveznek.

Hiányoznak a koncepciók, egyfajta konceptuális építészet, amelynek alapjai az új gondolatok. „Az épület mindenek előtt gondolat kérdése...” – állítja Jean Nouvel, miközben konceptuális és kontextuális építészetre gondol.¹²²⁷ Hiányzik az építészetelméleti kérdéskörök boncolgatása olyan céllal, mint ahogyan azt Bojár Iván András gondolja: „Ha az építészet nem az emberiség alapproblémáinak végiggondolásánál, azaz nem a filozófiánál kezdődne, pusztán mérnöki feladat maradna csupán.”¹²²⁸

Új koncepciók alapján kellene megismerni a vajdasági települések építészeti kontinuitását és építészeti alapstruktúráit. A világépítészeti irányzatok szűrése a kielemezett vajdasági funkció-, forma- és homlokzati struktúrákon keresztül *identitásvédő*, de ugyanakkor a kortárs értékrendekhez igazodó terveket hozhatna létre. A helyi értékek birtokában levő építészeknek nem kellene félniük, sem elzárkózniuk a külvilág értékrendjei elől. A kitekintés csak gazdagít, tanít, és nem követeli meg az önazonosság-tudat feladását. Így lehet a külső hatást termékenyítően befogadni és továbbadni. Az értékteremtő nemzetközi példák ismerete szellemi felértékelődéshez vezethetne.¹²²⁹

A hatalmi irányítottság helyett ma jobban kell félni a szakmai bezárkózottságtól. Vagy ez is része a hatalmi irányításnak? Az építészek nem tudnak külföldre jutni, főleg Nyugatra és a fejlett országokba, így nincs reális képük az építészet fejlődéséről. A világ építészete pedig már annyira sokszínű, hogy érdemes egy budapesti interjúból a dekonstruktivizmus egyik atyját, az amerikai Peter Eisenmant idézni: „Szerintem a regionalizmus már a múlté: az eszmék már nem régiókra jellemzőek, ha egyáltalán azok voltak valaha... vannak kulturális központok, melyek sokkal inkább a közös gondolatokra építenek. Akik ezekben a központokban élnek, nem idegenkednek az Internettől, nem úgy gondolkodnak az Internet helyéről, hogy az magyar vagy nem magyar.”¹²³⁰

¹²²⁶ Harkai Imre: *Gondolatok az élettéről*. Forum, Újvidék, 1986, 23.

¹²²⁷ Bansar Mohamed: *Jean Nouvel interjú*. Octogon, Bp., 1999, 1. sz. 32–36.

¹²²⁸ Bojár Iván András: *Épületek, tárgyak, belső terek*. Európai Utas, Bp., 2000, 1. sz. 73–78.

¹²²⁹ Francisco Asensio Cerver: *The World of Contemporary Architecture*. Könemann, Cologne, 2000.

¹²³⁰ Császár András: *Interjú Peter Eisenmannal*. Octogon, Bp., 1999, 2. sz. 77–80.

A vajdasági magyar építészeket elkerülte az olasz racionalizmus, a high-tech, a dekonstruktivizmus vagy az egyszerűség-komplexitás kérdésköre. Másképp fogalmazva: az információs társadalom. A hatalom és kultúra (építészet) viszonyát felváltotta az információhiány és az építészet viszonypárja. Remélhetőleg ezt az új bináris kötődést könnyebb lesz leküzdeni, mint az évtizedeket felölelő hatalmi irányítást az építészetben.

Rita Honti (Helsinki)
Tarasti's theory of musical semiotics

I. Introduction

The search for precise concepts and coherent systems in analyses of art, has brought the emergence of text grammars, and studies on the phenomenon of *narrativity* (*narrativité*). *Text grammars* operate on the semantic-plane. A text is a semantically coherent whole, which may be presented as a surface structure either in *natural language* (as was the case with the traditional notion), or in any of the *sign systems* used by mankind (see e.g., Deely 1990; 1994a; 1994b).¹²³¹ The *notion of text* is extended in art studies from literature to visual arts, while the greatest benefit accrues perhaps to studies of theatre¹²³² (Tarasti 1979: 5-6; Salosaari 1988; 1989). *Narrative grammars* are only part of text grammars, *narrative structures* not being the necessary condition for the existence of a text. These grammars furnish an instrument to analyse the great part of literary and theatrical heritage, which is based on the principle of *narration*, including *characters* and their *actions*. Purely pragmatic research was started by Propp¹²³³ (1958) [1928] further came from French *structuralists* in the 1960s.

II. The narrative frame

Greimas elaborated a complete theory of *narrative structures*. Greimas' theory is propounded and modified by several steps (Greimas 1966; 1970; 1976a; 1976b; Greimas and Courtés 1979). With his *Sémantique Structurale. Recherche de méthode* (1982) [1966] he introduced a highly influential and productive text semiotics, which has become the core of a semiotic school (L'école de Paris). (Tarasti 1979: 3-4; Perron & Collins 1989a, 1989b). The idea, which anchor text grammars in the achievements of generative-transformational grammars in general is the hypothesis from which is evolved the basic notion of *macrostructure*. It is possible to establish *deep textual structures* arising from the presence of *actants* (Greimas 1982 [1966]: 196-219; Greimas and Courtés 1979: 3-4). The homology between the *deep structure* of a sentence and that of a text. What corresponds to the structural coherence of a sentence is the *macrostructure* of the text; in this respect a textual whole corresponds to one great sentence (Greimas and Courtés 1979: 342-3). The presence and the actions of characters, or *superficial constraints* in the terminology of GT grammar, are ruled by two levels of analysis of texts: (i) the *superficial level* subordinated to the kind of language used to express the meaning, and (ii) the *deep level*. The grammar of the *immanent level* generates all the *récits* through the *superficial level*. The number of transformations is determined by the construction of the *semiotic square* (Greimas 1982 [1966]: 27-38; Nöth 1995: 318). Greimas's contribution is the application of the *universal model to narrative structures*. Greimas postulates that *narrative syntax* is based on the transformations of the four elements of the model. If *syntactic operation* is one of the basic notions of fundamental grammar, it corresponds on the *superficial level* to syntactic acting (*faire*). The categories of the *immanent level* become *actants*, while the logical relations appear as *functions*. *Actants* (Greimas 1982 [1966]: 196-219;

¹²³¹ Deely presents a compelling argument in the history of philosophy and in the historicity of human understanding.

¹²³² There is a semiotic polyphony of linguistics and paralinguistics, of kinetics, proxemics, and iconics, often supported by music.

¹²³³ Propp extended the Russian Formalist approach to narratology. In the Formalist approach, sentence structures had been broken down into analysable elements, morphemes. Propp used this method by analogy to analyse folk tales. By breaking down a large number of Russian folk tales into their smallest narrative units, narratemes, Propp was able to arrive at a typology of narrative structures. By analysing types of characters and kinds of action, Propp was able to arrive at the conclusion that there were thirty-one generic narratemes in the Russian folk tale. While not all are present, Propp found that all the tales he analysed displayed the functions in unvarying sequence (Greimas 1982 [1966]: 198-199; Greimas-Courtés 1979: 143).

Greimas and Courtés 1979: 3-4) appear as certain forces in a given text, and are equivalent with concrete characters of a story, or with the *dramatis personae* of a play. (i) An *actant* may be abstraction, or a collective character,¹²³⁴ or it may be represented by different characters that all act in a definite way. (ii) One character may simultaneously or successively assume different *actantial functions*. (iii) An actant may or may not be present on the stage, it does not have to appear in the utterances of the characters, it may simply be the general abstract notion which is presented on the ideological level of the play (Greimas 1988 [1966]: 196-219). Basing his considerations on the oppositional value of functions Greimas distinguishes three pairs of actants: *subject – object*, *giver – receiver*, *helper – opponent*. The main feature of the *actantial model* of Greimas is the differentiation between *actants* – certain forces permeating the utterance – and the characters presented in the utterance. *Actants* belong to the syntactical order of the utterance and characters to the *sematic order*, being manifestations of the actants. The anthropological dimension in the grammar may be specified in the following way: (i) The *faire (action)* in question is not real action, situated in the semiotics of the world, but *linguistic action* (and it is of no moment just what the kind of *language* is used – natural or visual). *Action* in this sense forms the *message-object* situated in the process of *communication*, implying the existence of *sender* and *receiver*. *Action* is coded in the message, is objectified in it and implies the transmission between *sender* and *receiver*. It results a process of *communication* which implies the anthropomorphic character of the *actants*. (ii) The *acting*, or *action*, is specified by the addition of the marker human. The action (*faire*) is anthropomorphic in two ways: either as an action presupposing its subject, or as a *message*, where it is objectified and implies the existence of the axis of transmission between the *sender* and the *receiver*.

The passage from the fundamental to the superficial grammatical level may be presented in the case of simple *narrative utterance*¹²³⁵ (Greimas and Courtés 1979: 123-5).

III. The notion of modalities

There are certain expressions attached to propositions (to operators in logic) such as e.g. *possibility*, *impossibility*, and *necessity*. In narratives the *modalities* (Greimas and Courtés 1979: 230-2) are necessary constituents of a story by dominating a whole *sequence of actions*: a modal category takes charge of the constituent and the message and organizes it by establishing a certain type of relations between the constituent linguistic objects (basic modalities: *être*, *faire*; sur-modalisations: *vouloir*, *pouvoir*, *savoir*, *devoir*). If a certain class of functions is specified by the marker *want (vouloir)*, the *actants* will appear as *actants-subjects* (Greimas 1982 [1966]: 201-2]. The *want* is the anthropomorphic marker (*classème*), which puts the *actant* in the position of the subject, or as the operator of the action (*faire*) (1982 [1966]: 64- 5). Apart from descriptive utterances (*énoncé descriptif*, *ÉD*) one may have a modal utterance (*énoncé modal*, *ÉM*). The modality of *want* allows the construction of modal utterances with two actants: the *subject* and the *object*. The *axis of wanting* or *desire*, permits subsequently to interpret them as virtual acting *subject* and *object*, which may achieve a *modal value*. To the basic *modality of desire (vouloir)* Greimas adds such *epistemic* and *alethic modalities* as knowledge (*savoir*) and possibility (*pouvoir*). The fundamental sequence of Greimas's *modal values* may be presented as *want – know*, i.e., *how – be able – do (vouloir, savoir, pouvoir, faire)*. These values organize certain types of relations on the *syntactic level*. On the *superficial level* we have to deal with the equivalent of the transformations – the actual doing (*faire*), which Greimas calls *performance* (using the term in the sense of *generative-transformational grammar* as realization of the *modal values*). If a narrative utterance consists of a number of performances, it means that it also presents the introductory attempts to achieve *modal values* according to the above-presented sequence. The *actant-subject* must at first want or desire to achieve an aim, but this very fact is not the only performance necessary for achieving

¹²³⁴ The chorus in ancient tragedy, a group of characters are fulfilling the same tasks.

¹²³⁵ *Énoncé narratif*, EN) by the following form: EN=F(A), where the action (*faire*) in the process of actualization is called function (F) and the subject of the action is called *actant* (A). The operations of the *fundamental grammar* may be onverted into EN, whose minimal form is F/A).

it. In a situation in which the subject possesses the knowledge about the necessity of acting, he is called a *knowing subject* – *sujet savant*. In a situation in which the *sujet savant* possesses at the same time the modal value of being able they are called *capable subject* – *sujets puissants*, having the possibility of achieving the aim. The acquisition of a *modal value* (*desire, knowledge, capacity*) may be manifested, as has been indicated, by obtaining of a magical object, or some information which enables the subject to arrive at the right decision. The object or the information appears then as a helper (Greimas 1982 [1966]: 204-5). The problem of modal utterances is of particular interest in the study of drama. The subjects of the performances will be *actants*, the main forces of the drama, which we may classify as willing, knowing, able (or not) to act. *Motivations* may be evident from the very beginning of the text and then we know that we have to do with a knowing subject, but it may happen that motivations remain unknown till the very end and thus the *syntagm* of performances of the actant qualifies him as the actant who is willing to act, but who does not possess the knowledge or capacity of acting. In this case the performance of the actant would be limited to willingness (*vouloir*) to achieve an aim, e.g., to change his way of life without any particular knowledge what the change is to bring. The interpretation of narrative utterances depends on structures, which are both unchanging and previous to verbalization. Greimas refines his earlier notion of the *actants* by turning once more to the *semiotic square*.

IV. The concept of performance

This notion is connected with the subject of an action (*sujet-du-faire*) who, in order to perform it, must acquire the *prerequisite modalities* (Greimas and Courtés 1979: 230-2). To the notion of performance corresponds the twinned notion of competence – of being in possession of the generating system (in the terms of de Saussure (1974) [1913] we might speak of *langue* and *parole*). In *narratives*, competence is the *sequence of modalities*, which the subject must acquire as the presupposition of the performance. Greimas introduces the notion of actor (*acteur*) and role. A lexical item (*lexème nominal*) is a manifestation of the *deep semantic structure* on the *superficial level*. It is a bundle of semantic markers (*sèmes*) (1982 [1966]: 40-67), but such a bundle (a word in terms of everyday language) does not possess individuality. Passing from linguistics to narrative theory we may replace the notion of semantic markers by the *notion of characteristic features* based on the type of action performed by our hypothetical unit – the actor.¹²³⁶ Also two *actants* – *subject* and *anti-subject* – may be united in one actor. Actors are also abstract elements, but of a semantic character; they are semantic concepts to be deduced from an individual story, from a particular text in which they form *actorial structures*. *Actantial structures* are patterns of general *narrative syntax* connected with the general patterns of human significative process; *actorial structures* are semantic patterns underlying one given story with definite meaning. The last of the factors on the *semantic level* which Greimas introduces in his system are *figures* (1982 [1966]: 95-97). *Figures* of content are rendered apparent by arranging *minimal semantic oppositions*. *Figures* are the organizing principle of the sense of a discourse. They create discursive configurations, which exist apart from the narrative configurations of texts. The *narrative programme* is chosen from the frame of *narrative grammar*; the *discourse programme* is related to the discursive dictionary of which the figures are minimal units as *forms of content*; they create configurations. The *configurations* organize the text on the *discursive plane*, just as actantial roles organize the narrative plane. In a discourse, such configurations form a *syntagmatic chain*, and what underlies such a *syntagm* is a thematic role. Thematic roles are semantic elements, they are taken charge of by the *syntax of narrative grammar* – the *actantial system* – and they assume *actantial roles*. The process of semantic investment of the *syntactic system* has been established by Greimas as the basis for his notion of actor. The figures of the thematic roles become equal then to actors. On the *syntactic level* the actor possesses at least one *actantial role* (a role in the structure of forces acting in the narrative); on

¹²³⁶ It is an element with the marker, which is characterized by functioning identically in different situations, even if it functions under different names. The suitors for the hand of a princess in a folk-tale, although individualized as concrete characters, have one function in common: pretending to the hand of the princess. They are one and the same actor, although not the same actant, only one of them, the winner, is the actant-subject, the rest form the actant-opponent.

the semantic level the actor possesses on *thematic role* (the role of carrying meanings in the *structure of content of the narrative*). *Actantial roles* and *thematic roles* converge in the actor, making possible their transformations, operating narrative objects, and taking part in gaining and losing of *modal values*. In the analysis of *narrative texts* Greimas's theory gives a precise meaning to the traditional intuitive notion of *theme*. Greimas's *narrative grammar* in its elaborated form gives due place to the semantic component. It gives the means to study the artistry of narrative composition in adequate, precise terms, but does not preclude the interest in what the artist has to tell us. It serves as an important *intratextual* support for any *extratextual* material that may be at our disposal.

V. Tarasti's theory

Evident in the *narratology* of Greimas is a problematising of *binary oppositions*, with the formation of a new pattern of contrasts featuring not two, but four terms. Other semioticians, e.g., Eco (1976) explore codes without particular concern for oppositional relationships. Deconstructive and postmodern trends do not extinguish projects of semiotic study, but call for a constant revision of what that study entails, and renegotiation of its boundary with other disciplines. Oppositionality also plays a central part in Tarasti's account of actoriality (1994), a term used to convey the idea of anthropomorphic content (such as *wilfulness*) in tonal processes. Greimas' narratological theories are the main impetus for Tarasti's semiotic theory.¹²³⁷ In these semiotic approaches, musical themes or motives are conceived as functioning symbolically as *actors* or *actants* capable of assuming distinctive *attitudes*, and following a *narrative course* similar to that found in literature. Greimas's theory of narrative ordering is based on two axes.¹²³⁸ This sequence of events finds application to musical contexts in which the opposition and complementarity of different *actorial* units may readily be identified. Tarasti (1994) divides existing musical-semiotic studies (theories and methods) into two categories; (i) structuralist (characterized by a search for deep structures and minimal significant units) and (ii) iconic (characterized by a search for irreducible significant structures directly in the musical surface). Tarasti argues that neither approach can fully illuminate musical narrativity, and suggests a critical synthesis. From the structuralist Greimas, Tarasti borrows the *notion of isotopy* (Greimas and Courtés 1979: 197-9; Tarasti 1994: 48) as a foundation for his analysis of structural levels and formal features and from the iconic camp Tarasti takes the energeticism of Ernst Kurth (1994: 12, 25, 28, 87, 98-106 etc.) to be a key to understanding how *actoriality* can be generated through these formal isotopies. Musical discourse is the musical surface, and Tarasti sees this surface as the final step in a generative process analogous to Greimas' *generative trajectory*, and in order to prepare for a detailed examination of this trajectory, he presents two preliminary goals: (i) to enumerate the models and forces that guide the formation of the *musical discourse*; (ii) to introduce a *formalism* that can describe the dynamic nature of this process (1994: 16). Tarasti divides the *musical discourse* into two levels, *manifest* and *immanent*. Influencing the *manifest level* are the technological models (technical means of constructing a musical surface) and the *ideological models* (broader social habits that affix value to that surface). Influencing the *immanent level* are *structures of communication* (sets of stylistic norms and expectations) and *structures of signification* (unique to work). The ongoing negotiation between these models produces a *musical surface* and

¹²³⁷ Also e.g., for Grabócz's analysis of narrative ordering in Liszt (1986); see also 1996: 195-218.

¹²³⁸ A term (A) and its negation (not A) are placed on one diagonal axis; a complementary or contrasting term (B) and its negation (not B) on an opposite diagonal axis, forming a cross. A paradigmatic narrative is taken to follow the course A-not A – B-not B. *Excessivity* (A) might, for example, be contrasted with *insufficiency* (B) in such a scheme, forming a narrative in which the negation of insufficiency (not B) is the final resolution – a state of sufficiency (Tarasti 1994: 53).

invests it with dynamism and expressivity. The formalism, which Tarasti introduces is a *system of modal logic*.¹²³⁹

VI. Narrativity in music

Tarasti begins to map out the specifics of his *narratology* by noting how musical processes of tension and release can be given interpretations using the language of modal logic. (i) Tarasti chooses to look for narrative generation in „abstract, non-programmatic music” (1994: 25), disciplining himself to define the elements of the *narrative trajectory* without recourse to extra-musical elements. (ii) He argues that modalized and significant structures are presented at all levels, from the surface (*discourse*) to the deep, achronic background (represented by the *semiotic square*), and that their generation must be accounted for the parallel syntactic generation. It is also important to notice another feature shared by both *musical narratology* and *musical hermeneutics* (Hatten 1994). They both re-instate the musical surface as a crucial site for analysis. Since the ascendancy of Schenkerian analysis in the 1960s, the musical surface has seemed to become, for many theorists, something that required immediate and radical reduction in order to uncover *deeper structures* (1994: 26). Tarasti further argues that this kind of *deep modality* is exactly what Ernst Kurth and Boris Asafiev were attempting to formulate, although they never succeeded in doing so explicitly (1994: 28). Tarasti examines the generative model of Lerdahl and Jackendoff (1985), showing how their formal hierarchies can be interpreted as enacting *will* (the dominance of one element over another) and *must* (the perspective of the subordinated unit). He further specifies musical equivalents for the *modalities of être and faire* (initially in a way that makes them nearly identical to the classical notions of *paradigm* and *syntagm*). Having thus outlined the core of a narrative logic, and having shown how modalities might exist in *musical structures*, and the *narrative structures* are not always evident on the *musical surface*, but emerge under certain circumstances. Tarasti considers the case of a syntactic (normally non-narrative) feature being made pertinent through marking by other features, and the case of syntactic rules being deliberately broken. The issue here is the relationship between *narrative* and *non-narrative musical features*, and in order to make the comparison, a general concept of musical feature needs to be found. All musical features, presented or posited in Tarasti’s analysis, from the concrete (e.g., a particular accompaniment figure) to the more abstract (e.g., a dissonance prolonged in the middle ground), are presented as instances of *isotopies*. *Isotopy* (1994: 32; 1996: 5-36), then, becomes Tarasti’s general term for any kind of musical structure, and along with the modalities yields a vocabulary for unifying the discussion of various levels of musical meaning. Tarasti divides all *musical isotopies* into three categories – *spatial*, *temporal*, and *actorial* – organized in a generative trajectory, from achronic spatial background to kinetic actorial foreground. The mere existence of two *spatial isotopies* of tonal space does not form a narrative structure. Only when the *spatial dissonance* formed by those isotopies is temporalized – a paradigmatic relation is moved to a *syntagm*, a relation is transformed into an operation, only then does a *narrative musical structure* arise (1994: 32). Tarasti’s basic interest is in showing how the *isotopies*, *modalities*, and the overall *narrative trajectory* are realized in absolute, non-programmatic music, through an entity he calls the *thematic actant*.

¹²³⁹ Tarasti adds some new symbols to G. H. von Wright’s (1963) basic scheme pTq to express expectation with the scheme pTT(q)x, alternate possibilities (arguing that the full importance of elements in absentia has generally been ignored by music theorists), and memory (distinguishing progression and retrogression). „There is good reason to suppose that the element in absentia are at least as important as, if not more important than, the elements in praesentia” (1994: 21). Tarasti suggests three possible courses for a theory of dynamism and modality: (i) to explore the process of change (T); (ii) to explore the individual events, ‘p’ and ‘q’; (iii) to examine „the entrance of a subject, which connects modal elements to a fundamental narrative formula” (1994: 22). Adopting Greimas’ terminology, Tarasti argues that the event Fm (x, y) fulfills the minimal conditions for any musical event or action.

VII. Conclusion

The *modalities* of the *thematic actant* can be correlated to musical features and events as follows: *will*: kinetic energy, the inclination of the music to move forwards; *know*: the sounding elements themselves, in so far as they introduce new information; *be*: the simple, consonant, non-actorial presence of a musical element; *must*: the state of an element which is modalized by another; *can*: an element's ability to modalize another; *do*: actual musical event, a tension or desire to move. With this, all of Greimas' original modalities (*basic modalities*: *être, faire*; *sur-modalisations*: *vouloir, pouvoir, savoir, devoir*) have been given strictly musical interpretations. The examination of how these modalities are expressed on each of the three isotopic levels (*spatial, temporal, and actorial*) forms the core of Tarasti's mode of analysis.

References

- Eco, Umberto (1976). *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Deely, John (1990). *Basics of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- (1994a). *The Human Use of Signs*. London: Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- (1994b). *New Beginnings. Early Modern Philosophy and Postmodern Thought*. Toronto: University of Toronto Press.
- Grabócz, Márta (1986). *Morphologie des oeuvres pour piano de Liszt. Influence du programme sur l'évolution des formes instrumentales*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- (1996). The role of semiotical terminology in musical analysis. In *Musical Semiotics in Growth*. Pgg. 195-218. Ed. by Eero Tarasti et al. Bloomington: Indiana University Press.
- Greimas, Algirdas Julien (1982) [1966]. *Strukturalistista semantiikkaa*. [*Sémantique Structurale. Recherche de méthode*.] Transl. by Eero Tarasti. Helsinki: Gaudeamus.
- (1970). *Du sens*. Paris: Seuil.
- (1976a). *Maupassant. The semiotics of text*. [Maupassant. La sémiotique du texte. Exercices pratiques.] Amsterdam: Benjamins.
- (1976b). *Sémiotique et sciences sociales*. Paris: Seuil.
- Greimas, Algirdas Julien and Joseph Courtés (1979). *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris: Hachette.
- Hatten, Robert S. (1994). *Musical Meaning in Beethoven. Markedness, Correlation, and Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lerdahl, Fred and Ray Jackendoff (1985). *A Generative Theory of Tonal Music*. Cambridge: MIT Press.
- Nöth, Winfried (1995) [1985]. *Handbook of Semiotics*. [*Handbuch der Semiotic*.] Bloomington: Indiana University Press.
- Perron, Paul & Frank Collins, eds. (1989a). *Paris School of Semiotics. I. Theory*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- (1989b). *Paris School of Semiotics. II. Practice*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Propp, Vladimir (1958) [1928]. *Morphology of the Folktale*. Trans. L. Scott. Bloomington: Indiana University Press.
- Salosaari, Kari (1988). *Perusteita kertomuksen kielioppiin*. Tampereen Yliopiston Taideaineiden Laitos. Dramaturgia.Opetusmoniste.
- (1989). *Perusteita näyttelijätyön semiotiikkaan. I osa: Teatterin kieli ja näyttelijä merkityksen tuottajana*. Tampere: Tampereen Yliopisto.

- Saussure, Ferdinand de (1974) [1913]. *Course in General Linguistics*. Trans. by Wade Baskin. London: Fontana.
- Tarasti, Eero (1979) ed. *A. J. Greimasin luennot Helsingissä 4.5.5.1979*. Suom. Eero Tarasti. Semiotiikan julkaisuja 1. Imatra : Imatran kansainvälinen semiotiikan instituutti (ISI).
- (1994). *A Theory of Musical Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- (1996). Music history revisited (by a semiotician). In *Musical Semiotics in Growth*. Pgg. 5-36. Ed. by Eero Tarasti et al. Bloomington: Indiana University Press.
- Wright, Georg Henrik von (1963). *Norm and Action: A Logical Enquiry*. London: Routledge and Kegan Paul.

Máté Zsuzsanna (Szeged)

A művészet hatáshatalmának néhány kérdése a klasszikus esztétikákban

Miben áll a művészet hatása? Milyen hatáshatalmat, ember- és társadalomformáló jelleget tulajdonítanak a művészetnek a különböző klasszikus, metanarratív esztétikai elméletek? Hogyan és miképpen különíthetők el a hagyomány válaszvariációi? Milyen jelentést hordoznak ezek az analógiák és elkülönbözések? Platón óta minduntalan feltevődnek e kérdések és az erre adott válaszvariációk, a metanarratív esztétikai rendszerekben éppúgy, ahogy a XX. század elejétől fokozatosan felerősödő – a művészet társadalmi és életvilág-praxisának – művészetpszichológiai, művészetpszichológiai vizsgálataiban; az alkotók ars poeticus önvallomásaiban vagy éppen a mindenkori befogadói szubjektumok hatásélményei nyomán.¹²⁴⁰

A legtöbb metanarratív esztétika a hatás elemzésében középpontba állítja a művészet valamilyen érték-hordozó szerepét, a hatás szubjektív folyamatának, hogyanjának vizsgálata helyett annak feltételezett, szubjektív és/vagy objektív eredményét és hatalmát. Emellett számos hagyományos esztétikai elmélet különleges figyelmet tulajdonít egy koncentrált hatásformának, mégpedig a katarzishoz.¹²⁴¹ A 'hogyan hat a műalkotás a szubjektumban?' kérdés a XX. században került előtérbe, egyrészt a modern művészetpszichológia és a kísérleti esztétika egyik kutatási területévé; másrészt a – befogadó megértését a hatással összekapcsoló – posztmodern hermeneutika¹²⁴² és

¹²⁴⁰ Ez utóbbihoz kapcsolódva egy szubjektív kérdés: le tudjuk-e írni, tudjuk-e elemezni önmagunkban a műalkotások hatásjellegét? Azt hiszem, többen vagyunk, akik sejtjük, érezzük, átéljük ezt a folyamatot, a műalkotás hatása révén a 'más emberré levés' folyamatát, empirikus tapasztalatainkat mégis nehezen tudjuk tudományos igénnyel megfogalmazni. A racionalizálás hiánya azonban nem jelenti azt, hogy ki is kellene törölni a hatás vizsgálatát gondolkodásunk területéről. Sőt, éppen a műalkotás hatásának meghatározhatatlansága, ugyanakkor mégis a bennél általi valamilyen értésünk és részesülésünk miatt kérdezzük rá újra és újra. Ha tudományos igénnyel leírni, meghatározni nem tudjuk is, a műalkotás időben és térben mozgó, változó hatásáról – tudunk. Ha nem tudjuk is kellőképpen definiálni a műalkotást, ha eddig senki sem tudta kijelölni azokat az állandó tulajdonságokat és határokat, amelyek egy alkotást műalkotássá tesznek; ha nem tudjuk is pontosan, miben áll egy műalkotás hatásjellege, milyen érzelmi, ön- és létmegértési, magatartásváltoztató elemeket jelölhetünk meg; mindettől függetlenül mégis azt érezzük, hogy beszélnünk kell róla, hiszen valamiképpen e hatás alanyai, részesei vagyunk és egyben – megértésre törekvésünk miatt – a hatásteóriák teremtoi is mi magunk lehetünk, úgy tűnik, határtalanul.

¹²⁴¹ Arisztotelész óta folyik a vita arról, hogy a drámai művek, különösen a tragédia, illetve a tragikummal bíró műalkotások befogadásának a jellemzője-e a katartikus hatás, vagy minden műalkotás ideális hatásának kísérő élménye lehet egyben. Ennek nyomán alakult ki az a tendencia, hogy az egyes teóriák katartikus hatás alatt az igazán értékes, maradandó műalkotások általános vett hatását értették és összekapcsolták ezt a művészet feladatával, ember- és világformáló hatalmával, mint például a jénai romantikusok, illetve Lukács György *Az esztétikum sajátosságában*; míg mások, szűkebben, csak a valamely tragikum megjelenítését hordozó műveknek tulajdonítottak katartikus hatásélményt.

¹²⁴² A hatás hermeneutikába való beolvadását Hans-Georg Gadamer így indokolja: „a művet és a hatást egy értelem egységként kell elgondolni”; „A megértés tehát egyfajta hatásnak bizonyul, s ilyen hatásnak tudja magát.” A hermeneutikai megismerés folyamatán belül a megértést és az értelmezést követő, „az egész hermeneutika központi problémakörében”, az alkalmazási fázisban tárgyalja a műalkotás befogadóra gyakorolt hatását. In: Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Bp, 1984. 217–240.

receptióesztétika alapproblémájaként.¹²⁴³ Vizsgálódásom ez utóbbiakat kivéve a metanarratív, klasszikus esztétika hatáselméleteire irányul.¹²⁴⁴

A metanarratív esztétikatörténeti felfogások konstrukciójára kérdezek rá, megkísérlem modellezni strukturális lényegüket, mivel ezek a rendszerek maguk is – többnyire valamely ‘metanarratíva’ részeként – egy megkérdőjelezhetetlen igazságmagra, lényegiségre kérdeznek rá a művészet hatását illetően. Nyilvánvaló alapállásom, hogy más értelemközvetítési móddal, másfajta szubjektív bennelevősséggel és olvasattal, akár tagadva az itt megtalálni vélt konstrukciók létét vagy minőségét, igencsak eltérő kérdésirányok mutathatók meg a hatást illetően.

Az esztétikai hatáselméletek komparatív és hermeneutikai megközelítése során szükség volt saját terminusok konstruálására is. A vizsgált elméletekben a hatás egyedi és szubjektív megvalósultságában eredménytermészetű, ehhez kapcsolódik az etikai, a metafizikai és a pszichológiai mozgásterű hatásfelfogások (illetve variációinak) elkülönítése a ‘honnan-hová’ kérdéspár mozgásterére alapján. Ha történeti és összehasonlító szempontból közelíték e felfogások felé, akkor mint folyamatot értelmezhetem. Az esztétika történetén belül e folyamat tendenciáját: elkülönítve az ősforrásokat, a klasszikus töretlen ívet, a kérdőjeleket, valamint a XX. századra jellemző kettősséget, amely az objektivizáló ‘nagy elbeszélések’ és a szubjektumra figyelő pszichologizáló tendencia együttlevőségén alapul. A folyamat dinamikus tendenciája az esztétikatörténeti hatástudat dialogikus, folytatató/cáfoló, interaktív jellegén alapul.

Az esztétikai hatásfelfogások komparatív elemzésének eredménye, hogy felismerhetővé válik a hatásteóriák konstruálódása: a művészet hatáshatalmát valamennyi elmélet abban látja, hogy a műalkotás a valamilyen szempontból értéktelen és hiánnyal bíró életvilágból (‘honnan?’) a befogadót egy valamilyen szempontból értékes és szuplementer szférába lendíti át (‘hová?’). Előreutalva meg kell jegyezni, hogy a művészet hatalmát megkérdőjelező Nietzsche és a fiatal Lukács György „luciferi elve” lényegében e ‘honnan-hová?’ konstrukción belül maradnak. Az egyes teóriák abban térnek el, hogy a ‘honnan-hová?’ mozgásteret – a két világot, ahonnan elvezet a művészet, és ahová mutat vagy visz a művészet – miképpen írják le, másrészt abban, hogy a ‘hová?’ pólusnak milyen megvalósíthatóságot tulajdonítanak. Itt azt a kérdést tehetjük fel, hogy milyen fokú és minőségű a hatás utánja, a hatás konkrét és realizált eredményessége a való életben. Valamennyi vizsgált esztétikai hatáselmélet közös jellemzője: egy, valamilyen szempontból hiányos és értéktelen valóságglátás, valamint ezzel szemben egy olyan vágyott szféra tételezése, amely a műalkotás hatása révén (is) elérhető, sőt egyes teóriák szerint meg is valósítható, azaz a

¹²⁴³ A receptióesztétika konstanzi iskolájának egyik fő képviselője, Hans Robert Jauss az esztétikai gyakorlat három alapformáját különíti el: a „poiésziszt” (elsősorban az alkotói oldalról létrejövő produktív tevékenységet), az „aiszthétiszt” (a befogadói receptív tevékenységet) és a „katharsziszt”. Ez utóbbi egy olyan kommunikatív tevékenység, dinamikus kapcsolat a szerző, a mű és a befogadó között, mely az alkalmazásra, az úgynevezett applikatív megértésre irányul. Az applikatív megértés során a ‘mit mondott nekem a műalkotás’ kérdés elvezet a következő kérdésig: ‘és mit mondok én a műalkotásnak’. A „katharsziszt” mint kommunikatív tevékenység dialógusviszonyra épül Jauss elméletében. A metanarratív esztétikák a katarzist a műből a befogadóra irányuló egyirányú folyamatban látják. Jauss ezzel szemben a hatásmechanizmust a műből kiinduló és a műre visszairányuló hatás kommunikatív dialógusviszonyaként értelmezi, egyben indokolva így a művek azon sajátosságát, hogy létezésükhöz és hatásukhoz ma már interpretációjuk sora is hozzátartozik. Vö.: Hans Robert JAUSS: *Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika*. Előszó. Helikon, 1980. 1–2. 117–128., Hans Robert JAUSS: *Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához*. Helikon, 1981. 2–3. 188–207.

¹²⁴⁴ A történeti horizontra irányuló megértésem mindig függvénye marad a jelenkori horizontban való benneállásomnak és szubjektív konstrukciónak, így és ezért nem célokom a valamikori esztétikatörténeti hatásforma-hagyománynak filológiai és pozitivistá szemléletű rekonstruálása vagy kritikája. Sokkal inkább egy olyan hermeneutikai dialógusba bocsátkozás a szándékom az (esztétika)történeti hagyománnyal mint folyamattal, amely éppen azáltal válik fontossá, hogy miképpen értelmezhető és milyen jelentést hordozhat.

művészetnek van tényleges valóság-átalakító hatáshatalma. A művészet hatáshatalmának ontológiai alapja a valóság tökéletlen, diszharmonikus és valamilyen szempontból kiegészítésre szoruló minősége. Úgy tűnik e teóriák szerint, hogy egy tökéletes világban nem lenne művészet, hiszen a művészet létének és hatásának alapfeltétele a tökéletlen valóságból a tökéletes szféra irányába való mutató vagy annak létrehozása. A metanarratív klasszikus esztétikák koherens tényezője a művészetnek – a valamikori életintegrativitás elvesztéséből következően – tulajdonított alapvetően azonos funkció: a művészet végső soron arra hivatott, hogy az ember és világ közötti, feltételezetten az antikvitástól kezdve fokozatosan kialakuló diszharmoniót valamilyen módon harmonikussá rendezze.

Az alábbi táblázatok szintetizáló vázlatai korábbi tanulmányom részletes analízisén alapulnak,¹²⁴⁵ ezért a jelenlegi rövid írásban – kerülve az ismétlést – eltekintek a bennük felsorolt esztétikai elméletek részletes elemzésétől. (A mozgásterekhez említett teoretikusok és irányzatok itt mint jellegzetesek szerepelnek, természetesen az esztétikatörténet más képviselőinek hatásfelfogásával teljesebbé tehető e folyamatsor.) A jelen írás terjedelmi keretei miatt további két elmélet részletes elemzésére van lehetőségem, így a művészetnek a legnagyobb hatáshatalmat tulajdonító teóriákat emelem ki: a romantikus esztétikát és Lukács György koncepcióját.

Összefoglalók	Történelmi ív	Kérdőjelek	Kettősségek (metanarratív-objektívizáló és pszichologizáló-szubjektívizáló irányultság)
Platón (metafizikus mozgástér)	Plótinosz, Szent Ágoston, Kant, Schiller, a romantikus esztétikák	az ifjú Nietzsche, az ifjú Lukács György	Jean-Paul Sartre, Lukács György, Sík Sándor, Karl Jaspers
Arisztotelész (etikai mozgástér)	Lessing, Schiller, Kant, romantikus esztétikák	az ifjú Nietzsche, az ifjú Lukács György	Lukács György, Jean-Paul Sartre, Sík Sándor
Arisztotelész (pszichológiai mozgástér)	romantikus esztétikák	az ifjú Nietzsche, az ifjú Lukács György	szellemtörténet, S. Freud, C. G. Jung, kísérleti, lélektani esztétika, behavioristák

Meglátásom szerint a hatáselméletek klasszikus sora a XIX. század közepéig, a nagyromantikáig ível történelmül. Koherenciája az erős esztétikatörténeti hatástudat dialogikus, egymásra épülő, folytató vagy részben cáfoló, interaktív jellegével és a művészetnek tulajdonított, valamilyen diszharmoniót áthidaló, ember- és világjobbító hatalmával és feladatával függ össze. Ez utóbbi közös sajátosság másik vonása, hogy a szubjektumban realizálódó hatás eredménye így objektíváló természetű. A két összefoglalás Platón metafizikája és Arisztotelész hatásfelfogása. A platóni eredetű, az értéktelen valóság és a – műalkotás által (is) szemléltethetővé, netán elérhetővé tett – valamilyen értékesség kétvilágának variációjában gondolkodnak a metafizikusok. Az arisztotelészi összefoglalás a meghatározó a hatás etikai mozgásterű felfogásait tekintve, mivel valamennyien feltételezik, hogy a művészet morális hatása révén a befogadó egy magasabb erkölcsi szintre kerül. A XIX. század második felétől Friedrich Nietzsche kritikus alapállású, a hatás valódiságát kétségbevonó kérdőjelei és az ezzel analóg lukácsi „luciferi elv” jelzik a fokozatos teoretikus elgyengülési ívet a művészet emberi és társadalmi hatását tekintve. Természetesen a teória mellett elsősorban a XIX. század második felének (autonomisták, l’art pour l’art) és a XX. századi avantgárd művészetnek a gyakorlata az, amely a klasszikus művészeti és esztétikai tradícióknak, a hagyományos esztétikai tapasztalatnak is nemet mond: elsősorban a mimetikusságnak, az azonosulás élményének, a

¹²⁴⁵ A katarziszfelfogások komparatiztikai megközelítéséről. In: *A filozófia keresztútjain. Tanulmányok Lukács Györgyről.* Szerk. SZÉCSI Gábor és SZABÓ Tibor. Kiadja az MTA Filozófiai Intézete–Szegedi Lukács Kör, Bp.–Szeged, 1998. 113–149.

katartikus hatáskeltésnek. E lassan elgyengülő klasszikus hatásfelfogások sorában a XX. század fordulójától fokozatosan megjelenik az *arisztotelészi* ősforrás egy másik jellegzetessége, mégpedig a pszichológiai jelleg. A kísérleti esztétika és a szellemtörténet hatásfelfogása – szemben a töretlen ív objektíváló jellegének hangsúlyozásával – a befogadó szubjektív átélését, hatásélményét véli meghatározónak. Végül a metanarratív-objektíváló teóriák utolsó próbálkozásai közül a kevésbé ismert szintetizáló igényű Sík Sándor-i *Esztétika*, Jean-Paul Sartre 1947 után íródott irodalomesztétikai tanulmányai említhetők meg, emellett részletesebben Lukács György koncepcióját emelném ki, mint jellegzetes teóriát.¹²⁴⁶

Szükségesnek vélem, hogy – a tanulmány terjedelmi korlátozottsága miatt akár torzítással járóan is – vázlatosan, táblázatokban összefoglalva utaljak a konkrét elméletek egy-két gondolatmenetére, hiszen ha ez nem történne meg, akkor kérdéstipológiám csupán absztrakció maradna.

Metafizikai mozgástér példái	(Honnan?) valamilyen szempontból értéktelen, hiányos élettérből a műalkotás hatására a befogadó	(Hová?) valamilyen szempontból értékes, szupplementáris szférába kerül	Milyen feltételezett eredménye van a hatásnak?
Plótinosz (<i>A szépről és a jóról</i>)	- érzéki-testi-anyagi kötöttségű világból	- a tiszta szellemi lét világába, a legfelsőbb eszmék (szépség, bölcsesség, jóság) szférájába lendíti át a befogadót	- Abszolútum megtapasztalása azáltal, hogy törekvéseink megteremtik a jóságot és a bölcsességet
Szent Ágoston (<i>Vallomások</i>)	- rútság relatív világából	- a legmagasabb rendű szépség, az isteni jelenvalóság világába juttat	- az isteni jelenvalóság szemlélése
Karl Jaspers (<i>A művészetről</i>)	- időbeli ittlét világából átlendít	- mivel a művészet „szemlélete” a gondolkodás számára olyan szemet jelent, amellyel a transzcendenciára tekint, a „rejtett istenség” olvasatát adja	- a műalkotás hatása révén az „önlét és az időbeli ittlét Énje feloldódik a transzcendencia „különbösgnélküli Egyében”, „mi-tudatában”, - önfeledettség a transzcendens lét szemléletében, az autentikus egzisztencia igazi valóságában
Metafizikai és etikai mozgásterek példái			
E. Kant (<i>Az ítélőerő kritikája</i>)	-a természet valós világából; - a mindennapi élettel, a hasznossággal és a birtoklással terhelt Van (Sein) világából	- a szabadság, a Kellés (Sollen) vágyott világába juttat, ahol a műalkotás kontemplatív szemlélete, „cél nélküli célszerűsége”, érdekmentessége révén	- a befogadó „megnemesedettnek” érezheti magát, mivel esztétikai tevékenységében felfüggesztette a Van világára jellemző törekvéseit, mindennapi érdekű, hasznosságra és birtoklásra irányuló célkitűzéseit, így az önmagáért való szépet, a műalkotást mint az erkölcsi nemesség szimbólumát szemlélheti

Jean-Paul Sartre <i>(Mi az irodalom? Miért írunk? A műalkotás)</i>	- az abszurd és széttöredezett világból	- az „olvasó magasabbra emelkedik, (...) egy pillanatra azzá válnak, amik lehetnének, (...) a szabadság tetőtől-talpig átjárja és átalakítja érzésvilágának legsötétebb rétegeit. (...)” - a műalkotás hatásában a „lét totalitását szerzi vissza, s nyújtja át a néző szabadságának”	- a művészet végső célja: „visszanyerni ezt a világot, olyannak láttatva, amilyen, de mintha forrása az emberi szabadság volna” - „az esztétikai imperatívus mélyén megeljük az erkölcsi imperatívust”
Etikai és pszichológiai mozgástér példája			
Arisztotelész <i>(Nikomakhosz i etika, Politika, Poétika, Retorika)</i>	- a negatív erkölcsi szintről, lélek és test, egyén és közösség megbomlott harmóniájából a befogadót	- a pozitív erkölcsi és lelki megtisztulás harmonikus egyensúlyába emeli, mégpedig úgy, hogy a befogadó a műalkotás átélése révén – látva a negatív erkölcsiség és a lélekpusztító szenvedélyek romboló hatását – megszabadul e negatívumoktól (az irigységtől, a gonoszságtól, a hatalomvágytól)	- a művészet hatásában az ember éthoszáat ragadja meg, erkölcsi megtisztulást és lelki gyógyulást keltve
Egy pszichológiai mozgástér példája			
behavioristák	- a feszültségek és frusztrációk kaotikus élményállapotából, a beteg éntudatból, egy antiszociális zárt állapotból a befogadót	- egy rendezett és harmonikus tudatállapotba lendíti át - a valósággal és lelkükkel való teljes harmóniának pozitív, vágykielégítő, vitális erőt adó intenzív élményformájába juttat a művészet hatása	- a befogadó megtanul megfelelően válaszolni a világ kérdéseire, életmodelljeit bővíti, egy nyitottabb szociális tudatosságú, önmaga és mások iránt felelősséget vállalni tudó, egészséges én- és mi-tudattal rendelkező emberré formálja

A romantikus esztéták közül elsősorban a korai német (jénai) teoretikusokat idézem fel, mivel ők azok, akik a legnagyobb hatáshatalmat tulajdonítják a művészetnek. A Schlegel-testvérek és Schelling, valamint a körhöz kapcsolódó Novalis metafizikus alapkérdése a következő: miképpen hidálható át (a kanti megfogalmazású) Van és Legyen kettészakítottsága, azaz miképpen oldható fel ember és világ végletesnek látott diszharmóniája, a romantika korában a legélesebben megtapasztalt inautentikus-autentikus kettőssége? Axiómaként állítják, hogy erre csak és kizárólagosan a művészet képes. A felvilágosodás és a francia forradalom után egyfajta csalódottsággal megtapasztalt elidegenedett tendenciák ellenére is hisznek a harmonikussá váló ember és világ kapcsolatának lehetőségében, a művészet humanizáló, prófétikus és a gyarló életet átpoétizáló küldetésében. Van és Legyen kettészakadt metafizikus világlátásában így került végletesen szembe a közönséges valóság, az elrútult mindennapi élet – a művészet (Novalisnál és F. Schlegelnél a költészet) által hordozott valamilyen transzcendens utópiával; a megtapasztalt valóságos diszharmónia – a

romantikus műalkotások többségében szemléltethetővé tett diszharmonia feloldó kiegyenlítésével; a valóság – a képzelet mámoros birodalmával; a kispolgári lét a – novalisi eredetű átpoétizált életművészettel. Kizárólagosan a művészet lesz a közönséges valóságon való túlemelkedés tökéletes – a szépet, a morálist, a szellemi és a transzcendens lényeket egyaránt hordozó és addig soha nem tapasztalt módon kitágított – eszköze, mindenfajta diszharmonia feloldó kiegyenlítésének egyetlen módja, a híd a létszenvedés és a létöröm pólusa között. Innen, a vágyott harmonia alaphelyzetéből bírálja a XVIII. század végén a jelen poézisének kuszaságát, törvénynélküliségét és szkepticizmusát F. Schlegel, és a harmonikusnak látott múlt oldaláról teszi azt kritika tárgyává. Ez, a még meglehetősen radikális hangú korai, 1795-ben írt kritika ugyanakkor kiválóan összegzi a korai romantikus művészet – ezen belül a ‘modern poézis’ – jellegzetességeit, így „a teljes kielégülés utáni szükséglet”-et, „a művészet abszolút maximumára törekvés”-t, az érdekességet, az új hatásának erőteljességét, az individualitást, az eredetiséget, a szenvedélyek energikus gazdagságát, a szeretet és gyűlölet átmeneti káoszát. Mintegy programadó jelleggel fűzi tovább a gondolatmenetet, így a ‘modern poézis’ maradandó művészetté válásának irányát az individuális, az erényes és a szabad ember kiművelésében (*‘Bildung’*), az ember isteni és állati disszonanciájának feloldásában, igazi képességeinek érvényesülésében látja.¹²⁴⁷ Az esztétikai művelődés célját – mivel „a szépbe vetett remény nem az ész üres vágyálma” – egy nagy, „morális forradalom”-ban határozza meg, „amely által a szabadság a sorssal vívott harcában (a műveltség terén) végre döntő fölénybe kerül a természettel szemben”. Az új esztétikai művelődésben, az alkotásban és a befogadásban egyaránt, az ‘emberi kedély’ újra megtalálhatja a „szabad játék állapotát”; a „valódi esztétikai életerőket”, az érzelmek finomságát és erejét, a szenvedélyt és az ingert; a képzelőerő szabad látszatvilágát, mint „elválaszthatatlan társát”, a tiszta bensőséget, egyszóval szubjektumának szabad és teljes kibontakoztatását.¹²⁴⁸ Az esztétikai műveltség egyrészt „valamely képesség progresszív fejlődése” – szellemi és lelki képessége – ,másképp e műveltség metafizikus módon „abszolút törvényhozásnak” is minősül, hiszen felszámolja a viszályt, megköveteli az „összehangolást”.¹²⁴⁹ A kibontakozó romantikus költészetnek és világszemléletnek ez a feladat- és célmeghatározása folytatódik az 1798-as *Athenaum töredékekben* is. (Fragmentumok, hiszen egyetemeset alkotni csak töredékekben lehet a romantikus poétika szerint). 238. töredékében a romantikus költészet: „alfája és omegája az eszményi és reális viszonya, és amelyet így a filozófiai műnyelv analógiájára transzcendentális költészetnek nevezhetünk.”¹²⁵⁰ Majd a 388. töredékben olvashatjuk a transzcendentális jelző értelmezését: „Transzcendentális az, ami a magasban van, ott kell lennie és ott lehet: transzcendens az, ami a magasba tör, de nem tud feljutni, esetleg nem is kell feljutnia.”¹²⁵¹ (Megjegyzem, a későbbi romantikus sóvárgás kifejezés innen ered, a transzcendens iránti vágyakozásból az elérhetetlenség tudatával.) A transzcendentális költészet a filozófiával való összekapcsolódása révén juthat el az egyetemes harmonia szemléltetéséhez, így lesz a romantikus művész „költő-filozófus”, „filozófus költő: próféta”,¹²⁵² egy más, magasabb világra mutató és egyben annak teremője is. A századfordulón született *Eszmék* fragmentumaiban – melyet a „misztika kaviárja”-nak is neveztek már,¹²⁵³ megtörténik a még teljesebb homogenizálás: széthasadt világunkban a költészet képes arra, hogy művészetet, tudományt (például a fizikát), művelődést,

¹²⁴⁷ F. SCHLEGEL: *A görög költészet tanulmányozásáról*. In: A. W. SCHLEGEL–F. SCHLEGEL: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980. 126–136. (A továbbiakban: V. E.)

¹²⁴⁸ Uo. 161–169.

¹²⁴⁹ Uo. 168–169. Megjegyzem, Shelley *A költészet védelme* című írását e schlegeli gondolat árnyalt idézetével fejezi be: „A költők a világ el nem ismert törvényhozói”. In: *A romantika*. Bp., 1965. 215.

¹²⁵⁰ A. W. és F. SCHLEGEL: *Athenaum töredékek*. (238. töredék) In: V. E. 309.

¹²⁵¹ Uo. 337–338. (388. töredék)

¹²⁵² Uo. 312. (249. töredék), 356. (451. töredék)

¹²⁵³ V. E. 690.

morált és vallást egyesítsen.¹²⁵⁴ Mindezt rész-homogenizációk kísérik majd a romantikus művészetben belül, a formakánonok és sémák elleni fellépéssel, a műfaj, a műnem és a művészeti ágak közötti határok átlépésével. E művészetfelfogás természetesen akkor lesz teljesen homogenizáló, ha életintegratív, ha életművészet is egyben, ennek lesz propagátora Novalis. Így válik Schellingnél is a művészet ‘intellektuális szemléletének’ intuitív megismerési módja a filozófiai, a tudományos és a valláson alapuló, tehát a lényegi világmegismerés legeredetibb és legvalódibb organonjává, Van és Legyen kétvilágának összekötőjévé. „Schelling igazi helyére, a csúcsra helyezi a művészetet, ahol feloldódik az emberekben levő végtelen nagy ellentmondás, és végső instanciájukat tekintve újra egyesülnek az emberi szellem kétfelé vált törekvései.”¹²⁵⁵ Novalisnál szintén a művészet az egyetlen eszköz, mely képes a diszharmonikus valóság ‘minőségi hatványozására’, meglelve eredeti értelmét ‘romantizálja’ azt. Idézve híres sorait: „Romantizálni annyi, mint minőségileg meghatványozni. Ebben a műveletben az alacsonyabb én egy jobb énnel azonosul. Mint ahogy mi magunk is ilyen hatványsor vagyunk. E művelet még teljesen ismeretlen. Ha a közönségeset magas értelemmel, a megszokottat titokzatossággal, az ismerőst az ismeretlen méltóságával, a végest a végtelen ragyogással ruházom föl: romantizálom őket.” A romantikus költő így válik „mindentudó”-vá, a művész az élet értelmének „kitalálójává”, a bölcselő költészet pedig ‘egy és minden’-né, a Legyen világa felé irányuló sóvárgássá; a hatás révén pedig mindezek közvetítőjévé.¹²⁵⁶ Tehát végső homogenizáló céljában felszámolódik az élet és a művészet közötti kettősség, sőt, eltűnik alkotó és befogadó közötti különbség is, mivel – ahogy F. Schlegel fogalmaz az *Eszmék* 20. aforizmájában – „Művész mindenki, akinek a létezés célja és középpontja ez: érzését-értelmét kiművelni.” Az életintegrativitás és a homogenizálás szándékából természetes módon következik így az élet intenzív, a teljességben történő átélésének az igénye is. A romantikus esztéták mindenfajta diszharmoniót, oppozíciót feloldó gesztusa mögött – szükségszerűen – ott van az ellentétek arzenáljában való tobzódás, ahogy A. W. Schlegel 1809–1811-ben fogalmaz, a romantikusok kedvüket lelik abban, hogy a minden ellentétes dolgot („természetet és művészetet, költészetet és prózát, komolyságot és vidámságot, emlékeztetést és sejtést, szellemet és érzékiséget, földit és istenit, életet és halált”), szenvedést és örömet a legbensőségesebben egybeolvasztanak. E káosz csak látszólagos, hiszen éppen így, ‘az egy minden és minden egy’ igazságának¹²⁵⁷ megsejtése révén juthat közelebb a művészet a világmindenség titkához, a világegyetem „elragadó harmóniájához”.¹²⁵⁸ Szinte valamennyi A. W. Schlegel-tanulmány záró gondolata ez. Kivételes a múlt század első két évtizede, hiszen először az esztétika történetében, teória és művészet együtt, egymást kölcsönösen áthatva formálódott.

A romantikus esztéták azok, akik a leginkább metafizikusan láttatják a valóság inautentikus és – a művészet hatása révén áthidalható – autentikus szféra kétvilágát és a legátfogóbban hisznek a művészetnek ‘a diszharmoniót feloldó és kiegyenlítő’ feladatában és így a legerőteljesebb hatásokkal és hatásformákkal illetik a műalkotásokat. Itt nem a valamilyen kettősség, hanem az általában vett és a mindenfajta ellentétet magába foglaló diszharmonia kiegyenlítéséről van szó, így metafizikusságuk mellett a művészet hatásának mozgástere egyszerre etikai jellegű, másrészt pszichológiai irányultságú is. E teoretikusoknál a művészet – mint a Van és a Legyen közötti híd – elvezethet a valamilyen módon konkrétizált Legyenhez, abszolútumhoz, valláspótlékként a

¹²⁵⁴ F. SCHLEGEL: *Eszmék*. In: V. E. 491–513. (a 4., 16., 22., 34., 46., 62., 65., 111. aforizma)

¹²⁵⁵ A. W. SCHLEGEL: *Előadások a szépirodalomról és szépművészetekről*. In: V. E. 579.

¹²⁵⁶ NOVALIS: *Töredékek*. In: *A romantika*. Bp., 1965. 144–145.

¹²⁵⁷ A romantikus művészetnek – ezen belül a költészetnek – az ellentéteket átfogó, de mégis a középben kiegyenlítő jellegét gyakran bizonyítják az ‘egy minden és minden egy’, Spinozának tulajdonított formulával. (Vö.: A. W. SCHLEGEL: *A drámai művészetéről és irodalomról*. In: V. E. 632.) Megjegyzem, az eredendő forrás Hermész Triszmegisztosz *Aszklépiosza*. (Vö. *Hermetika, mágia. Ezoterikus látásmód és művészi megismerés. Szöveggyűjtemény*. Szeged, 1995. 71.)

¹²⁵⁸ A. W. SCHLEGEL: *A drámai művészetéről és irodalomról*. In: V. E. 583., 626–627.

keresztény istenhez, ahogy az idős Schellingnél; a miszticizmushoz, mint F. Schlegelnél, vagy testvérénél, a minden ellentétet átfogó és feloldó szeretethez. Megjegyzem, a sóvárgott Legyen elérhetőségében való bizonytalanság, a csak 'lebegés' lesz egyrészt a romantikus ironia egyik forrása, másrészt a romantika kritikusainak egyik támadási pontja. Másrészt úgy vélem, hogy a romantika kétvilágra, annak végletes oppozícióira épülő totális metafizikussága, a Legyen ígérethalmaza, és ezzel szemben a mindent átfogó homogenizáló szándék egy olyan újabb belső ellentmondást hozott létre, melyet csak a transzcendentális utópiának a tényleges megvalósulása oldhatott volna fel. S mivel e földi paradicsom nem jött el azóta sem, így maradt a novalisi sóvárgás, a Van világa feletti schellingi 'szabad lebegés', a melankolikusság, a romantikus 'világironia' többféle formája.

Látható, hogy a honnan? hová? milyen eredménnyel? kérdést középpontba állító teóriák a művészet eszközjellegét állítják, hiszen egy jobb világ elérési céljának eszközévé fokozódik le a műalkotás. A hatáshatalom ugyanennek rendelődik alá. További kérdés a következőképpen tehető fel: valódi-e a művészetnek tulajdonított hatáshatalom? A klasszikus metanarratív esztétikák igennel válaszolnak, akár a szubjektív, akár az objektív oldalt, illetve a metafizikus, a normatív vagy a pszichológiai hatásjelleget hangsúlyozzák. Két gondolkodó állítja azt, hogy a művészet ugyan hat, de ez nem valódi: Nietzsche és a fiatal Lukács György. Nietzsche *A tragédia eredete, vagy görögség és pesszimizmus* című könyvének egyik alapgondolata, hogy a művészet nem más (legyen az apollói vagy dionysosi szellemű, erejű), mint az élet elviselésének eszköze, egy megszépítő, magasztosító tükör, gyönyörű illúzió. „A művészet az élet nagy stimulánsa” – írja, egy kedves (álom)illúzió, narkotikum, alapvetően egy olyan csalás, mely elsikkasztja az élet csúfságait.¹²⁵⁹ A művészet mint életpótlék, narkotikum, hazugság és csalás gondolata alapján kérdőjelezi meg az összes addigi, művészetnek tulajdonított bármilyen ember- és világformáló hatást.

A másik kérdőjel a fiatal Lukács György „luciferi elve”. Előreutalva megjegyzem, hogy a fiatal Lukács György az, aki – teoretikus szempontból a romantikus esztétákkal egybehangzóan – a legnagyobb ember- és világformáló hatást tulajdonítja a művészetnek, ahogy négy évtized múlva *Az esztétikum sajátossága* és *A társadalmi lét ontológiájáról* című könyveinek nembeliség-konceptiója révén szintén a művészet lesz a való világ egyik megváltója. Másrészt ő lesz az is, aki a legerőteljesebben megkérdőjelezi a nagy művészet hatáshatalmát a „heidelbergi kéziratok luciferi elve” révén. Hogyan lehetséges ez? A fiatal Lukács esztétikai gondolkodásának szociológiai tárgyrétegében, különösen az 1906 és 1910 közötti írásokban a művészet képes arra, hogy a kaotikus valóságból, a relativizmus uralta káoszból az esztétikai alanyt átvezesse a belső végtelen lényegi és értékes világába, a művészi forma homogenizáló, abszolút jellege révén, hiszen a forma „ítéletmondás az élet felett”, a „rendet teremtés princípiuma”, „az abszolútságnak egyetlen útja az életben”.¹²⁶⁰ E formafogalomra épül fel a megváltó művészetfelfogás, amely a megtagadott, tényleges étellel szemben a szellem harmonikus, egységes, boldogító totalitását jelenti. A fiatal Lukács számára így az ember emberré válásának útja, az értelmes élet keresése és megtalálása ebben az abszolutizált művészetfelfogásban tételeződik. Majd ezzel párhuzamosan a tízes évek metafizikai tárgyrétegének esszéiben egyre erőteljesebbé válik az értékes és értéktelen kétvilág (élet és az élet, élet és lélek, közönséges és valódi élet) dualitása, azonban a művészet még mindig betöltheti a híd és egyben megváltó szerepét, de csak akkor, ha tragikuma révén megmutatja a való világ tökéletlenségét. Mivel csak a valamely tragikumot hordozó műalkotás képes arra, hogy nyilvánvalóvá tegye a való világ értéktelenségét, azáltal, hogy bemutatja a lényegi érték szükségszerűen pusztulásra ítéltettségét a kaotikus világban. A művészet által hordozott tragikum elmélyíti a két világ közötti dualitást, felerősíti ellentétüket. Így válik a való világban a lélek az egyedüli szubsztanciává, mivel a megváltást csak a lélekben létező homogén világ utáni vágyódás

¹²⁵⁹ NIETZSCHE Frigyes: *A tragédia eredete, vagy görögség és pesszimizmus*. Fordította és bevezetővel ellátta: FÜLEP Lajos. Bp., Franklin-Társulat, 1910. 18.

¹²⁶⁰ LUKÁCS György: *Ifjúkori művek*. Magvető, Bp., 1977. 287., 396.

hozhatja, és ennek szemléltető és átélhető hordozója a nagy tragikus művészet. A megváltó művészet és a metafizikus spiritualizmus tételezéssel szemben lassan felerősödik ennek tagadó gondolatfolyama. Már az esszékorszakban megjelenik a kételkedő hang: vajon lehetséges-e a művészi hatás realizációja a valóságban, lehetséges-e az élet megformálása, a homogenizálás és a jelentésadás? Lukács a regényelméletében egyértelműen felismeri a művészet illúzió voltát, azt, hogy a művészet csupán felerősíti a közönséges élet értéktelenségének tudatát, de változtatni nem tud rajta.¹²⁶¹ Sőt paradox módon a művészet Kell parancsa megöli a való élet megélését is.¹²⁶² A *heidelbergi kéziratokban* a művészet mint megváltó, mint autentikus praxis kérdőjeleződik meg, mivel az esztétikai élmény „luciferikus”, megváltást hazudik, hiszen csak pillanatnyi megoldást és látszatharmóniát kínál a létezés és a lényeg dualizmusában, erkölcstelen az emberrel szemben, ezért „a művészet helye a luciferi elv”.¹²⁶³ A művészet megváltó funkciójában egyértelműen életképtelennek bizonyult. A nietzschei kérdőjelet ismétli meg és nagyítja fel a fiatal Lukács „luciferi elve”, szembekerülve önmaga korábbi művészetfelfogásával is.

Végül az idős Lukács György koncepcióját emelném ki, aki pár évtizede még egy utolsó és kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a nagy esztétikát megírja, hogy a művészetnek tulajdonított heroikus világ- és emberjobbító utóhatásában hihessen.¹²⁶⁴ Másrészt azért is, mert az ő koncepciójában fogalmazódik meg a művészet totális hatása. Elméletében a katarzis fogalma szinte egyenértékű a hatás terminusának használatával, és ennek nyomán válik minden értékes műalkotás szükségszerűen katartikus. Lukács Györgynél a katarzis hatástudati formája a befogadót a legszűkebb én-tudatából, érdekekkel terhelt, bezárt individualitásából, partikularitásából – a legtágabb értelemben – az emberiség közösségébe, a nembeliség szintjére vezeti. Az ideális lukácsi befogadó az önmagát személyiséggé formáló ember, aki a megrázó, szenvedő alapállású katartikus felismerések és a belső konfliktusok által és után eljut a közösség nagyszerű értékeinek megismeréséhez, majd személyében történő megvalósításához. Az ideális befogadó további önmegvalósításának kritériuma, hogy miként tudja majd realizálni mindezt a való életben, a társadalomban. E teória annyiban (is) különbözik az összes többitől, hogy az esztétikai hatásélményt követő, az életben is megnyilvánuló hatás ‘Utánjának’ a legerőteljesebb és a leginkább radikális valóság-változtató jelleget tulajdonít. A katarzis csak annyiban esztétikai, amennyiben a műalkotás szükségszerű és azt értékessé tevő hatásmozganata, sokkal inkább etikai posztulátum, mely az életből jön és a műalkotás hatása Után az életbe tart. Látásmódjának elemei: az univerzális egyetemesség, az egész emberiség, a történelem fejlődő mivolta, az emberiség haladásába vetett hit; valamint a művészetnek ehhez igazodó funkcionáltatása, azaz a művészet ezt a valódinál valódibb világot hivatott elérhetővé tenni. Azonban nem a harmónia állításával és nem is a műalkotáson belüli diszharmonia pozitív katartikus feloldásával, kiegyenlítésével, ahogy azt Arisztotelész óta a legtöbb klasszikus elmélet vélte, hanem a valóság elidegenedett tendenciáinak megszépítés nélküli realista visszatükrözésével. Hiszen a befogadó így a műalkotás hatására az autentikus-inautentikus kettősség diszharmonikus állapotában marad, és minden erejével azon lesz, hogy a való élet megváltoztatásával e diszharmoniót feloldja. A művészet társadalmi és egyben messianisztikus küldetését a mindenki számára elérhető és átélhető katartikus hatás által képes elérni, melyben először a mindennapiság és a partikularitás kizárólagossága rendül meg. A mindennapiság és a partikularitás ‘honnan’ pólusából a hatásélmény a ‘hová’ pólusba, a nembeliség szférájába emeli az esztétikai alanyt. E ‘honnan-hová’ pólus egyrészt kétvilágra építő, metafizikus, másrészt normatív jellegű, hiszen előfeltételezi a világ inautentikus (az *Esztétika* terminológiájában

¹²⁶¹ LUKÁCS György: *A regény elmélete*. Magvető, Bp., 1975. 593.

¹²⁶² Uo. 508.

¹²⁶³ LUKÁCS György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika*. Magvető, Bp., 1975. 376.

¹²⁶⁴ A fiatal Lukács György esztétikai felfogásában e problémakört illetően többfajta válaszvariációt lehet elkülöníteni, az *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében* (JGYTF Kiadó, Szeged, 1994.) című könyvemben ezt részletesen bemutattam.

partikuláris) és autentikus (nembeli) kettészakíttóságot. A 'hová' pólusban a katartikus hatás átélhetővé teszi az emberi nem sorsdöntő, konfliktusokkal terhelt, de ugyanakkor számunkra való mozzanatait. A művészetben, mint az emberiség emlékezetében, öntudatában így objektiválódik az emberi teljesség, az emberiség valódi és lényegi létezésének és fejlődésének az iránya. A magasrendű művészet közvetlenül mutatja meg az emberi lényegét, az emberiség nembeli fejlődésének fokozatait és kontinuitását. Így lehetőséget teremt a műalkotás zárt világa, egynemű közege, hogy az emberi történelem és az emberi létezés maradandó tartalmai, döntő sorsfordulatai átélhetővé váljanak.¹²⁶⁵ A művészetnek ezért le kell rombolnia a hamis látszatot, az álharmóniát, s egyben meg kell mutatnia az elidegenedés mozzanatait, a partikuláris és a való világ tökéletlenségét, egyszóval a való élet kritikáját, valamint a befogadó mint egyedi ember önkritikáját is kell eredményeznie,¹²⁶⁶ hiszen a negatív hatású élmények révén a befogadó szembesül az alapvető kérdéssel: úgy él-sz-e, ahogy érdemes. E lukácsi katarziszfelfogásnak természetesen csak bizonyos jellemzőkkel bíró műalkotások feleltethetőek meg: így elsősorban a tragikus, a – valamely normatív problémák vagy értékhiány miatt – konfliktusokra épülő, elsősorban realista művek, melyeknek funkciója a való világ értékszegénységének megmutatása. A befogadóra gyakorolt hatásnak az önkritikus, a megrendítő, a megrázkódtató és ezáltal – erkölcsi szempontból és utóhatásában – a befogadót 'egy szenvedő alapállásban tartó', majd erőteljes utóhatásában önmagát és a valóságot megváltoztató jellege áll a középpontban.¹²⁶⁷ Éppen ezen esztétikai-etikai posztulátum kizárólagossága és a műalkotáson túlra helyezett, az egyént és a valóságot megváltoztató, egyfajta ellenazonosulást hordozó hatásba vetett túlzott hit miatt nem terjeszthető ki automatikusan minden „maradandó” műalkotás hatásélményére, ellentétben Lukács György állításával.¹²⁶⁸ Ha mégis azonosítjuk a műalkotások hatásmechanizmusát ezzel a felfogással, akkor a maradandó, klasszikus művészet kánonját kell utólagosan ehhez igazítanunk, ahogy végül is Lukács György tette. Így csak a tragikus, a konfliktusos, a valóságot realistán visszatükröző, a normatív, vagy valamely egyetemes nembeli értékhiányt érintő műalkotásokat preferálhatjuk és vonhatjuk be a lukácsi teória alá, mint azt igazolandó. Az ily módon tételezett klasszikus kánonból egyszerűen kimaradnak azok a műalkotások, melyek az ember és a világ harmóniáját, az immanens azonosulást állítják, vagy a diszharmónia megnyugtató feloldásának, kiegyenlítésének felszabadító, netán eszményített és idealizált útjainak a lehetőségét mutatják be. E lukácsi szenvedő alapállású negatív hatásforma egyoldalúságára és megkésettiségére kérdez rá Almási Miklós, amikor *Anti-esztétikájában* az átélt, de utóhatásában következmény nélkül maradt hatásélményről ír.¹²⁶⁹

A klasszikus esztétikák kérdésfeltevései ma is érvényesek: a művészet hatáshatalmának milyen ember- és világformáló erőt tulajdoníthatunk? Milyen az a valóság, ahonnan elvezet a művészet és milyen az az értékesnek látott szféra, ahová vezet, amire mutat, amit megjelenít vagy aminek a hiányát tudatosítja? Másképpen: honnan hová vezet a művészet hatása? Milyen eredménnyel? Valódi a hatás, vagy csak egy életpótlék; a szórakozás, a kapcsolódás, az esztétikai és intellektuális élvezet, a játék, az önélvezet posztmodern narkotikuma? Lehetséges, Nietzsche ismételve, hogy csupán egy hazugság, ám szükséges, magasztos, és nagyszerű hazugság lenne a művészet hatása?¹²⁷⁰

¹²⁶⁵ LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. I. kötet. Magvető, Bp., 1965. 840.

¹²⁶⁶ LUKÁCS: *i.m.*, 826.

¹²⁶⁷ LUKÁCS: *i.m.*, 825–839.

¹²⁶⁸ LUKÁCS: *i.m.*, 834.

¹²⁶⁹ ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika*. T-Twins Kiadó, Bp., 1992. 231.

¹²⁷⁰ Friedrich NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése. Hátrahagyott töredékekből*. Holnap Kiadó, Bp., 1988. 144., 154–155.

Edit Rózsavölgyi (Padova)
The Change of the Hungarian Political System in the Documentaries of the
***Fekete doboz* (Black Box)**

Our essay aims to evoke the most important political and economic events of 1988–90 that played a crucial role in the change of regime in Hungary. We intend to contemplate them as if the events were followed at the same time, abreast, through several cameras. One of the lenses is that of the analyzing theoretician's. The other one is that of an S-VHS camera held by the video company called Black Box, who did the factual documentation of the events throughout these years. The third objective is the man's subjective camera: reminiscence of László Pesty, founder of the *Fekete doboz*, witness of history, who usually undertook serious danger to record the events of the changes.

In spring 1988 six intellectuals, formerly all of them having individual activities in the resistance movement took up with each other. They were András Lányi and Judit Ember film directors, István Jávör photographer, Márta Elbert producer, Gábor Vági sociologist and László Pesty cameraman. Illegal, banned press existed in Hungary starting from the early eighties. It was called 'samisdat', originating from the Russian expression: 'sam iz daty' (i.e., the system in the U.S.S.R. by which government-suppressed literature was clandestinely printed and distributed). The police were chasing and confiscating these publications, which were printed in cellars and attics, in limited editions and clandestinely distributed among intellectual circles. The group decided to give rise to the audiovisual samisdat. They established the first Hungarian video magazine, the 'Black Box'. Why was it called video and why magazine? Not television, neither film, as they did not broadcast nor screen in the movie; 'magazine' because it came up as a periodical, in several copies. The founder László Pesty recalls: *We were recording the events, interviews, street demonstrations clandestinely, then we edited it, making one-and-a-half-hour-long documentary news and produced two to three hundred VHS copies, then we distributed them.*

László Pesty was born in Budapest, on 11 September 1964. In December 2001 he was awarded by two of the most important prizes in Hungary for his activity: the *Nívódíj* (Highest level prize) and the *Camera Hungaria* prize. He has been emcee reporter of the 'Pesty Black Box' television program since 1999, TV reporter and producer since 1998, founding member of the 'Pesty Black Box' since 1990. From 1989 on, as a war correspondent and reporter he went to Cuba among the resistance movement; he visited the Russian prisons, witnessed the war in Grozny, in Chechnia, and in Kharabach during the Armenian–Azerbaijani war. He also went to the Balkan during the wars: in Osijek, in Sarajevo and Montenegro. He recorded the revolutionary changes in Czechoslovakia, the GDR, Poland, in the Baltic States, in Moscow and in Romania. Besides this he made several documentaries in various countries all over the world, on different topics of social problems. He was founder and collaborator of the Black Box in 1988–1990. He is a graduate of the Eötvös Loránd University of Budapest (ELTE), Faculty of Law and ELTE, Media Faculty.

The existing socialism

Central European one party system, the existing socialism and dictatorship during the '70s and '80s meant the following: no free elections, only voting on one single person of one single party; one and the only ideology paddled in the schools and universities; bookshops and the TV monitor reflected the same ideology; it was not possible to travel freely from one country to another, neither to express opinions freely, and the individuals who believed and spoke out alternative ideas were punished with sanctions. These sanctions were very rigorous in Russia and in Romania as compared to Hungary, but the system was basically identical. George Orwell's book, *Nineteen Eighty-Four* (1949) was not published by these countries as the country leaders knew that the readers would have recognized themselves between the lines.

Pesty says: *In spring 1988, when we started to work, we did not see that the system might collapse. We could not hope this by that time. We wanted to shoot long documentaries, analytical works about the existing situation. We had to lay ourselves out to an embarrassing clandestine activity, having no idea for how long. We did not know that within a few months' time demonstrations would take place on the streets of Budapest and parties would be founded. Events were speeding up after two months of our establishing date. Thus we started to make action news, as nobody else was recording the events of the change.*

The year of 1987 brought serious changes in the Hungarian political and economical life. Establishing private economical enterprises was permitted for the first time in 1987, after 40 years. Tax legislation was introduced. None the less inflation and unemployment assumed considerable proportions. Among the events that forced out the changes the following rowed up: economic crisis (inflation, unemployment), the strengthening of the reform wing of the State Party and the perestroika. At the same time one of the most astonishing economic demonstration of the Hungarian society in favour of market and consumerism took place when thousands of people were queuing up in Vienna to buy different consumer's goods, mostly technical wares. This shopping craze meant a significant flowing out of capital from the country.

In May 1988 the State Party was preparing the congress. Intense shakiness and suspense anticipated the event. The results were: important personal changes among the members of the Central and Political Committee. New watchwords appeared: turn, reform, swerve. World Press welcomed the pentecostal events with headlines like: „Hungarian perestroika”, „Reformers Win”, „A turn in Budapest”. The May congress, however, meant real turn perhaps in its impact on the social self-organizations. Several small organizations, groups of opposition had already existed by then, but in spring and summer of 1988 the distended social conflict exploded, mainly among the younger generation and the intellectuals. People, whenever they could – with the occasion of an anniversary, for example – went out on the streets and spoke out their opinions. The reaction to these demonstrations was still cosh and arrest. Causes that mobilized and kept people together were mostly the problem of building the Gabčíkovo dam, the situation of the Hungarian minorities in Transylvania (Romania) and the judgement about 1956.

People are beaten on the street

Pesty and his colleagues recorded each important event and demonstration. Pesty recalls the demonstration of 16 June, 1988: *This day is the anniversary of the execution of Imre Nagy, prime minister of the anti-Soviet revolution in 1956. The opposition was assembling in the City Center, at the Batthyány sanctuary lamp, which is an important memorial place. Livered or plain-clothes policemen were awaiting all around, nobody knew what would exactly happen. Gáspár Miklós Tamás, philosopher marked out from the masses of the people and started to speak. The policemen were approaching him. In that very moment a short haired, bearded young man, another leader of the opposition tightly clasped Gáspár Miklós Tamás' arm, because two interlocked men could be dragged away with much more difficulty than one single. Tear gas, cosh, police attack and arrests. The liberal politician Gáspár Miklós Tamás at present is the craggy personality of the opposition. The bearded young man was Viktor Orbán, today's Hungarian prime-minister. Nowadays, whenever possible, they don't talk to each other any more. Police naturally took our shooting amiss, I often managed to record the events only by lolling the camera down or holding it under my armpit. The police wanted to confiscate the camera and the recorded tapes, but I did not give it to them and tried to run away. Later on, as I was running they hit me with the cosh in a way that I almost lost my eyesight.*

In 1988 we are witnesses of three police attacks against the peaceful demonstrators: first on the 16th of June, then on the 23rd of October, anniversary of the 1956 revolution and finally on the 15th of November, when the Hungarian opposition organized a demonstration against Nicolae Ceaușescu, first secretary of the Rumanian Socialist Party, what was a proclamation of their solidarity with the

Rumanian opposition movement. The Hungarian opposition saw that the Black Box was always present and they were the only ones there whenever hot to record the events. They became the media of the opposition. The state owned television did not show up at these historical events because it was interdicted for them. By the time in Hungary existed only one TV channel, owned by the state, under the control of the State Party. The functioning of the Black Box was basically ensured by two things: the financial support of the Soros Foundation and the fact that the Béla Balázs Studio, the only independent film studio existing then, housed them, assuring berth and infrastructure for their activity. Pesty recalls: *The members of the opposition regularly informed us about what was going to happen in Budapest and in the country. From the very beginning we went out for shooting almost everywhere, to flats, to the street, to cultural houses, anywhere, where something happened and we knew that the official media would not be present. If an atrocity happened on the streets of Budapest, we rushed many times to the place to document it. We edited the material, then multiplied and distributed it every two or three months.*

The declaration of 1956 as „popular uprising” and its consequences

As the reform objectives of the 1988 party conference got stuck at the level of rhetoric, and as such, at the level of a half turn, the tense contradictions and the unsolved problems led to the collapse of the *MSZMP* (*Magyar Szocialista Munkáspárt* – Hungarian Socialist Workers’ Party). It took from the end of January until the middle of February 1989 that the party crisis burst out and that this became obvious for the public as well. The crisis ended with the Central Committee meeting on February, 10–11. The fight was primarily about the acceptance of the multiparty system and the declaration of 1956 as popular uprising which was urged by the announcement of Imre Pozsgay (head of the reform-communist wing of the State Party) at the end of January, and which was unambiguously refused by Károly Grósz’ (first secretary of the Party and representative of the conservative wing) response. After heated debates, finally both the Central Committee and the Political Committee voted for the multiparty system and for the reassessment of 1956 as popular uprising. Events were speeding up, decisions made in response to the social pressure in general and that coming from the opposition initially led to the reassessment of several events, as for example the impact of Imre Nagy’s personality and activity, and finally to the revaluation of the whole of Hungarian history. By this time also substantial international attention and solidarity accompanied Hungarian changes.

The formation of the Opposition Roundtable

At the beginning the conservative wing of the State Party believes that contacting the opposition parties one by one may provide for the division of the opposition. However, in March 1989 the Opposition Roundtable (*Ellenzéki Kerekasztal* or *EKA*) is formed which upsets the expectations of the conservatives and acts as the unified representative of the opposition. The Opposition Roundtable (OR) initiates bilateral negotiations and rejects all the bills which do not concern the setting up of the future, freely elected parliament but are aimed at strengthening the current social affairs. During the negotiations lasting for two months, the opposition manages to strengthen the position, according to which the country is in need of a legally and freely elected parliament which must be the one and only legitimate power in the country. In the course of the negotiations the reform-communist wing of the State Party gradually strengthens its position. Although the pro-Grósz line temporarily slows the negotiations down, by the end of October it is once and for all disarmed. Through informal channels the reform wing and the opposition increasingly and firmly isolates the conservative wing of the State Party. This isolation is enhanced by the fact that in the course of the summer, on the occasion of Imre Nagy’s reburial, 1956 gains an important role in public thinking and in the judgements of the political public moral.

“... In February Imre Pozsgay proposes to the party apparatus a compromise for the reassessment of the revolution, earlier just referred to as the 1956 events. On the long run the message of the

compromise is rather simple: if the definition is counterrevolution, then there is no one to negotiate with, and there is nothing to negotiate about. In this case „we” [reform-communists] would sit down to come to an agreement with the descendants of the „counterrevolutionaries”, spitting into our own eyes. If the definition is revolution, then again there is no one to negotiate with, and there is nothing to negotiate about. In this case „we” served a counterrevolutionary regime for 35 years, and will not be entitled to play any kind of role in a democratic regime. Therefore let us chose the middle road: let it be a popular uprising. This at least allows for some kind of post historical correction, and more importantly, also allows for a compromise. It was not „us” who defeated the uprising but „they” [conservative communists who want to maintain the old thesis according to which it was a counterrevolution] did it, „we” did not impose this system on the society but „they” did. „We” were trying to take advantage of our power within the framework provided by „them”, and now that we have the opportunity, „we” return this power to the people. On the occasion of Imre Nagy’s reburial by May, it becomes obvious that the burial, which became a national issue, will define the category of „us” and „them” for the first time after a long time. It becomes the burial of state socialism at the same time.” (László Bruszt: 1989, 166.)

Finally, the negotiations began six days before the burial; hence the borderline between „us” and „them” was not defined. But it seems that the Hungarian society, and within it especially the intellectuals, are especially susceptible to such definitions. Until today, the intellectual, cultural, and even the scientific world is strikingly politicized in Hungary. The intellectual circles continuously register and signal their political affiliation. Obviously, an important psychological reason for this is that the intellectuals undertook an extraordinarily important role in the Hungarian transformations.

Only Pesty’s group was allowed to participate at the negotiations of the Opposition Roundtable (OR). László Pesty recalls: *At the OR the negotiations took place exclusively between the already existing opposition parties, the media was excluded; only we could record them. The parties of the OR had to exclude the public in order to be able to negotiate in peace as the whole mechanism of the party state, including the media, the public administration, the police and the political nomenclature was against them. At least for these few hours they would have liked to be among themselves and to talk. We handed over the recorded material to the leader of the OR day after day, although after a few weeks trust had grown so strong that they did not expect us to do so any longer, and the cassettes could stay with us. We hid the cassettes and the participating parties gave their consent to the release of the 165 hours long locked-up material only in 2000.*

The Prague spring

By 1989 the danger slowly ceased to exist in Hungary, the police did not react aggressively to the street demonstrations any more, the party state slowly retreated, and the negotiating table overtook the role of the street. At this time almost everything remained unchanged in the neighboring countries where the first demonstrations began and the police-terror was booming. The Hungarian opposition continuously took care of its contacts and undertook solidarity with the opposition groups of the neighboring countries which was demonstrated via their physical presence several times. We should not forget that after the Trianon peace-treaty following World War I Hungarians were stuck in the neighboring countries as a substantial minority. Moreover, if changes do not take place in only one of the socialist countries it is more likely that Hungary does not isolate itself in the course of democratic changes and no reorganization will occur. Therefore, in August 1989 a part of the Hungarian opposition decides to go to Prague, and on behalf of the Hungarian nation apologize the Czechs for what happened on August 21, 1968. It was the very day when Hungarian tanks and soldiers crossed the Czechoslovakian border in order to participate in the Soviet invasion and to defeat the „Prague spring”, that is the ‘68 revolution in Prague. The outcome of the event brought about an extraordinary reaction in the world media and was an extremely important chapter in the life of the Black Box as well.

László Pesty recalls: *Already at the border the Czech secret police removed a substantial part of the Hungarian opposition from the train, I was among them. At this time I was already advocating that I was not part of the Hungarian opposition movement any more and I was not an activist of the opposition, I was just documenting it – from outside, objectively. We were locked by the Czech authorities for one night and then they made us return to Budapest. Fortunately we still had time. I designed a special plan for going through the border. At the end I walked into Czechoslovakia. In the morning of the demonstration at our hiding place in Prague, where we were gathering, the opposition politicians – my friends – were painting a huge transparent on which it stood: „Now we came with flowers, not with tanks.” At noon the action began on Venczel square. They were demonstrating, making speeches, I was recording. The police devastated the Venczel square with unprecedented force and brutality. I was arrested first. I threw my camera with the precious recording in it over the head of the policemen; my assistant caught it and ran into the masses with it. The recording of me being dragged away was not only showed in the news of the free countries of the world but also in the news of the Hungarian State TV. It was the first time that the Hungarian public opinion, or if you like, the Hungarian millions heard that a video company called Black Box existed. We, arrested Hungarians, spent days in prison while in Budapest there were demonstrations in front of the Czechoslovakian embassy where our release was demanded.*

The ongoing negotiations

The events follow each other at an increasing speed. Simultaneously to the exclusive negotiations of the OR, conciliatory meetings take place at the national roundtable, which are covered by the whole of the Hungarian and Western media. At the national roundtable the groups of the State Party, the opposition and civic organizations are represented.

As the parliament accepted the law on assembly at the beginning of the year, the legal framework for the multiparty system was provided. However, the *de facto* multiparty system substantially preceded the *de iure* stage, which began only at the beginning of November when the party law came into effect. The formation of parties, the articulation of the different political trends and interests were decisive in determining the dynamics of all the political actors and of the political sphere. In 1989 the one-party-system ceases to exist, the State Party disintegrates and is replaced by the *MSZP* (*Magyar Szocialista Párt* – Hungarian Socialist Party), which integrates into the multiparty system. Social scientists divide the genealogy, that is the order of appearance of the parties, into three phases:

I – the first generation of parties: *FIDESZ* (*Fiatal Demokraták Szövetsége* – Alliance of Young Democrats), *MDF* (*Magyar Demokrata Fórum* – Hungarian Democratic Forum), *SZDSZ* (*Szabad Demokraták Szövetsége* – Alliance of Free Democrats). These parties were formed the earliest by the opposition, gathering the leaders of the opposition around themselves. Their aim was to criticize the State Party and to brake the autocracy of the *MSZMP*.

II – the second generation is constituted by the so-called historical or „nostalgia” parties (e.g., *Magyar Szociáldemokrata Párt*, *MSZDP* – Hungarian Social-Democratic Party, *Független Kisgazda Párt*, *FKGP* – Independent Smallholder’s Party, *Magyar Kereszténydemokrata Néppárt*, *MKDNP* – Hungarian Christian-Democratic Popular Party). Their characteristic is that they have less known leaders and they have to fight serious conflicts between the different generations within the party.

III – the third generation is represented by the new-born small parties, which were formed as the opposition of the opposition and are usually issue-focused (e.g., *Zöld Párt* – Green Party, *Egészség Párt* – Health Party) or are advocates of extremist trends (e.g., *Október Párt* – October Party, *Radikális Párt* – Radical Party).

The fact that by the end of 1989 fifty registered parties function in Hungary, reflects the favorable atmosphere for party formation and the desire for the free expression of ideas.

Processes of self organization within the Hungarian society

Although the *MSZMP* announced the introduction of a multiparty system only in the spring of 1989, in reality the Independent Smallholder's Party (*Független Kisgazda és Polgári Párt, FKGP*) and the Hungarian Social-Democratic Party (*Magyarországi Szociáldemokrata Párt*) had already existed since January, 1989. Also, several other organizations had already had the means to turn into a party on a short notice. (In the beginning the *FIDESZ* for example was recruiting members through secret and/or informal ways among the young generation.) Only the ones who were the most active and the most outspoken were able to appear regularly in public.

In addition to the appearance of these parties, various civil initiatives also played an extremely important role in the events. Although we cannot enumerate all of them, the following should be mentioned: various movements with political orientations, those referred to as alternative movements and the ones established for specific purposes, federations like alternative trade unions, youth and cultural organizations, associations, and societies.

The establishment of new legal entities and an unbelievably strong desire to establish new political parties were the main phenomena that accompanied the peaceful political changes of this era. As we have already mentioned, in the unfolding process of the course of events the most important roles were played, on the one hand, by those internal processes that hastened the breaking up of the State Party system and on the other hand, by the social and political gains achieved by the popular national and democratic opposition, which ultimately forcibly changed the regime. A more and more visible differentiation of the political and intellectual alignments also took shape, besides the polarization of the State Party and the establishment of parties in the course of the social processes. Namely, already in the beginning the group of parties having their roots in the opposition life and fed on the soil of the '80s detached themselves from the circle of parties with a great past but with a smaller base rooted in the present.

The formation of the OR played a crucial role among the opposition parties, in the sense of social reputation as well as in getting to know and to accept each other. The OR founding organizations were: *FIDESZ*, Christian-Democratic Popular Party, *MDF*, Hungarian Popular Party (*Magyar Néppárt*), Hungarian Social-Democratic Party, *SZDSZ*. The OR meetings, the three-, then the bilateral conciliatory meetings lined up the elite and the expert advisory panel of the parties. Signals about the cooperative ability and intentions of the parties were given, as well as the opportunity was created to the parties and their leaders to make a name for themselves ensuring the possibility of public appearance. Previous to sitting to the table, as well as in line with it, the opposition parties showed a special activity also on the street. They organized demonstrations, took an active role on the occasion of Imre Nagy's reburial, organized solidarity and charity actions, campaigns in the neighboring countries. The *FIDESZ*, *MDF* and *SZDSZ* acted the most efficiently in these fields.

Street demonstrations were still ongoing in 1989, but the police remained silent. Ten to hundred thousands were participating on these demonstrations. People were still frightened because of the sanctions, but it never happened. The 300 to 500 people's demonstrations gave courage and strength to the participants of the 1989s movements.

Pesty participated in several charity actions organized in the neighboring countries. He told us one of their trips to Rumania, which depicts characteristically the attitude towards Central-European life and also the particular state of mind following the change when nobody trusts anybody, because you never know who is the traitor, the spy or the stool pigeon. He says: *In December 1989 the revolution broke out in Rumania. Gábor Demszky – later on Mayor of Budapest, one of the leading personalities of the democratic opposition, samisdat publisher, member of the SZDSZ – collected 30 trucks of foodstuff and medication, organized the convoy, which took the aid to the participants of the revolution. We accompanied him to record the events. While crossing the border, incidentally I got into a car with a Bucharest license plate. I was on the backseat. I wanted to shoot the convoy with my fairly small-sized, black, longish S-VHS camera. I opened the back door and pushed out the camera to shoot. The car behind us pushed the helm aside because of fright and drew aside into the*

ditch. The whole convoy stopped and they spelt the info within a few minutes: a car with a Rumanian license plate is in the convoy, the passengers are most probably members of the Securitate (the Rumanian secret police) and they are armed with machine-guns. I sat numbly and helplessly on the backseat of the Dacia and I recalled one day in the past. Years before, when I was at the Faculty of Aesthetics of the University, for the first time in my life I heard about Susan Sontag, the philosopher and aesthetician from New York, who wrote the following in one of her essays: the camera is a weapon. Word by word: „the camera is a stronger weapon”. Being young by that time we could hardly understand this metaphor, which after so many years suddenly gained full sense for me. As the convoy was moving on, the traffic was bottled up with obstacles, tractors across the road and they were searching for the car with the Bucharest license plate. We had to launch out into long explanations till we managed to convince the rebels that we did not have machine guns but only a video camera. All this happened on the 24th of December. We arrived at Kolozsvár in the afternoon of the same day, where the rebels and the Securitate units were still firing. Securitate snipers shot pedestrians from the roofs, everyone searched for them. A conflict situation was about evolving in the center of Kolozsvár. I dared to approach the situation with my camera only in a way that my assistant held my passes (press card, passport) above my head, so that everyone could see we were newsmen and I possessed a camera, not a gun. The fact that a camera is a weapon, moreover, it is the strongest weapon, had already been realized by us long before when in 1988, during the street demonstrations in Budapest, we saw what kind of fear the presence of a camera generated in the police units. We also faced it on the Venczel square in Prague when the commando arrested me, the man with the camera, first.

The case of the „Duna-gate”

Whilst the country was preparing for the first free elections in spring of 1990, the State Party – none the less of its promise – trampled the institution of democracy throughout the period of the preparations. The outburst of the so-called „Duna-gate case” is connected with the name of Black Box. Pesty recalls: *I returned back from Rumania in January 1990. We were within only a few months from the first free elections. The MSZMP made a promise that no secret police means or police measures would disturb the preparations of the opposition for the elections. So the communists promised not to bug the opposition leaders during the campaign. One of the majors of the secret police presented himself at Black Box in January. He ran the risk to take us inside of a secret filing-cabinet, where the still ongoing bugging reports were kept. We penetrated into the building under circumstances of a crime story and recorded the secret documents with our camera, which resulted perhaps the biggest internal affairs scandal of the decade. This was the „Duna-gate case”. We hid our collaborator for several months so that his colleagues could not take their revenge on him. The lie of the State Party turned out clearly, the leaders of the opposition were bugged and scouted continuously. As a result of the scandal István Horváth, the last communist internal affairs minister had no other choice but to resign, two months before the first free elections.*

Parties and the level of their support before the elections

On the surface, however, the government tried to express its democratic intentions, which consisted of voting a total amount of 100 million Forints’ support to each party before the elections, taking into account the number of their members. The parties, who got the biggest amount, 15 million Forints, were MDF (with 22,000 members), Independent Smallholder’s Party (with 23,000 members) and the Hungarian Social-Democratic Party (with 10,000 members); the smallest amount, assigned to the Hungarian Liberal Popular Party (with 1,600 members) was 2 million forints (SZDSZ numbered 8,600, FIDESZ 3,500 members at that time). Party dues range from 10 to 150 Forints at the time.

Some parties possessed their own publications. These were: Hungarian Socialist Party with *Népszabadság* (daily), *Újforum* (fortnightly), *Társadalmi Szemle* (monthly) and the regional newspapers; Hungarian Democratic Forum with *Magyar Fórum*, *Hitel* (both fortnightly); Alliance of Free Democrats with *Beszélő* (weekly), *SZDSZ-tájékoztató* (SZDSZ-bulletin); Alliance of Young Democrats with *Magyar Narancs*, FIDESZ Press. Parties in possession of weeklies or periodicals appearing fortnightly were: Independent Smallholder's Party – *Kis Újság*; Hungarian Popular Party – *Szabad Szó*; Hungarian Social-Democratic Party – *Szociáldemokrata Népszava*; Hungarian Socialist Workers' Party – *Szabadság* (data quoted from István Stumpf's article, 1989, 389–390.)

MSZP, *SZDSZ*, *MDF*, *FIDESZ* and the historical parties of the opposition proclaimed their political programs. The big parties organized their congresses in the second half of the year about which the Hungarian Television broadcast news. Initiatives calling on and resulting in social movements increased the popularity of certain parties. In the case of *FIDESZ* it happened with Viktor Orbán's speech at the reburial of Imre Nagy. The *SZDSZ* increased its popularity with campaigning for signatures for the plebiscitary initiation, whereas the ones who opposed this, *MDF* and *MSZP* – leading the polls in close contest – somewhat decreased their popularity in this campaign. The so-called index of popularity took shape according to the data of the public opinion polls. Based on this the apportionment of the number of votes worked also out among the participating parties of the Opposition Roundtable (primarily *MDF*, *SZDSZ*, *FIDESZ*, the so-called historical parties: *MSZDP*, *FKGP*, Hungarian Popular Party, Hungarian Christian-Democratic Popular Party) and *MSZP*, respectively the „new” *MSZMP*.

The parties seemed to encounter the circles of three main political centers: 1. a popular-national, Christian stream (its main parties were: *MDF*, *FKGP*, *MKDNP*); 2. a social-liberal stream (*SZDSZ*, *FIDESZ*); 3. a socialist, social-democratic stream (*MSZP*, *MSZDP*).

The contrast between the opposition parties – beyond their proclaimed political and economic programs – became more and more obvious. The confrontation also took place soon, when the campaigning for signatures for the plebiscitary initiative to elect the president of the republic started or related to the formation of the Hungarian Television and Radio multiparty Board of Supervision.

Alternative movements, associations, corporate systems, trade groups

In the process of the political change, in the whole process of socialization towards a civil mode of existence, besides the parties different social forms played a key role during the years of the regime change. They did not aim to solve political, economic questions on a global level, in accordance with a program, neither to catch the power, but simply undertook the representation of different social groups' interests. The scale of values transmitted by the parties made their appearance within these groups, movements, as well. Youth movements were also set or altered, regularly acting as mediators of these values, so the youth section also got active.

Another manifestation to accompany the Hungarian changes was the appearance of different alternative movements, which proclaimed the values of humanity, benevolence and solidarity, for example the environmental protection movements (*Duna Kör* – Danube Circle), the peace and human rights movements or the ones representing the rights of the Hungarian minorities in the neighboring countries, organizations of the political prisoners, former prisoners of war, minority groups. Cultural associations and corporations were established with similar principles.

Different professions organized their representations extremely swift. In Budapest, the set up of the Opposition Roundtable was linked up with the name of the Independent Forum of Lawyers (*Független Jogász Fórum*), whilst the so-called Public Opinion Club (*Nyilvánosság Klub*) organized regular discussions, debates raising political questions or problems related to the public life. The establishment of the Black Box Independent Video Magazine was opposed to the official electronic media, the only television. A row of trade unions was formed. The manifestation of the handicapped people rights happened for the first time after many decades. One of the most famous organizations

Szegényeket Támogató Alap, SZETA (Fund in Aid of the Poor) was well ahead the change of the regime, always bearing the risk of persecution. Notions like unemployment, poverty, any kind of deviation, officially had been unknown in Hungary for 40 years. Everyone „lived in equality and happily ever after”.

1990

The first free elections were over in the spring of 1990, and the first free local government elections were held in the autumn of the same year. At the first free elections after 40 years the Hungarian Democratic Forum gained the credit for setting up the government. László Pesty recalls: We believed that freedom comes from one day to another, and market economy just born. The pressure disappeared, and the Black Box lost its strength for a second. There was no more cohesion; contradictions came to the fore. I would have liked to establish a capitalist company on a market basis because there is market economy after all. Two older colleagues of mine were however for the non-profit profile, and for the foundation form. We had no political disagreements but we had different views concerning our economic operation, and therefore we split into two. Under my leadership the Pesty Black Box was formed, and the other half continued its activities under the name Black Box Foundation. As the director of the Pesty Black Box I still considered the documentation of the continuously changing Hungary important. At the beginning of the 90s, as the old communists started to disappear, a new epidemic emerged: the extreme right. The number of skinhead and other right wing groups was radically increasing. We began documenting their activities. We started making a social-documentary movie about the fall of the living standards and about the increasing unemployment. This kind of orientation and the highlighting of social problems characterize our work even today. 1990 is considered to be the year of the change of the system. I do not subscribe to this. The people have carried through the change of the system in the demonstrations of 1988, and the politicians of the opposition did the same at the negotiating table in 1989.

I spoke about the most exciting period of my life now. We were young, enthusiastic, and in love. We were in love with the revolution because according to our Central-European standards this was a revolution. People were not hanged on the iron stalls of lamps on the streets, there was no shooting, we managed to change a political system without fight demanding the lives of people, and we managed to sweep away the dictatorship. It was a beautiful period; or rather it was so simple. Only two kind of people existed: one, which defends the dictatorship – the communists, and another which stands on our side – the democrats. Everybody marched together on the side of the democrats: the right wing, the left wing, the Christian democrats, anarchists, radicals and social democrats were all represented among us. In one word: everybody who wanted to be a democrat. At that time everybody marched under one single flag. By today, this is all gone. These people hate each other by now; they form different camps and do not communicate with each other. This was a moment, which cannot be repeated. This was my youth. What is left from the revolutionary spirit for today is the inner compulsion that under any circumstances, we have to cover any event when human freedom is violated. I am interested in one thing only – freedom.

Bibliography

BALÓ György–LIPOVECZ Iván (eds.), 1988. *Tények könyve (Book of Facts)*, Debrecen, Alföldi Nyomda

KURTÁN Sándor, SÁNDOR Péter, VASS László (eds.), 1990. *Magyarország politikai évkönyve (Political Yearbook of Hungary)*, Budapest, AULA–OMIKK, the following studies:

- ÁGH Attila, *A pártosodás éve: válságok és szervezetek (The year of Party formation: crises and organizations)*, 13–21.
- BOZÓKI András, *Politikai irányzatok Magyarországon (Political trends in Hungary)*, 184–193.

- BRUSZT László, 1989: *Magyarország tárgyalásos forradalma* (1989: The negotiating revolution of Hungary), 160–168.
- HANKISS Elemér, *Az ártatlanság elvesztése* (The loss of innocence), 40–47.
- HARDI Péter, *A kelet-európai változások és Magyarország* (The Eastern-European changes and Hungary), 253–263.
- LENGYEL László: 1989, 47–55.
- SOLT Ottília, *Föld és szegénység* (Earth and poverty), 93–101.
- STUMPF István, *Pártosodás '89* (Party formation '89), 386–399.
- VÍGH Károly, *Az Ellenzéki Kerekasztaltól a Nemzeti Kerekasztalig* (From the Opposition Roundtable to the National Roundtable), 231–237.

The deep interview with László Pesty, out of which some parts are incorporated into the text, was made between the summer of 2000 and June 2001.

A szemiotika fellendülése Magyarországon és Finnországban

Katona Edit (*Novi Sad*) Felemás terminológiai rendszerváltás

A nyelv és a hatalom kérdése szorosan összekapcsolódik. Ebből következik, hogy a szinkron megfigyelés alkalmával egy nyelv kifejezőskincséből nagymértékben következtetni tudunk az adott társadalomban uralkodó társadalmi-politikai, gazdasági viszonyokra. A terminológia ugyanis szervesen kapcsolódik az uralkodó ideológiához, a társadalom felépítéséhez és törekvéseihez. A nyelv és a hatalom kapcsolata abban is megmutatkozik, hogy a hatalom a nyelv révén a szocializációs folyamatok minden fokozatában jelen van, és meghatározott viselkedési formákat, s bizonyos, a hatalom által irányított ideológiai tartalmakat fogadtat el az egyénnel. A szocializációs intézmények a hétköznapi viselkedés formáinak elsajátíttatása során kiveszik részüket az ideológia terjesztéséből is. Ez az a folyamat, amelyet Maas „az egyén államhoz szabásának” nevez.¹²⁷¹

A társadalom demokratizáltságának a fokától függ, hogy az egyénnek mennyi választási lehetősége van szocializációs formáinak megválasztásában. Bochmann utal rá, hogy „az egyén saját szabad döntése nélkül kerül az elsődleges szocializáció fórumaira”.¹²⁷² (Ehhez hozzátehetjük, hogy az erősen központosított, zárt társadalmakban a választás lehetősége a későbbiekben is igen behatárolt, illetve az irányított ideológia a társadalom minden pórusában jelen van.)

A politika és nyelvpolitika, valamint a terminológia kapcsolata

Ha egy társadalom sajátosan új rendszert akar kialakítani, s az ideológia a szocializációs intézményeket, az egész társadalmat, a gazdaságot is beleértve, oly mértékben át- meg átszövi, mint az az önigazgatású szocializmus jugoszláv modelljének megvalósítása során történt, akkor a nyelv közvetlen politikai eszközként szolgál. Az ideológiai indíttatás mindenek felett álló.

A jugoszláv társadalomban a 70-es években egy bizonyos nyelvújítás is lejátszódott, mert a társadalmi újratermelési viszonyok egész rendszerét kellett újra megnevezni. A nyelvpolitika másik aspektusa volt az a tényező (amelyet a szakirodalomban a nyelvek politikájának neveznek), hogy a megfelelő terminológiát a kisebbségek nyelvén is létrehozták. Az új kifejezésrendszer kialakulásával és eltűnésével szemléletesen tárult eléink ekkor az a nyelvészetből ismert törvényszerűség is, hogy az új társadalmi-termelési viszonyok megnevezésére új kifejezésekre van szükség, ezek elavulásával, megváltozásával vagy széthullásával pedig maguk a terminusok is kihullanak a nyelvből.

A *társult munkáról* szóló törvény bevezetésével a 70-es évek közepén egy egész sor új, elsősorban önigazgatás előtagú jelzős szerkezet került be (a szerb terminológia fordításaként) a jugoszláviai magyarok nyelvébe is. Pl. *szocialista önigazgatású társadalom, önigazgatási megállapodás, társadalmi önigazgatás, önigazgatási érdekközösség, önigazgatási munkásellenőrző bizottság, önigazgatási jogvédő, társultmunka-szervezetek* stb. Külön szótár is szemléltette a nemzetiségek nyelvén az új terminológiát.¹²⁷³ Maga a szótár igen pontos lenyomatát adja a korabeli társadalom ideológiai törekvéseinek. Tünet értékű, hogy készítői 1979-ben is érdemesnek találják még a következő mozgalmi jellegű kifejezések szótárba iktatását: *szocialistaellenes erők, megalkuvás nélküli harc, burzsoá ideológia, demokratikus véleményharc, szocialista társadalmi tudat, eszmei-politikai egység, az állam elhalása, a munkásosztály élcsapata*. De helyet kaptak benne olyan, a reálszocializmus (vagy valóságos szocializmus) más országaiban szintén honos terminusok is, mint

¹²⁷¹ Klaus BOCHMANN: *A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése*. In: SZÉPE György–DERÉNYI András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Corvina, 1999. 36.

¹²⁷² *i. m.*, 41.

¹²⁷³ *Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára*. Novi Sad, 1979.

történelmi materializmus, dialektikus materializmus, proletárdiktatúra, demokratikus centralizmus stb.

Az 1980-as sajtótermékeket vizsgálva meggyőződhetünk arról, hogy a szótár megalkotói valóban működő szókincset vettek lajstromba. „A veszedelmesen terjedő liberális eszmék zavarossága” ellen töretlen „eszmei-politikai harc” folyik az újságok lapjain is. Az ideológiai tanulságokkal átitatott riportok, kommentárok mellett a sajtótermékek mindegyike rendszeresen közöl szemelvényeket a vezető ideológusok és munkatársaik (pl. Kardelj, Tito, Kosta Nad) műveiből. Így jön ki a megfelelő százalékarányú ideológiai szöveg.

Ahogy a társadalmi viszonyok minden vonatkozására, úgy a nyelvhasználatra, a nyelvekre és a nyelvet beszélők politikai státusára utaló információkat is kiolvashatunk a szótárból, az *egyenjogúság, a kétnyelvű ügyintézés, testvériség-egység* terminusok jelzik a nemzetek és nemzetiségek (elvbeni) egyenjogúságának hirdetését. Ezen a ponton elmondhatjuk, hogy a nyelvpolitika és a nyelvek politikája is teljes mértékben a monopol helyzetben lévő párt irányítása alatt állt. Tulajdonképpen a másság kérdéséhez való hozzáállás állami befolyásolásáról is beszélhetünk itt. Nem bízták a más nemzetekhez és nyelvükhöz való viszonyulást az egyéni erkölcsi érettség kiszámíthatatlan tényezőjére. Az intolerancia visszafojtása együtt járt ugyanakkor az önkezdemenyezés teljes visszaszorításával is. Központilag hoztak létre egy – Várady Tibor szavával élve – „egyenlőségi sémát”. „Az együttélés ezen elrendelt egyenlőség és megértés (»testvériség-egység«) talapzatára épült.”¹²⁷⁴ (Természetesen a mindennapi életben az alkotmányos rendelkezések ellenére szembe találta magát a kisebbségi beszélő az egyéni és intézményes ellenállás számtalan formájával.) Bányai János Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című művét tolmácsolva írja: „Hiába a törvények, ha betartásukhoz nincs műveltségi fedezet.”¹²⁷⁵ És nem volt pozitív történelmi tapasztalat és gyakorlat sem.

Rendeletileg, nyelvpolitikai döntés nyomán vonult be az iskolákba a *környezeti nyelv*, illetve *környezetnyelv* is. Megjelenésével a meglevő *idegen nyelv* terminus idomult az ideológiai viszonyokhoz. Ez a kifejezés fedte a tanuló környezetében beszélt idegen nyelvet. Ily módon közös névvel illethették a Vajdaságban honos nyelveket. Az ideologizálás odáig fajult, hogy az illető tárgy tanításának külön módszertana alakult ki, amelynek létjogosultságát nyilván nem a nyelvi kérdések sajátos tárgyalása indokolta, mint inkább a nyelv sajátos helyzete. E nyelvpolitikai döntés meghozatala sem az érdekeltek megkérdezése alapján történt, így egyre több súrlódással járt eme politikai indokokból bevezetett tárgynak a tanítása. A magyar nyelv környezetnyelvként való tanítása sok esetben a magyartanárok vesszőfutása volt. Ezt akkor is meg kell jegyezni, ha voltak is szép eredmények, s munkalehetőséget is jelentett a többlet óraszám a pedagógusok számára. A búvópatakként fel-feltörő tiltakozás következményeként aztán a tárgy fokozatosan meg is szűnt.

A nemzetek és nemzetiségek összetartozását a már említett, a szótárban is szereplő *testvériség-egység* terminus képviselte. Erről a jelszóról a 90-es években, amikor már szinte mindent ki lehetett mondani (de akkor már az se igen segített rajtunk), szóval erről mind a nemzetek, mind a nemzeti-ségek soraiban divatos volt becsmérlni nyilatkozni. Nos, ez a jelszó az irányított nyelvpolitika iskolapéldájaként jelen volt az élet minden területén, a szocializáció minden szegmentumában, a kulturális és politikai élet minden megnyilvánulásában. Az intézmények sorát nevezték el róla, verseket és dalokat tanultunk ezzel a motívummal, egy vidéki futballpálya felavatása sem zajlott le az elhangzása nélkül, a szemünk fénye metaforával illettük, s persze pozitív hozadékaik mellett számos méltánytalanságot is elkövettek a nevében. Az ideológia erkölcsi alapköve volt ez az új szókapcsolat, melyről nem tudni, hogy megalkotói hittek-e benne, de az bizonyos, hogy tisztában voltak az ideológia tudatos nyelvpolitikai, nyelvi köntösbe öltöztetésével.

¹²⁷⁴ VÁRADY Tibor: *Történelemtöredékekben*. Forum Könyvkiadó, 1995, 88.

¹²⁷⁵ BÁNYAI János: *Kisebbségi magyaróra*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1996. 18.

A nyolcvanas évek végén a társadalmi és gazdasági rend egyszerre kezdett összeomlani, elvesztvén tartópilléreit. A kommunista szövetségen belüli viszályok, az öngazgatás csődje a terminológiai változásokban éppúgy nyomon követhető, mint ahogy a torzsalkodó köztársasági vezérek soros értekezleteiről tudósító riporterek hangszínének sötétedése, amint eljutottak az elfogult kommentártól a féktelen uszításig.

A szocialista viszonyokra épült társadalom és az öngazgatás fokozatosan összeomlott. A gazdasági életben a *társultmunka-alapszervezetek* létezését megszüntette a vállalati törvény. A sajtótermékek lapjain nyomon lehet követni az öngazgatási rendszer vajúadását, majd kihunyását, előbb a gazdasági, majd a társadalmi szférában. A régi szerveződési formák megnevezésében jókora bizonytalanság is volt eleinte. Bizonyos társadalmi változások lejátszódtak, számos intézményt megszüntettek, önszerveződési formák is létrejöttek, de a bekövetkezett „*rendszerelváltás*” igencsak felemás volt. A terminuscseré nem járt együtt egyértelműen érdembeli változásokkal: az érdekközösségek helyett *pénzügyi alapok* létesültek, *részvénytársaságok* és *holdingok* alakultak, a társadalmi tulajdon hosszú egyeduralma után szégyenlősen emlegetni kezdték a *magántőke* és a *privatizáció*, esetleg a *magánosítás* kifejezéseket. Ez utóbbihoz persze demokratizálódásra is szükség lett volna, az említett fogalom azonban csak terminusszinten vált mindennapossá, helyette a rossz emlékű differenciálódás jelszó uralkodott el. A terminológia átalakult, de nem nyelvújító tevékenység révén, hanem leginkább a régebbi kifejezéskincshez való visszatéréssel. Egyre többet emlegették a *piacgazdaságot*, amely a 2000. évre már vesszőparipává érdekesült. A *petíció*, a *sztrájk* (*munkabeszüntetésként* csak ritkán) újra mindennapos szavakká váltak az újságok címlapjain.

A többpárti választás után az öngazgatás idején működő *küldöttrendszer* helyett *képviselőket* választottunk a *képviselőházba*, *tanácsnokokat* a *községi képviselőtestületekbe*. Míg a magyarországi gyakorlattal megegyezik a *parlamenti képviselők* megnevezése, a parlament (szerbül skupština) a vajdasági magyar nyelvben nem országgyűlés, hanem *képviselőház*. A *szkupstina* elnevezés átvitt formájában is előfordul regionális köznyelvünkben, de a sajtó nemigen él vele a súlykolási törekvések ellenére. A szerb terminus egyébként általános jelentésű, jelzős szerkezetekben differenciálódik, így a republička skupština a *köztársasági képviselőház*, a skupština opština a *községi képviselőtestület*. Ebben az esetben nem a magyarországi kifejezésekkel azonos alakok élnek nyelvünkben, de a szerbnek sem tükörfordításai a vajdasági magyar nyelvben honos megnevezések. (A *skupštinának közgyűlés* jelentését is ismerjük.) A *helyi önkormányzat*, a *helyhatósági választások* esetében viszont elmondható az anyaországi kifejezésekkel való azonosság. A *képviselőtestület elnöke* is egyértelműen *polgármesterként* él már a köztudatban és a sajtó hasábjain, de a hivatalos iratokban továbbra se igen találkozunk vele, akárcsak szerb megfelelőjével a *gradonačelnik* sem.

Identitástudat és terminológia

A terminusváltozások esetenként pontosan követik a politikai széljárás módosulásait. A megkülönböztetés jellemző példaként említhetjük a *kisebbség* – *nemzetiség* terminus váltakozását. A jugoszláv politika egyik főideológusa, Kardelj a *nemzetiség* kifejezést vezeti be a *kisebbség* helyett, s ehhez köti a kisebbségi, illetve nemzetiségi jogok kiszélesedését. Az alanyok nem változnak, a rájuk vonatkozó terminológia viszont igen. Maga a terminus vált a megváltozott jogi helyzet szimbólumává. „... a nemzeti kisebbségek számára szavatolnunk kell a lehető legnagyobb jogokat, amelyeket a szocialista közösség csak szavatolhat, és amelyek múlhatatlanul szükségesek ahhoz, hogy a kisebbségek a jugoszláv népek közösségében zavartalanul élhessék nemzeti életüket. Más szóval ne érezzék magukat hazánkban kisebbségnek, hanem egyenrangú népeknek, amint ezt az alkotmány is kimondja: nemzetiségeknek”.¹²⁷⁶ A korabeli újságokban és a korra vonatkozó

¹²⁷⁶ Kardelj szövegét idézi REHÁK László a *Kisebbségtől a nemzetiségig* című művében, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978. 83.

szociológiai írásokban elsősorban a *nemzetiség* terminus érvényesül (főként a *nemzetek és nemzetiségek* szintagma állandó tagjaként), bár számos tanulmányban a *nemzetiség* és a *kisebbség* egymást váltogatva vagy párhuzamosan is előfordulnak.

A 88-as tüntetéseket követő időszakról, a miloševići éra kezdetétől a publicisztikai írásokban a politikai változások szelét érezve újra a *kisebbség* terminus tűnik fel, majd a hatalmi szervek gyakorlatát követve általánossá válik, a csökkentett értékű jogi státus jelképeként. Egy ideig élénken hadakoztunk a visszafejlődés ellen, majd a beletörődés hangjai tűnnek fel az újságokban, aztán mintegy tíz éven keresztül egyik sokkból a másikba esvén a közösség a pusztaságért harcol, s a jogok megnyilvánulásának számtalan formájától vesz búcsút, s kevesen rágódnak a terminusok értékelésén. 2000-re már csak kisebbségről beszél minden politikus, minden sajtótermék, de a beletörődés nem ment könnyen. A terminuscseré folyamatát néhány példával érzékeltethetjük. „A nemzetiségek ugyanis többtjogokkal rendelkeznek a nemzeti kisebbségek viszonylatában. Másmilyen módon, de éppúgy *államalkotó* elemek, mint a szuverén nemzetek”.¹²⁷⁷ „Minden félreértés elkerülése végett a vajdasági magyar kisebbségről beszélt. Amelyet a többi itteni sorstársával egyetemben hiába ütöttek nemzetiséggé – most már talán félelem nélkül kimondhatjuk – megmaradt kisebbségnek”.¹²⁷⁸ „A nemzetiségek (mondjuk most már így: nemzeti kisebbségek)”.¹²⁷⁹ Kiadványok címe is jelzi a kisebbség terminus elterjedését: Bányai János: *Kisebbségi magyaróra*, Major Nándor: *Kisebbségi breviárium*. Nemzetiséget említ még 1992-ben is a Temerini Újság (*Nem csorbulhat a nemzetiségek nyelvén történő oktatás*)¹²⁸⁰ és a szlovéniai Népújság (*A nemzetiségi költők és más nemzetiségű irodalmárok pályázata*),¹²⁸¹ de ez inkább csak kivétel, egy régi beidegződés nyoma. Érdekességgé beszámolhatunk még a kisvárdai színházi találkozónévénél változásáról, amit az újságok lapjain a következő módon követhetünk: *Magyar Nemzetiségi Színházak Fesztiválja Kisvárdán*.¹²⁸² 1991-ben: *A Magyar Nemzeti Kisebbségi Színházak Fesztiválja: a szabadkaiak A revizorral vendégszerepelnek*,¹²⁸³ majd 1993-ban: *Megmérettetés: a Határon Túli Magyar Színházak V. Fesztiváljáról*.¹²⁸⁴

A nemzetiség terminus az egyenjogúsítás szándékával került forgalomba (de nem jugoszláviai fejlemény, Jászi Oszkár figyelemre méltó tanulmányában 1912-ben megfogalmazta már ennek a kérdésnek a lényegét).¹²⁸⁵ A *nemzetiség* kifejezés jogi szempontból többet tartalmazott a *kisebbséggel* szemben, ugyanakkor az anyanemzettől való eltávolítás politikájába is beleillett, ahogy erről az egyik imént idézett szerző is ír: „... korábban voltak olyan törekvések is hogy ennek a másmilyenségnak az örve alatt a nemzetiségeket másmilyenre tegyék anyanemzetük viszonylatában is”.¹²⁸⁶

A nemzetiség terminus kihullásával párhuzamosan játszódtott le az *anyaország* kifejezés térhódítása. *Anyaaországról, anyanemzetről* a 80-as évek végéig nem lehetett olvasni a vajdasági sajtótermékekben. Erről hallgatni illett, mintegy a nemzetiségi terminus által nyert jogok

¹²⁷⁷ FEHÉR István: *A visszafejlődés csapdájában*. A kisebbségtől a nemzetiségig és a nemzetiségtől a kisebbségig, Magyar Szó, 1990. V. 26. 13.

¹²⁷⁸ DUDÁS Károly: *Eszmélet*. 7 Nap, 1990. márc. 16. 4., 1990. május 26. 13–14.

¹²⁷⁹ 7 Nap, 1990. május 11. 8.

¹²⁸⁰ Temerini Újság, 1992. ápr. 9. 1.

¹²⁸¹ Népújság, 1992. jún. 5. 12.

¹²⁸² Magyar Szó, 1990. jún. 6. 15.

¹²⁸³ Magyar Szó, 1991. máj. 29. 15.

¹²⁸⁴ 7 Nap, 1993. júl. 9. 16.

¹²⁸⁵ JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*.

¹²⁸⁶ FEHÉR István i. h.

ellenértékeként. Sajátos jelenség, hogy maguknak a politikai vezetőknek korai írásaiban olvashatunk a 60-as években az anyaországgal (szerbül *matica*, *matična zemlja*) való szoros együttműködésről, mint a nemzetiségi jogok gyakorlásának egyik formájáról, később a hídszerep hangsúlyozása vált közmondásértékűvé, de az anyaországról, anyanemzetről nem ejtettek szót a sajtóban sem, és másutt sem. Áldozatul estek ezek a kifejezések a jószomszédi viszonyok és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás politikájának.

A 80-as évek végén a jogok elvesztése, a háborús uszítás, a vajdasági magyarok magára maradása, az egyre zordabbá váló kisebbségi és magánemberi sors, a hontalanság érzetének a kialakulása, Magyarország demokratizálódása, világpolitikai helyzetének megváltozása, a vajdasági magyar érdekvédelmi szervezetek, pártok megalakulása az anyaországhoz való viszony megváltozásához vezetett. Az anyanemzet, az anyaország kifejezések is fokozatosan belopták magukat az újságok hasábjaira s egyáltalán a közéleti megnyilatkozásokba. Tudomásunk szerint az anyanemzet egy szlovéniai magyar sajtótermékben, a Népújságban tűnt fel először címben.¹²⁸⁷ Más folyóiratokban előbb olvasói levélben, később kisebbségi politikusok, jogászok, irodalmárok írásaiban találkoztunk az anyanemzet és az anyaország terminusokkal. A többpárti választás után elterjedtek, s mára **már teljesen polgárjogot nyertek. Megjelenésük azonban nem volt problémamentes.**

A 7 Nap *Anyaország* címmel olvasói levélként felháborodott írást közöl, melynek szerzője egy író társa kijelentésére reflektál, aki úgy nyilatkozik, hogy nem szereti az anyaország kifejezést. „Úgymond: dühíti, irritálja ez a fogalom.”¹²⁸⁸ Szerzőnk szenvedélyesen kikel az efféle vélekedés ellen, s történelmi kötődésünk, hovatarozásunk megszégyenítéseként éli meg a fenti nyilatkozatot. Tiltakozik a „jófiúság”, a bizonyítani akarás esetén megnyilvánulásai ellen. Több hasonló polémia is lezajlott az említett kérdés kapcsán, soha nem indulatok nélkül. Nem tudhatjuk, a terminus ellen tiltakozót a beidegződés, a túlfeszített lojalitás megnyilvánulása, a hontalanság gondolatának a réme vezette-e nyilatkozatában, de mindenképpen közrejátszottak benne érzelmi motívumok is, mint ahogy az igenlőt a hűség, a kötődés érzésének fellángolása készítette arra, hogy tollat ragadjon. Egy ilyen szónak tehát a politikai jellege mellett az érzelmi töltete a meghatározó a beszélők tudatában (feltehetőleg az *anya* szó erős emocionális kisugárzása miatt). Mintha a vita lenne a döntő. Mintha az anyaország létezése nem lenne egyértelmű tény attól függetlenül, hogy az illető ország anyaként viselkedik-e, s hogy mi méltók vagyunk-e a figyelmére. A szakirodalom megkülönböztet ugyanis olyan kisebbségeket, amelyeknek van anyanemzetük, és olyanokat, amelyeknek nincs. Az olyan kisebbségekről, amelyek nyelvét egy másik, leginkább szomszédos országban (melynek peremvidékén él legtöbb esetben az illető kisebbség) többségi nyelvként beszélik, azt mondja a szakirodalom, hogy van anyaorszáruk.

Manapság már nap mint nap hallunk, olvasunk anyaországról. Már senki sem lepődik meg rajta, senki sem perlekedik emiatt, s politikai tőkét sem lehet kovácsolni az emlegetéséből. A helyére került. Az anyaország-központú gondolkodást tükröző *délvidéki* jelző elterjedése is a 90-es évekre tehető. Ez azonban nem szorította ki megfelelőjét, a *vajdaságit*. Van, aki következetesen él vele, de használata nem általános.

A jugoszláviai társadalmi viszonyok alakulását, időszakait egy-egy szó, szó szerkezet szimbolizálja. Ez gyakran volt idegen kifejezés, mely a szerb nyomán a magyarban is a szokásosnál nagyobb mértékben elterjedt. A 80-as években az integrálódás (társulás), a stabilizáció (gazdaságsszilárdítás), később a *demokratizálódás* (Várady szavával „a demokráciának e sajátos, napjaink Közép-Kelet-Európájában felnövő szépreményű pótszere”,¹²⁸⁹ a sajátosan értelmezett *pluralizmus* (többszólamúság), majd a 90-es években a *differenciálódás*. (A szavak nagyobb része a magyarban is használatos értelmet fedte. Némely azonban sajátos, a szerb nyelvből kölcsönzött

¹²⁸⁷ SZUNYOGH Sándor: *A nemzetiség fejlődő kapcsolatai az anyanemzettel*. 1990. Népújság, febr. 16. 3.

¹²⁸⁸ SZÜCS Imre: „*Anyország*”. 7 Nap, 1990. márc. 30, 21.

¹²⁸⁹ *i. m.*, 124.

jelentésárnyalattal terjedt el. Ilyen pl. a *retorika* (*uralkodó retorikai képletek, politikai retorika, szilveszteri hangvételi retorika*).

Mi történt társadalmunkkal? Történt-e itt rendszerváltás? Mi történt velünk? Mit mond erről a sajtóból kihámozható terminológia? A 2000-es újságokat lapozva *húsvéti lelkülete*ről olvashatunk vezércikket az egyházaskéri plébános tollából, *bérmálási előkészületek*ről értesülhetünk, a *római keresztúti ájtatosságról* számol be a lap. Az 1980-as sajtóban ez elképzelhetetlen lett volna, hisz még 1989-ben, az emlékezetes „orgonaügy” idején tanárok sorát hurcolták meg egy észak-bácskai középiskolában egy templomi koncert miatt. A pozitív változásokat sem tudtuk azonban szabadságjogokként megélni egy olyan korban, amelyet olyan szavak fémjeleztek mint *katonatemetés, erőszakos mozgósítás, gyűjtő- és menekülttáborok, tömegsírok, állami terrorizmus, kényszerigazgatás, nyomor, hiperinfláció*.

Olga Murvai (București)
Metaphors of Time and Space in political language

1. The political notion is reevaluated from time to time by specialists in political theory. It is not so hard to tell what exactly becomes obsolete: the political notion itself or the political phenomenon described by it. It is obvious that the political point of view changes first, the political attitude and the language reflect that later. If we follow this argumentation, we'll find out that the changing of the political notion is much more interesting from the semiotic point of view rather than the semantic point of view.

My aim here is not to discuss the political theory. I am interested in politics only up to the point where discussing politics reflects a linguistic attitude.

2. Let's start from the fact that all fields of knowledge are „dominated by great dichotomies” and the main characteristic of man's thinking is duality. Such are:

notions of everyday life:

new – old
black – white
night – day
friend – enemy
beautiful – ugly
individual – community
master – servant

notions of economic life:

employer – employee
private sphere – public sphere
market – plan
buying – selling

philosophical pairs:

true – false
transcendence – immanence
limited – infinite
beginning – end

political life:

left wing – right wing
liberal – conservator

2.1. In this essay we are interested only in the pairs of the political thought, but instead of doing an inventory, we are rather examining the lexical and semantic functions of diads.

2.2. In the group of diads we can draw a line between complementary and contrasting diads (Szabó: 2000). For example complementary are: employer – employee, market – plan, individual – community. Contrasting diads are those that preclude each other, such as: war – peace, liberal – conservator, but contrasting is the Left and the Right, because someone cannot be in the same time in the left wing and in the right wing, too.

3. The most frequently used diad is *left – right*: left wing / left-winger / leftist attitude and right wing / right-winger / rightist attitude. It is so frequent that it's use seems banal, more than this, our politicians in the Middle-East-European region use it routinely, and they don't even think about what does it mean today in Middle-East-Europe to be a left-winger or a right-winger.

3.1. It may look banal but it's worth taking a look in the Explanatory Dictionary of the Hungarian Language (*A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*):

a) *left side*: in a civil Parliament the totality of communist and democratic socialist representatives

b) *left wing*: same as *left side*

c) *left winger*: radical progressive, democratic

The word has also a derogatory meaning: inside the communist party an extreme tendency or ambition that applies the Marxist–Leninist ideology far from its historical aim.

d) *leftist attitude*: 1. progressive, left winger attitude, way of thinking. The 2nd meaning is also derogatory: leftist deviation.

e) *central-left*: a parliamentary group of the left wing that is less progressive.

The definition of left wing in the dictionary entry is: radical, democratic, progressive.

The derogatory meanings are: archaic (“not historical”), inflexible, extremist.

Let's see now the right side:

a) *right side*: in a civil Parliament the totality of non-progressive representatives

b) *right wing*: in a political party a right winger group

c) *right winger*: social democrat

d) *rightist attitude*: non-progressive, rightist mentality, attitude

e) *rightist deviation*: deviation towards the reactionary politics

The definition of right wing in the dictionary entry is: non-progressive, reactionary, and there is another definition: social democrat.

Nota bene: the dictionary entries are exactly quoted from the Explanatory Dictionary of the Hungarian Language. Today we find them very dogmatic, what draws attention upon the fact that exactly the political changes make the political entries to be changed, to be rewritten, or at least the dogmatic elements taken out from the Explanatory Dictionary of the Hungarian Language.

3.2. Recently the notion of *left wing* / *right wing* as political concept and form of conduct has changed its value (meaning). In the years following 1990, after the changes in the Middle-East-Europe region we could read in the international newspapers such headlines as: „*The Left Wing Does Not Exist Anymore*”, „*The Left Wing Has Been Buried under the Ruins of the Soviet Empire*”, „*The Left Wing is in Agony*”, „*The Crisis of the Left Wing*”, „*Dilemmas about the Left and the Left Wing*”. There were even questions as headlines: „*Does the Left and the Right Has a Meaning Outside the Guide-Post?*” (Szabó: 2000)

If we follow the history of the notion, we can quote even older dilemmas. From time to time linguists, aesthetes and philosophers also express their opinions about this notion, not only politicians. Jean-Paul Sartre in the 70-s said that the left and the right wing were in fact „empty boxes”, and there was nothing in reality that could equal them. Massimo Cacciari, an Italian philosopher asked in 1982: „is there still any point in creating Left?” Noam Chomsky's point of view was: the clash of the Soviet empire assured new possibilities to the left wing. According to Claus Offe „in the future in Europe the political individuals will be divided into left and right”. In 1995 Norberto Bobbio, an Italian political scientist edited a book with the title: *Destra e sinistra. Ragioni e significanti di una distinzione politica* (The Right and the Left. Reasons and Meanings of a Political Distinction). In this book he ranked a series of arguments and counter-arguments for the left wing. I quoted only those opinions that discussed the changing of the notion.

3.3. The elements of the changed context of *left* / *left wing* are the following:

Left wing:

- does not exist, „empty box” (Sartre)
- has been buried under the ruins of the Soviet Union: does not exist
- is in agony; there are dilemmas about it (its place has been reduced to the guide-post)

Let's remember that after World War II everyone was talking about the disintegration of the right wing. Nowadays, after 1989, they are talking the same about the left wing, saying that there is no need of it anymore. It is interesting that about the dilemmas of the left wing are talking mostly ex-left-wingers. The distinction between left and right is much older than the capitalist – socialist diad. It is true that the left winger system has collapsed, but in the Western democracies the left wing is still active, and in the Eastern countries those political formations that today are called left wingers did not disappear. On the contrary.

What conclusions can we draw from the above mentioned arguments?

3.3.1. The political dispute upon the notion of *right* and *left* aims in fact the ontological status of right and left. There are more people (Bobbio is among them) on the opinion that this dichotomy does not have an ontological equal, thus does not have an ontological status; in other words: it is not a stabile, fixed entity. The notion of right and left cannot be automatically corresponded to any segment of the ontological field. Still, the dichotomy has space-ontology, what means that the differentiation is connected to the *conflicts* of ontological space in politics. The problem of equal/non-equal is not only at the level of notion, on the contrary, *it is not*, but is an ontological and real occurrence. Another dichotomy implied by equal/non-equal is that of poorness/richness, which becomes a scientific problem, because it is an existing fact in the space of political ontology and comes as a negative within the notions of right/right wing and left/left wing. The distinction between left and right is forced out by the conflicts existing in the social and political reality. Their characteristic is given by time and geographical space, but the implied answers can be always categorized as „left-winger” or „right-winger”. (See Bobbio's previously mentioned book on this.)

3.3.2. Our second conclusion is connected with the space-metaphors of right/left. Making a distinction between right and left is a part of the horizontal universe of the politics. In a very interesting way as a complementary dichotomy it will attract the diad of near/distant. What comes more close to the left it will become the *left center* (I believe *right center* does not exist), and what is far-away will become the *extreme left/extreme right* or the *ultra-left/ultra-right*. The political deviations are also taking place in the horizontal universe: the right-wing is deviating towards the left-wing (left-wing deviation) and the left-wing is deviating towards the right-wing (right-wing deviation). The directions towards left or right of the horizontal universe as opposed to the *center* follow their own path.

3.3.3. Without having a *center* we can't even say which is the left-winger or the right-winger direction. The political scientists' argument is that is not enough to split the political field in two opposite poles, if we already experienced a „third surrounded” dimension. The center doesn't make disappear the two extreme values, only makes them more distant with each other. Many think that the „surrounded third dimension” as a matter of fact unites the right and the left in a higher synthesis. This is the essence of the *third way*. But *the right*, *the left* and *the third way* cannot be interpreted in the so-far discussed system of diads, creates the system of triads. In conclusion the *third way* cannot be the space-metaphor of the dimension analysis. (Bobbio's point of view: the system of triad always comes to life in a crisis period.)

3.3.4. In the Explanatory Dictionary of the Hungarian Language the context of the above mentioned entries are the following: to the left wing associates the *progressive* and to the right wing the *conservative* as *metaphors of time*. The progressive and the traditional/conservative (and its synonyms: non-progressive, straitlaced) is a contrasting diad just like the right and left, though in

context the time-metaphors can borrow the meaning and semiotic functions of space-metaphors. The dichotomy of progressive and conservative has two dimensions just as the right and left:

progressive – implies the *future*

conservative – implies the *past*.

However the present „closed” between the past and the future does not have any expansion – as it exists a third way among the space metaphors. Nevertheless, if we count the present as a factor of time, we can only explain it as a process: the progressive or the conservative can be interpreted as a process expanded to the present.

4. How much is standardized the political language by the use of political language by international organizations? Is there a Hungarian political language and inside this is there a Hungarian political language of Transylvania? These questions cannot be answered simply with yes or no. In such a short essay I cannot even draw an approximate sketch.

4.1. However I can examine if there is/was a specific language use of the Democratic Alliance of Hungarians in Romania as a political organization.

4.2. I can begin with the fact that the DAHR was never qualified as left-winger, nor as right-winger, therefore it is not a left-winger party nor a right-winger party, and not even a center one. (My aim in this present analysis is not to talk about the groups inside the DAHR. This present essay is a linguistic one, therefore as an outsider I consider the DAHR as uniform political formation.) The specific language use can be followed in the political texts. Knowing that the political texts are usually long, we chose to examine the party's *election slogan* in the elections of year 2000 as the smallest genre. The slogans are typical for the types of discourse in an election campaign. We can examine them in several ways, but the most effective in this case would be the semiotic analysis that lies on pragmatic basis on the speech act theory. The slogan does not determine, it is not a statement, it is a performance. In the same time with the saying there is the doing, too: it promises, it suggests a pact, and this produces a certain influence on the receptor.

4.3. The DAHR started with two slogans in the election campaign:

(a) *THE FUTURE IS IN TRANSYLVANIA*

(b) *IN EUROPE WITHOUT VISA*

Both have the same value of performance: the *PROMISE*.

(a) *THE FUTURE IS IN TRANSYLVANIA* – regional development, economic evolution, giving to Transylvania a leading role in growth (as PART in the WHOLE), so it will drag the other geographical parts of Romania (WHOLE) with itself. This one is the less interesting discourse for us now.

(b) In the second slogan, *IN EUROPE WITHOUT VISA*, the relationship between part-whole is different: here Europe is the WHOLE and Romania is the PART. The VISA also has a meaning of part: it is part of European only for us, because Romania is a country that still needs visas. The visa as a promise, has well-drawn frontiers, it is not simple, it is not at a large-scale, it does not depend on internal affairs, but on external affairs.

The *PROMISE* creates a new linguistic world-model through the regions of the real and the linguistic world: a world predicted in the promise, a world-model that in the present moment is unknown in Romania: the possibility of traveling without visa is the pattern of being European, appears as the equivalent of being European. With this we have reached the region of secondary substances that stands behind the real world, and the name creates the wanted piece of world, the FUTURE.

4.4. Let's consider the *political future* on the basis of cognitive semantics a *metaphor* with peculiar semantic structure, that has a specific space and time dimension. From there connection results the metaphoric structure of the linguistic world.

What do we understand by this?

The semantic structure has a meaning of value, that potentially is in the attitude of the community of speakers towards the topic of the sign. This creates one of the basic principles of cognitive semantics, *the attraction of solidarity values*. This means that the words with positive value through association will connect with each other with positive value-meanings, while those with negative value will imply negative meaning. This way two big blocks will come into existence that are structured inwards, *the blocks of positive and negative sign-values*. Inside the meaning of value there are different dimensions and scales of values. These will be organized into different space-dimensions inside the linguistic space-structure.

The semantic structures that are organized in a vertical space-dimension are the value-dimensions of *up – down*.

The semantic structures that are organized horizontally are the value-dimensions of *close – distant / outside – inside / in front of – behind*.

We have already mentioned that in the sense of attraction of solidarity values the positive poles create a system with positive values and negatives with negatives. In cognition the positive structures are those that are closer to me and are perceivable structures: *up / close / outside / in front of*, while those that are farther from me and cannot be directly perceivable are negative poles: *down / distant / inside / behind*.

Why did we need this outlook? Because we must examine how does succeed the attraction of solidarity values in the future-image represented within the DAHR's slogans as a structural time-metaphor.

The (b) slogan – IN EUROPE WITHOUT VISA – from a cognitive point of view in space and time it moves in the structure creating on the side of the negative pole: *distant* from us, somewhere *inside* the European Union, and we can't even see it, *behind*, what means that though it exists we can't even perceive it. This slogan with its promise of FUTURE wants to transform the negative solidarity values into positive ones in the eyes of the electors. The FUTURE as a perspective tends to negative because of its unknown and uncertain factor. Here, in this point the great political BUMM (as it is called in the American elections) should have been produced as the negative values – the *DISTANT* – with a good strategy (promise, compromise, oath) should have been pushed towards the positive pole. This failed, although there was some chance for it.

4.5. No matter how short a slogan is, it is considered an independent text – a discourse – what implies the notion of *compatibility / incompatibility*. In the slogan *IN EUROPE WITHOUT VISA* the background of the compatibility lies in a harmony with opposite origins. The adverb WITHOUT gives a strong tension to the VISA. This implies the following vertical dimension:

Romania WITHOUT VISA = Romania in Europe

Romania WITH VISA = Europe without Romania

The cause of semantic tension is listing WITHOUT in the classical negative system of values: without water, without money, without air; this leads to a state of necessity. If we transfer the adverb WITHOUT from the level of word-meaning to the level of text-meaning (palintonimy), with this change of levels we reach exactly the dissolving of the state of necessity: WITHOUT VISA = free. The palintonimy is full of pragmatic circumstances and without them there is no semiotic interpretation. According to this: geographically Romania is in Europe, but in diplomacy Romania is not considered to be in Europe, more than this, as long as Romania needs visa the status quo of exclusion is valid until we reach the state of WITHOUTNESS. The linguistic space and time dimension is not to be considered equal with the diplomatic space and time dimension.

5. To the question whether in the Hungarian political language use there is a regional political space and time metaphor according to what we have discussed so far the answer is: yes, there is. But these are connected to the political present and not the present that can be described (also) linguistically as a continuous process. For this reason we can affirm that the space and time metaphors of political language are the functions of *political time* and *diplomatic space*.

Bibliography

Bobbio, Norberto 1995: *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*. Donzelli editore. Roma

Szabó Tibor 2000: *A politikai bal- és jobboldal Bobbio-féle koncepciója*. In: Magyar Tudomány. 2000/2. 186–191.

Murvai Olga 2001: *Az esélytelenség esélyei*. In: Romániai Magyar Évkönyv 2001. Szerk.: Bodó Barna. Temesvár–Kolozsvár

Okamoto Mari (*Osaka*)

A mai magyar gimnazisták köznyelv és nyelvjárás közötti kódválasztása

1. Előadásom annak a kérdőíves vizsgálatomnak egy részét elemzi, amelyet magyartanárok segítségével a 2000 ősztől 2001 télég terjedő időszakban végeztem hat magyarországi város (Budapest, Cegléd, Debrecen, Győr, Miskolc, Szeged) és három határon túli város (a szlovákiai Dunaszerdahely, a jugoszláviai Zenta, a romániai Sepsiszentgyörgy) magyar tannyelvű gimnáziumaiban. Kilenc kutatóponton összesen 720 gimnazistát kértem fel 21 kérdés megválaszolására. A kérdések az adatközlők alapadataival (életkor, nem, lakóhely) kezdődően a hovatartozási öntudatnak és a településükhöz való érzelmi kötődésnek kérdéseit át a saját nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez való viszonyulásukra vonatkoztak. A diákok kb. 40%-a (279 fő) férfi, 60%-a (437 fő) nő. Négy adatközlő nem töltötte ki, melyik nemhez tartozik. A következő táblázat az adatközlők adatait városok szerinti bontásban mutatja.

1. táblázat

Kutatási pont	Adatközlő száma		Átlagos életkoruk
	(ebből férfi/nő)	ismeretlen	(ebből férfi/nő)
Budapest	85 fő (36/49)		16,39 (16,58/16,26)
Cegléd	59 fő (44/13)	2	17,22 (17,00/18,00)
Miskolc	112 fő (42/70)		15,54 (15,64/15,48)
Győr	94 fő (26/67)	1	15,80 (15,73/15,83)
Debrecen	60 fő (26/33)	1	17,94 (18,23/17,72)
Szeged	85 fő (32/53)		16,85 (16,81/16,88)
Dunaszerdahely	61 fő (21/40)		17,25 (17,28/17,25)
Zenta	82 fő (23/59)		17,79 (17,43/17,93)
Sepsiszentgyörgy	82 fő (29/53)		17,29 (17,10/17,39)
Összesen	720 fő (279/437)	4	16,70 (16,74/16,67)

A diákok többsége vagy a születése óta a városban él, vagy a közeli településekről jár be. Az iskoláskor kezdete, azaz 7 éves kor után az ország távoli régióiból, illetve külföldről jött diákok száma csekély, összesen csupán nyolc volt. A diákok tehát földrajzilag és nyelvjárásilag igen homogén környezetben élnek, de a városlakók és környékeliek aránya városonként kisebb-nagyobb mértékben változik. A miskolciak 90%-a városi születésű (ebbe a kategóriába tartoznak olyan adatközlők is, akik 7 éves kor előtt költöztek az illető városba és azóta mindig is ott éltek), a dunaszerdahelyieknek 89%-a, a budapestieknek pedig 88%-a. A zentainak viszont csupán 34%-a a város születte, 62%-a pedig közeli községekből bejár, azaz „utazó diák”-ok a saját elnevezésük szerint.

Ezek a kutatópontok főleg vidéki nagyvárosok, a határon túli városoknak viszont jelentősen kisebb a lakosságuk a magyarországi kutatópontokénál (a magyarországi városok közül Cegléd kivételesen kisebb a többinél). Mind a három város magyar többségű, ti. Dunaszerdahely

lakosságának 83%-a a magyar, Zentaénak 79%-a, Sepsiszentgyörgynek pedig 74%-a etnikus magyar.¹²⁹⁰

A kutatópontok nyelvjárási jellege valószínűleg gyengébb a régió belüli kisebb településeknél, egyre nagyobb a köznyelv hatása, vagyis úgynevezett regionális köznyelviséggel rendelkezik. A határon túli adatközlők esetében a regionális köznyelv alakulását valószínűleg a kétnyelvűség, tudniillik a többségi nyelv is befolyásolhatja.

2. Előadásomban a fent említett kérdőíves felmérés alapján a köznyelv és a vizsgálat alanyainak saját nyelvjárása közötti kódválasztásról kapott eredményeket elemzem.

Vizsgálatomban hat különböző színteret feltételezve, öt különböző beszédstílus közül választattam ki az adatközlőkkel. A következő módon kérdeztem meg a diákokat különböző esetekről:

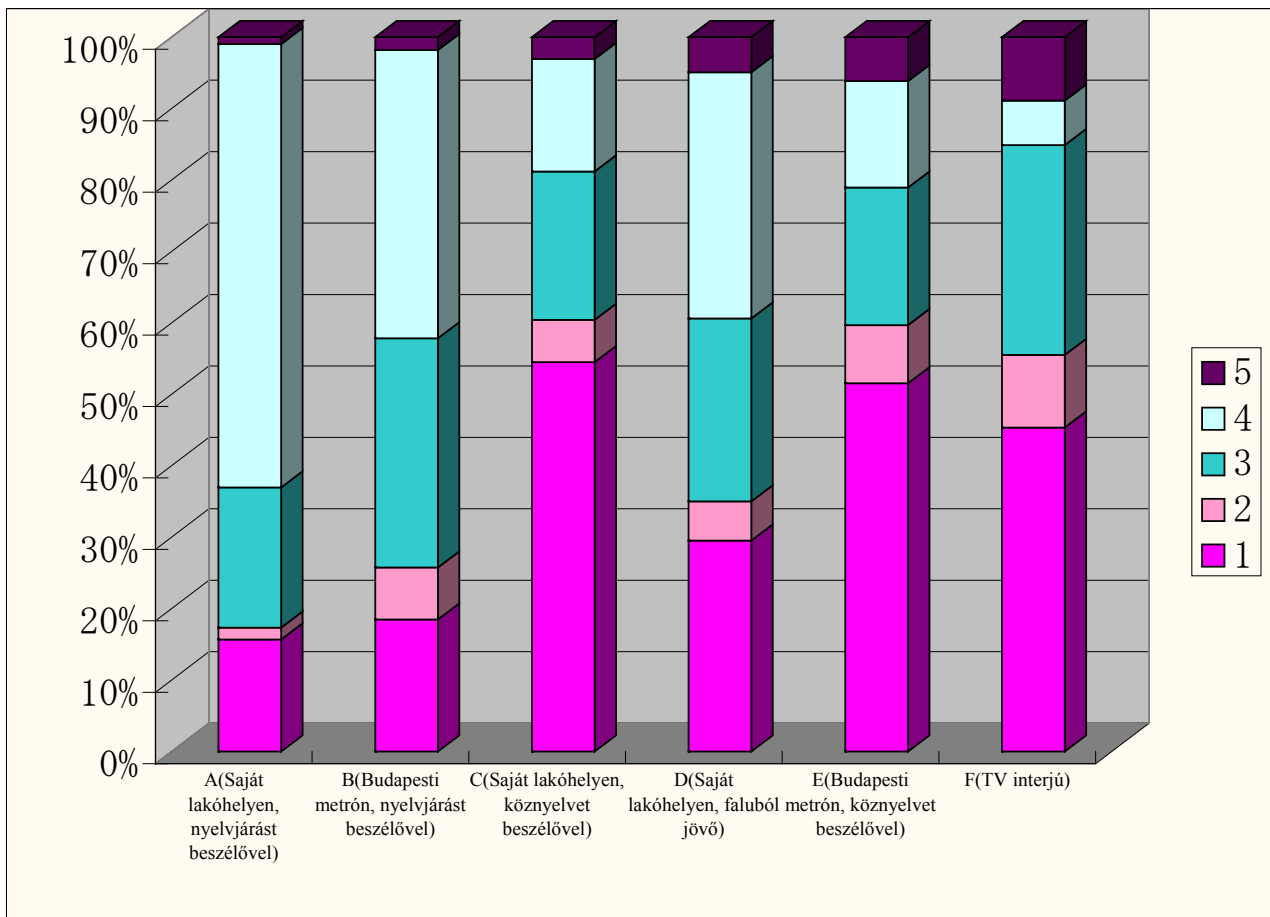
- (a) Ha a saját lakóhelyén találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőseivel,
- (b) Ha a budapesti metrón találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőseivel,
- (c) Ha a saját lakóhelyén megkérdezne öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen,
- (d) Ha a saját lakóhelyén megkérdezne öntől valamit egy közeli faluból jött ismeretlen,
- (e) Ha a budapesti metrón megkérdezne öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen,
- (f) Ha egy országos TV-csatorna riportere interjút készítené önnel.

A válasz pedig a következő öt variáció volt:

- (1) Igyekeznék köznyelven beszélni.
- (2) Figyelnék arra, hogy ne észlelje a nyelvjárásomat.
- (3) Valamivel udvariasabban beszélnék, mint otthon.
- (4) Ugyanúgy beszélnék, mint otthon.
- (5) Nem nagyon állnék vele szóba.

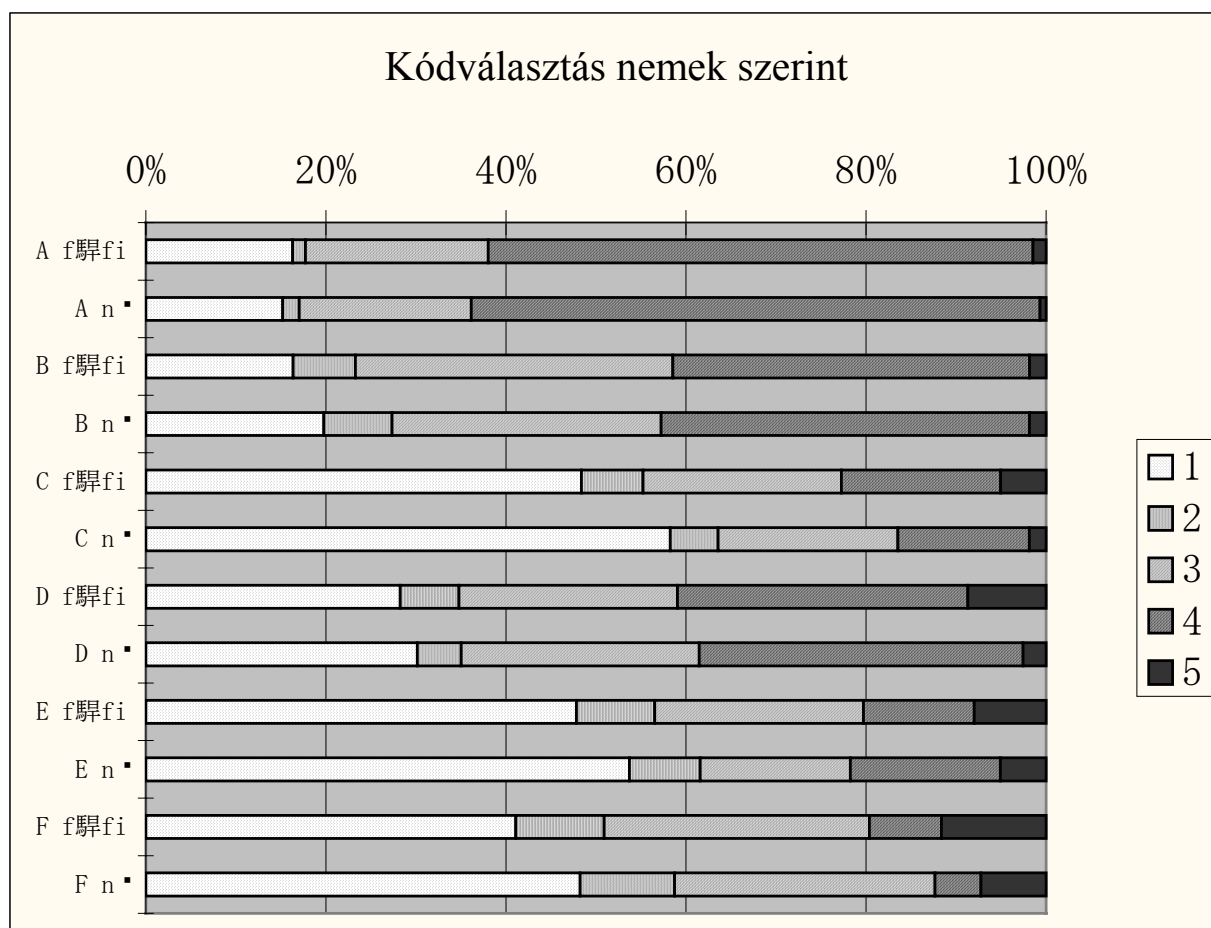
Az alábbi elemzésekben az (1) és (2) választ köznyelvi(es) nyelvhasználatnak, a (3) és (4) választ pedig nyelvjárási(as) nyelvhasználatnak tekintem. Az összes adatközlők beszédhelyzetenkénti nyelvhasználatával kezdve, a városenkénti, illetve nemek szerinti különbségekkel foglalkozom.

¹²⁹⁰ KOCIS Károly–KOCISNÉ HODOSI Eszter, *Magyarok a határainkon túl*, 1992, 23, 72. De mivel ezek az adatok 1991. évi statisztikából származnak, megkérdőjelezhető a zentai adatok mai helyzetre való alkalmazása, hiszen az utóbbi években bekövetkezett politikai változások a vajdasági magyar lakosság arányát jelentősen befolyásolhatták.

2. ábra

A 2. ábra az összes érvényes választ adott diákok helyzetenkénti nyelvhasználatát mutatja. Az első, a saját lakóhelyen azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel történő társalgásban a diákok több mint 80%-a választott nyelvjárási beszédváltozatot. Ez az arány valamivel csökken, amikor a helyszín a lakóterületről a budapesti metróvá változik. Ennél sokkal nagyobb mértékben változik a válaszok aránya, amikor a köznyelvet beszélő ismeretlenhez szól az adatközlő. Az adatközlők 60%-a azt állította, hogy mind a saját lakóhelyükön, mind a budapesti metróon köznyelvies beszéddel válaszolna a köznyelven beszélő ismeretlennek. Tehát a diákok többsége nem a helytől, hanem a beszédfélétől függően választ kódot. Az országos TV-interjúban, bár valamivel kevesebben, mint a köznyelvet beszélő ismeretlen esetében, mégis magas arányban választották a köznyelvies beszédváltozatot a gimnazisták.

3. ábra

A 3. ábra a nemek közötti különbséget mutatja. Mint látható, a gimnazisták kódválasztásában nincs nagy különbség a férfiak és nők között, bár feltételezhető, hogy későbbi életük során a társadalomban vállalt különböző szerepek következtében jobban elkülönül majd a két nem nyelvhasználata az egyes helyzetekben. Jelen felmérésben a feltehető generációs különbség vizsgálata céljából a szülőket is megkérdeztem, de sajnos eddig még nem sikerült a többszáz felnőtt adatait feldolgoznom. A jelen adatok alapján állítható, hogy a saját lakóhelyen kívül a nők minden esetben gyakrabban választják a köznyelvies beszédváltozatot, mint a férfiak. Ha a férfi a fővárosi metrón találkozik az ismerőseivel, gyakrabban választja az otthoni beszédnél valamivel udvariasabb beszédváltozatot, miközben a nőknél kissé több az a válasz, hogy igyekszik köznyelven szólni hozzá. Mint az eddigi szociolingvisztikai vizsgálatok általában rámutattak, a nők jobban törekednek udvariasak lenni a beszédfélhez,¹²⁹¹ jobban követik a nyelvi normát, mely néha „hyperkorrekció”-ra vezethet.¹²⁹² Így a nők valószínűleg jobban figyelnek arra, hogy az őket körülvevő helyzetre alkalmasabb beszédváltozatot válasszanak, mint a férfiak, ami gyakoribb köznyelv-választásként mutatkozik.

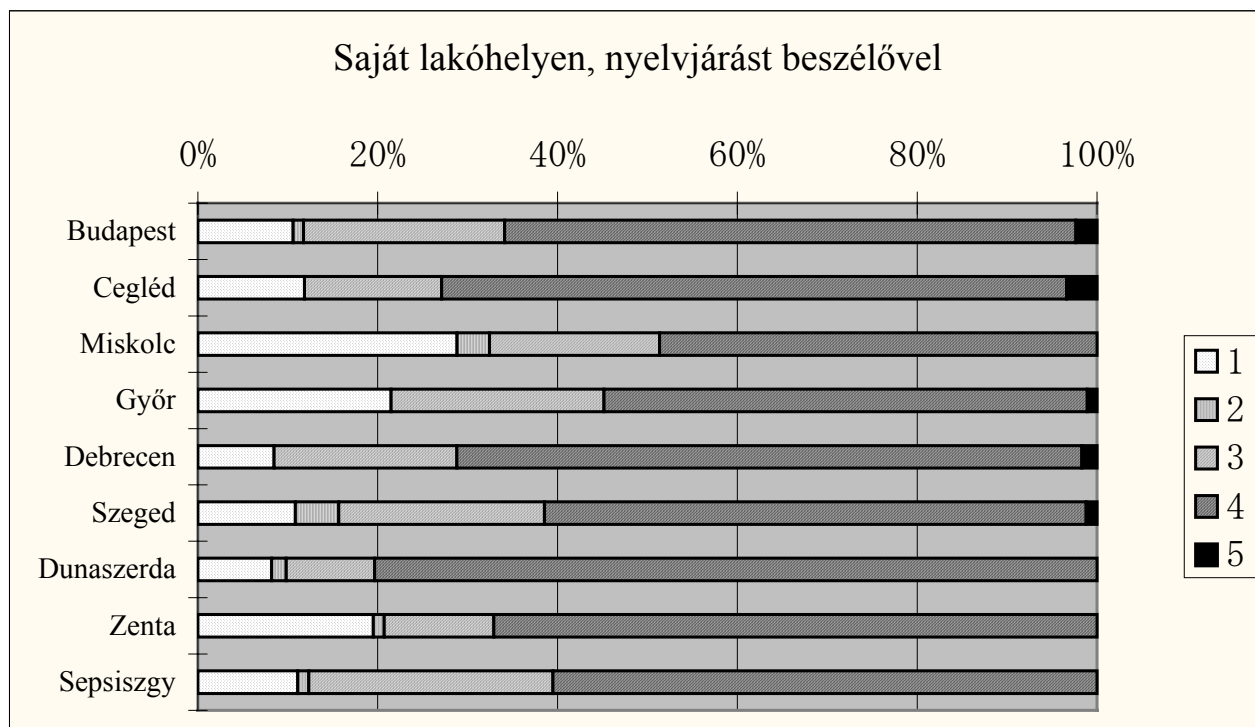
A nőknek a másik beszélőhöz való alkalmazkodását még feltűnőbben mutatja az, hogy az ötödik, azaz „nem nagyon állnék vele szóba” választ mindegyik esetben ritkábban választották, mint a férfiak. Különösen abban az esetben, amikor egy közeli faluból jövő ismeretlennel találkozunk az

¹²⁹¹ A női nyelvhasználat udvariasságáról lásd, Janet HOLMES, *Women, Men and Politeness*, Longman, London–New York, 1995.

¹²⁹² Például Labov híres kutatása a New York-i alsó középosztálybeli nőkről. William LABOV, *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC, 1966.

adatközlő, a férfiak kb. 8,6%-a (azaz a nők 2,5%-ánál több mint háromszor nagyobb arányban) azt válaszolta, hogy nem állna szóba az illető személlyel.

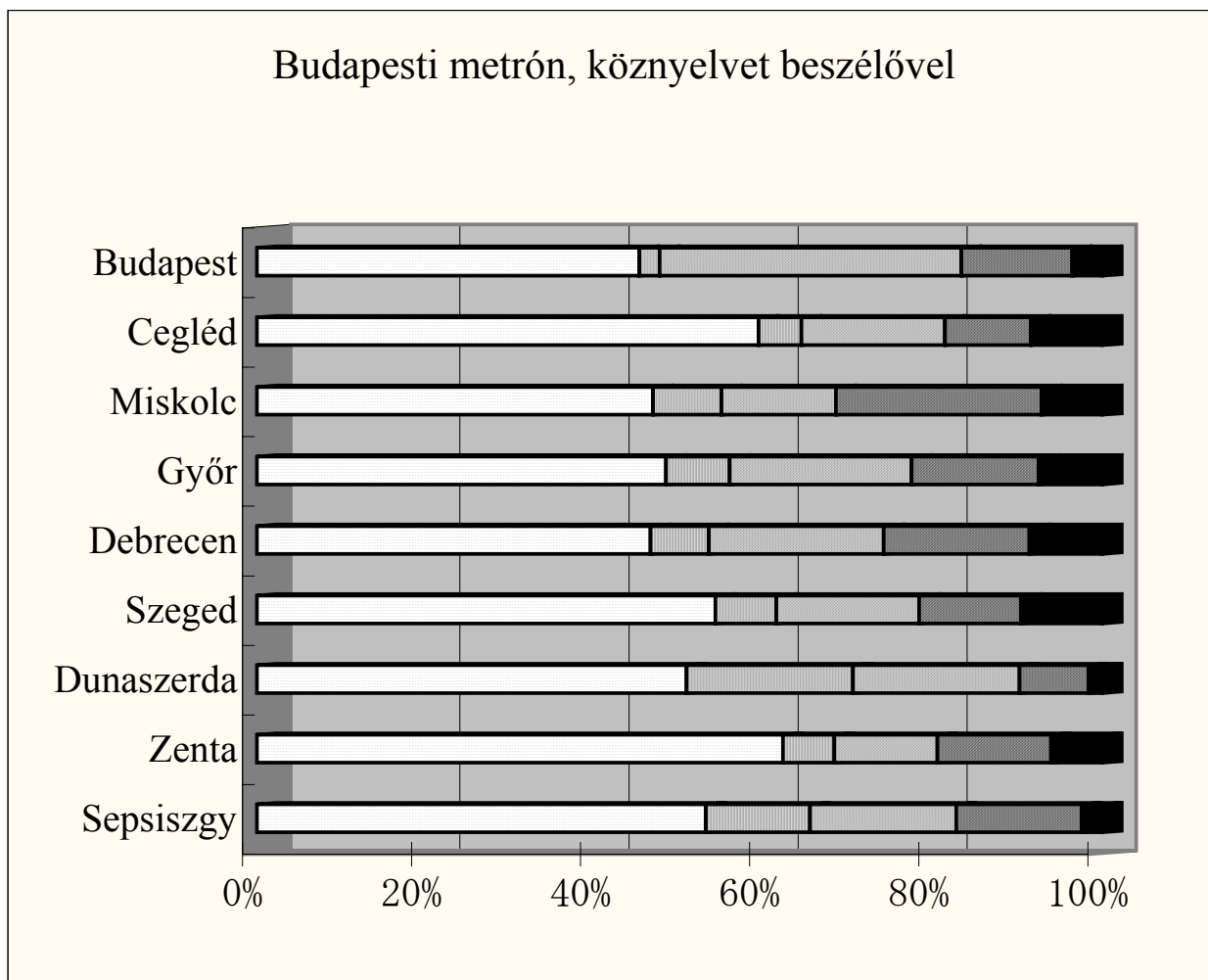
Különbén ez a „közeli faluból jövő ismeretlen” esete más szempontból is az attitűd mutatójának tekinthető, hiszen ebben az esetben különülnek el legjobban a válaszok nemcsak a nemek, hanem a városok között is.

4. ábra

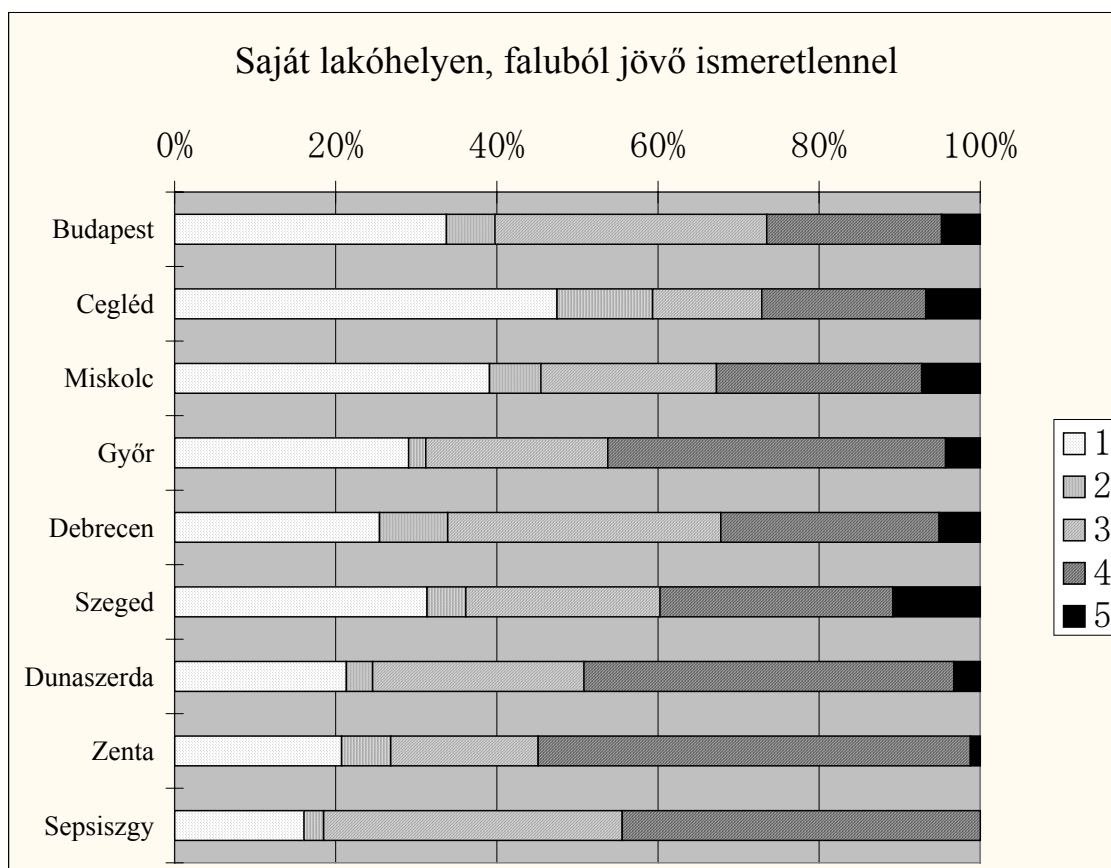
Az első esetben, a saját lakóhelyen az ismerőssel való találkozás esetében, általában 80-90%-uk azt állította, hogy a nyelvjárási beszédformát használja (4. ábra). Kivétel Miskolc, ahol mindennapi szituációban is minden harmadik gimnazista azt válaszolta, hogy vagy köznyelven vagy nyelvjárásiasságot elkerülve beszél az ismerőshöz. Győriek és zentaiak is viszonylag gyakran választják a köznyelvies beszédformát (egyenként 20%-a).

Az 5. ábra az arra a kérdésre adott választ mutatja, amelyet a budapesti metróban köznyelven beszélő ismeretlennel történő társalgásra vonatkozóan kérdeztem. Az összes adatközlőt beleszámítva ebben az esetben mutatkozott a legerősebb köznyelvies nyelvhasználat. Közülük a határon túli három városnál legtöbb az 1-es és a 2-es válasz, ami azt jelenti, hogy ők leginkább ügyelnek a helyzethez és a másik beszélőhöz való alkalmazkodásra. Ez valószínűleg azért van így, mert a határon túli magyar gimnazisták érzik legjobban azt, hogy saját nyelvhasználatuk eltér a standardnak tekintett beszédformától, nemcsak kiejtésben, hanem szóhasználatuk és kifejezésük is gyakran egyedi, főleg a többségi nyelv hatása következtében. Az első szintér (azaz saját lakóhelyen ismerőssel)-hez képest Dunaszerdahelyen 60%-kal több, Sepsiszentgyörgyön 53%-kal, és Zentán 48%-kal több a köznyelvi beszéd választása, míg Miskolcon csak 22%-kal növekedett. A határon túliaknak magas fokú köznyelvhasználatuk az országos TV-interjú esetében is ugyanúgy érvényes. Csak a határon túli három városban haladja meg az 50%-ot azoknak az aránya, akik köznyelven próbálnának beszélni a TV-ben. Az, aki nyelvjárási módon beszélne a TV-ben, Sepsiszentgyörgyön 28%, Zentán és Dunaszerdahelyen pedig csupán 15% körül mozog. A magyarországi városok viszont mind 40% körül vannak.

5. ábra

Érdekes, hogy a miskolciakkal együtt a nyelvjárásban bizonytalankodó típusba osztott ceglédiek is ugyanolyan nagy mértékben ingadoznak a két beszéd típus között, mint pl. a sepsiszentgyörgyiek. Bár sokak állítása szerint nincs vagy jelentéktelen a nyelvjárási jellege a ceglédiek nyelvhasználatának, úgy tűnik, hogy ennek a kis városnak a lakói igen érzékenyek a hozzájuk közel levő hatalmas főváros és a saját kis településük közötti különbségre.

6. ábra

A 6. ábra a közeli faluból jövő ismeretlenhez való viszonyulást mutatja. Itt látjuk a legnagyobb különbséget a városok között. A határon túliak beszélnek leginkább nyelvjárásban a falusi emberrel, és az ötödik, „nem nagyon állnék vele szóba” választ alig találjuk meg náluk. Ezek a határon túli városok sokkal kisebbek, mint a most vizsgált magyarországi városok, így az emberek szolidaritása ott valószínűleg erősebb. Az ő nyelvjáráshasználatuk azt mutatja, hogy a falusi ismeretlent nem csupán egy ismeretlenként, hanem velük azonos tájegységhez tartozóként fogadják.

A határon túliak e sajátosságát mutatja az a tény, hogy mint már más kutatások is igazolták, náluk igen erős a határon túli magyar közösséghez való kötődés,¹²⁹³ az én vizsgálatom is azt mutatja, hogy az adatközlők több mint 90%-a nagyon úgy érzi, hogy a vajdasági vagy erdélyi magyarsághoz tartozik, amíg az általánosabb, az őket és az anyaországiakat is egybefűző „a magyar nemzet”-hez való kötődés viszont 80%-nál alacsonyabb maradt. Ha anyanyelven szól valaki a kisebbségi helyzetben, bár ismeretlen személy, szolidaritást éreznek iránta, ami a magas fokú nyelvjavasválasztásként jelenik meg.

Ennek a határon túli adatnak ellentétes példája a nyelvjárása létezésében bizonytalankodó Miskolc és Cegléd. Itt leginkább gyakori a köznyelvhasználat. A miskolciak közel fele, a ceglédieknek pedig 60%-a válaszolta, hogy köznyelven válaszol a falubelinek. Érdekes a ceglédiek és a határon túli városok közötti kontraszt, hiszen Cegléd is hasonló nagyságú kisváros. A ceglédiek és a miskolciak köznyelv-domináns volta úgy elemezhető, hogy a köznyelvvvel nem is szolidaritást vagy rokonszenvet, hanem épphogy elutasítást fejeznek ki a falusi ismeretlennel szemben. E két városban az adatközlők 7%-a nem akar szóba állni a falubelivel, ami a határontúliak adatának (1,5%) több mint négyszerese. A köznyelv használatával azt is kifejezheti az ember, hogy ő a falubelivel szemben városiasabb, tehát bizonyos felsőbbrendűséget is érzékeltethet vele. Hozzátehetem, hogy a

¹²⁹³ GÖNCZ Lajos, *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*, 77–83, valamint LANSTYÁK István, *A magyar nyelv Szlovákiában*, 62–65.

hovatartozási kérdésekből az derült ki, hogy a ceglédiek és miskolciak városukhoz való kötődése a legalacsonyabbak közé tartozik, miközben a magyar államhoz ők érznek legerősebben kötődést. A saját nyelvjárásuk létezésének bizonytalansága, illetve tagadása, és nem a településhez, hanem az államhoz való erős érzelmi kötődés mind együttjár a ceglédiek és a miskolciak köznyelvdomináns nyelvhasználatával.

3. Mindezeket a kódválasztásról kapott eredményeket összefoglalva, az adott városokat több típusba lehet osztani: a budapestieket a koncentrikus körök között a legbelsőbbe téve, a következő körbe a ceglédiek és a miskolciak kerülnek, akiknek a nyelvhasználatuk köznyelv-dominánsnak mondható. Ők állították leginkább azt, hogy minden beszédhelyzetben a köznyelvet használnák. Jellemző rájuk, hogy saját nyelvjárástudatuk bizonytalan, a régióhoz tartozás tudata viszonylag gyenge, és erős az államhoz való kötődés. A legkülső körben a határon túli gimnazisták foglalnak helyet. Náluk legfeltűnőbb a helyzetenkénti kódváltás. Az ismerősök körében és az azonos régióhoz tartozókkal nyelvjárásban kommunikálnak, és így erősen megtartják regionális közösségtudatukat. Ezzel szemben, amikor a köznyelvet beszélő ismeretlennel találkoznak, jobban ügyelnek arra, hogy köznyelven beszéljenek, mint a legtöbb magyarországi diák. A határon túliaknál legnagyobb a kódváltás mértéke. A többi magyarországi városok adatközlői, a győriek, a debreceniek és a szegediek a két véglet között vannak.

A kilencvenes évek közepe óta megélénkült a határon túli magyarok nyelvhasználatának kutatása. A kutatások által gyakran említett dolog, hogy a határon túli magyarok anyanyelvhasználatában kisebb a szituációtól függő beszédvariáció. Az anyanyelvoktatásban alig foglalkoznak a köznyelv és a helyi (kontaktus) nyelvváltozat közötti különbségekkel, ami arra a helyzetre vezethet, hogy a határon túliak többsége ezt a különbséget nehezen fogja fel, gyakorlati nyelvhasználatukban nem valósul meg a kódváltás. De a jelen vizsgálat arra mutat, hogy a határon túli gimnazisták kódváltásának mértéke legalábbis a tudatukban nagyobb a magyarországiaknál, jobban változtatják a beszédtypust, a kódot, beszédhelyzetektől függően.

Diákszimpózium

Kálai Sándor (Debrecen) Között

A magyar irodalom francia recepciója a Nagyvilágban 1971 és 1990 között

A dolgozat a recepció recepcióját teszi vizsgálat tárgyává, olyan kommunikációs gyakorlatot, amely produkciós és recepciós stratégiákat implikál, s amely, az állandó mozgásban levés miatt, irodalmak, hagyományok és kultúrák lezáratlan, mert lezárhatatlan párbeszédét bontakoztatja ki. A fordítás egyszerre recepció és produkció, két kultúra közötti differencia kifejeződése. A fordítás megduplázza a szöveget, intertextuális viszonyba lép az eredetivel, amely ezáltal átkerül egy másik kultúrába, más recepciós és interpretációs körülmények közé. A fordítás olvasat – nem csupán egy irodalmi mű olvasata, hanem a befogadó kultúra olvasata egy másik kultúráról. A fordítás folyamatának mozgása miatt a hangsúly magára az interakcióra esik, arra a viszonyra, amely két kultúra között létesül.

Előzmények (1956–1970)¹²⁹⁴

A marxista diszkurzus¹²⁹⁵ merev diszkurzus. A Másikkal folytatott dialógus során saját maga önképéhez akar visszajutni. Ez lehetetlenné teszi azt, hogy valódi dialógusról beszéljünk, hiszen ritkán merül fel az önmagát másként megérteni próbáló attitűd lehetősége.¹²⁹⁶ Érdemi dialógusról azért sem beszélhetünk, mert az két egyenjogú partnert feltételez, míg ebben az esetben a beszédmód hajlamos önmaga felsőbbrendűségét tételezni (az esztétikai komponenseken túl könnyen beláthatóak a felsőbbrendűség politikai, ideológiai implikációi is – a szocializmus mint a kapitalizmus után jövő, s így jobb formáció), ám az sem elképzelhetetlen, hogy e felsőbbrendűség nem más, mint a Másiktól való félelem kompenzációja. Ez a stratégia az 1956-os eseményeket követő néhány évben meghatározó jelentőségű. A Nagyvilág-cikkek ugyanis nem csupán reflexiók, hanem elsősorban korrekciók, kiigazítandó a „helyes” képet. Azt sem felejtethetjük el, hogy a Nagyvilág itthon meghatározó, a művelt közönséget nagyban befolyásoló folyóirat volt, ennek következtében az ideológiai ráhatásnak, az olvasói (esztétikai, ideológiai, politikai) reflexió alakításának fontos szerep jutott. Az 1962-ben Párizsban kiadott Gara-féle költészeti antológia fordulópontot jelent (az elkövetkező évtizedek során is állandó referencia, a magyar irodalom

¹²⁹⁴Id. KÁLAI Sándor: „Hagyjuk a vöröstől való félelmet a bikáknak.” *A magyar irodalom fogadtatásának visszhangjai a Nagyvilágban 1956 és 1970 között*, in: *Magyar irodalom fordításokban*, II. Hankiss János Tudományos Ülésszak (Debrecen, 1997. október 16–18), szerk: GORILOVICS Tivadar, KLTE, Debrecen, 1998, 96–107.

¹²⁹⁵Csupán az egyszerűség kedvéért aposztrofáljuk ilyenként az egyébként jóval heterogénebb beszédmodot.

¹²⁹⁶A polgári kritikára történő hivatkozások során ez a kritikai beszédmód is megjelenik, sőt nem egyszer föl is használják a „marxista” tételek megerősítésére, illetve a polgári kritika „korlátainak” bemutatására. Ezen a téren az idézési technikák 0 és n között mozognak, ahol n jelentheti a nem marxista beszéd viszonylag bőséges idézését is. Ez természetesen függ az adott politikai körülményektől is. Radnóti kapcsán Jean-Luc Moreau és Pomogáts Béla között bontakozik ki vita. Moreau Radnóti líráját megpróbálja abból a tudatalatti halálvágyból levezetni, amit a költő anyja és testvére elvesztése miatt egész életében érzett, s ezt erősíti meg számára „a vértanú-költőség példás-példázatos sorsának vállalása” (*Vallomás Radnóti-ról*, 1976/12, 1865) is. Pomogáts Béla, ugyanebben a számban, elutasítja Moreau pszichoanalitikus értelmezését, s igyekszik, a „helyes” képnek megfelelően Radnótit minden szempontból tudatos költőnek beállítani: „Nézetünk szerint Radnóti Miklóst, s rajta keresztül költői személyiségét nem misztikus és irracionális tudatformák jellemezték. Ellenkezőleg, az erős és eleven tudatosság, a józan mérlegelés és a biztos ítékezés.” (*A tudatos költő*, 1976/12, 1869) Természetesen mindez a szocializmus iránti elkötelezettségére is igaz. Az, hogy ez a cikk a Moreau-é után következik, azt a szerkesztőségi gyakorlatot jelzi tehát, amely nem hagyhat kommentár nélkül egy írást, ugyanakkor választási lehetőséget is nyújt, mert idézi a más értelmezési elveket valló Moreau értelmezését.

fordításának, terjesztésének, s ezen túl két kultúra találkozásának emblematikus jele marad). A kötet megjelenése arra az időszakra esik, amikor nem csupán itthon, hanem máshol is a marxista beszédmód megújítására tesznek kísérletet. Egyfelől gondoljunk Lukács tanítványaira, másfelől pedig Aragonra, Garaudy-ra, Sartre-ra, illetve olyan periodikákra, mint a *Les Lettres Françaises*, *Les Temps Modernes*, *Tel Quel*.

Ez a fordulópont – a Nagyvilág bőséges magyar–francia anyagát tekintve – meghatározza a két kultúra viszonyát a hetvenes–nyolcvanas években is.

A Nagyvilág önreflexiói

A folyóirat huszadik, majd harmincadik születésnapja, felnőtt korba lépése természetesen együtt jár azzal, hogy reflektál önmaga tevékenységére, az elért eredményekre csakúgy, mint a hiányosságokra. Ennek egyik, nem elhanyagolható eleme – szintén az „öregedésből” következően – a folyóirat munkatársainak halála, amely tény arra ad lehetőséget, hogy az életben maradtak mintegy befejezzék a munkatársak élettörténetét – ám e befejezés egyben újra- és továbbmondása is a történeteknek.¹²⁹⁷ Az önreflexív írások egyik legfontosabbika Boldizsár Iván cikke (*Hírünk és képünk a világban*, 1975/4), amely figyelemreméltó hangsúlyeltolódásokról tesz tanúbizonyságot. A címben szereplő kép szó az imagoológiát idézheti meg az olvasóban, s a cikk olvastán ez a várakozás be is igazolódik. Boldizsár a másikat (immáron a hidegháború elmúltával) „együttélési társ”-ként aposztrofálja. Ráadásul, lévén, hogy a magyar nép kis nép, „mindig érdekelt bennünket mit gondolnak és írnak rólunk a nagyvilágban” – az önképnek tehát szükségszerűen része a másiknak az énről adott reflexiója. Azonban, ha az én a másik felé fordul, kockázatot is vállal, amennyiben nem képes előre látni egy uralhatatlan folyamat végeredményét. Ezt a cikk írója úgy véli kiküszöbölhetőnek, hogy visszacsempészi érvelésébe a „helyes kép” fogalmát. A beszéd így ellentétes elvárások kereszteződésében pozicionálja magát, s ez meghatározza a javasolt taktikát is: a feladat egy új, helyes és aktuális kép kialakítása egy olyan nemzetközi kontextusban, amelyben egy nemzet sem lehet egyedül. Boldizsár a kérdéskör diplomáciai aspektusaival fejezi be cikkét: tapasztalatai szerint a PEN-ben és a SEC-ben (Európai Kultúra-Társaság) kedvező híre és képe van a magyaroknak, ami a legjobb reményekre jogosít. Mindez pedig jórészt a politikai enyhülésnek köszönhető, de nem hanyagolható el a globalizációs folyamatok (idegenforgalom, tömegkommunikáció) hatása sem.

A kultúrpolitika a Nagyvilágban

Aczél György mint a magyar kultúrpolitika legfontosabb szereplője szinte csak akkor bukkan fel a folyóiratban, ha francia kapcsolatokról van szó. Persze abból, hogy a Nagyvilág miről beszél,¹²⁹⁸ nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni, de azt joggal feltételezhetjük, hogy a franciák élénk érdeklődést mutatnak Aczél, s ennek megfelelően a magyar kultúrpolitika iránt.

Az első írás¹²⁹⁹ (Előszó, 1972/2) eleve a francia közönség számára készült: Aczél saját előszava francia nyelvű tanulmánykötetéhez. Ennek megfelelően, műfajából következően lehetséges irányokat akar kijelölni a befogadás számára, vagyis – globálisan – a magyar, szocialista

¹²⁹⁷ Id. NEMES György: *Emlékezés a régi Nagyvilágra*, 1986/10. A munkatársak szerepére természetesen visszatérünk.

¹²⁹⁸ És főleg, hogy miről nem, hiszen a válogatás, a szelekció nagyon fontos szerepet játszik a szerkesztésben, és a szorosabban vett esztétikai tényezők mellett az ideológiai megfontolások sem elhanyagolandóak.

¹²⁹⁹ A cikkek és a kötetek referenciái: *Culture et démocratie socialiste*, Ed. Sociales-Corvina, 1971, az *Előszó* a 1972/2-es számban jelenik meg; MESTERHÁZI Lajos: *Egy elmaradt vita kapcsán, Jacques de Bonis interjúja Aczél Györggyel*, 1976/3, a kötet adatai: Kossuth, 1975; *Entretiens avec György Aczél sur un socialisme*, Ed. Sociales, 1981, az interjúrészlet helye: 1982/7.

kultúrpolitika eredményeiről akar meggyőző képet adni. A kötet egyébként egy olyan kontextusba érkezik, amely eleve érdeklődést mutat: „Az a figyelem, amelyet a nyugati sajtó az utóbbi néhány évben a magyar ideológiai életnek, kulturális politikáknak, az értelmiség, a szellemi alkotók körében végzett munkáknak szentel, természetesen része a kapitalista és a szocialista rendszer között folyó eszmei harcnak, de nyilván összefügg a közvélemény növekvő érdeklődésével a szocialista országok élete, s azok kulturális fejlődése iránt.” Az előszó, amely ugyan Aczél munkája, mégis a párt, illetve a mozgalom „kollektivistá” többes hangján szól, összefoglalja a szocialista Magyarország kultúrpolitikájának történetét, és segítséget nyújt a kötetben való tájékozódáshoz.

Jacques de Bonis magyar nyelvű interjúkötete (a folyóirat csak a magyar változatról beszél) egy elmaradt tévé-vita helyett született meg, amely Aczél és Alain Peyrefitte, a gaulle-ista párt főtitkára között zajlott volna. A francia fél azonban visszalépett, s ez a magyar értelmezésben azt jelenti, hogy megijedt a szembesüléstől, így a magyar fél vindikálhatja magának az előnyösebb pozíciót. Ennek ellenére a kötet mégis arról szól, hogy Magyarország – Aczél hangján keresztül – bizonyít, kielégíti a francia érdeklődést, eloszlatja a tévképzeteket, és helyes képet ad magáról, hiszen – mint azt a recenzió írja megjegyzi – „a szellemesen előadott igazság nyomot hagy.”

A második interjúkötet kapcsán, mely tíz évvel az előző után születik (a kérdező ezúttal Francis Cohen), csak egy interjúrészletet közöl a lap, amelyet a Párizsban járó Aczél a *Le Monde*-nak ad a könyv apropóján. A folyóirat csupán egy kérdést és választ reprodukál – tehát válogat –, s ennek megfelelően ezt paradigmaticusnak ítéli: a kérdés az alkotás szabadságára vonatkozik: „Lehet-e szabadon festeni, írni, filmet forgatni és énekelni Magyarországon?” A válaszból kiderül, hogy a franciák továbbra is „félreértik” a magyar helyzetet, feltételezik, hogy nincs alkotói szabadság, így ismét korrekcióra van szükség.

Ezen Nagyvilág-cikkek tanúsága szerint az aránytalanság megmarad, hiszen mind a három esetben arról van szó, hogy korrigálni kell a magyarokról kialakult képet, tehát kultúrpolitikai szinten nem beszélhetünk valódi dialógusról, ám a kölcsönös dialógus meg-megakadása, az állandó helyesbítés mégis éppen e dialógus folytonos továbbvitelét teszi lehetővé.

Műfordítás, terjesztés

A két kultúra közti kapcsolat egyik feltétele a nyelvi közvetítés, a művek idegen nyelvre való fordítása, az ezzel járó elméleti és gyakorlati problémák, illetve ennek tágabban vett kultúrpolitikai implikációi (kiadás, terjesztés).

A folyóirat 1975-ben¹³⁰⁰ kerekasztalt rendez a műfordításról, a kultúrák közti kapcsolatokról, cserékről. Mi itt és most csupán a magyar–francia vonatkozásokra koncentrálunk. Kéry László összefoglalása szerint (Egy kis számvetés, 1975/6) a legtöbb hozzászólás Franciaországból érkezett, s ennek nagy jelentősége van, hiszen jelzi a két kultúra közti intenzív kapcsolatot.¹³⁰¹ A francia–belga visszhang erőteljessége annak is köszönhető, hogy a kulturális és fordítói kapcsolatoknak immár hagyománya van, amely gyakran a felvilágosodás koráig vezetődik vissza, de a huszadik századi kapcsolatok folyamatossága – rendszerektől függetlenül – mindig hangsúlyt kap, s ez egyben azt is jelenti, hogy 1945 – a Nagyvilág intenciói ellenére – nem lehet merev határ.

A nyelvi reflexió erősödését jelzi, hogy a műfordítás ismét egyre inkább elméleti kérdéssé válik. Ez feltehetően összefüggésbe hozható azzal, hogy Weöres, Rónay és Somlyó költőként és műfordítóként is végleg kanonizálódik, valamint a modern költészet fordítása közben a fordítók

¹³⁰⁰ Tehát a felszabadulás 30. évfordulója kapcsán, vagyis az intenció szerint csupán a szocializmus időszakáról van szó.

¹³⁰¹ A szocialista országokból jövő válaszok ebből a szempontból nem ily mértékben fontosak, hiszen tervek és egyezmények szabályozzák az országok közti kapcsolatokat.

nem csupán a fordítás gyakorlati kérdésével kerülnek szembe, hanem nyelvfilozófiai problémákkal is. A fordítás immár a költői oeuvre valóban integráns részének tekinthető, önálló mű, egyszerre önmaga, ugyanakkor valami egészen más. Kassai György reflexiói is azt hangsúlyozzák,¹³⁰² hogy a fordítás eltér az eredetitől, hiszen egy teljesen más anyanyelvi szokásrendbe érkezik az elkészült szöveg. Ő éppen ezért a nyelvészeti segítségét igénybe vevő kontrasztív vizsgálatokra helyezi a hangsúlyt, amelyet a nyelv minden szintjén el lehet végezni, s amely francia–magyar viszonylatban már folyamatban is van (az MTA és a CNRS közös programjában).¹³⁰³ Mindenesetre a fordításhoz való viszony, a róla való reflexió nagy változásokon megy keresztül, ha az előző korszakokhoz viszonyítunk. Kassai György utóbb idézett cikkében Timár György költőre hivatkozik, aki szerint „minden nyelv egy-egy önálló gondolkodás. Szemlélet.” Ez a belátás, amely természetesen együtt jár a nyelvfilozófiai és költészetelméleti elgondolások áthelyeződésével, átalakítja a fordításhoz és a kulturális közvetítéshez való viszonyt.

A közvetítők

A magyar és a francia kultúra közti viszony a közvetítők szempontjából is speciálisnak tekinthető. Erről Angyalosi Gergely Bajomi Lázár Endre halálára írt nekrológjában a következőket írja (Bajomi Lázár Endre, 1987/8): „Különös, minden nagy nyelvnek és kultúrának akad szakértője, propagátora, sőt megszállott szerelmese a hazában – apostolai, igehirdetői és nagykövetei azonban főként a francia civilizációnak vannak.” Angyalosi szerint ennek egyik oka a magyar kultúra megkésettisége. Ám legalább ugyanannyira fontos elem az, hogy a francia kultúra megismertetése ellensúlyozza a nálunk tradicionálisnak tekinthető német hatást. Érdemes felfigyelni az Angyalosi által használt metaforákra (igehirdető, apostol) is, amelyek mintegy szakrálissá teszik a közvetítő alakját. Maga a közvetítő metafora is felbukkan – Gyergyai Albert kapcsán –, csakúgy mint a nagykövet, s igen gyakran előfordul, ám majdnem mindig csak franciákra (Gachot, Robin) vonatkozik a barát¹³⁰⁴ megjelölés. Bárhogyan is neveztessenek, az alakzatok kivétel nélkül mély érzelmi elkötelezettség jelzői.

A folyóirat számtalan francia közvetítőről ír hosszabban vagy rövidebben: Aurélien Sauvageot (az első hungarológus), François Gachot (hivatalosan sajtóattasé, kulturális közvetítő), Armand Robin (Ady-fordító), André Lebois (Madách-értelmező), Yvan és Claire Goll (a magyar avantgárd alkotóinak fordítói és publikálói). Ami pedig a magyar közvetítőket illeti, a legfontosabb a Franciaországban élő, ott a magyar kultúrát népszerűsítő Beregi Tivadar, akinek a tevékenységét több rövid hír örökíti meg. A közvetítőkről való beszéd oka általában a születésnap vagy pedig a halál bekövetkezése. Mindkét esemény számvetésre ad alkalmat, portrék rajzolódnak meg, amelyekben keverednek az életrajzi elemek a szakmai tevékenység bemutatásával, s ahonnan egyre inkább hiányoznak az ideológiai meggyőződésre utaló elemek (ez utóbbiaknak főleg a francia közvetítők esetében van jelentősége, hiszen esetükben fontos hangsúlyozni a baloldali elköteleződést, ami egyébként szinte mindenkire jellemző).

A magyar irodalom fordítása

Az idegen nyelvre lefordított magyar művek nem csupán a magyar irodalom „áttörését” jelentik egy másik irodalmi kontextusba, hanem a magyar irodalomtörténeti kánon mellett megszületik egy alternatív kánon is, amely párhuzamokat és eltéréseket is mutathat a magyar értelmezésekkel.

A korábbi korszakhoz képest a franciára átültetett magyar szövegek száma nem csökken, de a Nagyvilág recenziói megváltozott hangsúlyokról tesznek tanúbizonyságot. Szabó Magda továbbra

¹³⁰² *Francia nyelv – magyar nyelv*, 1975/6.

¹³⁰³ *Id. Fordítás és fordításelmélet*, 1983/5.

¹³⁰⁴ A barát mindig megőrzi idegenségét, ugyanakkor – mivel egyben közeli ismerős – szinte családtagnak, közünk valónak tekinthető.

is igen népszerű határainkon túl, azonban nincsenek már olyan cikkek, amelyek csak a francia recepcióval foglalkoznának, jelezvén ezáltal az érdeklődés csökkenését. Helyét a folyóirat híradásaiban Illyés Gyula és Somlyó György veszi át, majd tanúi lehetünk annak is, hogy a nyolcvanas években Kosztolányi, Krúdy (noha róla recenziókat nem olvashatunk) és Szentkuthy prózája kerül az érdeklődés előterébe. Az utóbbi igazán csak a kilencvenes években lesz népszerű Franciaországban, csakúgy, mint Esterházy Péter, akitől az első fordítások azonban már a nyolcvanas évek végén megjelennek.

Két párhuzamosan futó Kosztolányi-műfordításról a folyóirat többször is hírt ad, majd recenzió elemzi a köteteket (Gorilovics Tivadar: Kosztolányi franciául, 1987/6). Két novellaválogatásról van szó: az egyiket Maurice Regnault fordítja Ádám Péter közreműködésével (11 rövid Esti Kornél-szöveg, s ebből egy sajnálatos húzások áldozata lesz), a másikat a Jean-Luc Moreau által létrehozott, a két kultúra kapcsolatát szintén erősítő, magyar–francia fordítói műhely keretében fordítják (31 elbeszélés 25 fordító közreműködésével, a kötetért Moreau T. Tzara-díjat kap).

Szentkuthy reneszánsza André Velter nevéhez fűződik. Cikkeiben a magyar író Prousthoz, Joycehoz és Borgeshez hasonlítja, s egy olyan hatalmas kampányt indít meg, amely szinte példátlanul tekinthető: egy híradás szerint a Phébus kiadó Szentkuthy minden művét le akarja fordítani (1988/12). Ez az élénk recepció a kilencvenes években fog kiteljesedni.

Illyés Gyula francia recepciója a Nagyvilág dokumentációi szerint a hetvenes–nyolcvanas években is folyamatos, Petőfi és Ady mellett ő a legismertebb magyar költő. Ennek tudatában nem meglepő, hogy Illyés mint a „legfranciább”, sőt egyenesen „francia” költőként jelenik meg az írások címeiben (Mihályi Gábor: A „legfranciább költő”, 1978/5 és Bajomi: A „francia” Illyés, 1982/10). Ez egyszerre jelzi a francia recepció milyenségét,¹³⁰⁵ illetve a magyar értelmezéseket.¹³⁰⁶ Ugyanakkor, harmadik aspektusként, utal arra a közkézen forgó legendára, amit Jean-Luc Moreau idéz fel,¹³⁰⁷ nevezetesen arra, hogy Illyés majdnem francia költő lett, hiszen első publikációi francia nyelven jelentek meg. Ez magyarázza azt a kultúrantropológiai értelmezést, amire Somlyó György is utal (Hommage à Illyés, 1977/11): Illyés egyszerre magyar és latin szellem. A Nagyvilág szinte minden olyan szerzője, aki Illyésről ír – legyen akár francia, akár magyar – tudatosan vagy öntudatlanul ezt az értelmezési vázat választva ír a költőről.

Illyés szerepe azért is rendkívüli, mert rajta keresztül a két kultúra eleven dialógusban van. Egyfelől Illyés állandó francia jelenlétét kell hangsúlyozni, hiszen 1927 óta szinte folyamatosan jelennek meg versei antológiákban, illetve önálló kötetekben – ezért mondhatja azt Anne-Marie de Backer (Franciák Illyés Gyuláról, 1982/8), hogy Illyés némely francia költőnél is jobban ismert. Másfelől pedig Illyésen keresztül a francia irodalom egyes áramlatai is bekerülnek a magyar áramkörökbe. Ez esetben nem beszélhetünk mindig egyidejűségről, hiszen Illyés a francia költészet akkor legújabbnak tekinthető vonulatával (nevezetesen azzal, amelyik egyre inkább a nyelv teljesítőképességének terepeként tekint a költészetre) nem nagyon foglalkozik. Ez az eleven

¹³⁰⁵ Illyés az a költő, aki magyar költőként könnyen értelmezhető a francia költészet felől is.

¹³⁰⁶ Illyés költészete a szürrealizmustól egészen a tárgyias költészetig asszimilálja a poétikai jellegzetességeket, ugyanakkor műfordítóként a magyar kultúra részévé teszi nem csupán a költőket, hanem a népnek tekinthető írókat (Dabit, Giono) vagy akár olyan drámaírókat, mint Molière vagy Racine – e tekintetben ki kell emelni az általa összeállított, a francia népnek és kultúrájának ajánlott, *A francia irodalom kincsesháza* című antológiát, amely 1942-ben jelent meg, s amely az antifasiszta ellenállás egyik monumentumaként is fontos szerepet játszik. Érdemes idézni az előszó zárlatát: „Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés-gyűjteményt a francia népnek, sorsa nehéz pillanatában.” (Idézi BÉLÁDI Miklós: *Illyés Gyuláról, hetvenedik születésnapján*, 1972/11, 1699.)

¹³⁰⁷ *Barátunk, Illyés Gyula*, 1978/6. A köszöntő abból az alkalomból íródott, hogy Illyés az első költő, aki megkapta a Prix International des Amitiés Françaises-t, így a kulturális kapcsolatokat a kultúrdiplomácia is hivatalosan elismeri. Érdemes felfigyelni arra, hogy ebben az esetben a francia oldal használja a barát metaforát.

kapcsolat ráadásul azt is lehetővé teszi, hogy a két költészet a másik segítségével megmérje önmagát. André Frénaud cikke (Illyés Gyula üdvözlése, 1978/6) ezt teszi vizsgálat tárgyává. Ellentétben a francia költészettel, amelyik egyre inkább önreflexívvé válik, s a versek ontológiai útkeresés terepei lesznek, a magyar nem veszti el a tömegekhez szólás képességét, így a magára záruló francia költészet tanulhat a magyartól: „Mit is veszítettünk el valójában? Talán azt, hogy nyitott szemmel nézzük a leginkább láthatót. Nem kevés ez, és úgy gondolom, sokat tanulhatnánk egy olyan költészettől, amely nyitottabb a miénknél.”

A kor másik emblemikus figurája Somlyó György. A hatvanas évektől neki is állandóan jelennek meg önálló kötetei (1965: *Souvenirs du présent*, 1974: *Contrefables*, 1986: *Que cela*, 1987: a *Parisiens* ciklus, melyet először franciául írt), közvetítő tevékenységét, csakúgy mint az Illyését, kitüntetéssel ismerik el (a művészet és a tudomány rendjének tisztí fokozata, 1984/10).¹³⁰⁸ Somlyó szintén a francia irodalom elkötelezettje, számára a fordítás az egységes irodalom megnyilvánulásának egyik aspektusa. Másfelől pedig ez az egyetlen lehetőség arra, hogy a magyar költészet önmaga lehetőségeit is megsokszorozhassa, megismerje a világirodalom szinkron jelenségeit. Somlyó számára a szinkronitás alapvető probléma: míg Illyésnél azt láttuk, hogy bizonyos tendenciák már elkerülik a figyelmét, addig Somlyó a francia költészet minden aktuális vonulatát igyekszik feltérképezni.

Konklúzió

E vázlatos áttekintés remélhetőleg rá tudott mutatni arra, hogy a két kultúra közti kapcsolat állandó, dinamikus és szerteágazó. Jónéhány olyan írással találkozhatott a korabeli olvasó, amelyben a két kultúra közti dialógus a maga kölcsönösségében mutatkozik meg. Magától értetődik, hogy a közvetítés elsősorban a szakmabeliek között zajlik, s nem a széles nagyközönség szintjén, ám ez nem von le semmit a dialógus hatékonyságából.

Természetes, hogy a többi szocialista ország kultúrájával és irodalmával való kapcsolat intenzív, hiszen többoldalú egyezmények is szabályozzák. Ami azonban a francia–magyar viszonyt illeti, ebben az időben szinte ez az egyetlen olyan intenzív cserekapcsolat, amelyik egy másik politikai tömbhöz tartozó országgal zajlik. Az ideológiai különbségek explicitté tétele azonban nemcsak bizonyos különbségek megmutatására szolgál, hanem lehetővé, sőt néha kötelező érvényűvé teszi a két kultúra közti párbeszédet. Ezek a különbségek olykor erősen rátelepedhetnek a beszédpartnerek szólamaira (lásd az 1956-os események utáni időszakot), ám az általunk vizsgált két évtized írásait olvasgatva az a benyomás támadhat, hogy a politikai, kultúrpolitikai szólam szinte teljesen elhalkul vagy – mint az Aczél-cikkek esetében láthattuk – önállósul, s átadja a helyét egy olyan beszédnek, amelynek alapvető feltétele és egyben tétje a közvetítés, a közöttiség állapotának biztosítása és fenntartása, s amely lehetővé teszi, hogy a két kultúra úgy szembesüljön egymással, hogy vállalja azt, ami egy dialógusban a legnagyobb nehézség, ugyanakkor kötelező érvényű feltétel is: az önmagunk másként látására való képességet.

¹³⁰⁸ A kultúrpolitika által adományozott kitüntetések esetében a folyóirat beszámolóit egyoldalúságot mutatnak, hiszen csak a francia kitüntetésekéről számolnak be.

Salo, Henna (*Helsinki*)

A város mint téma Heltai Jenő és Kosztolányi Dezső költészetében

Hogy jelenik meg az urbánusság a lírában? Hogyan ábrázolták a századforduló Budapestjét a magyar költők? Erre a kérdésre itt két különböző választ kapunk két egyéni, virtuóz lírikus, Heltai Jenő és Kosztolányi Dezső művei révén. Ők látták Budapest nagyvárossá növekedését, és példaképeikként többek közt a francia szimbolisták szolgáltak. A két költő másképpen látja az urbánusságot, mindkettő sajátos módon ábrázolja a várost, de találhatók hasonlóságok is. Az urbánusság költői megnyilvánulását elsősorban 1) a költeményekben megjelenő urbánus személyekre, valamint 2) a város fizikai és elvont tereire figyelve tártam fel. Dolgozatom alapjául szolgáló elméleti írások közül Niedermüller Péter, Richard Lehan és Burton Pike művei a legfontosabbak.

Heltai Jenő, a városi bohém élet írója

Heltai Jenő (1871–1957) költészete, néhány más költő műveivel együtt, a modern magyar városleíró líra kezdetét jelentette. Bár Heltait általában nem sorolják a legnagyobb magyar lírikusok közé, lírája a városleírás szempontjából rendkívül érdekes, és a századfordulón különösen a legelső kötetek keltettek feltűnést. E versekben az új Pest könnyed szelleme és a művészek futó szerelmei szólnak meg; lírai termése átfogó képet ad a századforduló vidám urbánusságáról, bohém életéről, a kávéházi társaságokról.

A város utcáin járkáló, képregényszerű „epizód”-életmódot folytató *flâneur*-t (magyarul flanörnek vagy vándornak nevezhető) Charles Baudelaire művei tették híressé. A Heltai-versekben sűrűn szereplő művészalakoknak bizonyos közös pontjai vannak a flanörrel: az általános hétköznapiól eltérő életükhöz csak töredékes emberi kapcsolatok és a nagyvárosi életnek csupa kellemes, laza oldalai tartoznak. Néha igen közel állnak ahhoz a tipikus, a századfordulón nemzetközivé lett szimbolista-dekandens irányzathoz merítő „sokat szenvedett művész”-hez, aki végigszórakozza az életét, és fiatalon akar meghalni, mert már mindent látott és tapasztalt. A fáradt nemtörődömség, a halálvágy olykor rejtettebb, olykor pedig nagyon is nyílt; az utóbbira jó példa a *Mikor halunk meg?*... című vers:

Meguntam ezt a csúf világot,
A színházat, a bálokat,
Meguntam azt a szőke kislányt,
Aki, ha kérem, csókot ad.

A városiasság Heltainál állandó alapelem; néha a versek főtémái mögött rejtőzik, de vannak olyan költemények is, amelyek kifejezetten Budapestről szólnak. Ilyen például *A Kerepesi út* (1894), amelyben a lírikus én szinte elbűvölődik az úttól, azon keresztül az egész várostól. A versben előforduló személyekben a két legjellemzőbb városi embertípus szerepel: egy magányos, a környezetét megfigyelő egyén és a nagy néptömeg, amely személytelen, kollektív alakként szerepel.¹³⁰⁹

Ez a tengernyi nép, e lárma,
E lázas fürgeség...

Ez a tapasztalat Baudelaire számára is alapvető volt: a nagyváros utcáján ellenkező irányba siető két személytelen, arctalan embertömeg teljesen új, néha félelmetes és kellemetlen látványt jelentett. Mindamellet Heltai ebben a versben – meg számos többi költeményében is – igen pozitív magatartást ad az egyénnek is, a tömegnek is: különösen az egyén, a művész itt jóindulatú, derűs

¹³⁰⁹ PIKE 1981: 101–116

alak, aki nem fél az elidegenüléstől vagy a sok idegen embertől az utcákon, s jól érzi magát az urbánus környezetben.

A kávéházban, a törzshelyén üldögélő én-beszélő néhány versben rendkívül találó pillanatképeket fest környezetéről, és új, meglepő kérdéseket tesz fel. Itt megint a flanőr egyedüllétének kellemes oldalai mutatkoznak; a senkitől, semmitől nem függő alak kívülről megfigyelheti környezetét és az ott mozgó embereket (*A koldus*, 1913):

Már gyakran izgatott a kétség
Hogy Budapesten, mely nyomorban oly dús,
Ahol kevés a fény, sok a sötétség,
Mennyit keres átlag egy koldus?

A kávéházban ülő és annak ablakán kifelé szemlélődő én-beszélő erre a városi társadalom peremén élő emberre figyel, s ezenkívül gyorsan felsorol járókelőket, akik a koldus előtt sietve elhaladnak (– biciklisták, gyalogjárók, / És képviselők, grófok, bárók, / És tanítók és tanarak, / És bölcsek úgy, mint számarak –). A lista nagyon hosszú, és benne szinte minden fontos városi polgár szerepel. Mégis, hozzájuk képest kívülálló a költő, aki leginkább a koldussal rokon.

A Heltai-versek különböző városi tereket, miliőket tükröznek. A nyílt és a zárt terek érdekes módon összekapcsolódnak: a versek énje a kávéház nagy ablakán át úgy tekinti az utcán zajló életet, mintha egy időben bent és kint helyezkedne el. Niedermüller Péter *A város: kultúra – mítosz – imagináció* című cikkében a használat felől közelítve három részre osztja a városi teret: vannak 1) általánosan használt, ismert térformák, 2) esetenként használt és csak felületesen ismert szeletek, valamint 3) használaton kívüli, azaz ismeretlen és kriminalizált részek.¹³¹⁰ E kritériumok alapján Heltai műveiből kiderül, hogy a költő nem kriminalizálja a város egyik terét sem; a főhős bárhová el tud jutni, ahová csak akar. E versek beszélői inkább lenéznek bizonyos „előkelő” helyeket, tereket, illetve a konvencionális életet. E költeményekben például a városközpont utcái, kávéházai, valamint az otthonok, privát lakások az általánosan használt térformák. A kávéház fontosságát jelzi, hogy annak ezekben a versekben számos különböző szerepe van; az egy „másik otthon”, munkahely, de éjszakázás, szórakozás, mulatság szempontjából is jelentős. Az esetlegesen használt terek körébe pedig a színházat, mozit, bálakat, az itt-ott említett, de nem pontosabban leírt helyeket sorolhatjuk be. A használaton kívüli térformát azonban a mindennapi élet keretein belül találjuk: Heltai nagyon keveset ír a bevásárló háziasszonyokról, iskolába járó gyerekekről, dolgozó hivatalnokokról stb. A harmadik tértípust tehát a piacokon, a munkahelyeken, az általános iskolákban – az élet legesleghétköznapibb területein találhatjuk.

Reggel a kávéházban

Amikor a *Reggel a kávéházban* 1911-ben megjelent, Heltai Jenő negyvenéves volt. Bizonyos érettséget látni is lehet: a vers énje már nem egy fanatikus optimista, akinek a város csupa csodát jelent. Az itt beszélő művész ugyan még mindig bohém, de már látja lakóhelyének meg életstílusának árnyoldalait is.

Az első versszak emberi lelket, alakot ad a városnak, megszemélyesíti azt:

Fekete leplét félredobva
A város ébred halk morajjal,
S miként ha rajtunk mosolyogna,
Pirosan ránk köszönt a hajnal.

A vers itt háttérteret teremt a tulajdonképpeni témához, s egyszersmind az általános szintről a privátba lép át. Az én-beszélő ebben a versben többes számú; a második versszak bemutatja a társaságot:

¹³¹⁰ NIEDERMÜLLER 1994: 10–11.

Néhány bolond poéta-lélek
A kávéházban üldögélünk,
Való-igaz, hogy csúnya élet,
Melyet így álmodozva élünk.

Itt kerül elő a művészek másik otthona, a kávéház, s azzal együtt a költő e kis költeménynek talán legfontosabb motívumát mutatja be: az álom fogalmát, az álmodozást. Az álom a város fölött gomolyog, a kávéház légkörén is uralkodik:

Egyik se kormányozza sorsát,
Csöndes, nyugalmas, enyhe révbe,
A mi hazánk egy álomország,
A kávéházak szürkésege.

A kávéházi társaság nem érdeklődik a reális élet és a mindennapi konvenciók iránt; nem tudni, mi igaz és mi illúzió, álom – de az nem is fontos. Irreális életüket a saját szűk körükben élik, más hazájuk nincs. Mindamellettt itt is látjuk az árnyalatnyi ironiát, amely jellemző Heltaira:

A mi hazánk egy kerek asztal,
Amelyen ott gőzölg a csája,
S a csüggedésben megvigasztal
A sült galamb teóriája.

A művészetet és a művészetet itt ironizálva mutatja be; a költő csak egy kisstílusú és rövidlátó átlagember, akinek az az elmélet a legjobb, amely szerint fáradság nélkül jön „a sült galamb” – azaz a pénz, az étel, a boldogság. Heltai itt az urbánus bohém élet sötét oldalát írja le: a művész, akármennyire is alkotó, eredeti, egyedülálló a maga nemében, mégis több szempontból nézve gyenge és szerencsétlen ember. A két utolsó versszak a fizikai téren bentről kifelé mozog:

És egyikünk sem szólna akkor,
Mikor a más mélázva hallgat,
S hazavánszorgunk virradatkor,
Hősei egy szomorú dalnak.
Mikor az utcára kiérünk
Ott kint a reggel fénye pirkad,
Álmatlanul aludni térünk
S előről kezdjük álmainkat.

A füstös kávéházból kiinduló társaság találkozik az ébredő várossal, a friss reggeli levegővel és a pirkadó fénnel. Az ellentét éles – a részeg művészek csapata szinte tragikomikus látvány a csöndes reggeli utcán. A költők hazamennek, aludni térnek, de álmatlanul. Heltai itt találó módon játszik az „álom” szóval; a bohémek egész élete tulajdonképpen álom, amelyet az új nap mindig előről indít.

Kosztolányi Dezső

Kosztolányi Dezső (1885–1936), a századfordulónak az egyik legtehetségesebb és legsokoldalúbb magyar írója, szintén sokat foglalkozott lírájában a várossal. A város általában nem játszik főszerepet Kosztolányi Dezső verseiben, de mégis világos, hogy számára kiváltképpen fontosak a budapesti elemek; a városi miliő állandóan jelen van lírájában, olykor a háttérben, olykor pedig az események középpontjában.

Kosztolányi városi embereit „az urbánus boldogtalanoknak” lehetne nevezni. Úgy tűnik, hogy a szomorúság, a melankólia az urbánus lét lényeges tényezői; ez mind a vers beszélőire, mind a beszélők által leírt személyekre igaz. Egy igen ismert példa erre az *Üllői-úti fák* (1907). A vers beszélője megszólítja az Üllői úton álló virágzó akácfákat, leírja a fák szépségét, édes illatát, a tavaszra felébredő Budapest egyik utcáját, de itt nem a tájleírás a lényeg; mögötte melankolikus témák rejtőznek, az ifjúság elmúlása és a halál, sőt a világfájdalom érzései. Itt megint a flanör-féle

fiatal, gyenge hős beszél, és a századforduló nemzetközi irodalmi irányzataiból merítő melankólia is erősen jelen van. Ugyanilyen érzések tükröződnek *A nagy bérházba történt valami* (1907) című költeményben is. Ennek a versnek egy sora rögzíti a városi individuum alapérzését: *hol annyi közt vagy s mégis egyedül* – az egyén magányban él az embertömegben.

A kalauz (1924) című rövid, mindössze kilenc sorból álló pillanatkép nagyon találó módon ábrázolja a városlakót, a téli estét és a kalauzt, munkanapjának utolsó óráit és perceit, amikor már kevés ember van a villamoson, és leülhet a padra. A vers rendkívül hatásosan adja vissza az „átalakulást”; a kalauz egy átlagos fáradt férfivá válik, „a tisztviselőből ember lesz”. Ez az „antihős” egy tipikus urbánus ember: minden nap rengeteg emberrel találkozik, de alapjában véve magányos. A városi élet ellentmondásossága azt is jelentheti, hogy az embernek sok különböző szerepe van, s hogy ezek néha egymással szembekerülnek. A csendes esti pillanatban a kalauz, a tisztviselő *olyan, mint egy ember, mint egy utas*.

Az egyes városi tárgyak közül talán a villamos fordul elő legtöbbször Kosztolányi városverseiben és sokfajta embertípust is hoz elő. Például az *Özvegy a villamosban* szomorúsággal teli kis költemény, amelyben egy öregasszony helyet keres a villamoson. A konkrét események nem játszanak főszerepet; fontosabb az özvegy belső világa, gondolatai és életének története.

Kosztolányi második verseskötete, *A szegény kisgyermek panaszai* (1910) érdekes kivételt képez az előbb tárgyalt „tipikus városi emberek” ábrázolása szempontjából. Az író benne egy kisgyerek szerepét veszi át, visszatér gyermekkorába, és azon keresztül írja le környezetét, a várost és lakóit, illetve az ember belső világát is. A versekben a városi személyeket gyermeki szemmel látjuk, amely nemcsak a jót veszi észre a városban: egy vers a rongyos koldusgyerekeket együttérzően szólítja meg (*Ti, akik zárt ajtóktól elött szepegtek*). A *Féltizenkettő* című versben erős a kisvárosi hangulat; a beszélő nyugalmas képet fest a meleg nyári vasárnapról és a misére járó városlakókról. Bár a vers narrátora gyerek, mégis érezhető a mögötte levő felnőtttség, a kritika: a kifejezésekben (pl. „szagos, öreg, naiv Isten”) látszik, hogy a beszélő ironizálja a kisváros dohos légkörét és az ottani élet korlátoltságát. A gyerek szerepe tehát mégis csak egyfajta álca – olykor-olykor átlátszik az okos, olvasott, kritikus felnőtttség.

Kosztolányi versei a város minden terén kényelmesen mozognak, kint az utcákon is, bent a lakásokban is. A költő ügyesen vizsgálja a város bonyolultságát, heterogén mivoltát. Néhány „hagyományos”, a leírásra koncentrálnak városvers is található: ilyenek pl. a *Budapest* (1907), amely a gyönyörködésben, Budapest dicséretében Heltai *A Kerepesi útjára* hasonlít, valamint a *Budai idill* (1907), amely egy óbudai házról és lakóiról szól. A *Járvány* című vers egyfajta „csendélet”-típust képvisel: a beszélő először kívülről nézi a betegség karmai közt levő várost, aztán bebújik a sötét házakba. Kosztolányi itt a legtipikusabb, Niedermüller-féle állandóan használt teret csaknem kriminalizálja: az embert a külső veszélyektől védő otthon a betegség miatt hirtelen megbízhatatlanná válik, elveszíti pozitív erejét. *A szegény kisgyermek panaszai* versciklusnak gyermeki szemszöge természetesen az ott előforduló térleírásokra is hat. A gyerek városa kisebb, mint a felnőtté; a terek jelentőségei szintén másfajta. A városiasság, a gyerek szempontjából természetes urbánusság erősen tükröződik a versek miliőiben is: az otthon, az orvosi váró, az iskola, kisvárosi utcák fordulnak elő. Mégis, néha a félelem érzését keltő terekkel, helyekkel is találkozik a gyerek-beszélő, s ezek eltérnek a felnőttek által elkerült terektől: a *Mikor az este hirtelen leszáll* című versben „olyan a kertünk, mint a temető” – így az otthoni kert a gyerekek ugyanannyira veszélyes és elkerülendő lehet, mint a felnőttnek egy homályos park vagy sötét nyomornegyed.

Hajnali részegség

A Hajnali részegség (1933) kétségtelenül Kosztolányi leghíresebb versei közé sorolható. Ez a hosszú, sokrétű, mégis nagyon erősen a költő egyéniségéhez kötődő költemény kimondottan városi vers, amely mégis igen nagy témákról szól: az ember helyéről a világban, az élet

értelméről.¹³¹¹ A vers zsenialitása részben abban rejlik, hogy benne összeállnak a nagyméretű víziók és a spontán beszéd. A vers egy baráti megszólítással kezdődik:

Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.

Aztán az én-beszélő – aki nem tud aludni a sok cigaretta, kávé és izgató munka után – kezdi leírni a körülötte levő, alvó negyedét, a Logodi utcát Budán. Kosztolányi virtuóz módon kombinálja a rímes, lírai formát, a szinte groteszkig realisztikus képeket és a beszélő stílust:

Hát fölkelek, nem bánom az egészet,
sétálgatok szobámba le-föl, ingben,
köröttem a családi fészek,
a szájakon lágy, álombeli mézek
s amint botorkálok itt, mint a részeg,
az ablakon kinézek.

A *Hajnali részegség* „részegsége” tehát egy mámoros, álmodozó állapot; az én-beszélő az élet fizikai szintjén átlátó és tágabb világokig érő vizionáriusként kezdi leírni látványait. A vers első szakaszai azonban egész konkrétan egy helyhez kötődnek: a beszélő egyértelműen városleírásra összpontosít. Megszólítottjához, a barátjához beszél, és közös emlékekre, tapasztalatokra is utal, amelyek ehhez a budai negyedhez kapcsolódnak.

A személytelen néptömeg fogalma ebben a versben is előfordul: a nyitott ablakokon látszik, ahogy „az emberek feldöntve és vakon / vízszintesen fekszenek” – mintha hideg tárgyokról vagy állatokról írta. A versszak végén még erősebb lesz ez a benyomás:

A ház is alszik, holtan és bután,
mint majd száz év után,
ha összeomlik, gyom virít alóla
s nem sejti senki róla,
hogy otthonunk volt-e vagy állat óla.

A következőkben viszont térbelileg is, szellemileg is fölfelé mozgunk:

De fönn, barátom, ott fönn a derűs ég,
valami tiszta, fényes nagyszerűség,
reszketve és szilárdul, mint a hűség.

Ez egy új szakasz kezdetét jelenti a vers szerkezetében; Kosztolányi itt egy meseszerű víziót ír le, ami egybeolvad gyermekkori emlékeivel. A csillagok és a föld ellentétpárja, összehasonlítása mélyebb jelentéseket kap:

– – – ők, akik nézték Hannibál hadát,
s most néznek engem, aki ide estem
és állok egy ablakba, Budapesten.

Kiss szerint „a csillagok és az égbolt a tágasság, a tisztaság, a szépség és a pompa időtlen teljességét jelentik Kosztolányi szótárában”, a föld – s azzal együtt a város – viszont a szűkös, sivár realitást.¹³¹² A következő versszakok egy csodavilágot állítanak az olvasó elé: az eddig elég nyugodt hangulatú, leírásra összpontosított költemény hirtelen bővelkedik aktív igékkel, fantasztikus képekkel és rendkívül szép kifejezésekkel:

Egy csipkefátyol látszott
amint a távol homályból
gyémántosan aláfol – –

¹³¹¹ KISS 1979: 555–560.

¹³¹² KISS 1979: 557.

A mennyei bál álomszerű, gótikus ábrázolása után a következő szakaszok visszakapcsolnak a földi alaphelyzetbe; az én-beszélő megint Budára és saját, elmúló életére tér. A vers végéről többféle interpretációt adtak elő; „Nincsen mibe hinnem” – írja Kosztolányi, de utolsóként ezt mondja: „mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam”. A kettő együtt – a vers „földi” kezdete és „égi” vége – végül is egy egységet formál; az élet gyönyörűségének egyetemes deklarációja a vers, annak belátása, hogy minden emberi élet páratlan, önmagáért értékes.

Heltai és Kosztolányi: két költő, számos városértelmezés

Heltai városértelmezése könnyed, gondtalan, optimista. Bár az urbánus miliő árnyoldalait is láttatja, a hangsúly mégis a pozitív jelenségeken van; költeményeinek budapesti szereplői élvezik a városi létet, a vidám életet és annak izgalmas újdonságait. Kosztolányi szintén önálló stílussal és magatartással rendelkezik; könnyedsége egyfelől néha Heltaihoz hasonlít, de másfelől nagyon mélyen elemzi a városiasság lényegét és különösen a városlakókat. Kosztolányi sztoicizmusa különösen későbbi verseinek városképén látszik – higgadtan, szenvedélyek nélkül tekinti a városnak mind a szép, mind a rút oldalait.

Ez a két költő kifejezetten budapesti. Ez azt jelenti, hogy a városleírás központjában a főváros áll; bár kisebb magyar városokkal, valamint külföldi metropolisokkal olykor-olykor találkozhatunk a versekben, mégis főleg Budapestről szólnak ezek a költemények. Amennyiben a két itt elemzett verset összehasonlítjuk, igen világos és egyértelmű a különbségük, egymástól eltérő természetük (bár mind a kettőnek Budapest a miliője, háttere). A Reggel a kávéházban egy konkrét városhoz kötődő, a városi környezetet és az ott élő embereket belülről leíró költemény, amely találóan rögzíti az urbánus lét néhány alapérzését, és nem is akar más lenni, mint egy városnak és a városban zajló művészéletnek némileg ironikus ábrázolása. A Hajnali részegség viszont nagyvonalúbb; azt egy városi ember belső világa megnyilvánulásaként lehet értelmezni, amely igyekszik megszabadulni a konkrét város láncai alól.

Források

Heltai Jenő versei. Irodalmi szerkesztő KOVÁCS Zsuzsa. Papirusz Book, Szekszárd.

Kosztolányi Dezső összes versei. Szöveggondozás RÉZ Pál. Osiris Kiadó, Budapest 1998.

BLANCHARD, Marc Eli 1985: *In Search of the City. Engels, Baudelaire, Rimbaud.* Anna Libri, Saratoga.

DROSTE, Wilhelm 1996: *Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Fordította SÁROSSI Bogáta. Budapesti Negyed, 12–13, 9–26.

FARAGÓ Éva 1994: *Heltai Jenő.* In: *Új magyar irodalmi lexikon* II, 790–791. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KLANICZAY Tibor 1986 (szerk.): *Unkarin kirjallisuus.* SKS, Helsinki.

KOMLÓS Aladár 1980: *A magyar költészet Petőfitől Adyig.* Gondolat, Budapest.

KOSZTOLÁNYI Dezső 1996: *Budapest, a kávéváros.* Budapesti Negyed 12–13, 5–8.

LEHAN, Richard 1998: *The City in Literature.* University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

NIEDERMÜLLER Péter 1994: *A város: kultúra, mítosz, imagináció.* Mozgó Világ 1994. 5.

PÁL István 1932: *Budapest a magyar költészetben.* Dunántúl Pécsi Egyetem könyvkiadó és nyomda, Pécs.

PIKE, Burton 1981: *The Image of The City in Modern Literature.* Princetown University Press, Princetown.

RÓRAY László 1994: *Kosztolányi Dezső.* In: *Új magyar irodalmi lexikon* II, 1110–1112. Akadémiai Kiadó, Budapest.

THUM, Reinhard H. 1994: *The City. Baudelaire, Rimbaud, Verhaeren.* Peter Lang, New York.

Stachó László (Budapest)
Közép-Európa lélektana: egy *normatív* program¹³¹³

E dolgozatban összegzést adok arról, miként határozta meg a közép-európai, s különösen a magyar lélektan útját geográfiai–gazdasági helyzetünk, és a nyílt, normatív vagy éppen központi akarat nélküli politikai–ideológiai aktualitás, s e két tényező egymásra hatása. Közép-Európa – e tárgyalásunkban az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött új országok, különös tekintettel itt Magyarországra – pszichológiai életét közösen jellemezte egyfelől a nyugati, német, majd amerikai központú tudományként számon tartott pszichológiához képest mindig meglévő ütemhátrány, másrészt pedig (a hazai pszichoanalitikus iskola hagyományait leszámítva) a klasszikus iskolák folytonosságának hiánya a politikai rendszerek mindig erős társadalmi s tudományos befolyása révén.

Összegyűjtöm és fölvázolom azokat a gyakran kutatási eredményekként megjelent tanulságokat, melyek bár jórészt a magyar pszichológia történetében lappangtak, érvényesek s időszerűek lehetnek egész Közép-Európa számára. Hangsúlyozni szeretném, hogy sem a fáziskésés, sem a folytonosságihiány nem föltétlenül negatív tulajdonság. Az ütemhátrány a magyar példa szerint arra sarkallhatja a mai közép-európai pszichológusokat, hogy az új nyugati kísérleti eredményekre való tágabb időbeli rálátással értékelő s elméleti-szintetizáló szerepet vállaljanak a nagyvilág pszichológiájában. A folytonosság-hiány talán ugyanezt a szerepet „hivatott” támogatni a „hagyománynélküliség hagyományának”, „hivatalosan is vállalható módon” iskolasemleges elméleti nézőpontok s állásfoglalások kialakításával.

Dolgozatomban kifejttem, hogy a lélektan történetéből kihámozható tanulságok képesek rámutatni a pszichológia filozófiai – ismeretelméleti – gyökereinek egy figyelemre méltó mozzanatára (lásd majd lentebb a *visszatérő témák* problematikáját): azt hangsúlyozzák, hogy az egymásra következő korok tudományos kérdésfölvetéseiben a megismerés egymást soha meg nem haladó, hanem csak kiegészítő, mindig újra s újra megjelenő dimenziói bukkannak fel. Érdekes implikációi lehetnek e tézisnek a tudományt művelő közösség számára: az aktuálisan vezető szakmai trendek közötti biztos navigálást, tájékozottságot kitüntetett szakmai erényként emeli ki e koncepció azok számára, akik kívülesnek a „trenddiktátorok” körén.

Érvek amellet, hogy van értelme közép-európai pszichológiáról (vagy tudományról) beszélni

Könnyen tűnhet úgy számos modern tudománytörténeti munka, tankönyv olvasója számára, hogy a tudománytörténet-írás gond nélkül megelégszik a legnépszerűbb, linearitást, fejlődést sugalló, a körvonalatlan homályból a maradéktalan megoldások, rend és világosság felé igyekvő tudomány sémáját éltető gyakorlatával. Ez a természettudományok kuhni fejlődésteóriájából is lazán következő – az új tudományparadigmák oly módon haladnák meg elődeiket, hogy nemcsak az előző paradigma központi kérdéseire, hanem az eddig szőnyeg alá söpört problémákra is képesek volnának válasszal szolgálni –, mindig előre mutató fejlődésbe vetett hit mutatkozik meg például a legtöbb pszichológiatörténet-tankönyvben, melyek fiatal tudományunk történetét nem ritkán átfogó, egységes, sőt, egyetemes elméletek logikus egymásra következésének vagy egymásra épülésének sorozataként állítják be. Az egyetemes, végső megoldásokban való naiv hit is könnyen ered ebből a „centralizált” fölfogásból. A tudomány effajta egységes koncepciója általában fölöslegessé is teszi a tudománytörténész számára, hogy regionális tudomány(ok)ról beszéljen. Nemigen beszél így jellegzetesen közép-európai tudományról sem – s itt be is fejezhetné előadását. Ennyivel mégsem ússza meg. Az egységes végső válaszokat ugyanis nem(csak) azért keressük hiába, mert a tudósok

¹³¹³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pléh Csabának megjegyzéseiért, tanácsaiért; Stachó Ádámnak a dolgozat elkészítésében nyújtott technikai segítségéért. Az anyagi támogatásáért a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak mondok szíves köszönetet.

mindig új és új fölfedezetlen szeleteket hódítanak meg a világból, hanem – egyszerűen – mert a tudománytörténet során nézőpontjaik is változhatnak. Ezek pedig lehetnek szinte soha nem egymást kizáró, vagyis az igazságot illetően perdöntő vonatkoztatási állások. A tudomány kronologikus előrehaladását tehát nem föltétlenül egy-egy vonatkoztatási rendszeren belül előremutató vonulatok jellemzik, hanem esetenként épp e nézőpontok váltásai. Én is Robert Watson felfogását pártolom a pszichológia előrehaladásának értelmezésében;¹³¹⁴ szerinte a pszichológiának visszatérő témái vannak: az egykor komolyan elavultnak tekintett kérdések újra és újra visszakerülnek a tudomány központi áramába. Olyan örökzöldekre gondoljunk most, mint a múlt századi kísérleti introspekciós lélektanban központi szerepet kapott, majd „utódai” által hosszan száműzött, napjainkban újra slágerré vált belső képek kutatása; az alaklélektan vizuális szerveződéssel kapcsolatos, ma ismét igen központi problematikája, vagy az emlékezetkutatásban néhány évtizedre elfeledett, s a hetvenes évektől fogva máig aktualizált bartletti emlékezetfölfogás, mely a visszaemlékezéseinkbeli koherenciateremtés s a memóriabeli sémák problematikáját emeli vissza a mai kutatásokba.¹³¹⁵ Watson koncepciójában ha a pszichológiai elméletalkotás mindig egy és ugyanazon *hozzáállásbeli előírás-pár-lehetőségek* közül választhat, a lelki működés nem egymásnak ellentmondó, hanem sokkal inkább egymást kiegészítő változataiból „válogat”, melyek – hacsak nem kizárólagossággal kezeljük azokat, vagyis nem mint részleteket megvilágosító „reflektorfényt” – idővel sem fognak hamissá változtatni semmilyen elméleti számvetést. Ilyen előírás-párok volnának az objektivizmus–szubjektívizmus, az empirizmus–racionalizmus, a statikus–dinamikus hozzáállás-pár, a statikus–fejlődéselvű leírás, a magyarázó attitűd–megértő attitűd (esetleg: pozitívizmus–hermeneutizmus), a biológiailag adott–társadalmilag formálódó – s így tovább – dichotómiái.

„...Watson szerint a lineáris szembenállások pólusai sosem képesek a másik végpontot legyőzni vagy megsemmisíteni. Ezek a preskripciók párok kétségkívül nem a lineáris tudományfejlődés eszméjét követik: nem találunk olyan helyzetet, ahol az egyik pólus győzne a másik eltűnése mellett. Az emberi léthelyzet néhány kategorikus, történetietlen dilemmáját hivatottak képviselni.”¹³¹⁶

Késspénzre fordítva: mi nem *kutatjuk*, hanem *csináljuk* a pszichológiát. Ebben a fölfogásban már biztosan lehet értelme beszélni regionális tudományokról vagy – ahogy mindjárt tenni fogjuk – közép-európai pszichológiáról.

Fontos mozzanat itt másrészt a tudomány kulturális meghatározottságának problémája. A paradigmaváltásokat – egyebek közt éppen a fentiekből következően is – nem mindig logikai szigorúságú „belső” szükségek, hanem akcidenális és „külső” események vagy *status quok* magyarázhatják. E ponton egy kifejezetten közép-európai lélektanra utalhatunk, a pszichoanalízis keletkezésére: számtalan elméletíró magyarázza a freudi tanok kialakulását az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjainak társadalmi körülményeivel vagy – még inkább – a hanyatló birodalom *lélektani* állapotával, egy intellektuálisan pezsgő, sok kulturális háttérrel s eszmei hatást egybeolvasztó,¹³¹⁷ ám reményvesztett, sőt, romlott s „dekadens” atmoszférával.¹³¹⁸ Ugyancsak ide utal a pszichoanalízis egy napjainkban egyre többet hangoztatott és kutatott kérdése, e paradigma – mint elmélet, és mint módszer – kultúrafüggőségének problémája. Jól mutatja sok mai

¹³¹⁴ WATSON 1967; lásd még: PLÉH 1998b és PLÉH 2000

¹³¹⁵ Az újra megtalált bartletti hagyományról lásd PLÉH Csaba (1998f) írását.

¹³¹⁶ PLÉH 2000, 36.

¹³¹⁷ Például Erős Ferenc itt – részben William M. Johnston nyomán – a barokkra s az ellenreformációra, a jozefinizmusra és a „leibnizi–herbarti rendszerre” hivatkozik, majd a múlt század második felében föllépő „második, azaz »osztrák felvilágosodásrak«, mely „magába szívta a kor uralkodó liberalizmusát és pozitívista tudományosságát – anélkül azonban, hogy az »általános világrend« statikus képletét megkérdőjelezte volna.” (ERŐS 1986, 26.).

¹³¹⁸ lásd például ERŐS 1986, ANTALL 1987

pszichoanalízis-bírálat, illetve kultúraközi vizsgálat,¹³¹⁹ mennyire helyhez – pontosabban társadalom-, illetve kultúraszerveződéshez – kötött lehet egy elmélet; ez szinte megcsúfolja a központi irányt tételező lineáris tudományfejlődés-téziseket.

Így a tudományos *tények* keletkezési mintázatai is lehetnek nemcsak hogy elmélet-, hanem egyenesen kultúra-, sőt politikafüggőek. Mérei Ferenc példája kívánczik ide. Mérei mind politika-vezette saját sorsát tekintve, mind személyes kapcsolati mintái ihlette kutatási témáit – sőt, eredményeit – értékelve prototipikus közép-európai pszichológusként jelenik meg előttünk:

„...amikor a negyvenes évek oktatási reformjainak aktív politikus vezetője kegyvesztetté vált és még börtönbe is került, saját példájából két fontos dolgot tanult meg a közép-európai tudós helyzetéről. Először is az élet és a hatalom ingatag jellegét, a külső és a belső körök közti állandó váltásokat, ami azután a hatalom és a valódi emberi csoportok közötti kapcsolatok mérlegeléséhez vezetett nála. Egy olyan elmélet és gyakorlat következett ebből, mely központi szerepet tulajdonít a spontaneitásnak, valamint a tudományos elemzés szintjén a spontán csoportformálódásnak.”¹³²⁰

A lélektan – s a legtöbb tudomány, a természettudományokat is ideértve – elméleteinek motívumait tehát nemcsak a megelőző nagy paradigmákhoz kapcsolódó ideológia és módszertanaik adják meg, hanem ott vannak a háttérben a kultúrhistoria – ha nem is föltétlenül logikai szükségszerűséggel jelenlévő, ám legalább „asszociatív”, sokszor nyomon követhetően ötletadó – mozzanatai. Nem lehetetlen – s látni fogjuk, talán nem is haszontalan – feladat megkeresni Közép-Európát a lélektan világtárlásán.

Keressük meg Közép-Európát!

Persze, még mindig kérdés, hogy a pszichológia – mint tudomány – tekintetében *valóban* beszélhetünk-e közép-európai specifikumokról, arról, van-e közép-európai pszichológia; de az sem érdektelen, miért keressük ezt. Van ugyanis a lázas Közép-Európa-keresésben egy jellemző szorongásos mozzanat. A filozófusok és a történészek napjainkban oly gyakran gondolkodnak és írnak Közép-Európa identitásáról; hovatarozást és útkeresést kérnek számon mindannyiunkon, hiszen Európa geográfiai centrumában majd mindannyian bizonytalanok vagyunk – s itt úgy tűnik, nemcsak jövőnkbeli hovatarozásunkkal, de múltbéli eredményeinkkel kapcsolatban is.¹³²¹

Ez a bizonytalanság rögtön egy jellegzetes *közép-európai lélektani* – nemcsak pszichológiai, hanem az önmagában ezzel az attitűddel is bátran meghatározható *közép-európai lélekről* szóló – mozzanatot rejt. Vannak-e önálló és mindenütt elismert, esetleg akár követett hagyományaink? Vagy – nem kertelve tovább: – a tudomány perifériáján voltunk-e majd mindig, s kerestük eszeveszetten saját tradícióinkat? Szerintem a pszichológiatörténetnek van mondanivalója Közép-Európa e „lélektanához”, s nem is csak leíró-sajnálkozó módon: hazánk s közös sorsú szomszédaink pszichológiatörténetének java sajátos tudományos magatartást körvonalaz nekünk a jövő felé tekintve is – ezért lesz most *normatív* e program –, mely éppannyira lehet boldog-boldogtalan következménye Közép-Európa majd mindenkori periféria voltának (hagyományvesztés és ütemhátrány; a „*Mittleuropa–Zentraleuropa*”-problematika), mint eszmei, kulturális olvasztótégely szerepének (szintetizáló attitűd). Az előadás további részében megpróbálom összegyűjteni és fölvázolni azokat a gyakran kutatási eredményekként megjelent tanulságokat, melyek bár jórészt a magyar pszichológia történetében lappangtak, érvényesek s időszerűek lehetnek egész „Közép-Európa” számára.

¹³¹⁹ Például a japán pszichoanalízis igen sajátos elméleti (!) helyzetéről lásd FÜLÖP 1999 dolgozatát

¹³²⁰ PLÉH 1998c, 87.; ERŐS 1995 nyomán

¹³²¹ Ugyanezt tükrözheti a lélektanban a kifejezetten nemzeti (magyar, szlovák, szerb, román és romániai – így erdélyi magyar –; sőt, közép-európai) pszichológiatörténettel foglalkozó írások egyre növekvő száma az utóbbi egy-két évtized során. Elég egy pillantást vetni az Irodalomjegyzékünkben szereplő munkák dátumaira.

Kétféleképp kereshetjük meg Közép-Európát. Kijelöljük például a valamilyen előre meghatározott szempontok által közép-európainak gondolt országokat, s megnézzük, van-e közös pont pszichológiájuk történetében. De választhatjuk azt is, hogy előbb megnézzük, van-e kifejezetten közép-európainak tartott mozzanat a pszichológiában, és ez alapján definiáljuk a régiót. Én kevert megoldás mellett döntöttem – maguk a szempontok sem egész „diszjunktak”. De végig Magyarország lesz a fókuszban, s az itt tárgyalt jellegzetes pszichológiatörténeti mozzanatokat keressük majd politikai-térképi közelségünkben. Végül, s valamelyest ez is a normativitáshoz tartozik, részben mi magunk határozzuk meg Közép-Európát.

„Geográfiailag” közép-európai iskolák

A hét-nyolc évtized után napjainkban újra hivatkozott alaklélektani szemléletet (gondoljunk itt a belső képek vagy a fölülről lefelé, az elemeket az egészsleges struktúrák elsődleges tudásából s percepciójából fölépítő tudásszerveződés koncepcióira) jellegzetesen európai iskolák képviselik: az amerikai behaviorizmus technokrata ízű egzaktságával szemben megjelenésének elsősorban a századvégi német világ szellemi térképe adott karakterisztikus alapot.

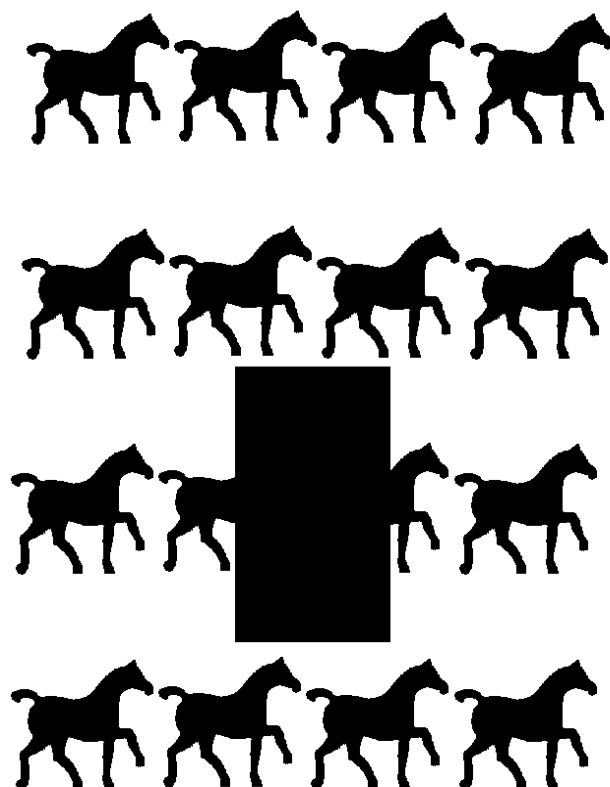
Az Osztrák–Magyar Monarchia vonzásában legalább három Gestalt-iskolát (vagy legalább a gestaltos szemlélet iskola-elődjeit) számolhatunk. Közülük a grazi és a páduai[–trieszti] iskolákat állítom szembe központi problémájuk szerint. E közép-európai iskolák központi kérdése az volt, konstruktív, aktív produkciós folyamat-e az egészpercepció, vagyis egy belső lelki tartalmat – a brentanói terminológiában: – *intencionáló* mentális aktusként tekinthető-e, vagy éppen sokkal direkter s automatikusabb, elsődlegesebb, mentális erőfeszítés nélkül történő működés a formai minőségek, egészek észlelése.

Az alaklélektani gondolat egy útkezdő kilométerköveként aposztrofálhatjuk az első osztrák kísérleti pszichológiai laboratórium megalapítója, az Alexis Meinong indította grazi aktuspszichológiai (a lélek belső *aktusait* központba helyező, leíró) iskolát. A grazi Meinong és Vittorio Benussi koncepcióiban bár automatikusan emelkedik ki az érzetadatokból a formai minőségek egy része, más érzetadatoknál – Meinong példaként a háromszög képzetét hozza – ez a formakiemelés aktív erőfeszítés, produkciós folyamat terméke.¹³²² A Wertheimer, Köhler, Koffka nevei fémjelezte „központi”, berlini Gestalt-iskola ezzel szemben az egészsleges szerveződés nem produkciós folyamat alapú, hanem elsődlegesen adott voltát, automatikus és direkt hatását hangsúlyozza.

A trieszti pszichológus, Gaetano Kanizsa vizsgálódásainak fókuszában az észlelésbeli következtetések szerepének meghatározása áll. Kanizsa elképzelésében a *pregnancia*, a szervező erők fölülkerekedhetnek a tudásalapú feldolgozáson. A másodlagos szerepű belső *logikai–intellektualisztikus* magyarázat felett az automatikusan megjelenő szervező erők győznek például abban a demonstrációban, amikor a letakaró négyzet alatt hirtelen egyetlen – esetleg megnyúlt – lovat lát a kísérleti személy:¹³²³

¹³²² PLÉH 2000, 303., 368.

¹³²³ PLÉH 2000, 374.; KANIZSA 1979 nyomán

Egy eszmetörténetileg is közismerten közép-európai lélektan: a pszichoanalízis

Előbb utaltam már rá, hogy a pszichoanalízis körüli kurrens viták jó része arról szól, mennyiben tekinthető elavultnak, a mai ember számára használhatatlannak a módszer. Fülöp Márta tanulmánya¹³²⁴ pedig a helyi társaslélektani viszonyokat jól tükröző „eretnek” – s ezért Freudnál kegyvesztett – japán pszichoanalízisről ad a „tudományelmélész” számára is tanulságos képet. A már számtalanszor lefuttatott s már-már naivnak tűnő, ám ismételten fellángoló parázs pszichoanalízis-viták (meghaladott-e a hermeneutikus attitűd vagy tekinthető-e a pozitivisták út melletti alternatívának?)¹³²⁵ is egyfajta parciális tanúi: azt hangsúlyozzák, olykor mennyire nehezen ismerhető el egyedülállónak s egyetemesnek egy paradigma.

A pszichoanalízis implicit világképe – melyben a racionalista és „szervezett” emberképet az ösztönei, vágyai, „érdekei” irányította kiszámíthatatlan emberrel helyettesíti, a tudományba „hivatalos úton” beemeli a beteget (például azáltal, hogy a lélektan általános törvényeit a kóros folyamatok megismerésén keresztül tárja föl),¹³²⁶ s „rossz közérzetről” beszél a kultúrában, ösztöneink kényszerű szublimációjáról – a Monarchia végnapjainak atmoszférájára, a szétesés előtt álló birodalom *lélektanára* rímel. Ott van azonban kialakulásában a századvégi–századeleji bécsi zsidó középosztály átható kulturális háttere is.

A pszichoanalízis nem csak a Monarchia-alkony Bécséhez kötődik. Freud első találkozásától Ferenczi Sándorral, 1908-tól legalább Ferenczi haláláig, 1933-ig, de akár az évtized végéig, az Anschluß és a háború tájáig markáns s nem kevésbé meghatározó *couleur locale*-lal bíró pszichoanalitikus hagyományt tudhat magáénak Budapest is.

¹³²⁴ FÜLÖP 1999

¹³²⁵ Lásd például: RADICS 2000.

¹³²⁶ Vö.: PLÉH 2000.

Rövid *analízist* szeretnék most adni a pszichoanalízis mind fogantatásában, mind későbbi sorsában jellegzetesen közép-európai¹³²⁷ budapesti iskolájáról.

Egy közép-európai pszichoanalitikus iskola történetének tanulságai

A pusztai történeti elemzés világossá teheti mindannyiunk számára, mennyire erősen összefonódott a budapesti iskola sorsa a politikával. Igaz ez a többi közép- (vagy kelet-) európai pszichoanalitikus irányzatokra is. A német, az osztrák, az orosz iskolák sorsa éppúgy a politika függvénye volt; a magyar pszichoanalízis esetében azonban a politikai befolyás egy sajátos, szoros értelemben vett közép-európai mintázatra hívja föl a figyelmet.

1914 előtt, a budapesti iskola legkorábbi történeti szakaszában a politikaközeli kultúrkörök elzárkóztak a pszichoanalitikus tanok elől, s ennek nem pusztán a konzervativizmus lehetett az oka – ott van az elutasítás hátterében a bécsi iskola liberalizmusával szemben baloldali, és egyház-, illetve vallásellenes attitűdökkel viseltető budapesti szellemiség.¹³²⁸ Ferenczi egyetemi habilitációját is megakadályozták.

„Kétségtelen és vitathatatlan tény, hogy a pszichoanalízis korai és nagyhatású megjelenése idején, majd a második világháborúig ívelő fejlődése során hazánkban mindig a haladó társadalmi törekvések rokonszenvét élvezte, és mindig a hivatalos tudomány ellenszenvének tárgya volt.”¹³²⁹

S amint Harmat Pál megjegyzi, „ez a fajta ellenállás egyébként jól beleillett a huszadik századi magyar eszmétörténetnek abba az általános irányzatába, hogy a szellemi megújodást jelentő irányzatok a huszadik századi Magyarországon mindig a hivatalos körökön kívül, sőt azok ellenére jöttek létre: nem volt kivétel ez alól a mélylélektan sem.”¹³³⁰

Hasonló mintázatot mutat a későbbiekben a szlovákiai pszichoanalízis-recepció; ott elsősorban az egyház körei szegültek a „tanok” ellen. Érdekes ugyanakkor megemlíteni, más, egyenes szálon is kapcsolódott a kialakuló szlovákiai pszichoanalitikus élet a pesti iskolához – a Lóránd Sándor neve fémjelezte kassai pszichoanalitikus kör megalakulása révén.¹³³¹ A szlovák lakosság körében azonban a katolikus egyház kritikájának volt a legnagyobb s legtartósabb hatása, „...ami a harmincas években Alexander Spesz *nihil obstat* jelzést kapott írásai révén nyert bebocsátást a templomba [...] Ez a tudományos szempontból messzemenően a korszerű moráleteológiai érvelésre támaszkodó kritika emocionális indíttatását tekintve erősen magán viseli az antiszemitizmus, az antifeminizmus és számos más, a »hétköznapi tapasztalatra« és az »egészséges emberismeretre« hivatkozó előítélet nyomait.”¹³³²

A pszichoanalízis szembekerülését a katolikus egyházra erősen támaszkodó államhatalommal természetesen a freudizmus zsidó bélyege s későbbi mozgalmár hangulatú polgári radikalizmusa is mind jobban erősítette.

¹³²⁷ Vigyázat, csalog. Természetesen más az a Közép-Európa, amit a pszichoanalízis kialakulásával hozok összefüggésbe, s más az, aminek szellemiségét vélem megnyilvánulni a budapesti iskola későbbi történetében. Az első a közép-európaiságot a Monarchia szellemiségével hozza összefüggésbe, a második egészen máshonnan – a budapesti iskola tudományelméleti attribútumaiból – kiinduló meghatározás.

¹³²⁸ „Ferenczi egy Freudnak írt levelében úgy vélte, hogy a következetesen végigvitt pszichoanalízis kiküszöböli a teológiát. [...] Ferenczi (...) egyértelműen »a valláserkölcsei nevelésre« célzott, amikor azt állította, hogy a neurózis és a hipokrita egoizmus a dogmákon alapuló, az ember igazi pszichológiáját figyelembe nem vevő nevelés végeredménye.” (HARMAT 1995, 99.)

¹³²⁹ PATAKI 1977, 569.

¹³³⁰ HARMAT 1995, 99.

¹³³¹ BZOCH 2000

¹³³² BZOCH 2000, 194.

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikai pálfordulása a budapesti egyetemen szerzett – világelsőként – egyetemi katedrát a pszichoanalízis – Ferenczi – számára. Bár Ferenczi maga szkeptikusan vélekedett a marxizmusról, egyetemi képviselétével jelentős társadalompolitikai befolyást remélt a nevelésügyi reform iránt is elkötelezett pszichoanalízis számára.¹³³³

A Horthy-korszak kezdetén ismét a zsidó pszichoanalízis kérdése kerül előtérbe – nem kis mértékben a Tanácsköztársaság politikai és kultúrszociológiai viszonyainak hatására. Ferenczit nem csak egyetemi katedrájától fosztják meg, de a Magyar Királyi Orvosegyesület is kizárja tagjai sorából.¹³³⁴ Az – mindenestre csak leginkább burkolt – antifreudizmus ekkor nem elhanyagolható részben az érezhető s növekvő kommunizmus- és zsidóellenesség egyenes következményeként tekinthető. A húszas évek sztálini fordulatának hatása azonban magát a pszichoanalitikus mozgalmat is ideig-óráig szembeállítja mind a kommunista pártokkal, mind a marxizmussal. Mégis jelen van itthon a marxizmus és a pszichoanalízis között híd építő freudomarxista mozgalom, melynek – számos tanulmánya, dolgozattöredéke révén – József Attila az emblemikus képviselője, s legfontosabb orgánuma a kolozsvári *Korunk* folyóirat.¹³³⁵ Ferenczi halála, 1933 után, s kifejezettebben majd később, a zsidókat érintő fokozatos politikai korlátozások idején csökken csak az iskola aktivitása; a háború előtt és alatt emigrál külföldre, leginkább Angliába, Amerikába vagy Franciaországba a budapesti iskola java: Bálint Mihály és Bálint Alice, Rapaport Dezső, Alexander Ferenc, Melanie Klein, Radó Sándor vagy Grunberger Béla.¹³³⁶

A megszakadt fonál közvetlen a háború utáni három-négy esztendőben szövődik újra. Az 1945–48–49-es rövid időszak friss szellemi légköre lelkesen aktivizálja a magyar pszichológiát, s ezt a néhány esztendőt a történetíró Harmat Pál a budapesti pszichoanalízis „második virágkoraként” aposztrofálja.¹³³⁷ Ekkor Hermann Imre az iskola vezéregyénisége. A pszichoanalízis igen rövid időre bevonulhat az egyetemre és a hivatalos tudományba; a szexuális konzervativizmus csökkenésével pedig a keresztény egyház is lassan közeledik a pszichoanalízis felé. Szlovákiában ekkor adják ki – 1948-ban – Túrócszentmártonban a szlovák pszichológia első periodikáját, a Pszichológiai Évkönyvet (*Psychologický Sborník*), melyben képviselőket kap minden korabeli szlovákiai lélektani iskola. Pozsonyban Pszichotechnikai Intézet alakul.¹³³⁸

Az 1949–1956-os időszak hullámvölgye a háború utáni pezsgést teljes csöndbe fojtja a pszichológiában. Az adatok szomorú magyar vonatkozása, hogy Jurinyec, a politika pórázán vezetett hivatalos szovjet szaktudományos ideológia megtestesítője a pszichoanalitikus szociálpszichológia egyik vezető munkája, Kolnai Aurél *Pszichoanalízis és szociológia* című könyvét (németül: 1920) támadva adott „tűzparancsot” a „marxista” pszichológia hivatalos vonala – a Szovjetunió és kényszerű csatlósai nemcsak pszichoanalízise, majd’ egész pszichológiája – ellen.¹³³⁹ Magyarországon egyik tanévről a másikra megszűnt az egyetemi pszichológusképzés, félbeszakadt a kutatóintézetek munkája; a pszichoanalízis rejtjelezett üzenetekben, búvópatakként élhette tovább a viszontagságos időket. Hiszen „...a pszichológia egyes irányzatainak, elsősorban a pszichoanalízisnek az ambíciói az ember egységes és átfogó magyarázatára riválist jelentettek a marxista hegemoniatörekvések számára, s ez megpecsételte sorsukat.”¹³⁴⁰

¹³³³ HARMAT 1995, Vajda 1995, Pléh 2000

¹³³⁴ Vö. pl. ANTALL 1987, HARMAT 1994, HARMAT 1995

¹³³⁵ HARMAT 1994, HARMAT 1995

¹³³⁶ Id. HARMAT 1995

¹³³⁷ HARMAT 1995

¹³³⁸ BZOCH 2000

¹³³⁹ TÖGEL 2000, Harmat 1994

¹³⁴⁰ LÁNYI 1999, 198.

Hasonló sorsra jutott ekkor a pszichoanalízis Szlovákiában¹³⁴¹ vagy Romániában is; a román egyetemeken az – eléggé paradox módon ebben az időszakban önálló karokat nyert – „neveléstudomány és lélektan” majdhogynem csak épp a lélektant hiányolhatta magából: letiltották az összes pszichoanalízissel, „pedológiával”, pszichotechnikával, a modern irányzatokkal s így tovább (!) kapcsolatos tantárgyakat és irodalmat.¹³⁴²

Leginkább csak a hatvanas évekre enyhült a tiltó légkör. Ez egyben Freud és Ferenczi művei újrafordításainak, újramegjelentetésének kezdete, s az újraintézményesülés ideje. Az évszázad végére pedig a pszichoanalízis-elméletet már majd kizárólag tudományon *belüli* viták jellemzik. Harmat Pál, aki a pszichoanalízis-történettel is foglalkozó történész-miniszterelnök Antall József évekkor korábbi, méltató s elemző alkalmi beszédét¹³⁴³ hozza előszóként a *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* második – s egyben első magyarországi – kiadásához,¹³⁴⁴ így fogalmazhat 1995-ben: „...talán nem hiú remény, hogy nemcsak a magyar pszichoanalízis, de a pszichoanalízis budapesti iskolájának története sem fejeződött be (csak megszakadt) 1938-al.”¹³⁴⁵

A budapesti iskola politikán kívüli karakterisztikumai

Négy mozzanatot emelek ki az elméletírók tárgyalta *couleur locale*-ból. Hamarosan látni fogjuk, ezek nem csupán a pszichoanalitikus iskola jellemzői, számos más pszichológus-oeuvre karakterisztikumai is, és szerintem *hagyomány-keretekkel* szolgál(hat)nak az egész magyar – sőt, közép-európai – lélektan számára. E jellemzők legtöbbje nem „szubsztantív”, vagyis kifejezetten tartalmi, a pszichológián belüli kérdésekre épülő mozzanat,¹³⁴⁶ egyedüli kiemelésükkel elsősorban meglétüket szeretném itt hangsúlyozni – a „geográfiailag” közép-európai: grazi, trieszti percepciós iskolákbeli hiányukkal szemben.

Szoros kapcsolat a biológiával; biológiai interpretációra való törekvés. Ferenczi, a *Katasztrófák a nemi élet fejlődésében* szerzője itt a szexualitáselmélet s a neurózisról szóló tan spekulatív biológiai megalapozását adja. „A Freudnál is élő biogenetikai gondolatból indul ki (az egyedfejlődés drámái megismétlik a faj fejlődését), s azt hirdeti, hogy az emberi nemiség a törzsfjlődés s az egyedfejlődés nagy traumáinak (áttérés a szárazföldi életre, a születés, mint fulladozás stb.) a megismétlése.”¹³⁴⁷

Általában is szoros kapcsolat a természettudományokkal. „A jellegzetes magyar út a pszichoanalízist nem a hermeneutika felé vezette, hanem megpróbálta a természettudományokban lehorogonyozni azt. Ez igaz volt mind a szubsztantív szinten, mind a módszertan szintjén.”¹³⁴⁸

Hermann Imre 1943-as *Az ember ösztönei* című munkáját¹³⁴⁹ a pszichoanalízis ösztöntanának s az etológia ösztönkoncepciójának összekapcsolására irányuló törekvésként tekinthetjük. Hermann a humán lélektani függőség alapját adó, ám – eltérő funkcióval – a majmoknál is meglévő megkapaszkodási ösztön kialakulását s továbbfejlődését magyarázza a fákon élés életmódja felől

¹³⁴¹ BZOCH 2000

¹³⁴² FARKAS Cs. 2000

¹³⁴³ ANTALL 1987

¹³⁴⁴ E monográfia 1994-ben jelent meg (HARMAT 1994).

¹³⁴⁵ HARMAT 1995, 103.

¹³⁴⁶ Ezért utalok ezekre mint „hagyomány-keretekre”.

¹³⁴⁷ PLÉH 2000, 399.

¹³⁴⁸ PLÉH 2000, 399.

¹³⁴⁹ Alcíme: *Összehasonlító vizsgálatok a pszichoanalízis és a főemlősök biológiája alapján.* (Pantheon, Budapest.)

előremutató evolúciós úttal. Egy 1929-es német nyelvű munkában (*Die Psychoanalyse als Methode*) a pszichoanalitikus módszer összekapcsolását adja meg a kísérleti pszichológiával, illetve az introspektív tudás elméleti kérdéseivel.¹³⁵⁰

A pszichoanalízis beágyazása a kortárs lélektani elméletekbe, illetve módszertanokba, s a hagyományos pszichológiai kérdésfeltevésekhez való viszony tisztázása. Itt még két példát említünk, Rapaport Dezső munkáit a felejtés és a gondolkodás kísérleti és pszichoanalitikus vizsgálatáról (*Emotions and Memory*, 1942, illetve *Organization and Pathology of Thought*, 1951), Rapaport 1939-es itthoni dolgozata, *Az asszociáció fogalomtörténete Bacontól Kantig* pedig korai törekvés a pszichoanalízis központi fogalma, az asszociáció esztétörténeti elemzésére s beágyazására a kortárs pszichológiai kérdésfeltevésekbe.¹³⁵¹

Aktív társadalmi szerep. Ferenczi társadalmi reformok – nevelésügyi reform – mellett kötelezte el magát, melyek megvalósításában központi szerep jutott volna a pszichoanalízisnek. A hazai konzervatív pedagógia-vonal¹³⁵² az egész pszichoanalízis-elmélet legnagyobb értékét éppen az idekapcsolódó ideológiában, a közösség-, illetve társadalomellenes ösztönök szublimációjának gondolatában látta a két háború között.¹³⁵³

„[Ferenczi] Freudhoz írt levelében úgy vélte, hogy ha a társadalom kinövi infantilis vonásait, a szociális és a politikai élet korábban nem sejtett lehetőségei nyílnak meg. Mindenkinek meg kellene mondani az igazságot, és csak a valódi tekintély marad meg, a kikényszerített eltűnik; ugyanúgy, ahogy a hazugság is a magán- és a közéletből. Az ésszerűség fog uralkodni, nem pedig a dogmák.”¹³⁵⁴

Van-e magyar (közép-európai) pszichológia?

A kérdés egyre retorikusabbnak tűnik az iméntiek ismeretében. Kétségtelenül beszélhetünk közép-európai karakterisztikumokról; a biológiai, illetve szélesebb természettudományos elméleti beágyazás, a szintézistörekvések és a társadalmi irányultság azonban nem szubsztantív hagyományok, csupán hagyomány-kereteket adnak meg. A „szubsztantív” hagyományok után kutatva viszont érdekes eredményre jutunk. Pléh Csaba 1979-es fölmérése egy szinte hihetetlennek tetsző mozzanatot hoz felszínre: az 1958–1975 közötti magyar pszichológiai irodalom hivatkozásait átnézve azt találhatjuk, hogy gyakorlatilag nincsenek hivatkozásaink magyar elődökre (már nem élő magyar szerzőkre).

„Ami a magyar utalásokat illeti, a publikációkban a hivatkozások csak (akkori) kortárs magyarokat érintettek, s világosan a szakmapolitika esetlegességeit, főnök–beosztott viszonyokat mutattak.”¹³⁵⁵

„Erre utal az is, hogy (...) igen rövid idő alatt is jellegzetes átrendeződés van a preferáltan hivatkozott magyar szerzők között.”¹³⁵⁶ „Gondoljuk csak meg: itt olyasmiről van szó, mintha a mai francia pszichológusok nem hivatkoznának Binet-re vagy Janet-re, az oroszok Szecsenovra, Pavlovra vagy Vigotszkijra, vagy a magyar nyelvészek Gombocz Zoltánra [– miképp ez így is van (S. L.)], az irodalmárok Horváth Jánosra s így tovább.”¹³⁵⁷

¹³⁵⁰ PLÉH 2000

¹³⁵¹ PLÉH 2000

¹³⁵² NB. a tulajdonképpen baloldaliként jellemezhető magyar pszichoanalitikus világgal „alapfelállásban” szembenálló konzervatív vonalról van itt szó.

¹³⁵³ VAJDA 1995

¹³⁵⁴ HARMAT 1995, 108.

¹³⁵⁵ PLÉH, BODOR, LÁNYI 1998, 308.

¹³⁵⁶ PLÉH 1979, 225.

¹³⁵⁷ PLÉH 1998b, 62.

Árulkodó mutatója ez egy negatív hagyománynak – a *hagyománynélküliség olykor-olykor kívülről, a politika ereje által rángerőszakolt „hagyományának”*, de – pszichologizálva most – egy igen jellegzetes közép-európai kisebbségi komplexusnak is, a lemaradástól való ideges – noha nem állítom, hogy jogtalan – félelemnek, mely sóváran vigyázó szemeinket vagy nyugat felé, vagy keletre vetteti, szinte sohasem önmagunkra, sem pedig a közös sorsú szomszédokra, Közép-Európára. Érdekes volna megfigyelni, hasonló hivatkozási mintákat találunk-e – mondjuk – Lengyelországtól kezdve Bulgáriáig.¹³⁵⁸ A pszichoanalízis budapesti iskolájának, a grazi vagy a trieszti percepciók iskoláinak bár „szubsztantív” hagyományai (is) vannak, helyi, s „szatellit-iskolákként” maradnak meg; afféle *couleur locale*-okként, melyek bár hatásosan színezik a világ pszichológiai palettáját, bizonyos értelemben (a kiterjedő hatás tekintetében) másodlagosak maradnak. A világ „pszichológiai közepe” ma már végképp eltávolodott Közép-Európától. Érdekes volna persze megvizsgálni, nőtt-e, tudatosabb-e Magyarországon, illetve a szomszédos kis országok pszichológiáiban a szaktudományos cikkek tekintetében a történeti reflexió, többet hivatkozunk-e ma nyugati (esetleg keleti) elődeinken kívül a távolabbi magyar hagyományra, mint a Pléh Csaba (1979) vizsgálta idősorokban; az „elméletben” tért hódító történelmi reflexió létezéséről és gyorsuló gyarapodásáról mindenesetre jónéhány írás tanúskodik immár idestova három évtizede (így Kiss György, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv, Pataki Ferenc, Erős Ferenc, Putnoky Jenő, Zarko Trebješanin, Adam Bzoch – s így tovább –, irodalomjegyzékünkben is hivatkozott munkái).

A magyar pszichológia további jellegzetességei

Itt, s ezt nyíltan vállalom, olyan – az előző értelemben nem „szubsztantív” – tulajdonságokat fogok felsorolni, melyek sem nem szükségszerű, sem nem elegendő meghatározói Magyarország – s talán szomszédaink, Közép-Európa – pszichológiájának. Egy nyíltan normatív hangulatú listát állítok itt föl, s példákat keresek történelmünkben a vázlatpontokhoz. Mindezt azzal a kimondott céllal teszem, hogy érvényes alternatívákat, követhető utakat, modelleket, ötleteket vázolhassunk az elkövetkező nem is csak magyar, hanem közös sorsú, megszakadásokkal teli történelmü közép-európai nemzedékek pszichológusai számára.

Eleven kapcsolat a meglévő gyakorlat és az elméleti kutatások között

A magyar pszichológia első kutatási bázisa, Ranschburg Pál pszichofiziológiai kísérleti laboratóriuma orvosegyetemi keretek között született, s ez, helyénél és kísérleti („psychophysiologiai laboratórium”) voltánál fogva magában hordozta a gyakorlati teendőkkel való foglalkozást.¹³⁵⁹ Tükrözik ezt a gyakorlati irányultságot Ranschburg széles, korabeli nemzetközi elméleti spektrumot felölelő századeleji cikkei.¹³⁶⁰

Harkai Schiller Pál – aki „kiváló kísérletező és nagy ambíciójú elméletíró volt. Az én értelmezésemben a két háború közötti legjobb törekvések összekapcsolásával próbálkozott meg”¹³⁶¹ – nevéhez fűződik a budapesti tudományegyetemen működő kísérleti laboratórium, az Egyetemi Lélektani Intézet munkájának összefogása. Harkai Schiller laboratóriumának másfél évtizedes működését – melyet 1947-ben a politika akkor mindenható beleszólása szakított meg – a cselekvés fogalmának egyesítő mozzanatán keresztül jellemezhetjük; a főbb témaköröket (a mozgás[ok] kutatása; a tárgyak szerkezetéből a kisgyermek számára megnyilvánuló „felszólító jellegük” vizsgálata; a firkálás, a babrálás, a játékigény, vagy éppen a célbadobás vizsgálata) a cselekvés szemszögéből rendezhetjük.¹³⁶² Jelentős helyet kapott az Egyetemi Lélektani Intézet munkájában az

¹³⁵⁸ Bár adataink nincsenek, jól előrelátható itt a válasz.

¹³⁵⁹ PATAKI 1977, TORDA 1995

¹³⁶⁰ Lásd itt RANSCHBURG (1946) rövid részletes összefoglalóját, illetve TORDA Ágnes (1995) elemzését.

¹³⁶¹ PLÉH 1998c, 82.

¹³⁶² LÉNÁRD 1991

alkalmazás is (többek közt az állami támogatás hiánya révén is): képesség- és gyári teljesítményvizsgálatok, pályaválasztással, piac- és közvéleménykutatással kapcsolatos írások, illetve tanfolyamok, később személyiség- és intelligenciavizsgálatok jellemezték a Gyakorlati Lélektani Szakosztály működését.¹³⁶³

Kardos Lajos példája is útmutató pálya e szemszögből. „Kardos az észleléskutatók között az elsők egyike volt, aki a gondos kísérletezést a bátor matematikai modellálással kapcsolta össze. Kardos [...] a kibernetikai és információs szemléletben talál alátámasztást arra az évtizedekkel korábban képviselt felfogására, melyben a konstanciajelenségeket függvényyszerű komputációs modellben értelmezte.”¹³⁶⁴

Még egy jelentős mozzanatot emelhetünk itt ki. Aktívan s karakterisztikusan jelen van a magyar lélektan hajnalán a nevelés felé való elkötelezettség.¹³⁶⁵ A múlt század közepétől kezdve már számos hazai, magyar nyelvű neveléslélektani munka fémjelzi Magyarország pszichológiáját. A legelsőek közül Hetényi János akadémiai pályadíjat nyert írását emelhetjük ki (*A lélektudományok nevelési fontosságáról*, 1844). A kísérleti pszichológia s a neveléslélektan összekapcsolását címében is jelző századeleji munka, Pekár Károly *Kísérleti pszichológia a nevelés szolgálatában* (1903) című cikke a Magyar Paedagógiában, s jónéhány kortárs kísérleti indíttatású munka¹³⁶⁶ ugyancsak a nevelés iránti korai s pregnáns elkötelezettségünket hangsúlyozzák. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a Ranschburg-laboratóriumból, annak jogutódjaként fejlődött ki előbb a Gyógypedagógiai Psychológiai Laboratórium, majd az Állami Gyermeklélektani Intézet, mely utóbbi egyedüli pszichológiai intézményként vészelte át a kora ötvenes évek hányattatásait.¹³⁶⁷ Magának Ranschburgnak a munkáiban is kifejezetten jelen vannak a neveléslélektani gyakorlati kérdésfölvetések.¹³⁶⁸ A főntebb hivatkozott korai kísérleti nevelépszichológiák arra engednek következtetni, hogy a magyar lélektan kezdeti periódusainak jellegzetessége talán markánsabban lehetett a nevelői–orvosi szerepközösség, mint az orvosi–filozófus „szerephibridizáció”.

Kitüntetett szerep a nevelésnek. Elkötelezettség nem csak a társadalomtudományok, de a társadalom kérdései iránt is. „Nemzetnevelés”

Az imént említett nevelépszichológiai munkák korai tanúi ennek, de a magyar pszichológia mindig kiemelt témája marad a pedagógia és a gyermeklélektan (melynek korai megjelenését nemcsak a talán legkorábbi, 1868-as *A gyermek fokozatos fejlődése* [Nagy Márton], hanem a századelőn a Magyar Paedagógia című lap hasábjain megjelent lélektani cikkek is tanúsítják).¹³⁶⁹ Később a magyar pszichoanalízis történetében fedezhetjük fel a nevelés (a nevelésügyi reformok) és a társadalom iránt elkötelezett attitűdöt. A pszichoanalízis eszmetörténetében legelőször Ferenczi foglalkozott kifejtetten a módszer társadalmi vonatkozásaival, s ez a koncepció egészen Erich Frommig – vagy Marcuse-ig – meghatározó hatású volt.¹³⁷⁰

„»Az analízis társadalmi jelenség« – írta [Ferenczi] barátjának, *Georg Groddeck* német pszichoanalitikusnak (...); ilyen mondatot a korai pszichoanalitikusok közül csak Ferenczi írhatott le. Máshol az elfojtást nevezte szociális jelenségnek (...). Olaszországban élő sógornője érzelmi

¹³⁶³ LÉNÁRD 1991

¹³⁶⁴ PLÉH 2000, 377.

¹³⁶⁵ Ehhez a témához lásd még Várkonyi Hildebrand Dezső munkásságának vonásait, melyekről alább, a nemzetnevelésről szóló fejezetrészen írok.

¹³⁶⁶ Ezekről jó összefoglalást ad KELEMEN (1960) rövid utószó-tanulmánya.

¹³⁶⁷ DANCS 1977, KELEMEN 1960, LÁNYI 1999 stb.

¹³⁶⁸ KELEMEN 1960

¹³⁶⁹ Ismét KELEMEN (1960) összefoglalásához utalom az olvasót.

¹³⁷⁰ HARMAT 1995

viharokat kiváltó budapesti látogatása kapcsán megjegyezte, hogy két ember könnyen elviseli egymást, csak három jelenti a társadalmat pozitív és negatív szenvedélyeivel *en miniature*; a család a társadalom őstípusa, »mikrodemosz«, amely egyúttal a későbbi szociális élet iskolája [...] Utópista álmódzásai során Ferenczi leszögezte, hogy a pszichoanalitikus világnézet mindazonáltal nem fog demokratikus egyenlősdihez vezetni, mert Platón kívánságához hasonlóan az emberiség szellemi elitje veszi majd át a vezetést. De nekik sem szabad megfélemlük az emberi szellem állatias-ösztönszerű alapjairól.¹³⁷¹

A Tanácsköztársaság kérészéletű uralma egyetemi „hatalommal” ruházta föl az eladdig politikai-ideológiai támadások kereszttüzében hanyódó magyar pszichoanalitikus mozgalmat – katedrát biztosított Ferenczinek a budapesti egyetemen. Ferenczi – aki mellesleg, mint a történeti részben már említettük, székspszissel viseltetett a marxizmus irányában – a társadalmi reformokhoz való hozzájárulás lehetőségét remélte a pozíciótól.¹³⁷² A Tanácsköztársaság nagyszabású iskolareformjának lelkes gyakorlati gondolata azonban a századelő emblematikus gyermek- és nevelépszichológus-egyenlőségéhez, a Magyar Gyermektudományi Társaság elnökéhez, Nagy Lászlóhoz és munkatársaihoz fűződik.¹³⁷³ Nagy László 1918. december 21-én, a Gyermektudományi Társaság reformértekezleti megnyitó beszédében lendületesen fogalmaz: „A mai napon egy álmokép kezd megelevenedni előttünk. Mindig sóvárogtunk azért, hogy minden érzésünk és tudásunk, amit a gyerekekről gyűjtöttünk magunknak, kikerüljön az emberi életbe s ott szántson a mi ekénk is az emberi kultúra többi büszke földtúró gépei mellett”.¹³⁷⁴

A reformok bár megszakadnak a Tanácsköztársaság elbukásával, a pszichológia elméleti alapjain építkező nemzetnevelés-koncepció, melyet a kultúrpolitika ideológusainak nagy nevei, Szekfü Gyula és Teleki Pál fémjeleznek, megmarad, ha más formában is – tanúi ennek a Nemzetnevelés Könyvtára két háború között megjelent kötetei.

A második világháborút közvetlen követő időszakban, mely bár mindössze néhány esztendő, mégis igen pezsgő, lelkes szakasz volt a magyar pszichológiában, országszerte alakultak megyei Gyermeklélektani Állomások és – a Magyar Pszichológiai Társaság vidéki „fiókszervezeteiként” – Neveléslélektani Társaságok, melyek szülők s érdeklődők számára pedagógiai pszichológiai előadásokat, és pedagógusoknak továbbképző tanfolyamokat szerveztek.¹³⁷⁵

A hazai pszichológia történeti vonulatában figyelemreméltó tény az is, hogy jóformán csak a nevelés ügye – mely értelemszerűen minden erősen (és erőszakosan) centralizált politikai rendszer kulcskérdései között kap helyet – élte mindig túl a história hanyattatásait. Gondoljunk csak itt arra – igaz, ez negatív példa –, hogy az 1949 és ’56 közötti igen nehéz időszakban a pszichológia túlélésének a „pavlovi védőköpeny”¹³⁷⁶ mellett a pedagógia Makarenko-álarca biztosított (?) valamelyes lehetőséget, s gyenge, de egyedüli védelmet adott a társadalom- és a szellemtudományos pszichológia részbeni megmenekülésének.¹³⁷⁷ (Hasonlóképpen érdekes megfigyelni, milyen mintázatot mutatnak a pszichológiával, neveléssel kapcsolatos intézmények állami tulajdonba,

¹³⁷¹ HARMAT 1995, 108.

¹³⁷² HARMAT 1995

¹³⁷³ SIPOSNÉ 1969

¹³⁷⁴ Idézi SIPOSNÉ 1969, 152.

¹³⁷⁵ KISS 1993

¹³⁷⁶ Lásd erről LÁNYI 1999 tanulmányát, vagy BARKÓCZI 1999 színes személyes visszaemlékezéseit. A pavlovi védőköpeny kelléke volt a kortárs romániai színjátéknak is: „A még tanítható lélektani tantárgyak elméleti megalapozottságát ugyancsak I. Pavlov fiziológiai elmélete, fogalomrendszere kellett átszöje” (FARKAS Cs. 2000, 14.).

¹³⁷⁷ LÁNYI 1999

illetve magánkézbe adásának vált(ak)ozásai: például a Ranschburg-laboratórium állami kezelésbe vételével azt *gyógypedagógiai* intézethez csatolták.¹³⁷⁸⁾

Visszakanyarodva a két világháború közötti időszak kényszerűen rövid életű hazai műhelyeihez, Várkonyi Hildebrand Dezső szegedi cselekvéslélektani iskoláját említsük itt meg. Várkonyi Hildebrand összegző s rendszerező koncepciójában gondot fordít a cselekvépszichológia nevelésben történő fölhasználhatóságára: ennek az attitűdnek megnyilvánulásaként láthatjuk a Nemzetnevelés Könyvtára Várkonyi által írt köteteit a gyermek testi és lelki fejlődéséről, a lelki élet zavarairól, s a gyermekről és környezetéről.

„Várkonyi (Hildebrand) Dezső mint egyetemi tanár maga is – ma így mondják – a felsőoktatásban dolgozó pedagógus volt. Pedagógiai írásainak azonban nem elsősorban ezért volt nagy a gyakorlati hatékonysága, hanem azért, mert azokat az ő emberismerete, emberi életdráma szemléletéből kiinduló cselekvépszichológiája alapozta meg.”¹³⁷⁹ „...a nevelésben folytatnunk kell az emberismerésnek kísérletekben és tapasztalatokban nyugvó munkáját.”¹³⁸⁰ „Várkonyi professzor elgondolása szerint a cselekvésnek mint rendező elvnek a középpontba helyezésével a pszichológia az élet szolgálatában álló emberismeret tudománya.”¹³⁸¹

Szoros és máig termékeny kapcsolat a természettudományos határterületekkel

Nem ismétlem itt meg a budapesti pszichoanalízissel kapcsolatban tárgyalt vonásokat; emlékezzünk Ferenczi és Hermann Imre evolúciós ihletésű és beágyazást kínáló teóriáira. Érdekes azonban megemlíteni a korai, tízes–húszas évekbeli redukcionista törekvéseket, Posch Jenő munkásságát, Pikler Gyula „biológiai pszichofizikáját” vagy Gergő Endre *Materialista lélektanát*.

Kardos Lajos – aki bécsi tanulói évein nemcsak orvostudományt, hanem matematikát is tanult – 1966-os cikke¹³⁸² kibernetikai, illetve információelméleti szemléletű számítási leírást ad a konstanciajelenségekre.¹³⁸³ S ide tartoznak a néhány évtizeddel később ugyancsak Amerikában megjelent úttörő percepciókutatások is, melyeket magyar tudós, Julesz Béla neve fémjelez.¹³⁸⁴

Sokarcúság: a pszichés jelenségek többirányú megközelítése. Szintetizáló törekvések

Példának és példaadásnak a negyvenes–ötvenes évek Rapaport-munkáit idézhetjük ismét. Nagyívű szintetizáló oeuvre Várkonyi Hildebrand Dezső, Harkai Schiller Pál munkássága is, melyek a két háború közti pszichológiai élet két központját jelölik. Várkonyinak, a Szegedi Tudományegyetem professzorának cselekvéslélektana olyan összegző, rendszerező elmélet, mely egyetlen nagyobb nyugati irányzatba sem sorolható be; iskolateremtő erejét talán csak a politika gyengítette el (ma már igen kevesen hivatkoznak Várkonyira; neve szinte csak tudománytörténeti összefoglalásokban

¹³⁷⁸ DANCs 1977

¹³⁷⁹ RÓKUSFALVY 1988, 158.

¹³⁸⁰ idézet Várkonyi 1946-os „Lélektani antropológia és emberismeret” című előadásából – idézi RÓKUSFALVY 1988, 158.

¹³⁸¹ KISS 1993, 70.

¹³⁸² *A korrekciós rendszerek szerepe az érzéketi szerveződésben.* In *Pszichológiai Tanulmányok IX.*, 11–20.

¹³⁸³ Lásd még fentebb, az *Eleven kapcsolat elmélet és gyakorlat között* című fejezet részben.

¹³⁸⁴ A szemlélettel kapcsolatban lásd JULESZ Béla *Dialógusok az észlelésről* című könyvét (Typotex Kiadó, Budapest, 2000).

kerül elő). A szegedi cselekvéslélektan legközelebbi „rokonai” két svájci, a funkcionista¹³⁸⁵ Claparède és Piaget elméleti munkássága.¹³⁸⁶

„Várkonyi sajátosan integrálta kora lélektani iskoláit. A különböző felfogások egybeépítésére törekedett, de nem szolgai módon vette át és építette rendszerébe a különböző pszichológiai irányzatok nézeteit. Saját álláspontjának ismertetése mellett mindig bemutatja az övétől eltérő nézeteket, és leírja kritikai megjegyzéseit is, amikor más pszichológusok rendszereivel foglalkozik. Várkonyi professzor az elmúlt másfél évszázadban felhalmozódott pszichológiai ismereteket – saját kutatásaival kiegészítve – elméleti rendszerré integrálja.”¹³⁸⁷

Harkai Schiller Pál budapesti cselekvéslélektani iskolája elsősorban a német pszichológiából veszi hatásait; a szegedi Várkonyi-koncepciók jellegzetes francia hatásmintázata minden bizonnyal a nevelés iránti kitüntetett figyelemre utal.¹³⁸⁸ Harkai hatásai legjellegzetesebben Kurt Lewintól (az embert motiváló tényezők kontextuális meghatározottságának gondolata) s az alaklélektantól, a brentanói intencionalitásemléttől, az amerikai funkcionista iskolától, s a behaviorista és purpozista iskolától származnak.¹³⁸⁹

„Lesznek, akik a lélektan tárgyának általam megkísérelt meghatározását behaviorista, és lesznek, akik alaklélektani megközelítésnek fogják minősíteni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennél sokkal több irányú hatás ért. Első tanárain, Pauler Ákos és Kornis Gyula ösztönzésein kívül Ranschburg (Budapest) és Köhler (Bécs), Piaget (Genf) és Tolman (Berkeley) tanárokkal élvezett érintkezéseknek köszönhetek legtöbbet, mint ez a fogalomtörténeti részekből kitűnik.”¹³⁹⁰

Eleven és széles körű nemzetközi orientáció

A századelő magyar pszichológiájának jelentős „hivatalos nyelve” volt még a német; Ranschburg Pál munkásságát a német pszichológia részének tekintette,¹³⁹¹ a magyar kísérleti lélektan másik első csillaga, Révész Géza pedig pályája kezdetén s végén nem itthon élt. Kardos Lajos életútja ugyancsak egy több nyelvben író és több kultúrterületben publikáló, valódi nemzetközi tudós pályája.

„Kardos Lajos magyar pszichológusként vált híressé, bár lehetett volna német és amerikai pszichológus is [...] Bühler tanítványa Bécsben, ahol ugyanakkor medicinát és matematikát is tanult.”¹³⁹²

A századelő pszichológiájában nem kivétel az az életút minta, melyben a fiatalkori tanulóévek helyszíne a külhon. A szakmai kapcsolatok nemzetközisége – az ütemhátrány, a késések ellenére – legalább a század első felében folyamatos jellemzője volt a magyar pszichológiának. Elég itt a

¹³⁸⁵ Funkcionista, tehát a biológiai, illetve a pragmatista szempontokat érvényesítő, részben a természettudományos–biológiai beágyazottságot hangsúlyozó iskoláról van szó.

¹³⁸⁶ VÁRKONYI 1993, KISS 1993

¹³⁸⁷ KISS 1993, 70.

¹³⁸⁸ A szegedi s a budapesti cselekvéslélektani koncepciók kapcsolatáról a következőket írja Rókusfalvy Pál: „A magyar pszichológiai életben néhány évvel Várkonyi professzor után Harkai Schiller Pál hívta fel a ‘cselekvéslélektan’ fontosságára a figyelmet. Az ő 1940-ben megjelent cselekvéslélektani munkájával kapcsolatban egy könyvismertetés konstruktív kritikájával maga Várkonyi (Hildebrand) Dezső foglal állást (RÓKUSFALVY 1988, 156.).”

¹³⁸⁹ LÉNÁRD 1991, PLÉH 1998c

¹³⁹⁰ HARKAI SCHILLER (1940), idézi LÉNÁRD 1991, 40–41.

¹³⁹¹ Vö. PATAKI 1977

¹³⁹² PLÉH 2000, 377.

Ranschburg-laboratóriumra s annak jelentékeny nemzetközi visszhangjára,¹³⁹³ Harkai Schiller Pál Lélektani Intézetére, a román lélektan tradicionálisan szoros francia, sőt, német és magyar kapcsolataira,¹³⁹⁴ vagy a magyar, az orosz, a szerb, a szlovák¹³⁹⁵ pszichoanalitikus mozgalom alakjaira gondolnunk.

S ide kívánozik egy rendhagyó emblemikus példa, melyre talán nem is illenék hivatkozni, lévén napjaink része, egy olyan megismeréstudományi program pár esztendőes egyetemközi kezdeménye Szegeden, amely hallgatóinak – pszichológusoknak, nyelvészeknek, filozófusoknak vagy más bölcsészeknek; biológusoknak, matematikusoknak vagy akár orvoshallgatóknak – széles diszciplína- és nézetvilágközi spektrumot átfogó szemlélet(ek)et kíván nyújtani egy immár pezsgőn működő hazai és nemzetközi egyetemközi kapcsolathálózat kihasználásával.

Mire jutottunk?

A technikailag a közelmúltig szinte leküzdhetetlen ütemhátrány s a még mindig visszahúzó pénzhiány sajátos kondíciókat teremt mind a magyar, mind a – ha esztétikailag kevésbé, gazdaságilag mindenképpen – közös sorsú közép-európai pszichológiai műhelyek számára. E föltételeknek s a politika kendőzetlen befolyásának következménye, az erőszakkal megszakított hagyományok – vagy másképp: – a *hagyománytalanság* *hagyománya* mindenesetre jellegzetes mintázatokát-mintákat termelt ki pszichológiatörténetünkben. A történelem tanulságai s a dolgozat elején hivatkozott tudományelméleti koncepció azonban választ körvonalalazhatnak a közép-európai lélektan útkereső dilemmájára. Azt hangsúlyozzák, hogy a „szubsztantív” hagyományok helyett harmadik úton is kapcsolódhat a nagyvilággal az egyelőre perifériára szorult, s a pszichológiában mindmáig örökösen újrakezdeni kényszerült Közép-Európa; nyitott, szemlélődő, értékelő, tájékozott, szintetizáló, kritikai – vagy egyenesen kritikus – szerepén keresztül.¹³⁹⁶ Ráadásul egy korlátozott anyagi s személyi forrásokkal gazdálkodó tudományos közösségben eredeti, maradandó értéket képviselő és nagy szakmai publicitású elméletalkotásnak és kutatásoknak is e széles látókör, szintézistudás s éber tartott kritikai érzék adnak *par force* alapot – a kritikus szerep így nem is föltétlenül öncél. Amint e dolgozat „színpadának” hírneves szereplői is sejtethetik számunkra, a valamelyest mindig elzárkózó magunkba nézés nekünk biztos vesztes stratégia.

Irodalom

ANTALL József (1987) Megnyitó beszéd. In HARMAT Pál (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. (Második – első magyarországi – kiadás.) Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.

BARKÓCZI Ilona (1998) *Önarckép háttérrel*. In PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv (szerk.) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest, 13–26.

BENEDEK László (1967) *Magyar pszichológiai irodalom 1945–1966*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BZOCH, A. (2000) *Terebessy Károly és a pszichoanalízis szlovákiai recepciója a negyvenes években*. Thalassa, 11, 2–3, 193–206.

¹³⁹³ Mellyel kapcsolatban a legérdekesebb összefoglaló RANSCHBURG (1946) saját írása.

¹³⁹⁴ Lásd Rosca (1982) kirakat-összefoglalását. A német és a magyar kapcsolatokkal összefüggésben azonban inkább *romániai* lélektanról érdemes szólni. Zörgő Benjámin kolozsvári tanszékéről a Bolyai Egyetemen egy újonnan megjelent összegző-visszaemlékező tanulmány, FARKAS Cs. Magda (2000) írása ad a magyar pszichológia történetében hiányt pótló vázlatot.

¹³⁹⁵ A szerb pszichoanalitikus mozgalom rövid történetét Zarko TREBJEŠANIN (2000) vázolja föl, a szlovák helyzetről Adam BZOCH (2000) ír. Az orosz pszichoanalízis múltjáról, személyes kapcsolathálójáról Alekszandr ETKIND (1999) könyve ad izgalmas összefoglalást.

¹³⁹⁶ PLÉH Csaba és LÁNYI Gusztáv (1984) hasonló kontextusban erről mint „konstruktív eklekticizmusról” ír.

- DANCS István (szerk., 1977) *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest.
- ERŐS Ferenc (1986) *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Budapest.
- ERŐS Ferenc (1991) *A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban*. In KISS György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 56–78.
- ERŐS Ferenc (1995) *Mérei Ferenc életműve és a magyar szociálpszichológia*. In KISS György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 123–136.
- ERŐS Ferenc (1999) *A freudi kultúraelmélet időszerűtlensége és időszerűsége*. In LUST Iván (szerk.) *Pszichoanalízis és kultúra*. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület–Animula Kiadó, Budapest, 7–14.
- ETKIND, Alexandr (1999) *A lehetetlen Erősa – A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa, Budapest.
- FARKAS Cs. Magda (2000) *Kísérleti lélektani műhely Kolozsváron*. Erdélyi Pszichológiai Szemle, 1, 1, 7–18.
- FÜLÖP Márta (1999) *A pszichoanalízis alkalmazhatósága különböző kultúrákban*. In Lust Iván (szerk.) *Pszichoanalízis és kultúra*. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület–Animula Kiadó, Budapest, 37–50.
- GÁBOR Éva (1991) *Révész Géza (1878–1955)*. In KISS György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 24–36.
- HARMAT Pál (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. (Második – első magyarországi – kiadás.) Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- HARMAT Pál (1995) *A budapesti pszichoanalitikus iskola*. In KISS György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 98–113.
- HAYNAL André (1996) *Viták a pszichoanalízisben: Freud, Ferenczi, Bálint*. Thalassa Alapítvány–Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- HUNYADY György (1998) *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- KELEMEN László (1960) *A pedagógiai pszichológia története Magyarországon*. In PRÍCHODA, V.: *Bevezetés a pedagógiai pszichológiába*. Tankönyvkiadó, Budapest, 371–374.
- KISS György (1991a) *Magyar pszichológiatörténeti bibliográfia (1870–1944)*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- KISS György (1991b) *Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború között Magyarországon*. In KISS György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–105.
- KISS György (1993) *Magyar pszichológiai műhelyek a II. világháború után (1945–1950)*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1992–1993, 3–4, 349–357.
- KISS György (1995) *A hazai pszichológiatörténeti kutatások eredményei*. In KISS György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 8–19.
- KISS György (1998) *A munkalélektan története*. Távközlési Munkalélektani és Üzemegészségügy Egyesülés, Budapest.
- KUHN, Th. (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- LÁNYI Gusztáv (1999) *Rejtőzködés és (ön)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat évétől (1948/49) 1956-ig*. Magyar Pszichológiai Szemle, LIV, 2, 195–204.

- LÉNÁRD Ferenc (1991) *Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról*. In KISS György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 37–55.
- PATAKI Ferenc (1977) *A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszerű tanulsága*. Magyar Pszichológiai Szemle, 34, 563–586.
- PLÉH Csaba (1979) *A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében (1958–75)*. MTA II. Oszt. Közl. (A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei), 28, 209–231.
- PLÉH Csaba (1998a) *Előszó az elfelejtett hagyományról*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 7–9.
- PLÉH Csaba (1998b) *Hagyomány és újítás a magyar pszichológiában. A hagyományfelejtés mint pszichológiai hagyomány*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 59–64.
- PLÉH Csaba (1998c) *Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történetírás hagyományai*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 71–90.
- PLÉH Csaba (1998d) *A pszichológia szimbolikája egy slamos totalitárius rendszerben. A magyar pszichológiai a hatvanas években*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 91–108.
- PLÉH Csaba (1998e) *Élmények, barátok, örömök. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 231–237.
- PLÉH Csaba (1998f) *Egy különös könyv sorsa. F. C. Bartlett: Az emlékezés*. In PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 128–141.
- PLÉH Csaba (2000) *A lélektan története*. Osiris, Budapest.
- PLÉH Csaba, LÁNYI Gusztáv (1984) *A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia*. Valóság, 27, 7, 13–28.
- PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv (1998) *Egy társadalomtudomány elnyomtatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, 1945–1970*. In PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv (szerk.) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest, 303–310.
- PUTNOKY Jenő (1970) *A pszichológia huszonöt éve Magyarországon 1945–1970*. MTA II. Oszt. Közl. (A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei), 19, 75–82.
- RADICS Viktória (2000) *Zarko Trebješanin: Psihoanaliza na razmedju vekova*. Thalassa, 11, 2–3, 231–235.
- RANSCHBURG Pál (1942) *A lélektan fejlődése Magyarországon*. In HARKAI SCHILLER Pál (szerk.) *A lelki élet vizsgálatának eredményei*. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, Budapest, 471–496.
- RÓKUSFALVY Pál (1988) *Várkonyi (Hildebrand) Dezső életműve*. In *Várkonyi (Hildebrand) Dezső emlékkötet*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica, 30. kötet, JATE Kiadó, Szeged, 151–161.
- RÓKUSFALVY Pál (1993) *Várkonyi H. Dezső cselekvéslélektana*. In VÁRKONYI Dezső: *A cselekvés lélektana*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- RÓKUSFALVY Pál (1999) *Az emberi lélek Várkonyi Hildebrand Dezső filozófiai és pszichológiai műveiben*. Magyar Pszichológiai Szemle, LIV, 2, 179–186.

- ROSCA, A., VOICU, C. (1982) *A Concise History of Psychology in Romania*. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- SÁRDY Péter (1970) *A lélektan szakirodalmi ellátottságának vizsgálata*. In *Szakirodalmi ellátottság és tájékoztatás a lélektan területén*. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Budapest, 7–41.
- SIPOS Istvánné (1969) *A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében*. Magyar Pszichológiai Szemle, 26, 149–155.
- STACHÓ László (2000) *Játék az olvasatokkal*. Vitányi Iván: *A zene lélektanának (1969) elméleti számvetése*. Tudomány és Lélek, 3, 1,
- TORDA Ágnes (1995) *Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón*. In KISS György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 31–55.
- TÖGEL, Ch. (2000) *Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus*. Thalassa, 11, 2–3, 207–220.
- TREBJEŠANIN, Z. (2000) *A pszichoanalízis Szerbiában*. Thalassa, 11, 2–3, 57–64.
- VAJDA Zsuzsanna (1995) *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés*. Sík Könyvkiadó, Budapest.
- VÁRKONYI Dezső (1993) *A cselekvés lélektana*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- VESZPRÉMI László (1988) *Várkonyi és a „Cselekvés iskolája”*. In *Várkonyi (Hildebrand) Dezső emlékkötet*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica, 30. kötet, JATE Kiadó, Szeged, 195–201.
- WATSON, R. I. (1967) *Psychology: A Prescriptive Science*. American Psychologist, 22, 435–443.

Pieta Voipio (*Helsinki*) Pelikán elvtárs és a rendszer visszásságai

Szemponatok A tanú komikumának vizsgálatához

A komikum és a szatíra elméletéről

A komikum vizsgálatának legfőbb problémája, hogy nem létezik az az alapforrás, amely meghatározná a komikum mibenlétét. A komikum nem egy behatárolható univerzális sajátosság, hiszen ugyanazon jelenséget az emberek nem egyformán élik meg komikusnak. A komikumot leggyakrabban valamiféle aránytalansággal, ellentmondással, összeegyeztethetlenséggel azonosítják. Arisztotelész szerint a nevetséges egyfajta hiányból fakadó rútság.¹³⁹⁷ Amikor két, egymáshoz nem illő elemet összekapcsolunk, a végeredmény valamilyen módon hiányos ahhoz az ideálshoz hasonlítva, amely nem más, mint önnön alkotórészeinek harmonikus összessége.

A kommunikációs folyamat nyomatékossá válik, amikor a komikumot, humort vagy a nevetést társadalmi környezetbe helyezzük. Platon szerint a nevetés olyannyira veszélyes fegyver, hogy a nevetségessé tétel tényleges károkozásra is alkalmas.¹³⁹⁸ Henri Bergson azt írja, hogy a nevetésnek jobbító funkciója van: a komikum egyéni és társadalmi hiányosságokat jelenít meg, és a nevetés célja nem más, mint a normálistól eltérőre való figyelemfelhívás.¹³⁹⁹ Sigmund Freud a tendenciaviccek vizsgálatakor rámutatott, hogy az úgynevezett sértegető viccel a mesélő igyekszik a maga oldalára állítani a hallgatóságot. Így a vicc ócsárolt célpontját még komikusabb, megalázottabb helyzetbe hozza.¹⁴⁰⁰ A komikummal tehát elérhetjük, hogy viccünk tárgya nevetségessé váljon vagy akár nagyobb sérelmet szenvedjen. Ily módon jutunk a szatírához, azaz egy új kategóriához, amely a komikum segítségével igyekszik megfogalmazni morális üzenetét. A szatíra elsődleges feladata a szórakoztatás, illetve a humor eszközrendszerével a néző gondolkodásmódjára történő hatásgyakorlás. Az üzenet megértésének feltétele, hogy a néző felismerje a szatíra célpontját, érzékeldje a fikció és a valóság közötti kapcsolatot, és a szatírákat szatíráként értelmezze.

Elemzésünkben hivatkozunk Jerry Palmernek a komikum mértékegységét (*unit of comic*) tárgyaló elméletére. Palmer azt írja, hogy a műben a komikum megjelenhet makro szinten, azaz maximális egységként (*maximum unit*) vagy minimális egységként (*minimum unit*). A maximális egység kategóriájába tartozik a cselekmény, jellemek, stílus és a nyelv. A minimális egység főbb jegyei a gegek, viccek, szójátékok és úgynevezett verbális csomópontok.¹⁴⁰¹ Utóbbiak tulajdonképpen komikus részletek (példának okáért: a szereplő arckifejezése, szóhasználata vagy a jelenetben feltűnő apró háttérelemek), amelyek környezetükből kiragadva nem feltétlenül nevetetnek meg a nézőt.¹⁴⁰² A műben ezek a szintek összefonódnak és együttesen teremtik meg a komikus hatást. Palmer elmélete azonban nem válaszol a kérdésre: hogyan is születik a komikum? *A tanúban* azonban fellelhetők bizonyos ismétlődő mechanizmusok, amelyek alkalmazásával a szereplők és a stílus komikussá válnak. Ezek a technikák a következők: 1) túlzás; 2) ellentét; 3) ismétlés; 4) párhuzam; 5) tudatlanság; 6) tévedés. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a fent jelzett eljárások

¹³⁹⁷ Arisztotelész: *Runousoppi*. Helsinki; Otava, 1982, 21.

¹³⁹⁸ Platon: *Teokset VI. Lait*. Helsinki; Otava, 1999, 343.

¹³⁹⁹ Henri Bergson: *Nauru. Tutkimus komiiikan merkityksestä*. Helsinki; Loki-Kirjat, 2000, 64.

¹⁴⁰⁰ Sigmund Freud: *Vitsi ja sen yhteys piilotajuntaan*. Helsinki; Love-Kirjat, 1983, 91.

¹⁴⁰¹ Jerry Palmer: *The Logic of the Absurd. On film and television comedy*. London; British Film Institute, 1987, 20.

¹⁴⁰² Christopher Holcomb: *Nodal humor in comic narrative: a semantic analysis of two stories by Twain and Wodehouse*. Humor. 3. 1992, 3. 243.

milyen módon jelennek meg *A tanú* komikumában. A vizsgált szintek a cselekmény, a jellemábrázolás, a nyelv és a minimális egységek.

A cselekmény komikuma

A túlzás az egyik legfontosabb eszköz a cselekmény komikumának megteremtésében. Az események rendkívül kiélezettek: a fordulatok túl gyorsak és szélsőségesen realisták. Az idő és az okozati összefüggések egyirányúak. A cselekmények közvetlenül követik egymást, mint például abban a jelenetben, amikor Pelikán gyermekei énekelni kezdenek az ávósok megjelenésekor. Ugyanúgy Pelikán börtönbe kerülése, majd az onnan való szabadulásuk egyaránt megszegik a hagyományos értelemben vett ok-okozati törvényeket. A történet karikírozását szolgálják olyan technikai eszközök, mint a vágás és a feliratozás. Segítségükkel kerül a néző az események közé, illetőleg általuk kapnak hangsúlyt az elbeszélés saját törvényszerűségei, amelyek azonban ellentétben állnak a néző feltételezéseivel. Az ok-okozatiság leegyszerűsítése a filmben ábrázolt világ merevségét és mechanikussá válását eredményezi. *A tanú* világa jól ismert, végletekig automatizált törvények alapján működik, amelyben a váratlan szituációk egyetlen megoldási módja az erőszak. Abszurdá a helyzetek attól válnak, hogy a rendszer gyengeségeiről árulkodó körülményeket egyszerűen nem veszik figyelembe. Így például az árvízzel vagy az ablak nélküli házzal senki nem törődik.

Az ellentétezés, azaz két szembenálló alkotóelem összekapcsolása is megvalósul a cselekmény szintjén. A helyszínek és a szereplők közötti ellentétek mellett konkrét szimbólumokkal is találkozunk: a narancsünnepségen Virág a citromról azt állítja, hogy narancs, valamint a vendégségben Pelikánnál előbb a malacot kapcsolja össze a krumplival, majd az ételt az ideológiával: – *Akár sültmalacot eszik az ember, akár sültkrumplit, az osztályharc egyre fokozódik.*¹⁴⁰³ A tartalom és a forma egyesülnek, amikor a tárgyak párhuzamba állításával utalnak az absztrakt ellentétre, például a hatalom és alávetettség vagy az igazság és hazugság témaköreiben.

Az ismétlés *A tanú* cselekménye szempontjából fontos technika, ugyanis a film középső szakasza egy ismétlődő cselekménysorozatra épül, amelyet háromszor látunk, egyre tömörítettebb formában: Pelikán kudarcot vall és börtönbe jut, majd egy felsőbb utasítás parancsára kiszabadul onnan, ezután Virághoz szállítják, ahol egy újabb kinevezést kap, de ismét megbukik, és így tovább. De az ismétlés technikáját alkalmazzák rövidebb eseménysor ábrázolásakor is, példának okáért akkor, amikor Pelikánt több, különböző szakértő segítségével készítik fel a bírósági tárgyalásra. A logopédus, az orvos, az ideggyógyász és a szabó szakvéleményeikben olyan lényegtelen jelenségekre hívják fel a figyelmet, mint a beszédhiba vagy a lúdtalp. Ezekben az esetekben az ismétlésben egyesül az abszurd, valamint az aránytechnika.

A szereplők komikuma

A tanú valamennyi szereplője erősen karikírozott figura. Ez a jellegzetesség a ábrázolás valamennyi szintjére kiterjed, a külső megjelenéstől (jelmez, smink, maszk) a viselkedésen át (arckifejezések, mozdulatok, gesztusok) a beszédig (hanglejtés, beszédstílus, frázisok, dialógusok tartalma) és a cselekményig (a szereplők különféle szituációkba helyezése, a történetben való megjelenésük). A karikírozás legjellegzetesebb formája a merevség. Henri Bergson szerint ezzel együtt jár a gépiesség, automatizáltság és a megfigyelőképesség lanygulása. A merev személy nincs tudatában rugalmatlanságának és akaratlanul is rendhagyóan viselkedik.¹⁴⁰⁴ Ugyanakkor a merevség nem csupán a mozdulatokhoz, gesztusokhoz kapcsolódik.

¹⁴⁰³ *A tanú*. MAFILM 1. Játékfilmstúdió. Rendező és forgatókönyv: Bacsó Péter, Budapest; 1969.

¹⁴⁰⁴ Bergson: *Nauru*. 25–26.

A *tanú*ban például Virág, Bástyá elvtárs és Gogolák elvtársnő olyan személyek, akiknek a merevségen kívül nincs is más meghatározó jellemvonásuk. Ők képviselik a történet félgépességét, amelynek hatására aztán ők is mechanikussá válnak. Bástyá tömzsi, köpcös testalkata és piros-pozsgás, kerek arca együgyűségre utal, amit a tábornoki egyenruha próbál ellensúlyozni. A tábornok merevsége abban nyilvánul meg, hogy képtelen reagálni a Pelikán által okozott kellemetlen meglepetésekre. Ezekben a szituációkban Bástyá külleme kerül a figyelem középpontjába: az uszodában a fürdönadrágos generálist gyermekek fröcskölik össze, a Vidámparkban összeesik, a narancsünnepen pedig citromot kénytelen enni. Virág Bástyá ellentéte: alacsony, sovány és rossz testtartású. Virág merevségének hátterében dogmatikus rugalmatlanság áll, ami abszurd és groteszk jellemvonásokat is kap. Ennek a merevségnek a képi megjelenítése ügyetlen mozgásokkal és reakciókkal történik. Jól példázza ezt az a házépítési jelenet, amikor Virág fejére kis híján malterosvödör zuhan, és az is, amikor egy deszkarakomány majdnem ráborul. A merevséget nyelvi síkon a frázisok gépies ismétlése hivatott szimbolizálni. Ezek önmagukban hihetőnek tűnnek, ám a néző felfedezi a történelmi valóságot és a köztük lévő ellentétet, ami aztán a komikus hatást eredményezi.

A főszereplő Pelikán legjellemzőbb tulajdonsága a naivitás és a tudatlanság. A gátör zömök, kerek arcú, borotvátalan, feje tetején kopaszodó, középkorú férfi. Eme jellegzetességek nyomatékossá teszik a főhős balgaságát, amit a bárdolatlan beszédstílus tesz teljessé. A merevség ebben az esetben a naivitásból ered: Pelikán képtelen alkalmazkodni a rendszerhez, ehelyett saját, egyszerű modellje szerint cselekszik. Ez történik abban az uszodajelenetben is, amikor a jegyszedő zavarodottságából és a medence szélén sétáló bőrkabátos testőrök jelenlétéből, vagyis az úszkáló személy magas társadalmi pozíciójára utaló jelekből Pelikán nem fog fel semmit. Pelikán mind külső megjelenésében, mind jellemében több hasonló vonást mutat Jaroslav Hašek Švejkjével. Mindkét szereplő igyekszik tisztességesen szolgálni az adott rendszert, ám sorozatos kudarcaikkal leleplezik annak fonákságait. Igaz, Pelikán a történet előrehaladtával egyre szkeptikusabbá válik, és a mű befejező szakaszában úgy tűnik, hogy ráébred a szocializmus valódi természetére.

A jellemábrázolásban megjelenő komikum a groteszkből születik, ami elsősorban az ellentéteken, az abszurd túlzásokon, valamint a testi adottságok hangsúlyozásán alapul. A küllem és az ahhoz kapcsolódó testalkat ellentmondásban áll az ideológiát átható büszkeséggel, magasröptűséggel. A Pelikánt felkészítő logopédus, Potócsné alakja szinte kizárólag a hang és mimika felhasználásával épül fel: a szemeket és a mesterkéltan artikuláló ajkakat közeli képekkel láttatja a rendező, ami aztán azt a hatást kelti, mintha a logopédusnő csupán szemekből és ajkából állna. A tanúvallomás szerzőjét, az író Tusingert szintén a külsején keresztül ábrázolják: a félközeli képeken az atlétatrikós figura szünet nélkül törölgeti verejtékező homlokát és hónalját.

A nyelvi komikum és csomópontok

Henri Bergson azt írja, hogy verbális komikum akkor születik, amikor egy ismert gondolat természetes kifejezésmódját más jellegű, gyakran ellentétes hangnembe helyezzük, például a hétköznapi az ünnepibe vagy fordítva. A *tanú*ban a verbális komikum a merevség és a pátosz gyakori alkalmazásával valósul meg. A mai néző fülének az 50-es évek nyelvhasználata mindenféle szándékos túlzás nélkül is meglehetősen patetikusan hangzik. A kifejezések erőteljesek, képszerűek. Olyan szavak, mint *csata*, *osztályharc*, *őrhely*, *harcos*, *front*, *roham* és *ellenség* militarista tartalommal is rendelkeznek. A hétköznapi élethez kötve ezek a kifejezések aránytévesztésként hatnak, aminek köszönhetően a néző egyaránt nevetni tud a kifejezésen és az ahhoz társuló, felnagyított jelenségen. A kifejezések patetikussága párhuzamban áll a történelmi háttérrel, azaz a szocialista diktatúra túlkapásaival. Ugyanezt a megállapítást tehetjük az olyan kifejezésekről, mint a *bölcs vezér*, *szocialista jog*, *angol imperialista világbirodalom*, *éberség* vagy *a mi fényes jövőnk*.

A nyelvi komikum némileg könnyebben érthető változatát jelentik a plakátokon megjelenő jelmondatok: *Előre a magyar narancsért*, *A narancscsata hősei* és *Rohammunkával a gátörház felépítéséért*. A Virág által ismételt frázisok (*Az élet nem habostorta*, *A nemzetközi helyzet egyre*

fokozódik, Mi nem hagyjuk magunkat, Spongya rá, Nem nyitok vitát) rendszerint ellentmondásban állnak a helyzettel, amelyben elhangzanak, emiatt a tartalmuk jelentéktelen lesz.

VIRÁG: Nagyon vártuk, Pelikán elvtárs. Minden rendben?

PELIKÁN: Árvíz van.

VIRÁG: Kemény idők, de álljuk. Tudja, Pelikán, az élet nem habostorta.

PELIKÁN: Tudom.

VIRÁG: De mondja, miért ilyen szőrös maga?

PELIKÁN: Elvitte a víz a beretvámát, meg a ruhámat is sajnos.

VIRÁG: Az a csúnya víz. De mi nem hagyjuk magunkat.¹⁴⁰⁵

A fenti szójáték annyiban tér el a korábban tett megállapítástól, hogy ez megállja a helyét szöveggörnyezetéből kiragadva is. A helyzetfüggő szójátékokat képviseli az a jelenet, amelyben Pelikán beszédtechnikai gyakorlatot végez: *Mit sütsz, kis szücs?* Ebben az esetben az ismétlés a legszembetűnőbb eszköz a komikus hatás elérésében, de fontos szerepet kap a hang, az arckifejezés és a gesztusok is. A helyzethez köthető és a szövegösszefüggésből eredő jelentésszintek elkülönítése még a szójátékok esetében sem könnyű feladat. Például Virág több definíciója egyformán magán hordozza az ellentmondás és a magátólértetődőség ismertetőjegyeit.

VIRÁG: Erről van szó. A kémek nem úgy dolgoznak, hogy gyanút keltsenek, épp ellenkezőleg. De pont az bennük a gyanús, hogy nem gyanúsak. Érti már, Pelikán elvtárs?

PELIKÁN: Nem értem. Azt tetszik mondani, hogy az benne a gyanús, hogy nem gyanús.

VIRÁG: Erről van szó.

PELIKÁN: Én se vagyok gyanús, mégse vagyok kém.¹⁴⁰⁶

A komikum származhat ellentétességből: a Pelikán által gyakran emlegetett *a demokrácia börtöne* és *a mi börtöneink* kifejezésekben két, egymáshoz nem illő jelentés kapcsolódik össze. Hasonlóan az ellentét dominál a film kezdő képsoraiban látható disznóvágási jelenetben, amelyben a Gizi vezette gyermekkórus hangosan és hamisan énekel. A disznóölés zajait leplezendő a kar az Elvtárs, a csákányt jó mélyre vágd! című indulót üvölti. A jelenet pikantériáját az adja, hogy a leghangosabb disznósivítás éppen a *Zengje büszkén az ajkunk / Sztálin boldog új dalát* szövegrészletre esik.

A szószerintiség szintén hatásos szójátéktípus. Az alábbi börtönbeszélgetésben Pelikán használja ezt a technikát azzal a céllal, hogy megsértse a püspököt. Ebben az esetben a fennkölt, vallásos tartalom banális, hétköznapi környezetbe való átviteléről van szó.

PÜSPÖK: Isten hozott, fiam.

PELIKÁN: Meg egy fekete autó, Szentatyám.

PÜSPÖK: Hírek?

PELIKÁN: Mifélénk?

PÜSPÖK: Hogy meddig tart még ez az egész?

PELIKÁN: Nem akarom felizgatni Szentatyám, de eltart még egy jó ideig.

PÜSPÖK: És a magyarok Istene engedi ezt?

¹⁴⁰⁵ *A tanú.* 1969.

¹⁴⁰⁶ Uo.

PELIKÁN: Úgy tűnik, igen.

PÜSPÖK: Mi lesz az ebéd? – Tarhonya.¹⁴⁰⁷

Pelikán nem érti a szocialista frázisokat, azokat szó szerint értelmezi. Ez tükröződik a következő részletben: *Nem ehetjük meg az aranytyúkot, pedig egyszer már én is megkóstolnám, a fene egye meg*, ami egyébként utalás Rákosi ismert hasonlatára: „akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna”.¹⁴⁰⁸ Az abszurd párbeszéd leleplezi a rendszer abszurditását. A következő példa kissé kihegyezett, de a néző tudja, hogy a kommunista párt tévedhetetlenségére utal. Az ismétlésen kívül a dialógust az abnormalitás jellemzi: a minisztériumi hivatalnok azt nem tudja, hivatalban van-e a miniszter, de Pelikán lakcímét azonnal közli.

HIVATALNOK: Mire várnak?

PELIKÁN: Dániel elvtársra.

HIVATALNOK: Késik.

PELIKÁN: Mikor jön be?

HIVATALNOK: Nem tudom.

PELIKÁN: Külföldön van?

HIVATALNOK: Nem tudom.

PELIKÁN: Tessék mondani, ő még itt a miniszter?

HIVATALNOK: Nem tudom. Maga Pelikán József, Szigetnadasd, Kreibich Nándor utca 1, helyrajzi szám 7649. Úgy van?¹⁴⁰⁹

A *tanúban* találkozunk olyan verbális csomópontokkal is, amelyeket nem lehet szójátékként definiálni, ugyanis nem rendelkeznek az úgynevezett tetőponttal, melynek következtében önmagukban, szöveggörnyezetüktől függetlenül nincsenek hatással a közönségre.

ŐR: Nem értem az egészet. Ilyen még nem fordult elő. Tudniillik, az ítéletvégrehajtó, teszem azt, rosszul lesz, vagy családi ügye van, esküvő, temetés, van egy helyettese. Na mármost, annak is történik valami, annak is van egy helyettese. Mióta itt vagyok, egy kivégzés még nem csúszott el.¹⁴¹⁰

ŐR: A gombócot is megzabálta, a bort is megitta, ki se végzik, dohányt is kap. Ejj, a francba, ne is tagadja! Na, még mit romantikázik itt! Tűnjön el, mert még dühbe gurulok!¹⁴¹¹

Az ismétlés alkalmazásával a szöveg fokozatosan kiürül mindkét idézetben. A kifigurázott nyelvhasználat komikus hatást eredményez, amelyből a néző könnyen felismeri a szöveg elvtelen kishivatalnokot karikírozó szatirikus felhangját.

A képi nyelvben szintén megjelennek csomópontok. Kitérő példa erre a Virág dolgozószobájában lévő freskó, amelynek központi alakja a géppisztolyos szovjet katonák társaságában, fehér lovon ülő Rákosi. A freskó borította falba titkos ajtót rejtettek, melynek felső széle pontosan Rákosi nyakánál húzódik. A temetői jelenetben is felbukkan hasonló momentum: Virág monumentális síremlékének felirata: *Egy élet a népért*. Ezek a csomópontok kapcsolódhatnak a cselekményhez, ám ezeket nem érezzük komikusnak. Ezt példázza a Rákosit dicsőítő feliratot levizelő kutya, vagy

¹⁴⁰⁷ Uo.

¹⁴⁰⁸ Uo.

¹⁴⁰⁹ Uo.

¹⁴¹⁰ Uo.

¹⁴¹¹ Uo.

az a jelenet, amikor Virág egy ókori aktszobor mellett elhaladtában megigazgatja a meztelen test eltakarására szolgáló függönyt. Ám ezek a csomópontok a cselekmény részei, hiszen az első példa attól válik komikussá, hogy Pelikán megtiltja a kutyának a pisilést, a második pedig attól, hogy összefügg Virág egy korábban elhangzó kijelentésével, miszerint: *Hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának.*¹⁴¹²

Összefoglalás

*A tanú*ban a helyzetkomikum technikáit, úgymint a túlzásokat, ellentéteket vagy az ismétlést használják a szövegből eredő komikum megerősítéséhez és fokozásához. A cselekmény hirtelen fordulatai, a karikírozott figurák és a meglepő események gyakran önmagukban is mulattatóak, de összekapcsolva a szatirikus szövegkörnyezettel, azaz a történelmi valósággal, ezek komikuma is mélyebb lesz. Bacsó filmjében meglepően kevés a cselekedeteken alapuló gag – mint például Dániel vízbeesése, vagy a közönség betódulása az uszodába a Bástyának fenntartott időpontban –, amelyek ugyan megfelelnek a gag kritériumának, mégsem nevettetnek igazán.

Ha *A tanút* ugyanazon történetbe ágyazva, tragédiává alakítanánk úgy, hogy abban nem lennének komikus vonások, sok változtatást lennének kénytelenek végrehajtani. A dialógusok és jellemek karikírozott jegyei eltűnnének, és az események abszurditása is csökkenne. A színek és fény használatát, valamint a jelenetek komikus részleteit és a feliratozás stílusát is módosítani kellene. A dokumentáló jellegű fényképezés és a technikai kivitelezés alkalmasak a tragédia megvalósításához. A néző pozitívan, reménykedve viszonyul *A tanú* abszurd helyzeteihez. Ezt a tragédiában apátia, gyötrelem, fájdalom érzékeltetésével helyettesíthetnénk, ám az ilyen módon ábrázolt történet az ismétlések és ellentétek segítségével sem szórakoztatna, éppen ellenkezőleg, a nézőn szorongás lenne úrrá, amikor Pelikánt fenyegetés éri vagy az önkényuralom áldozatává lesz. Amennyiben a film, tegyük fel, véletlenszerű megkegyelmezéssel végződne, a történet ugyanúgy zsákutcába jutna, ugyanis ezzel a megoldással a börtönből kiszabaduló Pelikán egy még zártabb, még ellenőrzöttebb közegbe kerülne.

Bár a film a Rákosi-korszak ideológiai túlkapásait ábrázolja, ám a korra jellemző erőszak jelenlétéről *A tanú* hallgat. Kínzásokat nem látunk, senki nem hal meg, és a börtön sem más, mint kellemes beszélgetések színtere. Internálásokról, halálos ítéletekről és koncepciók perekről hallunk, de a szereplők valami megmagyarázhatatlan csoda folytán minden esetben megmenekülnek. A történelmi háttérnek köszönhetően az elbeszélés több karikírozott vonása is valósághűnek tűnik. Ennek ismeretében feltehetjük a kérdést, mihez képest abszurd a film valósága: normális-e a demokratikus társadalmi modell, és ésszerűek-e az azt működtető normák? *A tanút* egy könnyed filmnek szánták, azért, hogy a magyarok – Marxot idézve – „megszabaduljanak a múltjuktól”, de a komikum kétélű fegyver. Ha a néző egy pillanatra elgondolkodik, valójában mi is az, amit nevetségesnek talál, rádöbben, hogy a karikírozott felszín alatt tragédia rejlik.

¹⁴¹² Uo.

Utószó

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, mint a korábbi négy Hungarológiai Kongresszus esetében tette

[I. kongresszus (Budapest, 1981. augusztus 10–14.)

Hungarológiai oktatás régen és ma / The Teaching of Hungarian Studies, Past and Present, szerk. / ed. by M. RÓNA Judit, Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 235 l.

A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, szerk. BÉLÁDI Miklós, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 1985, 501 l.

II. kongresszus (Bécs, 1986, szeptember 1–5.)

A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. és a 19–20. század fordulóján, I–II, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 1991, 533, 535–1275. l.

III. kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.)

Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993, 1–3, 1823 l.

IV. kongresszus (Róma–Nápoly, 1996, szeptember 9–14.)

A magyar művelődés és a kereszténység / La civiltà ungherese e il cristianesimo, I–III, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, 1891 l. – tartalomjegyzékük megtekinthető a <http://bibl.u-szeged.hu/filo> oldalon],

a 2001-ben Jyväskyläben rendezett V. kongresszus plenáris- és szimpózium-előadásai anyagának megjelentetését is tervezte. A kongresszus előadásainak közlésével kapcsolatosan az volt az eredeti elképzelés – hogy a szimpóziumok önállósága jobban kitűnjék –, hogy a szimpóziumvezetők külön kötetekben megjelentetik a náluk elhangzott előadásokat. Ennek a közlésformának az lett volna az előnye, hogy valóban tematikus kiadványok látnak napvilágot, az olvasóknak nem kell két-három vaskos kötetben keresgélniük az őket érdeklő tanulmányokat. E célkitűzésnek megfelelően napvilágot is látott több összeállítás, a hatékony szimpóziumvezetőknek köszönhetően viszonylag rövid idő alatt. Elsőként a plenáris előadásokat tartalmazó gyűjtemény hagyta el a nyomdát, ami elsősorban a kongresszus jyväskylai szervezőinek érdeme, majd ezt követték a következő kiadványok:

1. ***Hatalom és kultúra – Power and Culture. Plenáris előadások & Kerekasztal-vitaindítók – Plenary Sessions & Round-Table Introductions, V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)***, szerk. Tuomo LAHDELMA, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Petteri LAIHONEN, University of Jyväskylä, Hungarian Studies, Jyväskylä, 2002, 199 l.

DÁVIDHÁZI Péter, „A múlt, hatalmunknak egyik eleme”. *Az irodalomtörténet használata Toldy jeliséje óta*

FEJŐS Zoltán, *Az etnikai konfliktusok kulturális magyarázata: Mozaikok a „kultúra” viszonytagságos sorsához*

FISCHER, Holger, *Hungarologie – Entwicklungen, Probleme, Perspektiven*

ROMSICS Ignác, *Nation and State in Modern Hungarian History*

SKUTNABB-KANGAS, Tove, *Linguistic Human Rights in Education: Western Hypocrisy in European and Global Language Policy*

VAINIO, Matti, *In the Shadow of a Great Oak: The National Idols and their Shadowing Limbs*

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „azonosíthatatlan” poétikája? – Megjegyzések a hungarológia fogalmának változásaihoz*

POMOGÁTS Béla, *A cenzúra és öncenzúra formái*

SZOPORI Nagy Lajos, *A finnek megítélésének hullámmása Magyarországon*

2. ***Ethnic Minorities and Power***, ed. by Paasi HANNONEN, Bo LÖNNQVIST, Gábor BARNA, Helsinki, 2001, Fonda Publishing.

LÖNNQVIST, Bo–HANNONEN, Paasi, *Foreword*

LAIHONEN, Petteri, *Multilingualism in the Banat: Elite and Everyday Language Ideologies*

HANNONEN, Paasi, *Broken Chains: German and Hungarian Conceptions of History and Ethnic Relations in the Romanian Banat*

HALMESVIRTA, Anssi, *Subsistence, ‘The Political Circus’, and Cultural Revivalism: A Survey of the Contemporary Political Culture of the Hungarian Minority in the Romanian Banat*

LÖNNQVIST, Bo, *Political Power and the Shaping of the Concept of Culture*

BARNA Gábor, *A Search for Stability: Religion as a Shelter and a Symbolic Manifestation of Identity*

BÉKÉSI Bernadett–KISS Bernadett–MAKOVICS Erika Anna, *The Banat in Light of Historical-Statistical Data: The Administrative, Economic and Social History of the Region*

ARNOLD Erzsébet, *Religion and Mother Tongue – Shelter and Stability*

PÉTER Zsuzsánna–VASS Erika, *Remembering and Remembrance: The Quantitative Analysis of the Votive Picture Gallery in Radna*

JAKSA Helga–PUSZTAI Bertalan, *Discourses from the Banat: Lives, Remembrance, Communication*

3. ***Magyarország helye a 20. századi Európában***. Tanulmányok, szerk. SIPOS Balázs és ZEIDLER Miklós közreműködésével PRITZ Pál, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002, 212 l.

ROMSICS Ignác, *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*

PRITZ Pál, *Magyarország helye a 20. századi Európában*

ZEIDLER Miklós, *A magyar külpolitika és a civil társadalom a Horthy-korszakban*

ABLONCZY Balázs, *Távol Párizstól. A magyar–francia kapcsolatok 1919 és 1944 közötti történetéhez*

SIPOS Balázs, *A sajtó és a nemzetközi kapcsolatok a „hosszú huszadik század” első felében*

UNGVÁRY Krisztián, *Honvédség és külpolitika (1919–1945)*

VIDA István, *Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években*

GERGELY Jenő, *Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya 1945-től napjainkig*

FÖLDES György, *Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967)*

GECSÉNYI Lajos, *A magyar–osztrák kapcsolatok (1956–1964)*

KÁDÁR Béla, *Magyar gazdaságdiplomácia a kilencvenes években*

JESZENSZKY Géza, *A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében*

4. **Kádár's Hungary – Kekkonen's Finland**, ed. by Anssi HALMESVIRTA, Universität Jyväskylä, Jyväskylä, 2002. (Hungarologische Beiträge 14.)

Anssi HALMESVIRTA, *Editor's Introduction*

Vesa VARES, *Foes Who Grew Better with Time. The Image of János Kádár and Urho Kekkonen in the West from 1956 to the End of the 1960s*

László BORHI, *Kádár and the United States in the 1960s*

Kimmo RENTOLA, *Kekkonen and Kádár in the Soviet Sphere of Influence*

Mari VARES, *President Kekkonen's Visits to Hungary in the 1960s: Satellite Policy in the Context of Kinship*

Raija OIKARI, *Discursive Use of Power in Hungarian Cultural Policy during the Kádár Era*

Heino NYYSSÖNEN, *History in the First Parliament. The Politics of Memory in Hungary 1990–1994*

Sándor HORVÁTH, *Continuities and Discontinuities in Kádár's Hungary. Everyday Life in a Socialist Town*

Zsuzsanna VARGA, *Agriculture and the New Economic Mechanism*

Erkki PIHKALA, *Planning in Finland – The Beginnings of a Market Economy in Hungary*

5. **Théorème, Cinema hongrois, Le temps et l'histoire**, sous la direction de Kristian FEIGELSON avec Jarmo VALKOLA, postface de Jean-Pierre JEANCOLAS, Presses Sorbonne Nouvelle, Paris, 2003, 260 l.

Kristian, FEIGELSON–Jarmo VALKOLA, *Le temps et l'histoire*

Paul GRADVOHL–Árpád von KLIMÓ, *Représentations et usages de l'histoire*

Hanno LOEWY, *Béla Balázs: les racines théoriques*

Péter KENÉZ, *La soviétisation de cinéma (1945–1948)*

Pierre SORLIN, *La révolution de 1956 a-t-elle été trahie par les actualités cinématographiques européennes?*

Katalin POR, *Anna la Douce, de Zoltán Fábri, un exemple de réécriture de l'histoire*

Giusy PISANO-BASILE, *1954–1967, Les clivages générationnels au miroir de la Nouvelle vague*

Juliane BRANDT, *La filiation picaresque dans Le Témoin de Péter Bacsó*

Kristian FEIGELSON, *De journal intime à l'écran-souvenir chez Márta Mészáros*

Raymond DURGNAT, *Psaume rouge*

Edit RÓZSAVÖLGYI, *Le traitement de l'Holocauste après 1960*

Susan SULEIMAN, *Sunshine et les juifs de Hongrie*

Pauline DAVID, *Le héros prisonnier des années 80*

András BÁLINT-KOVÁCS, „*Les fleurs de mal*”

Yvette BÍRÓ, *La revue Filmkultúra*

Emmanuelle MADELINE, *La tradition documentaire*

Jarmo VALKOLA, *L'esthétique visuelle de Béla Tarr*

Roger ODIN, *La famille Bartos de Péter Forgács, ou comment rendre l'histoire sensible*

Miklós HAVAS, *L'économie d'un cinéma en transtition*

Catherine PORTUGÉS, *Le cinéma des femmes dans l'après-communisme*

Gábor ERÖSS, *Le statut de l'histoire au cinéma après 1989*

Jean-Pierre JEANCOLAS, *À quelles fins, l'histoire?*

6. **Magyarok és nyelvtörvények**, szerk. KONTRA Miklós, HATTYÁR Helga, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002, 140 l. (A Magyarságkutatás Könyvtára 26.)

KONTRA Miklós, *Előszó*

KONTRA Miklós–SZILÁGYI N. Sándor, *A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs?*

CSERNICSKÓ István, *A nyelvek helyzetére vonatkozó dokumentumok Ukrajnában*

SIMON Szabolcs, *Szlovákiai magyarok és nyelvtörvények*

VÖRÖS Ottó, *Nyelvtörvények és nyelvhasználati valóság – főként a magyar nyelvhatár délnyugati térségében*

BORBÉLY Anna, *Néhány adat a magyarországi románok nyelvi jogairól*

BARTHA Csilla–HATTYÁR Helga, *Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai*

GROSJEAN, François, *A siket gyermek joga a kétnyelvűvé váláshoz*

7. **Diákszimpozium. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)**, szerk. PASZTERCSÁK Ágnes, Veera RAUTAVUOMA, SZABÓ Ágnes, Debrecen–Jyväskylä, 2002, 121 l.

AUSMEES, Kirli, *Az udvariasság jelenségei a magyarban. Összehasonlítás az észt és a finn nyelvvel*

BÁNYAI Éva, *Abszurd multikulturalitás Bodor Ádám regényeiben*

DAL ZOTTO, Patrizia, *Olasz szobrászok Magyarországon, magyar szobrászok Olaszországban a XIX. században*

HÁMOS Ildikó, *Mátyás Rákosi and the Personality Cult as Reflected in Hungarian Films*

KÓNYA Nikoletta, *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon (1920–1986)*

KUZYNECOV, Nyikolaj, *A magyar helyhatározó esetek funkcionális modellje*

MARTORE, Vanessa, *A magyar avantgárd új törekvései és a hivatalos kultúrpolitika (1960–1990)*

MURBER Ibolya, *Szülőföldtől a választott hazáig. Az ötvenhatos magyar menekültek területi mobilitása*

NAD Gabriella, *A magyarok helyzete Kárpátalján*

NOVOTNÝ, Pavel, *Traduttore traditore? Egy feledésbe merült fordítói árulásról egy proletárdiktatúra hajnalán*

PASZTERCSÁK Ágnes, *A hatalom természetrajza Ilmari Kianto A vörös vonal című regénye kapcsán*

PRUEL, Kaia, *Ants Murakin*

RAUTAVUOMA, Veera, *Népművelői törekvések a magyar múzeumokban a szocializmus első felében*

RÜÜTEL, Hiie, *József Attila – sebezhető és nőies költő?*

SZEKERES Kinga, *A magyarországi németek nyelvvesztése*

TÓTH Annamária, *A papcsalád státusa a görög katolikus közösségekben Kelet-Magyarországon*

8. **Music and Power.** *Proceedings of the 5th International Congress of Hungarian Studies. Music Symposium 9th & 10th August 2001.* Ed. by Matti VAINIO, Jouko LAAKSAMO, University of Jyväskylä, Department of Music, Jyväskylä, 2002, 181 l. (The Finnish Kodály Center Yearbook 2001–2002.)

VAINIO, Matti, *A Kodály-fogalom ma szimpóziumvezető*

BERECZKY János, *Die Wirkung von Ilmari Krohn auf die ungarische Volksmusikforschung*

FREDRIKSON, Maija, *Musical Enculturation in Early Childhood*

ITTZÉS Mihály, *„I have never sought the grace of any power”. Zoltán Kodály and the Political Powers*

KÁDÁR György, *Bartókin ja Kodályin elämäntyö kulttuurivalloituksien valossa*

KIRÁLY Zsuzsanna, *Computer-aided Music Instruction According to the Kodály System*

LÁZÁR Katalin, *Political Power and Folk Games (Folk Tradition) in Hungary in the 2nd Half of the 20th Century*

PARACZKY Ágnes, *Good Musicians See What They Hear*

SZABÓ Helga, *Lesson of the Republished Kodály–Ádám Singing Books*

SZALAY Olga, *The „Kodály Concept” in Folk Music Research*

TACKA, Philip–HOULAHAN, Micheál, *Assessing the Musicianship and Pedagogical Expertise of Music Teachers*

TEIRILÄ, Marjatta, *Emotionaalinen byrokraattinen valta ja vaikuttaminen musiikki-instituutioissa*

VAINIO, Matti, *Varjossa suuren tammen. Musiikkia ja/vai politiikkaa*

VIITASARI, Markku, *The Hegemony of Equal Temperament in Music Education. Aspects of Historical Tuning Related to Ear Training*

9. **A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.),** szerk. KERESZTES László, MATICSÁK Sándor, Debrecen–Jyväskylä, 2002, 222 l.

KERESZTES László, *Bevezető gondolatok*

TVERDOTA György, *A magyar nyelv tanulásának motívumai és perspektívái*

ĆURKOVIĆ-MAJOR Franciska, *A horvátországi magyar kisebbség oktatásügye – különös tekintettel a zágrábi szórványságban élő magyarokra*

FAZEKAS Tiborc, *Magyar lektori tevékenység külföldön – intézményi háttér Magyarországon*

GORETITY József, *A magyaroktatás helyzete Oroszországban*

KOROMPAY Klára, *Franciaországi tapasztalatok*

MOLNÁR Szabolcs, *A magyar nyelv tanulásának indítékai a Bukaresti Tudományegyetemen*

SAARINEN, Sirkka, *A magyar nyelv (és kultúra) oktatása a finn egyetemeken*

SZENDE, Thomas, *Néhány gondolat a franciaországi magyartanításról*

ZAICZ Gábor, *Oktatáspolitikai Magyarországon az 1960–80-as, oktatás Skandináviában az 1980-as években*

- MATICSÁK Sándor, *A magyar mint idegen nyelv oktatásának új feladatai*
- DE BIE-KERÉKJÁRTÓ Ágnes, *Kognitív szemantika a magyar mint idegen nyelv tanításában*
- GOUESSE, Marie-Josèphe, *A mint kötőszó/határozószó használatáról*
- HONTI László, *Milyen korú a magyar igekötő?*
- KERESZTES László, *The Research and Development of Hungarian as a Foreign or Second Language*
- KOROMPAY Klára, *A magyar nyelv, irodalom és kultúra oktatásának kapcsolata*
- RÓZSAVÖLGYI Edit, *A magyar szórend kérdéséhez*
- SCIACOVELLI, Antonio Donato, *Lingue per l'Europa unita: un esperimento lessicografico a Szombathely*
- SROKA, Kazimierz A., *Hungarian Against a Comparative Background: The Category of Definiteness*
- SZENDE Virág, *A kiejtéstanítás alapjai és sajátosságai a magyar mint idegen nyelv tanítása során*
- H. VARGA Márta, *A produktivitás a szóképzésben*
- WASEDA Mika, *On Hungarian Infinitive Constructions*
- WENZEL, Haik, *Aspektualitás és akcionalitás a magyarban, összevetve a német és a finn nyelvvel*
- GAL, Susan, *Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power*
- KULONEN, Ulla-Maija, *Disciplines and Study Programs: Finno-Ugric and Hungarian Studies in Finland*
- LAAKSO, Johanna, *Hungarian Studies and Finno-Ugric Studies at Odds*
- 10. Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.), szerk. HOFFMANN István, JUHÁSZ Dezső, PÉNTÉK János, Debrecen–Jyväskylä, 2002, 389 l.**
- HOFFMANN István, *A magyar névkutatás az ezredfordulón*
- BÉNYEI Ágnes, *Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben*
- BÍRÓ Ferenc–KALCSÓ Gyula, *Városaink főbb utcanév-változtatási tendenciái a XX. század végén*
- HAJDÚ Mihály, *Névlélektan*
- HORVÁTH Katalin, *Névdivat Kárpátalján*
- KECSKÉS Judit, *Név és kultúra összefüggésének vizsgálata a miskolci görög katolikus és ortodox közösségben*
- MIZSER Lajos, *Tájszavak, elavult szavak családneveinkben*
- NEMES Magdolna, *Összetétellel alakult földrajzi köznevek*
- PÓCZOS Rita, *Nyelvi kölcsönhatások a helynévrendszerekben*
- SZULOVSKY János, *A helynevek politikumához*
- TAKÁCS Judit, *Az igeképzés egy sajátos esete: keresztnévből alkotott igék*
- TÓTH Valéria, *A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban*
- VÖRÖS Ferenc, *Nyelvváltás és -tartás a keresztnévhasználat tükrében két Nyitra környéki közösségben*
- ZAICZ Gábor, *Helynévhasználat és kultúrpolitika a Kárpát-medencében*

JUHÁSZ Dezső, *Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések*

P. CSIGE Katalin, *A frazeologizmusok mint kordokumentumok*

GALLASY Magdolna, *Az ómagyar írásbeliség két fő változatának eltérő szövegalakítási vonásairól*

B. GERGELY Piroska, *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben*

HEGEDŰS Attila, *Hévizgyörk nyelvjárásának változása (1956–1992)*

HELTAINÉ NAGY Erzsébet, *Nyelv, hatalom, norma összefüggései a 20. századi magyar nyelvművelésben*

B. KOVÁCS Mária, *A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői*

P. LAKATOS Ilona–T. KÁROLYI Margit, *Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán*

MIZSER Lajos, *Népnyelvi adalékok az 1864. évi helynévtárból*

NÉMETH Miklós, *Kései középmagyar kori adalékok egy állandósult váltakozáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írnoki nyelvben*

RÉVAY Valéria, *Adalékok Szatmár vármegye nyelvjárásának XVII–XIX. századi történetéhez*

SÁNDOR Anna, *Változó világ – változó kölcsönzavak*

H. TÓTH Tibor, *Feltárt és feltáratlan nyelvi jelenségek a Kiskunságban és a szubsztrátum kérdése*

TÓTH Valéria, *A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében*

ZELLIGER Erzsébet, *A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása*

PÉNTEK János, *Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése*

KÁDÁR Edit, *Nyelvvesztés – nyelvmegtartás. Egy dél-erdélyi nyelv- és nyelvjárássziget példája*

T. KÁROLYI Margit, *A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban*

KOVÁCS Magdolna, *Hatalom és nyelv: fokozatos nyelvváltás az ausztráliai magyarok körében*

Cs. NAGY Lajos, *A nyelvjárásvesztés néhány jele és oka a felvidéki Medvesalja nyelvjárásában*

POMOZI Péter, *Az anyanyelvtől a félnyelvűség felé – a nyelvvesztés egy sajátos formája ellen*

ZAICZ Gábor, *Középiskola a csángó-székelyeknek Gyimesfelsőlokon*

ZELLIGER Erzsébet, *Identitástudat az emigrációban*

11. *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok, dokumentumok*, szerk. MONOK István, Budapest, 2003, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 210 l. (Nemzeti téka)

MONOK István, *A hatalom és a közgyűjtemények*

VILKUNA, Janne, *The Power of the Culture*

BÁNFI Szilvia, *Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”*

SOMOGYI Mária, *Tiltott könyvek, könyvtári zártság*

KÉGLI Ferenc, *Népkönyvtárak a hatalom szolgálatában, 1949–1952 – Fejér megyében*

DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki Téka a hatalom ellenében*

12. *Kánon és kanonizáció. Tanulmányok az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, Finnország, 2001) kánon-szimpoziumának anyagából*, szerk. DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Debrecen, 2003, Csokonai Kiadó, 183 l.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánon mibenléte: remekmű és fejlődéstörténet*

BENGI László, *Irodalmi nyilvánosság és kanonizációs törekvések a közelmúlt magyar irodalmában*

BOKA László, *A divattól a kultuszig*

DOBOS István, *Kánon és újhistorizmus*

GEREVICH-KOPTEFF Éva, *Az 1860-as évek magyar és finn tragédiái a nemzeti kultúrák és az irodalmi recepció tükrében*

HANSÁGI Ágnes, *A kánon egyszólamúsítása – A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja az ezredfordulón*

KÉKESI Zoltán, *Anyagiság, szövegszerűség, fikcionalitás Nagy Pál prózájában*

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kánon és recepció (Szabó Lőrinc)*

PALOINEN Emilia, *Canonisation and Recanonisation in Hungarian Street Names*

SZKÁROSI Endre, „A többi csak irodalom”. *Kanonizációs problémák a mai magyar költészetben*

TAKÁCS Miklós, *Névátvitel: az istenes vers „műfajának” rekanonizációja a kilencvenes évek magyar könyvkiadásában*

13. *Balassi Bálint és a hatalom*, szerk. Tuomo LAHDELMA, Amedeo DI FRANCESCO, PASZTERCSÁK Ágnes, Universität Jyväskylä, Jyväskylä, 2004. (Hungarologische Beiträge 15.)

DI FRANCESCO, Amedeo–LAHDELMA, Tuomo, *Témafelvetés*

DI FRANCESCO, Amedeo, *A hatalom nyelvi kifejezései Balassi költészetében*

KÖSZEGHY Péter, *Balassi és a hatalom*

GÖMÖRI György, *Balassi, Grabowiecki és Báthori István*

A. MOLNÁR Ferenc, *Balassi Bálint formuláiról*

TÓTH Tünde, *Balassi Bálint verseinek új, hálózati kritikai kiadása*

SZENTMÁRTONI Szabó Géza, *Balassi-bibliográfia (1994–2004)*

Előkészületben van még, illetve nyomdába adás előtt áll a következő szimpóziumok anyaga:

Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn, hrsg. von Holger FISCHER, Paul GRADVOHL

FISCHER, Holger– GRADVOHL, Paul, *Einleitung*

BRANDT, Juliane, *Das protestantische Konzept der ungarischen Nationalgeschichte bis zum Ersten Weltkrieg*

KOVÁCS Ilona, *Die Hungarika-Bibliographie als Quelle der Geschichtsschreibung und der Machtverhältnisse in der Gesellschaft: ein historischer Überblick*

PÁL Judit, *Veränderungen in der Beurteilung des Ausgleichs in der ungarischen und rumänischen Geschichtsschreibung*

PETŐ Andrea, *Writing Woman's History and History of Gender in Hungary*

KLIMÓ Árpád von, *Party Propaganda and Historians: Stalinization of Historiography and the Role of the Centenary of 1848 (1948)*

PÓK Attila, *Some Remarks on Politics and History in Kádár's Hungary*

- NYSSÖNEN, Heino, *From 1956 Back to Saint Stephen's Crown. The Hungarian Parliament and History Politics 1990-2001*
- SZABÓ Ildikó, *Die nationale Thematik im Selbstverständnis der Parteien in Ungarn nach 1989*
- SEEWANN, Gerhard, *Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation – Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert*
- Európa** magyarságképe a honfoglalástól a rendszerváltásig, szerk., UJVÁRY Gábor, VARGA J. János
- FONT Márta, *A magyarság nyomai az óorosz krónikákban*
- KISS Gergely Bálint, *A magyarságkép az államalapítás korában*
- VESZPRÉMY László, *Európa magyarságképe a középkorban 1000–1437*
- VIZKELETY András, *Magyar királyfi esküvőjén megesett botrány 1264-ben*
- MADAS Edit, *A magyar szentek középkori európai kultuszáról*
- JANKOVITS László, *Magyarország-kép Hagymássy Bálint Pannónia ódájában*
- KOVÁCS E. Péter, *Magyarok az itáliai reneszánsz tükrében*
- VARGA J. János, *Magyarország a „kereszténység védőbástyája”*
- BALOGH András, *A 16. század elejének magyar vonatkozású német röpiratai*
- FODOR Pál, *Az Oszmán Birodalom Magyarország-megítélése a 16. században*
- GÖMÖRI György, *Az angolok magyarságképe VIII. Henriktől 1750-ig*
- GÖMÖRI György, *Lengyelek a magyarokról Nagy Lajostól Mária Teréziáig*
- SZEGEDI Edit, *A szászok 16–17. századi magyarságképe*
- JAKÓ Klára, *Magyarország a 16–17. században Havasalföld és Moldva felől tekintve*
- R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország és Európa a hatalmi átrendeződés korában (1664–1718)*
- TÓTH István György, *A Szentszék változó magyarságképe a 17. században*
- G. ETÉNYI Nóra, *Döntéshozók „színjátéka”. Párbeszédés politikai pamflet Európáról 1688-ból*
- KALMÁR János, *A bécsi udvar magyarságképe Montecuccolitól Kaunitzig*
- F. DÓZSA Katalin, *A magyar viselet európai szemmel*
- KISBÁN Eszter, *Ételeink a külföldiek „asztalán”*
- TÓTH Ferenc, *Magyar huszárok francia szemmel a 18. században*
- HERMANN Róbert, *A magyar szabadságharc az osztrák hírszerzői jelentések tükrében*
- PRAŽÁK, Richard, *A magyarok képe a cseh társadalomban és irodalomban a felvilágosodástól 1918-ig*
- SOKCSEVITS Dénes, *A horvátok magyarságképe a horvát nemzeti ébredéstől a Monarchia felbomlásáig*
- LAKNER Mónika, *Magyarország a bécsi világkiállításon*
- CSÍKHELYI Lenke, *Bolgár vélemények Magyarországról a 19–20. század fordulóján*
- MAKKAI Béla, *A magyar–román szomszédságkép alakulása Ó-Romániában a 19–20. század fordulóján*
- ORMOS Mária, *Magyarok – német népi és nemzetiszocialista szemmel*

MILOSEVITS Péter, *Huszedik századi szerb írók adalékai a magyarorsáékéhez*

PÓK Attila, *A magyarorsáék mint európai bűnbak*

GAÁL Enikő, „*A magyarok fájdalma...*”. 1956 a hollandiai magyarorsáéképben

GÖRÖZDI Judit, *A mai szlovák regényirodalom magyarorsáéképe*

ZAICZ Gábor, *Mi, magyarok a finn tankönyvekben*

UJVÁRY Gábor, *A külföldi magyar intézetek és a magyar kulturális külpolitika*

SÁRKÖZY Péter, *A Római Magyar Akadémia és a Kelet-Európa-kutatás Olaszországban a két világháború között*

CSORBA László, *Politika, kultúra, tudomány: a Római Magyar Akadémia a „kádárizmus” idején*

Néhány szimpóziumvezető azonban nem tudta vállalni az önálló kiadással járó feladatokat (a dolgozatok összegyűjtése, a tanulmányok szerkesztése, a nyomdai munkálatokhoz szükséges anyagi források előteremtése stb.), ezért ezeknek a tanulmányoknak összegyűjtését és kiadását a Társaság vállalta magára a jelen kötetekben. Néhány előadás szerzőjétől nem kaptuk meg időben a végleges szöveget, más előadások, amelyeknek szerzője nem juthatott el a kongresszusra, viszont elkészítette és eljuttatta hozzánk tanulmányát, bekerültek köteteinkbe. A Nemzetközi Magyarorsáékstudományi Társaság ezúton is megköszöni a szimpóziumvezetőket, illetve a megjelent kötetek szerkesztőinek áldozatos munkáját.

A szerkesztők